

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw : functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving
Melchers, M.J.

Citation

Melchers, M. J. (2011, January 26). *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw : functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16382>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16382>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw

Functie en betekenis
van het kerkgebouw
in een veranderende
samenleving

M.J. Melchers

‘‘Aan een goed gebouw, waar gedachte in zit, moet ge kunnen zien, waarvoor het dient. En zoo ook moet ge aan een kerkgebouw zien, dat het dient om te vergaderen, dat het dient om er in te spreken, om te bidden, er aalmoezen in uit te reiken, en dus ook om het Sacrament er in te bedienen; en dat nu juist ziet ge aan onze tegenwoordige gebouwen volstrekt niet.’’

A. Kuyper, Onze Eeredienst, Kampen 1911, p. 120.

‘‘Omdat bovendien het kerkgebouw het hoge liturgische gebeuren veilig omsluiten moet, hangt de ontwikkeling van dat bouwwerk ten nauwste samen met de ontwikkeling van de liturgie, een feit, dat in niet-katolieke kunstgeschiedenissen doorgaans niet voldoende de aandacht ontvangt.’’

P. Constantinus O.F.M. Cap., Kunst in dienst van de Kerk, Helmond z.j. [1958], p. 8.

‘‘In menig opzicht is de moderne architectuur geworden tot een bewuste of onbewuste demonstratie van levensbeschouwelijke aard, vooral in ons land. Men kan die vele splitsingen betreuren, maar anderzijds geven zij blijk van een rijk geschakeerd geestelijk leven op elk gebied.’’

J.J. Vriend, Architectuur van deze eeuw (De schoonheid van ons land dl. 16), Amsterdam 1959, tekst voorflap.

Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw
Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op woensdag 26 januari 2011

klokke 16:15 uur

door

Marisa Johanna Melchers

geboren te Arnhem

in 1965

Aanvangstijd: 16.15u

Promotiecommissie:

Promotor: Prof.dr. J.T.M. Bank

Copromotor: Dr. C.P.J. van der Ploeg

Overige leden:

Prof.dr. C.A. van Eck

Prof.dr. J. van Eijnatten (Universiteit Utrecht)

Prof.dr. J. de Maeyer (Katholieke Universiteit Leuven)

Prof.dr. A. van der Woud (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof.dr. C.J.M. Zijlmans

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf 6

Inleiding en verantwoording 8

Deel I De relatie tussen liturgie en kerkbouw in de Rooms-Katholieke Kerk (1800-1970)

Inleiding 30

Hst 1 De posttridentijnse liturgie en kerkbouw in de negentiende-eeuwse Rooms-Katholieke Kerk

- 1.1 Het karakter van de tridentijnse Romeinse liturgie 32
- 1.2 De negentiende-eeuwse misviering en geloofsbeleving in Nederland 35
- 1.3 De inrichting van het rooms-katholieke kerkgebouw rond 1853 38
 - 1.3.1 Schuil- en schuurkerken: ‘‘paepsche vergaederplaatsen’’ 38
 - 1.3.2 Waterstaatskerken: de eerste staatsgefinancierde kerken 39

Hst 2 Liturgisch Reveil (1830-1900)

- 2.1 Voorgeschiedenis 42
- 2.2 Liturgisch reveil in de benedictijner abdij te Solesmes 42
- 2.3 Een moderne kijk op liturgie, theologie en maatschappij 43
- 2.4 De invloed van het liturgisch reveil op J.A. Alberdingk Thijm 44
- 2.5 Nieuwe kerken in een herstelde kerkprovincie 46

Hst 3 Institutionaliserings en (op)bouw (1900-1940)

- 3.1 Institutionaliserings van het liturgisch reveil 51
- 3.2 Institutionele reflectie op de kerkbouw 52
 - 3.2.1 De Heilige Stoel en de kerkelijke architectuur 52
 - 3.2.2 Regulering van de kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie 54
- 3.3 De rooms-katholieke Liturgische Beweging en haar invloed op de kerkarchitectuur 55
 - 3.3.1 De Liturgische Beweging in België en Duitsland 56
 - 3.3.2 De Liturgische Beweging in Nederland 60
 - 3.3.2.1 Pastoor F.C. van Beukering 62
 - 3.3.2.2 De monastieke bijdrage aan de Liturgische Beweging in Nederland 64
 - 3.3.2.3 De rol van de rooms-katholieke kunstkringen en tijdschriften 66
 - 3.4 Het christocentrische kerkgebouw: analyse van een gemeenschapskerk 74
 - 3.4.1 Liturgische factoren: mede-offergedachte en christelijke symboliek 75
 - 3.4.2 Esthetische factoren: baksteen versus beton, en liturgische gemeenschapskunst 79
 - 3.4.3 Apostolische factor: de kerk in het stedenbouwkundige midden 88
 - 3.5 ‘‘Schaarsche grond’’ en ‘‘practische kerken’’ 90
 - 3.6 Conclusie 92

Hst 4 Wederopbouw en vernieuwing (1940-1962)

- 4.1 De Doornse Leergangen (1941-1943): *shake-hands* tussen traditionalisme en modernisme 94
- 4.2 De Heilige Stoel en de liturgische vernieuwing 95
- 4.3 Reflectie van de Heilige Stoel op kerkelijke kunst, architectuur en liturgische inrichting 97
- 4.4 Organisatie en financiering van de (weder)opbouw van kerken 99
- 4.5. De cursus Kerkelijke Architectuur (1946-1973): het kerkgebouw als liturgisch object 102
 - 4.5.1 De organisatie van cursus en werkgemeenschappen 102
 - 4.5.2 M.J. Granpré Molière en dom H. van der Laan: theorie en praktijk 104
 - 4.5.3 Van basilica naar liturgisch object 106

- 4.6 Nederlands Nieuwe Kerken (1948): het traditionalisme aan zet **108**
- 4.7 Pater P. Constantinus: Liturgie en kerkelijke kunst (1950) **111**
- 4.8 De tentoonstelling ‘‘Honderd jaar religieuze kunst in Nederland’’ (1953) **113**
- 4.9 Het Katholiek Bouwblad (1946-1959): van neothomisme naar een nieuwe geest **114**
- 4.10 Het Gildeboek (1948-1955) en Kunst en Religie (1957-1963) **117**
- 4.11 De gemeenschapskerk: een nieuwe variëteit aan vormen en inrichtingen **118**
- 4.11.1 Ruimtelijke experimenten: het ‘‘carnaval der architecten’’ **118**
- 4.11.2 Nieuwe liturgische inrichtingen **120**
- 4.12 De tentoonstelling ‘‘Moderne kerkenbouw’’ (1957) **123**
- 4.13 M.J. Granpré Molière en De eeuwige architectuur [1957]: een onvoltooide reeks **123**
- 4.14 De studiedag ‘‘Zielzorg en kerkbouw’’ (1958): een sociologische analyse **124**
- 4.15 Pater P. Constantinus: Kunst in dienst van de kerk [1958] en Eigentijdse liturgische Kunst (1961) **125**
- 4.16 A.J.J. van Rooy: Nederlandse kerkbouw op een keerpunt [1959] **127**
- 4.17 De naoorlogse Liturgische Beweging en de kerkarchitectuur **128**

Hst 5 Post-Vaticanum II: hoogtij en einde van de kerkenbouw (1962-1970)

- 5.1 Institutionele reflectie op liturgie en kerkbouw **130**
- 5.1.1 De Constitutie over de Heilige Liturgie (1963) **130**
- 5.1.2 Het Pastoraal Concilie (1968-1970): de open kerk **130**
- 5.1.3 De Novus Ordo Missae (1969-1970): *facie ad populum* **132**
- 5.2 De organisatie van de expansie in de kerkenbouw **133**
- 5.2.1 Het diocesane bouwbeleid **133**
- 5.2.2 De financiering van een kerkbouwhausse **136**
- 5.3 Een nieuw mensbeeld, een nieuw godsbeeld, een nieuw kerkgebouw **139**
- 5.3.1 TABK. Katholiek Bouwblad (1960-1965): onvrede over kerkbouw **139**
- 5.3.2 De tentoonstelling ‘‘Nieuwe kerkbouw in Vlaanderen en Nederland’’ (1962) **140**
- 5.3.3 De St.-Adelbertvereniging: Op zoek naar het kerkgebouw van morgen (1964) **141**
- 5.3.4 G. Bekaert: In een of ander huis (1967) **142**
- 5.3.5 TABK (1965-1970): een ideeënprijsvraag voor kerkbouw **144**
- 5.4 Einde van de katholieke kerkbouwhausse **145**

Deel II De relatie tussen liturgie en kerkbouw in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland 1816-1970

Inleiding **146**

Hst 6 De calvinistische liturgie en kerkbouw in de negentiende-eeuwse Nederlandse Hervormde Kerk

- 6.1 Het karakter van de calvinistische liturgie in Nederland **147**
- 6.2 De liturgische consequenties van het Algemeen Reglement (1816) en de synode van 1817 **150**
- 6.3 De inrichting van het hervormde kerkgebouw rond 1850 **152**
- 6.3.1 Kerkgebouwen uit de katholieke erfenis **152**
- 6.3.2 Kerkgebouwen volgens het calvinistische liturgische concept **154**

Hst 7 De Nederlandse Hervormde Kerk: pionieren en bezinnen (1890-1940)

- 7.1 Voorgeschiedenis: modernisme en richtingstrijd **158**
- 7.2 De liturgie als bouwmeester **159**
- 7.2.1 Theologische interesse voor liturgie en kerkbouw **159**
- 7.2.2 Kerkbouw wekt belangstelling van architecten **162**
- 7.2.3 Pastorale pioniers in liturgie en kerkbouw **164**
- 7.3 De Liturgische Kring van prof. dr. G. van der Leeuw **165**
- 7.3.1 Ontstaansgeschiedenis en concurrerende kringen **165**
- 7.3.2 Buitenlandse invloeden **167**
- 7.3.3 Oriëntatie op kerkbouw **168**

- 7.4 ‘‘Nieuwe strevingen in de kerkelijke bouwkunde’’ 170
7.5 Een roep om formele en spirituele reorganisatie 173

- Hst 8 De Gereformeerde Kerken: liturgie en kerkbouw (1834-1940)**
8.1 De afgescheidenen: rechtzinnig en bescheiden (1834-1892) 176
8.2 De Kuypertiaanse allure van de doeleantkerken (1886-1892) 178
8.3 Kerkelijke eenheid versus liturgische vernieuwing (1892-1940) 180
8.4 De invloed van A. Kuiper op de gereformeerde kerkarchitectuur (1892-1940) 181

- Hst 9 De Nederlandse Hervormde Kerk: wederopbouw en vernieuwing (1940-1970)**
9.1 Liturgie op de synodale agenda 186
9.2 Institutionele reflectie op de kerkbouw 187
9.2.1 De (Bouw- en) Restauratiecommissie 187
9.2.2 De hervormde kerkbouwactie in 1959 192
9.3 Het architecturale dilemma: het ideale protestantse kerkbouwtype 193
9.4 Nederlands Nieuwe Kerken (1948): de helpende hand van de overheid 194
9.5 Een pastorale zoektocht: een synthese tussen liturgie en kerkbouw 196
9.6 Het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst: een forum voor theologen en architecten 196
9.6.1 De ontstaansgeschiedenis en de studiekering ‘‘Eeredienst en Kerkbouw’’ 196
9.6.2 Het congres ‘‘Wegen en grenzen’’(1953): een bijdrage aan een typologische analyse 198
9.7 De Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting: een ontmoetingscentrum van Kerk en Kunst 200
9.7.1 ‘‘Ark 10 jaar Kerkbouw’’ (1957): een reizende tentoonstelling 202
9.7.2 ‘‘Voorhof’’ (1959): een oecumenisch treffen van kerk en kunst 203
9.7.3 De kerkprijsvraag van het Instituut Kerk en Wereld 204
9.7.4 Geen huiskamer, maar een schuilhut 205
9.8 Confessionele kerkbouw: van sober naar functioneel 208

- Hst 10 De Gereformeerde Kerken: liturgie en kerkbouw (1940-1970)**
10.1 Een nieuwe kerkscheuring, een nieuwe boedelscheiding 209
10.2 Nederlands Nieuwe Kerken (1948): een bescheiden gereformeerde inbreng 209
10.3 Naoorlogse bezinning op liturgie en kerkbouw 210
10.3.1 Liturgische wanorde en willekeur 210
10.3.2 De Stichting Steun Kerkbouw (SSK) 211
10.3.3 ‘‘Kerkbouwers vragen liturgisch bestek’’ 212
10.4 Kerkbouw als impuls tot liturgische verandering 214
10.5 Overwegingen bij kerkbouw (1967) 217
10.6 Kerkelijke centra en oecumenische kerkbouw 218

Deel III De relatie tussen kerk- en stedenbouw (1839-1940)
Inleiding 220

- Hst 11 De ligging van kerken in steden en dorpen (1839-1940)**
11.1 Nieuwe kerkgebouwen in het stedelijk weefsel (1839-1870) 220
11.2 De situering van de kerk in enkele negentiende-eeuwse uitbreidingsplannen 221
11.3 Kerken in stedelijke arbeiderswijken (1870-1900) 222
11.4 Nieuwe kerken in het dorpsbeeld (1834-1930) 223
11.5 Religieuze gebouwen in de uitbreidingsplannen voor Amsterdam-Zuid 225
11.6 Kerken in mijnwerkerskolonies en tuinvijken 227
11.7 Kerken in het vooroorlogse Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van Amsterdam 231

Deel IV Regionale case-studies

Inleiding **234**

Hst 12 De crisisjaren 1930: kerkbouw in de Wieringermeer

- 12.1 Inleiding **236**
- 12.2 De stedenbouwkundige opzet van de Wieringermeer **236**
- 12.2.1 M.J. Granpré Molière en de Wieringermeer **236**
- * Kadertekst: De architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière (1883-1972) **240**
- 12.2.2 De invloed van de tuinstadbeweging op de dorpenplannen van de Wieringermeer **243**
- 12.2.3 De dorpenplannen van de Wieringermeer **246**
- 12.3 Financiering van de kerkbouw in de Wieringermeer **248**
- 12.4 Kerk(op)bouw in de Wieringermeer **250**
- 12.5 Kerkarchitectuur in de Wieringermeer **251**
- 12.5.1 Slootdorp: H. Geestkerk (1932 - gesloopt in 2010) **251**
- 12.5.2 Slootdorp: hervormde Brinkkerk (1932) **254**
- 12.5.3 Slootdorp: gereformeerde Langewegkerk (1932) **256**
- 12.5.4 Middenmeer: Maria, ‘’Sterre der Zee’’ (1933 - verwoest in 1945) **258**
- 12.5.5 Middenmeer: gereformeerde kerk (1933 - verwoest in 1945) **261**
- 12.5.6 Middenmeer: hervormde kerk (1934 - verkocht in 2002) **263**
- 12.5.7 Wieringerwerf: hervormde kerk (1937) **265**
- 12.5.8 Wieringerwerf: gereformeerde kerk (1939) **269**
- 12.5.9 Wieringerwerf: katholieke Christus Koningkerk (1940) **271**
- 12.6 Samenvatting **277**

Hst 13 Wederopbouw (1940-1955): kerkbouw in Arnhem-Malburgen en de Overbetuwe-Oost

- 13.1 Inleiding **279**
- 13.2 De stedenbouwkundige opzet van Arnhem-Malburgen **280**
- 13.2.1 Plannen voor een tuinvijk **280**
- 13.2.2 De H. Sacramentskerk: kerkbouw tijdens de oorlog **281**
- 13.3 Rijksorganisatie van de wederopbouw **284**
- 13.4 Wederopbouw en uitbreiding van Arnhem-Malburgen **285**
- 13.5 Naoorlogse kerkarchitectuur in Arnhem-Malburgen **286**
- 13.5.1 Arnhem-Malburgen: H. Sacramentskerk (tweede fase 1952 - gesloopt in 2006) **286**
- 13.5.2 Arnhem-Malburgen: hervormde Kruiskerk (ontwerp 1955 - gerealiseerd in 1957) **288**
- 13.6 Kerk(op)bouw en wederopbouw in de Overbetuwe-Oost **292**
- 13.6.1 Organisatie van de wederopbouw van dorpen en kerken **292**
- 13.6.2 Huissen-Stad **292**
- 13.6.3 Huissen-Zand **294**
- 13.6.4 Doornenburg **295**
- 13.6.5 Gendt **296**
- 13.6.6 Angeren **297**
- 13.7 Kerkarchitectuur in de Overbetuwe-Oost **298**
- 13.7.1 Huissen-Stad: O.L.V. ten Hemelopneming (1950) **298**
- 13.7.2 Huissen-Stad: hervormde kerk (1951) **301**
- 13.7.3 Huissen-Zand: H.H. Martelaren van Gorcum (1953) **304**
- 13.7.4 Doornenburg: St.-Martinus (1952) **308**
- 13.7.5 Gendt: St.-Martinus (1952) **313**
- 13.7.6 Angeren: St.-Bavo (1951) **317**
- 13.7.7 Angeren: hervormde kerk (1952) **321**
- 13.8 Samenvatting **324**

Hst 14	Naoorlogse expansie (1955-1970): kerkbouw in Rotterdam-Zuidwijk en Hoogvliet
14.1	Inleiding 327
14.2	De stedenbouwkundige ontwikkeling van Rotterdam-Zuid 327
14.2.1	Vooroorlogse tuinsteden op de linker Maasoever 327
14.2.2	Wederopbouw en uitbreiding 329
*	<u>Kadertekst</u> : De architect-stedenbouwkundige W. van Tijen (1894-1974) 330
14.2.3	De studiegroep Bos en de wijkgedachte 331
14.2.4	De katholieke variant: de parochiegedachte 335
14.2.5	De stedenbouwkundig opzet van Rotterdam-Zuidwijk 337
14.3	Kerkarchitectuur in Rotterdam-Zuidwijk 340
14.3.1	Rotterdam-Zuidwijk: hervormde Morgensterkerk (1956 - leegstaand sinds 2008) 340
14.3.2	Rotterdam-Zuidwijk: O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959 - leegstaand sinds 2004) 345
14.3.3	Rotterdam-Zuidwijk: gereformeerde Credokerk (1961 - gesloopt in 2000) 353
14.4	De stedenbouwkundige ontwikkeling van Hoogvliet 356
14.5	Kerk(op)bouw in Hoogvliet 358
14.6	Kerkarchitectuur in Hoogvliet 362
14.6.1	Hoogvliet-Nieuw Engeland: gereformeerde Deltakerk (1958 - verkocht in 2001) 362
14.6.2	Hoogvliet-Centrum: hervormde Vaste Burchtkerk (1961 - gesloopt in 2004) 368
14.6.3	Hoogvliet-Oudeland: Onbevlekt Hart van Maria (1962) 372
14.6.4	Hoogvliet-Meeuwenplaat: St.-Jan voor de Latijnse Poort (ontwerp 1964-1966, niet uitgevoerd) 376
14.6.5	Hoogvliet-Meeuwenplaat: hervormd kerkcentrum De Bron (1964 - verkocht in 2007) 379
14.6.6	Hoogvliet-Zalmplaat: hervormd-gereformeerde Antwoordkerk (1964-1968) 383
14.7	Samenvatting 389
	Samenvatting en conclusie 393
	Summary 407
	Bibliografie 417
	Geraadpleegde archieven 439
	Verantwoording van de illustraties 440
	Curriculum vitae 457

Woord vooraf

Het was Willemijn Stokvis, mijn oud-docent in Leiden, die mij in 1998 attendeerde op de hechte relatie tussen Nederlandse kunst en religie in het dynamische tijdvak van de naoorlogse verzuiling en ontzuiling. Na zes jaar als kunsthistoricus verantwoordelijk te zijn geweest voor de AMC-kunstcollectie besloot ik mijn functie op te zeggen om onderzoek te doen naar de relatie tussen de liturgische vernieuwingen en de Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw. Mijn bescheiden kennis van zowel de liturgie- en kerkhistorie als de Nederlandse twintigste-eeuwse kerkarchitectuur maakte het noodzakelijk dat ik me, tot verbazing van velen, jarenlang in deze onderwerpen heb verdiept. Het omvangrijke regionale onderzoek, waarbij ik kerkgebouwen in hun oorspronkelijke staat heb trachten te reconstrueren, is verricht onder het motto van een zinsnede die mijn vroegere hoogleraar architectuurgeschiedenis C.A. van Swigchem in 1970 tijdens zijn inaugurele rede over protestantse kerkinterieurs gebruikte: “Een legpuzzel is niet compleet wanneer op zichzelf onbelangrijke stukjes ontbreken”.¹

Tijdens het literatuuronderzoek en de talloze kerkexcursies ontwikkelde ik beurtelings sympathie voor de theologische standpunten van de drie door mij bestudeerde denominaties. Ik bevond mij als het ware in het midden van een driehoek en keek met een open blik naar het rijk geschakeerde geestelijk leven van de Nederlandse geschiedenis. Misschien is dit niet vreemd voor een naoorlogse resultante van een katholiek opgevoede moeder en een vader uit een hervormd, en later remonstrants milieu. Het bracht mij in ieder geval een cultuurhistorische verrijking die ik als een onontbeerlijke basis beschouw voor begrip van kerkelijke kunst en architectuur.

Voor de voltooiing van dit proefschrift heb ik hulp en ondersteuning gekregen van een groot aantal mensen. Buiten alle pastoors, dominees, kerkenraadsleden, koster, beheerders, archivariissen, kloosterlingen, medewerkers van bisschoppelijke bouw bureaus en kloosterorden, bibliothecarissen en leden van diverse historische kringen gaat mijn oprechte dank uit naar: Henk Abma, Mari Baauw, Radboud van Beekum, Sible de Blaauw, Carien de Boer-Van Hoogevest, Zsuzsanna Böröcz, Koos Bosma, Anton van Breugel, Martha Brouwer, Maresa Buijs, Roger Crols, Jan Dekkers, Peter Dillingh, Kees Doevendans, Leo Dubbelaar, Dory Ebbelaar, Jos van Eldonk, Pim van Dijk, Frank Foolen, Jean Gardeniers, Hein van Haaren, Gertjan van der Harst, W.A. Heineman, Hubertjan Henket, Frans Hermans, Guido Hoogewoud, Henk Hupkens, Antoine Jacobs, Joks Jansen, Wim Jansen, Jet Jansen-Kanters, Patrick Jaspers, Door Jelsma, Dick Kaajan, Ype Koopmans, Justin Kroesen, Hugo Landheer, Jan de Maeyer, Henk Makking, Dirkje Kok-Meulenbroek, Marieke Kuipers, Wim Lavooy, Wies van Leeuwen, Arjen Looyenga, Anton Lucassen, David McKay, Leon van Meyel, Marit Monteiro, Nico Nelissen, Job van Nes, Ivan Nevzgodin, Peter Nissen, Frans Ort, Aart Oxenaar, Louis van Tongeren, Jan Peet, Ineke Pey, Albert Reinstra, Lammert en Frederiek Reitsma, Hans Righart, Nicole Roeterdink, F. Rotshuizen, Theo Salemink, Leo Sluijmer, Ruud Schürman, Chris Smeenk, J. Sonneveld, F. Spekrijse, Marinke Steenhuis, Regnerus Steensma, Mart van der Sterre, Vladimir Stissi, Louis van Tongeren, Gerard Valk, Loes Veldpaus, Evelyne Verheggen, Pia Verhoef, Henriëtte van Voorst-Vader, Tom Voûte†, GerhardMark van der Waal, Eelco van Welie, Gerard Wellen, Abe van der Werff, Esther Werneke, Herman Wesselink en Bart Wieckart.

Teruglezend in gespreksnotities raken mij de niet aflatende steun en het vertrouwen dat mijn beide promotoren in mij hebben gesteld. Als buitenuniversitair promovendus zoek je zelf je promotoren. Je probeert hen voor jouw onderzoeksidee te enthousiasmeren en

¹ Swigchem 1970, 5.

tegelijkertijd te peilen of zij degenen zijn die jou kunnen begeleiden. Jan Bank en Kees van der Ploeg bleken hieraan ruimschoots te voldoen. Zij stonden mij bovendien terzijde wanneer mijn zuiloverschrijdende onderzoek botste met een aantal heilige huisjes in kerkelijk Nederland. De herinnering aan de telefoongesprekken met Kees wanneer hij zijn scherpzinnige, maar altijd humoristische mening over allerhande akkevietjes gaf, doen een glimlach op mijn gezicht verschijnen. Bewonderenswaardig zijn de analyses vervat in prachtig taalgebruik, die jij uit je mouw kan schudden. Jan, jij was altijd bereid ‘ter aanmoediging ende vermaak’ af te reizen naar Weesp en later de Achterhoek om je visie op de vorderingen te geven. Ik heb respect voor de eruditie en vaderlijke rust waarmee jij mij naar de eindstreep hebt weten te loodsen. Jouw belangstelling voor de relatie tussen kerk en staat heeft mij boven de kunsthistorische materie weten te verheffen.

Drie vrienden van mijn ouders, die ik ken vanuit mijn jeugd, hebben zich mijn lot als mens en onderzoeker aangetrokken. Mijn vriendin Yvonne Veltman was zowel meeleezer als coach. Ook mijn paranimfen, Wim Boerman en Martijn Snoek, beiden architect, zijn tijdens de onderzoeksfase van grote waarde geweest. Op zonnige dagen bezocht ik met Wim, specialist op het gebied van kerkrestauraties, de kerken in de onderzoeksregio's. Zonder jouw bijdrage had dit proefschrift de bouwkundige laag moeten missen. Martijn fungeerde vanaf het begin als enthousiaste vraagbaak op architectuurhistorisch gebied. Met uitdagende en kritische opmerkingen wist je mij tot op het laatst scherp te houden.

Dank ben ik verschuldigd aan mijn beide ouders die mij hebben binnengeleid in de wereld van kunst en cultuur, en mij de vrijheid boden om dit onderzoek geheel ‘buiten bezwaar van 's lands schatkist’ te kunnen voltooien. Jullie gevoel voor *grands projets* zit duidelijk in mijn genen. Tijdens deze jaren kon ik ook rekenen op de onvoorwaardelijke steun van mijn schoonouders. Na het archiefonderzoek in Rotterdam en omstreken wist ik dat er in jullie huis een bed voor mij klaarstond.

Tot slot de alinea die Peter Jan zelf had willen schrijven. Peter Jan en onze mooie dochters Myrte en Hilde hebben mij jaren vastgeklonken aan de computer gezien. Ik was een echtgenote die alle waarschuwingen om de onderzoeksperiode overzichtelijk te houden lachend in de wind sloeg. Ik was een moeder die soms welterusten zei als ze goedemorgen bedoelde. Jullie drietjes zorgden voor mijn broodnodige afleiding en trokken me weer in het hier en nu. Ik heb niet geweten dat ik zoveel van jullie geduld zou moeten vragen.

Het Wolferinck, 1 november 2010

Inleiding en verantwoording

In 1961 telde de gereformeerde theoloog C.N. Impeta voor zijn kerkelijke kaart van Nederland maar liefst vijftig verschillende kerkgenootschappen.¹ De Bataafse Omwenteling in 1796 en het grondwettelijk herstel van de godsdienstvrijheid in 1848 hadden ruimte geboden aan een religieuze pluriformiteit die uniek binnen Europa genoemd kan worden. Tot op heden leverde de godsdienstige intensiteit het relatief kleine Nederland een concentratie van 9.855 godshuizen op.² Vooral in de tweede helft van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw nam het aantal kerken fors toe. Meer dan de helft van dit religieuze erfgoed bestaat uit kerken die in de periode 1900 tot 1970 zijn gebouwd.³ Tot aan de jaren zeventig van de twintigste eeuw bleef de vraag naar gebouwen voor de eredienst onverminderd groot. Praktisch elke nieuwe stadswijk kreeg een of meerdere kerken, en na de Tweede Wereldoorlog vonden zowel kerk als staat het vanzelfsprekend de talloze verwoeste kerken door nieuwbouw te vervangen. Het was de tijd van een godsdienstige herleving die uiteindelijk werd afgesloten door een seculariserende tegenbeweging.

Rond de laatste eeuwwisseling kwamen de gevolgen van de secularisatie en ontkerkelijking voor het materiële kerkelijk erfgoed pijnlijk in beeld.⁴ Niet zozeer de gewaardeerde oude monumentale kerken en ‘neogoten’, maar vooral de overvloed aan twintigste-eeuwse kerken in de woonwijken moest het ontgelden. Een aanzienlijk aantal van deze gebouwen heeft de onvermijdelijke kerkelijke fusie- en bezuinigingsronden niet overleefd en is inmiddels verlaten, verkocht of gesloopt. Veel twintigste-eeuwse kerken verkeren bovendien in een slechte staat van onderhoud. Vanwege hun relatief jonge leeftijd genieten slechts enkele tientallen gebouwen bescherming als rijksmonument. In januari 2010 voorspelde aartsbisschop W.J. Eijk dat de leegloop van kerken nog tien jaar zal duren en minstens 1000 kerken, waarvan 400 katholieke, zullen moeten worden afgestoten.⁵ Geconcludeerd mag worden dat hier sprake is van ernstig bedreigd cultureel erfgoed.

Gefascineerd door de massale aanwezigheid van naoorlogse kerken en hun zo uiteenlopende architectonische vormgeving begon ik eind jaren negentig het antiquarisch ruim voorhanden zijnde materiaal over de wederopbouwperiode, de religieuze verzuiling en de kerkbouw te verzamelen. Ik richtte mij daarbij op de kerk(bouw)geschiedenis van zowel de Rooms-Katholieke Kerk als van de twee belangrijkste denominaties van de protestantse kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. De Wederopbouw bleek een boeiende periode van religieus engagement, optimisme en dadendrang, een periode waarin het kerkgebouw als ‘een onmisbaar monument der zielzorg’ werd beschouwd.⁶ Ik ontdekte dat de discussie over de kerkbouw van de drie gezindten zich rond twee thema’s afspeelde: de aanpassing van het kerkgebouw aan de veranderende liturgische programma’s en de implementatie van het kerkgebouw in de stedelijke planologie. Het betrof dus een discussie met een binnenkerkelijke en een buitenkerkelijke dimensie.

Beide thema’s bleken in het geheel niet uniek voor de naoorlogse kerkbouw. Ze speelden al een rol in de vroeg-christelijke kerkbouw en zijn dus ‘zo oud als de weg naar Rome’.⁷ Het democratiserende streven om het kerkgebouw geschikt te maken voor de liturgische gemeenschapsviering, dat ik aanvankelijk zo kenmerkend vond voor de naoorlogse kerken, had te

¹ Impeta 1961.

² Nelissen 2008, 108. Slechts 8.057 van deze 9.855 kerken hadden in 2008 nog een kerkelijke functie. In totaal zijn er in Nederland circa 18.000 kerken gebouwd.

³ Op basis van zijn database Inventarisatie Kerkelijke Gebouwen Nederland (IGKN) schat J. Sonneveld het aantal tussen 1901 en 1970 gebouwde kerken (exclusief kapellen) op 5.440. De database van de kerkenwebsite <http://www.reliwiki.nl> kan vanwege de open structuur - bezoekers kunnen zelf gegevens toevoegen - niet voor statistische berekeningen worden gebruikt. Ook het ontbreken van precieze gegevens van het jaar van ingebruikname is bij deze database een complicerende factor om aantallen kerken boven water te krijgen. Nader onderzoek naar de statistische gegevens van de kerkbouw in Nederland verdient aanbeveling.

⁴ Zie: Dekker/De Hart/Peters 1997, 87. Hier wordt gewezen op het feit dat het secularisatieproces zich bij de drie hoofddenominaties in verschillende tijdsperiodes heeft voltrokken. Zij deed zich het eerst voor bij de hervormden, bereikte daar in 1960 een hoogtepunt en leek volgens de auteurs rond 1996 tot stilstand te zijn gekomen. De secularisatie binnen de katholieke geloofsgroep is sinds de stroomversnelling in de jaren zestig en zeventig nog steeds aan de orde van de dag. De gereformeerden kenden een late secularisatie die pas sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw een tempoversnelling laat zien.

⁵ Kuitert 2010.

⁶ Van Rooy s.a. [1959], 17.

⁷ Peeters 1969; De Blaauw 1987; De Blaauw 2000.

maken met nieuwe inzichten over de liturgie die stamden uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Het betrof een kerkelijke vernieuwingsbeweging, de Liturgische Beweging genoemd, waarin naast een behoefte aan een gemeenschappelijk beleefde kerkviering aandacht voor de sacramenten en de esthetiek van de rituelen en het gebouw centraal stonden. Het kerkarchitecturaal-liturgisch facet van het liturgisch reveil uitte zich in een actieve zoektocht naar het ideale kerkgebouw. In dezelfde tijd ontstond een voorzichtige interesse voor het plannen van kerkgebouwen in de stedelijke uitbreidingswijken. Kerkgebouwen verrezen minder vaak op overgesloten percelen. Hun situering werd actief ter hand genomen in samenspraak met de gemeentelijke overheid. Katholieke en gereformeerden durfden godshuizen te bouwen die een nadrukkelijke plaats innamen in de openbare ruimte.

Steeds meer raakte ik enthousiast over de cultuurhistorische samenhang tussen de geschiedenis van de kerkbouw en die van de liturgie, net zoals ik inzag dat de ligging van het kerkgebouw een uitdrukking kan zijn van de rol van de kerk in de samenleving. Ik besloot tot een multidisciplinaire aanpak en verrichtte een brede literatuurstudie naar de relatie tussen kerkbouw en beide thema's in het tijdvak 1800-1970, om me vervolgens in regionale casestudies met de kerkgebouwen uit de periode 1930-1970 zelf bezig te houden.

Met de aandacht voor deze twee onderbelichte aspecten van de twintigste-eeuwse Nederlandse kerkarchitectuur hoop ik een historisch-wetenschappelijk fundament te leggen voor de actuele discussie over de toekomst van de massale kerkbouw uit de vorige eeuw. Sinds de secularisatie en individualisering van de jaren zestig wordt in de architectuurhistorische praktijk het belang van kennis van de liturgie voor begrip van een kerkgebouw dikwijls onderschat. Het gebrek aan interesse in de kerk en haar bedehuizen leidde op den duur tot een beperkte kennis of zelfs onwetendheid over de oorspronkelijke functie van het kerkgebouw. Generaties architectuurhistorici kennen alleen de stilistisch-technische ontwikkeling van de kerkbouwgeschiedenis en hebben nauwelijks notie van de functie en symboliek van de kerkelijke ruimte en haar oorspronkelijke inrichting. Met het beoordelen van kerken op basis van architectuurhistorische of kunsthistorische criteria wordt tekort gedaan aan de sacrale en kerkinterne factor van de (twintigste-eeuwse) kerkbouw. Dit vergt een paradigmaverruiming binnen de huidige kunst- en architectuurhistorische wetenschap. Juist van deze deskundigen, die werkzaam zijn in een land dat - op het voormalige Oost-Duitsland na - als koploper van de West-Europese ontkerkelijking kan worden beschouwd, wordt in de komende jaren een visie op het huidige 'kerkbouwprobleem' verwacht. Zij zullen honderden kerken op hun cultuurhistorische merites moeten kunnen waarderen.

Niet alleen sloop en herbestemming zijn actuele thema's, ook is er een nieuwe golf ingrijpende herinrichtingen gaande.⁸ Opstellingen waarbij de celebrant en het liturgisch meubilair tussen de gelovigen staan en de kerkrimte flexibel kan worden ingericht, getuigen van nieuwe liturgische inzichten. In de discussies die aan herinrichtingen van monumentale kerken voorafgaan, draait het om raakpunten tussen liturgie en (monumentale) architectuur ofwel de liturgische ensemblewaarde. In het geval van de veelal niet beschermde twintigste-eeuwse kerkgebouwen staat het de eigenaren vrij de kerkrimte naar eigen believen aan te passen. Situaties als de 'tweede beeldenstorm' die zich voordeed na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965), waarbij ook liturgisch meubilair als communiebanken, ambones en hoofdaltaren de kerk werd uitgejaagd, liggen nog vers in het geheugen. Voor de protestantse kerken vormen een oncomfortabel bevonden bankenplan, een te kleine dooptuin of liturgische centrum vandaag de dag kwetsbare punten.

⁸ Bij gewenste interieurwijzigingen ten behoeve van de liturgie bij een als rijksmonument aangewezen kerk vormt de scheiding van kerk en staat een complicerende factor. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) wil het monumentale kerkinterieur beschermen, terwijl de kerken over recht op zelfbestemming van hun kerkgebouwen beschikken. In artikel 18 van de Monumentenwet 1988 is daarom vastgelegd dat de overheid in dergelijke situaties overleg met de eigenaren moet plegen. Zie ook: Steensma 1982, 35-37; Van Asbeck/Sypkens Smit 2005, 6-7. Op basis van zowel literatuuronderzoek als zijn ervaring als lid van de Bouw- en Restauratiecommissie constateerde Steensma een gebrekkige belangstelling voor het liturgisch gebruik van de kerkrimte binnen de Rijksdienst. Zie ook: Reinstra 2007, 5. Naast de invloed van nieuwe liturgische inzichten is er een behoefte aan multifunctioneel gebruik van de kerkrimte waarneembaar. Ook aspecten als comfort, de dikwijls provisorische inbouw van toiletgroepen, koffiekeukens, ontmoetingsruimten en mortuaria, arbo-eisen, brandveiligheid en toegankelijkheid van de gebouwen zijn medebepalend voor de kerkelijke herinrichting. Een ander nieuw verschijnsel is de gedeeltelijke openstelling van de kerk door bijvoorbeeld de plaatsing van een glazen wand tussen voorportaal en kerkzaal of via een met glas afgeschermd devotiekapel.

Kerkbouw is een organisch proces. Ik heb hier niet de intentie kritiek te leveren op wijzigingen in het kerkinterieur of de uiterlijke vorm van het gebouw. Evenmin geef ik in dit proefschrift antwoorden op hedendaagse vraagstukken over herinrichting of herbesteding van kerken. Zonder te streven naar een musealisering zou ik willen wijzen op de consequenties van veranderende liturgische inzichten voor de waardering en het behoud van het twintigste-eeuwse kerkelijk erfgoed, een belangrijk onderdeel van de culturele geschiedenis van Nederland. Interconfessionele kennis van de discussies die ten grondslag lagen aan de vormgeving, liturgische inrichting en situering van het twintigste-eeuwse kerkgebouw is daarbij onontbeerlijk.

denominaties

Nederland is sinds de Reformatie in religieus opzicht pluriform. Met name in de protestantse wereld is de verscheidenheid groot. De eerste en oudste reformatorische stroming, die van de Wederdopers, is vertegenwoordigd in de Doopsgezinden. De Lutherse Kerk is in Nederland niet groot geworden, al is ze de kerk bij uitstek van Duitse emigranten. Het calvinisme heeft in het zestiende-eeuwse Nederland het sterkste wortel geschoten. Het kent door zijn democratische kerkorde verschillende stromingen, van orthodox tot vrijzinnig. De oudste afsplitsing wordt gevormd door de remonstranten.⁹ De grootste was tot voor kort de Nederlandse Hervormde Kerk, die in de negentiende eeuw op haar beurt onderdak bood aan vele modaliteiten. De orthodoxie is ook vertegenwoordigd in de gereformeerde kerken waarvan de Gereformeerde Kerken in Nederland de grootste waren. Veel, maar niet alle calvinistische denominaties zijn nu verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland. De Rooms-Katholieke Kerk heeft zich in de zeventiende-eeuwse Republiek kunnen handhaven, al kende ook deze een afsplitsing in wat later de Oud-Katholieke Kerk is gaan heten.

In deze studie is de opvatting van een ‘driestromenland’ dominant. De Rooms-Katholieke Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland zijn tot op heden de drie grootste kerkgenootschappen in Nederland en zij beschikken over de meeste kerkgebouwen. Dit is een belangrijke reden waarom ik me in deze studie op de kerkbouw van de drie hoofddenominaties concentreer.

Een tweede argument voor deze beperking volgde na het verkennende literatuuronderzoek. Hieruit kwam naar voren dat de discussie over het ideale kerkgebouw zich hoofdzakelijk afspeelde in de katholieke, hervormde en gereformeerde kringen. De religieuze bouw van dissenters als lutheranen, doopsgezinden en remonstranten, maar ook van oud-katholieken, baptisten, en joodse, evangelische en apostolische gemeenschappen kreeg in verhouding met de hoofddenominaties sporadisch aandacht in de bouw tijdschriften en tentoonstellingen van kerkontwerpen.¹⁰ De enkele, meestal baanbrekende kerkgebouwen die zijn ontworpen door niet-gelovige architecten konden wel op een bespreking rekenen. Uit de eerste interkerkelijke lijsten van Nederlandse kerkbouw in de periode 1945-1967, opgesteld door de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, bleken de overige in Nederland aanwezige religieuze genootschappen een bescheiden aandeel aan de massale naoorlogse kerkbouw te hebben geleverd.¹¹

Een derde, meer uitdagend argument om de kerkbouw van de drie hoofddenominaties te bestuderen, is dat er niet eerder een zuiloverschrijdende studie is verricht naar de cultuurhistorische achtergronden van de twintigste-eeuwse kerkbouw in Nederland. Een aantal publicaties heeft mij tot deze aanpak geïnspireerd. Allereerst het boekje Nederlandse kerkbouw op een keerpunt [1959] van de katholieke jurist A.J.J. van Rooy, waarin hij niet alleen katholieke en protestantse kerken met elkaar

⁹ De Remonstrantse Broederschap heeft in mijn onderzoek geen plaats gekregen om de navolgende redenen. De remonstranten, voortkomend uit de leer van de theoloog Arminius en uit een theologisch conflict dat in 1619 op de Synode van Dordrecht is beslecht, hebben sindsdien in schuilkerken (zoals de Rode Hoed in Amsterdam) hun eredienst beleden en na de Bataafse Revolutie in openbare godshuizen. Ze hebben in de negentiende en in de twintigste eeuw hier en daar markante kerken gebouwd zoals de Arminiuskerk (1897) van H. Stok en J.P. Evers in Rotterdam (nabij het museum Boijmans-Van Beuningen). Zij zijn echter steeds beperkt geweest in het aantal gelovigen. Dat gold dus ook voor hun architectonische aanwezigheid in stad en land. In de twintigste eeuw hebben zij zich bovendien verbonden met de vrijzinnig hervormden. In het onderhavige onderzoek is de Broederschap daarom te klein voor een representatieve plaatsing.

¹⁰ Van Wijngaarden/Schouten 2004, 161-174. Inmiddels hebben M. van Wijngaarden en J. Schouten een begin gemaakt met onderzoek naar het samenspel van liturgie en kerkbouw in de Nederlandse lutherse kerkbouw na 1945.

¹¹ Lijst 1963; Uit 1967. De opsteller van de lijsten, G. Blankesteijn-Blees, maakte in haar verantwoording melding van de problemen rond het vergaren van informatie. Zo reageerden gereformeerde predikanten en bouwcommissies nauwelijks op de enquêteformulieren. Andere kerkgenootschappen beschikten als gevolg van de plaatselijke zelfstandigheid niet over een centrale instantie die de kerkbouw registreerde. Zie: Lijst 1963, 9-11.

vergeleek, maar ook een convergerende beweging tussen beide bouwtypen waarnam.¹² Een tweede, eveneens in 1959 verschenen, inspiratiebron voor een oecumenische benadering vormde Kirchen-Handbuch für den Kirchenbau onder redactie van de katholieke architect-theoloog-hoogleraar bouwgeschiedenis W. Weyres (1903-1989) en de lutherse architect O. Bartning (1883-1959).¹³ Dit boek, waaraan theologen, historici en architecten (weliswaar verdeeld over twee religiegebonden groepen) hadden bijgedragen, was bedoeld als uitgangspunt voor de toekomstige kerkbouw in Duitsland. Op systematische wijze wordt hier de geschiedenis van de theologische grondslagen, ruimtelijke concepten, inrichting en stedenbouwkundige situering van de katholieke en lutherse kerkbouw beschreven.

Naast de verschillende theologische - en dus ook liturgische - inzichten tussen de drie gezindten is voor deze studie het onderlinge verschil qua organisatiestructuur van belang. Zo is de Rooms-Katholieke Kerk gebaseerd op een centralistisch aangestuurd kerkmodel waarbinnen een episcopale hiërarchie heerst, terwijl de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken een meer gedecentraliseerde bestuursvorm hebben. Hoewel de laatste twee kerken eveneens een overkoepeld orgaan - de synode - kennen, staat bij hen de autonomie van de lokale kerkelijke gemeenten hoog in het vaandel. Het verschil in organisatiestructuur heeft een belangrijke rol gespeeld bij zowel de financiering als de mate van vrijheid in de vormgeving en totstandkoming van de kerkgebouwen.

Indien noodzakelijk worden de hervormde en gereformeerde kerkgebouwen in dit proefschrift als zodanig aangeduid. Wat betreft de katholieke kerkgebouwen, die over het algemeen gewijd zijn aan Maria of andere heiligen, heb ik een dergelijk voorvoegsel overbodig geacht. Uitzondering hierop vormen de katholieke Christus Koningkerken. Aangezien deze naamgeving ook werd gebruikt voor naoorlogse gereformeerde kerken heb ik bij deze kerken de denominatie vermeld. In typografische zin heb ik een onderscheid willen maken tussen de kerkgenootschappen, die met hoofdletters zijn aangeduid, en de signatuur van de kerkgebouwen, aangeven met een kleine letter.

Tot slot wil ik nog een opmerking maken over het gebruik van de benamingen ‘de Heilige Stoel’, ‘Rome’ en ‘het Vaticaan’. Ik ben mij ervan bewust dat ‘de Heilige Stoel’ de formele term is van het centrale bestuursorgaan van de Rooms-Katholieke Kerk, terwijl de meer gangbare benamingen ‘Rome’ en ‘het Vaticaan’ een geografisch-territoriale achtergrond hebben die is verweven met de kerkhistorie. In september 1870 verloor de paus immers Rome, maar hij sloot zich op in het Vaticaan en bleef staatshoofd. Sommige landen continueerden hun gezantschap bij de Heilige Stoel. In 1929 sloten paus Pius XI en de Italiaanse staat (in de persoon van Mussolini) het Verdrag van Lateranen, waarbij de pauselijke soevereiniteit en het staatsgebied van Vaticaanstad werden erkend door de Italiaanse staat. In dit proefschrift hanteer ik daarom voor de tijdspanne tot 1870 zowel de term ‘Rome’ (met aanhalingstekens) als ‘de Heilige Stoel’. Van ‘het Vaticaan’ spreek ik alleen wanneer het de situatie na 1929 betreft.

tweedeling

Dit onderzoek heeft geresulteerd in een boek dat thematisch is opgezet. De thema's zijn liturgie, stedenbouw en kerkenbouw. In de chronologie bestaat er een onderscheid tussen de geselecteerde jaren van het feitelijke onderzoek (1930-1970) en de periodes van de historische beschouwingen over de liturgie en over de stedenbouw die ik de negentiende eeuw laat beginnen. Tegenwoordig wordt de negentiende eeuw ook aangeduid als de eeuw van een christelijke *revival* na de Franse Revolutie (‘Het Tweede Confessionele Tijdperk’). Zo vormen de delen I en II de weerslag van het literatuuronderzoek naar de relatie tussen kerkbouw en liturgie. Deel I betreft de katholieke liturgie en kerkbouw en bestrijkt de periode 1800-1970, terwijl ik voor deel II over de hervormde en gereformeerde liturgie en kerkbouw de periode 1816-1970 heb geselecteerd. In deel III belicht ik de relatie tussen kerk- en stedenbouw gedurende de periode 1834 tot 1940.

Het zwaartepunt van de studie ligt bij drie regionale casestudies over de kerkbouw in de periode 1930-1970 die in deel IV aan bod komen. Deze hoofdstukken beginnen met een bespreking van de stedenbouwkundige geschiedenis van de dorpen, steden of wijken in de desbetreffende regio en

¹² Van Rooy s.a. [1959].

¹³ Weyres/Bartning 1959.

de ligging van de kerkgebouwen. Hierna volgen de ontwerpgeschiedenissen en beschrijvingen van de kerkgebouwen die in het geselecteerde tijdvak zijn opgericht.

literatuuronderzoek: kerkbouw en liturgie

In deze literatuurstudie probeer ik een beeld te schetsen van de ideeëvorming over kerkbouw in relatie tot de liturgische ontwikkelingen. De liturgie is een wezenlijke norm in de architectonische vormgeving van een kerk. Het doel van het bouwen van een godshuis is - los van het gegeven of men een kerk ook als huis van God ziet - immers het bouwen van een onderkomen voor een groepsgebonden rituele godsdienstbeleving. De Liturgische Beweging in de Rooms-Katholieke Kerk werd weliswaar aangedreven door esthetische overwegingen, maar ook voelde men de noodzaak om ‘het volk’ meer bij de eredienst te betrekken. Tussen beide intenties bestaat een spanning. In de reformatorische kerken was de sacralisering een doel, want daar is de gemeente al veel meer bij de dienst betrokken.

Uit het onderzoek bleek dat architecten en andere in kerkbouw gespecialiseerde auteurs hun beeld van het ideale kerkgebouw veelvuldig toetsten aan bestaande kerken of nieuwe kerkontwerpen, hetzij van Nederlandse hetzij van buitenlandse oorsprong. Architecten, kerkelijke opdrachtgevers en liturgen bleken allen mannen van de bouwpraktijk. (Op een enkele (naald)kunstenares of geïnteresseerde ega van een predikant na komt er in dit boek geen vrouw voor.) Dit gegeven had tot gevolg dat het literatuuronderzoek geen weergave van een zuivere ideeëngeschiedenis kon worden. Ik heb dan ook besloten de uitkomsten van het literatuuronderzoek te larderen met korte beschrijvingen van de door de auteurs behandelde kerkgebouwen, of de besproken kerken met vergelijkende kerken te complementeren.

Deze literatuurstudie biedt een gedetailleerde analyse van het samenspel tussen enerzijds de ruimteconceptie en vormgeving van het twintigste-eeuwse Nederlandse kerkgebouw en anderzijds het in die tijd vigerende liturgische programma. In de lange discussie over de relatie tussen architectuur en liturgie is duidelijk geworden dat er geen sprake is van een directe, eenzijdige relatie tussen de kerkarchitecturale vorm en de liturgische ontwikkelingen.¹⁴ Anders dan veel architectuurhistorici menen, kan de controverse tussen architectuur en liturgie dus niet simpelweg worden samengevat als een onderdeel van het debat over vorm en functie. De kerkbouw is onderhevig aan een eigen architectonische dynamiek, waarbinnen de esthetische inzichten van zowel architect, opdrachtgever en eventuele kerkelijke overheden een rol spelen. Evenzo kent de geschiedenis van de liturgie haar ontwikkeling. De voor dit onderzoek belangrijke facetten van de liturgie zijn niet alleen de mis- of dienstorde en de rituelen zelf, maar ook de sacramenttheologische en de ambtstheologische achtergronden hiervan. Met andere woorden hoe veranderde het kerkgebouw onder invloed van de nieuwe kijk op de sacramenten en het ambt van priester of dominee? Zowel de liturgie als de kerkbouw zijn levende tradities, d.w.z. dat er binnen de tradities sprake is van een voortdurende ontwikkeling van de kijk op de liturgie en de kerkbouw.

In mijn studie naar het samenspel tussen architectuur en liturgie in de twintigste-eeuwse kerkarchitectonische praktijk stuitte ik op hoofdrolspelers, ‘mindere goden’ en figuranten. Bijna allen architecten wier (kerkelijk) werk opvallend weinig aandacht heeft gekregen in de architectuurgeschiedenis sinds het eind van de jaren zestig.¹⁵ Op zoek naar hun bijdrage heb ik geprobeerd sociale netwerken van zowel architecten als kerkelijke opdrachtgevers bloot te leggen. Door me te concentreren op een groep religieus geëngageerde architecten kreeg ik zicht op een nauwelijks nader onderzocht, maar zeer essentieel aspect van de Nederlandse architectuurgeschiedenis: de verzuiling. De prosopografische benadering bood de gelegenheid te analyseren welke architecten elkaar kenden, hoe hun contacten verliepen en of zij de grenzen van de zuil overschreden. Telkens heb ik gekeken hoe de ideeëvorming over het ideale kerkgebouw zich in deze discussies ontwikkelde. Behalve voor de tot ver na de oorlog vrij strikte segregatie van katholieke

¹⁴ Zie: Van Tongeren 1997, 30-35; Post 1983, 31-32. Zie ook: Van Welie 1994, 195.

¹⁵ Zie: Taverne 1995, 186. Met dit onderzoek hoop ik een bijdrage te leveren aan Taverne’s pleidooi voor een ‘systematische ontsluiting van de belangrijkste naoorlogse architectuurtijdschriften en van de particuliere collecties (brieven, aantekeningen, nota’s, artikelen), niet alleen van enkele ‘uitzonderlijke’ architecten maar vooral van de grote groep min of meer ‘anonieme’ ontwerpers die, hoewel verantwoordelijk voor een groot deel van de naoorlogse bouwproductie, tot nu toe nog niet tot de top-tien van de naoorlogse architectuur zijn doorgedrongen.’

en protestantse architecten had ik oog voor mogelijke overeenkomsten tussen katholieke en de protestantse kerkarchitectuur.

Onderzoekers die zich vanuit een cultuurhistorische invalshoek bezighouden met literatuur over liturgie en kerkbouw worden onherroepelijk geconfronteerd met een ‘spirituele ruis’. Praktisch elke religieus geëngageerde auteur die over deze onderwerpen schrijft, heeft - ongeacht de tijd waarin hij leeft - de behoefte aan zijn spirituele gevoelens uiting te geven. Dit kan uiteenlopen van een enkele opmerking die getuigt van zijn (of soms haar) geloofsbeleving tot paginalange apologetische retoriek gelardeerd met exegese van bijbelcitataten (veelal bij teksten van protestantse signatuur) of lofzang op de hoofdrolspelers van het christelijke geloof.¹⁶ De ruis vormt een complicerende factor in de zoektocht naar de onderliggende architectonische boodschap. Het in kaart brengen van de ontwikkeling van de diepere spirituele beleving van het twintigste-eeuwse kerkgebouw behoort nadrukkelijk niet tot de doelstellingen van dit onderzoek. Evenmin besteed ik aandacht aan de literaire dimensie van het bronnenmateriaal.

periodisering

In deel I bestudeer ik de verwevenheid van de liturgie met de kerkarchitectuur in de Nederlandse kerkprovincie van de Rooms-Katholieke Kerk gedurende de periode 1800-1970. Onder invloed van een klerikale behoefte aan liturgische en sacramentele deelname van de gelovigen deden zich in dit tijdvak significante ontwikkelingen voor binnen de katholieke kerkbouw in Nederland. De Franse benedictijner monnik dom Guéranger hield zich vanaf 1830 als eerste bezig met het herstel van de tridentijnse Romeinse liturgie als basis voor de eenheid van geloofsbeleving. De liturgisch-esthetische tendensen groeiden in de eerste helft van de twintigste eeuw uit tot een West-Europese Liturgische Beweging binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Katholieke architecten incorporeerden de nieuwe, door de Heilige Stoel ondersteunde visie op de liturgie en gaven hiermee mede richting aan de twintigste-eeuwse kerkbouw. Vanaf 1963 verwerkte de Rooms-Katholieke Kerk de nieuwe liturgische bepalingen van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) in de vormgeving en inrichting van nieuwe kerken.

Aan het einde van de jaren 1960 leidde de ontkerkelijking tot een plotselinge afname van de bouw van nieuwe kerken. De in 1961 ingestelde Wet Premie Kerkenbouw die ieder kerkgenootschap de mogelijkheid bood om met dertig procent rijkssubsidie een kerk te bouwen, werd in 1970 gestaakt. In datzelfde jaar besloten de Nederlandse bisschoppen de in 1960 ingevoerde jaarlijkse Kerkenbouwzondag voortaan als Kerkopbouwzondag te vieren. Het accent kwam nu te liggen op de pastorale opbouw van de haastig geformeerde parochies. Bisschoppelijke bouw bureaus concentreerden zich op de aanpassing aan de nieuwe liturgie in de bestaande kerken. Ingrijpende verbouwingen van het priesterkoor en wijzigen van het bankenplan volgden.

Na de bewustwording van een verzaaging openbaarde zich rond 1970 een overschot in het kerkenbestand.¹⁷ Vanaf de Wederopbouw hadden de kerken de benodigde aantallen en dimensies van nieuwe kerkgebouwen gebaseerd op demografische prognoses die geen rekening hielden met de gevolgen van secularisatie en geboortebeperving. Nu diende zich het proces van stadsvernieuwing aan en vielen vele kerken ten prooi aan de slopershamer. Tot slot betekende het jaartal 1970 een nieuwe fase in de bescherming van kerkgebouwen. Na de jarenlange sloop van met name stedelijk gesitueerde neogotische kerken startte de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een inventarisatie van de negentiende-eeuwse Nederlandse kerken.¹⁸

In deel II richt ik me op de uitwerking van de relatie tussen de vraagstukken van liturgie en kerkbouw binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. In de periode 1816-1970 ontstond zowel binnen de hervormde als de gereformeerde geloofsrichting een verlangen naar een samenspel van vaste rituelen, esthetiek en symboliek die bepalend is geweest voor de ontwikkeling van de protestantse kerkbouw in Nederland. Binnen de Hervormde Kerk groeide

¹⁶ Zie ook: Delbecke 2002, 43.

¹⁷ Onderzoek 2008, 14.

¹⁸ Van der Woud 1996, 741; Van der Woud 2008, 37. In de jaren negentig veranderde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) tweemaal van naam; na enkele jaren als Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) te hebben gefunctioneerd, wordt sinds 2009 de naam Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) gehanteerd. Om verwarring te voorkomen, wordt hier het begrip ‘Rijksdienst’ gebruikt.

vanaf 1900 een Liturgische Beweging, terwijl in de Gereformeerde Kerk eerst onder aanvoering van A. Kuyper aandacht voor liturgie ontstond. Het geselecteerde tijdvak van dit deel begint in 1816. Het ten tijde van het koningschap van Willem I ingestelde Algemeen Reglement uit 1816 en de eerste hervormde synode in 1817 kondigden een nieuwe fase aan in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk. Het Algemeen Reglement had belangrijke consequenties voor de liturgieviering en leidde uiteindelijk tot grote ontevredenheid bij orthodoxgezinden die zich in 1834 van de vaderlandse kerk zouden afscheiden. De relatie tussen de kerkbouw en de liturgie binnen de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland wordt in afzonderlijke hoofdstukken behandeld.

Beide geschiedenissen van deel II laat ik eindigen in 1970. Als gevolg van de ontkerkelijking, die zich in de Gereformeerde Kerken weliswaar minder sterk voordeed dan in de Nederlandse Hervormde Kerk, stagneerde de voorheen expansieve groei van de kerkbouw. Rond 1970 zagen ook de protestanten dat bouw van nieuwe kerken overbodig was. Gelovigen die woonden in nieuwbouwwijken zonder kerkgebouwen bleken mobiel genoeg om elders een kerk te vinden. Ondertussen zette het liturgisch-historische proces zich voort. De financiële mogelijkheden om de dynamiek van dit proces tot uitdrukking te brengen in concrete kerkbouw namen met het beëindigen van de Wet Premie Kerkenbouw echter af.

Deel I en deel II beginnen met een korte inhoudelijke bespreking van de aard van de betreffend liturgie. Om de calvinistische liturgie, die ontstond als protest tegen de geloofspraktijk binnen de katholieke moederkerk, in haar context te kunnen kenschetsen, heb ik ervoor gekozen eerst het katholieke deel I en vervolgens het protestantse deel II te behandelen. Een ander argument voor deze volgorde betreft het liturgisch reveil dat zich het eerst in de Rooms-Katholieke Kerk openbaarde.

bronnen

Naast de belangrijkste tijdschriften en publicaties op het gebied van (kerk)architectuur die ten tijde van de onderzoeksperiode zijn verschenen, heb ik me voor dit proefschrift gericht op een binnen de architectuurhistorie weinig bekende bron: de liturgische tijdschriften. Het Nederlandse Maandschrift voor Liturgie (1916-1924), later Ons Liturgisch Tijdschrift (1924-1941), het Belgische Liturgisch Tijdschrift (1910-1919), later het Tijdschrift voor Liturgie (1920-), alsmede het Franse L'Artisan liturgique (1927-1940) en haar opvolger L'Artisan et les arts liturgiques (1946-1949) vormden een belangrijk medium van de monastiek georiënteerde katholieke Liturgische Beweging. Liturgisch, maar ook esthetisch bewuste clerici verspreidden op deze wijze hun visie op de liturgisch verantwoorde kerkbouw en leverden een belangrijk aandeel in de ideevorming over de relatie tussen liturgie en kerkbouw.

Tijdens het literatuuronderzoek heb ik getracht een overzicht te geven van de veelheid aan initiatieven die hebben bijgedragen aan de ideevorming over kerkarchitectuur in relatie tot de liturgische ontwikkelingen. Tot op het laatste bibliotheekbezoek trof ik hierover nieuwe literatuur aan; in sommige gevallen dwong tijdgebrek mij ertoe enkele interessante paden voorlopig links te laten liggen. Ik heb dan ook niet de pretentie een volledig beeld van deze omvangrijke materie te schetsen en houd mij aanbevolen voor aanvullend materiaal en inzichten.

literatuuronderzoek: kerk en stedenbouw

In Deel III besteed ik aandacht aan de situering van het kerkgebouw in de Nederlandse stedenbouwkundige context in de periode 1839-1940. De kerkbouwplannen van de afgescheidenen en de katholieken namen pas concrete vormen aan na de eerste toestemming van de overheid om geheel zelfstandig een eigen kerk te mogen bouwen. Voor de gereformeerden begon dit proces vijf jaar na de Afscheiding van 1834; de katholieken moesten wachten op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Ook andere, vooral in steden voorkomende religieuze gemeenschappen, zoals lutheranen, joden, remonstranten, vrije gemeenten, en evangelisten emancipeerden en kregen kans een eigen godshuis te stichten.

Bij het bestuderen van de stedenbouwkundige situering van kerken is eerder de religieuze functie dan de religieus-inhoudelijke achtergrond van de kerkbouwende groepering van belang. In tegenstelling tot de overige hoofdstukken bespreek ik hier dus niet alleen kerkgebouwen van de drie hoofddenominaties. De emancipatie van de niet-hervormde kerkgenootschappen viel samen met grondige modernisering in de samenleving die zorgden voor een nieuwe periode van stedelijke groei

die duurde van 1850 tot 1914.¹⁹ Pas met het op gang komen van de industriële ontwikkeling en de bevolkingsexplosies in de steden ontstond er bij de burgerlijke overheid aandacht voor een meer planmatige of centraal geregisseerde stadsontwikkeling in de vorm van stadsuitbreiding, sanering en herstructurering van de bestaande bebouwde omgeving. In deze periode kregen architecten en stedenbouwkundigen oog voor de - bij voorkeur van een toren voorziene - kerk als een bijzonder gebouwtype dat het stratenpatroon verlevendigt, maar bovenal het godsdienstig leven in de wijk of het dorp accentueert.

Voor dit deel heb ik geen bewuste selectie qua regio, stad(swijk) of dorp gemaakt. Al dan niet toevallig toonde de negentiende- en twintigste-eeuwse stadsuitleg van Amsterdam zich geschikt voor een eerste inventarisatie van dit tot op heden nog nauwelijks onderzochte thema; echter ook de stedenbouwkundige inbedding van kerken in stadsplannen elders komen aan bod. Het deel eindigt met een beschrijving van de situering van kerken in het vooroorlogse Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van Amsterdam. Het betreft een nog weinig bestudeerd facet van het beroemde stedenbouwkundig plan van C. van Eesteren dat inzicht geeft in de ontwikkeling van het kerkgebouw in de stedelijke context.

Dit deel over de stedenbouwkundige situering van het kerkgebouw gedurende de periode 1839 tot 1940 overlapt gedeeltelijk het geselecteerde tijdvak voor de regionale casestudie van de Wieringermeer en de vooroorlogse stadsuitbreiding van Arnhem-Malburgen. Aangezien de stedenbouwkundige inrichting in een agrarische omgeving als de Wieringermeer afwijkt van de vooroorlogse bouw in een stedelijke of industriële context heb ik ervoor gekozen de situering van de kerkbouw in de jaren dertig omvattend te behandelen. Als een aanvulling op dit hoofdstuk kan ook de paragraaf over het apostolische facet van de katholieke christocentrische gemeenschapskerk uit de periode 1924-1940 worden gezien. (zie Hst 3.4) Met haar parochiecomplexen in het midden van nieuwe dorpen of wijken plaatste de katholieke geloofsgroep doelbewust bakens in het seculiere landschap.

Over de situering van het kerkgebouw in de negentiende- en de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland bestaat weinig literatuur. De bevindingen in dit deel zijn grotendeels gebaseerd op het bestuderen van stedenbouwkundige plannen in combinatie met algemene literatuur over de stedenbouwkundige ontwikkeling in Nederland.

regionale casestudies

Ter bestudering van de Nederlandse kerkarchitectuur in de periode 1930-1970 heb ik case-studies verricht in een drietal regio's waar intensieve kerkbouw is bedreven, te weten de Wieringermeer, Arnhem-Malburgen en de Overbetuwe-Oost, en Rotterdam-Zuidwijk en Hoogvliet. Met een grondige bestudering van deze objecten, die op het niveau van de architect en aannemer worden gekend (casestudies) heb ik getracht het belang van de tekst (literatuuronderzoek) in balans te brengen.²⁰ De casestudies dienen in de eerste plaats als verdieping van het literatuuronderzoek. Ze zijn gekozen om inzicht te verkrijgen in de complexiteit rond de oprichting van een kerkgebouw, waarin naast aspecten als de bouwstijl en het huisvesten van de liturgie en andere kerkelijke activiteiten, ook de financiering en de stedenbouwkundige ligging van belang zijn.

Voorafgaand aan de keuze van de onderzoeksgebieden heb ik oriënterend veldwerk verricht om een algemeen beeld te krijgen van de Nederlandse twintigste-eeuwse kerkarchitectuur. Hiervoor bezocht ik een honderdtal kerkgebouwen, waaronder kerken die in zowel de eigentijdse als de latere literatuur als kenmerkend voor de verschillende onderzoeksperioden worden aangemerkt.

Een argument dat een rol heeft gespeeld bij de bepaling van de onderzoeksgebieden is de stedenbouwkundige representativiteit van de regio voor de problematiek van de bijbehorende tijdspanne. Nieuw in te richten woongebieden - waar al dan niet eerder kerkbouw heeft plaatsgevonden - heb ik opgevat als een mogelijkheid om de situering van de kerkgebouwen in een pure vorm te bekijken. De regionale casestudies zijn dus gerealiseerd omdat ze de noodzaak laten zien van een geconcentreerde en planmatige kerkenbouw in het kader van een groot stedenbouwkundig plan. Dat laatste kan zijn: het plan van de drooglegging van de Wieringermeer (1930-1940), het plan tot naoorlogse wederopbouw (1940-1955) en het uitbreidingsplan van Rotterdam (1955-1970) in

¹⁹ De Klerk 2008, 4, 14-15, 71.

²⁰ Zie: Oosterman 2009, 2.

verband met de bevolkingsgroei en verstedelijking.²¹ In de geselecteerde regio's komt de rol van de staat naar voren. Daar lag de benoeming van de stedenbouwkundigen, de aansturing van de plannen en van hun verwezenlijking. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de subsidiëring. Op deze wijze ontstaat er een beeld van de overheid, die door een politiek van ruimtelijke ordening en financiële ondersteuning de spreiding en intensiteit van de godsdienst bevorderde vanuit een interpretatie van algemeen welzijn.

In de loop van 2002 volgde het uitzetten van de regionale case-studies. Bij de keuze voor de regio's heb ik rekening gehouden met het tot dan toe verrichte onderzoek naar naoorlogse kerkgebouwen in de IJsselmeerpolders en de provincie Utrecht.²² De initiatiefnemers waren de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, het voormalige Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland en de Rijksdienst. Het onderzoek bestond zowel uit het inventariseren en beschrijven van de naoorlogse kerken in de betreffende regio, mede ter voorbereiding op een eventuele selectie van monumenten, als een beschrijving van de kerk(op)bouwgeschiedenis.

Als argument voor de selectie van de regio's gold eveneens een evenredige regionale presentie van zowel katholiek als protestantse kerkbouw.²³ Gezien de van oudsher regionaal gebonden religiositeit in Nederland was het niet altijd mogelijk een gebied te kiezen met een gelijkwaardige aanwezigheid van kerkgebouwen van de drie hoofddenominaties. De dominante aanwezigheid van rooms-katholieke kerkgebouwen in de Limburg en Noord-Brabant maakte deze provincies minder geschikt voor dit onderzoek.²⁴ Het overwicht van protestantse kerkgebouwen in grote delen van de provincies Friesland, Groningen en Zeeland vormde een gelijksoortig probleem.

Ook heb ik gestreefd naar een evenwichtige verdeling in de mate van verstedelijking van de regio's. Gekozen is voor een primair rurale regio, een gebied in de nabijheid van een middelgrote stad, en een stedelijk-industriële omgeving. Hierbij is getracht een zekere mate van geografische spreiding van de regio's in Nederland aan te brengen. Tot slot heb ik gekeken naar een vergelijkbaar aantal kerken per regio, gebouwd in de onderzoeksperiode. Het bestuderen van alle kerkgebouwen die binnen één tijdvak in één bepaalde gebied zijn ontstaan, biedt tevens de mogelijkheid eventuele regionale of bisdomgebonden invloeden te bestuderen.

De kerkgebouwen die in deze studie centraal staan, zijn parochie- of gemeentekerken. Het betreft dus geen onderzoek naar kapellen in of bij kloosters, scholen, sanatoria, klinieken, ziekenhuizen of gevangenissen. De stichting van de kerkgebouwen viel onder de verantwoordelijkheid van het desbetreffende bisdom of de lokale kerkelijke gemeente. Uitzondering hierop vormt de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen in Rotterdam-Zuidwijk, een kerkgebouw van de kruisherenparochie dat tot stand kwam onder auspiciën van de minderbroeders te Weert.

inventarisatie kerken

Voor het inventariseren van de regionale kerkgebouwen in de case-studies heb ik gebruik gemaakt van de Inventarisatie Kerkelijke Gebouwen Nederland (IKGN) van J. Sonneveld.²⁵ Deze actieve database geeft informatie over onder andere de naam, het adres, het geloofsgenootschap, het bouwjaar en eventueel de naam van de architect van het kerkgebouw. Voor de naoorlogse periode was bovendien de door de prof. dr. G. van der Leeuwstichting uitgegeven Lijst van Nederlandse kerken 1945-1963 van belang.²⁶ Deze stichting verzorgde in 1967 een nieuw overzicht Uit en in de steigers. Kerkbouw in Nederland, 1960-1967.²⁷ Aangezien de IKGN aanvankelijk vooral uit gegevens over protestantse kerken bestond, vertrouwde ik voor informatie over de katholieke kerkbouw op de database 3500 Katholieke parochiekerken in Nederland, 1853-1995, opgesteld door L. Dubbelaar. Sinds 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, bestaat de internetsite <http://www.reliwiki.nl>, deze

²¹ Anders dan gebruikelijk heb ik ervoor gekozen het tijdvak van de wederopbouw te laten beginnen in 1940 in plaats van 1945. Direct na het bombardement op Rotterdam in mei 1940 begon op verschillende niveaus de ideevorming over de wederopbouw van de stad, de herindeling van parochies, en de nieuwbouw en restauratie van kerken.

²² Ort 1985; Camp/Kamphuis 1992; Van Woensel 1996; Van Meeteren 1999.

²³ Knippenberg 1992.

²⁴ In de periode 2002-2004 werd de naoorlogse kerkbouw in deze provincies bovendien uitgebreid bestudeerd en geïnventariseerd. Zie: Pouls 2002; Jacobs/Wieckart 2003; Wijdeveld 2004.

²⁵ <http://www.hdc.vu.nl/nl/online-informatie/ikgn/index.asp>.

²⁶ Lijst 1963.

²⁷ Uit 1967.

database over religieuze gebouwen in Nederland is gebaseerd op de IGKN.²⁸ Voor het dateren van kerkgebouwen en het vaststellen van hun eventuele herbestemming heb ik, indien er geen specifieke literatuur over de kerkbouw van desbetreffende architect voorhanden was, de IGKN geraadpleegd, zo nodig aangevuld met gegevens uit het bestand van Dubbelaar. Telkens ben ik uitgegaan van het jaar van wijding of gebruiknaam van de kerk.

Als basis voor de beschrijving van de kerkgebouwen in de case-studies heb ik gebruik gemaakt van de door Rijksdienst gehanteerde beschrijving voor naoorlogse kerkgebouwen voor het Monumenten Inventarisatie Plan (MIP).²⁹ Op enkele punten is het standaardformulier voor het MIP aangepast aan de specifieke eisen van dit onderzoek. Zo richtte ik me op een reconstructie van het oorspronkelijke kerkgebouw in plaats van een beschrijving van het bestaande kerkgebouw. Het tweede onderscheid tussen de hier gehanteerde formulieren en die van het MIP bestaat uit de bijzondere aandacht die in dit onderzoek wordt besteed aan het kerkinterieur zoals het ruimtegebruik, het bankenplan, de liturgische inrichting en de kerkelijke kunst.

onderzoeksopzet case-studies

Bij elke regio heb ik getracht de stedenbouwkundige geschiedenis van het dorp, de stad of de wijk in relatie tot de (geplande) situering van de kerkgebouwen te reconstrueren. Onderzoek naar de situering van het kerkgebouw in de stedenbouwkundige plannen gedurende de twintigste eeuw geeft inzicht in de sociale positie van de kerk(en) in de samenleving. Gemeentelijke of provinciale overheden bepaalden in samenspraak met kerkelijke instanties de ligging van kerkgebouwen in (wederop)gebouwde dorpen, steden en wijken.

Vervolgens ga ik in op de organisatie van de kerkbouw in de desbetreffende regio. In regio's zoals de Wieringermeer, Rotterdam-Zuidwijk en Hoogvliet, waar voor het eerst kerken werden gebouwd, heb ik de opbouw van het kerkelijk leven en de subsidiëring van de kerkbouw beschreven. Bij de regio Arnhem-Malburgen en de Overbetuwe-Oost komt eerst de lokale kerk(bouw)geschiedenis van de wijk of het dorp aan bod. Ik heb voor deze integrale benadering gekozen om te kunnen beoordelen in hoeverre de bouwstijl, de plattegrond en de stedenbouwkundige ligging van de vooroorlogse kerken van invloed zijn geweest op de vormgeving van de nieuwbouw. Hierbij besteed ik aandacht aan de keuze van kerkbesturen of kerkenraden voor het al dan niet implementeren van nieuwe liturgische inzichten in de vooroorlogse kerkgebouwen. Ook de mate van liturgisch engagement van de kerkgemeente of parochie kan van belang zijn voor de vormgeving van het latere kerkgebouw.

Hierna volgt een resumé van de ontwerpgeschiedenis van het kerkgebouw, die met name in de chaotische wederopbouwtijd een aantal jaren kon bestrijken. Zowel financiële, organisatorische en stedenbouwkundige perikelen speelden hierbij een rol. Om de ontwerpgeschiedenis van een kerk zo goed mogelijk in beeld te krijgen, was het dikwijls noodzakelijk materiaal uit verschillende archieven bijeen te brengen. Alvorens over te gaan op de beschrijving van de kerkarchitectuur zelf, beschrijf ik kort de stedenbouwkundige inbedding en de receptiegeschiedenis van het kerkgebouw. Vervolgens breng ik onder de aandacht in welke mate het gebouw en de inrichting van het kerkgebouw in de loop der jaren is aangepast aan nieuwe liturgische inzichten of andere praktische eisen. De korte voor- en nageschiedenissen van de stedenbouw en de kerkelijke nieuwbouw in de onderzoeksregio's zorgen voor een bredere context, waardoor er dwarsverbanden tussen de verschillende regio's en tijdvakken ontstaan.

Ik heb ervoor gekozen de kerkgebouwen per plaats in chronologische volgorde van bouw te beschrijven. Bij het hoofdstuk over de naoorlogse expansie is ook de voorgeschiedenis en het ontwerp van een bijna gebouwde kerk opgenomen. Het betreft een in 1965-1966 ontworpen kerk voor de parochie van St.-Jan voor de Latijnse Poort in Hoogvliet-Meeuwenplaat die op het laatste moment toch niet werd gerealiseerd.

²⁸ Op deze interactieve website kunnen geïnteresseerden zelf informatie invoeren. Dit heeft als nadeel dat er veel foutieve gegevens worden aangeleverd.

²⁹ Het MIP is uitgevoerd in de periode 1987-1994 door de Rijksdienst samen met de provincies en de vier grote steden. De uitkomsten van dit landelijk dekkende overzicht van jongere bouwkunst zijn vastgelegd in rapporten (per regio, per gemeente, per pand) en in een digitale databank. Het voor dit onderzoek opgestelde formulier is gebaseerd op het waarderingsstelsel dat de Rijksdienst specifiek heeft ontwikkeld voor Wederopbouwkerken. Zie: Van Meeteren 1999.

beschrijvingen

De beschrijving van het oorspronkelijke kerkgebouw vormt het hoofdonderdeel van deze hoofdstukken. Voor zover is te reconstrueren, bestaan deze beschrijvingen uit de volgende onderdelen: de plattegrond, het exterieur, het interieur, het bankenplan, de liturgische inrichting (hoofdaltaar of avondmaalstafel, tabernakel, kansel, doopvont, communiebanken, lezenaar of ambo's, doopkapel, zijaltaren, devotiekapellen, sacristie of consistoriekamer) en de eventueel aanwezige toegepaste kunst in de vorm van (gebrandschilderd) glas-in-lood, glas-in-beton, glas-appliqué, geëts glas, losse of geïntegreerde beeldhouwwerken, schilderijen (zoals kruiswegstaties), muur- of wandschilderingen of -reliëfs, sgraffito's (in de stuclaag aangebrachte wanddecoraties), mozaïeken, tegelplateaus en textiele kunst (wand- en vloerkleden).³⁰

Anders dan in monumentenbeschrijvingen die de *status quo* in kaart brengen, heb ik getracht een zo volledig mogelijk beeld van de kerken op het moment van wijding of ingebruikname te schetsen. Het belangrijkste argument waarom ik deze werkwijze heb gekozen, vormt een historische belangstelling naar het bouwwerk zoals de architect(en) en de opdrachtgever het voor ogen hadden. Voor de 'reconstructie' van de oorspronkelijke kerken ben ik als een soort restaurateur te werk gegaan. Latere toevoegingen, zowel in bouwkundige als in interieurtechnische zin, heb ik zorgvuldig afgepeld. Verdwenen elementen heb ik vervolgens weer op hun plaats gezet. Hierdoor komt de *impact* van een decennialang proces van verbouwen en herinrichten van twintigste-eeuwse kerken in beeld.

Bij de beschrijving van het exterieur ben ik uitgegaan van de architectonische benadering van een bouwwerk. De voorgevel beschrijf ik als de voorzijde van het gebouw en de achtergevel als de achterzijde. De binnenzijde van de kerk benader ik daarentegen vanuit de beleving van het liturgisch ritueel. Het voorportaal van een kerk speelt een belangrijke rol in deze omkering van oriëntatie; hier treedt men van buiten naar binnen. De geloofsgemeenschap denkt immers bij het betreden van de kerk vanuit de richting van de voorgaande priester of dominee en spreekt over 'voor in de kerk' als zijnde dichtbij het liturgisch centrum, en 'achter in de kerk' als zijnde dicht bij de hoofdingang.

bronnen

Bronnen die voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis en het oorspronkelijke gebouw zijn onderzocht, bestaan onder meer uit de stedenbouwkundige plannen van het dorp, de stad of de wijk waarin de kerk staat of stond, en de correspondentie van de stedenbouwkundigen die betrokken waren bij de uitgifte van percelen voor kerkbouw en de goedkeuring van de bouwkundige ontwerpen.³¹ In het geval van katholieke kerkbouw is bestudeerd: de correspondentie van de parochiebesturen, de parochiële bouwcommissies of bouwpastoors met de bisschoppelijke bouwinspecteurs en de Liturgische Commissies van de desbetreffende bisdommen met betrekking tot de oprichting van kerkgebouwen. Voor de hervormde kerkbouw is onderzoek verricht naar: de correspondentie tussen de kerkelijke opdrachtgevers (in de vorm van predikant, bouwcommissie of kerkenraad) met hetzij de hervormde Bouw- en Restauratiecommissie hetzij de gereformeerde Stichting Steun tot Kerkbouw of de deputaten voor Kerkopbouw. Incidenteel vond er ook correspondentie over kerkbouw plaats met de classis of synode.

Voor alle kerkgebouwen heb ik onderzoek verricht naar: de correspondentie tussen de kerkelijke opdrachtgevers en de betrokken architecten, publicaties over de voor- en naoorlogse kerkarchitectuur in de geselecteerde regio's, bouwtekeningen, bouwbestekken, foto's, notulenboeken, inventarisaties van oorlogsschade van kerkbouwcommissies, parochiebesturen of kerkenraden, en rekeningen van de verschillende architecten, aannemers en kunstenaars. De bestudeerde kerkelijke archieven bevinden zich zowel bij de diverse parochie- en kerkbesturen als in stads-, gemeente-, provinciale-, rijks- en bisschoppelijke archieven.³² Waar mogelijk heb ik tevens gebruik gemaakt van

³⁰ De al dan niet door kunstenaars of architecten ontworpen kerkelijke kledij en liturgisch vaatwerk vallen buiten dit onderzoekskader. Evenmin is specifieke aandacht besteed aan de kerkorgels. In het kader van de beperkte omvang van dit onderzoek is gekozen voor een korte beschrijving van de diverse kerkelijke kunstwerken. In het geval dat deze kunstvoorwerpen in de literatuur en/of de inventarissen de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) uitgebreid zijn beschreven, wordt hiernaar verwezen.

³¹ Een groot aantal overdrukken van brieven die in archieven bewaard zijn gebleven, heeft geen afzender, geadresseerde of datum. Daar waar in de noten geen aanduiding van mappen of ordners is aangegeven, is er sprake van een ten tijde van het archiefonderzoek ongeordend archief.

³² Zowel de bisschoppelijke bouw bureaus als de parochies hebben een eigen bouwarchief. Uit het onderzoek is gebleken, dat voor een compleet beeld van de bouwgeschiedenis zowel de diocesane als de parochiale archieven moeten worden

de archieven van de desbetreffende architecten en/of architectenbureaus. Indien kerkgebouwen zijn aangewezen als rijksmonument of de betrokken kerkgenootschappen zijn geabonneerd op de dienstverlening van de stichting Monumentenwacht zijn deze beschrijvingen en inspectierapporten bestudeerd.

Het archiefonderzoek heeft uitgewezen dat een deel van de bronnen als gevolg van de oorlogshandelingen of niet optimale bewaarcondities verloren is gegaan. De recente fusering van parochies, kerkgemeenten en kerkgenootschappen vormt eveneens een risico voor de kerkelijke archieven. De over het algemeen niet geïnventariseerde archiefstukken worden soms verspreid over verschillende commissies en locaties, en lopen het gevaar ondeskundig te worden geschoond of zoek te raken.³³ Met dit onderzoek hoop ik bij te dragen aan de bewustwording van de waarde van deze kerkarchieven en pleit ik voor een centrale archiefbewaarplaats per denominatie.

Het gebruik van bouwbestekken voor de reconstructie van de oorspronkelijke inrichting houdt een zeker risico in. De in het bestek opgenomen onderdelen kunnen in de praktijk uiteindelijk niet, gedeeltelijk of geheel anders zijn uitgevoerd. Een andere complicerende factor vormt de sporadische beschikbaarheid van foto's van de originele inrichting van het kerkgebouw.³⁴ In enkele gevallen is hierdoor de situatie mogelijkwijs niet volledig in beeld gebracht. De grootschalige wijzigingen die katholieke kerkinterieurs na Vaticanum II hebben ondergaan, waarbij oorspronkelijke liturgische elementen zijn verdwenen of gedeeltelijk hergebruikt, zijn hieraan mede debet.

Voor de beschrijving van de kerken alsmede de bewaard gebleven oorspronkelijke kerkelijke kunst kon gebruik worden gemaakt van de inventarisaties van het kerkelijk kunstbezit die zijn opgesteld door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN). Tevens heb ik de archieven van de verschillende lokale historische genootschappen of verenigingen geraadpleegd. In enkele gevallen was er nog gelegenheid vragen te stellen aan de architecten zelf of hun nazaten. Tot slot hebben gesprekken plaatsgevonden met predikanten, pastoors, kosters en andere parochianen of gemeenteleden die het bouwproces van de kerk nog zelf hadden meegemaakt of zich anderszins betrokken voelden bij het betreffende kerkgebouw. Bij kerkgebouwen die door andere kerkgenootschappen zijn overgenomen, was dit veelal niet meer mogelijk.

Tot slot zijn de bouwkundige details en de wijzigingen in het in- en exterieur die na de ingebruikname van de kerken hebben plaatsgevonden, besproken met de (oud)bisschoppelijke bouwadviseurs, W.H. Jansen (aartsbisdom) en H.C.J. van Boxtel (bisdom Rotterdam), en de in kerkbouw gespecialiseerde restauratiearchitect W. Boerman uit Steenderen. Gesprekken met het oudlid van de Liturgische Commissie van het bisdom Utrecht, dr. G.A. Wellen gaven inzicht in het functioneren van de naoorlogse Liturgische Commissie.

theoretische inbedding

In deze studie besteed ik aandacht aan een brede, interconfessionele en interdisciplinaire cultuurgeschiedenis, waarbij zowel de institutionele geschiedenis van de kerkorganisaties, de intellectuele geschiedenis van de Liturgische Beweging, de architectuurgeschiedenis van de kerkgebouwen en hun inrichting als de politieke geschiedenis in de relatie tussen kerk en staat aan bod komen. Tijdens de complexe fase die aan de totstandkoming van de kerkgebouwen vooraf gaat, vindt er een wisselwerking tussen de vier bovengenoemde historische thema's plaats. Het door de historicus W. Frijhoff veelvuldig toegelichte begrip toeëigening speelt hierin een belangrijke rol.³⁵ Hoe verliep binnen de Rooms-Katholieke Kerk de toeëigening van de Franse monastieke ideeën over de liturgieviering door de Heilige Stoel? En hoe ging men vervolgens op pastoraal niveau om met de pauselijke decreten over liturgie? Ook binnen de hervormde en gereformeerde kerken verspreidden de intellectuele inzichten over de ideale liturgieviering en het ideale kerkgebouw zich onder de

bestudeerd. De hervormde en gereformeerde kerkbesturen beheerden hun eigen archieven. Sinds de kerkfusies zijn deze archieven dikwijls samengevoegd.

³³ Aanwijzingen voor onderzoek in kerkelijke archieven worden gegeven in: Van Engel/Robijn 2008.

³⁴ Ondanks archiefonderzoek bleek het soms niet mogelijk een compleet beeld te geven van de oorspronkelijke inrichting en aankleding van het gebouw. Via lokale kanalen is getracht interieurfoto's, gemaakt tijdens kerkelijke feesten boven water te krijgen. Wat de Wieringermeer en de Wederopbouwkerken betreft, kwam het gezien het lage welvaartsniveau van de populatie slechts sporadisch voor dat er fototoestellen beschikbaar waren. Daarnaast was het in de protestantse kerken zeer ongebruikelijk om een dergelijk luxe-artikel te gebruiken in het bedehuis.

³⁵ Frijhoff 1997; Frijhoff 2003.

predikanten en architecten. Om tot slot uit te komen bij de verwerking van deze al dan niet institutioneel ondersteunde of gedeceeteerde inzichten in de artefacten zelf: op welke wijze eigenden de architecten zich in samenspraak met bouwcommissies en bouwpastoors de liturgisch-esthetische ideeën toe? Keken ze daarbij naar kerken ontworpen door liturgisch geëngageerde architecten of zochten ze hun eigen weg? Interessant is te analyseren in hoeverre er sprake was van de verschillende vormen waarin de toeëigening, ofwel de eigen zingeving zich kan uiten, zoals overname, imitatie, aanpassing, omvorming, of zelfs subversie. Frijhoffs suggestie om bij een analyse van de toeëigening van de culturele vorm te beginnen met de handelende individuen of groepen en niet met de structuren zoals kerk en staat, heb ik ter harte genomen in de regionale casestudies. De institutionele normen bieden een raamwerk, terwijl de mensen die de kerken wensten, mede financierden, inplanden, ontwierpen, beoordeelden, bouwden, gebruikten - en meer recentelijk verbouwden, afbraken en herbesteden - de geschiedenis hebben gemaakt.

In navolging van Frijhoff ben ik geen voorstander van een antithetische benadering van de geschiedenis, die geen boodschap heeft aan complexe nuances, raakvlakken en overlappingsen, en voorbij gaat aan het procesmatige verloop van de historie. In plaats van dat er sprake is van een dialectiek tussen seculariserende (moderniserende) en sacraliserende (traditionaliserende) krachten, zoals O. Blaschke in zijn theorie over het ‘‘Het Tweede Confessionele Tijdperk’’ of het ‘‘Het Tijdperk van het neoconfessionalisme’’ (1830-1970) naar voren brengt, beschouw ik zowel seculariserende als sacraliserende tendensen als onderdelen van cultuurprocessen die telkens opnieuw door toeëigening vorm en betekenis krijgen.³⁶ Wel onderschrijf ik de bruikbaarheid van het begrip neoconfessionalisme als containerbegrip voor de eclecticische herontdekking van de eigen (zuilgebonden) theologische tradities zoals neoscholastiek, neothomisme en neocalvinisme.

De culturele antropologie vormt eveneens een inspiratiebron voor dit cultuurhistorisch onderzoek, waarin het ritueel en het symbolisch karakter van de algemeen gedeelde cultuur een grote rol speelt. De steengeworden uitingen van kerkelijke cultuur hanteer ik als een systeem van tekens en symbolen die in verschillende contexten en tijden hun betekenis krijgen. Ik beschouw het als een voordeel dat het antropologisch cultuurbegrip - in tegenstelling tot de theologische en architectuurhistorische praxis - geen (denominatiegebonden) normatieve of (stijlgebonden) esthetische criteria hanteert. De keuze voor het zeer gedetailleerd technisch beschrijven van de kerkgebouwen, hun inrichting en stedenbouwkundige *setting* op basis van zowel empirisch veldwerk als interpretaties van archiefmateriaal in de drie geselecteerde casusregio's is geïnspireerd op de methode van de *thick description* van de Amerikaanse antropoloog C. Geertz (1926-2006).³⁷ De beschrijving van de kerkarchitectuur op microniveau kan bijdragen aan een duidelijker beeld van de algemene ontwikkeling van de twintigste-eeuwse kerkarchitectuur. Ze leert ons over ontwerpprocessen, materialen en de architectuurpraktijk uit die periode; informatie die van groot belang kan zijn bij zowel het selecteren van monumenten als de restauratie of herbesteding van twintigste-eeuwse kerken.

De keuze voor het beschrijven van alle kerkgebouwen van de geselecteerde denominaties die zijn gebouwd binnen de gekozen tijdvakken in de drie geselecteerde casusregio's leidt tot een dwarsdoorsnede van de kerkbouw in de gekozen regio en tijdspanne. In de regio's bouwde men zowel voorname als onooglijke kerken; kerken van rijke, maar ook arme parochies en gemeenten. Dit impliceert de aanwezigheid van in cultuurhistorisch opzicht hooggeschatte kerkgebouwen (*value-culture*), maar ook van kerkgebouwen die cultuurhistorisch gezien van minder grote waarde zijn. Het betreft dus een studie van kerkgebouwen die mogelijk onder beide categorieën te rangschikken zijn en in ieder geval onder de noemer *socio-culture* vallen.³⁸ Evenmin besteed ik exclusieve aandacht aan kerken die zijn ontworpen door architecten van naam en faam. Om met N.L. Prak te spreken: zowel kerken van ‘‘the noted’’ als ‘‘the ignored’’ komen aan bod.³⁹ De case-studies vormden een gelegenheid ontwerpen te bestuderen van architecten die geen archieven hebben nagelaten en in de

³⁶ Blaschke 2006; <http://www.zeitenblicke.de/2006/1/blaschke>.

³⁷ Geertz 1973, 3-30.

³⁸ Om in de toepasselijke terminologie van de Belvedere-principes te blijven: de case-studies richten zich niet op *Holy Ground* (een op topstukken gerichte cultuurgeschiedenis voor ingewijdenen), maar vooral op *Common Ground* (een alom aanwezige cultuurgeschiedenis voor en van iedereen). Zie: *Next-Belvedere* 2009, 58.

³⁹ Prak 1984.

vergetelheid dreigen te raken en bieden dus een blik op de veelvormigheid van de Nederlandse twintigste-eeuwse kerkarchitectuur.

Met dit cultuurhistorisch onderzoek bekeken vanuit een religieus-kerkelijk perspectief heb ik getracht een bijdrage te leveren aan het inkleuren van witte vlekken in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Tevens hoop ik dat dit proefschrift, waarin de functie en de betekenis van het kerkgebouw centraal staat, een handreiking kan zijn om de intrinsieke religieuze waarde, de kolom die bij monumentenbeschrijvingen van kerken zo dikwijls oningevuld blijft, te definiëren.

Naar een tweetal werken heb ik in deze studie veelvuldig verwezen. Het betreft de dissertatie van de theoloog-predikant K.W. de Jong over de achtergronden van en de ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland - zijn studie vormde een onmisbaar raamwerk voor de liturgiegeschiedenis van deze denominatie -, en het inmiddels tot standaardwerk verheven proefschrift over de financiering van kerkbouw in de bisdommen Haarlem en Rotterdam van de historicus H. Landheer.⁴⁰

overzicht van voorafgaand onderzoek⁴¹

Ten tijde van de aanvang van dit onderzoek in 1998 bestond er binnen de kunsthistorische wetenschap weinig belangstelling voor twintigste-eeuwse kerkelijke kunst en architectuur in Nederland.⁴² Vooral op het werk van traditionalistische architecten en beeldend kunstenaars uit de naoorlogse periode, die veelal in een kerkelijke context werkzaam waren geweest, leek een taboe te rusten. De generatie van gearriveerde wetenschappers, academisch gevormd in de tijd van de verzuiling en ontworsteld in de jaren zestig, kon geen affiniteit met het onderwerp opbrengen.⁴³ De wetenschappelijke aandacht voor de twintigste-eeuwse kerkbouw in Nederland bleef daardoor beperkt tot theologen of hooguit een handvol kerkelijk betrokken architectuurhistorici. Hier dreigde het gevaar van een verkokerde geschiedschrijving, waarbij de algemene cultuurhistorische dimensie achter de horizon verdwijnt. Juist met deze studie heb ik getracht het brede cultuurhistorische kader te betrekken.

Na de abrupte afname van de kerkbouw rond 1970 kwam ook de eindeloos lijkende stroom van publicaties over dit onderwerp tot stilstand. Het religieus engagement dat generaties architecten en kunstenaars had gedreven, raakte uit de mode en werd soms stilgezwegen. Uitgekeken op de kale functionele wijkkerken die zich verschuilden tussen de rijtjeshuizen zag men weemoedig om naar de negentiende-eeuwse hooggespitste neogoten, die tenminste nog religieuze romantiek en sacraliteit uitstraalden. Niet voor niets verkreeg vanaf 1970 een groeiend aantal negentiende-eeuwse kerken een (rijks)monumentale status.⁴⁴ Een enkeling, zoals B.J.M. Engbersen die probeerde zicht te krijgen op de statistische gegevens achter de naoorlogse kerkbouw, voorspelde een kerksanering in de nabije toekomst.⁴⁵

In februari 1972 overleed de voorman van de traditionalistisch ingestelde architecten, M.J. Granpré Molière. In het tijdschrift Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving sprak een groep voor- en tegenstanders van de Delftse School over de betekenis van deze architect-stedenbouwkundige, die van 1925 tot 1954 de discussie over de Nederlandse architectuur had gedomineerd. Voor studenten bouwkunde bleek de naam Granpré Molière niets meer te betekenen en de *communis opinio* was dat het samenbrengen van gemeenschapsvormende elementen als een kerk, een kliniek en een

⁴⁰ De Jong 1996, 215; Landheer 2004.

⁴¹ Het literatuuronderzoek voor deze studie heb ik eind 2009 afgerond. Interessante gegevens uit publicaties over twintigste kerkbouw die hierna zijn verschenen, heb ik derhalve niet meer in dit proefschrift kunnen verwerken.

⁴² De geringe interesse voor de kerkelijke kunst en architectuur uit de twintigste eeuw kan te wijten zijn aan dominant *Zeitgeist*-idee in combinatie met een vast geloof in het nieuwe en een sterke neiging naar een lineaire verklaring binnen de kunsthistorische wetenschap. Wie een ouderwetse (traditionalistische) *Zeitgeist* uitdrukt en dus het superieure (modernistische) nieuwe ontkent, wordt binnen die visie als een niet-progressieve kunstenaar of architect beschouwd. Zie: Watkins 2001, 125-127.

⁴³ Zie: Righart 1997, 14. Ook Righart stelde: "Het is moeilijk een historische omslag waar men zelf nog steeds deel van uitmaakt, te analyseren".

⁴⁴ Tekenend over de groeiende belangstelling voor de "oude" Nederlandse kerken zijn de excursies en het gelijknamige radio- en televisieprogramma "Kerkenpad" (eerst "Vroomheid in hout en steen") die de NCRV tussen 1976 en 1998 organiseerde. De aandacht beperkte zich tot kerken gebouwd tot 1900 van zowel protestantse als katholieke signatuur.

⁴⁵ Engbersen 1971, 90.

winkelcentrum haar actualiteit had verloren. Voorlopig was hiermee het laatste woord over Granpré Molière gezegd.

In begin 1973 viel de St.-Antonius Abt in Delfshaven, een kerk ontworpen door A.J. Kropholler in nauwe samenwerking met bouwpastoor F.C. van Beukering, onder de slopershamer. Een groep kunsthistorici was zich bewust van het verlies van deze voor de twintigste-eeuwse architectuurgeschiedenis belangrijke kerk en publiceerde in 1974 een uitgebreid artikel in het K.N.O.B. Bulletin.⁴⁶ Voor mijn onderzoek tot voorbeeld strekkend is de integrale werkwijze waarmee de auteurs voorafgaand aan de sloop het gehele kerkgebouw en de bouwgeschiedenis in 29 pagina's minutieus in kaart hebben gebracht. Het gebouw bestaat niet meer, maar elk onderdeel ervan staat gedocumenteerd.

De sociaal-historicus J.M. Peet bracht in 1976 de vermeende *Heimat*-ideologie in het R.K. Bouwblad (1929-1940), het tijdschrift waarvan Granpré Molière jarenlang de spil vormde, ter sprake.⁴⁷ Hiermee plaatste hij een besmuikt onderwerp in zijn historische context. Een belangrijk, helaas weinig aangehaald, artikel over de rol van de architect J. Stuyt in de vernieuwing van de katholieke kerkelijke bouwkunst rond de eeuwwisseling werd in 1978 geschreven door P. Houwink.⁴⁸ Hierin gaf zij een korte, maar heldere analyse van de invloed van de liturgie op de kerkbouw. In 1981 schreef Peet het sleutelartikel "De kerk als spiegel van de kerk. Een oriëntatie op kerkbouw en geschiedenis".⁴⁹ Zijn brede cultuurhistorische benadering en methode van "lezen, analyseren en interpreteren" van een kerkgebouw heeft als bron van inspiratie voor dit proefschrift gediend. In datzelfde jaar wijdde het tijdschrift Eltheto over godsdienst en politiek van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV) een themanummer aan "Rooms bouwen". Redacteur H. Meijer verdiepte zich in het katholieke corporatisme, het denken van M.J. Granpré Molière en de naoorlogse katholieke cultuurpolitiek, terwijl J. de Heer uitgebreid studie deed naar de architectuur en stedenbouw van de Delftse en Bossche School, en het Katholiek Bouwblad.⁵⁰

In datzelfde jaar volgde een serie artikelen in Plan over de Nederlandse wederopbouw na 1940. In zijn inleiding wees architectuurhistoricus E. Taverne op het belang van de sociaal-culturele context van de wederopbouwarchitectuur en -stedenbouw. Juist "de aanpassing van gangbare intellectuele concepten op gebied architectuur, stedenbouw en planning aan specifieke plaatselijke en tijdelijke omstandigheden" bleek tijdens de wederopbouw een belangrijke rol te hebben gespeeld.⁵¹ In de artikelenreeks komen tevens de meer traditionalistische architecten en stedenbouwers en hun religieuze achtergrond in beeld.

Na 1981 bleef het, op een oeuvre-catalogus van G.H.M. Holt na, lange tijd stil rondom de katholieke twintigste-eeuwse kerkbouwers.⁵² Voor de gereformeerden vormde de herdenking van 150 jaar Afscheiding en honderd jaar Doleantie in 1986 aanleiding tot de publicatie Honderd jaar gereformeerde kerkbouw onder redactie van R. Steensma en C.A. van Swigchem.⁵³ Een zeer gedegen analyse van de geschiedenis van de gereformeerde kerkbouw, liturgische inrichting en kerkelijke kunst tot in de jaren zeventig, die in niet-confessionele kunsthistorisch kring echter weinig aandacht trok.

Pas in aanloop naar het herdenkingsjaar 1995, vijftig jaar na de bevrijding, groeide de belangstelling voor de wederopbouwarchitectuur. Een generatie onderzoekers die zelf de oorlog niet hadden meegemaakt, interesseerde zich voor de architectuur uit haar jeugd. In de tentoonstelling "Jonge architecten in de wederopbouw" (1993) in de Beurs van Berlage kwamen belangrijke kerkenbouwers aan bod, maar speelde de kerkarchitectuur geen rol van betekenis.⁵⁴ Dit was wel het geval in het overzichtswerk van J. Buch, Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990 (1993), waarin de architecten van de Delftse School werden weggezet als groep niet-(tot het modernisme)

⁴⁶ Sint-Antonius Abt 1974.

⁴⁷ Peet 1976.

⁴⁸ Houwink 1978.

⁴⁹ Peet 1981.

⁵⁰ Meijer 1981; De Heer 1981. In tegenspraak met de titel van dit artikel besprak De Heer de katholieke kerkbouw tot het einde van de Bossche School in 1979.

⁵¹ Taverne 1984, 40. Zie ook: Bosma 1984; Colenbrander 1984a; Colenbrander 1984b. Zie ook: Kijk 1980, 48-70.

⁵² De Boer 1983.

⁵³ Steensma/Van Swigchem 1986. Voor informatie over de naoorlogse herinrichting van monumentale hervormde kerken, veelal uitgevoerd door hervormde kerkenbouwers zie: Steensma 1982.

⁵⁴ Zie: Mulder/Schilt 1993.

bekeerden die uiting gaven aan een ‘‘beperkt regionalisme’’.⁵⁵ De geruisloze doorbraak (1995) onder redactie van K. Bosma en C. Wagenaar, vormde de neerslag van een omvangrijk multidisciplinair en regionaal georiënteerd studieproject naar de architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw.⁵⁶ Voor het eerst stond hier de stedenbouwkundige ligging van de kerken in de belangstelling. Stimulerend voor de interesse in het naoorlogs cultureel erfgoed zijn ook twee historische werken over Nederland in de jaren zestig geweest. De protestants georiënteerde J.C. Kennedy, publiceerde Nieuw Babylon in aanbouw (1995) en de in de katholieke verzuiling gespecialiseerde hoogleraar politiek geschiedenis H. Righart schreef De eindeloze jaren zestig (1995).⁵⁷ Beide auteurs beschreven de degeneratie van de verzuilde samenleving; toen de na de oorlog gerevitaliseerde kerk halverwege de jaren zestig bereid was tot vergaande compromissen en in rap tempo moderniseerde. 1995 was ook het jaar dat T. Pollmann, destijds werkzaam bij de Rijksdienst, de herbestemming van overtollige kerken in kaart bracht.⁵⁸ In een ‘‘ontnuchterend relaas’’ toonde zij de complexiteit van dit nieuwe fenomeen op het gebied van de conservering van het religieus erfgoed.

In 1999 kreeg de kerkarchitectuur ruimschoots aandacht in de publicatie Tot vrijheid geroepen (1999) onder redactie van de W. Goddijn, J. Jacobs en G. van Tillo.⁵⁹ In deze studie van de katholieken in Nederland van 1945 tot 2000 verzorgde de theoloog-historicus J. Jacobs, op basis van een niet gepubliceerde tekst van de kunsthistoricus H. van Haaren, een bewonderenswaardig compacte beschrijving van de ontwikkeling van de relatie tussen kerkbouw en liturgie. De auteur liet de reikwijdte van deze relatie zien en plaatste de twintigste-eeuwse katholieke kerkbouw in een brede, maar vooral katholieke kerkhistorische context. Hiermee bleef deze over het boek verspreide bijdrage ongewild een preek voor eigen parochie.

Genoemd moet ook worden de interconfessionele bijdrage van J. Bank en M. van Buuren aan de reeks ‘‘Cultuur in Europese Context’’. In 1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur (2000) beschrijven zij in aparte hoofdstukken de protestantse en katholieke kerkenbouw en cultus van rond de eeuwwisseling.⁶⁰ Voor het eerst werd hier de relatie tussen de katholieke Liturgische Beweging en de Nederlandse kerkbouw binnen een cultuurhistorisch kader gepresenteerd. In het hierna volgende deel 1950. Welvaart in zwart-wit van K. Schuyt en E. Taverne ontbreekt - ondanks de ruime aandacht voor de naoorlogse suburbanisatie en het proces van ver- en ontzuiling - de naoorlogse kerkbouwhausse in de nieuwe wijken geheel.⁶¹

Het was de kunsthistoricus J.H. Pouls die in 2002 als eerste uitgebreid onderzoek deed in de bisschoppelijke archieven naar de organisatie rondom de kerkbouw. In zijn dissertatie beschrijft het functioneren van de bisschoppelijke bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw.⁶² Pouls’ interesse voor de ontwerpfase en de kerkelijke netwerken rondom de kerkbouw zijn van belang geweest voor de opzet van dit proefschrift.

In 2002 werd het Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800 gewijd aan de laatste twee eeuwen protestantse ‘‘stenen kerkgeschiedenis’’.⁶³ Onder de titel ‘‘Niet een handvol, maar een land vol’’ plaatste een achttal (kerk)historici, theologen en kunsthistorici de kerkgebouwen in een breed cultuurhistorisch kader. In 2002 publiceerde ook R. Dettingmeijer een artikel over het cultuurhistorische belang van de wederopbouwkerken. Hij wees op de nadelen van de door monumentenzorg gehanteerde vijftig-jarengrens en sprak de voorspellende woorden ‘‘Van de kerken, die belangrijke elementen in het naoorlogse beschavingsoffensief waren, rest dan vaak alleen nog een loos teken’’.⁶⁴

Voor het eerst na 1970 groeide er interesse voor de relatie tussen kunst en religie in de naoorlogse periode. Het in 2002 verschenen proefschrift van J. de Wal, Kunst zonder kerk. Nederlandse beeldende kunst en religie 1945-1990, beschrijft de overgang van kerkelijke kunst naar

⁵⁵ Buch 1993, 253-274.

⁵⁶ Bosma/Wagenaar 1995.

⁵⁷ Kennedy 1995; Righart 1997.

⁵⁸ Pollmann 1995.

⁵⁹ Vrijheid 1999. Vóór dit overzicht verschenen nog twee artikelen over de vooroorlogse katholieke kerkbouw. Zie: Fuchs 1990, 10-21; Duffhues 1993.

⁶⁰ Bank/Van Buuren 2000, 371-383, 397-412.

⁶¹ Schuyt/Taverne 2000.

⁶² Pouls 2002. Zie ook: Pouls 2001a; Pouls 2001b.

⁶³ Endedijk/Vree 2002.

⁶⁴ Dettingmeijer 2002.

autonome kunst met een religieus thema; een ontwikkeling die veel kunstenaars in de naoorlogse periode doormaakten.⁶⁵ Tijdens de wederopbouw nam het aantal kerkelijke kunstopdrachten voor de decoratie van de nieuwe kerken toe. Niet alleen christelijk geëngageerde kunstenaars verwierven opdrachten, net zoals niet alleen werken met een christelijke thematiek in de kerken belandden. Langzaam deed de abstractie haar intrede in het voorheen traditioneel-figuratieve werk. Voor hervormde en gereformeerde gemeenten droeg juist de abstractie bij aan een acceptatie van kunst in de kerk. Nadat Nederland was verzadigd van kerkgebouwen stopten ook de opdrachten en zochten kunstenaars hun eigen weg. Het boek van De Wal onthult zowel de individuele verwerking van het eigen geloofsverleden - ofwel het artistieke secularisatieproces -, als de universeel-menselijke waarde van religieuze thema's, zoals lijden, de moeder en mystiek in talloze naoorlogse kunststromingen.

In 2002 zette de Rijksdienst een inventarisatie van wederopbouwarchitectuur in met de publicatie Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland onder redactie van M. Kuipers. Kerkgebouwen van diverse gezindten zijn hier ondergebracht binnen het thema "verzuijing".⁶⁶ Aangespoord door het project Wederopbouw houden provincies en gemeenten zich sinds de eeuwwisseling in toenemende mate bezig met het inventariseren en beschrijven van architectuur uit de wederopbouwperiode. Kerkgebouwen vormen hierbij een substantieel en in architectuurhistorisch opzicht interessant onderdeel. Dit onderzoek wordt uitbesteed aan bureaus of verenigingen, zoals het Gelders Genootschap en het Oversticht, die zich hebben gespecialiseerd in stedenbouw-, architectuur- of cultuurgeschiedenis. De beschrijvingen beperken zich dikwijls tot de architectuur en de stedenbouwkundige ligging. Bijzondere vermelding verdient het grootschalige en breed georiënteerde onderzoek dat A. Jacobs en A.A. Wieckart in opdracht van het Provinciehuis Limburg verrichtten naar de naoorlogse kerkbouw in Limburg.⁶⁷ Architectuurhistorici hebben zich eveneens op persoonlijk initiatief met de regionale twintigste-eeuwse kerkbouw in Nederland bezig gehouden. Interessante studies zijn geschreven over de naoorlogse kerkbouw in Amsterdam-West en Emmen.⁶⁸ Tijdens de periode dat ik dit onderzoek verrichtte, toonden tevens kerkelijke instanties een toenemende belangstelling voor hun naoorlogs vastgoed.⁶⁹ Kerkgebouwen vormen ook een wezenlijk bestanddeel in het overzicht van de omgang met de naoorlogse architectuur in Nederland, Gesloopt gered bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst (2004).⁷⁰ J. Huisman wees op de kwetsbaarheid van kerken in de Rotterdamse tuinvijken, die als gevolg van kerkelijke fusies en reorganisaties "gedoemd" leken te verdwijnen, een proces dat sneller zou verlopen dan de auteur kon bevroeden en zich bovendien niet tot de Maasstad beperkte.

Als onderdeel van de Top 100, een lijst met belangrijkste naoorlogse bouwwerken, droeg minister Plasterk in 2007 een twintigtal "topkerken" uit de periode 1940-1958 voor om later aangewezen te worden als rijksmonument. Vanwege een toenemende maatschappelijke belangstelling voor het erfgoed van na 1965 is onlangs besloten vanaf 2011 de vijftigjarengrens voor rijksmonumenten los te laten.⁷¹

In 2004, het jaar van de kerkfusie die tot de PKN leidde, verscheen de publicatie Het kerkgebouw in het postindustriële landschap onder redactie van de stedenbouwkundige en voorzitter van de PKN-werkgroep "Kerkbouw, inrichting en restauratie", K. Doevendans en de bouwkundige G. van der Harst.⁷² De nieuwe werkgroep ging voortvarend te werk. Onherroepelijk zou de kerkfusie tot een overschot aan kerken gaan leiden. En wat was nog de zeggingskracht van een kerkgebouw in

⁶⁵ De Wal 2002.

⁶⁶ Kuipers 2002.

⁶⁷ Jacobs/Wieckart 2003. Zie ook: Wijdeveld 2004; Kruidenier 2006.

⁶⁸ Hoogewoud 2000; Hoogewoud 2001; Hoogewoud 2002; Nannen 2000.

⁶⁹ In 2007 verrichtte de werkgroep Kerkbouw van de PKN een onderzoek naar de protestantse wederopbouwkerken in de provincie Gelderland. Dit onderzoek diende voor intern gebruik en werd niet gepubliceerd. Zie: Van der Harst/De Waard, s.a. [2007]. Interessant is eveneens het uitgebreide overzicht van katholieke kerken in het dekenaat Oost-Gelderland van J.A. Chr. de Graaf, W.H. Jansen, J.G.M. Klaassen, Th.J.P. Willems, Erfenis voor vandaag en morgen. R.-K. kerken in Oost-Gelderland, IJzerlo, 2009. Opgemerkt moet worden dat de bisschoppelijke bouw bureaus sinds hun oprichting beschikken over een uitgebreide inventarisatie van de kerkelijke gebouwen.

⁷⁰ Gesloopt 2004.

⁷¹ In het buitenland - het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland - had men eerder oog voor de wederopbouwarchitectuur en volgde een aanpassing van de Monumentenwet. Deze beleidslijn leidde in Duitsland tot een grootschalige inventarisatie van het kerkelijk erfgoed.

⁷² Doevendans/Van der Harst 2004. Voor meer informatie over eigentijdse kerkbouw, zie het proefschrift van: De Jonge 2002, 255-331.

een sterk veranderde, postmoderne samenleving? De redacteuren zagen de noodzaak tot een historische beschrijving van de protestantse identiteit in de kerkbouw (o.a. de bezinning op het protestantse ‘‘moment’’ van de kerkbouw en -inrichting na de Hervorming van G. van der Harst), het opstellen van een *status quo* (de bijdragen van Van der Harst over de hervormde en gereformeerde wederopbouwkerken, M. van Wijngaarden over de lutherse naoorlogse kerkbouw en Doevendans en R. Stolzenberg over de kerken en de wijkgedachte) en een blik op de toekomst (de artikelen van J. Coenen, S. de Jonge en M. Baauw). Opvallend is de brede, internationaal georiënteerde zienswijzen die in deze publicatie van de opvolger van de hervormde Bouw- en Restauratiecommissie naar voren komen.

Een blijk van de toenemende aandacht voor de kerkelijke architectuur vormde de tentoonstelling in 2006 in het Vitruvianum in Heerlen over het werk van de Limburgse architect A. Boosten. In de bijbehorende publicatie leverde onder meer de in 2007 overleden architectuurhistoricus en vraagbaak op het gebied van de Nederlandse kerkarchitectuur A. Looyenga een laatste bijdrage met zijn uitgebreide analyse van Boostens kerkelijk werk.⁷³ Vermeldenswaardig is eveneens de bijdrage ‘‘Het huis van de heer’’ van de historicus S. de Blaauw aan een uitgave ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het bisdom Groningen, getiteld Katholiek leven in Noord-Nederland 1956-2006 (2006). De Blaauw, die het kerkgebouw treffend omschreef als ‘‘de meest continue stoffelijke factor in het veranderende kerkelijke leven tussen verleden en toekomst’’, concentreerde zich niet op de naoorlogse kerkbouw, maar koos voor een overzicht van twee eeuwen katholiek kerkelijk erfgoed in Groningen, Friesland en Drenthe. Het leverde een geschiedschrijving op van de eerste schuil- en schuurkerken tot en met de actualiteit van restauraties, herinrichtingen en sloop. Deze recente geschiedschrijving is met name interessant omdat in het bisdom Groningen in vergelijking met andere bisdommen sinds 1970 het minste aantal kerken zijn herbestemd of gesloopt; procentueel gezien blijkt het bisdom juist koploper in het aantal herbestemmingen.⁷⁴

Op initiatief van directeur M. van der Sterre van de Stichting Kerkelijk Kunst Nederland (SKKN) werd 2008 uitgeroepen tot het Jaar van het Religieus Erfgoed. Naast publieke bewustwording voor dit onderwerp leverde (de aankondiging van) dit jaar een veelheid aan artikelen, rapportages en nota's over het behoud en herbestemming van kerkelijke architectuur op.⁷⁵ Zo publiceerden het bisdom Haarlem en het Bisdom Groningen - die in 2009 hun bouw bureaus zouden samenvoegen - in samenwerking met het Projectbureau Belvedere de rapporten Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties (2008) en Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties (2008).⁷⁶ Op basis van moeizaam verkregen statische gegevens wisten de auteurs onder leiding van architect N. Roeterdink hier de achtergronden van complexe processen als kerksloop en herbestemming binnen de verschillende denominaties in kaart te brengen. Interessant is de vijftien jaar durende ‘‘sloopcyclus’’ van kerken van een bepaalde bouwperiode die de onderzoekers presenteerden. Begon in de jaren 1970 de sloop van de neogotische kerken, vanaf 1990 zette de massale sloop van de wederopbouwkerken in, die mogelijk vanaf 2005 wordt gevolgd door een derde cyclus waaraan de veel kleinere groep kerken van na 1970 ten prooi zullen vallen. In lijn met de uitgangspunten van het voorliggende proefschrift benadrukten de auteurs dat de overwegend architectuurhistorische annotaties van de cultuurhistorische beschrijvingen in het Monumentenregister niet geschikt zijn voor het opmaken van waardestellingen voorafgaand aan de beslissing tot behoud, herbestemming of sloop van kerken.⁷⁷ Om een objectief beeld van een kerk te verkrijgen pleitten zij voor een multidisciplinaire benadering van de waardestelling, waarbij naast aandacht voor de cultuurhistorische en bouwkundige kenmerken ook wordt gelet op ruimtelijke, contextuele, maatschappelijke en liturgische componenten, alsmede het roerende erfgoed.⁷⁸

⁷³ Looyenga 2007.

⁷⁴ Onderzoek 2008, 26.

⁷⁵ Zie onder meer: Reinstra 2007; Handreiking 2008; Nelissen 2008; Protestantse 2008.

⁷⁶ Onderzoek 2008; Aanbevelingen 2008.

⁷⁷ Aanbevelingen 2008, 7.

⁷⁸ Onderzoek 2008, 47, 60, 89-91. Onder religieuze waarde wordt in dit onderzoek verstaan: a) het belang van een kerk als onderdeel van integraal religieus erfgoed, b.v. de samenhang van een kerk met scholen, klooster of diaconessenhuis, b) als het kerkgebouw karakteristieke kenmerken ontleent aan opvattingen van of over een bepaalde denominatie. De weinige voorbeelden die bij deze laatste categorie worden genoemd (schuilkerken, kerken gebouwd n.a.v. de Duitse *Kulturkampf* en Vaticanum II-kerken zoals de tweede St.-Willibrord buiten de Veste in Amsterdam, die meer als sociaal centrum dan als kerk werd gebouwd) laten wederom zien dat kerk- en liturgiehistorische kennis een onontbeerlijke basis is voor het opstellen van

Met de publicatie Een plaats die ons heilig is? leverde D. Jelsma namens de in 2006 opgerichte Task Force Toekomst Kerkgebouwen een bijdrage aan het Jaar van het Religieus Erfgoed.⁷⁹ Dit initiatief van een groep burgers die zich bezorgd toont over de massale sloop van kloosters en kerkgebouwen bracht de omvang van de afstoting van kerkgebouwen onder de publieke aandacht. De Task Force probeert zowel burgers, kerken en overheden te activeren tot een bewuste keuze tot herbestemming van kerken. Hoopvol voor de toekomst van de twintigste-eeuwse kerken was ook de aandacht die Docomomo tijdens haar congres in 2008 wijdde aan het moderne religieus erfgoed in Nederland. Zij organiseerde in de Rotterdamse Van Nelle-fabriek de expositie The Light from above. Transformations of Dutch Church Building after the Second World War en wijdde een nieuwsbrief aan dit onderwerp.⁸⁰

Duidelijk is dat een nieuwe generatie architecten en architectuurhistorici oog heeft gekregen voor de kerkelijke bouwkunst en open staat voor behoud en creatieve herbestemming van deze vergeten groep gebouwen. De huidige, breed gedeelde bezorgdheid over leegstaande kerkgebouwen en hun mogelijk aanstaande sloop kan zelfs geduid worden als een uiting van *Kulturprotestantismus*, het vasthouden aan een religieuze cultuur lang nadat de inhoud hiervan verlaten is.

relatie onderzoek buitenland

Deze studie concentreert zich op de relatie kerkbouw-liturgie-stedenbouw in Nederland. Ontwikkelingen in de kerkbouw in andere West-Europese landen komen slechts incidenteel ter sprake. Ik onderschrijf dat dit als een omissie in het onderzoek kan worden opgevat. Het zou immers bijzonder interessant zijn onze twintigste-eeuwse kerkbouw te vergelijken met die in omringende landen. Een dergelijke comparatieve studie zou bijdragen aan een beter begrip van de typisch Nederlandse kerkelijke situatie die in tegenstelling tot veel andere West-Europese landen wordt gekenmerkt door een multiconfessionaliteit. Verwacht mag worden dat deze geloofsverhouding consequenties heeft voor de verhouding tussen kerk en staat. De omvang van dit onderzoek, zowel qua periodisering als qua aantal te bestuderen denominaties maakte een serieuze studie naar de buitenlandse kerkbouw evenwel niet realistisch.

De beperking tot de Nederlandse kerkbouw in de twintigste eeuw heeft mij niet belemmerd notie te nemen van de ontwikkelingen op het gebied van cultuur en religie in het buitenland. Zo hanteert het Documentatie- en onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) van de Katholieke Universiteit Leuven sinds 1985 het onderzoeksthema ‘‘Cultural Identity, World Views and Architecture in Western-Europe 1815-1940’’. Het onderzoek dat naar buiten wordt gebracht in talloze symposia en publicaties kan worden gekenschetst als interdisciplinair, internationaal en professioneel. Een belangrijke bijdrage aan de beeldvorming over de wederopbouw in Europa na de wereldoorlogen en de monumentenzorg vormde het congres ‘‘Living with History 1914-1964’’ in 2004.⁸¹ In 2007 organiseerde het KADOC in samenwerking met het Cuypersgenootschap en het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Gezelschap een internationaal congres over kerkenbouw vanaf 1945 in het gebied van Maas en Rijn.⁸² In opdracht van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) stelde het KADOC in 2008 een eerste thematische inventarisatie van de twintigste-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen op.⁸³ De inventarisatie richtte zich - niettegenstaande haar brede noemer - exclusief op katholieke cultusgebouwen. In tegenstelling tot de kerken van vóór Napoleon zijn de Vlaamse kerkgebouwen uit de twintigste eeuw geen

waardestellingen van kerkgebouwen. Uit bovengenoemd onderzoek komt eveneens naar voren dat bij de waardestelling van kerkelijke rijksmonumenten in 81 procent van de gevallen geen religieuze waarde staat vermeld. Het stedenbouwkundig belang of de ensemblewaarde blijkt evenzeer een ondergeschoven kindje, dat slechts in 9 procent van de rijksmonumenten als motief wordt aangevoerd.

⁷⁹ Jelsma 2008.

⁸⁰ Behalve de tentoonstellingsmaker I. Nevzgodin leverde de auteur een inhoudelijke bijdrage aan deze tentoonstelling. Zie ook: Melchers 2008b.

⁸¹ De publicatie over de uitkomsten van dit derde symposium in de reeks ‘‘Restauratiesymposia over de geschiedenis van de monumentenzorg en restauratieconcepten en –praktijk in de negentiende en twintigste eeuw’’ moet nog verschijnen.

⁸² Deze publicatie waaraan de auteur een bijdrage heeft geleverd met het artikel ‘‘De parochie als stedenbouwkundig concept. De ligging van naoorlogse kerken in Venlo-Blerick’’ maakt deel uit van de KADOC Artes-reeks en zal in 2011 verschijnen.

⁸³ Boone/Böröcz/Tansens 2008. Vermelding verdient hier eveneens de dissertatie van S. Böröcz, Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965. Een contextueel en comparatief onderzoek (ongepubliceerd, KU Leuven, 2004), waarin onder meer de architecturale en liturgische aspecten van glasramen aan bod komen.

staatsbezit, zodat hier eveneens aspecten als achterstallig onderhoud, herbestemming en sloop een rol spelen. Belangrijk is dat het rapport een aanzet geeft tot de ontwikkeling van een zowel analytische als multidisciplinaire evaluatiemethodiek voor de waardebeoordeling van twintigste-eeuwse kerkbouw. Een van de waardevolle conclusies van het rapport is de waarschuwing voor het onzorgvuldig aanpassen van de inrichting van het twintigste-eeuwse - en in het bijzonder het naoorlogse - kerkgebouw waardoor de kerk haar sacrale identiteit verliest.

Anders dan Nederland kende Duitsland geen cesuur in haar interesse in kerkbouw. Mogelijk speelt hier de *Kirchensteuer*, de sinds het begin van de negentiende eeuw verplichte bijdrage voor kerkleden die door de landelijke belastingdienst wordt geïnd, een rol. De Duitse, maar ook de Zwitserse en Oostenrijkse kerkgenootschappen beschikken hierdoor over grote bedragen die voor zowel personeelskosten als nieuwbouw en onderhoud van kerkelijke gebouwen kan worden gebruikt. Ook het verschijnsel van de dikwijls uitbundige, dure vormgeving van de Duitse naoorlogse kerkbouw die opvallend afsteekt bij de veel soberder gestileerde en ingerichte Nederlandse kerken zou met de goed gevulde kerkenkassen te maken kunnen hebben. Wat de tijdschriften betreft, zien we dat het in 1922 gestarte lutherse tijdschrift *Kirche und Kunst* tot 2005 bleef bestaan; ook het inmiddels oecumenische ingestelde tijdschrift *Kunst und Kirche* (1924) en *Das Münster. Zeitschrift für Christliche Kunst und Kunstwissenschaft* (1947) verschijnen nog steeds.⁸⁴ Al in 1964 organiseerde de Duitse raad ter bescherming van het kerkelijk erfgoed een tentoonstelling over de twintigste-eeuwse kerkbouw. De architect en hoogleraar architectuur en stedenbouw S. Ruf schreef de gelijknamige tentoonstellingscatalogus *German Church Architecture of the Twentieth Century*.⁸⁵ H. Schnell, tevens uitgever van vele boeken over Duitse kerkarchitectuur, publiceerde in 1973 het eerste overzichtswerk *Der Kirchenbau des 20. Jahrhunderts in Deutschland*.⁸⁶ De grote overeenkomsten qua architectuur en inrichting brachten hem ertoe de katholieke en lutherse kerkbouw vanaf 1914 niet meer gescheiden te bespreken. Schnell constateerde kruisbestuivingen op zowel theologisch-liturgisch als architectonisch gebied. In zijn boek stelde hij twee thema's, die hij verantwoordelijk achtte voor de nieuwe ruimtelijke vormgeving en richting, centraal: de Liturgische Beweging en de nieuwe architectonische stromingen die ook uit de toegepaste bouwmaterialen blijken. Schnell deelde zijn overzicht op in vier tijdvakken: de kerkbouw vóór 1918, tussen 1918 en 1945, tussen 1945 en 1960 en vanaf 1960, die hij telkens voorzag van een uitgebreide literatuurlijst.

De laatste vijftien jaar beleeft het onderzoek naar twintigste-eeuwse kerkbouw in Duitsland een nieuwe hausse. Een aanzet hiertoe verrichtte de liturgiewetenschapper H. Schwebel in zijn omvangrijke bijdrage over de Duitse kerkbouw vanaf de vroegchristelijke tijd in de *Theologische Realenzyklopedie* (1989).⁸⁷ Vijf jaar na haar inventarisatie van de twintigste-eeuwse kerken in het Rijnland publiceerde de kunsthistorica B. Kahle in 1990 het overzichtswerk *Deutsche Kirchenbaukunst des 20. Jahrhunderts*.⁸⁸ In dit laatste niet-denominatiegebonden overzichtswerk beschouwt zij de Liturgische Beweging in Duitsland, zowel binnen de Katholieke Kerk als de Lutherse Kerk, als baanbreker voor de moderne twintigste-eeuwse kerkbouw aldaar. De behoefte om het kerkelijk erfgoed te inventariseren, ontstond in Duitsland rond 1985. Bekend zijn de website over kerkgebouwen ontstaan tussen 1860 en 1918 van het Kirchenbau Dokumentationsbüro (KIDOK) en de databank 'Kirchen und Kapellen'.

Na een zesjarig Duits onderzoeksproject naar de Europese kerkbouw in de twintigste eeuw verscheen in 2002 en 2006, in niet chronologische volgorde, een tweedelige uitgave, getiteld *Europäische Kirchenbau 1950-2000* en *Europäische Kirchenbau 1900-1950* onder redactie van de Duitse architect-publicist W.J. Stock.⁸⁹ De eerste publicatie bestaat uit een katholiek en een protestants deel, elk voorzien van een introductie over de desbetreffende theologische en liturgische uitgangspunten door de Duitse hoogleraren liturgiewetenschap A. Gerhards en H. Schwebel en een

⁸⁴ Voor de Duitse kerkelijke kunst en architectuur uit de jaren vijftig is onder meer het themanummer *Die 50er Jahre-Halbzeit der Moderne, Kunst und Kirche* 61 (1998) 4 van belang.

⁸⁵ Ruf 1964.

⁸⁶ Schnell 1973.

⁸⁷ Schwebel 1989, 514-528.

⁸⁸ Kahle 1985; Kahle 1990.

⁸⁹ Stock 2002. Dit onderzoeksproject werd geïnitieerd en gefinancierd door het Verrein Ausstellungshaus für christliche Kunst in München, een in 1918 gestichte organisatie van katholieke kunstenaars en opdrachtgevers. Voor oudere publicaties over dit onderwerp zie: Mills 1956; Kidder Smith 1964; Bekaert 1967.

keuze van representatieve kerkgebouwen. Architectuurhistorici lichten in essays de kerkbouw in verschillende landen toe. Speciale aandacht krijgt de kerkelijke architectuur van Le Corbusier, onder het motto ‘‘architectuur is beweging’’. Na het overzicht van de kerkbouw in Vlaanderen en Wallonië wordt de Nederlandse kerkarchitectuur enigszins stiefmoederlijk door de Belgische architect-publicist M. Dubois. Modernistisch vormgegeven kerkgebouwen staan hierbij centraal. Als Nederlandse katholieke representant is de Pastoor Van Arskerk (1969) in Den Haag naar ontwerp van A. van Eyck gekozen. Hoewel van oorsprong een protestants land, leverde Nederland volgens de redactie geen bijdrage aan het protestantse overzicht.

In het tweede deel Europäische Kirchenbau 1900-1950 hanteert Stock eveneens een onderscheid tussen katholieke en protestantse kerkbouw.⁹⁰ Na zijn algemene inleiding volgt een tweetal bijdragen over katholieke en protestantse liturgie en kerkbouw, wederom verzorgd door Gerhards en Schwebel. Ook zij onderschrijven de ruimtelijke aanpassing aan de nieuwe liturgische ideeën, ofwel de wisselwerking tussen theologie, liturgie en ruimte, als een belangrijk criterium voor de kerkarchitectuur uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Elk deel bevat een overzicht van *highlights* - van stedenbouwkundig tot interieurtechnisch kwalitatief goed ontworpen kerken van leidende architecten - voorzien van fraaie illustraties en een korte beschrijving. Een Nederlandse kerk die aan deze eisen voldeed, was de waaivormige Christian Science-kerk (1926) in Den Haag, ontworpen door H.P. Berlage.

Noemenswaardig is eveneens de publicatie Memento 1945? Kirchenbau aus Kriegsrüinen und Trümmersteinen (2008) van K. Kappel waarin hij een bijzonder fenomeen in de naoorlogse kerkbouwgeschiedenis beschrijft. De keuze voor restauratie en hergebruik van getroffen kerkgebouwen in de vorm van architectuuronderdelen, liturgische en kunstvoorwerpen wijkt in grote mate af van de Nederlandse praktijk, waar men weinig voor reconstructie voelde en de oorlogsschade veelal als een kans zag een geheel nieuwe kerk te bouwen.⁹¹ Nederland kent slechts enkele voorbeelden van een stijlmix van voor- en naoorlogse kerkarchitectuur zoals de St.-Martinus in Luyksgestel, waar E. Nijsten en J. Koldewey in 1958 de vijftiende-eeuwse toren van een nieuwe kerkzaal voorzagen. Subtieler is het bakstenen schip voorzien van betonnen kozijnen dat de Venlose architect J. Kaiser in 1952 toevoegde aan het resterende laatgotische koor van de St.-Gertrudis in Oirlo.⁹² In Nederland kregen zelfs verwoeste torens bij voorkeur een nieuwe bekroning in moderne stijl en materiaal.⁹³ Zo adviseerde de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg een prijsvraag voor een moderne bekroning te organiseren. Voorbeelden hiervan zijn de nieuwe torens van de Eusebiuskerk in Arnhem en de St.-Willibrorduskerk in Hulst.

Recente Duitse uitgaven over twintigste-eeuwse kerkenbouw betreffen: R. van Bühren, Kunst und Kirche im 20. Jahrhunderts. Die Rezeption des Zweiten Vatikanischen Konzils (Paderborn 2008) en de uitgebreide herdruk van R. Schwarz' Kirchenbau. Welt vor der Schwelle. Ein Beitrag zum Kirchenbauschaffen zwischen Tradition und Moderne (Regensburg 2007, 1960¹).

Overeenkomstig de ontwikkelingen in andere Europese landen ontstond de interesse voor het twintigste-eeuwse kerkelijk erfgoed in Frankrijk na de eeuwwisseling. In 2004 organiseerde het Institut national d'histoire de l'art (INHA) een congres getiteld ‘‘Architecture religieuse du XXe-siècle en France: quel patrimoine?’’. Bijna honderd jaar na de scheiding van kerk en staat oriënteerde een Franse overheidsinstelling zich op criteria voor het behoud van kerken, synagogen en moskeeën uit de twintigste eeuw. Naast de congresbundel, die is voorzien van een overzicht van de beschermde kerkelijke gebouwen uit de twintigste eeuw ingedeeld per departement of overzees Frans gebied, zijn de belangrijkste publicaties over de naoorlogse kerkbouw in Frankrijk verschenen in de twee themanummers Le patrimoine religieux des XIXe et XXe siècles (2009) van het internetmagazine In situ. Revue des patrimoines.⁹⁴

In 2007 vond in de Verenigde Staten een tweetal internationale bijeenkomsten over de twintigste-eeuwse kerkarchitectuur plaats. Zo wijdde de Society of Architectural Historians in Pittsburg tijdens haar jaarlijkse congres een sessie aan ‘‘The Twentieth-Century Church: New

⁹⁰ Stock 2006.

⁹¹ Zie: Nijsten 1961, Buch 1993, 275. Voor een overzicht van de restauratiepraktijk en ideevorming met betrekking tot het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland gedurende de periode 1796-1940, zie: Pey 1993.

⁹² Zie: Kaiser 1954.

⁹³ Zie: Denslagen 2004, 86-87.

⁹⁴ Fremaux 2007; <http://www.insitu.culture.fr>.

Interpretations’’. De Austin School of Architecture van de Universiteit van Texas organiseerde in datzelfde jaar een symposium over naoorlogse kerkarchitectuur onder het motto ‘Sanctioning Modernism’’. In dit kader kan ook de publicatie Theology in Stone. Church Architecture from Byzantium to Berkely (New York 2004) van de Amerikaanse hoogleraar religiegeschiedenis R. Kieckhefer worden genoemd. Hierin verdiept hij zich in de historische, theologische en liturgische aspecten van kerkbouw.

Andere uitgaven over twintigste-eeuwse kerkbouw in Europa en de Verenigde Staten die binnenkort zullen verschijnen, zijn The Modern Church in Rome: Architecture, Theology and Community 1945-1980 van de Britse architect-filosoof T. Parker, De Limburgse mijnkathedralen: een kunsthistorisch en cultuurhistorisch onderzoek van de Belgische architectuurhistoricus P. Jaspers en Twentieth-Century Chapels in Eastern Texas: History, Spirituality and Art van de Amerikaanse architectuurhistorica N. Laos.

“Ook is het gemakkelijk te begrijpen, dat de voortschrijdende ontwikkeling van de schone kunsten, vooral van de bouwkunst, de schilderkunst en de muziek, van niet geringe invloed zijn geweest op de vaststelling en de variërende samenstelling van de uiterlijke elementen van de heilige Liturgie.”
Paus Pius XII, *Mediator Dei et hominum*, Roma, 1947.

Deel I De relatie tussen liturgie en kerkbouw in de Rooms-Katholieke Kerk (1800-1970)

Inleiding

Het karakter van de tridentijnse Romeinse liturgie, de posttridentijnse liturgische praktijk, bouw en inrichting van Nederlandse katholieke kerken in de negentiende eeuw, zoals beschreven in hoofdstuk 1, vormen de grondslag van dit deel. In hoofdstuk 2 ga ik nader in op de invloed van het modernisme op het ontstaan van een liturgisch reveil in het Franse benedictijner klooster te Solesmes in de periode 1830-1900. De institutionalisering van het liturgisch reveil door de Heilige Stoel en de groei van een monastieke en later ook klerikaal ondersteunde Liturgische Beweging in de periode 1900-1940 beschrijf ik in hoofdstuk 3. Sleutelfiguren van de Liturgische Beweging zagen kerkarchitectuur en kerkinrichting als een mogelijkheid de nieuwe liturgische inzichten visueel te ondersteunen. Tot slot verdiep ik mij in de hoofdstukken 4 en 5 in het samenspel tussen de katholieke liturgie en kerkbouw in de (na)oorlogse jaren van wederopbouw en vernieuwing. Ik heb hierbij een onderscheid gemaakt tussen de periode van wederopbouw en vernieuwing (1940-1962), die ik laat beginnen direct na het bombardement op Rotterdam, en het post-conciliaire tijdvak (1962-1970), waarin het hoogtij en het einde van de kerkenbouw na het Tweede Vaticaans Concilie worden beschreven. In de jaren van wederopbouw moest de vervanging van vele verwoeste kerken moest bijdragen aan een spoedig herstel van het kerkelijk leven, terwijl de bevolkingsgroei en de demografische veranderingen als gevolg van de industriële expansie de kerken opnieuw voor een kerkenbouwprobleem stelden.

In de Rooms-Katholieke Kerk is de liturgie in de negentiende en twintigste eeuw ontwikkeld tussen twee polen. De bepalende factor is het pauselijke gezag, dat aan invloed won in deze wereldkerk door een doelbewuste centralisatie van de besluitvorming. Anders dan in de reformatorische kerken is de paus de arbiter in liturgische discussies. Maar aan de andere kant staat de publieke meningsvorming; het resultaat van individuele en collectieve initiatieven om de liturgie te vernieuwen of te verdiepen. De voorhoede van geïnteresseerden in de kerkelijke rituelen is in de eerste plaats gegroepeerd in en rondom de (benedictijner) abdijen, die in de negentiende en twintigste eeuw een nieuwe bloei beleefden. Men maakte gebruik van tijdschriften, discussiebijeenkomsten en congressen om de nieuwe ideeën vorm en inhoud te geven. Deze publieke opinie groeide en bereikte Rome, waar de paus en soms ook het Concilie het beslissende woord spreken. De dialectiek tussen beide bepaalt de vorm van dit hoofdstuk.

Bij de beschrijving van de liturgische vernieuwingen heb ik vooral gekeken naar aspecten die van invloed zijn op de ruimtelijke indeling en vormgeving van het kerkgebouw. Centraal hierbij staan de richting van de priester tijdens de misviering, de fysieke betrokkenheid van de gelovigen bij de liturgie en de aandacht voor de sacramenten van eucharistie en doop. Hoewel de vernieuwing van de rooms-katholieke misliturgie onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie (1965-1968) aan de orde komt, valt de misorde van de *Novus Ordo Missae* (1970) zelf buiten het onderzoekskader. Het liturgische aspect van de rooms-katholieke kerkmuziek in Nederland - een belangrijk aandachtsgebied binnen de Liturgische Beweging waarover in 2003 een uitvoerige studie van de theoloog R. Bot is verschenen - blijft hier grotendeels buiten beschouwing.¹ Het kerkorgel, het liturgische muziekinstrument bij uitstek, en het kerkkoor behandel ik slechts in relatie tot de plaats in het kerkgebouw; de vormgeving, disposities en (bouw)geschiedenis van de kerkorgels vallen niet binnen dit kader. Het volgen van de ontwikkeling van de liturgische kledij en het liturgisch vaatwerk voert in dit onderzoeksbestek evenzeer te ver.

Het (na)oorlogse tijdvak tot 1970 kenmerkt zich door een veelheid van publicaties, congressen, tentoonstellingen, studiebijeenkomsten en cursussen op het gebied van kerkbouw. In dit onderzoek worden deze initiatieven van een of meerdere architecten, liturgen, redacties van tijdschriften, abdijen, bisdommen of een samenwerkingsverband tussen deze actoren voor het eerst in kaart gebracht. Hoewel de nadruk ligt op het inventariseren en kort beschrijven van de initiatieven, heb

¹ Bot 2003.

ik getracht een aanzet te geven in het definiëren van de rol en/of betekenis ervan. Om het in deze explorerende studie geschetste beeld fijn te kunnen stellen, is nader archiefonderzoek wenselijk.

Hst. 1 De posttridentijnse liturgie en kerkbouw in de negentiende-eeuwse Rooms-Katholieke Kerk

1.1 Het karakter van de tridentijnse Romeinse liturgie

Toen de Reformatie steeds meer om zich heen greep in Europa en de klerikale misstanden maar ook de nieuwe theologische leerstellingen de publieke opinie in dit werelddeel blijvend bezig hielden, koos de Rooms-Katholieke Kerk voor een algemene kerkvergadering om een adequater antwoord te geven op de nieuwe denkbeelden en riten dan kettervervolging. In Trente werd er in 1545 een concilie bijeengeroepen, dat na 18 jaar in 1563 werd afgesloten met een reeks van kerkelijke hervormingen die bekend zijn geworden als de Contrareformatie. Een ervan betrof de liturgie. De deelnemende bisschoppen hadden besloten terug te grijpen naar de vroegchristelijke Romeinse liturgie om de eenheid en stabiliteit van de Rooms-Katholieke Kerk te restaureren.² Met deze katholieke reformatie trachtte de Heilige Stoel bovendien een einde te maken aan de veelheid aan wijsgerige en mystieke stromingen binnen de Katholieke Kerk. Een nieuw misboek waarin de Romeinse liturgische *traditiones* lagen vastgelegd, moest uitkomst bieden. Dit Missale Romanum uit 1570 wordt ook wel het Romeinse missaal of het Missaal van Pius V genoemd.³ Het missaal bevatte formulieren over de volgorde en uitvoering van de liturgische rituelen. De liturgie bestond uit twee gedeelten: het onveranderlijke deel van de eucharistieviering (de misorde, het gewone der mis of *ordinarium missae*) en de gebeden, lezingen en zangteksten behorende bij een bepaalde dag van de kerkelijke jaarcyclus, zoals de paascyclus en de kerstcyclus (het temporale, het tijdeigene of *proprium missae*), en de feesten van de heiligen (het sanctorale of *proprium sanctorum*).⁴ In de gezongen mis (*missa cantata*) gaven de zangers namens de aanwezige gelovigen antwoord op de vragen van de celebrant. De stille mis (*missa dialogata*) was een gelezen mis, waarbij de aanwezigen hardop in het Latijn met de misdienaars bepaalde antwoorden meebaden.⁵

Het eenheidsmissaal zuiverde de liturgie van ongewenste laatmiddeleeuwse toevoegsels, zoals het systeem voor aflaten en de talrijke votiefmissen en heiligenfeesten. De toeëigening van de Romeinse ritus was geen kritiekloze overname van oude vormtradities. Zo voegde men - al dan niet bewust - verschillende rituele elementen uit de Frankisch-Duitse periode toe, waaronder de elevaties van hostie en kelk, de afwijzing van de lekenkelk en de introductie van de sanctusbel.⁶ Ook sneed het concilie in de middeleeuwse wildgroei aan sacramentele devoties en bevestigde de ‘leer der zeven sacramenten’, te weten het doopsel, het vormsel, de eucharistie, de biecht, het laatste oliesel, de priesterwijding en het huwelijk. Met de canonisering van het Missale Romanum benadrukte het concilie de centraliserende macht van de paus.

Kernpunt van de tridentijnse Romeinse liturgie is het voorgeschreven gebruik van het Latijn als enige liturgische taal. Hiervan zou volgens het concilie een uniformerende werking uitgaan. De herleving van de Romeinse liturgie kan niet los worden gezien van het historisch filologische en esthetische georiënteerde humanisme.⁷ Men streefde om *ad fontes* (terug naar de bronnen) te keren, herontdekte de Griekse kerkvaders en zuiverde het Latijnse taalgebruik in het missaal. Evenals in de Middeleeuwen bleven de gelovigen tijdens de misviering toeschouwer van een liturgische mysterie dat

² Van Dijk 1965-1968, 2430-2446. Van Dijk wijst erop dat de Romeinse liturgie niet kan worden opgevat als een eenvormige liturgie, die zich in de loop der eeuwen heeft ontwikkeld en daarna in verval is geraakt. Het betreft eerder een ontwikkeling van stad-Romeinse liturgieën, d.w.z. lokale of regionale riten rond de Vaticaanse basiliek. Vanaf de zevende eeuw maakte de stadsliturgie langzaam plaats voor de pauselijke of curiale liturgie; een liturgisch drama rondom de figuur van de paus in plaats van rond de gedaanten van brood en wijn, opgevoerd door deskundigen (klerikalisme) in het gebied rond de Lateraanse kathedraal. Zowel de stadsliturgie als de pauselijke liturgie verspreidden zich over West-Europa en ondergingen daarbij veranderingen.

³ Andere middeleeuwse bronnen van de officiële Romeinse liturgie zijn ondermeer het Pontificale Romanum (een liturgisch boek met onder meer de formulieren en rubrieken voor het toedienen van de sacramenten die door de bisschop worden toegediend, evenals de zegeningen die zijn voorbehouden aan de bisschop) en het Rituale Romanum (een liturgisch handboek voor de zielzorg van de gelovigen, dat is bedoeld voor het uitvoeren van de liturgische functies van de priester, zoals sacramenten, zegeningen, processies, litanieën en exorcismen). Voor een overzicht van deze bronnen van de Romeinse liturgie, zie: Wegman 1976, 166-169.

⁴ Luyks 1958-1962, 860-863.

⁵ De Korte 1949, 152-153.

⁶ Jungmann 1966, 156. Volgens Jungmann baseerde de door Pius V ingestelde commissie zich op de missaals *secundum usum Romanae Curiae*. Gezien de beperkte liturgiehistorische kennis bleven de hierin opgenomen toevoegingen uit de Frankisch-Duitse periode onopgemerkt.

⁷ Jungmann 1966, 156-157.

werd opgevoerd in een voor velen onverstane taal. Het concilie gaf priesters daarom opdracht tijdens de liturgische viering regelmatig uitleg over de gelezen teksten of het eucharistische mysterie te geven.⁸ De aansporing tot liturgische catechese in de volkstaal tijdens de mis bracht men in de periode na Trente echter niet of nauwelijks in de praktijk.⁹ Wel ontstond het gebruik uitgebreid te preken vóór de mis.¹⁰ Dit was van invloed op het formaat en de mate van decoratie van de preekstoel. Ook de liturgische dispositie van de preekstoel onderging een verandering ten opzichte van de late Middeleeuwen, hij distantieerde zich steeds meer van het priesterkoor en werd in het schip geplaatst, aansluitend bij de traditie van de bedelordenkerken. Het concilie streefde eveneens naar het herstel van de autoriteit van de clerus in de kerk. Als reactie op de reformatorische kritiek dat de Rooms-Katholieke Kerk het priesterschap als een exclusief ambt beschouwde, wees het concilie aan de celebrerende priester een dominante rol toe. In samenhang met het gebruik van het Latijn dreigde echter het gevaar dat de Romeinse liturgie zou uitgroeien tot een starre klerikale aangelegenheid.

Een tweede belangrijk onderdeel van de tridentijnse Romeinse misorde vormt de beschrijving van de lichaamshoudingen en gebaren die de deelnemende gelovigen moesten aannemen.¹¹ De richtlijnen over de houdingen van priester, assistenten en volk tijdens de liturgie zijn opgenomen in de zogeheten rubrieken, en gedeeltelijk in de ritus zelf. De verschillende houdingen stonden symbool voor de inwendige gevoelens die tijdens de liturgische onderdelen tot uitdrukking werden gebracht, zoals nederigheid, concentratie, paraatheid, vreugde en rouw. Als teken van eenheid en gemeenschap dienden de gelovigen op aanwijzing van de diaken te gaan staan (*levate*), te knielen (*flectamus genua*) of het hoofd te buigen voor God (*humiliate capita vestra Deo*). De nadruk op de precieze uitvoering van de ceremoniën werkte uniformerend, maar verhoogde ook de theatraliteit van de mis.

De nadruk op een frequente deelname aan de communie is een derde kenmerk van de tridentijnse Romeinse liturgie. De officiële posttridentijnse liturgie hield echter geen rekening met de aanwezigheid van gelovigen. In de Middeleeuwen hadden de franciscanen de oorspronkelijke, vroegchristelijke rol van de gelovigen in hun liturgische boeken vervangen door ‘broeders’. Toen de diocesen deze boeken overnamen, veranderden zij op hun beurt ‘broeders’ in ‘clerici’.¹² Voor het uitreiken van de communie aan de gelovigen werd sinds de late Middeleeuwen gebruik gemaakt van een speciale ritus voor de communie buiten de mis, bijvoorbeeld de ziekencommunie, zoals beschreven in het priesterlijk liturgisch handboek voor zielzorg van de gelovigen, het Rituale Romanum.¹³ Vanaf de zestiende eeuw reikte men de communie uit aan de communiebank. Deze stenen balustrade was bedekt met een wit linnen doek (dwaal) waar de gelovigen hun handen onder staken om de hostie op te kunnen vangen, mocht deze tijdens de uitreiking vallen.¹⁴ Vanwege de nuchterheidsbepalingen vond de communie van de gelovigen steeds vaker na de vroegmis plaats.¹⁵ Het bleef dus een individueel beleefd sacrament, dat niet in relatie stond tot de klerikaal gevierde eucharistie.

De bepalingen van het Concilie van Trente werkten ook door op de inrichting en decoratie van het kerkgebouw. Om te kunnen voldoen aan de verscheidenheid aan devoties en de toenemende cultische vraag naar communiceren, plaatste men in de loop van de Middeleeuwen meerdere altaren in de kerk. Hierdoor veranderde het ruimtelijke concept van de liturgische inrichting van een op het hoofdaltaar gerichte, theocentrische processiekerk naar een kerk met verschillende excentrisch opgestelde altaren in de voor de gelovigen toegankelijke ruimte. Als reactie op de preekgerichte diensten van de reformatoren concentreerde men in de kerkruimten van de Contrareformatie de blik van de gelovigen weer op het hoofdaltaar. In de oude middeleeuwse kerken werd het kruisaltaar voor

⁸ Lamberts 1990, 237. Zie ook: Romeins 1996⁴ (1979¹), xiv.

⁹ Lamberts 1989, 297, noot 23.

¹⁰ Jungmann 1966, 166.

¹¹ Snijders 1958-1962, 1009-1010.

¹² Brinkhof 1964, 57.

¹³ Lamberts 1990, 237.

¹⁴ Laudy 1958-1962, 440. De synode van Genua in 1574 bepaalde dat de communie aan gelovigen moest worden uitgedeeld aan een met linnen doek beklede tafel of bank, die tussen het priesterkoor en het schip werd geplaatst. In zeventiende eeuw was de communiebank algemeen ingevoerd in kerken van het westen. Van een mogelijk verband tussen de communiebanken en de vroegchristelijke cancelli wordt door Laudy geen melding gemaakt. Zie ook: Beekman/De Wolf 1958-1962, 441. De communiedwaal stamt af van het dertiende-eeuwse gebruik om tijdens de communie van de gelovigen door twee acolieten een linnen doek op te laten houden, om eventuele partikels op te kunnen vangen.

¹⁵ Jungmann 1966, 166.

het koorhek verwijderd en maakte men een einde aan de ruimtedifferentiatie. Eenzelfde herstel van eenheid van ruimte was waarneembaar bij het verwijderen van koorhekken in kapittelkerken die parochiekerken werden.¹⁶ In nieuwe barokkerken vormde de communiebank de enige scheiding tussen de kerkruiimte en het hoger gelegen presbyterium. Optisch gezien was de barokke kerkruiimte dus een eenheidsruimte, maar de fixatie op het centrale hoofdaltaar met de expositietroon gaf het een bepalende lengterichting.¹⁷ De tridentijnse mis speelde zich hoofdzakelijk af op het voor in de kerk gelegen priesterkoor of presbyterium, dat diende als een podium voor de liturgische opvoering. (afb. 1) Om te voorzien in voldoende bewegingsruimte voor de celebrant en zijn gevolg had men een ruim priesterkoor nodig. In het op het hoofdaltaar gerichte kerkgebouw strekte het priesterkoor zich noodgedwongen eerder in de diepte dan in de breedte uit, hetgeen de zichtbaarheid van de rituele handelingen niet en goede kwam. Het belang van het hoofdaltaar werd architectonisch onderstreept door de plaatsing op een tweede podium tegen de achterwand van het priesterkoor, het suppedaneum geheten. Meestal kregen zowel het presbyterium als het suppedaneum drie treden, verwijzend naar de heilige drie-eenheid. De ruimte boven het altaar diende vooral hoog en hemels te zijn, ook de lichtval in het priesterkoor droeg hieraan bij. De verzamelde gelovigen bevonden zich vanaf de aanvang van de mis in de kerkruiimte en naderden alleen voor de communie het priesterkoor. De strak geënceneerde tridentijnse mis vereiste dat het kerkvolk zich als toeschouwer gedroeg. Om de aan- en afvoer van gelovigen niet alleen bij binnenkomst en vertrek, maar ook tijdens het communiceren te structureren introduceerde men een vast bankenplan, bestaande uit door gangpaden gescheiden kerkbanken. Het middenpad diende eveneens voor de plechtige intocht van de celebrant en zijn gevolg. De gelovigen hoefden tijdens de dienst niet mee te lezen, vandaar dat de lichtval in de kerkruiimte beperkt kon blijven.

Het contrareformatorische kerkgebouw werd gezien een afbeelding van het Hemels Jeruzalem.¹⁸ De aanwezigheid van de geconsacreerde hostie maakte het kerkgebouw tot het huis van God, dat als eerbetuiging rijk gedecoreerd diende te zijn. Deze tridentijnse visie op het kerkgebouw gaf tijdens de barok ruimte aan de ontwikkeling van koepelkerken met illusionistisch beschilderde plafonds en een lichtval van boven als verticale verwijzing naar het hemelse paradijs. Het hoogaltaar met altaartombe, expositietroon en tabernakel kreeg architectonische dimensies, maar behield min of meer haar plaats.¹⁹ Als het altaar dicht tegen de muur van de apsis stond, betrok men tevens de achterwand in de decoraties. Het concilie legde de verantwoordelijkheid voor de kerkelijke monumenten en kunstwerken in handen van de bisschoppen.²⁰ Ook leidden de tridentijnse bepalingen tot een nieuw kerkmeubel. De biechtstoel, waar de biechteling geknield zijn berouw kon tonen, voldeed beter aan het gewenste privé-karakter van het biechtgesprek.²¹

Naast het uniformeren van de liturgische rituelen sprak het concilie zijn zorgen uit over de ontwikkeling van de meerstemmige muziek.²² De laatmiddeleeuwse meerstemmige muziek had de esthetische uitvoering van de liturgische plechtigheden bevorderd, maar was ten koste gegaan van de interesse in het gregoriaans en het gewone koorofficie. Als belangrijkste bezwaar gold dat de slechte verstaanbaarheid van de teksten, waardoor de stichtende portee voor de gelovigen verloren ging. Het concilie streefde daarom naar een besnoeiing en vereenvoudiging van de gregoriaanse zang, die diende ter opluistering van de liturgie. Vanaf de zestiende eeuw gebruikte men over het algemeen het orgel als harmonische begeleiding van het kerkkoor.²³ Het primaat lag echter bij de vocale zang; tijdens de hoogmis werd er meer gezongen, bij de laagmis, die een minder ceremonieel gehalte had, klonk meer het orgel. In de zeventiende en achttiende eeuw bleek de kerkmuzikale praktijk weerbarstig te zijn. Er ontstonden tal van nieuwe kerkmuzikale vormen en op den duur hielden de uitgebreide ‘kerkconcerten’ steeds minder rekening met de liturgische uitvoering. In de posttridentijnse kerken

¹⁶ Jungmann 1966, 264.

¹⁷ Sternberg 2004, 94.

¹⁸ Van Laarhoven 1992, 235.

¹⁹ Jungmann 1966, 265.

²⁰ Pouls 2002, 91.

²¹ Beekman/De Wolf 1958-1962, 267-268.

²² Bruning/Kaarsgaren, 1949, 6. Vgl: Jungmann 1966, 157, 167. Jungmann heeft een andere mening over de houding van Trente ten aanzien van de kerkmuziek. Hij benadrukt de invloed van het esthetisch humanisme, waardoor het concilie de kritiek op meerstemmige muziek afwees. De barokmuziek zou een uitdrukking van triomf zijn.

²³ Hollaardt 1965-1968, 2073.

verhuisde het koor van het doksaal naar een in de westzijde ingebouwde zangtribune.²⁴ Hiermee verdween een gezichtsbelemmerde afscheiding tussen priesterkoor en lekenkerk. De barokke kerkruimte ontwikkelde zich in sommige gevallen tot een uitbundig gedecoreerde feestzaal met galerijen en loges, vanwaar de gelovigen genoten van het kijk- en luisterspel.²⁵ Hoewel zeker niet elke kerk uit deze periode zich ontpopte tot een soort religieus operatheater kan de barokke kerkruimte vanwege haar focus op het extatisch-mystieke sentiment *grosso modo* als teatraal worden aangemerkt.

De in 1588 opgerichte Congregatie voor de Riten (*Congregatio Rituum*), een pauselijk departement dat zich bezighield met de codificering en bewaking van de uniformiteit van de Romeinse liturgie, zag toe op de naleving van de liturgische rituelen.²⁶ De controle bevorderde zowel een collectivisme als disciplinerende van de liturgie. De kerkjuridische reglementering van de liturgie leidde echter ook tot een verstarring en een rubricistische naleving.

De liturgische bepalingen van het Concilie van Trente hebben ogenschijnlijk tegenstrijdige ontwikkelingen tot gevolg gehad. Naast het toenemende klerikalisme was er sprake van een onderkenning van het belang van een - weliswaar passieve - deelname van de gelovigen aan de liturgie, hetgeen in de dispositie en decoratie van de liturgische inrichting tot uitdrukking werd gebracht.

1.2 De negentiende-eeuwse misviering en geloofsbeleving in Nederland

De uniformerende intenties van het concilie vielen vooral in de zuidelijke landen van de Contrareformatie in vruchtbare aarde. In tegenstelling tot de omringende diocesen hield men vanaf 1622 ook in de Noordelijke Nederlanden de liturgieviering volgens Romeins model aan.²⁷ Hier kampte de rooms-katholieke geloofsgroep echter met een achtergestelde positie. Nederland had voor de Heilige Stoel de status van een missiegebied gekregen. De *Missio Hollandica* of de Hollandse Zending bestond uit negen aartsbischoppelijke vicariaten. Daarnaast waren er de apostolische vicariaten in de Generaliteitslanden bezuiden de grote rivieren. Sinds de Reformatie hielden de katholieken hun heimelijke godsdienstoefeningen in vertimmerde pakhuizen en schuren. In de negentiende eeuw werd duidelijk dat de eeuwenlange gefragmenteerde missiestructuur en het particularisme - in de vorm van lokale liturgische gebruiken - hun tol hadden geëist. Er was niet langer sprake van een gestructureerde “Romeinse enclave”.²⁸ De katholieke cultuurhistoricus G. Brom (1882-1959) beschreef de negentiende-eeuwse “noodtoestand” in de volgestouwde schuilkerken als volgt: “(...) pastoors zonder toog, vrijmoedig met een superpli boven hun kuiten ofwel met pantoffels, waarop een penitente vol devotie een kelk borduurde; de koster levenslang in zijn trouwjas; een bont salontapijt over de altaartrappen; processies evenals de stoet van acolythen altijd om de enge ruimte mannetje voor mannetje, in plaats van twee aan twee; en tot vergoeding weer een storende overdaad in het bijkomstige: legerscharen van bellen, een vuurwerk van kaarsen, deftige leken op het koor of, zoals het tekenend voor onze nauwbehuisdheid heette, “op het altaar”, in één woord een liturgiese willekeur met meer franje dan stof.”²⁹

Twintig jaar voor het officiële herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 beschikte de Nederlandse rooms-katholieke geloofsgroep weer over een zogenaamde wijbisschop, mgr. C.L. baron van Wyckerslooth. In plaats van toe te zien op een correct uitgevoerde Romeinse mis, dwong de actualiteit hem zich te concentreren op de wijding van de talloze nieuwe kerken die na de Bataafse Omwenteling waren verrezen.³⁰ Hier zette men de lokale tradities van de huiselijke missen uit de tijd

²⁴ Haslinghuis/Janse 2001, 332. Vgl: Constantinus/De Wolf 1965-1968, 1369. Vanaf de barok zongen de koorzangers op een zangtribune achter in de kerk.

²⁵ Jungmann 1966, 168.

²⁶ Brinkhoff 1962-1965, 2409.

²⁷ Spiertz 1992, 250.

²⁸ Zie ook: Spiertz 1980, 353. Spiertz beschrijft dat de rooms-katholieke geloofsbeleving en kerkelijke inrichting ten tijde van de Republiek, die door de secularen in hun schuilkerken werd voorgestaan, door de regulieren als kil, puriteins en calvinistisch werd beoordeeld. Zie ook: Von der Dunk 2000, 147-149. De stammenoorlog tussen de regulieren en de secularen was ook een concurrentiestrijd tussen de rijkere, goed georganiseerde reguliere staties met grotere en fraaiere kerken, die veel gelovigen trokken, en de minder bedeelde seculiere staties.

²⁹ Brom 1933, 15.

³⁰ Voorafgaand aan de kerkwijding of kerkconsecratie vinden de eerste-steenlegging en de zegening van de fundamenten plaats, verricht door de plaatselijke bisschop of een door hem afgevaardigde priester. De wijding van het kerkgebouw of

van de schuilkerken voort. Interessant is te lezen hoe de historicus L.J. Rogier, die samen met N. de Rooy in 1953 ter gelegenheid van het honderdjarige jubileum van het bisschoppelijk herstel de uitgave van In vrijheid herboren verzorgde, de eredienst rond 1853 beschreef. Rogier toonde zich een fervent aanhanger van het gedachtegoed van de in zijn tijd populaire Liturgische Beweging. Hij noemde de ‘Vermakelijke stalen van wanbegrip en nauwelijks geloofwaardige eigengereidheid, die de eredienst soms op hoogtijdagen naar een poppenkast deden zwemen [...]’.³¹ Onderdelen die hem ergerden, waren de uitstalling van de hostie tijdens de hoogmis, de onmogelijkheid voor de gelovigen om te communiceren tijdens de hoogmis, de scheiding van mis en communie van de gelovigen, maar ook de gekleurde togen van misdienaars waren hem een doorn in het oog. Terwijl de liturgische en sacramentele deelname van het kerkvolk nauwelijks een rol speelde, groeide de belangstelling voor de muzikale verzorging van de liturgische plechtigheden. De theatrale symfonische hoogmissen zorgden voor een dermate boeiend kijk- en luisterspel, dat vanuit klerikaal oogpunt de liturgie overschaduwde. Met name de uitbundige romantische kerkmuziek sprak de gelovigen aan, en betrok hen op een meer emotionele wijze bij de liturgie. Rogier beklagde zich echter over deze ‘degeneratie der liturgische begrippen’.³²

In 1833, het jaar van de bisschoppelijke benoeming van Van Wyckerslooth, liet de voormalig priester J.O. Josset (1792-1855) als een van de eersten een kritische geluid horen over de heersende liturgische praktijk.³³ In zijn anonieme pamflet De Rooms-katholieke kerk in Oud Nederland. Gelijk zij is, zijn kon en zijn moest ageerde Josset tegen de liturgische vieringen die naar zijn idee teveel op uiterlijkheden waren gericht en weinig innerlijke inspiratie toonden.³⁴ Ook noemde hij de slordige toediening van de sacramenten. Josset weet dit aan een gebrek aan eenheid tussen priester en volk. Hij wees op de liturgische vernieuwingen in Duitsland. Hier had men de volkstaal ingevoerd, en vonden - in navolging van de eerste christenen - de gezangen en sacramenten in aanwezigheid van de parochianen plaats. Na *pastor missionaris* te zijn geweest van de klerikale strafkolonie in In 't Veld studeerde Josset natuurfilosofie in Bonn waar hij in 1833 promoveerde. Dit verklaart zijn kennis van de geschriften van de Duitse Verlichting. Gezien de herdrukken in 1833 en 1878 was er belangstelling voor Jossets - in Nederland vernieuwende - ideeën.

Een belangrijke oorzaak van de weinig uniforme misvieringen in de negentiende eeuw is vermoedelijk gelegen in de gebrekkige kennis bij seculiere priesters van de historische en symbolische achtergronden van de posttridentijnse liturgie. De priesteropleidingen, die sinds het begin van de negentiende eeuw in Nederlandse klein- en grootseminaries werden verzorgd, hadden nauwelijks enig wetenschappelijk niveau.³⁵ Tot bezorgdheid van de bisschoppen lag het accent eerder op moraaltheologische vraagstukken dan op de pastorale en liturgische praktijk. Nadat pastoors eenmaal

andere gebouwen die (tijdelijk) voor de eredienst bedoeld zijn, kan alleen door de plaatselijke bisschop worden voltrokken. Bij de wijdingsplechtigheid horen de overdracht van de sleutels bij de kerkingang aan de bisschop, de besprenkeling van muren en altaar met wijwater, bestrijking met chrisma (gewijde balsemolie) van de in de muren en het altaar ingemetselde wijdings- of consecratiekruisjes, het in metselen van de altaarsteen met een heiligenrelikwie het uitleggen van het altaarboek, het ontsteken van de altaarkaarsen en tot slot het vieren van de eucharistie. Indien een kerk niet langer voor de eredienst wordt gebruikt, zoals vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw steeds vaker voorkomt, dient de kerk te worden ontwijd. Voor een uitgebreide beschrijving van deze rituelen en bijbehorende gezangen, zie: Constantinus 1939, 59-76.

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie betekende ook dat er in 1853 kathedralen moesten worden gewijd. Als eerste werd in het bisdom Breda de waterstaatskerk St.-Antonius tot kathedraal verheven, in 1876 ging deze titel over naar de door P.J.H. Cuypers ontworpen St.-Barbara. Ook in het bisdom Haarlem verwierf een waterstaatskerk, de St.-Jozef naar ontwerp van H. Dansdorp, de titel van kathedraal; deze ging pas in 1948 over naar de in 1898 gewijde St.-Bavo van Jos Cuypers. Het bisdom Den Bosch behield de St.-Jan, die al sinds 1559 als kathedraal dienst deed en na de Reformatie, in 1810 werd gerestitueerd; in het bisdom Utrecht verhief men de gerestitueerde St.-Catharinakerk tot kathedraal. Het bisdom Roermond herkreëg zijn St.-Christoffel die van 1661 tot 1801 als kathedraal had gediend.

³¹ Rogier/De Rooy 1953, 263.

³² Rogier/De Rooy 1953, 263.

³³ Rogier/De Rooy 1953, 191-194. Rogier toonde weinig sympathie voor de geschriften en levenswijze van Josset die zich uiteindelijk van het katholicisme afkeerde. Hij vroeg zich af of Josset in zijn pamflet de liturgische praktijk in Nederland niet overdrijft. ‘Het behoudt iets raadselachtigs, hoe het ook in onze schuilkerken, waar men de priesters op de handen keek, zo ver is kunnen komen in de traditionele vervreemding van altaar en menigte.’ Rogier moest echter toegeven dat de meeste kritiek van Josset was terug te vinden bij de pioniers van de Liturgische Beweging in de twintigste eeuw, met name pastoor F.C. van Beukering.

³⁴ Josset 1833. Oud-Nederland slaat op het Nederland na de Belgische onafhankelijkheid.

³⁵ Bank/Van Buuren 2000, 426-427.

waren benoemd, voerden ze de liturgie uit volgens een diocesaan directorium.³⁶ Deze jaarlijkse almanak gaf richtlijnen over de rituelen, missen en gebeden die behoorden bij de dagen van het kerkelijke jaar.

De Heilige Stoel bemoeide zich evenmin met de liturgische wantoestand in de Nederlandse kerkprovincie. De invloed van "Rome" bestond voornamelijk uit een revitalisatie van de volksvroomheid. Na de Franse Revolutie bleken de sterk groeiende rituele en devotionele praktijken een goede formule om afvalligen weer voor het katholieke geloof te interesseren. Heiligenlegenden werden opgefrist en kregen een meer menselijk en volks karakter. In kerkgebouwen verschenen aparte devotiekapellen en altaren met beelden en kaarsen. Zo kondigde Paus Pius IX (pauz van 1846-1878) in 1854 het dogma van de Onbevleete Ontvangenis af, dat een golf van Maria-devoties op gang bracht. Met de in 1856 voorgeschreven viering van het H. Hart van Jezus verspreidde de geloofsbeleving zich in de privéfeer. Huiskamers kregen een huistaartje met een door de priester geïntoneerd H. Hartbeeld.³⁷ Mariabeelden, wijwaterbakjes en crucifixen complementeerden het beeld van de katholieke huiskerk. De kerkelijke bemoeienis met het privéleven van de gelovigen vond ook plaats in de vorm van pastorale huisbezoeken. Het gezinsleven raakte steeds meer religieus gedisciplineerd. De publicist K. Fens beschreef dit tussengebied, dat nog decennia het "rijke roomsche leven" zou typeren, eens als volgt: "De kerk ligt in het verlengde van de huiskamer en zij bepalen ieder door hun eigen sfeer elkaar."³⁸ Met het oog op het opkomend socialisme riep Pius IX in 1870 Jozef van Nazareth uit tot patroon van de Kerk, de heilige timmerman werd als voorbeeld voor de arbeiders gesteld. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie durfden de katholieken weer naar buiten te treden. Verschillende processies herleefden, zoals de Stille Omgang in Amsterdam, en de Mariabedevoarten naar naar Kevelaer en Scherpenheuvel.³⁹ Ook creëerde men nieuwe sacrale plaatsen, deze hielden nadrukkelijk verband met de katholieke vaderlandse geschiedenis, zoals Dokkum en Den Briel.

Behalve van een veruiterlijkte collectieve vroomheid was er in de negentiende eeuw sprake van een toename van de individuele geloofsbeleving, die zich soms exuberant kon uiten. De innerlijke mystiek bleek onder meer uit een opleving van de belangstelling voor Thomas à Kempis en de Moderne Devotie. Andere uit de Middeleeuwen stammende individuele devoties, die in de negentiende eeuw aan populariteit wonnen, bestonden uit een verkorte "volkse" uitvoering van de plechtigheden die waren voorbehouden aan de clerici.⁴⁰ Voorbeelden hiervan zijn het bidden van de rozenkrans (verkort psalter), de vijftig weesgegroeten (in plaats van de 150 psalmen), of de verering van het lijden van Christus in de vorm van de kruisweg (in plaats van een bedevaart naar Jeruzalem). Geliefd was ook de deelname aan het avondlof of de vesperdienst. Deze korte liturgische viering had als hoogtepunt de uitstelling van de heilige hostie in een monstrans. Tijdens de uitstelling mochten de gelovigen deelnemen aan de gezangen en gebeden ter aanbidding en meditatie. Het sacrament zelf bleef voorbehouden aan de clerici die zich hiervoor achter het koorhek terugtrokken. De gelovigen hielden zich in de tussentijd bezig met hun eigen devoties.

Wat de geloofsbeleving betreft, wees Rogier op een verschil tussen het katholicisme boven en onder de Moerdijk.⁴¹ In de Noordelijke provincies waren de katholieken in een duidelijke minderheid, men durfde geen aanstoot te geven aan de protestantse meerderheid en onderging in het dagelijks leven invloed van het calvinisme. Dit leidde volgens Rogier tot een uitbundige heiligenverering binnenskerks, maar ook tot een "schuilkerken-puritanisme". Onder de grote rivieren heerste een meerderheids-katholicisme en was eerder sprake van nonchalance en een hang naar het mondaine.

Geconcludeerd kan worden dat in de negentiende-eeuwse Nederlandse kerkprovincie de liturgische en sacramentele deelname van het kerkvolk aan de misviering nauwelijks een rol speelde. De kerkmuziek overwoerde het liturgisch gedeelte van de mis. Het bestaan van lokale liturgische tradities maakt het niet eenvoudig te bepalen in welke mate de erdiensten van de tridentijnse voorschriften afweken. Waarschijnlijk is dat men niet alle onderdelen van de complexe misviering even zorgvuldig uitvoerde. Hierdoor ontstond mogelijk een gedachteloos uitvoeren van de rituelen,

³⁶ Magry 2000, 86.

³⁷ De Coninck/Dirkse 1996, 19-20.

³⁸ Fens s.a. [1964], 328.

³⁹ Bank/Van Buuren 2000, 416-420.

⁴⁰ Vande Velde 1911-1912, 471.

⁴¹ Rogier/De Rooy 1953, 213-215.

zonder concentratie op de spirituele betekenis.

1.3 De inrichting van het rooms-katholieke kerkgebouw rond 1853

Om een indruk te krijgen van de reikwijdte van de nieuwe, liturgische kijk op de kerkbouw zich in Nederland vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw manifesteerde, schets ik hier de status quo van de katholieke kerkbouw in Nederland rond 1853. In dat jaar herstelde de Heilige Stoel de bisschoppelijke hiërarchie. De Nederlandse kerkprovincie bestond uit het aartsbisdom Utrecht en de bisdommen Haarlem, Breda, 's-Hertogenbosch en Roermond. Elk bisdom kende een aantal dekenaten die een samenbundeling vormden van een aantal parochies. De kerkgebouwen die rond 1853 in gebruik waren voor de katholieke eredienst, bestaan uit twee categorieën. De eerste categorie betreft de schuil- en schuurkerken die na de beeldenstormen en latere onteigening van de oude kerken als onderkomen dienden, terwijl de tweede categorie bestaat uit kerken die in de periode 1824-1868 met staatsgeld werden gebouwd.

Een hier niet bestudeerde categorie bevat hervormde kerken die onder druk van koning Willem I aan de katholieke gemeenschap moesten worden gerestitueerd. Voor de herinrichting van deze kerken gebruikte men veelal meubilair uit de schuilkerken of door naburige parochies geschonken objecten. Mogelijk leidde de eigendomsoverdracht ook tot nieuwe opdrachten voor bijvoorbeeld glas-in-loodramen. Evenmin zijn kerken bestudeerd in plaatsen in Limburg, waar sinds de zeventiende eeuw een zogenaamd *simultaneum mixtum* bepaalde dat de kerk beurtelings door de katholieken en de gereformeerden moest worden gebruikt. Op last van Lodewijk Napoleon werd deze oplossing ook toegepast in enkele plaatsen buiten Limburg, zoals Nispen, Beek en Oijen. Voor de rivaliserende geloofsgemeenschappen in Voorhout en Hulst verkoos hij de kerk in twee ruimten te verdelen door de plaatsing van een scheidsmuur. Ondanks de geluidsoverlast vonden hier de diensten gelijktijdig plaats. In Voorhout bouwden de katholieken in 1883 een eigen kerk, hun geloofsgenoten in Hulst moesten geduld betrachten tot 1929 voordat zij hun eigen kerk weer in volledig eigendom kregen.

Ook de middeleeuwse kerken die na de Reformatie in katholieke handen bleven, vallen buiten deze indeling. Hiertoe behoren de meeste middeleeuwse kerken in de Limburgse enclaves in de Republiek, die onder een andere heerser vielen en waar de bepalingen van de Republiek niet van toepassing waren. In plaatsen net over de toenmalige Duitse grens, zoals Huissen, en in het Land van Ravestein en het graafschap Megen bleven de kerken eveneens katholiek. Om in de geloofsbehoefte van de Hollandse katholieken in de grensstreek te kunnen voorzien, bouwden de uit het bisdom Den Bosch verdreven franciscaner monniken in Megen in 1689 een unieke kloosterkapel. Hier diende het balkon als plaats voor zowel het orgel als de ordeleden, terwijl de kerkruimte zelf ter gebruik van de gelovigen stond. Het grenskerkje, dat feitelijk dienst deed als katholieke noodkerk, was voorzien van maar liefst zes barok vormgegeven biechtstoelen. Een laatste uitzondering vormen de enkele ten tijde van de Republiek gebouwde (huis)kerken van katholieke buitenlandse gezanten in Den Haag of katholieke Franse kooplieden in Amsterdam.

1.3.1 Schuil- en schuurkerken: ‘paepsche vergaederplaatsen’

Na de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden ontteden de protestanten zich van de katholieken in de bestuurlijke laag. Hierna volgde een zuivering en onteigening van de katholieke kerkgebouwen. Monniken en priesters werden officieel verbannen en openbare kerkdiensten verboden. Enkele van hen doken echter onder of keerden in het geheim terug om op ‘paepsche vergaederplaatsen’, zoals woonhuizen, pakhuizen en zolders de mis op te dragen en de sacramenten te bedienen.

Een van de weinige voorbeelden van een schuilkerk waarvan de oorspronkelijke liturgische inrichting bewaard is gebleven, is de Ons' Lieve Heer op Solder aan de Oudezijds Voorburgwal in Amsterdam. Vanwege de illegaliteit noemden de katholieken het zolderkerkje naar het wapen op het koopmanshuis ‘Het Hert’ of een verbastering van de achterliggende steeg ‘Het Haantje’.⁴² De kerk was gewijd aan St.-Nicolaas, de patroonheilige van de Oude Kerk en de stad Amsterdam. In eerste instantie kerkte men in een bovenkamer, die in rond 1663 werd verbouwd tot een smal kerkzaaltje met aan weerszijden twee nauwe galerijen voorzien van houten balustraden. (afb. 2) Hiervoor had men

⁴² Reith 1953, 6-7; Barends 1996, 58; [http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/beschrijvingen/ons' lieve heer op-](http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/beschrijvingen/ons%20lieve%20heer%20op%20solder/)

simpelweg een aantal planken uit het midden van twee vloeren verwijderd en trekstangen ter versteviging aangebracht. Op de begane grond stonden gesloten houten banken langs de zijmuren voor bejaarde ‘‘clopjes’’, vrouwelijke geestelijken die niet tot een kloosterorde behoorden. De gelovigen stonden tijdens de mis in het middendeel of op de galerijen; voor de armen was er plaats achter een houten balustrade achterin de kerk. Het kerkje bood ruimte aan 150 personen. Een licht gebogen houten communiebank markeerde de overgang naar het ondiepe priesterkoor, dat in het begin van de achttiende eeuw een nieuwe inrichting kreeg. Onder een beschilderd troonhemeltje omlijstten gemarmerde zuilen en stucwerk een altaarstuk, dat wisselde met de liturgische hoogtepunten in het kerkelijk jaar. Een van de zuilen bood ruimte aan een kleine houten preekstoel die naar voren kon worden gehaald. Op het hoofdaltaar stond een tabernakel. Een Maria-altaar bevond zich aan de linkerkant van het hoofdaltaar in het tweede achterhuis. Aan het einde van de achttiende eeuw lieten de katholieken een klein orgel bouwen voor de achterwand van het zaaltje. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie was het kerkje behalve parochiekerk zelfs hoofdkerk van Amsterdam. In 1887 verhuisde de parochie naar de nieuwe St.-Nicolaaskerk van A. Bleys (1842-1912) aan de Prins Hendrikkade.

F.F. Barends wijst er op dat de echte schuilkerken in de vorm van huiskerken maar kort bestaan hebben.⁴³ Na de Vrede van Munster in 1648 werd de bouw van katholieke galerijkerken getolereerd. Dit gold zolang de recognitiegeden werden voldaan, de gelovigen zich niet openlijk manifesteerden en de buitenzijde van de gebouwen niet aan een kerk deed denken. De schuilkerk is volgens Barends dan ook een typisch negentiende-eeuwse constructie die vooral geliefd was in de kring rond Alberdingk Thijm. Schuilkerken zouden eerder duiden op een kerk verscholen achter een niet kerkelijke façade, dan naar de daadwerkelijke noodzaak tot schuilen voor de gereformeerden. De naamsverandering van ‘‘Het Hert’’ in ‘‘Ons’ Lieve Heer op Solder’’ past eveneens in dit romantische beeld.

Van de katholieke schuurkerken, die vooral stonden in Noord-Brabant en Twente is er niet één behouden gebleven. Schuurkerken bestonden uit een gedeelte van een boerderij of woonhuis, waar de pastoor zelf onderdak had. Ook deze gebouwen mochten aan de buitenzijde niet naar een kerk verwijzen; de katholieken kregen wel toestemming om een inventaris aan te schaffen. Sommige kerkjes hadden een bijzonder rijke inrichting. Zo bestond de negentiende-eeuwse inventaris van een schuurkerk in de Tilburgse statie ’t Goirke uit een hoogaltaar, een oksaal, drie biechtstoelen, een preekstoel, een communiebank en drie altaren.⁴⁴ Alsof men niet langer herinnerd wilde worden aan de eeuwen van geloven in de schaduw vervingen de katholieken vanaf 1824 in rap tempo hun schuilkerken door volwaardige parochiekerken. Soms bouwde men de nieuwe kerk op de plaats van de schuurkerk. Rond 1900 had de emancipatie haar werk gedaan. Meestal was ernstig achterstallig onderhoud de reden van het verdwijnen van dit religieus erfgoed.

1.3.2 Waterstaatskerken: de eerste staatsgefinancierde kerken

Nadat de Bataafse Omwenteling in 1795 een einde had gemaakt aan de bevoorrechte positie van de calvinistische publieke kerk, mochten de voorheen onderdrukte kerkgenootschappen weer openbaar hun geloof belijden. De Bataafse Staatsregeling van 1796 schiep vervolgens de mogelijkheid om de middeleeuwse kerkgebouwen te restitueren aan de katholieken. Het kerkgenootschap met het grootste aantal leden in een stad of dorp mocht zich de nieuwe eigenaar van de kerk en de kerkgoederen noemen. Kerkgenootschappen zonder bedehuis konden een subsidie aanvragen voor de bouw van een nieuwe kerk bij het in 1815 opgerichte ‘‘Departement voor de Rooms-Katholieken Eeredienst’’ of bij het ‘‘Departement voor de Hervormde en andere Eerediensten, behalve den Rooms-Katholieken’’.⁴⁵ In verschillende plaatsen ontstonden echter conflicten tussen katholieken en hervormden over de eigendomsrechten van het kerkelijk onroerend goed. Kleine groepen hervormden weigerden hun ‘‘genaaste’’ kerk af te staan aan een katholieke meerderheid. Om ’s lands interne stabiliteit te bewaren stelde Willem I in 1824 een subsidieregeling in werking voor het herstel van oude en de bouw van nieuwe kerken. De overheid zou in het vervolg toezicht houden op alle - en dus ook niet gesubsidieerde - verbouwingen, herinrichtingen en nieuwbouw van kerken. Vanwege hun

⁴³ Barends 1996, 17.

⁴⁴ Van Hest 1997, 51-69.

⁴⁵ Von der Dunk 1992, 1-4, 12-13; Von der Dunk 1988, 175.

provinciale aanwezigheid hielden beambten van het ministerie van Waterstaat tot 1868 wettelijk toezicht op de kerkbouw, dat wil zeggen dat zij goedkeuring moesten verlenen aan de bouwplannen.⁴⁶ Om zekerheid te verkrijgen over de goedkeuring en subsidie kozen met name armlastige katholieke kerkbesturen voor een ontwerp van een bij het ministerie werkzame ingenieur. De staatssubsidie maakte het mogelijk om de periode 1824-1869 maar liefst vijfhonderd katholieke kerken te bouwen.⁴⁷ Ondanks de grondwetsherziening van 1848 die de Nederlandse Hervormde Kerk officieel op een afstand van de staat plaatste, was er geen echte scheiding van kerk en staat. Zelfs na de opheffing van de departementen voor de erediensten in 1871 duurden de rijkssubsidies aan kerkgenootschappen voor traktementen en in mindere mate aan kerkbouw voort. Na een korte onderbreking in de periode 1883-1891 hervatte de staat de salarisregeling voor geestelijken van de verschillende kerkgenootschappen. In principe staakte de overheidssubsidies voor kerkbouw vanaf 1885.⁴⁸

De bescheiden financiële middelen leidden tot gelijkvormige kerken met een eenvoudig silhouet en klassiek aandoende elementen, die ten onrechte dikwijls als Waterstaatsstijl wordt getypeerd.⁴⁹ In de provincie bouwde men lange eenschepige zalen onder één dak met een pastorie, of drieschepige door zuilen gescheiden kerken met rond- of spitsboogvensters, voorzien van een dakruiter of een gedeeltelijk ingebouwd torentje. De inrichting van de Waterstaatskerken deed denken aan de praal van de vroegere schuilkerkjes. De met helder glas gevulde ramen verlichtten de witgepleisterde binnenruimte die was gevuld met twee of vier lengtegerichte bankenblokken. Een breed middenpad voerde naar het barokke hoofdaltaar met aan weerszijden van Ionische of Corinthische kapitelen voorziene zuilen, vervaardigd van latten en gipswerk. Ook de aangeplakte pilasters, kroonlijsten en gewelven bestonden uit latten, stro en gips. Behalve het altaar waren ook de rijk bewerkte preekstoelen, communiebanken en de vele heiligenbeelden veelal afkomstig uit Vlaamse ateliers.⁵⁰ Bij de bouw van deze staatsgesubsidieerde kerken had men geen rekening gehouden met een architectonische oriëntatie.

Vanaf 1850 kwam de kerkbouw in handen van gespecialiseerde zelfstandige architecten die behoorden tot de katholieke geloofsgemeenschap.⁵¹ In de steden deed zich al eerder een professionalisering van de katholieke kerkbouw voor. De gevels van deze kerken zijn veelal geprononceerd door indrukwekkende portico's en tympanen. In 1836 ontwierp de Rotterdamse stadsarchitect P. Adams aan het Steiger de theaterachtige St.-Dominicuskerk op een vierkant grondplan. Vanwege de bebouwing aan weerszijden kreeg de kerkzaal alleen licht van boven, dat na een donker gehouden tussentravee ook het hoogaltaar bescheen. (afb. 3) Het altaar stond op een vier treden hoog suppedaneum, de preekstoel bevond zich tegen een van de zuilen in het schip. Bijna belangrijker dan het priesterkoor was het halfronde door gracieuze zuilen ondersteunde koorbalkon dat werd omlijst door een rijk gedecoreerd tongewelf. Vanuit de galerijen tegen de zijgevels had men zicht op beide 'podia'. Naar aanleiding van een betoog over deze kerk deed Brom de wisselwerking tussen kerk en muziek in de katholieke Waterstaatskerken als volgt af: 'Bij de retoriek van die gepleisterde coulissen hoorde nu eenmaal het pathos van een theatrale muziek (...)'⁵² De St.-Dominicuskerk werd verwoest tijdens de bombardementen in 1940, vele andere Waterstaatskerken vielen ten prooi aan het verlangen naar grotere kerken in neogotische stijl.

Rond 1840 deed de neogotische vormentaal ook haar intrede in de katholieke Waterstaatskerken. In plaats van rondbogen verschenen in de volgende tien jaar steeds meer spitsbogen in ramen, deuren en gewelven.⁵³ De verbouwing in 1848 van het jezuïeten-huiskerkje in het

⁴⁶ De Blaauw 2006, 316.

⁴⁷ Deze gegevens zijn afkomstig uit ongepubliceerd onderzoek van L. Dubbelaar, dat hij gedeeltelijk in het kader van de database 3500 Katholieke parochiekerken in Nederland, 1853-1995 verrichtte. Het betreft kerken die in de periode 1824-1868 werden gewijd of aanbesteed. Kerken die voor de afscheiding van België in 1830 tot stand kwamen, zijn niet meegerekend. Evenmin zijn de negen zgn. Belgische kerken in Limburg, die in de periode 1830-1839 onder Belgisch toezicht zijn gebouwd, meegeteld.

⁴⁸ Landheer 2004, 367.

⁴⁹ Von der Dunk 1996, 1-2. Von der Dunk pleit er voor de term Waterstaatskerk alleen te gebruiken voor kerken die zijn zijn beoordeeld door de ingenieurs van het ministerie van Waterstaat.

⁵⁰ Rosenberg 1972, 18.

⁵¹ Erfteijer/Looyenga/Van Roon 1997, 264. Volgens Looyenga was het in de eerste helft van de negentiende eeuw geen probleem om een katholieke architect een protestantse kerk te laten bouwen en andersom. Hetzelfde gold voor kerkelijke kunst.

⁵² Brom 1933, 74.

⁵³ Reith 1953, 26-27.

pand ‘De Papagaai’ aan de Kalverstraat in Amsterdam is hiervan een treffend voorbeeld. In de lijn met de gaanderijen en het ingenieuze pleisterwerk van de Waterstaatskerken koos architect G. Moele voor het gotiseren van de driebeukige hallenkerk.

Hst. 2 Liturgisch reveil (1830-1900)

2.1 Voorgeschiedenis

Niet in de gehele posttridentijnse Rooms-Katholieke Kerk gold de eenheid van de Romeinse liturgie. Na het Concilie van Trente had paus Pius V (pauz van 1566-1573) een uitzondering gemaakt voor bisdommen en kloosterorden met een eigen liturgie die ouder was dan 200 jaar. Deze onafhankelijkheid van "Rome" gold voor de meeste bisdommen in Frankrijk en voor een drietal bisdommen in het Duitse Rijk.⁵⁴ Hoewel de Franse Revolutie een einde had gemaakt aan de uitzonderingspositie van Katholieke Kerk in Frankrijk, streefden de zelfstandige bisdommen vanaf het einde van de achttiende eeuw naar het herstel van de eigen middeleeuwse "gallicaanse" tradities. De neo-gallicaanse liturgie besteedde aandacht aan de deelname van de gelovigen. Dit bleek onder meer uit de vertaling van liturgische teksten in de volkstaal, het dialogeren, en de communie van de gelovigen tijdens de eucharistieviering.⁵⁵

Ook in Duitsland ontwikkelde zich vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw onder invloed van de *Aufklärung* een behoefte aan versobering van de overladen liturgie. Bij deze theologen ontstond interesse voor het gemeenschapskarakter van de liturgie van de eerste christenen. Men streefde naar een herstel van de deelname van de gehele parochie aan één mis, waarbij de celebrant de mis opdraagt met het gezicht naar de gelovigen, en trachtte het aandeel van de instrumentale kerkmuziek te beperken. Een opmerkelijke liturgische traditie uit deze periode is de *Singmesse*. Bij deze dialogerende mis sprak de voorganger de Latijnse teksten uit, terwijl de gelovigen met Duitstalige gezangen antwoordden.⁵⁶

2.2 Liturgisch reveil in de benedictijner abdij te Solesmes

In de negentiende eeuw maakte zich in en buiten de Rooms-Katholieke Kerk een stroming kenbaar, die het gezag van de paus weer wilde doen erkennen en vooral vergroten. Deze vorm van restauratie was een reactie op de Franse Revolutie en op het Napoleontische keizerrijk, dat de paus had onderworpen aan het primaat van de Franse politiek. Deze centralisatiepolitiek werd in de tweede helft van dezelfde eeuw geïntensifieerd door de pausen zelf, Pius IX voorop, die hun kerkelijke staat verdedigden tegen en vervolgens verloren aan de Italiaanse eenheidsbeweging. Ze compenseerden dat verlies met een mobilisatie van de katholieken voor kerkelijke en maatschappelijke doeleinden. Gezeteld aan de andere kant van de Alpen (*ultra montes*) ging "Rome" leiding geven aan de uniformering en disciplineren van de wereldkerk en het mobiliseren van de gelovigen.

Een aanhanger van de ultramontaanse ideeën, die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw in de liturgie verdiepte, was de Franse monnik Prosper L.P. Guéranger (1805-1875), de eerste abt van het benedictijner klooster in Solesmes. (afb. 4) Hij kocht in 1833 een kloosterruïne in het Noord-Franse Solesmes en stichtte een nieuwe congregatie. Guéranger zag de noodzaak tot het herstel van het pauselijke gezag om de neo-gallicaanse vernieuwingspogingen van de Franse bisschoppen te bestrijden.⁵⁷ De naleving van de Romeinse *ordo missae* in elke Franse kerk zou volgens hem uniformerend werken. Als historisch referentiepunt nam Guéranger de Middeleeuwen, de periode waarin Gregorius de Grote (pauz van 590-604) de vroegchristelijke liturgie had verzameld en gecodificeerd. Zijn waardering voor de Middeleeuwen paste in de tijdgeest van de Romantiek, maar was bovenal een middel om de continuïteit van de katholieke kerkgeschiedenis te benadrukken.⁵⁸ Zo wees Guéranger op de apostolische oorsprong van rituelen als de breking van het brood, de hiërarchische opstelling van de zetels rond het altaar (in de westelijk gelegen apsis), en de Canon die in de Romeinse liturgie bewaard waren gebleven.⁵⁹ Guéranger pleitte eveneens voor eenheid in de

⁵⁴ Jungmann 1966, 175.

⁵⁵ Lamberts 1990, 238.

⁵⁶ Wegman 1976, 166-169, 257.

⁵⁷ De Korte 1949, 23. De Korte merkt op dat bij de ontwikkeling van de Romeinse liturgie niet alle Gallicaanse elementen zijn geëlimineerd. Vooral in het *Pontificale Romanum* is een aantal Gallicaanse tradities bewaard gebleven.

⁵⁸ Raedts 1996, 96-98. Volgens Raedts is de interesse van Guéranger in de Middeleeuwen eerder te verklaren vanuit een pragmatisch ultramontaans standpunt dan vanuit een romantisch streven naar herstel van de middeleeuwse kerk. Zie ook: Wegman 1976, 259. Volgens Wegman was de restauratieve poging van Guéranger slechts een intermezzo in de geschiedenis van de Liturgische Beweging, die begon bij de vernieuwingspogingen in gallicaans Frankrijk en in Duitsland. Toch kan de poging van Guéranger om tot een historische reconstructie van de Romeinse liturgie te komen, als een vernieuwing van de negentiende-eeuwse liturgische inzichten worden gezien.

⁵⁹ Guéranger 1878, 30-31, 34.

kerkelijke muziek. In navolging van de kerkmuzikale bepalingen van Trente oriënteerde hij de kerkmuziek meer op de liturgie. In Solesmes verrichtten de kloosterlingen onderzoek naar oude manuscripten en legden de basis voor het moeizame herstel van de gregoriaanse zangcultuur.

Guéranger werkte zijn vernieuwende ideeën uit in het driedelige overzichtswerk Institutions liturgiques (1840-1851), dat na zijn dood werd uitgebreid. Opvallend is dat hij in zijn verantwoording het belang van de liturgie voor de architectuur onderstreept. ‘‘Cependant la Liturgie seule a le secret de la construction des temples; elle seule sait combien des mystères devront exprimer les portes, les fenêtres, les colonnes, les chapelles, les tours ou flèches, les distributions de l’édifice.’’⁶⁰ Naast de uniformerende en esthetische aspecten van de liturgie besteedde Guéranger aandacht aan de sociale dimensie van de liturgie in de vorm van het gemeenschappelijke gebed.⁶¹ Met zijn nadruk op het gezamenlijk ervaren van de kerkelijke rituelen gaf hij een eerste aanzet tot interesse voor de pastorale functie van de liturgie.⁶²

De vele vertalingen en herdrukken van Guérangers magnum opus L’Année liturgique (1841-1866), waarin hij uitleg over de liturgische feesten in het kerkelijke jaar, zorgden voor een verspreiding van zijn restauratiestreven buiten Frankrijk.⁶³ Het was Guéranger die de term *mouvement liturgique* voor het eerst gebruikte.⁶⁴ Ook in Nederland waren zijn inzichten doorgedrongen. In een herdruk uit 1897 van het populaire boek over de katholieke feestdagen, De feestvierende katholieke kerk in Nederland. Huisboek voor christelijke gezinnen (1863), bleef men echter praktisch: ‘‘L’Année liturgique van dom Guéranger zou, zeker, volkomen aan ons inzicht beantwoorden: maar een Werk van acht delen, zoo als het bedoelde, kan niet als een dagelijksch Huisboek worden gebruikt.’’⁶⁵

Guérangers poging de benedictijner orde nieuw leven in te blazen, kan vooral als een antwoord op de Franse Revolutie worden gezien. Zijn liturgische vernieuwing bracht een herwaardering voor de rijkdom en uniformerende kracht van de Romeinse liturgische *traditiones*.⁶⁶ Vanuit Solesmes stichtten de kloosterlingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw verschillende nieuwe abdijen, zoals Beuron in Duitsland (heropgericht in 1863), Maredsous in België (opgericht in 1872, van hieruit werd in 1899 de abdij Keizersberg te Leuven opgericht), Maria Laach in Duitsland (heropgericht in 1893) en Oosterhout in Nederland (1907).⁶⁷ De waardige en esthetische voltrekking van de liturgische viering in deze monastieke centra trok de aandacht van steeds meer gelovigen.

2.3 Een moderne kijk op liturgie, theologie en maatschappij

De poging tot herstel van de eenheid van de Romeinse liturgie betekende niet alleen dat de katholieke kerken de Romeinse liturgie vierden, maar tevens dat de geestelijken de rubrieken, de kerkelijke voorschriften met betrekking tot de liturgie, zo waardig mogelijk moesten naleven.⁶⁸ Het bleek een remedie tegen het gebrek aan eerbied waarmee de geestelijken voorheen de eredienst voltrokken. Voor het eerst zagen priesters de verwijdering tussen liturgie en kerkvolk als een belangrijke oorzaak van de ontkerkelijkking. De historisch-wetenschappelijke inzichten van het liturgisch reveil leidden eveneens tot een nuancering van de absolute waarheid van de tridentijnse

⁶⁰ Guéranger 1878, 13.

⁶¹ Guéranger 1878, 2-3.

⁶² Bot 2003, 104. Met Bots uitspraak ‘‘Liturgie is voor hem [MJM Guéranger] een klerikale aangelegenheid die nauwkeurig voltrokken moet worden door de priester, terwijl de gelovigen in aanbidding toekijken naar het verholde mysterie ter stichting van hun eigen devotie’’ wordt tekort gedaan aan de aanzet die Guéranger heeft gegeven tot de visie op liturgie als sociale, eenheidsvormende factor.

⁶³ Guéranger 1841-1866. Guéranger schreef de eerste drie delen van deze serie, die door zijn leerling L. Fromage werd voltooid.

⁶⁴ Guéranger 1883, 167.

⁶⁵ Feestvierende 1897.

⁶⁶ Lamberts 1990, 241.

⁶⁷ Aubert 1974, 315. Wat de verspreiding van de nieuwe liturgische ideeën in West-Europa ten tijde van het Interbellum betreft, vermeldt Aubert dat in Duitsland de abdij van Maria Laach samen met de jeugdbeweging een belangrijke rol speelde. Tijdens de nazi-periode drong het liturgische gedachtegoed onder toezicht van een nationale Liturgische Commissie in Duitsland en Oostenrijk door in de parochies en kreeg meer een volkskarakter. Ook in Frankrijk was er tijdens W.O. II sprake van een dergelijke massale ontwikkeling.

⁶⁸ Zie ook: Eredienst 1964, 9-10. In deze bundel wordt de Liturgische Beweging ingedeeld in drie thematische fasen: het rubricisme, het historisch onderzoek en de actualistische fase van liturgiehernieuwning. Een chronologische indeling van deze thema's wordt niet gegeven.

Romeinse liturgie. Het onderzoek naar de liturgische bronnen kan worden beschouwd als een katholiek antwoord op de wetenschappelijke vernieuwingen van de Verlichting, die de rooms-katholieke geloofswaarheden aan het wankelen hadden gebracht. De restauratiebeweging was een poging te komen tot een eigen katholieke weg naar moderne wetenschap en filosofie.

Een vrij late reactie op het modernisme gaf de Heilige Stoel tijdens het Eerste Vaticaanse Concilie (1869-1870), het eerste grote bisschoppelijke overleg na het Concilie van Trente, dat plaatsvond tijdens het pontificaat van paus Pius IX.⁶⁹ Met Vaticanum I begon een periode waarin de Rooms-Katholieke Kerk zich serieus met het herstel van haar positie ging bezighouden. De bevestiging van het centrale gezag van de paus in de vorm van het dogma over de pauselijke onfeilbaarheid was het hoofdthema van dit concilie. Paus Leo XIII legde vervolgens de theologische grondslag om het moderne denken tegemoet te treden. In de encycliek Aeterni Patris (1879) spoorde hij de katholieken aan tot een eerherstel van de wijsbegeerte van de dertiende-eeuwse dominicaan Thomas van Aquino. De scholastische logica bood de Rooms-Katholieke Kerk mogelijkheden zich te verweren in natuurwetenschappelijke discussies, maar was volgens de paus ook van ‘‘belang voor geheel de cultuur’’.⁷⁰ Zo legde de neoscholastiek een theologische basis onder het herstel van de christelijke ordening van de samenleving, en kwam zij van pas in de katholieke strijd tegen het liberalisme en de socialistische ideologie. Het aan Aristoteles ontleende metafysische schema van natuur en bovennatuur vormde de kern van het neothomisme. Het streven was het natuurlijke te verbinden met het bovennatuurlijke om zo een ‘‘heiliging’’ of een herschepping naar de bovennatuurlijke ordening te verkrijgen. De ‘‘eerste generatie’’ aanhangers van het neothomisme pasten dit schema toe op allerhande controverses zoals het aardse en het geestelijke, het tijdelijke en het eeuwige, de wereld of de staat en de kerk. Hun invulling van het thomisme zou tot het begin van de jaren twintig in de twintigste eeuw bepalend zijn voor de katholieke intellectuele elite, die in dit archaïserende denkkader een bruikbare barricade zag tegen moderniteit en secularisering.⁷¹

Na het bij de tijd brengen van de theologie richtte Leo XIII zich in de encycliek Rerum Novarum (1891) op de schrijnende sociale omstandigheden van een belangrijk deel van zijn gelovigen.⁷² Aan het eind van de negentiende eeuw had de snelle industrialisering de leef- en werkomgeving van arbeiders en kleine boeren verergerd. Deze eerste, maar krachtige aanzet tot een katholieke sociale leer was niet alleen een waarschuwing voor de gevolgen van het ‘‘systeem der socialisten’’, maar ook een oproep aan de staat tot verdediging van de geestelijke belangen van het proletariaat, wiens werkzaamheid de basis vormde voor de welvaart van de staten. Rerum Novarum was een bewijs van een wending van de Katholieke Kerk naar de toen eigentijdse maatschappelijke vraagstukken en conflicten. In het streven naar een ‘‘gemeenschap’’ en een ‘‘natuurlijke saamhorigheid der klassen’’ zou de kerkbouw een belangrijk instrument worden. Het pauselijk pleidooi voor de vorming van vakorganisaties had eveneens consequenties voor de bloei van de katholieke kerkelijke kunst en architectuur in de twintigste eeuw.

2.4 De invloed van het liturgisch reveil op J.A. Alberdingk Thijm

Als een van de weinige katholieken in Nederland interesseerde de belezen koopman-literator J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) zich voor Guérangers liturgische herbronning.⁷³ Thijm zou zelfs met L'Année Liturgiques in de hand ter kerke zijn gegaan.⁷⁴ Rogier noemde Thijm ‘‘een vroegrijpe enkeling’’ die oog had voor het pionierswerk van dom Guéranger, dat voor de clerus en de leken nog een eeuw onbekend zou blijven.⁷⁵ In 1858 publiceerde Thijm een historische studie over symboliek in de sacrale bouwkunst, getiteld De heilige linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en autaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst.⁷⁶ In de inleiding onderstreepte hij het belang van de kerkarchitectuur om de christelijke tradities en het gemeenschapsleven te versterken. Thijm

⁶⁹ Meyer 1981, 11-12.

⁷⁰ <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=2514&id=5265:dl.4.2.2.4>.

⁷¹ Monteiro 2008, 37; Heynickx 2008, 95.

⁷² <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=651> e.v..

⁷³ Zie ook: Van Kesteren 2004, 324-325.

⁷⁴ De Maeyer 1992, 86.

⁷⁵ Rogier/De Rooy 1953, 211.

⁷⁶ Alberdingk Thijm 1858. Thijm gebruikte als motto van zijn boek een citaat uit Guérangers Institutions Liturgiques over het belang van de mystieke betekenis van de kerkelijke (bouw)kunst voor de eredienst. Een jaar eerder publiceerde Thijm in zijn tijdschrift de Dietsche Warande in twee delen het artikel ‘‘Het autaar ten Oosten, de grondslag der kerkbouwsymboliek’’.

constateerde: “Het koorhek der tegenwoordige maatschappij is veelzins wechgevallen, en over de balie heen kan ieder de H. Geheimenissen van naderbij waarnemen”.⁷⁷ Met andere woorden: in de kerken raakte het koorhek in onbruik en konden de gelovigen over de communiebank de liturgische handelingen van de celebrant waarnemen. Vervolgens stelde hij dat deze verandering nog geen betrokkenheid van het volk bij de liturgie teweeg had gebracht; het ontbrak aan gemeenschapsleven en kennis van de christelijke liturgische tradities. In de ogen van Thijm lag hier een taak voor de architecten; zij zouden de liturgische symboliek weer tot uitdrukking moeten brengen. Want als het gehele kerkelijke leven met alle kerkelijke handelingen, inrichting en gewaden zou zijn doortrokken van symboliek, “dan is het ondenkbaar en onmogelijk, dat de eigenaardige inrichting der kerken met hare talrijke vormdeelen daar vreemd aan zou zijn”.⁷⁸

Als basis voor de kerksymboliek beschouwde Thijm de “Heilige Linie”, de oostelijke asrichting ofwel de *spina dorsalis* van de kerkelijke bouwkunst.⁷⁹ Hij doelde hiermee op het samenvallen van de architectonische en de liturgische oriëntatie. Vanaf de vroegchristelijke tijd is de oostelijke gerichtheid van het gebed een primair liturgisch-symbolische factor.⁸⁰ De eerste christenen bouwden hun basilieken weliswaar op de oost-westas, de as van de lichtval, maar kozen zowel voor een plaatsing van de apsis aan de west- als aan de oostzijde. In beide gevallen celebreerde de voorganger naar het oosten. Dit betekende dat hij in westelijk georiënteerde kerken met het gezicht naar de gelovigen celebreerde (*facie versus populum*) en zich in oostelijk georiënteerde kerken tijdens het celebreren met de rug naar de gelovigen keerde. In de Middeleeuwen waren de meeste kerken op het oosten gericht en celebreerden de priesters, *versus orientem* met hun rug naar het volk. De behoefte aan devotiekapellen bemoeilijkte de toepassing van de liturgische oosting voor alle altaren. Vanaf het midden van de zestiende eeuw raakte de georiënteerde situering en dus de liturgische oosting van het kerkgebouw in onbruik. De situering van nieuwe kerken voegde zich naar het bestaande stratenplan. Op den duur raakte de symbolische betekenis van de georiënteerde ligging verloren.

Volgens het principe van de Heilige Linie bevinden zich in een oostelijk gerichte kerk de ingangspartij in het westen en het altaar in het oosten. Het oosten is een symbolische verwijzing naar de zonsopgang, het hemels Jeruzalem, het paradijs, Christus, en de zon der gerechtigheid. Het noorden staat symbool voor de duisternis en de veroordeling, het zuiden voor het licht en de zaligheid, het westen voor intrede en initiatie. De noordkant is de plaats van de vrouwen in de kerk en de doopkapel, aan de zuidzijde zitten de mannen en bevindt zich de uitvaartkapel. Ook het ontwerpproces van een kerk was aan symboliek onderhevig: de plattegrond zou naar de tijdelijke orde verwijzen, terwijl de omhoog wijzende dwarsdoorsneden symbool staan voor de goddelijke orde. Andere onderdelen van het kerkgebouw die een symbolische functie kregen toegewezen, waren muren, stenen, cement, contreforten, dakbalken, leien en deuren. Verwijzingen naar de H. Drieëenheid vond Thijm terug in de drie verdiepingen van torens, de drie deuren in de westelijke ingangspartij, de drieschepige basilieken, de driedelige opstanden van de wanden en de drie treden van het altaar. De door Thijm gepresenteerde symboliek steunde grotendeels op werken van de middeleeuwse schrijver Durandus en Thijms Duitse tijdgenoot J. Kreuser.⁸¹ Vernieuwend is wel dat Thijm de aandacht voor symbolische tradities terugbracht in de Nederlandse katholieke kerkbouw. Deze zou tot ver in de twintigste eeuw de basis vormen van de katholieke kerkarchitectuur en -inrichting.

⁷⁷ Alberdingk Thijm 1858, IX. Zie ook: Van Kesteren 2004, 309-313, 326-327. Van Kesteren beschrijft hier de houding van Pugin als “screenite” (voorzitter van de koorhekkers) in de discussie over het verdwijnen van de middeleeuwse koorhekkers en de toepassing van koorhekkers in de eigentijdse kerken. Ondanks zijn bewondering voor Pugin vonden Alberdingk Thijm, en later P.J.H. Cuypers dat de gelovigen recht hadden op zicht op het koor. Dit standpunt leidde tot conflicten met het Gilde van St.-Thomas en St.-Lucas. Ook de oprichter van het St.-Bernulphusgilde, de priester G.W. van Heukelum, was een fervent voorstander van het koorhek.

⁷⁸ Alberdingk Thijm 1858, 55.

⁷⁹ Alberdingk Thijm 1858, IX. Zie ook: De Blaauw 2000, 5; Van Dael/Vrieze 1980, 18.

⁸⁰ Zie ook: De Blaauw 2000, 17-38, 44; Beekman 1935, 58.

⁸¹ Van Dael/Vrieze 1980, 18. Zie ook: Van Kesteren 2004, 325. J. Kreuser schreef in 1851 *Der christliche Kirchenbau, seine Geschichte, Symbolik, Bildnerei* (Bonn). Nader onderzoek naar de invloed van dit geschrift op de Nederlandse katholieke kerkarchitectuur verdient aanbeveling. Durandus legde met de uitspraak “*Ecclesia materialis significat ecclesiam spiritualement*” in zijn geschrift *Rationale divinarum officiorum*, dl. 1 (1286-1291) de grondslag voor de symboliek van het kerkgebouw. In 1893 volgde een herdruk van G. Durand, *The Symbolism of Churches and Church ornaments*.

Al in zijn inleiding stelde Thijm dat architecten met de kennis van het christelijke ‘symboolstelsel’ een nieuwe periode van de gotiek konden beginnen.⁸² Hierin werd hij gestimuleerd door de archeologische en historische belangstelling waarmee onder meer in Frankrijk de gotische kathedralen werden gerestaureerd. Volgens Brom bestond er een verband tussen de negentiende-eeuwse liturgische praktijk en het verlangen naar de Middeleeuwen van de fijnbesnaarde Thijm. ‘Een bijzondere reden om de kerkbouw naar de middeleeuwen te richten, lag in de verregaande ontwijding van onze eredienst, die door de huiskerken zo ellendig verburgerlijkt was. Wat gemoedelijke pastoors als eenvoudige, goedbedoelde, door offers geheiligde gewoonten aanvaardden, scheen voor de belezen Thijm, doorgedrongen tot de verheven regels van de liturgie, een waarachtige ergernis.’⁸³ Sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie zocht Thijm een passende bouwstijl voor de vele nieuwe katholieke kerken die nodig waren. De meerderheid van de geestelijkheid was bijzonder tevreden met de Waterstaatskerken, maar Thijm liet vanaf 1855 een ander geluid horen.⁸⁴ Hij moest niets hebben van het geknutsel met latten, riet en gips en noemde de laatste mode in de Waterstaatskerken ‘banketbakkersgotiek’. Het willekeurig toepassen van spitsboogvensters en torentjes deed volgens hem afbreuk aan de ware aard van de gotiek.⁸⁵ Geïnspireerd door de geschriften en het werk van Viollet-le-Duc en Pugin zag Thijm de Franse gotiek uit de dertiende en veertiende eeuw als een doelmatige, constructieve bouwstijl waarin de christelijke symboliek tot uitdrukking werd gebracht.⁸⁶

De kerkhistorische ontwikkelingen waren er debet aan dat het katholieke barokke kerkgebouw in Nederland niet volledig tot ontwikkeling heeft kunnen komen. Toch zijn de barok ingerichte schuilkerken en later ook de Waterstaatskerken van belang geweest voor het ruimtelijke concept en de kerkinrichting van hun opvolgers. Het moment waarop de katholieke geloofsgemeenschap eenmaal vrij was kerken naar eigen inzicht te bouwen, viel samen met het historicisme in de tweede helft van de negentiende eeuw. De introductie van het middeleeuwse basilicale concept en de bijbehorende stijlelementen betekende geen terugkeer naar het polycentrisme van de middeleeuwse kerken met hun aparte ruimten voor liturgische en devotieele doeleinden. Eerder projecteerde men de inrichting van de barokke eenheidsruimte op de gotische ruimtestructuur.⁸⁷ Dit is onder meer te zien in het bankenplan in het schip, de plaatsing van het tabernakel op het centrale hoofdaltaar, de geaccentueerde plaats van de kansel, de communiebanken, de biechtstoelen en het doopvont bij de ingang van de kerk.⁸⁸ Al deze elementen bestonden immers niet in de gotische kathedralen waar men zo graag naartoe terug wilde keren, maar ontstonden in de kerken van de posttridentijnse tijd. De keuze voor een neogotische kerkbouw was dus vooral een stilistische aangelegenheid. Het uit de barokke kerkbouw afkomstige lengtegerichte ruimteconcept met een centrum in de koorsluiting - ook wel *Wegekirche* genoemd - was volgens de theoloog Th. Sternberg zelfs van buitengewone betekenis voor de ontwikkeling van de twintigste-eeuwse kerkbouw.⁸⁹

2.5 Nieuwe kerken in een herstelde kerkprovincie

Provinciaal concilie

Het Provinciaal concilie van Utrecht in 1865 was het eerste concilie sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. In tegenspraak met haar titel kwamen de bisschoppen bijeen in de Bossche St.-Janskathedraal, alwaar zij een eensgezindheid met de kerk van Rome tentoonspreidden.⁹⁰ Behalve onderwerpen als de geloofsleer, de zielzorg, de kloosters en het onderwijs stonden de sacramenten en

⁸² Alberdingk Thijm 1858, IX.

⁸³ Brom 1933, 103.

⁸⁴ Monna 1973, 23.

⁸⁵ Van Dael/Vrieze 1980, 17-18.

⁸⁶ In navolging van Thijms symbolistische kijk op het kerkgebouw publiceerde H.J.M. Everts in 1887 Over kerkgebouw, kerkgemeubelte, kerkgereide, kerkversiering enz. (’s-Hertogenbosch). Deze pastoor te Helvoirt ontving hulp en inspiratie van de beschrijver en de restaurator van de Bossche St.-Jan, de gebroeders Jan en Lambert Hezenmans. Het geschriftje was bedoeld als hulpmiddel voor kerkbesturen bij het beoordelen van bouwtekeningen voor nieuwe kerkprojecten. Of er een verband bestaat tussen Everts’ initiatief en het hierna te bespreken St.-Bernulphusgilde zou nader onderzocht moeten worden.

⁸⁷ Zie: Gerhards 2006, 73.

⁸⁸ In Nederland kwam de plaatsing van het doopvont bij de ingang van de kerk in enkele gevallen al in de late middeleeuwen voor, zoals in Breda en ’s-Hertogenbosch.

⁸⁹ Sternberg 2004, 94.

⁹⁰ Rogier/De Rooy 1953, 204-205.

de eredienst op de agenda. Een van de bepalingen uit de *Acta et Decreta* die van invloed waren op de liturgieviering, betrof de kerkmuziek.⁹¹ Voor de vaders van het concilie was de exuberante kerkmuzikale praktijk tijdens de misviering een doorn in het oog.⁹² Zij decreteerden een drastische versoering van het gebruik van instrumenten en stonden alleen het orgel nog toe. Voortaan gold een nieuw meerstemmig kerkmuzikaal ideaal van de zestiende-eeuwse *schola cantorum*, dat bestond uit een mannen- en jongenskoor. Vrouwen mochten niet meer in koorverband zingen, evenmin was het geoorloofd de achttiende-eeuwse orkestmissen en cantates in volle glorie te laten klinken. De verstrekkende kerkmuzikale verordeningen waren geïnspireerd op de tridentijnse ideeën over de ondergeschiktheid van de kerkmuziek aan de liturgie.

Wat de kerkelijke goederen betreft, volgde het Provinciaal concilie de richtlijnen van het Concilie van Trente. De gewijde tempel vol pracht en praal was vooral een huis voor God. Over de wijze van bouw van kerken gaven de bepalingen in *Acta et Decreta* aan dat: ‘‘Het geheel van de bouw gebeurt ter meerdere ere Gods, volgens de cultus van de katholieke kerk, waarvan het misoffer het belangrijkste onderdeel is, om de toewijding van de gelovigen te vergroten, in een stijl, die wat betreft plek, vormen en lijnen past bij de gezonde principes van de christelijke kunst en de tradities van de oude kerk en het kerkelijk gezag.’’⁹³ Onder de beperking ‘‘*quatenus locorum dispositio permittit*’’ (voor zover de gesteldheid van de plaats het toestaat) verordonneerde het concilie de oriëntatie van nieuwe kerkgebouwen.⁹⁴ De ligging van het kerkelijke erf dwong soms echter tot afwijking van de oostelijke richting. Indien de situatie het toeliet, zag het concilie het doopvont bij voorkeur aan de noordzijde van de hoofdingang.

De besluiten van dit eerste concilie in de herstelde kerkprovincie vormden samen met de voorgaande pauselijke decreten die betrekking hadden op de liturgieviering en het kerkgebouw en haar inrichting een raamwerk voor de kerkelijke opdrachtgevers en architecten. Binnen dit kader zochten zij naar een architectonische vormtaal, die tegemoet kwam aan hun ideeën over de liturgieviering. Ondertussen was er sinds 1853 sprake van een toenemende vraag naar nieuwe kerkgebouwen voor de katholieke eredienst. Tot in de kleinste dorpen waar men zich eerst nog tevreden had gesteld met oude schuur- en schuilkerkjes of ‘‘heidense’’ waterstaatstempels koesterden pastoors nu grootste bouwplannen.

neogotische kerkbouwhausse

De clerici, die als potentiële opdrachtgevers een belangrijke rol in Thijms missie innamen, toonden aanvankelijk weinig enthousiasme voor zijn geschriften over de Heilige Linie en de gotiek. De neogotische vormtaal viel wel in de smaak bij twee Utrechtse geestelijken, G.W. van Heukelum (1834-1910), en de president van het grootseminarie Rijsenburg en latere aartsbisschop A.I. Schaepman (1815-1882). Als secretaris van Schaepman ontpopte Van Heukelum zich tot bouwcommissaris van het uitgestrekte aartsbisdom.⁹⁵ Aangemoedigd door Schaepman richtte hij in 1869 het St.-Bernulphusgilde op. Tot 1880 bestond dit genootschap uit kunstminnende clerici die de pauselijke en bisschoppelijke bepalingen ten aanzien van kerkelijke kunst nauwlettend wilden naleven.⁹⁶ Het gilde gaf van 1872 tot 1880 een eigen periodiek uit, *Het Gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde*. Na 1880 werden enkele architecten toegelaten, onder wie P.J.H. Cuypers (1827-1921) - die weigerde, maar wel een erelidmaatschap kreeg -, J. Stuyt en W.V.A. Tepe (1840-1920). Kunstenaars die zich mochten aansluiten, waren G.B. Brom en F.W. Mengelberg.

Mede dankzij het succes van het St.-Bernulphusgilde verrezen tot 1900 in Nederland honderden katholieke neogotische kerken. Niet alle katholieke kerken in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn in de neogotische stijl opgetrokken. Zo verkozen de architect A.C. Bleys en zijn opdrachtgever voor de nieuwe St.-Nicolaaskerk in Amsterdam renaissance- en barokvormen. Hoewel

⁹¹ Acta 1866.

⁹² Bank/Van Buuren 2000, 412-413.

⁹³ Landheer 2004, 84.

⁹⁴ Acta 1866, 206. Zie ook: Constantinus 1939, 52. Ook het Supplement van het *Rituale* verordonneerde deze plaats van het doopvont. Zie ook: Oxenaar 2009, 152.

⁹⁵ Van Schaik/Van Damme s.a, 9-10. In het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw richtte Van Heukelum het Aartsbisschoppelijk Museum in Utrecht op (thans onderdeel van Rijksmuseum Het Catharijneconvent), waarvan hij jaren conservator was.

⁹⁶ Houwink 1978, 28.

de neogotiek een duidelijke katholieke connotatie kreeg, was Thijm zelf van mening dat de neogotiek ook een geschikte bouwstijl voor moderne protestantse kerken kon zijn.⁹⁷ De neogotische bouwstijl werd incidenteel ook toegepast bij hervormde kerken, zoals de Oude Kerk (1843) in Zeist naar ontwerp van N.J. Kamperdijk, de voormalige hervormde kerk (1848) van A. van Veggel in Helmond en de hervormde kerk (1897) van J.A.G. van der Steur te Schagen, en bij gereformeerde kerkgebouwen, waar onder de Groenmarktkerk (1896) van R. Kuipers te Meppel en de Noorderkerk (1898) van P. Oldenhof te Apeldoorn.

P.J.H. Cuypers⁹⁸

Onder invloed van zijn latere zwager Alberdingk Thijm toonde Cuypers zich ontvankelijk voor de nieuwe liturgische geluiden. Cuypers concentreerde zich aanvankelijk op de herinrichting van bestaande kerken in het bisdom Roermond; zijn beeldprogramma en wandschilderingen droegen bij aan de materieel-esthetische vormgeving van liturgie en devotie.⁹⁹ Wanneer we kijken naar de toepassing van de nieuwe liturgische ideeën binnen het oeuvre van Cuypers valt op dat hij in zijn ontwerp uit 1858 voor de St.-Catharinakerk (1867) in Eindhoven voor het eerst uitging van een oostelijke oriëntatie.¹⁰⁰ Het liturgisch argument voor de pontificaal aan de straatzijde gelegen apsis was voor de opdrachtgevers echter een brug te ver. Wel bereikten zij overeenstemming over het scheppen van ruimtelijke eenheid tussen het kerkbrede koor en de zijkapellen, die de liturgische eenheid ten goede zou komen.¹⁰¹ De St.-Laurentiuskerk (1860) in Alkmaar voorzag Cuypers van een transept om extra zitplaatsen te genereren, echter niet alle daar gezeten parochianen konden het altaar zien.¹⁰²

Nieuw is ook Cuypers toepassing van een vieringtoren om het priesterkoor te benadrukken. Dit principe realiseerde hij bij de zeer grote O.L.V. Onbevlekt Ontvangen ('De Posthoorn', 1863) in de Haarlemmerbuurt van Amsterdam.¹⁰³ Bij zijn ontwerp voor de Amsterdamse H. Hart van Jezus ('Vondelkerk', 1873) was het de stedenbouwkundige ligging op een ovaal kerkeiland die Cuypers dwong een centraalbouw te combineren met een kruisbasiliek.¹⁰⁴ (Zie: Hst. 11.1) Het resultaat was liturgisch zeer verantwoord; de smalle zijbeuken dienden als gangpaden en alle gelovigen voelden zich bij de eredienst betrokken.¹⁰⁵ Al tijdens zijn restauratiewerkzaamheden in de jaren 1860 aan de St.-Jan in Den Bosch deed Cuypers ervaring op met de slechte zichtbaarheid van het hoofdaltaar.¹⁰⁶ Omdat deze voormalige kapittelkerk als parochiekerk dienst zou doen, raadde hij aan het monumentale renaissance-oksaal te verwijderen. Vervolgens ontwikkelde Cuypers samen met zijn eerste leerling, A.C. Bolsius een transparante combinatie bestaande uit een communiebank, een laag hekwerk en een triomfbalk, die alleen de suggestie van een afscheiding wekte. Het kerkbestuur vond het ontwerp uiteindelijk te duur. Cuypers zou deze oplossing later wel toepassen in andere kerkontwerpen.

⁹⁷ Van Kesteren 2004, 326.

⁹⁸ Voor de bespreking van de toepassing van de nieuwe liturgische ideeën binnen het oeuvre van P.J.H. Cuypers is gebruik gemaakt van de oevrecatalogus: Berens 2007. Voor een completer beeld van dit thema is diepgaand onderzoek vereist, met name naar de toepassing van het naar Cuypers' mening gezichtsbelemmerde koorhek zoals dat nog in 1878 in de St.-Jacobus de Meerdere in Den Haag werd toegepast. In deze kerk met versmald priesterkoor ontbrak vermoedelijk ook de communiebank. Ook de plaats van het zangkoor in de neogotische kerken vergt nadere bestudering.

⁹⁹ Oxenaar 2009, 120, 122-123. Interessant is dat Oxenaar hier wijst op Cuypers toepassing van monumentale biechtstoelen die hij liet inbouwen in de uiteinden van de transeptarmen zodat deze esthetisch en liturgisch een geheel vormden met de resterende kerkruimte.

¹⁰⁰ Berens 2007, 165-168.

¹⁰¹ Voor meer informatie over Cuypers poging de altaaruimte een aparte architectonische behuizing ofwel een 'tent in de tempel' te laten zijn voor het sacrament en de offerende priester zie: Oxenaar 2009, 147-149. Ook wijst Oxenaar hier op de reeks van verkleinende ruimten (van schip, koor en ciborium naar tabernakel) die Cuypers toepaste om de aandacht van de gelovige op het liturgisch hoogtepunt te focussen.

¹⁰² Berens 2007, 170-171. Zie ook : Oxenaar 2009, 98. Oxenaar vermeldt hier dat de bisschop bezwaar maakte tegen het gezichtsbelemmerende koorhek.

¹⁰³ Berens 2007, 175.

¹⁰⁴ Berens 2007, 218-219.

¹⁰⁵ Anders dan in de ontstaanstijd van de gotische kathedralen, toen de zijbeuken een zelfstandig bestaan leidden en eerder dienden als ruimte voor de devotiekapellen, werden de zijbeuken in de neogotische kerken gebruikt als ruimte om de gelovigen in onder te brengen. Dit was onder meer mogelijk door het toepassen van slankere zuilen en een grotere onderlinge afstand.

¹⁰⁶ De Blaauw 2002, 254-256.

Vanaf 1885 besteedde Cuypers in zijn kerkontwerpen meer aandacht aan een vrije blik vanuit een breed middenschip op het helder belichte altaar en de preekstoel, zoals de brede en daarom met een houten gewelf gedekte St.-Hippolytus (1885) in Delft.¹⁰⁷ Steeds bleef hij binnen het neogotisch idioom. Dit veranderde bij de op een vroegchristelijke basilica geïnspireerde St.-Dominicuskerk (ontwerp 1882, consecratie 1893) in Amsterdam, waar de bouwpastoor een vrij zicht op het altaar en de preekstoel eiste en alleen het middenschip met banken was gevuld.¹⁰⁸ Een duidelijke uitbreiding van het priesterkoor toont het ontwerp van de St.-Vitus (1892) in Hilversum, hier laat Cuypers de hoofdapsis flankeren door twee zijapsiden.¹⁰⁹ Het brede vijfbeukige deel bood zelfs ruimte om aan weerszijden van de zijapsiden nog een zijaltaar te plaatsen. (afb. 5) Via het naar voren uitgebreide priesterkoor was het mogelijk alle vijf de altaren te bereiken. Bij de St.-Ignatius in Rotterdam uit hetzelfde jaar koos Cuypers voor een afscherming van het priesterkoor in de vorm van twee rijk bewerkte communiebanken, verbonden door een laag hekwerk.¹¹⁰ In de ‘Bovenhoeksekerk’ (1903) in Tilburg zijn de zijbeuken tot gangpaden zijn versmald. Vanuit het brede middenschip en het bijna kolomvrije transept had men zicht op het kerkbrede priesterkoor, dat eindigt in een halfronde apsis met omgang, geflankeerd door twee apsiden.

Onderzoek naar Cuypers' kerkontwerpen en bijbehorende liturgische inrichtingen laat zien, dat hij niet alleen poogde de tridentijnse mis ruimtelijk te accommoderen, maar eveneens oog had voor de functionele liturgische behoeften van zijn tijd. Telkens zocht hij naar een kerkarchitecturale vormgeving en inrichting die het beste uitdrukking gaf aan het nieuwe liturgische besef. Toch hebben de kerken waar Cuypers tot een centraliserende ruimte probeerde te komen - ongewild - barokke trekken. Gesteld kan worden dat het neogotische kerkgebouw de voortzetting van het posttridentijnse kerkgebouw met andere middelen is. Het recente onderzoek van A. Oxenaar toont aan dat Cuypers - mede onder invloed van zijn restauratieopdracht voor de Munsterkerk in Roermond, maar vooral vanuit een zoektocht naar een passende stijl voor de praktische eisen van de liturgie - vanaf het midden van de jaren vijftig een romaans geïnspireerde vormtaal in zijn kerken introduceerde en het neogotische kerkbouwschema verliet.¹¹¹ Op deze wijze heeft hij een zeer belangrijke bijdrage geleverd aan de modernisering van de katholieke kerkbouw in Nederland.¹¹² Interessant is dat Oxenaar eveneens beschrijft hoe Cuypers dacht over het beeld van de katholieke kerk in het stedelijke weefsel.¹¹³ Deze nieuwe fysieke aanwezigheid van het katholieke volksdeel ondersteunde haar emancipatie na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Geëntameerd door het St.-Bernulphusgilde droeg Cuypers ook een steentje bij aan de katholieke bewustwording van haar erfgoed. Hij verzorgde de tekeningen voor een overzicht van katholieke kerken in Nederland dat - voorzien van teksten van J. Kalf, de latere directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg - in de periode 1906-1914 verscheen.¹¹⁴ Interessant is dat dit initiatief ook de hervormden prikkelde tot het in kaart brengen van hun kerkgebouwen; om onbekende redenen staakten zij het overzicht echter al na één aflevering.

W.V.A. Tepe

Tepe, die als protégé van Van Heukelum en Schaepman een monopolie had op de kerkopdrachten in het toenmalige aartsbisdom Utrecht, oriënteerde zich op de Nederrijnse en Nederlandse late gotiek.¹¹⁵ Deze voorkeur had mede te maken met zijn Duitse afkomst. Tepe was meer dan Cuypers traditioneel ingesteld en werkte hoofdzakelijk binnen het kerkelijke circuit, waarvoor hij

¹⁰⁷ Brom 1927, 3. Volgens Brom had Cuypers behalve voor de liturgische eisen ook oog de sociale eisen van kerkbouw.

¹⁰⁸ Berens 2007, 276-277.

¹⁰⁹ Berens 2007, 294-295. Zie ook: Berens 2007, 234. Eenzelfde soort indeling als de St.-Ignatius in Rotterdam, maar dan asymmetrisch met vier altaren, ontwierp Cuypers al in 1873 voor de St.-Urbanus in Bovenkerk.

¹¹⁰ Berens 2007, 305. Zie ook: Van Kesteren 2004, 327.

¹¹¹ Oxenaar 2009, 153-160. Oxenaar noemt hier voorbeelden van romaans geïnspireerde oplossingen, zoals de altaardisposities, de koorafsluitingen (in Wijk en Alkmaar), het compositieschema (westfront St. Catharina in Eindhoven) en de omgang met volumes en de detaillering van wanden.

¹¹² Voor de hedendaagse discussie over de al dan niet vermeende bijdrage van P.J.H. Cuypers aan de moderne Nederlandse architectuur, zie: Van der Woud 2008.

¹¹³ Oxenaar 2009, 153-206. Zie ook: Oxenaar 2009, 127. Hier wijst Oxenaar op de bewuste dramatiek van het georiënteerde kerkgebouw en de keurig langs de rooilijn geplaatste pastorie, zoals de St.-Urbanus in Ouderkerk aan de Amstel.

¹¹⁴ Cuypers/Kalf 1906-1914; Rogier/De Rooy 1953, 404. Oorspronkelijk verscheen het overzichtswerk van Cuypers en Kalf in 24 delen.

¹¹⁵ <http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn/lemmata/bwn2/tepe>.

tussen 1873 en 1905 zeventig kerken bouwde.

Als we Tepe's plattegronden op hun liturgische merites bekijken, valt allereerst St.-Willibrordkerk (1876) te Utrecht op. (afb. 6) Hier koos hij voor de zangtribune aan de noordzijde van het priesterkoor. De priester stond in direct contact met de koordirigent, hetgeen de liturgische uitvoering ten goede kwam. Vanaf de vroege twintigste eeuw zou dit een belangrijk kenmerk worden van een liturgisch verantwoorde kerk. Onder de zangtribune situeerde Tepe een biechtkapel, een afgezonderde tweebeukige ruimte voor de biechtstoelen. Bij het ontwerp van deze kerk mag de invloed van Van Heukelum niet ongenoemd blijven. Ondanks de moeilijke ligging van het perceel slaagde Tepe erin een basiliek met de door Van Heukelum zo gewaardeerde Heilige Linie te verwezenlijken.¹¹⁶ Waarom Van Heukelum, zelf groot voorstander van koorafsluitingen, verzuimde het priesterkoor af te schermen door een koorhek - slechts twee stenen communiebanken vormen de overgang naar het sacrale gedeelte - is onduidelijk.¹¹⁷ Pas rond 1890 gaf Tepe onder druk van de liturgische ideeën toe aan een meer centraliserende plattegrond in de vorm van een hallenkerk, zoals de Onze Lieve Vrouwekerk (1891) te Heeten, waar de pastoor om pastorale redenen een overzichtelijke kerk wenste. Bijzonder is de driehoekige kerk, die Tepe in 1893 in het Duitse Blick ontwierp. Brom uitte kritiek op Tepe's behoudendheid; hij had met name moeite met diens driebeukige dorpskerken "volgepropt met pilaren", waar "zo goed het vrije doorzicht als het ruimtegevoel werd opgeofferd".¹¹⁸ Na de dood van Schaepman in 1882 kwam er een einde aan Tepe's monopolie in het bisdom Utrecht; in 1905 verhuisde hij naar Duitsland.

Het neogotische programma betekende bovenal een (her)bevestiging van de Romeinse liturgie, die in Nederland na eeuwenlange godsdienstige onderdrukking gedegenereerd was geraakt.¹¹⁹ Tot ver in de jaren 1920 bouwden de katholiekenkerken in de late neogotische stijl, zoals de kerken van Cuypers' leerling W. te Riele (1867-1937), die niettemin getuigen van een zoektocht naar nieuwe ruimtevormen. Voorbeelden van Te Riele's moderniserende aanpak zijn de ontwerpen voor de twee traveeën lange basilica O.L.V. van Lourdeskerk (1920) in Eindhoven-Vlokhoven, en de kruisbasiliek met een vieringtoren en licht centraliserend grondplan van Steggerda (1922). De enige centraalbouw uit zijn grote oeuvre, de St.-Theresiakerk (1924) in Breda, werd in 1973 afgebroken.¹²⁰

Onder invloed van de meer wetenschappelijk interesse in de architectuur- en liturgiegeschiedenis ontstond rond 1900 het inzicht dat de - met name op de Franse - gotiek geïnspireerde stijlvormen niet passend waren voor de nationale architectuur, en bovendien ongeschikt om uitdrukking te geven aan de *traditio christiana* in de kerkbouw.¹²¹ Ondertussen ervoeren geestelijken en gelovigen de neogotische kerken steeds vaker als ongeschikt voor een actieve deelname van het volk aan de liturgie. In de neogotische basilieken met hun smalle schepen stonden ook de zijbeuken vol kerkbanken. De vele dikke bundelpijlers bemoeilijkten het zicht op het altaar. De waardering voor de leegte en hoogte van de neogotische kerken sloeg om in ergernis over de slechte akoestiek die het gezamenlijk beleven van het liturgische ritueel verstoerde. Ook het lange schip vormde volgens de critici van de neogotiek een symbolische bevestiging van de afstand tussen de geestelijken en de gelovigen. De neogotische overdaad aan hoge en drukke versieringen zou de aandacht van de gelovigen afleiden. Anderen ervoeren juist de diepe apsiden en koorhekken als "a-liturgisch" en "individualistisch".¹²² Voor transcendentie en dematerialisatie, belangrijke kenmerken van (neo)gotiek, leek geen belangstelling meer te bestaan. Het samenspel tussen de neergang van de neogotiek en de ideevorming over een kerkgebouw waarin de gezamenlijke geloofsbeleving centraal staat, zou leiden tot een nieuwe kerkbouwstijl.

¹¹⁶ Rosenberg 1972, 56.

¹¹⁷ Kesteren 2004, 327.

¹¹⁸ Brom 1933, 261.

¹¹⁹ Oxenaar 2009, 135.

¹²⁰ De Blaauw 2006, 366-367. Zie ook: Te Riele's enige ontwerp voor een kruisvormige hervormde kerk met een centraliserend grondplan in Opeinde uit 1908.

¹²¹ Zie ook: Mathijssen 2009. In haar afscheidsrede wijst Mathijssen op de relatie tussen het graven in het verleden en het nationalisme als onderdelen van de Romantiek. Frappant is dat de katholieken in de tweede helft van de negentiende eeuw deze stijluiting als karakteristiek voor de Nederlandse cultuur ervoeren, terwijl zij rond 1900 de neogotische vormtaal niet langer passend bij het eigen verleden vonden.

¹²² Beekman 1935, 60. Beekman wijst tevens op het contrast van de afstandelijke neogotische kerken en de kleine, intieme schuilkerken, waar "de mensen (...) met den neus om zoo te zeggen op het priesterkoor hadden gelegen".

Hst. 3 Institutionaliserings en (op)bouw (1900-1940)

3.1 Institutionaliserings van het liturgisch reveil

Het liturgisch reveil in Solesmes bleef niet onopgemerkt bij de Heilige Stoel. In navolging van dom Guéranger legde paus Pius X (pauze van 1903-1914) in zijn Motu proprio Tra le sollicitudini (letterlijk: ‘‘Onder de zorgen’’) uit 1903 de nadruk op het actief meebelevens van zang en liturgie, en de deelname aan het gemeenschappelijke gebed. De leken werden niet verondersteld zelf een bijdrage te leveren aan de liturgische viering, in de vorm van samenzang of dialogeren. Meezingen was voor de meeste gelovigen ook niet haalbaar nu de gregoriaanse zang tot de officiële zang van de Romeinse liturgie was verklaard. Op het zingen in de volkstaal rustte een verbod. In de jaren hierna benadrukte Pius X het belang van het wekelijks communiceren van het kerkvolk. Dit bleek een taaie aangelegenheid, want in 1910 verklaarde hij in het motu proprio Quam singulari (1910) de actieve participatie van alle gelovigen aan de eredienst opnieuw tot programmapunt. Om kinderen al vroeg bij het katholieke leven te betrekken, stelde hij in dit besluit de minimale leeftijd voor initiatierites als de eerste communie en de jaarlijkse biecht op zeven jaar.

Zijn opvolger paus Benedictus XV (pauze van 1914-1922) toonde, mede als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, in zijn encyclieken eerder aandacht voor de vrede dan voor de liturgische vernieuwing. Belangrijk was het tijdens zijn pontificaat tot stand gekomen nieuwe kerkelijke wetboek, de Codex Iuris Canonici (1917). Hierin werd het bijwonen van een misweek, een liturgische opknapbeurt voor de gehele parochie, minstens éénmaal in de tien jaar verplicht gesteld. Het Nederlandse episcopaat gaf overigens pas vanaf 1932 actief uitvoering aan deze bepaling. In het decreet Humani generis redemptionem (1917) wees paus Benedictus XV op het belang van de prediking, een onderdeel van de katholieke eredienst dat naar zijn mening werd verwaarloosd.¹²³

Na de Eerste Wereldoorlog was het paus Pius XI (pauze van 1922-1939), die in 1922 de wereldwijde Katholieke Actie (*Actio Catholica*), een samenstel van katholieke organisaties op maatschappelijk, educatief en sportief gebied, introduceerde. De Katholieke Actie was nadrukkelijk niet als een politieke organisatie bedoeld. Pius XI probeerde op deze wijze de kerk te verzekeren van een blijvende maatschappelijke invloed in de opkomende totalitaire bewegingen. De Katholieke Actie stimuleerde de geloofsverbreiding via de gelovigen, het lekenapostolaat. Leken kregen bovendien een grotere betrokkenheid bij taken in de zielzorg die eerder aan de geestelijkheid waren voorbehouden. Het besluit strekte zich uit tot een grotere rol van leken bij de liturgie en sacramentele bediening. Paus Pius XI verwees hierbij naar de liturgische aanbevelingen van het Tra le sollicitudini. Deze zouden ten goede komen aan de *sensus liturgicus*.

Belangrijk tijdens zijn pontificaat was in 1925 de instelling van een kerkelijke feestdag voor ‘‘Christus Koning’’ op de laatste zondag van november. Pius XI wilde hiermee de opkomende devotieele aandacht voor Christus en het sacrament bevestigen, en bundelde haar in één gezamenlijk te vieren liturgisch hoogtepunt.¹²⁴ Hij wilde in zijn tijdsbestek, waarin de ene na de andere monarchie haar historische plaats had verloren, het koningschap van Christus benadrukken als symbool van een kerkelijke actie in de maatschappij en als kritiek op het laïcisme en de eigentijdse secularisatie. Het feest moest in de maatschappij worden gevoerd door de Katholieke Actie. Tot bezorgdheid van de Heilige Stoel kwam de Katholieke Actie in Nederland overigens relatief laat, in 1936, van de grond. Eerder stuitte dat initiatief af op een al bestaande samenhang van katholieke organisaties in de maatschappij, de cultuur, de sport; en niet te vergeten in een eigen katholiek partij.¹²⁵

In de apostolische constitutie Divini Cultus Sanctitatem (1928), ‘‘over het gestadig meer bevorderen van de liturgie, de gregoriaanse zang en de gewijde muziek’’ verklaarde Pius XI ‘‘(...) want overal waar bovengenoemde regels nauwgezet zijn toegepast, begon de schoonheid van deze uitgelezen kunst te herleven en de geest van godsvrucht op te bloeien. Immers, het christenvolk, dieper doordrongen van de liturgische geest, begon inniger deel te nemen aan de Eucharistie-viering, het

¹²³ De Korte 1949, 252.

¹²⁴ Zie: Gerhards 2006, 74.

¹²⁵ De Haan 1994, 27. De term ‘‘katholieke actie’’ werd voor het eerst genoemd door paus Pius X in de encycliek Il Fermo Proposito (1905); hij beoogde de oprichting van lokale katholieke organisaties onder leiding van leken ter bestrijding van het sociale vraagstuk. De door paus Pius XI geëntameerde Katholiek Actie moet niet verward worden met de Katholieke Sociale Actie (KSA) die in Nederland in 1903 naar Duits voorbeeld werd opgericht. De KSA streefde naar een samenwerking tussen verschillende katholieke sociale organisaties.

heilig psalmgezang en de openbare gebeden”.¹²⁶ Naast de zang besteedde paus Pius XI aandacht aan de uitleg van de liturgie in woord en geschrift, zoals ook het Concilie van Trente had bepaald.¹²⁷

De Franse monastieke liturgische inzichten kregen onder de pausen Pius X, Benedictus XV en Pius XI dus de status van pauselijke decreten, zoals over de gregoriaanse volkszang, de verplichte misweek, de dagelijkse communie en het algemene priesterschap. Hier was sprake van een toeëigening en herijking van een historische vormtraditie, die aan de basis stond van de Rooms-Katholieke Kerk. Tevens leidden de decreten tot een kloosterlijke invloed op de parochieliturgie in grote delen van Europa.¹²⁸ De nadruk op de kunstwaarde van het gregoriaans, het belang dat men hechtte aan de esthetische vorming op de seminaries, en de vereiste waardigheid van de liturgische rituelen, verhoogden het liturgisch gehalte en maakten de liturgie in zekere zin juist elitair en esthetisch conservatief. Uit het voortleven van allerlei vormen van volksdevotie en de grote mate van misverzuim bleek echter dat tal van geestelijken de aanbevelingen ter bevordering van het liturgische leven niet direct overnamen. Ook de vertraagde invoering van de liturgische vorming tijdens de misweken ligt in deze lijn. Clerici zagen het missaal als een van hun privileges, net zoals zij het priesterkoor met hekwerken van de kerkruimte afscheidden.¹²⁹ De door archeologische en esthetische motieven gevoede interesse in de liturgie deden zij af als “liturgitus”, een vrome ziekte voor schoonheidsgenieters. Er bleef dus sprake van een parallelle volksdevotie naast de restauratie van de Romeinse liturgie, hetgeen weinig bijdroeg aan een eenheid van de liturgie voor clerus en volk.

3.2 Institutionele reflectie op de kerkbouw

3.2.1 De Heilige Stoel en de kerkelijke architectuur

In *Tra le sollicitudini* legde Pius X een relatie tussen de nieuwe liturgische inzichten en de liturgische plaats, het kerkgebouw. Hij verwees naar de benodigde waardigheid van het kerkgebouw. “(...) want hier komen de gelovigen samen om juist die geest te verwerven aan de voornaamste en onontbeerlijke bron, nl. de werkdadige deelname aan de hoogheilige geheimen en aan het openbare en plechtige gebed der kerk”.¹³⁰ Een waardig en heilig godshuis voor alle gelovigen werd aldus een instrument voor de christelijke herleving.

Aan het begin van de twintigste eeuw gaf Pius X de opdracht tot een nieuwe codificatie van het kerkelijk recht. Zijn opvolger, Benedictus XV, kondigde het resultaat, een nieuw wetboek, in 1917 af. Het was in de periode 1918-1983 van kracht. Deze codificatie is te zien als een belangrijke factor in het beleid van de achtereenvolgende pausen om na het verlies van de Kerkelijke Staat in 1870 de centrale bestuursmacht van de Heilige Stoel meer kerkelijke en spirituele invloed te geven. Het wetboek van 1917 is dan ook niet zozeer nieuw kerkelijk recht als wel een nieuwe samenhang van verscheidenen canonieke regels. Voor de ontwikkeling van de kerkarchitectuur waren met name de volgende canones van belang:

Canon 1161: *Ecclesia nomine intelligitur aedes sacro divino cultui dedicata eum potissimum in finem ut omnibus Christifidelibus usui sit ad divinum cultum publice exercendum* (“Onder de naam kerk verstaat men een huis aan de goddelijke dienst gewijd vooral voor het gebruik van alle gelovigen tot openbare uitoefening van de goddelijke eredienst”).¹³¹ Deze als democratisch en functionalistisch te interpreteren canon bepaalde dat het kerkgebouw met name was bedoeld voor deelname van alle gelovigen aan de openbare eredienst. Ten opzichte van de posttridentijnse periode, waarin de kerk een afbeelding van het hemels Jeruzalem diende te zijn en in de praktijk een tweedeling kende tussen de klerikaal georiënteerde eucharistieviering en de privédevoties en -missen, duidde deze canon op een veranderd inzicht.

Canon 1162 § 1: *Nulla ecclesia aedificetur sine expresso Ordinarii loci consensu scriptis dato, quem tamen Vicarius Generalis praestare nequit sine mandato speciali* (“Geen kerk mag worden gebouwd zonder uitdrukkelijke schriftelijke goedkeuring van de gewone plaatselijke Kerkoverste; deze goedkeuring kan echter niet door de Vicaris-Generaal gegeven worden, behalve als deze een

¹²⁶ Bruning/Kaarsgaren 1949, 33.

¹²⁷ Bruning/Kaarsgaren 1949, 32.

¹²⁸ Zie ook: Fens 1996.

¹²⁹ Rogier/De Rooy 1953, 825.

¹³⁰ Brinkhof 1964, 33.

¹³¹ Vertaling is overgenomen uit: Constantinus 1932, 17.

bijzondere opdracht heeft’).¹³² De vereiste bisschoppelijke goedkeuring bij nieuwbouw van kerken gaf aan dat de vormgeving van de kerkarchitectuur niet enkel meer een zaak was tussen bouwpastoor en architect, maar voortaan onder diocesane censuur stond. Deze bepaling lag in het verlengde van het Concilie van Trente dat had verklaard dat iedere bisschop verantwoordelijk was voor de kerkelijke monumenten en kunst in zijn diocees.

Canon 1164 §1: *Curent Ordinarii, audito etiam, si opus fuerit, peritorum consilio, ut in ecclesiarum aedificatione vel reflectione serventur formae a traditione christiana receptae et artis sacrae leges* (‘De Kerkoversten moeten zorgen, ook, zo nodig, een raad van deskundigen gehoord, dat bij het bouwen of herstellen der kerken de door de christelijke traditie aangenomen vormen en de wetten der gewijde kunst worden in acht genomen’).¹³³ Overeenkomstig de bepalingen van het Concilie van Trente beschouwde de Heilige Stoel de (vroeg)christelijke tradities als maatstaf voor de kerkelijke bouwkunst. Tegen de achtergrond van de liturgische herbronning bood de zinsnede over christelijke tradities houvast aan architecten en kerkelijke opdrachtgevers.

Gesteld kan worden dat de Heilige Stoel met deze canons een relatie legde tussen de *sensus liturgicus* en de *traditio christiana*. Nieuw was de ‘raad van deskundigen’, die de bisschop zou kunnen adviseren in zijn beslissingen over nieuwbouw en restauraties van kerken. Het is mogelijk dat de verwoesting van kerken als gevolg van de Eerste Wereldoorlog bij de totstandkoming van deze bepaling een rol heeft gespeeld. Met het instellen van de laatste twee artikelen gaf het kerkelijk gezag aan de vormgeving van het religieus gebouwen en kunstwerken voortaan te willen controleren en (mede) te bepalen. Hiermee werd de Rooms-Katholieke Kerk, nog meer dan voorheen, een belangrijke partij in het artistiek-culturele speelveld. De toegenomen verstedelijking vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zal ertoe hebben bijgedragen dat de Heilige Stoel de ongebreidelde kerkbouw wenste controleren. Binnen de diocesen eiste de kerkbouw steeds meer aandacht op. Onder invloed van de pauselijke bepalingen groeide de rol van het episcopaat uit van planner van nieuwe parochies en kerkgebouwen tot opsteller van een liturgisch-esthetisch beleid op het gebied van kerkarchitectuur en inrichting.

Benedictus XV probeerde tijdens zijn pontificaat de nieuwe kerkrechtelijke bepalingen over kerkelijke kunst en architectuur inhoud te geven door het organiseren van congressen, zoals ‘Het eerste congres voor kerkelijke kunst’ in 1920 in Rome.¹³⁴ Een van de belangrijkste thema’s die hier aan de orde kwamen, betrof het vermeende verval van de kerkelijke kunst als gevolg van de ‘veelvuldige overtredingen van de wetgevende en de liturgische normen betreffende het behoud en den luister van kerkelijke gebouwen en kunstwerken’.¹³⁵ In de eerste decennia van de twintigste eeuw bleef de kerkelijke kunst niet gespaard voor invloeden van de modernisering, die door de Heilige Stoel als bedreigend werd ervaren. Door de gemechaniseerde productie van kerkbeelden raakten de kerken overbevolkt met veelkleurige beelden, die weliswaar voldeden aan de devotieele behoefte van het kerkvolk, maar in de ogen van de Heilige Stoel de zuiverheid van het liturgische ritueel bezoedelden. Ook de opkomst van moderne expressionistische kunst, waarin op eigen wijze uitdrukking aan de aloude christelijke thema's werd gegeven, beschouwde men als onwaardig aan God, de kerk en de heiligen. Het verval van de kerkelijke kunst was volgens de Heilige Stoel eveneens te wijten aan de gebrekkige kennis onder jongeren op het gebied van kunst, bijbel, liturgie en archeologie.¹³⁶

De conclusies van het congres vormden de basis voor de tijdens het pontificaat van paus Pius XI uitgevaardigde *Disposizioni Pontificie in Materia d'Arte Sacra* (1924).¹³⁷ Deze aanvullingen op het kerkelijke wetboek betroffen de bescherming en bevordering van de gewijde gebouwen en hun inrichting. Een pauselijke Centrale Commissie voor de Gewijde Kunst zou leiding geven aan diocesane en regionale commissies. Deze subcommissies kregen de taak de kunstschaten te inventariseren, de plannen voor nieuwe kerkbouw, vergrotingen, versieringen en restauraties te onderzoeken en de kunstzinnige vorming van de geestelijkheid te bevorderen. ‘Moderne gewijde kunst’ - waaronder niet alleen kerkelijke kunst, maar ook restauraties en nieuwe kerkgebouwen werd

¹³² Vertaling is overgenomen uit: Pouls 2002, 35.

¹³³ Vertaling is overgenomen uit: Pouls 2002, 35.

¹³⁴ Opgemerkt dient te worden dat onder de kerkelijke of gewijde kunsten zowel de kerkelijke beeldende en toegepaste kunsten als de kerkarchitectuur werden begrepen.

¹³⁵ Berichten 1920, 83.

¹³⁶ Giovanni 1920, 73-74.

¹³⁷ Pauselijke 1926, 137-149.

verstaan - diende te voldoen aan de liturgische eisen en te beantwoorden aan waardige kunstzinnige opvattingen.¹³⁸ Als esthetische richtlijn gold dat "rijkdom en pronk nooit noodzakelijk, en dat soberheid (...) het Huis des Heeren niet onwaardig zijn."¹³⁹ "Men houde als stelregel, dat schoonheid de gezellin is van eenvoud, oprechtheid en karakter; daarom geen grove pronk, geen valsche dingen." Papieren bloemen en beelden in gekleurd gips dienden te worden verwijderd, elektrisch licht mocht alleen met mate worden gebruikt. Kerkbesturen met beperkte financiële middelen kregen het advies alleen de apsis of een kapel volwaardig te decoreren in plaats van de gehele kerk van minderwaardig fabriekswerk te voorzien.

Onder auspiciën van de pauselijke curie in Ferrara organiseerde de Katholieke Actie in 1935 een studieweek over moderne kerkbouw.¹⁴⁰ Men sprak over de "verwarrende onzekerheid en beklagenswaardige artistieke vergissingen van eenige moderne richtingen" in de kerkelijke bouwkunst. Aan het eind van de studieweek stelde de Heilige Stoel dat de vormgeving van de kerken niet mocht afwijken van de "zuivere en lichte weg" van "onze christelijke voorouders". Het kerkgebouw diende bovenal van een "goddelijke majesteit" te zijn. "Alles aan het kerkgebouw, het materiaal, de architecturale vorm, de versiering, ja zelfs de verdeling van licht en schaduw moet hieraan uitdrukking geven."

Tot de artistieke vergissingen waartegen de pauselijke curie ageerde, behoorde vermoedelijk de in 1934 gewijde Internationale Vredeskerk van Christus-Koning, beter bekend als Chiesa del Sacro Cuore di Christo Re in het Quartiere della Vittoria te Rome. Dit uit 1920 daterende project werd gegund aan de gerenommeerde Italiaanse architect M. Piacentini (1881-1960). Jaren van oponthoud brachten de architect er in 1931 toe zijn plannen voor een neobarokke kerk met marmer en fresco's radicaal te wijzigen in een bijzonder vernieuwend kerkgebouw. Voor de rationele en sobere vormentaal had Piacentini zich laten inspireren door de moderne architecten van de noordelijke landen, zoals Gropius, Mies van der Rohe, Le Corbusier en Dudok. De lengtegerichte kerk hield het midden tussen een Grieks en een Latijns kruis en had een vieringkoepel. De kerk was opgetrokken in rode baksteen. De horizontale balken van de kruisvormige kerk bestonden uit beton dat hij onbedekt liet. In *Het Gildeboek* wijdde architect G.C. Stuyt (1909-1955), zoon van Jan Stuyt, een lang artikel aan de nieuwe kerk, sprak van een "radicale evolutie", maar waagde zich niet aan een waardeoordeel.¹⁴¹ (afb. 7) Achteraf gezien viel Piacentini's stilistische ommezwaai samen met zijn opkomend leiderschap van de fascistische Raggruppamento Architetti Moderni. Om met de historicus P. Levillain te spreken: "In every age, 'modern Rome' had difficulty finding a place in literature, architecture or politics".¹⁴²

3.2.2 Regulering van de kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie

Als eerste bisdom in Nederland gaf Roermond gehoor aan de oproep in het Kerkelijk Wetboek tot diocesane censuur en stelde in 1919 een diocesane bouwcommissie in.¹⁴³ Hiermee kwam het bisdom eveneens tegemoet aan de provincie Limburg, die de kerkbouw financieel ondersteunde en al eerder haar zorgen over het constructieve en esthetisch niveau van de kerkontwerpen had geuit. De behoefte aan nieuwe kerken of kerkuitbreidingen in de Limburgse mijnstreek bespoedigde de oprichting van een diocesane bouwcommissie. Het initiatief stemde bovendien het St.-Bernulphusgilde tevreden; ook dit wenste immers de kerkelijke architectuur naar een hoger plan te tillen. De Limburgse diocesane bouwcommissie bestond uit priesters die verspreid over de provincie woonachtig waren. De bisschop kreeg op deze manier een representatief beeld van de kerkbouw in zijn bisdom en de priesters konden een aanspreekpunt voor de bouwpastoors zijn. Qua bouwstijl bleken sommige vroege leden een voorliefde voor de gotiek te hebben, een ander prefereerde functionele, sobere kerken, maar geen van allen wensten de gevreesde "ultra moderne richting" op te gaan.¹⁴⁴ De overige Nederlandse bisdommen kregen in de jaren 1920 een eigen bouwcommissie. Zo benoemde de bisschop van

¹³⁸ Hoewel er in de pauselijke richtlijnen van 1924 niet nader wordt ingegaan op de inhoud van de liturgie, kan op basis van liturgiehistorisch onderzoek worden vastgesteld dat hier de Romeinse liturgie wordt bedoeld.

¹³⁹ Pauselijke 1926, 146-147. Zie ook: Constantinus 1950, 52.

¹⁴⁰ Kerkelijke 1936, 57.

¹⁴¹ Stuyt 1935, 65-72.

¹⁴² Levillain 2002, 752.

¹⁴³ Pouls 2002, 99-100.

¹⁴⁴ Pouls 2002, 101-114.

Haarlem in 1923 een Liturgische Commissie om te voldoen aan de bepalingen over kerken uit het kerkelijke wetboek van 1917.¹⁴⁵ Zij deden dat na ontvangst van de pauselijke bepalingen uit 1924 op 1 december 1925, die pas maanden later openbaar werden gemaakt in Het Gildeboek.¹⁴⁶ De diocesane bouwcommissies voerden vermoedelijk weinig onderling overleg en bepaalden hun beleid op basis van de lokale omstandigheden.

Om de priesters te begeleiden in een verantwoorde keuze van liturgische kunst richtte het aartsbisdom Utrecht in 1919 een diocesane Liturgische Commissie op.¹⁴⁷ In de jaren 1920 startte het bisdom Den Bosch voor dit doel met de ‘‘Provinciale Commissie tot bewaring en bescherming van monumenten’’. De Liturgische Commissie van het bisdom Haarlem was feitelijk een bouwcommissie, maar zal gezien de benaming ook de liturgische kunst in haar takenpakket hebben gekregen. Waarschijnlijk hebben de diocesane bouwcommissies in de bisdommen Roermond en Breda eveneens de begeleiding van de liturgische kunst op zich genomen.

Architecten die interesse hadden in opdrachten van katholieke instellingen, waren sinds de bisschoppelijke richtlijnen van 1930 verplicht zich als lid van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging (A.K.K.V.) aan te melden. Deze in 1920 onder de naam ‘‘Vereniging van R.K. architecten’’ opgerichte standsvereniging vormde een overkoepelende organisatie van verschillende landelijke katholieke kunstenaarsverenigingen. Het ledenaantal was in de beginjaren niet groot genoeg om de acht voorgenomen vakgroepen per discipline te vormen, zodat alleen de vakgroepen ‘‘Bouwkunst’’ en ‘‘Beeldende kunst’’ tot stand kwamen. Door de nieuwe richtlijnen nam het aantal leden van de vakgroep Bouwkunst aanzienlijk toe, en meldden zich ook architecten en kunstenaars aan die zich minder tot de standpunten van de A.K.K.V. aangetrokken voelden.¹⁴⁸ Vanaf 1929 publiceerde deze vakgroep haar eigen Mededeelingen van de Algemeene Kunstenaarsvereniging als supplement in het R.K. Bouwblad.¹⁴⁹ In de periode 1933 tot 1939 functioneerde het R.K. Bouwblad als het officieel orgaan van de vereniging. Om ook de planning en de financiering van de kerkbouw te coördineren, richtte het bisdom Haarlem begin 1939 de stichting Fonds voor Kerkenbouw op.¹⁵⁰ In principe droegen de parochies de financiële lasten van de kerkbouw. In het bisdom Haarlem maakte de slappe bodem echter dure funderingsconstructies noodzakelijk. Parochies die geen mogelijkheden zagen de kerkbouw geheel zelfstandig te financieren konden nu een beroep doen op een renteloze lening voor het resterende bedrag.

3.3 De rooms-katholieke Liturgische Beweging en haar invloed op de kerkarchitectuur

Zoals eerder besproken speelde de benedictijner orde in de eerste helft van de twintigste eeuw in verschillende West-Europese landen, waaronder België, Nederland, Duitsland en Oostenrijk een prominente rol in de verspreiding van het liturgische gedachtegoed onder de clerus en parochianen. Opmerkelijk is dat binnen dit monastieke milieu een belangstelling groeide voor de kerkarchitecturale vormgeving en kunstzinnige inrichting die de nieuwe liturgische inzichten niet alleen konden omlijsten, maar ook konden verduidelijken en versterken.

Hoewel dom Guéranger al in 1878 de verspreiding van het nieuwe liturgische gedachtegoed bestempelde als een Liturgische Beweging, is hier gekozen deze term te hanteren vanaf 1909. Vanaf dat moment begon de toeëigening van de nieuwe liturgische ideeën, in de vorm van liturgische verenigingen en tijdschriften op monastiek, diocesaan en parochieel niveau. De tijdschriften waren belangrijke intermediairs voor de verspreiding van het liturgisch gedachtegoed.¹⁵¹ Naast de Liturgische

¹⁴⁵ Liturgische 1923, 462. Zie ook: Erftemeijer/Looyenga/Van Roon 1997, 134, 137. Volgens Looyenga functioneerde de Liturgische Commissie van het bisdom Haarlem pas vanaf 1930 naar behoren, in die zin dat elke ontwerp aan bepaalde liturgische en esthetische eisen moest voldoen om een bisschoppelijke goedkeuring te verkrijgen.

¹⁴⁶ Pauselijke 1926, 137-148. In de circulaire werd ook gesproken over interdiocesane en regionale commissies voor de gewijde kunst. Deze zijn echter in Nederland niet van de grond gekomen.

¹⁴⁷ Constantinus 1939, 25.

¹⁴⁸ Met het verplichte lidmaatschap van de standsvereniging kon men ervoor zorgen dat de bouw van katholieke instellingen, zoals kerkgebouwen, scholen, kloosters, seminaries, ziekenhuizen, sanatoria en gestichten een strikt katholieke aangelegenheid bleef.

¹⁴⁹ Dit tijdschrift was als supplement opgenomen in het R.K. Bouwblad. Vanaf de jaargang 1933-1934 heette het supplement Van bouwen en sieren.

¹⁵⁰ Landheer 2004, 458-465.

¹⁵¹ Ook de kerkmuzikale Nederlandse St.-Gregorius Vereniging hield zich bezig met de liturgische bewustwording. Zoals eerder aangegeven, valt de kerkmuzikale geschiedenis buiten de kaders van dit onderzoek.

Beweging was de uit de late negentiende eeuw stammende Eucharistische Beweging met spectaculaire congressen actief. In het begin van de twintigste eeuw verschoof de interesse van de Eucharistische Beweging van een verering van de eucharistie naar een streven tot regelmatige communie van het kerkvolk. De Eucharistische Beweging hield zich niet bezig met kerkelijke kunst en architectuur.

3.3.1 De Liturgische Beweging in België en Duitsland

België

Rond 1909 ontstond in de benedictijner abdij Regina Coeli op de Keizersberg bij Leuven interesse voor de pastorale toepassing van de nieuwe liturgische inzichten. Tijdens het vijfde ‘‘Congrès National des Oeuvres Catholiques’’ in Mechelen (1909) presenteerde dom L. Beauduin (1873-1960) zijn visie op de liturgische vernieuwing.¹⁵² De sociaal bewogen Beauduin stelde voor om de voor het volk onbegrijpelijke liturgische teksten en gezangen te verklaren. Op deze wijze zouden de gelovigen de mis kunnen volgen en meebidden, in plaats van zich bezig te houden met eigen devoties. Hetzelfde jaar begon de abdij met de uitgave van volksmissaaltjes met een Nederlandse vertaling van de Latijnse teksten. Vanaf 1910 publiceerde de abdij Keizersberg het tijdschrift *Questions liturgiques*, waarin de aandacht vooral uitging naar praktische liturgische vraagstukken. Onder het motto *Il faudrait démocratiser la liturgie* deed Beauduin in zijn boek *La piété de l’Eglise, principes et faits* (1914) voorstellen om een *participatio activa* van de gelovigen te realiseren, zoals het vertalen van de liturgische teksten en het gezamenlijk zingen in de *missa dialogata*.¹⁵³ In 1915 bracht de abdij Keizersberg een volksmissaal voor het Nederlandse taalgebied uit. Hiermee maakte zij de traditionele Latijnse gebeden en de herontdekte gregoriaanse gezangen voor leken en clerus toegankelijk.

Beauduin was tevens een van de oprichters van de diocesane Liturgische Kring in het aartsbisdom Mechelen, die van 1910 tot 1939 jaarlijks zowel een Franstalige als een Nederlandstalige Liturgische Week organiseerde. De Nederlandstalige Liturgische Weken vonden plaats in verschillende abdijen in België en enkele malen in Nederland (Maastricht, Venray en ’s-Hertogenbosch). Deze weken waren met name bedoeld voor parochiepriesters, die volgens Beauduin een belangrijke rol speelden in de verspreiding van het liturgische gedachtegoed.¹⁵⁴ Met bisschoppelijke toestemming vonden vanaf 1910 ook zogenaamde Liturgische Congressen in België en Nederland plaats. Vanaf 1923 besteedden deze congressen aandacht aan de relatie tussen liturgie en kerkbouw. Nederlandse architecten die als spreker deelnamen aan de Liturgische Weken en Congressen waren onder anderen J. van Dongen, J.B. Koldewey, A.J. Kropholler, A. Siebers en H.J.W. Thunnissen.

Ook de benedictijner abdij van Affligem speelde een belangrijke rol als liturgisch inspirator. Sinds 1910 is zij de uitgever van het tweemaandelijks Nederlandse periodiek *Liturgisch Tijdschrift*, vanaf 1919 *Tijdschrift voor liturgie* genoemd. Dit tijdschrift was oorspronkelijk bedoeld voor parochiegeestelijken die zich op een semi-wetenschappelijke manier op de hoogte wensten te houden van ontwikkelingen binnen de Liturgische Beweging. De artikelen van het *Liturgisch Tijdschrift* en zijn opvolger gingen in de vooroorlogse periode in op de historische achtergrond van verschillende liturgische rituelen, gezangen, gewaden, voorwerpen en kerkarchitectuur. Tevens deed men verslag van de Liturgische Weken en Congressen, de verspreiding van de Liturgische Beweging in Europa, en nieuwe liturgische literatuur. Opmerkelijk is de welwillendheid waarmee het tijdschrift incidenteel aandacht besteedde aan de protestantse liturgische vernieuwingen.¹⁵⁵

De medewerkers van het tijdschrift bestonden zowel uit reguliere priesters, onder wie de kapucijner pater P. Constantinus, de dominicaan L. Verwilt, en de benedictijner paters W. van Nierop en R. Schutte, als seculieren, zoals mgr. C.A. Callewaert (president van het grootseminarie te Brugge),

¹⁵² Lamberts 1992, 241-245. Voor een overzicht van geschiedenis van de Liturgische Beweging in België, Duitsland en in het bijzonder de Verenigde Staten, zie: Pecklers 1998.

¹⁵³ Aubert 1974, 315. Deze gelezen mis, waarbij de gelovigen hardop en in het Latijn bepaalde gedeelten meebidden, werd omstreeks 1920 geïntroduceerd. De Congregatie voor de Riten stond hier zeer terughoudend tegenover. Zie: De Korte 1949, 163-165.

¹⁵⁴ Lamberts 1992, 255. Zie ook: Demuyne 1926, 306-307. Vermeldenswaardig is dat G. Brom tijdens deze Liturgische Week een lezing over de liturgische vernieuwingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, getiteld ‘‘De protestanten en de liturgie’’.

¹⁵⁵ Zie onder meer: Verwilt 1920-1921, 329-333.

pastoor F.C. van Beukering van de parochie St.-Antonius Abt te Delfshaven en de hoogleraar in de liturgie aan het grootseminarie "Theologicum" te Warmond, deken Z. de Korte. Opvallend is dat in de periode 1928-1940 verschillende Nederlandse architecten, zoals A.J. Kropholler, B.J. Koldewey, H. van Oerle en A. Siebers bijdragen aan dit tijdschrift leverden. Zo schreef de in 1908 tot het katholicisme bekeerde Kropholler (1881-1973) in 1924 een aantal belangrijke artikelen voor het Tijdschrift voor Liturgie, waarin hij aan de hand van zijn eigen kerkontwerpen de eigentijdse relatie tussen liturgie en kerkbouw inzichtelijk probeerde te maken. De aanleiding van de serie vormde een oproep van de redactie van het tijdschrift Roeping over de richting waarin de kerkelijke bouwkunst zich zou moeten ontwikkelen "om te voldoen aan de godsdienstige, economische en esthetische eisen, die de eigentijdse samenleving terecht stelt aan de bouw der kerk".¹⁵⁶ Het onderwerp bleef Kropholler bezighouden, want in 1925 schreef hij samen met zijn Haagse collega en redactielid van Het R.K. Bouwblad Van Moorsel de brochure Gedachten over kerkbouw (1925). In hetzelfde jaar verscheen een bundeling van zijn artikelenreeks uit 1924, getiteld Over onze hedendaagschen kerkbouw. Wat zijn de godsdienstige, economische en esthetische eischen van onze hedendaagschen kerkbouw?¹⁵⁷ Kropholler onderhield een goede relatie met de abdij van Affligem; in de periode 1932-1934 bouwde hij een nieuwe vleugel en kapel voor het kloostercomplex. Vanwege Krophollers lidmaatschap van het fascistische Zwart Front zag men na de oorlog af van de voltooiing van het bijzondere kerkontwerp met zowel aan de voor- als achterzijde twee torens.

De abdij Keizersberg en de St.-Pietersabdij in Steenbrugge verzorgden in 1929 de gezamenlijk publicatie van het Liturgisch Handboek voor het liturgisch onderwijs. De auteur, de middelbare-schoolleraar en lid van de Brugse liturgische studiekering A. de Cuyper, wijdde het eerste deel aan het "Roomsche kerkgebouw".¹⁵⁸ Na een bespreking van de kerksymboliek volgde een bijvoegsel over de moderne kerkbouw. De Cuyper vergeleek hier de nieuwe wegen die de architecten volgden tot een liturgisch verantwoorde bouwstijl in België en Nederland, en concludeerde: "Holland bezit een pleiade van jong architecten, die den grooten nood aan kerken in het steeds katholieker wordende Nederland op zeer moderne wijze oplossen. (...) de Hollanders zijn ons ver voor met de Paschaliskerk in Den Haag (Kropholler), de Lourdeskerk in Scheveningen (Van Moorsel), de nieuwe St. Jacobs in 's-Hertogenbosch (Stuyt), de kerken van Noordhoek (Bellot), Levreoy, Sittard enz."¹⁵⁹

Voor de verspreiding van ideeën over kerkarchitectuur en kerkelijke inrichting is eveneens het Franstalige tijdschrift L'Artisan liturgique (1927-1940) van de benedictijner abdij St. Andries te Zevenkerken, nabij Brugge van belang geweest.¹⁶⁰ De leidende figuren achter dit periodiek waren abt dom G. Lefebvre en de zogenaamde "Monsieur Jacques", oprichter van de abdijschool, die artistieke adviezen gaf over liturgische meubilair en toegepaste kunst. In de vooroorlogse periode besteedde L'Artisan liturgique aandacht aan zowel betonnen kerken in Frankrijk en Duitsland als aan de meer traditionalistische kerkontwerpen in Nederland van dom P. Bellot, A.J. Kropholler en C.M. van Moorsel. Vooral de open en praktische blik op modernistische kerkarchitectuur en de internationale oriëntatie kan als vernieuwend worden gekenschetst.¹⁶¹ De teneur van de artikelen over

¹⁵⁶ Kropholler/Van Moorsel 1925. Zie ook: Erfstemeijer/Looyenga/Van Roon 1997, 133. Ook in 1922 deed het tijdschrift Roeping een algemene oproep aan katholieke Nederlandse architecten om hun mening te geven over het verleden en de toekomst van de kerkelijke bouwkunst. Kropholler was een van de architecten die hierop reageerden; alle respondenten waren van mening dat de essentie van de katholieke architectuur tijdens de neogotiek herontdekt was. Geheel in lijn met de standpunten van de Liturgische Beweging benoemden zij de essentie als kennis van constructieve elementen, de geloofsbeleving en de symboliek.

¹⁵⁷ Kropholler 1925. Dit artikel zou later eveneens worden opgenomen in: Vier 1927. Interessant is eveneens de bijdrage van C.M. van Moorsel getiteld "Moderne katolieke kerkbouwkunst", waarin hij aandacht besteed aan de liturgische functionele bruikbaarheid van het kerkgebouw. Hij adviseerde architecten zich dienstbaar op te stellen jegens de functie van het kerkgebouw en de eisen van de pastoor zo goed mogelijk te volgen. Van Moorsel toonde zich een voorstander van open dakconstructies in plaats van houten schijngewelven of stucbekleding, en wees daarbij op de schoonheid van functionaliteit. "Op een voortreffelijke wijze geven de moderne middelen van vervoer als oto's [sic], vliegmaschinen enz., zonder nog tot kunstwerk te zijn verheven ons daarin een voorbeeld." (p. 31). De overige twee lezingen hadden de kerkelijke kunst als onderwerp.

¹⁵⁸ De Cuyper 1929.

¹⁵⁹ De Cuyper 1929, 107-108.

¹⁶⁰ Na de oorlog beleefde het tijdschrift een doorstart onder de titels L'Artisan et les arts liturgiques (1946-1949) en L'Art de l'église (1950-1980).

¹⁶¹ Zie: Guy 1927, 125-128. Guy wijst op praktische voordelen die beton biedt, zoals de mogelijkheid om brede kerken te bouwen waar alle gelovigen zicht op het altaar hebben, en de korte bouwtijd. In de niet traditiegebonden houding ten opzichte van kerkarchitectuur is mogelijk de invloed te ontdekken van de Franse filosoof J. Maritain. (zie ook: Hst. 3.3.2.3)

kerkarchitectuur zelf was eerder informatief en beschrijvend dan richtinggevend. In 1933 wijdde het tijdschrift een themanummer aan ‘*L’architecture religieuse en Hollande*’, waarin H.J. van der Lubbe de loftrumpet over de liturgisch verantwoorde kerken van Kropholler stak.¹⁶² Volgens hem liet Kropholler zich inspireren door de Nederlandse Middeleeuwse dorpskerken. De eenvoudige vormgeving van deze kleine brede kerkjes kwam tegemoet aan de eigentijdse liturgische wensen. Mogelijk is het boek Onze oude dorpskerken. Tachtig schetsen van dorpskerken in Nederland (1921) van de hervormde restauratie-architect H. van der Kloot Meijburg (1875-1961) een inspiratiebron voor architecten als Kropholler, Van Moorsel, H.W. Valk en de eveneens in Den Bosch werkzame J.J.M. van Halteren (1893-1973) geweest.¹⁶³ In 1934 volgde een themanummer over de school van monnik-architect dom Bellot en de kerkontwerpen van zijn Nederlandse leerling H.C. van der Leur. (Zie Hst 3.3.2.2.) Twee jaar later concludeerde C.R. Vermeire in L’Artisan liturgique: ‘Il n’est peut-être aucun pays où l’architecture religieuse soit aussi florissante que dans les Pays-Bas. On y construit des églises très modernes, sans tomber dans des exagérations répréhensibles’.¹⁶⁴ In 1947 gaf het tijdschrift een tweetal themanummers getiteld ‘*L’Art Sacré en Hollande*’ uit, gevuld met fotomateriaal van de kerken van A.J.N. Boosten. Na enkele artikelen over de Bossche School en het werk en gedachtegoed van dom Van der Laan in de periode 1953 en 1956 verdween de Nederlandse kerkbouw uit het Belgische monastieke gezichtsveld.

Ook de benedictijner abdij in Maredsous droeg bij aan de ontwikkeling van een liturgisch verantwoorde esthetiek. Binnen de kunstambachtschool *École des Métiers d’Art* en *Les Ateliers d’Art* gaf onder meer dom S. Braun (1881-1980) richting aan een vernieuwing van religieus meubilair, vaatwerk en beeldende kunst.¹⁶⁵

Duitsland¹⁶⁶

In 1913 verspreidde de Liturgische Beweging zich naar Duitsland, waar abt dom I. Herwegen (1874-1946) in de benedictijner abdij van Maria Laach liturgiehistorisch onderzoek verrichtte.¹⁶⁷ Een van zijn belangrijkste geschriften is Das Kunstprinzip in der Liturgie (1912).¹⁶⁸ Hierin wees hij op de natuurlijke schoonheid van de liturgie, dat hij beschouwde als een kunstwerk dat niet door de kerk tot stand was gebracht, maar vanuit zichzelf was ontstaan. Herwege legde geen verband met de ruimtelijke of architectonische vormgeving van de liturgie. De liturgische belangstelling in Duitsland bleef aanvankelijk beperkt tot een elite van universitaire onderzoekers. Na ‘de diepe nood’ van de Eerste Wereldoorlog en de ‘grote schok van 1918’ deed zich in Duitsland een geestelijke opbloei voor, ook wel de ‘Liturgische Lente’ genoemd.¹⁶⁹ Herwegen meende dat nu het rationalisme was overwonnen en de gelovigen smachtten naar mystiek.¹⁷⁰ In dit jaar publiceerde een goede vriend van Herwegen, de Duitse theoloog-priester en filosoof R. Guardini (1885-1968) zijn talloze malen herdrukte geschrift Vom Geist der Liturgie (1918).¹⁷¹ Guardini beschouwde de kerk als *corpus Christi mysticum*, het mystieke lichaam van Christus waarbij iedere gelovige een lidmaat is van het mystieke lichaam van Christus, dat tijdens de eredienst een liturgische gemeenschap vormt. Met zijn pleidooi voor de gemeenschappelijk gevierde eredienst trachtte hij de eenzame en individualistisch ingestelde moderne gelovige zich weer thuis te laten voelen in het kerkgebouw. Belangrijk is dat Guardini op een nieuwe, meer subjectieve wijze met de middeleeuwse metafysica omging.¹⁷² In plaats van de

¹⁶² Van der Lubbe 1933, 615.

¹⁶³ Van der Kloot Meijburg 1921.

¹⁶⁴ Vermeire 1936, 879.

¹⁶⁵ Aanvullend onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre er een verband gelegd kan worden tussen de ateliers in Maredsous en de ontwikkeling van de Nederlandse religieuze kunst.

¹⁶⁶ Voor een uitgebreide analyse van de rol van de Liturgische Beweging in Duitsland, zowel binnen de Rooms-Katholieke Kerk als binnen de Lutherse Kerk, als baanbreker van de moderne twintigste-eeuwse kerkbouw zie: Kahle 1990, 1-20.

¹⁶⁷ Zie ook: Bogler 1959. In 1892 verhuisde een aantal benedictijner monniken van Beuron naar het verlaten romaanse klooster in Maria Laach om een nieuwe kloostergemeenschap te beginnen. Het van oorsprong benedictijner klooster kende een turbulente geschiedenis van verschillende eigenaren, waaronder een Jezuïetenorde die tijdens de *Kulturkampf* het klooster in 1873 moest verlaten.

¹⁶⁸ Herwege 1912.

¹⁶⁹ D’Harcourt 1940, 19, 32.

¹⁷⁰ Herwege 1940. Zie ook: Herwege 1912.

¹⁷¹ Guardini 1940.

¹⁷² Zie ook: Boröcz 2004, 113-114. Boröcz wijst hier op de neoplatonistische en augustijnse oriëntatie in het theologische gedachtegoed van Guardini.

tegenstellingen tussen ziel en lichaam, natuur en cultuur, individu en gemeenschap, en natuurlijke en bovennatuurlijke waarden te benadrukken, wees hij op het belang van verbinding, wisselwerking en harmonische ‘samenklank’. Op deze wijze was hij in staat de mystieke achtergronden van het geloofsleven te verduidelijken en de liturgische geest aan te wakkeren. Guardini’s visie op de liturgische symboliek en de liturgie als kunstzinnig spel speelde hierin een grote rol. ‘Zij spreekt in maat en melodie, beweegt zich in plechtige, gebonden gebaren, omkleedt zich met kleuren en gewaden, die niet behoren tot het gewone leven, voltrekt zich in ruimten en tijden, die ingedeeld en opgebouwd zijn volgens verhevener wetten.’¹⁷³

Tijdens het Interbellum was de jonge ‘moderne’ Guardini leidsman van de intellectuele Quickborn-jeugdbeweging in kasteel Rothenfels aan de Main. Hier besloot hij de inrichting van de kapel te vereenvoudigen en het altaar naar het westen te richten, om vervolgens met de rond het altaar verzamelde jongeren de eucharistie te vieren.¹⁷⁴ Vanaf 1920 introduceerde Guardini de *missa recitata*, een misviering waarbij de priester zich *facie ad populum* wendt en de gelovigen in het Latijn dialogeren.¹⁷⁵ Zeven jaar later ontwierp hij samen met de aan de Quickborn-groep gelieerde architect R. Schwarz (1897-1961) een nieuw bankenplan voor de kapel.¹⁷⁶ De rangschikking van stoelen in drie groepen rondom het vrijstaande altaar zou Schwarz ook in zijn latere ontwerpen toepassen. Guardini paste zowel dans, spel en gezang toe om de liturgie voor de jongeren toegankelijk te maken. In de jaren 1935-1937 vonden in de kapel de eerste paaswaken plaats.¹⁷⁷ Uit de *missa recitata* ontstond later de grotendeels in de landstaal gehouden *Gemeinschaftsmesse*. Onder invloed van dom O. Casel (1886-1948) en de augustijner koorheer Pius Parsch (1884-1954) van de Oostenrijkse abdij Klosterneuburg groeide de democratisering van de liturgie uit tot de kern van de Duitstalige Liturgische Beweging, te weten de ‘volksliturgie’.

Na de Eerste Wereldoorlog drong het liturgisch gedachtegoed ook door in Duitse pastorale kringen. In Westfalen legde de priester J. van Acken (1879-1937), werkzaam als ziekenhuisrector en geestelijk verzorger in industriële wijken, zich toe op een esthetische vertaling van de liturgische vernieuwing. Het op Christus gerichte liturgische programma van paus Pius X vormde zijn inspiratiebron. Met zijn publicatie Christozentrische Kirchenkunst. Ein Entwurf zum liturgischen Gesamtkunstwerk (1922) ageerde hij tegen de neostijlen.¹⁷⁸ Van Acken presenteerde een liturgisch bouw- en inrichtingsprogramma dat moest leiden tot een christocentrische kerk. Hij beschouwde het altaar als het uitgangspunt voor het ontwerpen van kerken. Dit symbool van de mystieke Christus hoorde het hart van de kerk te vormen. Om de deelname van de gelovigen aan de liturgie te vergroten, pleitte hij voor brede kerkruimten met een goede zichtbaarheid van het priesterkoor. Ook de kunstzinnige uitvoering van kerk, liturgisch meubilair en gezang dienden de liturgie te ondersteunen om op te gaan in een liturgisch *Gesamtkunstwerk*. Guardini reageerde positief op Van Ackens boekwerk en beval het boekje ten eerste aan bij kunstenaars en priesters die zich bewust waren van de invloed van kunst op het religieuze leven. Volgens de theoloog was Van Acken een van de weinigen die de liturgische vernieuwing handen en voeten wist te geven.¹⁷⁹ De ideeën van Van Ackens zijn vooral terug te vinden in het werk van de bevriende architect D. Böhm (1880-1955), Schwarz en andere Rijnlandse kerkarchitecten.¹⁸⁰ Zij ontwierpen kerken met een centraal geplaatst vrijstaand altaar waar de gelovigen zich in een gesloten of open cirkel omheen schaalden.

In 1923 schreef de benedictijner monnik dom H.P. Louwerse voor het Tijdschrift voor liturgie een serie artikelen met een op Van Ackens boek geïnspireerde titel ‘Liturgische kunst’. In plaats van de door Van Acken gepresenteerde symboliek toe te lichten, ging Louwerse vooral in op diens

¹⁷³ Guardini 1940, 179.

¹⁷⁴ Osaer 2008, 8. Zie ook: Krieg 1995, 23.

¹⁷⁵ Lamberts 1989, 294.

¹⁷⁶ White/Mitchell 2003, 76.

¹⁷⁷ <http://www.p-vds.net/OnzeLiturgischeRuimteVandaag-MetDias.htm>.

¹⁷⁸ Van Acken 1922. Zie ook: Schnell 1973, 33-35; Kahle 1990, 8-9, 24; Gerhards 2002, 18-20; Pouls 2002, 42; Wesselink 2006, 9-10, Böröcz 2004, 115-117.

¹⁷⁹ Zahner 2002, 73.

¹⁸⁰ Zie: Zahner 1992; Zahner 2002, 73-85. Zahner merkt hier op dat Böhm de ideeën van Van Acken niet klakkeloos overnam, en kritiek had op de door hem gekozen voorbeelden. Mogelijk is dat Van Acken zich liet inspireren door de in 1902 verschenen studie Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters (Freiburg im Breisgau, 2^e druk 1924).

scholastische redeneertrant over de begrippen ‘‘kunst’’ en ‘‘schoonheid’’.¹⁸¹ Met de recensie werd het begrip liturgische kunst in Nederland geïntroduceerd. Hoewel Van Ackens publicatie in de hier bestudeerde eigentijdse Nederlandse literatuur slechts enkele malen voorkomt, mag worden aangenomen dat het begrip ‘‘christocentrisch kerkbouw’’ van zijn werk is afgeleid.¹⁸² In ieder geval vermeldde H. Thunnissen in 1948 dat Van Ackens boek een ‘‘ongekende belangstelling bij de bouwmeesters’’ opwekte.¹⁸³

3.3.2 De Liturgische Beweging in Nederland

Vanuit België drong rond 1910 de meer pastorale interpretatie van het liturgische gedachtegoed in de Nederlandse kerkprovincie door. In 1911 richtten drie priesters de ‘‘Propaganda-Commissie tot bevordering van het liturgische leven in het bisdom ’s-Hertogenbosch’’ op.¹⁸⁴ Een soortgelijke commissie in het bisdom Breda kreeg in 1912 bisschoppelijk goedkeuring. De diocesen Haarlem, Utrecht en Roermond volgden in 1912, 1913 en 1922 met Liturgische Verenigingen. De diverse liturgische initiatieven fuseerden in 1915 tot de Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland, die een jaar later door de aartsbisschop werd erkend. Als motto koos de Federatie voor een citaat uit het *Motu proprio Tra le sollecitudini* van paus Pius X uit 1903: ‘‘De eerste en meest onmisbare bron van den echt christelijken geest der gelovigen is: de werkdadige deelname aan de hoogheilige geheimen en aan het openbaar en plechtig gebed der kerk’’.

Vanaf 1915 organiseerden de Liturgische Verenigingen in verschillende kerken van het desbetreffende bisdom speciale liturgische missen.¹⁸⁵ Deze missen hadden een voorbeeldfunctie en voldeden geheel aan de pauselijke en bisschoppelijke liturgische richtlijnen. Liturgisch actieve geestelijken, zoals mgr. J.A.S. van Schaik (kleinseminarie te Culemborg) en F.C. van Beukering (pastoor in Delfshaven), droegen hun steentje bij als celebrant of priester. Tijdens de predicatie kregen de parochianen uitleg over een liturgisch of kerkmuzikaal onderwerp. De experimentele liturgische missen vonden plaats in onder meer de St.-Michaëlkerk te Zwolle, de St.-Jacobuskerk te Den Haag en de nieuwe kathedraal van St.-Bavo te Haarlem.

Kenmerkend voor de schatplichtigheid die de Liturgische Federatie voelde aan de Franse benedictijnen is de uitgave van een liturgische leesportefeuille getiteld ‘‘Dom Guéranger’’. De diverse verenigingen beschikten tevens over liturgische bibliotheken, bestaande uit door de federatie goedgekeurde liturgische geschriften uit West-Europa. Later werden deze bibliotheken samengevoegd in het kleinseminarie te Culemborg.¹⁸⁶ Belangrijke Nederlandse publicaties over de Romeinse liturgie zijn onder meer De Roomsche Liturgie bewerkt in vragen en antwoorden door de Liturgische Vereeniging in ’t bisdom van ’s-Hertogenbosch (1918) en De Mis-liturgie (1933) van deken Z. de Korte, die tevens voorzitter was van de Federatie van Liturgische Verenigingen.¹⁸⁷ Vanaf 1928 trachtte de Federatie een groter publiek te bereiken via door de KRO uitgezonden radiolezingen over liturgie. Van Beukering trad op als voorzitter van de commissie voor deze voordrachten.¹⁸⁸

Van 1916 tot 1924 gaf de Federatie het Maandschrift voor liturgie uit; in de periode 1924-1941 Ons Liturgisch Tijdschrift geheten.¹⁸⁹ Tot de redactie van het tijdschrift behoorden onder anderen W.G.J. van Koeverden (kleinseminarie te Culemborg), Van Schaik en Van Beukering. De eerste redactie stelde zich ten doel ‘‘de kennis van en de liefde tot de liturgie te vermeerderen’’.¹⁹⁰ Zij constateerde voldoende dogmatische kennis over de eucharistie en de andere sacramenten, maar veel

¹⁸¹ Louwerse 1923, 127-133. Zie ook: Louwerse 1924, 358. Louwerse noemde hier Van Ackens boekje belangrijk om vervolgens diens visie op de gewenste plaats van de kunstwerken in de kerk te bespreken.

¹⁸² W. 1928, 39. De auteur noemt Van Acken als een van de drie aan te bevelen actuele boeken over kerkbouw, maar plaatste de volgende kanttekening: ‘‘(een beetje Duitsch-zwaar!’’). Verder staat Van Ackens geschrift vermeld in het literatuuroverzicht van Constantinus 1950. Zie ook: Constantinus 1939, 79. In plaats van aan Van Acken te refereren, citeerde Constantinus hier de Oostenrijkse architect Cl. Holzmeister (1886-1983): ‘‘het grondplan der kerk moet Christocentrisch zijn aangelegd (...)’’.

¹⁸³ Thunnissen 1948, 49.

¹⁸⁴ Brinkhof 1964, 33.

¹⁸⁵ Bot 2003, 326.

¹⁸⁶ Zie: Catalogo s.a. [1935].

¹⁸⁷ Roomsche 1918-1923; De Korte 1949.

¹⁸⁸ Mededeelingen 1928, 191.

¹⁸⁹ Het stempel van de Liturgische Federatie, een vroegchristelijk zinnebeeld van een vis (*ichthus*) met broodkorf, was ontworpen door A.J. Kropholler.

¹⁹⁰ Redactie 1916, 5.

onbegrip onder de gelovigen.¹⁹¹ Het Maandschrift deed verslag van verschillende activiteiten die de Liturgische Verenigingen in binnen- en buitenland organiseerden, zoals liturgische dagen, cursussen en tentoonstellingen. Op deze wijze kregen de leden inzicht in onderwerpen als de symboliek van het kerkgebouw, de historische achtergronden van de liturgie en de indeling van het kerkelijk jaar. Ook konden de lezers zich scholen in het kerklatin en de gregoriaanse zang, advies inwinnen over de liturgische eisen met betrekking tot liturgische gebruiksvoorwerpen, of diaserieën over de voltrekking van de liturgieviering lenen.

De kunstzinnige interesse van de redactie en de verenigingsleden kwam naar voren in tal van artikelen over kerkelijke kunst en architectuur. Als blijk van het nieuwe elan lanceerde de redactie in het eerste jaar een studieprijsvraag voor het ontwerpen van een hoofdaltaar. De 29 inzendingen werden beoordeeld door een kunstcommissie bestaande uit dom Bellot, J. Stuyt en de onbekende Van Heeswijk. Een belangrijke impuls aan de ideevorming over kerkelijke esthetiek vormden vooral de bijdragen van de benedictijnen in België en Oosterhout over kerkelijke kunst en architectuur. Zo plaatste de redactie in 1923 de voordracht "Liturgie en rubrieken als leidraad bij het bouwen en inrichten onzer kerken" van de liturgist en ceremoniaris van de Brugse kathedraal M. English.¹⁹² Een enkele maal besteedde het tijdschrift aandacht aan architecten en hun nieuwe kerkgebouwen. A.J. Kropholler mocht een aantal kerkontwerpen presenteren en de St.-Joseph (1933) in Zwolle-Assendorp van J.H. Sluymer (1894-1979) werd langs de liturgische meetlat gehouden. Ook publiceerde men lezingen van de architecten Thunnissen en Siebers voor de 15de Nederlandse Liturgische Week.¹⁹³ Van belang is eveneens de serie artikelen van kapelaan A.J.M. van Dijck van de St.-Nicolaskerk in Helvoirt over de symboliek van het kerkgebouw om de "roomsche kerkbezoeker" wegwijs te maken in zijn parochiekerk.¹⁹⁴ In 1928 publiceerde de anoniem gebleven P.W. op basis van een drietal buitenlandse liturgische handboeken een praktische toelichting voor architecten, kerkelijke kunstenaars en bouwpastoors, getiteld "Eenige gedachten over kerkbouw".¹⁹⁵ Evenals het Tijdschrift voor Liturgie had het Nederlandse zusterblad oog voor de Liturgische Beweging binnen de protestantse kerken. Men plaatste een bericht over liturgische godsdienstoefeningen in een doopsgezinde kerk in Den Haag en deed verslag van een liturgische bijeenkomst onder leiding van de hervormde G. van der Leeuw. (Zie: Hst. 7.3) Interessant is tot slot het per heilige gerubriceerde overzicht van katholieke kerken in Nederland opgesteld door J. Alberdingk Thijm, zoon van de man die aan de wieg stond van het liturgisch reveil in Nederland.¹⁹⁶ Geconcludeerd kan worden dat het Nederlandse liturgische blad niet alleen zorgde voor een verspreiding van het liturgisch gedachtegoed, maar tevens een forum bood aan priesters en architecten om hun ideeën over een nieuwe liturgisch-esthetische vormtaal te formuleren.

Na de aanvankelijke populariteit berichtte het tijdschrift in 1922 over een malaise van de Liturgische Verenigingen in Nederland waar, in tegenstelling tot andere landen die tijdens en na de Eerste Wereldoorlog een bloeiperiode kenden, het ledental afnam. De Bossche vereniging telde in 1915 nog 2400 leden; in 1922 resteerden 1240 leden.¹⁹⁷ Dit aantal daalde in 1929 tot 895 leden (504 priesters, 391 leken).¹⁹⁸ Oorzaken voor de verminderde belangstelling voor een lidmaatschap van de Liturgische Verenigingen zou kunnen liggen in het succes van de Liturgische Weken van de Belgische Liturgische Beweging. Ook de toegenomen aandacht voor de liturgie aan de verschillende seminaries laat zien dat er minder behoefte was aan een pressiegroep.

¹⁹¹ Redactie 1916, 6. Met het onbegrip over de eucharistie zou de door de Eucharistische Beweging uitgedragen frequente communie kunnen zijn bedoeld. De Eucharistische Beweging werkte aanvankelijk naast, maar vaak ook tegen de opkomende Liturgische Beweging. In tegenstelling tot de Eucharistische Beweging was de Liturgische Beweging van mening dat de communie door de decreten van Pius X dreigde los te komen van de mis en het offer. Zie ook: Brinkhoff 1965-1968, 2209.

¹⁹² Poels 1923, 178-181.

¹⁹³ Poels 1923, 181-183.

¹⁹⁴ Van Dijck 1916, 182-186; Van Dijck 1917a, 5-9; Van Dijck 1917b, 20-23; Van Dijck 1917c, 33-36. Van Dijck was eveneens de bedenker van het iconografisch schema van de beschilderingen van de St.-Nicolaaskerk in Helvoirt, waarover hij halverwege de jaren 1910 een boekje schreef De beschildering der St. Nicolaaskerk te Helvoirt, beschouwd uit het oogpunt van esthetiek en symboliek ('s-Hertogenbosch, s.a.).

¹⁹⁵ W. 1928, 39-48. Het betreft hier de volgende liturgische handboeken: Von Acken 1922; Malherbe 1927; English 1927.

¹⁹⁶ Alberdingh Thijm S.J. 1917, 69-74.

¹⁹⁷ Mededeelingen 1916a, 80. Zie ook: Mededeelingen 1916b, 111. In 1915 had de vereniging van het bisdom Breda 315 leden. Zie ook: Mededeelingen 1916c, 158; Jaarverslag 1916, 152. De verenigingen in Utrecht en Haarlem telden in 1916 resp. 895 en 780 leden.

¹⁹⁸ Mededeelingen 1922, 32; Mededeelingen 1929, 30.

Na een bijna vijftien jaar lange periode van liturgische experimenten maakte de aartsbisschop duidelijk dat het *nihil obstat* niet betekende dat de Liturgische Federatie vrijelijk haar ideeën over liturgie ten uitvoer kon brengen. In 1930 publiceerde Ons Liturgisch Tijdschrift op verzoek van het episcopaat een waarschuwende brief over lokale progressieve praktijken die als ‘‘ideaal-liturgisch’’ of ‘‘liturgisch’’ werden aanbevolen.¹⁹⁹ Deze liturgievieringen gingen dikwijls tegen de geldende voorschriften in. Opmerkelijk is tevens de berisping over het aanprijzen en op eigen initiatief invoeren van de ‘‘liturgie der oudheid’’ als het ‘‘enige ware en enige goedliturgische’’.

Dat niet alle gelovigen zich gemakkelijk lieten overtuigen door het nieuwe spirituele bewustzijn bewijst een opmerking die de cultuurhistoricus G. Brom in 1933 maakte: ‘‘(...) de liturgiese beweging in onze dagen werd meermalen afgewezen met verschansing achter gebruiken, die de sleur begunstigen; en teveel geloofsgenoten zijn merkwaardig gevorderd in de kunst om hun gemakzucht een vrome schijn van berusting en volgzzaamheid te geven.’’²⁰⁰

3.3.2.1 Pastoor F.C. van Beukering

Een van de sleutelfiguren binnen de vooroorlogse Liturgische Beweging in Nederland was pastoor F.C. van Beukering (1869-1938). (afb. 8) Zijn interesse voor liturgische vernieuwing ontstond rond 1904, toen hij werkzaam was als kapelaan van de Vondelkerk (H. Hartkerk) te Amsterdam. In deze periode sloot hij zich aan bij de katholieke kunstkring De Violier. Dit in 1901 opgerichte gezelschap zette zich in voor een vernieuwing van de door de neogotiek overheerste kerkmuziek, kerkarchitectuur en kerkelijke kunst. Tijdens de bijeenkomsten van De Violier maakte Van Beukering kennis met architecten als P.J.H. Cuypers, Kropholler en J. Stuyt. Ook leerde hij hier de kunstenaar J. Toorop (1858-1928) kennen, die hij in 1905 zou dopen. Na vijf kapelaniën werd de veertigjarige Van Beukering in 1909 tot pastoor in de herstelde statie Delfhaven benoemd. Hij kreeg opdracht een nieuwe kerk te bouwen voor de uitdijende parochie, die hoofdzakelijk uit gezinnen van haven- en fabrieksarbeiders bestond. Onder invloed van de toenemende industrialisatie was het dorp Delfshaven geleidelijk uitgegroeid tot een buitenwijk van Rotterdam. Van Beukering zocht in 1916 contact met Kropholler om zijn pastorale visie op de liturgie tot uitdrukking te laten komen in het nieuwe kerkgebouw. In de beginperiode van het ontwerpproces raakte de bouwpastoor betrokken bij de Nederlandse Liturgische Beweging. Hij bezocht de Nederlandstalige Liturgische Weken in België en legde contact met pioniers als Beauduin en Callewaert. In de periode na 1915 groeide Van Beukering uit tot een voortrekker van het liturgische vernieuwingsproces, dat met de Constitutie over de H. Liturgie van het Tweede Vaticaanse Concilie in 1963 zijn beslag zou krijgen.

Na negen jaar in het Waterstaatskerkje in de Havenstraat te hebben gecelebreerd, verhuisden Van Beukering en zijn parochianen in 1918 naar een grote stenen noodkerk, die eveneens was ontworpen door Kropholler. De nieuwe St.-Antonius Abt kon pas in 1930 worden ingewijd. (afb. 9-10) De neergaande conjunctuur had de prijzen opgestuwd en drukte zwaar op de draagkracht van zowel het kerkbouwfonds, dat het nieuwe kerkelijke complex moest financieren, als de contribuerende parochianen.²⁰¹ Na zijn inspanningen voor de opbouw van de parochie en de nieuwbouw van een kerkcomplex met pastorie en scholen kreeg Van Beukering in 1932 een nieuwe taak als pastoor van de St.-Jozefparochie te Haarlem, alwaar hij onverwachts in 1938 overleed.²⁰² De St.-Antonius Abt viel in 1973, het sterfjaar van Kropholler, ten prooi aan de sloophamer.

Het langdurige ontwerpproces van de St.-Antonius Abt kende verschillende fasen, waarin Kropholler samen met Van Beukering tot een verfijning van de architecturale en kunstzinnige uitdrukking van het liturgisch ideaal wist te komen.²⁰³ Centraal in de ontwerpen stond een grote basilicale kerk voor 1000 gelovigen met een vieringtoren om het centrum van de liturgische handelingen te benadrukken. Architect Jos Cuypers (1861-1949), een zoon van P.J.H. Cuypers, besprak de ontwerpsschetsen in 1919 in het Bouwkundig Weekblad. Hij merkte op dat in Delfshaven

¹⁹⁹ Aan 1930, 62-63.

²⁰⁰ Brom 1933, 103.

²⁰¹ Van As 1952, 267. Zie ook: Landheer 2004, 341-349.

²⁰² Op basis van Van Beukerings nagelaten geschriften volgde in 1939 een postume uitgave van het werk De Mis (Bilthoven), gevolgd door twee andere delen van de zogeheten De Van Beukering Trilogie. Een handboek der liturgie: In de kerk, Onderrichtingen uit de nagelaten geschriften. Omtrent kerk en altaar, liturgisch vaatwerk en gewaden, waaraan toegevoegd gedragsregels voor den leek (Bilthoven, 1940) en Leven met de kerk. Onderrichtingen over het kerkelijk jaar uit de nagelaten geschriften van F.C. van Beukering (Antwerpen/Bilthoven, 1948). De delen beleefden vele herdrukken.

²⁰³ Rogier 1930; Sint-Antonius Abt 1974, 187-209.

“den in modernen tijd gestelden eisch der preekkerk, die gelegenheid biedt om de functies van het altaar duidelijk te zien” ten grondslag lag aan het ontwerp.²⁰⁴ Aanvankelijk was de kerk precies georiënteerd, maar een gunstiger stedenbouwkundige ligging en een economischer gebruik van het driehoekige perceel deden de architect en pastoor besluiten het gebouw licht te draaien. Uiteindelijk bouwde Kropholler, in zijn typerende zware romaans-gotische vormentaal een basilicale kerk in baksteen op een T-vormige plattegrond. Aan de voorzijde was de kerk voorzien van een lage klokkentoren die de forse vieringtoren niet mocht domineren. Liturgisch zeer verantwoord was de aan de noordkant, de ‘koude kant van heidendom en zonde’, gelegen zeshoekige doopkapel. Hiervoor lag een doopwachtkamer voorzien van een eigen buitentoegang, zodat de ongedoopten, die nog niet tot de kerk hoorden, de kerk pas na de doop konden betreden.

Binnen koos Van Beukering voor een vernieuwend bankenplan, waarbij de gelovigen zowel in het korte brede schip als in de transeptarmen vrij zicht hadden op een centraal gelegen verhoogd priesterkoor. Een zware triomfboog accentueerde de overgang van het priesterkoor en het schip. De vensters in de vieringtoren droegen bij aan een theatrale uitlichting van het priesterkoor. De inrichting van het priesterkoor voldeed aan Van Beukerings verlangen om de mis niet *versus orientem*, maar met het gezicht naar het volk toegekeerd (*versus populum*), op te dragen. Deze zeer ongebruikelijke wijze van miscelebratie en liturgische dispositie vereiste uiteraard een goedkeuring van de bisschop van Haarlem, mgr. J.D.J. Aengenent.²⁰⁵ Van Beukering voerde vanaf de wijding van de St.-Antonius Abt in 1930 vermoedelijk als eerste in Nederland de *celebratio versus populum* in een parochiekerk in.²⁰⁶

Midden op het priesterkoor, verlicht door de vieringtoren, plaatste Van Beukering het hoofdaltaar, waarboven een hangend baldakijn was bevestigd. Het sacramentsaltaar stond opgesteld tussen de trappen die vanuit het schip naar het priesterkoor leidden. In plaats van de gebruikelijke preekstoel wenste Van Beukering een lessenaar op de vooruitstekende hoeken van het priesterkoor, ook wel ambo genoemd. Op de licht verhoogde noordelijke ambo werd het evangelie voorgelezen, terwijl de zuidelijke ambo diende voor de epistellezingen. Het priesterkoor eindigde in een rechte achterwand met een driezijdig uitgebouwde apsis en twee smalle nissen aan weerszijden daarvan. De aanwezigheid van communiebanken aan de drie resterende zijden van het priesterkoor bevestigden het belang dat Van Beukering hechtte aan de deelname aan de eucharistie. De ingebouwde biechtstoelen bevonden zich in de vier traveeën lange smalle zijbeuken, ook wel biechtgangen genoemd. Boven in de zuidelijke transeptarm, in het zicht van de celebrant, waren het zangkoor en het orgel op een houten zangerstribune ondergebracht.

Opvallend is de sobere aankleding van de kerk. De wanden van grijs-wit metselwerk hadden alleen een lambrisering van geglazuurde stenen. Toch was de kerk gedecoreerd met vele kunstwerken, zoals de glas-in-loodramen en beelden van de benedictijner monnik van de St.-Paulusabdij in Oosterhout, dom Van der Mey (1880-1969), de schilderijen tegen de achterwand van het priesterkoor van A. Servaes (1883-1966) en het achthoekige doopvont van J.Th. Stracké (1817-1891), dat uit de Waterstaatskerk afkomstig was. Kropholler ontwierp zelf het eikenhouten meubilair, de paaskandelaar en de altaarkandelaars. De al dan niet geïntegreerde kunstobjecten pasten in een decoratieschema ter accentuering van de liturgische hoogtepunten. Voor de vormgeving en decoratie van de kerk was verder gebruik gemaakt van een gecompliceerde symboliek in getal en kleurstelling. Het lange bouwproces leidde ertoe dat Kropholler in de tussentijd de ideeën van Van Beukering, samen met eveneens liturgisch geïnteresseerde bouwpastoor Th.J. Zoetmulder (1862-1942) eerder in een andere

²⁰⁴ Cuypers 1919, 157-158.

²⁰⁵ In 1950 bepaalde bisschop J.P. Huibers echter dat de mis voortaan met de rug naar het volk gelezen moest worden, waartegen de parochie zich verzette. In 1957 bereikte men een compromis: het tabernakel verhuisde van het kleine sacramentsaltaar naar de apsis, waardoor de priester zowel met de rug als met het gezicht naar het volk de mis kon lezen. Met de liturgische veranderingen van de jaren 1960 was de kwestie snel achterhaald. Zie ook: Van Tongeren 2004, 112. Volgens Van Tongeren beargumenteerde men in deze periode de viering *versus populum* met de praktijk en ruimtelijke dispositie in de oude basilieken in Rome en met name in de St.-Pieter.

²⁰⁶ Vergelijk: Lamberts 1988, 169. Volgens Lamberts was er al in de jaren twintig sprake van een *celebratio ad populum* in de Sint-Antoniusabt te Delfshaven. Vergelijk ook: Kleine 1930, 111. Hierin wordt melding gemaakt van het voornemen van de H. Sacramentskerk te Den Haag om het bestaande hoogaltaar met tabernakel te verplaatsen naar een kapel achter het priesterkoor. In het centrum van het presbyterium zou een nieuw offeraltaar worden opgericht; de priester kon zo gekeerd naar het volk de mis opdragen. Het is de eerste kerk waar de bestaande situatie aldus veranderd werd. Zie ook: Van Tongeren 2004, 112. In de abdijkerk van de norbertijner abdij van Berne te Heeswijk vierde men na de uitbreiding in 1927 door de architect H. Valk de mis *versus populum*. Men koos hier voor de plaatsing van het altaar op de grens van de neogotische kapel uit 1881 van Th. Asseler en het nieuwe langere schip.

kerk kon realiseren.²⁰⁷ De H.H. Martelaren van Gorcum in Amsterdam, die stamt uit 1929, heeft eveneens een T-vormig grondplan en een centraal priesterkoor. In deze kerk vond oorspronkelijk echter geen *celebratio ad populum* plaats. Opmerkelijk is hier de plaats van het orgel en de zangers in de apsis achter het priesterkoor. Kropholler (samen met F.H. Stoks) werkte op eenzelfde intensieve wijze samen met de conservatieve, maar liturgisch bewogen pastoor J. Poels (1891-1959) bij de totstandkoming van de H. Familiekerk (1939) in Venlo.²⁰⁸ Als aanhanger van de ideeën van Van Beukering was Poels overtuigd van het belang van een optimale gebedsruimte, voorzien van kunst voor de bloei van het kerkelijke, liturgische leven. De deelname van de gelovigen vond hij belangrijker dan de kerkarchitectonische stijl.

In Delfshaven introduceerde Van Beukering een bewust eenvoudig gehouden mis met gregoriaanse kerkzang en bescheiden misgewaden. Dat deze zuivering van de kunstsmaak veel stof deed opwaaien, bleek uit de klachten over het verbannen van kitsch uit de Waterstaatskerk, zoals gipsen beelden, kunstbloemen en elektrische illuminatie bij het altaar, die in de beginjaren van zijn pastoraat de bisschop van Haarlem bereikten.²⁰⁹ Dit leverde Van Beukering de bijnaam ‘beeldenstormer’ op.²¹⁰ Een actieve deelname van de gelovigen aan de mis bestond in de ogen van Van Beukering ook uit het samen bidden met de priester, het dialogeren, knielen en staan tijdens de daartoe behorende onderdelen van de liturgische viering.²¹¹ Van Beukering reikte de hosties aan de gelovigen tijdens de communie uit, in plaats van de veel voorkomende gewoonte van vóór of na de eucharistieviering of direct na de preek. Tevens maakte hij een einde aan de praktijk van gereserveerde stoelen voor de notabelen. In Ons Liturgisch Tijdschrift stak men natuurlijk de loftrumpet over de liturgisch zeer verzorgde ‘missen van het volk’ in Delfshaven.²¹² Al ten tijde van de povere noodkerk volgden de parochianen de dienst vanuit het misboek, en kenden zij de gebeden en antwoorden in het Latijn. Hier zong het koor van te voren vertaalde en verklaarde gregoriaanse gezangen. Dat Van Beukering uiterst succesvol was in zijn pogingen het volk bij de mis te betrekken, bleek in 1925 toen een toename van 14.000 communies tot 164.000 communies werd geconstateerd.

3.3.2.2 De monastieke bijdrage aan de Liturgische Beweging in Nederland

De Liturgische Verenigingen zochten behalve met benedictijnen in België ook contact met de benedictijner kloostergemeenschap in Nederland. Verdreven door de antiklerikale wetten vooruitlopend op de scheiding van kerk en staat in Frankrijk (1905) was de congregatie neergestreken op het Britse eiland Wight om zich over Europa te verspreiden. Benedictijnen van de abdij van het Noord-Franse Wisques stichtten in 1907 de Sint-Paulusabdij in Oosterhout, vlakbij de eerder uit Solesmes vertrokken benedictinessen in de Onze Lieve Vrouwe-abdij. Hier zetten zij hun studie op het gebied van liturgie en kerkmuziek voort en maakten de Nederlandse novieten kennis met de inzichten en ontwikkelingen in het Franse katholicisme.²¹³

In tegenstelling tot de Belgische broeders gaven de benedictijnen van Oosterhout geen eigen tijdschrift uit. Wel onderhield de Frans-Nederlandse gemeenschap een hechte relatie met de kringen rond de Nederlandse Liturgische Beweging. Verscheidene monniken waren betrokken bij de werkzaamheden van het Maandschrift voor Liturgie, zoals het redactielid dom R. Schutte en dom P.L.D. Bellot (1876-1944). De in 1902 toetgetreden Franse architect Bellot kreeg in 1906 de opdracht het complex van de St.-Paulusabdij in Oosterhout te ontwerpen, dat in drie bouwfases in de periode 1906-1920 zou worden gerealiseerd.²¹⁴ (afb. 11) Het hoogtepunt van het bouwplan, Bellots ontwerp

²⁰⁷ Zie ook: Constantinus 1955, 103-106.

²⁰⁸ Zie: J.J. 1959, 333-334; Pouls 2002, 186-203.

²⁰⁹ Rogier/De Rooy 1953, 567. Zie ook: Rogier en De Rooy 1953, 603. Ten aanzien van zijn ideeën over kerkmuziek verweet Rogier Van Beukering puritanisme en extremisme.

²¹⁰ Van As 1952, 271.

²¹¹ Lamberts 1988, 169.

²¹² Verwilt 1925, 142-145.

²¹³ Mähler 1991, 89. Mähler wijst erop, dat de benedictijner orde van Oosterhout zonder het te zoeken bij de Nederlandse Liturgische Beweging betrokken raakte. Gezien de minder goede verstandhouding tussen bisschoppen en ordegeestelijken - de regulieren hadden getracht het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie te vertragen - mag deze samenwerking opmerkelijk worden genoemd.

²¹⁴ home-11.tiscali.nl/~wnn280289/index.htm; Ellis/Meade 1996, 31-38; Culot/Meade 1996, 120-129.

voor de abdijkerk, kon als gevolg van de Eerste Wereldoorlog niet worden gerealiseerd.²¹⁵ Decennialang gebruikten de kloosterlingen de reeds gebouwde, en in 1920 van een priesterkoor voorziene, sacristie als kloosterkapel.

De opdracht voor de bouw van het klooster vormde het begin van Bellots oeuvre dat hoofdzakelijk bestaat uit abdijen en kerken, uitgevoerd in een bijzondere expressionistische baksteenarchitectuur. Hoewel hij in Parijs was gevormd in de school van Viollet-le-Duc, nam Bellot afstand van de neogotiek. Eenmaal in Nederland streefde hij naar een streekeigen architectuur en maakte kennis met de baksteenarchitectuur van Cuypers, Berlage, Van Gils en Stuyt.²¹⁶ Ook de jonge Kropholler ging in 1909 op retraite in Oosterhout.²¹⁷ In 1921 kreeg Bellot toestemming om in Oosterhout een architectenbureau te beginnen, waar hij aanvankelijk samenwerkte met P. Cuypers jr.²¹⁸ Vanaf 1922 werd Bellot geassisteerd door zijn leerling H.C. van der Leur (1898-1994) die na Bellots terugkeer naar Wight in 1928 een eigen architectenbureau in Nijmegen oprichtte en in de stijl van zijn leermeester bleef werken.²¹⁹ Invloed van Bellot is eveneens terug te vinden in het uitbundige metselwerk van de kerken ontworpen door H.P.J. de Vries, onder meer te zien in Hillegersberg en Brielle.

Voor de kleurcomposities in zijn kerkinterieurs werkte Bellot samen met de dominicaner broeder F. Mes (1892-1982). De veelzijdige Bellot ontwierp ook liturgisch meubilair zoals altaren en tabernakels. Rond 1923 sloot hij aan bij de Franse kunstenaarsgroep *L'Arche*.²²⁰ Deze in 1917 opgerichte groep meende dat de religieuze kunst zich niet van de profane kunst mocht isoleren.²²¹ Belangrijke leden van *L'Arche* waren de Franse oprichter-architect M. Storez (1875-1959), met wie Bellot vanaf 1922 samenwerkte aan een kerk in Comines, de schilder M. Denis (1890-1943) en de filosoof J. Maritain (1882-1973). In 1927 publiceerde Bellot Une oeuvre d'architecture moderne par dom Paul Bellot o.s.b., dat ook in een Nederlandse editie verscheen.²²² In zijn latere jaren reisde Bellot regelmatig naar Canada om colleges te geven aan de Universiteit van Quebec. In Quebec was hij mede betrokken bij de bouw van verschillende kerken en realiseerde hij een klooster. Gedwongen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bleef hij in Canada waar hij in 1944 stierf.

In lijn met de inzichten van de Liturgische Beweging hebben de kerkontwerpen van Bellot een vrij zicht op het altaar, een breed schip en zeer smalle processiegangen. Kenmerkend zijn ook de gedrukte spitsbogen, de gemetselde communiebanken en preekstoelen, al dan niet voorzien van gekleurde of geglazuurde bakstenen. Volgens dom H. van der Laan introduceerde Bellot de paraboolboog in Nederland.²²³ In het begin van de jaren 1920 ontwierp Bellot een kleine dorpskerk met klokkentoren in het Brabantse Noordhoek.²²⁴ (afb. 12) De kleurig gedetailleerde bakstenen St.-Jozefkerk (1923) is het eerste voorbeeld in Nederland van een parochiekerk waar de gelovigen allen in het schip konden plaatsnemen. Bellots pseudo-basilicale grondplan onderstreept het zaalkarakter van

²¹⁵ Architect J. Sluijmer maakte in 1954 een uitbreidingsplan voor het benedictijner klooster in Oosterhout (met o.a. nieuwe sacristie, bibliotheek, refter, keuken en gastenverblijf). Hiervan werd alleen de abdijkerk en een verbindende kloostergang gerealiseerd. Zie: Sluijmer 1983, 120.

²¹⁶ Andersom had Berlage grote bewondering voor de toepassing van baksteen door dom Bellot. Zie: Willenborg 1922-1923, 138.

²¹⁷ Mähler 1991, 45.

²¹⁸ P. Cuypers jr. ontwierp in de jaren 1920 enkele brede, op de inzichten van Bellot geïnspireerde kerken, zoals de Schipperskerk in Rotterdam (1927) en de St.-Agatha (1927) in Zandvoort. Bijzonder is hier de toepassing van kokerspanten van oregon pine.

²¹⁹ In 1936 werd Van der Leur bisschoppelijk bouwinspecteur voor het bisdom 's-Hertogenbosch. Bellot is ook van belang geweest voor de ontwikkeling van dom Van der Laan (1901-1991). In de laatste anderhalf jaar van Bellots verblijf in Oosterhout kreeg de pas ingetreden Hans van der Laan de gelegenheid kennis te maken met de monnik-architect en zijn ideeën over de gulden snede. Van der Laan, die zijn studie bouwkunde in Delft had opgegeven, kreeg in 1938 van de abt van de St.-Paulusabdij de opdracht een gastenverblijf bij de abdij te ontwerpen. In de daaropvolgende jaren werkte hij samen met zijn broer Nico aan zijn theorie van het plastisch getal, een verhoudingsgetal dat inzicht geeft in de ruimtelijke samenhang tussen architectuur en natuur. Zie: Holtman 2004, 24-25; Van der Laan 1968, 343-348.

²²⁰ In het begin van de jaren 1930 publiceerde dom A. Beekman een bundeling van een serie artikelen over de liturgische betekenis en kunstzinnige vormgeving van het altaar, geïllustreerd met altaarontwerpen van dom Bellot, Kropholler en atelier Brom. Zie: Beekman 1933. Deze artikelen verschenen in de periode 1931-1933 in Van Bouwen en Sieren.

²²¹ Voor meer informatie over *L'Arche*: zie Böröcz 2004, 16.

²²² Bellot 1927. Opmerkelijk is dat de titel van de Nederlandse editie, De Religieuze Bouwkunst door dom Paul Bellot o.s.b., niet verwijst naar moderne architectuur.

²²³ Van Dijk 1957.

²²⁴ Willenborg 1922-1923, 138-141.

de kerk, terwijl de smalle zijbeuken slechts als gangpaden dienen. Onder een boog aan de linkerkant van het priesterkoor bevond zich oorspronkelijk de ruimte voor het zangkoor. Het simpele hoofdaltaar was tegen de vlakke achterwand van het koor geplaatst. Tegen de eerste zuil bij het priesterkoor liet de architect een bakstenen preekstoel opmetzelen.

Onder het motto ‘*innover la tradition*’ waagde Bellot zich in Nederland eenmalig aan een kerk met betonskelet. Deze samen met Van der Leur ontworpen St.-Theresiakerk (1928) in Nijmegen werd in 1993 afgebroken. De kerkelijke architectuur die Bellot tijdens zijn twintigjarige verblijf in Nederland ontwierp, heeft een belangrijke invloed gehad op de Nederlandse kerkbouw tijdens het Interbellum. Hij nam afstand van de neogotiek en benaderde de traditie van de middeleeuwse architectuur als basis van een moderne bouwstijl. Tegelijk was hij overtuigd van het nut van het gebruik van beton.²²⁵ Zijn theorie over esthetiek, waarin verhoudingen op basis van de gulden snede een belangrijke rol speelden, was ontleend aan de scholastiek.

Dat andere reguliere orden eveneens een rol speelden in de verspreiding van het liturgische gedachtegoed, blijkt uit een briefwisseling over ‘de nieuwste mode-zaak’ van de dominicaner pater dom P. Séjourné met de excentrieke jezuïet-taalkundige J. van Ginneken. In de brievenbundel Omnia probate quod bonum est tenete. Brieven van kritiek en anti-kritiek op de liturgische beweging (1919) probeerden zij een sceptische anonieme geestelijke te overtuigen van het nut van de liturgische vernieuwing.²²⁶ Rond 1925 speelde de premonstatenzer abdij van Berne bij Heeswijk een belangrijke rol in de liturgische vernieuwing. Hier trachtte een jonge garde monniken, in navolging van de liturgische activiteiten in de moederabdij van Tongerlo, de liturgie te perfectioneren en later de bouw van een nieuwe kerk te realiseren.²²⁷ Ook het Volkshandboek der liturgie (1916) van de karmeliet A.J. Koenders vormde een belangrijke bijdrage in de verspreiding van de liturgische kennis onder de leken. Tenslotte waren het de franciscanen, norbertijnen en sacramentijnen, die vanaf 1928 de misweken organiseerden. Tijdens deze inmiddels verplichte jaarlijkse weken kregen de parochianen onderricht in onder meer de gregoriaanse volkszang, de betekenis van de misviering en het gezamenlijk bidden.²²⁸ De misweken droegen bij aan een brede verspreiding van de idealen van de Liturgische Beweging onder de kerkgangers.

3.3.2.3 De rol van de rooms-katholieke kunstkringen en tijdschriften

Verschillende rooms-katholieke kunstkringen speelden een rol in de gedachtevorming over een nieuwe liturgisch geëngageerde kerkelijke esthetiek. In hun tijdschriften bespraken zij onder meer nieuwe kerken, tentoonstellingen, boeken en activiteiten. Hieronder volgt een korte typering van de verschillende kunstkringen en hun bijdrage aan de kerkarchitecturale vernieuwing. Tevens tracht ik in kaart te brengen tot welke kunstkring de meest bekende kerkenbouwers behoorden. Een tweede invloedsfactor op de ideevorming over kerkarchitectuur en -inrichting waren de architectuur- en kunsttijdschriften onder redactie van in meer of mindere mate los geformeerd gezelschappen van geestverwanten. Tot slot is er invloed geweest vanuit het katholiek bouwkundig onderwijs in Tilburg, geleid door een door M.J. Granpré Molière opgezet docentencorps. Net als de Liturgische Beweging vormden deze katholieke culturele groepsverbanden, waar architecten, kunstenaars en geestelijken elkaar troffen, broedplaatsen voor nieuwe ideeën.

St.-Bernulphusgilde

Na het hoogtepunt van de neogotiek in de negentiende eeuw maakte het St.-Bernulphusgilde al vanaf 1880 een moeizame periode door. Het conservatisme stuitte jonge architecten en kunstenaars tegen de borst en de eigentijdse discussie over het vergroten van de betrokkenheid van de gelovigen bij de liturgie leek de meeste gildeleden weinig te interesseren.²²⁹ Slechts een handvol leden stelde nog prijs op het tijdschrift en tenslotte werd in 1901 de uitgave van het Gildeboek gestaakt. Tot volle tevredenheid van de Nederlandse bisschoppen besloten enkele geestelijken in 1911 het gilde nieuw leven in te blazen. Niet alleen geestelijken, maar ook leken mochten lid worden. Nog steeds gold voor de gildeleden de neogotiek als ideale stijlform voor katholieke kunst en kerkarchitectuur. Maar rond

²²⁵ Zie: L. 1950, 198-199.

²²⁶ Omnia 1919.

²²⁷ Berne-Heeswijk 1934, 211.

²²⁸ Bot 2003, 490-504.

²²⁹ Looyenga 1991, 361. Zie ook: Van Kalmthout 1998, 52-53.

1918 deed zich een nuancering voor in het denken over de neogotiek. De redactie van het in 1914 opnieuw verschenen Gildeboek gaf blijk van interesse in de liturgische opleving, de nieuwe kerkelijke bepalingen en de jonge kerkelijke bouwkunst.²³⁰ Met respect voor de architect P.J.H. Cuypers en de neogotiek nam een nieuwe generatie architecten en kunstenaars afstand van de idealisering van de Middeleeuwen, die nu als retrospectief en niet passend bij de twintigste eeuw werden ervaren. De franciscaner monnik R. Ligtenberg stelde in 1920: ‘Nu is de tijd van andere vormen rijp. De oude Liturgie wekt jonge verlangens en de technische wetenschap vond nieuwe materialen. Doch al wat in kerkbouw, kerkmeubel, kerkversiering in de laatste jaren van Cuypers vormen afwijkt, maar goed is en van blijvende waarde zal blijken, staat, en staat alleen, op brede beginselen, door Cuypers hier geleerd en bevestigd.’²³¹ De vernieuwde ideeën van het Gilde vielen niet bij alle geestelijken in goede aarde. Volgens de conservatieve karmeliet J.M. Keulers (1864-1940) toonde de geschiedenis van de christelijke bouwkunst aan dat de *traditio christiana* dateerde uit de tijd van de gotiek.²³²

De veelzijdige Th.H.A.A. Molkenboer (1871-1920), die in het begin van de jaren 1890 als bouwkundig tekenaar werkte op het atelier van P.J.H. Cuypers en hierna een eigen tekenschool opzette, publiceerde in 1900 een belangrijk richtinggevend artikel over de vernieuwing van de katholieke kerkarchitectuur.²³³ Uitgaande van de eigentijdse behoefte aan een kerkruimte waarin de gelovige gemeenschap de priester goed kon zien en horen, introduceerde hij de term ‘volkskerk’. Hoewel Molkenboer hier een begrip hanteerde waarop de Nederlandse Hervormde Kerk eeuwenlang een claim meende te kunnen leggen, te weten de kerk als staatskerk, bedoelde hij een kerkbouwtype voor het (katholieke) volk, ofwel - analoog aan de gemeenschapskunst - een gemeenschapskerk. Molkenboer beschreef een volkskerk als ‘(...) zoo eene, waar zoo veel mogelijk menschen een goede plaats hebben, waar zij allen den officiant en den prediker kunnen zien, waar zij goed kunnen hooren, goed kunnen zien, en zich zonder moeite de noodige beweging kunnen veroorlooven.’²³⁴ Kerkbouwtypes die aan deze eisen konden voldoen, waren volgens hem gebaseerd op een vierkant, veelhoekig of cirkelvormig plan. Molkenboer zocht echter aansluiting bij de schoonheid en symboliek van de oude kathedralen en prefereerde de kruisvormige kerk.

Rond dezelfde tijd ontwierp J. Stuyt (1868-1934) een dorpskerkje voor de katholieke gemeenschap in Sloten, dat aan de nieuwe liturgische eisen tegemoet kwam. De St.-Pancratius (1900), Stuyts eerste kerk, is een driebeukige basiliek met een breed middenschip, dat eindigt in een wijd rechthoekig koor en word geflankeerd door smalle zijbeuken die dienden als zijpaden. Na de ‘vestzakkathedralen’ vielen de eenvoud en het landelijke karakter in goede aarde.²³⁵ Drie jaar later bouwde Stuyt - officieel in samenwerking met Jos Cuypers - een moderne volkskerk, de St.-Antoniuskerk in Utrechtse wijk Lombok. In deze neoromaanse uitgevoerde kerk verruilde hij het neogotische basilicale type voor een eenvoudige kruiskerk met een vierkante klokkentoren in een van de oksels. Bijzonder is dat - net als in Krophollers St.-Antoniusabt in Delfshaven - niet alleen de banken in het brede schip, maar ook in de korte transeptarmen naar het vooruitgeschoven priesterkoor stonden gericht. Stuyts ruimtelijke concept oogste in binnen- en buitenland veel waardering, maar kreeg in Nederland uiteindelijk weinig navolging.²³⁶

Mogelijk geïnspireerd door de in 1898 voorlopig voltooide St.-Bavokathedraal in Haarlem experimenteerden enkele architecten van het St.-Bernulpusgilde in de periode 1900-1930 met een neo-Byzantijnse en neoromaanse vormtaal voor kerkarchitectuur.²³⁷ De centraliserende plattegrond van de Byzantijnse kerken zou tegemoet komen aan het liturgisch streven naar de gemeenschap der

²³⁰ De liturgische vernieuwing en de herziening van de Codex Iuris Canonici kunnen als belangrijke redenen voor de wederopleving van Het Gildeboek worden beschouwd. Daarnaast kan het overlijden van de oprichter kapelaan G. Van Heukelum in 1910 ruimte hebben gegeven voor nieuwe ideeën.

²³¹ Ligtenberg 1921, 53.

²³² De Graaf 1920, 92. Voor de rol van pater Keulers, zie ook: Pouls 2002, XXI-XXII; Eliëns 1989, 159; Engelman s.a. [1936], 137-151.

²³³ Molkenboer 1900, 368-370. Ten onrechte dateren Rogier en de Rooy in In vrijheid herboren 1853-1953 (p. 418) dit artikel van Molkenboer in 1896.

²³⁴ Molkenboer 1900, 368.

²³⁵ Houwink 1978, 31-32.

²³⁶ Houwink 1978, 33-34. Tekenend voor de overgangsfase rond 1900 is dat Stuyt in zijn artikel ‘In welke stijl zullen wij onze kerken bouwen?’ (Dietsche Warande en Belfort 3(1902) 2, 202) deze vraag volmondig beantwoordt met: ‘in de Gotische stijl’.

²³⁷ Erfteijer/Looyenga/Van Roon 1997, 114.

heiligen, terwijl de kenmerkende vieringkoepel het allerheiligste zou benadrukken. Dit laatste idee strookte echter niet met de gekozen traditionele inrichting. In plaats van het altaar in de viering te plaatsen - zoals het geval was in de oorspronkelijke Byzantijnse kerken - plaatste men deze in een aangebouwde apsis. Aangezien de lengtegerichte kerkbanken tot voor het priesterkoor reikten, zaten de kerkgangers *in medio templi* onder de koepel. De koepelkerken voldeden wel aan de wens van helder licht zodat de gelovigen in staat waren hun kerkboek te gebruiken.²³⁸ Stuyt waagde zich als eerste aan de koepelkerken, zoals de samen met Jos Cuypers ontworpen St.-Jacobskerk (1906) in Den Bosch, en de Cenakelkerk (1915) op het terrein van het bijbelse openluchtmuseum, de Heilige Landstichting in Groesbeek. Geïnspireerd door zijn reis naar Palestina in 1905 ontwikkelde Stuyt zich tot een eclecticus die Noord-Italiaanse en Byzantijnse stijlen combinerde met Arabische stijlen.²³⁹

Onder invloed van de versobering raakte de overdaad aan polychrome decoraties uit de mode; nieuwe kerken kregen grote witgepleisterde muurvlakken en decoraties bleven beperkt tot ribben en bogen.²⁴⁰ Later keerde Stuyt terug naar de basilicale vorm, zoals de St.-Agneskerk (1921, afbouw 1931) met haar vrijstaande en Italiaans aandoende campanile in het Willemsparkkwartier te Amsterdam. Voor het ontwerp van deze georiënteerde kruisbasiliek liet hij zich inspireren door de vroegchristelijke en vroegromaanse kerkarchitectuur. Hoewel Stuyt erin slaagde een overzichtelijke, heldere kerkruimte overdekt met cassettenplafonds te creëren, verhinderden de vierkant gemetselde en wit gestucte pijlers vanuit de zijbeuken een vrij zicht op het priesterkoor. Bijzonder is de liturgisch gewenste situering van het pijpwerk van het orgel en het zangkoor aan weerszijden van het priesterkoor, die Stuyts compagnon Jos Cuypers al eerder in de St.-Urbanus (1891) in Nes aan de Amstel en de nieuwe St.-Bavo in Haarlem (1898) had toegepast. Ook de twee ambo's passen in dit door de Liturgische Beweging zo gewaardeerde schema. Latere voorbeelden van centraalbouw zijn de O.L.V. van Altijddurende Bijstand (1921) in Bussum van Jos Cuypers en de - omstrede - betonnen H. Hartkerk (1937) in Maastricht van A.J. Boosten.²⁴¹ Hier verzamelden de parochianen zich in een geheel overkoepelde binnenruimte en bevond het hoofdaltaar zich in een nisvormige uitbouw. De centraalbouw werd met name in Brabant beproefd als vorm voor de katholieke eredienst. In 1926 sprak de Liturgische Commissie van het bisdom 's-Hertogenbosch zich op liturgische en christelijk-traditionele gronden uit tegen deze koepelkerken.²⁴² Typologisch gezien vormde de overkoepelde centraalbouw een opmaat voor een gemeenschapskerk.

De kerkarchitecturale experimenten met de neo-Byzantijnse en neoromaanse vormtaal dienden vooral als *testcase* voor de nieuwe liturgische ideeën. De bouwvorm die deze architecten en bouwpasteors zowel in liturgisch als in historisch wetenschappelijk opzicht het meest geschikt achtten, was de basilica. Ondanks de Zuid-Europese sfeer rond sommige van deze overgangskerken, betekende de distantie van de Rijnlands georiënteerde neogotiek het begin van een zoektocht naar een Nederlandse katholieke kerkbouwstijl. De bepalingen van de nieuwe codex gaven architecten en bouwpasteors voor het eerst duidelijkheid over het doel van het kerkgebouw en boden enig houvast voor de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw. Met de instelling van de diocesane Liturgische Commissies, zoals gedecreteerd in het Kerkelijk Wetboek van 1917, probeerde de Heilige Stoel de relatieve eigenrichting van bouwpasteors en architecten een halt toe te roepen.

Het heropgerichte St.-Bernulphusgilde legde contacten met de Federatie van Liturgische Verenigingen, en organiseerde in 1917 een gildereis naar de in aanbouw zijnde benedictijner St.-Paulusabdij te Oosterhout.²⁴³ In 1921 beoordeelde Van Beukering in het Gildeboek in hoeverre een drietal nieuwe kerkontwerpen voldeed aan de nieuwe liturgische eisen.²⁴⁴ Het betrof hier twee ontwerpen van de gildeleden A. Boosten en J. Ritzen, te weten voor de St. Johannes de Doper (1922)

²³⁸ Reith 1953, 42-43.

²³⁹ Houwink 1978, 37.

²⁴⁰ Cuypers 1918, 58-59.

²⁴¹ Voor informatie over de ontstaansgeschiedenis van deze kerk, zie: Pouls 2002, 135-139. Boosten experimenteerde rond 1919 als eerste architect in Nederland met een systeem van gewapend beton in zijn Johannes de Doperkerk (1922) in Eyselshoven. Zie: Van Dijk 1957. Zie ook: Houwink 1978, 55. Houwink wijst op het feit dat kerkbouwers als Jac. Van Gils en P.G. Buskens ook koepels toepasten, zoals de St.- Nicolaaskerk (1908) van Gils in Delft en de St.-Elizabeth (1907) in Rotterdam naar ontwerp van Buskens, deze koepels waren van buitenaf niet zichtbaar.

²⁴² M., 1926, 126-127.

²⁴³ Van Gorkom 1918, 103-106.

²⁴⁴ Drie 1921-1922, 24-35.

in Eygelshoven en de H. Hartkerk (1922) te Maastricht, en een niet uitgevoerd ontwerp voor een kerk te Schiedam van P.J.J.M. Cuypers. Ook in de jaren 1930 bestond het merendeel van de leden uit priesters. Belangrijke architecten die in 1932 lid waren, zijn: A. Boosten, Jos Cuypers, J. van Dongen, de bekeerlingen M.J. Granpré Molière en J.M. van Hardeveld, A.J. Kropholler, J.A. van der Laan, W.A. Maas, N. Molenaar jr., C.M. van Moorsel, F.P.J. Peutz, J. Ritzen, J.H. Sluijmer, J. Stuyt en H.W. Valk.

In 1929 presenteerde het St.-Bernulphusgilde een overzicht van de katholieke kerkelijke kunst van de laatste tien jaar. Deze tentoonstelling getiteld ‘‘Ars Sacra’’ was bijeengebracht door de Amsterdamse architect J.M. van Hardeveld (1891-1953), die in de bijbehorende catalogus zijn mening gaf over de ontwikkelingen binnen de kerkelijke bouwkunst.²⁴⁵ Hoewel Van Hardeveld begin jaren twintig modernistische betonwoningen in onder meer Rotterdam en Den Bosch had ontworpen, gaf hij nu blijk van een traditionalistische kijk op de katholieke kerkbouw. Naar zijn mening gingen de praktische liturgische eisen soms ten koste van het geestelijke en mystieke doel van het kerkgebouw, de plaats van aanbidding. Van Hardeveld vond het daarom belangrijk dat in een katholiek kerkgebouw het stoffelijke element, de materiële substantie, in evenwicht was met de onstoffelijke, ideële eisen. Ook vreesde hij de gevolgen van een andere praktische eis: de noodzaak tot het bouwen van goedkope kerken, en adviseerde hij liever een kerk van ‘‘een zeer soberen opzet’’ (...) Later zal dan de geloofszin wel zorgen dat het huis Gods op ‘n waardige wijze voltooid wordt’’. Duidelijk is dat Van Hardeveld moeite had met de lage, gedrongen kerken van de laatste tien jaar. Hij miste het omhoogstrevende effect van de gotiek en drong aan op een herwaardering van ‘‘Dr. Cuypers’ baanbrekend werk’’ en ‘‘Thijms goede lessen en helder inzicht’’. Om de invloed van de profane architectuurstromingen op de kerkbouw te beperken, zou volgens Van Hardeveld de Rooms-Katholieke Kerk meer leiding moeten geven. Alleen op deze wijze zou er eenheid en wellicht een ‘‘school’’ onder de katholieke kerkbouwers kunnen ontstaan.

Hoewel de leden stijltechnisch van inzicht verschilden, vonden zij binnen het gilde een forum voor kerkarchitectuur. Vooral architecten die op de hoogte wensten te blijven van de laatste ontwikkelingen in de kerkbouw en mogelijke nieuwe opdrachten, waren lid. Het is dus niet waarschijnlijk dat alle leden de standpunten van de redactie van Het Gildeboek onderschreven. Anderzijds besteedde de redactie ruimschoots positieve aandacht aan het werk van de eigen leden. Hierdoor geeft Het Gildeboek toch een redelijk representatief overzicht van rooms-katholieke kerkelijke kunst en architectuur in de periode 1918-1942. Na een aanzienlijke daling van het ledental staakten de activiteiten van het St.-Bernulphusgilde vrij plotseling in 1942. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de eisen van de bezetter die verordonneerde dat architecten en kunstenaars lid zouden worden van de Nederlandsche Kultuurkamer. Na de oorlog verscheen het blad niet meer. Mogelijk zag men op tegen de concurrentie met de opvolger van het R.K. Bouwblad. Een groot aantal architecten was bovendien lid van zowel het A.K.K.V. als het St.-Bernulphusgilde.

De Katholieke Kunstkring De Violier

Een multidisciplinaire kunstkring die zich eveneens afzette tegen de neogotische dominantie en in eerste instantie de rol van het oude St.-Bernulphusgilde overnam, was De Katholieke Kunstkring De Violier (1901-1952).²⁴⁶ Tot de jonge oprichters behoorden onder anderen de bekeerde journalist en latere directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg J. Kalf, de kunsthistoricus G. Brom, de beeldend kunstenaars M. Viola, J. Dunselman, P. Gerrits, Th.H.A.A. Molkenboer en J. Toorop, de architecten Jos Cuypers, J. Stuyt en W. te Riele, en twee kapelaans van de Amsterdamse Vondelkerk, F.C. van Beukering en Th. Kwakman. De leden van de Violier streefden naar kerkelijke kunst en architectuur met een eigentijds christelijk karakter. Voor de kerkelijke kunst zag men een toekomst als gemeenschapskunst, een met de architectuur samenhangende kunstvorm ter verheffing van het kerkvolk. In de kerkarchitectonische praktijk met opdrachtgevers die een neogotische ‘‘kathedraal’’ verlangden, bleek dat leden als Jos Cuypers en Te Riele niet geheel afkerig tegenover de gotische vormentaal stonden. Ook onderzochten de architecten binnen De Violier mogelijkheden om het

²⁴⁵ Van Hardeveld 1929, 5-7. Zie ook: Van Hardeveld 1930. In dit aan bouwkunst gewijde bijvoegsel werd eveneens aandacht besteed aan het moderne protestantse kerkbouw en de ontwikkelingen binnen de synagogenbouw.

²⁴⁶ Zie: Donkers 2001, 112-135; Van Kalmthout 1998, 257-274, Luykx 2007, 50-52; Peeters 1992, 55.

liturgisch gedachtegoed gestalte te geven in een nieuw centraliserend of basilicaal kerkbouwtype. De kunstkring kon haar eigen koers bepalen omdat zij niet onder kerkelijk gezag stond.

De leden van De Violier interesseerden zich voor de nieuwe ideeën van de Liturgische Beweging en de kunstvernieuwing van de benedictijner School van Beuron. Zo had Stuyt in 1902 een ontmoeting met dom D. Lenz, die leiding gaf aan de symbolistisch georiënteerde *Beuroner Kunstschule*. Lenz introduceerde een nieuwe kerkelijke kunst, die was geïnspireerd op Egyptische, Griekse, vroegchristelijke en Byzantijnse voorbeelden. Met deze strenge en gestileerde vormentaal nam de *Beuroner Kunstschule* afstand van de neogotiek.²⁴⁷ Belangrijk is dat Lenz de architectuur als de ‘moederkunst’ zag, de ondersteunende beeldende kunsten dienden hiermee een eenheid te vormen. Hij beschouwde typisch architecturale eigenschappen als geometrie, symmetrie en monumentaliteit ook richtinggevend voor de decoratieprogramma’s van kerkgebouwen.

In Nederland ontwikkelde zich in dezelfde periode een seculiere monumentale kunst. Deze eveneens strak gestileerde gemeenschapskunst werd vooral toegepast in openbare gebouwen. Qua thematiek ondersteunde de gemeenschapskunst de sociaal-democratische idealen van de gemeenschap. Opvallend is dat katholieke kunstenaars als A. Derkinderen (1859-1925) en Toorop een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van deze politiek-religieuze kunst leverden.²⁴⁸ Kerkgebouwen met een decoratieschema in de lijn van de *Beuroner Kunstschule* zijn onder meer de Amsterdamse kerken de St.-Nicolaas, ‘De Liefde’ (gedecoreerd in 1923-1926) en de O.L.V. Rozenkrans of Obrechtkerk in Amsterdam, waar de broers Jan (1863-1931) en Kees Dunselman (1878-1937) al dan niet gezamenlijk voor de beschilderingen zorgden. In zekere zin zijn de idealen van de *Beuroner Kunstschule* en de gemeenschapskunst schatplichtig aan de neogotische tradities in de kerkdecoraties. Immers ook in de middeleeuwse werkplaatsen zag men de beeldende kunst als dienaar van de kathedraalbouw. In liturgische kringen in de jaren 1920 meende men dat de herwaardering voor de *Beuroner* kunst werd gestimuleerd door een toegenomen belangstelling voor liturgie.²⁴⁹

De dominicaan M.C. Nieuwbarn (1862-1915) was eveneens lid van De Violier.²⁵⁰ Deze leraar humaniora aan het Nijmeegse St.-Dominicus College publiceerde in 1908 Het Roomsche kerkgebouw. Leer der algemeene symboliek en ikonografie onzer katholieke kerken. In de inleiding van het door Toorop geïllustreerde boek stelde Nieuwbarn vast: ‘‘In onze moderne dagen valt er een strooming naar mystiek, symboliek, liturgie en dergelijke, zoowel in literatuur als in artistiek, te vermelden.’’²⁵¹ Hij refereerde aan de 1902 in Duitsland verschenen dissertatie over symboliek van het kerkgebouw van J. Sauer, die hij echter te uitgebreid vond. Met zijn overzichtelijke boekje beoogde Nieuwbarn een groot publiek over de christelijke symboliek in het kerkgebouw voor te lichten, om zo tot een verdieping van het godsdienstig bewustzijn te komen. De onderwerpen reiken van uitleg over de oriëntatie, de achtergrond van de kruiskerk als verbeelding van het lichaam van Christus tot en met de symboliek van kleuren, bloemen en getallen. Volgens N. de Rooy zette Nieuwbarn met zijn Het Roomsche Kerkgebouw de traditie van Thijm voort.²⁵² Nieuwbarn koos de Apologetische Vereeniging Petrus Canisius om zijn werk uit te geven. Deze in 1904 opgerichte vereniging hield zich bezig met de verbreiding van de kennis van de katholieke geloofs- en zedenleer en streed tegen bedreigende ideeën vanuit het liberalisme, socialisme en atheïsme. Twee jaar eerder publiceerde Nieuwbarn Het Heilig

²⁴⁷ Zie: Von der Dunk 2000, 229.

²⁴⁸ Boot/Van der Heijden 1978, 36-38. Bijzonder is tevens dat J. Mendes da Costa (1863-1939), een joodse kunstenaar die een belangrijke rol speelde in de gemeenschapskunst, meewerkte aan het decoratieschema van een aantal kerken van Kropholler, zoals de H. Martelaren van Gorcum (1929) in Watergraafsmeer en de St. Antonius Abt (1930) in Delfshaven. In dit kader moet ook worden gewezen op de rol van de christelijk geëngageerde kunstenaar J. Thorn Prikker (1868-1932) die zich niet bij een bepaald kerkgenootschap had aangesloten. Naast zijn seculiere opdrachten maakte hij decoraties voor de voormalige hervormde Duinoordkerk in Den Haag, en in Duitsland voor een synagoge, een Oud-katholieke kerk en verschillende rooms-katholieke kerken. Zie ook: Heynickx 2008, 64-71. Heynickx legt hier uit hoe de ideoloog van de Vlaams-katholieke kunstenaarsbeweging De Pelgrim (1924-1931), L. Reypens, er in slaagde het begrip gemeenschapskunst, dat ook in België vooral in humanitaire-expressieve kringen en linkse revolutionaire milieus werd gebruikt, in te kapselen en van een christelijke lading te voorzien. Volgens Reypens waren het de indringende oorlogservaringen die zowel het mystieke besef en de geloofsbeleving als een nieuw engagement in de vorm van gemeenschapszin hadden aangewakkerd. Nader onderzoek naar de verhouding tussen de seculiere en de katholieke gemeenschapskunst in Nederland verdient aanbeveling, maar valt buiten het onderzoekskader van dit proefschrift.

²⁴⁹ Mededelingen 1924a, 338.

²⁵⁰ Peeters 1992, 55.

²⁵¹ Nieuwbarn 1908, 6. Voor meer informatie over M.A. Nieuwbarn zie: Monteiro 2008, 306-307.

²⁵² Rogier/De Rooy 1953, 658.

Misoffer en zijne ceremoniën, een verklaring van mystiek en liturgie, een populair boek dat vele herdrukken en vertalingen beleefde.

De Violier werkte van 1905 tot 1910 samen met het tijdschrift Van Onzen Tijd. De redactie van het huisorgaan was dermate geïnteresseerd in de nieuwe liturgische esthetiek dat zij de benedictijner abt dom J. de Puniet en dom R. Schutte uit Oosterhout als nieuwe medewerkers rekruteerde. Opmerkelijk is, dat de liturgische tijdschriften geen melding maakten van de activiteiten van De Violier. Na 1920 kreeg de kunstkring concurrentie van de A.K.K.V. en nieuwe tijdschriften als De Beiaard, Roeping en De Gemeenschap.²⁵³

De Gemeenschap

In het progressieve literaire tijdschrift De Gemeenschap. Maandschrift voor katholieke reconstructie (1925-1941) besteedden met name de redacteur-kunstcriticus J. Engelman (1900-1972) en de architect S. van Ravesteyn (1889-1983) aandacht aan de ontwikkeling van de (kerk)architectuur. Onder het motto ‘‘De automobiel is ons liever dan de spitsboog’’ trachtte de redactie het begrip schoonheid een nieuwe inhoud te geven. De jonge generatie katholieke literatoren zag De Gemeenschap als een podium voor vernieuwende inzichten op het gebied van literatuur, muziek, kunst en architectuur. ‘‘Het is nog moeilijk om groot en ruim te leven in Nederland’’ was een van de stellingen waarmee de redactie zich in het openingsnummer in 1925 positioneerde ten opzichte van de meer behoudende katholieke tijdschriften die onder bisschoppelijk auspiciën werden uitgegeven.²⁵⁴

De titel De Gemeenschap verwees naar een streven tot ‘‘samensmelting van het individu met de menselijke gemeenschap’’. Deze gedachte was geïnspireerd op het werk van de Franse filosoof J. Maritain (1882-1973) met wie de redactie contact onderhield.²⁵⁵ De vrijzinnig-protestants opgevoede Maritain bekeerde zich in 1906 tot het katholicisme en ontwikkelde een marxistisch geïnspireerd religieus humanisme waarbinnen de gemeenschapsgedachte prevaleerde boven individuele belangen. Maritain meende dat een goede samenleving (*bonum commune*) als aardse, tijdelijke aangelegenheid op haar beurt weer ondergeschikt was aan het boventijdelijke welzijn (*le bien intemporel*), waarin de mens vrijheid en geestelijke volmaaktheid kon verwerven.²⁵⁶ Hij dacht volgens de regels van het filosofisch-theologisch leerstelsel van het neothomisme, de aan het eind van de negentiende eeuw ontstane herleving van het denken van Thomas van Aquino en de scholastiek. Maritain ontwikkelde een nieuwe, rationele zienswijze op de esthetiek, die hij presenteerde in het essay Art et scholastique (1920). Volgens Maritain was ook kunst van een metafysische en dus bovennatuurlijke goddelijke orde, en was zij daarom niet ondergeschikt aan kerkelijke bepalingen. Deze gedachte leidde tot een ruimere visie op de kerkelijke kunst en architectuur. Zo meende Maritain dat er geen speciale stijl of techniek bestond voor religieuze kunst.²⁵⁷ Een interessant gegeven is dat hij de ‘‘door Gods geest zelf’’ gecomponeerde liturgie als ‘‘het boven alles uitmuntende type der Christelijke kunstvormen’’ beschouwde.²⁵⁸ Juist zijn poging verzoening te brengen tussen de artistieke moderniteit en de katholieke orthodoxie maakte Maritains esthetica aantrekkelijk voor de katholieke avant-garde. Architecten die zich aangetrokken voelden tot zijn gedachtegoed zijn onder meer de Belg H. Hostes (1881-1957), dom Bellot, M.J. Granpré Molière (1883-1972), maar ook de Duits-Amerikaanse modernist L. Mies van der Rohe.²⁵⁹ Vanuit haar sympathie met Maritains kunstbegrip besteedde de redactie van De Gemeenschap aandacht aan kerkelijke kunst en architectuur die in sommige diocesane kringen discutabel was.

Evenals in de andere hier besproken tijdschriften reserveerde de redactie van De Gemeenschap ruimte voor artikelen over de historische achtergronden van de liturgie, veelal geschreven door

²⁵³ Voor informatie over de in dit onderzoek niet bestudeerde tijdschriften De Beiaard en Roeping zie: Rogier/De Rooy 1953, 583-586. Voor het katholieke literaire tijdschrift De Beiaard (1916-1925) schreven onder meer de architecten A.J. Kropholler en A. Siebers, en de binnen de Liturgische Beweging actieve geestelijken dom R. Schutte en W.G.J. van Koeverden. Het literaire tijdschrift Roeping (1922-1944) was het initiatief van een groep katholieke jongeren die streefden naar culturele emancipatie, een rol die het tijdschrift De Gemeenschap echter zou vervullen.

²⁵⁴ Verantwoording 1925, 5.

²⁵⁵ Een ander door Maritains moderniseringsstreven beïnvloed tijdschrift is L'Art Sacré, een initiatief van de Franse dominaner paters M.A. Couturier en P. Régamey. (Zie ook: Hst. 4.5)

²⁵⁶ Opdebeek 2004, 245.

²⁵⁷ Mededelingen 1924b, 247-250. Zie ook: Heyninckx 2008, 96-97.

²⁵⁸ Maritain 1924, 85.

²⁵⁹ Monteiro 2008, 245; Heyninckx 2008, 98, 101-106, 117.

geestelijken als A.J.D. van Oosten en P.C. (mogelijk pater C.A. Terburg of pater Cas). Belangrijke kunstzinnige, literaire of liturgische medewerkers, die ook bij andere tijdschriften of kunstkringen op het gebied van liturgie, kerkelijke kunst en architectuur betrokken waren, zijn: A.J.N. Boosten, H. Jonas, W.A. Maas, W. Moens, J. Nicolas en C.A. Terburg, die in 1924 de vertaling verzorgde van Maritains Art et scolastique.²⁶⁰

Het R.K. Bouwblad

In 1929 richtte de architect-stedenbouwkundige en voorzitter van de A.K.K.V. A. Siebers (1893-1978) Het R.K. Bouwblad. Veertiendaagsch tijdschrift voor bouw- en sierkunst op. De redactie werkte volgens de volgende beginselverklaring: “Het R.K. Bouwblad wijdt in de eerste plaats zijn aandacht aan de kerkelijke bouwkunst waarmee de architectuur staat of valt als uiting eener gemeenschap. Het verwerpt evenzeer het karakterloos voortsloffen in academische, historicistische richting als het individualistisch zich uitvieren in vormen die wèl nieuw-modisch zijn, maar niet 'modern', in den zin van: eigentijdsche realisatie der gezonde beginselen, wier waarde in het verleden bewezen werd. Het wil bevorderen: het streven, uit de verwarde en verwarrende veelheid der huidige 'stijlen', naar die eenheid, welke gegrondvest is op het levenskrachtige in de traditie der groote Christelijke Kunst.” De bijdrage van Het R.K. Bouwblad aan de discussie over de eigentijdse kerkelijke architectuur bestond uit samenvattingen van studiebijeenkomsten van de A.K.K.V. en artikelen over liturgie. In de uitgebreide recensies van net opgeleverde kerken en kloosters in Nederland - en soms België, Duitsland en Frankrijk - hielden de redacteurs de gebouwen langs de meetlat van het ideale christelijke kerkgebouw. Ook kregen architecten de kans hun eigen kerken te presenteren.

In de periode 1929-1945 bestond de redactie uit de architecten J. van Dongen, B.J. Koldewey, C.M. van Moorsel en N. Molenaar jr.. Als liturgische medewerkers waren dom A. Beekman, F.C. van Beukering en M. English aangetrokken. Medewerkers uit de hoek van de architectuur waren behalve Siebers, ondermeer: A.J. Kropholler, M.J. Leeuwenberg en H. van Oerle. Opvallend is dat een groot aantal van deze architect-redacteurs eveneens lid was van het St.-Bernulphusgilde. Dat de bisdommen een oogje in het zeil hielden, blijkt uit de aanwezigheid van een censor in de redactie. Vanaf de tweede helft van de jaren 1930 besteedde het tijdschrift ook aandacht aan protestantse traditionalistische kerkarchitectuur, zoals van de architecten G. Feenstra en G. Friedhoff. In 1940 besloot de redactie het predikaat “R.K.” te doen vervallen om “‘uit de verwarde en verwarrende veelheid der huidige stijlen’ tot die eenheid te komen, welke gegrondvest is op het levenskrachtige der groote Christelijke Kunst”.²⁶¹ Tijdens de oorlog kwam het tijdschrift uit tot 1942; in 1946 werd de uitgave onder de naam Katholiek Bouwblad hervat.

In de periode 1932-1940 organiseerde de A.K.K.V. jaarlijkse studiedagen in het klooster van de oorspronkelijk Franse broeders, Sainte-Marie te Huijbergen.²⁶² Tijdens deze bijeenkomsten hield men voordrachten over christelijke kunst, architectuur en liturgie met als doel de eenheid van Nederlandse kerkelijke kunst te bevorderen. De organisatie van de “Huijbergse dagen” bestond onder anderen uit M.J. Granpré Molière die optrad als voorzitter, de voorzitter van de A.K.K.V. Siebers en een drietal redacteurs van Het R.K. Bouwblad: Van Dongen, Van Moorsel en Molenaar, aangevuld met de beeldend kunstenaar J. Colette en de Vlaamse activist en letterkundige W. Moens.²⁶³ (afb. 13) Gezien de gedeelde interesse in liturgie en kerkbouw besloot men in 1937 de programma's van de Liturgische Weken en de Huijbergse dagen op elkaar af te stemmen.

In 1933 plaatste de redactie een curieus artikel over kerkbouw geschreven door een fervent aanhanger van de ideeën van Granpré Molière, de onbekende “B.B.”.²⁶⁴ Deze auteur meende verschillende moderne kerkontwerpen te moeten “omwerken” c.q. verbeteren. Hij deed dit aan de

²⁶⁰ Voor meer informatie over de rol van pater Terburg in verschillende non-conformistische, antiklerikale kunstzinnige kringen, zie: Monteiro 2008, 244-246.

²⁶¹ Redactie 1940, 1.

²⁶² Zie: Pouls 2001a, 160-183; Pouls 2001b, 225-243.

²⁶³ De politieke vluchteling W. Moens (1898-1982) was tot 1940 redactielid van Het R.K. Bouwblad en actief lid van de Vlaams-nationalistische partij Het Vlaams Front. Tijdens de oorlog keerde hij terug naar België, waar hij werkte als directeur van de nationaal-socialistische Zender Brussel. Voor informatie over een interessant meningsverschil over architectuur, dat zich in de jaren dertig afspeelde tussen Moens de architect H. Hostes, zie: Heynickx 2008, 114-117.

²⁶⁴ B. 1933, 369-376.

hand van afbeeldingen van, niet bij name genoemde, foute en goede kerken. Zo verplaatste hij torens van de zijgevel naar de voorkant, en verwijderde hij “onorganische vermenging van platte en schuine daken” en opzichtige ramen. Evenmin hield hij van zich versmallende priesterkoren. B.B. had moeite met de veelheid van lijnen die architecten toepasten om het katholieke kerkgebouw in “passende aansluiting aan de liturgische plechtigheden” te moderniseren. Uit zijn verbeteringen blijkt dat zijn voorkeur uitging naar een Kropholleriaanse dorpskerk met grote gevelvlakken. Getraceerde voorbeelden van kerken die in aanmerking kwamen voor verbetering zijn de O.L.V. Geboorte (1929) met haar paraboolvormige dakvorm van J. Kuyt in Halfweg en de expressionistische H. Hartkerk (1927) in Schiedam van J.M. Groenewegen.

themanummer “Kerken” van Wendingen (1931)

Beslist niet specifiek als katholiek aan te duiden, is het op de internationale avant-garde gerichte tijdschrift Wendingen. Maandblad voor Bouwen en Sieren (1918-1931), het orgaan van het architectuurgenootschap Architectura et Amicitia. Uit het laatste in 1931 verschenen themanummer “Kerken” sprak evenwel een poging tot een oecumenische benadering van kerkbouw. Op verzoek van hoofdredacteur H.C. Verkruysen stelde de katholieke kerkenbouwer G.M. Leeuwenberg (1899-1967) een overzicht samen van foto’s en plattegronden van katholieke, hervormde en gereformeerde kerken uit het grote aantal nieuwe kerken van de laatste tien jaar. Het uitgangspunt voor de selectie vormde niet zozeer het tonen van de nieuwste architectonische smaken of modes, maar “het ernstig pogen om den eeredienst in het moderne kerkgebouw beter tot haar recht te doen komen.”²⁶⁵ Het viel Leeuwenberg op dat het innerlijk van het eigentijdse kerkgebouw zich vernieuwde, terwijl het uiterlijk dikwijls traditioneel bleef. Als belangrijkste representant van de volgens Leeuwenberg kleine katholieke stroming die eenvoudige ruime kerken met vrij zicht op de liturgische rituelen bouwde, had hij graag een kerk van Kropholler getoond, maar deze wenste niet aan de uitgave mee te werken.

Opvallend is dat, ondanks de heersende meer sacramentele opvatting binnen de hervormde en gereformeerde kerk, Leeuwenberg het aanhoren van Gods woord en het gezamenlijke gezang en gebed als de leidraad in de protestantse liturgie kenschetste. Hierbij paste volgens hem een kerktipe dat zich concentreert rond de voorganger en het orgel en waarin de akoestiek van groot belang is. Afhankelijk van de waarde die de gemeente aan de sacramenten van avondmaal en doop hechtte, plaatste men het doopvont en de tafel in de aslijn van de kerk. Van de zestien getoonde kerken waren er elf katholiek, drie hervormd en twee gereformeerd. Saillant detail is dat de gereformeerde Kloppersingelkerk van Boeyinga hier als hervormd wordt gepresenteerd.

R.K. Leergangen in Tilburg: Architectenopleiding

In 1936 startte de vierjarige cursus voor het diploma “architect” aan de afdeling “Hooger Bouwkundig Onderwijs” van de Academie voor Beeldende en Bouwende Kunsten, verbonden aan de R.K. leergangen te Tilburg.²⁶⁶ De cursus beschikte over een wetenschappelijke en kunstzinnige leiding in de vorm van een Commissie van Advies onder voorzitterschap van Granpré Molière. Overige leden waren H.T. Thunnissen als vertegenwoordiger van het St.-Bernulphusgilde, J. van Dillen van de afdeling Bouw van de A.K.K.V., J. van Hardeveld en J. Kayser. Drie tot vier avonden per week volgde men hier lessen in onder meer de volgende vakken: bouwkundige compositie en verhoudingen (G.C. Stuyt), ontwerpen van gebouwen (J. Kuiper), componeren en utiliteitsbouw (Thunnissen) en decoratieve schilderkunst en mozaïek (J. Colette). Het vak “kerkelijke bouwkunst” werd verzorgd door J. van Dongen, terwijl de kapucijner pater-liturgist P. Constantinus van Schiedam (kloosternaam van J.N. Reijgersberg, 1885-1970) de lessen “Liturgie en kerkbouw” voor zijn rekening nam.²⁶⁷ (afb. 14)

²⁶⁵ Leeuwenberg 1931, 3.

²⁶⁶ Cursus 1936, 176-177; Constantinus 1950, 33-34. Zie ook: Rogier/De Rooy 1953, 191. Ook De Rooy maakte melding van de invloed van Granpré Molière op de leergang voor Hooger Bouwkundig Onderwijs in Tilburg. De in 1912 door H.W.E. Moller (1869-1940) opgerichte R.K. Leergangen verzorgde aanvankelijk MO-opleidingen op katholieke grondslag in Amsterdam; in 1913 verhuisde het instituut naar Den Bosch om in 1918 in Tilburg te belanden. Na zijn ontslag richtte Moller in 1922 het katholieke literaire tijdschrift Roeping op.

²⁶⁷ De uit Schiedam afkomstige pater Constantinus was de oudste zoon van een gezin van twaalf kinderen. Na zijn intrede bij de kapucijnen zijn vier van zijn broers en zussen hem nagevolgd. Op de titelbladen van zijn publicaties wordt de auteur aangeduid met P. Constantinus. In 1939 was Constantinus woonachtig (en mogelijk werkzaam) in het Serafijns Seminarie in het Noord-Brabantse Langeweg, later zou hij verhuizen naar het Kapucijnerklooster in Breda.

Mede geïnspireerd door de Huijbergse studiedagen publiceerde Constantinus in 1939 een praktische handleiding voor priester en kunstenaar, getiteld Liturgie en kerkbouw en voorzien van een inleiding van Granpré Molière.²⁶⁸ Het boek was gebaseerd op zijn eerdere overzicht Kerkelijke bepalingen en kerkelijke bouwkunst uit 1932, die reeds in 1925 door Constantinus waren behandeld in Het R.K. Bouwblad.²⁶⁹ Hierin behandelde hij onder meer de kerkelijke bepalingen die van belang waren voor de kerkelijke (bouw)kunst van de Codex, de provinciale concilies en de diocesane synoden.²⁷⁰ In het leerboek bouwde Constantinus verder op zijn lessen ‘‘Liturgie en kerkbouw’’ en beschreef hij de ontwikkelingsgeschiedenis van verschillende onderdelen van het kerkgebouw en de liturgische inrichting, verlevendigd met volgens hem al dan niet geslaagde eigentijdse voorbeelden. De pater maakte zich zorgen over een gebrek aan eenheid in de moderne kerkbouw en weet dit aan individualisme en rationalistisch liberalisme. Aandacht voor de liturgie zou de oplossing bieden. ‘‘Bezieling door liturgische geest is het beste middel voor de opvoeding tot de katholieke gemeenschapsgedachte, het beste voorbehoedmiddel tegen individualisme en rationalisme op kerkelijk kunstgebied, de beste waarborg voor het nationale karakter en de tijdeigen aard onzer liturgische kunst, het onderpand voor al wat nationale, regionale, lokale waarde heeft.’’²⁷¹ Ook Granpré Molière, wees in zijn inleiding op het belang van de liturgie voor de christelijke kunst. ‘‘Deze eeuw is een eeuw der vernieuwing; van een vernieuwing naar de wereld, die een leugen is; en van een vernieuwing door de H. Kerk, die waarachtig is. Deze vernieuwing komt vooral door de H. Liturgie (...).’’²⁷²

Als relatieve eenling wist de kapucijner pater Constantinus, die zich begaf in de hoogste kringen van de door de benedictijnen gedomineerde Liturgische Beweging en publiceerde in verschillende tijdschriften op het gebied van liturgie en architectuur, eenheid te scheppen in de wirwar van kerkelijke bepalingen over kerkbouw en kerkelijke kunst. Zijn veelgelezen publicaties vol praktische aanwijzingen boden houvast aan zowel nieuw bouwkundig talent dat brood zag in de katholieke kerkbouw als gearriveerde kerkarchitecten die zich ontvankelijk toonden voor zijn autoriteit.²⁷³

3.4 Het christocentrische kerkgebouw: analyse van een gemeenschapskerk

In deze paragraaf geef ik een analyse van een nieuw kerkbouwtype, het christocentrische kerkgebouw, dat rond het midden van de jaren twintig tot bloei kwam. In 1924 signaleerde pater L. Verwilt in Het Gildeboek een nieuwe kerkarchitectonische stijl: ‘‘Heel langzaam groeit in de laatste twintig jaar een nieuwe kerkstijl, spontane uiting van het in geestdrift oplevende, verjongende Christendom. Ontegenzeggelijk inspireert zich die jeugdige beweging op de Liturgie (...). De Liturgie trekt meer naar vroeg-Christelijke tijden dan naar de Middeleeuwen. (...) De liturgische beweging stuwt een Christocentrische drang: met alle krachten spant zij zich in om het H. Misoffer te verheffen, met luister te omgeven, meer dan in laatste eeuwen het geval was (...).’’²⁷⁴

Voor een analyse van de kenmerken van deze nieuwe kerkbouwstijl heb ik de volgende bouw- en kunsttijdschriften bestudeerd: Het Gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde (1918-1940), dat werd uitgegeven door het St.-Bernulphusgilde, het progressieve tijdschrift De Gemeenschap (1925-1941), Het R.K. Bouwblad (1929-1940) en zijn opvolger Het Bouwblad (1940-1942), de spreekbuis van katholieke, traditionalistische architecten. Ook is gebruik gemaakt van de

²⁶⁸ Constantinus 1939.

²⁶⁹ Constantinus 1932. Voor dit literatuuronderzoek naar de relatie tussen liturgie en kerkarchitectuur is gekozen om wat betreft de bijdragen van pater Constantinus voornamelijk uit te gaan van het leerboek Liturgie en kerkbouw, waarin zijn denkbeelden over liturgie en kerkbouw meer zijn uitgekristalliseerd.

²⁷⁰ P. Constantinus behandelde eveneens die bepalingen van het Pontificale Romanum, het Caeremoniale Episcoporum, het Rituale Romanum en het Missaal, die in zijn ogen van belang waren voor rooms-katholieke kunstenaars. Het Pontificale Romanum beschrijft de bisschoppelijke handelingen bij het toedienen van de sacramenten en de sacramentaliën, zoals de altaar- en kerkconsecratie, de kerkhofwijding en de klokkendoop, terwijl het Caeremoniale Episcoporum een nadere omschrijving geeft van die plechtigheden en de bijbehorende gewaden en benodigdheden. Het Rituale Romanum diende meer als praktisch handboek voor de geestelijken bij het toedienen van de sacramenten en sacramentaliën. Het Missaal tenslotte is een misboek waaruit de priester de gebeden, gezangverzen en lezingen behorende bij die dag van het kerkelijke jaar opdroeg. Al deze bronnen beschrijven alleen de liturgische rituelen en behandelen derhalve niet de kerkgebouwen zelf.

²⁷¹ Constantinus 1939, 12.

²⁷² Granpré Molière 1939a, 7.

²⁷³ Onderzoek naar het mogelijk bewaard privéarchief van pater Constantinus zou een belangrijke aanvulling c.q. bijstelling van dit beeld kunnen opleveren.

²⁷⁴ Verwilt 1924, 20-21.

belangrijkste richtinggevendende artikelen over kerkbouw in het Vlaamse Tijdschrift voor Liturgie en het Nederlandse Maandschrift voor liturgie en zijn opvolger. Tot slot is de bijdrage van pater Constantinus in de vorm van zijn publicatie Liturgie en kerkbouw (1939) onder de loep genomen.

Om de nuances in de Nederlandse rooms-katholieke kerkarchitectuur in de periode 1920-1940 te verkennen, bespreek ik in het onderstaande overzicht een aantal hoofdkenmerken waaraan het ideale christelijke kerkgebouw diende te voldoen. Mede geïnspireerd door Krophollers brochure Over onzen hedendaagschen kerkbouw (1925) is hier gekozen voor een onderscheid in liturgische, esthetische, apostolische factoren.²⁷⁵ Ook uit onderzoek van de eerder genoemde bronnen blijkt dat deze drie factoren een rol speelden in de ideevorming over het christocentrische kerkgebouw. De verschillende factoren staan bovendien met elkaar in verband en kunnen elkaar overlappen. Om de ontwikkeling in de visie op de factoren in kaart te brengen, behandel ik de opinies chronologisch.

Onder de liturgische factoren schaar ik kenmerken die te maken hebben met de christelijke symboliek en het heersende ideaal van de ‘mede-offergedachte’: de oriëntatie als gebedsrichting, de nadruk op het hoofdaltaar, de eenheid van ruimte, het ontwerpen van binnen naar buiten, en de plaats van het orgel en de *scola cantorum*. De esthetische factoren bestaan uit de eigentijdse stijldiscussie tussen aanhangers van het traditionalisme en het modernisme, en de functie van de kerkelijke kunst binnen het kerkgebouw. De stedenbouwkundige ligging van de kerk heeft vanwege de gewenste oriëntatie raakvlakken met de liturgische factor, maar beschouw ik hier als een apostolische factor, voorzien van een symbolisch-esthetisch sausje.

Het streven naar een sobere, overzichtelijke en vrij brede kerkruimte was een internationaal verschijnsel, dat zich behalve in Nederland voordeed in België, Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, Noorwegen en Denemarken.²⁷⁶ In mindere mate bouwde men dergelijke kerken in het conservatiever ingestelde Engeland, de Verenigde Staten, Spanje en Italië (met uitzondering van Lombardijen).

3.4.1 Liturgisch factor: mede-offergedachte en christelijke symboliek

oriëntatie als gebedsrichting

De door Alberdingk Thijm aanbevolen Heilige Linie bleef in de ideevorming over het ideale christocentrische kerkgebouw gehandhaafd. Toch spraken slechts twee auteurs over het belang van de oostwaartse gebedsrichting. Kennelijk lag het accent op de georiënteerde stedenbouwkundige ligging. In zijn bespreking van de symboliek van het katholieke kerkgebouw in het Maandschrift voor Liturgie (1917) onderschreef de Helvoirtse kapelaan Van Dijk het belang van een georiënteerde ligging van het kerkgebouw.²⁷⁷ De oostelijke gebedsrichting van de eerste christenen vormde in zijn ogen de grondslag voor de kerksymboliek en dus voor de vormgeving van ‘ons ideale kerkgebouw’.

Ook Constantinus noemde in zijn leerboek van 1939 de oriëntatie van het kerkgebouw in relatie tot de liturgie en stelde vast dat er voor de celebratie met het gelaat naar het volk zowel voor- als tegenstanders waren te vinden. ‘De Bisschoppen kunnen daarvoor toestemming geven, doen het evenwel sporadisch. Alles bijeen schijnt de gezamenlijke Oostrichting van bouw, priester en volk de beste te zijn, zodat heden de bouwmeester zich praktisch daarop kan schoeien.’²⁷⁸

unum altare

De concentratie op het devotionele hoogtepunt van de katholieke liturgie, de viering van de eucharistie, uitte zich in een behoefte aan zichtbaarheid van het hoofdaltaar (*unum altare*). Tijdens de Liturgische Week in 1923 raadde de liturgist W. English aan het altaar niet tegen de muur of in een hoek te plaatsen. De tafel zou geheel vrij moeten staan, zodat men *in circuitu mensae Domini* ofwel vrij om het hoofdaltaar kon lopen.²⁷⁹ Het tabernakel, altaarkruis en de kandelaars belemmerden echter het zicht op het altaar. English stelde voor het tabernakel op een nevenaltaar te plaatsen, mede ter

²⁷⁵ Roeping en Kropholler maken geen melding van liturgische eisen, maar van godsdienstige eisen. Vanwege het nauwe verband tussen de sociaal-demografische en de economische factoren op de kerkbouw in de periode 1920-1940 is hier gekozen voor de benaming ‘sociaal-economische factor’.

²⁷⁶ Constantinus 1958, 156.

²⁷⁷ Van Dijk 1917c, 33-36. Opvallend is dat Van Dijk zich hier baseerde op Sauers Symbolik des Kirchengebäudes in plaats van op Van Ackens geschrift Christozentrische Kichenkunst.

²⁷⁸ Constantinus 1939, 54.

²⁷⁹ Poels 1923, 180.

beperking van de heiligenverering die daar vaak plaatsvond. Op deze wijze concentreerde de devotionele aandacht van de gelovigen zich op de gezamenlijk gevierde eucharistie. Als ideaal beschouwde English een hoogaltaar met nevenkapellen, waarbij de nevenaltaren enigszins onzichtbaar waren opgesteld. Hij adviseerde het priesterkoor achter het altaar te bouwen, zodat de priester met het gezicht naar het volk gekeerd kon staan en er een liturgisch samenspel van priester en volk kon plaatsvinden ‘zoals dat in de abdij zoo ruim en schoon was ingericht’.²⁸⁰

Ook Kropholler noemde de zichtbaarheid van het hoofdaltaar van groot belang.²⁸¹ Ter accentuering van de liturgie raadde hij aan het priesterkoor, ook wel presbyterium genoemd, meer licht te geven dan de resterende kerkruimte. Om te voorkomen dat de gelovigen tegen het licht in moesten kijken, stelde hij voor het altaar indirect via ramen opzij of boven te belichten.

Volgens Constantinus hoorde alleen het hoofdaltaar op het presbyterium en hij constateerde dat men dit gebruik in toenemende mate toepaste.²⁸² Hierdoor ontstond een duidelijker onderscheid tussen het vaste hoofdaltaar en de zij- en bijaltaren. Volgens canon 1268 § 4 van het Kerkelijke Wetboek diende men het sacramentsaltaar kostbaar en verfijnd uit te voeren. Een hangend of staand ciborium of baldakijn boven het hoofdaltaar zou de gelovigen nog meer naar het middelpunt van de liturgie trekken.²⁸³ In directe relatie met het hoofdaltaar stond volgens Constantinus de communiebank. Hij constateerde dat in meerdere christocentrische kerken het priesterkoor werd afgeschermd door drie communiebanken zodat meerdere priesters tegelijk de communie konden uitreiken.²⁸⁴ Net als English hechtte Constantinus waarde aan een centrale ligging van het hoofdaltaar, zoals op de priesterkoren van abdijskerken vaak het geval was. In plaats van een neogotisch vleugelaltaar raadde hij een modern tafelaltaar aan, zoals dom Bellot had ontworpen voor de abdij te Oosterhout.

eenheid van ruimte

In het christocentrische kerkgebouw drukte de eenheid van ruimte het belang van de gemeenschappelijk beleefde liturgie uit. Na eerdere ruimtelijke experimenten bouwde men nu kerken met een kort, maar breed middenschip dat plaats aan alle gelovigen bood en brede transepten zodat meer gelovigen de liturgie van dichtbij konden volgen. Kerken kregen smalle zijbeuken die enkel als gangpad of processiegang dienden

English stelde in 1923 tevreden vast dat vele contemporaine architecten kerken bouwden met een grote ruime middenbeuk voor alle gelovigen.²⁸⁵ Twee jaar later onderstreepten Kropholler en Van Moorsel de woorden van paus Pius X over de deelname van de gelovigen aan de eredienst. Zij streefden naar ‘een kerk, waarin geen gezichtsbelemmeringen als pijlers en voorspringende hoeken zijn opgesteld tusschen den priester en het volk, waarin geen verhoogd gedeelte van het dakwerk in de kruising van schip en dwarschip de woorden van den prediker voor het volk doet verloren gaan; een kerk, die liefst breed en kort is, waardoor men op de achterste banken den priester goed kan zien en hooren.’²⁸⁶ In zijn geschrift later dat jaar noemde Kropholler ook de transepten als mogelijke ruimten voor kinderzitplaatsen.²⁸⁷ Hij constateerde dat het brede middenschip en de houten overkapping van zijn O.L.V. van Goede Raadkerk te Beverwijk uit 1914 steeds meer navolging kregen.²⁸⁸

Voor de eenheid van ruimte was ook de ligging van de doopkapel en de biechtstoelen van belang. Kropholler gaf deze sacramenten onderstrepen een voorname locatie in plaats van de gewoonte om ze in ‘hoekjes te verbergen’.²⁸⁹ Dit standpunt werd gedeeld door Ons Liturgisch Tijdschrift (1928), waar men adviseerde voor de doop een afzonderlijke kapel aan de kerk te ontwerpen, voorzien van een aparte ingang, wachtkamer en uitgang in de kerk.²⁹⁰ De symbolische betekenis van de doop kon architectonisch benadrukt worden door een afdaling met treden naar het

²⁸⁰ Poels 1923, 180.

²⁸¹ Kropholler 1925, 2-3. Zie ook: Kropholler 1923, 112-114.

²⁸² Constantinus 1939, 97-99.

²⁸³ Constantinus 1939, 108-109.

²⁸⁴ Constantinus 1939, 109.

²⁸⁵ Poels 1923, 180.

²⁸⁶ Kropholler/Van Moorsel 1925, 13-14.

²⁸⁷ Kropholler 1925, 3-4.

²⁸⁸ Kropholler 1925, 5.

²⁸⁹ Kropholler 1925, 3.

²⁹⁰ W. 1928, 47.

doopvont. ‘‘Wellicht blijft de doopkapel dan bewaard voor de profanatie van ... bergplaats voor stoelen, kerkbezems etc etc.’’

Tijdens de Huijbergse studiedagen in 1936 wees Koldewey op een nadelig aspect van een brede kerkruimte zonder zuilen.²⁹¹ De breedte zou het ‘‘stuwende’’ effect naar het altaar, dat in een lengtegerichte kerk goed tot uitdrukking komt, teniet doen. Een aantal architecten probeerde dit te ondervangen door kerken te bouwen met een lang smal schip, dat was verbreed met korte zijbeuken.

Hoewel het Kerkelijk Wetboek niet een bepaald geometrisch grondplan voorschreef, vond Constantinus een kruisvormige kerk in principe het meest symbolisch.²⁹² Om vervolgens te concluderen: ‘‘Daar echter de praktische liturgische doeleinden allereerst beslissen, hangt daarvan grotendeels de vormgeving af.’’ Volgens hem dienden de transeptvormige armen van de nieuwe kerkgebouwen allereerst om een christocentrische ruimte voor de gelovigen te scheppen.²⁹³ Constantinus noemde de moderne opvatting van eenheid van ruimte een verdieping van de renaissance- en barokgedachte. Het ‘‘uitbundige, feestelijke’’ zou in de moderne kerken getemperd worden en de eenheid verinnigd door de herinnering aan de huisvieringen en de ‘‘priesterlijke medeoffergedachte’’ in vroegchristelijke tijd. Technisch gezien was het volgens Constantinus onmogelijk om grote hoge kerken te bouwen die zouden voldoen aan de eigentijdse behoefte aan één ruimte met een niet door zuilen belemmerd zicht op het priesterkoor. Hij beaamde dat een lage overkluizing of een open dakstoelconstructie esthetisch niet bevredigden, maar hij verkoos deze oplossing boven een terugkeer naar de Gotiek of het Romaans ten koste van de ‘‘met moeite verworven liturgische mede-offergedachte’’.²⁹⁴

Als voorbeeld van een moderne ruimte-eenheid noemde Constantinus de St.-Jozefkerk (1932) te Achterveld. (afb. 15) Geïnspireerd door romaanse abdijkerken in Zuid-Frankrijk tekende architect H.W. Valk (1886-1973) deze christocentrische kruisbasiliek met een lage westelijke toren. Een uitgebreide reeks tekeningen laat zien hoe de architect zocht naar een geschikt grondplan. Valk was zeer goed op de hoogte van de ideevorming over het christocentrische kerkgebouw in Duitsland; het is niet bekend of hij contacten had met Duitse architecten als G. Bestelmeyer, A. Bosslet en D. Böhm.²⁹⁵ Vergelijkbare kerken met naar beneden doorgetrokken dakvlakken van Valk staan in Doetinchem en Haalderen. De kerken zijn opgetrokken uit vol gevoegde kloostermoppen die ook binnen in het zicht zijn gelaten. Valk slaagde erin de lage intieme ruimte van het brede middenschip te verbinden met de transepten, die uit twee bouwvolumen bestaan. Het presbyterium hield hij ondiep en lijkt daardoor eerder op een abside. Onder de met een tentdak gedekte vieringtoren schijnt het licht direct op het centraal gelegen presbyterium.

Om de eenheid van ruimte niet te verstoren raadde Constantinus aan de zijbeuken alleen te gebruiken als processiegangen.²⁹⁶ Biechtstoelen zag hij bij voorkeur ingebouwd in de processiegangen, bijvoorbeeld in de buurt van het kerkportaal zodat het afnemen van de biecht tijdens de mis niet teveel onrust zou veroorzaken. Andere liturgische aspecten die hun plaats in de kerkarchitectuur opeisten, waren de sacramentsnisjes in de achterwand van de apsis voor de wijn- en waterampullen en de veilige bewaarplaatsen voor de gewijde oliën in de doopkapel.²⁹⁷

Constantinus vroeg ook aandacht voor de verlichting van de kerk die volgens hem in belangrijke mate bijdroeg aan een plechtig en sacraal kerkinterieur dat ‘‘(...) noch somber, noch uitbundig, doch rustig-blij en zó verlicht, dat men met den priester, in en door wien allen hun offer brengen, zijn missaal kan volgen om inniger met hem verenigd de liturgie te beleven’’.²⁹⁸ Hij raadde aan hiermee rekening te houden bij de bepaling van de plaatsing, de grootte en het aantal ramen, en de tonaliteit van het glas. Ook wees hij op de bijzondere lichtwerking in de St.-Sebastianskerk (1924) te Apeldoorn, waar architect J. van Dongen de travee voor het priesterkoor donkerder had gehouden. Het is opmerkelijk dat Constantinus dit voorbeeld noemde want de theatraal aandoende scheiding tussen

²⁹¹ Koldewey 1936, 397.

²⁹² Constantinus 1939, 76.

²⁹³ Constantinus 1939, 80-81.

²⁹⁴ Constantinus 1939, 82.

²⁹⁵ Van der Vaart 2007, 16-18.

²⁹⁶ Constantinus 1939, 123. De toepassing van uitwendige steunberen leverde vrije zijwanden, waar de kruiswegstaties een plaats vonden.

²⁹⁷ Constantinus 1939, 121.

²⁹⁸ Constantinus 1939, 82.

de priester- en gelovigenruimte spreekt het principe van de ruimtelijke eenheid feitelijk tegen. Voor de verlichting van de doopkapel vond Constantinus het passend drie, vier of zeven vensterramen aan te brengen, als verwijzing naar de drie-eenheid, de vier Evangelisten of de zeven gaven van de H. Geest.²⁹⁹

van binnen naar buiten

In de bestudeerde literatuur werd de ideevorming over het christocentrische kerkgebouw slechts een enkele keer verwoord als het ontwerpen ‘‘van binnen naar buiten’’. Alleen broeder Urbanus van de Gentse St.-Lucasschool stelde in 1933 in Het R.K. Bouwblad dat de liturgie niet alleen de inrichting maar ook het exterieur van de kerk diende te bepalen.³⁰⁰ ‘‘De constructiefouten, zoals ingewikkelde penetraties van daken, nuttelooze en artificieele puntgevels en bouwmotieven, valsche geveleffecten moeten worden vermeden.’’

Wel constateerde Constantinus in 1939 ‘‘het meer algemeen zich openbarend streven, heel bijzonder bij de moderne kerkbouw, *het centrale punt der liturgie* ook in de constructie tot uiting te brengen; vandaar het hoger optrekken van het dak boven dit gedeelte, of de bekroning ervan door een sprekende torenbouw.’’³⁰¹ De St.-Theresekerk in Tilburg naar ontwerp van H.W. Valk uit 1931 noemde hij daarbij als voorbeeld met een tekenende bekroning van het eucharistisch centrum, in de vorm van een ronde vieringtoren met een kegelvormig dak. Net als broeder Urbanus streefde Constantinus naar eenheid in compositie; teveel kleinere onderdelen als doopkapel, devotiekapellen, sacristie en transepten zouden storend werken in het geheel van het bouwlichaam.

Ook Leeuwenberg die het allerlaatste nummer van Wendingen had mogen samenstellen, zag in de katholieke kerkbouw vooral nieuwe kerktypes ontstaan die het liturgische hoogtepunt benadrukten. Als voorbeelden van kerken met een toren boven het priesterkoor toonde hij de St.-Franciscus (1932) in Steenwijksmoer van J. van Dongen en de, zelden afgebeelde, zeer modernistisch vormgegeven St.-Augustinus (1932 - gesloopt in 1977) aan de Postjeswetering in Amsterdam-West van K.P. Tholens (1892-1971).³⁰² (afb. 16) Ook de driebeukige kruiskerk St.-Jozef (1932) in Geldrop van C.M. van Moorsel en B.J. Koldewey eindigt het schip in een brede rechthoekige torenpartij met schilddak als onderkomen voor het priesterkoor. Leeuwenberg nam niet alleen dure katholieke kerken op, zoals in Wassenaar, maar ook een kerkverbouwing in Lier, enkele kapellen en een in 1923 gebouwd petieterij bijkerkje O.L.V. van Altijddurende Bijstand op Texel van C.M. van Moorsel.

orgel en *scola cantorum*

De nadruk op het contact tussen de celebrerende priester en de *scola cantorum*, maar ook de toegenomen belangstelling voor de gregoriaanse gezangen, hadden consequenties voor de plaats van het koor en het orgel in het kerkgebouw. Al in de neogotische kerken van de Utrechtse School experimenteerde men met behulp van aanwijzingen uit A. Reichenspergers Fingerzeichen auf den Gebiete der christlichen Kunst (1854) met een zangzolder in een van de transeptarmen aan weerszijden van het priesterkoor.³⁰³

Kropholler liet zich in zijn Over onzen hedendaagschen kerkbouw niet uit over de plaats van het orgel en het zangkoor, maar hield in zijn latere kerkontwerpen wel degelijk rekening met een zangkoor in de nabijheid van het priesterkoor. Voorbeelden hiervan zijn de H.H. Martelaren van Gorcum in Watergraafsmeer (1929) en de St.-Antonius Abt (1930) te Delfshaven.

In het Ons Liturgisch Tijdschrift (1928) raadde men aan het orgel op het priesterkoor te plaatsen, zodat de orgeltribune met ‘‘zangzolder’’ kon komen te vervallen.³⁰⁴ De opvatting was, dat zolang de koorgalerij nog bestond, het zangkoor noch de gregoriaanse zang de plaats konden krijgen waar ze thuishoorden, nl. op het priesterkoor. De verdeling van de liturgie tussen altaar en *scola* leidde volgens de auteur tot een verminderde samenhang van de ceremonie. En dus zocht men naar andere

²⁹⁹ Constantinus 1939, 118.

³⁰⁰ Urbanus 1933, 121.

³⁰¹ Constantinus 1939, 78. Zie ook: Constantinus 1939, 142. Hier wijst hij op de mogelijkheid het portaal van de westtoren meer geschikt te maken voor liturgische plechtigheden.

³⁰² Een ander voorbeeld van een modernistisch vormgegeven kerk van K.P. Tholens betreft de St.-Laurentius (1930) te Hoogkarspel.

³⁰³ Looyenga 1991, 361. Zie Tepe's ontwerp voor de St. Willibrordkerk in Utrecht.

³⁰⁴ W. 1928, 43-45.

oplossingen, zoals het zangkoor en het orgel links of rechts in de dwarsbeuk of onder een boog boven het koorgestoelte. De auteur waardeerde daarom het eigentijdse streven de zangers, mits gekleed in toga en superplie, weer plaats te laten nemen op het koor.

Volgens M. Monnikendam in Het Gildeboek (1935) toonden de wisselende locaties van het orgel in de loop van de kerkbouwgeschiedenis aan dat er geen eensluidende regels hieromtrent bestonden.³⁰⁵ De auteur benadrukte het belang van harmonie tussen de kerkarchitectuur en de frontopbouw van het orgel. Een jaar later gaf de architect C.G. Geenen in Het Gildeboek uitleg over de oplossing die hij voor de St.-Augustinus (1936) te Amsterdam had bedacht.³⁰⁶ Hier stond het zangkoor ter zijde van het altaar, boven de sacristie opgesteld. Een koor boven de hoofdingang, soms ook in de toren, degradeerde de zangtribune volgens hem tot zangzolder. Plaatsing naast het altaar zou het gewenste contact met celebrerende priester bevorderen en was niet storend voor het ritueel op het priesterkoor. Architect J.M. van Hardeveld verklaarde in Het R.K. Bouwblad (1938) dat de brede vorm van de toren van de H. Engelbewaarders te Badhoevedorp was bepaald door de benodigde ruimte voor de zangzolder.³⁰⁷ Dit zou ook als een voorbeeld van het ontwerpen van binnen naar buiten kunnen worden gekenschetst.

Constantinus stelde in 1939 dat ‘‘Met de diepere beleving der mede-offergedachte en het besef, dat de gregoriaanse zang de meest geëigende liturgische zang is, waar ook het christenvolk zijn aandeel moet hebben, openbaart zich alom een streven, de zangers weer terug te brengen naar hun historische plaats, door de liturgie der vroege eeuwen aangewezen, vlak bij het altaar.’’³⁰⁸ Als verschillende mogelijkheden voor de plaatsing van het koor in de eigentijdse kerken noemde hij het zangkoor onmiddellijk voor, achter of terzijde van het hoger gelegen priesterkoor. Plaatsing van het orgel of een kleiner orgel in de buurt van de zangers achtte hij gewenst.³⁰⁹ Zangers gekleed in toog en superplie vóór het priesterkoor vervolmaakten zijn ideaalbeeld. De oude zangertribune achter in de kerk kon gereserveerd blijven voor missen met meer ingewikkelde polyfonie.³¹⁰ Wel vermeldde Constantinus dat de diocesane synode van Breda had bepaald dat men niet zonder toestemming van de bisschop de zangers of *scola cantorum* op het priesterkoor vlakbij het altaar mocht plaatsen.

In 1940 uitte Van Moorsel in Het R.K. Bouwblad als eerste kritiek op het eenzijdig voldoen aan de liturgische eisen.³¹¹ Door de oorlog konden voor het eerst sinds een kwart eeuw de Nederlandse Liturgische Weken niet doorgaan. De onderbreking vormde volgens Van Moorsel een moment van bezinning. ‘‘Voor de kunstenaars waren de weken op den duur, - door het meer theoretische van de inleidingen eenerzijds, en het al te zeer op katholieke actie naar buiten gericht zijn anderzijds, - niet meer zoo aantrekkelijk.’’³¹² Van Moorsel had behoefte na te gaan welke invloed de Liturgische Weken op de kerkbouw had gehad. Ook vroeg hij aandacht voor de tekortkomingen van de kerken die aan de hand van de eisen van de Liturgische Weken waren gebouwd. De nadruk op de ‘‘hedendaagsche eisen van de liturgie’’ vormde naar zijn mening een belemmering voor de sfeer die een kerk als *Aula Dei* (Gods huis) moest bezitten. De moderne liturgisch ingerichte kerken deden hem denken aan ‘‘schoollokalen, waar het onderrichten van en het voorgaan in de liturgische handelingen door den priester zeer nadrukkelijk tot uitdrukking komt.’’³¹³

3.4.2 Esthetische factoren: baksteen versus beton, en liturgische gemeenschapskunst

Tot de esthetische factoren die een rol speelden in de vormgeving van het christocentrische kerkgebouw reken ik zowel de stijlcontroverse tussen de aanhangers van het traditionalisme en het modernisme als het fenomeen van de liturgische gemeenschapskunst.

³⁰⁵ Monnikendam 1935, 6-11.

³⁰⁶ Geenen 1936, 15. Zie ook: Van H. 1933, 179-183.

³⁰⁷ Van Hardeveld 1938, 341.

³⁰⁸ Constantinus 1939, 139.

³⁰⁹ Constantinus 1939, 140.

³¹⁰ Constantinus 1939, 139.

³¹¹ Van Moorsel 1940-1941, 116.

³¹² Van Moorsel 1940-1941, 116.

³¹³ Van Moorsel 1940-1941, 117.

stijldiscussie

Een veel besproken thema in discussies over kerkelijke en seculiere architectuur in de jaren 1920-1930 vormde het verschil van inzicht over vormtaal en materiaalgebruik.³¹⁴ Architecten die werkten in de stijl van het Nieuwe Bouwen ontwierpen vanuit een functionalistische kijk op architectuur en stedenbouw. Rechte lijnen, geometrische vormen, lichte constructies van staal en beton, grote ramen en een open plattegrond behoren tot de kenmerken van het Nieuwe Bouwen. In Nederland bestonden er in de jaren twintig twee functionalistische architectenverenigingen, De 8 uit Rotterdam en Opbouw uit Amsterdam, die in 1927 fuseerden.³¹⁵ In de periode 1928-1959 leverde De 8 en Opbouw een belangrijke bijdrage aan de Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM). Aanhangers van het Nieuwe Bouwen interesseerden zich vooral voor stedenbouw en sociale woningbouw. Modernisten met een humanistische, socialistische of communistische achtergrond vertoonden weinig belangstelling voor het ontwerpen van een kerk. Vanwege hun kerkelijke ongebondenheid kwamen zij bovendien niet in aanmerking voor kerkelijke opdrachten van de drie hoofddenominaties.³¹⁶ Van weinig vooroorlogse modernisten is bekend dat zij kerkelijk actief waren.³¹⁷

De toegenomen mechanisatie en de introductie van nieuwe materialen zoals beton en staal boden de modernistische architecten nieuwe uitdrukkingmogelijkheden. Tijdens het Interbellum werd de keuze om een kerk van gewapend beton te bouwen, vooral bepaald door de slechte economische omstandigheden. De eerste katholieke betonnen kerk, de Notre Dame du Raincy (1923) naar ontwerp van A. Perret, werd opgericht in een buitenwijk ten oosten van Parijs. (afb. 17) Tegen de canonieke regels in, was niet alleen constructie van de basilica, maar ook het hoofdaltaar uit beton vervaardigd.³¹⁸ Op Perrets ontwerp voor een kapel bij een weeshuis (1930) in Arceuil na, kreeg de betonkerk alleen navolging in Bazel, in de vorm van de St.-Antoniuskerk (1927) van K. Moser.

Tegenover de modernisten stonden architecten die vooral de symbolische, en daardoor meer traditionele waarden van de architectuur wilden laten spreken. Zij gaven de voorkeur aan oude ambachtelijke methoden en materialen. De zoektocht naar een nieuwe vormgeving voor katholieke kerkarchitectuur vormde een voedingsbodem voor disputen over deze verschillende architectonische inzichten. De theologische herwaardering van de vroegchristelijke liturgie en de pauselijke voorkeur voor de *traditio christiana* boden tal van aanknopingspunten voor traditionalistisch ingestelde architecten, terwijl katholieke architecten met een modernistische voorkeur moeite hadden kerkelijke opdrachten te verwerven.³¹⁹ Dat de scheidslijn tussen het modernisme en het traditionalisme tijdens het Interbellum diffuser is dan in architectuurhistorische kringen dikwijls wordt veronderstelt, blijkt uit de aandacht van traditionalistisch werkende architecten voor de functionele aspecten van de

³¹⁴ De stijldiscussie tussen de aanhangers van het traditionalisme en het modernisme maakte deel uit van een breder en lang lopend architectendiscours. Voor de vooroorlogse ontwikkelingen verwijst ik naar het hoofdstuk ‘‘Vooroorlogse kritiek op het Nieuwe Bouwen’’ in: Rebel 1983, 283-293.

³¹⁵ Het ledenbestand van de in 1920 opgerichte vereniging Opbouw bestond aanvankelijk uit architecten en kunstenaars met uiteenlopende visies, zo maakten naast onder meer C. van Eesteren, J.J.P. Oud, M. Stam, W. van Tijen en L.C. van der Vlugt ook de latere traditionalisten als M.J. Granpré Molière, A. Siebers en P. Verhagen deel uit van het gezelschap. Vanaf 1930 kreeg de vereniging een meer socialistisch karakter en zegden de laatsten hun lidmaatschap op.

³¹⁶ Dit is een van de redenen waarom de door J.J.P. Oud ontworpen kerk in Kiefhoek in 1929 werd aangekocht door de Hersteld-Apostolische gemeenschap en H.P. Berlage een Christian Science-kerk (1927) ontwierp in Den Haag.

³¹⁷ Leden van De 8 en Opbouw die in de vooroorlogse periode een of meerdere religieuze gebouwen hebben ontworpen, zijn onder meer A. Elzas, J.H. Groenewegen en H.B. van Broekhuizen. Na de Tweede Wereldoorlog kregen de modernisten van De 8 en Opbouw meer mogelijkheden een kerk te bouwen, hiertoe behoren J.H. van den Broek, M. Duintjer, A. van Eyck, J.H. Groenewegen, G.H.M. Holt en G. Rietveld. Op de katholieke kerken van Holt, de gereformeerde kerk in Nagele van Van den Broek en Bakema, en de synagoge van Elzas in de Amsterdamse Lekstraat na, betrof het hier hoofdzakelijk voorbeelden van hervormde kerkbouw. Ook de gematigde modernisten van Groep 32, waaronder A. Komter, S. van Ravesteyn, K.L. Sijmons, S. van Woerden en P. Zanstra ontwierpen pas na de oorlog voor hervormde opdrachtgevers. Nader onderzoek naar het curriculum van de School voor Bouwkunde en Versierende Kunstambachten in Haarlem en de HBO-leergangen in onder meer Amsterdam en Rotterdam zou kunnen verhelderen hoe er op deze opleidingen werd gedacht over sacrale ontwerpgevallen.

³¹⁸ Constantinus 1939, 100. Canon 1198 § 1 van de Codex Iuris Canonici (1917) bepaalt dat het altaarblad uit een enkel stuk natuursteen moet bestaan.

³¹⁹ Niet-traditionalistisch georiënteerde architecten werden waarschijnlijk ook minder vaak benaderd voor seculiere bouw in overwegend katholieke dorpen of steden.

kerkarchitectuur.³²⁰ De aanpassing aan de nieuwe liturgische eisen vergde een functionalisering van het kerkgebouw.

Een van de architecten die zich tijdens de Liturgische Week in 1923 uitliet over de toepassing van nieuwe materialen in de kerkarchitectuur, was de Haagse architect H.J.W. Thunnissen (1910-1978).³²¹ Hij wees op de grote overspanningen die mogelijk waren met nieuwe materialen zoals staal en gewapend beton. Deze technische mogelijkheden kwamen tegemoet aan de vraag naar overzichtelijke kerken. Een fraai voorbeeld van zijn zienswijze is de samen met Th. van Rossum ontworpen Allerheiligste Sacramentskerk in Delft, die vlak voor de bezetting werd geconsacreerd. Voor deze trapeziumvormige pseudo-basiliek ommetselde hij de voet van grote stalen spanten die een open kerkruimte vormen.

Ook Kropholler mengde zich in 1925 met een geschrift in de stijldiscussie toen hij stelde: ‘‘nieuwe levensvormen hebben een nieuwen stijl nodig’’, maar hij gaf deze stijl geen naam, evenmin gebruikte hij de termen ‘‘*traditio christiana*’’ of ‘‘christocentrisch’’.³²² Toch vond hij het belangrijk dat de eigentijdse kerkbouw ‘‘een zekeren aansluiting heeft aan onzen ouden kerkbouw’’.³²³ Hij zag geen reden om ‘‘uitdrukkelijk met het verleden te breken’’ en pleitte voor het behoud van een aantal traditionele en voor de kerkbouw herkenbare elementen, zoals de spitsboog - die hij de ‘‘Roomsche boog’’ noemde -, de basiliekvorm, de steunberen en de klokkentorens. Ook besprak hij technische consequenties van de triomfboog als afsluiting van het presbyterium en het kerkschip.³²⁴

Wat betreft de esthetische eisen van de kerkbouw haalde Kropholler het theoretische werk van de Duitse architect G. Semper en de Franse architect Viollet-le-Duc aan. Hij had waardering voor Sempers stelling dat de ‘‘aard der toegepaste bouwstoffen’’ bepalend is voor de vorm van de architectuur. Ook onderschreef hij de rationele opvatting van Viollet-le-Duc dat het bouwwerk en haar onderdelen uitdrukking dienen te geven aan de functie van het gebouw. Het belang dat Kropholler hechtte aan deze functionalistische benadering, blijkt uit het volgende citaat: ‘‘De bouwmeester, die dit beginsel met oordeel toepast, ondervindt dat het juist een leidraad geeft aan de scheppende fantasie. En dat het als toets kan dienen voor menigen detailvorm. Dat op deze wijze ontworpen, een gebouw een groter eenheid vertoont, dan wanneer men de scheppende fantasie bij ieder onderdeel vrij spel laat. En dat men door dit beginsel geleid, de bouwvormen beter leert verstaan.’’³²⁵ Hetzelfde beginsel zag Kropholler terug in vroegchristelijke basilieken, romaanse lengtegerichte kerken en de Byzantijnse koepelbouw. Hij waarschuwde echter voor het toepassen van een koepeloverwelling boven ruimten die voor de gelovigen waren bestemd.³²⁶ Meer was hij te spreken over de ‘‘oudchristelijke basiliek’’ en enkele romaanse kerken met een houten dakstoel en een overwelling van het presbyterium door een halve koepel.

Kropholler pleitte voor constructieve oplossingen die voortvloeiden uit de eigentijds techniek. ‘‘Wat is dus in deze de weg voor onzen hedendaagschen kerkbouw? De aesthetische eischen verzetten zich tegen alle imitaties van steenen gewelven, hetzij van hout, cementijzer, stucadoorwerk of wat ook. Dit sta op de voorgrond.’’³²⁷ Materialen als hout of gewapend beton vroegen naar zijn mening om een andere bouwvorm. ‘‘Voor een dak in gewapend beton zal men moeten aanvaarden de vormen die hier logisch uit de constructie voortvloeien.’’³²⁸ Voor de eigentijds kerkbouw vond hij de houten dakstoel de meest economische oplossing.³²⁹

Evenmin stond Het Gildeboek (1925) geheel afwijzend tegenover het gebruik van beton in sacrale gebouwen. Volgens het progressievere redactielid Thunnissen gaf een grauwe betonnen

³²⁰ Dit gold ook voor stedenbouw, zie: Hst. 12.2.2 De invloed van de tuinstad-beweging op de dorpenplannen van de Wieringermeer.

³²¹ Poels 1923, 181-182.

³²² Kropholler 1925, 17.

³²³ Kropholler 1925, 4.

³²⁴ Kropholler 1925, 5. Kropholler noemt hier een bouwkundige consequentie van het toepassen van de triomfboog in een brede middenbeuk, nl. de plaatsing van contreforten aan de buitenzijde die hoog boven het dak worden opgetrokken en tegelijk plaats kunnen bieden aan angelusklok en schoorsteen van de kerkverwarming. Zie de door hem ontworpen St.-Paschalis te Den Haag en de St.-Werenfridus van Leeuwenberg in Elst.

³²⁵ Kropholler 1925, 8-9.

³²⁶ Kropholler 1925, 12.

³²⁷ Kropholler 1925, 15.

³²⁸ Kropholler 1925, 16.

³²⁹ Kropholler 1925, 16.

constructie de beschouwer weliswaar geen inzicht in het krachtenspel van de last- en steunverhouding, toch kon beton bekleed met een pleisterlaag of andere materiaal een aanvaardbaar en goedkoop alternatief zijn voor bakstenen kerkbouw. Thunnissen zag een dergelijke kerk bij voorkeur in een omgeving met gebouwen in overeenkomstig zakelijke stijl.³³⁰ Ook pastoor Ch.N.J. Meijnsing, voorzitter van de Liturgische Commissie in het bisdom Haarlem, keurde in Het Gildeboek het gebruik van betonnen elementen niet af, zoals een zestal betonnen paraboolbogen in de rijzige St. Jozefkerk (1925) in het Leidse Noorderkwartier van vader Leo en zoon J.A. van der Laan.³³¹ Door deze boogconstructie ontstond er een ruim middenschip en kon het zicht op het naar voren geschoven presbyterium vrij blijven. Bijzonder zijn de kapellen in de transeptvormige uitbouw aan weerszijden van het altaar waar kinderen de mis konden bijwonen. Aan de noordzijde van de triomfboog stond een preekstoel met klankbord opgesteld. De lage smalle zijbeuken van deze basilicaal aandoende kerk dienen feitelijk als steunberen. Een afwijkende toepassing van paraboolbogen is te zien bij de O.L.V. Geboorte (1929) in Halfweg. Bij deze zaalkerk met inwendige processiegangen naar ontwerp van architect J. Kuyt bepalen de parabolen eveneens de uitwendige vorm van het dak.

Met de zinsnede ‘Verlangen naar het verleden kwelt ons niet meer, althans niet naar de vormen van het verleden, die alleen in eigen tijd en sfeer adequaat konden zijn (...)’ onderstreepte de redactie van De Gemeenschap in het openingsnummer van 1925 haar streven naar een modernisering van kunst en literatuur.³³² Samen met architect W. Maas (1897-1950) werkte J. Engelman in de eerste nummers van het tijdschrift enkele gedachten over architectuur uit. Als grondbeginsel van de vormgeving in de architectuur noemden zij ‘aanpassing bij de *behoeften* van den tijd en de streek waarin de mensch, die deze architectuur maakt, en de menschen voor wie zij bestemd is, leven. Dat deze behoeften zoowel van geestelijken als van materieelen aard zijn volgt uit de natuur van den mensch.’³³³ Zij betreurden het dat Berlage de religieuze omstandigheden en behoeften uitschakelde, maar konden Krophollers ‘naklank der neogotische ideologie’ evenmin ondersteunen.³³⁴ De auteurs meenden dat de christelijke architectuur moest meegaan in de ‘periode der radicale materiaalzuivering’. Een geestelijk ideaal zou het gevoel voor verhoudingen bepalen. ‘De geest laat zich niet knechten en de mensch bestaat niet zonder fetisch, zonder symbolisme, zonder het eeuwige dualisme van geest en stof’ betoogden zij op neotheomistische wijze.³³⁵

Een zeldzaam voorbeeld van functionalistische kerkarchitectuur is de helaas afgebroken kapel bij de St.-Jozefkweekschool (1932) in Zeist van W.A. Maas. (afb. 18) Dit in beton, ijzer en glas uitgevoerde complex kreeg al snel de bijnaam ‘de fraterfabriek van Maas’; zelf sprak Maas liefdevol over ‘de basiliek’.³³⁶ De betonnen kapel bestond uit een hoge doosvormige constructie met smalle staanders als afscheiding tussen het schip en de zijbeuken. De leerlingen konden plaatsnemen op een van de twee bankenblokken in het schip of op een van de galerijen achter de staanders. Achter het hoofdaltaar benadrukte een grote wandschildering op de rechte achterwand van Ch. Eyck de rechthoekige ruimte. Het priesterkoor vormde een geheel met de lekenruimte en was ingericht met een tegen de achterwand opgesteld hoofdaltaar op een suppedaneum. Twee abstract vormgegeven communiebanken en gesloten ambo’s vormden de afscheiding. Eyck beschilderde de dichte wanden van de zijbeuken met kruiswegstaties. De kapel werd slechts verlicht door rechthoekige vensters onder het vlakke plafond. Na dit controversiële ontwerp kreeg hij nog één kerkelijke opdracht; in 1937 werd hij gevraagd een katholieke kerk in Joure te ontwerpen. Maas liet nu het functionalisme ver achter en tekende een kerk op een symmetrisch ovale plattegrond. Na de oorlog besloot men de opdracht aan architect Leeuwenberg te gunnen.

Het is niet verwonderlijk, dat Engelman en Maas in De Gemeenschap een genuanceerde positie ten opzichte van het functionalisme innamen. De moderne architectuur zou in hun ogen niet alleen tegemoet moeten komen aan de stoffelijke, maar vooral aan de geestelijke behoefte van de mens. Zij hoopten dat het constructivisme de architectuur radicaal zou verlossen van ‘het uitgeleefde ornament der historische stijlen en van de zeer opzettelijke aesthetiseerende bedoelingen der (...)’

³³⁰ Meijnsing/Thunnissen/Van Dongen 1925, 13-16.

³³¹ Meijnsing, 1926, 23. Zie ook: Geneste/Gielen/Wassenaar 2002, 17-19, 199-202; Geneste 2003, 221-236.

³³² Redactie 1925, 6.

³³³ E.[ngelman]/M.[aas] 1925a, 7.

³³⁴ E.[ngelman]/M.[aas] 1925b, 137.

³³⁵ E.[ngelman]/M.[aas] 1925b, 140.

³³⁶ <http://www2.let.uu.nl/solis/lbdelta/maas>. Zie ook: Van den Hengel 1933, 1-20.

‘moderne’ architectuur, die zich b.v. in de werken der ‘Amsterdamsche School’ heeft uitgevierd (baksteenwellustelingen).³³⁷ Volgens beide redacteuren was de hiërarchie bepalend voor de ware doelmatigheid. ‘‘Het is voor de hand liggend, dat ’n eenvoudig gebruiksvoorwerp als een lepel, van een meer singuliere beteekenis is dan een kerkgebouw, omdat in den drang tot symboliseren, tot het ondergaan van liturgische momenten, van welken aard dan ook, dien de mensch gevoelt, een lepel oneindig geringer invloed op het geestelijk leven heeft dan het kerkgebouw. Van de behoeften uitgaande zal dit verschil reeds in den vorm geopenbaard moeten worden, evenzeer het verschil tusschen een kerkgebouw en een fabriek, een school en een transformatorenhuisje, een woonkamer en een garage.’’³³⁸

Aan de andere kant van het kerkarchitectonisch spectrum herhaalde redacteur W. Moens in Het R.K. Bouwblad (1931) een pleidooi van de Duits-lutherse nationaal-socialist Wilhelm Stapel voor het gebruik van door God geschapen materialen voor de kerkbouw.³³⁹ Stapel meende dat beton, staal en glas hun kunstmatige herkomst niet kunnen verloochen en daarom alleen geschikt zijn voor ‘‘liberale kerken’’.³⁴⁰ K. van Mastat diende hem in De Gemeenschap direct van repliek. Hij constateerde dat Kropholler en zijn navolgers een ‘‘gevoelig rondedansje om Wilhelm’’ plegen. Volgens Van Mastat zou een dergelijke visie het kerkgebouw doen verworden tot een ‘‘curiositeitenmuseum’’.³⁴¹ Hij pleitte ervoor ‘‘gewoon Christen te zijn en vooral niet méér (...).’’

De geluiden die de organisatoren van de Huijbergse Kunstenaarsdagen in 1933 over de modernistische architectuur - door hen aangeduid als de Nieuwe Zakelijkheid - lieten horen, waren radicaler van toon. Het gespreksthema was ‘‘het herstel der christelijke kunst’’. Zoals gebruikelijk voerde de ‘‘Leider’’ Granpré Molière vanaf een podium de regie. Hij wilde dit herstel bereiken door een ‘‘ontmoderniseering’’ oftewel een ‘‘ontwikkeling van de traditie’’.³⁴² In de eigentijds kunst zag Granpré Molière enkel het modernisme en een ‘‘oudheids-heimwee’’ of ‘‘historisme’’. Binnen het katholieke milieu nam de hervormde predikantszoon uit het overwegend katholieke Oudenbosch een bijzondere positie in. In de aanloop tot zijn ‘‘terugkeer tot de moederkerk’’ in 1927 raakte Granpré Molière steeds meer geïnteresseerd in het neothomisme.³⁴³ Architecten konden in zijn ogen een bijzondere rol spelen in het leggen van een verbinding tussen de natuurlijke en de bovennatuurlijke orde. Hij ontwikkelde een visie op de ‘‘eeuwige waarden’’ van de architectuur die naar zijn idee religieus van aard waren en een sterk symbolische betekenis kregen.³⁴⁴

Granpré Molière beschouwde de neothomistische moraal-filosofie als een sleutel tot het herstel van de christelijke kunst. Deze filosofische benadering onderscheidt overeenkomsten tussen kunst en moraal.³⁴⁵ Beide fenomenen krijgen vorm door wetten, regels en spontaniteit. Voor de kunst vormen de stoffelijke eigenschappen de onveranderlijke wet. De regels daarentegen dienen voortdurend en geleidelijk te veranderen. Zoals de zeden en gewoonten bepalend waren voor de moraal, was de stijl volgens Granpré Molière richtinggevend voor de kunst. Op basis van dit inzicht stond hij negatief tegenover de in zijn ogen starre regels van het modernisme, zoals een minimum aan materiaal en een maximum aan glas. De regels of stijlen in de kunst waren volgens hem gebaseerd op de overlevering, de traditie. Hij noemde drie voorwaarden voor het herstel van de kunsttraditie. Ten eerst hechtte hij een bijzondere waarde aan het rationalisme. Hij meende dat de kunst sinds de renaissance was gebaseerd op een valse traditie, waarin de kunstenaar zichzelf in plaats van God op de voorgrond plaatste. Volgens Granpré Molière dienden de kunstenaars de middeleeuwse, op de schepping gerichte kunst als voorbeeld te nemen. Als tweede en derde voorwaarde noemde hij het

³³⁷ E.[ngelman]/M.[aas] 1925c, 270.

³³⁸ E.[ngelman]/M[aas] 1925c, 272.

³³⁹ Voor informatie over de ideologie van het R.K. Bouwblad zie: Fuchs 1990, 10-21; Peet 1976, 17-32. Opgemerkt kan worden dat de nationaal-socialistische toon in de artikelen over kerkbouw mogelijk minder pregnant naar voren kwam dan in de bijdragen over de organische architectuur en Duitse architectuur.

³⁴⁰ M.[oens] 1931, 367-368.

³⁴¹ Van Mastat 1931, 323-324.

³⁴² Granpré Molière 1933a, 4.

³⁴³ Granpré Molière 1939b.

³⁴⁴ Zie ook: Huizinga 1935, 29, 180. Interessant is dat tien jaar later ook de niet kerkelijk gebonden, maar christelijk geëngageerde historicus Huizinga sprak over een ‘‘een mogelijkheid van bekeering en ommekeer (...) in den gang der beschaving’’ en een ‘‘erkenning of terugvinden van eeuwige waarden’’ voorstelde als antidotum tegen de veronderstelde cultuurcrisis. Evenals als Granpré Molière benadrukte Huizinga het metafysische karakter van cultuur, dat idealiter bestond uit een harmonie tussen geestelijke en stoffelijke waarden.

³⁴⁵ Granpré Molière 1933a, 4-9.

belang van de sociale orde en de liturgie. Hij sloot hierbij aan bij de encyclieken van de pausen Leo XIII, Pius X en Pius XI. Een herstel van de kunsttraditie zou volgens hem alleen mogelijk zijn als de kunst zich vanuit de volksgemeenschap richtte naar de lofzang op God.

In de kerkelijke kunst en architectuur onderscheidde Granpré Molière ‘vier oorzaken van goddelijke schoonheid’.³⁴⁶ Volgens deze aristotelische esthetica zijn ‘De dingen (...) schoon in zoverre zij de schoonheid Gods afglanzen, in zoverre zij hun oorzaak naderen’.³⁴⁷ Als wezens- of vormoorzaak (*wat?*) van de kerkbouw beschouwde Granpré Molière de zichtbaarheid van de constructie. Naar zijn mening kwam de zichtbare constructie het best tot uitdrukking in het architraafstelsel en de boogarchitectuur van de Romeinse periode en vroege Middeleeuwen.³⁴⁸

De stofoorzaak (*waaruit?*) toonde aan dat moderne materialen stoffelijk perfect waren, maar geen karakteristieken hadden. De kleur, glans en doorzichtigheid van moderne materialen waren volgens Granpré Molière minder echt dan de door God gecreëerde natuurlijke materialen. Zijn voorkeur ging daarom uit naar edele materialen als goud, zijde, marmer, hout en perkament. Eenvoudige, natuurlijke materialen waren geschikt voor de eenvoudige arme dorpskerken.³⁴⁹

De werkoorzaak (*hoe?*) van de kerkbouw zocht hij in de natuurlijke oorsprong van materialen zoals hout, marmer en natuursteen. De kunstenaar, ambachtsman of bouwmeester voegde volgens Granpré Molière zijn zichtbare arbeid toe aan het natuurproduct. Moderne materialen zoals cement, triplex en beton gaven daarentegen geen uitdrukking aan de werkoorzaak van natuur of mens.³⁵⁰ Granpré Molière waarschuwde voor de verblindende schijn van de moderne materialen en technieken: ‘Laat u niet misleiden. De machinale werkwijze, het giet- en walswerk en de verborgen constructies moeten zooveel mogelijk uit onze kerken worden geweerd: zowel de gipsbeelden als het beton; zoowel de schijnconstructies als de ijzeren wapeningen; zoowel de papieren bloemen als de verscheidene bouwplaten.’³⁵¹

Met de doelloorzaak (*waartoe?*) vroeg Granpré Molière zich af waarom men nieuwe constructiemethoden zou bedenken als de bestaande, traditionele methoden ook voldeden aan de eisen van de kerkbouw. Naar zijn mening zou de vernieuwing van de kerkbouw voortkomen uit een geestelijke vernieuwing in plaats van uit een stoffelijke vernieuwing.³⁵² Met zijn esthetische filosofie over de betekenis van het kerkgebouw slaagde Granpré Molière erin de katholieke kerkbouw een geestelijk vernieuwende stimulans te geven.

Vooraf de samenvattingen die Granpré Molière jaarlijks aan het einde van de studiedagen gaf, waren polariserend van aard. In 1933 ageerde hij fel tegen de ‘algemene ontchristelijking van het leven’ en pleitte hij voor een herstel van de kunst van de theocentrische geest. ‘De kunst is gewelddadig geworden. Spr. [MJM: Granpré Molière] gelooft niet dat de promotors van deze kunst (betonkerken!) Christus in hun hart dragen. Zij is anti-natuurlijk, anti-menselijk, anti-organisch.’³⁵³ Granpré Molière kon slechts voor één aspect van de moderne bouwkunst waardering opbrengen, namelijk de relatie tussen lichaam en ruimte.³⁵⁴ De wisselwerking tussen een begrensd lichaam en een begrensde ruimte zag hij in de katholieke kerkbouw gerealiseerd in een heiligenbeeld in een nis of een kerkgebouw aan een plein. De redactie van Het R.K. Bouwblad was het niet altijd eens met de stellingen van Granpré Molière en gaf ook ruimte aan andere, meer genuanceerde meningen over de toepasbaarheid van de zakelijke bouwstijl voor kerken, zoals pater Terburg en H. Buys. Buys ageerde met name tegen Granpré Molière’s onderscheid tussen een christelijke en een heidense bouwstijl. Ook valt op dat zijn collega's van Het R.K. Bouwblad niet onverdeeld enthousiast waren over zijn ontwerp van de kapel van het grootseminarie (1938) in het Noord-Brabantse Haaren.

Een tegengeluid klonk ook in De Gemeenschap (1934), waar Van Ravesteijn stelde dat zowel de beginselen van de Nieuwe Zakelijkheid als die van Het R.K. Bouwblad levensvatbaar zijn en aanhangers zullen vinden. Zij zullen zich echter met verschillende terreinen moeten bezighouden want

³⁴⁶ Granpré Molière 1934a, 337-341; Granpré Molière 1934b, 353-358.

³⁴⁷ Studiedagen 1933, 293.

³⁴⁸ Granpré Molière 1934a, 339.

³⁴⁹ Granpré Molière 1934a, 354.

³⁵⁰ Granpré Molière 1934a, 354-357.

³⁵¹ Granpré Molière 1934a, 357.

³⁵² Granpré Molière 1934a, 357-358.

³⁵³ Studiedagen 1933, 297.

³⁵⁴ Granpré Molière 1935a, 106.

‘‘het ‘gezonde vakmanschap der middeleeuwen schiet bij sommige opgaven voor constructie en gebruik tekort.’’³⁵⁵

Pater Constantinus wist in deze verhitte stijldiscussie nog redelijk het midden te bewaren. Hij ging terug naar de kerkelijke basis: het bewaren van de *traditio christiana* als uitgangspunt voor de kerkelijke kunst en architectuur.³⁵⁶ Hij concludeerde dat de kerk geen historische stijl als ‘normastijl’ eiste. De wetten van de gewijde kunst vroegen in zijn ogen om originaliteit en sloten daarom traditionalisme uit. De kerk stelde evenmin eisen aan een bepaalde mathematische vormgeving van een kerkgebouw. Wel moest een kerkgebouw voldoen aan een christelijke en een traditionele vormgeving. Wat het christelijke aspect betreft, diende de architect de kerk vorm te geven als een ‘waardig middel’ voor de liturgische eredienst. Van individualisme of autonomie kon hierbij geen sprake zijn, aldus Constantinus. Het traditionele aspect van de vormgeving zag hij als een verder werken op de blijvende waarden van het verleden. Deze voortlevende traditie kwam tot stand doordat de kunstenaar in verbinding stond met ‘de cultuur, met volk, land, tijd en Kerk, het waardevolle van het verleden, ook op kerkelijk gebied’.³⁵⁷

De eigentijdse stijlcontroverse benaderde Constantinus vanuit zijn ideeën over kunst en volk.³⁵⁸ De christelijke kunstenaar was volgens hem lid van zowel een volksgemeenschap als van een geloofsgemeenschap. In die hoedanigheid gaf hij uitdrukking aan eigen kunstwaarden met volkse verschillen. Aangezien hij van mening was dat de katholieke kerken niet louter uit technische en utilitaire kenmerken bestonden, maar vooral uit liturgische, esthetische, en de in de jaren dertig populaire ‘volks- of streekeigen’ waarden, stond Constantinus negatief tegenover een zakelijk internationalisme. Genuanceerder was hij over de door hem genoemde ‘gematigde zakelijkheid’, die meer ruimte bood voor ‘het schoonheidselement en de schoonheidsontroering’ en het ornament. Als voorbeeld hiervan noemde hij de kapel van de St.-Jozefkweekschool in Zeist van W.A. Maas. Bijna terloops wees Constantinus ook op canon 1165 § 4 ‘Een kerk uit hout, of ijzer, of ander materiaal kan wel gezegend worden, maar niet geconsacreerd worden’.³⁵⁹ Belangrijk is te constateren dat noch deze canon noch Constantinus expliciet stellen dat baksteenkerken de voorkeur verdienen en dat betonkerken niet zouden deugen. Volgens Constantinus bracht de regionale geaardheid met zich mee dat meer ‘nuchtere’ kerken beter op hun plaats zijn in Noord- en West-Nederland, terwijl ‘volkseigen, speelsere vormen’ eerder passen in Limburg.

liturgische gemeenschapskunst

Een van de kenmerken van de neogotische kerkbouw is de harmonie tussen de bouwkunst en de toegepaste kunst, de neotische kerk is ontworpen als een *Gesamkunstwerk*. Onder invloed van de nieuwe ideeën over de liturgieviering versoberde in de jaren 1920 echter de decoratieve uitbundigheid van de kerken.³⁶⁰ Nu de eucharistie was aangemerkt als het hoogtepunt van de mis, verdiende het hoofdaltaar alle aandacht van de gelovigen. In de hoogtijdagen van de liturgische herleving evolueerde het kerkelijke *Gesamkunstwerk* tot een nieuw ideaal: het kerkgebouw als liturgische

³⁵⁵ Van Ravesteijn 1934, 803.

³⁵⁶ Constantinus 1939, 23-24.

³⁵⁷ Constantinus 1939, 24. Zie ook: Constantinus 1932, 18. Hierin stelde Constantinus ‘‘Uit dezen canon [MJM Canon 1164 § 1] hebben sommigen willen besluiten tot de canonisatie van een bepaalden historischen stijl, en een banvonnis uitgesproken over alle modern streven bij den kerkbouw. Zulk een opvatting is het doodvonnis der kunst, die geen onveranderde, antieke starheid is, doch leeft en groeit in de vele mogelijkheden die nieuwe opvattingen, nieuwe eischen, nieuw materiaal den kunstenaar bieden, - al was ’t alleen maar de dienst der Christocentrische gedachte, die diep liturgisch is, en daarmee verbonden de mede-offer-gedachte, die geen voldoende oplossing vond in de Romaansche of Gotische bouwkunst.’’

³⁵⁸ Constantinus 1939, 26-32. Zie ook: Poorthuis/Salemink 2006, 22-440. Uit dit onderzoek is gebleken dat pater Constantinus in zijn rol als voorzitter van de Commissie voor Israël in de jaren dertig zich weliswaar een fel tegenstander van het moderne antisemitisme betoonde, maar in zijn publicaties over het joodse (bekerings)vraagstuk verstrikt raakte in theorieën over de joodse volksaard en rasgedachte. Poorthuis en Salemink constateren dat Constantinus van mening was dat eigentijdse joodse denkers eenzelfde rassenwaan hanteerden als de nazi’s. Hij verzette zich daarom tegen het idee van de joodse uitverkiezing en het zionisme.

³⁵⁹ Constantinus 1939, 30. Zie ook: 227, hst. IX Beknopte inhoud der kerkelijke bepalingen. Ook hier geeft pater Constantinus aan dat canon 1165 § 4 enigszins in verband kan worden beschouwd met zijn paragraaf over kunst en zakelijkheid.

³⁶⁰ Opvallend is dat onder invloed van de gewenste versobering in de jaren 1920-1930 ook het interieur van bestaande kerken werd aangepast. In het noorden van Nederland verwijderde men ‘overbodige’ inrichtingsstukken als altaarretabels en triomfbalken. Kleurige beschilderingen werden overgeschilderd en uitgebreide beeldprogramma’s kritisch bekeken. Feitelijke zou dit kunnen worden aangemerkt als een tweede beeldenstorm. Zie: De Blaauw 2006, 397.

gemeenschapskunst. Het kunstzinnige concept was duidelijk bedoeld om bij de gelovigen een bepaald effect te sorteren, het samenspel van kunst en architectuur diende bij te dragen aan de christelijke gemeenschapsgedachte. Gevormd tijdens hun opleiding en gestimuleerd door de kunstkringen zochten kerkelijke opdrachtgevers actief contact met katholieke kunstenaars die deze verheven taak moesten volbrengen. In korte tijd raakten de polychrome wand- en plafondschilderingen uit de mode en verkoos men - na een korte periode van kale gepleisterde wanden - bakstenen kerkinterieurs, spaarzaam verlicht door kleine glas-in-loodvensters. De vormgeving van het liturgisch meubilair en de glas-in-lood-decoraties in de apsis, de doopkapel en de al dan niet aanwezige devotiekapel vormden in deze periode de kunstzinnige hoogtepunten. De liturgische gemeenschapskunst was zwanger van christelijke symboliek. Beschrijvingen van de historische ontwikkeling van elk onderdeel van het kerkgebouw in liturgische en bouwtijdschriften droegen bij aan een bewustwording van de symbolische betekenis die uiteindelijk het hogere doel van de intensivering van het geloofsleven diende.

In *Het Gildeboek* (1923) beschreef de dichter-schrijver M. Brillant de invloed van de Franse *Ateliers d'Art Sacré* op de herleving van de kerkelijke kunst.³⁶¹ Aangemoedigd door het kerkelijke gezag in Parijs richtte de kunstenaar en lid van de dominicaner lekenbeweging M. Denis (1870-1943) samen met de schilder G. Desvallières (1861-1950) in 1920 een *scola* voor religieuze kunst op. De middeleeuws georiënteerde school bestond uit verschillende werkgemeenschappen waar kunstenaars en ambachtslieden gezamenlijk aan opdrachten werkten en onderwijs volgden over thomistische dogma's en liturgie. Na de Eerste Wereldoorlog vroegen in Frankrijk zowel de wederopgebouwde en herstelde kerken als de bouw van nieuwe kerken in de buitenwijken om kerkelijke kunst, waaronder glasramen. In tegenstelling tot de ateliers waar men historische ramen probeerde te imiteren, hanteerden de *Ateliers* geen specifieke christelijke stijl, maar boden zij ruimte aan een eigentijdse vormgeving. Onder invloed van de dominicaner pater en schilder-glazenier M.A. Couturier (1897-1954), die zou uitgroeien tot een van de leidende figuren in de vernieuwing van de Franse religieuze kunst, richtte de school zich op de oorspronkelijkheid van de kunstenaar. Bijzonder is dat er ook vrouwelijke kunstenaars werkzaam waren op de *Ateliers*. Na de Tweede Wereldoorlog volgden steeds meer kunstenaars hun eigen weg en in 1947 sloten de *Ateliers* haar deuren. De invloed van de *Ateliers* is in Nederland waarneembaar in het symbolistische werk van de leden van het "Genootschap van roomsch-katholieke kunstenaars", dat in 1920 werd opgericht door de schilder Jan Toorop en de architect J.M. Groenewegen (1888-1980) in Den Haag. Andere leden waren ondermeer de beeldend kunstenaars L. Asperslagh, J. Colette, J. Oosterman en G. Rutten en de architect F. van der Togt.³⁶² Dit genootschap streefde naar een vernieuwing in de kerkelijke kunst, als alternatief voor het conservatieve Utrechtse St.-Bernulphusgilde. De vanaf 1920 ingestelde Liturgische Commissies belemmerden echter met hun controle op de kerkelijke kunst een daadwerkelijke vernieuwing.

Aandacht verdienen eveneens de "moderne Limburgse wand- en glasschilders" die vanaf het Interbellum zowel katholieke kerken, ziekenhuizen en scholen als gemeentehuizen, kantoor- en bankgebouwen decoreerden.³⁶³ Vooral in de kringen rond *De Gemeenschap* sprak men over de "Limburgse school", een groep kunstenaars die elkaar veelal kenden van de Kunstenaarsvereniging Limburg. Belangrijke namen zijn onder meer Ch. Eyck (1897-1983), H. Jonas (1878-1944), E. Laudy (1921-1995), J. Nicolas (1897-1972), H. Schoonbrood (1898-1972), F. Slijpen (1923-1994), M. Weiss (1910-1972) en D. Wildschut (1913-1995). Limburgse architecten als Boosten, J. Wielders (1882-1949) en F.P.J. Peutz (1896-1974) zochten samenwerking met deze kunstenaars om hun eenvoudige en intieme kerken kunstzinnig aan te kleden. Ook beeldhouwers als Ch. Vos (1888-1954) en G. Eggen (1921-2000), edelsmeden en ceramisten leverden een bijdrage aan de gemeenschapskerken die uitblonken in een stilistisch-liturgische eenheid. In 1937 bracht de tentoonstelling "Hedendaagsche

³⁶¹ Brillant 1923a, 138-139; Brillant 1923b, 167-178. In het vervolg op zijn artikel noemde Brillant behalve de vooruitstrevende kunstenaarsgroepen, zoals *L'Arche* en *Les Ateliers d'Art Sacré* ook het broederschap *La Rosace*, de *Artisan de l'Autel*, en de *Catholiques des Beaux-Arts*. Tot slot vermeldde hij twee groepen "ontwikkelde liefhebbers" van kerkelijke kunst, architectuur en liturgie, te weten de *Amis des Cathédrales* en de *Amis de l'Art Liturgique*. Voor meer informatie over de *Ateliers d'Art Sacré*, zie: Böröcz 2004, 16-17, 23, 33, 38.

³⁶² Zie ook: Segaar-Höweler 1998, 41-42; Möller 1922, 121-132. Naast een drietal kerken in Medan was Groenewegen de ontwerper van de H. Hartkerk in Schiedam (1926). F. van der Togt ontwierp enkele (nooit uitgevoerde) kerken. Het genootschap exposeerde in 1921 en 1926.

³⁶³ Zie: Viegen 1955; Pouls 2002, 71-73. Zie ook: Eliëns 1989, 143.

Limburgsche Kunst' in het Haags Gemeentemuseum de Limburgse *artisans* landelijke bekendheid, hetgeen hun actieradius vergrootte. De Limburgse kunst werd geroemd vanwege het vrije, optimistische en speelse karakter dat zo contrasteerde met het werk van de noordelijke monumentalisten. Werk van de Limburgse School is terug te vinden in vele naoorlogse kerken.

Wat de liturgische kunst betreft, meenden Kropholler en Van Moorsel in 1925 dat het 'eendrachtig samenwerken der kunstenaars' de eenheid van stijl en vormgeving kon bevorderen, zodat het gebouw tot in het kleinste detail één was.³⁶⁴ Ze waarschuwden voor een overdaad aan versieringen, de kerk mocht geen museum worden. In Ons Liturgisch Tijdschrift (1928) raadde men aan de plaats van de heiligenbeelden in het architectonische ontwerp te betrekken, zodat er een natuurlijke relatie tussen beeld en architectuur zou kunnen ontstaan.³⁶⁵ 'Mogelijk dat men dan ook beter zal inzien, hoe velen van de tegenwoordige suikerbakkers heiligen (roze-geschminkt; we zagen zelfs een Treesje met glanzende oogen!) vloeken van lelijkheid! Foei, en dat voor heiligen.'

Een vroeg voorbeeld van een rijkelijk met kunst gedecoreerde christocentrische kerk is de Goede Herder (1932) in een villawijk aan de rand van Oud-Wassenaar van L. en J.A. van der Laan.³⁶⁶ (afb. 19-20) Zowel het gebouw als het iconografisch programma waren in nauw overleg tussen de architecten en de opdrachtgever, pastoor Ch.N.J. Meijsing tot stand gekomen. Als lid van de Liturgische Commissie in het bisdom Haarlem en publicist in Het Gildeboek voelde hij zich zeer betrokken bij de vormgeving van zijn kerkgebouw.³⁶⁷ De opdracht werd al in 1925 verstrekt; in afwachting van het nieuwe kerkgebouw kerkte de jonge parochie in een nabijgelegen boerderij, waar ook de pastoor was gehuisvest. De Van der Laans hielden het interieur bewust eenvoudig om de kunstwerken, die aansloten bij een parabel uit Johannes 10 over de Goede Herder, beter uit te laten komen. Zo ontwierp J. Nicolas de glas-in-loodramen en de apsismozaïek, W. Nijs de Madonna en de kalkstenen communiebanken en J.A. van der Laan het hoogaltaar met bijbehorend ciborium, het Maria-altaar en de kandelaars. De gebroeders E. en J. Brom verzorgden de uitvoering van het hoofdaltaar en het met koper bedekte ciborium. De kaarsenkroon met het opschrift 'lumen de lumine' was een gezamenlijk ontwerp van J.A. van der Laan en Granpré Molière. De invulling van het vroegchristelijke basilicale grondplan laat zien, dat de christocentrische gedachte hier nog niet geheel tot uitdrukking is gebracht.

H.M. Kraayvanger verwoordde de overgang van de Van der Laans naar een nieuw ruimtelijk concept in Het R.K. Bouwblad als volgt: 'Het is typisch, dat in dezen nieuwen kerkbouw bij het loslaten van één oude traditie (die van afscheiding van priesterkoor en schip) een andere traditie hier is teruggekeerd, die van de oud-christelijke apsis, al is het dan ook in eenigszins gewijzigden vorm'.³⁶⁸ Kraayvanger had er moeite mee dat de architecten een Italiaanse en geen inheemse inspiratiebron hadden gekozen, maar concludeerde dat de Latijnse basiliekbouw 'onzen volksaard' nader stond dan 'de renaissance, barokke of de gemoderniseerde Oosterse centraalbouw, of de hemel beware ons er voor, 'het Bauhausrecept''.³⁶⁹ Hoewel er sprake is van een naar voren geschoven priesterkoor, zijn de lage transeptarmen niet als zitplaats bedoeld. Het linker transept diende als een via de aangebouwde klokkentoren en de linker zijbeuk te betreden kapel, terwijl in het rechtertransept zowel de kinderkapel als de verhoogde ruimte voor het zangkoor en het orgel waren ondergebracht. In de oksel van dit transept was een veelhoekige, van buiten toegankelijke doopkapel geplaatst. Zeer zeldzaam is de naast de doopkapel gelegen plantenserre en de open galerijen met trappen aan weerszijden van de apsis. Van der Laan verving vanwege economische redenen het geplande tongewelf door een open dakstoel. Om die reden was ook de klokkentoren aanvankelijk geweigerd door de bisschoppelijk bouwcommissie. De Goede Herder maakte deel uit van een stedenbouwkundig plan dat niet geheel is gerealiseerd. In tegenstelling tot de met het linkertransept verbonden kosterwoning kon de schuin geplande pastorie aan het uiteinde van het rechtertransept niet worden uitgevoerd.

Tijdens de Huijbergse dagen in 1934 benadrukte W. Moens de dienende rol van de kerkelijke kunst als versiering van de kerk. Het kerkgebouw zag hij niet alleen als huis van God, maar ook als

³⁶⁴ Kropholler/Van Moorsel 1925, 8.

³⁶⁵ W. 1928, 47.

³⁶⁶ Kraayvanger 1932, 113-119; Van der Laan 1940, 223-227; Van Moorsel 1984, 295-305; <http://www.reliwiki.nl>.

³⁶⁷ Molenaar 1956, 17.

³⁶⁸ Kraayvanger 1932, 116.

³⁶⁹ Kraayvanger 1932, 118.

verzamelplaats van het gelovige volk. De kunstenaar had daarom rekening te houden met het volkseigen karakter van de gelovigen.³⁷⁰ Moens spoorde kunstenaars aan samen te werken en zich niet individualistisch op te stellen. In 1936 uitte J. Engelman in De Gemeenschap kritiek op de houding van Het R.K. Bouwblad ten opzichte van de kunstenaar.³⁷¹ Volgens Engelman was er sprake van het opdringen van een artistiek programma.

De kapucijner Constantinus hanteerde een neothomistische kijk op de kerkelijke wetten over kunst. “’Kunst’, geen kunstloos nabouwen, maar de verwerking der blijvende waarden uit het verleden (traditioneel) tot een originele schepping, die schoonheidsontroering wekt (kunst) door een in de stof, in de materie verwezenlijkte idee in dienst der liturgie”.³⁷² Volgens Constantinus stond het de religieuze kunstenaar geheel vrij zijn individuele weg te gaan, zolang de kerkelijke opdrachten maar het karakter van liturgische gemeenschapskunst uitdroegen.³⁷³ Als ideaal beschouwde hij een harmonie der kunsten die met name was te zien in Zuid-Limburgse kerken, zoals de St.-Gerarduskerk in Heerlen van Boosten met haar door Ch. Eyck uitgevoerde apsisschildering.³⁷⁴

In het hoofdstuk “Opdrachtgever en kunstenaar” adviseerde Constantinus een nieuwe kerk niet binnen enkele jaren “met kunstloze producten vol te stoppen”, maar in de loop der jaren met “ware kunst” te versieren.³⁷⁵ De opdrachtgever diende zich niet te veel te bemoeien met de beslissingen van de kunstenaar, maar kon zich beter opstellen als inspirator en promotor. Constantinus wees kunstenaars en opdrachtgevers nogmaals op hun gemeenschappelijk doel: de kunst in dienst van God. Door al in de seminarietijd bij de priesters belangstelling voor kerkelijke kunst te wekken, zoals door het bestuderen van kunsttijdschriften en het onderhouden van persoonlijk contact met kunstenaars, hoopte Constantinus deze samenwerking te bevorderen. Kunstenaars spoorde hij aan contact te zoeken met priesters, bijvoorbeeld tijdens de Liturgische Weken, te publiceren in vaktijdschriften en deel te nemen aan tentoonstellingen. Een bijzondere rol zag Constantinus weggelegd voor de bisschoppelijke inspecteurs die konden bemiddelen tussen opdrachtgever en kunstenaar.

3.4.3 Apostolische factor: de kerk in het stedenbouwkundige midden

Met haar vormgeving en ligging kon het kerkgebouw zich onderscheiden van de stedelijke of dorpse omgeving. De uitstraling van het gebouw maakte deel uit van de waarden die de Rooms-Katholieke Kerk wilde uitdragen. Drukten de monumentale neogotische kerken de triomf na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie uit, de christocentrische gemeenschapskerk, omringd door scholen en patronaatsgebouwen, had vooral een apostolische ofwel geloofsverkondigende waarde. Deze enclaves vormden katholieke bakens in het multiconfessionele landschap. In navolging van Alberdingk Thijms “Heilige Linie” namen de aanhangers van het liturgisch gedachtegoed de architectonische oriëntatie als beginpunt van de bouw van een christocentrische kerk.

In het artikel “De symboliek van het roomsche kerkgebouw” in het Maandschrift voor Liturgie (1916) besprak kapelaan Van Dijk aan de hand van verschillende voorbeelden uit de kerkbouwgeschiedenis de situering van de kerk in het stadsgezicht of landschap.³⁷⁶ Hij vond een afwijkend lijnen- en vormenspel van belang om het kerkgebouw een bovenaards cachet te geven. Het “Huis Gods” diende zich echter wel aan te passen aan haar omgeving. Het mocht groots en indrukwekkend zijn in een stedelijke omgeving, zoals aan een weids plein omgeven door grote en statige gebouwen, maar in een dorp moest de kerk zich aanpassen aan “de meer nederige woningen der eenvoudige dorpsbewoners, aan de lieflijk-sobere omgeving der natuur”.³⁷⁷ Ook de hoogteligging van het ideale kerkgebouw ten opzichte van haar omgeving, benadrukt door drie of vijf treden, symboliseerde volgens Van Dijk de overgang van het aardse naar het hemelse.³⁷⁸

De Vlaamse liturgist English wees in zijn artikel “Liturgie en rubrieken als leidraad bij het

³⁷⁰ Moens 1934, 408.

³⁷¹ Engelman 1936, 196.

³⁷² Constantinus 1939, 24-25.

³⁷³ Constantinus 1939, 126.

³⁷⁴ Constantinus 1939, 134.

³⁷⁵ Constantinus 1939, 210-215.

³⁷⁶ Van Dijk 1917b, 20-23.

³⁷⁷ Van Dijk 1917b, 20-21.

³⁷⁸ Van Dijk 1917b, 23.

bouwen en inrichten van onze kerken” in Het Maandschrift voor Liturgie (1923) op de nadelen van kerkgebouwen langs drukke wegen.³⁷⁹ Hij was een voorstander van kerken met een vroegchristelijk atrium, “buiten het huidige stadsrumoer, in een ‘bezadigd’ vredebestemmend, geestelijk milieu, omgeven en ingesloten, zoo mogelijk, door de kerkelijke gebouwen der parochie: pastorie, school, patronaat enz.”³⁸⁰

In hun publicatie uit 1925 idealiseerden Kropholler en Van Moorsel de dorpskerk als het middelpunt van het dorpsleven, maar zij mocht er niet boven uit “schreeuwen”.³⁸¹ In een landelijke omgeving hoorde een bescheiden kerk met een eenvoudige dakconstructie, liefst voorzien van een zo gesloten mogelijke toren. “Zij moet uitwendig zijn een devote veruiterlijking der binnenmuurs meest edele behuizing, die eenheid geeft aan de geheele dorps-doening er omheen.” Kropholler zag de oriëntatie vooral als een creatieve kans.³⁸² Als het perceel de oriëntatie van de kerk bemoeilijkte, kon de afwijkende lengte-as naar zijn mening juist “een bijzonder cachet” aan het kerkgebouw geven. Hij wees hierbij op twee kerken die hij zelf had ontworpen, de St.-Paschalis Baylon (1921) in Den Haag-Benoordenhout en de St.-Rita (1922) in Amsterdam. Voor de Haagse kerk had Kropholler de beschikking over een bijna vierkant terrein; om de kerk te oriënteren plaatste hij het lengtegerichte gebouw schuin op het perceel, hetgeen de ligging op de kruising van de Wassenaarseweg en de Baronswetering juist ten goede kwam. Kropholler benutte het gehele perceel voor het kerkelijke complex met pastorie en bijgebouwen.

In 1932 besteedde Thunnissen in Het Gildeboek aandacht aan de wisselwerking tussen de omgeving en het kerkgebouw. Hij wees op het belang van een “passende, architectonisch verzorgde en harmonieerende bebouwing, die een gewenschten overgang vormt tusschen het kerkgebouw en de daarop aansluitende straatwanden” boven een “trachten naar overheerschen, imponeeren, waarbij gelet wordt op de bouwkundige schoonheid der kerk, los van de omgeving.”³⁸³ De architect kon hieraan uitdrukking geven met de rangschikking van de bouwmassa's van het kerkgebouw en de bijgebouwen. Ook de plaatsing van de toren was een expressiemiddel voor een gezichtsbepalend of een meer bescheiden aanwezigheid. In het geval van stedelijke uitbreidingsplannen raadde Thunnissen een tijdig overleg tussen kerkbestuur, ontwerper en stedenbouwkundige aan. Op deze wijze kon het kerkgebouw een voornaam onderdeel vormen van een gebouwencomplex.

De situering van het kerkgebouw kwam ook ter sprake tijdens de Huijbergse studiedagen over het thema “parochiekerk” in 1936. Volgens de bouwadviseur van het bisdom 's-Hertogenbosch, rector H.M.A. van Helvoort (1902-1990) bestond de stedenbouwkundige ligging van het kerkgebouw uit de volgende niet-architectonische factoren: “de verhouding der maatschappij, der wereldlijke overheid tegenover het katholicisme; als men groote waarde toekent aan aesthetische effecten, of men die zoekt, afgezien van de godsdienstige idee; of een grootstad de plaats is waar men bouwt dan wel een kleine stad of een dorp, enz.”³⁸⁴ (afb. 21) Van Helvoort, die twee jaar eerder als lid van een streekplancommissie van de provincie Noord-Brabant was benoemd en na de oorlog een belangrijke rol bij de kerkelijke wederopbouw zou spelen, toonde zich een voorstander van een concentratie van de parochiële gebouwen, zoals kerk, pastorie, kerkhof, scholen, parochiehuis, klooster, jeugd- en verenigingsgebouwen, en consultatiebureau.³⁸⁵ Op deze wijze kregen woonwijken een duidelijk stedenbouwkundig centrum en ontstond er een natuurlijke relatie tussen de woonwijk en de parochie. In zijn artikel analyseerde hij drie stedenbouwkundige ontwerpen voor parochiecentra. Bij een concentratie van alle gebouwen op een bouwblok zag hij als nadeel dat er geen ruimte was voor een kerkplein of kerkhof. Alle kerkelijke gebouwen aan een plein, zoals in Geldrop, Kaatsheuvel en Roosendaal, vond hij een goede optie. De derde mogelijkheid bestond uit een centrale positie van de

³⁷⁹ Poels 1923, 179.

³⁸⁰ Poels 1923, 179.

³⁸¹ Kropholler/Van Moorsel 1925, 14.

³⁸² Kropholler 1925, 3.

³⁸³ Thunnissen 1932, 52.

³⁸⁴ Van Helvoort 1936, 387.

³⁸⁵ Zie: Janssen 2006, 86. Van Helvoort was tevens lid van een Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst die in het begin van de jaren 1930 werd opgericht door het bisdom Den Bosch. De studiekring voerde een polemische strijd tegen het modernisme en publiceerde in 1933 de brochure Katholiek Cultuurwerk in Brabant, waarin zij een katholiek programma voor de materiële stoffering van het gewest presenteerde. Een jaar nadat Van Helvoort de brochure had geschreven, ontving hij een uitnodiging toe te treden tot de streekplancommissie. Uitgebreid onderzoek zou moeten uitwijzen of in de vooroorlogse periode in andere bisdommen gelijksoortige studiekringen actief waren.

kerk met kerkhof en pastorie midden op een plein. De overige gebouwen lagen aan de pleinzijden. Deze laatste oplossing, die door Granpré Molière voor de St.-Antonius in Breedeweg-Groesbeek was gerealiseerd, verdiende volgens Van Helvoort meer aandacht.³⁸⁶ Opmerkelijk is dat Van Helvoort geen melding maakt van het middeleeuws aandoende complex bestaande uit de H.H. Martelaren van Gorcum (1928) van Kropholler en het St.-Claraklooster (1931) met scholen van E.H. en H. Kraayvanger aan het Linnaeushof in Watergraafsmeer.

Twee jaar later wees Van Helvoort in Het Gildeboek (1938) wederom op de noodzaak tot de bouw van een parochieel centrum en de indeling van woonwijken naar parochies.³⁸⁷ Hij sprak schande over de situering van de Thomas van Aquinakerk (1925) van architect J. Dunckers in Amsterdam-Zuid. Deze kerk met vierkante toren in Amsterdamse schoolstijl markeerde tot de sloop in 2004 de hoek van een blok huurhuizen. Volgens Van Helvoort was de onopvallende ligging te wijten aan een gebrek aan invloed van katholieken op de stedenbouw. Lovend was hij daarentegen over de plannen voor de Wieringermeer, waarin het katholieke idee wel tot uitdrukking kwam. (Zie: Hst. 12.2)

Constantinus behandelde in 1939 de omgeving van het kerkgebouw onder de noemer ‘‘kunst en tijdeigen karakter’’. Hij constateerde dat de ‘‘dieper beleefde Christusgedachte’’ en de Sociale Actie de gemeenschapsidee bevorderden.³⁸⁸ Dit stimuleerde de voorheen onbekende behoefte aan parochiële verenigingsgebouwen in de nabijheid van het kerkgebouw. De groei van het bijzonder onderwijs maakte de bouw van scholen, huizen of kloosters voor het onderwijzend personeel noodzakelijk. Met zijn mening dat het toepassen van een herkenbare katholieke bouwstijl een belangrijke ‘‘apologetische’’ oftewel geloofsverdedigende rol zou kunnen spelen in de beeldvorming van het gemeenschapskarakter van de parochie in het stads- en streekplan was Constantinus net iets uitgesprokener dan zijn eerder geciteerde tijdgenoten.³⁸⁹ Opmerkelijk is de nadruk die de traditionalistisch ingestelde Constantinus legde op de nieuwe mogelijkheden van moderne materialen. ‘‘Dat al deze nieuwigheden aan de kerkbouw en de parochiële gebouwen, aan de stads- en dorpsbouw een nieuw aspect van gezonde moderniteit kunnen geven, ligt voor de hand en bewijst het simpele feit, dat de kunst, ook de liturgische, dit gezonde moderne karakter zal vertonen.’’³⁹⁰

Tot slot besprak Constantinus de eigentijdse discussie over de plaats van de kerk in het stadsplan. Deze discussie kende voorstanders van een rustige afgelegen ligging met mogelijkheden voor het houden van processies, terwijl anderen een katholieke kerk graag in het drukke stadsbeeld zagen.³⁹¹ Constantinus behoorde tot de laatste groep. ‘‘In de tijd van een krachtige voor-Godactie moet niet de bioscoop, maar de kerk in het moderne stadsbeeld domineren; heel veel gemeentebesturen staan ook gunstig voor het beschikbaar stellen van grond op een prominent stadsgedeelte.’’³⁹² Verder gaf hij eerder de voorkeur aan een kerk langs belangrijke stadsgedeelten dan op een groot stadsplein; qua bouwstijl zou een kerk zich duidelijk moeten onderscheiden van de zakelijke bouwtrant van de omringende gebouwen.³⁹³ Een kerk op het platteland daarentegen diende te harmoniëren met het dorpsstijl en het streekkarakter en mocht wel op een centraal punt zijn gelegen. Constantinus zag de leiding over de streekplannen in katholieke streken het liefst in handen van katholieke deskundigen.

3.5 ‘‘Schaarsche grond’’ en ‘‘practische kerken’’

Rond de eeuwwisseling van 1900 kreeg de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland te maken met een opmerkelijke geloofsafval in de steden.³⁹⁴ Dat proces is van alle tijden - in de negentiende eeuw rekruteerden de sociaal-democratische partijen hun leiders en aanhang uit voormalig christelijke intellectuelen en arbeiders - maar nu werden de groei van de industrie en - in samenhang daarmee - een opvallende verstedelijking de factoren van een groeiende secularisatie. Zo trokken boerengezinnen

³⁸⁶ Een saillant anekdote over deze kerk en haar architect betreft het feit dat de vijftigjarige Granpré Molière erop stond dat hij gekleed in superplie de eerstesteenlegging met de priester mocht verrichten. Het mogen bouwen van een kerk was voor hem een dermate grote eer, dat hij zich erbij neerlegde toen bij de eindafrekening bleek dat het honorarium van de architect was opgegaan aan andere kosten. Zie: Pijfers/Roes 1996, 62.

³⁸⁷ Van Helvoort 1938, 91-92.

³⁸⁸ Constantinus 1939, 37.

³⁸⁹ Constantinus 1939, 37-38.

³⁹⁰ Constantinus 1939, 38.

³⁹¹ Constantinus 1939, 50.

³⁹² Constantinus 1939, 50-51.

³⁹³ Constantinus 1939, 51.

³⁹⁴ Kok 1926.

uit Brabant naar de grote stad Rotterdam, waar werk te vinden was. Zij onttrokken zich aan de (kerkelijke) gemeenschap in hun dorpen van herkomst, aan de kerkelijke registratie en aan de kerk. De moderne arbeidersbeweging maar ook het communisme boden hen strijdbaarheid en daardoor een alternatief voor de vaak armoedige omstandigheden van hun woonverblijf in de moderne stad. De economische crisis van de jaren dertig bespoedigde die verstedelijking zowel als de secularisatie.

De Katholieke Kerk reageerde pas laat op deze maatschappelijke processen. En het was ook de Liturgische Beweging, die vanuit het eigen streven naar een soort liturgische democratisering invulling gaf aan de idee van een "katholieke volkskerk" als religieus bastion tegen de secularisatie in de verstedelijkende samenleving. Zij werd hierin in zekere zin geholpen door de trek naar de nieuwe woonwijken aan de randen van de steden, die leidde tot een toenemende vraag naar nieuwbouw van kleine parochiekerken, waar pastorale zorg op maat kon worden geleverd.³⁹⁵ De grote stadskerken raakten daarentegen ontvolkt. Rector J.J.P. Kok uit Bloemendaal bracht in 1926 in opdracht van de Algemeenen R.K. Landbouw-Bedrijfsraad de situatie in de steden in kaart en stelde: "Wanneer de toestand van Katholiek Amsterdam dieper onderzocht wordt, dan wij hier vermogen te doen en de middelen worden beraamd om het verval te stuiten dan zal, wij twijfelen er niet aan, als eerste punt op het herstelprogramma geschreven moeten worden méér kerken, méér spreekkamers en méér biechtstoelen!"³⁹⁶ De financiering van de nieuwe kerken stelde de bisdommen voor grote problemen, die verergerden naarmate de gevolgen van de economische crisis van de jaren 1930 toenamen.³⁹⁷ De schaarste aan bouwmaterialen en hoge arbeidslonen noopten architecten eens te meer prijsbewust te ontwerpen. Dit had gevolgen voor de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw.

Kropholler en Van Moorsel waarschuwden in 1925 dat de economie van het bouwen begon bij de aankoop van terrein. "Men wacht tot een buurt bijna volgebouwd en bevolkt is; dan is echter de beschikbare en voor de kerk bruikbare grond schaarsch en duur geworden. Veel geld zou kunnen worden bespaard, wanneer de hoofden der parochies steeds in staat waren tot vroegtijdigen aankoop van later benodigd terrein voor kerkbouw."³⁹⁸ Zij adviseerden om voor de definitieve aankoop van grond een voorlopig ontwerp in de vorm van een plattegrond te laten maken, zodat men geen concessies aan de gewenste vormgeving hoefde te doen.

In zijn Over onzen hedendaagschen kerkbouw (1925) attendeerde Kropholler op de invloed van de economische situatie op de kerkarchitectuur.³⁹⁹ Volgens hem zou de meest economische bouwwijze een mooi, waardig en bruikbaar kerkgebouw opleveren. Gedwongen door de geringe financiële mogelijkheden dacht Kropholler na over de hoogte van de muren, het aantal kolommen, en de noodzaak van een gemetseld bogen- en gewelvensysteem. Vervolgens kwam hij tot de conclusie dat de liturgie een brede kerk vereist, die vanuit financieel-economisch, en ook technisch opzicht niet kon worden overweld. De oplossing vormde een eenvoudige ruimte met een houten bekapping, met een middelhoog schip dat alle gelovigen kon herbergen. Hierdoor was het mogelijk het aantal dure kolommen dat in de neogotische kerken de hoge muren van de lichtbeuken draagt, te verminderen. Kropholler was van mening dat een dergelijke bouwwijze eerder middeleeuws dan neo-gotisch was. "De charme van menig middeleeuwse kerk bestaat hierin, dat alles massief en op flinke schaal is gebouwd. Een zwakke zij van onze negentiende-eeuwse navolgingen bestaat daarin, dat er dun en klein is nagebootst, hetgeen in de middeleeuwen zwaar en massief werd gebouwd. Dààrvoor is in onzen tijd geen geld. Goed, maar dat komt voor een deel omdat wij den opzet van onze kerken te duur maken. Dat moet alles worden bezuinigd. Terwijl een eenvoudige ruimte met houten bekapping voor hetzelfde geld solide, zwaar en degelijk kan worden gebouwd. Ik durf beweren, dat men met dien laatsten bouwtrant meer middeleeuwsch is dan met de dunne muren en torentjes van onze negentiende-eeuwse neogothiek. En bovendien is men nog economischer uit."⁴⁰⁰ Vervolgens besprak Kropholler het economisch voordeel van het gebruik van bouwmaterialen die elk land ter beschikking heeft. Het gebruik van baksteen voor een Nederlands kerkgebouw was volgens hem een "esthetische, nationale en economische eisch", waardoor het dure beschilderen van het kerkinterieur zoals dat in de

³⁹⁵ Landheer 2004, 221.

³⁹⁶ Kok 1926, 17.

³⁹⁷ Landheer 2004, 234,349.

³⁹⁸ Kropholler/Van Moorsel 1925, 9.

³⁹⁹ Kropholler 1925, 5-6

⁴⁰⁰ Kropholler 1925, 6-7.

neogotische kerken gebeurde niet meer noodzakelijk was.⁴⁰¹ Tot slot benadrukte Kropholler dat de keuze voor duur bouw materiaal in meer welvarende tijden dikwijls ten koste ging van de begrotingspost voor kerkelijke kunst. Hij was dan ook van mening dat de eigentijdse economische omstandigheden de kansen op een waardevolle kunstzinnige decoratie van de kerken begunstigen.⁴⁰²

In Ons liturgisch tijdschrift (1928) stelde men dat normale zielzorg beter gedijde in kleine, niet te uitgestrekte parochies; beter was het om ‘‘eenvoudig-schoone, niet al te kostbare, praktische, kleine parochiekerken’’ te bouwen.⁴⁰³ Esthetische kerken, zoals kathedralen, vond men geen praktische kerken. Bovendien maakte de grote vraag naar kerken geen kostbare bouwwerken mogelijk. Een praktische kerk was een kerk ‘‘welke rekening houdt met de eischen der liturgie als sociale eeredienst’’. In het R.K. Bouwblad wees Thunnissen erop dat de toegenomen mechanisatie er weliswaar toe had geleid dat het oude handwerk was verdwenen, maar dat de economische situatie de bouw tijd zodanig verkort, dat er geen tijd is voor rijk gedetailleerde monumenten. Ook de gekozen materialen zoals baksteen zouden naar eenvoud wijzen.

Een sociaal aspect dat eveneens van invloed is geweest op de vormgeving van de katholieke kerken in het Interbellum, is de overtuiging dat de kwetsbare plattelandsbewoner tegen de kwalijke invloeden van de stadsbeschaving zou moeten worden beschermd.⁴⁰⁴ Men meende dat een op een dorp gelijkende kleinschalige parochiale organisatiestructuur met kerken, scholen en verenigingen houvast kon bieden aan de grote volksverhuizing richting de nieuwe stedelijke uitbreidingen. Het is daarom niet verwonderlijk dat de voorkeur voor kerken in deze wijken uitging naar eenvoudige kleine kerken met een dorps uiterlijk, liefst in het hart van de parochie gelegen.

Een weinig genoemde positieve invloed op de parochiebalans daarentegen hadden de grondwettelijke bepalingen over het onderwijs uit 1917.⁴⁰⁵ Nu de staat het onderwijzend personeel financierde van zowel openbare als bijzondere onderwijsinstellingen, hadden parochies met eigen scholen de mogelijkheid de vrijgekomen middelen te gebruiken voor kerkelijke nieuwbouw of uitbreidingen.

3.6 Conclusie

In dit hoofdstuk over de doorwerking van het monastieke liturgische reveil binnen de institutionele kaders van de Heilige Stoel en het Nederlandse episcopaat gedurende de periode 1900-1940 is de toenemende invloed van de democratisering in de liturgie en kerkbouw waarneembaar. Na de invoering van het Kerkelijk Wetboek in 1918 golden voor de kerkbouw nieuwe bepalingen. Hierin werd een duidelijk verband gelegd tussen de voor alle gelovigen zichtbare en toegankelijke eucharistieviering en de kerkarchitectuur. Ten behoud van de christelijke traditie drong de Heilige Stoel aan op een actieve episcopale bemoeienis met de kerkbouw in de vorm van oprichting van commissies van deskundigen, hetgeen in de Nederlandse kerkprovincie in het begin van de jaren 1920 uitmondde in diocesane bouwcommissies en Liturgische Commissies. De bepalingen in de codex in combinatie met de verklarende voorschriften van de provinciale concilies en diocesane synodes vormden een raamwerk waarbinnen katholieke kunstkringen en lossere geformeerde gezelschappen rond tijdschriften of bouwkundige opleidingen creatieve kerkarchitecturale oplossingen bedachten.

Meer omvangrijk en meer diepgaand onderzoek naar de personele bezetting van de bisschoppelijke bouwcommissies en Liturgische Commissies zou moeten uitwijzen in hoeverre deze leden eveneens deelnamen aan de discussies over het ideale kerkgebouw. Archiefonderzoek naar het sociale netwerk van pater Constantinus is eveneens aanbevelenswaardig. Literatuurstudie wees uit dat het christocentrische kerkbouw-concept de kerkarchitecturale ideevorming in de periode 1924-1940 domineerde. Dit sobere kerkbouwtype voldeed zowel aan de praktische liturgische eisen van de

⁴⁰¹ Kropholler 1925, 7. Hier zette Kropholler zich wat overbodig tegen Cuypers af, aangezien diens late kerken ook al nauwelijks meer beschilderd zijn. Cuypers koos in deze periode eerder voor baksteenpolychromie. Kropholler en P. Bellot maakten, mogelijk in navolging van Berlage, eveneens gebruik van ‘‘verglaaude’’ oftewel geglazuurde bakstenen om lambriseringen of andere architectonische elementen te accentueren, zoals b.v. de St.-Paschalis (1921) in Den Haag. Ook in vroeg-naoorlogse kerken gebruikte men een enkele maal geglazuurde bakstenen, zoals in de H.H. Petrus en Paulus (1949) te Middelburg van C. van Moorsel.

⁴⁰² Kropholler 1925, 7.

⁴⁰³ W. 1928, 39-48.

⁴⁰⁴ De aanzet tot sociale betrokkenheid gaf paus Leo XIII in 1891 met de encycliek Rerum Novarum, waarmee hij aandacht vroeg voor de situatie van de arbeidersklasse en een pleidooi hield voor katholieke vakorganisaties.

⁴⁰⁵ Van der Vaart 2007, 8.

gemeenschaps- of volkskerk als de wens tot beheersbare bouwkosten.⁴⁰⁶ Vele jonge parochies die de nieuwe wijken van een duidelijk katholiek stempel wilden voorzien, kampten met de gevolgen van de economische crisis in de jaren dertig. De uitvoering van het christocentrische kerkgebouw vond bijna altijd plaats in het ruim voorhanden zijnde baksteen. Granpré Molière betrok de nadrukkelijke keuze voor dit landeigen, ambachtelijke product in zijn neothomistische beschouwingen over de traditionele christelijke architectuur en ontlokte een hevige discussie met zijn meer modernistische ingestelde vakgenoten.

⁴⁰⁶ Zie ook: Boone/Böröcz/Tansens 2008, 69. Hier wordt de volkskerk getypeerd als ‘(...) een functioneel kerkgebouw met een brede middenbeuk die zoveel mogelijk gelovigen een optimaal zicht op het altaar geeft. Hoewel vaak nog traditioneel in grondplan en opstand, vertoont de aankleding van de interbellumkerk een sterke versobering in vormgeving en decoratie.’

Hst. 4 Wederopbouw en vernieuwing (1940-1962)

4.1 De Doornse Leergangen (1941-1943): *shake-hands* tussen traditionalisme en modernisme

De bezetting die begon met het bombardement op Rotterdam in mei 1940 maakte Nederlandse architecten en stedenbouwkundige duidelijk dat zij zich moesten voorbereiden op een nieuwe bouwopgave in een sterk gewijzigde situatie. Het traditionele genootschap *Architectura et Amicitia* in Amsterdam, dat vanaf het eind van de jaren 1930 te kampen had van een ledenverlies ten gunste van de moderne architectengroepen, zoals ‘De 8’, ‘Opbouw’ en ‘Groep ’32’, nam het initiatief tot het organiseren van de Doornse Leergangen. Een uniek forum waar architecten uit verschillende stromingen elkaar konden treffen.⁴⁰⁷ Een van de voorstanders van het idee was Granpré Molière, die in maart 1941 in het Stedelijk Museum te Amsterdam een sterk filosofisch getinte lezing gaf, getiteld ‘‘Het meest noodige: verstandelijke vorming, het meest aangewezen: leergangen en studiekringen’’. Beïnvloed door de cultuurpessimistische ideeën van de cultuurfilosoof O.A.G. Spengler (1880-1936) interpreteerde Granpré Molière de bezetting vooral als een teken van cultureel verval, dat ten koste zou gaan van de metafysica en de esthetica. Verstandelijke vorming in de vorm van leergangen zouden naar zijn idee een remedie kunnen bieden. Granpré Molière had goede ervaring met leergangen, zoals de in 1926 opgerichte Bouwkundige Studiekring (BSK) voor Delftse studenten bouwkunde, de Grijsze Kring, bestaande uit oud-leden van de BSK, de Huijbergse Studiedagen en de Stedenbouwkundige Leergang.⁴⁰⁸ De toon was gezet en voor de eerste Doornse Leergang in juni 1941 was Granpré Molière de hoofdspreker. Het onderwerp van de eerste bijeenkomst paste in het Delftse straatje: de kenmerken der Nederlandse bouwkunst. Gezien de actualiteit van de bezetting viel de nadruk op het volkseigene ditmaal ook bij de internationaal georiënteerde modernisten in goede aarde.

Tegenhanger van Granpré Molière was de architect W. van Tijen (1894-1974), representant van de ideeën van het Nieuwe Bouwen. In zijn streven een ideologisch compromis te bereiken, stelde Van Tijen zich nauwelijks te weer tegen de Delftse ideeën. Mede dankzij deze houding kon de strijdbijl tussen de traditionalisten en de modernisten tijdelijk worden begraven. Men besloot elkaar de hand te reiken voor de wederopbouw van de door oorlogsschade getroffen gebieden. De architecten die in Doorn de kenmerken van de vooroorlogse architectuur op een rijtje probeerden te zetten, hadden onder meer kritiek op de geringe monumentaliteit van de kerken in het stadsbeeld.⁴⁰⁹ Berghoef noemde het onvoltooide karakter van veel kerken waardoor een fragmentarische indruk ontstond. Het ontbreken van stedelijke pleinen was er volgens hem debet aan dat architecten voor de vormgeving van pleinen en kerken inspiratie hadden gezocht in de eigentijds Scandinavische bouwkunst en de middeleeuwse en renaissancistische architectuur van Florence.

Na de oprichting van de Kultuurkamer in 1941 stopte *Architectura et Amicitia* met de bijeenkomsten en staakten ook de andere verenigingen hun activiteiten. De bouwtijdschriften kregen te maken met een verschijningsverbod, met uitzondering van het door de bezetter overgenomen Katholieke Bouwblad. Na de inwerkingtreding van het bouwverbod in juli 1942 trok men zich terug in kleine groepjes om zich te bezinnen op de toekomst van de Nederlandse architectuur. Tijdens de twaalf naoorlogse Doornse leergangen beraadden de architecten zich op het omvangrijke bouwprogramma dat de overheid lanceerde. In plaats van identiteit en bouwstijl stonden nu techniek en *efficiency*, zoals de standaardisatie van bouwonderdelen, op het programma. De filosofische basis raakte steeds verder op de achtergrond en voor de laatste bijeenkomst in 1956 bedankte Granpré Molière zelfs.

Vanwege de coöperatieve gezindheid wordt de vroeg-naoorlogse bouwstijl, waarin zowel traditionalistische als modernistische stijlkenmerken zijn terug te vinden, ook wel aangeduid als *shake-hands*-stijl. In zijn bijdrage aan een overzichtswerk van de Nederlandse architectuur uitgevoerd door Delftse bouwkundige ingenieurs beschreef de hervormde architect J.H. van den Broek (1898-1978) de naoorlogse samenspraak onder architecten eerder als een tevergeefs streven naar ‘‘een zekere verzoening van het z.g.n. traditionele en het nieuwe bouwen’’.⁴¹⁰ Naar zijn idee verhinderden de theorieën van het traditionalisme in eerste instantie een acceptatie van de moderne inzichten. Echter:

⁴⁰⁷ B. Colenbrander 1984b, 42-44. Zie ook: De Boer 1983, 82; Nannen 2000, 24-25.

⁴⁰⁸ Met de BSK verzamelde Granpré Molière een select gezelschap waaraan alleen gelovige studenten - ongeacht hun gezindte - mochten deelnemen om zich heen. De studiekekring bestond uit twaalf leden, als verwijzing naar de twaalf apostelen. Granpré Molière zelf trad op als voorzitter. Zie ook: Kuiper 1991, 161-162; De Haan/Haagsma 1996, 29.

⁴⁰⁹ Bosma 1995, 182.

⁴¹⁰ Van den Broek 1956, 18-19.

“de maatschappelijke ontwikkeling van werken en leven, de evoluerende bouwtechniek, de roep om opvoering van de woningproductie met nieuwe middelen, bevorderden de overgang van traditionele naar moderne industriële bouwmethoden en daardoor beïnvloedde architectuurvormen.” Van den Broek kenschetste de architectuur rond 1956 als een doordringing van het moderne bouwen in het traditionele bouwen, zonder dat er sprake was van een samenvloeiing. Hij constateerde dat beide stromingen een “vermenselijking” hadden doorgemaakt en een minder aan hun dogmatische stokpaardjes hingen. Traditionalisten aanvaardden de moderne bouwconstructies en vormentaal, terwijl modernisten eerder kozen voor organische vormen en evengoed werkten met traditionele materialen als baksteen en hout. Dit leidde volgens Van den Broek tot een nieuwe, romantische - en dus meer vrije en individualistische - nuance in de eigentijdse (Delftse) architectuur.

Deze hybride stijl paste bij de inzichten van twee historici die beiden over de maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland gedurende de jaren 1960 hebben geschreven. Zo beschreef H. Righart het “precaire evenwicht tussen traditie en moderniteit” in de verzuilde samenleving die zou duren tot het einde van de jaren 1950.⁴¹¹ Deze verzoenende mentaliteit sloot eveneens aan bij een door de historicus J.C. Kennedy opgemerkt sociaal-historisch naoorlogs fenomeen. Naar zijn mening berustten de naoorlogse Nederlandse elites in de onafwendbaarheid van de modernisering van Nederland.⁴¹² De bereidheid buiten de zelf gebouwde hokjes te treden past evenzeer in de sfeer van de naoorlogse “doorbraakgedachte”, die een einde zou maken aan de verzuiling. Ook de architecten toonden begrip voor de problemen van Bannings “Dag van morgen”.⁴¹³ De vrijzinnig-hervormde en socialistisch geëngageerde predikant W. Banning (1888-1971) was een van de oprichters van de Nederlandse Volksbeweging, die zich tijdens de bezetting op een personalistisch-sociale grondslag oriënteerde op de naoorlogse toekomst van Nederland. (Zie: Hst. 9.1) Na jaren stilzitten was het geen wonder dat architecten hun steentje wilden bijdragen aan de wederopbouw van Nederland op basis van een geestelijk reveil, dat in het teken stond van christendom en humanisme.

Architectuurhistoricus K. Bosma benadrukt de betekenis van de Doornse toenaderingspogingen voor de naoorlogse pragmatische benadering van herstel en wederopbouw, zoals in de groep Bos die de wijkgedachte uitwerkte.⁴¹⁴ (Zie: Hst. 14.2.3) Architectuurhistoricus R. Dettingmeijer constateerde tot slot dat de naoorlogse bereidheid tot samenwerking bij de verschillende geloofsgemeenschappen tot uitdrukking kwam in de situering van de kerk tijdens de wederopbouw.⁴¹⁵ Hij typeerde dit als “de kerk in het midden (van het dorp) houden”, een positie waarin volgens hem pas na 1965 verandering kwam.

4.2 De Heilige Stoel en de liturgische vernieuwing

Nog tijdens de Tweede Wereldoorlog nam paus Pius XII (paus van 1939-1958) de vernieuwende intenties van de Liturgische Beweging over.⁴¹⁶ Met de encycliek *Mystici Corporis* probeerde hij in 1943 “troost te brengen in de ellende”. Volgens de hier gepresenteerde leer van het mystieke lichaam van Christus zijn de gelovigen met Christus aan het hoofd verenigd in de kerk. Pius XII maakte dus geen onderscheid tussen actieve en passieve elementen, oftewel tussen geestelijken en leken. Alle leden van de kerk droegen bovendien in gelijke mate bij aan de perfectie van het lichaam van Christus. De gelovigen maakten vanaf nu actief deel uit van de Kerk, zij vormden de Kerk onder leiderschap van de paus en de bisschoppen. Pius XII benadrukte tevens de eenwording met Christus die plaatsvond tijdens de eucharistie. Pas na de oorlog zou de encycliek een belangrijke impuls geven aan het kerkelijk leven en stimuleren tot een nieuwe kijk op de viering van de liturgie en het kerkgebouw.

Na de Tweede Wereldoorlog daagde binnen de Heilige Stoel het inzicht in de behoefte aan een radicale hervorming van de rituelen en de gedeeltelijke introductie van de volkstaal.⁴¹⁷ De encycliek *Mediator Dei et hominum* (1947) kwam voorzichtig tegemoet aan het gedachtegoed van de

⁴¹¹ Righart 1997, 70-73. Zie ook: De Rooy 2002, 176.

⁴¹² Zie: Kennedy 1995, 25.

⁴¹³ Banning 1945.

⁴¹⁴ Bosma 1995, 188.

⁴¹⁵ Dettingmeijer 2002, 1.

⁴¹⁶ Zie: Gerhards 2006, 70.

⁴¹⁷ Jounel 1987, 75.

Liturgische Beweging en de verschillende initiatieven om de liturgie te vernieuwen.⁴¹⁸ Pius XII erkende dat het liturgisch leven zou moeten aansluiten bij het leven van de kerk, maar wees er op dat de vooruitgang van de liturgie onder pauselijk gezag en bisschoppelijk toezicht stond. Particulier initiatief tot het veranderen van de liturgie in de vorm van het invoeren van nieuwe gewoonten of het herleven van verouderde gewoonten (''ongezonde archeologismen'') waren niet toegestaan.⁴¹⁹ In zijn herderlijke vermaningen bracht de paus de decreten van het Concilie van Trente, van zijn voorgangers en de controlerende Congregatie voor de Riten nogmaals onder de aandacht.⁴²⁰

Pius XII bevestigde in Mediator Dei eveneens de geestelijke deelname van de gelovigen aan de eucharistie die door de aanhangers van de Liturgische Beweging zo belangrijk werd gevonden. In de loop van de jaren 1950 tekende zich echter een verzet af van progressieve liturgisten. Deze in de liturgie gespecialiseerde theologen zagen de rol van de gelovigen niet beperkt tot een geestelijk 'meedofferen' tijdens de eucharistie, maar hadden een werkelijke deelname van de leken aan de altaardienst voor ogen. In deze periode verschenen studies over het priesterschap van de leek op basis van het doopsel- en vormselsacrament, die niet alleen het bewustzijn van de actieve deelname in belangrijke mate bevorderden, maar tevens van invloed waren op de vormgeving van nieuwe kerkgebouwen.⁴²¹

Een belangrijke liturgische vernieuwing onder het episcopaat van paus Pius XII betrof de in 1951 doorgevoerde herziening van de Paasnacht. Na een driejarige proef van de Paasnachtviering bracht de Ritencongregatie in 1955 richtlijnen over de vernieuwde Goede Weekliturgie uit. Deze herziening volgde na discussies tussen de sleutelfiguren van de Liturgische Beweging tijdens het Internationale Liturgische Congres in Lugano in 1954. De hervorming bestond uit de verandering van het aanvangsuur van de plechtigheden en een pastorale aanpassing van de ceremonieën, waardoor de gelovigen het paasmysterie met de geestelijken konden meevieren.⁴²² De missen van het *Triduum Sacrum* (Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Paasnacht) vonden nu in de namiddag of na zonsondergang plaats in een voor de gelovigen verstaanbare liturgie. Tot dan toe vierden de gelovigen de Goede Week met kerkbezoek op Witte Donderdag en kruiswagoefeningen op Goede Vrijdag. Met name in het buitenland ontwikkelde men ter compensatie van een kerkelijke viering tijdens de Goede Week eigen volksdevoties, zoals processies en aanbidding van het H. Sacrament. De clerus vierde zijn eigen morgendiensten in een lege kerk. De rubrieken van de nieuwe misorde legden zowel de dialoog tussen priester en volk vast als de verschillende houdingen en gebaren die de gelovigen moesten aannemen. Ook verwachtte men van het volk een actieve deelname aan processies en gezangen. De gelovigen mochten nu op Goede Vrijdag deelnemen aan de communie. Tijdens de Paasnacht konden ze deelgenoot zijn van de wijding van het nieuwe vuur en de wijding van de Paaskaars achter in de kerk.⁴²³ Deze kaars, die symbool staat voor de verrezen Christus, zou de hele Paastijd, tot na de mis van Hemelvaart op een kandelaar op het priesterkoor branden. (afb. 22) Het tweede gedeelte van de Paasnachtviering was gewijd aan het herleven van de doopgedachte. Na de wijding van het doopwater - een ritueel dat nu niet meer in de doopkapel, maar op het priesterkoor gebeurde, zodat de gelovigen de ceremonie goed konden volgen - vierden de gelovigen de medeverrijzenis door het doopsel. Alle gelovigen vernieuwden met een brandende (doop)kaars in de hand de doopbelofte en ondergingen een besprenkeling met het pas gewijde doopwater uit een provisorisch doopvont. Eveneens konden bekeerlingen zich tijdens de Paasnacht laten dopen.⁴²⁴ Voor die gelegenheid vond het sacrament plaats op het priesterkoor in aanwezigheid van de parochianen. Een processie naar de doopkapel vormde de afronding van het ritueel.

⁴¹⁸ <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1795>: inleiding. In Nederland probeerde de Federatie van Liturgische Verenigingen in 1946 de Liturgische Beweging met een groots opgezet internationaal Liturgisch Congres in Maastricht nieuw leven in te blazen. De eindconclusies van het congres zouden de basis vormen voor de encycliek Mediator Dei. Zie: Beekman 1948, 19-21. Zie ook: Lukken 1980, 121, 130. Het internationale karakter van het congres bleef beperkt tot België en Frankrijk. Behalve evenementen als een mysteriespel en concerten vond er in het kader van het Liturgisch Congres een tweetal tentoonstellingen plaats, getiteld 'Kunst in dienst van de liturgie' en 'Hedendaagse liturgische kunst'.

⁴¹⁹ <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1801>: deel 1, hst. 5.

⁴²⁰ <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1832>: deel 4, hst. 2.

⁴²¹ Constantinus 1958, 175.

⁴²² Verheul 1957, 59-71.

⁴²³ Verheul 1957, 123-135.

⁴²⁴ Verheul 1962b, 11.

4.3 Reflectie van de Heilige Stoel op kerkelijke kunst, architectuur en liturgische inrichting

Onder het motto ‘‘De bevordering van liturgische geest en liturgisch apostolaat’’ van Mediator Dei sprak Pius XII zich eveneens uit over de zorg voor het kerkgebouw, de bouwkunst en de kerkelijke kunst. Hij waarschuwde tegen het verwijderen van beelden uit de kerk onder het voorwendsel van terugkeer tot de Oudheid. De kerkinrichting diende op zijn minst ‘‘zindelijk en geschikt’’ te zijn, ‘‘overdadige rijkdom en pracht’’ konden zijn goedkeuring niet wegdragen. Hij sprak vermanend over het uitstellen van beelden en schilderijen die zouden afleiden van de waardigheid van de eredienst. Dit betekende niet dat hij afwijzend stond tegenover vernieuwing van de kerkelijke bouwkunst en beeldende kunsten.⁴²⁵ Pius XII onderkende zelfs dat de ‘‘voortschrijdende ontwikkeling van de schone kunsten, vooral van de bouwkunst, de schilderkunst en de muziek van niet geringe invloed zijn geweest’’ op de vormgeving van de uiterlijke bestanddelen van de liturgie.⁴²⁶ Qua stijl behoorde de kunstenaar meer te letten op de behoefte van de christelijke gemeenschap dan op zijn eigen smaak. Zolang zij de eredienst op een waardige wijze zouden dienen, konden kunstenaars nieuwe beelden en vormen uitvoeren in moderne materialen.⁴²⁷ Met moderne materialen werden vooral kunststeen en beton bedoeld.⁴²⁸ In tegenstelling tot metaal en hout waren deze materialen voor de kerkbouw volgens het Kerkelijk Wetboek uit 1917 niet verboden.⁴²⁹ Opmerkelijk is dat de Heilige Stoel geen gehoor gaf aan de protesten tegen de vooroorlogse betonkerken in met name Frankrijk en Duitsland.⁴³⁰ Pius XII benadrukte tot slot dat de pauselijke richtlijnen ook golden bij de herbouw en restauratie van de door de oorlogshandelingen getroffen kerken. De priesters hadden de taak architecten hierin voor te lichten en te begeleiden.

Met zijn opmerkingen over kerkelijke kunst die zou afleiden van de eredienst leverde Pius XII indirect kritiek op enkele lopende projecten van de dominicaner paters P. Régamey (1900-1996) en M.A. Couturier.⁴³¹ Vanaf 1937 voerden de paters de redactie over het twee jaar eerder gestarte tijdschrift L’Art Sacré, dat na een onderbreking gedurende de oorlog in 1948 werd hervat. Régamey, van huis uit kunsthistoricus, en Couturier zagen de moderne kunst als het vertrekpunt van de kerkelijke kunst. Vanuit de gedachte dat alle kunst religieus is, betrokken zij ook niet-katholieke kunstenaars bij de inrichting van een kerk.⁴³² Hierbij maakten zij gebruik van de autonomie van de bisschoppelijke commissies, die bovendien in Mediator Dei opnieuw was bevestigd.⁴³³ De progressieve artikelen in L’Art Sacré stimuleerden een nieuw bewustzijn van kerkelijke kunst en architectuur en openden de ogen van menige Franse bouwpastoor.⁴³⁴ Dankzij Couturiers persoonlijke bemiddeling kwamen vanaf het begin van de jaren vijftig buiten- of zelfs antikerkerlijke kunstenaars als Chagall, Matisse, Léger en Zadkine, maar ook de architect Le Corbusier in aanmerking voor kerkelijke opdrachten. De spraakmakende beeldtaal van de L’Art Sacré-beweging was van grote invloed op de ontwikkeling van de naoorlogse kerkelijke kunst in Europa.⁴³⁵

In 1952 zag het Heilig Officie (na 1966 Congregatie voor de Geloofsleer genaamd) zich genoodzaakt nogmaals te reageren op de modernistische experimenten in de kerkelijke kunst, die

⁴²⁵ <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1832>: dl 4. 2.

⁴²⁶ <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1800>: dl 1. 4.

⁴²⁷ <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1832>: dl 4. 2.

⁴²⁸ Knipping 1953, 259.

⁴²⁹ Op 12 november 1909 bepaalde de Congregatie voor de Riten dat kerken van gewapend beton geconsacreerd konden worden als de plaats van de twaalf consecratiekruiden en de deurposten van de hoofdingang van natuur- of baksteen zijn (decreet 4240).

⁴³⁰ Knipping 1953, 259.

⁴³¹ Böröcz 2004, 94-95.

⁴³² Böröcz 2004, 31, 41. Böröcz wijst er hier op dat Couturier in 1937 nog van mening was dat alleen christelijke, gelovige kunstenaars de spirituele achtergrond hadden om kwalitatief geschikte kerkraden te ontwerpen. Dit standpunt sloot aan bij de neothomistische visie dat voor sacrale kunst een christelijke kunstenaar moest worden aangetrokken.

⁴³³ Pouls 2002, 224.

⁴³⁴ Zahlten 2009, 18.

⁴³⁵ Dominicaner monniken waren eveneens de drijvende krachten achter het *Centre de Pastorale Liturgique* (1943-1963) in Parijs. Het *Centre de Pastorale Liturgique* (later opgevolgd door het *Centre National de Pastorale Liturgique*) gaf een eigen periodiek uit, getiteld La Maison Dieu. Met name de in dit tijdschrift opgenomen congresverslagen van het *Centre de Pastorale Liturgique* en het themanummer ‘‘Bâtir et aménager les églises’’ (nr. 63, 1961) werden in naoorlogse kerkbouwkringen interessant gevonden. Zie ook: Van der Wal 2002, 48-49. Van der Wal merkt hier op dat het naoorlogse artistieke elan binnen de Franse katholieke kerk in verband kan worden gebracht met de *nouvelle théologie*. Deze theologische vernieuwingsbeweging was gericht op een open en oecumenische Katholieke Kerk; onder meer de dominicaner theoloog Y. Congar (1904-1995) en M. Chenu (1895-1990) speelden hierin een belangrijke rol.

onder invloed van de *L'Art Sacré*-beweging plaatsvonden.⁴³⁶ In *Instructio de arte sacra* herhaalden de kardinalen G. Pizzardo en A. Ottaviani op strenge toon eerdere bepalingen over kerkelijke kunst en architectuur. Feitelijk relativeerden ze het argument van Pius XII dat de kerkelijke kunst zich moest aanpassen aan de nieuwe tijd. Volgens de beide kardinalen had de kerkelijke kunst haar eigen doelstellingen en taak. Ook de sacrale architectuur diende haar eigen taal trouw te blijven en zich niet te vergelijken met de profane bouwkunst. Het goede zicht op het altaar en de vaste plaats van het tabernakel op het altaar kwamen nogmaals aan de orde.

Binnen katholieke kerkbouwkringen in Nederland had men moeite met de interpretatie van deze instructie. Enerzijds gold bij bouw en herstel van een kerk nog altijd de bepaling van het *Kerkelijk Wetboek* over de handhaving van de vormen volgens de *traditio christiana* en de eveneens door deze traditie bepaalde wetten van de *ars sacra*. Anderzijds was er geen verbod om nieuwe vormen en materialen te gebruiken. De kunsthistorisch onderlegde franciscaan J.B. Knipping raadde in 1953 de lezers van het *Katholiek Bouwblad* dan ook het volgende aan: ‘‘Zo lijkt het raadzaam, niet krampachtig aan overgeleverde vormen vast te hechten en er geen vast-omlijnd kerk-ideaal op na te houden, of dit nu een gotische hal, een Romaanse of een Romeinse basilica is. De hedendaagse kerkebouwer kan zelfs beter te werk gaan met een zeker wantrouwen tegen de inspiratieve kracht van een of ander bepaald type. De inspiratie voor een vernieuwde eigentijdse kerkelijke architectuur is alleen te vinden in zuivere zin voor traditie, waarbij niet de stabiliteit van de vorm, doch de perenniteit van de norm het leidend beginsel is.’’⁴³⁷

Baanbrekende, en voor de Rooms-Katholiek Kerk beeldbepalende kerkontwerpen uit de tweede helft van de jaren vijftig laten zien dat de Heilige Stoel de modernisering van de kerkbouw ondersteunde. Enkele voorbeelden hiervan zijn: de bedevaartskerk O.L.V. der Tranen (1956) in Syracuse van Andrault en Parat, de ondergrondse basiliek St.-Pius X (1958) van P. Vago in Lourdes en de Christi Gloriosikerk, een ontwerp van onder meer de Belgische modernistische architect R. Bastin, gebouwd voor het Vaticaanse paviljoen op de Wereldtentoonstelling Expo '58 in Brussel.⁴³⁸ Anderzijds demonstrenen de door de *L'Art Sacré* geïnspireerde kerken en kapellen in Audincourt (1950), Assy (1950), Vence (1951) en Ronchamp (1954) de autonomie van de Franse bisschoppelijke commissies.⁴³⁹ Rond 1954, het sterfjaar van Couturier, bestond er een reële mogelijkheid dat het Vaticaan een einde zou maken aan de neogallicaans aspiraties en de Franse dominicaner congregaties zou verbieden.⁴⁴⁰ Kort nadat het tijdschrift onder censuur van het Heilig Officie werd gesteld, legde Regamey zijn redacteurschap neer. Hiermee kwam een eind aan een belangrijke creatieve impuls aan de naoorlogse kerkbouw. In 1969 zou het laatste nummer van *L'Art Sacré* verschijnen.

Ook op het gebied van de liturgische inrichting deden zich veranderingen voor. Vanaf het einde van de jaren 1940 verzochten diocesen de Heilige Stoel in toenemende mate om aanpassing van de liturgische gebruiken en het gebruik van volkstaal in plaats van Latijn. In verschillende landen, waaronder Duitsland, Zwitserland en - mondjesmaat - in Nederland, vonden liturgische experimenten met de *celebratio versus populum* onder bisschoppelijke goedkeuring plaats.⁴⁴¹ Deze wijze van liturgieviering had consequenties voor de kerkwettelijk vastgelegde plaatsing van het tabernakel, het

⁴³⁶ Pouls 2002, 227.

⁴³⁷ Knipping 1953, 262-263.

⁴³⁸ Zie ook: Devos 2001, 244-263; Hermans 2008. De Heilige Stoel besteedde de vormgeving van het katholieke complex uit aan een zevenkoppig team bestaande uit Belgische architecten onder leiding van P. Romme. Hoewel allen zich hadden geprofileerd op het gebied van de moderne religieuze bouwkunst, verkoos men Bastins innovatieve ontwerp voor een open kerk met een tentdak en glazen gevels. Bastin werkte nauw samen met de kanunnik A. Lanotte. Deze secretaris van de Commissie voor gewijde Kunst van het bisdom Namen had veel affiniteit met de liturgische vernieuwing. Hun ideeën over de liturgische inrichting van de Christi Gloriosikerk konden echter niet worden verwezenlijkt omdat de inrichting van de kerk en de kapel in handen was van de nationale comités van Frankrijk en Duitsland. Met name het dominante baldakijn ter benadrukking van het altaar verhinderde de door Bastin en Lanotte gewenste dialoog tussen de priesters en de gelovige gemeenschap. Dat de Katholieke Kerk zelf de progressieve richting ondersteunde, blijkt eveneens uit het feit dat de voorzitter van de Pauselijke Centrale Commissie voor Sacrale Kunst, mgr. Giovanni Palani, zitting had in de jury van de internationale prijsvraag voor het ontwerp van de O.L.V. der Tranen in Syracuse. Zie: Van Dijk 1957.

⁴³⁹ Beeren 1959, 3. Mogelijk speelde ook het Franse eigendomsrecht van de kerkgebouwen, dat sinds de eind achttiende-eeuwse confiscatie van de kerkelijk onroerende goederen in handen ligt van de staat, een rol bij de positieve benadering van de moderne kunst in de kerken.

⁴⁴⁰ Böröcz 2004, 101-102.

⁴⁴¹ Constantinus 1956, 395-396.

altaarkruis en de kandelaars op het altaar. Steeds vaker paste men deze bepalingen niet meer naar de ‘letter’, maar naar ‘de geest’ toe. In de Nederlandse kerkprovincie stonden de bisschoppelijke autoriteiten de plaatsing van het tabernakel in de apsiswand achter het hoofdaltaar toe in de kerken van Horst en Kerkrade, de Maria Gorettikerkerk in De Bilt en de St.-Annakerk in Heerlen.

Tijdens grote internationale Liturgische Congressen, zoals in Maria Laach (1951), Odiliënberg (1952) en Lugano (1954) brachten bisschoppen de revisie van de liturgische wetten telkens weer ter sprake. Het in 1956 georganiseerde Internationale Congres voor Pastorale Liturgie in Assisi vormde voor paus Pius XII aanleiding zich uit te spreken over de ruimtelijke consequenties voor het altaar en het tabernakel bij een naar de gelovigen gekeerde misviering.⁴⁴² Allereerst stelde hij dat de eucharistie bewaard moest worden op de meest eerbiedwaardige plaats in de kerk, te weten in het tabernakel op het hoofdaltaar. Vervolgens behandelde hij de dispositie van beide meubelstukken. ‘Het tabernakel van het altaar scheiden is het scheiden van twee dingen, die door hun oorsprong en hun aard verenigd moeten blijven. De wijze, waarop men het tabernakel op het altaar zou kunnen plaatsen zonder de viering met het gezicht naar het volk te verhinderen, kan verschillende oplossingen krijgen, waarover de specialisten hun adviezen moeten geven.’ Met deze uitspraak gaf Pius XII de architecten en liturgisten ruimte zich te beraden op nieuwe liturgische inrichtingen en bijpassende architecturale vormen.

4.4 Organisatie en financiering van de (weder)opbouw van kerken

Bij de beschrijving van de organisatie en financiering van de wederopbouw van kerken blijkt het moeilijk een onderscheid aan te brengen tussen de diocesane initiatieven en de verschillende overheidsmaatregelen. De Doornse Leergangen waren een duidelijk initiatief vanuit de architectenwereld, maar verschillende architecten hadden eveneens nauwe contacten met de kerkelijke wereld en namen zitting in diocesane of synodale organen of opleidingen op het gebied van de kerkbouw. In deze hectische periode van puinruimen en plannen maken, stapte men niet alleen gemakkelijker over de grenzen van de eigen zuil, ook was er sprake van een coöperatieve houding tussen kerk en staat op het gebied van financiering en situering van kerken. Na de actieve begeleiding en financiering van kerkgebouwen in de Wieringermeer beschouwde de staat het wederom als haar taak de kerkbouw te ondersteunen. Ditmaal zouden de kerken moeten bijdragen aan het herstel van het door de oorlog ontwrichte maatschappelijk leven. Een standpunt dat aansloot bij de gedachte van de kerkelijke hulporganisatie Stichting Nederlands Volksherstel die het vooroorlogse gezinsleven en de moraal wilde versterken.⁴⁴³

Tijdens de oorlog deed zich een tijdelijke intensivering van het kerkelijk leven voor. De nood leerde bidden en het aantal katholieken steeg. Ondanks de schrale tijden betekende meer kerkbezoek meer inkomsten voor de kerk.⁴⁴⁴ Deze financieel gunstige situatie hield niet alleen de economische situatie van de kerken op peil, maar heeft mogelijk ook een steentje bijgedragen aan de naoorlogse kerkbouwhausse. Het nieuwe kerkelijke elan zorgde tot halverwege de jaren zestig voor een (te) rooskleurige kijk op de toekomst van de katholieke kerk in Nederland.

inventarisatie en rijksvergoeding oorlogs- en watersnoodschade

Een centraal figuur in de organisatie van de katholieke wederopbouw was rector H.M.A. van Helvoort, werkzaam als adviseur van het Bisschoppelijk Bouwbureau van het bisdom Den Bosch. Als oud-student van Granpré Molière was hij goed bekend met het Delftse architectenmilieu. In 1936 maakte hij zijn debuut als spreker tijdens de Huijbergse studiedagen, tevens publiceerde hij in katholieke tijdschriften als Het Gildeboek.⁴⁴⁵ Vanaf oktober 1945 gaf Van Helvoort als voorzitter-secretaris van de pas opgerichte Interdiocesane Commissie van Overleg inzake Wederopbouw van R.K. kerken en kerkelijke gebouwen (ICvO) leiding aan de inventarisatie van de verwoeste kerken in

⁴⁴² <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=2786&id=5463> e.v. De Ritencongregatie legde een aantal deze punten vast in een decreet van 1 juni 1957 inzake de plaats van altaar en tabernakel en het lezen met het gelaat naar het volk. Zie: Constantinus 1958, 175.

⁴⁴³ Righart 1997, 80.

⁴⁴⁴ Klemann 2002, 408-409.

⁴⁴⁵ Tevens speelde Van Helvoort een belangrijke rol in de eerste naoorlogse jaren bij de vormgeving van het onderwijs aan de voorloper van de Academie voor Bouwkunst, het VHBO in Amsterdam. Zie ook: Wendt 2008, 111,119.

de kerkprovincie.⁴⁴⁶ Deze inventarisatie gebeurde in opdracht van de overheid. De schade aan de katholieke kerkgebouwen bleek te bestaan uit 102 verwoeste kerken en 463 beschadigde kerken. In afwachting van een regeling met de overheid ontving de Nederlandse kerkprovincie in 1947 een ‘niet onbelangrijke som aan dollars’ geschonken door de Heilige Stoel.⁴⁴⁷ Van Helvoort stelde voor dit geld te gebruiken voor de aanschaf van bouwmaterialen. Uit overleg tussen de Interdiocesane Commissie en het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting bleek het departement te eisen dat men opdrachten verstrekke aan ‘alleszins volwaardige architecten’ en dat men deze ‘billijk’ zou verdelen.⁴⁴⁸ Na conclaaf met de hoogleraar bouwkunde H.T. Zwiers (1900-1992), die vermoedelijk advies uitbracht over de voor de kerkbouw geschikte architecten, en ir. W.K. van Oppen, de ambtenaar van het bureau van de Algemeen Commissarissen voor de Wederopbouw van het ministerie, stelde de diocesane commissie een lijst van goedgekeurde architecten voor de kerkbouw op, die zou worden geaccordeerd door de ‘architectenkeuze-commissie’.⁴⁴⁹ Met de keuze voor Zwiers betrok de overheid een katholieke architect, die een middenpositie tussen de traditionalisten en de modernisten innam, bij de kerkelijke wederopbouw.

Na verrekening van de stijgende bouwkosten en inclusief de restauraties aan monumentale kerken bedroeg de schatting voor het herstel van het gehele Nederlandse kerkelijke erfgoed fl. 210 miljoen. De op 11 mei 1949 in werking getreden Oorlogsschaderegeling Kerkelijke Gebouwen kwam voor 75 procent tegemoet in de herbouw- of herstelkosten van openbare kerken en kapellen en eenzelfde percentage op de aanschaf- of herstelkosten van hun inventarissen.⁴⁵⁰ Bij de berekeningen van deze subsidie was men uitgegaan van een sober herstel. Kerkbesturen wensten dikwijls niet alleen een vervanging van hun verwoeste kerk, maar ook een uitbreiding van het aantal zitplaatsen en aanbouw van nevenruimten. Deze kosten kwamen ten laste van het kerkbestuur, al dan niet aangevuld met financiële steun van buurtparochies, dekenale fondsen of het bisdom. De PTT bracht een wederopbouwpostzegel uit, waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de verwoeste en beschadigde kerkgebouwen. De kunstenaar R.J. Draayer maakte een afbeelding van een kerkruipe met op de voorgrond de barmhartige Samaritaan met de tekst ‘Kerk in oorlogstijd’. (afb. 23) In 1953 volgden eveneens rijksbijdragen aan kerkgebouwen die waren beschadigd ten gevolge van de watersnoodramp. De rijksvergoeding voor de kerkelijke gebouwen in dit rampgebied betrof 90 procent van de goedgekeurde herstelkosten.

overige subsidiëring kerkbouw

Ter financiering van de kerkbouw in de Noordoostpolder - en later in de Zuidelijke IJsselmeerpolders - stelden de ministeries van Verkeer en Waterstaat en Financiën in 1954 de NOP-regeling in.⁴⁵¹ Deze tegemoetkoming was gebaseerd op de eerdere kerkbouwsubsidie in de Wieringermeer en bedroeg vanwege de sociale opbouwfase en de hogere bouwkosten in de Noordoostpolder 40 procent van de fictieve bouwkosten van kerken en pastorieën en 40 procent de fictieve aanschafkosten van kerkinventarissen; beide posten waren gebaseerd het aantal zitplaatsen van de te bouwen kerk. Als twee of meerdere kerkgenootschappen samen een kerk bouwden, bedroeg de subsidie maximaal 60 procent. Voor de kerkbouw in de Zuidelijke IJsselmeerpolders gold een ruimere regeling; 50 procent subsidie op de bouw- en inrichtingskosten en maximaal 70 procent subsidie in geval van gezamenlijke kerkbouw. Uit stedenbouwkundige overwegingen konden kerkgenootschappen in de IJsselmeerpolders worden verplicht hun kerkgebouw te voorzien van een toren. Deze extra bouwkosten werden geheel door de staat vergoed.

Parochies in de bisdommen Roermond en Den Bosch konden bovendien een beroep doen op

⁴⁴⁶ Van Kessel 1946, 29-34. Zie ook: Landheer 2001, 59.

⁴⁴⁷ Brief H. van Helvoort, Interdiocesane Commissie van Overleg aan Aartsbisschop De Jong d.d. 25 februari 1947, Utrechts Archief, Rijksarchief te Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182.

⁴⁴⁸ Jaarverslag van de werkzaamheden der Interdiocesaan overleg, ongedateerd [1946], Utrechts Archief, Rijksarchief te Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182.

⁴⁴⁹ Diocesane Commissie van Overleg, ‘Rapport omtrent de moeilijkheden in het overleg met het Departement van Openbare Werken en Wederopbouw’ d.d. 19 juni 1946, Utrechts Archief, Rijksarchief te Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182. Een interessant gegeven is, dat H.T. Zwiers in 1950 zitting nam in de Studiecommissie Beginselen voor Kerkbouw, ressorterend onder de hervormde Bouw- en Restauratiecommissie

⁴⁵⁰ Smulders/Boersema 1982, 22-23, 28-29. De rijksbijdrage in de herbouw- of herstelkosten van pastorieën en andere kerkelijke gebouwen betrof 65 procent.

⁴⁵¹ Landheer 2004, 490-491, Van Woensel 1996, 28-39.

gemeentelijke subsidies. Ook in andere delen van het land verstrekten gemeenten kerkbouwsubsidies of boden zij grond aan tegen zeer gunstige condities. Deze extra overheidsbijdragen strookten officieel niet met de bepalingen die het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting had gesteld en waren afhankelijk van de politieke kleur van een gemeentebestuur.⁴⁵² In een enkel geval deed ook het bedrijfsleven een tegemoetkoming in de kosten. Zo kreeg de Pius X-kerk in Uden in 1957 fl. 30.000 van de NV Philips.

situering nieuwe kerken

Voor de planning en situering van nieuwe kerken kregen de bisdommen in 1947 ondersteuning van het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI). Hier vergaarde men wetenschappelijke gegevens over de te verwachten aantallen woningen en de sociaal-demografische opbouw van de parochies. Op basis van het onderzoeks- en advieswerk van het KASKI bepaalden de bisdommen hun ruimtelijk organisatie van de zielzorg.⁴⁵³

Vanaf 1954 besloten de bisdommen een Bisschoppelijke Situeringcommissie (BSC) op te richten; in het bisdom Haarlem volgde zij op de in 1949 opgerichte stedenbouwkundige adviescommissie.⁴⁵⁴ De BSC's voerden overleg met stedenbouwkundige planningsorganen en kozen vervolgens voor samenwerking of tegenspel. In de naoorlogse jaren was bijvoorbeeld in Venlo sprake van een nauwe samenwerking tussen de civiele en de kerkelijke overheden. De monoconfessionaliteit - 96 procent van de inwoners van Venlo was rooms-katholiek - vereenvoudigde de overlegstructuur. Vergaderingen over de situering van parochies en kerken vonden plaats op het stadhuis in aanwezigheid van afgevaardigden van het bisdom Roermond, de burgemeester en de directeur Stadsuitbreiding. De BSC, die overleg voerde met de Provinciale Planologische Dienst en de lokale stedenbouwkundige diensten, betekende een formalisering van dit contact. Vanaf 1965 kregen de parochies in Venlo een eigen Commissie Parochiesituering die de BSC adviseerde over de gewenste ligging en het type kerkgebouw. Opmerkelijk is dat burgemeester L. de Gou (burgemeester van Venlo in 1957-1969) eveneens lid was van deze lokale kerkelijke commissie. Als verantwoordelijke voor de portefeuille Stadsontwikkeling leverde hij een bijdrage aan de discussie over de situering van nieuwe parochies. Naast de BSC was in het bisdom Roermond ook de Werkgemeenschap van Architecten (WGA) betrokken bij de kerkelijke planologie.⁴⁵⁵ Deze mede op instigatie van de rijksoverheid ingestelde diocesane adviescommissies ressorteerden onder de Bisschoppelijke Bouwcommissies (BBC). Als belangrijke subsidiënt van de kerkbouw wendde de overheid na de Tweede Wereldoorlog haar invloed aan om de kwaliteit van de kerkbouwers te garanderen. De WGA hield niet alleen nieuwbouw- en herinrichtingsplannen voor kerkbouw tegen het licht, maar evalueerde ook de geplande stedenbouwkundige inbedding van de kerken.⁴⁵⁶

bouwtechnische ondersteuning

Een opvallend initiatief van de Stichting tot Rationalisatie van het Bouwen (Ratiobouw) en de (semi)rijksinstellingen als de Technische Hogeschool en T.N.O. in Delft was het in 1948 uitgebrachte boekje Enige wetenschappelijke problemen bij de bouw van een kerk.⁴⁵⁷ Bewust van de zware taak die het Nederlandse bouwwezen stond te vervullen, realiseerde ingenieurs zich dat de wederopbouw van kerken hierin een belangrijk aandeel vormde. Naast de spirituele waarde van het kerkgebouw voor de gelovigen en de gemeenschap laat deze publicatie zien dat men oog had voor rationeel-wetenschappelijke aspecten van kerkbouw. "Onaangename temperaturen en tochtverschijnselen" zouden een storende invloed hebben op de kerkgangers, terwijl een goed akoestisch ontwerp de verstaanbaarheid van het woord en de "klankschoonheid" van het orgel juist kon ondersteunen. Ook zouden kerkbesturen profiteren van technische inzichten over de constructie en ophanging van

⁴⁵² Engbersen 1971, 92.

⁴⁵³ Tot 1999, 55. Zie ook: Landheer 2001, 59-60.

⁴⁵⁴ Landheer 2001, 60-62.

⁴⁵⁵ In 1947 bestond de Werkgemeenschap van Architecten van het bisdom Roermond uit de volgende leden: M. Briels O.F.M., A. Boosten, P. Everts, G. Honée, ir. J. Kayser (deken-voorzitter van 1947-1960) en F.P.J. Peutz. In de periode tot 1970 waren de volgende leden actief: J. Fanchamp, J. Huysmans, J. Kuitens, J. Ramakers, J. Stassen, A. Swinkels (voorzitter 1960-1970), J. Turlings en J. Zollner. Zie ook: Pouls 2002, 291-298, 314.

⁴⁵⁶ Zowel de BSC als de WGA van het bisdom Roermond zijn in 1971 opgegaan in de Diocesane Commissie voor Planologie en Bouwzaken (DCPB).

⁴⁵⁷ Van Leening 1948, 5-8.

kerkklokken die in het verleden door onzorgvuldige installatie dikwijls voor hoge restauratiekosten hadden gezorgd. De ingenieurs drongen architecten en kerkbesturen aan om ook technisch advies in te winnen bij het berekenen van constructies en de toepassing van kunstlicht.

bisschoppelijke herindeling

Een belangrijke organisatorische verandering binnen de naoorlogse Nederlandse kerkprovincie betrof het besluit tot herindeling van de bisdommen in 1955. De oprichting van het nieuwe bisdom Rotterdam leidde tot een inkrimping van het bisdom Haarlem, dat nu alleen Noord-Holland zou beslaan. De heroprichting van het bisdom Groningen ging ten koste van het grondgebied van het aartsbisdom. De Zeeuwse eilanden behoorden voortaan tot het bisdom Breda. De uitbreiding van het aantal bisdommen had ook gevolgen voor het kerkbouwbeleid. De nieuwe bisdommen kregen een eigen bouw bureau met bisschoppelijke bouwinspecteurs, een nieuwe Liturgische Commissie en een Situeringscommissie.

4.5 De cursus Kerkelijke Architectuur (1946-1973): het kerkgebouw als liturgisch object

4.5.1 De organisatie van cursus en werkgemeenschappen

Tijdens de oorlogsjaren, toen het niet langer was toegestaan grote bijeenkomsten te organiseren, kwamen kleine groepjes uit het Huijbergse milieu bijeen om te spreken over de toekomst van de kerkarchitectuur. Een algemeen gedeeld inzicht vormde bijvoorbeeld de dreiging van een ‘‘verburgerlijking’’ van de kerkbouw.⁴⁵⁸ Hierdoor ontstonden kale, ‘‘armoedige’’ kerken zonder ornamenten. Langzaam groeide het idee voor een ‘‘post-academische’’ opleiding kerkarchitectuur. De studenten zouden tevens deel uitmaken van nieuw op te richten diocesane werkgemeenschappen.⁴⁵⁹ In 1945 werd Granpré Molière benaderd het voortouw te nemen; Van Helvoort zorgde voor de uitvoering.

De grote vraag luidde hoe deze wederopbouwkerken opnieuw vorm te geven. Het pas heropgerichte en van nationaal-socialistische medewerkers ontdane Katholiek Bouwblad berichtte begin 1947: ‘‘Het architectuur-wereldje van onze dagen is vol rumoer. Het getheoretiseer is niet van de lucht. De een zoekt het in de bouwmaterialen, de ander in de geestesgesteldheid van het bouwwerk. Het ene -ismen na het andere hebben we zien komen en zien vergaan’’.⁴⁶⁰ Net als in de vooroorlogse periode stelde het episcopaat dat bouwpastoors en architecten bij de herbouw van kerken de kerkelijke en liturgische wetten alsmede ‘‘de vormen der Christelijke overlevering en de wetten der gewijde kunst’’ dienden te volgen.⁴⁶¹ Nieuw was, dat de architecten in hun plannen ‘‘een zo groot mogelijke soberheid’’ moesten betrachten. De bisschoppen vroegen architecten individualisme te vervangen voor ‘‘een gemeenschappelijk, allen leidende idee, teneinde het aan de architecten mogelijk te maken te voldoen aan de vereisten’’. De vorming van werkgemeenschappen zou naar hun idee aan de gewenste eensgezindheid bijdragen.

Onder auspiciën van de Katholieke Leergangen, een opleiding voor het middelbaar onderwijs in Tilburg, startte in maart 1946 de cursus Kerkelijke Architectuur te Den Bosch voor architecten die zich zouden bezighouden met het herstel en wederopbouw van de verwoeste kerken. Granpré Molière hield een neothomistisch geïnspireerde openingstoespraak, waarin hij de nadruk legde op het belang van de esthetische wetten voor de kerkbouw en de corporatieve samenwerking van architecten en kunstenaars, die een apostolische taak hadden te verrichten.⁴⁶² Hij beschouwde de cursus als een belangrijke stap ‘‘op den weg der emancipatie van de katholieke cultuur’’. Vanaf het derde cursusjaar nam de Mgr. Van Heukelum-stichting het beheer over. Als docenten benaderde Van Helvoort de architect N. van der Laan (1909-1986) en zijn broer dom Hans van der Laan (1904-1991). (afb. 24) Na enkele jaren bouwkunde in Delft te hebben gestudeerd, trad H. van der Laan in 1927 toe tot de benedictijner kloosterorde in Oosterhout. In deze periode werkte hij kort voor dom Bellot, die in 1928 naar de abdij in het Franse Wisques verhuisde. N. van der Laan rondde zijn studie bouwkunde af in

⁴⁵⁸ Koldewey 1948, 141.

⁴⁵⁹ Zie ook: Pouls 2002, 291-292. Voor de relatie tussen corporatisme en het neothomisme, zie: Meijer 1981, 12-16.

⁴⁶⁰ B.[ruyn] 1946, 97.

⁴⁶¹ Interdiocesane Commissie van Overleg, ‘‘De aesthetische en technische verzorging van den Wederopbouw van R.K. kerken en kerkelijke gebouwen’’ d.d. augustus 1946, Utrechts Archief, Rijksarchief te Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182.

⁴⁶² Granpré Molière 1948, 3-6.

1937 en werkte de eerste tijd op het bureau van Granpré Molière, Verhagen en Kok in Rotterdam. Vanaf 1938 bestudeerde hij samen met zijn broer Hans de grondbeginselen van de architectuur, die zij na bemiddeling van Granpré Molière konden uitproberen bij de bouw van een gastenverblijf voor de abdij van Oosterhout.⁴⁶³ De toezegging dat de Van der Laans ook de abdijskerk mochten ontwerpen, werd na de oorlog ingetrokken. Tot 1973 zouden beide broers samen met architect C. Pouderoyen in het Kruithuis te 's-Hertogenbosch de driejarige cursus verzorgen. Vooraanstaande architecten zoals Granpré Molière, H. Thunnissen, B.J. Koldewey en A. van Kranendonk hielden samen met geestelijken en kunstenaars voordrachten op bouwkundig, liturgisch, kunsthistorisch, iconografisch en technisch gebied.⁴⁶⁴ Het accent van de studie lag echter op het onderzoeken en toepassen van de ideeën van de theoreticus dom Van der Laan. Nico en Hans van der Laan beschouwden een kerk als een *Domus Dei*, een aan God gewijde menselijke woning.⁴⁶⁵ De cursisten kregen les in de symboliek van de vroegchristelijke basiliek, liturgische kledij, kleuren en getallen.⁴⁶⁶ Eind jaren veertig konden de cursisten deelnemen aan studiereizen naar Zuid-Frankrijk en Noord-Italië. In 1960 presenteerde dom Van der Laan zijn verhoudingenleer gebaseerd op het plastisch getal (verwant aan de gulden snede).⁴⁶⁷ De architecten die volgens deze ideeën werkten, ontwierpen vele wederopbouwkerken op basis van een basilicaal grondplan en werden ook wel "de basilicalen" of aanhangers van de Bossche School genoemd.

Naast hun zaterdagse scholing vormden de cursisten op vrijwillige basis een diocesane werkgemeenschap. Tijdens deze bijeenkomsten beoordeelden zij elkaars kerkontwerpen en probeerden zij tot bepaalde principes te komen.⁴⁶⁸ In theoretisch opzicht putten de leden hun kerkarchitecturale inzichten uit de Bossche cursus. Elk bisdom beschikte over een eigen werkgemeenschap of studieclub. Zo had het bisdom Haarlem de St.-Pieterskring, het bisdom 's-Hertogenbosch de St.-Janskring, het bisdom Roermond de Werkgemeenschap van Architecten (WGA) en het bisdom Breda de Begijnhofkring.⁴⁶⁹ Deze laatste kring ontstond naar aanleiding van een aparte serie lessen over kerkelijke architectuur door dom Van der Laan in de periode april 1946-maart 1947.⁴⁷⁰ Een twintigtal architecten volgde deze door de A.K.K.V. georganiseerde lessen, waarin Van der Laan voor het eerst zijn theorie in beknopte vorm presenteerde, Granpré Molière was sinds 1947 voorzitter van de in Leiden gevestigde St.-Pieterskring en koos A. Evers en J. van der Laan als assistenten.⁴⁷¹

Dom Van der Laan publiceerde verschillende architectuurtheoretische studies, waaronder Le nombre plastique (1960), dat in 1967 in het Nederlands werd vertaald, in 1977 De architectonische ruimte (1977) en in 1985 Het vormenspel der liturgie. Zelf ontwierp hij slechts een klein aantal gebouwen, waaronder de uitbreiding en renovatie in vijf bouwfases (1956-1992) van de abdij St.-Benedictusberg in Vaals, bestaande uit een bovenkerk, crypte en atrium en de abdij van Roosenberg te Waasmunster, alsmede een aantal woonhuizen.

⁴⁶³ De Haan/Haagsma 1996, 30.

⁴⁶⁴ Nader onderzoek naar geestelijken die verantwoordelijk waren voor de colleges over liturgie verdient aanbeveling.

⁴⁶⁵ Deze zienswijze verschilt van de *Domus Dei*-gedachte achter de gotische kathedraal, die kan worden opgevat als tempel of huis van God. Zie: De Jonge 2002, 224-225.

⁴⁶⁶ Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of dom Van der Laan in zijn theorievorming over de basilica mogelijk is geïnspireerd door de eind jaren 1940 verschenen publicaties van Jungmann, Missarum Solemnia (Wien/Freiburg/Basel, 1948) en de Nijmeegse hoogleraar christelijke archeologie F. van der Meer, Christus' gewaad (Utrecht, 1949), waarin het vroegchristelijke kerkgebouw centraal staat. Bekend is dat Van der Meer contacten had met de Liturgische Beweging; zo trad hij in 1946 op als spreker tijdens het Liturgisch Congres in Maastricht. Ook De liturgische dispositie van het vroegchristelijke kerkgebouw (Assen, 1969) van de Nijmeegse hoogleraar liturgie C.J.A.C. Peeters kan worden gezien als een wetenschappelijke onderbouwing van de zoektocht naar de ideale liturgische kerkinrichting. De contacten tussen de beide Nijmeegse hoogleraren vormen eveneens een interessant onderzoeksopgave.

⁴⁶⁷ De Haan/Haagsma 1996. Voor een uitgebreid overzicht van de theorie en bouwkunst van dom Van der Laan zie: Padovan 1994; Ferlenga/Verde 2001; De Jonge 2002, 45-76.

⁴⁶⁸ Ritzen 1949, 277.

⁴⁶⁹ In 1958 waren behalve Granpré Molière de volgende architecten lid van de St.-Pieterskring: A. Evers, A. van Kranendonk, H. Nefkens, Th. Nix, H. en A. Thunnissen en G.J.M. Sarlemijn. Voor het achterhalen van de personele bezetting en de geschiedenis van de overige werkgemeenschappen zal bij de diverse bisdommen aanvullend archiefonderzoek noodzakelijk zijn. Op basis van deze gegevens kan tevens het bouwkundig beleid binnen de verschillende diocesen in kaart worden gebracht.

⁴⁷⁰ De Haan/Haagsma 1996, 16.

⁴⁷¹ Tot 1999, 75. Zie ook: Erfmeijer/ Looyenga/Van Roon 1997, 137. Granpré Molière had eveneens zitting in de Haarlemse bisschoppelijke Commissie van Advies inzake de versiering van Onze Kathedrale basiliek van de Heilige Bavo te Haarlem. Een ander lid van deze commissie was dom van der Mey. Zie ook: Geneste/Gielen/Wassenaar 2002, 42.

De afgenomen vraag naar nieuwe kerkgebouwen zal van invloed zijn geweest op Van der Laans besluit in 1973 de cursus te beëindigen. Architecten die de cursus Kerkelijke Architectuur hebben gevolgd, zijn onder meer J. de Jong, A. Evers (1914-1997) en G.J.M. Sarlemijn (1909-1993), J.J. Brugman, G. Wijnen (1930), B. Middelhoek (1923), F. Vermeulen (1913-?), F.J.C. Ruijs (1943) en J.W. Bolder en A.J.C van Beurden, C. Ramselaar en W. van Hezik. In 1954 rondde het minder bekende viertal J. Deltrap, B. Goddijn, J. de Reus en H. Pontzen de opleiding af. De opleiding genoot de meeste populariteit onder Brabantse architecten.

4.5.2 M.J. Granpré Molière en dom H. van der Laan: theorie en praktijk

Een van de belangrijkste sprekers uit de beginperiode van de cursus was Granpré Molière, die geïnspireerd door de Franse filosoof Maritain een neothomistische invalshoek koos om over cultuur en beschaving te spreken.⁴⁷² Granpré Molière pleitte voor een herstel van de relatie tussen cultuur en natuur. Hij beschouwde cultuur als een kunstmatig en verstandelijk fenomeen, dat idealiter een afspiegeling van de goddelijke natuur zou vormen. Alleen een zogenaamd "natuurmens", die het ware, het goede en het schone kon onderscheiden, zou in staat zijn een dergelijke cultuur te scheppen. Deze natuurmens had volgens Granpré Molière geleefd in de vroegchristelijke tijd. "Willen wij weer leren hoe onze vrije tijd te nutte te maken voor Eredienst, Kunsten en Wetenschappen, dan kunnen we bij de oude Christenen in de leer gaan".⁴⁷³ Hij constateerde eveneens dat in de nieuwe tijd een scheiding tussen godsdienst (bovennatuurlijk) en cultuur (natuurlijk) was ontstaan en meende dat architecten deze kloof konden overbruggen. Hiervoor zouden zij de onveranderlijke wetmatigheid in de kunst moeten bestuderen. Granpré Molière noemde de kerkelijke wetmatigheid van de *Codex*, "de overlevering" en "de oorspronkelijkheid". Ook vroeg hij aandacht voor de symbolische waarde van de liturgie. De symbolische tekens zouden het de gelovigen gemakkelijker maken om ongehinderd door lichamelijke en materiële zaken tot de diepere betekenis van de liturgie door te dringen.

Hoewel de ideeën van Granpré Molière en dom Van der Laan elkaar tot zekere hoogte aanvulden, botsten zij soms ook. Als voorzitter van de St.-Pieterskring had Granpré Molière te maken met de praktische kant van de kerkbouw, terwijl Van der Laan als theoreticus en criticus meer afstand kon nemen. Zo ergerde Granpré Molière zich in 1952 aan Van der Laans teleurstelling over de uitvoering van de O.L.V. ten Hemelopneming in Bakkum door het architectenbureau De Jongh, Taen en Nix.⁴⁷⁴ Het kerkje was een eerste poging om in het kader van een bezuinigingsprogramma van het bisdom Haarlem "zeer economisch opgezette kerken" te bouwen. Onder leiding van de St.-Pieterskring was getracht de betrekkelijke "armoede" van het gebouwtje te compenseren door een gevarieerd gebruik aan materialen, waaronder beton en cementvezelplaten, ook wel haerlithe-platen genoemd. Na 1956 zouden de opvattingen van beide bouwheren verder uiteenlopen.⁴⁷⁵

In 1952 rondden de eerste deelnemende architecten hun opleiding aan de Cursus Kerkelijke Architectuur af. Een beoordelingscommissie waarin onder meer Granpré Molière, als voorzitter van de Onderwijsraad, en J. Berghoef en Ch. de Bever als rijksgecommitteerden zitting hadden, bekroonde de eindprojecten van J.J. Brugman en G.J.M. Sarlemijn.⁴⁷⁶ Met name Brugman slaagde erin een nieuwe ruimtelijke vorm te creëren door een laag langwerpige bouwvolume in de vorm van een driedimensionaal zesvlak, aangeduid als "parallelpipet", te combineren met een hogere eenbeukige ruimte. Het lage bouwvolume vormde de omgang van de eigenlijke kerkruimte. Het *Katholiek Bouwblad* beoordeelde het project van Sarlemijn slechts als een kruising van centraalbouw en langsbouw. Geen van beide architecten kreeg de kans zijn ontwerp te realiseren. In 1953 ontwierpen A. Siebers en W. van Dael de H. Hartkerk in Bergen op Zoom die doet denken aan de oplossing van Brugman. Deze kerk voldeed dermate goed aan de christocentrische gedachte, dat de bisschop van Breda goedkeuring verleende voor een *celebratio ad populum*.⁴⁷⁷ (afb. 25) De rijk geornamenteerde O.L.V. van het Allerheiligste Sacrament aan de Moerweg in Den Haag (1951-1955) van J. van der Laan en de votiefkerk Christus-Koning (1958) in Amsterdam van K.P. Tholens en H.J. van Balen tonen eenzelfde integratie van twee bouwvolumen.

⁴⁷² Van Kranendonk 1947a, 37-38; Van Kranendonk 1947b, 61-62; Van Kranendonk 1947c, 85-86.

⁴⁷³ Van Kranendonk 1947a, 38.

⁴⁷⁴ Van der Laan 1952, 97-99.

⁴⁷⁵ De Haan/Haagsma 1996, 28.

⁴⁷⁶ Van Kranendonk 1952, 177-183.

⁴⁷⁷ Van der Laan 1953, 17-22.

Een jaar later, ter gelegenheid van het eeuwfeest van de bisschoppelijke hiërarchie, stelde het Katholiek Bouwblad Sarlemijn in de gelegenheid uitleg te geven over de bijdrage van de Bossche cursus aan de naoorlogse vernieuwing van de kerkelijke architectuur.⁴⁷⁸ Sarlemijn sprak over ‘de revolutie van 1900’, het jaar waarin men onder invloed van de godsdienstige en liturgische herleving het kerkgebouw ging beschouwen als een kader voor de liturgische handelingen. Nadat in de voorgaande neogotische periode de aandacht was uitgegaan naar de rationele bouwvormen en de eerlijke constructie (het spel van het samenstellen van het massief), had naar zijn idee Berlage de stap gezet naar het spel van hol en vol in het massief zelf en wist hij een bezielde, plastische muur te creëren. Volgens Sarlemijn ontstond er pas met de introductie van het christocentrische kerktipe of de daarmee verwante kerkhal met processiegang een waardering voor het kerkgebouw als ruimte. Toch beschouwde hij dit als een waardering vanuit het liturgisch gebruik en niet vanuit de architectuur. In de christocentrische fase raakten zowel bouwheer als architect doordrongen van het wezen van het kerkgebouw en namen zij afscheid van de historische stijlvormen. Het verwonderde Sarlemijn niet dat er in een periode waarin de zakelijkheid op profaan gebied als hoogste ideaal gold, er bij de kerkbouw een soort ‘bovennatuurlijke zakelijkheid’ ontstond.

Ook de naoorlogse bijeenkomsten van Huijbergen droegen bij tot nieuwe ontwikkelingen binnen de kerkbouw. Hier onderzocht men de wetmatigheden van de bouwkunst en toetste de individuele kunstenaar zijn werk aan de inzichten van de vakgemeenschap. Al tijdens de oorlogsjaren ontstond in de kringen van Huijbergen het inzicht dat het kerkgebouw niet slechts een gebouw was voor de eredienst. In deze periode ontwikkelde zich een nieuwe betekenis van het kerkgebouw geïnspireerd op de Summa van Thomas van Aquino, waarin hij stelde dat de liturgische functie van het kerkgebouw op de eerste plaats stond.⁴⁷⁹ In de mis van de kerkwijding heette de kerk een *Inaestimabile sacramentum*, hetgeen betekende dat de kerkwijding het kerkgebouw zelf tot onderdeel van de liturgie maakt. Het kerkgebouw was hierdoor niet langer een gebouw met een liturgische functie, maar vooral een liturgisch symbool. De invloed van het liturgisch teken-zijn op het kerkgebouw vormde het belangrijkste onderwerp van studie tijdens de Cursus Kerkelijke Architectuur. Onder leiding van Van der Laan kwam men tot de conclusie dat de bovennatuurlijke werking niet van directe invloed kon zijn op de vormgeving van het gebouw. Opmerkelijk genoeg was men van mening dat de bovennatuurlijke betekenis door de Katholieke Kerk aan het gebouw werd toegekend.⁴⁸⁰ In de Huijbergse kringen betekende dit, dat het kerkgebouw een natuurlijke betekenis als gebouw moest hebben.

Van der Laan en Granpré Molière ontwikkelden eveneens een thomistische visie op kunst en architectuur, die zij een driedelige functie toekenden. Naast de ‘primaire materialiteit’ beschikte de architectuur over een expressieve vorm en kon haar een betekenis worden toegekend. Om zich als bovennatuurlijk verschijnsel uit te kunnen drukken in de natuurlijke samenleving diende het kerkgebouw monumentaliteit te bezitten. De Bossche cursus zag hiertoe verschillende mogelijkheden: men onderzocht de ruimtelijke schikking van de delen aan de hand van maten en verhoudingen, van proportie en harmonie, de relaties tussen hol en vol en tussen groot en klein. De vormstudie als fundament van de kerkelijke architectuur impliceerde echter niet een afscheid van de oude kerkarchitecturale vormen. Hoewel men een open standpunt innam ten opzichte van materiaal, techniek en gebruik, concludeerde Sarlemijn: ‘Onze zorg zij echter niet naar vernieuwing te streven; onze zorg zij slechts de integriteit van het architectonisch procédé ter wille van het Huis van God.’⁴⁸¹

Veelzeggend is het sfeerbeeld dat de progressief-katholieke architect G.H.M. Holt, het enige katholieke lid binnen De 8 en Opbouw, in 1981 schetste van de jaarbijeenkomsten met misvieringen van de Bossche School. ‘Na de mis was er een vergadering met een voorzitter, terwijl Molière op een soort podium zat. Hij had een priesterlijke taal over zich, heel gedragen, geschoold en geoefend. Wanneer ik daarbij geïnviteerd werd liet ik blijken helemaal geen vat te hebben op hun bovennatuurlijke bespiegelingen. (...) Men probeerde mij in dit milieu te trekken, misschien omdat men wel eens wilde horen hoe ik er over dacht en om het later tegelijkertijd te kunnen bestrijden.’⁴⁸²

⁴⁷⁸ Sarlemijn 1953, 339-348.

⁴⁷⁹ Zie ook: Van der Laan 1946, 50.

⁴⁸⁰ Sarlemijn 1953, 344.

⁴⁸¹ Sarlemijn 1953, 347.

⁴⁸² De Boer 1983, 82.

4.5.3 Van basilica naar liturgisch object

Na eerdere positieve berichten over de Bossche cursus in het Katholiek Bouwblad deed zich in 1954 een kentering voor. Architect-redacteur B.J. Koldewey beaamde dat dom Van der Laan en de St-Pieterskring na de oorlog met hun drang naar één bepaald ruimte- en vormbeeld een theoretische verruiming in de denkbeelden over kerkarchitectuur hadden teweeg gebracht.⁴⁸³ Toch had de cursus in zijn ogen “weinig levende vruchten” afgeworpen. Koldewey betreurde het dat de architecten van de Bossche cursus zich hadden ingelaten met een “dor en zwak copiëren” van vroegchristelijke en Byzantijnse basilieken. “Met als gevolg dat je nu eens op een Hollands polderdorp, dan weer in een Brabantse stadswijk bij herhaling komt te staan voor kerken, die de indruk maken, met de nodige afzwakkingen uit het oude Rome of Ravenna te zijn geïmporteerd (...).” In de ordeloze dagen na de oorlog had de cursus houvast geboden, maar nu typeerde Koldewey de Bossche School als een overgangperiode. Hij vond het tijd zich te bezinnen op nieuwe wegen en vreesde het ongeduld van jonge architecten, dat zou kunnen leiden tot een “wilde doorbraak”. Ook waarschuwde hij dat de Nederlandse katholieke kerkbouw achterop zou raken als men de nieuwe technische bouwproducten niet zou benutten.

De aanzwellende negatieve berichtgeving over de “basilicalen” vormde in 1955 aanleiding voor een Bossche studiebijeenkomst over gewapend beton in de moderne kerkbouw. Hier bleek dat noch Van Helvoort noch Van der Laan principiële bezwaren tegen het gebruik van beton hadden, zolang dit niet gebruikt werd om puur rationele, functionele kerken te bouwen.⁴⁸⁴ Met de lancering van een nieuw leerprogramma in 1957 bleek dat de Van der Laans zich de kritiek ter harte hadden genomen. De Haan en Haagsma wijzen bovendien op de mogelijkheid dat het commentaar de Van der Laans niet geheel slecht uitkwam.⁴⁸⁵ De “uitgelokte” uitspraak van een kerkelijke autoriteit als Van Helvoort over het gebruik van beton bood ruimte om de kerkbouw te vernieuwen. Het Katholiek Bouwblad reageerde positief op het plan om de ordonnantietheorie van het plastisch getal te toetsen aan het eigentijds moderne architectuurbeeld met haar nieuwe technische mogelijkheden en praktische eisen.⁴⁸⁶ De Bossche cursus had in haar ogen ook buiten de eigen kring een matigende invloed op de modernisering van de katholieke naoorlogse kerkbouw uitgeoefend. De broers Van der Laan wilden vanaf nu docenten van uiteenlopende signatuur uitnodigen die telkens vanuit een ander gezichtpunt de architectuur en de kerkbouw zouden benaderen. In de praktijk nam de tweede generatie architecten van de Bossche School afstand van het basilicale schema en koos voor een strakke kubistische vormtaal op basis van het plastisch getal. Granpré Molière ondersteunde eveneens de gedachte van een vernieuwing van de kerkarchitectuur. Hij constateerde een behoefte aan een lichter en opener kerkgebouw. Dit had volgens hem te maken met de menselijke vooruitgang die zich uitte in het verschaffen van meer levensvreugde.

Dat de nieuwe invalshoek ook bij de reeds gediplomeerde cursisten doorwerkte, bleek toen J. de Jong (1917-2001) en zijn adviseur J. van der Laan in 1958 hun ontwerpschetsen voor de St.-Benedictuskerk (1958 - gesloopt in 2004) te Rijswijk in het Katholiek Bouwblad openbaar maakten. (afb. 26) J. van Balen sprak in een recensie van het kerkelijke complex over een “machtsgreep op de ruimte”.⁴⁸⁷ Het ontwerp toonde een ommuurd “harmonisch samenspel” van een kerkzaal met een vrijstaande toren en aparte bouwvolumen voor pastorie, sacristie en parochiezaal. De omheining bood ruimte aan drie grote binnenhoven, waaronder een pastorietuin en een voorhof voor buitenprocessies. Van Balen was met name onder de indruk van de wijze waarop De Jong onder één dak nieuwe ruimtelijke “tempelachtige” eenheden voor verschillende liturgische functies, zoals het hoofdaltaar, de Mariakapel, de doopkapel en de St.-Benedictuskapel had weten te creëren. “Onafhankelijk van de grote kerkrimte, welke op zichzelf een architectonische ruimte is, van maat bepaald en afgenomen van de grote wereldruimte, gaat hij opnieuw de primaire architectonische handeling verrichten en bouwt er een compleet stukje architectuur in met een eigen grondslag, muren en dak.”⁴⁸⁸ Typerend

⁴⁸³ Koldewey 1954, 82.

⁴⁸⁴ K.[oldewey] 1954-1955, 282-283. Zie ook: Thunnissen 1953, 75-76. In dit artikel gaf Thunnissen blijk van begrip voor de kritiek op historiserende karakter van de Bossche richting. Tevens gaf hij aan dat er tijdens de lessen meer aandacht zou worden besteed aan de aard en toepassing van moderne materialen.

⁴⁸⁵ De Haan/Haagsma 1996, 21.

⁴⁸⁶ Nieuw 1957, 97-99.

⁴⁸⁷ Van Balen 1958, 289-293. Zie ook: De Jong 1960, 496-498.

⁴⁸⁸ Van Balen 1958, 293. Zie ook: Van der Laan 1960, 496-498.

voor deze kerkzaal, die aandoet als een ‘liturgisch plein’, koos men voor verlichting in de vorm van subtiele straatlantaarns.

In 1963 hield dom Van der Laan in het kader van de Bossche cursus een openbare les over liturgie en architectuur.⁴⁸⁹ In deze voordracht werkte hij zijn driedelige visie op het kerkgebouw uit. Allereerst verdedigde hij de stelling ‘een huis is een huis van gebed’ (*Domus mea domus orationis est*). Volgens Van der Laan diende een kerk zowel voor het persoonlijke als het gezamenlijke gebed. Het gezamenlijke gebed zou ‘een zekere terugslag vinden’ op de vorm van de kerk. In zijn redevoering ging Van der Laan na in hoeverre en op welke wijze de uiterlijke vorm van het gezamenlijke gebed van invloed was op de vormgeving van een kerk. Hiervoor blikte hij terug op de christocentrische periode, waarin men meende dat de liturgie de bouwmeester was van het gebouw. Volgens de destijds geformuleerde liturgische eis zouden alle gelovigen het altaar moeten kunnen zien. De nieuwe tijd voegde hier volgens Van der Laan het jonge verlangen aan toe om alle gelovigen zo dicht mogelijk bij het altaar te groeperen. Hij realiseerde zich terdege dat deze aanvullende eis niet kenmerkend voor de kerkbouw was en eveneens gold voor veel andere gebouwen, zoals bioscopen, theaters en vergaderzalen. Evenmin was het liturgisch meubilair nog langer richtinggevend. Vanaf de tweede helft van de jaren 1950 positioneerde men altaar, doopvont, kansel en biechtstoel steeds willekeuriger in de ruimte.

Van der Laan stelde vast dat de liturgie slechts van secundair belang was voor de vormgeving van het kerkgebouw. Vanuit zijn geestelijke betrokkenheid als monnik was Van der Laan in staat de liturgie te doorgronden. De liturgie hield in zijn ogen meer in dan een materiële opstelling van gelovigen en enkele liturgische voorwerpen, zoals men in de voorgaande periode had gemeend. Hij wees op de stoffelijke elementen, zoals het kerkgebouw, de ordelijke opstelling en de kleding, die eeuwenlang waren gebruikt om het bovennatuurlijke uit te drukken. In het tweede begrip van het kerkgebouw wees Van der Laan - vermoedelijk in navolging van Granpré Molière - op het vergeten belang van het sacrament van de kerkwijding waardoor het gebouw een bovennatuurlijke betekenis kreeg. De kerk was niet langer een kader voor de liturgie, maar vormde een onderdeel van de liturgie. ‘Wij moeten het kerkgebouw beschouwen als één van de krachtigste uitwendige vormen waarmee onze godsdienst wordt uitgedrukt’. Tot slot sprak Van der Laan over de kerk als ‘huis’. Hoewel een kerk qua vormen overeenkomsten met een gewoon huis vertoonde, kon een huis volgens hem niet als liturgisch object dienen. Niet het menselijke ruimtegevoel, maar de expressie van het gebouw was in zijn ogen bepalend om als kerk te kunnen worden gewijd. Volgens de theoloog P. Post, liet Van der Laan hiermee zien dat ook het bouwen zelf ‘een liturgisch gebaar’ of een ‘cultische handeling’ kan zijn.⁴⁹⁰

Een van de laatste kerkgebouwen waarin de nieuwe, meer abstracte visie van de Bossche cursus tot uitdrukking komt, is de St.-Willibrordkerk (1965) in Almelo ontworpen door de architect J. de Jong.⁴⁹¹ (afb. 27) De oorspronkelijke parochiekerk, die vanaf 1967 onderdeel uitmaakte van het aangrenzende karmelieten klooster, is een combinatie van twee rechthoekige bouwvolumes met een plat dak. De grote, in beton en baksteen uitgevoerde doosvorm gaf ruimte aan een voorhal (nartex), zijbeuken en een sacristie, terwijl de kleine hogere en met hout betimmerde ‘doos’ de eigenlijke kerkruimte vormde. In de kerk was gestreefd naar een uitgewogen dispositie van het liturgisch meubilair in relatie tot de strak geproportioneerde ruimtelijke verhoudingen. Zo volgde het bankenplan in grote lijnen een T-vormig plan, gericht op een naar voren geschoven rechthoekig priesterkoor. Op het natuurstenen koor - dat fraai contrasteerde met de gewassen grinttegels in de kerkruimte - stond een vrijstaand altaar. Aan de linkerzijde van het priesterkoor bevond zich naast een bankenblok de zangersruimte. Halverwege de rechterzijbeuk - en dus niet in directe relatie tot het hoofdaltaar - stond het door de architect ontworpen sacramentsaltaar op een verhoogd plateau. In de linkerzijbeuk diende een gelijkvormige verdieping als doopkapel.

De ontwerpen van de sobere vurenhouten banken, de liturgische voorwerpen en gewaden waren afkomstig van dom Van der Laan en uitgevoerd door onder anderen de edelsmid en oud-cursist van de Bossche cursus J. Noyons (1918-1982). Dankzij de vriendschappelijke band tussen dom Van der Laan en de zoon van de beroemde Russisch-Franse componist I. Strawinsky kreeg de St.-

⁴⁸⁹ Van der Laan 1963, 500-508.

⁴⁹⁰ Post 1983, 35. Zie ook: Pijfers/Roes 1996, 62. De bouwgeschiedenis van de St.-Antonius in Breedeweg-Groesbeek laat zien dat Granpré Molière mogelijk vanuit eenzelfde grondhouding deze kerk ontwierp.

⁴⁹¹ Holtmann 2004.

Willibordkerk een uitzonderlijke decoratie. Théodore Strawinsky (1907-1989) ontwierp in de jaren 1930 ramen voor de Christus Koningkerk in Fribourg en vervaardigde mozaïeken in de Sacre Coeur te Genève en de Notte Dame du Tout Grâce in Assy. In Almelo beschilderde hij in 1968 twee 36 meter lange friezen met twaalf afbeeldingen uit het leven van Christus.

De Jong verzette zich vanaf 1992 tegen de plannen van het kerkbestuur om de kerk om te vormen tot een multifunctioneel parochieel centrum met daarin een kleine kerkruimte. Aan het bisdom schreef hij: ‘Het kerkgebouw is een liturgisch object en de liturgie vraagt om een ondergrond van algemene tekens. Deze ondergrond nu, wordt geleverd door de kunst en met name door de beeldende functie der schoonheid. In de liturgie worden de maaksels, en dus het kerkgebouw, ontheven aan de uitoefening van hun existentiële functie (...) Als men dat niet aanvaard [sic] vernietigt men de liturgie en verlaagt men haar tot een slecht maatschappelijk spelletje’.⁴⁹² Sinds 2004 was deze kerk niet meer als zodanig in gebruik, een jaar later volgde de sloop, waarbij de wandschilderingen vakkunsig zijn verwijderd.

4.6 Nederlands Nieuwe Kerken (1948): het traditionalisme aan zet

Na de Tweede Wereldoorlog reikte de overheid de centrale kerkelijke instanties bij de herbouw en restauratie van kerken niet alleen op financieel en bouwtechnisch gebied de hand. (Zie: Hst. 13.2.3) De nauwe contacten tussen kerk en staat leidden tot een gezamenlijk streven naar een vernieuwing van de kerkbouw.⁴⁹³ In 1948 verleenden het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen medewerking aan de reizende tentoonstelling van kerkontwerpen ‘Nederlands Nieuwe Kerken’. De organisatie was in handen van een oecumenisch geformeerd comité onder voorzitterschap van de voormalig minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen G. van der Leeuw.⁴⁹⁴ (Zie: Hst. 7.3) Een commissie voor de selectie van de ontwerpen bestond uit de volgende architecten: de progressief-katholieke hoogleraar bouwkunde G.H.M. Holt (1904-1988), het hoofd van de afdeling Gebouwen van de Dienst der Publieke Werken van Amsterdam en stadsarchitect van de gemeente Amsterdam, A.R. Hulshoff (1880-1858) en de architect H. Sutterland (1889-1964), die al in de vooroorlogse periode voor zowel katholieke als gereformeerde en hervormde opdrachtgevers kerken ontwierp. Namens het Interkerkelijk Overleg der Nederlandse Protestantse Kerken maakte de directeur van het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst in Utrecht, R. Miedema deel uit van de commissie, aangevuld met de voorzitter van het Interdiocesaan Commissie van Overleg inzake Wederopbouw van R.K. kerken en kerkelijke gebouwen, rector H. van Helvoort. In samenhang met de tentoonstelling organiseerde het comité een congres over de vraagstukken van kerkbouw bij de verschillende gezindten. Het ontwerpen en inrichten van de tentoonstelling was in handen van Holt. De deelnemende kerkgenootschappen waren de Rooms-Katholieke Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en het Doopsgezinde Broederschap.⁴⁹⁵ Toen de tentoonstelling in juli 1948 in Den Bosch te zien was, sloot de cursus Kerkelijke Architectuur hierbij aan met een studiebijeenkomst over de elementen van het kerkgebouw. Naar aanleiding van de komst van de tentoonstelling in Amsterdam organiseerde het Genootschap ‘Architectura et Amicitia’ in december 1949 een conferentie voor architecten en theologen in het Stedelijk Museum.

De op de tentoonstelling geëxposeerde ontwerpen voor vier katholieke kerken zijn illustratief voor de onzekere vroeg-naoorlogse jaren.⁴⁹⁶ Qua kerkbouwstijl grepen de architecten terug op het vooroorlogse vocabulaire. Zowel opdrachtgevers als architecten verkeerden in afwachting van de overheidsplannen op het gebied van financiële ondersteuning en stedenbouw. Het ontwerp van het architectenbureau Siebers en Van Dael voor een niet georiënteerde kerk in Schoondijke toont een basilicale opzet met een halfronde apsis en een vierkante aangebouwde klokkentoren. Drie rondbogen

⁴⁹² Holtmann 2004, 46.

⁴⁹³ Van Oppen 1948, 8.

⁴⁹⁴ Comité 1946-1947, 192. Zie ook: 15e vergadering Diocesane Commissie van Overleg, d.d. 12 juni 1946, Utrechts Archief, Rijksarchief te Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182.

⁴⁹⁵ Voor de bespreking van bijdragen van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, zie: Hst. 9.4 en Hst. 10.2.

⁴⁹⁶ Nederlands Nieuwe kerken 1948. Naar aanleiding van de komst van de tentoonstelling ‘Nederlands Nieuwe Kerken’ in Amsterdam organiseerde het Genootschap ‘Architectura et Amicitia’ op 10 december 1949 een conferentie voor architecten en theologen in het Stedelijk Museum.

geven toegang tot een open voorportaal. Binnen neemt het kerkbrede priesterkoor een travee in beslag. De uiteindelijk in 1950 gerealiseerde H. Petrus Apostelkerk is gebaseerd op een nieuw ontwerp en heeft een afwijkende ligging van de hoofdingang in de zijgevel met een klokkenmuur. Ter vervanging van de verwoeste H.H. Antonius en Lodewijk in Den Haag ontwierp Granpré Molière eveneens een niet georiënteerde basilica, met een hoog opgetrokken en rijk gedetailleerde klokkenmuur. (afb. 28) Op het schipbrede priesterkoor projecteerde hij het hoofdaltaar onder een ciborium, een altaaroverkapping rustend op vier zuilen. Voor het zangkoor was voorzien in een westelijk gelegen zangzolder. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen waarom men afzag van dit ontwerp en in 1959 koos voor de invloedrijke Duitse architect D. Böhm (1880-1955).⁴⁹⁷ Deze zou later samen met de architecten F.P.J. Peutz en W. Wouters aan de Leyweg een ellipsvormige combinatie van een basilica en een centraalbouw ontwerpen. De H. Geestkapel op de Veluwe bij Assel kon nog aan het begin van de oorlog worden gebouwd. Van Dongen koos voor een sobere neoromaanse bouwstijl die sterk op het hervormde kerkje in Kootwijk lijkt.⁴⁹⁸ Een werkgemeenschap van bevriende bouwvakkers bouwde een eenbeukige boskapel, die eindigt in een driezijdige apsis. Een triomfboog vormde de enige afscheiding tussen de met houten stoelen gevulde kerkruimte en het sacrale deel.

Een van de belangrijkste Nederlandse katholieke sprekers op het congres in 1948 was Granpré Molière. In zijn neoscholastiek geïnspireerde betoog vroeg hij zich af in hoeverre het bouwen bijdraagt tot de ontplooiing van de menselijke ziel.⁴⁹⁹ Uitgaande van het zowel stoffelijke als geestelijke karakter van de mens meende hij dat de mens zich alleen harmonisch kan ontwikkelen als deze beide aspecten zouden worden aangesproken. Granpré Molière dacht dat de (bouw)kunst, die het stoffelijke met het geestelijke kon verenigen, hieraan een bijdrage zou kunnen leveren. Bouwwerken zag hij als een eerbetoon aan de mens, een traditie die uit de antieke cultuur zou stammen. Op dit punt in zijn betoog maakte Granpré Molière een stap naar het christendom, waar hij naast liefde ook eerbetoon ontwaarde. Dit eerbetoon aan God stond volgens hem in een evenredige relatie met het ontvangen van de goddelijke liefde. Wat het bouwen betreft, stond een kerk in een hogere geestelijke hiërarchie dan een fabriek of theater. Als de kerkelijke bouwkunst zou falen, zou dit gevolgen hebben voor de gehele bouwkunst. Kortom, Granpré Molière was van mening dat de kerkbouw een bijzondere taak had. Kerkbouw was bovendien gericht op datgene wat boven alle verandering is verheven; later zou hij dit gegeven als ‘‘eeuwige waarden’’ formuleren. Geen wonder dat hij tot slot waarschuwde voor de ‘‘stroomversnellingen van een modernisme’’.

Na de betogen van de Nederlandse hoofdsprekers Granpré Molière en Van der Leeuw volgde een bijdrage van P. Meyer (1894-1984), hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Technische Hochschule in München en tussen 1920 en 1941 redacteur van het invloedrijke tijdschrift *Das Werk*.⁵⁰⁰ Meyer genoot met name bekendheid vanwege zijn publicatie *Moderne Architektur und Tradition* (1928) en had contacten met de Nederlandse functionarissen van De 8 en Opbouw, waaronder Holt. Als buitenstaander had Meyer een verfrissende kijk op de Nederlandse kerkarchitecturale pluriformiteit. Allereerst stelde hij vast dat het weinig zin had nog langer ‘‘pronkkerken’’ te bouwen als men alleen eenvoudige ruimten nodig had om bijeen te kunnen komen. ‘‘Het afstand doen van machtige bouwsels zou wel eens een eerste schrede op de weg naar de gezondmaking van de kerkbouw kunnen zijn.’’ De kerken in neostijlen en de ‘‘kunstnijverheidskerken’’ beoordeelde Meyer als ‘‘smaakvol toneel’’ om vervolgens te stellen dat een kerk geen toneel behoorde te zijn. Moeite had hij evenzeer met opvallend modernistische kerken, zoals betonnen kerken, kerken met platte daken en kerken in glas en staal. Kerkbouw was naar zijn mening niet de plaats om moderne constructies op de voorgrond te laten treden; liever zag hij een aansluiting met de plaatselijke bouwtrant. ‘‘Zodra het esthetisch te veel opvalt, nadrukkelijk modern of traditioneel’’ was de kerk volgens zijn visie niet geslaagd.

Architect N. van der Laan hield een lezing over liturgie en kerkbouw, waarin ook hij zijn neothomistisch gekleurde ideeën over kerkarchitectuur uiteenzette.⁵⁰¹ Hij relativeerde allereerst de populaire visie over de vormgevende invloed van de liturgie op het kerkgebouw. Alleen onderdelen van de liturgie, waarbij de rituelen in vorm en beweging een bepaalde omvang aannemen, zouden van

⁴⁹⁷ Van Agt 1948, 38. Van Agt vroeg zich in deze boekbespreking af in hoeverre deze kerk dermate beschadigd was dat de waardevolle voorgevel zou moeten worden vervangen door Granpré Molière's omstreden ontwerp.

⁴⁹⁸ Zie ook: Nijhof s.a. [2005], 153-159.

⁴⁹⁹ Granpré Molière 1948b, 10-14.

⁵⁰⁰ Meyer 1948, 19-21. Zie ook: De Boer 1983, 18.

⁵⁰¹ Van der Laan 1948, 37-41.

invloed zijn op de vorm van het gebouw. Interessant is dat Van der Laan een relatie zag tussen de “de moderne doelmatigheidsopvatting” en de neiging “de materiële kant van de liturgie en de eisen die daaruit voortvloeien voor het gebouw sterk te overdrijven”. Naar zijn idee hadden architecten hierdoor geen oog meer voor de “eigenlijke beginselen der vormgeving”. Hij vreesde dat de liturgische doelmatigheid de kerkelijke architectuur zou profaneren. Zelf beschouwde Van der Laan zowel de liturgie als het kerkgebouw als een uiting of teken van godsdienst.

Net als Granpré Molière maakte Van der Laan een onderscheid tussen ziel en lichaam. Deze stonden volgens hem in een voortdurende wisselwerking tot elkaar. De mens gaf zijn handelingen een geestelijke betekenis en drukte zijn geestelijke activiteiten uit in stoffelijke materie. Elk voorwerp dat een belangrijke rol speelde in een menselijk leven had ook een grote geestelijke betekenis. Het kerkgebouw was volgens deze visie een voorwerp dat zowel in het bovennatuurlijk (als kerk) als het natuurlijk leven (als gebouw, huis) een rol speelt. Van der Laan zag de liturgische functie van het kerkgebouw als een natuurlijke betekenis en was van mening dat de echte invloed van de liturgie op het gebouw zich zou manifesteren in het “teken zijn” van het huis. Deze mening contrasteerde met de modernisten die meenden dat de vorm voortvloeide uit zowel het materiaal en de constructie als uit de functie van het gebouw. Volgens Van der Laan konden moderne materialen en constructies alleen leiden tot een modificatie van de algemene vorm van het gebouw. Hij poneerde dat gebouwen zich allereerst in grootte en oriëntatie aanpassen aan de menselijke vorm, het lichaam.

Naast de stoffelijke condities van materiaal en constructie en de lichamelijke conditie van bewoonbaarheid introduceerde Van der Laan de verstandelijke of geestelijke conditie als betekenisgevende factor voor een bouwwerk. Met andere woorden: het geestelijke beeld dat wij hebben van “ruimte in het algemeen, van de ruimte die ons in de natuur gegeven is”, is bepalend voor de vorm van het gebouw. Deze kunstmatige architectonische vorm baseerde de mens op de natuurruimte, hij imiteert de natuur volgens het oude principe *ars imitatur naturam*. Van der Laan greep hier terug op Thomas van Aquino die dit principe verklaarde door te stellen dat het menselijke verstand ook het goddelijke verstand imiteert. In zijn beleving drukte het kunstwerk de natuur uit in getalsverhoudingen van afstanden, de zogenaamde grondintervallen. Deze grondintervallen vormden de grondslag waarop hij zijn gebouwen vorm gaf.

Thunnissen stelde in zijn voordracht “Nieuwe stromingen in de Rooms-katholieke kerkbouw in Nederland” vast dat de kerkelijke bouwkunst van de laatste vijftig jaar een verward, caleidoscopisch beeld had opgeleverd. “Nieuwe esthetische inzichten op bouwkundig gebied, nieuwe technische mogelijkheden door het gebruik van moderne bouwmaterialen, hernieuwde toepassing van aloude liturgische gebruiken naast de bestaande opvattingen vonden hun reflex in de huidige katholieke kerkbouw.”⁵⁰² Op deze nuchtere constatering liet Thunnissen geen aanbeveling of richtinggevend advies volgen.

Hoewel zijn lezing niet is opgenomen in de catalogus, behoorde vermoedelijk ook de Franse dominicaner pater P. Régamey tot de sprekers van dit congres.⁵⁰³ De uitnodiging aan Régamey laat zien dat de Nederlandse organisatoren open stonden voor een minder verzuilde kijk op de relatie tussen de kerk enerzijds en de architecten en kunstenaars anderzijds. De invloedrijke *L'Art Sacré*-beweging vergemakkelijkte bovendien de acceptatie van een modernisering van de kerkelijke kunst en architectuur, die voor de veelal traditionalistisch werkende katholieke kerkbouwers nieuwe mogelijkheden boden.

In zijn voordracht “Christendom of heidendom in de moderne architectuur” zette Régamey volgens de regels der logica de voor- en nadelen van de moderne kerkarchitectuur tegenover elkaar. Uitgangspunt vormde de vraagstelling of het christendom uitgedrukt kan worden in vaste architecturale vormen. Régamey gaf direct aan zelf tussen beide thesen te staan. Volgens hem waren de tegenstanders van de moderne kerkarchitectuur van mening dat het functionalisme een puur materialistisch verschijnsel is, dat voorbij gaat aan de bovennatuurlijke waarden. Deze gematigde confessionelen zagen de functionalistische architectuur als een systematische, fantasieloze “potdichte kunst” die geen oog had voor de “voortdurende vernieuwing, die de christelijke geest eigen is”. Deze groep vond bovendien dat het kerkgebouw zich diende te onderscheiden van profane gebouwen door het hanteren van vaste voorschriften net als deze voor de liturgie gelden. De kerkarchitectuur zou

⁵⁰² Thunnissen 1948, 47.

⁵⁰³ Régamey 1949a, 262-264; Régamey 1949b, 273-275.

volgens hen liturgisch en dus symbolisch moeten zijn en bij voorkeur de vorm van een basilica krijgen. De traditioneel ingestelde architecten zouden niet slaafs het verleden kopiëren, maar zich door de oude vormen laten inspireren om op deze wijze de kerkarchitectuur aan te passen aan de moderne tijd. Volgens de aanhangers van deze these voelden moderne gelovigen zich vooral thuis in kerken die herinneren aan vroeger, waar ze zich kunnen onttrekken aan de moderne wereld.

Régamey stelde vast dat de aanhangers van de moderne kerkarchitectuur van mening waren dat er in de architectuur geen sprake is van typisch heidense of juist christelijke vormen. Hoewel in een functionalistisch bouwsysteem of een bepaald ontwerp een ‘anti-christelijke geest’ naar voren kon komen, was de christelijke geest – zoals zij eerder had laten zien bij de bouw van baden en basilieken in de vroegchristelijke tijd – in staat de hedendaagse architectuur nieuw leven in te blazen en aan te passen aan de liturgische eredienst. Deze groep stelde geen prijs op een onderscheid tussen kerkelijke en profane architectuur omdat zij van mening is dat de christen een geheel vormt met de stad en haar medeburgers. Het voorschrijven van traditionele vaste vormen voor kerkbouw zou in hun ogen slechts leiden tot een nabootsing van oude stijlvormen. Bovendien maakte men ook in vroegere tijden in de kerkelijke architectuur gebruik van nieuwe constructies en vormen. De voorstanders van de moderne kerkarchitectuur pleitten voor het inhalen van de opgelopen achterstand ten opzichte van de moderne architectuur. De elite zou het volk kunnen helpen deze kerken die voldeden aan de liturgische eisen, een plastische schoonheid hadden en overeenstemden met het ‘moderne gevoel’, op hun merites te waarderen.

Régamey vond het functionalisme ‘volkomen aanvaardbaar’ voor de religieuze architectuur mits zij rekening hield met de liturgische functies en de deelname van de gelovigen aan het offer. Het gebruik van moderne materialen was volgens hem vooral geschikt voor onderdelen die niet afhankelijk waren van de schoonheid van de traditionele materialen. Ook de moderne materialen beschikten naar zijn idee over een architectonische plasticiteit en een geestelijke eigenschappen. Hij pleitte dan ook voor ‘Het openlijk uitkomen van de constructie, de verheven proporties, de rhythmische beweging, de verdeling van licht en donker, het kleurenspeel (vooral door de ramen) kunnen een sfeer scheppen, die verbeelding en gevoel opwekt’.⁵⁰⁴ De wens van paus Pius XI om de traditie in ere te houden, vond Régamey niet zozeer terug in documenten en monumenten, maar in dieper gelegen, eeuwige waarden.⁵⁰⁵ De trouw aan het eeuwige betekende volgens hem geen retrospectie, maar juist een weergave in het heden. Naar zijn idee zouden vooral ‘de beste, waarlijk moderne architecten’ de gelegenheid moeten krijgen deze kerken te bouwen.

Tot slot besteedde de stedenbouwkundige J.A. Kuiper, sinds 1941 compagnon van het bureau Verhagen, Kuiper en Gouwetor, aandacht aan de ligging van het kerkgebouw in het stedenbouwkundig plan.⁵⁰⁶ Hij benadrukte het belang van een harmonisch wijkbeeld. Alvorens de kerken te situeren zouden de kenmerken van de bevolkingsagglomeratie van de nieuwe wijk in kaart moeten worden gebracht. Pas in tweede instantie konden de architecten aan de slag met de ‘ruimtelijke-plastische uitdrukking’ van het wijkbeeld. Kuiper onderschreef de wijkgedachte die eveneens was gebaseerd op het principe van de min of meer autonome wijk van 20.000 inwoners. Hier konden drie à vier middelgrote kerken met 1000 tot 1500 zitplaatsen worden gebouwd. Deze lokale kerkelijk-sociale centra zouden los van de kerk in het centrum functioneren. Kuiper realiseerde zich dat de woningnood alleen kon worden opgelost door de bouw van geprefabriceerde bouwblokken en in de grote steden ook flats van negen verdiepingen. Toch greep hij voor een voorbeeld van een ideale situering van een kerkgebouw terug op een historisch voorbeeld: de vestingstad Willemstad. Hier bood het kerkelijk erf voldoende ruimte een kerkgebouw als contrasterend middelpunt van de bebouwing te ontwerpen.

4.7 Pater P. Constantinus: Liturgie en kerkelijke kunst (1950)

Na de oorlog hervatte ook de vierjarige cursus voor het diploma ‘architect’ aan de R.K. leergangen te Tilburg weer. Pater Constantinus zette zijn lessen ‘Liturgie en kerkbouw’ voort en besloot zijn populaire leerboek uit te breiden en te herdrukken. Al noemde hij het boek nu Liturgie en kerkelijke kunst (1950), de kerkbouw vormde nog steeds het hoofdthema.⁵⁰⁷ In de herdruk gebruikte

⁵⁰⁴ Régamey 1949b, 274.

⁵⁰⁵ Régamey 1949b, 275.

⁵⁰⁶ Kuiper 1948, 54-58.

⁵⁰⁷ Constantinus 1950.

Constantinus dezelfde afbeeldingen als in Liturgie en kerkbouw uit 1939. Hierdoor liet hij de gelegenheid om de tussen 1936 en 1950 gebouwde kerken te commentariëren, liggen. De tekstuele toevoegingen maken echter duidelijk dat Constantinus zijn inzichten omtrent kerkbouw en liturgie wel degelijk had geactualiseerd. Hij ontpopte zich bovendien als een scherp observeerder en criticus van de vroeg-naoorlogse kerkbouw.

Zo vond hij het noodzakelijk te verduidelijken, dat de kerk als woonplaats van God in iedere tijd en plaats een christocentrisch karakter had.⁵⁰⁸ Daarnaast zag hij het kerkgebouw als een huis der gelovigen, als een offerplaats van Christus, priesters en gelovigen, als een gebedsplaats van de gelovigen, als een spijzsaal waar de gelovigen de communie ontvangen, als gehoorzaal waar men onderricht krijgt in de leer, en als bereidingsplaats van sacramenten en sacramentaliën, zoals zegeningen en wijdingen. Opvallend is dat Constantinus, die zich tot 1939 een pleitbezorger van de kerkelijke symboliek toonde, in zijn nieuwe boek juist pleitte voor het maathouden in het aanbrengen van liturgische symbolen.⁵⁰⁹ “Ons kerkgebouw mag de nodige en nuttige symbolen niet ontberen, doch evenmin een overdreven symbolisme verraden.” Hij gaf daarom nadere uitleg over de functie van het religieuze symbool, dat in zijn ogen diende om bovennatuurlijke zaken om te zetten in aardse, stoffelijke tekens konden een relatie te leggen tussen het zichtbare en het abstracte, het profane en geestelijke, of zelfs het sacrale. De katholieke kunstenaar zou de gelovigen door de taal van de symboliek dichterbij de geloofswaarheden brengen en stond vanwege deze bijzondere taak de priester als leraar terzijde.

Wat betreft het bouwen volgens de christelijke traditie vond Constantinus dat de “‘huidige ‘basilicale’ streving” geen exces mocht worden.⁵¹⁰ Fijntjes wees hij er op dat de kerk geen aanwijzingen had gegeven over een historische of mathematische stijlform. Met deze opmerking maakte de kapucijner pater duidelijk dat hij niet tot de aanhangers van de Bossche School behoorde. Ook voegde Constantinus een opmerking toe over de destijds actuele kerkrestauraties. Hiervoor gold nog steeds de oude bepaling van het Provinciaal concilie dat de herstelwerkzaamheden zich harmonisch dienden aan te passen bij de bouwstijl van de kerk. Het bleef ongeoorloofd voorwerpen van bijzondere (kunst)historische waarde die niet overeenstemden met de bouwstijl te verwijderen. Als voorbeeld van een “onverantwoorde stijlzuivering” noemde hij het op aandringen van P.J.H. Cuypers verwijderde renaissance-doksaal uit de St.-Jan in Den Bosch.

Terugziend op de vooroorlogse uitgave Kerkbouw en liturgie heeft Constantinus vermoedelijk gerealiseerd dat zijn opmerkingen over de kerkbouw als uitdrukking van volkskunst of nationale kunst nu in een ander daglicht waren komen te staan.⁵¹¹ In de nieuwe uitgave haastte hij zich te vermelden, dat hij hiermee geen “ras gerelateerde kunst” bedoelde. De katholieke kunstenaar zou pas door de gelovigen worden begrepen als hij een schepper was van “echte liturgische volkskunst”. Mogelijk was Constantinus van mening dat architecten en kunstenaars die betrokken waren bij kerkbouw niet alleen uit de eigen geloofsgroep, maar ook uit dezelfde streek als de parochianen van de nieuw te bouwen kerk moesten zijn.

Ook preciseerde Constantinus zijn vooroorlogse mening over de Nieuwe Zakelijkheid.⁵¹² Zijn belangrijkste bezwaar luidde nu dat de “Bouwkunde” [MJM: Nieuwe Zakelijkheid] zich eerst bekommerde over de stoffelijke voorwaarden en daarna oog had voor de ideële kant, terwijl de “Bouwkunst” [MJM: de op neothomistische filosofie gefundeerde manier van bouwen] allereerst lette op de geestelijke voorwaarden. Bij deze stellingname ging Constantinus uit van het dienend karakter van de architectuur; vanwege haar geestelijke functie zou de architectuur de mens moeten dienen. Constantinus had moeite met het gebruik van fabrieksmatig geproduceerd materiaal, zoals in de architectuur van de Nieuwe Zakelijkheid gebruikelijk was.⁵¹³ Op deze manier zou een kerkgebouw nooit in staat zijn het noodzakelijke gewijde karakter te bereiken. Vanwege de binding met de volksaard mocht het kerkgebouw bovendien geen internationalisme uitdrukken.

Een extra alinea wijdde Constantinus aan de betonkerken.⁵¹⁴ Hij stelde vast dat - met

⁵⁰⁸ Constantinus 1950, 28-29.

⁵⁰⁹ Constantinus 1950, 37-42.

⁵¹⁰ Constantinus 1950, 52-54.

⁵¹¹ Constantinus 1950, 55-56.

⁵¹² Constantinus 1950, 60-61.

⁵¹³ Constantinus 1950, 63-66.

⁵¹⁴ Constantinus 1950, 67-69.

uitzondering van het altaar en de consecratiekrucen - de kerk de architecten de vrijheid gaf kerken van gewapend beton te bouwen. Zo wees hij op voorbeelden van naoorlogse betonkerken met een sacraal karakter in Duitsland en Zwitserland. Het materiaal bood niet alleen de mogelijkheid tot het overspannen van een liturgisch gewenste brede ruimte, maar was bovendien een goedkoop alternatief in de dure naoorlogse tijd. Het beton mocht niet als zodanig zichtbaar zijn en diende te worden bekleed of bewerkt. Hij raadde de architect aan in zijn ontwerp de nodige afwisseling met andere bouwmaterialen aan te brengen.

Ook in de naoorlogse uitgave benadrukte Constantinus het belang van een tijdeigen architectuur.⁵¹⁵ Het streven naar schoonheid zou in dit geval op een "kunstvolle wijze" moeten gebeuren. "Wenselijker is in deze tijd de bouw van meerdere kleinere kerken, dan van minder doch grotere. De geest der armoede worde daarbij op artistieke wijze toegepast." Opvallend in de nieuwe uitgave is de uitbreiding over de eigentijdse protestantse kerkbouw.⁵¹⁶ Met zijn beschrijving van de ontwikkelingen in de protestantse Liturgische Beweging laat Constantinus niet alleen zien dat hij uitstekend op de hoogte was van de laatste ontwikkelingen, maar dat hij dit aspect van kerkbouw ook behandelde in zijn lessen.

Over de liturgische inrichting vermeldde Constantinus dat de bisschop hoogst zelden toestemming gaf tot een miscelebratie *versus populum*.⁵¹⁷ Aan beide manieren van celebreren kleefden volgens hem voor- en nadelen. Toch kwam de celebratie met de rug naar het volk het meest overeen met de idee van de gelijke liturgische richting van priester en volk. Bovendien bepaalden de voorschriften dat het tabernakel op het hoofdaltaar diende te staan. In het kader van het kerkexterieur legde Constantinus uit waarom zijn tijdgenoten een kruiskerk met het altaar in het centrum van het schip en de transeptarmen naar zijn idee ten onrechte christocentrisch noemde.⁵¹⁸ In zijn ogen voldeed juist een basiliek met smalle zijbeuken hieraan.

Tot slot besteedde Constantinus in navolging van R. Guardini's boekje Von heiligen Zeichen (1922) in de nieuwe uitgave extra aandacht aan de kerkingangen.⁵¹⁹ Niet alleen via de hoofdingang, maar ook via de zij-ingangen zouden de gelovigen de overgang moeten ervaren tussen buiten en binnen, tussen markt en heiligdom.

Evenals vóór de oorlog toonde de kapucijner monnik zich een belangrijke raadsman voor menig kerkarchitect. Met zijn geschriften en voordrachten bediende hij zowel een generatie beginnende architecten als de vooroorlogse katholieke kerkbouwers die zich moesten instellen op een hoogtij van kerkelijke wederopbouw. Als ingewijde in de kerkelijke regels en graag geziene gast op liturgische bijeenkomsten behield hij desalniettemin zijn onafhankelijke positie en stond hij open voor ontwikkelingen in de buitenlandse en niet-katholieke kerkarchitectuur.

4.8 De tentoonstelling "Honderd jaar religieuze kunst in Nederland" (1953)

Een geschikt moment om de stand op te maken van de kerkelijke kunst en architectuur vormde de herdenking in 1953 van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. De katholieken vierden dit eeuwfeest met de tentoonstelling "Honderd jaar religieuze kunst in Nederland (1853-1953)" in het Aartsbisschoppelijk Museum en het Museum van Nieuwe Religieuze Kunst in Utrecht. In de bijbehorende catalogus blikte men terug op de ontwikkeling van de schuil- en Waterstaatskerken, de neogotische "kathedralen", de neo-Byzantijnse centraalbouw en de christocentrische kerken om vervolgens stil te staan bij de eigentijdse kerkbouw. Een van de auteurs, de franciscaner pater-kunsthistoricus J.B. Knipping, stond duidelijk buiten het Delfts-Bossche circuit. Hij wantrouwde het basilicale principe, had geen problemen met een bedehuis in beton en noemde als een van de eersten "de kerkbouw een aangelegenheid van de zielzorg".⁵²⁰ Architect A. Siebers, welbekend van het Katholiek Bouwblad, voelde nog steeds een aversie tegen de Waterstaatskerken.⁵²¹ De kerken van Boosten beschouwde hij als een uiting van buitenkerkelijk individualisme. Het mag niet verbazen dat hij vol bewondering sprak over de invloed van Granpré Molière. Op de tentoonstelling schroomden de

⁵¹⁵ Constantinus 1950, 84.

⁵¹⁶ Constantinus 1950, 99-102.

⁵¹⁷ Constantinus 1950, 121.

⁵¹⁸ Constantinus 1950, 147.

⁵¹⁹ Constantinus 1950, 149.

⁵²⁰ Knipping 1953, 12.

⁵²¹ Siebers 1953, 23-27.

samenstellers niet om naast voorbeelden van kerkbouw in traditionalistische stijl modernistische exemplaren als de kapel van de St.-Jozefkweekschool in Zeist van W.A. Maas en de St.-Jozefkerk van G.H. Holt in Amsterdam-Bos en Lommer te tonen.

4.9 **Het Katholiek Bouwblad (1946-1959): van neothomisme naar een nieuwe geest**

In de eerste naoorlogse jaren zocht het Katholiek Bouwblad nog duidelijk aansluiting bij de neothomistische denkbeelden van Granpré Molière en Van der Laan. Niet alleen verschenen berichtgevingen over de Cursus Kerkelijke Architectuur in het blad, ook vergeleken N. van der Laan en stadsarchitect van Den Bosch, P.H. van Kessel, nieuwe kerkgebouwen van onder meer Peutz en Van Moorsel met de Bossche standaard. De eens zo opgehemelde christocentrische kerken werden nu als "schuurkerken" afgedaan.⁵²² Verder informeerde het blad de lezers over de activiteiten van de Interdiocesane Commissie van Overleg, zoals de inventarisatie van de schade aan kerkgebouwen en de bouw van noodkerken. Opvallend is de uitdagende houding van hoofdredacteur De Bruyn in een artikel uit 1949 over de grotendeels in beton uitgevoerde Onbevlekt Hart van de Maagd Maria in Breda van de architecten Siebers en Van Dael.⁵²³ De Bruyn had duidelijk geen probleem met de betonnen basiliek, maar vroeg zich wel af in hoeverre de Haarlemse St.-Pieterskring het werk van haar Bredase collega's kon waarderen. Ook werkte de naoorlogse oecumenische verbroedering waarmee de tentoonstelling Nederlands Nieuwe Kerken tot stand was gekomen, nog jaren door in de artikelen van het Katholiek Bouwblad. Zo besteedde men welwillend aandacht aan verschillende vernieuwende protestantse kerkgebouwen.

Na de jaren waarin N. van der Laan de belangrijkste recensent van nieuwe kerken was, keerde het tij in 1952. In dat jaar keek N. Molenaar, een van de redacteurs van het R.K. Bouwblad, schuld bewust terug op de vooroorlogse redactionele standpunten.⁵²⁴ "Het 'oude' Bouwblad wierp zich reuze praktisch als de paladijn der liturgisten, der ambachtelijk zuiveren, der streekeigenen op en met succes, wij herhalen, ... met veel succes. (...) Het riekte naar... Blut und ... Toen kwam de oorlog! Veel behoef ik u daarover niet te vertellen. Ik kan er alleen maar bij blozen. Sterren verbleekten en oude schema's vlogen van de kaart." Molenaar verduidelijkte het nieuwe beleid van het Katholiek Bouwblad, dat noch de "extreem linkse" aanhangers van het Nieuwe Bouwen noch de "rechtse katholieke extremisten" wilden verdedigen. Juist door het midden te kiezen en elk ontwerp op haar merites te beschouwen, hoopte de nieuwe redactie de kerkelijke kunst verder te helpen. Hiermee kwam zij op voor de belangrijke groep van "zelfzoekenden", waaronder de architecten die voortborduurden op de vooroorlogse ideeën van Kropholler en Granpré Molière. Interessant is dat Molenaar een duidelijke controverse constateerde tussen de "liturgisten" die een kerk met een brede middenruimte en smalle zijbeuken waardeerden, en de "basilicalen" die zowel schip als zijbeuken met banken zagen gevuld. Als voorbeeld van vernieuwende kerkarchitectuur noemde Molenaar de H. Antonius van Padua, oftewel de "Boschjeskerk" te Rotterdam van het architectenbureau Hendriks, Sluis en Van den Bosch. Het ontwerp van een brede basiliek met vrijstaande betonkolommen werd uiteindelijk niet gerealiseerd.

Vanaf 1953, het jaar waarin Granpré Molière met emeritaat ging, nam de redactie van het Katholiek Bouwblad steeds meer afstand van de Bossche School. De reacties op de eerste katholieke betonnen kerken, zoals de St.-Anna (1953) in Heerlen van F.P.J. Peutz en de St.-Jozef (1953) in de Amsterdamse nieuwbouwwijk Bosch en Lommer van G.H. Holt en K.P. Tholens waren constructief en positief.⁵²⁵ In Heerlen koos Peutz voor een betonnen centraalbouw, waarin de gehele geloofsgemeenschap zich concentreerde onder een koepel. (afb. 29) Een vierkant axiaal bankenplan stond rondom een vierkant, licht verhoogd priesterkoor geschaard. Molenaar had het hoofdaltaar liever meer in de koepel gezien, zodat een *celebratio versus populum* mogelijk zou zijn.⁵²⁶ De in prefab-betonelementen uitgevoerde basilica van Holt en Tholens noemde men "geen slaafs, blindelings

⁵²² Van Moorsel/De Bever 1946, 12-18.

⁵²³ B. 1949, 244-246.

⁵²⁴ Molenaar 1952, 17-21.

⁵²⁵ Voor een uitgebreide beschrijving van de ontwerpgeschiedenis van de St.-Jozefkerk, die maar liefst duurde van 1941 tot 1951, zie: De Boer 1983, 44, 48. In tegenstelling tot andere publicaties wordt in deze oevrecatalogus aangegeven dat de St.-Jozefkerk in 1952 is gewijd, hetgeen gezien de bouwtechniek en de datum van de eerste-steen-legging in september 1951 aannemelijk zou kunnen zijn.

⁵²⁶ Molenaar 1954, 259.

navolgen van techniek'', maar een pioniersdaad.⁵²⁷ Tevens had men bewondering voor de expressieve vormtaal van de kerken van de in 1950 overleden Boosten. Tot slot oriënteerde de redactie zich meer op de protestantse en buitenlandse ontwikkelingen in de kerkarchitectuur. In 1954 kreeg het blad de ondertitel ''gewijd aan architectuur en beeldende kunsten''. In dit jaar zegde Granpré Molière vanwege de moderne uitlatingen van een van de redacteurs zijn medewerking aan het tijdschrift op.⁵²⁸ Na aanhoudende kritiek op de Bossche School stapte N. van der Laan in 1959 uit de redactie.

Redacteur Koldewey verdiepte in 1954-1955 het redactionele standpunt ten aanzien van betonkerken verder in een zesdelige serie artikelen ''De komende kerken van gewapend beton?'', waarin hij aandacht besteedde aan de in 1954 voltooide betonnen kapel Notre-Dame-du-Haut van Le Corbusier in Ronchamp.⁵²⁹ (afb. 30) Deze georiënteerde kapel verving de tijdens de oorlog verwoeste bedevaartskapel. Door bemiddeling van Couturier kreeg de niet-kerkelijke Le Corbusier in 1950 de opdracht een moderne kerk te bouwen. Om de kosten te drukken, moest hij gebruik van de stenen van de oude kerk. Niet alleen de plastische *beton brut*-architectuur, maar ook de door Corbusier zelf vervaardigde ramen en liturgisch meubilair maken deze pelgrimskapel tot een zeer vernieuwend voorbeeld in de naoorlogse kerkarchitectuur.

De sculpturale langwerpige kapel is slechts aan een zijde gevuld met een bankenblok bestaande uit betonnen staanders en houten liggers. In de open ruimte kunnen 200 pelgrims staand de mis vieren. De vloer van de kerkruimte vloeit in de richting van het priesterkoor af. Een sobere houten communiebank vormt de overgang naar het priesterkoor waar een blokaltaar op een tredenhoog platform tegen de achterwand staat. Bijbellezingen vinden plaats vanaf de hoge betonnen kansel tegen de linkergevel. Bijzonder is de oplossing voor de links boven het altaar bevestigde balkon voor het zangkoor, dat via een buitendeur naar een tweede ''koorbalkon'' leidt. Voor de openluchtmissen die *versus populum* plaatsvinden, kan men tevens gebruikmaken van een tweede betonnen tafelaltaar en een betonnen kansel met trap, die gedeeltelijk beschut onder het organisch gevormde dak staan opgesteld. Priesters en misdienaars kunnen plaatsnemen op een betonnen bank tegen de achterwand. Het Mariabeeld in een venster in de achtergevel is zowel van binnen als van buiten waarneembaar en kan desgewenst met het gelaat naar buiten worden gedraaid. Achter in de kerk staan in een drietal organisch vormgegeven nissen zijaltaren opgesteld. Hier bevindt zich ook een in de betonnen wand ingebouwde biechtstoel. Le Corbusiers revolutionaire bouwwerk trok dermate veel aandacht van de media en modernisten dat het aartsbisdom van Paderborn in 1956 gelovigen afraadde de kapel te bezoeken.⁵³⁰

Voorbeelden van Nederlandse katholieke kerkgebouwen die zijn geïnspireerd op de Notre Dame du Haut, is de H.H. Engelbewaarderskerk (1961) in Hoorn van H.A. van Oerle en J.J. Schrama, de H. Judas Thaddeus (1962) van H.M. Koldewey in Eindhoven en de Pastoor van Ars (1962) in Haarlem naar ontwerp van G.H.M. Holt. Koldewey vroeg zich in zijn artikelenreeks af of een nieuw materiaal als beton of een nieuwe bouwconstructie zoals een stalen skeletconstructie kon leiden tot een vernieuwing van de kerkarchitectuur. Op de hoogte van Guardini's *Vom Geist der Liturgie* (1918) meende hij dat een nieuwe vorm alleen kon ontstaan uit een nieuwe geest, een nieuw zicht op een nieuw wereldbeeld. De tijd van het rationalisme, toen materiaal en constructie vormbepalend waren, was volgens hem voorbij. De nieuwe, sterk gemeenschapsgerichte liturgische geest zou om een nieuw ruimtebeeld voor het kerkgebouw vragen.⁵³¹ Niet langer zou de ''basilica als prins der kerktypen'' voldoen; er was eerder behoefte aan een centraalbouw met een altaar onder een koepel die celebrant en gelovigen als één gemeenschap overspant. In navolging van de neothomistisch geëngageerde Maritain zag Koldewey de kerkbouw als een huwelijk tussen de liturgische geest en de kunstzin.⁵³² Volgens de scholastische inzichten lagen regels ten grondslag aan de totstandkoming van een kunstwerk. Uit vrees voor een verstarring van het kunstleven door formulieren stelde Maritain dat het hier ''levende regels'' betrof.

Ook Koldewey had moeite met de strikte Bossche regels in een periode waarin de profane

⁵²⁷ Smit 1952, 150.

⁵²⁸ Pouls 2002, 236.

⁵²⁹ Koldewey 1954, 81-83, Le Corbusier 1991.

⁵³⁰ Maak 2007, 302.

⁵³¹ Koldewey 1955a, 119. Koldewey verwijst hier naar een publicatie met de titel ''Vom Sinn der Liturgie''. Vermoedelijk haalde hij hier Guardini's *Vom Geist der Liturgie* (1918) en *Vom Sinn der Kirche* (1922) door elkaar.

⁵³² Koldewey 1955b, 177-180.

bouwwereld zich oriënteerde op gebouwen met afwijkende afmetingen en nieuwe schaaleenheden. Hij zag de basilieken als een “onmaatschappelijk” architectuurprobleem in een dynamische, vitale moderne maatschappij en riep op de kerkbouw in met name Duitsland en Zwitserland te volgen, waar men experimenteerde met nieuwe ruimtelijke vormen, zoals ovalen en trapeziumvormen. Als geslaagd voorbeeld van een ruimtelijk vernieuwende kerk in Nederland noemde Koldewey de ontwerpen voor de St.-Barbarakerk (1957- gesloopt in 1996) van A.E.Q. van Hezik (1918-?) in Geleen-Lindenheuvel. Dit plastische betonnen kerkje was geconstrueerd op een vlindervormig grondplan. (afb. 31) De over drie wigvormige segmenten verdeelde bankenblokken keken uit op een rond priesterkoor, dat werd verlicht door de vensteropeningen in de ronde vieringtoren. Tegen de achterzijde van het verhoogde suppedaneum stond het blokvormige hoofdaltaar met het tabernakel en zes kandelaars opgesteld. De drie beuken waren gescheiden door een smalle gang tussen twee rijen bogen van betonplaat, hetgeen het idee van de gemeenschappelijke viering enigszins ondermijnde. De door N. Molenaar ontworpen O.L.V. van Fatima (1955) in Den Haag-Moerwijk - een zeer ruim opgezette zaalkerk met zijbeuk - en de trapeziumvormige H. Theobaldus en Antonius van Padua (1956) van J. Strik in Overloon beschouwde men als voorbeelden van “gemeenschapskerken”. Deze laatste kerk is opgetrokken rondom waaiervormig opgestelde en in het zicht gelaten stalen spanten. Vanaf het priesterkoor naar de hoofdingang loopt de vloer licht op.

Koldewey signaleerde aan de protestantse zijde meer voorbeelden van vernieuwende kerkarchitectuur dan aan de katholieke.⁵³³ De hang naar traditionele vormen en het wijze, maar voorzichtige beleid van de Liturgische Commissies werkten in zijn ogen remmend op “eventuele modezucht en tijdelijke grilligheden”. Volgens zijn collega J. van Dongen groeiden de katholieke en protestantse kerkbouw ook naar elkaar toe.⁵³⁴ Door de groeiende aandacht voor de liturgie bij de protestanten hadden hun kerken een soort priesterkoor gekregen, een liturgisch centrum genoemd, terwijl de katholieken de neiging hadden om de gelovigen rondom het altaar te scharen, zoals de protestanten dat rondom de preekstoel deden. De drang naar het bouwen van gemeenschapskerken bracht volgens Koldewey ook een gevaar van eenzijdigheid met zich mee.⁵³⁵ De lichte open kerken voldeden bovendien niet aan de door iedere gelovige wel eens gevoelde behoefte aan “een hoekje achter een pilaar”. Daarnaast was hij bevreesd voor een “koel aanzien” van de kerken, zoals hij dat in de nieuwe protestantse kerken, maar ook in Zwitserse katholieke kerken bespeurde. De *sensus catholicus* vroeg volgens hem naast stilte en bezinning ook om een blijde, feestelijke viering. De Duitse katholieke kerkbouw van D. en G. Böhm typeerde Koldewey als Wagneriaans, “quasi monumentaal en daarnaast romantisch”.

Hoewel hij positief stond tegenover de bouw van betonnen kerken raadde Koldewey aan het materiaal met beleid te gebruiken. Hij gaf er de voorkeur aan om - daar waar het technisch mogelijk was - natuurlijke, ambachtelijk verwerkte materialen te gebruiken. Het was immers niet de moderne liturgie die om een betonkerk vroeg. Hij pleitte daarom voor een evenwicht tussen het utilitaire en het schone; pas wanneer het constructief-functionele geen rol meer speelde, ontstonden volgens hem “speelse dingen”.⁵³⁶ “Het gaat om het spel, om een uiting van geest en of dit nu met beton of met natuursteen, met spantijzer of met ijzeren balken geschiedt is tamelijk onbelangrijk.” Deze stellingname nam niet weg dat ook Koldewey toegaf dat de moderne materialen zich soms eerder leenden voor nieuwe vormen dan baksteen. Wel wees hij op de mogelijkheid om ruimtebepalende vlakken in baksteen uit te voeren. Veel architecten pasten in de tweede helft van de jaren vijftig en de jaren zestig een of meer wanden in schoon metselwerk - al dan niet voorzien van een subtiel patroon - toe in hun kerken met een staal- of betonskelet. Koldewey noemde ook een andere in de (kerk)bouw veel gebruikte techniek uit deze periode, te weten de “veredeling van het modern-functionele element”. Beton werd niet langer als bunkermateriaal gezien, maar liefdevol bewerkt, zoals gecanneleerde of verjongende zuilen en kapitelen met frijnslag. Tot slot noemde hij het belang van licht in de nieuwe kerkarchitectuur. “De wijde [sic], nieuwe ruimte vraagt grote lichtbronnen, een zee van stralend licht als teken van vreugde en het blij beleven van de liturgie.” Parallel aan de toegenomen hoeveelheid glas in de woningbouw had men meer behoefte aan licht in de kerken.

⁵³³ Koldewey 1955c, 225.

⁵³⁴ Van D.[ongen] 1957, 323.

⁵³⁵ Koldewey 1955c, 225-227.

⁵³⁶ Koldewey 1955d, 289-291.

Na 1946 werd de A.K.K.V. per bisdom georganiseerd, vanaf 1949 was zij niet langer een standsorganisatie.⁵³⁷ De vereniging leidde vervolgens een weinig florerend bestaan; een bisschoppelijke poging in 1953 om haar te laten fuseren met het eveneens noodlijdende St.-Bernulphusgilde liep op niets uit. In het bisdom Roermond namen opdrachtgevers het in de jaren zestig niet zo nauw met het verplichte lidmaatschap en verleenden ze ook opdrachten aan niet-A.K.K.V.-leden.

4.10 Het Gildeboek (1948-1955) en Kunst en Religie (1957-1963)

Het St.-Bernulphusgilde, dat als niet strikt kerkelijke vereniging tijdens de oorlog een verboden organisatie was, hervatte haar activiteiten in 1948. Naast het A.K.K.V. en het herrezen Katholiek Bouwblad zag men nog steeds ruimte voor een vereniging die kerkelijke opdrachtgevers en kunstenaars samenbracht. Wat de kerkelijke bouwkunst betreft, stond het blad na de oorlog meer aan de zijlijn. Nummers werden gevuld met artikelen van de organisatoren van de Cursus Kerkelijke Architectuur, verslagen van Liturgische Congressen en van het 25-jarig jubileum van Granpré Molière. Af en toe recenseerde men nieuwe kerken of boeken over kerkarchitectuur. Ter gelegenheid van het 80-jarige bestaan van het gilde in 1950 sprak de priester en president van het kleinseminarie in Apeldoorn A.C. Ramselaar over een ‘‘bloedarmoede der kerkelijke kunst’’. Hij maakte duidelijk dat het gilde haar rol eerder zag in een kritisch volgen en het geven van voorlichting, dan in het leiding geven aan de esthetische vorming van de katholieken.⁵³⁸ Uit het verslag van de jaarvergadering in 1953 bleek dat men tevergeefs had gepoogd om met behoud van de eigen redactie tot een fusie met vermoedelijk het Katholiek Bouwblad te komen.

Net als in het Katholiek Bouwblad klonk vanaf 1954 kritiek op de terugkeer naar de christelijke basiliek van de Bossche cursisten en de behoudende instelling van Granpré Molière. In zijn bijdrage ‘‘Impasse?’’ maakte H. van Agt bezwaar tegen de bakstenen kerkinterieurs. ‘‘Deze erfenis van Cuypers en Berlage is o.i. allengs een typisch voorbeeld geworden van het conservatisme (...).’’⁵³⁹ Hij vroeg zich af waarom men betonbouw voor de sacrale architectuur onaanvaardbaar vond. ‘‘Waarom met Granpré Molière het functionalisme zo principieel afwijzen? Het functionalisme toch miskent geenszins ‘de grondleggende waarheid, dat het kunstwerk iets nieuws moet brengen’.’’⁵⁴⁰ Interessant is dat het St.-Bernulphusgilde in 1954 toenadering zocht tot haar protestantse ‘‘broedervereniging’’, het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst. Dominee Postma, de secretaris van de studiekring ‘‘Kerkbouw en Eredienst’’ nam deel aan de discussies tijdens de gecombineerde voorjaarsvergadering en excursie naar de Noordoostpolder. (Zie: Hst. 9.6.1) Een jaar later onderstreepte het gildebestuur de populariteit van deze excursies, maar onderkende zij ook de redactionele ‘‘crisis’’ van haar tijdschrift. In de laatste jaargang schreef pater Constantinus nog over nieuwe stromingen in de kerkbouw en de kerkelijke inrichting. Onder het motto ‘‘Hoe zouden onze kerken in de toekomst moeten worden?’’ besteedde G.J. van Eijck aandacht aan Richtlijnen für die Gestaltung des Gotteshauses aus dem Geiste der römischen Liturgie (1948) van Th. Klauser in opdracht van het Duitse Liturgische Institut.⁵⁴¹ Deze richtlijnen waren in belangrijke mate bepalend voor de discussies over de kerkelijke wederopbouw in Duitsland.

De progressieve opvolger van Het Gildeboek heette Kunst en Religie. Tijdschrift voor religieuze kunst (1957-1963). Dit tijdschrift plaatste artikelen over de eigentijdse katholieke kerkbouw van de kunsthistoricus W.A.L. Beeren (1928-2000), de latere directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam. Beeren trachtte vooral een brug te slaan tussen de kerkelijke kunst en de avant-garde. Zijn voorkeur ging vooral uit naar modernistische, sobere kerken waarin de kerkelijke kunst beter tot haar recht zou komen. Hij was dan ook verheugd dat de kerkbouw zich had weten los te maken uit een ‘‘doctrinaire verstarring’’ en zich meer internationaal oriënteerde. In 1959 organiseerde het St.-Bernulphusgilde samen met de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting in Nijmegen het oecumenische congres ‘‘Voorhof. Ontmoetingsmaand van kerk en kunst’’ en de bijbehorende tentoonstelling

⁵³⁷ Pouls 2002, 235.

⁵³⁸ Ramselaar 1950, 1-5.

⁵³⁹ Van Agt 1954, 59.

⁵⁴⁰ Van Agt 1954, 64.

⁵⁴¹ Van Eijck 1955, 61-68. Zie ook: Mulders 1959, 238-249. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre deze Duitse richtlijnen van invloed zijn geweest op de Nederlandse discussie over katholieke kerkbouw en inrichting.

“Hedendaagse kerkbouw in Nederland”.⁵⁴² Zowel Beeren als H.R. Blankesteyn van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting hielden een voordracht over moderne kerkbouw.

Naar aanleiding van “Voorhof” wijdde Kunst en Religie een dubbel nummer aan een overzicht van de in de periode 1955-1960 gebouwde katholieke kerken. De redactie selecteerde voor de tentoonstelling acht voltooide kerkgebouwen en zeven bouwprojecten, waaronder een aantal opvallend speelse Limburgse kerken zoals de H. Gregorius de Grote (1963) in Brunssum van de Duitse architect G. Böhm en C. Okhuysen, de St.-Jozef Arbeider (1959) in Meerssen, een gezamenlijk project van architect H. Koene en beeldend kunstenaar Ch. Eyck, en de St.-Jozef (1958- gesloopt in 2000) in Vaals-West van J.A.H. Huysmans, een hallenkerk bestaande uit een met breuksteen en kleurige roosvensters opgevulde betonskelet. In haar “Ten geleide” blikte de redactie terug op de naoorlogse kerkbouw en constateerde dat het “conflict tussen het nieuwe bouwen en het nieuwe religieuze bouwen” een kunstmatige aangelegenheid was.⁵⁴³ Nu de nieuwe kerkelijke architectuur deel uitmaakte van de nieuwe architectuur, vond men de behoefte aan een eigen sacrale bouwkunst een achterhaald gegeven. De door het Katholiek Bouwblad aanbevolen gulden middenweg tussen modern en traditioneel werd afgedaan als “een traditioneel kleed met een ternauwernood merkbare moderne franje”. De redactie was positief gestemd over de moderne katholieke kerkbouwers, die zich in navolging van hun protestantse vakbroeders, lieten inspireren door de ontwikkelingen in West-Duitsland, Frankrijk en Italië. De katholieke en protestantse kerkarchitectuur en -inrichting vertoonden in hun ogen dermate veel overeenkomsten dat gesproken kon worden van een oecumene. “Protestantse en katholieke kerkgebouwen beschikken thans over dezelfde taalmiddelen en dat is vooral een gevolg van het feit, dat de katholieke kerkelijke architectuur veel van haar pretenties heeft moeten laten varen. Men bouwt geen basilieken en kathedralen meer als in de glorie tijd van katholieke keizers en koningen.”⁵⁴⁴

4.11 De gemeenschapskerk: een nieuw variëteit aan vormen en inrichtingen

4.11.1 Ruimtelijke experimenten: het “carnaval der architecten”

De besprekingen van kerkontwerpen en pas opgeleverde kerkgebouwen in het Katholiek Bouwblad en zijn twee opvolgers Tijdschrift voor Architectuur en beeldende Kunst, Katholiek Bouwblad (1960-1965) en Tijdschrift voor Architectuur en beeldende Kunst (1965-1972), alsmede het Bouwkundig Weekblad en het Nederlands-Belgische Bouw laten zien dat katholieke kerkbouwers vanaf 1955 onder invloed van nieuwe liturgische inzichten de basilica steeds minder als zaligmakend kerkbouwtype beschouwden. In de nieuwe grondplannen verschoof de aandacht van de lengte-as in de richting van centraalbouw. Met het verlaten van het eeuwenoude lengtegerichte concept kwamen het bankenplan en de liturgische inrichting voorzichtig in beweging. Waar plaats je bijvoorbeeld het hoofdaltaar in een gebouw zonder apsis? Het gevaar bestond dat liturgisch meubilair langzaam op drift raakte in de vrij in te delen ruimtelijke context, maar tegelijkertijd bood deze vrijheid ruimte voor creativiteit en vernieuwing. Met de keuze voor nieuwe ruimtelijke vormen verliet men in toenemende mate het stijldioom van de Delftse School.

Zo durfden meer architecten te experimenteren met centraalbouw of rotondes, de ultieme vorm voor “de herder en zijn kudde” onder één dak. Een voorbeeld hiervan is de op een kerkeiland gelegen H. Geestkerk (1957) in Roermond naar ontwerp van F.J.P. Peutz, die een ronde uit mergelsteen opgetrokken kerkzaal met omgang bekroonde met een betonkoepel. Peutz breidde het cirkelvormige grondplan uit met enkele organisch gevormde uitstulpingen, waarin hij ondermeer de hoofdingang met zangzolder en de verdiepte doopkapel, een zijkapel en het sacramentsaltaar onderbracht. De duizend zitplaatsen waren verdeeld over zes rijen tegenover het priesterkoor geplaatste bankenblokken en twee bankenblokken aan weerszijden van het priesterkoor. Peutz was eveneens een van de architecten van de ellipsvormige H.H. Antonius en Lodewijk (1959) in Den Haag, een combinatie van centraalbouw en lengtekerk. Andere voorbeelden van koepelkerken zijn de ronde H. Raphaël met crypte (1959) van H.J. van Wissen in Hengelo-Drienen en de op een vierkant grondplan gebouwde Gedachteniskerk van de H. Cunera (1958) op de Grebbe in Rhenen van J. Kirch. De bij J. van der Laan Kirch zorgde met dit

⁵⁴² Voor de bijdragen aan het symposium “Kerkbouw en Religieuze Kunst” van W.M.I. van den Ende en W.G. Overbosch, zie: Hst. 9.7.2

⁵⁴³ *Moderne* 1960, 33-36.

⁵⁴⁴ *Moderne* 1960, 36.

prijswinnende ontwerp voor een moderniserende invloed op het architectenbureau.⁵⁴⁵ Een andere bijzondere vorm van dakbedekking van een vierkante centraalbouw vormde het piramidevormige dak, zoals bij de Don Bosco (1960 - gesloopt in 2007) in Alkmaar van J.A. van Kranendonk. De architect liet zich inspireren door de Westfriese boerderijen en plaatste het dak op een buitenomgang bestaande uit een betonnen colonnade. De cirkelvormig opgestelde banken omringden hier bijna het ovale priesterkoor. Een opening in het dak symboliseerde het licht van boven.

Fuik- en trechtersvormen, naar de richting van het priesterkoor toenemende versmalling of verbreding van het gebouw zien we vooral in het zuiden van het land, waar men mogelijk meer openstond voor de Duitse en Zwitserse kerkbouw. Een vroeg voorbeeld hiervan is de momenteel buitengebruik gestelde Fatimakerk (ook Onbevlekt Hart van Mariakerk genoemd) in Weert uit 1953 naar ontwerp van P. Weegels (1904-1966).⁵⁴⁶ In deze kerk zonder zijaltaren vierde de priester de *mis ad populum* en stond het tabernakel op een apart altaar tegen de koorwand. De kerkruijmt is relatief donker gehouden en krijgt het priesterkoor licht vanuit de lichtkoepel. Ook bij de Maria Gorettikerk (1954 - gesloopt in 2009) van F. Fanchamp in Kerkrade-Nulland en de St.- Barbara (1957 - gesloopt in 1996) in Geleen-Lindeheuvel van A.E.Q. van Hezik speelt het theatrale aspect van de misviering een belangrijke rol.⁵⁴⁷

Grote geloofsgemeenschappen konden ook uitstekend worden ondergebracht in doosvormen met een beton- of staalskelet. In eerste instantie verschenen er hybride vormen, bestaande uit een doosvormige kerkzaal geflankeerd door iets lagere doosvormige zijbeuken. Het ontwerp van H. Nefkens uit 1955 voor de H.H. Petrus en Paulus (1958) in Haarlem-Noord is hier een voorbeeld van. Er ontstaat een hoge mate van doordringing van ruimten; aan de buitenzijde verraadt alleen een smalle rechte uitbouw de plaats van het priesterkoor. De St.-Nicolaas (1961) van G.J. van der Grinten (1927) in Venlo-Genooi is een uit baksteen opgetrokken doosvormige kerk met een houten skelet. Voor zijn eerste kerk werkte Van der Grinten een zeer doordacht liturgisch programma uit, dat in hoge mate tegemoet kwam aan de eigentijds visie op de relatie tussen God en de mens.⁵⁴⁸ God werd niet langer gezien als macht boven de gelovigen, maar hij verkeerde tussen de mensen. Van der Grinten richtte de kerkzaal, die een multifunctionele functie had, in met amfiteatergewijs gerangschikte banken rondom een onverhoogd priesterkoor. Het tabernakel gaf hij een centrale plaats, een stalen hekwerk diende als subtiele afscheiding. Bijzonder van vormgeving is de via een glazen gang bereikbare ronde doopkapel met kegelvormig koepeldak. Dit geheel in baksteen opgetrokken sculpturale bouwvolume met dakopening doet denken aan een Afrikaanse hut of aan de stenen bouwsels van monniken in Zuidwest-Ierland.

De ontwerpgeschiedenis van de Maria Regina (1960 - gesloopt in 2003) in de wijk Selissenwal in Boxtel van J. Strik toont aan dat bij de keuze voor een doosvormige kerk zowel liturgische als economische overwegingen een rol konden spelen.⁵⁴⁹ (afb. 32) Hier wenste het kerkbestuur een kerk die was aangepast aan ‘‘onze huidige eredienst en de economische nood der bisschoppen’’. De voortdurende woningnood maakte de bouw van nieuwe woonwijken noodzakelijk, waar de bisdommen telkens weer een eigen onderkomen voor de katholieken moesten financieren. Volgens Strik bepaalde de financiële situatie in hoge mate de vormgeving van dit kerkgebouw. Het resultaat was een eenvoudige staalconstructie, waaronder een groot dak dat als een plaat boven de aarde hing. De grotendeels in helder glas uitgevoerde wanden vormden nauwelijks een visuele afscheiding met de buitenwereld. Wat de liturgisch eis betreft, stelde Strik: ‘‘Een kerkgebouw dient te worden aangepast aan de liturgie zoals ook onze woningen zich dienen aan te passen aan onze woongebruiken. De liturgie echter verkeert in een ontwikkelingsstadium en ondergaat vele veranderingen. Het is op dit ogenblik moeilijk te overzien, tot welke vorm van eredienst wij tenslotte zullen komen.’’ Uit vrees voor een subjectieve interpretatie van de liturgie probeerde Strik algemene objectieve normen voor de kerkbouw te formuleren. Opvallend hierbij is de overeenkomst met de standpunten van zijn protestantse collega’s. Zo beschouwde hij de kerk als een ‘‘ruimte voor het Offer en het Woord, een ruimte voor de gelovigen, een ruimte voor de zangers en een ruimte voor het dopen’’. De architect was van mening dat het eigentijds kerkelijke ‘‘ruimte-ideaal’’ bestond uit een

⁵⁴⁵ Van Dijk 1957.

⁵⁴⁶ Pierre 2007, 21-25.

⁵⁴⁷ Constantinus 1958, 171

⁵⁴⁸ Jacobs/Wiekart 2003. Zie ook: Van der Grinten 1963, 401-408.

⁵⁴⁹ Strik 1961, 452-455.

maximale ruimtelijkheid bij een minimale massa; hierdoor zou de kerk ‘geestelijk open’ blijven. In de Maria Regina droeg de naar de gelovigen gekeerde priester de mis op vanaf een verhoogd podium. Direct naast het wit marmeren tafelaltaar stond een klein sacramentsaltaar opgesteld. De ambo plaatste Strik enkele treden lager, vlak bij de gelovigen. In deze eerste moderne kerk in Brabant geschiedde het dopen naast het priesterkoor. Na de sloop van de kerk herinnert alleen de ‘Magere Josje’ genoemde klokkentoren nog aan het vroegere kerkcomplex.

Om de grote ruimten te overdekken, paste men niet alleen platte daken, maar ook geprefabriceerde schaaldaken toe, zoals de reeks kleinere schalen in de H. Gerardus Majella (1959) in Gemert van J. de Jong, de dagkapel van de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959) in Rotterdam-Zuidwijk van H. Nefkens. Nix en Taen gebruikten daarentegen een massaal betonnen tongewelf bij de bouw van de Pius X-kerk (1960) in de Haagse wijk Bouwlust. De open zijanten van de schalen gaven ruimte aan glas-in-looddecoraties. Ook maakte men wel gebruik van geknikte dakconstructies, zoals de H. Agnes (1960) in Bunde van J. van der Pluym.

Bouwtechnisch laat de naoorlogse kerkbouw een subtiële combinatie van materialen zien, zoals baksteen, beton en hout. In contrast met de noodzakelijk sober gehouden stereotype woningbouw - die toch nog opvallend veel architectonisch zorgvuldig uitgewerkte details kent - mocht de kerkbouw qua vormgeving, materiaal en bouwtechniek een aandachtspunt in de wijk zijn. Kerkbouwers waren meer dan ooit genoodzaakt tot een zorgvuldige materiaalkeuze. De kerkbouw speelde niet alleen een belangrijke rol in de neutrale bouw tijdschriften als het Bouwkundig Weekblad en Bouwwereld. Ook in een aantal speciale uitgaven rond de voltooiing van de wederopbouw stond de kerkbouw centraal, zoals Wij bouwen [1962], dat verscheen ter gelegenheid van de miljoenste na de oorlog gebouwde woning, Zes Nederlandse kerken (1964) van het Houtvoorlichtingsinstituut en het vakblad Linoleumnieuws.⁵⁵⁰ Het tijdschrift Baksteen, gewijd aan de eigenschappen en toepassing van kleiprodukten, bracht onder het motto ‘Baksteen symbool van blijvende geestelijke waarden’ een themanummer uit over kerken met allerhande vormen van siermetselwerk.⁵⁵¹ Dat de nieuwe kerkbouwtypen overigens niet bij iedere gelovige in de smaak vielen, blijkt uit de uitleg van A. Buffinga in het laagdrempelige Wij bouwen. ‘Die vreemde vormen zijn niet zo maar als gril ontstaan uit de overspannen verbeelding van de ontwerpers. Het is geen toeval dat juist in de plattegrond allerlei nieuwe of lang vergeten indelingen opduiken. Ze zijn resultaat van een hernieuwde bezinning op de betekenis van het kerkgebouw, van de liturgie en van de consequenties daarvan voor de ruimtelijke indeling.’⁵⁵²

Ook architect J.J.P. Oud (1890-1963), die in 1929 de modernistische vormgegeven kerk voor de Hersteld Apostolische gemeente in Rotterdam-Kiefhoek ontwierp, had moeite met de vindingrijkheid en asymmetrie die zijn vakgenoten bij de kerkbouw aan de dag legden. In een artikel, dat hij in 1962 voor De Groene Amsterdammer schreef, betitelde hij de eigentijdse kerkbouw als een ‘carnaval der architecten’, maar ook als een ‘complete orgie of anarchie’.⁵⁵³ ‘Alles haast op het gebied van de kerkbouw is heden ten dage buiten proportie. Het evenwicht, de stilte en de rust, die men zich identiek denkt met het Geloof zijn tegenwoordig meestal ver te zoeken. (...) Schuine muren, golvende plafonds, à jour bewerkte wanden, bubbelend metselwerk. Er is een nieuwe ‘Ornamenten-schatz’ geboren, die onoverzienbaar is.’ Oud had met zijn opmerkingen niet de kerkbouw van een bepaald kerkgenootschap in gedachten, maar sprak over de Nederlandse kerkbouw in het algemeen.

4.11.2 Nieuwe liturgische inrichtingen

De toenemende behoefte aan een misviering *versus populum*, waarvoor dispensatie bij het bisdom moest worden gevraagd, had ook verschillende ruimtelijke consequenties. Behalve dat het hoofdaltaar los van de wand kwam te staan, werd het altaar ontdaan van zijn gezichtsbelemmerende aankleding in de vorm van tabernakel en kandelaars. Deze liturgische voorwerpen kregen in het vervolg een plaats op het zogenaamde sacramentsaltaar. Het leeg gehouden hoofdaltaar voortaan vieringaaltaar. Dit altaar bleef een centrale plaats houden op het priesterkoor, dat in zijn geheel meer te

⁵⁵⁰ Wij s.a. [1962]; Zes 1964; Linoleumnieuws. In het tijdschrift van de firma Raak Lichtarchitectuur. Periodiek documentatieblad voor architecten [jaargang onbekend] (1960) 4 stond de verlichting van het naoorlogse kerkgebouw centraal.

⁵⁵¹ Baksteen 1962.

⁵⁵² Buffinga s.a. [1962], 134.

⁵⁵³ Oud 1962.

midden van de gelovigen kwam te staan. Om het maaltijd karakter van de eucharistie te benadrukken kreeg het altaar meestal de vorm van een tafel. De korte afstand tussen de priester en de gelovigen maakte ook een suppedaneum overbodig. De locatie van het sacramentsaltaar lag niet precies vast en kreeg - afhankelijk van de ruimtelijke indeling - een eigen plaats op het priesterkoor of in de sacramentskapel, die meestal in de zijbeuk was gelegen. Het voordeel van de aparte plaats van het sacramentsaltaar was dat deze enigszins van de kerkzaal afgescheiden kleinere ruimte ook dienst kon doen als dagkapel of dagkerk. Voorbeelden van een dagkerk waren te zien in twee inmiddels buiten gebruik gestelde kerken, de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959) in Rotterdam-Zuidwijk van H. Nefkens en de Christus Koning (1958) in Amsterdam van K.P. Tholen en H.J. Van Balen. In beide kerken werd het sacramentsaltaar van bovenaf verlicht door een zorgvuldig gedetailleerde lichtkoepel. Voor de Pius X-kerk in Den Haag bedachten de architecten Nix en Taen een gecombineerd hoofdaltaar met een lager gedeelte voor het tabernakel uit één stuk natuursteen.

De nieuwe visie op de sacramentsviering van de doop had evenzeer gevolgen voor de plaats van het doopvont. Door het verlangen om de doop te midden van de parochianen plaats te laten vinden, verhuisde het doopvont naar of in de richting van het priesterkoor. Een andere liturgisch verantwoorde mogelijkheid was de doop achter in de kerkzaal te verrichten. Het doopvont werd dan in een ronde of vierkante doopkuil geplaatst. Hiermee werd de intieme ruimte van de doopkapel in de loop van de jaren zestig overbodig. Zowel in de Christus Koning in Amsterdam als in de H.H. Lodewijk en Antonius in Den Haag koos men voor een doopkuil. Architect H.J. van Wissen bedacht een zeer afwijkende plaats voor het doopvont in de H. Franciscus van Assisi te Franeker. In deze basilicale kerk met apsis en zijbeuk staat het doopvont in een met smalle verticale glas-in-loodramen gedecoreerde apsis. Het priesterkoor bevindt zich tegen de rechte met vijf grote sgraffito's, in de pleisterlaag "ingekraste" afbeeldingen, versierde achterwand.

Bijzonder zijn eveneens kerkinrichtingen waarbij het liturgisch meubilair op een bij voorkeur oostwaartse as staat gepositioneerd. Architect C.T. Nix ontwierp de O.L.V. Visitatie in Schiedam (1962- gesloopt in 1997) en de nu als museum in gebruik zijnde St.-Isidorus (1961 - buiten gebruik gesteld in 1997) in Nagele op een vierkant grondplan en richtte de bankenblokken op deze *via sacra*.⁵⁵⁴ Voor de H. Felicitas (1962 - herbestemd in 1986) in Spijkenisse ontwierp J. Lelieveld een vierkante kerk met een lengteas op een van de diagonaallijnen. Ook hier stonden priesterkoor en doopvont in twee hoeken tegenover elkaar opgesteld, terwijl de gelovigen vanaf de in halfronde rijen geplaatste banken goed zich hadden op het priesterkoor.

Het biechtthoren vond tot de eerste helft jaren 1960 nog steeds plaats in ingebouwde biechtstoelen. Deze bevonden zich dikwijls in de wand van de met de kerkzaal verbonden dagkerk of dagkapel. Ook waren er kerkbesturen die de voorkeur gaven aan de plaatsing van de biechtstoelen in de omgeving van het doopvont, als verwijzing naar de biecht als tweede doopsel. Voor deze ruimtelijke oplossing is gekozen in De Goede Herder (1963) naar ontwerp van P. Dijkma in St-Oedenrode. Een van de kerken waar de dagkerk los kwam te staan van de hoofdkerk, was de O.L.V. ten Hemelopneming (1962) in Nijmegen-Heseveld van L. de Bruyn.⁵⁵⁵ Hier hoorde men de biecht in de ondergrondse dagkapel.

Met de nadruk op de kerk als gemeenschap werd het sociale aspect van de kerkviering belangrijker. Ook de toename van activiteiten buiten de kerkdienst stimuleerde de contacten tussen de parochianen. Gelovigen hadden behoefte om voor en na de misviering met elkaar te spreken. In architecturaal opzicht vertaalde dit zich in een ruimere overgang van de hoofdingang naar de kerkzaal, of in een door bijgebouwen omsloten voorhof. Molenaar probeerde bij de bouw van de Haagse O.L.V. van Fatima het terrein voor de hoofdingang enigszins af te schermen door het plaatsen van een vijftal losse zuilen, bij de St.-Benedictuskerk (1958 - gesloopt in 2004) in Rijswijk van J. de Jong en de Mariakerk (later genoemd O.L.V. Vrouwe Sterre der Zee, 1962) in Volendam van H.T. Oudejans en A.C. Alberts is er werkelijk sprake van een afgeschermd buitenruimte.

Tot slot ontstond aan het begin van de jaren zestig een nieuw fenomeen in de kerkbouw, te weten de toeristenkerk. Ook tijdens de toegenomen vrije tijd werden de gelovigen geacht een kerkdienst bij te wonen. Hierin volgde men buitenlandse voorbeelden, zoals de Duitse

⁵⁵⁴ Th.[unnissen] 1958, 17-20.

⁵⁵⁵ Sips 1964, 262-265.

Autobahnkirchen of de kerken met een zomer- en een wintergedeelte aan de Belgische kust.⁵⁵⁶ Aanvankelijk kwamen duizenden katholieke toeristen bijeen om te kerken in boerenschuren en tenten. Onder het motto van de noodzakelijke katholieke strandzielzorg financierde de Stichting Katholieke Toeristenzielzorg in Zeeland de bouw van kerken in onder meer Haamstede, Veere en Domburg. Maar ook in de overige kuststreken en op de Veluwe bouwde men kerkjes voor dit doel. Architect P.H.A. Starmans ontwierp voor de toeristen op Terschelling een typisch tentvormig kerkje, de St.-Petrus (1961) met een klein onderkomen voor de pater tijdens het badseizoen.⁵⁵⁷ De oorspronkelijke sobere liturgische inrichting doet eerder denken aan die van een kapel.

Vanaf het einde van de jaren vijftig raakten de bisschoppen ervan doordrongen dat het kerkbouwprobleem in de Rooms-Katholieke Kerk nog steeds niet was opgelost. Met name in het westen van Nederland verschenen in een rap tempo nieuwbouwwijken, waar gelovigen en overheid telkens weer een kerkgebouw verwachtten. Deze realiteit dwong het episcopaat min of meer afstand te nemen van het idee dat zijn kerken altijd esthetisch aantrekkelijke en kostbare gebouwen moesten zijn. De bisdommen bezuinigden op de bouwkosten en dwongen op deze wijze architecten om met goedkope ruimtelijke oplossingen te komen. Voor de H.H. Harten van Jezus en Maria of de 'Goffertkerk' (1963 - buiten gebruik gesteld in 1990) in Nijmegen ontwierp Jan Strik een 'eigentijds en betaalbare kerk'.⁵⁵⁸ De aankoop van een naast een fabriek gelegen perceel zal de eerste stap in de kostenreductie zijn geweest. In het platgedekte en sober uitgevoerde bouwvolume plaatste Strik het doopvont op het priesterkoor. Misschien wilde de architect hiermee ontkomen aan de bouw van een doopkapel of doopkuil. Belangrijker is dat Strik en het parochiebestuur braken met de traditie dat het priesterkoor uitsluitend het domein van de celebrant was. Het kwam de architect dan ook op kritiek te staan; Strik zou te gemakkelijke zijn omgesprongen met de voorschriften van de vernieuwde paasliturgie.

Het ontwerp van de H. Maria Koningin (1962) in Baarn van H.A. Knoop toonde een volgend voorbeeld in de kerkarchitecturale vernieuwing. De bouwcommissie had hier gevraagd geen 'kijk- en luisterdoos' te ontwerpen, maar een ruimte tot het beleven van het algemene priesterschap der gelovigen.⁵⁵⁹ De uitkomst was een samengesteld kerkgebouw met een kerkzaal in de vorm van een zeshoek met een convexe achterwand. De afstand tussen het altaar en de gelovigen was nergens meer dan vijftien meter. Knoop gaf het gebouw niet alleen een hal en een garderobe, maar hij plaatste ook het hoofdaltaar in het midden van het priesterkoor. Hierdoor was het mogelijk om de mis aan twee zijden op te dragen. De Liturgische Commissie van het aartsbisdom was tevreden over het ontwerp. 'De Maria-Koningin zou een oecumenische kerk genoemd kunnen worden. Zowel een liturgisch reformatorische richting als een oecumenische richting vinden er hun plaats. Het zal het bewustzijn van bij elkaar horen en de behoefte aan eenheid versterken.' De kerk heeft later enige tijd onderdak geboden aan de gelovigen van de gereformeerde Paaskerk.

Rond 1960 verschenen zogenaamde altaarmeubels of sedilia voor de priester, lector en misdienaars op het priesterkoor. Deze stonden aan weerszijden van het hoofdaltaar opgesteld. Er deed zich tevens een democratisering van het priesterkoor voor; er was nu ruimte voor een klein orgel of een piano en het zangkoor. Gelovigen die bij een viering betrokken waren, kregen een plaats op het koor. Zo waren tijdens communie- en gezinsvieringen kinderen welkom op het priesterkoor. Steeds vaker decoreerde men het priesterkoor met grote plantenbakken in de typische stijl van de jaren 1960. Mogelijk had dit te maken met het toegenomen belang dat men aan de woonfunctie van het kerkgebouw hechtte. De grote, dikwijls in natuursteen uitgevoerde priesterpodia nodigden kennelijk uit tot aankleding. Het zou het eerste teken zijn van de grote verrommeling die zich vanaf 1965 voordeed in de kerkgebouwen in de vorm van kunstnijverheid van de eigen parochianen en stukken vloerbedekking voor het altaar. TABK. Katholiek Bouwblad presenteerde de St.-Nicolaaskerk in Odijk als voorbeeld van een kerk die openstond voor het leven van alle dag. P. Quaerens noemde de kerk een manifestatie van een nieuw mensbeeld. 'De mensen komen met van alles van thuis in deze kerk; ze vinden er hun vogelkooi met kanarie terug en hun aquarium. Ze voelen er zich thuis.'⁵⁶⁰ Opvallend is dat er vanaf 1964 steeds minder over een priesterkoor werd gesproken, liever noemde

⁵⁵⁶ Dubbele 1949, 774-776.

⁵⁵⁷ Sips 1963b, 509-511; Starmans 1963, 512-513.

⁵⁵⁸ Van D.[ongen] 1960, 53-55.

⁵⁵⁹ Knoop 1961, 225-228; <http://mariakoninginparochie.nl/index.php/over-de-parochie/historie-mkk>.

⁵⁶⁰ Quaerens 1965, 373.

men dit het ‘‘altaarplatform’’ of ‘‘de altaarzone’’. Ook hadden redacteuren er geen moeite mee om voor de achterwand van het priesterkoor de voornamelijk in protestantse kringen gebezigde term ‘‘aandachtswand’’ te gebruiken. Toen later in de jaren zestig - net als in de protestantse kerkbouw uit de jaren vijftig - ook het doopvont, het orgel en het zangkoor op het priesterkoor verschenen, was er inderdaad sprake van een ‘‘liturgisch centrum’’.⁵⁶¹

4.12 De tentoonstelling ‘‘Moderne kerkenbouw’’ (1957)

De Liturgische Vereniging St.-Bernulphus van het Philosophicum te Haaren, de onderbouw van het grootseminarie, verzorgde in 1957 een tentoonstelling over moderne kerkenbouw in Nederland, met enkele uitstapjes naar de laatste ontwikkelingen in Zwitserland en Duitsland en de protestantse gemeenten. Aan de hand van een honderdtal foto's, tekening en maquettes konden pas benoemde bouwpastoors ‘‘gezonde ideeën’’ opdoen over de eigentijdse kerkbouw. Tot de lange lijst medewerkers, waaronder 23 architecten, behoorden zelfs nestors van de katholieke kerkbouw als A. Kropholler en W. Valk. Opvallend verzoenend is het standpunt over de strijd tussen de traditionele en de progressieve richting dat W. van Dijk innam in de begeleidende brochure. De directe herkenning van een bouwwerk als kerk en de sacrale sfeer waarin de gelovigen zich direct thuis voelen worden als positieve punten van de kerken van de Bossche en Delftse School naar voren gebracht. De fixatie op de basilicale vorm die ‘‘geen verdere perfectionering meer toelaat’’ remde volgens Van Dijk de ontwikkeling van dit kerktipe. Bewonderden sprak hij over architecten van de progressieve richting die probeerden de kerk een uitdrukkingsmiddel van de eigen tijd te laten zijn. Zij durfden te experimenteren met andere grondplannen dan de basilicale rechthoek om gelovigen meer rond het altaar te groeperen. Van Dijk waarschuwde deze architecten er desondanks voor het kerkkarakter niet verloren te laten gaan en te waken fabriekshalen of bioscoopzalen neer te zetten.

4.13 M.J. Granpré Molière en De eeuwige architectuur [1957]: een onvoltooide reeks

In zijn laatste jaren als hoogleraar ontwierp Granpré Molière een stedenbouwkundig plan voor de wijk Heuvelbrink in Breda. Bijzonder is dat hij hier de kans kreeg ook het ontwerp voor de O.L.V. van Altijddurende Bijstand (1954 - buiten gebruik sinds 2008) te tekenen. (afb. 33) Deze basilicale kerk is gesitueerd aan een met winkels omzoomd plein in het hart van de wijk. Van de achterzijde bezien, ligt de kerk te midden van een langgerekte met bomen omgeven brink. Deze ligging maakte de vormgeving van zowel de voor- als de achterzijde de moeite waard. Granpré Molière koos aan beide zijden voor expressieve schermgevels, die het kerkgebouw de bijnaam ‘‘het Ledikant’’ opleverde.⁵⁶² Zijn fascinatie voor de holle schermgevel kwam al eerder naar voren in zijn niet gerealiseerde ontwerp uit 1948 voor de nieuwe H.H. Antonius en Lodewijkkerk in Den Haag. Met de imposante gevel, die oorspronkelijk geaccompagneerd zou worden door een klokkentoren, wist Granpré Molière in Breda afstand tot de bebouwde omgeving af te dwingen. Dichter bij gekomen raakt de bezoeker onder de indruk van de rijke en op historische voorbeelden geënte detaillering in siermetselwerk en materiaalgebruik. Binnen maken de open houten dakconstructie en de licht gekeimde wanden een sobere en ingetogen indruk. Het gevoel voor decorum toont zich weer bij de holle achterwand. Voor een vakman die streefde naar een eerlijk materiaalgebruik roepen de kartonnen biforen (tweelichtsvensters) toch wat vragen op.

Na zijn emeritaat in 1953 besloot Granpré Molière zijn ideeën over architectuur in een vijfdelige serie De eeuwige architectuur op schrift te stellen. Het eerste deel dat omstreeks 1957 verscheen, is getiteld De hedendaagse architectuur in het licht der geschiedenis.⁵⁶³ In zijn karakteristieke - niet altijd even gemakkelijk te volgen - puntsgewijze redeneertrant ging Granpré Molière in op het modernisme, de tijd van de technische vooruitgang die hij beschouwde als een overgangsfase naar een nieuwe beschaving. In plaats van zich heftig af zetten, erkende hij gefascineerd te zijn door de moderne architectuur vanwege de harmonie met de moderne productievorm. Toch betreurde Granpré Molière de verwerping van het verleden en de ‘‘eeuwige grondslagen’’ van de architectuur, bestaande uit een metafysische ordening die maatgevend en vormbepalend zou zijn.⁵⁶⁴ De leer der esthetica bood in zijn ogen vele voordelen boven de

⁵⁶¹ De Blaauw 2006, 390.

⁵⁶² Voor een uitgebreide beschrijving van deze kerk zie: Schiebroek 1990, 162-172; Dettingmeier 2002, 4-8.

⁵⁶³ Granpré Molière s.a. [1957].

⁵⁶⁴ Granpré Molière s.a. [1957], 32.

‘‘eenzinnigheid van het huidige denken’’, dat ‘‘dodend is voor de kunst’’.⁵⁶⁵ Met deze bouwstenen kon naar zijn mening aan een nieuwe tijd worden gebouwd. Er zouden niet alleen huizen nodig zijn, maar vooral ‘‘huizen voor de gemeenschapsviering met de medemensen en met God’’.⁵⁶⁶

Hoewel Granpré Molière kort na de oorlog een positieve ervaring had gehad, toonde hij zich nu weer als een verstokte cultuurpessimist die een teleurgang van de christelijke beschaving voorzag.⁵⁶⁷ Anders dan de klassieke kunstenaar die volgens de emeritus-hoogleraar een rustige, evenwichtige en definitieve stijl hanteert, beseft de christelijke kunstenaar dat zijn ideaal bovenmenselijk en in dit leven onbereikbaar is. De christelijke kunstenaar heeft daarom vrede met ruwe en verweerde materialen, het wisselvallige of de improvisatie in zijn werk. Deze imperfectie vond Granpré Molière terug in de middeleeuwse stad. Hierna volgde naar zijn mening het streven naar perfectie met als hoogtepunt de moderne productiewijze. Zeer opmerkelijk gezien zijn eerdere felle bewoordingen over het gebruik van beton en het modernisme in het algemeen, is dat Granpré Molière de betonnen kapel van Le Corbusier in Ronchamp als eerste teken zag van scheurvorming in het ‘‘blinde perfectionisme’’ en een hernieuwde acceptatie van het imperfecte, dat hij het ‘‘inferiorisme’’ noemde. Voor Granpré Molière telden niet de artistieke waarde of de oorspronkelijkheid van deze kerk; deze beschouwde hij als maatstaven van de moderne tijd. Evenmin sprak hij over Le Corbusiers toepassing van beton. Volgens Granpré Molière was het inferiorisme niet in staat om het probleem van de (kerkelijke) kunst op te lossen; Le Corbusier had met zijn kapel tenminste ‘‘een vergaan en vervalst perfectionisme’’ ontmaskerd en onmogelijk gemaakt. Als voorbeeld van de eigentijdse bouwkunst beschreef hij ‘‘de zo zeer bewonderde moderne kerkelijke bouwkunst’’ die ‘‘berust heel nuchter beschouwd in hoofdzaak op de verhoogde glans die men aan secundaire bouwelementen verleent; aan het licht, aan de kleur, aan het muurvlak en het raamvlak aan materiaalperfectie, aan het aandeel van de vrije kunstenaars enz.’’⁵⁶⁸ Granpré Molière zag het als de taak van de eigentijdse kunstenaar om de technische volmaaktheid van de industriële producten te verzoenen met de eigentijdse eis van ingetogenheid of zelfs armoedigheid.

Op stedenbouwkundig niveau had Granpré Molière vooral bewondering voor Le Corbusiers Unité d’Habitation-gebouw in Marseille.⁵⁶⁹ Door een stad onder te brengen in één huis had Le Corbusier naar zijn idee het paradijsverlangen, dat school achter het tuinstad-idee, verlaten en was hij erin geslaagd ‘‘de tragische grootheid van deze tijd en zijn geestelijke leegte’’ te symboliseren. Voor Granpré Molière betekende de architectonische ruimte juist het paradijs. Om daar te geraken zouden architecten zich de grondslagen van de ‘‘ruimte-harmonie in de woning’’ en de ‘‘ruimte-symfonie in de stad’’ eigen moeten maken.

Om onbekende redenen zagen auteur en uitgever na het verschijnen van het eerste deel van De eeuwige architectuur af van de tot 1959 geplande reeks over onder meer het huis, de ruimte, stof en zwaarte. Hoewel Granpré Molière in deze publicatie liet blijken te zijn meegegroeid met het concept van de gemeenschapskerk, bepaalden zijn ideeën steeds minder de publieke discussie over kerkarchitectuur. In 1957 kwam ook zijn laatste kerkgebouw gereed, de O.L.V. van Lourdes in Sloterveer. Als hommage vernoemde de gemeente het kerkplein naar de vermaarde katholieke architect, die in zijn leven slechts vijf kerkelijke gebouwen realiseerde. Granpré Molière’s oud-leerling A. van Kranendonk die vanaf 1957 de leerstoel bouwkunde zou bekleden, representeerde als laatste hoogleraar de Delftse School.

4.14 De studiedag ‘‘Zielzorg en kerkbouw’’ (1958): een sociologische analyse

In 1958 organiseerde het bisdom Den Bosch de studiebijeenkomst ‘‘Zielzorg en kerkbouw’’. De priester-socioloog en secretaris van het bisdom Rotterdam W.M.I. van den Ende (1925) gaf hier een sociologische analyse van de relatie tussen de kerkgemeenschap en het kerkgebouw.⁵⁷⁰ Naar zijn idee zou het kerkgebouw uitdrukking moeten geven aan het groeiende gemeenschapsbewustzijn. Hij

⁵⁶⁵ Granpré Molière s.a. [1957], 60.

⁵⁶⁶ Granpré Molière s.a. [1957], 64.

⁵⁶⁷ Granpré Molière s.a. [1957], 64-70.

⁵⁶⁸ Granpré Molière s.a. [1957], 82.

⁵⁶⁹ Granpré Molière s.a. [1957], 86-89.

⁵⁷⁰ W.M.I. van den Ende, ‘‘Sociologische indicaties en kerkbouw. Inleiding op zaterdag 22 maart 1958 te ‘s-Hertogenbosch’’, Rijksarchief, bisdom Rotterdam, Situeringscie. 1957-1969, Fonds voor Kerkenbouw 1956-1973, inv.nr. 122.

stelde daarom voor kleinere kerken te bouwen. ‘‘Wil men dus de kerkbezoekers nauwer binden aan het liturgisch gebeuren en elkaar, dan zal de afstand kleiner en het aantal geringer moeten zijn’’. De secretaris had ook oog voor de toenemende ontkerkelijking en meende dat de resterende gelovigen recht hadden op een dialoog met de kerk. ‘‘In deze gedachtegang is de kerk geen geïsoleerd blok, afwerend en gesloten, maar vloeit dit gebouw vanzelfsprekend over in huizen en werkplaatsen. De kerk is bescheiden, minder opvallend, meer onderdeel dan hoogtepunt, meer buur dan autoriteit.’’

Van den Ende bracht een jaar later dezelfde gedachtegang ten gehore tijdens de oecumenische ontmoetingsmaand ‘‘Voorhof’’, waar katholieken en protestanten met elkaar spraken over de toekomst van de kerkbouw.⁵⁷¹ Hij constateerde hoe dicht de kerkgenootschappen bij elkaar stonden in de kerkbouwproblematiek, met name in de snel groeiende steden en industriegebieden. Beide groepen hielden zich bezig met vragen over de vormgeving van het kerkgebouw, de wensen van de moderne gelovigen met betrekking tot de kerkinrichting, de rol van de beeldende kunst in de kerk en de ligging van de nieuwe kerk in de stadsuitbreiding.

4.15 Pater P. Constantinus: Kunst in dienst van de kerk [1958] en Eigentijdse liturgische kunst (1961)

In 1958 publiceerde pater Constantinus Kunst in dienst van de kerk, waarin hij een overzicht van de ‘‘kerkbouw’’-geschiedenis vanaf de Egyptenaren complementeerde met een hoofdstuk over kerkbouw in Noord- en Zuid-Nederland. Net als in zijn twee laatste publicaties is er een storende discrepantie tussen tekst en beeldmateriaal; het boek bevat uitsluitend foto’s van naoorlogse, voornamelijk Nederlandse katholieke kerken. Constantinus betreurde het dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog niet in breder verband contact was geweest tussen de belangrijkste architecten om zich te bezinnen op de naoorlogse kerkbouw.⁵⁷² Scherper dan in 1950 bekritiseerde hij de ‘‘romantisch’’ getinte basilicale richting van de Bossche cursisten. Hij had moeite met hun ‘‘contemplatieve, wereldvreemde inspiratie’’ en strikte toepassing van richtlijnen. Zo vond hij het formaat ramen van hun basilieken te klein voor ‘‘deze sombere streken’’ en misten de grotendeels dichtgemetselde brede atria het uitnodigende karakter van de Italiaanse basilica. Granpré Molière’s ontwerp voor de zaalvormige O.L.V. van Altijddurende Bijstand (1953) in Breda met haar hoog opgetrokken voor- en achtergevel rekende Constantinus tot de ‘‘vrije richting’’ die enigszins los stond van de basilicale richting, maar zich nog huiverig toonde voor modernistische materialen als beton en glas. Tot slot onderscheidde Constantinus de ‘‘gezonde tijdeigen en streekeigen moderne beweging’’ die zich liet inspireren door Duitse en Zwitserse kerkbouw.⁵⁷³ Ondanks de opgelopen achterstand merkte hij op dat de kerkbouwactiviteiten in België zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog achterbleven bij de Nederlandse situatie.⁵⁷⁴

Nu het tabernakel in verband met de mislezing *versus populum* niet langer op het hoofdaltaar gewenst was, maar volgens paus Pius XII wel het belangrijkste aandachtspunt van de liturgie diende te blijven, presenteerde Constantinus een oplossing die aan alle kerkelijke voorschriften voldeed.⁵⁷⁵ Hij stelde voor op enige afstand van de apsiswand een verhoogd altaar met tabernakel aan te brengen en dichterbij de gelovigen een los altaar te plaatsen waar regelmatig de mis met het gelaat naar het volk kon worden gelezen.

Na drie jaar bleek dat de pauselijke uitspraken over de moderne kerkbouw tijdens het Internationale Liturgische Congres in Rome in 1956 en daaropvolgende decreet van de Ritencongregatie in 1957 zoveel verwarring en onduidelijkheid onder bouwpastors en architecten hadden geschapen dat Constantinus besloot de toelichting Eigentijdse liturgische kunst te publiceren.⁵⁷⁶ Hij merkte op dat men ook in hervormde kringen bewust afstand nam van ‘‘traditionalistisch-historische nabouw van vroegere stijlen’’ en citeerde uit het rapport Beginnelsen van

⁵⁷¹ W.M.I. van den Ende, ‘‘Causerie over de ontmoetingsmaand ‘Voorhof’ te Nijmegen’’, Rijksarchief, bisdom Rotterdam, Situeringscie. 1957-1969, Fonds voor Kerkenbouw 1956-1973, inv.nr. 122. Voor een uitgebreide beschrijving van de discussies tijdens ‘‘Voorhof’’ zie: Hst 9.7.2.

⁵⁷² Constantinus 1958, 161-163, 166.

⁵⁷³ Constantinus 1958, 166-167.

⁵⁷⁴ Zie ook: Janssens 1955, 354-363. Ook Janssens constateerde dat er weinig ontwikkeling viel waar te nemen in de naoorlogse kerkbouw in België. Volgens hem bouwde men bij voorkeur in neo-gotische of neo-romaanse stijl of ‘‘nog erger’’ in pseudo-moderne stijl.

⁵⁷⁵ Constantinus 1958, 177.

⁵⁷⁶ Constantinus 1961.

kerkbouw uit 1954. (Zie: Hst. 9.2.1) Opvallend is ook dat Constantinus in zijn laatste geschrift regelmatig verwijst naar Duitse publicaties over eigentijdse kerkbouw, zoals Richtlijnen für die Gestaltung des Gotteshauses aus dem Geiste der Römischen Liturgie (Münster, s.a.) van Th. Klauser, Neue Kirchen im Erzbistum Köln 1945-1956 (Düsseldorf, 1957) van W. Weyres, Kirche und Kunst (Düsseldorf, 1955) van L. Küppers.⁵⁷⁷

In het eerste hoofdstuk behandelde Constantinus puntsgewijs het pauselijke decreet over de plaats van het tabernakel en het nieuwe verschijnsel van tabernakel- of sacramentsaltaar. Het sacramentsaltaar mocht volgens hem niet worden verkleind, verlaagd of in een onopvallend hoekje belanden, maar diende op een "passende, kunstvolle wijze" te zijn bewerkt. In de Nederlandse kerkprovincie was men vrij in de toepassing van het pauselijke voorschrift tot het bevestigen van een conopeum of voorhangdoek om het tabernakel; alleen het aartsbisdom Utrecht besloot dat hier in nieuwe kerken rekening mee moest worden gehouden. Constantinus concludeerde dat de bepalingen ook in Nederland gevolgen hadden voor nieuwgebouwde kerken waar men het tabernakel inmiddels had ingebouwd of op een zuil had geplaatst. De oplossing van J. Strik voor de noodkerk in Dongen en C.T. Nix bij de O.L.V. Visitatie in Schiedam, waar het sacramentsaltaar was aangebouwd tegen de voorzijde van het hoofdaltaar kon wel Constantinus goedkeuring wegdragen.

Vanwege de nieuwe wijze van celebreren adviseerde Constantinus monumentale kandelaars aan weerszijden van het hoofdaltaar op te stellen en het altaarkruis achter of boven het altaar te bevestigen.⁵⁷⁸ Voor de doopkapel was na de invoering van de nieuwe Paasritus niet langer de noordelijke oriëntatie van belang; vooral in Duitsland wilde men de "doopplaats" meer betrekken bij het dagelijks leven van de gelovigen in plaats van haar af te schermen in een doopkapel.⁵⁷⁹ De van oudsher symbolisch ingestelde Constantinus, die een doopkapel met doopwachtkamer als ideaal beschouwde, pleitte vooral voor het aanbrengen van een verlaging van de doopplaats. Hij gaf aan dat bekeerlingen vaak bezwaren hadden tegen een publieke doopplechtigheid in de nabijheid van het priesterkoor, zoals bij de Pius X (1958) van B.J. en H.M. Koldewey in Hengelo en de St.-Bavo in Rotterdam-Pendrecht (1960) van H. Nefkens. In de St.-Isidorus in Nagele stond het doopvont zelfs tussen twee naar elkaar toe gekeerde bankenblokken.

Constantinus signaleerde dat het door paus Pius XII benadrukte algemene priesterschap van de leken van invloed was op de ontwikkeling van nieuwe grond- en bankenplannen. Ook de zangers werden niet buiten de gezichtskring van de gelovigen gehouden, maar kregen vaker een plaats in de nabijheid van het priesterkoor, zoals in de St.-Isidorus te Nagele. In het algemeen stelde hij vast dat de eigentijdse kerkarchitectuur zich kenmerkte door een harmonische, helder verlichte ruimte die gelovigen in staat stelde vanaf hun plaats de mis te volgen en mee te vieren, met een centraal geplaatst, in hoogte en structuur duidelijk aanwezig altaar op het "liturgisch centrum". De pater voorzag een behoefte aan kleine, intieme wijkkerken die een geheel vormden met de omringende bebouwing.⁵⁸⁰ Hij verwees naar een visie van mgr. M. Jansen, de eerste bisschop van het nieuwe bisdom Rotterdam, die voor de grootstedelijke expansie van het Zuidhollandse dorp Spijkenisse dacht aan een moederkerk in het centrum met een straal van acht wijkkerkjes elk met een eigen priester voor de zielzorg en aangestuurd vanuit de centrale hoofdkerk.

De mede door Pius XII geëntameerde democratisering betekende een vervaging van het onderscheid tussen priesterschap en lekenstand. Constantinus stelde vast dat juist gelovigen die zich bewust zijn van hun "algemeen priesterlijke leven" moeite hebben met een "tijdvreemd, en wereldvreemd kerkgebouw, en dat zij liever kerken in een cultusgebouw, dat harmonieert met hun leven IN de wereld".⁵⁸¹

Deze laatste publicatie laat zien dat Constantinus vanaf zijn eerste geschrift in 1925 zijn vinger aan de pols van de nieuwste kerkarchitectonische ontwikkelingen had gehouden. Hij groeide uit van een exegeet van de kerkelijke bepalingen over kerkbouw tot een eigenzinnig criticus die begreep dat

⁵⁷⁷ Opvallend is dat Constantinus geen melding maakt van het belangrijkste Duitse katholieke tijdschrift over kerkbouw Das Münster. Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft (1947-), uitgegeven door de Duitse St.-Lucasvereniging. Nader onderzoek zou moeten aantonen in hoeverre dit tijdschrift van invloed is geweest op de Nederlandse naoorlogse kerkarchitectuur.

⁵⁷⁸ Constantinus 1961, 32-38.

⁵⁷⁹ Constantinus 1961, 40-48.

⁵⁸⁰ Constantinus 1961, 86-88.

⁵⁸¹ Constantinus 1961, 115.

de traditionalistische kerkbouw niet langer als ideale huisvesting voor de eigentijdse geloofsbeleving kon dienen. Aangevuld met zijn netwerk als liturg en docent was hij gedurende ruim 35 jaar een van de richtinggevende figuren binnen de Nederlandse katholieke kerkbouw.

4.16 A.J.J. van Rooy: Nederlandse kerkbouw op een keerpunt [1959]

De jurist A.J.J. van Rooy, lid van de Liturgische Commissie in het bisdom Rotterdam en in protestantse kringen ook wel de ‘*actor intellectualis* der ’Bossche congressen’ [cursivering MJM] genoemd, signaleerde al vroeg dat de Nederlandse kerkbouw op de drempel van een nieuwe fase in haar ontwikkeling stond.⁵⁸² Hij meende dat de katholieke kerkbouw in de naoorlogse periode van zowel nieuwe technische mogelijkheden als financiële schaarste een antwoord moest vinden op de vernieuwde visie van zielzorg en liturgie. Eind jaren vijftig publiceerde Van Rooy Nederlandse kerkbouw op een keerpunt, een boekje dat door de secretaris van het Fonds kerkenbouw van het bisdom Rotterdam, W.M.I. van den Ende werd aanbevolen als een inleiding op de eigentijdse kerkbouwproblematiek.⁵⁸³ (afb. 34) Verfrissend is te lezen hoe Van Rooy zich als relatieve buitenstaander - hij is noch geestelijke noch architect - een mening vormde over de eigentijdse kerkbouw.

Hoewel hij positief-kritisch stond ten aanzien van de protestantse kerkbouw was Van Rooy als een van de weinigen uit zijn tijd in staat serieuze vergelijkingen te maken tussen de kerkbouw van beide geloofsdinominaties. Zo bespeurde hij in de protestantse kerkbouw een ‘trek naar sacraliteit’ die zich uitte in stemmingsvolle, maar ‘hoogst sobere interieurs’.⁵⁸⁴ Omgekeerd concentreerden de katholieken zich juist op het meest wezenlijke van de eredienst. Deze tegenstrijdige verschijnselen zouden volgens Van Rooy hebben geleid tot een minder duidelijk verschil tussen katholieke en protestantse kerkgebouwen, oftewel tot een ‘oecumene in vormen’. Ook in de liturgische dispositie zag hij een toenadering tot het protestantisme: de hoogte van het priesterkoor nam af, het ciborium verdween, de mis werd naar het volk toe gevierd en het altaar stond niet meer in een apsis, maar in dezelfde ruimte als de gelovigen.⁵⁸⁵

Een duidelijk verschil tussen de katholieke en de protestantse kerkbouw nam hij waar in het onderbrengen van buitenkerkelijke activiteiten in het kerkgebouw. Van Rooy noemde de Katholieke Kerk als ‘ontledigd’ omdat van oudsher kerkelijke taken als onderwijs, armenzorg en gilden in de nieuwe welzijnsstaat waren geplaatst.⁵⁸⁶ Protestantse kerkbouw nam daarentegen maatschappelijke activiteiten op in het kerkelijk complex, zoals een *social hall* bij de hoofdingang, jeugdzorglokalen en bibliotheekruimten, en vormde op die manier een ‘modern kloostertje’.⁵⁸⁷

Opmerkelijk is dat Van Rooy een verband wist te leggen tussen de naoorlogse herbronning op de vroegchristelijke kerkarchitectuur en de noden van zijn tijd.⁵⁸⁸ ‘Men behoeft zich de bekoring van dit eerste christelijke kerktype uit een tijd van bewust burgerschap slechts voor te stellen om te begrijpen hoeveel aanknopingspunten het met de desiderata der moderne kerkbouw vertoont.’ De gelovigen hadden na de oorlog, waarin velen de kerk weer wisten te vinden, meer dan ooit behoefte om net als in het vroegchristelijke *Gemeindehaus* als gemeenschap bijeen te zijn. In de kerkgebouwen uit de jaren dertig was er nog geen sprake van een onderlinge doordringing van de ruimten, waardoor de gemeenschap in de kruisbasilieken versnipperde.⁵⁸⁹ In deze eenheid van ruimte konden zij zich vrij bewegen, in tegenstelling tot een [MJM christocentrische] architectuur dat ‘het liturgisch program als een straksluitende huid nauwkeurig omspant’.⁵⁹⁰ Het vroegchristelijke kerkgebouw stond in de ogen

⁵⁸² Lijst 1963, 194.

⁵⁸³ Van Rooy s.a. [1959]. Uit een bewaard gebleven model (in eigendom van de auteur) voor de uitgever bleek dat Van Rooy al in 1953 een boek over kerkbouw had willen publiceren met de titel ‘Kerkelijke architectuur’. Deze uitgave is om onbekende redenen niet door gegaan. Opvallend is dat Van Rooy hierin nog sprak over ‘een bijna gevaarlijke toenadering tussen de kerken van Katholieken en Protestanten’. In de jaren 1960-1964 zou Van Rooy als medewerker van TABK diverse artikelen over kerkbouw publiceren. De waarde die men in katholieke kringen aan Van Rooy’s kennis over de kerkbouwgiedenis hechtte, blijkt tevens uit zijn bijdrage aan het lemma ‘Kerkbouw’ in: Liturgisch 1958-1962, 1276-1289.

⁵⁸⁴ Van Rooy s.a. [1959], 7.

⁵⁸⁵ Van Rooy s.a. [1959], 46-47.

⁵⁸⁶ Van Rooy s.a. [1959], 19.

⁵⁸⁷ Van Rooy s.a. [1959], 80.

⁵⁸⁸ Van Rooy s.a. [1959], 20-21.

⁵⁸⁹ Van Rooy s.a. [1959], 64-65.

⁵⁹⁰ Van Rooy s.a. [1959], 21.

van de jurist symbool voor de nog pure, boventijdelijke waarden van de kerkarchitectuur.

Van Rooy zag de eigentijdse kerken eerder als ‘monumenten van zielzorg’ dan als ‘monumenten van godsdienstzin’.⁵⁹¹ Hij constateerde dat in de ‘nuttigheidssfeer van de huidige planologische tijd’ stedenbouwkundigen maar al te graag godsdienstige gemeenschappen inplanden. ‘Van bovenaf gezien is het een noodzakelijke voorziening geworden in een der vele behoeften, waaraan de wijk heeft te voldoen.’ Het kerkdorp beschouwde hij als een achterhaald begrip dat was verdrongen door de wijkkerk. Niet langer de kerk, maar de wijk stond nu centraal. Stedenbouwkundige ontwikkelingen hadden ertoe bijgedragen dat de kerk voortaan de gelovigen volgde, eenzelfde ontwikkeling zag hij bij toeristenkerken en de opkomende zielzorg in bedrijven. Volgens Van Rooy was het van toenemend belang om te weten welke betekenis zielzorgers, theologen en sociologen aan het kerkgebouw hechtten.⁵⁹² Naar zijn idee raakten de architecturale en de symbolische aspecten van het kerkgebouw steeds meer op de achtergrond en concentreerde de aandacht zich op de viering en de deelnemende gemeente zelf.

4.17 De naoorlogse Liturgische Beweging en de kerkarchitectuur

Nadat vele gelovigen tijdens de oorlog de kerk weer hadden weten te vinden, zagen de katholieke kerken zich wederom geconfronteerd met een onrustbarende daling van het aantal kerkbezoekers. De Liturgische Federatie meende dat het verkleinen van de afstand tussen liturgie en volk dit probleem kon oplossen. Om het elitaire imago van de liturgie te verminderen zouden de gelovigen meer bij de liturgie moeten worden betrokken. De oprichting van een liturgisch orgaan zou de Federatie hierbij kunnen ondersteunen. Pas in 1952 volgde de oprichting van het Interdiocesaan Liturgisch Secretariaat onder leiding van de franciscaan L. Brinkhoff.

Sinds 1924 beschikte de Nederlandse Liturgische Beweging niet meer over een eigen orgaan, waardoor haar activiteiten moeilijker te volgen zijn. Ondertussen bleef de Belgische Liturgische Beweging actief met het organiseren van congressen en bijeenkomsten. Haar Tijdschrift voor Liturgie voorzag eveneens in de berichtgeving over liturgische activiteiten in Nederland. Opvallend is de ruimte die de hervormde theoloog W.H. van der Pol kreeg om de Liturgische Beweging bij de protestanten in Nederland toe te lichten.⁵⁹³

In 1951 deed het Belgische tijdschrift verslag van de paasnachtwake in de verschillende Nederlandse bisdommen in 1951. Op een aan kerkbouw gewijd themanummer in 1951 na, nam na de oorlog het aantal artikelen over kerkbouw drastisch af. In dit nummer keek architect N. van der Laan terug op kerkbouw tijdens het Interbellum. Naar zijn idee hadden architecten in die periode met kunstmatige middelen de kerkelijke sfeer terug moeten brengen in brede, ontzielde kerkgebouwen. ‘Mysterieuze belichtingen, onverwachte boogprofielen, overdreven licht- en kleureffecten van gebrandschilderde ramen, vermogen echter niet het architectonisch verlies der kolommen en galerijen te herstellen.’⁵⁹⁴ Constantinus reageerde hierop door te waarschuwen voor een terugkeer naar de romantiek van de basiliek. Hij adviseerde kerkbouwers open te staan voor de vragen vanuit de moderne zielzorg.⁵⁹⁵ Ook de ruim zeventigjarige Kropholler verdedigde zich tegen Van der Laans stellingname tegen de zuilloze kerken en wees op de vele oude dorpskerken en kapellen zonder zuilenrijen. ‘De hoofdzaak bij de kerkbouw is: doen de architectuurvormen de mensen iets voelen van het ‘terribilis’ en wekken zij ontzag; het beste is altijd wanneer zij dit doen op de wijze die de mensen van ouds gewoon zijn en daardoor kunnen verstaan. Eenvoudige grote sprekende vormen dragen er het meest toe bij. Daarom maakt een arme kerk niet per se een minder plechtige indruk dan een rijkversierde’.⁵⁹⁶ Een aflevering later meldde Kropholler zich nogmaals om te waarschuwen de kerkbouw vooral niet mee te laten sleuren in de eigentijds theorieënstroom van individualisme en functionalisme. Naar zijn idee moest de kerkbouw voeling houden met de historische ontwikkeling in plaats van *up-to-date* te willen zijn.⁵⁹⁷

Twee jaar later merkte de redactie van Het Tijdschrift voor Liturgie op dat ‘het strijdrumoor’

⁵⁹¹ Van Rooy s.a. [1959], 17-18.

⁵⁹² Van Rooy s.a. [1959], 45.

⁵⁹³ Van der Pol 1947, 20-35.

⁵⁹⁴ Van der Laan 1951, 297.

⁵⁹⁵ Constantinus 1952, 40-43.

⁵⁹⁶ Kropholler 1952a, 43.

⁵⁹⁷ Kropholler 1952b, 152-155.

vooral in Nederland nog niet was gestild.⁵⁹⁸ Zij uitte kritiek op de kerkbouw van de Bossche richting, die in haar ogen te weinig rekening hield met het hernieuwde liturgische inzicht.

In datzelfde jaar besloot het Nederlandse Thijmgenootschap tot de oprichting van het wetenschappelijke Genootschap voor Liturgiestudie, dat jaarlijkse studiedagen bij de norbertijnen in Heeswijk organiseerde. Vanwege het thema ‘‘Liturgie en kerkbouw’’ betrof men in 1959 de Cursus Kerkelijke Architectuur bij de organisatie. Het Tijdschrift voor Liturgie deed wederom verslag van de studiedagen. Hier bespraken theologen als B. Willems en J. Mulders bespraken vanuit hun invalshoek de consequenties van de eigentijdse kijk op de liturgie voor de kerkbouw. Enigszins geïrriteerd door de theologische bemoeienis met zijn vakgebied waarschuwde N. van der Laan in zijn lezing tegen een directe vertaling van nieuwe liturgische inzichten in de kerkarchitectuur.⁵⁹⁹ ‘‘Als architect moeten wij het vraagstuk van de kerkbouw *architectonisch* zien.’’ Hij maakte daarbij een onderscheid tussen het altaar - waar een gedachte gestalte krijgt in een expressieve vorm - en het kerkgebouw, dat als een ‘‘uitwendige functionele vorm de expressiviteit van onze geest aanspreekt’’. Als lid van de Liturgische Commissie van het bisdom Rotterdam sprak jurist A.J.J.M. van Rooy over de hoge eisen die een Liturgische Commissie aan de eigentijdse kerkbouw stelde. Volgens Van Rooy mocht de Liturgische Commissie zowel bezwaren inbrengen tegen kerkgebouwen die niet typerend waren voor ‘‘de tijd van hun ontstaan’’, als kerkgebouwen afkeuren die qua opzet en vormgeving ‘‘zo weinig met gisteren te maken hadden, dat ze ook morgen onbruikbaar zullen zijn’’.⁶⁰⁰ De Liturgische Commissie nam dus een bemiddelende rol in tussen de kerkelijke bepalingen en de liturgische traditie enerzijds en de kerkbouwende gemeenschap anderzijds. Van Rooy was daarom geen voorstander van het samenvallen van het liturgisch programma en het kerkgebouw, zoals in de ‘‘sacrale toneelzalen’’ uit de vooroorlogse periode. Tot slot gaf de hervormde predikant W. Vos uit Rotterdam een overzicht van de eigentijdse reformatorische kerkarchitectuur.

In de periode 1958-1968 gaf het Genootschap voor Liturgiestudie samen met zijn Vlaamse pendant het tweedelige Liturgisch Woordenboek uit.⁶⁰¹ (afb. 35) Deze vraagbaak beschrijft de historische ontwikkeling van elk onderdeel van de liturgie, het liturgisch meubilair en de kerkarchitectuur.

Een jaar na de Constitutie over de Liturgie volgde de bisschoppelijke erkenning van de liturgische initiatieven in de vorm van de oprichting van een interdiocesane liturgische commissie die na verschillende naamswisselingen in 1971 uitmondde in de Nationale Raad voor Liturgie.

⁵⁹⁸ Liturgie 1954, 189.

⁵⁹⁹ Van der Laan 1959, 254-261.

⁶⁰⁰ Van Rooy 1959, 262.

⁶⁰¹ Liturgisch 1958-1962; Liturgisch 1965-1968.

Hst. 5 Post-Vaticanum II: hoogtij en einde van de kerkenbouw (1962-1970)

5.1 Institutionele reflectie op liturgie en kerkbouw

5.1.1 De Constitutie over de Heilige Liturgie (1963)

In 1962 riep paus Johannes XXIII zijn bisschoppen bijeen voor het Tweede Vaticaanse Concilie, dat hij het doel meegaf van een *aggiornamento*, een ‘bij de tijd brengen’ van de kerk. Zijn behoefte aan modernisering en het openstellen van de kerk voor de buitenwereld uitte zich onder meer in het uitnodigen van waarnemers van andere religies. Een van de leden die zitting hadden in de liturgische voorbereidingscommissie voor het concilie, was de bekende Duitse theoloog en sleutelfiguur van de Liturgische Beweging, R. Guardini. De christendemocratisch geëngageerde filosoof J. Maritain, vriend van paus Paulus VI die vanaf 1963 dit concilie voorzat, leverde indirect een belangrijke bijdrage aan dit Concilie.

Het eerste resultaat van de kerkvergadering die tot 1965 zou duren, bestond uit de Constitutie over de Heilige Liturgie (1963), ook wel de *Constitutio de Sacra Liturgia Sacrosanctum Concilium* genoemd. Het concilie meende dat een vernieuwing en bevordering van de liturgie het christelijke leven van de gelovigen zou stimuleren.⁶⁰² Centraal hierin stond de actieve deelname van de gelovigen aan de gemeenschapsviering. Gelovigen mochten zich tijdens de mis niet langer buitenstaander voelen of als zwijgende toehoorders de mis ‘uitzitten’. Om de gemeenschappelijke spirituele ervaring te bevorderen, zouden de gelovigen tijdens bepaalde rituele handelingen een korte uitleg moeten krijgen. Godsdienstoefeningen konden de liturgie van bepaalde feestdagen voorbereiden en passende bijbelteksten zouden eveneens de rituelen kunnen verduidelijken. De rituelen zelf zouden daarom ‘doorzichtig’ en van een ‘nobele eenvoud’ moeten zijn. Het concilie stelde voor dat de geestelijkheid zelf eveneens liturgische vorming zou ondergaan.

De Constitutie behelsde niet zozeer een revisie als wel een vernieuwing van de liturgie. Het gebruik van het Latijn bleef bewaard, maar om de betrokkenheid van de gelovigen te vergroten, diende de landstaal een grotere rol te krijgen. Dit gold voor onderdelen van de mis, zoals de lezingen en de nieuw ingestelde voorbede, en bij de toediening van de sacramenten. Vanuit de stelling dat in de liturgie rituele handelingen en Woord zijn verbonden, hechtte het concilie waarde aan een ruimere mate van bijbellezing. Binnen een vastgesteld aantal jaren diende het belangrijkste deel van de bijbel aan bod te komen. Ook streefde het naar een terugkeer naar de Romeinse bronnen van de christelijke liturgie. Belangrijk is dat de Constitutie meer ruimte liet voor de aanpassing van de liturgie aan de cultuur van de verschillende volkeren. Hiermee gaf zij niet alleen indirect meer macht aan de bisschoppen, maar tevens zaagde zij met deze uitspraak aan de poten van de Ritencongregatie die de uniformiteit van de rooms-katholiek liturgieviering bewaakte.⁶⁰³ Het concilie adviseerde tot slot nationale en diocesane Liturgische Commissies op te richten, die zouden moeten samenwerken met commissies voor kerkmuziek en kerkelijke kunst. Gezien al deze aandachtspunten kan de constitutie worden gezien als de bekroning van het werk van de Liturgische Beweging.

In Nederland reageerde men aanvankelijk enthousiast op de aangekondigde liturgische vernieuwingen.⁶⁰⁴ Progressieve katholieken hadden in steeds mindere mate behoefte aan - zoals de liturgiehistoricus L. van Tongeren het verwoordde - ‘een wettisch uitgevoerd ritueel van nauwkeurig gereglementeerde woorden, handelingen en gebaren ter stichting van het individu’, maar wilden een viering die gemeenschap sticht.⁶⁰⁵ De souplesse van de Heilige Stoel om liturgische experimenten goed te keuren, bleek echter tegen te vallen. Er volgde slechts toestemming tot een beperkte invoering van de landstaal in de liturgie. In ‘liturgische experimenteercentra’, zoals studentenkerken in Amsterdam en Utrecht, de Nijmeegse Boskapel (ontworpen in 1963 door G.J. van der Grinten) van de paters augustijnen en enkele middelbare scholen in Den Haag experimenteerde men met nieuwe vormen van eredienst en eigen vertalingen van de tridentijnse canon, de zogenaamde tafelgebeden.

5.1.2 Het Pastoraal Concilie (1968-1970): de open kerk

Geïnspireerd door het progressieve karakter van het Tweede Vaticaanse Concilie organiseerde het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) in de periode 1968-1970 een

⁶⁰² <http://www.katholieknederland.nl/naslagwerken/vaticanumii/index.html>: Hst. I.

⁶⁰³ http://www.fdlc.org/liturgymovement/liturgical_movement_pecklers.htm.

⁶⁰⁴ Tot 1999, 214-215.

⁶⁰⁵ Van Tongeren 1997, 35.

Pastoraal Concilie. Tijdens de bijeenkomsten bespraken de Nederlandse bisschoppen onder leiding van kardinaal B. Alfrink wat de implicaties van Vaticanum II waren voor de Nederlandse kerkprovincie. Bijzonder aan dit beraad was de democratische overlegstructuur. Behalve katholieke organisaties en religieuzen, konden zowel katholieke als niet-katholieke gelovigen via studiecmissies en werkgroepen hun mening geven. Ook de gespreksthemata's getuigden van een vrijmoedige en open houding. Zo kwam niet alleen de kerkelijke gezagsstructuur en de celibaatsverplichting aan de orde, maar vonden er tevens serieuze gesprekken plaats over vrouwelijke priesters, echtscheiding en anticonceptie. In de gespreksessies over liturgie maakten gelovigen duidelijk dat zij meer betrokkenheid bij de eredienst wensten.

De bijeenkomsten vonden plaats in de koepelkerk van het kleinseminarie Leeuwenhorst (1959) in Noordwijkerhout, naar ontwerp van A. van Kranendonk (1917-1991). (afb. 36) Te midden van het door Granpré Molière ontworpen kerkmeubilair hield men hier ook een dagelijkse eucharistieviering. Tekenend voor de informele sfeer van de sessies is een foto waarop men in plaats van het tabernakel een televisietoestel op het altaar heeft geplaatst. Deze ongebruikelijke gang van zaken had vermoedelijk te maken met de grote aandacht van de media in binnen- en buitenland voor de unieke opzet van de gespreksessies. Zo schreef de Gazet van Antwerpen in 1969: "Men heeft het kunnen beleven dat leken vrijmoedig naar de microfoon stapten en vierkant hun mening gaven. Dit alles in een klimaat van grote verdraagzaamheid, waar zowel progressieven als conservatieven vrijuit hun visie op de problemen verkondigden. In Noordwijkerhout was werkelijk een 'open kerk' aanwezig."⁶⁰⁶ W. Goddijn (1921-2007), godsdienstsocioloog en directeur van PINK, had oog voor de invloed van toenemende individualisering. Het geloof was volgens hem niet langer het belangrijkste motief voor de groepscohesie. "Middels 'consumentendruk' en vermaatschappelijking zal de kerk opnieuw haar plaats in de totale samenleving moeten vinden. De winst zal zijn, dat de argwaan afneemt, omdat zij uit haar isolement treedt en weer *volkskerk* wordt."⁶⁰⁷ Na de algemene bijval voor de afschaffing van het celibaat tijdens de bijeenkomst in 1970 ontstonden er conflicten met het Vaticaan. Om zijn gezag te herstellen verbood paus Paulus VI (paus van 1963-1978) de voortzetting van het modernistisch ingestelde concilie en benoemde hij in korte tijd een aantal conservatieve bisschoppen. De teleurstelling bij een grote groep progressieve katholieken uitte zich in een toenemende kerkverlating, maar ook in een leegloop van de vele seminaries en kloosters.⁶⁰⁸

Los van de uitkomsten van het Pastoraal Concilie waagden progressieve parochies zich aan het einde van de jaren zestig aan een liturgisch experiment in de vorm van maandelijkse beat-missen. Tijdens deze op zaterdagavond gehouden missen zong een jongerenkoor, begeleid door een combo. Ook werd er tekst en uitleg gegeven over de liturgie. In veel parochies kregen jongeren een eigen honk in het kerkgebouw, hiertoe verbouwde men de kerkkelder of zelfs een deel van het transept tot jeugdruimte. De poging om gezinnen weer in de kerk te krijgen was tijdelijk zeer succesvol, maar leidde uiteindelijk tot een secularisatie van de liturgieviering. Happeningachtige liturgische experimenten vonden plaats in studentenkerken, zogenaamde city-gemeenten en de Dominicuskerk in Amsterdam.⁶⁰⁹

Tijdens het Pastoraal Concilie presenteerde een twaalfstal kerken een rapport over gezamenlijke kerkbouw.⁶¹⁰ Een jaar eerder werkte een college van overleg en advies van samenwerkende kerken in Noord-Holland aan de nota Als kerken samen kerken bouwen. Op basis van een tijdrooster konden verschillende kerkgenootschappen gebruik maken van dezelfde kerkruimte ingericht met één preekstoel, één doopvont en één tafel. Men streefde naar een multifunctioneel gebruik van de ruimte en soms naar oecumenische kerkdiensten. Ook in de bisdommen Rotterdam en 's-Hertogenbosch bestond interesse voor gemeenschappelijke kerkbouw. Toen de bouw van een eigen kerkgebouw voor de parochie St.-Jan in Hoogvliet financieel niet haalbaar bleek, maakte zij dertig jaar lang gebruik van het oorspronkelijk hervormde kerkcentrum De Bron (1966) naar ontwerp van P. Zanstra.

⁶⁰⁶ Pastoraal 1970. Zie ook: Riskante s.a. [1968].

⁶⁰⁷ Riskante s.a. [1968], 141.

⁶⁰⁸ Van Eijnatten/Van Lieburg 2005, 335.

⁶⁰⁹ Bots 1981, 52.

⁶¹⁰ Oecumenische 1968, 149-150. Het college bestond behalve uit vertegenwoordigers van de Rooms-katholieke Kerk, Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, uit de Oud-katholieke Kerk, de Algemene doopsgezinde Sociëteit, de Evangelisch-lutherse Kerk, de Protestantenvbond en de Remonstrantse Broederschap.

5.1.3. De Novus Ordo Missae (1969-1970): *facie ad populum*

In 1969-1970 werd de Novus Ordo Missae van paus Paulus VI van kracht. De Heilige Stoel presenteerde de nieuwe misorde als een vernieuwing van de tridentijnse ritus. Voortaan was het toegestaan de mis zowel in volkstaal als in het Latijn te vieren. De nieuwe misorde kon op een positief ontvangst rekenen van met name progressieve katholieken. De Nederlandse Commissie voor Liturgie zorgde voor een vertaling, getiteld Nieuwe Liturgie, waaraan behalve katholieke ook protestantse theologen hadden meegewerkt. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in het taalgebruik; zo heette de Heilige Mis voortaan kerkdienst, en werd de priester "degene die voorgaat in de dienst" genoemd. Wat de gebedsrichting van de celebrant betreft, volgde de Nieuwe Liturgie het Romeins missaal. Met andere woorden: men paste de rubriek waaruit de gebedsrichting van de celebrant bleek niet aan. Na de toestemming tot de mislezing *facie ad populum* kozen de meeste priesters voor deze praktijk.

Met de introductie van de Nieuwe Liturgie creëerde de Heilige Stoel - alleen voor de kerkprovincies die dat wensten - de mogelijkheid om behalve de tongcommunie, waarbij de priester de hostie op de tong legt, ook de hostie op de hand te ontvangen.⁶¹¹ De gelovigen bepaalden voortaan zelf hun wijze van communiceren. In verschillende na 1965 gebouwde kerken waren de communiebanken gedegradeerd tot transparante hekwerken of geheel verdwenen. In deze parochies ontving men staande de tong- of handcommunie. In de neogotische St.-Dominicuskerk in Amsterdam reikten de dominicanen vanaf het midden van de jaren 1960 de hostie op de hand uit, terwijl de gelovigen voor de communiebank knielden.⁶¹² Een voorbeeld van een nieuw gebouwde kerk zonder communiebank is de sober ingerichte St.-Antonius van Padua (1966) in Leiden van het architectenbureau Van den Bosch, Hendriks en Campman.⁶¹³ Ook het sacrament van de biecht veranderde in de loop van de jaren zestig. Naarmate steeds minder gelovigen ter biecht gingen, kregen de biechtstoelen veelal de functie van rommelhok. Gelovigen en geestelijken voerden pastorale gesprekken liever in een spreekkamer in het kerkgebouw of de pastorie.

In Hoofdstuk VII van de Constitutie kwamen de kerkelijke kunst en de liturgische benodigdheden aan de orde.⁶¹⁴ De Constitutie bevestigde dat de kerk in de vormgeving, de versiering en materiaalkeuze van de liturgische benodigdheden was meegegaan met de vooruitgang van de techniek. Zij stelde vast dat de kerk nooit een bepaalde stijl als haar eigen stijl had geafficheerd. Om de "echt gewijde kunst" te stimuleren, moesten de geestelijken meer letten op "ware schoonheid dan op louter praal". Voor het kerkgebouw gold de als functionalistisch te kenschetsen bepaling dat de kerken geschikt moesten zijn voor het voltrekken van liturgische handelingen en de actieve deelname van de gelovigen mogelijk moesten maken. In de kerk diende het aantal heiligbeelden beperkt te blijven om "minder juiste devoties" te voorkomen. De oprichting van academies voor kerkelijke kunst verdiende conciliaire aanbeveling. Het concilie streefde ernaar om de canones en andere kerkelijke voorschriften over de vervaardiging van materiële zaken die bij de eredienst horen, aan te passen aan de vernieuwing van de liturgische boeken. Dit gold met name "de waardige en doelmatige bouw van de kerken, de vorm en plaatsing van de altaren; de waardigheid, wijze van opstelling en veiligheid van het eucharistische tabernakel; de juiste ligging en waardige inrichting van de doopkapel (...)".

Veel geestelijken en andere traditionalistisch ingestelde katholieken hadden moeite met het afscheid van de tridentijnse misvieringen en het verdwijnen van de oude rituelen. Er ontstond een tegenbeweging die zich verzette tegen de vergaande liturgische vernieuwingen; haar aanhangers verlangden naar een terugkeer van de tridentijnse liturgie zoals zij gewend waren. Dit is bijvoorbeeld ook waarneembaar bij de priester-kunsthistoricus F. van der Meer (1904-1994). Opgeleid aan het nieuwe pauselijke Instituut voor Christelijke Archeologie in Rome koesterde de Nijmeegse lector in de christelijke archeologie een voorliefde voor een zuivere, op de vroegchristelijke liturgie gebaseerde viering, waarin het sacrament van de eucharistie centraal staat.⁶¹⁵ Van der Meers standpunt sloot aan bij het gedachtegoed van de naoorlogse Liturgische Beweging. Gezien zijn uitgebreide netwerk

⁶¹¹ Met de tongcommunie werd voorkomen dat de gelovige zichzelf de communie zou geven, hetgeen met de handcommunie wel het geval is.

⁶¹² Monteiro 2008, 676.

⁶¹³ Van den Bosch/Hendriks/Campman 1968, 340-342.

⁶¹⁴ <http://www.katholiekederland.nl/naslagwerken/vaticanumii/index.html>: Hst. VII.

⁶¹⁵ Zie: De Blaauw 2008, 13-14.

maakte Van der Meer zelf deel uit van de Liturgische Beweging, al is het nog onduidelijk hoe zijn rol gedefinieerd kan worden. Met zijn spraakmakende colleges en zijn omvangrijke oeuvre aan publicaties heeft hij in ieder geval bijgedragen aan de verspreiding van kennis over de vroegchristelijke kerkarchitectuur. Toch had Van der Meer moeite met het basilica-model dat de Bossche School tijdens de wederopbouw over Nederland uitrolde. Hij had meer sympathie voor de kerken van dom Van der Laan, waarin geen sprake is van stijllimitatie maar een bewust zoeken naar een sobere huisvesting voor een elementaire liturgieviering. (zie: Hst. 4.5.1.) Interessant is dat Van der Meer een rol heeft gespeeld in de post-conciliaire trend om neogotische kerken te versoberen qua liturgische inrichting en decoratie.

Zonder dat de Heilige Stoel in de vorm van decreten daartoe aanleiding gaf, drukten de liturgische vernieuwingen vanaf 1963 ook een stempel op het kerkinterieur van oudere kerken. De pauselijke opmerkingen over kerkbouw en kerkelijke kunst in de Constitutie over de Heilige Liturgie kwamen klaarblijkelijk tegemoet aan een behoefte aan modernisering. Intensief begeleid door de bisschoppelijke bouwcommissies gingen praktisch alle parochies mee in een radicale vernieuwingsdrift. Vanaf 1968 volgde een massale sloop van communiebanken, kerkbanken, koorhekken, preekstoelen en ambo's, die een verlenging van het priesterkoor belemmerden. Het oude immobiele hoofdaltaar kreeg nu de functie als sacramentsaltaar en voor de misviering kocht men een gemakkelijk verplaatsbaar houten hulpaltaar. Een lezenaar, enkele krukjes en een paar rollen vloerbedekking complementeerden het geheel. Ook eiste de wens naar soberheid en 'ware schoonheid' in het oude kerkinterieur haar tol. Een nieuwe beeldenstorm greep om zich heen; men schroomde niet polychrome neogotische kerkinterieurs wit te schilderen of gebrandschilderde glas te vervangen door blank glas of nieuwe glas-in-loodramen. Overtollig houtsnijwerk of beeldhouwwerk verdween naar zolder. Voor het oude vaatwerk en de liturgische gewaden zocht men moderne remplaçanten. Kunsthistoricus S. de Blaauw ontdekte dat radicale herinrichtingen ook al vóór het concilie plaatsvonden.⁶¹⁶ Onder leiding van architect Bekink ontdeed men in 1957 de door Tepe ontworpen St.-Vitus (1880) in Winschoten van haar neogotische decoraties. En om het zicht op het altaar te verbeteren, verving men in Uithuizen in 1958 de bundelpijlers van de neogotische H. Jacobus de Meerdere onder de kapitelen door dunne stalen palen!⁶¹⁷

Tien jaar na het Tweede Vaticaanse Concilie hadden de pastorale vernieuwingen de liturgie en de geloofspraktijken drastisch veranderd.⁶¹⁸ Zo veranderde de H. Mis in een eucharistieviering of dienst, openbare boetevieringen vervingen de privé-biecht, vasten- en onthoudingswetten werden afgeschaft, en huisbezoek en devotiepraktijken zoals lof, rozenkrans, processies en retraites vonden nauwelijks meer plaats.

5.2 De organisatie van de expansie in de kerkbouw

5.2.1 Het diocesane bouwbeleid

initiatief tot bezinning

Na de bisschoppelijke herindeling in 1955 vond pas in 1962 een bezinning op het bouw- en kunstbeleid in de kerkprovincie plaats. Hoewel rector Van Helvoort leiding gaf aan het Diocesane Bureau voor Kerkelijke Bouw, nam de bisschoppelijk bouwinspecteur van het bisdom Roermond J. Turlings het initiatief om het gevoerde beleid in de diverse bisdommen in kaart te brengen.⁶¹⁹ Wat de kunstopdrachten betreft, kwam men in 1962 al tot een reglement, waarbij precies werd aangegeven wat de rechten en plichten van de kunstenaar waren. Naast de bisschop had de Liturgische Commissie hierin een doorslaggevende stem. Kunstenaars die hun ontwerp moesten herzien of opnieuw maken, kregen hiervoor geen honorarium. Van belang was tevens dat de kunstenaar aanwezig was tijdens de inwijding van zijn werk.

Bij de instructies voor bouwpastoors, kerkbesturen en architecten van de verschillende

⁶¹⁶ De Blaauw 2006, 397.

⁶¹⁷ Het is wellicht uit een plaatsvervangend schuldbewustzijn dat de parochie een item over de Tweede Beeldenstorm op haar website plaatste.

⁶¹⁸ Roes 1973, 99.

⁶¹⁹ H. van Helvoort was in de jaren 1960 eveneens Bisschoppelijk Commissaris voor Parochie- en kerkplanning van het bisdom Rotterdam.

bisdommen valt op dat het bisdom Rotterdam in 1962 aanvullende informatie gaf over de tijdelijke ruimtelijke voorzieningen voor de eredienst.⁶²⁰ De voorkeur ging uit naar het tijdelijk gebruik van een bestaande ruimte in plaats van het bouwen van een noodkerk. Men raadde bouwcommissies aan zich te oriënteren op de hedendaagse kerkbouw door het bezoeken van nieuwe kerken en het lezen van tijdschriften over kerkarchitectuur. Met name het congresboek over kerkbouw van het Franse tijdschrift *La Maison Dieu* werd aanbevolen. Over de plaats van het tabernakel en altaarkruis en het lezen van de mis *facie ad populum* volgde het bisdom Rotterdam het rapport van een daartoe benoemde commissie van het bisdom Breda. Het bisdom Haarlem koos daarentegen juist voor de noodkerk als tussenoplossing.⁶²¹ Na de ingebruikname van de noodkerk volgde een rustperiode, waarin de bouwpastoor de opbouw van de parochie ter hand nam en nadacht over de keuze van de architect.

Om de kerkbouw beter te begeleiden, organiseerde het bisdom Roermond in 1963 een bijeenkomst voor de bouwpastoors.⁶²² Behalve met financiële en organisatorische problemen bleken de jonge priesters tijdens de opbouwfase van de parochie dikwijls met eenzaamheid te kampen. Een enquête bracht de diverse problemen onder (ex)bouwpastoors in kaart.⁶²³ Een van de uitkomsten luidde dat de beschikbaarheid van een eigen noodkerk, waar men een ‘goed verzorgde, aangepaste misviering en prediking’ bevorderlijk werkte voor het ontstaan van een gemeenschapsband. Opvallend is dat de vragen over de bouwplannen, zoals de architect, adviseurs en de bisschoppelijke bouwcommissie nauwelijks commentaar opleverden. Een van de geënquêteerden opperde de mogelijkheid de supervisie over de bouw aan het bisdom over te laten ‘want de pastoor is niet vakkundig genoeg in bouwen en handel’. Uit de uitkomsten van de enquête blijkt dat de meeste aandacht van de bouwpastoors uitging naar de geestelijke en materiële opbouw van parochie.

Turlings stelde in 1964 eveneens een schematisch overzicht op van de organisatie van bouwpolitiek van de diverse bisdommen.⁶²⁴ Zo beschikte het bisdom Den Bosch over een Diocesane Bouwraad waaronder een vijftal subraden of commissies vielen, te weten de Centrale Adviescommissie parochiegrenzen, het Adviescollege van Architecten, de Liturgische Commissie, de Commissie Kerkelijke Beeldende Kunst en de Klokken- en Orgelraad. Ook het bisdom Roermond had een eigen Kerkelijke Bouwcommissie met vier deelcommissies zoals de Bisschoppelijke Bouwcommissie, de Bisschoppelijke Werkgemeenschap bestaande uit architecten, de Bisschoppelijke Werkgemeenschap op het gebied van beeldende kunsten en een Kerkelijke Planologische Commissie. Bij de overige bisdommen bleef de organisatie beperkt tot een Liturgische Commissie of een Bisschoppelijke Bouwcommissie, eventueel aangevuld met een Situeringscommissie. Naast de bisschoppelijke bepalingen betreffende het bouwbeleid was dikwijls ook het bestedingsreglement van toepassing, hetgeen inhield dat alleen rooms-katholieke architecten, kunstenaars, aannemers, onderaannemers en bouwlieden in aanmerking kwamen voor kerkelijke opdrachten. Alleen de bouwpastoors in de Haarlem en Rotterdam waren in eerste instantie vrij in hun keuze van de architect. Een gesprek over de kandidaten met het Diocesaan Bouwbureau werd geadviseerd. Voor de

⁶²⁰ ‘Informatie bouwpastoors van het bisdom Rotterdam’, 23 maart 1962, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965.

⁶²¹ Brief A.A. Hartemink aan J. Turlings, 10 juni 1964, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965.

⁶²² ‘Verslag bijeenkomst van bouwpastoors op 22 januari 1963’, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965.

⁶²³ ‘Enquête bouwpastoors’, 12 juni 1963, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965, ‘Enquête onder bouwpastoors’, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965, ‘Enquête onder ex-bouwpastoors’, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965.

⁶²⁴ ‘Schematisch overzicht bouwpolitiek bisdommen’, 4^e herziening 28 feb. 1964, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965.

aanstelling van de architect had men toestemming van de bisschop nodig. In de bisdommen Den Bosch, Breda en Roermond dienden de bouwpastoors direct met de bisschop te overleggen. Voor de bisdommen Utrecht en Groningen gold dat het kerkbestuur enkele architecten mocht voorstellen, waaruit het bisdom zijn keuze maakte. In tegenspraak met de kerkrechtelijke autonomie van de bisdommen, blijkt uit het "Schematisch overzicht bouwpolitiek bisdommen" dat het aartsbisdom Utrecht in de eerste jaren extra waakzaam was ten aanzien van de kerkbouwprocedures in het bisdom Groningen. Daar kon het eventueel een andere architect aanwijzen. Van de naoorlogse architectenclubs waren alleen de St.-Janskring in Den Bosch en de niet meer als zodanige aangeduide Begijnhofkring actief. De St.-Pieterskring die formeel zowel de bisdommen Haarlem als Rotterdam tot zijn terrein had, leidde een slapend bestaan.

In 1966 deed de bouwcommissie van het bisdom Roermond verslag van haar beleid.⁶²⁵ De commissie vond het niet langer gewenst dat de kerkelijke architectuur aansluiting zocht bij oude kerkelijke bouwstijlen. Binnen het sobere kerkbouwprogramma gaf het bisdom daarom alle vrijheid aan architecten die een kerkgebouw een volkomen eigentijds vormgeving wilden geven. De aandacht ging uit naar een ruimte voor gezamenlijke liturgische vieringen in groter verband. "Is deze eigen gezamenlijke ruimte niet meer zo nodig, dan houdt de vraag naar de vormgeving van het gebouw op, en treedt daarvoor in de plaats de vraag naar de vormgeving van de (tijdelijke) inrichting van een voor de liturgische viering gewoonlijk te gebruiken ruimte." Als tussenvorm dacht men aan een "flatkerk" in de beneden- of bovenverdieping van een flatgebouw. De enige bekende flatkapel bevond zich in de St.-Gerlachusflat aan de Cannerweg in Maastricht, rond 1960 ontworpen door A. Schwenke.⁶²⁶ "Progressieve bouwpastoors" in het bisdom Roermond opperden de mogelijkheid de noodkerk of de definitieve kerk voor andere doeleinden te gebruiken, de *double usage*. Ook in de noodkerken zou een gedeelte kunnen worden gebruikt als dagkerk. De toegenomen hoeveelheid niet-kerkelijke activiteiten binnen het kerkgebouw leidde tot de vraag of de kerk zich wel als gemeenschapshuis wilde identificeren. Men hoopte dat door de symbolische aansluiting van deze bijruimten bij de liturgische ruimte gelovigen gemakkelijker zouden besluiten een kerkdienst bij te wonen. De bouwcommissie wilde de mogelijkheden voor oecumenische bijeenkomsten verkennen en zich verdiepen in het gebruik van het liturgisch meubilair tijdens deze diensten. In planologisch opzicht vroeg men zich af of elke nieuwe woonwijk een eigen kerk moest krijgen of dat de parochianen gebruik zouden kunnen maken van de aanwezige kerkgebouwen.

'Liturgie en kerkbouw'

In 1962 organiseerde het in Den Bosch gevestigde Nederlands Liturgisch Centrum, de opvolger van het in 1959 opgerichte Interdiocesaan Liturgisch Secretariaat, in samenwerking met de Diocesane Bouwraad van het bisdom 's-Hertogenbosch een studiebijeenkomst "Liturgie en kerkbouw" in de norbertijnen abdij Berne te Heeswijk. Bij deze gelegenheid bracht de theoloog dom A. Verheul de deskundigen van de Nederlandse en Vlaamse bisdommen op de hoogte van de architecturale consequenties van de verschillende decreten van Pius XII. Kernpunt van de referaten vormde de gemeenschapsgedachte, die tot uitdrukking moest komen in de "personalistische" structuur van het kerkgebouw.⁶²⁷ Dit betekende dat de ontmoeting tussen personen, van clerus tot volk en omgekeerd bepalend was voor de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw. Zo mocht het priesterkoor geen podium of toneel zijn, maar diende zij gericht te zijn op "openheid" en "dialoog". Verheul pleitte voor de plaatsing van twee ambo's en was een voorstander van de celebratie *facie ad populum*. Het inzicht in de noodzakelijke verkleining van parochiegemeenschappen en kerkgebouwen maakte de langwerpige kerkgebouwen in zijn ogen minder wenselijk. Verheul stond afkeurend tegenover twee altaren op het priesterkoor en pleitte voor een aparte open zone, zoals een met de kerk verbonden weekkapel of dagkerk voor het sacramentsaltaar. In deze ruimte zou *dorso ad populum* moeten worden gecelebreerd. De vernieuwde Goede Weekliturgie entameerde volgens Verheul de

⁶²⁵ W.D., "Kerkbouw - enkele aspecten", 25 november 1966, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965. Het betreft hier een voorbeeld van een interne rapportage. Archiefonderzoek zou moeten aantonen of andere bisdommen eveneens hun beleid schriftelijk verantwoordden en in hoeverre dergelijke rapportages werden gedeeld met andere bisdommen.

⁶²⁶ Zie: Lijst 1963, 151.

⁶²⁷ Verheul 1962a, 4-7.

behoefte aan een verhoogde doopruijnte, bij voorkeur op de grens tussen het schip en het priesterkoor. In deze ‘‘doopzone’’ zou ook het sacrament van de biecht een plaats moeten krijgen. De theoloog G.C. Laudy concludeerde dat de rubrieken geen communiebank of cancelli voorschrijven.⁶²⁸ Dit betekende volgens hem dat Liturgische Commissies doordachte kerkontwerpen zonder dit meubelstuk konden goedkeuren. Laydy meende dat de biechtkast nog niet had afgedaan, maar andere ruimtelijke varianten voor een pastoraal gesprek verdienen nader onderzoek.

mgr. W.M. Bekkers en de kerkbouw

De progressieve en bijzonder populaire bisschop mgr. W.M. Bekkers van het bisdom Den Bosch, die enkele jaren eerder met de sanering van de diocesane financiën was begonnen, richtte in 1965 zijn aandacht op de inhoudelijke kant van de kerkbouw.⁶²⁹ Naar zijn idee was de vormgeving van de kerken teveel afhankelijk van de smaak van de bouwpastoor.⁶³⁰ Dikwijls stond een andere kerk model voor een nieuwe bouwproject in plaats van een doordacht bouwprogramma. Architecten kregen van hem de gelegenheid zich aan experimenten te wagen. Bekkers pleitte voor een bezinning op de betekenis van het eigentijdse kerkgebouw en stelde voor de gebruikers van de kerk als uitgangspunt te nemen. De gelovigen moesten zich in het gebouw thuis voelen. Hij merkte op dat dit juist vaak het geval was in noodkerken. Een menswaardig kerkgebouw zou bovendien een remedie zijn tegen ‘‘de onkerksheid’’, de eerste fase van de ontkerkelijking. Als uitkomst zag Bekkers een uitnodigend multifunctioneel kerkgebouw. ‘‘In plaats van een kerk die zelf bidt of de bezoekers in een stemming van devotie brengt gaat nu de voorkeur uit naar een meer neutrale ruimte’’.

Bruikbaar bouwen

Rond 1965 ontstond er aandacht voor voorzieningen in openbare gebouwen voor gehandicapten. De brochure Bruikbaar bouwen (1966) wees kerkbesturen en bouwcommissies op de gebrekkige fysieke toegankelijkheid van de meeste kerken voor de gehandicapte gelovigen.⁶³¹ Bij nieuwbouw werden trappen voortaan vermeden of aangevuld met rolstoelbanen en een aparte ingang.

5.2.2 De financiering van een kerkbouwhausse

bisdommen

Nog tijdens de wederopbouw van de verwoeste kerken, die op zichzelf in 1960 was afgerond, diende zich de noodzaak aan tot het stichten van nieuwe parochies in de nieuwe woonwijken. De hiermee verbonden kerkbouw stelde verschillende bisdommen voor grote financiële vraagstukken.⁶³² Vanaf 1960 organiseerden niet alleen de bisdommen Haarlem en Rotterdam, maar de gehele kerkprovincie een zogeheten ‘‘kerkenbouwzondag’’.⁶³³ Dit hield in dat er na de zondagsmis een collecte voor de kerkbouw werd gehouden. De Rooms-Katholieke Kerk had sinds het einde van de oorlog al 325 nieuwe kerken en 90 noodkerken gebouwd. Toch was het einde van de kerkennood nog niet in zicht. Berekeningen van het KASKI toonden aan dat er tot 1966 nog 179 nieuwe kerken en 20 noodkerken nodig waren.

Tijdens interdiocesaan overleg in 1962 over de kerkelijke ‘‘bouwpolitiek’’ spiegelde het bisdom Rotterdam de situatie nog rooskleurig voor: ‘‘Blijkens ervaring komen de inkomsten van een parochie-in-oprichting spoedig op gang. Alle bouwpastoors slagen er binnen korte tijd in om via gezinsbijdrage, kwartjesactie of anderszins een bron van inkomsten te verwerven. Mocht dit door bijzondere omstandigheden niet gelukken, dan is het bisdom bereid een voorschot te verschaffen. (...) Er moet echter een beroep gedaan worden op de edelmoedigheid van de eigen parochianen voor het tot stand brengen van de parochiekerk’’⁶³⁴ Vervolgens stelde men dat de bouwpastoors uit het

⁶²⁸ Laudy 1962, 13-15.

⁶²⁹ Landheer 2004, 415-422; Smulders/Boersema 1982, 13-45.

⁶³⁰ Rede 1965, 124-129.

⁶³¹ Bruikbaar 1966.

⁶³² Landheer 2004, 423-508.

⁶³³ Tot 1999, 213-214. De bisdommen Haarlem en Rotterdam startten reeds in respectievelijk 1950 en 1958 met de kerkenbouwzondag.

⁶³⁴ ‘‘Informatie bouwpastoors van het bisdom Rotterdam’’, d.d. 23 maart 1962, Bisdom Roermond, archief bisdom Roermond vanaf 1940, dossier betreffende de inventarisatie van het beleid met betrekking tot de kerkenbouw bij de afzonderlijke bisdommen in Nederland en de wijze waarop hieraan uitvoering wordt gegeven, 1963-1965.

kerkenbouwfonds van het bisdom een bijdrage mochten verwachten van tenminste fl. 150.000. In het geval dat de nieuwe parochie was afgescheiden van een of meerdere bestaande parochie, kon de bouwpastoor de moederkerk(en) eveneens om een "dotering" verzoeken. Met name in de bisdommen Haarlem en Rotterdam, waar de randstedelijke uitbreidingswijken om een ambitieus kerkbouwprogramma vroegen, bleken de aparte collectes en bedelpreken van bouwpastoors echter onvoldoende op te leveren. Ook de nieuw ingevoerde gezinsbijdrage, waarvan een deel was bestemd voor kerkbouw, was door de toegenomen ontkerkelijkheid minder succesvol dan gehoopt.⁶³⁵ Voor deze bisdommen bleken leningen de belangrijkste financieringsbron te zijn. Onderzoek van de historicus H. Landheer wees uit dat aan het begin van de jaren zestig ook de bisdommen Utrecht en Den Bosch zich hiertoe genoodzaakt zagen.⁶³⁶

Vanwege het gebrek aan financiële middelen besteedde het bisdom Rotterdam in 1959-1960 zelfs geen nieuwe kerken meer aan. Om meer greep te krijgen op de planologische voorbereiding van nieuwe kerkgebouwen had het bisdom Rotterdam al in 1957 de Situeringscommissie opgericht.⁶³⁷ Hierin hadden onder meer zitting: de bisschoppelijk bouwinspecteur C.J. van Oyen, de secretaris W.M.I. van den Ende en de architecten J.H. Froger, H. Nefkens en J.P.L. Hendriks.⁶³⁸ De commissie vond het belangrijk mee te denken met de stedenbouwkundige planning aangezien de lokale kerkelijke gemeenschap van invloed was op de "burgerlijke groepsvorming". Om de bouwkosten te drukken, zochten de bisschoppelijke commissie Financiering van het Kerkenbouwfonds en de Situeringscommissie in 1958 naar mogelijkheden om de kerkbouw te versoberen.⁶³⁹ Hiertoe nodigden zij de hoogleraren Granpré Molière en Froger uit een "Studieplan voor een R.K. kerk met 750 zitplaatsen" te ontwerpen. Als uitgangspunt namen de Delftse architecten "een boerenschuur die door het aanbrengen van bijzondere tekenen als toren en klok kon worden omgetoverd tot kerk". Frappant is dat de overige commissieleden eerder dachten aan een garage of fabrieksgebouw. Enkele maanden later belegden beide commissies een bespreking met de bestuursleden van de St.-Pieterskring, waaronder de drie hoogleraren bouwkunde Froger, Granpré Molière en Van Kranendonk.⁶⁴⁰ Gesproken werd over een intensiever gebruik van de kerkruimten bijvoorbeeld door vergaderzalen onder de kerk te bouwen, zoals dat in de naoorlogse protestantse kerkbouw voorkwam. Froger wijtte de hoge bouwkosten aan het onzekere stadium waarin de liturgie zich bevond. Architecten zagen zich hierdoor gedwongen de traditie los te laten en individuele oplossingen te zoeken. Daarnaast constateerde hij een toenemende belangstelling van bouwpastoors voor liturgische ideeën die de bouw compliceerden. Hierdoor moest het kerkgebouw zich flexibel opstellen voor nieuwe liturgische vormen. Granpré Molière vreesde dat een versobering zou leiden tot een "doorbreken van het geestelijk leven". De armoede in de kerkbouw zou in zijn ogen geen aanpassing van de kerk aan de tijd zijn, maar mogelijk een idee van de kerk zelf. Van den Ende probeerde Granpré Molière tegemoet te komen door te stellen dat de kerk nu minder de nadruk legde op het triomferende karakter dan op de "verborgenheid van het mysterie temidden van de aardse werkelijkheid." Vanaf 1959 streefde het bisdom Rotterdam naar een minder prominente stedenbouwkundige ligging van de nieuwe kerkgebouwen.⁶⁴¹ Men hoopte met deze maatregel de aankoopkosten van de bouwgronden te drukken. Architecten dienden in hun ontwerpen rekening te houden met een bescheidener plaats in de wijk.

Tijdens een studiedag in het Bouwcentrum te Rotterdam in 1959 over de versobering van de kerkbouw bleek dat ook de bisdommen Den Bosch en Haarlem plannen voor eenvoudige kerkbouw

⁶³⁵ Tot 1999, 213-214.

⁶³⁶ Landheer 2004, 471-472.

⁶³⁷ "Situeringscommissie van het bisdom Rotterdam", Nationaal Archief, bisdom Rotterdam, Situeringscie. 1957-1969, Fonds voor Kerkenbouw 1956-1973, inv.nr. 13.

⁶³⁸ Zie: Landheer 2001, 62. Hier wordt vermeld dat de architecten Granpré Molière en J. van der Laan in het begin van de jaren 1950 deel uitmaakten van de stedenbouwkundige commissie van het bisdom Haarlem.

⁶³⁹ "Kort verslag van de vergadering van de Commissie Financiering van het Fonds kerkenbouw en de Situeringscommissie inzake bouwkosten der nieuw gebouwde kerken" d.d. 25 april 1958, Nationaal Archief, bisdom Rotterdam, Situeringscie. 1957-1969, Fonds voor kerkenbouw 1956-1973, inv.nr. 108.

⁶⁴⁰ "Samenvatting van de bespreking met het bestuur van de St.-Pieterskring inzake de bouwkosten van kerken" d.d. 16 september 1958. "Nationaal Archief, bisdom Rotterdam, Situeringscie. 1957-1969, Fonds voor Kerkenbouw 1956-1973, inv.nr. 137. Van de St.-Pieterskring waren de volgende architecten aanwezig: Froger, Granpré Molière, Van Kranendonk, Nefkens, Thunnissen, Evers, Sarlemijn en Nix.

⁶⁴¹ Landheer 2004, 485.

hadden ontwikkeld.⁶⁴² Zo maakte architect G.H.M. Holt naar aanleiding van de introductie van de kerkenbouwzondag in het bisdom Haarlem in 1950 een ontwerp voor een goedkope kerk.⁶⁴³ De studie noemde hij ‘Economische Kerk (E.K.)’. De lichte staalconstructie op een zeshoekig grondplan, die plaats bood aan 813 personen, zou volgens Holt een besparing van 35 procent op de bouwkosten opleveren. Het priesterkoor was geïntegreerd in de kerkzaal, een lichtkoepel verlichtte het altaar dat voor een betonnen afscheidingwand tussen priesterkoor en sacristie was geplaatst. Later voegde Holt een middenpad toe voor paas-, huwelijks- en rouwplechtigheden. Een sacramentsaltaar maakte een mislezing *facie ad populum* mogelijk. Na een officiële uitnodiging van het bisdom Haarlem om een economische kerk te ontwerpen, paste Holt het ontwerp opnieuw aan. Het langwerpige grondplan voldeed aan de wens voor een integratie van een dagkerk en een hoofdkerk. De economische kerk stond model voor de Pastoor van Arskerk (1961) in Haarlem-Parkwijk en de Verrijzeniskerk (1965) in Amsterdam-Slotervaart. Ook het bisdom Roermond was begin jaren zestig geïnteresseerd in een kostenbesparing op de kerkbouw.⁶⁴⁴ Voor de nieuwbouwwijk Centrum-Zuid in Hoensbroek bedachten de architecten A. Swinkels en B. Salemans in 1962 een kerk bestaande uit geprefabriceerde betonnen wand-en dakelementen. De Christus Koningkerk kon in 1964 in een luttele vier maanden worden geconstrueerd. Door de hoge transportkosten bleek de *prefab*-kerk niet voor herhaling vatbaar.

overheid

De gezamenlijke kerkgenootschappen deden al vanaf het begin van de jaren vijftig een beroep op de overheid voor het subsidiëren van de kerkbouw in de nieuwe stedelijke uitbreidingen. Gesteund door de toegenomen maatschappelijke betekenis van het kerkgebouw in de woonwijk, stelde de minister van Binnenlandse Zaken in 1955 de Commissie Kerkenbouw in, ook wel de Commissie-Sassen genaamd.⁶⁴⁵ Deze commissie, waarin ook de drie hoofddenominaties vertegenwoordigd waren, concludeerde dat er behoefte bestond aan subsidie van een derde van de stichtingskosten van kerken en pastorieën, inclusief grondkosten en inventaris ofwel 25 procent van de wettelijke stichtingskosten. De commissie beaamde dat ‘De snelle groei van vele steden en dorpen, die voorzieningen voor de geestelijke behoefte van de bewoners, naast woningbouw, noodzakelijk maakt’. Tevens legde de commissie uit: ‘De stagnatie in de bouwbedrijvigheid in en ook na de oorlog, de aanzienlijke bevolkingsgroei, de sterke en continue migratie van het platteland naar de meer stedelijke agglomeraties, de cityvorming en saneringen met de verdunning van bewoning in de binnensteden en ook de andere en nieuwe wooneisen hebben de bouw van nieuwe en moderne woonwijken nodig gemaakt in een omvang en een tempo zoals voorheen nauwelijks gekend is.’ De commissie stelde voor de hoogte van de subsidie vast te stellen op basis van het aantal zitplaatsen. Dit aantal bepaalde eveneens de inhoud van het kerkgebouw, inclusief de bijgebouwen en de toren. Een onvoorzien gevolg van deze rekensleutel was dat bisdommen moeite hadden de groei van de parochies in te schatten. Een rooskleurige inschatting van het aantal benodigde zitplaatsen leverde in absolute zin meer subsidie op, maar toen de ontkerkelijking tegen het einde van de jaren 1960 sterk toenam, bleek menig bisdom te grote kerken te hebben gebouwd.

Op basis van dit advies trad op 29 november 1962 de Wet Premie Kerkenbouw in werking, met een terugwerkende werking tot 1 maart 1961.⁶⁴⁶ De rijkssubsidie bedroeg 30 procent van zowel de aanschaf van het bouwterrein als de werkelijke stichtingskosten van de kerk, de toren en de inventaris. De wet was niet van toepassing op de vervanging van bestaande kerkgebouwen of noodkerken. Dit zorgde voor problemen bij kerkgenootschappen die hun noodkerk nooit als definitieve kerk hadden beschouwd. In 1971 werd de wet tot 1975 verlengd, terwijl het subsidiepercentage geleidelijk afnam naar 25 en 20 procent. Hoewel er een heftige maatschappelijke discussie over de scheiding tussen kerk en staat aan vooraf ging, ging de oorlogsschaderegeling voor kerkbouw naadloos over in een subsidiering van de reguliere kerkbouw in vreedstijd.

Na tien jaar ‘kerkenbouwzondag’ besloten de Nederlandse bisschoppen voortaan een ‘kerkenopbouwzondag’ te houden. Nu stond niet langer de kerkbouw, maar de pastorale zorg

⁶⁴² Blad zonder titel, Nationaal Archief, bisdom Rotterdam, Situeringencie. 1957-1969, Fonds voor Kerkenbouw 1956-1973, inv.nr. 143.

⁶⁴³ De Boer 1983, 52-54.

⁶⁴⁴ Jacobs 2007, 6-7.

⁶⁴⁵ Commissie 1957, 10

⁶⁴⁶ Landheer 2004, 501-504.

centraal. De ontkerkelijking maakte langzaam duidelijk dat het aanbod aan kerkgebouwen de vraag naar liturgische ruimten ruimschoots overtrof. De Situeringscommissie van het bisdom Rotterdam organiseerde in 1967 een studiedag ‘Kerkontwerpen’.⁶⁴⁷ Ondanks de ruime subsidieregeling had het bisdom een jaar eerder een bouwstop afgekondigd. De financiële noodsituatie leidde tot diocesane discussies over een multifunctioneel kerkgebouw, waarbij delen van de kerkzaal ook voor niet-liturgische doeleinden waren bedoeld. Men dacht na over gestandaardiseerde kerken, die snel en goedkoop de kerkennood konden lenigen, of de bouw van oecumenisch of interconfessioneel kerken.

Vernieuwend aan de studiedag was dat elke bouwpastoors van het bisdom Rotterdam zich moest laten begeleiden door een leek. Er werd gediscussieerd over de invloed van de veranderende positie van de priester op de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw. Zo zou de bouwpastoor niet alleen administratieve onderdelen van het bouwproces moeten delegeren aan parochianen, ook raadde de commissie aan de parochianen te raadplegen over hun wensen met betrekking tot het gebruik van communiebanken, biechtstolen en parochiezalens. Juist het informeren en enquêteren van de parochianen zag men als een belangrijk gemeenschapszin opwekkend en offerbereidheid verhogend onderdeel van het bouwproces. Tot slot kwam men tot de conclusie dat de klassieke pastorie bestaande uit samengevoegde dienst- en woonruimten niet langer voldeed. Onder invloed van de individualisering kregen ook de bij de pastoor inwonende kapelaans behoefte aan meer privacy en een scheiding tussen wonen en werken. Vanuit zowel financieel als pastoraal oogpunt achtte men het beter priesters in de woonwijk zelf onder te brengen dan in dure bungalows op een kerkeiland. ‘Het huren van een woning kan ook worden aanbevolen met het oog op de eventuele afschaffing van het celibaat’.⁶⁴⁸

De emeritus-predikant Endedijk vroeg zich in 1994 terecht af wie er heden ten dage nog op de hoogte is van alle artikelen van de Wet Premie Kerkbouw. Wettelijk vastgelegd werd namelijk dat (een gedeelte van) het subsidiebedrag zou terugvloeien naar de staat in het geval het kerkgebouw aan zijn bestemming zou worden onttrokken.⁶⁴⁹ Het betreft hier een in de vergetelheid geraakt financieel aspect dat in de actuele discussie over de toekomst van het naoorlogs religieus erfgoed meegewogen dient te worden.

5.3 Een nieuw mensbeeld, een nieuw godsbeeld, een nieuw kerkgebouw

5.3.1 TABK. Katholiek Bouwblad (1960-1965): onvrede over kerkbouw

De besprekingen van de bouwprojecten in het geëmancipeerde Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten. Katholiek Bouwblad laten vanaf 1960 een verandering in het woordgebruik van de redacteurs zien. De eerste uitingen van reserve of gemengde gevoelens over kerkontwerpen doken op. Een kerkgebouw werd een ‘liturgische gebruiksmachine’ of een ‘uitgezuiverd huis’ genoemd, een ander sloot zijn recensie af met de woorden ‘God moet hier de weg nog vinden’. De redacteurs maakten duidelijk dat gelovigen de grote gemeenschapskerken als te onpersoonlijk ervoeren, men had behoefte aan een kerk waarin ook de individuele mens centraal stond. Het kerkgebouw zou behalve een plaats van ontmoeting een woning moeten zijn. Van het kerkgebouw verwachtte men een bescheiden, maar ook uitnodigende uitstraling. De aandacht ging uit naar de vormgeving van de ingang van het kerkgebouw, als overgang van wereld naar kerk. Ook de aanwezigheid van een sociale ontmoetingsplaats in de vorm van een hal met faciliteiten als een garderobe, een toiletblok en een koffiekeuken werd belangrijk gevonden. De ene parochie prefereerde een open gebouw waar kerk en wereld in elkaar overvloeien, andere parochies kozen voor meer beslotenheid van de kerkruimte of zelfs een praktisch gesloten bouwvorm, zodat het kerkelijk gebeuren een mysterie bleef. De vrij in te richten ruimte bood een keur aan mogelijkheden het liturgisch meubilair en de kerkgangers een plaats te geven. Opvallend is dat de beoordeling van een kerkgebouw (nog) steeds afhing van het criterium of de architect erin was geslaagd de kerkelijke symboliek tot uitdrukking te brengen.

Redacteur J. van Dongen jr. van TABK. Katholiek Bouwblad constateerde in 1964 dat de liturgische verwarring zijn stempel drukte op de nieuwe katholieke kerkbouw.⁶⁵⁰ Elk bisdom bleek eigen opvattingen en voorschriften voor kerkbouw te hanteren. Ook zouden de bisdommen een

⁶⁴⁷ Van den Ende s.a. [1967].

⁶⁴⁸ Van den Ende s.a. [1967], 23.

⁶⁴⁹ Endedijk 1994, 61.

⁶⁵⁰ Van D.[ongen] 1964, 555.

verschillend financieel beleid voeren. ‘‘Wordt men als architect in het ene bisdom in een keurslijf geperst zoals bij de scholenbouw, in het andere geniet men van een grote mate van bewegingsvrijheid.’’ Ook P. Quaerens wees erop, dat de wijzigingen in het sociale en kerkelijke leven niet alleen het mensbeeld, maar ook het godsbeeld hadden veranderd.⁶⁵¹ Hierdoor vervaagde en verwarde de inhoud van het begrip kerk. ‘‘De architect, die belast is met de bouw van een kerk, staat dan ook voor de bijna onmogelijke taak gestalte te geven aan een onduidelijk bouwprogramma.’’

De gevoelens van onvrede over de eigentijdse kerkbouw en het gebrek aan richtlijnen bereikten in 1966 een voorlopig hoogtepunt met de pamflettistische bijdrage ‘‘Wij bouwen slechte kerken’’ van architect L.J. Heijdenrijk (1932-1999) aan TABK.⁶⁵² Hij constateerde een gebrek aan bezieling bij de bouwpastoors en bouwcommissies, die hun eisen opstelden na willekeurige vergelijking van andere moderne kerken. Heijdenrijk zag graag dat activiteiten van de geloofsgemeenschap onderdeel zouden vormen van een programma van eisen. Een kerkgebouw dat ruimte bood aan maatschappelijke en culturele activiteiten, zou volgens hem het contact tussen priesters en leken bevorderen en het geloofsleven stimuleren. In Heijdenrijks volgende artikel ‘‘Wij moeten gebruikskerken gaan bouwen’’ over zijn gezamenlijk met Van der Grinten ontworpen Woord Gods (1966 - gesloopt in 2008) in Swalmen werkte hij dit idee uit.⁶⁵³ (afb. 37) Hij dacht aan kleine goedkope en vooral multifunctionele kerken, die door de gelovigen zelf konden worden onderhouden. In Swalmen kreeg de kerkruimte de vorm van een diep gelegen amfiteater.⁶⁵⁴ De ‘‘ liturgische kuil’’ was te bereiken via een binnenstraat die afwisselend voor liturgische en profane doeleinden diende. In de binnenstraat plaatste Heijdenrijk het doopvont. Het was de bedoeling dat de straat en dus de kerk deel uit zouden maken van de openbare ruimte en een verbinding zouden vormen tussen het nabij gelegen winkelcentrum en een nieuw te bouwen woonwijk. Mobiel liturgisch meubilair en losse stoelen zouden het multifunctionele gebruik van de ruimte vergemakkelijken. De stoelen stonden volgens de architect symbool voor de menselijke individualiteit. Heijdenrijk bracht de gelijkwaardigheid van Woord en Offer tot uitdrukking in twee uitgebouwde sokkels in de achterwand van het priesterkoor, waarop de bijbel en het tabernakel permanent stonden opgesteld. De preekstoel stond achter het altaar, in de nabijheid van de bijbel.

5.3.2 De tentoonstelling ‘‘Nieuwe kerkbouw in Vlaanderen en Nederland’’ (1962)

Een bijzonder oecumenisch initiatief vormde de tentoonstelling ‘‘Nieuwe kerkbouw in Vlaanderen en Nederland’’ die ter gelegenheid van de Groot Kempische Cultuurdagen in het Raadhuis van Hilvarenbeek plaatsvond. Onder het motto ‘‘ontmoeting kerk en cultuur in de hedendaagse bouwkunst’’ waren foto’s en plattegronden te zien van zowel katholieke als protestantse naoorlogse kerken, aangevuld met religieuze kunst en liturgische gebruiksvoorwerpen. Gekozen was voor kerken met een overzichtelijke en eenvoudige plattegrond die geschikt waren voor een ‘‘universele christelijke eredienst’’. De selectiecommissie verantwoordde haar keuze als volgt: ‘‘Nu in Nederland, zoals ook elders in de wereld, de christelijk-oecumenische geest steeds meer onder ons gaat leven, heeft dit de laatste tijd ongemerkt en misschien ook onbewust invloed gehad op de ontwikkeling van het kerkgebouw’’.⁶⁵⁵

Met name voor België, waar weinig contact tussen de katholieken en protestanten bestond en moest worden bemiddeld door pater G. Bekaert en de Vlaamse kunstcriticus K. Elnó, was de tentoonstelling vernieuwend. De Nijmeegse hoogleraar liturgiehistorie C.J.A.C. Peeters die de inleiding van de catalogus verzorgde, liet zijn bezorgdheid blijken over de kwaliteit van de eigentijdse kerkarchitectuur. Nu er niet langer sprake was van een ‘‘vurig verlangen’’ in de christelijke gemeenschappen en het tempo van de kerkbouw zich versnelde, ontwierpen architecten slechts bouwtechnisch verantwoorde kerken in een formalistische jasje. Toch kon Peeters het de architecten niet kwalijk nemen: ‘‘(...) zijn opdracht blijft moeilijk tegenover niet te peilen of gedoofde verlangens van een gemeenschap, tegenover zeer weifelende liturgische wensen, alle dingen die concreet en inspirerend samengevat zouden moeten zijn in het programma dat de bouwheer hem verstrekt!’’.⁶⁵⁶

⁶⁵¹ Quaerens 1965, 367-368.

⁶⁵² Heijdenrijk 1966a, 198-200.

⁶⁵³ Heijdenrijk 1966b, 361-365. Zie ook: Heijdenrijk 1968, 20-23.

⁶⁵⁴ Jacobs/Wiekart 2003.

⁶⁵⁵ Nieuwe 1962.

⁶⁵⁶ Peeters 1962, 10. Voor de toespraken van C. Peeters, G. Bekaert en K. Elnó zie: Brabantia 11-12 (1962), 224-256.

Tot de twaalf geëxposeerde Nederlandse kerken van katholieke origine behoorden ontwerpen van G.J. van der Grinten, G.H.M. Holt, J.H.M. Kirch, H.M. Koldewey, de gebroeders Kraayvanger en J. Strik.

5.3.3 De St.-Adelbertvereniging: Op zoek naar het kerkgebouw van morgen (1964)

In 1964 publiceerden A.J.J. van Rooy en C.A. Smal in opdracht van de St.-Adelbertvereniging Op zoek naar het kerkgebouw van morgen.⁶⁵⁷ Deze stichting organiseerde sinds 1958 gesprekken over de nieuwe pastorale ontwikkeling in relatie tot de functie van het kerkgebouw. De vaste kern van de Gespreksgroep kerkenbouw bestond naast een aantal prominenten uit de hogere katholieke kringen, zoals prof. mr. J.J. Loeff (de katholieke afgevaardigde in de voormalige commissie-Sassen), uit de architecten W. de Bruijn en A. Schwencke. Ook de secretaris van het bisdom Rotterdam en A.J. van Rooy maakten deel uit van deze intellectuele discussiegroep. Tijdens de gesprekken koos men voor een historisch-sociologische benadering van het kerkbouwvraagstuk. Het boekje geeft dan ook een bondig historisch overzicht van de parochievorming, zielzorg en kerkbouw. Aanbeland bij de eigen tijd constateerden de auteurs dat de moderne gelovige mens geen binding met een bepaalde parochie of een bepaald kerkgebouw voelt.⁶⁵⁸ Deze mens was volgens de Gespreksgroep vooral op zoek naar een tehuis waar hij andere gelovigen kon ontmoeten om een persoonlijk gesprek te voeren. Het kerkgebouw beschouwde men daarom als een ‘platform van ontmoetingen’. ‘Onze gebouwen zijn er dan ook niet meer om iets te betekenen of tot uitdrukking te brengen, doch om - in ons nieuwe kader - gebruikt te worden in het verkeer. (...) Er komt meer ruimte voor de liturgie, de expressie van de gemeenschap. En het Godvolk is niet meer louter bij God op visite. Het wordt zelf bewoner van de kerk (...).’⁶⁵⁹ De Gespreksgroep prefereerde de kerk als een voorzieningencentrum, dat zich zou openstellen voor gelovigen die uit vrije wil komen.⁶⁶⁰ Het behoefde daarom niet langer een monument te zijn of de stedelijke omgeving te bepalen. Men onderscheidde twee soorten kerken: de kerk in een woonwijk zag men als een lokaal, bijvoorbeeld ondergebracht in een flatgebouw, de grotere kerk in het stadscentrum kon als ‘inloopkerk’ dienen. Van Rooy en Smal brachten naar voren dat de kerkbouw kampte met achterhaalde stedenbouwkundige verwachtingen.⁶⁶¹ Men ging nog uit van een kathedrale positie: een vrij liggend, hoog oprijzend kerkgebouw op een (te) groot terrein, dat vervolgens bestraat, beplant en onderhouden moet worden. De Gespreksgroep meende dat de kerk niet voor de kosten van dergelijke stadsverfraaiing verantwoordelijk kon worden gehouden.

Qua inrichting wenste men geen dwingende elementen, maar een vrije schikking van verplaatsbare meubels. Het altaar bracht men het liefst terug tot een gebruikstafel om de indruk van heiligheid te vermijden. Het sacrament kreeg niet langer een vaste plaats in de kerkrimte, maar werd pas nadat de gelovigen zich verzameld hadden, binnengedragen. Bovenal moest het kerkgebouw dienstbaar zijn in comfort, zoals de aanwezigheid van een goede verwarming, vloerbedekking, toiletten, garderobe en koffiekeuken. De biechtruimte zag men als een gespreksruimte. Ook hield men rekening met vieringen in profane gebouwen, die dan als kerk functioneerden. Opvallend aan deze publicatie zijn de overeenkomsten op het gebied van zielzorg, liturgisch meubilair en comfort met de ideeën die heersten binnen de hervormde Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting. (Zie Hst. 9.7.4)

Granpré Molière kon zich maar gedeeltelijk vinden in de stellingen van de St.-Adelbert Vereniging. In zijn laatste, in eigen beheer uitgebrachte geschrift Het huis van de twintigste eeuw [1964] deelde hij de mening over bescheidenheid als voornaamste eigenschap van het godshuis, die volgens hem bereikt kon worden door een ‘vermijden van alle technische bravoure’.⁶⁶² Granpré Molière begreep dat torens en beelden niet meer passend waren om het eigentijdse kerkgebouw herkenbaar te maken, maar anders dan de uitkomst van de gespreksgroepen van de St.-Adelbert vereniging zag hij kerken niet als puur functionele gebouwen. Hij bleef kijken door zijn middeleeuwse bril en presenteerde ‘de stilheid en verhevenheid van de bouwstijl zelf’ als nieuwe kerkelijke

⁶⁵⁷ In 1963 organiseerde de St.-Adelbertvereniging in samenwerking met de Liturgische Commissie van het Bisdom Rotterdam een studiebijeenkomst over onder meer de wenselijkheid van een oecumenisch documentatiecentrum voor kerkbouw en kerkelijke kunst. Men dacht hierbij aan samenwerking met de prof. dr. G. van der Leeuw-stichting. Zie: Van Wessem/Van Rooy 1963.

⁶⁵⁸ Van Rooy/Smal 1964, 55.

⁶⁵⁹ Van Rooy/Smal 1964, 58-60.

⁶⁶⁰ Van Rooy/Smal 1964, 66-69.

⁶⁶¹ Van Rooy/Smal 1964, 73, 78.

⁶⁶² Granpré Molière s.a. [ca. 1964], 16-18.

symboolwaarden. Granpré Molière zag de twintigste eeuw als een eeuw van de grote schoonmaak. Hij constateerde een ‘‘ont-symbolisering en een ont-esthetisering’’ van de kerkelijke kunst, een sentiment dat hij terugzag in de ‘‘ont-traditionalisering van de samenleving’’ en een ‘‘ont-mythologisering van de geopenbaarde waarheid’’. ‘‘Zo kan men ertoe komen ‘de gemeenschap der heiligen’ onder te brengen in garages en souterrains, en het materiaal voor de beelden te zoeken onder het oudroest.’’ Na dit laatste statement verkoos Granpré Molière zich in afzondering te concentreren op de ‘‘eeuwige architectuur’’. Vanaf dat moment verdween de dikwijls onbegrepen cultuurfilosoof uit het beeld.⁶⁶³ Slechts een enkeling, waaronder zijn ‘‘aartsrivaal’’ W. van Tijen zou tot enkele jaren voor zijn dood in 1972 met hem corresponderen.

De ideeën van de Gespreksgroep over de kerk als voorzieningencentrum kwamen overeen met het concept van het *civic centre*-kerkgebouw, dat in de jaren 1950-1960 richtinggevend was voor de kerkelijke presentie in het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van Amsterdam.⁶⁶⁴ Met deze centra van sociaal-maatschappelijke voorzieningen probeerde men een brug te slaan tussen de afnemende belangstelling voor het sacrale en het sociaal vormende aspect. Het kerkgebouw als *civic-centre* was in de jaren 1950 een populair gegeven in de protestantse kerkbouw en manifesteerde zich na het Tweede Vaticaanse Concilie ook bij de katholieken. Liever kozen zij voor een kerkelijk complex met scholen zoals de Pius X-kerk (1959-1960) van J. van der Laan in Slotervaart-Noord. Hier was Granpré Molière verantwoordelijk voor de opstelling van het architectenteam. Anders dan in de vroeg-naoorlogse nieuwbouwwijken had de kerk eerder een dienende dan een leidende functie. Nu steeds meer gelovigen de kerk verlieten, kreeg het kerkgebouw vaker het uiterlijk van een nederige schuilplaats. Een andere opvallende situering van kerken in het AUP betreft de concentratie van drie kerken in de Van Boshuizenstraat in Buitenveldert, die enigszins doet denken aan de stedenbouwkundige opzet van het Rotterdamse tuindorp Heyplaat uit de jaren 1920.⁶⁶⁵ Ruim veertig jaar later stelde men nog steeds een gelijkwaardige presentie van de drie hoofddenominaties op prijs, in de wijk zelf sprak men over de ‘‘straat van kerkelijke verdeeldheid’’. Ook in andere wijken van het AUP bouwde men regelmatig twee of drie kerken in dezelfde straat.

5.3.4 G. Bekaert: In een of ander huis (1967)

In 1967 publiceerde de Belgische jezuïeten pater-architectuurhistoricus G. Bekaert (1928) het eerste overzichtswerk over de twintigste-eeuwse kerkbouw in internationaal, maar vooral Duits perspectief. In In een of ander huis. Kerkbouw op een keerpunt besteedde hij aandacht aan de volgende Nederlandse kerken: de ontwerpen voor de hervormde prijsvraag van Kerk en Wereld van o.a. A. van Eyck, de St.-Nicolaaskerk te Venlo van J.G. van der Grinten, de gereformeerde kerk in Nagele van J. van den Broek en J.B. Bakema, en de door G. Rietveld en Van Tricht ontworpen hervormde kerk De Hoeksteen in Uithoorn. Bekaert had in 1958 naam gemaakt als curator van de spraakmakende tentoonstelling ‘‘Ars Sacra 58’’ in de Leuvense St.-Pieterskerk. Het betrof hier een internationaal overzicht van de invloed van de Franse *L’Art Sacré*-beweging op de religieuze kunst en architectuur van zowel vóór als na de Tweede Wereldoorlog.⁶⁶⁶ In de jaren zestig was Bekaert werkzaam als redacteur van TABK, later werd hij benoemd tot hoogleraar architectuurgeschiedenis en -theorie aan de Technische Universiteit te Eindhoven.

In zijn overzichtswerk stelde Bekaert vast dat de moderne kerkbouw - juist in een poging om bij de tijd te blijven - een uitholling van het traditionele begrip van kerkbouw had bewerkstelligd.⁶⁶⁷ De toepassing van gietijzer en beton in enkele laat negentiende-eeuwse Franse kerken beschouwde hij als een eerste teken dat niet langer het monumentale imago, maar het constructieve en functionele element van de kerkbouw prevaleerde. Dit betekende in zijn ogen een eerste stap naar de integratie van de kerkbouw in het profane leven. Het thomistisch geïnspireerde concept van de kerk als ‘‘huis voor de liturgie’’ had volgens Bekaert afgedaan, terwijl de nieuwe Constitutie over de Liturgie niet direct een oplossing bood, en als beginpunt moest worden opgevat. Hij adviseerde het kerkgebouw niet langer als een binnenkerkelijke aangelegenheid te beschouwen, maar deel uit te laten maken van de ‘‘stad van de mens’’.

⁶⁶³ Discussie 1972, 24-37.

⁶⁶⁴ Hoogewoud 2002, 241; Hoogewoud 2001, 38.

⁶⁶⁵ Hoogewoud 2001, 43-44.

⁶⁶⁶ Ars 1958.

⁶⁶⁷ Bekaert 1967, 7-14.

Onder het motto ‘‘kerk en theologie’’ werkte Bekaert vervolgens een nieuw concept voor het kerkgebouw uit.⁶⁶⁸ Geïnspireerd op het citaat ‘‘Zij braken het brood in een of ander huis’’ uit de Handelingen van de Apostelen concludeerde hij dat de eerste christenen de eucharistie op een informele wijze vierden. In een tijdperk van gesecculariseerde religie zou het kerkgebouw volgens Bekaert niet langer een sacraal monument mogen zijn, maar juist moeten zijn opgenomen in de aardse werkelijkheid. Hij idealiseerde de eenheid tussen de liturgie en de liturgische ruimte. Deze niet hiërarchische ingedeelde liturgische ruimte moest plaats bieden aan een ontmoeting van de gemeenschap. Een uitnodigend interieur zou de gemeenschap samenbrengen rond een middelpunt. Opmerkelijk is dat Bekaert de liturgie beschreef als een ‘‘happening’’.⁶⁶⁹ De ruimtelijke vormgeving van de kerk zou ‘‘de vrijheid en spontaniteit’’ van de liturgie mogelijk moeten maken. Vooral de entree, als overgang van buiten naar binnen, diende hieraan bijdragen. Dus geen ‘‘monumentale gevels of staatsiepoorten, machtige voorpleinen of vervelende parkeerplaatsen, rigiede [sic] assen of een absolute geometrie; van torens en klokken is er geen sprake meer’’.

In zijn bespreking van de liturgische objecten verwees Bekaert naar de protestantse kringen, waar men ‘‘tot in het oneindige gezeurd’’ had over de juiste verhoudingen van kansel, doopvont en avondmaalstafel.⁶⁷⁰ Na Vaticanum II was volgens hem eenzelfde soort discussie ontstaan over de koorinrichting van katholieke kerken. Bekaert interpreteerde de aandacht van de christelijke confessies voor de liturgische inrichting vooral als defensieve reactie voor het behoud van de traditionele kerkbouw in de seculariserende samenleving. Zelf streefde hij naar het loslaten van inrichtingsvormen en stelde dat het simpelweg verplaatsen van een altaar geen vernieuwing betekende. Bekaert had moeite met het altaar dat hij als een symbool van de theocratische, klerikale gemeenschapsstructuur zag. Zonder het idee geheel over te nemen, wees hij op een vinding van de Zwitserse protestantse theoloog K. Barth, namelijk een multifunctionele houten tafel die kon worden gebruikt voor de woordverkondiging, de viering van het avondmaal en als doopvont. Bekaert stelde voor de liturgische inrichting en objecten menselijker te maken. Voor de priester dus een ‘‘menselijk stoel’’ in plaats van een troonvormige zetel. Ook pleitte hij voor meer aandacht voor de plaats van het Woord, dat hij als een belangrijk onderdeel van de gewenste communicatie en het persoonlijk contact tussen priester en gelovigen zag. Bekaert was geen voorstander van ‘‘archeologisch geïnspireerde’’ experimenten met een splitsing van woord- en offerdienst. In plaats van een ambo, zag hij liever boeken op de tafel. Deze tafel mocht geen altaar zijn, maar eerder ‘‘een stuk huisraad’’, dat net als in de vroegchristelijke kerk op het gewenste ogenblik in het midden kon worden geschoven. Het koor zelf zou slechts weinig verhoogd mogen zijn, de gemeenschapsruimte kon met enkele treden worden geprofileerd. Op dit koor stond idealiter slechts één ‘‘altaar’’.

Naar aanleiding van de vernieuwde paasliturgie stelde Bekaert dat de doop allereerst symbool stond voor de ‘‘echte geboorte in de gemeenschap’’.⁶⁷¹ Een aparte plaats in een kapel of bij de kerkingang voldeed in zijn ogen niet langer. Het doopvont hoorde niet naast het altaar, maar binnen de gemeenschap. Het tabernakel plaatste hij het liefst ‘‘aan de rand van de eucharistie’’, bijvoorbeeld in een kluis of nis in de muur of eventueel op een onopvallende zuil. Een dagkapel mocht in zijn ogen geen aparte ruimte vormen. Evenmin hoorden de biechtstoelen in de dagkapel thuis, ‘‘(...) zeker niet nu de gemeenschappelijke boeteritus opnieuw ingang begint te krijgen’’.⁶⁷² Hij stelde voor sanitaire- en garderobefaciliteiten, kinderopvang en een ontvangstkamer van de pastoor onder te brengen in de omgeving van de ingang. De afgesloten sacristie wilde hij vervangen door een open kleedruimte om ‘‘verkleedpartijen, waarbij de gelovigen wachten tot de deur of het gordijn opengaat en de vertoning begint’’ te voorkomen.

Terugziend op de betekenis van de Liturgische Beweging op de kerkbouw stelde Bekaert vast, dat er rond 1900 geen relatie bestond tussen de liturgische impulsen en de kerkbouw.⁶⁷³ De Liturgische Beweging wilde volgens hem vooral de bestaande liturgische vormen - en slechts sporadisch het kerkgebouw - opnieuw levensvatbaar maken. Dat de kerkarchitectuur toch kans zag zich te vernieuwen, zag Bekaert ‘‘vooral, om niet te zeggen uitsluitend’’ als prestatie van de architecten.

⁶⁶⁸ Bekaert 1967, 20-30.

⁶⁶⁹ Bekaert 1967, 38.

⁶⁷⁰ Bekaert 1967, 41-48.

⁶⁷¹ Bekaert 1967, 48.

⁶⁷² Bekaert 1967, 50-51.

⁶⁷³ Bekaert 1967, 55.

Bekaert zag Duitsland als bakermat van de architecturale bewustwording van de relatie tussen liturgie en kerkbouw. Met deze stelling onderschatte hij de bijdrage van de Liturgische Beweging in België en Nederland aan de vernieuwing van de kerkarchitectuur.

5.3.5 **TABK (1965-1970): een ideeënprijsvraag voor kerkbouw**

Doordrongen van het ‘probleem van de kerkbouw’ besloot de Interdiocesane Commissie Kerkenbouw (ICK) in samenwerking met de redactie van het gesecculariseerde, maar nog steeds bij de katholieke kerkbouw betrokken TABK in 1968 tot het uitschrijven van een zogenaamde ‘ideeënprijsvraag kerkbouw’. De organisatie vroeg jonge architecten een kerkgebouw te projecteren in het bestaande plan voor de uitbreidingswijk Overvecht van de gemeente Utrecht. Dat een kerk zich diende aan te passen aan de planologische situatie, betekende een radicale verandering ten opzichte met de vroegere richtinggevende rol van het kerkgebouw in de stedenbouwkundige context. De organisatie wenste vooral ideeën en suggesties over de toekomstige rol van het kerkgebouw in de moderne gesecculariseerde en verstedelijkte samenleving. Kennelijk sprak de opdracht velen aan, want maar liefst vijftig christelijke en niet-christelijke architecten zonden een ontwerp in. Een expositie van de ontwerpen vond plaats in de Rijksacademie voor Bouwkunst in Amsterdam.

De jury bestond uit G. Bekaert (voorzitter), de architecten J.A. van den Berg, R.M. van Rhijn en K.L. Sijmons, aangevuld met de secretaris van de commissie kerkbouw van het bisdom Rotterdam, W.M.I. van den Ende. Typerend voor de oecumenische tijdgeest was het protestantse aandeel in de jury in de vorm van Van den Berg en Sijmons. Ook de jury kon het onbehagen over de kerkruijme niet los te zien van het onbehagen over de woonvorm en de woonwijk. In een persconferentie onderschreef Bekaert het heersende sentiment, dat de kerkbouw eerder een menselijke dan een kerkelijke aangelegenheid was. Nu er echter geen behoefte meer was aan monumentale kerkarchitectuur kon men niet langer terugvallen op regels en bepalingen. De vormgeving van de kerken lag volgens Bekaert in de handen van de gelovigen zelf.

Het prijswinnende ontwerp ‘Kresko’ was van L.J. Heijdenrijk (1932). Hij ontwierp geen kerkgebouw, maar projecteerde in het hart van het bestemmingsplan een aan een plein gelegen ‘stedelijk centrum voor gesecculariseerde liturgie’.⁶⁷⁴ In deze sociale en culturele ontmoetingsplaats zou de kerk als ‘positieve katalysator, stimulerend en bindend element’ een rol kunnen spelen. Het gebouw is volledig opgenomen in het stadsbeeld. Heijdenrijk presenteerde het vieren van de liturgie dan ook niet als een aparte sacrale aangelegenheid, maar noemde het als onderdeel van een reeks van wereldlijke functies zoals tandarts, reisbureau, café en brandweer. Andere ontwerpen droegen veelzeggende eigentijdse titels als ‘Ontmoeting’ (W. Davids), ‘Oecumene’ (D.L. Sterenberg) en ‘Omgeving’ (J.T. Boekenholt). De meeste architecten kozen voor een kerkgebouw dat was verweven in de stedelijke context, zoals een kerkcentrum met een apart protestants en een katholiek gedeelte, en zalen voor kerkelijke en sociaal-cultureel werk. Op deze wijze zou het gebouw uitdrukking moeten geven aan de gewijzigde functie van de kerk in de samenleving. Duidelijk is dat het gebouw meer functies diende te hebben dan strikt liturgische. De architecten boden de kerk een ruimte in een complex die de kerkgenootschappen vervolgens zelf van een liturgische invulling moesten voorzien. Vanwege het oecumenisch gebruik kon een altaar tevens als avondmaalstafel dienen. Ook adviseerde men het gebruik van mobiel liturgisch meubilair.

Hoewel de deelnemers geen kerkelijke bouwopdracht in het vooruitzicht was gesteld, is het frappant dat de Stephanuskerk (1968 – in 2005 buiten gebruik gesteld) in Utrecht-Overvecht vanuit een oecumenisch invalshoek is ontworpen.⁶⁷⁵ Architect L.J. Linssen ontwierp een doosvormige kerkgebouw in de stijl van de Bossche School. Mogelijk was zijn leermeester dom Van der Laan Linssen behulpzaam met de inrichting en vormgeving van het betonnen liturgisch meubilair, dat bestond uit een preekstoel, een doopvont, een communiebank, een avondmaalstafel en een verrijdbaar (!) altaar.

Interessant is de reactie van protestantse zijde in een artikel van H.R. Blanckesteijn in TABK.⁶⁷⁶ De hervormde kerk had al in 1964 een prijsvraag uitgeschreven voor een kerk bij het

⁶⁷⁴ Ideeën 1968, 464-465.

⁶⁷⁵ Endedijk 1994, 50. Op basis van de vermelding van de Stephanuskerk in deze geschiedschrijving van de gereformeerde stichting kan worden opgemaakt dat de gereformeerden mede-eigenaar van deze kerk zijn geweest. Nader onderzoek naar deze unieke kerkbouwgeschiedenis verdient aanbeveling.

⁶⁷⁶ Blanckesteijn 1968, 607.

Instituut Kerk en Wereld in Driebergen. Op basis van die ervaring bepleitte Blanckesteijn een samenwerking tussen architecten en theologen. M. Beks concludeerde dat nu het kerkgebouw geen specifieke functies meer had, het ook geen eigen vorm meer hoefde te krijgen.⁶⁷⁷ Ook het jurylid Van den Ende zag in dat de kerk eerst was ‘ontledigd’ en vervolgens onzichtbaar was geworden.

5.4. Einde van de katholieke kerkbouwhausse

In 1969, een jaar voor het afronden van de sloop van P.J.H. Cuypers’ St.-Willibrordus buiten de Veste in Amsterdam, werd de nieuwe versie naar ontwerp van de niet christelijke architect J. van Stigt aan de Van Ostadestraat geconsacreerd. (afb. 38-39) Het betonnen, multifunctionele complex met een ‘gebedsruimte’ en een dagkerk stond symbool voor een diametraal gewijzigde kijk op kerkbouw en liturgieviering. In de beginperiode van de nieuwe St.-Willibrordus hield men ‘liturgische diensten’ met een ‘intiem en naar binnen gekeerd karakter’.⁶⁷⁸ De parochianen namen deel aan de liturgische handelingen, die bovendien een begrijpelijker en minder mystieke vorm kregen. Het priesterkoor, dat hier het liturgisch centrum heette, was niet langer het territorium van de celebrant, maar ‘de plaats waar je wordt gedoopt, trouwt, rouwt, pasen en kerstmis viert’. De in 1993 buiten gebruik gestelde kerk wordt momenteel met sloop bedreigd.

Rond 1970 kwam er een vrij abrupt einde aan de katholieke kerkbouw. De laatst gebouwde katholieke kerken waren dikwijls van een onopvallend, bescheiden karakter; lage gebouwen met veel glaswanden op minder opvallende plaatsen in nieuwbouwwijken. Triomftekens in de vorm van torenbouw en kruisvormen behoorden tot het verleden. Het is alsof de architecten en kerkbesturen met deze gebouwen een meer menselijke kant van de Katholieke Kerk tot uitdrukking wilden brengen. Een aantal van deze kerken had een oecumenisch signatuur, zoals de in opdracht van de drie hoofddenominaties gebouwde Taborkerk (1971) in Purmerend. Andere kerken waren gebouwd voor multifunctioneel gebruik en maakten deel uit van een wijkcentrum.

In zijn bijdrage aan het postconciliaire Liturgisch Woordenboek Supplement (1970) beschreef de theoloog G. Lukken de invloed van de secularisatie op de liturgie en kerkbouw. Als een van de weinigen zag hij dat de aandacht voor intermenselijke waarden in de liturgie niet alleen gevolgen had voor de teksten, de riten, de symbolen, de kleding en het functioneren van de priesters, maar ook voor het kerkgebouw.⁶⁷⁹ Het posttridentijnse kerkgebouw dat als afspiegeling van het hemels Jeruzalem was bedoeld, ontwikkelde zich in het tweede kwart van de twintigste eeuw tot een sobere christocentrische gemeenschapskerk om na Vaticanum II te verworden tot een multifunctionele ruimte. De esthetische criteria bleken steeds meer te verzwakken ten gunste van goedkope, liefst gestandaardiseerde bouw en nadruk op gemeenschapsvorming en zielzorg. De ingeroepen hulp van de sociologische wetenschap concentreerde zich op de in statistieken zichtbaar te maken utiliteitsfunctie van het kerkgebouw en had nauwelijks oog voor de spirituele behoeften van de individuele gelovige. Een contingent gedesacraliseerde kerkgebouwen, die zich nauwelijks onderscheiden van bouwtypen als gymzalen en brandweerkazernes, was het gevolg.

⁶⁷⁷ Beks 1969, 78-80.

⁶⁷⁸ Van Stigt 1968, 68-69.

⁶⁷⁹ Lukken 1970, 20.

‘‘Aan een kerk is te zien wat de mensen die haar bouwden hebben gedacht over hun verhouding tot God en de wereld.’’ H.R. Blankesteijn, W.G. Overbosch, Een hut om te schuilen. Kerken van nu en morgen, Baarn s.a., [1964].

Deel II De relatie tussen liturgie en kerkbouw in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland (1816-1970)

Inleiding

In dit deel besteed ik aandacht aan de verwevenheid tussen de vraagstukken van liturgie en kerkenbouw in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1816-1970. In de loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw veranderde de kaart van protestants Nederland ingrijpend. Binnen het veelstromenland van kerkgenootschappen, die varieerden van orthodox tot vrijzinnig, bleef de Nederlandse Hervormde Kerk de grootste denominatie, gevolgd door de Gereformeerde Kerken in Nederland en haar voorgangsters.

De schetsen van de calvinistische liturgie en kerkbouw in de negentiende-eeuwse Nederlandse Hervormde Kerk in hoofdstuk 6 vormen het uitgangspunt van dit deel. In hoofdstuk 7 beschrijf ik de periode van het modernisme en de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk. Tegen de achtergrond van een theologisch verdeelde Hervormde Kerk ontstond aan het begin van de twintigste eeuw in ethisch en vrijzinnig georiënteerde kringen een belangstelling voor liturgie en kerkbouw. Vanwege zijn invloed op de hervormde kerkbouw bespreek ik in dit hoofdstuk ook het liturgisch reveil en de ideevorming over ideale (gereformeerde) kerkbouw van de voorman der mannenbroeders, A. Kuiper. De nadere relatie tussen liturgie en kerkbouw van de twee orthodoxe afsplitsingen van de Nederlandse Hervormde Kerk - de Afscheiding en de Doleantie - in de periode 1834-1940 komt aan bod in hoofdstuk 8. Na de kerkelijke hereniging van deze afgesplitste genootschappen in 1892 ontstond binnen de Gereformeerde Kerken een aarzelende belangstelling voor liturgie en kerkbouw. In hoofdstuk 9 breng ik in kaart hoe de hervormde liturgie en kerkbouw zich ontwikkelden onder invloed van synodale steun en talrijke initiatieven van zowel theologen als architecten ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse periode van wederopbouw en vernieuwing (1940-1970). Tot slot beschrijf ik in hoofdstuk 10 het ontstaan van een gereformeerd liturgisch en kerkarchitecturaal engagement, dat vanaf 1961 ondersteuning kreeg vanuit de gereformeerde synode.

Bij de bespreking van de liturgische vernieuwingen besteed ik vooral aandacht aan aspecten die van invloed zijn op de ruimtelijke indeling van het kerkgebouw. Centraal hierbij staan de verschillende inzichten over de plaats van de preek en de ontwikkeling van de sacramentsviering van doop en avondmaal, ook wel de ‘‘discussie van tafel en kansel’’ genoemd. De ontwikkelingsgeschiedenis van de orden van dienst van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken valt buiten het onderzoekskader. Ook de ontwikkeling van de protestantse liturgische gemeentezang blijft grotendeels buiten beschouwing, al hebben sleutelfiguren van de liturgische vernieuwing zich soms uitvoerig met haar vorm en inhoud bezig gehouden.¹ Het kerkorgel, en een eventueel kerkkoor behandel ik slechts in relatie tot de plaats in het kerkgebouw; de vormgeving, dispositie en (bouw)geschiedenis van het kerkorgel vallen niet binnen dit kader.² Het volgen van de ontwikkeling van de liturgische kledij en het liturgisch vaatwerk voerde in dit onderzoeksbestek evenzeer te ver.

Evenals de katholieke kerkbouw kenmerken de hervormde en de gereformeerde kerkbouw die is ontstaan in de periode 1940-1970 zich door een veelheid van publicaties, congressen, tentoonstellingen, studiebijeenkomsten en cursussen over dit thema. In dit onderzoek worden deze initiatieven van een of meerdere architecten, predikanten, theologen, redacties van tijdschriften, of een samenwerkingsverband tussen deze actoren voor het eerst in kaart gebracht. Hoewel de nadruk ligt op het inventariseren en kort beschrijven van de initiatieven, heb ik ook in dit protestantse deel getracht een aanzet te geven in het definiëren van de rol en/of betekenis ervan. Uitgebreider archiefonderzoek zou kunnen bijdragen aan het nader invullen van het in deze explorerende studie geschetste beeld.

¹ Zie hiervoor onder meer de liturgiewetenschappelijke studie: Smelik 1997.

² Voor de geschiedenis van de orgels in de gereformeerde kerk zie: Gierveld 1986, 180-198.

Hst. 6 De calvinistische liturgie en kerkbouw in de negentiende-eeuwse Nederlandse Hervormde Kerk

6.1 Het karakter van de calvinistische liturgie in Nederland³

In zijn streven terug te keren naar het Woord van God - *sola scriptura* - verwierp de reformator Johannes Calvijn (1509-1564) de ingewikkelde en vormelijke rituelen in de katholieke misviering.⁴ Hij hechtte aan de eenvoud van de liturgie en zag geen liturgische meerwaarde in het dragen van bijzondere gewaden, of het branden van kaarsen en wierook. Juist een gering aantal eenvoudige, maar met waardigheid uitgevoerde ceremoniën zou de betekenis ervan vergroten. Voor het bepalen van een verantwoorde eredienst nam Calvijn de bijbel als uitgangspunt. In de bijbel worden de sacramenten van doop en avondmaal genoemd, maar is geen uitgewerkte orde van dienst opgenomen. Calvijn concludeerde hieruit dat de vorm van samenkomst geen eeuwig, wettisch gegeven was. Volgens hem was de dienstorde afhankelijk van de tijd, de streek en het volk en diende deze naar het beginsel van betamelijkheid - in onderling overleg - tot stand te komen. Naast de schriftmatigheid is de liturgische vrijheid van de rituelen dus een belangrijk kenmerk van de calvinistische eredienst. Toch is de liturgische orde van Calvijn geen geheel nieuwe, maar een ‘gereformeerde’ liturgie. Bij de bepaling van de gebeden, gezangen, en de formulieren voor doop, belijdenis en avondmaal (kerkelijke geschriften die tijdens de liturgische handelingen worden gebruikt) oriënteerde hij zich op de oudchristelijke grondvorm van de liturgie.

Kernpunt van de liturgieviering volgens de calvinistische traditie is de prediking - de uitleg van het woord van de bijbel - voor de verzamelde gemeente. De calvinistische kerkdienst wordt geleid door een van de gemeenteleden, zijnde de voorganger, die optreedt en spreekt namens de bijeengekomen gelovigen. Om de gelovigen bij de dienst te betrekken, wordt hij in de volkstaal gehouden. Het samenzijn van de gemeente noemen calvinisten ook wel ‘de vergadering’. Een tweede belangrijk onderdeel van de calvinistische liturgie is de samenzang van de hele gemeenschap.⁵ Calvijn bepaalde dat alleen de sobere unisonale melodie hiervoor geschikt was en wees koorzang en meerstemmig zingen gedurende de kerkdienst af. In de Nederduitsch Gereformeerde Kerk zong men vanaf de zeventiende eeuw aan het begin en het einde van de dienst de door Datheen vertaalde en berijmde Geneefse Psalmen. Calvijn liet het orgel zwijgen tijdens de eredienst; ook dit zou de aandacht afleiden van de inhoud van de ‘gezongen gebeden’. Maar in Nederland kwamen na de Reformatie de kerkorgels in bezit van de stedelijke overheden en zij bepaalden dat voor en na de eredienst het orgelspel zou klinken. Calvijns afwijzing van de ‘duivelse sirene’ en de zestiende-eeuwse synodale bepalingen konden niet voorkomen dat in Nederland vanaf de zeventiende eeuw het orgel toch werd gebruikt ter ondersteuning van de samenzang.

Tijdens de calvinistische eredienst ervaart de gelovige God hoofdzakelijk door een concentratie op het luisteren, het openbare bidden en het zingen.⁶ Deze statische, meer puriteinse vorm van liturgieviering is een mentale activiteit en kan worden afgezet tegen de katholieke kerkmis, waar behalve de individuele spirituele ervaring, vooral het zien van de ceremoniële handelingen, en de omringende kunst en -architectuur, het liturgische meubilair, de voorwerpen en gewaden een belangrijke rol speelt.⁷ In de sobere calvinistische liturgie staat niet zoals in de katholieke liturgie de

³ McGrath 1997, 74. McGrath wijst er op dat het gereformeerd denken van de late zestiende en de zeventiende eeuw niet alleen is gebaseerd op de ideeën van Calvijn, maar ook op de leer van de zeventiende-eeuwse Gomarus. McGrath en andere theologen geven daarom de voorkeur aan de benaming ‘gereformeerd’. Om verwarring met de negentiende-eeuwse gereformeerde afsplitsingen van de Nederlandse Hervormde Kerk te voorkomen, is hier desondanks gekozen voor het hanteren van de term ‘calvinisme’. Na deze introductie waarin de calvinistische liturgie meer in algemene zin aan de orde komt, wordt met ‘calvinistische liturgie’ de orde van dienst van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk bedoeld die zich vanaf de jaren 1580 ontwikkeld heeft en zijn neerslag heeft gevonden in de besluiten van de Synode van Dordrecht (1618-1619) over liturgie en kerkorde. Het betreft hier dus de Nederlandse variant binnen de internationale calvinistische traditie.

⁴ Brien 1999, 47-58, 77. Het *sola scriptura*-beginsel betekende ook dat het woord van God boven de kerkleer en het pauselijke leergezag stond. Zie: Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 23.

⁵ Witvliet/Bierma 2009, 460. Witvliet en Bierma wijzen er op dat ten tijde van Calvijn het belang van de samenzang in de eredienst werd uitgedrukt door het plaatsen van de stoel van de cantor naast de kansel. In de Nederlandse calvinistische eredienst gebruikte de voorlezer-voorzanger hiervoor de lezenaar.

⁶ Calvijn was een voorstander van het knielen en opheffen van handen tijdens het gebed, maar hij schreef het niet verplichtend voor. Zie: Brien 1999, 50, 66. Zie ook: Witvliet/Bierma 2009, 459, 463-464. Witvliet en Bierma benadrukken dat in de calvinistische eredienst van de gelovigen wordt gevraagd ‘bewust aan alles mee te doen’, terwijl de gelovigen bij de laatmiddeleeuwse misviering de gelovigen alleen een passief-aanschouwende rol hadden.

⁷ Dix 1945, 312.

aanbidding van God centraal, maar de ontmoeting met God in zijn Woord. Calvinisten zien de kerk daarom als een functioneel leergebouw, huis des gebeds of gehoorzaal dat geen franje behoeft. Het kerkgebouw noch de inrichting wordt als sacraal gezien, het Allerheiligste Sacrament wordt er niet bewaard, dus God ‘woont’ er niet. De calvinist eert het kerkgebouw zolang erin gepreekt en gebeden wordt, daarna is het een bouwsel van steen en hout.⁸ Aandacht voor aardse goederen, waaronder het kerkgebouw zou afleiden van het Woord. Uit angst voor afgoderij stelde Calvijn een beeldverbod in; het afbeelden van God of Christus in een menselijke gedaante zou in strijd zijn met de eerbied voor God en zijn Zoon. Calvijn greep hier terug op het beeldverbod in de mozaïsche tien geboden, de oeroude traditie dat het verboden is God en de heiligen af te beelden. Bij het geschikt maken van bestaande kerken voor de calvinistische eredienst werden daarom alle kunstwerken met figuratieve afbeeldingen verbannen.⁹ Calvijn hoopte dat de kale, witte wanden de gelovigen zouden verheffen tot het overwegen van Gods mysteriën.¹⁰ Een ander calvinistisch denkbeeld dat een rol speelt in de vormgeving en aankleding van het kerkgebouw is het geloof in ‘de werking van binnen naar buiten’.¹¹ Bij een kerk zou het schoonste zich niet aan de buitenzijde, maar juist binnen bevinden. De ingetogenheid van de kerkarchitectuur vormt dus een afspiegeling van de deemoed, vroomheid en offergezindheid van de verzamelde gelovigen. Binnen zeer bevindelijke gemeenten kon de calvinistische soberheidscultus uitmonden in kritiek op elk schoonheidsideaal; zij prefereerden een eenvoudig kerkgebouw en simpele samenzang.

In Nederland wordt de calvinistische eredienst gehouden volgens de artikelen ‘Vande Leere, Sacramenten, ende anderen Ceremonien’ zoals die zijn vastgelegd in de Dordtse Kerkorde tijdens de Synode van Dordrecht (1618-1619).¹² Dit is geen uitgewerkte liturgie, maar een bepaling die de globale grenzen aangeeft waarbinnen de eredienst gestalte dient te krijgen. Zo is aangegeven dat de ‘dienaers’ op zondag ‘de Somma der Christelijcke leer inden Catechismo, (...) vervattet, cortelijck uytlegghen’.¹³ Ook is opgenomen welke psalmen, gebeden en lofzangen geoorloofd zijn om te zingen.¹⁴ In plaats van dat de gelovigen zachtjes gebeden in het Latijn zaten te prevelen zoals tijdens de middeleeuwse misviering, bad men tijdens de calvinistische eredienst gezamenlijk in de landstaal. Dit gebeurde zowel hardop sprekend als zingend. Tijdens het gebed namen de gelovigen een staande houding aan.¹⁵

De in de calvinistische eredienst gehandhaafde sacramenten van avondmaal en doop hebben na de Reformatie een ander accent gekregen. Calvijn was voorstander van een wekelijkse avondmaalsviering, maar de Dordtse Kerkorde bepaalde dat het avondmaal eens per twee maanden diende te worden gevierd.¹⁶ Sommige theologen menen, dat met deze sterkere scheiding van woorddienst en sacramentsdienst het calvinisme in Nederland opschoof in de richting van de Zwitserse reformator Zwingli.¹⁷ In de calvinistische traditie is het avondmaal een maaltijd waardoor God zijn gelovigen in geestelijke zin voedt.¹⁸ Alleen gemeenteleden die belijdenis hebben gedaan,

⁸ Gunning 1890, 34.

⁹ Van Laarhoven 1992, 225.

¹⁰ Witvliet/Bierma 2009, 454.

¹¹ Kruijf 1901, 210-211. Kruijf noemt eveneens de protestantse eis van ‘waarheid’ als invloedsfactor op de kerkbouw. De behoefte het karakter van een gebouw overeen te laten stemmen met zijn bestemming is echter eerder typisch negentiende-eeuws te noemen. Zie ook: Van der Woud 2001.

¹² De directe aanleiding voor het bijeenroepen van de nationale synode vormde de remonstrantie (verweerschrift) van een groep protestanten die in 1610 hun bezwaren tegen de gereformeerde leer neerlegde bij de Staten van Holland. Na hun veroordeling door de synode formeerden zij de Remonstrantse Broederschap, een relatief kleine groepering die in de tweede helft van de negentiende eeuw groeide door de aansluiting van vrijzinnige hervormden.

¹³ Zie: <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=98>: Biesterveld/Kuyper 1905, 15. Kerkordening, Nat. Syn. Dordrecht 1618-1619, Vander Leere, Sacramenten ende anderen Ceremonien, artikel LXVIII.

¹⁴ Zie: <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=98>: Biesterveld/Kuyper 1905, 15. Kerkordening, Nat. Syn. Dordrecht 1618-1619, Vander Leere, Sacramenten ende anderen Ceremonien, artikel LXIX.

¹⁵ Witvliet/Bierma 2009, 459. Zie ook: De Jong 1962, 112. De introductie van de kerkbank beperkte de beweeglijkheid van de gelovigen. Als oplossing koos men een staande bidhouding voor de mannen, de vrouwen mochten tijdens het bidden blijven zitten. De staande bidhouding bleef in bevindelijke kringen tot in de twintigste eeuw in gebruik.

¹⁶ Zie: <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=98>: Biesterveld/Kuyper 1905, 15. Kerkordening, Nat. Syn. Dordrecht 1618-1619, Vander Leere, Sacramenten ende anderen Ceremonien, artikel LXIII. Zie ook: Witvliet/Bierma 2009, 461. Afwijkend van de middeleeuwse gewoonte, waarbij de gelovigen eenmaal per jaar zelf deel mochten nemen aan de eucharistie, werd nu van de gelovigen verwacht dat zij elke keer aan het sacrament van het avondmaal deel zouden nemen.

¹⁷ Brienen 1999, 79; De Jong 1962, 113.

¹⁸ Witvliet/Bierma 2009, 461.

mogen aan het avondmaal deelnemen. Om elke verwijzing naar een offermaaltijd te vermijden, gebeurt dit staand of zittend aan een lange smalle tafel in plaats van aan het altaar, zoals bij de katholieke eucharistie. Volgens de kunsthistoricus J. Vrieze wenste Calvijn geen vaste attributen, zoals een avondmaalstafel of een doopvont in het kerkgebouw.¹⁹ Alleen voor de avondmaalsdienst stelde de koster een met een linnen gedekte schragentafel op. Hierop stond het (meestal) tinnen avondmaalsgerei gereed: een grote schaal met in repen gesneden tarwebrood, enkele borden en bekers en een paar kannen gevuld met rode wijn. (afb. 1)

De doop was voor Calvijn niet langer een afzonderlijke heilige handeling in een doopkapel. Hij verenigde ‘het Woord met het doopwater’, dat wil zeggen dat de doop na de preek in aanwezigheid van de gehele gemeente plaatsvond. Hiermee bracht hij het sacrament terug in de kerkdienst. De Dordtse artikelen over de doop schrijven voor dat bij de doopsbediening de vastgestelde ‘formulieren vande instellinghe ende gebruyck des Doops’ worden gebruikt.²⁰

Het calvinisme onderscheidt zich in ritueel opzicht van andere protestantse stromingen, zoals het lutheranisme en zeker van het anglicanisme. Deze stromingen kunnen als hoogliturgisch worden beschreven, dat wil zeggen dat tijdens de liturgieviering aandacht wordt besteed aan een verzorgde of zelfs esthetische uitvoering van de rituelen. Meerstemmig koorgezang afgewisseld met gemeenschappelijk zingen maakt deel uit van dit gevoel voor decorum. De komst van lutheranen in de Noordelijke Nederlanden dateert van het einde van de zestiende eeuw. Een groeiend aantal lutherse immigranten verspreidden zich in verschillende grote en middelgrote steden als Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Leiden, Woerden en Middelburg. De lutheranen moesten zich staande houden tussen het calvinisme en het katholicisme. Dit is in zekere mate terug te zien in de lutherse eredienst, waar een gelijkwaardige aandacht uitgaat naar Woord en sacrament. In een luthers kerkgebouw staat de vaste avondmaalstafel of altaartafel opgesteld voor de centrale kansel, de tafel bevindt zich op de grens van het koor en het kerkschip. Tijdens de lutherse avondmaalsviering, die meestal vier keer per jaar wordt gevierd, deelt de predikant de communie uit in de vorm van een hostie.²¹ De predikant bevindt zich achter de altaartafel en is naar de gemeente toegekeerd. De doop werd aanvankelijk na afloop van de dienst bediend, later bij voorkeur tijdens de dienst. Hiervoor gebruikt men het doopvont dat voor de avondmaalstafel staat opgesteld. Een zijwaarts geplaatste lezaar is voor bijbellezingen bedoeld. In oude als schuilkerk gebouwde kerken was het liturgisch podium oorspronkelijk afgeschermd door een doophek of een laag houten schot.

De introductie van het anglicanisme in Nederland volgde pas in de negentiende eeuw. Deze geloofsrichting was tot na de Tweede Wereldoorlog slechts in een drietal grote steden, Den Haag, Rotterdam en Utrecht, met bescheiden groepen gelovigen vertegenwoordigd. De Anglicaanse liturgie is vastgelegd in het Book of Common Prayer (1662) en vertoont overeenkomsten met de lutherse liturgie qua inrichting van het koor met het doopvont, lezaar, kansel en altaar.²² Tijdens het bidden nemen de gelovigen een knielende houding aan.

Vanaf de Dordtse kerkorde boden de vastgelegde liturgische formulieren voldoende waarborg voor het voltrekken van een eredienst in de calvinistische traditie. Bij leerstellige geschillen nam de synode tuchtmaatregelen. Het ontbreken van een controlerend kerkelijk orgaan bracht predikanten op den duur in de verleiding vrijer om te gaan met de liturgische richtlijnen. Een verandering trad op vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw toen niet alleen leraren, maar ook kerkleden in toenemende mate afweken van de oorspronkelijke rechtzinnige leer.²³ Orthodoxe gelovigen hadden moeite met de verminderde waarde die werd gehecht aan het gezag van de belijdenisgeschriften en de

¹⁹ Vrieze 1986, 65, noot 23.

²⁰ Zie: <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=98>: Biesterveld/Kuyper 1905, 15. Kerkordening, Nat. Syn. Dordrecht 1618-1619, Vander Leere, Sacramenten ende anderen Ceremonien, artikel LVIII. Het instellingsformulier refereert aan de instelling van de doop als onderdeel van de zendingsofdracht van Christus aan zijn apostelen, zoals beschreven in Handelingen.

²¹ Zie: Visser 1983, 68-69. Zie ook: Estié 2007, 128. Zowel de Evangelisch-Luthers en als de afgescheiden Hersteld Evangelisch-Luthers en vierden rond 1830 het avondmaal vijf keer per jaar. Na de hereniging van de lutherse geloofsgenootschap in 1947 volgde de invoering van een nieuwe liturgie en nam de frequentie van de avondmaalsviering toe.

²² In Den Haag kwam deze gemeenschap tussen 1872 en 1945 bijeen in de English Church of St. John and St. Philip in het Bezuidenhout, ontworpen door H. Vale. De Anglicaanse gelovigen in Rotterdam zijn vanaf 1913 gehuisvest in de St. Mary Anglican Episcopal Church naar ontwerp van J. Verheul. Ook de Utrechtse Holy Trinity Church van architect P.J. Houtzagers stamt uit 1913.

²³ Impeta 1961, 101. Zie ook: Abels/De Groot 2006, 525.

doopformulieren. In deze periode kreeg de vaderlandse kerk niet alleen te maken met een teruglopend kerkbezoek, ook onder het resterende kerkvolk heerste een geestelijke lauwheid.

Treffende beschrijvingen van de geloofshouding onder hervormde gelovigen in het begin van de negentiende eeuw zijn te vinden in het tijdschrift Magazijn voor den Openbaren Godsdienst en deszelfs onderscheidene deelen (1804) onder redactie van de Friese predikant H.W.C.A. Visser.²⁴ Medewerkers in den lande berichtten over lege kerken in Brabant waar ‘de leeraar in zijn kerk meer pilaren dan toehoorders telt’ of over onwillige mannen in de kop van Noord-Holland die tijdens de dienst buiten bleven of achter in de kerk stonden te praten. Met zijn liturgisch tijdschrift *avant la lettre* deed Visser een geslaagde poging de gevolgen van de liturgische onzekerheid in kaart te brengen. Tegelijkertijd kan de periode vóór 1816 worden gezien als een fase waarin predikanten tradities toetsten en zochten naar nieuwe formuleringen, aangepast aan hun eigen tijd.²⁵

6.2 De liturgische consequenties van het Algemeen Reglement (1816) en de synode van 1817

Een nieuwe tijd brak aan met de godsdienstpolitiek van koning Willem I. Een speciaal ‘Departement voor de Hervormde en andere Eerediensten, behalve den Rooms-Katholieken’ zag vanaf 1814 toe op de gang van zaken binnen de Hervormde Kerk. Het hoofd van dit departement maakte deel uit van het bestuur van de synode.²⁶ Het Algemeen Reglement van 1816 bepaalde dat de synode een primair bestuurlijke taak kreeg.²⁷ De Hervormde Kerk werd nu een hiërarchische, centraal geleide kerk met een vijflaagse structuur bestaande uit de koning, de algemene synode, de provinciale kerkbesturen, de classicale besturen en de kerkenraden. De bestuurlijke macht lag bij de kerkelijke besturen en niet bij de ambtsdragers. De synode mocht zich niet met leerstellige geschillen bezighouden en had dus geen kerkordelijke gezag om toe te zien op het functioneren van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. De kerkhistoricus A.J. Rasker noemde dit ‘de bron van alle kerkelijke problemen in de gehele negentiende eeuw’.²⁸ Met het Algemeen Reglement verving koning Willem I de oude ‘Kerkorde’ gebaseerd op de Dordtse leerregels feitelijk door een Reglementenbundel.²⁹

Na een klaagzang over de godsdienstige en zedelijke onverschilligheid binnen de Hervormde Kerk bezon de algemene synode zich in 1817 op de uitvoering van de liturgie.³⁰ Men probeerde vooral orde op zaken te stellen en leiding te geven.³¹ Er volgden adviezen en voorschriften ter verbetering van de inrichting van de eredienst. Om de liturgie meer aan te laten sluiten bij het gemoed van de gelovigen dienden predikanten aandacht te besteden aan een meer stichtelijke bediening van doop, belijdenis en avondmaal. De synode stelde vier avondmaalsvieringen per jaar verplicht. Het communiceren aan een in het midden van de kerkruimte geplaatste tafel had de voorkeur van de synode. In lijn met de egalitaire ideeën van de Franse Revolutie bepaalden rang en stand niet langer de plaats aan de avondmaalstafel. Speciale doopdiensten waarbij het doopformulier met gepaste ernst werd gelezen, moesten het belang van de doopplechtigheid benadrukken. Deze nieuwe liturgische inzichten droegen bij aan een subtiele verandering in de inrichting van het kerkgebouw. In sommige kerken verving men het losse doopbekken, dat de koster voorheen alleen ter gelegenheid van de doop in een houder aan de kansel of het doophek plaatste, door een vast doopvont of een doopbekken op een standaard.³²

De synode kwam tevens tegemoet aan de bestaande praktijk van het gebruik van de liturgische formulieren en bracht kleine aanpassingen aan.³³ Hoewel er geen nieuwe formulieren verschenen, hadden de oude Dordtse formulieren toch aan waarde ingeboet. Van de nieuwe liturgische bepalingen ging geruime tijd een landelijk uniformerende werking uit. Binnen deze structuur waren predikanten nog altijd vrij om een eigen orde van dienst samen te stellen en bleven lokale liturgische tradities bestaan. Na de ordemaatregelen in 1817 zou de synode zich tot 1853 slechts incidenteel met de

²⁴ Honders 1972, 167-168.

²⁵ Honders 1972, 171, 175

²⁶ Rasker 1981, 40-41.

²⁷ Rasker 1981, 29, 267.

²⁸ Rasker 1981, 29.

²⁹ Impeta 1961, 53. Vanwege het ontbreken van informatie over de rol van de liturgie in de Nederlandse kerkgeschiedenis in recent uitgegeven handboeken, gebruik ik hier een relatief oudere bron.

³⁰ De Jong 1996, 11-17; Bos 1999, 78, 106-107; Van der Laarse 2000, 9. Zie ook: Rasker 1981, 26-27.

³¹ Honders 1972, 164.

³² Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 207; Bos 1999, p. 60.

³³ De Jong 1996, 16-20.

liturgische aangelegenheden bezighouden.

Met name op het platteland en in middelgrote plaatsen ontstond onvrede over de geest van de Verlichting die sprak uit het Algemeen Reglement en de synodale bepalingen. Dit leidde tot protest van traditioneel calvinistische gelovigen die zich steeds minder thuis voelden in hun gemeente. In plaats van de kerkdienst te bezoeken, verkozen deze ‘bevindelijken’ in conventikels of gezelschappen bijeen te komen om zich te concentreren op de oude gereformeerde leerstukken van de Dordtse Synode.³⁴ Ook sympathiseerden zij met de ideeën van het achttiende-eeuwse methodisme. Een andere orthodoxe laag binnen de Hervormde Kerk raakte vanuit ongenoegen met het rationalisme geïnspireerd door de individuele geloofsbeleving van het Reveil.³⁵ Deze geestelijke opwekkingsbeweging ontstond aan het begin van de negentiende eeuw in verschillende Europese landen. Aanhangers van het Reveil toonden een grote maatschappelijke betrokkenheid in de vorm van armenzorg, zending, evangelisatie en christelijk onderwijs. Deze ‘evangelisatiën’ organiseerden eigen samenkomsten en bouwden vanaf 1860 tientallen evangelisatiegebouwen, lokalen en wijkgebouwen.³⁶ In zijn algemeenheid hechtten orthodoxen waarde aan de belijdenisgeschriften, een strikte naleving van de bijbel en het uitoefenen van leertucht. Vanuit deze calvinistische waarden en normen ontwikkelden zij een distantie tot de esthetica en een behoefte aan eenvormigheid en eenvoud.

In 1834 verlieten onder meer in Groningen en Noord-Brabant de eerste groepen bevindelijken definitief de kerk. Ze wilden hun kerkdiensten inrichten naar de oude kerkelijke liturgie en kerkordening, zoals opgesteld door de Dordtse Synode. Vele gemeenten volgden en de Afscheiding verspreidde zich in een brede band van het noorden van Nederland naar Zeeland.³⁷ In 1869 verenigde een groot deel van de afgescheiden gemeenten, zoals de Christelijk afgescheiden gemeenten en de Gereformeerde Kerken onder het Kruis, zich in de Christelijke Gereformeerde Kerk. (Zie: Hst. 8)

Kort na de Afscheiding gingen in de Hervormde Kerk stemmen op over de nalatigheid in het gebruik van de formulieren.³⁸ De synode in 1836 bleef echter bij haar standpunt over de vrijheid van het gebruik. In 1853 en 1854 boog de synode zich weer over de inrichting van de eredienst.³⁹ Ze adviseerde nu het avondmaal niet alleen op Paasdag, Pinksterdag en Kerstdag te vieren, maar - zoals destijds in de Dordtse Kerkorde was opgenomen - ook op Goede Vrijdag. De behoefte aan een avondmaalsdienst op Goede Vrijdag had te maken met een veranderende visie op het sacrament. Onder invloed van liberaal denkende theologen en predikanten verschoof de betekenis van het avondmaal in de richting van een herdenkingsmaaltijd. Een viering op Goede Vrijdag zou de plechtigheid van die dag verhogen. Pas in 1863 besloot de synode het reglement van de kerken aan te passen aan de diffuse situatie rond de erediensten. De predikanten werden nu, afhankelijk van de behoefte van de gemeente, vrij gelaten om de liturgische formulieren al dan niet te gebruiken.⁴⁰ De maatregelen bevestigden de toenemende invloed van de gemeenten, en boden tegelijkertijd orthodoxe predikanten de mogelijkheid zich aan bepaalde liturgische tradities te houden. In de jaren hierna zette de liberalisering van de liturgische voorschriften zich voort.⁴¹ Vanaf 1870 was het doopformulier niet langer verplicht en in 1872 wijzigde de synode de driemaandelijke verplichting tot de avondmaalsviering in een ‘geregelde’ viering.

Hoewel de door individualisme en subjectivisme gevoede liturgische vrijheid het reconstrueren van de laat negentiende-eeuwse hervormde eredienst bemoeilijkt, kan worden gesteld dat het gebrek aan structuur en gezag op den duur een ondermijnend effect had op de uniformiteit van

³⁴ Knippenberg 1992, 66. De oorsprong van de bevindelijk-orthodoxen is gelegen in de zeventiende-eeuwse Nadere Reformatie.

³⁵ Impeta 1961, 101-102. Impeta wijst op de invloed van rampen rondom 1830, zoals de cholera-epidemie en de oorlog met België, die door deze orthodoxen werden geïnterpreteerd als roepstemmen tot bekering.

³⁶ Endedijk/Vree 2002a, 11-12.

³⁷ Knippenberg 1992, 68-69. Zie ook: Kloek/Mijnhardt 2001, 210. Kloek en Mijnhardt wijzen erop dat de Afscheiding niet alleen is bepaald door een ongenoegen over de verlichte koers van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar ook door de sociale achtergrond van de leden van de afgescheiden gemeenten. Zie ook: Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 49. Van Swigchem noemt behalve de vrijzinnigheid ook het door koning Willem I ingevoerde synodale bestuur van de Hervormde Kerk als oorzaak van het verzet voorafgaand aan de Afscheiding.

³⁸ De Jong 1996, 31.

³⁹ De Jong 1996, 31.

⁴⁰ De Jong 1996, 32-34.

⁴¹ De Jong 1996, 44.

de eredienst.⁴² Het negeren van de vastgestelde liturgische teksten leidde niet tot kerkrechterlijke sancties.⁴³ Wel bestonden er lichte straffen voor dominees die de maximale preektijd overschreden.

6.3 De inrichting van het hervormde kerkgebouw rond 1850

Om de invloed te kunnen analyseren van de nieuwe, liturgische kijk op de hervormde kerkbouw die zich in Nederland vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voordeed, geef ik hier een schets van de hervormde kerkbouw in Nederland rond 1850. De kerkgebouwen die rond dit jaartal in gebruik waren voor de hervormde eredienst laten zich *grosso modo* in twee groepen onderverdelen. De eerste groep bestaat uit de erfenis van het katholicisme, terwijl de kerken uit de tweede groep door de gereformeerden zelf zijn gebouwd. Niet besproken worden hier de (voorheen) gereformeerde schuilkerken in sommige delen van Limburg, waar na de Reformatie de middeleeuwse kerken in katholieke handen bleven.

6.3.1 Kerkgebouwen uit de katholieke erfenis

Tijdens de jaren 1580 hadden de gereformeerden *en masse* de monumentale stadskerken en kleinere dorpskerken voor de openbare eredienst in gebruik genomen. De langgerekte basilicale kerken met hun grote priesterkoren voldeden uitstekend aan het ceremoniële karakter van de katholieke eredienst, maar waren minder geschikt voor een vergadering van gelovigen rond het Woord. Over het algemeen accepteerde men de kerkruimte zelf als een vaststaand gegeven.⁴⁴ Het ruimtelijk concept van de hallenkerk met een schip als middenplein, dat in de vijftiende eeuw geliefd was bij de bedelordenkerken om hun volkspreken te kunnen houden, voldeed echter beter aan de protestantse wensen.⁴⁵

De rijk gedecoreerde interieurs van deze kerken met hun typische katholieke meubilair moesten worden aangepast aan de calvinistische eredienst. Deze eerste herinrichtingsfase voltrok zich in de loop van de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Over muurschilderingen ging de witkwas, de moeilijk bereikbare gewelfschilderingen liet men meestal met rust. Altaren, doopvonten, schilderijen, beeldhouwwerk en figuratieve gebrandschilderde ramen pasten niet in de gereformeerde geloofsopvatting en werden kapotgeslagen of verwijderd. Wat overbleef was een gezuiverd kerkgebouw waarin de oorspronkelijke ruimtewerking en het lijnenspel weer tot hun recht kwamen.⁴⁶ De lichtval door de heldere beglazing droeg in belangrijke mate bij aan de sfeerwerking van de protestantse kerkgebouwen uit deze eerste fase. Als nieuwe eigenaar gaf de lokale overheid de gereformeerde kerk vanaf de periode 1630-1640 steeds meer de functie van een staatskerk, al was zij dat strikt genomen niet. Deze voornaamheid uitte zich in nieuwe kerksieraden - in de vorm van wapen-, psalm-, rouw- en kerkborden, maar ook grafzerken, praalgraven en gebrandschilderde glazen met wapens, versjes en bijbelse voorstellingen maakten deel uit van de protestantse aankleding van de kerk.⁴⁷ De gereformeerden kregen de kerkelijke gebouwen en goederen vervolgens ‘*ad pios usus*’ (voor vroom gebruik) ter beschikking. De lokale overheid bleven dus zeggenschap houden over het klokgelui, het orgelspel en de inrichting van de kerken.⁴⁸ Ook handhaafde zij de oorspronkelijke parochie-indeling.

In vergelijking met de sobere bedehuizen of vermaningen van andere protestantse groepen zoals de hernhutters of de doopsgezinden behoorden de gereformeerde publieke kerken tot de ‘hoge’ richting.⁴⁹ Maar ook aan de gereformeerde kerkgebouwen kan men dikwijls aan de mate van decoratie aflezen in hoeverre kerkelijke gemeenten tot de ‘hoge’ dan wel tot de ‘lage’ richting binnen de

⁴² Staples 1983, 27.

⁴³ Staples 1983, 29; De Jong 1962, 112.

⁴⁴ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 73. Zie ook: Van der Harst 2004a, 53-60; Ottenheym 2007, 373-384.

⁴⁵ Mönlich 1979, 19.

⁴⁶ Van Swigchem 1970, 15, 19.

⁴⁷ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 255-295. Zie ook: Van Asselt/Abels 2006, 437. Opmerkelijk is dat beide auteurs zonder verantwoording de architectuur en inrichting van het kerkgebouw behandelen onder de subparagraaf ‘De liturgie’. Zie ook: Van Swigchem 1970, 21. Interessant is dat Van Swigchem hier stelt dat de verwijdering van de puriteinen mede in de hand werd gewerkt doordat het gereformeerde kerkinterieur van de eerste fase, werd overstemd door onzuivere bijgeluiden.

⁴⁸ De Jong 1962, 111.

⁴⁹ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 83.

Kerk behoorden. Interessant is dat deze kerken een materiële uitdrukking vormen van de oorspronkelijke verwevenheid tussen het lokale burgerlijk bestuur en kerk.

De belangrijkste ruimte van de oude katholieke eredienst, het priesterkoor, verloor haar liturgische functie en werd in het gunstigste geval afgeschermd door de plaatsing van een herenbank voor het koorhek. Kort na de Reformatie gebruikte men het koor nog als tweede liturgische ruimte met een eigen preekstoel voor de avondmaalsviering en de huwelijksbevestiging.⁵⁰ Soms vond er een verbouwing plaats en kreeg het priesterkoor een nieuwe functie als dienstlokaal.⁵¹ In enkele gevallen koos men voor de sloop van het priesterkoor of een vergroting van de kerk door het wegbreken van zuilen. Ontdaan van alle bekritiseerde meubel- en kunststukken kon de herinrichting beginnen. Als uitgangspunt diende de houten preekstoel die op last van de overheid meestal haar plaats tegen een van de zuilen van het schip behield.⁵² Om de verstaanbaarheid van de predikant te verhogen, bevestigde men een groot houten klankbord of ‘schelp’ boven de preekstoel. Een rechthoekige balustrade - ook wel doophek genoemd - begrenste het nieuwe liturgische richtpunt.⁵³ In de aldus ontstane ‘dooptuin’ vond de doopplechtigheid plaats. Voor deze plechtigheid bevestigde de koster een tinnen of koperen bekken aan de voet van de kansel of het doophek.⁵⁴ Binnen de dooptuin vond eveneens de individuele geloofsbelijdenis en de soms voorkomende persoonlijke openbare schuldbelijdenis ‘voor God en de gemeente’ plaats.⁵⁵ De lezenaar was geïntegreerd in het doophek of stond los voor het doophek. Aan weerszijden van de kansel stonden de banken voor de leden van de kerkenraad. Met de introductie van de dooptuin verliet men bewust de binnen de katholieke geloofsbeleving zo belangrijke west-oost-as.⁵⁶ De nieuwe dwarsrichting vereenvoudigde een brede scharing van de gelovigen rond de dooptuin en zou een belangrijke inspiratiebron vormen voor hervormde en gereformeerde kerken in latere eeuwen. Kenmerkend is tevens de veranderde samenhang tussen ruimten als het koor, transept, schip en zijbeuken; deze waren niet langer liturgisch-hiërarchisch geordend en konden een vrijere functie van ‘overruimte’ vervullen.

De van de katholieken ‘overgenomen’ boedel ontbeerde fatsoenlijk zitmeubilair. Dit had te maken met het feit dat - zeker in stadskerken - de middeleeuwse misviering aan een groot aantal verschillende altaren had plaatsgevonden. Om daadwerkelijk als gemeente bijeen te kunnen komen, introduceerden de protestanten zitplaatsen in de vorm van herenbanken, kolombanken voor de notabelen, en eenvoudige banken en stoelen voor het gewone kerkvolk. Deze rangschikte men groepsgewijs in een carré of rechthoek om de dooptuin. De verhoogde en soms overhuifde herenbanken met twee of meer zitrijen en een hoog achtershot vormden de buitenzijde van het bankenplan. Het bankenplan, dat vanwege de huurprijzen een bron van inkomsten voor het kerkbestuur was, vormde zo een afspiegeling van de in klassen en standen gescheiden samenleving.⁵⁷

Na de omwenteling in 1795, die een einde maakte aan de nauwe band tussen kerk en staat, verwijderde men in veel hervormde gemeenten de pilaarbanken.⁵⁸ In zeer grote stadskerken bood dit ruimte voor een herinrichting volgens de contemporaine rationele ideeën. In het schip ontstond ‘een preekkerk in een kerk’, een gesloten opstelling in de vorm van een door schotwerk omgeven amfiteater, zoals in de St.-Janskerk in Gouda. (afb. 2) Binnen in de ‘kuip’ stonden oplopende bankenblokken in schachten opgesteld in de richting van de preekstoel. De kleine dooptuin bood geen ruimte voor de avondmaalsviering. Hiervoor gebruikte men een van de zijbeuken, de ruimte vóór het koor of zelfs het priesterkoor.⁵⁹ In kruisbasilieken, waar ook de transepten volstonden met banken,

⁵⁰ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 67.

⁵¹ Mönnich 1979, 20.

⁵² Steensma 1982, 45; De Jong 1962, 111. De overheid bepaalde niet alleen het tijdstip van klokgelei, maar ook waar de houten preekstoel moest worden geplaatst zodat de preek zo verstaanbaar mogelijk zou zijn.

⁵³ Zie ook: Ozinga 1929, 3. Volgens Ozinga kan het doophek worden opgevat als een protestantse vorm van het katholieke gebruik om met behulp van een koorhek of oxaal een scheiding aan te brengen tussen koor en lekenkerk.

⁵⁴ In enkele gevallen, zoals in de in de zeventiende-eeuwse herbouwde protestantse kerk te Hoogwoud, plaatste men het oude doopvont van de katholieken voor het doophek. Het is niet duidelijk of dit doopvont in de oorspronkelijke kerk een rol in de protestantse eredienst heeft vervuld. Zie: Steensma 1982, 117-119; De Jong 1962, 113; Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 71.

⁵⁵ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 199.

⁵⁶ Van Swigchem 1970, 16.

⁵⁷ Ozinga 1929, 3.

⁵⁸ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 99, 121.

⁵⁹ Steensma 1982, 26.

verschoof de preekstoel naar de viering. De plaats van het orgel bleef gehandhaafd. Middeleeuwse orgels waren vaak aan de noordzijde aangebracht, zoals te zien is op Saenredams tekening van de Dom van Utrecht. Bij het steeds groter worden van de orgels in de zestiende eeuw was de ophanging van de orgels boven de scheibogen technisch niet meer mogelijk, vanaf de zeventiende eeuw werd de westzijde gangbaarder. In de negentiende eeuw kwam een plaatsing van het orgel tegen het koorschot of sluitwand onder de triomfboog dikwijls voor, zoals te zien is bij de hervormde kerk in Ginneken. (afb. 3) De vroegere doopkapel en de sacristie kregen nu een nieuwe bestemming als consistoriekamer, deze vergaderruimte van de kerkenraad diende tevens als kleedkamer voor de predikant.

In de loop van de negentiende eeuw deed zich in veel kerken een tweede herinrichtingsfase voor. Het in 1810 uitgevaardigde verbod om te begraven in de kerk bood de mogelijkheid meer vaste banken in de kerk te plaatsen, soms zelfs in het koor. In verschillende kerken koos men nu voor een lengtegericht bankenplan met een preekstoel aan het einde van de ruimte.⁶⁰ De vaste banken beperkten de ruimte voor het plaatsen van lange avondmaalstafels, zodat men overging op een groepsgewijze viering aan een kleinere tafel. Een derde golf van herinrichtingen voltrok zich in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen vanwege de hoge stookkosten koorpartijen werden dichtgetimmerd. De vrijgekomen kooruimte kreeg dikwijls een multifunctionele bestemming als kerkenraadskamer, school en rommelhok.⁶¹ In tientallen kerken verhuisde de preekstoel naar een centrale plaats voor het koorschot.⁶²

Een ander inrichtingsschema uit de eerste helft van de negentiende eeuw betreft de opstelling van banken in een cirkelvorm.⁶³ Dit door architecten gepropageerde rationele ideaaltype paste bij de eigentijdse behoefte aan saamhorigheid en concentratie tijdens de dienst. Het cirkelvormige bankenplan werd zowel toegepast in nieuwgebouwde kerken met een ronde of kruisvormige plattegrond als in laatgotische basilicale kerkjes. Met name in Twente en de Achterhoek vervuilde men het oude kerkmeubilair inclusief doopvont en preekstoel voor een cirkelvormig bankenplan. (afb. 4)

In de inrichting van de protestantse kerken uit de katholieke erfenis werken vooral de liturgische inzichten van de calvinistische eredienst door. De belangrijkste wijziging betreft de introductie van een op de preekstoel gericht statisch bankenplan. Het aflezen van lokale liturgische tradities aan het kerkinterieur beperkt zich tot de vorm van het bankenplan, de opstelling en hoogte van de (al dan niet vernieuwde) kansel, de locatie van de avondmaalsviering en de eventuele aanwezigheid van een permanent opgesteld doopvont of doopbekken op een voetstuk. Ook de al dan niet aanwezige kerksieraden en gebrandschilderde glas-in-loodvensters zeggen iets over de signatuur van de gemeente. Geconstateerd kan worden dat in de heringerichte kerken uit de katholieke erfenis in het liturgisch middelpunt rondom de preekstoel geen verwijzingen naar de sacramenten van doop en avondmaal aanwezig waren. De inrichting van deze kerken weerspiegelt de groeiende dominantie van de preek in de negentiende-eeuwse zondagsdienst.

6.3.2 Kerkgebouwen volgens het calvinistische liturgische concept

De tweede groep kerkgebouwen die rond 1850 voor de hervormde eredienst in gebruik waren, bestond uit nieuw gebouwde kerken volgens het calvinistisch liturgische concept. Ten tijde van de Republiek bestond er weinig noodzaak tot nieuwbouw van kerken. De staat was immers eigenaar geworden van een overdaad aan kostbare oude kerken. Alleen in steden of wijken waar de bevolking zich snel uitbreidde of waar kerken bouwvallig waren geworden, verreezen vanaf het begin van de zeventiende eeuw nieuwe gereformeerde kerken.⁶⁴ De door de staat gefinancierde kerkbouw paste qua uitvoering, grootte en ligging bij de representativiteit van de publieke kerk.⁶⁵ Architecten bouwden in de heersende Hollandse renaissancestijl, die bovendien goed aansloot bij de liturgisch gewenste

⁶⁰ Steensma 1982, 45.

⁶¹ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 211.

⁶² Steensma 1982, 45.

⁶³ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 123.

⁶⁴ Binnen de groep geërfde katholieke kerken voldeden de eenbeukige dorpskerken beter aan de protestantse liturgische eisen dan de meerbeukige stadskerken. In het geval van herbouw of nieuwbouw van dorpskerken koos men daarom dikwijls voor een gelijkvormige plattegrond. Zie: Ozinga 1929, 5. Zie ook: Van der Harst 2004a, 62-76.

⁶⁵ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 57. Zie ook: Van Asselt/Abels 2006, 437.

centrale ruimtewerking.⁶⁶ Voorbeelden van kerken waar de gelovigen zich schaarden om de centraal opgestelde preekstoel zijn de achtkantige koepelkerk in Willemstad (1596-1607), en de kruiskerken te Renswoude (1641), Groningen (Noorderkerk, 1665) en Haarlem (Nieuwe Kerk, 1649). Hoewel er in de achttiende eeuw weinig behoefte was aan nieuwe gereformeerde kerken, zette de centraliserende tendens voort, zoals te zien is bij de kruisvormige kerk (1741 - ingestort in 1843) in Westzaan en de koepelkerk in Berlicum (1779).⁶⁷

In Amsterdam bouwden de gereformeerden een krans van zes kerken om de binnenstad: vier stenen kerken en twee houten kerken.⁶⁸ De Zuiderkerk (1603-1611) en de Westerkerk (1620-1631) van bouwmeester Hendrick de Keyser tonen een nieuw kerkbouwtype: de preekkerk zonder koor. De steekcapen ter hoogte van het tweede en vijfde travee van deze basilicale kerken onderstrepen de dwarsas en geven een centraliserend effect. Toch bleef De Keyser met deze pseudo-basilieken dicht bij de nadagen van de gotiek. Door de afwezigheid van grafmonumenten, kerkborden en gekleurde glazen zijn beide kerken veel soberder dan de hergebruikte middeleeuwse kerken.

In enkele gevallen ontwierpen zowel zeventiende- als achttiende-eeuwse architecten - geheel in de lijn van de gotische traditie - kerken met een ronde, drie- of meezijdige koorafsluiting.⁶⁹ De absiden van de drieschepige kerk in Schermerhorn (1636) en de kruiskerk te Noord-Schermer (1663) kregen geen liturgische bestemming. (afb. 5) Qua inrichting herinneren deze kerken aan de heringerichte katholieke kerken. Wit gepleisterde muren, blanke glas-in-loodramen soms voorzien van een gebrandschilderd wapenschild, natuurstenen vloeren en dikwijls een overvloed aan lege ruimte vormen de achtergrond waartegen de zware bruin geschilderde eikenhouten banken, preekstoel en doophek afsteken. Aan het plafond hangen koperen kaarsenkronen en de muren zijn versierd met psalm- en wapenborden. Wellicht geïnspireerd door een ingreep die in oude kerken werd toegepast, dichtte men vanaf de zeventiende eeuw in nieuw gebouwde kruiskerken soms een van de kruisarmen af met een vlakke wand voor de preekstoel en het orgel.⁷⁰

De nieuwe status die de Nederlandse Hervormde Kerk in 1816 met de instelling van het Algemeen Reglement kreeg aangemeten, had consequenties voor de bouw van nieuwe kerken. De hervormde kerkbouw was niet langer een publieke aangelegenheid, waarvoor 's lands bekendste architecten konden worden aangetrokken. Eenmaal op zichzelf aangewezen, wreekte zich het ontbreken van uniforme voorschriften en een liturgisch-ideologische lijn.⁷¹ Evenmin kon men terugvallen op een eigen bouwstijl of op architecten en theoretici met een duidelijke visie op de protestantse kerkbouw, zoals de strijdlustige J.A. Alberdingk Thijm en diens zwager P.J.H. Cuypers in het katholieke milieu. (Zie: Hst. 2.4) In dit stilistische, theoretische en bovenal liturgische vacuüm bleek de gevarieerde vormentaal van het eclecticisme een uitkomst voor lokale protestantse gemeenten die een kerk wilden bouwen. De autonoom georganiseerde kerkenraden volgden hun eigen smaak en kozen architecten, die bovendien kerken in diverse bouwstijlen konden aanbieden. (Zie: Hst. 8.3) Een voorbeeld van de onzekerheid op het gebied van stijl en kerkbouwtype vormt de hervormde stadskerk in Gorinchem. Aansluitend op de gotische toren ontwierpen I. Warnsinck en A.N. Godefroy een basilicaal schip met gietijzeren rondboogvensters.

Aan het begin van de negentiende eeuw veranderde in de zuidelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk de bezitsverhouding van kerkelijke gebouwen. Katholieken vormden in de voormalige Generaliteitslanden de belangrijkste geloofsgroep. Die dominantie werd in de Bataafse Republiek en onder Lodewijk Napoleon recht gedaan.⁷² De in eerste instantie door overheidswege verstrekte materiële vergoeding was ontoereikend om een nieuwe hervormde kerk te bouwen. Noodgedwongen huurden hervormde gemeenten een kamer in de oude pastorie of verbouwde een schuur tot kerk. Onder de regering van Willem I ontving een groot aantal hervormde gemeenten wederom financiële steun voor de bouw van een kerk. In Noord-Brabant konden zo zestien kerken worden gebouwd, waaronder in Oss (1817), Heeswijk-Dinther (1822), Nuenen (1824) en Halsteren

⁶⁶ Ozinga 1929, 6.

⁶⁷ Ozinga 1929, 129-130, 138.

⁶⁸ Kistemaker 1993, 91.

⁶⁹ Ozinga 1929, 5-6.

⁷⁰ Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 183.

⁷¹ Zie ook: Van der Woud 2008, 39-40.

⁷² Vroon 2002, 21-46. De gereformeerden hadden deze kerken in de loop van de Tachtigjarige Oorlog of kort na de Vrede van Munster in handen gekregen.

(1825). Deze kerken waren kleiner van formaat en pasten beter bij de bescheiden omvang van de hervormde gemeenten dan de kloeke, nu weer bij de katholieken in gebruik gekomen, kerken. De gekozen lokale architecten zochten qua bouwstijl aansluiting bij de achttiende-eeuwse protestantse bouwstijl en ontwierpen zes- of achtkantige kerkjes of zaalkerkjes met een driezijdige afsluiting. De Amsterdamse stadsbouwmeester J. de Greef daarentegen bouwde in Den Bosch een kruisvormige hervormde kerk (1822) in neoclassicistische stijl. (afb. 6) Ook in Twente kreeg een handvol hervormde gemeenten in de periode van 1810-1820 een nieuw kerkgebouw, omdat hun kerk in de tijd van Lodewijk Napoleon ‘‘genaast’’ was.⁷³

In de periode 1830-1860 vond in de noordelijke provincies van het nieuwe koninkrijk (ter onderscheiding van het Verenigd Koninkrijk, waar het huidige Nederland de noordelijke provincies vormde) zelfs een bouwexplosie plaats.⁷⁴ De bevolkingsgroei als uitvloeisel van de geografische en economische ontsluiting vroeg om een stimulans van het kerkelijke leven. Opvallend hierbij is dat de in het noorden zo actieve afscheidingsbeweging de hervormden tot een bewuste keuze voor de oude vaderlandse kerk stelde en het aantal lidmaten deed toenemen. Met hulppredikanten sprong de regering in op de noodlijdende situaties in buurtschappen zonder kerk. Soms was er sprake van een wedloop met de katholieke gemeenschap wie er het eerst in slaagde in een kerk op te richten. De synode benadrukte het belang van een kerkgebouw met uitstraling, met name in het geval van nabijgelegen katholieke ‘‘prachtige tempels en weelderige huizen’’.⁷⁵ ‘‘De medechristenen aan gindsche zijde moeten ons niet ten schande maken.’’ schreef zij een jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853.

Elders in Nederland maakten synodale en rijkssubsidies - al dan niet aangevuld met subsidies van steden en provincies en giften van derden (waaronder koning Willem II) - de stichting van nieuwe kerken of de aanpassing van bestaande kerken mogelijk. In enkele gevallen zoals de koloniën Frederiksoord en Willemsoord besloot zelfs de regering in 1850 een hervormde kerk te laten bouwen.⁷⁶ Het betrof veelal een bescheiden bouw van bakstenen zaalkerkjes met een rechte achterwand en een dakruiter, soms voorzien van een geveltoren. Conform de mode waren zowel kerk als pastorie uitgevoerd in een sobere neoclassicistische stijl met spitsboogvormige ramen. Volgens de architectuurhistoricus A. van der Woud verduidelijkte deze specifieke combinatie van classicistische (naar cultuur verwijzende) en gotische (naar religie verwijzende) stijlelementen van buitenaf de functie van het gebouw.⁷⁷ Onder invloed van Alberdingh Thijms geschriften associeerde men na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie de gotische spitsboog als de katholieke huisstijl en werd hij steeds minder toegepast in de protestantse kerkbouw.⁷⁸ (Zie: Hst. 2.4)

In de periode 1824-1868 financierde de staat in totaal 284 hervormde kerkgebouwen.⁷⁹ Na de goedkeuring van het ontwerp door de kerkenraad kon men een subsidie aanvragen voor de bouw van een nieuwe kerk bij het ‘‘Departement voor de Hervormde en andere Eerediensten, behalve den Rooms-Katholieken’’. Hierna volgde een beoordeling door de ingenieurs van het Ministerie van Waterstaat. (Zie: Hst. 1.3.2) In tegenstelling tot de katholieke waterstaatskerken is er nog nauwelijks onderzoek verricht naar de ontwerp- en bouwgeschiedenis van hervormde waterstaatskerken.

Gedurende de negentiende eeuw bleef de kruisvormige plattegrond voor hervormde nieuwbouw in zwang. Opvallend is de monumentaliteit van de kerkgebouwen. Het lijkt alsof de hervormden na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie een daad wilden stellen tegen de oprukkende katholieke neogotische ‘‘vestzakkathedralen’’ en de bouwwoede van de gereformeerden. Anderzijds is er een nuchtere behoefte aan functionele kerken met veel zitplaatsen - in liturgisch geëngageerde kringen aan het eind van de negentiende eeuw ook wel denigrerend als ‘‘bankenpakhuizen’’ omschreven. Een geheel ander punt van kritiek betrof de slordige wijze waarop

⁷³ Vree 2002, 57.

⁷⁴ Vree 2002, 47-92.

⁷⁵ Vree 2002, 74.

⁷⁶ Vree 2002, 73.

⁷⁷ Van der Woud 2001, 10-11.

⁷⁸ Van der Woud 2001, 62.

⁷⁹ Deze gegevens zijn afkomstig van de database kerkenbouw, die L. Dubbelaar in opdracht van het Cuypersgenootschap opstelde. Het betreft kerken die in de periode 1824-1868 in gebruik werden genomen of aanbesteed. Kerken die voor de afscheiding van België in 1830 tot stand kwamen, zijn niet meegerekend. Evenmin zijn de twee zgn. Belgische kerken in Limburg, die in de periode 1830-1839 onder Belgisch toezicht zijn gebouwd, meegerekend.

de Nederlandse Hervormde Kerk sinds de negentiende eeuw omsprong met haar historisch erfgoed. De architect-criticus J.J. Vriend sprak in 1946 zelfs over een ‘ergerlijke verwaarlozing’.⁸⁰

⁸⁰ Vriend 1959, 64.

Hst. 7 De Nederlandse Hervormde Kerk: pionieren en bezinnen (1890-1940)

7.1 Voorgeschiedenis: modernisme en richtingenstrijd

In de negentiende eeuw vormde de expansie van de moderne natuurwetenschappen de grootste uitdaging voor de christelijke kerkelijke theologie en kerk. De rationalistische inzichten conflicteerden met een geloof in de onaantastbaarheid van de bijbelse overleveringen en dwongen theologen tot een historische kijk op de bijbel. Binnen de protestants georiënteerde theologische faculteiten in Utrecht, Groningen en Leiden groeide rond 1850 een brede historisch-wetenschappelijke belangstelling voor de bijbel en de kerkgeschiedenis van de reformatische kerk.⁸¹ Hieronder schaarde men niet alleen de geschriften van Calvijn, de belijdenisgeschriften en de Dordtse formulieren, maar ook bronnen uit de vroegchristelijke periode; vanwege mogelijke associaties met het Rooms-katholicisme bij voorkeur de ‘prereformatische tijd’ genoemd. Confessioneel ingestelde theologen daarentegen hielden vast aan de traditionele dogmatiek en bijbelexegese en verzetten zich tegen de dominantie van de moderne rationalistische theologie. Tussen beide polen stonden de ethische theologen. Niet ongevoelig voor het modernisme relativeerden zij de oude dogmatiek, maar ze hielden vast aan de waarde van de belijdenis die ze in overeenstemming probeerden te brengen met hun individuele geloofservaring.

Een handvol theologen benutte de nieuwe kennis van de (pre)reformatische kerk- en liturgiegeschiedenis om de onvrede over de willekeur in de hervormde liturgische praktijk op te lossen. Een van de vroegste initiatieven voor een bezinning op de hervormde liturgie was afkomstig van het ‘Haagsche Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst’. Zij schreef in 1847 een prijsvraag uit over de rol van de liturgie binnen de hervormde eredienst. De winnende predikant J.A.M. Mensinga (1809-1898) kwam - gezien de signatuur van het genootschap te verwachten - uit de confessionele hoek. Zijn Verhandeling over de liturgische schriften der Nederlandse Hervormde Kerk (1851) laat tegelijkertijd zien dat de grenzen tussen de modaliteiten niet zo eenvoudig zijn te trekken. Zo constateerde Mensinga onder de hervormden een groeiende behoefte aan waardigheid en plechtigheid in de eredienst.⁸² Om dit te bereiken stelde hij voor de oude formulieren met respect voor de oude teksten aan te passen aan de bijbel. Een ander aspect dat Mensinga benadrukte, was het herstel van de gemeenschapskarakter van de eredienst. Vooral de didactische tafelpreken vond hij niet passend bij een waardige Avondmaalsviering. Met andere woorden: binnen zijn confessionaliteit streefde Mensinga naar een voorzichtige vernieuwing van de liturgie.

Het modernistische theologische elan drong pas door op het niveau van de lokale kerken toen pas afgestudeerde predikanten hun nieuwe inzichten vanaf de kansel gingen verkondigen.⁸³ Rechtzinnigen, die in 1834 de Hervormde Kerk trouw waren gebleven, lieten dikwijls uit protest de kerk links liggen. Zo ontstond een groei van orthodoxe groepen die zich ook op regionaal en landelijke niveau organiseerden.⁸⁴ De introductie van het kerkelijk kiesrecht voor mannelijke lidmaten in 1867 bracht eveneens het pluralisme binnen de hervormde volkskerk aan het licht. Was voorheen alleen de kerkenraad bevoegd om ouderlingen en diakenen te benoemen en predikanten te beroepen, nu kregen stemgerechtigden van gemeenten met meer dan tweehonderd zielen zelf het recht van benoeming en beroeping.⁸⁵ In veel gemeenten bleek een discrepantie te bestaan tussen enerzijds de moderne kleur van de (oude) kerkenraad en de door haar benoemde predikant en anderzijds de orthodox ingestelde gemeenteleden. Rechtzinnige lidmaten spraken zich uit voor gelijkgestemde ouderlingen en in tal van gemeenten groeide verzet tegen het beroepen van modern ingestelde predikanten.

Ondanks de toegenomen mogelijkheden tot inspraak na de Afscheiding van 1834 volgde er in 1886 een tweede, in aantal nog grotere afsplitsing van orthodoxen, de Doleantie.⁸⁶ De dolerende kerken verenigden zich in 1888 tot de Nederduitse Gereformeerde Kerken. (Zie: Hst. 8.2) De Doleantie werd georkestreerd en aangevoerd door de theoloog-predikant en latere anti-revolutionaire politicus en minister-president A. Kuyper (1837-1920). Conflicten tussen rechtzinnige kerkenraden en

⁸¹ Zie ook: Bank/Van Buuren 2000, 337-346.

⁸² Mensinga 1851. Ook andere hervormde tijdgenoten wezen op de gebrekkige liturgie binnen hun kerk. Zie: Hofstede de Groot 1850; Van Rhijn 1856, 175-189.

⁸³ Bank/Van Buuren 2000, 347.

⁸⁴ De Jong 1996, 32.

⁸⁵ Knippenberg 1992, 92. De stemgerechtigden hadden ook de keuze de kerkenraad te machtigen tot het benoemen en beroepen.

⁸⁶ Knippenberg 1992, 68-69. Zie ook: Kloek/Mijnhardt 2001, 210. Kloek en Mijnhardt wijzen er op dat de Afscheiding niet alleen werd bepaald door een ongenoegen over de verlichte koers van de Nederlandse Hervormde kerk, maar ook door de sociale achtergrond van de leden van de afgescheiden gemeenten. Zie ook: Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 49.

de synode over vrijzinnige jongelingen die belijdenis wilden doen bij gelijkgestemde predikanten, om vervolgens deel te kunnen nemen aan het avondmaal in hun behoudende kerken vormden een van de aanleidingen tot de nieuwe uittocht.⁸⁷

Ook Kuyper beklagde zich al in een vroeg stadium over de gebrekkige liturgie van zijn dagen.⁸⁸ Anders dan Mensinga wilde Kuyper de liturgie (toen nog) niet omvormen en verbeteren. Tijdens zijn intredepreek in 1867 in de Utrechtse Domkerk benadrukte hij juist het belang van de vaste liturgische vorm en kerkordening, zoals opgesteld door de Dordtse Synode. Kuyper stelde dat de voorgangers de liturgische formulieren woordelijk dienden te volgen. Ten aanzien van dit punt was hij zelfs strikter dan zijn collega's uit de Afscheiding. Na zijn beroeping in Amsterdam in 1870 groeide Kuypers liturgische belangstelling. In de Heraut - het orthodox-hervormd georiënteerde dagblad dat hij vanaf 1871 tot zijn spreekbuis maakte - gaf hij kritiek op het synodale besluit om het gebruik van de doopformule niet langer te verplichten.⁸⁹ In 1873 publiceerde Kuyper zijn Confidentie, waarin hij de gemeente centraal stelde en zijn liturgisch ideaal presenteerde. Hij pleitte voor een "inkrimping van het preëkenhouden en betere ontwikkeling van den Eeredienst". De gemeente zou meer aandacht moeten besteden aan "Sacrament, Gebed, Kerkzang en verdere Liturgie". Kuyper verdiepte zich in deze periode in de liturgie van de Anglicaanse Kerk en werd (tijdelijk) voorstander van een wekelijkse viering van het avondmaal. Zijn interesse voor het sacramentele aspect van de eredienst deelde hij met een aantal van zijn hervormde tijdgenoten. De Amsterdamse kerkenraad kon echter geen sympathie opbrengen voor zijn liturgische visie en Kuyper dreef steeds verder af van zijn moederkerk.

In 1892 smeedde Kuyper de dolerenden en het merendeel van de afgescheidenen aaneen tot een orthodox volksdeel, de Gereformeerde Kerken in Nederland.⁹⁰ De orthodoxe vleugel die de vaderlandse kerk niet wenste te verlaten, persisteerde in zijn afwijzing van de vrijzinnigheid en vroeg om toezicht op het behoud van de reformatorische leer. De waarde die deze groep hechtte aan de belijdenisgeschriften, speelde een belangrijke rol in de negentiende-eeuwse opleving van het calvinisme.

Ook aan de moderne zijde bracht de introductie van het kerkelijk kiesrecht een verandering teweeg.⁹¹ Vele vrijzinnigen voelden zich niet meer gerepresenteerd door hun nieuwe kerkenraad en verruilden de Hervormde Kerk voor de Remonstrantse Broederschap of andere meer liberale protestantse kerkgenootschappen. De toestroom van vrijzinnig hervormden leidde tot oprichting van nieuwe gemeenten en was vooral in de steden zichtbaar door de bouw van grote nieuwe kerken.

Het modernisme had de verschillende geloofsopvattingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk blootgelegd en liet aan het einde van de negentiende eeuw een verdeeld huis achter. Gelovigen die zich gedwongen voelden een richting te kiezen, verlieten de Hervormde Kerk of gingen niet langer ter kerke. Anderen organiseerden zich met eigen verenigingen en periodieken, zoals de Confessionele Vereniging (1864), de Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandsche Hervormde Kerk (1906), de vrijzinnige Protestantbond (1870) en de Ethische Vereeniging (1921). Het onvermogen tot eenvormigheid bemoeilijkte het voorschrijven van één liturgie. En dus nam de synode - ondanks de sterker wordende roep om liturgische richtlijnen - een afwachtende houding aan. In dit vacuüm namen enkelen het voortouw tot liturgische vernieuwingen.

7.2 De liturgie als bouwmeester

7.2.1 Theologische interesse voor liturgie en kerkbouw

Rond de eeuwwisseling groeide de aanvankelijke bezorgdheid over de heersende liturgische praktijk langzaam uit tot een "liturgiecrisis" in de Hervormde Kerk. In historisch-wetenschappelijke studies over de (pre)reformatorische liturgische bronnen dook hier en daar de behoefte aan rituelen op. Enkele theologen keken over de grenzen van hun discipline en richtten zich voorzichtig op de

⁸⁷ Knippenberg 1992, 93; Amelink 2001, 29, 37.

⁸⁸ De Jong 1996, 42-43, 59.

⁸⁹ De Jong 1996, 44-47, 59. Kuypers interesse voor de gemeente als verantwoordelijke voor de eredienst werd geïnspireerd door de Engelse Brighton-beweging. Enkele jaren later nam hij afstand van het ideeëngoed van deze opwekkingsbeweging en beschouwde hij de inrichting van de eredienst als de taak van de kerkenraad. De rol van de predikant beperkt zich volgens Kuyper tot het leiden van de dienst en het bedienen van de sacramenten. In latere geschriften versterkte Kuyper de ambtelijke positie van de predikant met de aanname dat hij de gemeente toespreekt in Gods naam.

⁹⁰ De afgescheiden gemeenten die niet met de samenvoeging meegingen, bleven samen als Christelijk Gereformeerde Kerk.

⁹¹ Knippenberg 1992, 108.

consequenties van de nieuwe liturgische inzichten voor het kerkinterieur. Deze theologische pioniers zagen in dat de inrichting van het kerkgebouw zou kunnen bijdragen aan een opleving van een liturgisch bewustzijn. Beïnvloed door de tijd van de Verlichting en het rationalisme realiseerden zij zich de functionaliteit van een nieuwe kerkinrichting.

De predikant J.H. Gunning (1829-1905) was een van de eerste theologen die wezen op het belang van een officiële vaste vorm van de hervormde eredienst. In de korte periode dat hij was beroepen in Gouda schreef hij Onze Eeredienst. Opmerkingen over het liturgisch element in de gereformeerde cultus (1890). Gezien de wantoestanden die hij bij deze gemeente aantrof, is het niet verbazingwekkend dat Gunning behoefte voelde zich in te zetten voor een eerbiedwaardige omgang met de liturgie. Zo was het in zijn gemeente de gewoonte dat men na het avondmaal ‘enkele flesschen avondmaalswijn’ dronk op het ‘welzijn der broeders’.⁹² Gunning pleitte voor de herintroductie van een aantal prereformatorische rituele elementen, zoals het knielen tijdens het gebed, het opstaan bij de geloofsbelijdenis en het lied, het formuliergebed, en de responsies na de wetslezing en de geloofsbelijdenis.⁹³ Bijzonder is dat Gunning zich uitsprak over een vaste centrale plaats voor de Avondmaalstafel met aan weerszijden de kansel en het doopvont. Hiermee stelde hij de in zijn ogen verwaarloosde sacramenten gelijk aan het Woord. Door de voorgestelde dispositie van het liturgisch meubilair gaf hij het avondmaal zelfs een centrale plaats in de liturgie.

Ruim tien jaar later zou zijn collega E.F. Kruijf (1834-1914) nog een stap verder gaan. In Liturgiek ten dienste van Dienaren der Nederlandsche Hervormde Kerk (1901) formuleerde de Groningse kerkelijk hoogleraar zijn ideeën over de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw. Voor hem was een kerkgebouw vooral een ‘liturgische plaats’; hij zag het gebouw als een van de voorwaarden om de voorschriften van de liturgie in praktijk te brengen.⁹⁴ Kruijf gaf een korte geschiedenis van kerkbouwtypen en -stijlen vanaf de vroegchristelijke tijd. Hij refereerde aan de negentiende-eeuwse discussie over kerkbouw in Duitsland en noemde een nieuwe Amerikaanse vinding op het gebied van kerkbouw, de verdiepingskerk.⁹⁵ Bij deze kerken bevindt de kerkzaal zich op de verdieping en dienen de zaaltjes op de begane grond of in het sousterrain als nevenruimte. Tevens besprak hij eigentijdse eisen als gemeenteruimten, deze zouden ‘gezellig, aantrekkelijk en in meer dan een opzicht bruikbaar te maken’ zijn. Wat het ‘*emplacement*’ van de kerken betreft, wond Kruijf zich op over het ‘schraal toebemeten terrein’ in de ‘volkrijke buurten van dichtbebouwde steden’. In de nieuwe wijken zag hij bij voorkeur kerken met torens, gelegen aan een plein, een brede straat of op een kruispunt van straten.

Wat de inrichting van de kerkzaal betreft, wees hij op het belang van de akoestiek (geen stenen gewelven, maar een open kapconstructie), een combinatie van verwarming en frisse lucht en bovenal een goed zicht op de kansel. Voor kleine dorpskerken adviseerde hij een zaalkerk; grotere kerken zouden moeten worden uitgevoerd in een centraalbouw met een amfiteaterachtige bankenplan, zoals ook de Berlijnse architect (vermoedelijk de vader van W.) Gropius rond 1860 aanraadde. Bijzonder is dat Kruijf zich een voorstander toonde van een zichtbare verwijzing naar het sacrament van de doop en het avondmaal. Met zijn idee voor een platform voor de kathedraal en het doopvont introduceerde hij het liturgisch centrum in de hervormde kerkbouw. Anders dan Gunning dacht Kruijf aan een driehoekige liturgische dispositie; omdat steeds meer doophekken verdwenen, zag hij ruimte om een permanente vierkante avondmaalstafel voor het platform te plaatsen. De discussie over de ideale liturgische inrichting van het hervormde kerkgebouw was begonnen.

Ook de voorman van de nauwelijks in de sacramentele en ceremoniële aspecten van de liturgie geïnteresseerde gereformeerde mannenbroeders, A. Kuyper toonde in deze jaren een bijzondere belangstelling met de vormgeving van liturgie en kerkgebouw. In de periode 1897-1902 schreef hij een serie van 87 artikelen over de eredienst voor de Heraut, inmiddels het weekblad van de Gereformeerde Kerken.⁹⁶ Kuyper had met de artikelenreeks een duidelijk doel voor ogen: hij wilde het

⁹² Brom 1941, 31.

⁹³ Gunning 1890.

⁹⁴ Kruijf 1901, 200-224.

⁹⁵ Zie ook: Kruijf 1901, 208. Volgens Kruijf waren de verdiepingskerk in de Verenigde Staten zelfs voorzien van een restauratiezaal. In Nederland pasten de katholieken dit kerktipe een enkele maal toe, zoals de tegen een dijk aan gelegen St.-Hubertuskerk (1925) in Maastricht naar ontwerp van J. Kayser (1878-1963). Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam de verdiepingskerk in de protestantse kerkbouw in zwang.

⁹⁶ De Jong 1996, 65-66, noot 30. De Jong corrigeert hier Kuyper in het aantal artikelen dat hij voor de Heraut schreef.

pas verschenen gereformeerde kerkboek De berijmde Psalmen, met eenige Gezangen (...) (1897), waarin de inhoud en vormgeving van de gereformeerde eredienst lag vastgelegd, uitleggen en ondersteunen.⁹⁷ De toegankelijk geschreven artikelen zijn bedoeld voor gewone kerkleden en vormen de weerslag van zijn ervaringen met de hervormde eredienst uit de tijd dat Kuyper zelf dominee was. Kuyper hoopte interesse op te wekken voor de liturgische vraagstukken en op den duur de liturgie op de synodale agenda te krijgen.⁹⁸

Na zijn minister-presidentschap completeerde Kuyper de artikelenreeks, die hij vervolgens bundelde in Onze Eeredienst (1911).⁹⁹ (afb. 7) Kuyper beschreef hier hoe de viering van de verschillende onderdelen van de protestantse eredienst rond 1900 plaatsvond. Vervolgens gaf hij op liturgiehistorische gronden aanwijzingen hoe de liturgieviering kon worden verbeterd. Duidelijk is dat Kuyper in de periode tussen de artikelen in de Heraut en de publicatie van de bundel zijn visie op diverse punten bijstelde.¹⁰⁰ Zo wees hij het gebruik van elementen uit buitenlandse liturgieën af voor de Nederlandse situatie, terwijl hij vervolgens een op de Anglicaanse traditie geïnspireerde avondmaalsdienst presenteerde. Ten aanzien van de frequentie van het avondmaal stelde hij zich in 1911 tevreden met twee- of driemaandelijks bediening.

Kuyper deed in Onze Eeredienst ook praktische voorstellen voor de inrichting van het kerkgebouw. Geheel conform de calvinistische traditie beschouwde hij het kerkgebouw niet als een heiligdom op aarde, maar als een vergaderplaats.¹⁰¹ Toch onderstreepte hij het belang van een samenhang tussen het aardse kerkgebouw en het heiligdom in de hemel. Hij zag kerkgebouwen daarom het liefst als “voorhoven onzes Gods”. In zijn ogen was het gereformeerde kerkgebouw door de eenzijdige benadrukking van de woorddienst gedegradeerd tot een gehoorzaal. Om het gemeenschapsgevoel te bevorderen, stelde hij een amfitheatervormig gebouw met gaanderijen voor.¹⁰² De afgesloten traditionele dooptuin, waarachter de kerkenraadsleden schuilgingen, paste evenmin in Kuypers ideaalbeeld van een vergadering.¹⁰³ De predikant zou omringd door de opzieners op een platform moeten plaatsnemen. Indirect vroeg Kuyper architecten een alternatief te bedenken voor de gangbare kuipvormige kansel. “(...) deze afgesloten, hooge, holle, sombere bloemkelk, waar halverwege een mensch uitkomt (...)” strookte niet met zijn idee van een vergadering van gelovigen.¹⁰⁴ Zijn aandacht ging ook uit naar de plaats van de voorlezer, vanwege de symboliek zou deze niet lager dan de predikant mogen staan. Kuyper zag de lezenaar bij voorkeur symmetrisch ten opzichte van de kansel positioneerd.¹⁰⁵

Kuyper ambieerde een vergaderzaal waarin zowel de dienst van het Woord als de bediening van de sacramenten tot uitdrukking zouden komen. Hij betreurde de verdwijning van het doopvont uit de kerk en miste een tastbare teken van de doop in de kerkruimte.¹⁰⁶ Naar zijn idee hoorde het doopvont op het podium, zichtbaar voor alle gelovigen. Ook de avondmaalstafel zag Kuyper het liefst permanent opgesteld op het podium. Hij stelde een inschuiftafel voor die alleen bij de dienst kon worden uitgetrokken, gedekt en omzet met tafels en stoelen.¹⁰⁷ Tijdens gewone diensten diende het avondmaalsgerei als symbolische herinnering. Volgens Kuyper behoorden ook praktische zaken als de zorg voor de akoestiek, goede in- en uitgangen, klimaatbeheersing en “genoegzaam licht” tot het takenpakket van de architect.¹⁰⁸ Tot slot deed Kuyper een uitspraak over de gewenste ligging en

⁹⁷ De Jong 1996, 65-66. Aan dit kerkboek, dat als volledige titel draagt De berijmde Psalmen, met eenige Gezangen, in gebruik bij de Gereformeerde Kerken in Nederland; alsmede hare Formulieren van Eenigheid, met de drie oude Geloofsbelijdenissen, en hare Liturgie, met Kort Begrip en den Ziekentroost. Naar den door die Kerken vastgestelde tekst. (Middelharnis, 1897) had Kuypers zoon, H.H. Kuyper meegewerkt. A. Kuyper zelf ondertekende mede het voorwoord.

⁹⁸ De Jong 1996, 75.

⁹⁹ Kuyper 1911. Zie ook: Vrieze 1986, 60-65.

¹⁰⁰ De Jong 1996, 78.

¹⁰¹ Kuyper 1911, 103-105. Zie ook: De Jong 1996, 74-76.

¹⁰² Kuyper 1911, 116; Van der Harst 2004b, 96. Van der Harst wijst op de overeenkomst tussen Kuypers concept en de vormgeving van de in 1826 herbouwde Ronde Lutherse Kerk in Amsterdam, die Kuyper uit zijn tijd als predikant in Amsterdam gekend moet hebben.

¹⁰³ Kuyper 1911, 117.

¹⁰⁴ Kuyper 1911, 118.

¹⁰⁵ Kuyper 1911, 136.

¹⁰⁶ Kuyper 1911, 119.

¹⁰⁷ Kuyper 1911, 131.

¹⁰⁸ Kuyper 1911, 113-114.

bouwstijl van het gereformeerde kerkgebouw.¹⁰⁹ Een vrij in de ruimte staand gebouw, liefst voorzien van een toren, uitgevoerd in de ‘gezonde, onbedorven, klassieke kunstvormen’ van de renaissancestijl, was volgens hem het meest geschikt.

Uit zijn ideevorming over het ideale gereformeerde kerkgebouw blijkt dat de internationaal georiënteerde Kuyper op de hoogte was van de eigentijdse discussie in Duitse lutherse kerkbouwkringen.¹¹⁰ Na een minder geslaagd eerste congres in 1894 in Berlijn onderschreven theologen en architecten tijdens het tweede congres in 1906 in Dresden het theoretisch uitgangspunt ‘*Die Liturgie ist die Bauherrin*’ van de architect C. Gurlitt (1850-1938).¹¹¹ Geheel in navolging van dit ruimtelijke concept stelde Kuyper in Onze Eredienst, dat de liturgische dispositie en het bankenplan een uitdrukking diende te zijn van de primaire functie van het kerkgebouw, te weten de samenkomst en eenheid van de gemeente in de liturgische ‘vergadering’. Evenals zijn hervormde vakgenoten Gunning en Kruijff besteedde Kuyper bijzondere aandacht aan de op de achtergrond geraakte sacramenten van doop en avondmaal, die volgens hem in de vorm van een vast doopvont en avondmaalstafel een permanente plaats op het liturgische podium verdienden. Wellicht geïnspireerd door de Duitse samenwerking tussen theologen en architecten poneerde de calvinist Kuyper dat het de taak van de architecten was om de herleving van het liturgisch besef een kunstzinnige vorm te geven.

Het is overigens niet opmerkelijk dat Kuypers inzichten invloed hadden op de vormgeving van de hervormde eredienst en de liturgische inrichting van het kerkgebouw.¹¹² Zijn ideaalbeeld van de eredienst, waarin niet alleen het Woord maar ook de sacramenten centraal staan, sloot nauw aan bij de theologische herwaardering van de preremontaanse eredienst in de Nederlands Hervormde Kerk. Op deze wijze verspreidde het Duitse motto ‘*Liturgie als Bauherrin*’ zich via Kuyper binnen de hervormde kerkbouwkringen.

7.2.2 Kerkbouw wekt belangstelling van architecten

Na het afbranden van de oude dorpskerk verstrekte de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde gemeente in Apeldoorn in 1890 een prijsvraag voor het ontwerpen van een nieuwe kerk, die gezien haar ligging in de nabijheid van paleis het Loo ook als hofkerk zou dienen. Het zeldzame karakter van de prijsvraag voor het ontwerpen van een betrekkelijk kostbare hervormde kerk van fl. 170.000 op het platteland trok direct de belangstelling van architecten.¹¹³ Hun verbazing was groot toen bleek dat de kerkenraad niet de voorkeur gaf aan het door de jury met algemene stemmen bekroonde ontwerp ‘Liefde is ’t fundament’ van de Haagse architect P. du Rieu, maar aan het ontwerp ‘Ormuz’ van de Rotterdamse architect J. Verheul (1860-1948).

Op verzoek van een aantal jonge architecten dat het rapport van de driekoppige jury weinig eenduidig vond, vergeleek het katholieke redactielid van het Bouwkundig Weekblad en kerkbouwer bij uitstek P.J.H. Cuypers zijn visie op een tweetal ingezonden ontwerpen.¹¹⁴ Zijn voorkeur bleek uit te gaan naar het ontwerp ‘t Haantje van de toren’ van de niet kerkelijk geëngageerde H.P. Berlage, dat naar zijn idee een nationaal karakter droeg. De jury vond dit ontwerp echter te rationeel en te eenvoudig om te kunnen voldoen aan de gewenste nationale allure.¹¹⁵ Cuypers wond zich vooral op over het weinig stijlvaste citeren van klassieke, gotische en renaissance-elementen waardoor

¹⁰⁹ Kuyper 1911, 143-145.

¹¹⁰ Van Beekum 2003, 38.

¹¹¹ Zie: Bakhuizen van den Brink 1946, 13, 41-42; Horn 1959, 256-257; Schnell 1973, 9,17. In Duitsland startte de discussie over de identiteit en vormgeving van de lutherse kerkbouw niet alleen eerder dan in Nederland, ook vaardigde de Evangelische Deutsche Landeskirche bouwverordeningen uit. Deze kerk organiseerde in 1861 een congres te Eisenach, waaruit het zgn. *Eisenacher Regulativ* is voortgekomen. Opmerkelijk bij deze protestantse kerkbouwweisen is de voorkeur voor een gotische bouwstijl die in landen als Nederland, Engeland, Frankrijk, Scandinavië en de Verenigde Staten vooral in katholieke kringen heerste. In 1891 vernieuwde men de bouwweisen in het zgn. *Wiesbadener Programm*. Hierin stonden aspecten als de vergaderzaal voor de verzamelende gemeente, de eenheid van de gemeente en het principe van het algemene priesterdom, de eenheid van ruimte gedurende preek en avondmaal en de gelijkwaardigheid van kansel en altaar centraal. Zie ook: Schwebel 2006, 153-155; Bakhuizen van den Brink 1946, 38-41.

¹¹² De Jong 1993, 53. Ook op politieke vlak kozen de Gereformeerde Bonders vaak voor Kuypers ARP.

¹¹³ Prijsvraag 1890, 307; Verheul 1890, 317; Cuypers 1890, 317-319. Zie ook: Rosenberg 1972, 72-74; Mekking 2004, 87-88.

¹¹⁴ Cuypers 1890, 317-319.

¹¹⁵ Zie ook: Van der Woud 2008. Het feit dat de jury van de Apeldoornse prijsvraag het ontwerp van Berlage als ‘rationeel’ bestempelde, kan als een bevestiging worden gezien van Van der Wouds stelling ten aanzien van de zelf door Berlage in het leven geroepen mythe over zijn unieke rol binnen de geschiedenis van de modernistische architectuur in Nederland.

toeschouwers zich eerder “naar Florence verplaatsen dan tusschen het landelijke geboomte van Apeldoorn”, maar waagde zich niet aan een analyse van het hervormde kerkinterieur.

Het was Verheul die zich na de oplevering van de kerk in 1892 als een van de eersten onder zijn vakgenoten verdiepte in het specifieke karakter van de hervormde kerkbouw. In antwoord op een lezersvraag in het Bouwkundig Weekblad formuleerde hij samen met A.W. Meijneken een aantal eisen waaraan nieuwe protestantse kerken zouden moeten voldoen.¹¹⁶ Volgens beide architecten diende het protestantse kerkgebouw vanwege zijn religieuze achtergrond en liturgie zowel een plaats van bijeenkomst als een gehoorzaal te zijn. Een optimale akoestiek zou worden bereikt als de preekstoel tegen of nabij een van de wanden geplaatst was. Tevens raadden zij aan een maximale afstand van 25 meter tussen spreker en uiterste zitplaats aan te houden. Met gaanderijen kon het aantal zitplaatsen worden verhoogd. Om de toehoorders niet af te leiden, adviseerden Verheul en Meijneken het orgel boven de preekstoel te installeren. Ten behoeve van de voorlezer, kerkbestuurders en aanwezigen bij de doopceremonie diende een kerk te beschikken over een afgesloten ruimte in de nabijheid van de kansel. De architecten vonden een veelhoekige of ronde plattegrond vanwege de gehoorsafstand het meest voor de hand liggen, echter: “elke zaal, van welke vorm ook, mits voldoende aan bovengestelde eischen, zal geschikt bevonden worden”. Het weinig ceremoniële karakter van de eredienst vroeg om een gebouw met een eenvoudig en streng karakter.¹¹⁷ Verrassend genoeg meenden Verheul en zijn collega dat een kunstzinnige toevoeging in de vorm van een beschildering zou kunnen bijdragen aan het ernstige karakter van het gebouw.

Verheuls ontwerp met rondboogvensters verwees naar de kerken van de Hollandse renaissance, maar was rijker uitgewerkt. (afb. 8) Het kruisvormig grondplan bestaat uit een twee traveeën lange oostelijke en westelijke kruisarm en een noordelijke en zuidelijke kruisarm met de lengte van een travee. De kerk had oorspronkelijk een dwarsgericht bankenplan; de gaanderijen in de oostelijke en westelijke kruisarm zijn nog wel bewaard gebleven. De toepassing van gaanderijen, die de mogelijkheid biedt een groot aantal gelovigen in een kleine ruimte te herbergen, herinnert aan de zeventiende-eeuwse dissenterskerken van de lutheranen en de remonstranten. Centraal, maar vrij in de dooptuin staat een overhuifde kansel in neorenaissancestijl opgesteld. Achter de kansel hangt het orgel, aan weerszijden van de kansel bevinden zich de overhuifde kerkenraadbanken. Voor de viering van het avondmaal stelde men vermoedelijk een tafel op voor de dooptuin.

Het schema dat Verheul toepaste in de Regentessekerk (1899-1975) in Den Haag - een kruiskerk met een dubbel torenfront - is rond de eeuwwisseling terug te zien in tal van hervormde kerken, zoals de gesloopte Koninginnekerk (1907) in Rotterdam van B. Hooykaas Jr. en M. Brinkman en de Nieuwe Badkapel (1916) van W.Ch. Kuijpers in Den Haag.¹¹⁸ Het rijke “koorgedeelte” met dwerggalerij en kapelvormige bouwvolumes van de Koninginnekerk vertonen een duidelijke katholiserende invloed van de nieuwe St.-Bavokathedraal in Haarlem.¹¹⁹

Ook de in 1916 uitgeschreven prijsvraag voor een eenvoudige hervormde dorpskerk in Nieuw-Lekkerland bij Elshout leverde een vernieuwend ontwerp op. (afb. 9) De jury kon echter geen begrip opbrengen voor de “hoog opgevoerde fantasie” in Amsterdamse School-stijl van de jonge architecten A. Eibink (1893-1975) en J.A. Snellebrand (1891-1963). Zij tekenden een betonnen kerkje met het motto “Leo, het brandend hart ter wereld”.¹²⁰ Aan de expressieve buitenzijde culmineert een schuin oplopende zadeldakconstructie in een torenpartij, deze biedt ruimte aan zowel de kerkklokken als het liturgisch podium. Centraal opgesteld in een organisch gevormde nis bevinden zich de kansel en het orgel. Gelovigen die via de smalle ingangspartij de waaivormige kerkzaal zouden binnentreden,

¹¹⁶ Verheul/Meijneken 1892, 303-304. Zie ook: Bank/Van Buuren 2000, 375-377. Enkele jaren voor Verheul ontwierp de architect J.H. Jesse de nieuwe hervormde kerk in Katwijk op basis van een kruisvormig grondplan. Met name het ontbreken van steunpunten bood een onbelemmerd zicht op de preekstoel. Aanvullend onderzoek zou moeten uitwijzen of Jesse zich net als Verheul op theoretisch niveau heeft uitgesproken over de vormgeving en inrichting van het hervormde kerkgebouw. Zie ook: Van der Horst/Geneste 2003, 11-16, 64-65; Westra/Stoffels/Mondt 1892, 309-310.

¹¹⁷ Zie ook: Van der Woud 2001, 17-18. De opmerkingen van zowel Cuypers als J. Verheul en A.W. Meijneken over het gewenste “nationale” en “serieuze” karakter van dit hervormde kerkgebouw passen in het door Van de Woud geconstateerde belang van de “karakter-theorie” in de Nederlandse architectuur in de tweede helft van de negentiende eeuw. Volgens deze theorie van de Nederlandse architect J.J. Penn (1812-1949) dient het exterieur van een gebouw in overeenstemming te zijn met zijn functie.

¹¹⁸ Zie ook: Van der Horst/Geneste 2003, 17, 76-77.

¹¹⁹ Erfstemeijer/Looyenga/Van Roon 1997, 115.

¹²⁰ Van de Pijpekamp/Jansen 2003, 14-16.

konden plaatsnemen in een van de drie bankenblokken. Achter de toren bevindt zich een geheel geïntegreerde pastorie. Het complex zou als een organisch geheel worden uitgevoerd in staal en gewapend beton. Pas later in de eeuw zou dit ontwerp nationale en internationale aandacht krijgen als een uitzonderlijke voorbeeld van de Amsterdamse School en het expressionisme. Uiteindelijk koos de meer behoudende kerkenraad voor een ontwerp in een sobere Amsterdamse School-variant van J. Wils.

7.2.3 Pastorale pioniers in liturgie en kerkbouw

De eerste predikant die de nieuwe liturgische inzichten van onder meer Kuyper vertaalde in een praktische liturgieviering was J.H. Gerretsen (1867-1923).¹²¹ De ethisch georiënteerde Gerretsen was tevens hofprediker en ging voor tijdens de doopdienst van prinses Juliana in 1909 in de Willemkerk in Den Haag. In 1911 introduceerde hij in de Haagse Kloosterkerk een nieuwe dienstorde die door een vijftal sympathiserende predikanten werd overgenomen.¹²² Deze ‘liturgische diensten’ kenmerkten zich door een herstel van de zestiende-eeuwse openbare schuldbelijdenis en genadeverkondiging. Voor de invoering van de prereformatorische gezamenlijke lofzang bestudeerde Gerretsen zowel de voorschriften van Calvijn als de Anglicaanse liturgie.¹²³ Gerretsen legde zijn inzichten vast in de brochure *Liturgie* (1911).¹²⁴ Met de liturgische diensten wilde hij de gemeente actief betrekken bij de nieuwe elementen van de dienst, zoals het opstaan en instemmen met de schuldbelijdenis, genadeverkondiging, lofzang en geloofsbelijdenis en het ‘Amen’. Dit gezamenlijk beleven zou tegemoet komen aan de menselijke behoefte aan esthetiek. Volgens Gerretsen hadden de gelovigen meer aan eenvoud, soberheid en nuchterheid dan aan fraaie kerken, koorgezang of muziek.¹²⁵ Hij stelde daarom een voorzichtige esthetisering van het kerkgebouw en haar inrichting voor. ‘Een kerkgebouw moet een expressief karakter hebben, dat is, men moet door den bouw en de inrichting der kerk den indruk geven: hier is een Godshuis. Hoe zoude ik voor iedere kerk een koor wensen, dat door eenige verhevenheid van het eigenlijke kerkgebouw was afgescheiden, waar de tafel des Nieuwen Verbonds met de teekenen van brood en wijn immer aanwezig was. (...) In dat koor zou steeds het avondmaal moeten worden gehouden.’¹²⁶ Gerretsen's idee van de liturgische bijeenkomsten werd op kleine schaal nagevolgd, maar ontwikkelde zich voorlopig niet verder.¹²⁷

Een tweede pionier binnen de ethische richting die rond 1911 liturgische vernieuwingen in zijn gemeente invoerde, was dominee H.W. Creutzberg (1875-1940). Hij leidde de kerkdiensten in twee onder zijn supervisie gebouwde kerken, de Nieuwe Hervormde Kerk in IJmuiden (1911) en de Duinoordkerk (1920) in de gelijknamige Haagse voorstad. Creutzberg introduceerde in IJmuiden een vaste liturgische structuur met elementen uit de prereformatorische tijd, zoals de ook door Calvijn toegepaste wetslezingen.¹²⁸ Als een van de eerste hervormde predikanten in Nederland stelde hij het vasten voor Pasen in. Het avondmaal werd in IJmuiden drie maal per jaar gevierd. De liturgische diensten van Creutzberg kregen meer dan lokale bekendheid toen hij overstapte naar Den Haag. Ook bij de nieuwbouw van beide kerken zag Creutzberg kans zijn ‘liturgische’ stempel te zetten. De bouwcommissie nodigde vijf architecten uit proefontwerpen te maken.¹²⁹ Deze vielen echter geen van

¹²¹ De Jong 1999, 50. Zie ook: De Jong 1996, 74-76. Volgens De Jong baseerde Gerretsen de orde van zijn liturgische dienst in de Haagse Kloosterkerk op de liturgische voorstellen van Kuyper in de *Heraut*-artikelen. Vervolgens vormde Gerretsen's plan voor een liturgische dienst voor Kuyper een aanmoediging tot uitbreiding en bundeling van zijn artikelenreeks in *Onze Eeredienst*.

¹²² De Jong 1993, 38, 46.

¹²³ De Jong 1993, 52. De Jong noemt ook de mogelijkheid dat Gerretsen is beïnvloed door een element uit de Franse vernieuwing van de liturgie, te weten de ‘*chant spontané*’.

¹²⁴ Gerretsen 1947.

¹²⁵ Gerretsen 1947, 9.

¹²⁶ Gerretsen 1947, 11.

¹²⁷ De Jong 1993, 51.

¹²⁸ Lescauwat 1957, 84; De Jong 1999, 30-32. De Jong geeft aan dat Creutzberg al rond 1903 geïnspireerd was door de opvatting van A. Kuyper over het geheel lezen en volgen van de liturgische formulieren.

¹²⁹ Zie ook: Roding, s.a. [2005], 102. In de oeuvre-lijst staat vermeld dat S. de Clercq in 1909 een niet uitgevoerd ontwerp maakte voor de hervormde kerk te IJmuiden. Ten onrechte wordt hier aangegeven dat deze kerk in de Tweede Wereldoorlog werd verwoest; evenmin kan ds. B. ter Haar Romeny als opdrachtgever worden gekenschetst. Hoewel de naam Ter Haar Romeny niet voorkomt in archiefstukken van de Hervormde Gemeente IJmuiden heeft hij mogelijk een bemiddelende rol gespeeld tussen De Clercq en de bouwcommissie. In de archieven van de kerk zijn geen verwijzingen naar De Clercq of namen van andere architecten aangetroffen.

allen in de smaak. Creutzbergs echtgenote J.I. Del Court van Krimpen (1875-1918), godsdienstig gevormd door de Church of England, bracht hem vervolgens op het idee de kerk in IJmuiden naar Anglicaans model te laten ontwerpen en in te richten. Op haar aanraden benaderde Creutzberg de Londense architect W.A. Forsyth (? - 1950); de Haarlemse architect G. Meppelink was verantwoordelijk voor de uitvoering.¹³⁰ Uit het gedenkboek *Vijf-en-twintig jaren Duinoordkerk* (1945) blijkt dat de predikantsvrouw niet alleen bij de kerkbouw betrokken was: ‘Zij was het, die met een Engelsch architect de nieuwe kerk ontwierp (...), zij was het die tot in details met haar energie, verstand en smaak alles vormde, ook den eeredienst.’¹³¹

Het ontwerp in Anglicaans-gotische stijl van Forsyth beviel zo goed beviel dat Creutzberg het nogmaals gebruikte voor de nieuwbouw van de Duinoordkerk. Waarschijnlijk is, dat het echtpaar Creutzberg hun zeer afwijkende vormgeving van liturgie en kerkbouw konden realiseren omdat beide kerken zich in een opbouwphase bevonden en nog niet tot een bepaalde classis behoorden.¹³²

De ommuurde kruisvormige Nieuwe Kerk in IJmuiden heeft met haar overkapte toegangspoort een uitgesproken Anglicaans karakter. (afb. 10) Binnen in de kerk contrasteert het warm-rode metselwerk van de zuilen en kruisbogen met de witgepleisterde wanden. (afb. 11) Drie armen van de kerk zijn gevuld met banken die naar een hoger gelegen kooruimte met apsis gericht staan. Achter een lage houten koorafscheiding van het koor bevindt zich een avondmaalstafel met een opengeslagen bijbel en twee kandelaars. Centraal tegen de achterwand van het koor is een hoge zetel geflankeerd door twee stoelen gepositioneerd. Op de linkerzijde van het koor heeft een stenen doopvont een plaats gekregen. De kansel met een hardstenen voet staat ter hoogte van de koorafscheiding; naast de kansel staat een losse lessenaar. Achter de kansel hangt een koororgel ‘ter ondersteuning van de cantorij en tot eerherstel van de avondmaalsviering’. Creutzberg en zijn vrouw introduceerden hier een nieuwe protestantse kerkinrichting met een oostelijk georiënteerd koor ingericht met avondmaalstafel, doopvont en zeventiende-eeuwse kansel. De in protestantse kerkbouw gespecialiseerde theoloog R. Steensma relateert het Anglicaanse karakter van deze kerk door te stellen, dat Creutzberg het koor niet als priesterkoor zag, maar als een ruimte voor de gemeente om zich rond de avondmaalstafel te scharen.¹³³

De Duinoordkerk is een wat grotere kopie van de Nieuwe Kerk en heeft een rijkere, zelfs figuratieve decoratie. (afb. 12) De kunstenaar J. Thorn Prikker (1868-1932) ontwierp in 1925 voor de aandachtswand een groot mozaïek met een afbeelding van het Laatste Avondmaal. De door L. Asperslagh gebrandschilderde koorammen hebben de twaalf apostelen als thema. De Creutzbergs spiegelden nu de inrichting van de Nieuwe Kerk en plaatste een hofbank, bestemd voor leden van het koninklijk huis. In 1937 liet Creutzberg naast de Duinoordkerk een jeugdkapel naar ontwerp van de Haagse architect H.V. Gerretsen bouwen. (afb. 13) Hier toetste hij nieuwe liturgische elementen op hun geschiktheid voor de gewone dienst. In 1942 werden de Duinoordkerk en de kapel afgebroken op last van de Duitse bezetter die het terrein nodig had voor de aanleg van de *Atlantikwall*. De gemeente week uit naar de Kloosterkerk aan het Lange Voorhout. Na de oorlog kregen de apostelramen, preekstoel, banken en kroonluchters van de Duinoordkerk een nieuwe plaats in de Kloosterkerk.

7.3 De Liturgische Kring van prof. dr. G. van der Leeuw

7.3.1 Ontstaansgeschiedenis en concurrerende kringen

De bekendheid van Creutzbergs liturgische diensten in de kunstzinnig ingerichte Duinoordkerk verspreidde zich snel. Binnen een jaar werd de kerk de ontmoetingsplaats van een negental liturgisch geïnteresseerden, die zich rond 1923 als de Liturgische Kring presenteerde.¹³⁴ Het elitaire besloten gezelschap bestond grotendeels uit predikanten van ethische huize met de Groninger hoogleraar godsdienstgeschiedenis en fenomenologie G. van der Leeuw (1890-1950) als leidsman. Tijdens zijn jeugd in Den Haag maakte Van der Leeuw kennis met J.H. Gerretsen, de predikant bij wie

¹³⁰ Van der Schoot 1950, 136, noot 1; Staples 1983, 36. In het geval van de Duinoordkerk gaf Forsyth toestemming om zijn ontwerp voor de IJmuider kerk te laten vergroten.

¹³¹ *Vijf-en-twintig* 1945, 29, 73. In deze bundel is ook een overdruk van het artikel ‘Een Haagsche voorstad’ van H.W. Creutzberg zelf opgenomen. Interessant is dat Creutzberg hier openlijk verwijst naar de invloed van A. Kuypers *Onze Eeredienst* op de vormgeving van de vooroorlogse Duinoordkerk.

¹³² Staples 1983, 36.

¹³³ Steensma 1982, 11.

¹³⁴ De Jong 2005, 79-88.

hij catechisaties volgde en belijdenis deed. Diens latere liturgische pionierswerk in de Kloosterkerk zou voor Van der Leeuw een bron van inspiratie betekenen. Het was Creutzberg die in februari 1921 contact zocht met Van der Leeuw en hem uitnodigde om in de Duinoordkerk te preken.¹³⁵ Van der Leeuw zou met enige regelmaat in de Duinoordkerk voorgaan en zijn belangstelling voor liturgievernieuwing was gewekt. Als lid van de Ethische Vereeniging werd Van der Leeuw in 1921 gevraagd voor de studiec commissie die zich onder meer bezighield met liturgische vragen.¹³⁶ Van der Leeuw bleef tot zijn dood in 1950 voorzitter van de Liturgische Kring.

De Liturgische Kring formuleerde op basis van historische liturgiestudie ontwerpen voor een nieuwe hervormde dienstorde. De deelnemende predikanten brachten het liturgisch gedachtegoed in de praktijk in hun lokale gemeenten. Om de gemeenteleden te informeren over de achtergronden van hun liturgische experimenten verspreidden zij pamfletten. Lid van de Liturgische Kring waren onder meer J.N. Bakhuizen van den Brink (Kralingen), P. Blaauw (Eerbeek), W.Th. Boissevain (Leiden), H.J. Dijkmeester (Arnhem), J.Ph. Eggink (Delfshaven), B. ter Haar Romeny (Ginneken) en G.W. Oberman (Utrecht)¹³⁷ De kring herbergde ook twee niet-hervormde leden: de anglicaan W.H. van de Pol en de evangeliste M. van Woensel Kooy.¹³⁸ Vanaf 1935 nodigde de Liturgische Kring een vijftigtal mensen uit om zelf een Liturgische Vereeniging op te richten; dit gebeurde in Hilversum, Rotterdam, Utrecht en Groningen.¹³⁹ De nationale kring en de Liturgische Kring Hilversum waren de belangrijkste liturgische broedplaatsen.¹⁴⁰

Min of meer gelijktijdig met de ethisch georiënteerden richtte de vrijzinnige vleugel in 1921 een "Liturgische Kring voor christelijk humanisten" op. De vrijzinnige theologen waren minder duidelijk in hun standpunten ten aanzien van de liturgische vernieuwing. Zij toonden interesse in de ideeën van de ethische theologen, zoals de participatie van de gemeente en de invoering van de lofverheffing en de dankzegging. Toch bleven zij beducht voor een verering van archaïsche vormen en een "opgaan naar Rome", zoals zij waarnamen in de ethische Liturgische Kring.¹⁴¹ Vanuit de vrijzinnige richting kwam ook kritiek op de vormgeving van de Duinoordkerk, die men in menig opzicht het tegendeel vond van wat een protestants liturgische kerk behoorde te zijn.¹⁴² Als reactie op de Liturgische Kring liet in 1938 ook de rechts-vrijzinnige richting van zich horen. Zij richtte de "Nederlands Hervormde Kring tot bestudering en vernieuwing van de liturgie der Kerk" op, ook wel "Kring Eredienst" genoemd.¹⁴³ De aanhangers van deze kring vonden dat de invoering van een traditionele vorm van dienst niet aansloot bij de belevingswereld van de moderne kerkganger en streefden naar een vernieuwing in de vorm van een sobere liturgie. De Kring Eredienst ambieerde een regelmatige, maar niet wekelijkse avondmaalsdienst, gevierd aan een vaste tafel in de kerk.

Een voorbeeld van kerkbouw door een liturgisch-kunstzinnig georiënteerde gemeenschap betreft De Woudkapel (1924) van de jonge Nederlandse Protestanten Bond in Bilthoven naar ontwerp van G.W. van Heukelom (1870-1952).¹⁴⁴ (afb. 14-15) Hoewel de kerkbouw van de N.P.B. buiten het kader van dit onderzoek valt, veroorloof ik mij hier een klein uitstapje omdat deze vrijzinnige protestanten zich enkele jaren later actief met kerkbouw zouden bezighouden. Tevens geeft dit voorbeeld inzicht in de achtergronden van de afsplitsing van deze groep vrijzinnigen van de Nederlandse Hervormde Kerk. Van Heukelom maakte zelf deel uit van de afgesplitste vrijzinnigen in Bilthoven en was werkzaam als architect bij de Staatsspoorwegen. Nadat duidelijk was geworden dat medegebruik van de kerk van de orthodox-hervormden niet haalbaar was, ontving Van Heukelom de

¹³⁵ De Jong 2005, 80.

¹³⁶ Zie ook: De Jong 2000, 75-76. Hier noemt De Jong de mogelijkheid dat de Liturgische Kring een commissie vormde binnen de Ethische Vereeniging.

¹³⁷ Dit overzicht geeft de samenstelling van de Liturgische Kring weer rond 1933. Het lid Mej. M. van Woensel Kooy organiseerde jeugdsamenkomsten in Bussum. Zie: Eredienst, s.a. [ca. 1933], 2.

¹³⁸ De Jong 2000, 75-76. Na het beëindigen van zijn lidmaatschap in 1940 bekeerde W.H. Van der Pol zich tot de Rooms-Katholieke Kerk en werd hij priester.

¹³⁹ De Jong 2007.

¹⁴⁰ Staples 1983, 38.

¹⁴¹ Staples 1983, 39.

¹⁴² Jansen 1927, 57-58.

¹⁴³ De Jong 2007.

¹⁴⁴ Bakker/Roding 2000, 30-31, 80. Ook in 1910-1912 ontwierp Van Heukelom op vrijwillige basis een kerkje voor de gemeente Nederlandse Protestantenbond te Weert. Vanaf 1922 was Van Heukelom voorzitter van de restauratiecommissie van de Utrechtse Domtoren, na de oorlog begeleidde hij tal van kerkrestauraties.

leden van de vrijzinnige kring, bestaande uit predikanten, dichters, filosofen, kunstenaars en andere ‘bezielde’ in de woonkamer van zijn villa Woudzang. Hier hielden zij levensbeschouwelijke samenkomsten begeleid door muziek en zang. Na enige tijd vond men deze sessies te ongewoon en organiseerde men liever diensten die werden voorgegaan door een van de predikanten. De gemeenschap ontgroeide de huiskamer en Van Heukelom besloot in de avonduren een eenvoudige bakstenen kruiskapel in Amsterdamse Schoolstijl te ontwerpen, die hij liet uitvoeren door het bouwbedrijf van zijn werkgever. De kerkruimte werd ingericht met een gemetseld podium met spreekgestoelte in het linker kortere transept. De stoelen in de resterende armen stonden in de richting van het podium opgesteld. Het kerkje kreeg een zorgvuldige detaillering met lambriseringen van veelkleurige verglaasde bakstenen en smalle glas-in-loodramen van de glazenier Jan Schouten (1852-1937). Juist de donkere kleurstellingen en de spaarzame kunstverlichting moesten bijdragen aan een spirituele sfeer van plechtigheid, inkeer en bezinning die in veel vrijzinnige kerken uit het Interbellum is terug te vinden.¹⁴⁵ Andere voorbeelden van vernieuwende kerkbouw van de vrijzinnigen zijn: de Vrijzinnig Hervormde kerken in Arnhem en Renkum van G. Feenstra en de Kerk van de Vrijzinnig Christelijk Vereeniging in Driebergen-Doorn van J.C.Th. Stuivinga.

7.3.2 Buitenlandse invloeden

Typend voor de Liturgische Kring is de inspiratie die zij onderging van het anglicanisme en lutheranisme. Ook deze protestantse kerkstromingen waren onder invloed van het modernisme in ernstige verwarring geraakt. De Anglicaanse Kerk kreeg al in de eerste helft van de negentiende eeuw te maken met een interne crisis over het kerkelijk gezag, het bisschopsambt en de sacramentsopvatting. De katholiserende Oxfordbeweging (1833-1845) vreesde voor verdere uitholling van de macht van de staatskerk onder invloed van de evangelisch georiënteerde *Low Church*. Zij zette zich af tegen het puriteinse karakter dat de Anglicaanse kerkdienst overschaduwde en pleitte voor een herstel van hoogkerkelijke idealen, zoals een sacramenteel besef, waardig uitgevoerde liturgisch-ceremoniële handelingen, de herwaardering voor het ambt en het Middeleeuwse kerkinterieur.¹⁴⁶ De nieuwe beweging van intellectuelen en jonge geestelijken werd geleid door de Anglicaanse geestelijke en theoloog J.H. Newman (1801-1890). Na een bisschoppelijk publicatieverbod in 1845 bekeerde Newman zich tot het rooms-katholicisme; in 1879 werd hij door paus Leo XIII benoemd tot kardinaal.

Invloed van het anglicanisme in de Liturgische Kring is onder meer te vinden in de Liturgische handboekjes (1923 tot 1928). In het tweede handboekje verscheen een ontwerp voor een zondagsdienst met verschillende prereformatorische liturgische elementen, zoals het ‘Kyrie’ en het ‘Agnus Dei’, maar ook toevoegingen uit het Book of Common Prayer. Van de gemeente werd een actieve deelname in de vorm van responsies en een knielende gebedshouding verwacht. Sprak men in de handboekjes nog over de eredienst als predikdienst met incidenteel een avondmaal, vanaf 1930 vond de Liturgische Kring dat het avondmaal tijdens elke eredienst gevierd diende te worden.¹⁴⁷

Binnen de Nederlandse Liturgische Kring had men eveneens oog voor liturgische ontwikkelingen in de Lutherse Kerk.¹⁴⁸ Ook hier kwamen rechtzinnigen en vrijzinnigen tegenover

¹⁴⁵ Cossee 2002, 164-165. Hoewel van een geheel andere orde kan een hang naar spiritualisme en symbolisme worden teruggevonden in het werk van esoterisch (b.v. theosofisch, maçonniek of antroposofisch) georiënteerde kunstenaars en architecten. Zo hield de van huis uit katholieke architect K.P.C. de Bazel (1869-1923) in 1915 ter gelegenheid van de lustrumtentoonstelling van het Genootschap ‘Architectura et Amicitia’ een voordracht over de verhouding van de bouwkunst tot de godsdienst, waarin hij aandacht besteedde aan zowel het door hem gewaardeerde kenmerk van het protestantisme, ‘het algemeen priesterschap der geloovigen’ als theosofische begrippen, zoals de meditatietempel en de mystieke roos. Zie: De Bazel 1915. Ook bij de theosofisch geïnspireerde J. Toorop, die in 1915 tot het catholicisme bekeerde, zijn symbolisme en religie nauw verbonden. Zijn collega Thorn Prikker die eveneens lid was van de Theosofische Vereniging werkte vanaf de jaren tien voor diverse kerkgenootschappen in Duitsland en Nederland.

¹⁴⁶ Lescauwae 1975, 112. Zie ook: Van Kesteren 2004, 283-286. Er is geen aanwijzing dat de Liturgische Beweging zich ook liet inspireren door een andere katholiek georiënteerde groep binnen de Anglicaanse Kerk, de Cambridge Camden Society. Deze groep streefde naar een herleving van de middeleeuwse liturgie en de gotische kerkbouwstijl.

¹⁴⁷ Van der Schoot 1950, 142.

¹⁴⁸ Uit het voor deze studie verrichte literatuuronderzoek is niet gebleken dat de Nederlandse Liturgische Kring contact had met lutherse kerkgemeenschappen in Nederland. Bovendien zij hier nogmaals gewezen op het feit dat de liturgie en kerkbouw van de Lutherse Kerk in deze studie buiten beschouwing zijn gehouden. Aanvullend onderzoek zou moeten uitwijzen of hier een relatie is te leggen en wat de eventuele wederzijdse invloeden op liturgie en kerkbouw zijn geweest.

elkaar te staan en organiseerde men zich zelfstandig.¹⁴⁹ De herstelbeweging rond de Duitse theoloog en religiehistoricus F. Heiler (1892-1967) - de bekeerde lutheraan die qua mentaliteit toch sterk neigde tot de *catholica* - greep terug op de traditioneel rijke lutherse liturgie. De aanhangers van Heilers gedachtegoed vierden wekelijks het avondmaal en stimuleerden de activiteit van de gemeente tijdens de dienst en de uitvoering van de liturgische rituelen. Ook de verzorging van het kerkinterieur had hun belangstelling. Heilers werk Evangelische Katholizität (1926), waarin hij pleit voor het herstel van de oude katholieke christenheid, vormde vooral een inspiratiebron voor de Hilversumse liturgische kring. Hier concentreerde men zich steeds meer op de liturgische en sacramentele uitgangspunten van de Rooms-Katholieke Kerk. Bovendien streefden zij naar de invoering van een episcopale kerkorde met gewijde bisschoppen. Vanwege de katholiserende tendensen werd de Hilversumse Liturgische Kring ook wel het Hilversums Convent genoemd.¹⁵⁰ Dat deze radicale ideeën over het liturgisch herstel gevoelig lagen binnen de Hervormde Kerk blijkt uit de polemische titel van de Nederlandse bloemlezing uit Heilers boek. De strijd om de kerk werd rond 1935 verzorgd door het Hilversumse lid J.K. van den Brink en kreeg een voorwoord van Van der Leeuw.¹⁵¹

Samen met een katholiek georiënteerde liturgische herstelbeweging binnen de Duitse Lutherse Kerk, de Berneuchner Kreis, publiceerde de nationale Liturgische Kring van 1933 tot 1941 de brochurereeks Het jaar onzes Heeren.¹⁵² Deze kwartaaluitgave bevatte praktische aanwijzingen voor een persoonlijke godsdienstbeleving en liturgische teksten uit dikwijls niet-hervormde liturgieën. Een enkele maal besteedde men aandacht aan nieuwe liturgisch verantwoorde kerkgebouwen zoals de hervormde kerk (1930) in Eerbeek naar ontwerp van H. van der Kloot Meijburg en de Duinzichtkerk (1935) van W. Verschoor in Den Haag.¹⁵³ De brede opzet met de open dakstoel en het liturgisch centrum in de door een triomfboog omgeven nis in Eerbeek vertonen een sterke overeenkomst met de christocentrische kerken die de katholieken in deze periode bouwden. (afb. 16) In de kruisvormige Duinzichtkerk hield men dezelfde liturgische diensten als in de Duinoordkerk en vierde men het avondmaal op het ‘‘koor’’.

De hoogleraren Van der Leeuw en Bakhuizen van den Brink onderhielden in het begin jaren 1930 ook contacten met hun katholieke collega's. Zo organiseerden Van der Leeuw en de Nijmeegse hoogleraar cultuurgeschiedenis G. Brom in 1931 - met goedkeuring van het episcopaat - de eerste bijeenkomst van de Oecumenische Professorenkring, waarbij men gezamenlijk bad en gedachten uitwisselden over theologische onderwerpen.¹⁵⁴

7.3.3. Oriëntatie op kerkbouw

Van belang voor de ontwikkeling van de gedachten over de hervormde kerkbouw binnen de Liturgische Kring is Van der Leeuws studie Wegen en grenzen. Studie over de verhouding van religie en kunst (1932). Van der Leeuw onderzocht hier aan de hand van een cultuurhistorisch betoog de verhouding tussen het heilige en het schone. Met betrekking tot de protestantse kerkbouw constateerde hij een ‘‘kerkbouwprobleem’’.¹⁵⁵ Na de renaissance was de protestantse kerkbouw in een overgangsfase geraakt. De oudchristelijke kruiskerk bleek niet te bevallen. ‘‘Maar men heeft geen flauw besef, wat men wèl wil – en een onbehaaglijk gevoel, dat wanneer men zich bepaalt tot het bouwen van een ‘preekkerk’, er eigenlijk helemaal geen kerk gebouwd wordt, en een schouwburg nog karakteristieker vormen heeft dan de stichtelijke lokalen, die zich in niets onderscheiden van een vergaderzaal.’’¹⁵⁶ Onder het motto ‘‘een fabriek is een fabriek en moet niet paradeeren als een kerk’’ pleitte Van der Leeuw voor een terugkeer naar de bouwvorm die uitdrukking geeft aan het heilige.

De kring rondom Van der Leeuw werkte diens visie op de liturgie en kerkbouw nader uit in

¹⁴⁹ Meiners 1988, 40. Onderzocht zou moeten worden in hoeverre het lutherse, en na de oorlog oecumenische tijdschrift Kunst und Kirche (1924-) van invloed is geweest op de Nederlandse kerkarchitectuur van voor en na WO II.

¹⁵⁰ Zie ook: Datema 1993.

¹⁵¹ Heiler s.a. [1934 of 1935].

¹⁵² Deze uitgave geschiedde van 1922 tot 1935 op particulier initiatief in samenwerking met de Liturgische Kring. Vanaf 1936 werd de brochure uitgegeven door een samenwerkingsverband tussen de stichting Adoremus en de Liturgische Kring met als voorzitter Van der Leeuw en secretaris G.W. Oberman. Zie ook: Schwebel 2006, 164.

¹⁵³ Blaauw 1936, 86-89; L.D.T.P. 1936, 93-95.

¹⁵⁴ Luykx/Roes 1987, 210-212. Aanvullend onderzoek zou kunnen aantonen of tijdens deze bijeenkomsten ook ontwikkelingen op het gebied van de kerkbouw en kerkinrichting aan de orde kwamen.

¹⁵⁵ Van der Leeuw 1932, 81.

¹⁵⁶ Van der Leeuw 1932, 81.

het Handboek voor de eredienst in de Nederlandse Hervormde Kerk (1934).¹⁵⁷ Veelzeggend is dat het Handboek begint met een bijdrage over het belang van de architectuur en inrichting het kerkgebouw. Volgens Ter Haar Romeny (predikant te Ginneken 1916-1947) zouden kerkbouwende kerkvoogden en predikanten zich voor de keuze van een bouwstijl moeten laten leiden door de ‘‘beste architecten’’.¹⁵⁸ Zolang de architect rekening hield met het beginsel van de zichtbaarheid van de avondmaalstafel, het doopvont, de kansel en de lessenaar konden de liturgen volgens Ter Haar Romeny geen bezwaren maken. De kerkbouw zou moeten voldoen aan de ‘‘eischen der schoonheid’’ (‘‘het Huis des Heeren moet de huizen der geloovigen overtreffen in schoonheid en artisticeit’’), het behoorde een ‘‘behagelijken indruk’’ te maken (in de vorm van centrale verwarming, frisse lucht en goede banken), en het moest ‘‘geschikt’’ zijn (een goede akoestiek hebben en een bankenplan met een middenpad uitlopend op de apsis).¹⁵⁹

Belangrijker dan Ter Haar Romeny’s artikel was de restauratie van de middeleeuwse kerk in Ginneken die onder zijn leiding in de periode 1934-1940 plaatsvond.¹⁶⁰ Hier maakte hij zijn ideeën over het samenspel tussen liturgie en kerkbouw aanschouwelijk. (afb. 17) Ter Haar Romeny besloot het dichtgetimmerde schip dat als berghok dienst deed, weer bij de kerkrimte te betrekken. Het schip werd ingericht met twee rijen banken, en de banken op het koor verdwenen. De avondmaalstafel kreeg een centrale plaats in het koor. Aan weerszijden van de tafel liet de dominee een stenen doopvont en de lezenaar plaatsen. De preekstoel die oorspronkelijk tegen het dichte schip was bevestigd, verhuisde naar de zuidoostelijke vieringpijler. De pas gerestaureerde en heringerichte kerk werd in 1944 getroffen door oorlogsgeweld. Toch bleef deze restauratie ook na de Tweede Wereldoorlog in liturgisch geïnteresseerde kringen een belangrijk referentiepunt voor een geslaagde herinrichting van een monumentale hervormde kerk. Na de oorlog koos de kerkenraad er voor de kerk geheel in liturgische luister te herstellen en in te richten.

In 1940 werkte Van der Leeuw zijn ideeën over de ideale hervormde eredienst, bouwstijl en kerkinrichting uit in Liturgiek. Zonder een terugkeer te bepleiten naar de middeleeuwse kerksymboliek of ornamentiek zag hij geen probleem in het handhaven van het georiënteerde kruisvormige kerkbouwtype. Ook ten aanzien van de bouwstijl stelde Van der Leeuw zich soepel op: ‘‘Welken stijl de kerk heeft, doet er op zichzelf niets toe, wanneer de stijl zich maar leent voor den dienst Gods. Het is beter thans ‘modern’ te bouwen, dan romaansch of gotisch eindeloos te copieren.’’¹⁶¹ Van groot belang vond hij de aanwezigheid van een kerktoren met klokken die evenals het liturgisch meubilair als doopvont, avondmaalstafel en orgel gewijd diende te worden. Een spaarzame toepassing van beelden en schilderijen in de vorm van gebrandschilderde ramen zouden het geheel moeten complementeren. Maar ook kale muren en een centrale kansel beschouwde van der Leeuw als ‘‘beelden en opgerichte teekenen’’.¹⁶²

In Liturgiek vergeleek Van der Leeuw de liturgische inrichtingen bij vier types lengtegerichte kerken zoals de oosterse, westerse, calvinistische, oud-christelijke kerken aan de hand van plattegronden.¹⁶³ (afb. 18) Als ideaal zag hij echter de op de vroegchristelijke kerken geïnspireerde ‘‘hervormd-catholieke’’ inrichting, waarbij de avondmaalstafel - voorzien van een kruis, een paar kandelaars en een offerschaal - permanent centraal op een verhoogd en ruim koor staat opgesteld. De predikant en de ouderlingen projecteerde hij in een halve cirkel achter de tafel. Tegen de linker of rechter zijwand van het koor reserveerde hij ruimte voor de zangers en het orgel. Achter het open hekwerk, dat Van der Leeuw aanduidde als *cancelli*, staan aan de rechterzijde het stenen of houten doopvont en de lessenaar, terwijl de kansel met een opengeslagen bijbel een plaats kreeg aan de linkerzijde.

Met de oprichting van de ‘‘Liturgische Vereeniging van de Nederlandse Hervormde Kerk’’ in het midden van de jaren 1930 erkende de hervormde synode het belang van de liturgische

¹⁵⁷ Handboek 1934. Het ontwerp voor een nieuwe hervormde liturgie publiceerde Bakhuizen van den Brink een jaar eerder in: Eeredienst s.a. [ca. 1933].

¹⁵⁸ Ter Haar Romeny 1934, 28. Zie: Steensma 1982, 13-15.

¹⁵⁹ Ter Haar Romeny 1934, 30.

¹⁶⁰ Steensma 1982, 13-15.

¹⁶¹ Van der Leeuw s.a. [1940], 112.

¹⁶² G. van der Leeuw s.a. [1940], 120.

¹⁶³ G. van der Leeuw s.a. [1940], 115-121.

vernieuwing. Met deze vereniging probeerde de synode de vele liturgische experimenten in te kaderen. Het aandachtsgebied van de belangrijkste figuren van de Liturgische Kring schoof in de periode 1930-1935 langzaam in de richting van bewegingen die zich bezig hielden met de kerkelijke reorganisatie.

7.4 “Nieuwe strevingen in de kerkelijke bouwkunde”

Als een van de eerste instanties binnen de Nederlandse Hervormde Kerk interesseerde de Commissie voor Gemeenteleven van de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme in 1927 zich voor de vormgeving van haar kerkelijke gebouwen. Met de expansie van het vrijzinnig protestantisme aan het begin van de twintigste eeuw ontstond er een behoefte aan kerkgebouwen met een eigen stijl.¹⁶⁴ Dit verlangen naar een kerkgebouw dat meer is dan een vergaderzaal kan als kenmerkend worden beschouwd voor de positionering van de hervormden in hetgeen de socioloog Max Weber “de onttoverde wereld” van de in toenemende mate gesecculariseerde vroege twintigste eeuw noemde.¹⁶⁵ De Commissie voor Gemeenteleven startte met de documentatie van gebouwen en benoemde een groep deskundigen voor het adviseren over bouwen, verbouwen, restaureren en inrichten van vrijzinnig protestantse kerken. In 1928 organiseerde de commissie het eerste congres “Religie en Bouwkunst” onder leiding van de Amersfoortse predikant dr. R. Miedema (1886-1954). Het congres was bedoeld voor predikanten, theologen, en architecten die zich bezighielden met de toekomst van de kerkelijke bouwkunst in Nederland. Tot de sprekers van het eerste congres “Religie en Bouwkunst” behoorden de architect-stedenbouwkundige J. Gratama (1877-1947) die werkte in de stijl van de Amsterdamse School, de restauratiearchitect H. van der Kloot Meijburg (1875-1961) en de Delftse hoogleraar bouwkunde D.F. Slothouwer (1884-1946), die in de periode 1921-1938 leiding gaf aan restauratie en herinrichting van de Utrechtse Dom.

In zijn inleiding onderstreepte Miedema dat de kerkarchitectuur een uitdrukking behoorde te zijn van “wat daarbinnen wordt geloofd en beleden”.¹⁶⁶ Hij wilde niet langer een vergaderzaal, maar een bedehuis. Een voorzichtige suggestie voor een symbolische vormgeving van het kerkgebouw deed de predikant J.J. Meyer. Hij stelde voor terug te keren naar “de oude, beproefde methode” en het kerkgebouw en de kansel te oriënteren. “Men sluit daarbij aan aan symbolen, zoo oud als de tempelbouwende menscheit zelf, en men vreeze daarom niet voor Roomsche uitgekreten te worden.”¹⁶⁷ De behoudende Slothouwer sprak over de eigentijdse lutherse kerkarchitectuur in Zweden, waarin hij bevestigd zag dat met oude bouwvormen sterk bezielde ruimten konden worden gecreëerd.

In 1929 volgde een tweede congres “Religie en bouwkunst”, waar de architecten H.P. Berlage en G. Feenstra als sprekers optraden.¹⁶⁸ (afb. 19) De organisatoren staken de loftrumpet over Berlage’s waaiervormige ontwerp voor de Christian Science-kerk (1926) in Den Haag, dat zij zagen als een uiting van “nieuwe strevingen in de kerkelijke bouwkunde”.¹⁶⁹ Maar Berlage zelf reageerde kritisch op het congressthema en noemde het religieuze individualisme van het vrijzinnig protestantisme een belemmering voor de totstandkoming van een eigen bouwstijl. Hij wees op het belang van tastbare symbolen voor de kerkarchitectuur. Pas dan kon volgens hem het onzichtbare en het zichtbare samen worden gebracht en een kerk met een gewijde stemming ontstaan.¹⁷⁰ Ondanks de

¹⁶⁴ Miedema 1928, 6.

¹⁶⁵ Van der Ploeg 2002.

¹⁶⁶ Miedema 1928, 6.

¹⁶⁷ Meijer 1928, 95.

¹⁶⁸ De bezinning op de eigen kerkbouw blijkt eveneens uit publicaties over de geschiedenis van de Nederlandse protestantse kerkbouw. Zie: Loosjes s.a. [ca. 1926]; Ozinga 1929. Een eerdere poging van R.J. van der Meulen om - in navolging van het boek Katholieke kerken in Nederland (1906) van J. Kalf en P.J.H. Cuypers - alle protestantse kerkgebouwen te inventariseren, leidde om onbekende redenen slechts tot het eerste deel Protestantsche kerken gebouwd voor de reformatie (De kerkgebouwen van protestantsch Nederland in woord en beeld dl.1), Amsterdam, 1909.

¹⁶⁹ Miedema 1929, 11-12. Zie ook: Stock 2006, 96-103. De vormgeving die Berlage koos voor de Christian Science-kerk was geïnspireerd op de Unity Temple (1906) in Oak Park bij Chicago van F. Lloyd Wright. Overeenkomsten zijn ook te vinden in de op de eerste verdieping gelegen kerkzaal, de bescheiden plaats van de hoofdingang en het gebruik van geschilderde religieuze teksten op en in het kerkgebouw. Anders dan in de Unity Temple, dat een vierkante kerkzaal heeft en is ingericht met zowel lengte- als dwarsgerichte (op galerijen geplaatste) banken, koos Berlage voor een waaiervormige ruimte en bankenplan. Nader onderzoek zou kunnen aantonen in hoeverre Berlage op de hoogte was van experimenten met nieuwe kerkruimtelijke concepten in Duitsland, zoals van de architect O. Bartning (1883-1959) die in 1919 Von neuen Kirchenbau publiceerde.

¹⁷⁰ Berlage 1929, 69.

door hem geconstateerde onzekerheid over de liturgische ontwikkelingen stelde Berlage dat het vrijzinnig protestants kerkgebouw een preekstoelgerichte vorm diende te hebben. Hij raadde daarbij aan gebruik te maken van nieuwe bouwconstructies die grote overspanningen mogelijk maken, zodat alle kerkgangers de voorganger konden zien en horen. Dit alles kon volgens Berlage niet anders dan in een rationalistische architectuur. ‘‘Deze zal zich, als van zelf, aansluiten aan de denkbeelden van den laatsten tijd; om van de mogelijkheid eener toepassing van formalistische stijltraditie principieel te zwijgen.’’¹⁷¹ De architect G. Feenstra (1890-1985) hield een voordracht over traditie en kerkbouw. In het nieuwe protestantse kerkgebouw zag hij weer ruimte voor kerkelijke kunst; deze zou zowel God als de gemeenschap dienen. Als meest geschikte kerkbouwstijl noemde Feenstra een zakelijke bouwkunst met eerbied voor de traditionele waarden.¹⁷² In plaats zich te laten leiden door ‘‘anti-Roomsche gedachten’’ verdiende de schoonheid volgens hem weer een ereplaats.

Ter gelegenheid van het tweede congres schreef de Commissie een studieprijsvraag voor een kerkgebouw uit. De jury, onder meer bestaande uit de architecten Van der Kloot Meijburg, Feenstra en M.C.A. Meischke, kreeg vijftien ontwerpen met verschillende motto's te beoordelen.¹⁷³ De kruisvormige kerk met het motto ‘‘A.G.O.G.’’ (Algemeen Godsdienstige Ontmoetings Gelegenheid) van H.B. van Broekhuizen uit Arnhem en de ‘‘Christo Centrische’’ zaalkerk van Ferd. B. Jantzen uit Amsterdam behoorden tot de vijf bekroonde ontwerpen. De architect H. Sutterland (1889-1964) uit Rotterdam, die tussen 1916 en 1918 bij het bureau Granpré Molière had gewerkt en later als een van weinige architecten voor zowel katholieke als protestantse opdrachtgevers kerken zou bouwen, was de prijswinnaar. Voor zijn ontwerp ‘‘Mattheus 7:21’’ bedacht hij een zeer vooruitstrevend, vrij in te delen bankenplan, zodat de kerk als ‘‘goed architectonisch geheel evenzeer kan boeien bij weinig, als bij veel bezoek.’’¹⁷⁴ In de toelichting op zijn eveneens bekroonde ontwerp ‘‘A.U.B.’’ richtte architect G.R.A. Koops zich op de rol van het kerkgebouw in de stadsuitbreiding: ‘‘Nabij is de stad, de metropool, die is de koorts, die bevangt en zweept en ook is de reactie, die de spanning geeft der scheppingskracht. Er is de woonwijk waarover keert de vloed als in het uur der rust de eb gaat over de stad. Hier is de ontspanning, het sportveld, het bad, hier is het openlucht-theater. Hier is de altijd gastvrije kerk.’’¹⁷⁵ Koops ontwierp een kleine compacte kerk met een mogelijkheid tot vergroting van het aantal zitplaatsen. Lichtval en kleur vormden belangrijke ingrediënten. De bekroonde ontwerpen werden tentoongesteld in het Centraal Bureau voor het Vrijzinnig Protestantisme in Amsterdam; afbeeldingen van de ontwerpen of eventuele maquettes zijn helaas niet bekend.

Interessant is dat architect-criticus J.J. Vriend een duidelijk verband zag tussen de protestantse congressen over kerkbouw en de opkomende invloed van de katholieke Delftse hoogleraar bouwkunde G.M. Granpré Molière.¹⁷⁶ (Zie: Hst: 3.3.2.3) Volgens hem reikte de invloed van Granpré Molière verder dan zijn katholieke aanhang en interesseerden ook protestante architecten zich rond 1930 voor zijn ideeën. Als voorbeeld noemde Vriend de hervormde Emmakerk (1930) in Amsterdam-Watergraafsmear met een basilicaal grondplan naar ontwerp van de architect, en latere Rijksbouwmeester van de wederopbouw, G. Friedhoff (1892-1976).¹⁷⁷ (afb. 20) Hoewel deze architect geen rol speelde binnen de protestantse Liturgische Beweging kregen in deze kerk de avondmaalstafel en het doopvont een permanente plaats in het liturgisch centrum. De protestantse kerkarchitectuur raakte volgens Vriend soms de ideeën en invloeden van Kropholler, maar vaker die van de Amsterdamse School. In deze periode kozen niet alleen protestantse, maar ook enkele katholieke kerkbouwers voor de expressieve vormen van de Amsterdamse School. Dit is bij voorbeeld te zien in een uit 1922 daterend ontwerp van A. Boosten voor een kerkgebouw in het Deense Slagelse en de gelijkende kopgevels en torenpartij van de hervormde Elthetokerk (1929 - gesloopt in 1992) aan de Insulindeweg in Amsterdam van C. Kruyswijk.¹⁷⁸ De vraag is echter of Boosten zich hier door een

¹⁷¹ Berlage 1929, 73-74.

¹⁷² Feenstra 1929, 27.

¹⁷³ Van der Kloot Meijburg zou in 1930 nog een artikel schrijven over ontwikkelingen binnen de moderne protestantse kerkbouw in het Bijvoegsel van Het Algemeen Handelsblad over bouwkunst. Hierin werd ook aandacht besteed aan de katholieke kerkbouw en de synagogenbouw. Zie: Van der Kloot Meijburg 1930.

¹⁷⁴ Jury-rapport 1929, 105.

¹⁷⁵ Koops 1929, 108.

¹⁷⁶ Vriend 1959, 66.

¹⁷⁷ Zie ook: Friedhoff 1939, 405-410; Van der Ploeg 1999, 6-11.

¹⁷⁸ Van Beekum 2006, 60-61. Zie ook: Looyenga 2007, 53-54.

protestants voorbeeld heeft laten inspireren.

Als fervent modernist besteedde Vriend uiteraard ook aandacht aan het functionalistische kerkgebouw dat architect J.J.P. Oud (1890-1963) in 1925 voor Rotterdam-Kiefhoek ontwierp, en in 1929 door de Hersteld Apostolische Gemeente in gebruik werd genomen.¹⁷⁹ (afb. 21) Met deze doosvormige vergaderzaal, die zich niet direct toonde als een kerk, was Oud zijn tijd ver vooruit. Toch is de kerk hier een hoog opgetrokken autonoom element op een eigen erf, gesitueerd in het midden van de wijk. De oorspronkelijke inrichting van de kerkzaal volgde een lengtegericht bankenschema met op de eerste verdieping een balkon. De zichtbaarheid van de preekstoel speelde in deze kerk met ruim 650 zitplaatsen duidelijk een minder belangrijke rol.

Een opvallend grote, enigszins Berlagiaans aandoende hervormde kerk uit deze periode is de Julianakerk (1926 - buiten gebruik gesteld als kerk 1997) in de Haagse arbeidersbuurt Transvaal naar ontwerp van G. van Hoogevest (1887-1968). (afb. 22) Via zijn zwager W. Bieshaar, medeoprichter en voorzitter van de Gereformeerde Zendingsbond - een vereniging binnen de Nederlandse Hervormde Kerk - beschikte Van Hoogevest over goede contacten in het hervormde milieu, maar ook bij de in 1926 van de Gereformeerde Kerken afgesplitste Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Zelf behoorde de architect tot de confessionele modaliteit. Zijn wijdvertakte netwerk leverde hem verschillende kerkelijke opdrachten op. De later bevriende predikant van de hervormde Julianakerk, D.A. van den Bosch, wist zelfs de kerkvoogdij te overtuigen het eerdere ontwerp van J.J. van Nieukerken opzij te schuiven.¹⁸⁰ Opvallend is dat Van Hoogevests ‘Protestantsche kathedraal’ in de eigentijdse discussies over de hervormde kerkbouw nauwelijks een rol speelt, terwijl de architect erin slaagde op een krap bemeten vliegervormig kerkeiland een kerk met 1780 zitplaatsen te bouwen.¹⁸¹ De hoge kruisingspartij van deze kruiskerk is bekroond met een betonnen koepel die samen met de zestig meterhoge toren nog steeds de wijk domineert. In de aan drie zijden van een galerij voorziene kerkzaal hadden alle gelovigen goed zicht op het liturgisch centrum, waar slechts een centrale kansel met orgel stond opgesteld. Een ‘koninginneloge’ en een bank voor de hofhouding complementeerden het bankenplan. Prinses Juliana legde in 1924 de eerste steen en bezocht sinds haar lidmaatschap van de Nederlands Hervormde Kerk in 1927 meerdere malen de diensten. In de winter zorgden verwarmingsbuizen voor behaaglijk warme banken. Van Hoogevest ontwierp eveneens de kerkbanken, het doopvont met het zilveren bekken, de kansel met de zuilen en het daarboven aangebrachte orgelfront.

De discussies tijdens beide congressen maakten duidelijk dat er nog geen sprake was van een *communis opinio* tussen de predikanten en de architecten.¹⁸² De vrijzinnigen zouden geen congressen of tentoonstellingen over kerkbouw meer organiseren, maar borduurden in enkele publicaties voort op de rol van de schoonheid in religie en cultuur.¹⁸³ Met name predikant Miedema bleef geboeid door de actualiteit van de kerkbouw. Als zoon van een beeldhouwer interesseerde hij zich voor de raakvlakken tussen religie en kunst. Hij las literatuur over het oosterse christendom en meende dat de tradities van de oude christenen het gaafst bewaard waren gebleven bij de centraalbouw van de Koptische kerk.

Miedema oriënteerde zich in deze periode ook op de kerkbouw buiten Nederland. Zo publiceerde hij in 1936 het boekje Hedendaagsche Kerkelijke bouwkunst van buiten- en binnenland en haar beteekenis voor liturgie en oecumenische beweging.¹⁸⁴ Miedema onderkende dat de kerk als instituut niet langer de centrale plaats in de moderne stad innam; evenmin was de kerkarchitectuur nog toonaangevend voor de profane bouwkunst.¹⁸⁵ Tegelijkertijd wees hij op de toegenomen behoefte aan kerkgebouwen in nieuwe stadswijken. Deze hadden een ‘decentralisatie van de godsdienstige samenkomsten nodig gemaakt’. Ook noemde Miedema de differentiatie van het godsdienstig leven die de vraag naar nieuwe kerken had opgestuwd. Hij zag een overeenkomst tussen de vroeg twintigste-

¹⁷⁹ Zie ook: Hst 11.6.

¹⁸⁰ Tijdens de oorlog belandde D.A. van den Bosch in het kamp Amersfoort, waar hij overleed. G. van Hoogevest die zich tevergeefs het lot van zijn vriend zeer had aangetrokken, zorgde voor een begrafenis vanuit zijn eigen huis in Amersfoort.

¹⁸¹ De Boer-Van Hoogevest 2009, 64-65; Wils 1926, 280-288.

¹⁸² Ter Haar Romeny 1934, 19.

¹⁸³ Mogelijk dat de publicatie Kerken (Moderne Bouwkunst in Nederland dl. 15), Rotterdam, 1932 onder redactie van H.P. Berlage, W.M. Dudok, J. Gratama, A.R. Hulshof, H. van der Kloot Meijburg, J.F. Staal en J. Luthmann hier ook toe gerekend kan worden. Dit deel toont een foto-overzicht van vroeg twintigste-eeuwse kerkbouw van verschillende kerkgenootschappen.

¹⁸⁴ Miedema 1939.

¹⁸⁵ Miedema 1939, 9.

eeuwse internationale kerkbouw en de profane bouwkunst die beide streefden naar doelmatigheid, eerlijkheid, eenvoud en universaliteit. Toch zou een zuiver doelmatig gebouwde kerk in beton, glas en ijzer naar zijn idee niet voldoen aan het eigentijdse streven om de symbolische betekenis van het kerkgebouw tot uitdrukking te brengen. Hiermee onderschreef hij de visie van de Duitse architect en mede oprichter van het Bauhaus, O. Bartning (1883-1959) die het kerkgebouw als steengeworden liturgie beschouwde. Miedema toonde een veertigtal foto's van vernieuwende kerkarchitectuur van zowel rooms-katholieke als protestantse signatuur in verschillende Europese landen en de Verenigde Staten.¹⁸⁶ Als voorbeelden van vernieuwende kerken in Nederland besprak hij de kathedraal van St.-Bavo (1904) in Haarlem van Jos. Cuypers, de gereformeerde kerk in Haarlem (1926) van B.T. Boeyinga, de Christian Science-kerk (1927) in Den Haag van H.P. Berlage, de St.-Jozef in Achterveld (1932) van H.W. Valk en de Duinzichtkerk in Den Haag (1935) van W. Verschoor.

In zijn artikel over de ontwikkelingen in de kerkbouw van de vrijzinnigheid wijst de hoogleraar-predikant E.H. Cossee op de kentering die in deze publicatie van Miedema zichtbaar wordt: van een bewust vrijzinnig protestantse kerkbouw naar een meer oecumenische kerkbouw.¹⁸⁷ Volgens Cossee markeert dit de overgang naar de periode rond de Tweede Wereldoorlog, waarin zich meer oecumenische contacten en een theologische "verrechtsing" in het vrijzinnig protestantisme voordeden. Dit betekende tevens het eind van de ontwikkeling van een specifieke vrijzinnige kerkbouw.

Bijzonder is tot slot de aandacht die in de jaren dertig vanuit het katholieke en weinig op modernistische kerkarchitectuur ingestelde Italië ontstond voor de Nederlandse moderne kerken. In zijn boekje *Architetture Razionali Reliogiose* uit 1932 toonde de beeldhouwer N. Servettaz maar liefst dertien voorbeelden van protestantse kerkgebouwen in Nederland alsmede de synagoge in de Amsterdamse Lekstraat naar ontwerp van H. Elte. Duitsland was met twaalf kerken vertegenwoordigd, terwijl Servettaz van de Franse kerkbouw alleen de betonnen kerk van Perret, de enige katholieke kerk in het boekje, de moeite waard vond. Naast de uitgesproken moderne voorbeelden als Ouds kerk voor Rotterdam-Kiefhoek en de hervormde Jeruzalemkerk van F.B. Jantzen in Amsterdam presenteerde Servettaz acht ontwerpen van de gereformeerde architect E. Reitsma.

7.5 Een roep om formele en spirituele reorganisatie

De belangstelling voor verrijking van de liturgie met elementen uit de vroegchristelijke eredienst en een nieuwe symbolische kerkarchitectuur die heerste in ethische en vrijzinnige kringen, leefde zeker niet in de gehele Hervormde Kerk. Velen hadden moeite met de ideeën van de Liturgische Kring en met name met de sacramentele benadering van Van der Leeuw. De confessionelen hadden echter de meeste bedenkingen bij de in zwang zijnde liturgische mode. Zij voelden in de jaren 1920 vooral een behoefte aan discipline en een krachtige kerkorde.¹⁸⁸ Dit mondde uit in een brede beweging die de uit de negentiende eeuw stammende regentenkerk wilde omvormen tot een "Christusbelijdende volkskerk".¹⁸⁹ Hiervoor was een formele reorganisatie van de Hervormde Kerk nodig op basis van een herstel van de door de jurist Calvijn ontwikkelde presbyteriale kerkorde.¹⁹⁰

In het in 1929 gepresenteerde "Ontwerp van een Nieuw Algemeen Reglement" pleitten de confessionelen voor een herstel van de kerkelijke vergadering op drie niveaus: gemeente, classis en synode. Op de afwijzing door de synode volgde de oprichting van het "Nederlands Verbond tot Kerkherstel" (1930). Geïnspireerd door de dialectische theologie van de Zwitserse protestantse theoloog K. Barth (1886-1968) poneerde Kerkherstel dat de ideale eredienst bestaat uit de schriftlezing

¹⁸⁶ Een andere publicatie uit deze periode, waarin de internationale moderne kerkbouw vanuit een oecumenisch perspectief wordt gezien, is: Wattjes 1931. Hierin constateerde de Delftse hoogleraar dat de verschillende moderne constructiemethoden de overspanning van grote ruimten zonder tussensteunpunten mogelijk hebben gemaakt. "Dit heeft het voordeel, dat de gehele gemeente op preekstoel en altaar onbelemmerd gezicht heeft. Zoowel met moderne houten kapsanten als met betongewelven zijn belangrijke moderne interieurs ontstaan, die aan stemmigheid en verheven ernst niet onderdoen voor oudere kerkgebouwen met zware pijlers en gemetselde gewelven."

¹⁸⁷ Cossee 2002, 156.

¹⁸⁸ Staples 1983, 41.

¹⁸⁹ Van der Wal 2006, 35.

¹⁹⁰ Zie ook: <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=68>: Post 2003. Volgens het presbyteriaal beginsel wordt de kerk bestuurd door de kerkvergadering. Aan het hoofd van de gemeente staat Christus, de koning van de kerk; Christus regeert zijn kerk door de ambten (predikambt, ouderlingenambt, diakenambt en doctorenambt); de gemeenteleden tenslotte vormen de kerk en verkiezen de ambtsdragers.

en de preek.¹⁹¹ Toevoegingen van nieuwe elementen of een herwaardering van de sacramenten zouden afbreuk doen aan de reformatorische inzichten.¹⁹² Intussen raakte ook de hervormde synode doordrongen van de noodzaak aandacht te besteden aan de discussies over de liturgie en zij stelde in 1930 een commissie in tot herziening van de liturgische formulieren.¹⁹³ De synodale commissie boekte echter weinig vooruitgang.

Op het orthodoxe Kerkherstel kwam in 1931 een reactie in de vorm van de oprichting van de ‘Vereniging Kerkopbouw’. Deze vereniging bundelde verschillende theologische stromingen, waaronder de ethische, en wilde eveneens komen tot een nieuwe kerkelijke organisatie. Kerkopbouw stond echter open voor een modernisering van de kerkelijke formulieren met respect voor het reformatorische erfgoed.¹⁹⁴ Vernieuwend waren de oecumenische gezindheid van Kerkopbouw en de interesse in de Anglicaanse Kerk. Zij stelde een ‘Kerkopbouwcommissie tot bestudering van het Liturgisch Vraagstuk’ in, onder voorzitterschap van Van der Leeuw. Ook andere leden van de Liturgische Kring, zoals Bakhuizen van den Brink en Ter Haar Romeny maakten deel uit van deze commissie. In 1933 verscheen het rapport van de ‘Kerkopbouwcommissie tot bestudeering van het Liturgisch Vraagstuk’, onder de titel Het wezen van den eeredienst met een voorwoord van de voorzitter G. van der Leeuw.¹⁹⁵ Hierin wordt benadrukt, dat het ‘noch gereformeerd noch oud-christelijk’ was om een tegenstelling te maken tussen Woord en sacrament. De inrichting van het kerkgebouw diende met dit principe in overeenstemming te zijn. ‘Zichtbaar van uit de gansche Kerk sta de Tafel van het Heilig Avondmaal, als teeken van Gods steeds bereide Tegenwoordigheid. In het nauwste verband daarmee zijn Doopvont, Kansel en Lessenaar opgesteld.’¹⁹⁶ In een toelichting op dit rapport ging Oberman, predikant en lid van de Liturgische Kring, in op de relatie tussen de stijlloosheid van de kerkgebouwen van de achttiende en de negentiende eeuw, en de liturgische wanorde en willekeur die destijds heerste.¹⁹⁷ Hij pleitte voor een eenvoudige en streng gehouden inrichting met vaste plaatsen voor de meubelstukken als ‘oecumenisch-symbolische’ uitdrukking van het fundament van de oude christelijke kerk.

De synode verwierp de voorstellen van beide groepen. In 1935 stelden Kerkopbouw en Kerkherstel gezamenlijk voor een officiële commissie in te stellen, waarop de synode negatief reageerde. Eind jaren 1930 liep de spanning binnen Kerkopbouw hoog op. De meer confessioneel ingestelde ethische theoloog O. Noordmans (1871-1956), die was opgegroeid in een sfeer van puritanisme en huiselijke godsdienstoefening, nam in Liturgie (1939) stelling tegen de sacramentele benadering van de Liturgische Kring.¹⁹⁸ Hij vreesde dat met de voorstellen op het gebied van kerkinrichting in het Handboek voor den eeredienst dramatiek en esthetiek hun intrede in de eredienst zouden doen.¹⁹⁹ Het idee van Ter Haar Romeny om kinderen ten doop te laten dragen langs een breed middenpad dat leidt naar een hoger liggend altaar deed Noordmans af met ‘liturgische wellust’. De polemiek tussen Van der Leeuw en Noordmans mondde uit in de artikelenbundel Liturgie in de crisis (1939).²⁰⁰ De discussie spitste zich toe op een strijd tussen kansel en avondmaalstafel. Van der Leeuw en zijn aanhangers waren voorstanders voor een centrale opstelling van de avondmaalstafel en kansel als symbool voor het offer, waarvan zowel het sacrament als het Woord getuigt. Noordmans daarentegen beschouwde het Woord als de kern van de eredienst en stelde de kansel centraal. Hij pleitte voor liturgische soberheid en was van mening, dat er een wezenlijk verschil was tussen de vorm van de prereformatorische en de gereformeerde calvinistische eredienst.

¹⁹¹ In de jaren dertig van de vorige eeuw raakten veel jonge hervormde theologen in Nederland geïnspireerd door de theologie van K. Barth.

¹⁹² Lescrauwaet 1957, 107-109. Lescrauwaet vermeldt tevens dat de confessionele prediking zich in de periode 1930-1940 vernieuwde. In tegenstelling tot de orthodoxe preek die weinig rekening hield met de menselijke vragen, werd nu meer aandacht besteed aan de twijfelende mens die wordt geholpen door Gods Woord.

¹⁹³ De Jong 2000, 75.

¹⁹⁴ Lescrauwaet 1957, 110.

¹⁹⁵ Wezen 1933.

¹⁹⁶ Wezen 1933, 10-11.

¹⁹⁷ Oberman 1933, 24-25.

¹⁹⁸ Noordmans 1939. Deze publicatie is een bewerking van het referaat ‘Het karakter van den Eeredienst’, dat Noordmans in januari 1938 op uitnodiging van de Liturgische Vereniging hield tijdens een liturgische conferentie te Hemmen.

¹⁹⁹ Noordmans 1939, 58-59.

²⁰⁰ Van der Leeuw/Noordmans/Van der Pol 1939.

Door de toevloed aan discussies over de eredienst kon de hervormde synode niet langer om het vraagstuk van de liturgie heen. Een poging van de Generale Synode structuur te scheppen in de liturgische veelvormigheid liet op zich wachten tot 1941 toen zij een commissie voor de eredienst oprichtte. De tijd was echter nog niet rijp voor vernieuwing, want ook deze commissie boekte nauwelijks resultaat.²⁰¹

²⁰¹ De Jong, 2000, 75.

Hst. 8 De Gereformeerde Kerken: liturgie en kerkbouw (1834-1940)

8.1 De afgescheidenen: rechtzinnig en bescheiden (1834-1892)

De afgescheidenen kozen voor de handhaving van de ‘aloude’ calvinistische liturgie van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk. Zij voelden een afkeer tegen de vroeg negentiende-eeuwse vernieuwingen van de liturgische vorm en wilden terug naar de liturgische praktijk van vóór het Algemeen Reglement en de nieuwe ordemaatregelen van de synode van 1817.²⁰² Zo had dezwa synode bepaald dat de predikant aangaf wat stichtelijk was. De afgescheidenen wilden daarentegen dat het religieuze gevoel van de gemeente, vertegenwoordigd door de kerkenraad, de sfeer van de eredienst zou bepalen.

Behoudens lokale varianten gebruikten de afgescheidenen twee orden van dienst.²⁰³ De eerste orde komt grotendeels overeen met de laat negentiende-eeuwse hervormde kerkdienst, terwijl de sobere tweede orde lijkt op de godsdienstoefeningen van de bevindelijken. De lengte van de diensten varieerde van twee tot vier uur. Men was vrij in het gebruik van de formulieren zolang de gereformeerde leer niet werd aangetast.²⁰⁴ Gezien het belang dat de bevindelijken in aanloop van de Afscheiding aan de doopvragen hechtten, is het niet verwonderlijk dat zij voor de voltrekking van dit sacrament strikt vasthielden aan het Dordtse formulier. Het geringe aantal predikanten en de moeilijke omstandigheden in de eerste jaren van de Afscheiding waren van invloed op de viering van de sacramenten.²⁰⁵ Doopdiensten hadden niet elke week plaats; evenmin was het mogelijk op regelmatige basis een avondmaalsviering te houden. Met begrip voor de situatie bepaalde de eerste gereformeerde synode van Utrecht in 1837 dat de kerkenraden zelf verantwoordelijk waren voor de frequentie van het avondmaal.

Na de eerste vraag om staatserkenning in 1839 streefde de gereformeerde synode van 1840 vooral naar rust. Zij stelde de terugkeer naar de Dordtse Kerkorde centraal en verzorgde de uitgave van het Kerkelyk Handboekje (1841), waarin naast reformatorische kerkelijke besluiten ook de orde en inhoud van de eredienst waren opgenomen.²⁰⁶ Er zijn weinig gegevens bekend over de wijze van liturgieviering van de afgescheidenen in de periode 1839-1869. De synoden volgden de pragmatische lijn: zolang de gemeenten de gereformeerde leer en traditie niet overtraden, kregen ze de ruimte. Nadat de afgescheiden gemeenten zich in 1869 hadden verenigd in de Christelijke Gereformeerde Kerk hielden zij zich tot 1892 nauwelijks bezig met de liturgische vormgeving.²⁰⁷ De primaire aandacht ging uit naar de inhoud van de eredienst. Enerzijds was deze historisch en dogmatisch afgebakend, anderzijds gaf men veel vrijheid aan het persoonlijke element in de eredienst. Hoewel er sprake was van een gehechtheid aan de oude calvinistische liturgische regels, bestond er ruimte voor de *couleur locale*. Incidentele pogingen binnen de christelijke gereformeerde synode tot liturgische vernieuwing strandden echter op de hang naar orthodoxie.

De afgescheiden gemeenten durfden geen aanspraak te maken op de hervormde kerkgebouwen waarin zij voorheen samenkwamen.²⁰⁸ Na een periode van geïmproviseerd - en tot de staatserkenning in 1841 illegaal - ‘kerken’ in schuren, woningen, schepen of in de openlucht restten de afgescheidenen niets anders dan op eigen kosten een kerk te stichten. Het aankopen en verbouwen van een pand was daarbij de goedkoopste optie. Boerderijen en werkplaatsen kregen door het aanbrengen van spits- of rondbogen een kerkelijk uiterlijk, maar bleven feitelijk schuilkerken. In enkele gevallen konden leegstaande kerken van andere kerkgenootschappen worden hergebruikt.

Voor het ontwerpen en bouwen van hun kerken benaderden de afgescheidenen dikwijls een timmerman uit eigen kring. (afb. 23) De sobere uitstraling van de buitenzijde kenmerkte ook het interieur. De inrichting en het materiaalgebruik vormden een afspiegeling van de concentratie op het Woord. De rechthoekige zaaltjes waren afgewerkt met een vlakke zoldering of een tongewelf. Hoewel eenvoudiger uitgevoerd, herinnert het donkerbruin geschilderde meubilair tegen de witgepleisterde

²⁰² De Jong 1996, 20-21, 30.

²⁰³ De Jong 1996, 22-23.

²⁰⁴ De Jong 1996, 39.

²⁰⁵ De Jong 1996, 25-26.

²⁰⁶ De Jong 1996, 34-35.

²⁰⁷ De Jong 1996, 60.

²⁰⁸ De Jong 2002, 174-175.

wanden aan de inrichting van negentiende-eeuwse hervormde dorpskerken.²⁰⁹ Mannen en vrouwen zaten gescheiden in de afzonderlijke lengtegerichte bankenblokken. De kuipvormige kansel met klankbord stond aan de korte zijde, recht tegenover het middenpad; aan weerszijden van de kansel bevonden zich de banken voor de kerkenraad. Voor de kansel stond de lezenaar van de voorzanger opgesteld. De plaats van het liturgisch gebeuren werd niet altijd geaccentueerd door een doophek. Voor de aanschaf van een orgel was meestal geen geld beschikbaar. Afhankelijk van de grootte van de gemeente plaatste men voor het avondmaal een eenvoudige schragentafel voor de kansel of voor het doophek. Het messing doopbekken dat in een ijzeren ring aan de kansel of kanseltrap geplaatst kon worden, was evenmin zichtbaar aanwezig. Het lag meestentijds in een kast bij de koster thuis. Op kerksieraden als tiengeboden- of gedenkborden stelde men geen prijs. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw maakten de afgescheiden gemeenten een grote groei door.²¹⁰ Hierdoor ontstond een behoefte aan grotere kerkgebouwen die bovendien door het toegenomen aantal lidmaten gemakkelijker gefinancierd konden worden. Ook hadden vele nieuwe gemeenten, zoals in de drooggemalen Haarlemmermeer en de Twentse industriesteden na een beginperiode met een eenvoudig evangelisatiegebouwtje een eigen onderkomen nodig. De nieuwe kerken die steeds vaker in de dorpskernen verrezen, kregen een dakruiter of een ingebouwde toren. Voor deze echte kerkopdrachten was de hulp van een, veelal lokale, architect onontbeerlijk.²¹¹ Slechts enkele architecten verwierven ruimere bekendheid, zoals de Kralingse gemeente-architect W.C. Coupijn (1838-1909) die kerken bouwde in onder meer Den Briel, Delft en Rotterdam. De architect S. Wierda (1839-1911) kreeg verschillende opdrachten op voorspraak van predikanten die na een nieuwe beroeping wederom voor een kerk van zijn hand kozen.

In navolging van de hervormde kerkbouw uit deze periode grepen de architecten vooral terug op het neoclassicisme en het eclecticisme. Kenmerkend is de aandacht die aan de voorgevel werd besteed. De ingangspartij, de flankerende zijramen en een eventueel roosvenster kregen omlijstingen van pleisterwerk. Op de verzwaarde flanken van de voorgevel rustten dikwijls pinakelachtige ornamenten. Gepleisterde gevelbanden en opklimmend friezen in baksteen of pleisterwerk langs de dakranden zijn eveneens veelgebruikte decoraties. De gereformeerde kerkbouw bloeide mede op door de financiële steun van de overheid bij nieuwbouw van kerken, waarop de gereformeerden gemeenten in de periode 1848-1875 aanspraak konden maken. Het is onbekend hoeveel van de circa 35 in deze periode gebouwde kerken met overheids gelden zijn ontstaan.²¹² Net als voor katholieke en hervormde kerken gold de noodzakelijke beoordeling en goedkeuring door de ingenieurs van het Ministerie van Waterstaat.

Een van de uitzonderingen op de kerkjes met hun lengtegerichte inrichting vormt de monumentale zaalkerk (1870) in Middelstum. (afb. 24) Na een uitbreiding van het eerste timmermanskerkje werd een geheel nieuwe kerk met toren gebouwd naar ontwerp van de Zuidhorne architect A. Schotanus. Predikant J.C. Nederhoed (1835-1898), een markante figuur uit de tweede generatie van de Afscheiding, kocht met hulp van zijn welgestelde echtgenote R. Nauta dure grond in het midden van het dorp. Op deze beeldbepalende locatie liet hij een pronte kerk met classicistische stijlkenmerken bouwen. Binnen in de met houten tongewelven overdekte kerk koos Nederhoed voor een dwarsinrichting, de kansel liet hij tegen een blindnis van de zijgevel plaatsen. De banken waren geschaard rondom de kansel en de gelovigen konden eveneens plaatsnemen op een van de houten galerijen die rusten op gietijzeren zuilen. Het orgel uit de oude kerk verhuisde naar de galerij boven de hoofdingang. Het zelfbewustzijn van het predikantenechtpaar bleek eveneens uit hun contacten met prominenten als A. Kuyper en de Boerenleider en latere president van de Zuid-Afrikaanse Republiek, P. Kruger. Het is vermoedelijk Kuyper geweest die Nederhoed inspireerde tot deze voor de afgescheidenen afwijkende kerkinrichting.²¹³

²⁰⁹ De Jong/Van der Ploeg 1993a, 53. Zie ook: Van Swigchem 1986, 37. Het vuren houten meubilair kon afhankelijk van de mode in die tijd ook in oker of paarsbruin zijn geschilderd.

²¹⁰ De Jong 2002, 180-181. Volgens de Jong groeide het aantal afgescheiden van 20.000 in 1836 naar 40.000 in 1849 tot 107.000 in 1869. De afgescheiden gemeenten kwamen met name voor in grote dorpen en kleinere steden.

²¹¹ De Jong 2002, 182.

²¹² Deze gegevens zijn gebaseerd op de Inventarisatie Kerkelijke Gebouwen Nederland (IKGN) van J. Sonneveld. Het betreft kerken die in de periode 1824-1868 in gebruik werden genomen of aanbesteed.

²¹³ Het is onduidelijk of de op <http://www.reliwiki.nl> vermelde glas-in-loodvensters met teksten van Luther en A. Kuyper uit de beginperiode stammen.

8.2 De Kuyperiaanse allure van de doleantiekerken (1886-1892)

In de eerste jaren na de Doleantie volgden de jonge kerkenraden de liturgische aanwijzingen die Kuyper had gegeven in het Tractaat van de Reformatie der Kerken, aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther's vierde eeuwfeest aangeboden (1883).²¹⁴ Hierin vroeg hij aandacht voor andere aspecten van de eredienst dan de preek, maar waarschuwde tegelijk tegen een te stringente benadering van vaste liturgische vormen. De dolerende kerken onderschreven de formulieren en liturgie zoals was vastgelegd door de Dordtse Synode. In tegenstelling tot de hervormde synode kwam de eerste synode van de Nederduitse Gereformeerde Kerken in 1888-1889 met een uitspraak over de doopformule. Tijdens het sacrament van de doop zouden de instellingswoorden (Matth. 28:19) moeten klinken. Over de frequentie van de bediening van het avondmaal hadden de dolerenden zich al in 1887 uitgesproken. Deze diende in iedere kerk minstens zes maal per jaar plaats te vinden, echter niet op Goede Vrijdag.

De Doleantie bracht een nieuwe kerkbouw golf teweeg. Hieraan kwam na zes jaar een abrupt einde door de samenvoeging van driekwart van de afgescheiden gemeenten en honderden dolerende gemeenten in 1892.²¹⁵ Evenmin als de afgescheidenen konden de dolerenden aanspraak maken op de hervormde kerkelijke gebouwen en goederen. In de gemeenten waar de meerderheid van de kerkenraad - al dan niet vergezeld van de predikant - was afgesplitst, probeerde men zolang mogelijk de hervormde kerk te gebruiken.²¹⁶ Nieuw gevormde gemeenten kregen direct te maken met een huisvestingsprobleem. In eerste instantie voldeden ter beschikking gestelde evangelisatielokalen, woonhuizen en andere panden. Later maakte men in afwachting van een eigen kerkgebouw gebruik van houten (nood)kerken. Overtuigd als men was van de tijdelijkheid van de Doleantie - op den duur zou de kerk der vaders tot inzicht komen - werden ook stenen kerken als noodkerk of lokalen beschouwd.²¹⁷ Van de driehonderd dolerende gemeenten verwierf het grootste deel vóór de hereniging met de afgescheidenen in 1892 een eigen kerkgebouw.²¹⁸ De "kleine luyden" moesten hiervoor grote financiële offers brengen, maar konden ook welgestelde boeren en andere kapitaalkrachtigen tot de gelederen tellen.²¹⁹ Net als de afgescheidenen hadden de dolerenden een uitermate relativerende kijk op wereldse goederen als een kerkgebouw. "(...) het kerkgebouw [MJM: is] op zichzelf niets, maar het is noodig voor de godsdienstoefening der gemeente. De kansel is op zichzelf niets, maar hij is noodig voor de bediening des Woords. Zitbanken, doophekken, orgel, alles is alleen maar 'dienstbaar voor de orde'" benadrukte men naar aanleiding van de plaatsing van een orgel in een Haagse doleantiekerk.²²⁰

Dolerende gemeenten konden zolang ze nog formeel deel uitmaakten van de Hervormde Kerk geen aanspraak maken op de titel van rechtspersoon. De zorg voor kerkbouw en andere financiële aangelegenheden kwam daarom in handen van verenigingen die "de Kerkelijke Kas" heetten. Afhankelijk van de ambities van het bestuur van de Kerkelijke Kas en de financiële mogelijkheden koos men voor het kerkontwerp een lokale aannemer of een architect uit eigen "sovereine" kring. Zo trok de Kerkelijke Kas van het Friese dorp Heeg rond 1889 de architect T. Kuipers (1857-1942) aan. Kuipers was zoon van een gereformeerde aannemer die rond 1884 van Friesland naar Nieuwer-Amstel was verhuisd. Voordat Kuipers als zelfstandig architect werkte, was hij werkzaam als bouwkundig tekenaar bij de bureaus van G.B. Salm en Th. Sanders-H.P. Berlage. Geïnspireerd door de zeventiende-eeuwse gereformeerde kerken koos Kuipers voor dit vroege kerkontwerp het symmetrische kruistype met zadeldaken, dat hij vorm gaf in de Hollandse renaissancestijl. (afb. 25) De hoge vierkante toren en andere laagbouw in de oksels van de kruisarmen geven het gebouw een enigszins hybride karakter. Binnen is de kruisvormige plattegrond niet terug te vinden; een van de armen werd afgesloten en kreeg de functie van catechisatiekamer. Voor deze sluitwand plaatste Kuipers een balkon met een orgel. De diepe nis onder het balkon bood ruimte aan een nieuw type

²¹⁴ De Jong 1996, 48.

²¹⁵ Knippenberg 1992, 79. Zie ook: Amelink 2001, 48. Amelink wijst er op, dat de verknochtheid aan het eigen kerkgebouw een van de redenen is geweest waarom sommige afgescheiden gemeenten zich niet met de dolerenden wilden associëren.

²¹⁶ De Jong 2002, 182-185.

²¹⁷ Bank/Van Buuren 2000, 380.

²¹⁸ De Groot 1986, 44.

²¹⁹ Amelink 2001, 38.

²²⁰ Amelink 2001, 42. Dit citaat is afkomstig uit een verslag in de Zuidhollandse Kerkbode naar aanleiding van de plaatsing van een orgel in een Haagse doleantiekerk.

kansel, dat mogelijk door Kuipers is bedacht: de brede platformkansel met twee trappen. Deze kansel gaf de predikant meer bewegingsvrijheid en mogelijkheden contact te maken met het gehoor op de eventuele galerijen. Een schelpvormige nis en de vloer van de orgelgalerij dienden hierbij als klankbord. In de t-vormige kerkzaal stonden de banken naar de kansel gericht.

Dat de Doleantie voor een belangrijk deel een stedelijke aangelegenheid was, bleek uit de nieuw verzezen kerken: in de steden Den Haag, Rotterdam en Utrecht was behoefte aan twee doleantiekerken; Amsterdam kreeg er maar liefst vijf. In deze steden organiseerden de Kerkelijke Kassen prijsvragen om aan goede kerkontwerpen te komen. In Amsterdam werden binnen een jaar vier doleantiekerken gebouwd: de Boomslootkerk, de Funenkerk, de Keizersgrachtkerk en de Raamkerk. (zie: Hst 11.3) In het bestuur van de Kerkelijke Kas van Amsterdam speelden A. Kuyper, en enkele andere hoogleraren van de Vrije Universiteit een belangrijke rol.²²¹ Kuyper formeerde voor iedere kerk een bouwcommissie en reserveerde voor zichzelf het voorzitterschap van de commissie voor de Keizersgrachtkerk. Voor deze eerste doleantiekerk in Amsterdam kocht het bestuur een kapitaal dubbelpand aan de Keizersgracht, schuin tegenover de kerk van de afgescheidenen. De bedoeling was in de achtertuin, aan de zijde van de Kerkstraat, een inpandige lokaal voor openbare godsdienstoefeningen te bouwen. Op het ontwerp van de al eerder benaderde Amsterdamse architect J.W. Meijer volgde een gemeentelijke afwijzing vanwege een lokaal verbod op bebouwen van grachtentuinen.

Kuyper meende echter dat hij verantwoordelijk was voor de architectenkeuze, hetgeen tot tevergeefs protest binnen de gemeente leidde. Besloten werd architecten die afkomstig waren uit afgescheiden of dolerende kring, uit te nodigen tot het ontwerpen van een kerk voor 1600 gemeenteleden aan de Keizersgracht. Hiervoor zou het herenhuis worden gesloopt. De jury liet de architect vrij in de keuze van bouwstijl. Behalve van Meijer en de jonge architect T. Kuipers kwamen er geen reacties binnen. Uiteindelijk nodigde men twee architecten buiten de eigen kring uit een ontwerp in te dienen. Tegen de bekende namen van G.B. Salm en A. van Gendt maakten Meijer en Kuipers weinig kans. Een jury bestaande uit enkele Haagse architecten koos voor het ontwerp met het motto ‘‘Soli Deo Gloria’’ van de architect G.B. Salm (1831-1897) en zijn zoon A. Salm (1857-1915). Vader en zoon hadden maar liefst zeven ontwerpen in verschillende stijlen ingediend.²²² Dat de titel van dit ontwerp refereert aan een motto van Calvijn moet de dolerenden zeer hebben aangesproken.

In plaats van het oorspronkelijke plan van een tijdelijk lokaal werd de Keizergrachtkerk (1888) een prestigieus en kostbaar uitgevoerd project, dat met een bouwsom van fl. 123.000 zelfs de Heegse kerk van fl. 16.000 in de schaduw zette.²²³ (afb. 26) Met de rijk geornamenteerde voorgevel in een zeldzame mengvorm van elementen uit de vroege gotiek en de Venetiaanse renaissance zetten Kuyper en de zijnen de eerste kerk van de Dolerende Gereformeerde Gemeente in één klap op de Amsterdamse kaart.²²⁴ Het rechthoekige gebouw met twee torens kenmerkt zich door een afwisselend gebruik van natuur- en baksteen en met glas-in-lood bezette roos- en spitsboogvensters. Binnen blijkt de kerk een typische galerijkerk met twee aan drie zijden omgaande galerijen op gietijzeren zuilen. Dit kerkbouwtype was ideaal voor deze bestemming: het bood plaats aan een groot aantal gelovigen op een perceel met een beperkt grondoppervlak in een van de duurste wijken van Amsterdam. Een serie steekappen aan weerszijden van het houten koofplafond voorziet de kerkzaal van daglicht. Op de begane grond is de kerkzaal gevuld met een centraal bankenblok geflankeerd door schuin opgestelde banken onder de galerijen. Op aandringen van Kuyper koos men voor moderne opklapbare banken die in de Verenigde Staten moesten worden besteld. Aan de overzijde van de hoofdingang staat een hooggeplaatste preekstoel met een dubbelopgaande trap in een licht gebogen nis. Om vanuit alle plaatsen in de kerk zicht te hebben op de kansel is deze niet voorzien van een klankbord. Boven de preekstoel hangt het orgel dat afsteekt tegen het roosvenster van de achtergevel. De kerkbrede dooptuin stond oorspronkelijk vol met vier bankenblokken voor de kerkenraad en was afgescheiden met een hekwerk. De kerk beschikt tevens over nevenruimten naast en onder de kerkzaal in de vorm van lokalen. Duidelijk is dat Kuipers' liturgisch bewustzijn pas na de bouw - en wellicht door zijn ervaring met de inrichting - van de Keizersgrachtkerk is ontwaakt.

²²¹ Van Dael/Vrieze 1980, 12-13; De Gooijer 1988, 14-15. De hier weergegeven bouwgeschiedenis van de Keizersgrachtkerk wijkt ten aanzien van de rol van Kuyper en de architectenkeuze af van de weergave in: De Groot 1986, 46, 49.

²²² Middelkoop 1997, 22.

²²³ De Jong 2002, 192.

²²⁴ Rosenberg 1972, 115.

Gezien de door Kuyper bepleitte soevereiniteit in eigen kring is de keuze voor Salm opmerkelijk te noemen. Salm was niet alleen van huis uit doopsgezind, maar had bovendien enige jaren eerder aan de Amsterdamse Weteringschans een kerk ontworpen voor de in 1877 ontstane geloofsgemeenschap de Vereeniging Vrije Gemeente (nu Paradiso). Voor eclectisch werkende architecten zoals Salm, Van Gendt en vooral de architect-theoreticus J.H. Leliman (1828-1910) telden allereerst de lokale omstandigheden en de eisen van de opdrachtgevers.²²⁵ Na het in kaart brengen van de specifieke bouwopdracht zochten de eclecticici de beste elementen uit historische stijlen om ‘‘een eigentijds antwoord te geven op een eigentijdse bouwopgave’’. Hiermee zetten zij zich af tegen de idealisering van één historische stijl, zoals werd gepredikt door de in katholieke kringen populaire neogotici. Dat eclecticici geen relatie zagen tussen een bepaalde historische stijl en een godsdienstige, politieke en ideologische achtergrond blijkt uit een ontwerp van Leliman voor een kerk voor protestantse en katholieke erediensten in het onder zijn redactie verschenen Album. Verzameling van bouwkundige schetsen en ontwerpen (1862-1863).²²⁶ (afb. 27) Op de tekening is een voorgevel en een plattegrond weergegeven. De in tweeën gedeelde symmetrische plattegrond met kruisvormige kerkzaal bestaat links uit een protestantse inrichting en rechts uit een katholieke indeling. Beide kerken hebben een preekstoel, voor de katholieken is een hoogaltaar en koorbanken geprojecteerd. De protestantse kerk met geschaarde banken biedt ruimte aan 1234 gemeenteleden. De katholieke helft, waarin meer ruimte is gereserveerd voor altaren en biechtstoelen, heeft geen bankenplan en kan 750 parochianen herbergen.

8.3 Kerkelijke eenheid versus liturgische vernieuwing (1892-1940)

Na het samengaan in 1892 van de christelijk gereformeerden en de Nederduitsch gereformeerden in de Gereformeerde Kerken in Nederland was er niet direct sprake van een geheel gedeelde visie op de liturgie.²²⁷ Beide voormalige kerkverbanden onderschreven de oude calvinistische liturgie en de Dordtse kerkorde, maar kenden ook een eigen liturgische traditie. Zo bood de liturgie van gemeenten met een christelijke gereformeerde achtergrond - de zogenaamde A-kerken - ruimte aan jongere liturgische gebruiken. De B-kerken van de dolerenden daarentegen volgden Kuypers strikte toepassing van de liturgische formulieren en voorschriften van de Dordtse kerkorde. Om de onderhuidse spanningen niet op te voeren, volgde de gereformeerde synode een voorzichtige lijn.²²⁸ Ze zocht allereerst aansluiting bij de bestaande plaatselijke gebruiken. Tekenend is dat de synode van Arnhem (1902) de uitgave van het gereformeerde kerkboek in 1897, waarin de tekst van de gereformeerde liturgie stond vastgelegd, meer als een historisch onderzoek dan als een synodaal discussiestuk zag.

In paragraaf 7.3.1. heb ik beschreven hoe Kuyper met zijn artikelen in de Heraut en de bundel De eeredienst (1911) onbedoeld aanknoopte bij de liturgische discussie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Kuyper benadrukte hier dat zijn studie niet was bedoeld om de gereformeerde eredienst op allerlei punten te wijzigen, maar als opbouwende kritiek voor toekomstige ontwikkelingen.²²⁹ In gereformeerde kringen waren de reacties op de bundel zeker positief te noemen.²³⁰ Toch verspreidde Kuypers liturgische ideaal zich in de periode 1892-1911 eerder onder predikanten dan dat zij van invloed was op synodaal niveau. Bovendien vonden zijn nieuwerwetsheden niet bij iedere gereformeerde kerkenraad een klankbord. Met name binnen de richting van de A-kerken bestond een huiver voor Kuypers sacramentele benadering. Volgens de theoloog K.W. de Jong was dit te wijten aan de ambivalentie en het overweldigende karakter van Kuypers ideeën over de eredienst.²³¹ Met het minister-presidentschap verschoof Kuypers aandacht van het kerkelijk leven naar de politiek. Lange tijd bleef Kuyper een witte raaf in eigen kring, op den duur zette hij wel een bezinning op de gereformeerde liturgie in gang.

Mede geïnspireerd door de liturgische diensten van de hervormde predikant Gerretsen in de Haagse Kloosterkerk publiceerde in 1911 ook Kuypers zoon, H.H. Kuyper in de Heraut een serie

²²⁵ De Jong 2001, 25, 32-33.

²²⁶ Leliman 1862-1863.

²²⁷ De Jong 1996, 61.

²²⁸ De Jong 1996, 83.

²²⁹ Kuyper 1911, 174.

²³⁰ De Jong 1996, 79-83.

²³¹ De Jong 1996, 83.

artikelen, getiteld "Onze liturgie".²³² Hierin constateerde hij dat de liturgische praktijk van de Gereformeerde Kerken, op het gebruik van de formulieren na, niet overeenkwam met de kerkelijk vastgestelde liturgie. Volgens Kuyper jr. had de synode twee keuzen: zij kon de bestaande liturgische praktijk sanctioneren of zij stelde een herziening vast op basis van nader historisch onderzoek. Net zo min als zij reageerde op zijn vaders pleidooi voor een uitgebreide liturgie, zag de synode van 's-Gravenhage in 1914 een reden in te gaan op de vraag van Kuyper jr.. Zij liet de eredienst ongewijzigd. Vijf jaar later kwam ook H.H. Kuyper tot het inzicht dat een discussie over liturgische eredienst mogelijk ten koste zou gaan van de kerkelijke eenheid.²³³ Zijn streven naar een herziening van formulieren en orde van dienst stond nu in het teken van een bevordering van de eenheid van de kerk.

Tot in de jaren 1920 heerste in de Gereformeerde Kerken een gebrek aan leiding in de liturgische bezinning en hadden de lokale liturgische praktijken binnen de Dordtse leerstellige grenzen vrij spel.²³⁴ Na een min of meer gelijktijdig ontstane interesse in liturgische vernieuwing namen enkelen binnen de Hervormde Kerk het voortouw in het liturgische vernieuwingsproces.²³⁵ De Gereformeerde Kerken voelden weliswaar de druk van de Liturgische Beweging, maar zochten bewust isolement.²³⁶ Pas de synode van Arnhem in 1930 voerde een lichte herziening van de liturgie door, terwijl de synode van Middelburg in 1933 een orde van dienst vaststelde.²³⁷ Belangrijk is dat deze synode - in de lijn van Abraham Kuyper - de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de synodale liturgische besluiten bij de kerkenraad neerlegde. De gereformeerde synode zouden zich na 1933 een decenniumlang nauwelijks met liturgie bezighouden.

8.4 De invloed van A. Kuyper op de gereformeerde kerkarchitectuur (1892-1940)

Behalve de Doleantie is ook de hereniging van de dolerenden en de afgescheidenen in 1892 een impuls voor gereformeerde kerkbouw geweest.²³⁸ De inbreng van kapitaalkrachtige dolerenden maakte het mogelijk indrukwekkender kerken te bouwen. De meer wereldwijze dolerenden namen de afgescheidenen als het ware op sleeptouw bij het stichten van meer monumentale kerken. In sommige plaatsen leidde de fusie tot een overschot aan kerken. Zo kwam in Groningen een inpandig gelegen afgescheiden kerk aan de Nieuwe Ebbingestraat na de bouw van enkele grote nieuwe kerken leeg te staan. De gereformeerden zouden met de bouw van bijna vierhonderd kerken tot 1940 een grote inhaalslag maken en twee maal zoveel kerken bouwen als de hervormden.²³⁹ Een toenemend aantal architecten uit eigen kring beschouwde Kuypers praktische ideeën over de liturgische inrichting als een handleiding. Het is dikwijls aan hun overtuigingskracht tijdens discussies met de kerkenraden te danken dat gereformeerde kerkgebouwen een liturgische inrichting kregen. Over het algemeen was de animo voor een dergelijke vernieuwing eerder in stadskerken dan in dorpskerken waarneembaar. Vanuit hun sobere, immateriële levenswijze en beperkte financiële mogelijkheden kozen diverse van oorsprong afgescheiden kerkgemeenten voor eenvoudige lengtegerichte zaalkerkjes. Tot 1940 ontwierp men deze kerken in de Amsterdamse School stijl, een gemodereerd Delfts traditionalisme of een combinatie van beide.

Kuyper zelf was ervan overtuigd dat de nieuwe kerken zouden moeten worden uitgevoerd in de renaissance-stijl. "Immers juist die stijl is het, die de gezonde, onbedorven klassieke kunstvormen het zuiverst ter beschikking stelt, het best zich aan doel en gebruik aanpast, en de meeste vrijheid laat voor de behandeling."²⁴⁰ Met deze stijl zouden de gereformeerde kerkgebouwen zich bovendien onderscheiden van de door de katholieken toegeëigende neogotiek. In het begin van de periode 1892-1920 pasten de gereformeerde kerkenbouwers dikwijls de neorenaissancestijl toe, maar ook andere neostijlen zijn terug te vinden, zoals bijvoorbeeld de neogotische Noorderkerk (1898) in Apeldoorn

²³² De Jong 1996, 88-89.

²³³ De Jong 1996, 98-99.

²³⁴ De Jong 1996, 120.

²³⁵ De Jong 1996, 122. De Jong stelt hier dat de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren 1920 het initiatief in liturgische verandering overnam van de Gereformeerde Kerken. Eerder is sprake van een gelijktijdig ontstane theologische interesse in liturgie binnen zowel de Doleantie als de Nederlandse Hervormde Kerk. (Zie ook 7.2.1)

²³⁶ De Jong 2007.

²³⁷ De Jong 1996, 115, 119-120.

²³⁸ De Jong/Van der Ploeg 1993a, 57.

²³⁹ <http://kerkgeschiedenis.web-log.nl>

²⁴⁰ Kuyper 1911, 145.

van architect P. Oldenhof. Na 1900 is er sprake van een versobering en functionalisering van bouwstijl in de gereformeerde kerkbouw en verdwijnen de neostijlen langzaam uit het beeld.

T. Kuipers

Architect T. Kuipers (1857-1942) - die eerder te onervaren was bevonden om de Keizersgrachtkerk te ontwerpen - was een van de eerste architecten die de ideeën van Kuyper vertaalden in kerkgebouwen met een waaivormige of veelhoekige plattegrond. Binnen voorzag hij de kerken van een amfiteatergewijs bankenplan, galerijen en een veelhoekig centraal geplaatst liturgisch podium met een platformpreekstoel en een doopvont. De vaste avondmaalstafel ontbrak meestal in de kerken van Kuipers.²⁴¹ De Wilhelminakerk (1899) in Dordrecht met de ronde overkoepelde kerkzaal is hier een vroeg voorbeeld van. Kuipers vulde het ronde middenschip met stoelen, waaromheen hij een flauw oplopend amfiteatergewijs bankenplan plaatste. De inrichting van het gebouw was ‘‘een spontane uiting’’ van de ideeën die Kuyper in 1898 in de *Heraut* had uiteengezet.²⁴² Kuipers ontwierp een groot tweedelig platform voor de lezenaar (die hij ambo noemde), het doopvont, de kansel, de avondmaalstafel en zitplaatsen voor de kerkenraad. Het gerealiseerde liturgisch centrum week echter op verschillende punten af van het ontwerp. Zo belandde de mobiele kansel niet op het eerste halfronde podium achter het doopvont, maar op het tweede platform dat Kuipers eigenlijk voor de avondmaalsviering had bedacht. Op een foto van het liturgisch centrum van de Wilhelminakerk vóór de verbouwing in 1967 staat de tafel zelfs achter de kansel weggeschoven. (afb. 28) Ook de lezenaar die volgens Kuyper niet lager mocht staan dan de preekstoel, heeft in de oude inrichting geen duidelijk aangegeven plaats.²⁴³

Kuipers greep in Dordrecht niet terug op de oud-Hollandse renaissancestijl van de bijna gelijktijdig gebouwde kerk in Heeg of op andere neostijlen, eerder prefereerde hij een versobering van muurvlakken en gebruik van ornamentiek. Met ruim vijftig door hem ontworpen kerken was Kuipers de meest productieve architect voor de gereformeerde opdrachtgevers, die hem ook een twintigtal kerken lieten verbouwen of restaureren.

B.T. Boeyinga en Egb. Reitsma

In de jaren 1920 bleef het liturgische gedachtegoed van Kuyper bepalend voor de gereformeerde kerkbouw, die nu werd uitgevoerd in de vormentaal van de Amsterdamse School.²⁴⁴ De kerkplattegrond ontwikkelde zich in deze periode in de richting van de waaivorm. Plaatste Kuipers zijn radiale bankenplannen nog in kruisvormige kerken, kerkenbouwers als de Noord-Hollandse predikantszoon B.T. Boeyinga (1886-1969) en de Groninger timmermanszoon Egb. Reitsma (1892-1976) veruitwendigden het functionele bankenplan in waaivormige kerken met hoogopgaande zadeldaken. De expressieve gevels van deze drieschepige kerken tonen dus meer dan het emancipatoire elan van de gereformeerde geloofsgemeenschap. De waaivormige plattegrond, die H.P. Berlage al in 1926 toepaste in zijn Christian Science kerk in Den Haag, maakte in gereformeerde kringen snel school. Boeyinga bouwde gedurende zijn werkzame leven drie hervormde kerken en vijftien gereformeerde kerken. Hij had kritiek op de Dordtse Wilhelminakerk; de theoloog Kuiper had hier teveel het architectonisch terrein betreden en de architect - Boeyinga noemde hem niet bij naam - was in zijn ogen te volgzaam geweest.²⁴⁵ Zelf vond hij het prettig het grondplan en de indeling van de ruimte in samenspraak met de kerkelijke gemeente te ontwerpen. Voor de architectonische vormgeving wenste hij een zekere mate van vrijheid. Terughoudend was Boeyinga wat betreft het toepassen van een toren ‘‘Ik ken niet één Geref. Kerk waarvan de toren werkelijk dien naam waard is’’

²⁴¹ De Jong/Van der Ploeg 1993a, 62. Hier wordt ten onrechte gesteld dat de avondmaalstafels altijd ontbraken in de kerken van Kuipers. Onderzoek naar de ontwerpgeschiedenis van de kerken van Kuipers zou moeten uitwijzen in hoeverre dit te maken had met de liturgisch behoudende visie van de opdrachtgevers, die hun kerk als een vergaderlokaal beschouwden. Bij het ontwerp van de Nieuwe Zuiderkerk (1916) in Rotterdam gaf Kuipers aan dat hij de gedachte van het avondmaal in deze plattegrond had moeten verwaarlozen. Alvorens de avondmaalstafel op te stellen, ontruimde men hier de eerste stoelenrijen. Zie: Dillingh 1999a, 39; Dillingh 1999b, 76-84; Dillingh 2009, 10-11.

²⁴² Dillingh 1999a, 31.

²⁴³ Kuyper 1911, 136.

²⁴⁴ Falize 1986, 75-76.

²⁴⁵ Boeyinga s.a. [1927], 8, 14.

hield hij zijn gehoor voor tijdens een lezing in de net gebouwde Kloppersingelkerk (1927) in Haarlem.²⁴⁶

Om Boeyinga's typisch waaivormige of bladvormige grondplan nader te bekijken, valt na het afbranden van de Kloppersingelkerk in 2003 de beurt aan het kleinere zusje: de gereformeerde kerk in Bergen op Zoom uit 1928.²⁴⁷ (afb. 29) In 1930 besprak dominee W.M. le Cointre vol enthousiasme de liturgische meerwaarde van zijn nieuwe kerk. 'Waaivormig rond de kansel heen zijn de zitplaatsen geconstrueerd, waarbij nergens door zuilen de blikken der kerkgangers worden gehinderd. (...) De eenheid der gemeente komt in deze schikking zeer sterk uit, allen kunnen het geheel gemakkelijk overzien en het besef van gemeenschap dringt zich alzoo sterker op, dan bij de oude schikking mogelijk was.'²⁴⁸ Alle zichtlijnen in de kerk zijn dus gericht naar het liturgisch centrum, waarop de kansel het middelpunt vormde. De brede platformkansel met de orgelvloer als 'natuurlijk' klankbord voldeed aan de eis van goede akoestiek. Midden voor de kansel, op een verhoogd dooppodium, was aan de houten borstwering het uit hout gesneden doopvont in art nouveaustijl aangebracht, zodat de predikant in frontale houding en temidden van de gemeente de doop kon uitvoeren. Het avondmaalspodium vlak voor het rudimentaire doophek, iets hoger gelegen dan de kerkvloer, bevorderde de betrokkenheid van de gemeente bij het communiceren. Le Cointre verdedigde de permanente opstelling van de avondmaalsstafel als volgt: 'Het vaste middenstuk van de Avondmaalsstafel blijft altijd staan, terwijl tijdens de diensten het Avondmaalsstel daarop geplaatst wordt tot een voortdurende herinnering aan het tweede Sacrament. Waardoor ook voldaan is aan een der wensen van Dr. Kuiper (...)'

In de Bergse kerk vallen naast de uitbundige kleurstellingen van de parabolische gewelfribben en kolommen in geel, paars en blauw ook de geometrische lijnmotieven op het doopvont en de kansel op.²⁴⁹ Boeyinga paste hier minder decoratie toe dan in de Haarlemse kerk. Daar had hij de glazenier N. Schrier glas-in-loodramen met figuratieve afbeeldingen van techniek, wetenschap, handel en landbouw laten ontwerpen. Opzienbarend voor gereformeerde begrippen waren echter de sculpturale kopstukken uit de calvinistische traditie als Luther, Calvijn en de nog levende A. Kuiper en H. Bavinck waarmee beeldhouwer Theo van Reijn in Haarlem de ingangen verfraaide. Het bescheiden budget kan van invloed zijn geweest op het - in verhouding tot de Kloppersingelkerk - sobere decoratieprogramma in Bergen op Zoom. Mogelijk is ook dat Boeyinga zich de kritiek op zijn eerder 'paapse afgoderij' had aangetrokken.²⁵⁰

Nog een tikje exuberanter qua vormgeving en decoratie zijn de kerken van Egb. Reitsma, zoals de gereformeerde kerk (1928) in Weesp die in 1968 ten prooi viel aan de vlammen. (afb. 30) Hier waren de gereformeerden erin geslaagd een diep perceel op de zuidoostelijke punt van de oude stadskern te bemachtigen. Vanaf de Vecht gezien vormde deze gezichtsbepalende kerk met zijn gesegmenteerde puntgevels en spitse toren een waar *landmark*, die zelfs de grote middeleeuwse stadskerk op de achtergrond drukte. Een voorplein geflankeerd door de pastorie en de kerkenraadskamer gaf toegang tot een veelhoekige langwerpige kerkzaal, overdekt met klimmende parabolische scheibogen. Reitsma koos hier voor waaivormig bankenplan gericht op een liturgisch platform aan een lange kant van de zaal. De kerkgangers konden de zaal betreden via een voor- en achteringang aan de korte kanten en hadden vanaf beide zijden een schuine blik op het liturgisch podium. Voor de ingebouwde kansel in Amsterdamse Schoolstijl stond een doopbekken op een vierkante sokkel opgesteld. Ter voorbereiding op de avondmaalsviering verwijderde men enkele rijen stoelen om ruimte te maken voor een V-vormige tafel aan de voet van het podium. Het decoratieschema van het kerkinterieur bestond uit siermetselwerk, geometrische glas-in-loodstroken

²⁴⁶ Boeyinga s.a. [1927], 18.

²⁴⁷ Tijdens de restauratie in 2003 werden de meeste opklapbare banken vervangen door stoelen, maar liet men het liturgisch centrum grotendeels in tact.

²⁴⁸ 't Hoog/Vermeulen 1992, 103.

²⁴⁹ Een groot deel van de oorspronkelijke glas-in-looddecoraties in helder gekleurde vlakken is tijdens de bombardementen van de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. De Haarlemse gereformeerde kerk bezit nog een bijzonder zilveren avondmaalsservies naar ontwerp van de Amsterdamse edelsmid Jacobs, dat is ontworpen ter gelegenheid van de ingebruikname van de kerk.

²⁵⁰ 't Hoog/Vermeulen 1992, 99; Van Beekum 2003, 44-48. Van Beekum merkt op, dat de geloofskeuzen van Boeyinga weinig invloed hadden op zijn gereformeerde opdrachtgevers. Van Beekums stelling dat Boeyinga van zijn nieuwe kerkgenootschap geen opdrachten zou verwerven, is niet geheel juist. Zo leidde Boeyinga na de Tweede Wereldoorlog de restauraties van de hervormde Cunerakerk te Rhenen (1940-1963) en de hervormde Eusebiuskerk te Arnhem (1945-1964).

tussen de parabooldbogen en iets vrijere versieringen van het orgelbalkon boven de kansel, die tevens als psalmborden dienst deden.

Reitsma's 'gereformeerde kathedraal' in het Westfriese Andijk ligt buiten de bebouwde kom. Rijk geworden door de bollenteelt konden de van oudsher christelijk afgescheidenen hier in 1930 een indrukwekkende kerk met 1200 zitplaatsen laten bouwen. Het gebouw moest kunnen wedijveren met de nieuwe katholieke kerk in het nabijgelegen Wervershoofd. Met behulp van een complex parabolisch betonskelet construeerde Reitsma een kerk met een twaalfhoekige grondplan. In het langwerpige complex zijn tevens enkele zalen, een kosterwoning en een pastorie ondergebracht. Om alle gelovigen onder te brengen koos hij voor een kruisvormige centraalbouw met een galerij. Het liturgisch podium ligt zich aan de oostzijde en was oorspronkelijk ingericht met een ingebouwde preekstoel, waarboven zich in de paraboelboog een orgelbalkon bevond.

Reitsma was sinds 1922 lid van de avant-gardistische Groningse kunstkring De Ploeg en betrok ook de inrichting en decoratie van de kerk bij zijn ontwerpen. Zijn geaquarelleerde schetsen van de kerk in Andijk tonen zijn veelzijdigheid als architect-kunstenaar. Opvallend is de combinatie tussen het sobere houten meubilair en betimmering en de expressionistische decoratie van felle kleurvlakken op de sculpturale gewelfaanzetten en het plafond. De gebrandschilderde glas-in-loodbeglazing in de smalle verticale venster is eveneens ontworpen door Reitsma. Ze reflecteren het agrarisch leven van de gemeenteleden, zoals een stolpboerderij, een boot, een vuurtoren en een ploegende boer met zijn paard, maar tonen ook een fabriek en een telescoop. Zijn geabstraheerde verwijzingen naar religieuze thema's zijn subtiel genoeg om als symbool, maar niet als teken van aanbidding te kunnen dienen. Hoewel Reitsma's originele decoratieschema iets is afgezwakt, heeft de kerkenraad in Andijk duidelijk gehoor gegeven aan Kuypers goedkeuring aan het toepassen van kerkelijke kunst.

E.J. Rothuizen

Ook de Arnhemse architect E.J. Rothuizen (1888-1979) liet zich inspireren door de geschriften van Kuiper.²⁵¹ In 1918 publiceerde hij de brochure Onze kerkgebouwen waarmee hij belangstelling probeerde te wekken voor de architectuur en symboliek van het gereformeerde kerkgebouw.²⁵² Rothuizen vond het belangrijk de vormgeving van een bouwwerk af te stemmen op de functie waarvoor het wordt opgericht.²⁵³ Een herwaardering voor de symboliek van het kerkgebouw zou volgens hem leiden tot een eenheid tussen de dienst van het Woord en de sacramenten en het kerkgebouw.²⁵⁴ Na een historisch overzicht van de kerkbouw hield hij een pleidooi voor de terugkeer van de esthetiek in het gereformeerde kerkgebouw om de gemeente in 'een bezielende stemming' te brengen. Rothuizen was geen voorstander van de door Kuiper aanbevolen amfitheatervorm en bouwde vooral zaalkerken (de gereformeerde kerken in Slootdorp en Wieringerwerf, 1940, 1939) en kruiskerken (Westerkerk, Hengelo, 1930, gesloopt in 1986), en incidenteel een basiliek met smalle zijbeuken (Zuiderkerk, Apeldoorn, 1932).²⁵⁵ Voor de bediening van de sacramenten adviseert hij een vast doopvont en een permanente aanwezigheid van de avondmaalstafel op het podium. Wenste de opdrachtgever de bediening van het avondmaal op het podium, dan raadde hij aan een grotere kerk te bouwen.²⁵⁶ Rothuizen stelde tot slot verschillende praktische zaken aan de orde, zoals een stemmige verlichting door het aanbrengen van ramen met donker glas-in-lood of gebrandschilderd glas, en de aanwezigheid van een garderobe. Wat betreft de terreinkeuze voor een kerk constateerde hij enigszins misnoegd dat de katholieken er - 'ook al staat er nog geen huis in de nabijheid' - bij stadsuitbreidingen snel bij zijn.²⁵⁷ Zijn geloofsgenoten adviseerde hij een stil, maar toch opvallend terrein aan te kopen, bij voorkeur op de hoek van twee straten.

²⁵¹ Rothuizen liet in 1939 zijn naam veranderen in Rotshuizen.

²⁵² Rothuizen 1918.

²⁵³ Rothuizen 1918, 23.

²⁵⁴ Rothuizen 1918, 5.

²⁵⁵ Rotshuizen 2005.

²⁵⁶ Rothuizen 1918, 30-31.

²⁵⁷ Rothuizen 1918, 29.

Jac.Ph. Wormser

De architect Jac.Ph. Wormser (1878-1935), werkzaam bij het bureau van Berlage, trad op als woordvoerder van de Christelijke Vereniging van Architecten die halverwege de jaren twintig werd opgericht.²⁵⁸ Deze vereniging stelde zich ten doel de theologische beschouwingen van Kuyper te verwerken in praktische richtlijnen en onder de aandacht te brengen bij de kerkelijke autoriteiten. In de jaren 1926-1927 schreef Wormser de rubriek ‘‘Onze kerkgebouwen’’ in het christelijke gezinsblad Op den uitkijk. Hier informeerde hij een breed publiek over de geschiedenis van het gereformeerde kerkgebouw en besprak hij de zienswijze van Kuyper op een meer sacramenteel gebruik van het kerkgebouw. En passant bracht Wormser de ‘‘Roomsche liturgie en symboliek’’ en de omgang met christelijke symboliek binnen de hervormde liturgische kring ter sprake. Zelf stond hij zeer gereserveerd tegenover het gebruik van figuratieve kunst en symboliek in de gereformeerde kerk, zoals de uitgehouwen koppen van Luther en Calvijn aan de Haarlemse Kloppersingelkerk of decoratieve beschilderingen. Hoe moet uit onze kerkgebouwen een ‘‘sobere, zinrijke symboliek’’ spreken, vroeg Wormser zich af.²⁵⁹ Hij onderkende de eigentijdse behoefte aan symboliek en waarschuwde voor sektes met eigen symbolen en ‘‘het Wastika-teeken, dat het teeken des kruises moet vervangen’’.

In zijn slotartikel presenteerde Wormser een eigen ‘‘kerkgebouw volgens de gereformeerde liturgie en symboliek’’. In deze, nooit uitgevoerde, radiaalvormige kerk koos hij voor een symbolische plaatsing van de onderdelen in zowel de plattegrond als het gebouw zelf. Op het liturgisch centrum overheerst een centraal geplaatste spreekgestoelte; rechts staat het doopvont. Afwijkend is de keuze voor een sokkel met het avondmaalsservies aan de linkerkant van het podium. Ondanks zijn kritiek op de Dordtse Wilheminakerk, waar Kuipers de avondmaaltafel achter de kansel plaatste, gaf Wormser toe eveneens moeite te hebben met een permanente plaatsing van dit meubelstuk.²⁶⁰ Tweemaal kreeg Wormser de gelegenheid een kerk te bouwen: de eerste gereformeerde Noorderkerk (1928 - gesloopt in 1939) in Hilversum en de gereformeerde kerk (1929) in Den Dolder die hij samen met J. Wentink ontwierp.

Een knappe kenschets van de protestantse kerkbouw uit de jaren 1930 is afkomstig van de architect-criticus J.J. Vriend.²⁶¹ In Architectuur van deze eeuw (1959) signaleerde hij dat de verschillende inzichten in geloofskwesties binnen de protestantse denominaties tot uitdrukking kwamen in de kerkbouw. Altijd op zoek naar tekenen van vernieuwing meende Vriend dat het ‘‘modernisme’’ in de vooroorlogse protestantse kerkbouw zich op twee manieren uitte. Ondanks het wantrouwen van behoudzuchtige gelovigen, zocht men naar een nieuwe plattegrond als volwaardige expressie van de liturgie. Hierbij stuitte men op eeuwenoude tradities en een keur aan liturgische opvattingen. Naast het proces van bezinning op het wezen van de protestantse kerkbouw constateerde Vriend een ‘‘concentratie op de architectonische vormgeving, die immers sedert Berlage andere wegen begon te zoeken’’. Als belangrijkste kenmerk van de protestantse kerken uit de vooroorlogse tijd noemde hij ‘‘een uitgesproken individualisme’’. ‘‘Het vooropgezet esthetische overheerst met direct of zijdelingse invloeden van de toen heersende architectuur-stromingen. Typerend vond hij hun ‘werelds’, decoratief karakter.’’

²⁵⁸ Zie: Koopmans 1997, 207. Zie ook: De Jong 2002, 198. Inzicht in de activiteiten en het ledenbestand van deze vereniging vereist nader onderzoek.

²⁵⁹ Wormser 1927b, 264.

²⁶⁰ Wormser 1927a, 83; Wormser 1927c, 364.

²⁶¹ Vriend 1959, 65.

Hst. 9 De Nederlandse Hervormde Kerk: wederopbouw en vernieuwing (1940-1970)

9.1 Liturgie op de synodale agenda

Tijdens de oorlogsjaren, waarin menig hervormd gelovige de kerk weer wist te vinden, slaagde de Hervormde Kerk erin de sentimenten van de negentiende-eeuwse richtingenstrijd te relativiseren.²⁶² Haar maatschappelijke rol als volkskerk tijdens de bezetting hielp mogelijk mee dit verlamme pluralisme te ontstijgen.²⁶³ De contacten tussen de tijdens de bezetting gegijzelde politieke en kerkelijke elite zijn hierbij van belang geweest. In St.-Michielsgestel ontstond een kleinschalige en tijdelijk openbreking van de verzuilde structuur die de basis legde voor het naoorlogse streven naar samenwerking en vernieuwing. Hervormden die hierin het voortouw namen, waren onder meer de hoogleraar H. Kraemer en de predikanten W. Banning en K.H.E. Gravemeijer. Gesterkt door saamhorigheid nam de Hervormde Kerk na de oorlog zowel de kerkelijke als de spirituele reorganisatie daadwerkelijk ter hand. Met een nieuw zelfbewustzijn wist met name de middenorthodoxie een impuls aan het kerkelijk leven te geven dat als een herkersteningsideaal kan worden omschreven.²⁶⁴ Een eerste stap naar vernieuwing vormde het streven naar vervanging van het Algemeen Reglement, dat in 1951 resulteerde in een nieuwe kerkorde. In plaats van de negentiende-eeuwse hiërarchische bestuursinrichting koos de Hervormde Kerk voor een herstel van het presbyteriale kerkmodel uit de Dordtse Kerkorde van 1619 waarin de plaatselijke gemeente centraal stond.²⁶⁵ Belangrijk is tevens dat deze kerkorde het apostolaat aan de orde stelde. De kerk wilde in Nederland actief naar buiten treden door de verbreiding van het evangelie. Ten aanzien van de avondmaalsviering stelde de orde dat deze op ‘gezette tijden in het midden der gemeente’ diende plaats te vinden, hetgeen ruimte liet aan de gebruiken van de lokale gemeenten.

Na 1951 introduceerde de Hervormde Kerk het wijkgemeentestelsel.²⁶⁶ In gemeenten waar meer dan één predikant werkzaam was, vormde men wijkgemeenten met een eigen predikant en een eigen wijkkerkenraad. Dit territoriale beginsel was niet geheel nieuw. Al sinds de stedelijke uitbreidingen in de jaren tien beschikten stadsgemeenten over de mogelijkheid zich op te delen in een aantal wijkgemeenten naar model van de (parochiale) dorpsgemeente. Net als in het begin van de twintigste eeuw werd de fysieke aanwezigheid van de kerk in de naoorlogse wijken van grote pastorale waarde gezien. Juist door kleine gemeenten te creëren met een bescheiden kerkgebouw op voetgangersafstand zou ook de geestelijke distantie tot de kerk afnemen. Enerzijds belemmerde de opdeling in gemeenten de gelovigen de kerk van hun keuze te bezoeken, anderzijds bevorderde dit stelsel contacten tussen de verschillende richtingen binnen de Hervormde Kerk.

Om het proces van liturgische vernieuwing meer gewicht te geven, vormde men de in 1941 opgerichte Commissie voor de Eredienst om tot de Raad voor Kerk en E(e)redienst. Een speciale commissie werkte vanaf 1949 aan het Dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk in ontwerp, dat verscheen in 1955. Hierin zijn vijf verschillende dienstorden en vijf liturgieën voor avondmaalsvieringen opgenomen. Sommige dienstorden passen bij de gevestigde hervormde traditie, andere zijn meer oecumenisch, liturgisch of experimenteel geïnspireerd.²⁶⁷ Vanwege zijn pluriforme karakter voldeed het dienstboek voor de liturgische praktijk in grote delen van de Nederlandse Hervormde Kerk.²⁶⁸ Een definitief vastgesteld dienstboek met één orde is er tot op heden niet gekomen.

In de tussentijd zochten de leden van de Liturgische Kring contact met de vrijzinnige ‘Kring E(e)redienst’. Samen brachten zij het tijdschrift Kerk en Eredienst. Nederlands Hervormd tijdschrift voor liturgie (1945-1959) uit.²⁶⁹ In 1950 volgde een institutionalisering van het tijdschrift, dat voortaan

²⁶² Klemann 2002, p. 408. Klemann wijst hier eveneens op een daling van het aantal hervormden in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog.

²⁶³ Van der Wal 2006, 59. Zie ook: Buskes s.a. [1959], 80. Hier wees de predikant Buskes op de invloed van K. Barth op de naoorlogse vernieuwing in de Hervormde Kerk. Buskes, die in 1943 van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband overstapte naar de Hervormde Kerk, zag met name een toenadering tussen vrijzinnigen en rechtzinnigen.

²⁶⁴ De Jong 2007. Zie ook: Datema 1993, 9.

²⁶⁵ Harinck/Winkeler 2006, 795.

²⁶⁶ Voor meer informatie over de geschiedenis van het territoriale beginsel en de herwaardering voor het wijkstelsel, zie: <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=61&subitem=1810>: Luttkhuis 1992, Hst. 7.

²⁶⁷ Staples 1983, 68.

²⁶⁸ De Jong 1996, 137.

²⁶⁹ Vanaf 1947 heette het tijdschrift Kerk en Eredienst. In 1950 wijzigde de redactie en kreeg het tijdschrift de titel Tijdschrift van de Nederlands Hervormde Kerk voor Liturgie, dat in de periode 1959-1968 werd voortgezet als Jaarboek voor de

onder auspiciën van de Raad voor Kerk en Eredienst werd uitgegeven. Nu de noodzaak tot liturgische vernieuwing op de synodale agenda was verschenen, raakte de Liturgische Kring haar positie in de voorhoede langzaam kwijt. De initiatiefnemer en hoofdredacteur was de inmiddels in Leiden tot hoogleraar kerkgeschiedenis benoemde J.N. Bakhuizen Van den Brink (1896-1987); overige uit de Liturgische Kring afkomstige redactieleden betroffen onder anderen de inmiddels tot minister van Onderwijs benoemde G. van der Leeuw, W. Aalders en vanaf 1949 de architect F.A. Eschauzier. De theologisch getinte bijdragen over kerkbouw waren meestal afkomstig van Bakhuizen van den Brink; ook nodigde hij gelijkgestemde predikanten uit te schrijven over hun pas gebouwde kerk, zoals de Moria-kerk in Arnhem, de Goede Herderkerk in Oosterbeek en de hervormde kerk in Eefde. Duidelijk is dat de hoofdredacteur moeite had met de democratiserende tendens in de Hervormde Kerk; hij waarschuwde voor ‘‘lekenarchitectuur’’, de invloed van een ‘‘Kerkelijk Jan Publiek’’ dat liever een traditionele dan een eigentijds kerkgebouw wilde.²⁷⁰

De open mentaliteit die kenmerkend was voor de vroeg-naoorlogse Hervormde Kerk vormde eveneens de basis voor een oecumenische oriëntatie. Al tijdens de oorlog durfden hervormden over de eigen kerkmuren te reiken om met andersgelovigen te spreken over de vernieuwing van de samenleving. Hun bijdrage aan het Interkerkelijk Overleg en in 1948 aan de eerste vergadering van de Wereldraad voor kerken in Amsterdam zijn hier voorbeelden van. Ook de oprichting van de Oecumenische Raad stimuleerde interconfessionele contacten op lokaal niveau. Gelovigen uit gereformeerde kringen zochten aansluiting; aangemoedigd door het Pastoraal Concilie in 1968 werkten in sommige raden rooms-katholieken mee. Hiermee kunnen de kerkvernieuwing en de oecumenische oriëntatie als vruchten van de oorlogssituatie worden beschouwd.

9.2 Institutionele reflectie op de kerkenbouw

Na de Tweede Wereldoorlog zag de Nederlandse Hervormde Kerk zich geconfronteerd met vierhonderd verwoeste en beschadigde kerkgebouwen.²⁷¹ Tegelijkertijd vroegen de te verwachte stedelijke uitbreidingen en nieuwe nederzettingen in de onontgonnen polders om eigen kerken, scholen en wijkgebouwen. Terwijl men nog in een levendige en soms felle discussie over de liturgie en kerkorde verwickeld was, dwong de actualiteit de synode een beslissing te nemen over de kerkbouw en inrichting.

Naast de noodzaak van herbouw en restauratie van kerken was er sprake van een collectieve wil het herstel van het kerkelijk leven te ondersteunen. De rooms-rodde coalities na de kabinetten Schermerhorn-Drees droegen hieraan een steentje bij. Het is opmerkelijk hoe gemakkelijk de staat tussenbeide sprong in de noodzakelijk geachte plannen van kerkelijke wederopbouw, die zich in de jaren 1950 voortzetten in de massale nieuwbouw van kerken in de nieuwe wijken. Met name de oprichting van kerkelijke multifunctionele centra, die een gemeenschapsvormende werking kregen toegedicht, paste binnen christenlijk-sociaal-democratisch gedachtegoed. In een tijd van alomvattende secularisatie was dit een opvallende tendens.

9.2.1 De (Bouw- en) Restauratiecommissie

Om het immense naoorlogse bouwprogramma te begeleiden, richtte de Generale Synode in 1945 de Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk op. De synode kon zich actief met de wederopbouw bemoeien aangezien niet de kerkgemeenten, maar het nationale kerkverband de eigenaar was van de kerkelijke gebouwen. Toch was het dankzij de nooddriftigheid van de getroffen kerkgemeenten dat zij ‘‘hulp’’ van de synode en het rijk accepteerden en hun autonomie - in ieder geval wat betreft de kerkbouw - tijdelijk op een tweede plan plaatsten.²⁷² Een van de iconen van het kerkelijk verzet in de Tweede Wereldoorlog, predikant en scriba van de Generale Synode en grote man achter de reorganisatieplannen in de Nederlandse Hervormde Kerk, K.H.E. Gravemeijer (1883-1970) werd benoemd als voorzitter. De eerste, buitengewoon hoogleraar volkshuisvesting in Delft en latere raadsadviseur van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, prof. dr. ir. H.G. van Beusekom (1893-?) nam in 1954 de hamer over. De oud-stadsarchitect van de gemeente Amsterdam,

eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk. Het tijdschrift Kerk en Eredienst plaatste ook artikelen van niet-hervormde schrijvers. Zie ook: De Jong 2000, 75-76.

²⁷⁰ Bakhuizen van den Brink 1952, 44-45.

²⁷¹ Van Beusekom 1955a, 5-6.

²⁷² Ter Linden 1952, 180.

ir. A.R. Hulshoff, stond de commissie in de periode 1945-1955 als bouwkundig adviseur terzijde. Een Beoordelingscommissie, bestaande uit de bouwkundig adviseur B.T. Boeyinga en de architecten A.J. van der Steur (1895-1963) en J.H. Groenewegen (1901-1958), bracht advies uit over de architectenkeuze. Deze commissie beoordeelde de kerkontwerpen op zowel architectonische kwaliteiten als op de inrichting van de kerk, de praktische bruikbaarheid en de waardigheid en de opstelling van het liturgisch meubilair. Daarnaast gaf zij advies over de keuze van een kunstenaar voor het ontwerpen van bijvoorbeeld een doopvont, een wandkleed of gebrandschilderd glas. Ook hield de commissie het financiële aspect van de kerkelijke nieuwbouw en restauraties in de gaten; de projecten moesten passen binnen het bouwprogramma en de beschikbare bouwsommen. Het ministerie van Wederopbouw bleef echter eindverantwoordelijk in de definitieve goedkeuring van de architecten en de verspreiding van de opdrachten over de architecten.²⁷³ Na enige jaren strekte het werkkterrein van de Restauratiecommissie zich uit van de oorlogsgevallen tot alle kerkelijke gebouwen, zoals nieuwe kerkgebouwen in de naoorlogse wijken, niet getroffen kerken, pastorieën, verenigingsgebouwen en rusthuizen. Voortaan heette de commissie de Bouw- en Restauratiecommissie. Een subcommissie genaamd de Plattegrondencommissie onder leiding van Gravemeijer, Bakhuizen van den Brink en H.M.J. Wagenaar concentreerde zich op de liturgische onderbouwing van de bouwplannen.

In 1947 gaf de Generale Synode inhoudelijke Aanwijzingen inzake de Kerkbouw uit.²⁷⁴ Deze door de Bouw- en Restauratiecommissie voorbereide aanwijzingen waren bedoeld voor kerkelijke gemeenten en architecten die te maken hadden met de bouw, restauratie of inrichting van een kerkgebouw. Men stelde duidelijk dat de belijdenisgeschriften en dienstformulieren, het wezen van de Nederlandse Hervormde Kerk en de kerkdienst, ten grondslag lagen aan de aanwijzingen. Volgens de synode diende het hervormde kerkgebouw ‘‘een teken in de wereld’’ te zijn. ‘‘Dit betekent, dat het bouwwerk door zijn verheven waardigheid en rust, tot uitdrukking gebracht in ligging, vorm en verhoudingen, aan dit geloven en belijden gestalte geve.’’ Dit gold ook voor kleine dorps- of wijkkerken. Een tweede punt vormde het karakter van het kerkgebouw: ‘‘Het Kerkgebouw en zijn inrichting behoren in volkomen harmonie met elkander te wezen in grote en ongebroken ruimte.’’ Het verwerken van het kruisteken in de architectuur of in de inrichting vond men niet noodzakelijk, maar wel zinvol. De synode bepaalde tevens dat niet alleen voor het restaureren van oude, maar ook voor het bouwen van nieuwe kerkgebouwen een beroep op de overheid mocht worden gedaan.

Wat betreft de bouw en inrichting gaf de synode aan, dat de ruimte waar het avondmaal en de doop worden bediend eenzelfde ‘‘verhevenheid’’ en ‘‘ruimtelijkheid’’ dienden te krijgen als het kerkgebouw, zodat de dienst waardig kon geschieden. De meubelstukken voor het avondmaal en de doop konden een vaste plaats in de ruimte krijgen; de vorm en aankleding van de avondmaalstafel mochten de tafel niet het karakter van een altaar geven. Om zich niet te mengen in de vooroorlogse strijd tussen kansel en tafel stelde de synode: ‘‘De plaatsing van kansel, doopvont en avondmaalstafel t.o.v. elkander en de zitplaatsen der gemeente zij aldus, dat de eenheid van de dienst daaruit spreekt en geen onderdeel een ander verdringt.’’ De synode keurde het gebruik van knielbanken of -stoelen goed onder een verwijzing naar de knielende gebedshouding in de christelijke kerk. Het rapport eindigde met: ‘‘Het kenmerk van het beste Nederlandse Hervormde kerkgebouw en zijn inrichting zij soberheid, rust, licht zonder nuchterheid, kunstrijke eenvoud en adel (...).’’

Een van de weinigen die op de synodale aanwijzingen reageerden, was de uit confessionele kring afkomstige Utrechtse theoloog-predikant A.F.N. Lekkerkerker. In zijn bundel Reformatie in de crisis (1949) betreurde hij het dat de Raad voor Kerk en Eredienst voorafgaand aan de Aanwijzingen geen conferenties over de kerkbouw had georganiseerd.²⁷⁵ Bovendien had de synode naar zijn idee beter eerst duidelijkheid kunnen scheppen over de verhouding tussen preek en sacrament. ‘‘Wanneer het waar is, wat sommige voorstanders van de liturgische beweging uitentreuren herhalen: dat de Eredienst de bouwheer is der kerk - en het *is* waar - dan kunnen we ook alleen maar kerken bouwen, wanneer we zeer duidelijk weten, wat een Protestantse kerkdienst is. Helaas, wij weten dat niet meer.’’²⁷⁶ Tegelijkertijd besefte Lekkerkerker dat de historische situatie vroeg om een beslissing; de architecten en kerkvoogden konden niet langer op de theologen wachten, de kerken moesten worden

²⁷³ Ter Linden 1952, 180-181.

²⁷⁴ Synodale 1947, 177-178. Zie ook: Beginselen s.a. [1954], 124-126.

²⁷⁵ Lekkerkerker 1949, 54. Het hoofdstuk ‘‘Wij bouwen een kerk’’ verscheen eerder als artikelenreeks in De Gereformeerde Kerk 18 september-13 november, 1947. Zie ook: Steensma 1982, 21-22

²⁷⁶ Lekkerkerker 1949, 53.

gebouwd en gerestaureerd.²⁷⁷ Lekkerkerker had met name moeite met de in de Aanwijzingen gesuggereerde lengtegerichte plattegrond.²⁷⁸ Dit riep bij hem de gedachte op aan de rooms-katholieke offergang, het over het middenpad voortschrijden naar God. Lekkerkerker was van mening dat de protestantse eredienst vroeg om een eigen grondplan en pleitte voor de centrale bouw in allerlei variaties. Hier kon de gemeente zich vergaderen rondom het Woord en de avondmaalstafel temidden van de gemeente worden opgericht.

In 1949 nam de Bouw- en Restauratiecommissie een belangrijke stap voor de architecturale ontwikkeling van de naoorlogse hervormde kerkbouw: zij zocht contact met de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool in Delft om te overleggen over het kerkbouwvraagstuk. Met deze toenadering koos de Hervormde Kerk voor een professionele aanpak, tegelijkertijd begaf men zich in het voorheen katholieke bolwerk van de Delftse School. Een jaar later werd de Studiecommissie voor de Beginselen van Kerkbouw geformeerd. Deze bestond uit de Delftse hervormde hoogleraren J.F. Berghoef (1903-1990) en H.T. Zwiers (1900-1992), twee gematigde traditionalisten, en de modernistisch ingestelde J.H. van den Broek (1898-1978). Het contact met Delft was goed getimed, want sinds de inauguratie van Berghoef in 1947 - als opvolger van Granpré Molière - was de katholieke dominantie doorbroken. De gematigd traditionalistisch en soms naar het modernistische neigende bouwstijl van de adviserende architecten zou in belangrijke mate van invloed zijn op de naoorlogse hervormde kerkarchitectuur. De kerkelijke component van de commissie bestond uit de theoloog-kerkhistoricus Bakhuizen van den Brink, en de predikanten A. Faber en W.J. de Wilde. In 1951 werd de Studiecommissie toegevoegd aan de Raad voor de Eredienst.

De Studiecommissie bracht in 1954 haar eerste rapport uit. Beginselen van kerkbouw vormde een uitwerking van de summier aangewijzen uit 1947. Opvallend is dat binnen de bijna dertig onderwerpen die aan bod komen, de liturgische inrichting en de indeling van de kerkrimte een bescheiden rol speelde. De discussie over tafel en kansel deed men af met de zinsnede: ‘Er is geen vaste regel aan te geven voor de onderlinge opstelling van kansel, doopvont en avondmaalstafel. Al te zeer heeft deze zaak de discussie der laatste jaren beheerst en zij is zelfs tot een shibboleth vernederd.’²⁷⁹ Ook nuanceerde de commissie de gedachte dat de kerk ‘steengeworden liturgie’ zou zijn.²⁸⁰ Het kerkgebouw kon niet de liturgie vormen, zij stond slechts in dienst van de liturgie.

De commissie omzeilde de eigentijdse stijlproblematiek door de artistieke vrijheid van de bouwmeester te benadrukken. Deze vrijheid gold zowel voor de stijlkeuze als voor de bouwvorm, waarbij men de keuze voor moderne materialen en bouwconstructies aanmoedigde. ‘Het is een misverstand, dat er een bouwstijl, dat er materialen en constructies zouden bestaan, die speciaal kerkelijk van aard en wezen zijn.’²⁸¹ De commissie accepteerde een bouwvorm die dicht bij de bekende inzichten van preekkerk, langskerk of dwarskerk komt, zolang dit traditionalisme maar berustte op kritisch nadenken over de wezenlijke betekenis van het bouwwerk. Aan de andere kant bood de commissie ruimte voor ‘(...) moderne vormen, hetzij streng liturgisch beheerste, hetzij zelfs de z.g. abstracte, waarmee men slechts het ‘geestelijk zijn’ tot uitdrukking heeft willen brengen en niets anders.’²⁸² De waarde die de commissie hechtte aan de uniciteit van elk kerkgebouw is zeker terug te vinden in de naoorlogse hervormde kerkbouw.

Naast de historisch bekende kerkplattegronden besteedde de studiecommissie aandacht aan een nieuwe ruimtevorm: de ongerichte ruimte. Voorbeelden van een dergelijke kerk zonder gerichte ruimtelijke spanning zijn een vierkante zuilenhal of een hallenkerk. De meerwaarde van de ongerichte ruimte school in de overmaat, zodat ‘elke liturgie, welke ook haar karakter zij’ kan plaatsvinden.²⁸³ Met deze ruimtevorm is de architectuur autonoom ten opzichte van het liturgisch gebeuren en spelen het bankenplan en de liturgische dispositie een belangrijke rol.

²⁷⁷ Lekkerkerker 1949, 54.

²⁷⁸ Lekkerkerker 1949, 64-68.

²⁷⁹ Beginselen s.a. [1954], 89.

²⁸⁰ Beginselen s.a. [1954], 21-22. De stelling ‘*Die Liturgie ist also Bauherr bei der Errichtung einer Gotteshauses*’ werd door de kunsthistoricus en theoloog C. Gurlitt verdedigd tijdens het eerste congres voor Protestantse kerkbouw in 1894 te Berlijn.

²⁸¹ Beginselen s.a. [1954], 45.

²⁸² Beginselen s.a. [1954], 43.

²⁸³ Beginselen s.a. [1954], 50.

De aantrekkelijkheid van de ongerichte ruimte voor de protestantse kerkbouw lag in de ‘voorwaarde van de eenheid van ruimte’.²⁸⁴ Hiermee voorkwam men dat er een aan katholieke tijden herinnerende scheiding zou ontstaan tussen een leken- en een priesterruimte. De commissie liet zich dan ook negatief uit over de toepassing van een ‘duidelijk onderscheiden koorvormige ruimte als ‘liturgisch centrum’’. Binnen de eenheid van ruimte dienden de liturgische objecten in een vaste opstelling met elkaar in verbinding te staan en de gemeente moest op haar beurt gericht te zijn op het liturgisch centrum. Deze ruimte-indeling kon architectonisch worden ondersteund door ‘middelen, die niet-Protestants zijn’, zoals een koor of sterke lichttegenstellingen. De commissie onderscheidde twee uitersten qua ruimte-indeling: een opstelling van alle banken in één richting en van kansel-avondmaalstafel-doopvont in de as van de blikrichting of een opstelling van de banken in alle richtingen rondom kansel-avondmaalstafel-doopvont als middelpunt.

Opmerkelijk is dat voor het eerst in de discussie over hervormde kerkbouw het aspect van oriëntatie ter sprake werd gebracht. De commissie stelde dat de oosting van het kerkgebouw uitsluitend ‘een zaak van symboliek’ is, en zowel een stedenbouwkundig als een geestelijk aspect kent.²⁸⁵ Zij hechtte waarde aan de oriëntatie van een kerk in stedenbouwkundig verband; de kosmische gerichtheid op het oosten was van minder belang. De oriëntatie zag men vooral als een christelijk motief, waardoor de predikant zich uit het oosten tot de gemeente richt en zich namens en vóór de gemeente in het gebed naar het oosten richt.

De situering van het kerkgebouw vormde eveneens een paragraaf van de Beginselen.²⁸⁶ De schrijvers beklagden zich over de door de gemeente toegewezen percelen die vaak ‘gelegenheidsterreinen, percelen die zich voor normale bebouwing niet lenen, of overschotten’ blijken te zijn. Zij meenden dat de bestemming en de aard van het kerkgebouw vragen om een bijzondere ligging en bovenal zorg van de stedenbouwkundige. In de uitbreidingsplannen prefereerden zij een zelfstandige ligging van het kerkgebouw, dat eerder met zijn omgeving zou moeten contrasteren dan harmoniëren. Hierdoor zou ‘de divergentie van het natuurlijke en het bovennatuurlijke’ gestalte kunnen krijgen. De oriëntatie kon hierbij een hulpmiddel zijn. Ook sprak de commissie haar voorkeur uit voor de wijkgemeente met haar overzichtelijke omvang, ook de bescheiden wijkkerk zou een teken in de wereld kunnen zijn en een ‘eiland van geestelijke concentratie’ bieden. De Hervormde Kerk zou in haar ogen een stedenbouwkundig climax van de nieuwbouwwijk mogen zijn, maar beslist niet als pronkstuk dienen.

De plaats voor het orgel en het zangerkoor kwam evenzeer aan de orde.²⁸⁷ Men waarschuwde voor een volumineus orgelfront tegen de aandachtswand, ook wel eindwand of wand achter het liturgisch centrum genoemd. Het orgel zou op deze wijze teveel aandacht opeisen en afleiden van de eredienst. Een orgel tegen de zijgevel was toelaatbaar, zo lang dit niet ten koste ging van de gerichtheid op het liturgisch centrum. De commissie was geen voorstander van de door Van der Leeuw bepleitte een- of tweezijdige plaatsing van een orgel voor in het liturgisch centrum. Het orgel had slechts een ondersteunende functie en kwam beter tot zijn recht op een orgelgalerij of orgelbalkon, waar eventueel ook een kerkkoor gesitueerd kon worden om de gemeentezang te begeleiden. Zitplaatsen onder het balkon werden afgeraden. Gemeenten waar men een liturgie met responderende koor- en gemeentezang kende, konden dit ‘liturgisch koor’ om en nabij het liturgisch centrum plaatsen. Als dit niet ten koste ging van de ‘ene ongebroken ruimte’ kon een dergelijk koor eventueel in een koornis worden gesitueerd. De plaatsing van een orgel tegen de achterwand vormde volgens de commissie een dringende reden om de eindwand een kunstvolle behandeling te geven. Dit zou het evenwicht in de ruimte-indeling weer herstellen. De aandacht ging ook uit naar praktische zaken als de akoestiek, verlichting, zitmeubilair, en verwarming van het kerkgebouw, en ruimten voor het kerkelijk werk. Tot slot besprak men stedenbouwkundige factoren, zoals de situering, de klokken en de verhouding tussen de centrale kerk en de wijkkerken.

Uitdrukkelijk positief sprak de commissie zich uit over het gebruik van beeldende en decoratieve kunsten in de nieuwe protestantse kerken. ‘Met de intensivering van het kerkelijk leven en met de belangstelling voor de Kerk is ook de interesse voor het kerkgebouw groeiende en men

²⁸⁴ Beginselen s.a. [1954], 52.

²⁸⁵ Beginselen s.a. [1954], 34-36.

²⁸⁶ Beginselen s.a. [1954], 37-39.

²⁸⁷ Beginselen s.a. [1954], 92-94.

vraagt zich thans met verwondering af, waarom het werk der beeldende kunstenaars zolang buiten de kerk gehouden is en waarom zij zo sporadisch bij de kerkbouw betrokken worden.’’²⁸⁸ De bijdrage van architecten en de kunstenaars werd gezien als een belangrijke bijdrage aan de verrijking van de eredienst.²⁸⁹

Sociaal-demografische gegevens over de te verwachten omvang van de nieuwe gemeenten konden worden aangeleverd door het in 1945 opgerichte Sociologische Instituut van de Stichting Kerk en Wereld onder leiding van de latere hoogleraar kerkelijke sociologie W. Banning. Een belangrijke publicatie uit deze tijd is het proefschrift Kerk en stad (1952) van de vrijzinnige theoloog P. Smits over de godsdienst-sociologische ontwikkelingen in de industriestad Enschede. Het bijbehorende Sociologische Bulletin bracht nummers uit over actuele thema's als 'Mens, gezin, industrie' (Hoogoven-nummer 1952), 'Stad en platteland' (1953).²⁹⁰ In het themanummer getiteld 'Samen werken! Samen wonen?' (1959) werd aandacht besteed aan de dorpsplannen voor de Noordoostpolder en de plaats van de kerkgebouwen daarin. Men dacht na over driehoekopstellingen of een kerk in het midden en vroeg architecten een bijdrage te leveren in de vorm van een uitgebreide beschrijving van hun kerken.²⁹¹

Opvallend is dat de aanbevelingen van Beginselen van Kerkbouw weinig invloed laten zien van het twee jaar eerder uitgekomen rapport 'Goedkopere bouw van kerken'.²⁹² De Vereniging van Kerkvoogdijen presenteerde hier een model voor een klein multifunctioneel kerkgebouw met maximaal 700 zitplaatsen, waar naast de predikant ook de catecheet, diaken, wijkverpleegster, sociaal werker en jeugdleader hun werkruimten kregen. De bouw van een pastorie en een conciërgewoning in de omgeving van de kerk werd eveneens als onmisbaar gezien. Vanaf 1953 volgde met name in de westelijke stadsuitbreidingen van Amsterdam een uitwerking van dit idee in de vorm van een *civic-centre*-kerkgebouw.²⁹³ Door een kerkelijke functie te integreren in een sociaal-maatschappelijk context trachtte de Hervormde Kerk in een tijdperk van toenemende ontkerkelijking haar draagvlak te verbreden. Een vroeg voorbeeld van een kerkelijk centrum ontwierp D.L. Sterenberg ter afronding van de H.B.O. Cursus Bouwkunst, onder leiding van K.L. Sijmons.²⁹⁴ De opdracht luidde het ontwerpen van een multifunctioneel kerkgebouw met nevenruimten op een terrein op het Amstelveld. Het concept van het *civic-centre* zou pas doorbreken in de tweede helft van de jaren 1960.

In 1953 publiceerde de voorzitter van de Bouw- en Restauratiecommissie H.G. van Beusekom het boekje Heeft de nieuwe stadswijk een hart? waarin hij een lans brak voor de stad.²⁹⁵ (afb. 31) Dit nieuwe geluid contrasteerde met de sinds het begin van de industrialisatie aanhoudende litanie over de morele en zedelijke ontworteling in de grote stad. 'Zij is niet de zwarte vlek in onze samenleving, de parasiet, die de beste krachten van het platteland tot zich trekt en deze in de strijd om het bestaan verteert. De stad is onmisbaar, maar zij oefent ontbindende krachten uit, die echter niet een gevolg zijn van haar grootte, maar van haar groei.' sprak hij optimistisch.²⁹⁶ Van Beusekom wees daarbij op het belang van de aanwezigheid van geestelijke en culturele voorzieningen in de nieuwe wijken. Voor het kerkelijk werk voldeed in zijn ogen niet langer een gewijde ruimte voor godsdienstoefeningen, maar een veelheid aan andere ruimten voor jeugdwerk, gemeentekringen, pastoraal en diaconaal werk. Van Beusekom drong er bij de Hervormde Kerk op aan om - net als de burgerlijke gemeenten - een uitbreidingsplan op te stellen, en bovenal met elkaar samen te werken. Zo zouden de kerken erin slagen in de nieuwe wijken een centrale plaats in te nemen, om van daaruit te werken aan een harmonische opbouw van de stadswijken. Van Beusekom onderschreef de doelstellingen van het rapport 'Goedkopere bouw van kerken', maar waarschuwde voor het toelaten van 'een profaan

²⁸⁸ Beginselen s.a. [1954], 118.

²⁸⁹ Beginselen s.a. [1954], 119.

²⁹⁰ Smits 1952; Mens 1952; Stad 1952.

²⁹¹ Verlaan 1952, 4-14.

²⁹² Goedkopere 1952, 369; Beginselen s.a. [1954], 112-113. De aanbevelingen van dit rapport zijn in Beginselen van Kerkbouw opgenomen in het hoofdstuk 'Verdere ruimten voor kerkelijk werk'. Er wordt hier in mindere mate gerefereerd aan vormen van goedkope(re) kerkbouw.

²⁹³ Hoogewoud 2002, p. 241; Hoogewoud 2001, 38-39. Architectuurhistoricus G. Hoogewoud wijst tevens op de doorwerking van de cultuurpolitieke opvattingen van het doorbraak-socialisme, waarin de wederzijdse beïnvloeding van het christendom en het socialisme een belangrijke rol speelde.

²⁹⁴ Publicatie 1953, 269-276.

²⁹⁵ Van Beusekom 1953.

²⁹⁶ Van Beusekom 1953, 26.

karakter in onze kerkzaal”. Wat hem betreft dus geen gymnastiektoestellen, filmdoek, toneelrekwisieten of jazz-instrumentarium in het liturgisch gedeelte van de kerk. De efficiency van de nieuwe kerkbouw zou moeten liggen in het zakelijk omgaan met de vele werkruimten. Van Beusekom zag de wijkkerk als een ontmoetingsplaats die aan de normen van de hedendaagse gelovige tegemoet kwam, dit betekende ook een moderne inrichting in plaats van een meubilering uit de vorige eeuw. Positief stond hij eveneens tegenover de bouw van een pastorie in de wijkgemeente in plaats van de betere buurten, waar de voorkeur van de vroegere stadspredikanten naar uit ging. Een herder behoorde te midden van zijn kudde te wonen.

Met zijn boekje ondersteunde Van Beusekom ook de wijkgedachte die de stedeling een overzichtelijk leefmilieu, compleet met de kerk naar zijn of haar keuze kon bieden. Door het samenvallen van de kerkelijke wijkgrenzen met de gemeentelijke kon het hervormde kerkgebouw een centrale plaats innemen. De aanwezigheid van andere kerkgenootschappen zou de eenheid en saamhorigheid van de wijkbewoners ten goede komen. Op gezette tijden, zoals bij nationale gebeds- en dankdagen zou de grote stadskerk weer het hart van de gehele stad vormen. Opvallend is dat Van Beusekom ook een auteur aan het woord liet over de gereformeerde kerken. Volgens ir. W. van Ommen zouden beide kerkgenootschappen in principe moeten streven naar een eigen kerkelijk centrum, maar konden ze elkaar ondersteunen door gemeenschappelijk gebruik van tijdelijke kerkvoorzieningen.

Met het onder auspiciën van de Bouw- en Restauratiecommissie opgezette boek Hervormde kerkbouw na 1945 konden architect W.J.G. van Mourik en fotograaf W.K. Steffen in 1955 laten zien dat de naoorlogse hervormde kerkbouw zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht een grote inhaalslag had gemaakt.²⁹⁷ De zwart-wit foto's tonen een verscheidenheid aan soms kunstzinnig gedecoreerde dorps- en stadskerken in variabele plattegronden en liturgische opstellingen. De geordende situering in net aangelegde wijken en plantsoenen - of in afwachting van verdere bebouwing zomaar midden op een akker - geven een treffend beeld van de materiële representatie van de Hervormde Kerk in de naoorlogse samenleving. Opgemerkt moet worden dat dit boek vooral de vernieuwende voorbeelden van de vroeg-naoorlogse hervormde kerkbouw belichtte. Toch ontwierp een aantal architecten hervormde kerken in een historiserende, landelijke bouwstijl die doet denken aan de Delftse School. Voorbeelden van deze tot op heden nauwelijks onderzochte architecten zijn: J. Jans (1893-1968), G. van Hoogevest en J.G.A. Heineman (1889-1959).²⁹⁸

9.2.2 De hervormde kerkbouwactie in 1959

Al voor de oorlog had de Hervormde Kerk moeite de concurrentie met de twee andere hoofddenominaties bij te houden wat betreft de oprichting van nieuwe kerken in groeiende of geheel nieuwe stadswijken. Sinds 1945 veranderde dit beeld en wist zij in een periode van twaalf jaar 370 kerken nieuw te bouwen of volledig te restaureren.²⁹⁹ Niet alleen vanwege oorlogsschade waren herstelwerkzaamheden noodzakelijk; 122 kerken moesten worden gerestaureerd als gevolg van ernstig verval en 12 kerken hadden te lijden gehad onder de watersnoodramp. De inhaalbeweging op het gebied van behoud en uitbreiding van het kerkelijk erfgoed werd financieel ondersteund door subsidies uit de Generale Kas, die de Generale Financiële Raad sinds 1955 voor dit doel aansprak. Na 1945 beleefde de Hervormde Kerk een mentale opleving die niet alleen tot uitdrukking kwam in een nieuw hervormd bewustzijn en daadkracht, maar ook in een sterk toegenomen offervaardigheid. Op basis van gegevens van de Bouw- en Restauratiecommissie bleek in 1958 dat de Hervormde Kerk in de eerstvolgende jaren 160 nieuwe kerken nodig zou hebben. Waren de stedelijke gemeenten goed in staat zelfstandig nieuwe kerkgebouwen te stichten, in de dorpsgemeenten die zich voor een explosieve bevolkingsgroei gesteld zagen, was er een werkelijk kerkbouwprobleem. Nieuwe woonagglomeraties groeiden zowel rond plaatsen als Hoogvliet en Spijkenisse als op het nieuw gewonnen land van de Noordoostpolder. Om deze kosten te financieren, organiseerde de Hervormde Kerk in 1959 een kerkbouwactie. In de hoop 16 miljoen gulden op te halen, drong de organiserende commissie de kerkleden aan minstens een half procent van hun belastbaar inkomen te doneren.

²⁹⁷ Van Mourik 1955.

²⁹⁸ Zie: Jans/Kolks 2000.

²⁹⁹ Brochure “Hervormde kerkbouwactie 1959. Informatie en richtlijn voor gesprek”, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk, Rotterdam-Zuidwijk, Brochure “Hervormde kerkbouwactie 1959”, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk, Rotterdam-Zuidwijk.

9.3 Het architectonisch dilemma: het ideale protestantse kerkbouwtipe

In het eerste jaar na de bevrijding verschenen twee boeken met de gelijknamige titel Protestantsche kerkbouw. Beide publicaties vormden de neerslag van de bezinning op de hervormde kerkarchitectuur die zich in de qua (kerk)bouwactiviteiten relatief rustige oorlogsjaren had voltrokken. De auteurs waren zich bewust van de immense bouwtaak die rustte op de Hervormde Kerk, niet alleen in materiële zin, maar vooral in geestelijke zin. ‘Wij denken aan het probleem hoe wij die kerken moeten bouwen!’ schreef de architect K.L. Sijmons (1908-1989).³⁰⁰ Na zijn opleiding aan de Ambachtschool werkte Sijmons in 1927 bij Publieke Werken in Helmond. Een jaar later werd hij ontslagen, mogelijk omdat de hervormde tekenaar niet paste in het katholieke milieu. Hierna volgden korte dienstverbanden bij de architectenbureau’s Otten & Logeman in Rotterdam en Baanders in Amsterdam. In de avonduren volgde hij korte tijd de Cursus Voortgezet en Hoger Bouwkunst Onderricht (VHBO), de latere Academie voor Bouwkunst in Amsterdam. Sinds 1932 maakte Sijmons deel uit van de gematigd modernistische Groep 32. Datzelfde jaar werd hij compagnon van het bureau Zanstra, Giessen en Sijmons. Opvallend is dat Sijmons, die nog nooit een kerk had gebouwd, zich na de oorlog toelegde op dit gebouwtipe. In Protestantsche kerkbouw constateerde hij dat de Nederlandse Hervormde Kerk onvoorbereid was om over de kerkbouw beslissingen te nemen. De orthodox ingestelde Sijmons relativiseerde het belang van de liturgische vormgeving en wees op het creëren van een typisch protestants karakter. Hij riep op tot onderzoek van het wezen van het protestantse kerkbouw alvorens overhaast een wereldlijk ogend, modern kerkgebouw te ontwerpen. ‘Het eigene, het wezen van het door den geest der Reformatie doordrenkte kerkgebouw, ligt in zijn sfeer, de sfeer van het Hollandsche Protestantisme.’³⁰¹ De typische protestantse sfeer trof hij aan in de verstilte, helder verlichte kerkinterieurs van Saenredam waar het bruine eikenhouten meubilair afsteekt bij de effen wit gepleisterde muren en de koperen kroonluchters schitteren.

Sijmons zette zich af tegen de moderne, a-religieuze stijl die hij te rationalistisch vond voor de transcendentale kerkbouw. Evenmin had hij affiniteit met de vroegchristelijk geïnspireerde architectuur, de Scandinavische architectuur of de Delftse School. Deze stromingen getuigden naar zijn idee te weinig van de Nederlandse protestantse traditie. ‘Het zoeken naar de oplossing der liturgische problemen’ beschouwde Sijmons meer als een praktische aangelegenheid, waarbij de architect in samenwerking met de kerkelijke gemeente een oplossing koos uit de bestaande mogelijkheden. Net als de Rooms-Katholieke Kerk verschillende typen kerken hanteerde (bij nagenoeg dezelfde liturgie), bestond er volgens Sijmons niet een specifiek protestants kerkbouwtipe.

Een voorbeeld van de historiserende stijl die Sijmons tot 1955 toepaste, is de herbouw van de hervormde dorpskerk in het Achterhoekse Halle (1952). (afb. 32) In dit dwars ingerichte zaalkerkje domineren de dichte houten banken aan drie zijden van de buitengevels. Voor de zijbeuk ontwierp Sijmons een zeer smalle tafel voor de avondmaalsviering. Van Mourik beschrijft de kerk als volgt: ‘Sterk spreekt de traditie. Al met al is in deze kerk de nodige nadruk gelegd op een bepaalde tweeslachtigheid in het gebruik van het hervormde kerkgebouw en er is geen poging gedaan dit te verbloemen. Ramen en zuilen suggereren een langsrichting, banken, stoelen, kansel met tafel en doopvont de ‘ronde’ groepering. Er is geen verzoening tussen beide.’³⁰²

De tweede publicatie Protestantsche kerkbouw (1946) betreft een geïllustreerde bundel onder redactie van de invloedrijke Bakhuizen van den Brink.³⁰³ De kerkhistoricus miste een typisch hervormde onderbouwing in de discussie over de relatie tussen eredienst en kerkbouw. In zijn hoofdstuk over de theologische beginselen van de eredienst besprak hij de ‘wondere taak voor den architect, een kerk te bouwen’.³⁰⁴ De architect zou zich nadrukkelijk moeten verdiepen in de eredienst, maar zich ook bewust moeten zijn van de verhouding tussen architectuur en eredienst. ‘(...) het kerkgebouw is niet de Eeredienst. Het dient den Eeredienst, het is als onderdeel van den Eeredienst dus ook liturgie en de architect in indirecten zin derhalve liturg.’ Bakhuizen van den Brink was een voorstander van de lengtegerichte kerkbouw met een geleding, omdat dit naar zijn mening richting gaf

³⁰⁰ Sijmons 1946, 9. In dit boek deed Sijmons ook aanbevelingen voor de restauratie van protestantse middeleeuwse kerkgebouwen. Zie ook: Van der Harst 2004b, 120-122.

³⁰¹ Sijmons 1946, 28.

³⁰² Van Mourik 1955, 109. Zie ook: Zanstra/Giesen/Sijmons 1953, 21-29.

³⁰³ Bakhuizen van den Brink 1946, 53. Voor een uitgebreide analyse van deze publicatie, zie: Van der Harst 2004b, 115-120.

³⁰⁴ Bakhuizen van den Brink 1946, 72.

aan de ontmoeting tussen God en de gemeente.³⁰⁵ De aanwezigheid van God in Woord en sacrament diende volgens hem zichtbaar te worden in een uitwendig koor, een aandachtscentrum waar tafel, lessenaar en kansel staan en waar het avondmaal gevierd kan worden. Naast enkele theologen liet Bakhuizen van den Brink de architecten D. Jansen en F.C.J. Dingemans aan het woord over de nieuwbouw van kerken. Jansens bijdrage betrof de stedenbouwkundige consequenties van de sinds de oorlog toegenomen kerkelijkheid. De Delftse hoogleraar architectuurgeschiedenis E.H. ter Kuile (1900-1980) ging in op de restauratie en herinrichting van de oude kerken. Hij beschouwde de toepassing van moderne glasschilderkunst in de monumentale kerken kenmerkend voor het nieuwe elan waarmee de naoorlogse Hervormde Kerk te werk ging. Andere studies in deze bundel betreffen onder meer de stedenbouwkundige ligging van kerkelijke complexen en de beeldende kunst aan en in het kerkgebouw door Miedema.³⁰⁶

Miedema publiceerde ook zelfstandig een studie naar het wezen en de vorm van het naoorlogse kerkgebouw, getiteld Kerkbouw kernbouw [1947].³⁰⁷ Geïnspireerd door inzichten van Duitse en Oostenrijkse architecten als O. Bartning, D. Boniver (1897-1961) en R. Kramreiter (1905-1965) en de theoloog Pius Parsch brak hij de lans voor de kernbouw.³⁰⁸ Een overkoepelde centraalbouw was volgens Miedema geschikter om de gewenste ‘oecumeniteit van het christelijke geloofsleven’ te symboliseren dan kerken met een aswerking. Enthousiast was hij over een verdiepingskerk op een centraal grondplan. Dit leverde niet alleen terreinwinst op, maar drukte ook een samenwerking tussen het aardse en het hemelse uit. Miedema drong aan op een gemeenschappelijke bezinning en samenwerking van opdrachtgevers en (bij voorkeur uit de eigen geloofsgemeenschap afkomstige) uitvoerders. Bij de bouw van een nieuwe kerk zou bovendien de gehele geloofsgemeenschap betrokken moeten zijn. Bijzondere aandacht kreeg een (niet gerealiseerd) ontwerp van de remonstrantse kerk in Amersfoort van de architect G. Adriaans. In deze twaalfhoekige kerk staat het doopvont centraal als herinnering aan de inwijding in de christelijke geloofsgemeenschap en als wedergeboorte en afwassing van de zonde. Tot vreugde van Miedema stond de avondmaalstafel in deze kerk niet permanent opgesteld. Alleen een ‘volledig toeberede tafel, die tot aanzitten is ingericht’ had volgens hem symboolwaarde.

In het kader van de vroeg-naoorlogse zoektocht naar het ideale protestantse kerkgebouw is het interessant een blik te werpen op het enige bekende kerkontwerp van de architect-stedenbouwkundige W.M. Dudok (1884-1974). In opdracht van de directeur van de Hollandse Algemene Verzekeringsbank G.W. van Bergen Walraven, wiens bankgebouw in Schiedam hij in 1935 voltooide, ontwierp Dudok in 1947 een kerkelijk wijkcentrum voor de hervormde kerk in Schiedam. (afb. 33) Opvallend is hier de schuin geplaatste kerkzaal met een vierkante toren op een langwerpig, parkachtig perceel, dat ruimte bood aan twee licht gebogen vleugels waarin ondermeer de pastorie, de kosterwoning en zelfs een kliniek konden worden ondergebracht. Na het overlijden van de opdrachtgever verloor Dudok de kans op deze bouwopdracht.

9.4 Nederlands Nieuwe Kerken (1948): de helpende hand van de overheid

Na de Tweede Wereldoorlog reikte de overheid de centrale kerkelijke instanties bij de herbouw en restauratie van kerken niet alleen op financieel en bouwtechnisch gebied de hand. (Zie: Hst. 13.2.3) De nauwe contacten tussen kerk en staat hadden geleid tot een gezamenlijk streven naar een vernieuwing van de kerkbouw. Het is waarschijnlijk dat de leidsman van de Liturgische Beweging, G. van de Leeuw, hierin een belangrijke rol heeft gespeeld. Van der Leeuw kreeg in juni 1945 de leiding over het departement Onderwijs, Kunst en Wetenschap in het kabinet Schermerhorn-Drees. Als voorstander van een actieve cultuurpolitiek kreeg hij slechts een jaar de tijd om zijn ideeën uit te werken.³⁰⁹ Toen maakten de verkiezingen een eind aan het kabinet van de doorbraakgedachte. In 1948 verleenden het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen medewerking aan de reizende tentoonstelling van kerkontwerpen ‘Nederlands Nieuwe Kerken’. De organisatie was in handen van een oecumenisch

³⁰⁵ Bakhuizen van den Brink 1946, 74. Zie ook: Jansen 1946, 135-162. Ook D. Jansen uitte zijn praktische en liturgische bezwaren tegen de centraalbouw als protestants kerkgebouw.

³⁰⁶ Dingemans 1946, 163-186; Miedema 1946, 209-234.

³⁰⁷ Miedema s.a. [1947].

³⁰⁸ Zie: Boniver 1937; Parsch/Kramreiter 1939.

³⁰⁹ Zie: Smiers 1977, 52-61.

geformeerd comité, bestaande uit gezaghebbende personen uit het kerkelijk leven en enkele prominente architecten. Het comité organiseerde eveneens een congres over de vraagstukken van kerkbouw bij de verschillende gezindten. De deelnemende kerkgenootschappen waren de Rooms-katholieke Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en het Doopsgezinde Broederschap.

In de bijbehorende publicatie zijn ontwerpen voor vijf katholieke (waarvan één klooster), zes hervormde en drie gereformeerde kerken opgenomen.³¹⁰ De hervormden toonden hun plannen voor wederopbouwkerken in ondermeer Halle (het hierboven besproken achthoekig kerkje met een historiserende interieur van het architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons), in Almkerk (een langwerpige dorpskerk met een beton gevelinvulling en een dwars bankenplan van Chr. Nielsen en J.H.C. Spruiten) en in Radewijk (een boerderijachtige kerkje met een open dakconstructie ingericht met een asymmetrisch bankenplan van A.E. Schöne). A. Eibink was vertegenwoordigd met zijn ontwerpen voor kerken in Schoondijke en Ochten, twee traditionalistisch vormgeven zaalkerken, gecombineerd met geprefabriceerde betonnen vensters en galmgaten. Bijzonder qua type en omvang is het kerkelijke complex dat A. Komter ontwierp voor de Hervormde Gemeente Maasdijk. Hun kerk was op last van de bezetter afgebroken om ruimte te maken voor een verdedigingswal. Komter kreeg de opdracht een kerk voor ruim 700 gelovigen te combineren met een verenigingsgebouw voor 300 personen, een pastorie, een school met gymnastieklokaal en drie woningen voor de koster en twee onderwijzers. Het megalomane plan werd afgeblazen en na tien jaar te hebben gekerkt bij hun gereformeerde dorpsgenoten konden de hervormden in 1952 hun, eveneens door Komter ontworpen, vijfhoekig kerkgebouw in gebruik nemen. Hoewel niet elke kerk volgens het ontwerp is uitgevoerd, laten deze zes kerken een duidelijk nieuwe benadering van het kerkgebouw laten zien, zowel in het gebouwtipe en het materiaalgebruik als in de plattegrond en het bankenplan. Behalve in Halle waren alle plattegronden voorzien van een permanente avondmaalstafel. Alleen in Almkerk dacht men aan een nevenschikking van het liturgisch meubilair op een onverhoogd liturgisch centrum.

Uit de bijdragen over de protestantse kerkbouw - van Van der Leeuw, Bakhuizen van den Brink, K.L. Sijmons en Miedema - blijkt de dominantie van de liturgisch geëngageerde hervormde theologen. In het korte artikel "Kerk en kerkbouw" benadrukte Van der Leeuw het belang van kennis over de gewenste wijze van liturgieviering bij de opdrachtgever.³¹¹ Kerkbouw was volgens hem in de eerste plaats een theologische en in de tweede plaats een esthetische aangelegenheid. Wat betreft de inrichting van het liturgisch centrum toonde van der Leeuw zich een voorstander van een verhoogde plaats (opperzaal) in de vorm van een koor, apsis of centraal bouwdeel voor een dienst van Woord en sacrament, waarbij de kansel terzijde van de centraal opgestelde avondmaalstafel werd geplaatst.

Bakhuizen van den Brink ging in het artikel "Liturgie en kerkbouw" uit van de stelling, dat de kerkbouw was bedoeld om de liturgie te dienen.³¹² Hij zag het kerkgebouw niet als een heiligdom, maar een ruimte waarin de gemeente kon samenkomen. Zowel de stijl als de vorm waren voor rekening van de architect; de gemeente bepaalde de plaats van de liturgische onderdelen op het liturgisch centrum, dat hij ook wel koor noemde. Hij adviseerde de kansel aan de zijkant en het doopvont als symbool van de initiatie vóór het koor te plaatsen.

Voor Sijmons was de eenheid van de bediening van Woord en sacrament te midden van de gemeente bepalend voor het kerkplan. Hij sprak zich uit voor een dwarsgerichte opstelling met een verhoogde dooptuin in een lengtegerichte kerk in lijn met de protestantse inrichting van het gotische kerkgebouw. "Deze kerken zijn van een onnavolgbare sfeer, door en door Protestants." Achter het doophek, vlak voor de kansel kon een tafel worden opgesteld, terwijl er ook een grote avondmaalstafel voor het doophek stond. Het doopbekken behoorde volgens Sijmons in de buurt van de preekstoel.

Miedema's bijdrage "Nieuwe stromingen in de protestantse kerkbouw in Nederland" geeft een historisch overzicht van de invloed van het herleefde liturgisch besef op de protestantse

³¹⁰ Nederlands 1948. Voor een uitgebreide analyse van de bijdragen over protestantse kerkbouw in deze publicatie zie: Van der Harst/De Waard s.a. [2007], 16-17. Naar aanleiding van de aankomst van de tentoonstelling "Nederlands Nieuwe Kerken" in Amsterdam organiseerde het Genootschap "Architectura et Amicitia" op 10 december 1949 een conferentie voor architecten en theologen in het Stedelijk Museum. Zie: Knijptijzer 1949, 117-119. Prof. ir. J.F. Berghoef, die was uitgenodigd om te spreken over de kerkbouw, brak een lans voor de hallenkerk vanwege de diffuse en richtingloze ruimtewerking van dit kerktipe. Voor commentaar vanuit het tijdschrift kerk en Eredienst, zie: Gerritsen 1948, 357-358.

³¹¹ Van der Leeuw 1948, 15-16.

³¹² Bakhuizen van den Brink 1948, 22-27.

kerkbouw.³¹³ Hij constateerde dat de belangstelling voor de vernieuwing van de protestantse kerkbouw bij de bouwmeesters groter was dan bij de predikanten, de kerkvoogden en de kerkenraden.

De discussie over de protestantse kerkbouw kreeg een vervolg in het tijdschrift Forum, dat naast protestantse ontwerpen ook vier katholieke ontwerpen toonde.³¹⁴ Ook het tijdschrift Bouw publiceerde recensies over de tentoonstelling en het congres.³¹⁵ Opvallend is tot slot de ruimte die W.J.G. van Mourik naar aanleiding van de tentoonstelling kreeg in het Katholiek Bouwblad voor zijn uitleg over de protestantse liturgie en kerkbouw.³¹⁶

9.5 Een pastorale zoektocht: een synthese tussen liturgie en kerkbouw

Na de sloop van de Haagse Duinoordkerk in 1942 hadden de gemeenteleden refugie gevonden in de Kloosterkerk. Na de oorlog ontstond toch een verlangen naar een eigen kerk voor de wijk Duinoord.³¹⁷ Ds. W. Aalders, vanaf 1945 lid van de Liturgische Kring, werd door de voorlopige wijkkerkenraad benoemd tot wijkpredikant. Als lid van de Centrale Kerkenraad vernam Aalders het aanbod van het *Hilfswerk der Evangelische Kirchen in der Schweiz* voor de wederopbouw van kerken. De Zwitsers doneerden hout en geprefabriceerde gebogen dakspanten op voorwaarde dat de kerk zou worden gebouwd naar het zgn. Staudacher-ontwerp, een typisch Zwitsers kerkmodel in een zware romaanse stijl.³¹⁸ Om het basilicale ontwerp te transformeren tot een in Den Haag passend gebouw, benaderde Aalders de architect prof. F. A. Eschauzier (1889-1957). Geen verwonderlijk koppel, aangezien beiden deel uitmaakten van de redactie van het tijdschrift Kerk en Eredienst. In juli 1949 kon de Maranathakerk aan de 2^e Sweelinckstraat in gebruik worden genomen. (afb. 34) Bijzonder aan de inrichting is ondermeer de absidiale afwerking van het uitgebouwde rechthoekige liturgische centrum. De liturgische inrichting met de centrale avondmaalstafel, aan de linkerkant de kansel en aan de rechterkant de lessenaar en het doopvont vertoont bovendien overeenkomsten met het ‘hervormd-catholieke’ model, dat Van der Leeuw in zijn boek Liturgiek (1940) presenteerde.³¹⁹ Tegen de slanke zuilen die een goed zicht waarborgen, hangen wandborden met christelijke symbolen ontworpen door de kunstenaar Paul Citroen. Aalders hield liturgisch geïnspireerde diensten met een koor en een cantor-organist. Net als Creutzberg maakte hij gebruik van knielbanken en plaatste hij kandelaars op de avondmaalstafel.

9.6 Het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst: een forum voor theologen en architecten

9.6.1 De ontstaansgeschiedenis en de studiekering ‘Eeredienst en Kerkbouw’

De activiteiten van het in 1938 opgerichte Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst in Utrecht kwamen pas van de grond vanaf 1941. Onduidelijk is of de initiatiefnemers Miedema en Boeyinga subsidie kregen van de Nederlandse Hervormde Kerk of dat zij anderszins financiële steun ontvingen.³²⁰ Miedema zou tot 1953 directeur van het Instituut blijven. Boeyinga combineerde zijn betrokkenheid bij het Instituut met vele andere activiteiten op het gebied van de bouwkunst, waarvan

³¹³ Miedema 1948a, 42-47.

³¹⁴ Jansen 1948, 152-155. Jansen ageerde hier tegen Sijmons ‘onzalige publicatie inzake kerkbouwkunst, die kort na de bevrijding in 1946 het licht zag en die ons wilde geloven, dat de renaissance- en barokkerken der XVIIe eeuw - naar hun bestemming kerkelijk, doch in wezen profane bouwwerken - ons ook nu nog ten voorbeeld konden strekken’ (p. 153); Miedema 1948b, 156-159. Miedema gaf behalve een overzicht van publicaties op het gebied van de twintigste-eeuwse protestantse kerkbouw de synodale aanwijzingen inzake kerkbouw 9 juni 1947; Sijmons 1948, 194-197.

³¹⁵ Knijptijzer 1948, 157-167; Van den Broek 1948b, 225-229. Van den Broek bespreekt hier verschillende modern vormgegeven kerken in het buitenland om aan te tonen, dat de moderne architectuur de technische en ideële capaciteiten had om de nieuwe bewustheid van kerkelijk en liturgisch leven vorm te geven.

³¹⁶ Van Mourik 1948, 183-187.

³¹⁷ Aalders 1949, 193-220; Eschauzier 1949a, 221; 50 jaar 1999; Eschauzier 1949b, 768-771.

³¹⁸ Zie ook: Van der Werf 1999, 96-97. Na de oorlog ontwikkelde de Duitse architect O. Bartning eveneens een serie *Notkirchen*, zoals nog in Emden en Berlijn-Friedrichshain te zien zijn. Lokale bouwmeesters en vrijwilligers konden van resterend puin en voorgefabriceerde houten elementen een noodkerk optrekken. De kerkelijke gemeenten hadden hierbij de keuze uit vier basistypen. Zie ook: Schwebel 2006, 164. Een ander voorbeeld van een Zwitserse noodkerk in Nederland is de hervormde Moriakapel (1950) in Arnhem, aangepast door de architecten H. Geels en W. Vos.

³¹⁹ Van der Leeuw s.a. [1940], 115. Zie ook: Ort/Steensma 1994, 36-39.

³²⁰ Tijdens het onderzoek ben ik er niet in geslaagd de verblijfplaats van het archief van het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst te achterhalen; evenmin heb ik artikelen of andere publicaties over de conferenties in 1944 en 1946 aangetroffen. Onderzoek naar de verdere geschiedenis en de verblijfplaats van het archief van dit instituut verdient daarom aanbeveling.

het docentschap (vanaf 1932 doceerde hij het vak ‘protestantse kerkbouw’) en latere directeurschap van de Academie voor Bouwkunst te Amsterdam (1941-1949) en lidmaatschap van de Architectenraad (1952-1958) de belangrijkste zijn.³²¹ Het Instituut ging in 1954 min of meer op in de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, die haar geldmiddelen en bezittingen in bruikleen had gekregen.³²²

In tegenspraak met haar naam hield het Instituut zich hoofdzakelijk bezig met het verbeteren van de kerkbouw - zonder een bepaalde bouwstijl of bouwwijze te willen propageren - en het adviseren op liturgisch gebied. Het bevorderen van contacten tussen predikanten en architecten stond hierbij voorop. Het Instituut beperkte zich niet openlijk tot de kerkarchitectuur van een bepaalde denominatie, maar in de praktijk trokken de activiteiten hoofdzakelijk architecten en liturgen van protestantse huize. Diverse adviescommissies, zoals Kerkbouw en Kerkinrichting, Muziek, Tentoonstelling en Bibliotheek, en Liturgie en Symboliek stonden het Instituut terzijde. De in 1928 wegens de kwestie Geelkerken uit de Gereformeerde Kerk getreden Boeyinga leidde de Commissie voor Kerkbouw en Kerkinrichting, waarin zowel theologen als architecten zitting hadden; ook het advieswerk over restauraties en herinrichtingen van kerken behoorde tot het takenpakket.³²³ Naast de adviescommissie richtte het Instituut in 1941 de bredere Studiekring Eeredienst en Kerkbouw op, die in 1941 en 1942 studiedagen organiseerde en een prijsvraag voor kerkontwerpen uitschreef.³²⁴

In 1946 verscheen een boekje met een samenvatting van de tijdens de oorlog gehouden voordrachten. Boeyinga wees in zijn bijdrage ‘De vormontwikkeling van den kerkbouw in verband met het voldoen aan liturgische eisen’ op het ontbreken van een kerkelijk bouwprogramma voor protestantse kerken.³²⁵ In navolging van Kuiper was hij van mening, dat het stellen van liturgische eisen zou leiden tot een nieuw type kerkgebouw met een liturgisch centrum. In dezelfde brochure beschreef zijn Arnhemse collega Feenstra de nadelen van de door Boeyinga toegepaste waaivormige plattegrond, zoals onrust doordat de kerkgangers elkaar aankijken en een ongelijke lichtval.³²⁶ Als beste oplossing beschouwde hij het basilicale kerkbouwtype, met een ingang door de toren, een ontmoetingsruimte die leidt naar een ruime, hoge kerkrimte met lengtegerichte banken gescheiden door een middenpad. Het liturgisch centrum bestond uit een verhoogd koor met in het midden het doopvont en de Avondmaalstafel en aan weerszijden de kansel en de lezenaar. Miedema besprak de noodzaak van kerkelijke kunst en noemde - in lijn met van Van der Leeuw - de toepassing van wandschildering, beeldhouwwerk, mozaïek en gebrandschilderd glas een ‘verheerlijking van God en verkondiging van de heilsgedachte’.³²⁷

Als vrucht van de bijeenkomsten kon de studiekring in 1943 een expositie met kerkontwerpen presenteren. De curator van het Instituut, architect D. Jansen evalueerde de inzendingen in de brochure Kerkbouw. Ontwerpen van den Studiekring ‘Eeredienst en Kerkbouw’.³²⁸ De heterogeniteit van de ontwerpen weet hij aan de gespletenheid van het protestants-kerkelijk leven en het ontbreken van een centraal gezag met bevoegdheid tot het geven van bindende voorschriften over kerkbouw en liturgie. De recente behoefte aan liturgisch herstel zag Jansen terug in de ontwerpen die ‘van een zoeken en tasten naar nieuwe mogelijkheden’ getuigen. In zijn bespreking van de diverse kerkbouwtypen en de rol van de liturgische *mobilia* noemde hij de nieuwe mogelijkheid van een tweeledig koor. De avondmaalstafel zou dan staan in een verhoogde ruimte, een opperzaal, terwijl het laagkoor was bestemd voor de overige liturgische handelingen. Speciale aandacht besteedde Jansen aan de nevenruimten. Hij onderschreef het nut van een - in vrijzinnige kringen zo gewenste - ontmoetingshal, die het persoonlijk contact tussen de gemeenteleden bevorderde. Ook de toevoeging van een wijkkapel in de nabijheid van de kerkingang zou tegemoet komen aan een ‘bij den modernen stedeling bestaande behoefte naar contemplatie en stil gebed’. De combinatie van een (lager) wijkgebouw bij

³²¹ Wendt 2008, 108.

³²² Overbosch/s’ Jacob, 1964, CIII.

³²³ Van Beekum 2003, 44-48. Naar aanleiding van de kwestie rondom zijn eigen dominee Geelkerken, die beweerde dat de slang in het verhaal over de zondeval niet werkelijk gesproken had, besloot Boeyinga in 1930 over te gaan naar een afsplitsing van de Gereformeerde Kerken, de zogenoemde Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Deze kerken zouden in 1946 opgaan in de Nederlandse Hervormde Kerk. In zijn laatste levensjaar keerde Boeyinga weer terug naar de Gereformeerde Kerken.

³²⁴ Kerkbouw s.a. [1946].

³²⁵ Boeyinga s.a. [1946], 9-10.

³²⁶ Feenstra s.a. [1946], 16-17.

³²⁷ Miedema s.a. [1946], 12-13.

³²⁸ Jansen 1943, 5-13.

een kerk kon eveneens Jansens goedkeuring wegdragen. Tot slot prees hij de stedenbouwkundige ligging van de kerken van Kropholler, waar de kerk het architectonisch middelpunt van de bebouwing vormde. Stemmingsvolle verlichting en symboliek in kleur, getal, vorm en materiaal zijn ook onderdelen van het kerkgebouw die door (vrijzinnig) hervormden werden gewaardeerd. De toren zou als vieringtoren (!) het liturgisch centrum kunnen bekronen.

Tot de twintig deelnemers van de prijsvraag behoorden onder meer: J.B. van Asbeck, B.T. Boeyinga zelf, Brinkman en Van den Broek, F.C.J. Dingemans, J. de Jonge, F.B. Jantzen, H. van den Kloot Meijburg, H. Knijtijzer en W.J.G. van Mourik. De architecten werkten hiervoor samen met theologen.³²⁹ Opvallend is dat Boeyinga zich niet liet adviseren; hij baseerde zijn ontwerp op de liturgische ideeën in Kuypers Onze Eeredienst. De gekozen bouwstijlen varieerden van expressionistisch, traditionalistisch en historiserend tot een vernieuwende vormentaal die al doet denken aan het typische jaren-vijftig-voculaire. Een groot aantal architecten bedacht een koorvormige avondmaalsruimte achter het liturgisch centrum. Knijtijzer koos zelfs voor een achter het liturgisch centrum gesitueerde achthoekige avondmaalskapel. Van der Kloot Meijburg combineerde de avondmaalstafel en het doopvont op een cirkelvormig hooggelegen koor. Het wigvormige ontwerp van Brinkman en Van den Broek, bedoeld als ongedeelde ruimte sprong eruit.

Het aantal leden van de studiekring breidde zich in de loop van de jaren 1940 snel uit; in 1953 omvatte hij 225 leden. De toenemende belangstelling voor de kerkbouw bleek ook uit de grote deelname aan de door het Instituut georganiseerde conferenties over kerkbouw in Amsterdam (1944) en Utrecht (1946).

9.6.2 Het congres ‘Wegen en grenzen’ (1953): bijdrage aan een typologische analyse

Ter nagedachtenis aan Van der Leeuw die in 1950 was overleden, organiseerde het Instituut in 1953 een congres over religieuze en kerkelijke kunst, vernoemd naar Van der Leeuws populaire publicatie ‘Wegen en grenzen’.³³⁰ De bijeenkomst en bijbehorende expositie vonden plaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Een van de sprekers was Sijmons. In zijn voordracht over de plattegrond van het protestantse kerkgebouw nam hij stelling tegen liturgisch geïnteresseerde theologen, die meenden dat de liturgie de opdrachtgever was van de kerkbouw.³³¹ Volgens Sijmons ging het bij het kerkgebouw ‘om het vertalen van een theologie in een architectonische ruimte.’ Interessant in het licht van zijn historiserende bouwstijl uit deze periode is dat hij architecten ontraadde zich te verdiepen in historische voorbeelden.³³² ‘Dit geldt voor zowel de vroeg-Christelijke als voor de Reformatorische. Met geen van beide kunnen wij de actuele problemen oplossen zoals die zich hier en vandaag aan de dag voordoen.’³³³ Als grootste probleem noemde Sijmons de viering van het avondmaal. Zowel bij een ‘opgangskerk’ met het liturgisch centrum aan het einde van de lengteas als bij een viering temidden van de gemeente was het grote aantal tafels naar zijn idee niet bevorderlijk voor de viering van dit sacrament. Sijmons stelde voor terug te keren naar de oplossing van Calvijn en het avondmaal te vieren met niet te grote gezelschappen. Hiervoor wilde hij een grote avondmaalsruimte voor 100 à 150 personen tegen de kerk aan bouwen, zodat de deelnemers zich na de woorddienst konden verplaatsen naar een avondmaalsruimte die in open verbinding staat met de preekkerk. Hoewel Sijmons meende dat deze oplossing een scheiding van woord- en sacramentsbediening voorkwam, is hier strikt genomen toch sprake van een sterkere ruimtelijke scheiding dan bij een avondmaalsviering in de preekkerk zelf.

In architectuurhistorische zin leverde de Delftse hoogleraar bouwkunde J.H. van den Broek met zijn voordracht ‘Bouwkunst in dienst van de kerk’ de belangrijkste bijdrage aan dit congres. Vanuit zijn lidmaatschap aan de Studiecommissie voor de Beginselen van kerkbouw kan de Van de Broek als een van de leidende figuren binnen de naoorlogse hervormde kerkbouw worden gezien. Met zijn voordracht bereidde hij de weg voor de publicatie van de Beginselen van Kerkbouw, die een jaar later zou volgen. Van den Broek was een religieus geïnspireerd man - in de jaren twintig werkte hij

³²⁹ Kerkbouw 1943. Voor een uitgebreide analyse van de kerkontwerpen zie: Van der Harst 2004b, 109-115.

³³⁰ Kerk 1953-1954. Tijdens het congres vonden tevens muziekkuitvoeringen en een leken spel van Guillaume van der Graft [pseudoniem van de Nijmeegse dichter-predikant W. Barnard] plaats.

³³¹ Sijmons 1953-1954, 694-702.

³³² Een duidelijk op Sijmons kerk in Halle geïnspireerde kerk is de op een kerkeiland gesitueerde hervormde kerk van A.P. Smits (1881-1957) in Klundert uit 1952.

³³³ Sijmons 1953-1954, 702.

enige tijd bij het architectenbureau van Granpré Molière en Verhagen - die als leek wel eens uitvaardiensten leidde.³³⁴ Zijn godsdienstige overtuiging werkte door in zijn ideeën over architectuur. In zijn inaugurele rede Creatieve krachten in de architectonische conceptie uit 1948 legde hij een relatie tussen zijn geloofsopvatting en de functionalistische bouwkunde: alleen een diepgaand begrip van de functie van een gebouw kon leiden tot een goed architectonisch ontwerp.³³⁵ Voor de oorlog leverde Van den Broek samen met zijn compagnon J.A. Brinkman een actieve bijdrage aan het Nieuwe Bouwen.³³⁶ Zijn benoeming als hoogleraar zorgde voor een modernistisch elan in de afdeling bouwkunde, waar vanaf de jaren 1930 het door Granpré Molière geïnspireerde Delftse traditionalisme de boventoon voerde. In 1948 associeerde Van den Broek zich met J.B. Bakema. Van den Broek en Bakema Architecten vormde in de jaren 1950 en 1960 een van de belangrijkste bureaus op het gebied van modernistische architectuur in Nederland. In 1946 maakte Van den Broek een ontwerp voor een kerk in Kralingen en samen met Bakema tekende hij de hervormde Opstandingskerk in Schiedam (1957) en de gereformeerde kerk in Nagele (1960).

Voor het congres "Wegen en grenzen" maakte Van den Broek een typologische analyse van de Nederlandse protestantse kerkbouw sinds 1945. Het is niet verwonderlijk, dat hij vanuit zijn voorliefde voor het functionalistische gedachtegoed een gelijkwaardigheid tussen liturgie en architectuur constateerde.³³⁷ "Liturgie is een zaak van kerk en theologen, respectievelijk gemeenten en theologen, de bouwkunstige vorm die van de architect. Daarom kan inderdaad de kerkelijke ruimte architectonisch autonoom zijn, waarin de liturgie een naar tijd, plaats of gezindheid wisselende vorm kan hebben."³³⁸ Van den Broek stelde dat zowel voor functionalistische als autonome kerkarchitectuur kennis en begrip van de liturgie noodzakelijk zijn. De inwendige ruimtelijke vorm beschouwde hij als het meest bepalend voor de kerkelijke architectuur. Het ging daarbij niet zozeer om vormoplossingen, maar om de relatie tussen ruimte en liturgie oftewel de mogelijkheden de liturgie te verbeelden. De uitwendige vormgeving zag hij meer als getuigenis van de liturgie in de wereld.

Van den Broek constateerde dat architecten vanaf 1900 de keuze tussen langruimte en centrale ruimte in toenemende mate baseerden op het karakter van de eredienst in plaats van op "vormgevoel". In de centrale ruimte stelde men de zitplaatsen zo op dat de gemeente zich kan scharen rondom de dienst van Woord en sacrament. "Er spreekt hieruit een zeker contemplatief karakter, dat zeker in het protestantse samenzijn aanwezig kan worden geacht."³³⁹ De kerken met een gestrekte vorm en een lengte-as sloten volgens Van den Broek meer aan bij de eredienst als "ontmoeting van God en Gemeente", waarmee een meer actieve houding van de gemeente tot uitdrukking wordt gebracht. De voorkeur van Van den Broek ging uit naar het langstype. Hiermee sloot hij zich aan bij de opvatting van Bakhuizen van den Brink.

Van den Broek gaf vervolgens een overzicht van diverse liturgische opstellingen in de op de tentoonstelling gepresenteerde kerken. (afb. 35) Hij maakte daarbij een onderscheid tussen langskerken, dwarskerken en centraalkerken, met axiale en diagonale variaties in de laatste. Het langstype bleek het meest te worden toegepast. De neiging naar centraliserende vormen weet hij aan de behoefte om de vele kleine kerken die in de nieuwe wijken gebouwd worden een eigen vorm te geven. "Want weliswaar kan de kerk geen architectonisch of stedenbouwkundig beheersend element in de stad meer zijn, maar zij kan er nog altijd als een kostbaar kleinood in gebed zijn."³⁴⁰ Ook de keuze voor de dwarskerk kon volgens Van den Broek eerder worden gezien als een "architectonische neiging tot centralisatie dan als een wezenlijk beginsel van eredienst voor deze tijd." De liefde voor deze historische vorm zou bij deze voorkeur een rol spelen. Van den Broek stelde dat, bij de gradaties tussen scharing en een rechtlijnige opstelling de gemeente bijeenkomt in een "eenheidsruimte". Architectonische geledingen als beuken en traveeën werden hierbij niet als een probleem ervaren. Dat gold echter niet voor de aanwezigheid van een uitgebouwd koor. "Architectonische omlijsting van het liturgisch centrum, zelfs door apsis of uitbouw, mag daarom nooit meer zijn dan dat, en niet een

³³⁴ <http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn6/broek>. Zie ook: Steenhuis 2007, 168. Nader onderzoek zou de verstandhouding tussen Granpré Molière en Van den Broek kunnen verhelderen.

³³⁵ Van den Broek 1948.

³³⁶ Zie ook: Ibelings 2000.

³³⁷ Van den Broek 1953-1954, 703-716.

³³⁸ Van den Broek 1953-1954, 703.

³³⁹ Van den Broek 1953-1954, 705.

³⁴⁰ Van den Broek 1953-1954, 706.

verabsolutering betekenen.³⁴¹

Wat betreft de liturgische inrichting concludeerde Van den Broek dat de enkele opstelling van de kansel, al dan niet bekroond door een orgel, niet meer voorkwam. Naast de kansel hadden de avondmaalstafel en het doopvont een vaste plaats gekregen in het naoorlogse protestantse kerkgebouw. De onderlinge disposities verschilden en konden de axialiteit tegenover de as van het bankenblok benadrukken of juist vervagen. Van den Broek onderscheidde daarbij twee verschillende disposities. Als eerste noemde hij de axiale opstelling van de kansel achter de tafel met een zijwaartse opstelling van de doopvont. Hierop kon gevarieerd worden door het bankenblok te voorzien van een of twee smallere zijpaden, waardoor de kansel al dan niet voor het middenpad kwam te staan. Wanneer de kansel en de tafel voor het middenpad stonden opgesteld, onderstreepte dat de opgang door het pad naar de avondmaalstafel. Tegelijkertijd stond de dominee niet tegenover de gemeente, maar tegenover een leeg middenpad.

Bij de tweede dispositie stonden volgens Van den Broek de kansel en de tafel naast elkaar met een vrijere plaat voor het doopvont. Hierbij waren de volgende variaties denkbaar. In de eerste geval lag het liturgisch centrum met een centraal opgestelde avondmaalstafel tegenover een gesloten bankenblok, al dan niet met een of twee smallere zijpaden ter hoogte van de kansel of het doopvont. Bij een tweede variant was de avondmaalstafel tegenover een bankenblok geplaatst en stond de kansel voor een (midden)pad. En tot slot kon de tafel voor een (midden)pad worden opgesteld, terwijl de kansel voor het bankenblok stond. Van den Broeks voorkeur ging uit naar deze opstelling, aangezien deze de opgang naar de avondmaalstafel en de verzamelde gemeente voor de kansel combineert. Ook noemde hij de mogelijkheid van een asloze compositie met een excentrische ligging van het liturgisch centrum, de bankenblokken en de toegang.

9.7 De Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting: een ontmoetingscentrum van Kerk en Kunst

Na de dood van Van der Leeuw in 1950 nam de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting feitelijk de rol van de Liturgische Kring over.³⁴² Deze in 1954 opgerichte stichting was een gezamenlijk initiatief van de Oecumenische Raad van Kerken in Nederland, de culturele commissie van de Hervormde Raad voor de zaken van ‘‘Kerk en Samenleving’’ en het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst.³⁴³ In lijn met de ideeën van Van der Leeuw afficheerde de stichting zich als een Ontmoetingscentrum van Kerk en Kunst. Zij hield zich onder meer bezig met het bestuderen van de taak en de verantwoordelijkheid van de kerken ten aanzien van de schone kunsten en het geven van adviezen bij kerkelijke kunstopdrachten. Daarnaast organiseerde de stichting lezingen, congressen en tentoonstellingen op het gebied van kerk en kunst. De stichting beschikte over een bibliotheek en een foto- en dia-archief aan de Oudezijds Achterburgwal te Amsterdam. Kenmerkend voor de open visie op kerkbouw is een verklaring in een kunstzinnige vormgegeven brochure van de stichting uit 1955: ‘‘Het bouwen van een kerk is heden ten dage meer dan ooit een experiment. Zowel ten aanzien haar inrichting als van de wijze, waarop zij in het stadsplan voorkomt, vergt ieder kerkproject beslissingen, die theologische bezinning veronderstellen’’.³⁴⁴

De voorzitter van de stichting was ds. W.G. Overbosch (1919-2001). Als predikant voor het cultureel kerkenwerk van de Hervormde Gemeente Amsterdam ‘‘Groot-Zuid’’ en voorzitter van de Culturele Commissie van de Hervormde Raad had Overbosch de nodige ervaring om als spreekbuis van de stichting op te treden. Zo hield hij in de periode 1957-1963 tientallen toespraken over eigentijdse protestantse kerkgebouwen voor de I.K.O.R.-microfoon (Interkerkelijk Overleg inzake Radio-aangelegenheden), die tevens verschenen in het orgaan van de stichting, de Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting (1955-).³⁴⁵ Als secretaris van de stichting trad de Nijmeegse dichter-dominee W. Barnard (pseudoniem Guillaume van der Graft, 1920-2010) op. In het bestuur waren de architecten J.B. van Asbeck (1911) en K.L. Sijmons opgenomen. In 1957 begon de stichting met het houden van zogenaamde Matinen en Nocturnen, op de Romeinse liturgische traditie geënte

³⁴¹ Van den Broek 1953-1954, 706.

³⁴² De Liturgische Kring werd in 1999 nieuw leven in geblazen.

³⁴³ Overbosch 1954-1955, 229.

³⁴⁴ Brochure 1955.

³⁴⁵ Het is onduidelijk wanneer W.G. Overbosch zijn voorzitterschap heeft beëindigd. Hij zou tot ca. 1966 met enige regelmaat in Mededelingen artikelen over kerkbouw publiceren. In 1986 verscheen in Mededelingen nog een artikel over de betekenis van Van der Leeuw als minster en kunstminnend ideoloog van zijn hand.

ochtend- en avonddiensten. Deze befaamde oecumenische diensten vonden plaats in de Maranathakerk in Amsterdam-Zuid onder leiding van Barnard, Overbosch en de cantor-organist, F. Mehrrens (1922-1975). Deze in 1955 door de architecten J.H. Groenewegen en H. Mieras ontworpen kerk had een zuiver octagonaal grondplan en was ingericht rondom een liturgisch centrum, waarop de kansel achter de avondmaalstafel stond opgesteld.

Rond 1957 besloot het bestuur de studiekring ‘Kerkbouw en Eredienst’ op te richten met als voorzitter de architect H. Klarenbeek. Het secretariaat van deze studiekring, bestaande uit secretaris ds. H.R. Blankesteyn en zijn echtgenote G. Blankesteyn-Blees, hield zich sinds 1962 bezig met het documenteren van alle naoorlogse Nederlandse kerkgebouwen ongeacht de kerkelijke signatuur. In 1963 verscheen de Lijst van Nederlandse kerken 1945-1963 met meer dan 1300 kerkgebouwen als bijlage bij de Mededelingen.³⁴⁶ De cover van het handzame - speciaal voor eigen kerkexcursies bedoelde - boekje is geïllustreerd met een afbeelding van Mondriaans sterk geabstraheerde ‘Kerk’ uit 1914. Naast de documentatielijst bevat het boekje een korte bespreking van Blankesteyn van zes onderdelen die een rol speelden in de contemporaine kerkbouw van zowel protestantse als katholieke signatuur, te weten: het liturgisch centrum, de dagkerk en de kapel, het orgel en cantorij, de nevenruimten, de stedenbouwkundige ligging, en de beeldende kunst.³⁴⁷

Blankesteyn zag verrassende overeenkomsten tussen de protestantse en katholieke kerkbouw. Protestantse kerken waren onder invloed van de Liturgische Beweging in toenemende mate ingericht met een liturgisch centrum.³⁴⁸ Maar deze betrekkelijk kleine en bovendien verhoogde ruimten hadden volgens hem als nadeel dat de daar geplaatste vaste tafel niet kon worden gebruikt voor de traditionele Nederlandse manier van avondmaalvieren. Blankesteyn stond positief tegenover de door architect K.L. Sijmons gecreëerde eenheid tussen een ruimte voor de woordbediening en een ruimte voor de avondmaalsdienst, zoals toegepast bij zijn kerken in Zaandam, Aerdenhout en Helmond. Ook was hij enthousiast over de plaats die architect P. Zanstra het doopvont in de Ark te Amsterdam-Slotervaart had toebedacht: voor in de kerk in de nabijheid van de ingang in de zijwand. Hier was geen sprake van een verhoogd podium, maar een liturgisch centrum dat diep de kerk indrong.

Een ander fenomeen dat Blankesteyn in de kerkbouw onderscheidde, was dagkerk die met name in de katholieke kerkbouw regelmatig werd toegepast.³⁴⁹ Deze met de grote kerkruimte in verbinding staande ruimte maakte het mogelijk om door de week misvieringen voor een kleine groep gelovigen te houden. In de protestantse kerkbouw signaleerde hij de introductie van de dagkapel ‘ter wille van de eenlingen die er wellicht zouden binnenvallen’. Deze is onder meer te vinden in De Ark in Amsterdam-Slotervaart van de P. Zanstra en de hervormde Sionskerk in Arnhem van M. Duintjer. Vernieuwend noemde hij ook de plaatsing van het orgel en de cantorij vooraan in de kerk.³⁵⁰ Dit kwam de akoestiek, de samenzang en de communicatie tussen voorganger en organist ten goede. Architect J.B. van Asbeck gebruikte deze opstelling in de Adventkerk te Eindhoven, evenals architect H.W.M. Hupkes in de hervormde Messiaskerk in Rotterdam-Hillegersberg.

Blankesteyn noemde de nevenruimten voor doordeweekse activiteiten om of onder de kerk (de verdiepingskerk of etagekerk) een typisch protestants verschijnsel.³⁵¹ Bij de groepering van kerk en nevenruimten achtte hij het van belang dat de liturgische en sociale functies ‘elkaar niet voor de voeten lopen’. Geslaagde voorbeelden van verdiepingskerken vond hij de Opstandingskerk van Duintjer in Amsterdam-West en De Opgang te Beverwijk van S. van Woerden.

Volgens Blankesteyn liet de rol van de kunst in de naoorlogse protestantse en katholieke kerkbouw een evenwijdige ontwikkeling zien.³⁵² In de Rooms-Katholieke Kerk kreeg de beeldende kunst een minder devotioneel karakter en diende zij eerder de ruimtelijke entourage. Met kunst als onderdeel van de ruimtelijke vormgeving hadden de protestanten aanmerkelijk minder moeite. Zonder dat daar een theologische heroriëntatie aan vooraf was gegaan, maakte zelfs de figuratieve kunst haar entree in de protestantse kerk. De vervlechting van ‘bouwen en beelden’ is te zien in de kleurige gordijnwanden naar ontwerp van de kunstenaar B. Hendriks (1918-1997) in de gereformeerde

³⁴⁶ Lijst 1963.

³⁴⁷ Lijst 1963, 143-169

³⁴⁸ Lijst 1963, 144-156.

³⁴⁹ Lijst 1963, 151-154.

³⁵⁰ Lijst 1963, 155-156.

³⁵¹ Lijst 1963, 157-159.

³⁵² Lijst 1963, 164-169.

Pinksterkerk (1957) te Heemstede (architecten Nielsen, Spruyt en Van der Kuilen). (afb. 36) Beeldend kunstenaars kregen ook opdrachten tot het vormgeven van het liturgisch meubilair, liturgisch vaatwerk, vloer- en wandkleden en muurschilderingen. Met kunst op de aandachtswand had de protestantse gemeente meer moeite, hoewel Blankesteyn ook daar voorbeelden van noemde, zoals het crucifix in het glas-in-loodvenster van Ger van Iersel in de inmiddels afgebroken Pauluskerk te Rotterdam en het hoog aangebrachte gebrandschilderde raam van Karel Appel in de Paaskerk te Zaandam. Dat de medewerking van niet gelovige kunstenaars niet altijd vlekkeloos verliep, blijkt uit een recent opgedoken foto waarop te zien is dat Appel van de gelegenheid gebruik maakte de kerkmuur te voorzien van de tekst "De ganse schepping wacht met reikhalzend verlangen op het openbaar worden der zonen Gods". Geschrokken gaf het kerkbestuur opdracht deze tekst snel over te schilderen. In 1967 verscheen een tweede lijst van kerken uit de periode 1960-1967, getiteld Uit en in de steigers.³⁵³ (afb. 37) Deze lijst vormde tot in de jaren negentig de enige interkerkelijke inventarisatie van naoorlogse kerkgebouwen in Nederland.

In 1959 startte de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting in samenwerking met Blankesteyn en Overbosch de serie Brandend Braambos. In deze kleine monografieën vonden kerkraden, kerkvoogden en bouwcommissies praktische informatie over kerkbouw. Het eerste en belangrijkste deel betrof de nevenruimten die volgens beide auteurs duidelijk architectonisch gescheiden diende te worden van de liturgische ruimte.³⁵⁴ Alleen nevenruimten die verband hielden met het ambt en de eredienst, zoals pastorale gesprekken, catechese en ambtelijke vergaderingen waren in hun ogen onmisbaar. Knutselclubs en bejaardensociëteiten behoeften wat hen betreft niet onder een kerkelijke vlag te opereren. In die zin bekritiseerden beide dominees de romantiek van de wijkgedachte en concludeerden zij dat de hervormde kerkorde uitging van een verouderd concept.

9.7.1 "Ark 10 jaar kerkbouw" (1957): een reizende tentoonstelling

In 1957 organiseerde de studiekering "Kerkbouw en Eredienst" van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting de reizende tentoonstelling "Ark 10 jaar kerkbouw", die van start ging met een gelijknamig studiemiddag in het Stedelijk Museum te Amsterdam.³⁵⁵ De tentoonstelling presenteerde foto's, bouwtekeningen en plattegronden van naoorlogse protestantse kerken, zoals de hervormde Adventkerk in Den Haag-Loosduinen (1955) van K.L. Sijmons, de hervormde Maranathakerk in Amsterdam-Zuid en gereformeerde Koningskerk in Amsterdam-Watergraafsmeer (1956) van Van der Kuilen en Trappenburg. Het betrof hier kerken met een bijzondere vormgeving, typologie of liturgische inrichting die zijn voorzien van verschillende gebouwgebonden kunstwerken.

Het tijdschrift Forum besteedde een themanummer aan de tentoonstelling.³⁵⁶ In zijn artikel "Het materiaal van de kerkdienst" stelde Barnard de rol van de architect met betrekking tot de relatie tussen liturgie en kerkbouw aan de orde.³⁵⁷ "De kwestie van de liturgie gaat niet langs de architect heen, hij is er juist nauw bij betrokken. Hij moet immers weten, wat voor 'dienst' zijn kerkgebouw straks zal verrichten. Wat hij maakt is zelf liturgie. Het is evenzeer liturgie als de muziek, de gebeden, de psalm, de zegen, de preek. Maar hiermee is meteen het moeilijkste vraagstuk van de kerkbouw in zicht gekomen, n.l. dat van de onderlinge verhouding van al die bezigheden die samen 'de dienst uitmaken'. De architect moet er achter zien te komen, hoe dat alles met elkaar samenhangt, hoe de nadruk verdeeld wordt en wat hem dus als punt van uitgang houvast geeft." Volgens Barnard was het noodzakelijk dat de architect zich bij elke kerkopdracht inleefde in de plaatselijke liturgische traditie en zich rekenschap gaf van de gewenste onderlinge verhouding tussen de preek en de sacramenten. Hij

³⁵³ Uit 1967.

³⁵⁴ Blankesteyn/Overbosch 1959.

³⁵⁵ De tentoonstelling zou via Groningen, Arnhem, Heerlen en Middelburg doorreizen naar het Bouwcentrum te Rotterdam. Voor een verslag van de voordrachten en de discussie na afloop zie: Kerkbouw 1957, 411-412. Voor een recensie vanuit de katholieke zijde zie: De Blauw 1957, 17-24. De Blauw onderscheidt twee tendensen in de naoorlogse protestantse kerkbouw. Enerzijds de kerk als verstillingsruimte. Dit gebouwtype met gesloten gevelvlakken wordt toegepast door kleinere groeperingen. De andere tendens gaat uit van de kerk als ontmoetingsruimte. Deze gebouwen zijn vaak monumentaal en hebben een open karakter. De Blauw constateert in de Hervormde Kerk "een bonte mengeling van inzichten". "Hier, waar zoals men wel zei, iedere predikant er zijn eigen theologie op na kan houden, heerst een dusdanige verscheidenheid, dat zelfs een officieel rapport over de beginselen van de kerkbouw er geen vaste richting en geen stelselmatig beleid heeft geschapen".

³⁵⁶ Ark 1957.

³⁵⁷ Barnard 1957, 3.

stelde zich een organisch kerkgebouw voor, waarin zowel liturgie als diaconie vervlochten zijn.

De architect en docent architectuurgeschiedenis aan de Academie voor bouwkunst B.B. Westerhuis (1915-?) vroeg in Forum aandacht voor een kentering in de naoorlogse kerkbouw.³⁵⁸ Na een periode van experimenten met verschillende plattegronden en liturgische inrichtingen was men tot de conclusie gekomen, dat ‘‘iedere architectonische ruimte theologisch verantwoord kan zijn en dat het stellen van het vormprobleem op zichzelf geen uitweg heeft geboden aan de vernieuwing van de kerkbouw.’’ Westerhuis zag de oplossing in de functionele opvatting van het kerkgebouw. Het kerkgebouw onderscheidde zich weinig van andere gebouwen met een bijzondere bestemming en toch zou de verschijningsvorm de functie weerspiegelen. ‘‘Het zal zijn omgeving niet willen domineren, geen ‘macht’ willen uitdragen. (...) De architect zal tenslotte met dezelfde nuchterheid en zakelijke aandacht, waarmee hij keukens, flatgebouwen of fabrieken ontwerpt, zijn krachten en capaciteiten in dienst stelen van het kerkgebouw.’’³⁵⁹

9.7.2 ‘‘Voorhof’’ (1959): een oecumenische treffen van kerk en kunst

Een initiatief van een plaatselijk interkerkelijk comité om de tentoonstelling ‘‘Ark 10 jaar kerkbouw’’ in het Stedelijk Museum De Waag te Nijmegen te tonen, leidde in november 1959 tot de ‘‘oecumenische’’ tentoonstelling ‘‘Hedendaagse kerkbouw in Nederland’’. De tentoonstelling was een gezamenlijk project van het St.-Bernulphusgilde en de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting die tevens een serie symposia in Nijmegen organiseerden, genaamd ‘‘Voorhof. Ontmoetingsmaand van kerk en kunst’’. Architecten, beeldend kunstenaars, musici en theologen van zowel katholieke als protestantse huize wisselden hier gedachten uit over onder meer kerkbouw en de kerkelijke kunst. De teksten van de lezingen en discussies verschenen in de Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting en in het tijdschrift van het St.-Bernulphusgilde, Kunst en religie.³⁶⁰

Tijdens het symposium ‘‘Kerkbouw en religieuze kunst’’ trad de socioloog en secretaris voor de kerkenbouw van het bisdom Rotterdam, W.M.I. van den Ende, op als woordvoerder van de katholieke geloofsgroep. Ds. W.G. Overbosch vertegenwoordigde de protestantse geloofsgroep. Beide sprekers verdedigden tien zelf geformuleerde stellingen over de eigentijdse kerkbouw. Van den Ende maakte het publiek attent op een groeiende behoefte aan een persoonlijker geloofshouding waarbij het traditionele kerkinterieur storend kon werken. Ook nam hij waar dat gelovigen de eredienst in toenemende mate in profane ruimten, zoals wijkzaaltjes of scholen willen vieren. Het ‘‘kerken in niet-kerken’’ had volgens Van den Ende te maken met de wens een ruimte zonder opgelegde plattegrond vrij in te richten. Het zou daarom beter zijn de sociale kerkelijke accommodaties bouwkundig niet te sterk bij het kerkgebouw te laten aansluiten om zo een ‘‘ghetto van gebouwen rond de kerk’’ in de toekomst te vermijden.³⁶¹ Hij weet deze tendens aan de schaalvergroting van de kerken. ‘‘De afstanden tot het altaar worden hier gerekend tot het uiterste en het aantal aanwezigen wordt opgevoerd tot een hoogte, waarop het samenzijn zijn gemeenschapskarakter moest verliezen. (...) Hoe meer mensen tegelijk hun zondagsplichten konden vervullen, des te efficiënter werd er gehandeld.’’³⁶² Met zijn pleidooi voor een aanpassing van de kerkbouw aan deze twee nieuwe sociologische fenomenen getuigde Van den Ende van een vooruitziende blik.

Ook Overbosch uitte zijn ongenoegen over het bouwen van kerkelijke mammoetcomplexen met jeugdthons en bejaardenhuizen die volgens hem de buitenkerkelijkheid aanmoedigde. ‘‘Want talloos blijven de velen, die het door de religie geïnfecteerde gebouw niet wensen binnen te gaan. (...) Daarom scheidde men de kerk in architectonisch opzicht van de typische activiteitslokalen en brenge deze laatste onder in een afzonderlijk bouwlichaam, dat tegen de kerk niet aanleunt.’’³⁶³ Overbosch meende dat het kerkgebouw meer dient te zijn dan een functionele overhuiving van de liturgie. Het kerkgebouw moest echter niet indruisen tegen de liturgische functionaliteit, zoals volgens hem het geval was bij de liturgische centra die moeten worden heringericht voor de viering van het avondmaal. Overbosch geloofde niet meer in de idee van een specifiek rooms-katholiek of protestantse

³⁵⁸ Westerhuis 1957, 39-40.

³⁵⁹ Westerhuis 1957, 41.

³⁶⁰ Teksten van de lezingen van 9 november m.b.t. kerkbouw: Voorhof 1959, 501-535; Kunst 1960, 82-108. Het niet duidelijk uit welke kerkontwerpen en -gebouwen de hervormde bijdrage aan de tentoonstelling bestond.

³⁶¹ 9 november 1959, 82.

³⁶² Lezing 1959, 516.

³⁶³ Lezing 1959, 521-522.

kerkbouwtype. Hij signaleerde een toenemend aantal katholieke kerken met een centraal altaar, waar de eredienst als gemeenschapsoefening kan worden gevierd, terwijl vele protestantse kerken een duidelijke axialiteit vertoonden. Realistisch als hij was over de afnemende kerkelijkheid zocht Overbosch het midden tussen de kathedrale situatie en de schuilkerk.³⁶⁴ De voorbijganger mocht weten dat het gebouw een kerk was, een aantrekkelijke, met beeldende kunst gedecoreerde ingangspartij leek hem hierbij een geschikt hulpmiddel.

In 1963 organiseerde ook de kring ‘‘Kerkbouw en Eredienst’’ een studiedag over liturgie en kerkbouw. Opvallend was de deelname van de gereformeerde predikant W.G. Scheers uit Gorinchem. Hij zag het kerkgebouw als een ‘‘voorlopige’’ vorm die als kenmerk van het symbolisch denken uitdrukking geeft aan een bepaalde soberheid. ‘‘Immers, alle kerkelijke en liturgische dingen, gebouw, gerei, handelingen, formules en vormen, zijn teken van een oneindig veel rijker en heerlijker goed dan er letterlijk en figuurlijk aan te zien is.’’³⁶⁵ Zijn democratiserende visie op de liturgie bleek uit het standpunt dat de prediking van de pastor niet het enige Woord was, maar ook een doopvont, een kind en een koor zouden deel uit maken van de liturgie.

9.7.3 De kerkprijsvraag van het Instituut Kerk en Wereld

Met de tentoonstelling ‘‘Vis-à-vis. Een kerk in ontwerp’’ in het Stedelijk Museum in Amsterdam vierde de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting in 1964 haar tienjarig bestaan.³⁶⁶ De tentoonstelling bestond uit een presentatie van de inzendingen op een besloten prijsvraag voor het ontwerpen van een kerk op het terrein van het hervormde instituut ‘‘Kerk en Wereld’’ te Driebergen. Dit oecumenisch ingestelde instituut voor evangelisatie- en vormingswerk was in november 1945 opgericht. Het instituut was bedoeld als een positief initiatief na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en kwam tegemoet in een verlangen naar kerkvernieuwende activiteiten. Het bestuur van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting vroeg zeven koppels bestaande uit jonge, nog onbevongen tegen het probleem van de kerkbouw aankijkende architecten en beeldend kunstenaars ontwerpen in te dienen. In het bouwprogramma van ‘‘Kerk en Wereld’’ was opgenomen dat de samenwerking niet per definitie tot kerken met gebrandschilderd glas of plastieken hoefde te leiden, maar concentreerde zich allereerst op een ‘‘geheel van ruimte en licht’’. De opdrachtgever vroeg een kerk te ontwerpen als een mobiele ruimte, een doorgangshuis voor één, dertig of driehonderd kerkgangers. Het kerkgebouw zou op zondagen dienst doen voor de aangrenzende wijk van de Nederlandse Hervormde Gemeente Driebergen, waarvan ook het seminarium van de Nederlandse Hervormde Kerk en de tot predikant voorbestemde gymnasiasten van het internaat Ruimzicht deel uitmaakten. Kerk en Wereld wilde zich niet vastleggen op één type kerkruimte of een bepaalde liturgie. De ruimte moest gelegenheid bieden aan bijbellezing, avondmaal, doop, zang en gebed, zonder bepalingen hoe deze vorm zouden moeten krijgen.

De genodigde architecten waren: P. Blom, G. Boon, A. van Eyck, H. Herzberger, J. Jelles, J. van Stigt, en J. Verhoeven.³⁶⁷ Slechts drie architecten voldeden aan de voorwaarde van samenwerking met een kunstenaar. Zo werkte Boon samen met J. van Rooyen en beeldhouwer C. Visser. Jelles vormde samen met zijn echtgenote N. Jelles-Scheper een team en Verhoeven koos voor E. Zegers en L. Zondag. De anderen sloten latere toevoegingen van kunstwerken niet uit. De keuze van de deelnemers kan opmerkelijk worden genoemd. Geen van de architecten had eerder een kerk ontworpen of was lid van de Hervormde Kerk. Bovendien werkte het merendeel van hen in een structuralistisch idioom. Een en ander wordt verduidelijkt door de signatuur van de architectenjuryleden bestaande uit: J.B. Bakema en G. Rietveld en H. Brouwer. Het bureau Van den Broek en Bakema voltooide in 1960 de bouw van de gereformeerde kerk in Nagele, en het bureau Rietveld, Van Dillen en Van Tricht was in deze periode bezig met het hervormde kerkgebouw in Uithoorn-

³⁶⁴ Lezing 1959, 530-531.

³⁶⁵ Scheers 1962, p. 942.

³⁶⁶ Aantal 1964, 1177-1181; Van Gelder 1963, 1022-1024; Strauven 1994, 486-493.

³⁶⁷ Jury-rapport 1964, 1183-1185. Aanvankelijk was ook K.L. Sijmons uitgenodigd, maar omdat de architectuur behoefte had aan ‘‘nieuw bloed’’ stelde hij zijn plaats ter beschikking aan een jongere collega. Architect P. Blom gaf de opdracht terug; in een brief verklaarde hij: ‘‘Ik voel mij lid van de kerk zonder wereld; dat is die wereld zonder kerk. (...) Omdat juist de kerk niet in staat is mij te helpen de sacramenten te heiligen, zijn er zelfs geen duidelijke woorden als ja en nee mee te wisselen. Schop de mensen toch de kerk uit; dan moeten zij heiligen wat het heiligen waard is.’’. Zie ook: Szénássy 1969, 76; Bekaert 1967, 90-92.

Zijdelwaard. De traditionalist H. Brouwer ontwierp samen met J.J.M. Vegter in 1954 het Provinciehuis in Arnhem, een hoogtepunt van de *shake-hands*-architectuur. De jury werd aangevuld met de theoloog H. R. Blankesteijn en de beeldend kunstenaar C. de Moor.

Uit de zes ingediende ontwerpen sprak het verlangen de kerkbouw te vernieuwen. Zo speelden het bouwen met licht, de toelating van de omringende natuur, de verbinding van binnen en buiten die de mobiliteit van een doorgangshuis mogelijk maken, een belangrijke rol.³⁶⁸ In vijf concepten was gekozen voor het centraliseren van de ruimte. Het ontwerp van Boon toont een betonnen kerk op staanders met een centraal altaar. Herzberger bedacht een aaneengesloten blokstructuur van verschillende hoogten, terwijl Jelles met zijn glazen paviljoen "openheid tot de wereld" wilde uitdrukken. In de verdiepte kerk van Van Stigt, die zo donker moest zijn "als een deel van de aardkorst" domineren de spoorwegbielzen. Verhoeven koos voor een maximaal gesloten kerkzaal met een rond centraal waaromheen stoelen vrij kunnen worden gerangschikt.

Het ontwerp "Wheels of heaven" van A. Van Eyck (1918-1999) viel het meest in de smaak van de jury.³⁶⁹ (afb. 38) Het gaat uit van een geheel nieuw ruimteconcept dat "open is voor welke liturgie ook". De lage, langgerekte ruimte is tussen de bomen geprojecteerd, omringd door grasvelden waar mensen kunnen zitten, liggen en lezen of voor en na de dienst kunnen converseren. Het bijschrift van Van Eyck op een van de kleurrijke schetsen vat het gebouw in één zin samen: "Om aandachtig te kunnen zijn moet men zijn gedachten kunnen laten dwalen- om met veel anderen in een ruimte te kunnen zijn, moet men er ook temidden van anderen alléén kunnen zijn."³⁷⁰

De plattegrond van deze ongerichte ruimte bestaat uit een rechthoek die op de hoeken wordt doorsneden door "wielen". Aan de korte kanten geven twee voorportalen toegang tot de kerkrimte. In dit geometrische concept bepaalden de diagonalen in plaats van de lengte- of dwarsas de ruimtelijke beleving. Elke cirkel heeft een eigen functie, zoals een klein amfitheater met vast meubilair dat kan dienen als dag- of doopkapel. De andere cirkels hebben verschuifbaar meubilair en kunnen worden benut voor het avondmaal en de preek. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid om binnen één ruimte samen te komen en af te zonderen. Tussen de viervoudige binnenruimte slingert zich een "heilige weg", waarin het spreekgestoelte in de vorm van een lezer en de avondmaaltafel op het brandpunt van de twee denkbeeldige ellipsen is geplaatst. Het daglicht en de boomrijke natuur, die binnenkomen via hoge driehoekige lichtkappen (boomhappers), raampjes op voetheogte en strookramen tussen de muur en de dakrand, vormen belangrijke onderdelen van de ruimte. Voor de muren waren stapelblokken gepland, zuilen en balken zouden in beton worden uitgevoerd, en voor de lichtkappen dacht Van Eyck aan goudkleurig metaal. In plaats van Van Eycks ontwerp uit te voeren, kreeg de orangerie van het landgoed De Horst een nieuwe bestemming als kapel. Nog datzelfde jaar realiseerde Van Eyck de rooms-katholieke Pastoor van Arskerk (1964) in Den Haag, gebaseerd op het ontwerp van Kerk en Wereld.³⁷¹

9.7.4 Geen huiskamer, maar een schuilhut

In 1964 publiceerden de twee sleutelfiguren van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, W.G. Overbosch en H.R. Blankesteijn, een laatste overzicht van de naoorlogse protestantse kerkbouw. In de fotopocket Een hut om in te schuilen. Kerken van nu en morgen staan meer dan honderd protestantse kerken voorzien van een korte beschrijving en een plattegrond afgebeeld.³⁷² De foto's zijn gerubriceerd naar het liturgische grondpatroon van de afgebeelde kerken. Overbosch en Blankesteijn deelden het religieus-antropologische idee dat "aan een kerk is te zien wat mensen die haar bouwden, hebben gedacht over hun verhouding tot God en de wereld".

Na zich jaren te hebben ingezet voor de documentatie van de Nederlandse naoorlogse kerkbouw, beschreef Blankesteijn de hoogtenpunten van de naoorlogse protestantse kerkbouw. Eigenlijk vond hij de meeste naoorlogse kerken van middelmatige kwaliteit. Als uitgangspunt voor zijn betoog koos Blankesteijn acht eigentijdse "kerkbouwvragen": herkenbaarheid, kerk en

³⁶⁸ Jury-rapport 1964, 1210.

³⁶⁹ Jury-rapport 1964, 1210. Hoewel het jurylid Rietveld erkende dat het ontwerp van Van Eyck het mooiste genoemd moest worden, ging zijn voorkeur uit naar het eenvoudigste ontwerp, namelijk dat van Jelles.

³⁷⁰ Kritisch 1964, 1174. Voor een uitgebreid overzicht van de theorie en kerkarchitectuur van A. van Eyck zie: De Jonge 2002, 77-98.

³⁷¹ Zie: Strauven 1994, 494-502; Dettingmeijer 2002, 10-13.

³⁷² Blankesteijn/Overbosch s.a. [1964].

huiskamer, de nevenruimten, de kerk van buiten gezien, open en gesloten, de liturgie, muziek in de kerk, de kerk door de week en de beeldende kunst. Aan de volgorde waarin hij deze thema's behandelde, kan worden opgemaakt dat de discussie over tafel en kansel niet meer op de eerste plaats stond. Wereldse zaken als herkenbaarheid en de uitvoering van de nevenruimten en de kerk van buiten gezien hadden haar ingehaald. Het thema "de kerk als huiskamer" duidt op de toegenomen individualisering en behoefte aan comfort.

Volgens Blankesteyn bereikten architecten de herkenbaarheid van kerken niet altijd met eerlijke middelen.³⁷³ Dikwijls was er sprake van opvallende vormen en maniertjes waardoor de moderne kerkbouw ook wel werd gekenschetst als het "carnaval der architecten". Blankesteyn merkte op dat de kerken geleidelijk aan kleiner werden en vond dat passend bij het verlangen naar gemeenschapsbeleving.³⁷⁴ Tegelijkertijd waarschuwde hij tegen kerkruimten die met fauteuils, kamerplanten en vloerbedekking werden ingericht als huiskamers: "Het kerkgebouw is dan ook veeleer een doorgangshuis, een pleisterplaats, een schuilhut, waar we even zijn." Het liefste zag hij de kerk als een gemeentelijk integratiecentrum.³⁷⁵ Kerken met nevenruimten zouden naar zijn idee een uitkomst zijn in de nieuwe stadswijken.

Wat de ligging in het moderne stads- of dorpsbeeld betreft, beschouwde Blankesteyn de kerk als een openbaar gebouw, dat niet de wijk als een "kathedraalachtig bouwsel" mocht domineren.³⁷⁶ Een teruggetrokken ligging in een parkje kon zijn goedkeuring evenmin wegdragen, de kerk zou dan in de sector van de vrijetijdsbesteding terecht komen. Daarom zag Blankesteyn de kerk het liefst aan een levendig plein in de buurt van een winkelcentrum. Dorpen als Nagele en wijken als Utrecht-Hoograven waar drie kerken op een rij zijn gesitueerd, vond hij een "cynisch teken van onze verdeeldheid".

Blankesteyn vestigde ook de aandacht op de vaak opvallende buitenkant van de moderne kerk; kerken kregen zelfs bijnamen zoals De Kolenkit van Duintjer in Amsterdam-Slotervaart of Het Theelichtje van Boeyinga in Amsterdam-West.³⁷⁷ De grote mate van openheid in de kerkbouw - in de vorm van grote glaspartijen - noemde hij een architectonische tijdverschijnsel, waar de theologie zich meester van heeft gemaakt.³⁷⁸ Blankesteyn had weinig begrip voor het theologisch argument dat de kerk naar de wereld geopend moest zijn, zodat de kerk zicht hield op de wereld en de wereld de kerk kon zien. Een radicale geslotenheid die te zien is bij de massieve Opstandingskerk in Arnhem ervoer hij meer als een beklemming dan als een beslotenheid. Vol bewondering was hij voor Le Corbusiers kapel in de Vogezen; de Notre Dame du Haut toonde een spel van openheid en geslotenheid. Blankesteyn nam daarom een op Le Corbusiers kapel geïnspireerde kerk op in zijn overzicht. De architect J.B. van Asbeck (1910-) voorzag de gedeeltelijk in een parkvijver gelegen Paaskerk (1963) in Amstelveen van een expressief schaaldak. Ook de glasstrook tussen gevels en het dak en de willekeurige in de wand geplaatste minivensters verwijzen naar Ronchamp.

In zijn bespreking van de kerkbouwvraag "liturgie" liet Blankesteyn zien dat het mogelijk was een moderne kerk te bouwen zonder dat de gemeente meeding met de liturgische vernieuwingen.³⁷⁹ In de doopsgezinde kerk in Emmen ontbraken het doopvont en de avondmaalstafel; de gereformeerde Fonteinkerk in Voorburg had geen vaste tafel. Bij de serie kerken met een al dan niet verhoogd liturgisch centrum stonden volgens Blankesteyn de kansel, de tafel en het doopvont in nauwe onderlinge samenhang opgesteld, maar was er sprake van te weinig ruimte voor een gezamenlijke avondmaalsviering. Het doopvont stond dikwijls niet op het podium, maar was opgeschoven in de richting van de kerkzaal. Deze trend had naar zijn idee te maken met een discussie over de plaats van het doopvont, dat volgens sommige protestanten liturgisch gezien bij de ingang van de kerk hoorde. In enkele kerken was het doopvont wegens ruimtegebrek in het midden van kerk geplaatst (Adventskerk te Aerdenhout) of had het doopvont een verlaagde plaats gekregen, zoals in de Pauluskerk in Rotterdam. Ook besprak Blankesteyn voorbeelden van kerken met een aparte avondmaalsruimte, waarbij hij vol lof was over de kerken van K.L. Sijmons in Amsterdam-

³⁷³ Blankesteyn s.a. [1964], 5-7.

³⁷⁴ Blankesteyn s.a. [1964], 7-8.

³⁷⁵ Blankesteyn s.a. [1964], 9-12.

³⁷⁶ Blankesteyn s.a. [1964], 13-15.

³⁷⁷ Blankesteyn s.a. [1964], 12-15.

³⁷⁸ Blankesteyn s.a. [1964], 15-17.

³⁷⁹ Blankesteyn s.a. [1964], 17-22.

Slotervaart, Zaandam en Aerdenhout. ‘‘Hier was het uitgangspunt dus niet een (aan de traditie ontleende) vooropgestelde samenhang tussen tafel, kansel en doopvont, maar de maximale mogelijkheid van viering (...). Hier (...) omsluit het gebouw een geheimnis, waaraan de gemeente deel heeft; dat reikt dus verder en hoger dan het voldoen aan een liturgisch programma - de leus ‘Liturgie Bauherr der Kirche’ is hier achterhaald.’’³⁸⁰

Volgens Blankesteijn zou de kerkdienst gebaat zijn bij contact tussen voorganger en organist.³⁸¹ Hij pleitte daarom voor zowel een klein orgel als een plaats voor de cantorij vóór in de kerk. Een plaatsing van het orgel op het liturgisch podium, zoals in de Sionskerk te Arnhem, raadde hij vanwege de ‘‘nodige puzzles’’ bij het rangschikken van het liturgisch meubilair af. Omdat er thuis minder mogelijkheden waren tot gebed, dacht Blankesteijn dat de kerk ook door de week voor de gelovigen betekenis kon hebben.³⁸² Hij wees op de eerste experimenten van architect P. Zanstra met een kleine kapel, zoals de ellipsvormig uitbouw aan De Ark in Amsterdam-Slotervaart en de lage zijruimte in de Hoeksteen te Amsterdam-Slotermeer die tevens als aparte avondmaalsruimte voor kleinere gezelschappen was bedoeld.

Tot slot vroeg Blankesteijn zich af of de ‘‘vrijmoedige’’ komst van beelden in de naoorlogse periode geen modeverschijnsel was geweest.³⁸³ Het verwonderde hem dat er geen theologische bezinning aan vooraf was gegaan. Dat de eerste voorwerpen van beeldende kunst zich buiten, in een portaal of achter in de kerk bevonden, was volgens Blankesteijn te wijten aan een aanvankelijk slecht geweten. De grote glaswand van Harry op de Laak in de gereformeerde Messiaskerk te Rijswijk noemde hij bijna ‘‘een enorme evangelisatie-affiche’’. Meer bewondering had hij voor de figuren van Ger van Iersel op de deuren van de kerkzaal in de Pauluskerk in Rotterdam die symbool stonden voor het sluiten en openen. Aan beelden die verder naar voren dringen, in de richting van de aandachtswand, kleefden volgens Blankesteijn risico’s. Ze konden de gedachten richten en mochten daarom niet al te anekdotisch zijn, zoals het kleed ‘‘Ik ben de ware wijnstok’’, naar ontwerp van A. van Sallandt in de gereformeerde Opstandingskerk te Arnhem. Ook hechtte Blankesteijn waarde aan een zuivere behandeling van het kruismotief, d.w.z. in relatie tot het avondmaal. Liever niet in reliëf gemetseld tegen de aandachtswand, of buiten als markering van de kerk, maar bij voorkeur als een simpel kruis op de avondmaaltafel.

Overbosch besteedde in zijn typerend hermetisch geschreven ‘‘Uitweiding’’ aandacht aan het door de Reformatie in beweging gebrachte secularisatieproces.³⁸⁴ Hierdoor veranderde het godshuis in een gemeentewoning en werd de liturgie ‘‘opzettelijk’’ verwaarloosd of afgeschaft. Met een vooruitziende blik vroeg Overbosch zich af in hoeverre de herziene avondmaalsbediening in staat is het kerkelijk leven te doen herleven. Hij ving het geluid op van de tegenstanders van de bouw van nieuwe kerken, die meenden: ‘‘De laatste zaal die we nodig hebben is de kerkzaal’’. Volgens Overbosch had de veranderende kijk op de apostolaatstheologie consequenties voor de kerkbouw. De toenemende aandacht voor het ambt van de leek zou niet alleen leiden tot een behoefte aan een kerkelijke ‘‘presentie in de moderne wereld’’ in de vorm van buurthuizen, jeugdhonken, bejaardentehuizen, maar ook tot een noodzakelijke nevenruimte voor catechese, een dagkapel met eventueel een eigen avondmaaltafel, en in de buurt daarvan: een spreekkamer voor de protestantse ‘‘biechtvader’’.

In de periode 1964-1968 publiceerden Overbosch en Blankesteijn nog enkele artikelen over kerkbouw in de Mededelingen. Het betrof vernieuwende kerkarchitectuur zoals de Pauluskerk (1965) van C. Nap en G.J.P van Ede in Nijmegen-Hazenkamp.³⁸⁵ Deze gelijkvloerse doosvormige staalconstructie werd voorzien van een afgeknotte kegel als overkoepeling en ingericht met een rond bankenplan en vrij opstelbaar liturgisch meubilair. Ook het hervormd kerkelijk centrum ‘‘De Hoeksteen’’ (1965) in Uithoorn-Zijdelwaard van de voortijdig overleden G. Rietveld (1888-1964) en

³⁸⁰ Blankesteijn s.a. [1964], 21.

³⁸¹ Blankesteijn s.a. [1964], 22.

³⁸² Blankesteijn s.a. [1964], 23.

³⁸³ Blankesteijn s.a. [1964], 23-25.

³⁸⁴ Overbosch s.a. [1964], 26-48.

³⁸⁵ Overbosch 1966a, 1472-1477.

J. van Tricht was een artikel waard.³⁸⁶ (afb. 39) Deze half in het water gelegen kerkzaal (nu bibliotheek) is aan een zijde voorzien van een glaswand. Zowel het minimalistisch uitgevoerde liturgisch meubilair als de twee haaks op elkaar staande bankenblokken tonen Rietvelds gevoel voor geometrische verhoudingen. Overbosch is licht kritisch over de grote glaswand, maar zeer tevreden over de nevenruimten ‘zakelijkheid, doelmatigheid en vriendelijkheid (...) gaan bij al deze vertrekken en zalen hand in hand’.³⁸⁷ Blankesteijn stond huiverig ten aanzien van de ontwerpschetsen van F. Van Klingeren (1919-1999) voor een agora in Lelystad, waar behalve protestantse en een katholieke kerk, ook een theater, de markt, de bibliotheek en andere gemeenschapsfuncties een plaats zouden krijgen.³⁸⁸ Al eerder paste Van Klingeren dit concept gebruikt voor agora De Meerpaal in Dronten. Het plan voor Lelystad ging uiteindelijk niet door, evenmin zijn er kerken gebouwd in De Meerpaal.

Na 1968 hielden de publicaties over kerkbouw in de Mededelingen op en staakten de activiteiten van de studiekering ‘Kerkbouw en Eredienst’. Net als bij katholieken bereikte de vraag naar nieuwe kerkgebouwen rond 1970 een punt van verzadiging. In 1972 viel de overbodig geworden hervormde Koepelkerk (1884) aan het Leidsebosje in Amsterdam ten prooi aan de slopershamer; een onmiskenbaar signaal net na de afbraak van een andere grote negentiende-eeuwse kerk: de St. Willibrordus buiten de Veste. (afb. 40) De wond in het stedelijk weefsel werd in 1975 geheeld door de bouw van het Marriott-hotel.

9.8 Confessionele kerkbouw: van sober naar functioneel

Ruim vijftien jaar na de oorlog domineerden de liturgisch geëngageerde theologen en architecten van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting de discussie over de hervormde kerkbouw. Na de bezwaren van de confessionele theoloog Lekkerkerker op de Aanwijzingen inzake de Kerkbouw in 1949, waarin hij had gevraagd om meer duidelijkheid over de verhouding tussen Woord en sacrament, bleef het geruime tijd stil in de confessionele hoek. Het in 1955 verschenen Dienstboek bood de confessionelen voldoende ruimte hun eigen weg te volgen. Uit het ontbreken van een confessioneel tegengeluid valt op te maken, dat men zich kon vinden in de samenstelling en standpunten van de Bouw- en Restauratiecommissie. Qua kerkbouw ging de voorkeur uit naar architecten die bouwden in een traditionalistische of een gematigd modernistische stijl. In slechts weinig orthodox-hervormde gemeenten had men gemeend de avondmaalstafel niet permanent te moeten opstellen. Voorbeelden hiervan dateren hoofdzakelijk uit de vroeg-naoorlogse jaren, zoals de dorpskerken in Almkerk (1950) en Werkendam (1952) van de architecten Chr. Nielsen en J.H.C. Spruit en de hervormde kerk (1951) in Kesteren van J.B. van Asbeck. De subtiliteit tussen behoudend en liturgisch schuilde vooral in de al dan niet centrale plaatsing van de kansel, de aanwezigheid van een verhoogd liturgisch centrum en de aanwezigheid van een aparte avondmaalsruimte. Ook de afwezigheid van toegepaste kunst duidde op een orthodoxe instelling van de gemeente. Dit is onder meer te zien in de hervormde kerk (1952) te Klundert van A.P. Smits en de hervormde dorpskerk (1952) te Ochten van A. Eibink. (afb. 41) Kerkgebouwen van confessioneel ingestelde gemeenten die na 1955 zijn gebouwd, hebben over het algemeen een vaste avondmaalstafel, al dan niet opgesteld in een aparte avondmaalsruimte. In enkele kerken, zoals in Ochten is het liturgisch centrum afgezet met een hekwerk, dat aan het oude doophek doet denken.

De inrichting en vormgeving van naoorlogse kerkbouw van orthodox-hervormde gemeente vertonen overeenkomst met de gereformeerde kerkbouw, hetgeen duidt op een toegenomen oecumene tussen de Gereformeerde Kerken en de orthodoxie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Beide orthodoxiën gaven pas vanaf het begin van de jaren 1960 meer aandacht aan het sacramentele deel van de liturgie.

³⁸⁶ Overbosch 1966b, 1478-1489. De gereformeerd opgevoede Rietveld had zich na zijn huwelijk in 1911 los gemaakt van de Gereformeerde Kerk.

³⁸⁷ Overbosch 1966b, 1488.

³⁸⁸ Bl.[ankesteijn] 1967-1968, 2081-2087.

Hst. 10 De Gereformeerde Kerken: liturgie en kerkbouw (1940-1970)

10.1 Een nieuwe kerkscheuring, een nieuwe boedelscheiding

Evenals bij de katholieke geloofsgemeenschap kenden de gereformeerden tijdens de Tweede Wereldoorlog een intensivering van het kerkelijk leven en een toename van het aantal gelovigen.³⁸⁹ Tijdens de bezetting openbaarden zich echter ook interne spanningen. Al in de jaren 1920-1930 deden zich verschillende theologische conflicten voor binnen het hechte bolwerk dat de Gereformeerde Kerken jarenlang waren geweest.³⁹⁰ Deze verdeeldheid had dikwijls te maken met een wisseling van generaties. Ook bleef de uit 1892 stammende tweeheid van de A-kerken (afscheidingskerken) en de B-kerken (doleantiekerken) onderhuids actief.³⁹¹ Een belangrijke kerkscheuring aan de rechterzijde ontstond enkele jaren nadat de gereformeerde synode in 1942 besloot Kuypers doopleer dwingend op te leggen. De Kampense predikant-hoogleraar K. Schilder, die - conform artikel 31 van de Dordtse Kerkorde - Kuypers dogmatische constructie in strijd vond met het Woord Gods, werd in 1944 afgezet. Met hem weigerden vele neo-gereformeerde "bezwaarden" zich te onderwerpen aan de synodale besluiten. De Vrijmaking betekende de afsplitsing van circa 11 procent van lidmaten van de Gereformeerde Kerken die verder gingen als Gereformeerde Kerken onderhoudende artikel 31 (Vrijgemaakt). Deze jonge genootschappen moesten zich gedurende de naoorlogse jaren niet alleen inzetten voor de opbouw van het kerkelijk leven, maar dikwijls ook voor de oprichting van een nieuw kerkgebouw.³⁹² In een veertigtal plaatsen waar de meerderheid van de gemeente had besloten het verband van de Gereformeerde Kerken te verlaten, verwierven de vrijgemaakten het recht op de kerkelijke bezittingen. Dit gebeurde met name in de provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Zuid-Holland. De vrijgemaakten vormden geïsoleerde gemeenschappen. De resterende synodalen zagen zich hier genoodzaakt tot de bouw van nieuwe kerken en onderkomens voor de gezinnen van predikanten en kosters. De synodalen bleven voorsnog trouw aan Kuypers visie en zochten - echter in minder sterke mate dan de vrijgemaakten - hun contacten grotendeels binnen de eigen kring.

10.2 Nederlands Nieuwe Kerken (1948): een bescheiden gereformeerde inbreng

De gereformeerden presenteerden op de oecumenische tentoonstelling "Nederlands Nieuwe Kerken" in 1948 drie kerkontwerpen. Het is geen toeval dat in het tekstgedeelte van de catalogus geen ruimte is gereserveerd voor een gereformeerde architect of theoloog. In tegenstelling tot de Nederlandse Hervormde Kerk hielden de Gereformeerde Kerken zich na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks bezig met de actualiteit van restauratie, uitbreiding en nieuwbouw van kerken.³⁹³ De langdurige onzekerheid over de voorwaarden waaraan de kerkgebouwen moesten voldoen en hoe ze moesten worden ingericht, had in belangrijke mate te maken met het gebrek aan eenduidigheid over de gereformeerde liturgie. De gereformeerde bijdrage aan de tentoonstelling laat zien dat architecten, die Kuypers liturgische aanwijzingen in kerkarchitectuur hadden weten te vertalen, ook in de vroeg-naoorlogse periode toonaangevend bleven.

Zo tekende het architectenbureau van A. Rothuizen en P.J. 't Hooft de basilicale kerk in Middelburg-'t Zand en het kleine zaalkerkje met twintig reserveplaatsen voor badgasten in Domburg. (afb. 42) Qua bankenplan tonen beide kerken een standaardoplossing van een met lengtegerichte banken gevulde kerkzaal, al dan niet aangevuld met een gaanderij tegen de achterwand. Uit de opstelling van het liturgisch meubilair spreekt wel het liturgisch elan dat Rothuizen voor de oorlog propageerde. Voor de centraal opgestelde kansel plaatste hij op de rand van het podium een doopvont en een bescheiden, maar vaste avondmaalstafel. Voor de viering van het avondmaal verhuisde deze tafel met uitbreiding naar een andere plaats vóór het liturgisch centrum. In Middelburg koos Rothuizen voor het orgel boven de kansel, de kerk in Domburg kreeg een orgelzolder in de halfingebouwde geveltoren.

Het derde ontwerp dat de gereformeerden indienden op de tentoonstelling is van B.T.

³⁸⁹ Klemann 2002, 408.

³⁹⁰ Van Eijnatten/Van Lieburg 2005, 312, 314. Zie ook: De Jong 1996, 85-102. De studie van De Jong laat zien dat de vermeende eenheid na de consolidatie van de Gereformeerde Kerken door de synode van Utrecht in 1905 relativerend moet worden.

³⁹¹ Impeta 1961, 109.

³⁹² Het voerde in het kader van dit onderzoek te ver eveneens de kerkbouw van de vrijgemaakte gemeenten te bestuderen. Voor meer informatie, zie: Endedijk 2002, 206-213.

³⁹³ De Jong 1996, 178.

Boeyinga en A. Warnaar uit Maasland. Het betreft een plan voor de herbouw van een gereformeerde kerk in Maassluis. In deze basilicale kerk met korte transeptarmen voert een middenpad tussen de lengtegerichte bankenblokken naar een liturgisch centrum in een rechte uitbouw. Voor de overheersende kansel staat het doopvont, geïncorporeerd in een afscheidingselement. De forse avondmaalstafel kan in de lengte worden uitgebreid. De ruimte tussen de bankenblokken en het liturgisch centrum is gevuld met stoelen. De transeptarmen zijn bestemd voor zowel het orgel als het zangkoor. Boven de brede hal is voorzien in een gaanderij. De kerk is geschikt voor 1300 personen en maakt deel uit van een groot complex van bijlokalen, kosterswoning en fietsenstalling rondom een binnentuin. Uiteindelijk bouwden Boeyinga en Warnaar in 1955 een achthoekige zaalkerkje met dwars geplaatste banken en een galerij, geïnspireerd op een Huguenotenkerk in het Franse Calais.

Zeer vernieuwend kunnen ook Boeyinga's kerkontwerpen voor de Pniëlkerk (1945-1954) in de wijk Bos en Lommer te Amsterdam worden genoemd. Zoals vele vroege naoorlogse kerken, kent deze kerk een lange ontwerpgeschiedenis. Verder tekenend aan zijn niet uitgevoerde "Proeve van een ontwerp voor een nieuw type van Christelijk protestantse Kerk, ontwikkeld uit de liturgischen vorm van den gereformeerden Eeredienst" voor een gereformeerde kerk (1943) in Overveen maakte Boeyinga samen met de architect D.J. Isha een liturgisch geëngageerd ontwerp voor een kruisbasiliek in Delftse Schoolstijl. (afb. 43) Gelijktijdig op het ontwerp voor Overveen bedacht Boeyinga voor de Pniëlkerk een kerkzaal met lage zijbeuken. Het schip, gevuld met twee lengtegerichte bankenblokken, eindigt in een halfronde apsis waarin een u-vormige avondmaalstafel met stoelen staat. Aan weerszijden van de apsis bevinden zich een kansel en lezenaar onder een door zuilen gesteunde overhuiving. Het orgel is ondergebracht boven de predikantenkamer in de linker transeptarm, aan de overzijde rust een gaanderij voor het zangkoor op een "doopkamer" die eveneens voor collectanten en administratie gebruikt kon worden. Laagbouw aan weerszijden van het schip diende voor catechisatie, kerkenraad en jeugdwerk.

Gebrek aan bouwmaterialen en financiën hielden het bouwproject aan de Bos en Lommerweg op tot 1951.³⁹⁴ Onder de indruk geraakt van betonkerken in binnen- en buitenland gooide Boeyinga het plotseling over een andere boeg en ontwierp hij een vijfhoekige betonkerk met twee torens. (afb. 44) Het verhoogde trapeziumvormige middenschip gevuld met stoelen heeft brede zijbeuken met octogonale zuilen en wordt aan drie zijden omgeven door een gaanderij. Boven het verhoogde liturgisch centrum is het orgel geplaatst; de lichtgebogen en met een kruis gedecoreerde platformkansel heeft een schuin afgewerkt klankbord dat een geheel vormt met de orgelvloer. Op de podiumtreden voor de kansel is een houten element opgesteld waarop waarschijnlijk het doopvont rustte. Bijzonder is het met bijbelse voorstellingen geëtste glas in de portalen aan weerszijden van het liturgisch centrum. Van 1954 tot 2006 diende het "Theelichtje" als kerk, sinds die tijd is het gebouw in gebruik als expositieruimte.

10.3 Naoorlogse bezinning op liturgie en kerkbouw

10.3.1 Liturgische wanorde en willekeur

Na de Tweede Wereldoorlog wonnen de liturgische vraagstukken aan actualiteit. De laatste kerkscheuring bevestigde de overtuiging dat een uniforme orde van dienst niet alleen ten goede zou komen aan de liturgische eenheid, maar ook van belang was voor het behoud van de kerkelijke eenheid. In de tussentijd onderging de gereformeerde liturgische praktijk in den lande veranderingen.³⁹⁵ In tal van gemeenten ontstond behoefte aan een rijkere liturgie en kortere diensten. Deze ontwikkeling leidde tot een natuurlijk proces van preekbesnoeiing. De aandacht voor liturgische elementen bleek onder meer uit de rol van kinderen in de kerkdienst, de voorzichtige introductie van kerkkoren tijdens bijzondere diensten en het verdwijnen van de voorlezer. Gesteld kan worden dat de gereformeerden zich qua liturgische oriëntatie in de richting van de hervormde midden-orthodoxie bewogen.³⁹⁶ Daarnaast kreeg men binnen de sterk vanuit de calvinistische historie vormgegeven eredienst meer oog voor een pastorale benadering.

Ondanks deze lokale ontwikkelingen gaven de synodes in de eerste helft van de jaren 1950 nauwelijks impulsen aan de liturgische vernieuwing. Wel benoemde de synode van 's-Gravenhage in

³⁹⁴ Van Beekum 2003, 59-60.

³⁹⁵ De Jong 1996, 164-166.

³⁹⁶ Dit uitte zich echter pas in de tweede helft van de jaren zestig in de gereformeerde kerkbouw.

1949-1950 deputaten om de recente liturgische ontwikkelingen en de variatie in plaatselijke gebruiken te onderzoeken.³⁹⁷ Een van de toonaangevende deputaten K. van Dijk zette zich in woord en geschrift af tegen de van de hervormde Liturgische Beweging. Hij had met name moeite met de sacramenteel gekleurde visie van Van der Leeuw.³⁹⁸ Van Dijk was juist een voorstander van een sober vormgegeven eredienst met een nadruk op de prediking. De deputaten presenteerden tijdens de synode van Rotterdam in 1952-1953 op basis van hun onderzoek een viertal zondagsdiensten met een gelijksoortige structuur en ontwerpen voor diensten met sacramentsbediening. De pluriformiteit van de orden van diensten vertoonde een gelijkenis met het in 1949 aangeboden ontwerp voor het hervormde Dienstboek.

Aan het eind van de jaren vijftig manifesteerde zich ook binnen de Gereformeerde Kerken een veranderende houding ten opzichte van de dominantie van de preek.³⁹⁹ Kerkgangers ontwikkelden belangstelling voor andere elementen van de liturgie, zoals de viering van het avondmaal. Nu klonken er bezwaren tegen de varianten op de gereformeerde orde van 1952. De vele nieuwe formulieren en gebeden die de synoden vanaf 1955-1956 hadden toegevoegd, droegen evenmin bij aan de liturgische eenheid. Uiteindelijk raakte het ijkpunt van de oude calvinistische liturgie steeds meer uit het zicht.

Uit onvrede met de wanorde en willekeur in de eredienst richtten een drietal in liturgie geïnteresseerde theologiestudenten in 1956 de gereformeerde Werkgroep voor Liturgie op.⁴⁰⁰ Via een lid van de hervormde Liturgische Kring maakten F. de Jong, J.Th. Heemskerk en J.D. de Vries kennis met de activiteiten van de hervormde Liturgische Beweging. Als locatie voor de oprichtingsvergadering kozen ze de Vredebergkerk (1950) te Oosterbeek. Behalve een handvol gelijkgestemden waren zowel de predikant van deze kerk A. van Egmond als de Nijmeegse architect W. Verschoor (1880-1968) en diens zoon W.H. Verschoor aanwezig. Verschoor sr. ontwierp voor de oorlog de Duinzichtkerk, een van de ontmoetingsplaatsen van de liturgisch geëngageerde hervormden in Den Haag. De bijzondere ruimtelijke vormgeving van de basilicaal aandoende Vredebergkerk met haar ‘overruimte’ in de vorm van een zijbeuk voor de avondmaalsviering voldeed geheel aan de liturgische intenties van de werkgroepleden.⁴⁰¹ (afb. 45) Voorafgaand aan de vergaderingen vonden gebedsmomenten van een hoog liturgisch gehalte plaats. In de zijbeuk wendde de voorganger zich tot de altaarachtige, massieve avondmaalstafel waarop twee kandelaars en een kruisteken waren geplaatst.⁴⁰² Onder het met glas-in-lood gevulde roosvenster bad men geknielend. Het gezamenlijk zingen van vespers vormde de afronding van het samenzijn.

In het openingsreferaat verweet De Jong de synode van Rotterdam in 1952-1953 een gebrek aan radicale, liturgisch en historisch verantwoorde aanpak. Hij pleitte voor een terugkeer naar Calvinijn en een heroriëntatie op het liturgisch gedachtegoed van Kuyper. De oprichting van de Werkgroep voor Liturgie werd in 1957 positief ontvangen door de synode van Assen.⁴⁰³ De leden van de Werkgroep zetten zich aan een historisch en dogmatisch onderzoek naar de eigen liturgische wortels en plaatsten vraagtekens bij de gegroeide gereformeerde tradities.⁴⁰⁴ In de lijn van Kuyper kwam men uit op een herstel van de twee-eenheid van in de zondagse eredienst: de dienst van het Woord was gelijkwaardig aan de dienst van de sacramenten.

10.3.2 De Stichting Steun Kerkbouw (SSK)

In 1952 ont kwam de synode er niet aan een uitspraak te doen over de toegenomen behoefte aan nieuwe kerkgebouwen.⁴⁰⁵ Onrustig geworden kerkenraden, die zich met name in de grote steden

³⁹⁷ De Jong 1996, 147.

³⁹⁸ De Jong 1996, 149-150.

³⁹⁹ De Jong 1996, 213. Zie ook: De Jong 1986, 153-155.

⁴⁰⁰ De Jong 1996, 170-174. De Jong schetst ook de teneur binnen de werkgroep, die in 1962 vergaderde met de hervormde Liturgische Kring. Een van de geschilpunten bleek de door de Liturgische Kring gewenste verhoogde opstelling van de avondmaalstafel in de kerkzaal te zijn. Het contact werd pas na negen jaar weer hersteld. Evenmin ging de Werkgroep in op een verzoek van de redactie van het hervormde tijdschrift *Kerk en Eredienst* om vanuit de gereformeerde hoek een vaste bijdrage te leveren. De Werkgroep verkoos dus haar eigen weg te volgen, maar had hierdoor geen eigen tijdschrift.

⁴⁰¹ Hoe bijzonder deze gereformeerde kerk in katholieke kringen werd gevonden, blijkt uit de aandacht in het *Katholiek Bouwblad*, zie: Verschoor 1949, 92-93; Van D.[ongen] 1951b, 41-42.

⁴⁰² De Jong 1996, 185.

⁴⁰³ De Jong 1996, 187.

⁴⁰⁴ De Jong 1996, 196-202.

⁴⁰⁵ Endedijk 2002, 214-215.

zagen geconfronteerd met een toevloed aan nieuwe kerkleden in de snel groeiende tuinsteden, vroegen om synodale bemoeienis met de kerkbouw. De synode reageerde terughoudend en raadde kerken uit de randstedelijke classes aan onderling contact te zoeken. Mogelijk is dat de synode zich na de conflicten rond de recente kerkscheuring niet teveel wilde bemoeien met lokale kerkelijke aangelegenheden. Ook moet worden gewezen op de organisatiestructuur en de eigendomsverhouding van de kerkelijke goederen binnen de Gereformeerde Kerken. Anders dan bij de Nederlandse Hervormde Kerk waar het nationale kerkverband de eigenaar van de kerkgebouwen is, heeft bij de gereformeerden de lokale kerk het overwicht, zij is ook eigenaar van het gebouw.

In 1954 namen enkele invloedrijke gemeenteleden, waaronder de hoogleraar theologie K. van Dijk (voorzitter), J.B. van der Sijs (predikant in het Amsterdamse ‘noodgebied’) en de Arnhemse architect E.J. Rotshuizen, het initiatief tot de oprichting van de Stichting Steun Kerkbouw (SSK).⁴⁰⁶ Deze formeel onafhankelijk van de synode of andere kerkelijke instellingen opererende stichting zou financiële steun in de vorm van leningen tegen een lage rente verlenen aan gereformeerde kerken die niet in staat waren ‘in door woningbouw ontstane behoefte’ nieuwe kerkgebouwen, pastorieën en andere kerkelijke gebouwen op te richten.⁴⁰⁷ De SSK organiseerde verschillende wervingscampagnes, zoals offer- en of kerkbouwzondagen, de 1%-actie en de tientjes-actie, om hun medegelovigen ‘in de bedreigde gebieden’ te hulp te komen.⁴⁰⁸ In 1964 maakte de SSK deel uit van de interkerkelijke fondsenactie ‘Antwoord ’64’. (Zie: Hst. 14.6.6) Naar het voorbeeld van het bisdom Haarlem kocht de SSK aan het eind jaren zestig een twaalfstal houten noodkerken, ook wel ‘reizende kerken’ genoemd.

Interessant is dat emeritus-predikant H.C. Endedijk aandacht besteed aan de menselijke factor van de naoorlogse gereformeerde kerkbouw.⁴⁰⁹ Hij beschrijft zowel de nood van commissies van beheer die kampten met overvolle en vaak verouderde kerkgebouwen als de problemen die bouwcommissies te overwinnen hadden op het gebied van zakelijke meningsverschillen of afwijkende inzichten over de rol van de kerk in de samenleving. Aangenomen kan worden dat ook de gewenste liturgische inrichting, de keuze van de architect, de bouwstijl en eventuele kunst opdrachten bij menig bouwcommissie de nodige hoofdbrekens opleverden. Evenmin verliep de samenwerking met de gemeentelijke overheden altijd soepel.⁴¹⁰ Kerkbesturen zagen zich genoodzaakt te bouwen op (soms) dure ‘overtollige’, maar voor de wijk gezichtsbepalende bouwgrond. De kosten van de aanleg van parkeerterrein, afrastering, beplanting en tuinonderhoud kwamen voor rekening van het kerkbestuur. Endedijk verhaalt ook over perikelen naar aanleiding van de Wet Premie Kerkenbouw (Zie: Hst. 5.2.2.). Ter vervanging van een grote kerk met 1000 zitplaatsen in Surhuisterveen adviseerde de SSK twee kleine kerken te bouwen, zodat er een als nieuwbouw kon gelden. Zonder twijfel was deze praktijk ook bekend bij juristen van andere kerkgenootschappen die wilden profiteren van de subsidieregeling.

Ter aanvulling op de werkzaamheden van de SSK richtte de synode van Leeuwarden (1955-1956) de deputaten Kerkopbouw op. Deze dienden de gemeenten voor te lichten over de kerkbouw. Datzelfde jaar kwamen de gereformeerden tot de oprichting van het Gereformeerd Sociologisch Instituut (GSI), dat gezien de gereformeerd-kerkelijke gedachtenwereld echter niet als een strikt kerkelijk instituut mag worden gezien. Net als het KASKI en de hervormde zusterorganisatie leverde het GSI sociaal-demografische gegevens voor het plannen van gerichte zielzorg en kerkenbouw in de nieuwe verstedelijkte gebieden. Mede onder invloed van een verminderde behoefte aan nieuwe gereformeerde kerkgebouwen besloot men in 1968 tot opheffing van het instituut.

10.3.3 ‘Kerkbouwers vragen liturgisch bestek’

De onduidelijke situatie in de vroeg-naoorlogse jaren bracht met zich mee dat kerkenbouwers niet alleen qua liturgische inrichting, maar ook qua bouwstijl hun eigen weg volgden.⁴¹¹ Vele zaalkerkjes werden opgericht in de typische *shake-hands*-stijl. Uitzonderingen vormen een aantal

⁴⁰⁶ Endedijk 1994, 8.

⁴⁰⁷ Endedijk 1994, 9.

⁴⁰⁸ Endedijk 1994, 32-48.

⁴⁰⁹ Endedijk 1994, 14-15.

⁴¹⁰ Endedijk 1994, 15.

⁴¹¹ Karstkarel 1986, 89-94. Zie ook: De Jong/Van der Ploeg 1993b, 100-104.

achthoekige kerken met een amfitheatergewijze opstelling rond de kansel, zoals de Maranathakerk (1953) in Eindhoven naar ontwerp van A.C. Nicolai, de katholiek aandoende pseudo-basiliek met een fors westwerk, zoals J. Bosma in 1951 ontwierp voor het Groningse Zuidhorn en de kruiskerk in Genderen, met trapgevel en open dakconstructie van B. van Heijningen, die als in 1950 als eerste opgebouwde kerk in het land van Heusden en Altena in gebruik kon worden genomen. Bijzondere aandacht verdiend ook een vroeg voorbeeld van een verdiepingskerk: de Nieuw Jeruzalem-kerk (1953) ontworpen door W.H. Verschoor voor de gereformeerde gemeenschap in het jonge Emmeloord. Deze zeer grote in een functionalistische stijl gebouwde kerk herinnert aan voorbeelden uit de vooroorlogse protestantse kerkbouw in Duitsland en Zwitserland.

Een opvallend monumentaal kerkgebouw dat in deze periode tot stand kwam, is de gereformeerde Noorderkerk (1955) van de weinig bekende architect A.E. Fresen in Rijssen. In dit Overijsselse dorp bouwde men voor de uit 3500 leden bestaande geloofsgemeenschap een kruiskerk met in de oksel van de korte dwarsbeuk een toren. De kerk beschikte over 2400 zitplaatsen, verdeeld over de hoog opgetrokken kerkzaal en drie zijgalerijen, die uitgebreid konden worden tot 3000.⁴¹² In de oorspronkelijke opzet speelde de kansel de centrale rol binnen het met een houten doophek omgeven liturgisch centrum. Aan de voet van de kansel stond een doopvont; de avondmaalstafel had geen permanente plaats. Jarenlang bezat Rijssen het grootste protestantse kerkgebouw in Nederland. Vanwege het beperkte aantal predikanten koos men hier voor een grote kerk die de oude kerk overbodig maakte, in plaats van een tweede kerk. Deze situatie verschilde met die van de Nederlandse Hervormde Kerk waar men - als gevolg van een afnemend kerkbezoek - door de bouw van verschillende kleinere kerken actief de gelovigen trachtte te bereiken. (afb. 46)

Vanaf 1959 hield ook de Werkgroep voor Liturgie zich actief bezig met de kerkbouw en kerkinrichting. Tijdens de eerste plenaire bijeenkomst over kerkbouw in de net gebouwde Hilversumse Westerkerk (1956) sprak men over de ruimtelijke uitwerking van de verhouding tussen prediking en sacrament.⁴¹³ De architect van de kerk, D. Egberts, hield een introductie en er ontstond een discussie over de vaste avondmaalstafel in de Westerkerk, die nooit als zodanig werd gebruikt. Men sprak over de nadelen van de avondmaalsviering waarbij grote aantallen avondmaalsgangers alleen groepsgewijs aan tafel konden en opperde de mogelijkheid van een bankenviering. Onder het motto "De tafel verenigt woord en sacrament" formuleerde de Werkgroep een voorzichtige slotconclusie dat de woordbediening praktisch gezien het beste vanaf de kansel kan gebeuren, maar eventueel ook van achter de tafel mag plaatsvinden. Uit een verslag van deze bijeenkomst in Trouw getiteld "kerkbouwers vragen om liturgisch bestek" blijkt hoe hoog de nood was bij gereformeerde kerkbouwers, die bij gebrek aan liturgische eenheid niet wisten hoe ze een gereformeerd kerkgebouw moesten vormgeven en inrichten.⁴¹⁴

De leden J.Th. Heemskerk en A.C. Langedijk zorgden voor een historische onderbouwing van de slotconclusie.⁴¹⁵ Opmerkelijk in hun notitie Tafel en Kansel in de Kerkbouw (1960) is dat het gereformeerde kerkgebouw voor het eerst als een sacrale ruimte wordt gepresenteerd. Dit standpunt wijkt af van Kuypers visie dat "de vergadering der gelovigen in elke denkbare ruimte" gehouden kan worden. Over de avondmaalstafel betoogden zij, dat dit liturgische meubelstuk al in de oude kerk een multifunctionele functie had.⁴¹⁶ Ook benadrukten de opstellers de mobiliteit van de gemeente tijdens de eredienst en gaven zij de voorkeur aan een wekelijkse avondmaalsviering. Hiermee zetten zij zich af tegen de ideeën van de theoloog A.G. Luiks die onderzoek had gedaan naar de plaats van *cathedra* (kansel) en *mensa* (tafel) in de vroegchristelijke kerkgebouwen in Noord-Afrika. Op basis van deze studie meende Luiks dat in nieuw te bouwen of in te richten kerken de tafel centraal, maar weliswaar lager voor de kansel, diende te staan. Luiks kreeg de mogelijkheid zijn visie te verspreiden in de door hem geschreven brochure Wij bouwen kerken voor God en mensen (1961) die werd uitgegeven door de gereformeerde Stichting Steun Kerkbouw.⁴¹⁷ De Werkgroep hield echter vast aan het belang van de kansel die vanwege praktische redenen haar plaats behield, maar vond dat de tafel ook kon dienen als plaats voor schuldbelijdenis, gebeden en offerande.

⁴¹² Van Beusekom 1955b, 46-47.

⁴¹³ De Jong 1996, 208.

⁴¹⁴ Kerkbouwers 1959.

⁴¹⁵ De Jong 1996, 214.

⁴¹⁶ De Jong 1986, 154.

⁴¹⁷ Luiks s.a. [1961].

Een bijzondere kerk die in 1960 tot stand kwam, is de gereformeerde kerk in Nagele van het architectenbureau Van den Broek en Bakema.⁴¹⁸ Het in betonblokken uitgevoerde kerkcomplex vormde een van de vier kerken in het jonge polderdorp, dat was ‘‘gegund’’ aan de Nieuwe Bouwers. Hoewel de gereformeerden meestal van een kostbare toren afzagen, was het kerkbestuur vermoedelijk gecharmeerd van de toegevoegde waarde van een kloeke betonkolos als oriëntatiepunt op het vlakke land. De toegewezen subsidie op de torenbouw zal de doorslag hebben gegeven. Van een afstand gezien maken de gevels van de kerkzaal een gesloten indruk. Eenmaal langs (of liefst onder) de toren gelopen, biedt een glazen zijwand vrij zicht op de stoelen en het van boven belichte liturgisch centrum. Deze natuurlijke overgang van openbare ruimte naar semi-openbare ruimte kwam Bakema van pas in zijn televisiecolleges ‘‘Van stoel tot stad’’.⁴¹⁹ Op een bescheiden in breuksteen uitgevoerd podium stonden oorspronkelijk de betonnen kansel, de houten avondmaalstafel en de betonnen doopvont broederlijk naast elkaar. Het podium is te bescheiden voor een gezamenlijk avondmaal. (afb. 47)

10.4 Kerkbouw als impuls tot liturgische verandering

In 1961 wist architect W. Ingwersen (1921-1996) de discussie rondom kansel en tafel te doorbreken. In zijn referaat ‘‘Hedendaagse architectuur en protestantse kerkbouw’’ vertaalde hij de liturgische standpunten van de Werkgroep in de bouwkundige praktijk.⁴²⁰ Het axioma van ‘‘de liturgie als bouwmeester’’ had naar zijn idee gewerkt voor de doleantiekerken, maar leidde in de naoorlogse jaren slechts tot een liturgisch functionalisme. De praktische eisen van ‘‘goed kunnen zitten - luisteren - kijken - zingen - bidden en staan’’ domineerden, terwijl de theologische facetten van de kerkbouw onbesproken bleef. Ingwersen adviseerde architecten een verbinding te leggen tussen theologie en architectuur. De kerkbouw zou weer als kunst benaderd moeten worden in plaats van als ‘‘zakelijke, nuchtere, ‘doelmatige’ bouwsels’’. Hij zag een kerk niet zozeer als gebouw, maar als een huis waarin de relatie van de gemeente tot God (de geestelijke dimensie) en de relatie van de gemeente tot de wereld (de sociale dimensie) tot uitdrukking diende te komen.

Ingwersen vond het daarom belangrijk een onderscheid te maken tussen het sacrale en het profane gedeelte van de kerk. De overgang of ‘‘drempel’’ tussen binnen en buiten, tussen individualiteit en collectiviteit zouden architectonisch moeten worden vormgegeven in plaats van een plotselinge overgang van een toegangsdeur en een portaal naar een gehoorzaal. Lichtval en de wisselwerking van materiaal en vorm waren volgens Ingwersen bepalend. In de open nevenruimte ontmoetten mens en wereld elkaar, hierna volgde de overgang naar de gesloten kerkzaal. In de kerkzaal mocht niet de functionaliteit overheersen, maar zou de kerkganger zich thuis moeten voelen. Ingwersen erkende het ongrijpbare van de eredienst, ‘‘de ontmoeting met God’’ die in de kerkrimte plaatsvindt, maar wilde ook de gemeente uitdagen zelf mee te doen aan de liturgie. Hij stelde voor afscheid te nemen van het verhoogde en daardoor afstand scheppende liturgische centrum; door een gelijkvloerse plaatsing van tafel, kansel en doopvont zou de hele kerkrimte een liturgische functie krijgen. Vernieuwend is ook zijn voorstel voor een aparte bidkapel.

Enthousiast over de concrete ideeën van Ingwersen werkte de Werkgroep een aantal richtlijnen voor kerkbouw uit en stelde de deputaten Kerkopbouw hiervan op de hoogte. Ingwersen en enkele andere architect-adviseurs en werkgroepleden hadden intussen zitting genomen in de sectie Voorlichting Bouwzaken van de deputaten Kerkopbouw. Samen stelden zij adviezen op voor concrete plaatselijke kerkbouwplannen en gaven zij hun mening over het liturgisch gebruik van de kerkzaal.

Qua bouwstijl had Ingwersen een voorkeur voor het functionalisme, waaraan hij een expressieve draai gaf. Het oorspronkelijke functionalistische ideaal in de woningbouw was naar zijn idee verburgerlijkt geraakt, en hij pleitte daarom voor een existentialistische benadering van de architectuur.⁴²¹ Ingwersen zag in dat de aandacht voor het ‘‘menselijk zijn’’ en de ontmoeting tussen mens en wereld niet alleen in de woningbouw, maar ook in de kerkbouw een sleutelrol kon spelen.

De eerste kerk die Ingwersen naar zijn ideeën kon vormgeven, was de Maranathakerk (1963)

⁴¹⁸ Van den Broek/Bakema 1961, 476-483; Van Woensel 1996, 160; Dettingmeijer 2002, 8-10.

⁴¹⁹ Zie ook: Bakema s.a. [1964], 102-105. Dit boekje is een bewerking van voordrachten die Bakema in de periode 1962-1963 voor het televisieprogramma ‘‘Van stoel tot stad’’ hield.

⁴²⁰ Dit referaat werd later gepubliceerd als: Ingwersen 1961, 275-284.

⁴²¹ Steensma 1986a, 100.

in Nijmegen-Hazenkamp.⁴²² (afb. 48) Dit typologisch vernieuwende gebouw diende als prototype voor zijn latere kerken en is door andere architecten in gereformeerde kring veelvuldig nagevolgd. De grotendeels gesloten kerkzaal maakt onderdeel uit van een klein complex van nevenruimten, een kosterswoning en een vrijstaande klokkentoren om een trapeziumvormig voorplein. Met name binnen wordt duidelijk dat Ingwersen aanknopingspunten vond in de plastische vormtaal van Le Corbusiers bedevaartskerk in Ronchamp. Hij creëerde op een onregelmatige vierhoek een binnenruimte van baksteen en ruw stucwerk, die beslotenheid en geborgenheid biedt. Ook het lijnenspel van de omhoogstrevende hoekspits en de willekeurig geplaatste vensteropeningen verraden zijn bron van inspiratie. De gelijkvloerse kerkzaal van grintbeton is zeer sober ingericht; twee geschaarde, modernistisch vormgegeven bankenblokken staan gericht op het liturgisch meubilair. Architect en kerkenraad kozen hier voor een gelijkwaardige opstelling. De tafel staat in het midden, aan weerszijden hebben het doopvont en de kansel een plaats gekregen.⁴²³ Elk liturgisch meubelstuk staat vrij in de ruimte. Een hoog venster boven de eenvoudige houten kansel op een betonnen voet symboliseert het licht van boven, terwijl een zijwaartse venster met appliqué glas-in-betonvulling naar ontwerp van glazenier J. van den Broek het doopvont belicht. Het in hoogte in te stellen doopvont is door de architect geschonken en bestaat uit een ruw bewerkte natuurstenen ‘’schaal’’ op een marmeren basement.⁴²⁴ Voor de avondmaalsviering kon de vaste tafel aan drie zijden verlengd en verbreed worden. Het avondmaal werd in de periode na de ingebruikname slechts eenmaal per kwartaal gevierd.

In hetzelfde jaar dat de Maranathakerk in gebruik werd genomen, verschenen de Richtlijnen voor kerkbouw van sectie kerkbouw van de Werkgroep voor Liturgie, als uitgave van de deputaten Kerkopbouw.⁴²⁵ De grote lijnen van Ingwersens ideeëngoed zijn hierin duidelijk waarneembaar, al gaf men in de Richtlijnen een voorkeur aan een onderscheid tussen het ‘’bedieningscentrum’’ en de rest van de kerkzaal. De preekstoel zag men voornamelijk als een praktisch meubelstuk, want ‘’de Woordbediening hoort historisch en principiële thuis bij de tafel’’. Uitgebreid wordt ingegaan op de voor- en nadelen van de verschillende mogelijkheden van communiceren, zoals de traditionele tafelviering, de staande viering, de viering aan communiebanken en de bankenviering. De sectie Kerkbouw raadde aan het gebouw niet toe te spitsen op slechts één wijze van viering.

Volgens theoloog K.W. de Jong bracht de invalshoek van Ingwersen een verandering in het denken over liturgie binnen de Gereformeerde Kerken teweeg.⁴²⁶ Door de mens in de kerk centraal te stellen verschoof het denken in de richting van de plaats van de kerk in de samenleving. In dezelfde tijd publiceerde het GSI het rapport Veranderend Tij (1961-1962) over de gevolgen van de structurele veranderingen in de Nederlandse samenleving voor de positie en het functioneren van de Gereformeerde Kerken.⁴²⁷ Onder invloed van de groei van expansiegebieden en uitbreidingswijken deed zich eveneens de behoefte aan wijkgemeenten voor.⁴²⁸ De sociologische inzichten leidden tot een liturgische bezinning die met de synode van Apeldoorn (1961-1962) van start ging.⁴²⁹ Een vijftal deputaten kreeg de opdracht advies uit te brengen over de orde van dienst. Twee andere deputaten bestudeerden een frequentere viering van het avondmaalsviering en een herziening van de liturgische formulieren en gebeden.

Het liturgisch vernieuwingsproces, dat begon op lokaal niveau in de classis Zutphen en de gereformeerde kerk van Heemstede kreeg vanaf 1962 landelijk bekendheid door een serie

⁴²² Steensma 1986a, 105-107. Zie ook: Overbosch 1964b, 1364-1376; Van der Harst 2000, 67-70; <http://www.nijmegen.nl/gns/index/mon/index.asp>

⁴²³ Overbosch 1964b, 1364-1376. Opvallend detail op de foto's van het liturgisch centrum van de Maranathakerk behorende bij dit artikel is dat achter de tafel een stoel staat opgesteld.

⁴²⁴ Overbosch 1964b, 1372. Overbosch was van mening dat de Maranathakerk toch weer een preekkerk is geworden. Zo uitte hij kritiek op het opvijzelbare doopvont dat hij een wat armelijk en aanvechtbaar compromis'' vond dat ‘’alleen de ‘gezetten’ kerkganger bevredigt, die aan ‘zichtbaarheid’ hangt’’. Ook had hij ter bevordering van de mobiliteit en het praktisch gemak bij het uitbreiden van de avondmaalstafel liever ten dele stoelen in plaats van banken gezien.

⁴²⁵ Kuyper 1911, 110-111. Zie ook: De Jong 1986, 154.

⁴²⁶ De Jong 1996, 215.

⁴²⁷ De Jong 1996, 233. Het in 1954 opgerichte Gereformeerde Sociologische Instituut werd financieel gesteund door de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijk Gereformeerde Kerk en verrichtte tot het begin van de jaren 1970 kerkelijk sociologisch onderzoek naar onder meer de gereformeerde kerkbouw.

⁴²⁸ Zie ook: Kaajan 1988, 177-205.

⁴²⁹ De Jong 1996, 224-230. Ook qua kerkelijke oriëntatie betekende de synode van Apeldoorn een keerpunt; men zocht meer contact met de hervormden, terwijl de contacten met de christelijke gereformeerden en de vrijgemaakten stakten.

televisiediensten vanuit Heemstede.⁴³⁰ Tijdens deze diensten ondersteunde bijvoorbeeld een kinderkoor de gemeentezang, vond een doopbediening en zelfs een avondmaalsviering plaats. Gebundeld in één Deputaatschap Eredienst volgde een periode van overleg over de orden van dienst zoals gepresenteerd in de liturgische experimenten en de frequentie van het avondmaal. Uiteindelijk besloot men tot het afzwakken van een principiële twee-eenheid tussen prediking en avondmaal en bood men ruimte aan een oecumenische invulling. Na de goedkeuring van het liedboek Honderdnegentien gezangen en het Rapport eredienst Generale Synode Middelburg 1965 verscheen in 1966 Orden voor de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland. In 1973 resulteerde een interkerkelijk initiatief van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken, de Remonstrantse Broederschap en de Evangelisch Lutherse Kerk tot het Liedboek voor de kerken.

Ook op het gebied van kerkinrichting is terug te zien dat Kuypers ideaalbeeld in de jaren vijftig en zestig gemeengoed werd. Veel nieuwe gereformeerde kerken kregen een liturgisch centrum, een met enkele treden verhoogd podium waarop behalve de kansel het doopvont en de avondmaalstafel een sprekende plaats in het interieur innamen.⁴³¹ Dit gebeurde vooral bij plaatselijke kerken die zich qua liturgie verwant voelen met de ‘middenstromingen’ van de Hervormde Kerk. Tegelijkertijd ontstond er een toenemende behoefte architectonisch verantwoorde kerken te bouwen en deze te voorzien van kunstwerken.

Rond 1956 zag de gereformeerde Contactkring ‘Kerk en Kunst’ het licht. Zij richtte zich op de uitgave van publicaties over kerkbouw en het bevorderen van contacten tussen bouwcommissies en architecten en kunstenaars. Direct na de oprichting vonden enkele gesprekken plaats met leden van de Werkgroep voor Liturgie; ondanks hun gedeelde belangstelling hebben deze niet tot een samenwerking geleid. Ook pleitte deze groep voor een landelijke, door de synode ingestelde adviesraad om de bewustwording over de kerkbouwproblematiek te stimuleren. Illustratief is de uitgave van het boekje Aspecten van kerkbouw (1961) onder redactie van de gereformeerde filosoof C.A. van Peursen, waarin aandacht wordt besteed aan ontwikkelingen binnen de gereformeerde liturgie, toegepaste kerkelijke kunst, kerkmuziek en kerkarchitectuur. In zijn bijdrage ‘Wij bouwen een kerk’ maakt de Rotterdamse wederopbouwarchitect L. de Jonge (1919-2009) zich zorgen over de eigentijdse gereformeerde kerkbouw.⁴³² ‘Honderd-en-zeventig gereformeerde kerken zijn er na de oorlog gebouwd. En daarvan zijn er maar zeer weinige die werkelijk spréken tot de mensen van deze tijd, die en sterk en waarachtig teken zijn van Gods majesteit en liefde in de razende wereld van vandaag. Vele herinneren trouwens sterk aan de ‘kerken’ welke voor de oorlog verrezen (...).’⁴³³ De Jonge was van mening dat in het ideale gereformeerde kerkgebouw de ruimtelijke kwaliteiten van de basiliek (‘gerichtheid op’) en de centraalbouw (‘samenzijn van de gemeente’) gecombineerd moesten worden. In deze ongedeelde van kunst voorziene ruimte zou de kerkganger zich vooral geborgen voelen. En dat betekende geen grote blank-glazen wanden, geen toegevoegde galerijen of zijbeuken en zij-ingangen, zoals in veel gereformeerde kerken uit deze periode te zien is.

De Jonge sprak zich uit voor een ruimte waarin Woord en sacrament een eigen plaats hebben. De avondmaalstafel mag niet slechts een symbolische functie hebben. Daarom prefereerde hij het wekelijks gebruik van een aparte ‘opperzaal’ waarheen men opging om het avondmaal te gebruiken. Ook zag hij mogelijkheden voor het afzonderlijk in de ruimte op te stellen doopvont indien de gemeente bereid is zich hieromheen te scharen. De Jonge onderschreef het belang van de ontmoetingsruimte, die idealiter vóór en niet achter of onder de eigenlijke kerkruimte ligt. Het orgel diende volgens hem een eigen plaats te krijgen aan de achter- of zijwand, als instrument om de zang van gemeente en koor te ondersteunen. In 1965 bouwden De Jonge de samen met zijn vader Jan (1887-1965) ontworpen Triomfatorkerk in de Utrechtse wijk Kanaleneiland-Zuid. (afb. 49) Aanvankelijk deelden de hervormde en de gereformeerde geloofsgemeenschap in deze wijk hun kerkgebouwen. De met een schuin dak à la Ronchamp overdekte kerkruimte is ingericht met twee bankenblokken die op dezelfde hoogte staan als het liturgisch meubilair. De Jonge heeft zijn theoretische standpunt over een ruimtelijke scheiding van Woord en sacrament hier niet geheel kunnen realiseren: het lage grintbetonnen doopvont is niet apart geplaatst. Bijzonder voor de gereformeerde

⁴³⁰ De Jong 1996, 245-247.

⁴³¹ Steensma 2005, 235.

⁴³² De Jonge s.a. [1961], 67-74.

⁴³³ De Jonge s.a. [1961], 67-68.

kerkbouw is dat de gehele lengte van de zijbeuk permanent wordt benut als ruimte voor een tientallen meterslange avondmaalstafel.

Wat de bouwstijl betreft, waarschuwde de Jonge voor historiserende vormen. ‘Want de kerk is niet alleen iets van het verleden, maar vooral is ze de kerk van vandaag en de toekomst (...) Zij zal daarom bewust de moderne tijd aanvaarden als Gods tijd. (...) maar dat betekent wèl: het vormgeven aan een waarde voor alle tijden in de taal van deze tijd – in een uiterste van soberheid en stille eenvoud.’⁴³⁴

De architect Sj. Wouda was eveneens lid van de Contactkring en schreef een bijdrage over de kerk en de nevenruimten. Volgens Wouda voldeden kerkelijke centra met hun keur aan nevenzaaltjes aan een behoefte aan gemeenschapsleven in de periferie van de grote steden. Hij had echter moeite met de burgerlijke uitstraling van dergelijke complexen, waarbinnen de kerk dreigde overwoekerd te raken. Om de waardigheid van de kerkelijke functie te behouden, stelde hij voor om de kerkzaal in verdiepingskerken van buitenaf toegankelijk te maken. Bij kerken met nevenruimte naast of achter de kerk raadde hij aan de nevenruimten ondergeschikt te laten zijn aan de kerkruimte zelf. Tot slot zag hij voordelen in een ‘samenstel van kerk en nevenruimten’, zodat ruimten zowel voor kerkelijke als burgerlijke functies konden worden gebruikt. Een weliswaar niet door Wouda genoemd hoogtepunt van multifunctionaliteit betreft de gereformeerde Woestduinkerker (1957) in Amsterdam van de architecten A. Meyer en T.H. van der Zee. Hier kon de kerkzaal onder meer worden omgebouwd tot een goed geoutilleerde gymzaal. Diende de kerkruimte als filmzaal dan draaide men eenvoudigweg de psalmborden om zodat de tekst ‘niet roken’ verscheen. Tot slot adviseerde Wouda ook kennis te nemen van ontwikkelingen buiten de protestantse kerken, zoals beschreven in Nederlandse kerkbouw op een keerpunt [1959] van de katholieke jurist A.J.J.M. van Rooy. (Zie: Hst. 4.5.12)

10.5 Overwegingen bij kerkbouw (1967)

In 1967 vond het Bureau Generale Deputaten voor Kerkopbouw het tijd voor een grondige herziening van de Richtlijnen voor kerkbouw en publiceerde een brochure met de minder strikte titel Overwegingen bij kerkbouw.⁴³⁵ Doel van het rapport was bij te dragen aan een bewustwording bij zowel gemeenten als architecten van de kern van de activiteiten die zich in het gereformeerde kerkgebouw afspeelden. Op basis van dit bewustzijn kon in samenwerking tussen de gemeente en de architect een programma voor het bouwen van een kerk worden opgesteld. De kerk werd niet langer als ‘sacraal’ aangeduid, maar nog steeds als een huis gezien. Opvallend is dat de kerkelijke architectuur als een vorm van kunst werd getypeerd. De opstellers bleven het onderscheid tussen de in- en uitwendige functie van het kerkgebouw benadrukken. In de kerk zou de gemeente God ontmoeten. Dit proces kon zich pas voltrekken zich wanneer de kerkganger de ruimte kreeg om niet alleen te kijken en te luisteren, maar ook actief deel te nemen aan de eredienst. De brochure waarschuwde tegen het aanpassen van de kerkarchitectuur aan de liturgiebeleving van een bepaalde tijd. ‘Het afrekenen met de theatergedachte eist voorts, dat geen apart ‘liturgisch centrum’ wordt ontworpen, maar een kerkruimte, die als geheel één liturgisch centrum is, waarin alles op zinvolle wijze is gerangschikt, in en over de gehele ruimte een eigen plaats en vorm heeft gekregen.’⁴³⁶ Opvallend is dat de literatuurlijst verwijst naar boeken over hervormde en katholieke kerkbouw en tevens Duits- en Engelstalige publicaties vermeldt.

In Overwegingen bij kerkbouw zag men het exterieur van de kerk als een manier om de relatie van de gelovige met de wereld te verduidelijken. Dit bleek met name uit het gewenste onderscheid tussen het kerkgebouw en de nevenruimten. Een verdiepingskerk, waarbij de kerkzaal boven de nevenruimten is gebouwd, raadde men af. Als belangrijk facet van de gereformeerde kerkbouw zag men de afzondering van de kerkelijke gemeente. Het kerkgebouw diende te noden tot binnentreden, maar ook wereldse invloeden buiten te houden zodat er sprake kon zijn van concentratie die noodzakelijk is voor de ontmoeting tussen God en de gemeente. De ontmoetingsruimte met de toegang tot de kerkruimte symboliseerde hierbij de harmonische overgang van de sfeer van elke dag naar die van de eredienst. Voor de gereformeerde liturgie was de eenheid in de ongedeelde ruimte van belang. Dit betekende dat een uitgebouwd koor als liturgisch centrum niet voldeed. De voorkeur ging uit naar

⁴³⁴ De Jonge s.a. [1961], 73.

⁴³⁵ Overwegingen 1967. Het betreft hier een herziene vorm van een eerdere gestencilde uitgave.

⁴³⁶ Overwegingen 1967, 7.

een royaal bedieningscentrum zodat de avondmaalstafel, die zowel gebruikt werd voor het avondmaal als voor de bediening van het Woord, toegankelijk voor de gemeente was. Geadviseerd werd het avondmaalsservies alleen ten toon te stellen tijdens de viering van het avondmaal.

Met het oog op veranderende liturgische inzichten in de toekomst diende bij de bouw van een kerk rekening gehouden te worden met alle verschillende wijzen van de viering van het avondmaal in een gereformeerde kerk (zoals communiceren aan één of meerdere tafels, staand communiceren, communiceren in afzonderlijke communiebanken). De preekstoel zag men als een typisch meubelstuk voor grotere kerken en diende bij voorkeur uitsluitend voor de preek. Het doopvont mocht het bedieningscentrum niet domineren noch het uitzicht op de tafel belemmeren. Gezien de oude traditie vond men de hoofdingang eveneens een zinvolle plaats voor het doopvont. De zitplaatsen voor de ambtsdragers hoorden niet langer thuis op het bedieningscentrum. Het rapport gaf geen aanwijzingen over het bankenplan. Het was van belang dat de gemeente deel uitmaakte van de ongedeelde ruimte. Vanwege de mogelijkheid tot vrije indeling hechtte men nu meer waarde aan stoelen in plaats van banken.

Bijzondere aandacht besteedden de opstellers van het rapport aan de omgeving van het kerkgebouw.⁴³⁷ Bij de keuze van een bouwterrein diende men zich tijdig op de hoogte te stellen van de stedenbouwkundige ontwikkelingen en de ligging van bestaande kerkgebouwen. Voor een goede parochievorming was het van belang dat met infrastructurele barrières rekening werd gehouden, het kerkgebouw diende voor alle gemeenteleden goed bereikbaar te zijn. Het verdiende aanbeveling de architect bij de terreinkeuze te betrekken. De voorkeur ging uit naar een ‘rustige, zo mogelijk door groenstroken en/of waterpartijen gemarkeerde plaats’ in de nabijheid van een gemeentelijke parkeerterrein. Liever een onopvallende kerk op een representatief terrein dan een dominerend gebouw in het stadsbeeld. Een kerkgebouw zonder toren vormde daarom geen bezwaar.

10.6 Kerkelijke centra en oecumenische kerkbouw

Na de verschijning van de Orden voor de eredienst, het Liedboek en de Overwegingen bij kerkbouw in de tweede helft van de jaren 1960 verstomden de liturgische discussies rondom de kansel en de avondmaalstafel. Onder invloed van de toenemende secularisering, individualisering en vrije tijd zagen kerkelijke opdrachtgevers de kerk steeds meer als een gemeenschapsruimte, waar het mogelijk was elkaar te ontmoeten en gezamenlijk activiteiten te ondernemen.⁴³⁸ De kerkzalen in de nieuwe kerkelijke wijkcentra kregen een kleinere, menselijker schaal. De kerkruimte vulde men bij voorkeur met diagonaal geplaatste stoelen, waardoor het gemeenschapsgevoel werd versterkt. Zolang aan de akoestische eisen was voldaan, had men aan hoge kerkzalen geen behoefte. Liever besteedde men geld aan een ontmoetingshal voorzien van koffiekeuken, garderobe en toiletten, maar vooral aan nevenruimten die onder of naast de kerkzaal werden geprojecteerd. Harmonica- of andersoortige schuifwanden scheidde de kerkzaal van de ontmoetingsruimten, die dikwijls waren voorzien van een podium. Sommige gemeenten hadden geen moeite met multifunctioneel gebruik van de kerkruimte zelf. Hier vormde de kerkzaal niet alleen de entourage voor de eredienst, maar ook voor niet kerkelijke activiteiten als filmavonden, danses of exposities. De functiewisseling van de kerkzaal vergde een nieuwe eigenschap van het liturgisch meubilair; het diende bij voorkeur mobiel of licht te worden uitgevoerd. Ook kozen gemeenten ervoor de nevenruimten te verhuren aan politieke partijen, vredesgroepen en buurtorganisaties. Geleidelijk verschoof de identiteit van het kerkgebouw van een kerkelijke naar een meer sociale functie. Kerkelijke gemeenten, soms van verschillende denominaties, werden uitgenodigd om een kerkzaal in te richten in een algemeen wijkcentrum.⁴³⁹ Een van de achterliggende ideeën hiervan was een kostenbesparing. De noodzaak tot bouw van meer vergaderzalen leidde ertoe dat meestal niet meer dan dertig procent kon worden bespaard.⁴⁴⁰ Vormen van daadwerkelijke oecumenische kerkbouw zijn te vinden in Oostelijk Flevoland, zoals De Hoeksteen (1971) in Swifterband naar ontwerp van H.Th. Oudejans (1928-1992). (afb. 50)

De processen van ontzuiling en ontkerkelijking die zich voordeden vanaf het einde van de

⁴³⁷ Overwegingen 1967, 37-38.

⁴³⁸ Jonker 1986, 161-163. Opvallend is dat een aantal architecten kiest voor een verbinding tussen de kerkelijke bouwvolumes en de natuur. Glaswanden zowel in de kerkzaal als in de zaalruimten bieden uitzicht op door tuinarchitecten vormgegeven binnenplaatsen.

⁴³⁹ Aalbers 1986, 178.

⁴⁴⁰ Endedijk 1994, 63.

jaren 1960, brachten grote veranderingen in het religieus leven in Nederland. Met de overname van het maatschappelijke en sociaal-culturele werk door de overheid verschrompelde de sociale identiteit van de kerken in belangrijke mate. Het doordeweekse sociale netwerk rondom de kerkgangers desintegreerde en rond 1970 hadden steeds minder mensen een reden om de kerk buiten de zondagsdiensten te bezoeken. Uiteindelijk deden de toename aan vrije tijd en de voortschrijdende individualisering menigeen beslissen de zondag op een niet-kerkelijke wijze in te vullen.

Een uniek voorbeeld van een kerkelijk centrum dat zich volledig ondergeschikt heeft gemaakt aan zijn stedelijke omgeving vormt De Nieuwe Stad (1973) van C. van der Bom en Ingwersen. Gehuisvest onder de betonnen parkeergarage Glijphoeve in de Bijlmermeer lijken we hier te zijn teruggekeerd in de tijd van de schuilkerken. (afb. 51) Onder invloed van de ontkerkelijking was voor dit nieuwe stadsdeel, dat een utopie van humaniteit zou blijken, slechts één - gereformeerde - kerk gepland. Eenmaal verlaten door de gereformeerde gemeente die in 1993 met vier andere kerkelijke genootschappen naar een volwaardig kerkgebouw ontworpen door het architectenbureau Lafour en Wijk verhuisde, doen de zalen in de Glijphoeve nog steeds dienst voor religieuze bijeenkomsten van verschillende migrantenkerken.⁴⁴¹

⁴⁴¹ De nieuwe Nieuwe Stad (1993) is eigendom van de Evangelische Broeder Gemeente, de Evangelisch-Lutherse Gemeente, de Protestantse gemeente te Bijlmermeer en de Rooms-katholieke parochie 'De Graankorrel'. In 2007 opende in de Bijlmer het 'kerkverzamelgebouw' De Kandelaar, dat wordt gebruikt door vijftien Amsterdamse migrantengenootschappen.

Deel III De relatie tussen kerk- en stedenbouw (1839-1940)

Inleiding

De situering van kerken speelde al rond 1600 een rol in de ideeën over de inrichting van Nederlandse steden. (afb. 1) Simon Stevin (1548-1620) gaf zijn ideale stad een rechthoekig stratenpatroon volgens de Romeinse dambordstructuur. De symmetrie diende hier als een organiserend principe van functies. Zo bracht Stevin een hiërarchische ordening aan tussen verschillende voorzieningen als het paleis, het stadhuis, de universiteit, de markt en de kerk. Centraal plaatste hij een hoofdkerk die wordt omringd door een viertal kleinere kerken. De praktisch ingestelde ingenieur zag het liefst elke gereformeerde Hollandse burger op eenzelfde afstand van een kerk wonen. Interessant is dat ondanks latere kerkhistorische ontwikkelingen deze stedenbouwkundige visie op het kerkgebouw tot ver in de twintigste eeuw actueel zou blijven.

Hst. 11 De ligging van kerken in steden en dorpen (1839-1940)

11.1 Nieuwe kerkgebouwen in het stedelijk weefsel (1839-1870)

In 1839 gaf de overheid de afgescheidenen voor de eerste maal toestemming tot het bouwen van een eigen kerk. Ze kozen voor eenvoudige zaalkerkjes op goedkope en goed bereikbare locaties aan de rand van het dorp of de middelgrote stad.¹ Kenmerkend is dat de kerkzaaltjes vaak pal achter woonhuizen werden gebouwd, waarbij het huis als pastorie diende.² In steden kregen de kerkjes dikwijls een inpandige ligging te midden van de stadsbebouwing. Qua uitstraling herinneren deze bescheiden gebouwtjes aan de eerdere schuilkerken; ze manifesteren zich nauwelijks in de dagelijkse omgeving.

Een geheel andere rol speelden de katholieken die vanaf het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 actief deelnamen aan het uitdijen van de negentiende-eeuwse stad. Na het slechten van de stadswallen ontstond er ruimte voor nieuwe wijken. Voor het eerst konden de Nederlandse bisschoppen gevolg geven aan de opdracht van het Concilie van Trente om in het kader van een kerkprovinciedekkende zielzorg territoriaal begrensde parochies op te richten.³ Om te voorkomen dat kerkgenootschappen elkaar zouden hinderen, bepaalde de Wet op de Kerkgenootschappen van 1853 dat "Elke oprigting of inrigting van een gebouw tot uitoefening van de openbare godsdienst, binnen den afstand van tweehonderd ellen van een bestaande kerk, vereischt in het belang der openbare orde een onderzoek omtrent de plaats van vestiging."⁴ Ten aanzien van eisen aan de openbare ruimte, bouwhoogtes, rooilijnbepalingen of eventuele esthetische voorwaarden, zoals oriëntatie, bouwstijl en materiaalgebruik, hanteerde elke gemeente een eigen bouwverordening.⁵ Vermoedelijk werkte deze wetsbepaling vooral preventief. Kerkgenootschappen die een kerk wilden stichten, zochten locaties die niet te dicht in de buurt van bestaande kerken lagen. De situering (en dikwijls ook de plattegrond) van nieuwe kerken was bovenal afhankelijk van beschikbare en vooral betaalbare percelen.⁶

In de steden was het voor katholieken niet altijd mogelijk het terrein van de schuilkerken voor nieuwbouw te benutten. De pastorale zorg in de nieuwe wijken vroeg bovendien om een uitbreiding van het aantal parochies. Deze combinatie van factoren leidde ertoe dat in de negentiende eeuw katholieke kerken dikwijls aan de rand van de stad werden opgetrokken. Een zeldzaam voorbeeld vormt de ligging van de H. Hartkerk van P.J.H. Cuypers op een ovaal "kerkeilandje" in de middenas van de Amsterdamse Vondelstraat. (afb. 2) In dit rond 1865 opgestelde ontwerp vervulde de katholieke kerkbouwer een driedubbele rol als architect, stedenbouwkundige en (vanwege zijn

¹ De Jong/Van der Ploeg 1993a, 52.

² Van Swigchem 1986a, 17-18.

³ Poelman 1953, 209-213. Volgens Poelman zou pas door de Katholieke Actie van Pius XI en de encyclieken *Mystici Corporis* en *Mediator Dei* van Pius XII de gemeenschapsgedachte tussen herder en kudde die achter het parochiestelsel school, worden benadrukt.

⁴ <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=108&subitem=3418>: Wet op de Kerkgenootschappen 10 September 1853, Stb. 102. Deze wet is bij de totstandkoming van de Wet op de Openbare Manifestaties van 1988 komen te vervallen. Archiefonderzoek bij kerkgenootschappen zou moeten uitwijzen in hoeverre dergelijke onderzoeken daadwerkelijk plaats hebben gehad of dat er eerder sprake was van een preventieve werking.

⁵ De Klerk 2008, 189. Het in kaart brengen van de gemeentelijke eisen zou een nieuw licht kunnen werpen op de kerkbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw.

⁶ Oxenaar 2009, 131.

grondbezit) projectontwikkelaar.⁷ De ligging op een middelgroot, door straten omgeven perceel was bij uitstek geschikt voor een georiënteerde situering. Het kerkeiland was al sinds de Middeleeuwen een beproefde ruimtelijke oplossing, die het belang van de kerk accentueerde.⁸ Weinig bekend is dat Cuypers ook ideeën ontwikkelde over de vormgeving van het hervormde kerkgebouw. In zijn stedenbouwkundig plan voor de nabijgelegen Tesselschadestraat (1872-1877), voorzag hij - vermoedelijk ongevraagd - in een ontwerp voor een hervormde kerk, compleet met bankenplan en liturgisch centrum.⁹ (afb. 3) Als gedeeltelijk eigenaar van de grond had Cuypers belang bij invulling van deze landerijen. De preekkerk in de vorm van een amfitheater - een concept dat A. Kuyper pas in 1911 lanceerde en vanaf de tweede helft van de jaren 1920 een ruimere toepassing kreeg - is geprojecteerd op een trapeziumvormig kerkeiland en toegankelijk via twee portalen aan de Stadhouderskade.¹⁰

De architectuurhistoricus en oprichter van het Cuypersgenootschap A.J.C. van Leeuwen wijst op de ontwikkeling van de stedenbouwkundige ligging van Cuypers' eerdere kerken.¹¹ Al bij de St.-Laurentius (1858-1861) in Alkmaar wist de architect het gebouw voorzichtig te isoleren. Om de St.-Catharina (1858-1867) in Eindhoven te oriënteren, combineerde Cuypers in zijn eerste ontwerpen de koorsluiting met een dubbeltorenfront. Aartsbisschop J. Zwijsen had echter weinig op met deze symboliek en het kerkbestuur koos voor een kathedrale stadskerk met een dubbele toren. In de loop der jaren slaagde Cuypers er steeds beter zijn ambitieuze kerkontwerpen in te passen in het stadsbeeld. Van Leeuwen beschrijft Cuypers' vaardigheid om "de willekeur van de locatie en de beperking van de percelering" naar zijn hand te zetten.

11.2 De situering van de kerk in enkele negentiende-eeuwse uitbreidingsplannen

Een enkele maal trachtten de makers van uitbreidingsplannen in de tweede helft van de negentiende eeuw bewust kerkgebouwen in het stedelijk weefsel te incorporeren. In een van de vele uitbreidingsplannen voor Amsterdam stelde de stadsingenieur J.G. van Niftrik (1833-1910) in 1866 een functioneel en sociaal gesegregerde gordel om de stad voor.¹² (afb. 4) In dit ontwerp tekende hij maar liefst vijf nieuwe kerken en een bestaande kerk in. Zoals toen gebruikelijk had elke wijk haar eigen bevolgingsklasse. Een volkspark voorzien van een tweetal kerken, waaronder de katholieke kerk "De Liefde" uit 1786 met haar begraafplaats, en enkele uitspanningslokalen dient als buffer tussen een arbeiders- en een burgerwijk. In de symmetrisch vormgegeven burgerwijk krijgen twee kerken een prominente plaats aan de uiteinden van een zichtas met in het midden een rond plein. Aan de rand van de daarop volgende stervormige villawijk bestemde Van Niftrik een van de drie grote gebouwen - waaronder het geplande museum Willem I - tot kerk. Deze kerk is gesitueerd op een groen kerkeiland langs de Wetering. Het vijfde kerkgebouw ligt aan een groot plein ter hoogte van het huidige Oosterpark en vormt het hart van een wijk die waarschijnlijk voor arbeiders of middenstanders is bedoeld. De hoofdingang is naar de Singelgracht gekeerd. Opvallend is dat Van Niftrik een tweetal wijken van twee kerken voorzag. Hij waardeerde het kerkgebouw niet alleen om zijn esthetisch-symbolische functie (alle vijf kerken krijgen een plaats langs het water), maar ook kwam hij tegemoet aan de religieuze behoeften van de pluriforme Amsterdamse bevolking. Van Niftriks plan werd niet uitgevoerd en het idee van een kerk in een parkachtige omgeving zou pas in de twintigste eeuw terugkeren.

Een echte overdaad aan kerkgebouwen is te vinden in een uitbreidingsplan voor Amsterdam uit 1879 van de aannemer J. Galman.¹³ Hij bedacht een nieuwe stad aan de overzijde van het IJ,

⁷ Zie ook: Von der Dunk 2000, 222. Tekenend voor de koopmansgeest van Cuypers is het feit dat hij het parochiebestuur geen kosten berekende voor het leveren van het ontwerp voor de H. Hartkerk. Waarschijnlijk verdiende hij zijn honorarium terug met de aankleding van de kerk, die geheel werd verzorgd door zijn atelier in Roermond.

⁸ De aanduiding kerkeiland moet niet worden verward met de zeldzame toepassing van een door water omgeven kerkeiland, zoals te zien is in Maassluis, waar de gereformeerden in 1639 op een voormalige schans de Groote Kerk oprichtten.

⁹ Ook voor de Hervormde gemeente in het Brabantse Valkenswaard ontwierp P.J.H. Cuypers een kerk. Deze kleine neogotische kruiskerk werd in 1890 in gebruik genomen. Cuypers nam ook opdrachten aan voor het ontwerpen van een synagoge in Eindhoven (1866) en een Engelse Kerk in Vlissingen (1914), beide gebouwen zijn verloren gegaan.

¹⁰ De Oosterkerk (1882) in Delft naar ontwerp van W.C. Coupijn is een voorbeeld van een laat negentiende-eeuwse T-vormige Gereformeerde kerk met een waaivormig bankenplan.

¹¹ Van Leeuwen 2007, 130, 138-140.

¹² De Klerk 2008, 260.

¹³ De Klerk 2008, 262.

compleet met grachten, ziekenhuis, stadhuis, grote hotels, een koninklijk slot en voor maar liefst zeven kerkgenootschappen kerken en bijbehorende scholen zoals ‘‘Rooms-Katholieke, Nederduitse en Engelse Kerken en scholen’’ en ‘‘Israëliſche, Hoogduitse en Portugese Kerken en scholen’’.

Voor de uitbreiding van Nijmegen tekende de projectontwikkelaar-stedenbouwer L.A. Brouwer (1844-1891) in 1887 twee kerken aan weerszijden van het nieuwe Keizer Karelplein.¹⁴ De keuze voor dit bouwtype is vermoedelijk eerder gebaseerd op een visueel aantrekkelijke symmetrie dan op de noodzaak tot de bouw van twee nabijgelegen kerken in het overwegend katholieke Nijmegen. Na de plotselinge dood van Brouwer in 1891 veranderde men snel de religieuze bestemming in een woonfunctie.

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat stedenbouwkundigen in de periode 1866-1900 vooral in de plannen voor de buitenmuurse ruimte (*extra muros*) oog ontwikkelden voor representatieve gebouwen zoals kerken in het stads- en straatbeeld. Rationeel-esthetisch argumenten bepaalden de situering van de kerken. Ze tonen ook een voorzichtig toenemende rol van de gemeentelijke overheid als verantwoordelijke voor de stadsplanning. De belangstelling voor nieuwe kerkgebouwen in de bestaande binnenmuurse ruimte (*intra muros*) bleef in deze periode beperkt. In het historische centrum werden meer kerken afgebroken dan dat er nieuwbouw plaatsvond. De hervormden hadden een ruime hoeveelheid kerken in de binnenstad, de katholieken herbouwden enkele schuilkerken op de oude percelen en ook gereformeerden schikten hun kerken veelal achter of binnen de bestaande gevelwand.¹⁵

11.3 Kerken in stedelijke arbeiderswijken (1870-1900)

In de periode 1870-1900 ontstond in de grote steden de eerste grootschalige stadsuitleg met een regelmatig netwerk van straten, zoals de Haagse schilderswijk, de Kinkerbuurt en de Pijp in Amsterdam en het Oude Westen en het Oude Noorden in Rotterdam.¹⁶ Vanwege de slechte kwaliteit van de hoge op smalle kavels gebouwde alkovenbouw - huurwoningen waar nauwelijks zonlicht binnenkwam en de kindersterfte hoog was - worden deze arbeiderswijken ook wel revolutiebouw genoemd. Hier draaide de samenwerking van grondexploitanten, huizenbouwers en hypotheekbanken om speculatie en goedkope woningbouw; de planning van kerken, overheidsgebouwen of gemeenschapsvoorzieningen speelde geen rol. In de regel zag het naburige kerkbestuur of het bisdom zelf dat de nieuwe wijk een eigen kerkgebouw behoeftte. Men zocht vervolgens contact met de grondeigenaar of -exploitant en bemachtigde percelen die deel uitmaakten van bouwblokken. Gezien hun geringe betrokkenheid bij de bestemming van de grond, verstrekten gemeente- of stadsbesturen waarschijnlijk zonder problemen vergunningen voor de bouw van kerken in deze wijken. Dikwijls vormden de willekeurig ingebouwde kerken de enige onderbreking van de gevelwanden in de eentonigheid van langgerekte straten.

Soms was het mogelijk het ontwerp van het stadsbeeld af te stemmen op een kerkelijke bestemming en zochten kerkbesturen naar een perceel aan een kruising, die ook de ruimte tot een plein bood.¹⁷ Zo bouwde Cuypers in de nieuwe Spaarndammerbuurt in Amsterdam de Maria Magdalenakerk (1891, gesloopt in 1968) op een opvallend driehoekige perceel langs de spoorlijn naast de Haarlemmerhouttuinen.

De hervormden die in de tweede helft van de negentiende eeuw over voldoende kerkruimte in de binnenstad beschikten, zagen zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en het samengaan van de afgescheiden en de dolerenden geconfronteerd met een expansiedrang van hun katholieke en gereformeerde stadsgenoten. In Amsterdam stichtten de hervormden na de bouwexplosie van de Gouden Eeuw pas in 1878 een nieuwe kerk.¹⁸ Met de bouw van de Koepelkerk aan de Stadhouderskade - één blok dichterbij de Vondelstraat dan de locatie waar Cuypers een hervormde

¹⁴ De Klerk 2008, 212.

¹⁵ Van Swigchem 1986a, 16-23.

¹⁶ De Klerk 2008, 238.

¹⁷ Zie ook: Von der Dunk 2000, 225. Von der Dunk wijst op de minder gunstige financiële omstandigheden zoals het ontbreken van rijke parochianen in de nieuwe stadswijken die een snelle voltooiing van het geplande decoratieschema vertraagden. Deze sociaal-economische factor is tevens van invloed geweest op de architectuur (sobere vormgeving, goedkope bouwmaterialen, voorlopig geen toren, doopkapel etc.). Mogelijk heeft dit ook effect gehad op andere onderdelen van het bouwproces, zoals de keuze van een bouwterrein, architect of de aankleding van het kerkelijk erf.

¹⁸ Endedijk/Vree 2002b, 12, 14.

kerk had gedacht - wilde men het driehonderdjarig jubileum van de overwinning van de Reformatie in de stad herdenken. De fondsenwerving van het project verliep echter moeizaam. Predikant J.P. Hasebroek probeerde in 1882 in een brochure Een nieuwe kerk in een nieuwe buurt potentiële donateurs te prikkelen door te wijzen op de nabijgelegen Vondelkerk die al in 1873 geconsacreerd was. Twee jaar later kon de Koepelkerk in gebruik worden genomen.

Pas in 1893 volgde de tweede hervormde kerk net buiten de oude omwalling: de Muiderkerk (1892, op de toren na afgebrand in 1989) bij de Muiderpoort. Deze kruiskerk met een markante toren naar ontwerp van de architect G.W. Vixseboxse lag aanvankelijk aan de in 1866 aangelegde (oude) Oosterbegraafplaats. Over het algemeen bouwden de hervormden, net als verschillende andere protestantse denominaties in Amsterdam, wijklokalen voor bijbellezingen en catechisatie om tegemoet te komen aan de pastorale behoeften in de nieuwe wijken. Met de prominente ligging en de dure architectuur van de Muiderkerk reageerden de hervormden vooral op de ‘‘bouwwoede’’ onder de gereformeerden.¹⁹

Onder leiding van A. Kuyper manifesteerden de dolerenden zich steeds duidelijker in de stad. Naast de in het centrum gelegen Keizersgrachtkerk en de Boomslootkerk bouwden zij van 1888 tot 1892 in de nieuwe stadsuitbreidingen drie kerken: de Raamkerk in West (E.G. Wentink), de Funenkerk in Oost (Tj. Kuipers) en de zonder architect gebouwde Buiten-Amstelkerk aan de Albert Cuypstraat. Qua grootte en ligging sprak de neorenaissancistische Funenkerk (afgebroken in 1975) aan de Zeeburgerstraat het meest tot de verbeelding. De kerk en de aangebouwde pastorie vormden een *landmark* op de landtong tussen de Nieuwe Vaart en de Singelgracht. (afb. 5)

Uit deze stedelijke kerkbouwgeschiedenis blijkt dat - hoewel er in de tweede helft van de negentiende eeuw geen sprake was van een bewuste kerkelijke planologie - de geloofsgemeenschappen elkaar wel in de gaten hielden en streefden naar een zichtbare representatie in de stedelijke uitbreidingen. Dit beeld past in het patroon van de verzuilde samenleving die in deze periode ontstond. De opkomst van de moderne stadsontwikkeling had echter niet alleen te maken met politiek-bestuurlijke, sociaal-economische en culturele factoren; vooral het begin van de sociale wetgeving is van invloed geweest.²⁰ Naast stadsbesturen, grondontwikkelingsmaatschappijen, spoorwegmaatschappijen en andere belangengroepen bemoeiden sociale hervormers zich met de ontwikkeling van de steden. Krotopruijing en vervangende nieuwbouw met betere hygiënische voorzieningen zouden het lot van de arbeiders verbeteren. In liberale en confessionele kringen zag men goede en betaalbare woningen, eventueel aangevuld met een bewaarschool, als een mogelijkheid het opkomende socialisme te onderdrukken.²¹ Zowel de aanvoerder van de antirevolutionairen A. Kuyper als de mannen van de Katholieke Sociale Actie pikten deze ideeën op en streefden naar een sociaal actieve politiek op christelijke grondslag. Mede dankzij hun invloed, maar vooral door de sociale bevoegdheid van de hervormde minister van Binnenlandse Zaken, H. Goeman Borgesius, stelde de overheid in 1901 de Woningwet in werking. Deze verplichtte gemeente- en stadsbesturen zich bezig te houden met serieuze volkshuisvesting binnen een planmatige stadsontwikkeling. Vanaf dit moment interesseerden ook gemeentelijke overheden zich voor het opnemen van kerkgebouwen in stedenbouwkundige plannen. De instelling van de Woningwet vormde dus het begin van de planologische geschiedenis van de kerkbouw in Nederland. Niet langer was alleen binnenkerkelijke besluitvorming bepalend voor het proces van kerkbouw.

11.4 Nieuwe kerken in het dorpsbeeld (1839-1930)

In vergelijking tot de steden had men in de dorpen in de tweede helft van negentiende eeuw in mindere mate te maken met een uitdijende bevolking. Toch had ook hier de emancipatie van de gereformeerden en de katholieken effect op de bebouwing. De eerste kerkgebouwen van de afgescheiden gemeenten waren meestal onopvallend qua karakter en ligging.²² Op goedkope locaties, zoals achteraf gelegen straten bouwde men schuilerkerkjes die in de straatwand zijn opgenomen. In enkele gevallen verrees er een afgescheiden kerk in het centrum van het dorp, dichtbij de hervormde kerk, zoals in Boskoop en Nieuwveen. Op het platteland koos men voor schuurvormige kerken die schuilgingen achter een forse boerderij of pastorie. Ook kwam hergebruik van voormalige religieuze

¹⁹ Bank/Van Buuren 2000, 377.

²⁰ De Klerk 2008, 14-15.

²¹ De Klerk 2008, 97.

²² Van Swigchem 1986a, 16-17.

gebouwen voor, zoals een kloosterkapel, een doopsgezinde kerk of een synagoge. Vanaf 1841 verwierven de afgescheidenen het recht op openbare bijeenkomsten en een eigen kerkgebouw. Langzamerhand durfde men opvallender locaties in het dorpsbeeld te kiezen, zoals aan het einde van een zichtas of terugliggend van de rooilijn zodat een kerkpleintje ontstond. Een vroeg voorbeeld van de erkende religieuze pluriformiteit vormt de situering van kerkgebouwen in de veenkolonie Musselkanaal. Op ruime kavels langs het kanaal - op gelijke afstand van elkaar - verzezen hier tussen 1858 en 1914 achtereenvolgens een hervormde, een katholieke kerk en een gereformeerde kerk.

Ook in de dorpen waar hervormden over de centraal gelegen kerken konden blijven beschikken, hadden de gereformeerden en de katholieken rekening te houden met de Wet op de Kerkgenootschappen. De lagere grondprijzen en de bereikbaarheid dwongen hen dikwijls naar de rand van de bebouwing. In het geval van restitutie van het kerkgebouw aan de katholieke meerderheid belandden de hervormden op hun beurt aan de periferie. Door onderlinge grondverkoop kon het ook voorkomen dat beide kerken vlakbij elkaar kwamen te liggen, zoals in Angeren het geval is. In het nabijgelegen Huissen, dat tijdens de Reformatie tot het katholieke hertogdom Kleef behoorde, wisten de protestanten al in de zeventiende eeuw een perceel pal achter de katholieke kerk te verwerven.

Dankzij de stichting van een school en een kerk groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw menig gehucht uit tot een dorp. De kerkelijke voorzieningen trokken op hun beurt weer nieuwe bewoners aan die zich aan de rand van de bebouwing vestigden. Hierop vooruitlopend, stonden kerken enigszins verdwaald in het landschap, zoals te zien is op een foto van de H. Margaretha Maria Alacoque (1922) naar ontwerp van J. van Groenendael in het Noord-Brabantse De Rips, gebouwd langs de nieuwe Peelautoweg Oploo-Deurne. (afb. 6) Zogeheten ‘vestzakkathedralen’, kleine kerken uitgevoerd met de allure van een kathedraal, gaven katholieke enclaves een religieus hart. Dit schilderachtige dorpsbeeld sloot nog nauw aan bij de visie van middeleeuws georiënteerde architecten als Cuypers en Tepe.

Het ontstaan van een nieuwe kerkelijke gemeente of parochie betekende dikwijls een financiële aderlating voor de oude gemeenschap. Soms vestigde zich een groep van elders afkomstige gereformeerden in een dorp, zoals het geval was bij de ontginning van de moerassen rond het van oorsprong hervormde Halle in de Achterhoek. Zowel de hervormde als de gereformeerde kerken maken hier deel uit van de lintbebouwing. Toen de hervormde kerk te klein werd bevonden, bouwde men in de jaren dertig een nieuwe kerk tussen Halle en de dichtstbijzijnde stad Doetinchem, bij het buurtschap Slangenburg. Net als in de nieuwe stadswijken speelde bij de kerkbouw op het platteland naast de concurrentiepositie tussen de verschillende kerkgenootschappen ook de bereikbaarheid van de kerk een rol.

De stedenbouwkundige J. Janssen onderzocht de samenwerking tussen kerk en overheid bij de stichting van nieuwe parochies in de jaren dertig in de Peelregio.²³ Hij beschrijft de moeizame relatie tussen de internationaal georiënteerde planoloog J.M. de Casseres (1902-1990), die de kerk niet in zijn streekplannen wenste te betrekken, en de katholieke bestuurders voor wie de kerk de natuurlijke spil van de Brabantse cultuur betekende. Uit angst voor een dreigende stedelijke invloed benadrukte de Bossche diocesane Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst de parochie als christelijke factor van de stedenbouw. ‘De katholieke parochie, waarin alle standen en klassen een woonplaats vinden, die niet bestaat uit massa’s tot een troep saamgedreven paupers, en evenmin uit een paar weidse wijken van beter gesitueerden. Hoe lang zal dat verderfelijke liberale systeem nog worden toegepast, dat de scheiding der klassen tot zelfs in de stadswijken doorvoerde?’ schreef rector Van Helvoort in de brochure die deze studiekring in 1933 in reactie op De Casseres’ streekplan publiceerde.²⁴ Het is niet verwonderlijk dat de Studiekring het parochiaal ensemble van kerk, scholen, parochiehuizen, consultatiebureaus en kloosters als een centraal monument in de uitbreidingsplannen zag. Een overlegmodel tussen de overheid, de ontginningsmaatschappij de Nederlandsche Heidemaatschappij en het bisdom voorkwam uiteindelijk dat er kerkbouw plaatsvond zonder rekening te houden met het streekplan. Anderzijds waren ook de overheid en de Nederlandsche Heidemaatschappij gebaat bij een goede planning van kerken en scholen. Deze vergemakkelijkte immers de medewerking van de lokale boerenbevolking. Een enkele maal probeerde de streekplancommissie een ruimtelijk plan op te stellen voor nieuw te bouwen dorpen. Zo ontwierp ir. G. Bolsius voor Boekel een compacte, rechthoekige

²³ Janssen 2006, 86, 90-92.

²⁴ Citaat uit de brochure Katholiek cultuurwerk in Brabant (1933) in: Constantinus 1950, 88.

plattegrond met als kern een dorpsplein, aan de ene zijde voorzien van kerkelijke gebouwen en aan de andere zijde bebouwd met burgerlijke gebouwen zoals het raadhuis, cafés en winkels. Het ontwerp zou echter niet geheel naar de ideeën van Bolsius worden uitgevoerd.

11.5 Religieuze gebouwen in de uitbreidingsplannen voor Amsterdam-Zuid

In zijn eerste Uitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid uit 1904 borduurde H.P. Berlage voort op de middeleeuwse schilderachtige stad met vele geknikte straten en gesloten stadsbeelden. Hij tekende geen openbare gebouwen in, maar schreef in zijn toelichting dat hij openbare gebouwen, waaronder scholen, ziekenhuizen en kerken het liefst aan pleinen zag.²⁵ Een plein zonder openbaar gebouw vond hij zelfs geen plein. Net als bij Brouwers plan voor Nijmegen zag Berlage het kerkgebouw als een stedenbouwkundig element. Volgens de architectuurhistoricus G. Hoogewoud paste Berlage's markante situering van kerken nog in de negentiende-eeuwse traditie van de grote kosmopolitische stad.²⁶ Ook Hausmann gebruikte in zijn herbouwplan van Parijs kerken als oriëntatiepunten. Berlage's eerste plan werd in 1905 goedgekeurd, maar niet uitgevoerd.

Drie jaar later werd Berlage benaderd door de gemeente Den Haag voor een uitbreidingsplan. Nu wist hij de stap naar monumentaliteit te maken. Op het ontwerp - of beter gezegd het "stadsbeeld" - dat hij voor het Gevers Deynootplein in Scheveningen tekende, valt aan de hand van de torenbouw één kerkgebouw te ontdekken. Het vormt een onderdeel van een onregelmatig gevormde gevelwand met verschillende rooilijnen. Dit plan werd evenmin uitgevoerd: het gemeentebestuur bleek uiteindelijk op te zien tegen de vele onteigeningsprocedures.²⁷

In 1915 kreeg Berlage een tweede kans van de gemeente Amsterdam. De Woningwet schreef immers voor dat uitbreidingsplannen na tien jaar dienden te worden herzien. Nu speelde de sociaal bewogen architect in op de nijpende woningnood als gevolg van de economische crisis door de Eerste Wereldoorlog.²⁸ Het stadsbestuur, dat eigenaar was van de te bestemmen gronden, nam hier voor het eerst haar verantwoordelijkheid. Het gaf leiding aan de woningbouw en wist de dynamiek van de markt te beteugelen. Berlage projecteerde openbare gebouwen aan monumentale pleinen, vooral als onderbreking van de brede radiaalstraten. (afb. 7) Hiermee zorgde hij voor afwisseling tussen de gesloten woonblokken en wist hij een esthetische eenheid van straten, pleinen en bebouwing te bereiken. Gezichtsbepalende gebouwen zoals een ziekenhuis, een kerk, een kunstenaarshuis, een station en een kunstacademie zijn in dit plan de hoekstenen van de stedenbouwkundige structuur. In zijn memorie van toelichting gaf Berlage aan op een vijftal plaatsen "die hem om de ligging bijzonder geschikt voorkwamen" kerken te hebben ontworpen.²⁹ Interessant is dat hij vermeldde moeite te hebben het aantal benodigde kerken in te schatten omdat het hem aan "de noodige gevens" ontbrak. Berlage benoemde in de toelichting van de openbare gebouwen slechts één kerk: een rooms-katholieke kerk met pastorie die hij gedacht had op een 2500 m² groot terrein aan de Ferdinand Bolstraat, tegenover de Cornelis Trooststraat. Hoewel dit perceel uiteindelijk niet voor kerkbouw werd benut, bouwden de katholieken in 1924 wel een kerk op een hoek aan de nabijgelegen Hillegaertstraat. Op Berlage's uitbreidingsplan zelf is alleen de besloten ligging van het kerkeiland achter het Victorieplein op de tekening te herkennen.³⁰ Het perceel zou later slechts tot plantsoen dienen. Evenmin werden zijn plannen voor een synagoge "in het verlengde van de Roelof Hartstraat" en een lutherse koepelkerk gerealiseerd. Onduidelijk blijft waar Berlage zijn vijfde kerk had gepland. In 1917 accepteerde de gemeenteraad Berlage's tweede plan op hoofdlijnen.

Zoveel aandacht als er ondanks de crisis van de jaren dertig uitging naar de uitwerking van de bouwblokken, zo weinig is er terecht gekomen van de bouw van de monumentale gebouwen. Wat de vooroorlogse kerkbouw in Amsterdam-Zuid betreft, vormde het gebrek aan geïnstitutionaliseerde communicatie tussen gemeentelijke en kerkelijke overheden een struikelblok in het afstemmen van beide plannen aan beide zijden. De opsplitsing van het uitbreidingsplan in deelplannen, zoals de omgeving van de Rijnstraat en het Vossius Gymnasium, die werden ontworpen door de socialistisch gezinde afdeling Stadsontwikkeling heeft evenmin bijgedragen aan een duidelijk beeld van de

²⁵ Hoogewoud 2002, 227.

²⁶ Hoogewoud 2000, 520.

²⁷ De Klerk 2008, 246.

²⁸ De Klerk 2008, 268.

²⁹ Berlage 1917, 908.

³⁰ Hoogewoud 2000, 520.

spreiding van de kerken. Tevens verschilden de kerkgenootschappen in hun procedures voor de kerkbouw. In deze periode van expansie vormde de Rooms-Katholieke Kerk nieuwe parochies door afsplitsing van bestaande parochies. Vaak benoemde de bisschop een kapelaan van de moederparochie tot bouwpastoor van de dochterparochie. Zo ontstond een lappendeken van parochies, waaraan tot ver in de jaren zestig steeds meer en kleinere kerkelijke territoria konden worden toegevoegd. De hervormden en gereformeerden kenden geen geografisch bepaalde en centraal aangestuurde gemeentevorming; iedere gelovige is het binnen deze genootschappen geoorloofd zich aan te sluiten bij een gemeente of kan een dienst volgen bij een kerk van zijn of haar gading. Deze vrijheid bemoeilijkte de prognose van het aantal benodigde zitplaatsen.³¹ Het ontstaan van nieuwe gemeenten en nieuwe kerken was afhankelijk van initiatieven van predikanten uit naburige gemeenten of kerkleden in de nieuwe wijken. Hun zorg over het verrijzen van nieuwe wijken zonder kerk vormde de belangrijkste drijfveer voor de vooroorlogse kerkbouw.

Vele van de circa negentien in Amsterdam-Zuid verrezen kerkgebouwen kregen een prominente locatie, zoals de O.L.V. Koningin van de Vrede (1924, J. Bekkers) op de hoek van de Hillegaertsstraat en de Pijnackerstraat, en de hervormde Willem de Zwijgerkerk (1931, C. Kruyswijk) aan het einde van de Apollolaan en het begin van de Olympiaweg. (afb. 8) Deze laatste kerk is aan het water gelegen en behoorde tot een complex dat bestond uit een rusthuis, een kosterwoning, een bibliotheek, een polikliniek, een reeks woningen en een wijkgebouw. De bedoeling was de kerkbouw in deze duurdere wijk te financieren met woningen voor leden van de hervormde gemeente en een wijkgebouw.³² Uiteindelijk zijn de kerk en de woningen apart gerealiseerd. Boeyinga kreeg de gelegenheid zijn ontwerp voor de gereformeerde Waalkerk (1936 - gesloopt in 1989) op de kop van een bouwblok aan de IJsselstraat te realiseren. Op de hoek van de Dintelstraat en de Uiterwaardenstraat stichtte de lutherse gemeenschap in 1937 haar door F.B. Jantzen ontworpen Maarten Lutherkerk. Ook de remonstrantse kerk (1932) aan de Diepenbrockstraat, ontworpen door J. Roodenburgh, kreeg een bijzondere ligging in de buurt van het Zuider-Amstelkanaal.³³ Lang voordat hier de eerste villa's en bouwblokken verrezen, beschikten de remonstranten al over dit kerkgebouw. De katholieke H. Agneskerk (1921, uitbreiding met toren, transept en koor in 1932) van J. Stuyt heeft een perifere, maar markante situering tegenover het voormalige Haarlemmermeer-station gekregen, van een rotonde was toen nog geen sprake. (afb. 9) Opvallend is de ligging aan besloten pleinen van de door H. Elte ontworpen synagoge (1928) op de hoek van het Jacob Obrechtplein en de Heinzestraat, de Nederlands-Israëliëse Hoofdsynagoge (1937) van A. Elzas aan de Lekstraat en de Christian Sciencekerk (1937) van G. Friedhoff aan de R. Wagnerstraat.³⁴ De vrij-katholieke St.-Gabriëlkerk (1928) van H.A. van Anrooy (1885-1964) aan de Deurlostraat maakt een bescheidener indruk tussen de hoge bouwblokken. De door J. Dunckers ontworpen Thomas van Aquinokerk (1928-gesloopt in 2004) aan de Rijnstraat ging zelfs geheel op in de gevelwand van het bouwblok. (afb. 10) Ook de markante hoektoren maakte deel uit van het complex.

Op twintigste-eeuwse stadsplattegronden die nog de plaats van kerkgebouwen aangeven, is goed te zien dat de kerken willekeurig over Amsterdam-Zuid zijn verspreid. Nadat duidelijk was geworden dat noch de kerkgenootschappen noch de gemeente zich verplicht voelden Berlage's verdeling van kerken uit te voeren, nam in de hoogtijdagen van de Nederlandse verzuiling een ongekende pastoraal-territoriale drift bezit van Amsterdam-Zuid. Juist in deze nieuwe stadswijken dacht men nog het tij te kunnen keren en het veronderstelde verlies van moraal en zeden een halt te kunnen toeroepen.

³¹ Kruijf 1901, 222-223. Interessant is dat Kruijf eveneens wijst op de invloed van "op vooraanzitting beluste intekenaren voor den bouw" op de vormgeving van het kerkgebouw. Kerkvoogdijen verkregen hierdoor meer financiële armsglag, maar gaven tevens een deel van hun vrijheid als bouwheer uit handen.

³² Zie: Van Beekum 2006, 64-65. Zie ook: Van Beekum 2006, 62. De huurders van de woningen behorende bij de hervormde Elthetokerk (1929) in de Indische Buurt in Amsterdam droegen met een huuropslag bij aan de financiering van het kerkgebouw.

³³ Voor deze kerk maakte ook J. Gratama een ontwerp.

³⁴ Opvallend is de grote gelijkenis in vormgeving en stedenbouwkundige ligging tussen de synagoge van H. Elte en de Jeruzalemkerk van F.B. Jantzen. Eenzelfde opzet heeft de Apostolische Kerk (1920) in de Amsterdamse Witte de Withstraat naar ontwerp van H.F. Sijmons (1882-?). Bij deze laatste kerk vertoont zowel de architectuur als het bankenplan mogelijk een invloed van F. Loyd Wrights Unity Temple (1906) in Oakland. Het betreft hier een opstelling van zowel lengte- als dwarsgerichte banken in een rechthoekige kerkzaal, die aan drie zijden wordt omringd door een galerij.

11.6 Kerken in mijnwerkerskolonies en tuinvijken

In de eerste periode na de Woningwet bleef de uitvoering van de uitbreidingsplannen grotendeels in particuliere handen. Een vroeg voorbeeld van woningbouw voor werknemers van de Hengelose machinefabriek Stork vormde tuindorp 't Lansink, gebouwd in de periode 1910-1917 naar ontwerp van K.J. Muller (1857-1942). Geïnspireerd op de Engelse en Duitse arbeiderskolonies verrees hier een sociaal gemêleerd villapark met een centrum in de vorm van een plein, waaraan een bewaarschool, een koffiehuis, een klein hotel en winkels waren gelegen.³⁵ In tegenstelling tot het Engelse tuindorp Port Sunlight (1888) waar de zeepfabrikant W.H. Lever een rijk gedecoreerde kerk financierde, beschikte 't Lansink niet over een eigen kerkgebouw.³⁶ In het geval van 't Lansink en het bescheiden Agnetapark (1882) in Delft door L.P. Zocher vormde het kleinschalige en particuliere karakter vermoedelijk het belangrijkste obstakel om het sociaal dirigisme ook een religieuze ondertoon mee te geven.

In het zuiden van Nederland experimenteerde men in het begin van de twintigste eeuw al met een sociaal-planologisch beleid in de vorm van parochiaal georganiseerde tuinvijken, zoals de mijnwerkerskolonies in Zuid-Limburg.³⁷ De toevloed van mijnarbeiders werd aanvankelijk gehuisvest in verspreid gelegen tehuizen. Vanaf 1911 konden woningbouwverenigingen van zowel katholieke, protestants-christelijke als socialistische signatuur met staatssteun goede en goedkope woningen bouwen. Voortrekker van deze vorm van woningbouw was rector H.A. Poels (1868-1948). Deze aalmoezenier van sociale werken in de Mijnstreek richtte de vereniging 'Ons Limburg' op en haalde vervolgens de Amsterdamse architect J. Stuyt (1864-1932) naar Limburg. Poels en Stuyt kenden elkaar van de 'Klarenbeekse Club', een besloten gezelschap van vooruitstrevende katholieke jonge clerici en leken rond de ultramontaanse, maar sociaal bewogen priester, dichter en politicus H.J.A.M. Schaepman (1864-1932) die in de periode 1900-1908 samenkwamen in het Arnhemse hotel Klarenbeek om te spreken over de culturele achterstand van het katholieke volksdeel. Zowel Poels als Stuyt waren geïnteresseerd in de sociale architectuur van de Engelse tuinstadbeweging. In opdracht van 'Ons Limburg' maakte de architect in 1914 een ontwerp voor de tuinstad St.-Jans-Geleen, naar het model van Letchworth. Bijzonder is dat Stuyt het plan voor een coöperatieve tuinstad direct voorzag van een katholieke en een protestantse kerk. Toen zijn idee voor een complete stad financieel niet haalbaar bleek, bracht Stuyt het ontwerp terug tot een tuindorp. Door de oorlogsomstandigheden verdween het ontwerp in een bureaulade. Later bouwde Stuyt mijnwerkerskolonies in Voerendaal, Mariarade in Hoensbroek, Molenberg bij Heerlen en Slakken-Horst-Metten, al dan niet voorzien van een kerk.

Een uitzonderlijke situatie deed zich voor in Treebeek, een lange strook grond tussen de staatsmijnen Emma en Hendrik. Als adviseur van het bouw bureau van de Staatsmijnen ontwierp architect J.H.W. Leliman (1878-1921) in de periode 1913-1918 hier een tuinstad à la Howard.³⁸ (afb. 11) Het ontwerp bood ruimte aan betere woningen, voorzieningen en groen, maar deed toch eerder

³⁵ Onder invloed van Duitse stedenbouwkundige inzichten stapte men aan het einde van de negentiende eeuw af van de bouw van wijken voor verschillende lagen van de bevolking. De katholieke ingenieur J.M.A. Zoetmulder, oud-directeur Gemeentewerken in Schiedam en een van de eerste inspecteurs voor de Volkshuisvesting, adviseerde in 1909 stadswijken een sociaal gemêleerd karakter te geven. Interessant is dat Zoetmulder vanaf 1919 optrad als penningmeester van de woningbouwvereniging 'Ons Limburg' en zich daar bezighield met de menging van de mijnwerkersbevolking. Zie ook: Bank/Van Buuren 2000, 140-141.

³⁶ Opvallend is dat de grondlegger van de tuinstadgedachte Ebenezer Howard (1850-1928) in de tuinstad diagrammen, die hij in zijn beroemde boek *Garden cities of tomorrow* uit 1902 presenteerde, het centrum van de tuinstad aanvankelijk voorstelde zonder kerkgebouw. In zijn ontwerp voor het tuindorp Port Sunlight bij Liverpool heeft Howard zowel het concentrische model als het dambordstelsel van stratenblokken verlaten. Dit tuindorp voor 4000 inwoners toont een asymmetrische opzet met een combinatie van rechte en gebogen straten. De hoofdgebouwen, waaronder een kerkgebouw, zijn niet op één punt geconcentreerd, maar bevinden zich op de hoeken en eindpunten van straten. Ook hier werd dus gebruikt gemaakt van hoofdgebouwen als stedenbouwkundig accent in de vorm van een afsluiting van een lineaire ruimte. Zie: Feenstra 1920, 57, 64. Zie ook: Smit 1991, 80-95.

³⁷ Dohmen 1995, 50-55. Zie ook: Janssen 2006, 221; Bosma 1993, 30-36. Het in de periode 1910-1923 ontwikkelde Philipsdorp bij Eindhoven voorzag niet in de bouw van een kerk. Om de katholieke gelovigen van deze wijken te kunnen bedienen, bouwde men in 1919 net buiten het dorp de St.-Antoniuskerk naar ontwerp van J.H. Groenendaal. Deze zgn. Steentjeskerk, opgetrokken uit grillige natuursteen, werd mede gefinancierd door de Kerkbouwstichting van het bisdom Den Bosch. Deze stichting beheerde de nalatenschap van J.P. Grewen, een effectenmakelaar die in 1910 overleed.

³⁸ Prook/Segaar 1997, 18-19, 67.

denken aan een industriedorp dan aan een tuindorp. Met de ruimhartige financiële hulp van de staat, die zich liet inspireren door voorbeelden van particuliere mijnen in Duitsland en België, bouwden verschillende geloofsgemeenschappen op het bedrijfsterrein hun kerkelijke gebouwen. Volgens architectuurhistoricus K. Bosma vonden kerk en staat elkaar hier in hun gezamenlijke strijd tegen ‘communisme, socialisme, goddeloosheid, zedelijke en morele verwildering’.³⁹ Voorbeelden van kerken in Treebeek zijn: de houten gereformeerde kerk (1919), de St.-Barbarakerk (1920) naar ontwerp van A.J. Kropholler, en de gebouwen van het Leger des Heils (1920) en de Baptistengemeente (1925).⁴⁰ Pas na de Tweede Wereldoorlog kregen de gereformeerden een stenen zaalkerk (1953) naar ontwerp van B.W. Plooy, en verruilde de hervormde gemeenschap de noodkerk in Hoensbroek voor de Immanuelkerk (1955 - gesloopt in 1997) van J.G.A. Heineman aan de rand van de wijk. Als gevolg van de voortdurende immigratie van mijnwerkers met verschillende geloofsovertuigingen telde Treebeek in 1987 maar liefst twaalf kerken van elf denominaties.

Ook voor de Haarlemmermeer bestonden rond 1926 plannen om op rijksgrond een tuinvijk met 850 arbeiderswoningen te bouwen.⁴¹ Hiervoor ontwierp J.C. van Epen (1880-1960) een plan met meerdere kernen. Bijzonder is dat hij net buiten het middelpunt van de bebouwing een aantal concentraties van voorzieningen bedacht. De ligging van winkels, een leeszaal, een kerk en een restaurant aan een plein doet denken aan een winkelcentrum in een naoorlogse wijk. Het plan werd niet gerealiseerd.

Tuindorp Vreewijk

De bouw van tuindorp Vreewijk in Rotterdam, het eerste grootschalig volkshuisvestingsplan in Nederland, betekende een vernieuwing van de stedenbouw. Dit initiatief van de in 1913 opgerichte N.V. Eerste Rotterdamsche Tuindorp trok rond 1930 als grootste tuinvijk in Europa internationale belangstelling. De ontwerpgeschiedenis van Vreewijk bestaat uit drie fasen. Berlage ontwierp in 1913 het eerste deel, maar mocht vanwege contractuele verplichtingen bij zijn nieuwe werkgever Müller & Co. geen nieuwe opdrachten meer aannemen. Hij adviseerde het project te laten voltooiën door het architectenbureau van Granpré Molière en Verhagen. Granpré Molière was lid van de Sociaal-Technische Vereeniging van Democratisch Ingenieurs en Architecten (STV), die zich vanuit een sociaal-liberale maatschappelijke betrokkenheid inzette voor de bevordering van de volkswelvaart.⁴² Zo hielden de leden van deze vereniging zich actief bezig met de toepassing van de Woningwet. Waar in Berlage's noordwestelijke kwadrant van Vreewijk assen, diagonalen en symmetrie een belangrijke rol spelen, ontwierpen Granpré Molière en Verhagen een stratenpatroon gebaseerd op de waterstaatkundige loop van sloten en een rationele verkaveling van huizenrijen.⁴³ Dit laatste plan werd tussen 1916 en 1918 uitgevoerd. Granpré Molière was zeer te spreken over zijn opdracht voor de N.V. in plaats van voor de gemeente. In de toelichting op het ontwerp betreurde hij het dat de overheid niet geïnteresseerd was in een ‘algemeene levensconceptie’.⁴⁴ Zo bepaalde zij alleen de hoogte en breedte van de bebouwing en plaatste kerken op de onbebouwde stukken.

In 1920 ontwierp het bureau een tweede uitbreiding van de tuinvijk, die naadloos aansloot bij een andere opdracht in de portefeuille: het gedetailleerde uitbreidingsplan voor de linker Maasoever. Een van de medewerkers die aan de uitbreiding van Vreewijk tekende, was M. Stam (1889-1986). Weinig bekend is dat de latere atheïst juist vanwege zijn christelijke achtergrond goed overweg kon met Granpré Molière.⁴⁵ In het hart van de tweede fase van Vreewijk situeerde het bureau een groot kerkelijk complex, bestaande uit een kerk met een klooster en scholen. (afb. 12) De katholieke enclave domineert het kruispunt van de belangrijkste doorgaande weg, de brinkachtige Groene Zoom en de

³⁹ Bosma 1993, 31.

⁴⁰ Landheer 2004, 366.

⁴¹ Roding/Van Dijk s.a. [1999], 33.

⁴² In 1915 schreef de STV een prijsvraag uit voor het ontwerpen van een tuinstadwijk. Het winnende ontwerp van J.F. Repko (1883-1954) toont een symmetrisch ontwerp met een prominent aanwezig kerkgebouw met een parkachtige omgeving aan weerszijden, gelegen aan een centraal gelegen plein met openbare gebouwen. Interessant is dat Berlage, die geen lid was van de STV, deze wijk in 1915 toevoegde aan de zuidoostzijde van zijn Plan Zuid. Hij vond zelfs dat ‘nu in dezen tijd de tuinstadbeweging snel voortwaarts gaat, in het uitbreidingsplan-Zuid der gemeente Amsterdam een dergelijke wijk niet mocht ontbreken’. Zie: Berlage 1917, 907.

⁴³ Wagenaar 1991, 16; Steenhuis 2003, 140.

⁴⁴ Mens 2007, 54-55.

⁴⁵ <http://delta.tudelft.nl/archief/artikel/mart-stam-was-zijn-tijd-ver-vooruit/5791>.

Lange Geer langs de singel. De katholieke kerk zou echter niet in de kern van de wijk komen, maar kreeg een plaats in een noord-oostelijk gelegen uitbreiding. Het betreft hier de in 1927 geconsacreerde H. Kruisvinding naar ontwerp van H.P.J. de Vries, op een kerkeiland tussen de Beukendaal en de Breeweg. De katholieken maakten zich vanaf 1925 sterk voor een eigen kerkgebouw in Vreewijk.⁴⁶ De parochie van de H. Franciscus van Assisi aan het Afrikaanderplein kon de toestroom aan nieuwe parochianen vanuit Vreewijk niet meer aan. Twee jaar later kon de rectorale hulpkerk van de parochie van de H. Kruisvinding aan de Enk worden ingezegend; de plechtigheid vond 's avonds plaats zodat 'ook de werkman aanwezig kon zijn'.

Een niet nader gedefinieerd gebouw langs een tweede brink, de Leede, blijkt later een bestemming als hervormde kerk te hebben gekregen. Deze Vredeskerk (1933) is ontworpen door de architecten A.K.Th. Kok en P. Verhagen.⁴⁷ (afb. 13) Op een noord-westelijke uitbreiding maakte Stam ruimte voor een gebouw van de vrijzinnige gemeente. Al tijdens de eerste bouwfase van Vreewijk in 1918 ontstond een lokale N.P.B-afdeling.⁴⁸ Samenwerking met doopsgezinden en remonstranten leidde tot de "Vereeniging voor Vrijzinnige Religie op de Linker-Maasoever" die in 1929 de buurtkerk Het Nieuwe Verbond aan de Jagerslaan in gebruik nam. Architect J. Uyterlinde liet zich voor het ontwerp van dit gebouw in Amsterdamse Schoolstijl inspireren door de desiderata van de recentelijk gehouden congressen "Religie en Bouwkunst". In deze zaalkerk stond niet zozeer het Woord centraal, maar was ook een ruimte voor muziek en theater. Op het ruime podium stond daarom een verplaatsbaar spreekgestoelte. Om de gereformeerden in Vreewijk te kunnen bedienen, volgde in 1931 net buiten de wijkgrens de bouw van de gereformeerde Breepleinkerk. Dit ontwerp was van H. Sutterland, oud-werknemer van het bureau Granpré Molière-Verhagen en winnaar van de in 1929 door het congres "Religie en Bouwkunst" uitgeschreven prijsvraag.

Tuindorp Heijplaat

Een ander Rotterdams initiatief op het gebied van woningbouw vond plaats bij de in 1910 aangelegde Waalhaven. Hier bouwde de Rotterdamse Droogdokmaatschappij (RDM) in 1914-1918 voor haar werknemers het tuindorp Heijplaat. Het eerste stedenbouwkundig ontwerp was afkomstig van de Amsterdamse architect H.A.J. Baanders (1876-1953). In 1924-1928 en in 1938 volgden belangrijke uitbreidingen door architect S. de Clercq (1876-1962), die eveneens lid was van de STV en al eerder in Wassenaar en Leerdam betrokken was bij de bouw van arbeiderskolonies.⁴⁹ (afb. 14) Het ter beschikking staande terrein bestond uit een langwerpige strook, ingesloten door de fabriek en het water. Hier bouwde men voor het eerst een "autonoom" dorp voor arbeiders en beambten, compleet met winkels, een dokterswoning en een apotheek. Het plan vertoont overeenkomsten met het ontwerp van de Gartenstadt Staaken bij Berlijn, hoewel in Berlijn een terugliggende kerk in verbinding met het centraal gelegen marktplein geprojecteerd was.

In de uitbreidingsfase voorzag De Clercq de langgerekte hoofdstraat van maar liefst drie kerkgebouwen, exemplarisch te noemen als stedenbouwkundige uitdrukking van de Nederlandse verzuiling in de jaren twintig. In de beginjaren kerkten de gezindten beurtelings in het door de RDM geschonken torenhuis en bereidden ondertussen - en klaarblijkelijk in onderling overleg - de stichting van een eigen kerkgebouw voor.⁵⁰ In 1924 verrees de gereformeerde Elimkerk, een jaar later de katholieke St.-Bonifatiuskerk (voltooiing 1928- ontwijding 1993) en in 1930 de hervormde Julianakerk. Uniek is dat de drie bescheiden kerken door één architect zijn ontworpen. Ondanks de herkenbaarheid van zijn hand is De Clercq erin geslaagd te variëren in stijl- en vormtaal. In het geval van de katholieke kerk koos de architect niet voor een stereotype basilicale plattegrond, maar ontwierp hij een kruiskerk met een asymmetrische geplaatste klokkentoren. Mogelijk kreeg De Clercq bij de liturgische vormgeving ondersteuning van de coördinator van het bouwbureau van de RDM, de katholieke architect H. Stoop. De diepe plaatsing van het altaar in de apsis in combinatie met de banken in de transepten belemmerde voor vele gelovigen de zichtbaarheid van het priesterkoor en correspondeerde in het geheel niet met de destijds heersende liturgische opvattingen.

⁴⁶ Pijfers/Roes 1996, 64.

⁴⁷ Zie: Geschiedenis 2003.

⁴⁸ Cossee 2002, 166.

⁴⁹ Roding/Boersma s.a. [2005], 56-63, 181-182.

⁵⁰ Tuindorp s.a., 32.

andere vooroorlogse (tuin)wijken

Na de zuidelijke uitbreiding van Amsterdam bleken in de jaren twintig annexaties van omliggende gemeenten in het westen (Sloten, Watergraafsmeer en een deel van Ouder- en Nieuwer-Amstel) en in het noorden (zoals Buiksloot, Nieuwendam, Ransdorp en delen van Zaandam, Oostzaan en Westzaan) noodzakelijk om ruimte te bieden aan de snel groeiende stadsbevolking. In Watergraafsmeer en Amsterdam-Noord bouwde de Gemeentelijke Woningdienst landelijke tuinsteden, meestal zonder kerken. De directeur van de Woningdienst hoopte dat arbeiders van verschillende religieuze en politieke gezindten hier vreedig zouden samenleven.⁵¹ Ook het toewijzen van tuinsteden aan verschillende woningbouwverenigingen op levensbeschouwelijke grondslag moest bijdragen aan een gemêleerde sociale gemeenschap. Deze politiek zou tot ver in de jaren zestig in zwang blijven.

Eenzelfde idee onderschreef de socialistisch, maar ook kerkelijk geëngageerde architect G. Feenstra. In zijn handboek Tuinsteden en volkhuusvesting in Nederland en buitenland (1920) benadrukte hij het belang van de tuinstad als gemeenschapsvorm. Om het ‘eendrachtig samengaan’ in de tuinstad vorm te geven, zag hij kennelijk liever een ‘gemeenschapstoren’ dan een kerktoern. ‘Wij willen haar [MJM de gemeenschapstoren] plaatsen vrij van iedere religieuze of politieke gedachte.’⁵² Feenstra werkte in de jaren tien als chef tekenkamer bij architect Muller aan tuindorp Het Lansink en tuindorp Elinkwijk in Utrecht. Beide tuindorpen hebben dan ook een gemeenschapshuis. Opvallend is dat Feenstra in zijn handboek een situatieschets van een klein tuinstadsplan toch van een kerkje voorzag. Hij koos hiervoor een rustig, asymmetrisch vormgegeven pleintje in de buurt van het middenplein. Het kerkgebouw vormt geen geheel met de nabijgelegen woningen, maar is optisch met muren verbonden. De kerk met toren vormde volgens Feenstra een goede straatafsluiting.

Het hervormde kerkeiland in het ten noorden van het IJ gelegen tuindorp Nieuwendam, een ontwerp van de bij de Gemeentelijke Woningdienst werkzame B.T. Boeyinga, is uitzonderlijk te noemen. In samenspraak met predikant J.J. Stam bouwde architect Adr. Moen (1879-1950) in 1924 op het centrale Zwanenplein de hervormde Bethlehemkerk met een geïntegreerde kosterij. (afb. 15) Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen de kerkbouw door overheidssubsidies werd gestimuleerd, verschenen aan de rand van veel tuinsteden kerkgebouwen. Zo verrezen langs de bebouwing van tuindorp Oostzaan in 1952 een katholieke kerk, in 1958 een hervormde kerk en in 1963 een gereformeerde kerk.

In 1915 nam Dudok in Hilversum-Zuid een pas gebouwde kerk als uitgangspunt voor zijn eerste gemeentelijke woningbouwcomplex volgens de tuinstadgedachte. (afb. 16) Dudok beschreef de relatie van zijn stedenbouwkundige plan met de door J.W.A. Gils ontworpen Clemens Maria Hofbauer (1914 - buiten gebruik sinds 1996) als volgt: ‘In de planning van de straten deed ik in de eerste plaats mijn voordeel met het enige belangrijke gebouw van prijzenswaardige architectuur in de buurt, de Clemenskerk. De kerk vormt een mooie achtergrond voor vele zichten in de uitbreidingswijk’⁵³ Op het hart van deze pseudobasiliek bouwde Dudok een openbare leeszaal. Om de kerk beter te doen uitkomen hield hij de hoogte van de huizen bescheiden.

Het Utrechtse dorp Maartensdijk kreeg in de jaren 1930 een tuinstad met een drietal kerken. Met J.P. Fockema Andreae, die een jaar voor zijn benoeming als burgemeester het boek De hedendaagsche stedebouw (1912) publiceerde, beschikte Utrecht over een fervent voorstander van de gezond bevonden tuinstad.⁵⁴ Al in 1920 ontwierpen Berlage en L.N. Holsboer een uitbreidingsplan voor Utrecht dat voorzag in een tuinstad. Het plan werd echter niet gerealiseerd en tien jaar later bouwde de buurgemeente Maartensdijk in dit gebied een tuinstad. De Utrechtse Woningbouwvereniging De Tuinstad zorgde hier voor de huisvesting van onder meer kantoorpersoneel van het nieuwe Administratiegebouw van de Staatsspoorwegen. Rond 1918 tekenden A. Kool en A. van Rood een niet bewaard gebleven ontwerp voor een tuinstad in Utrecht, opgetrokken in dezelfde steensoort als het kantoorgebouw. Het architectenduo reserveerde een centraal gelegen driehoekig perceel voor een kerkgebouw in een plantsoen met vijver. Hier verrees in 1934, precies aan het einde van de zichtas van de Linnaeuslaan, de hervormde Willem de Zwijgerkerk

⁵¹ Wagenaar 1993, 232.

⁵² Feenstra 1920, 160.

⁵³ Koenders 2001, 29. Zie ook: Feenstra 1920, 303.

⁵⁴ Fockema Andreae 1912; Tuinstad 2007.

naar ontwerp van de onbekende architect C.R. Quere. Iets verderop aan de Linnaeuslaan was de katholieke St.-Pauluskerk (1936-1993) gelegen, het enige kerkontwerp van de zoon van de bekende kerkenbouwer J. Stuyt, G.C. Stuyt. Meer aan de periferie bouwden de gereformeerden hun waaivormige Tuindorpkerk (1936) ontworpen door A. van der Kraan (1892-?).

De ontwerpgeschiedenis van het kerkgebouw in de door J.J.P. Oud ontworpen wijk Kiefhoek (1928) in Rotterdam wijkt af van het geijkte patroon. Vanwege de eenheid van het complex projecteerde Oud hier - zonder opdracht - een kerk. Pas later vond hij een lokale Hersteld Apostolische Gemeente bereid zich op deze locatie te vestigen, en zijn kerkontwerp te aanvaarden. De wit gestucte kerk vormt een geheel met de woonblokken en is ondanks haar centrale ligging niet dominant aanwezig in de wijk. De hoofdingang van de kerk bevindt zich zelfs aan de buitenzijde van de wijk.

Een opvallende situering hebben tot slot de St.-Hubertus (1925 - buiten gebruik sinds 2007) in Maastricht-Boscherveld van J. Kaiser (1879-1963) en de H. Hartkerk (1926) van G.M. Groenewegen (1888-1980) in het Gorzenkwartier te Schiedam. (afb. 17) Beide kerken liggen tegen een dijk, waardoor de kerkvloer meters boven de fundering moest komen te liggen. Onder de kerkzaal was ruimte voor een groot sousterrain, dat werd gebruikt als parochiezaal en andersoortige nevenruimten. De aanwezigheid van de extra ruimte verstevigde de wijkfunctie van deze kerken, die zijn aan te merken als vroege voorbeelden van een verdiepingskerk.

Anders dan de katholieken kozen de hervormden in de jaren dertig dikwijls voor een sober multifunctioneel wijkgebouw met een evangelisatielokaal, vergader- en catechisatie ruimten en sociaal-maatschappelijke functies, zoals in Amsterdam het gebouw Hebron in de Spaarndammerbuurt naar ontwerp van C. Kruyswijk dat is opgenomen in een woningblok met winkels, of het wijkgebouw Westerwijk (1925) aan de Admiraal de Ruyterweg, ontworpen door gemeentelid-architect F.B. Jantzen. Enkele jaren later bouwde Jantzen voor deze gemeente toch een echt kerkgebouw in Amsterdamse School-stijl.⁵⁵ Jantzen was betrokken bij verschillende projecten in de Baarsjes en werkte samen met Berlage, die Plan West ontwierp. De hervormde Jeruzalemkerk (1929) aan het Jan Maeyenplein is geen vrijstaand gebouw, maar vormt een afsluiting van een huizenblok. Het streng symmetrische gebouw is beeldbepalend voor de symmetrie van de omliggende straten en is het architectonisch centrum van de wijk. Predikant J.W.P. Le Roy (1878-1955), die de "moederkerk" in Sloterdijk en het wijkgebouw bemande, hield hier liturgische diensten met zang. Ook de katholieken streefden naar multifunctionaliteit, maar dan verspreid over verschillende gebouwen voor godsdienst, onderwijs, verenigingsleven en soms gezondheidszorg rondom de kerk. Op deze wijze ontwikkelde het kerkeiland zich tot een *Domus ecclesiae*, dat meerdere percelen kon beslaan. Een voorbeeld hiervan is Krophollers H.H. Martelaren van Gorcum (1929) en haar omgeving aan het Linnaeushof in Watergraafsmeer. (afb. 18)

11.7 Kerken in het vooroorlogse Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van Amsterdam

Om een einde te maken aan de chaotische verstedelijking in de recent geannexeerde gebieden rondom Amsterdam breidde de gemeente haar Dienst der Publieke Werken in 1929 uit met een afdeling Stadsontwikkeling. Het stedenbouwkundig team bestond uit het afdelingshoofd L.S.F. Scheffer (1887-1974), de stedenbouwkundig onderzoeker Th. van Lohuizen en de jonge avant-gardistische stedenbouwkundig ontwerper C. van Eesteren (1897-1988). In een van haar eerste ontwerpen, het uitbreidingsplan Landlust uit 1931 - gelegen in de oksel van de Haarlemmerweg en de begraafplaats Vredenhof -, koos de afdeling voor dichte bouwblokken die worden verlevendigd door dertien scholen, een badhuis en een overdekt zwembad. Een kerk is er niet te bekennen. Ook de grotere buurwijk Bos en Lommer kreeg in de planfase vooral scholen. In de toelichting worden de kerken wel kort gememoreerd.⁵⁶ Volgens architectuurhistoricus V. van Rossem hanteerde de afdeling Stadsontwikkeling een niet nader omschreven methode voor het bepalen van het benodigd aantal kerken en scholen.⁵⁷

In tegenstelling tot de stad Parijs, waar men om gespreide pastorale zorg in de *banlieues* te kunnen garanderen vanaf 1932 een gelijkmatige verdeling van woongebieden in kleine parochies

⁵⁵ Blonk 2000, 394-398.

⁵⁶ Van Rossem 1993, 260.

⁵⁷ Van Rossem 1993, 258. Interessant is dat Van Rossem eveneens melding maakt van een problemen rondom de planologie van de St.-Augustinuskerk aan de Amstelveenseweg. (zie: Hst 3.4.1) Nader onderzoek zou moeten uitwijzen waarom de afdeling Stadsontwikkeling zich maar liefst 240 uur met de situering van deze kerk heeft bezig gehouden.

prefereerde en een omvangrijk kerkenbouwplan voor 110 kerken opzette, is het onduidelijk in hoeverre in Amsterdam voor de planning en situering van kerken demografisch onderzoek werd verricht.⁵⁸

In de wijken Landlust en Bos en Lommer dacht men twee katholieke, een hervormde en een gereformeerde kerk te kunnen gebruiken. In tegenstelling tot de scholen staan de kerkgebouwen niet ingetekend. De katholieken besloten echter dat de gelovigen in de nieuwe stadswijk konden worden bediend vanuit de reeds in 1911 aan de Admiraal de Ruyterweg gebouwde Boomkerk, die tot 1921 op grondgebied van de gemeente Sloten stond. De economische crisis zal er debet aan zijn geweest, dat andere kerkgenootschappen evenmin geneigd waren een kerk te stichten. De gereformeerden kozen pas na 1945 voor een locatie aan de drukke Admiraal de Ruyterweg. In Boeyinga's eerste ontwerp van de Pniëlkerk vormde het kerkgebouw het sluitstuk van het vooroorlogse bouwblok. Later ontwierp hij de kerk als een zelfstandig eenheid ter markering van de overgang naar de strokenbouw van het naoorlogse deel van Bos en Lommer.

Bij het in 1933 ontworpen en zes jaar later aangepaste ontwerp voor het tuindorp Frankendaal in de Watergraafsmeer is de plaats van het kerkgebouw uiteindelijk wel gehandhaafd.⁵⁹ Aan het einde van een lange groenstrook, bijna recht tegenover de aula van de Nieuwe Oosterbegraafplaats, bouwden de gereformeerden in 1955 hun Koningskerk naar ontwerp van W. van der Kuilen en C. Trappenburg.

Tussen 1929 en 1932 ontwierp Van Eesteren het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP), dat zich concentreerde op het gebied ten westen van de stad. In deze periode groeide de bekendheid van Van Eesteren als voorzitter van de CIAM, waarvoor hij in 1933 een congres over de functionele stad organiseerde. Op basis van demografisch onderzoek bedacht Van Eesteren een ruimtelijke oplossing voor de verschillende functies waaraan de stadsuitbreiding in zijn ogen diende te voldoen. Naast wonen, werken en ontspannen besteedde hij aandacht aan de toenemende verkeersstromen van en naar het centrum. De aanwezigheid van plantsoenen en parken moest het leven in de nieuwe, ruim opgezette tuinwijken veraangename. Met het AUP nam Van Eesteren afscheid van het gesloten stadsbeeld. In plaats van een geometrisch stratenpatroon met dichte bouwblokken geaccentueerd door hoge torenhuizen, zoals in Amsterdam-Zuid, koos hij voor een open bebouwing in de vorm van strokenbouw in afwisselende hoogten. Bijzondere gebouwen als kerken en scholen zorgden voor afwisseling van de rijen zonwaarts geplaatste woningen. Opvallend is dat de veelal niet-gelovige aanhangers van de functionele stad de stichting van kerkgebouwen als een onderdeel van de collectieve sociale en culturele verzorging van de bevolking beschouwden.⁶⁰ Kerkbouw paste binnen de visie op de organische wijk, waar alle leeftijdsgroepen de gewenste voorzieningen op de juiste plaats en binnen bereikbare afstand van hun woning konden vinden.

In 1935 volgde de vaststelling van het uitbreidingsplan dat alleen in hoofdlijnen stond beschreven. Een "voorlopige schets met schematische woningverdeling" uit 1936 toont een voor kerkbouw bestemd langwerpige perceel aan het kruispunt van de latere Slotermeerlaan en de Burgemeester De Vlugtlaan. (afb. 19) Ten zuiden van een als kerk herkenbare bouwvorm bevindt zich een openbaar gebouw met een halfronde afsluiting en zijvleugel dat mogelijk ook als kerk bedoeld was. Eenzelfde gebouwtype ligt aan de rand van het Slotermeer. Op het "Voorlopig schetsplan" voor

⁵⁸ Voor informatie over grootschalige kerkbouwprogramma's in de buitenwijken van Parijs, Milaan en Bologna zie: Schaller/Vogel 1959, 438-439. Zie ook: Böröcz 2004, 22, 25. In opdracht van kardinaal J. Verdier bouwde de vereniging *L'oeuvre des Chantiers du Cardinal* tussen 1931 en 1937 in de Parijse buitenwijken meer dan honderd nieuwe kerken in een modern-eclectische stijl. Zie: Rogier/De Rooy 1953, 825-826. De stedenbouwkundige opzet van de Franse *banlieues* in de *échelons paroissiales* viel samen met de opkomst van de *liturgie vivante*, een in de volkstaal opgevoerde liturgie die de gelovigen zou aangrijpen. Zie ook: Cannon 2009, 126-136. Interessant is de rol van de jezuïeten pater P. Lhande die werkte in de uitkrottenwijken bestaande *banlieues*. Naast zijn missionaire taak de verspreiding van het communisme onder de arbeiders tegen te gaan, en leiding te geven aan de door hem geselecteerde priesters en kerken te bouwen, schreef hij een driedelig rapport over zijn veldwerk. *Le Christ dans la banlieue* (1927-1931) werd een bestseller en bracht een gelijknamig katholiek stedenbouwkundig tijdschrift voort, met de ondertitel *Revue de l'urbanisme religieux du diocèse de Paris*. Om het missiewerk meer bekendheid te geven, diende het rapport tevens als inspiratiebron voor het toneelstuk "Notre-Dame de la Mouise" dat in verschillende steden werd opgevoerd om fondsen voor de kerkbouw in de *banlieues* te werven. De kerk gebruikte het toneelscript later voor een film die in 1941 in de eigen bisschoppelijke studio werd opgenomen. Het Vichyregime liet de gehele zone opzettelijk verwoesten en spoorde de arbeiders terug te keren naar het platteland. Voor informatie over de uitwerking van de parochiegedachte in Nederland, zie: Hst 14.2.4.

⁵⁹ Zie ook: Van Rossem 2001, 16-17. Zie ook het uit 1929 daterende ontwerp Uitbreidingsplan Watergraafsmeer, waarop niet in een kerkgebouw voor deze wijk is voorzien in: Van Rossem 1993, 250.

⁶⁰ Zie ook: Hoogewoud 2001, 42.

Slotermeer uit 1937 en het in 1939 opgestelde plan ‘‘Tuinstad Slotermeer’’ hield Van Eesteren rekening met twee extra over de wijk verspreide kerkgebouwen, die hij situeerde op door plantsoenen en scholen omgeven percelen. (afb. 20) Een kerk is gesitueerd in het zuidwestelijk deel van de wijk; de laatste kerk ligt meer beschermt in de bebouwing en is als enige geplande kerk gerealiseerd. Het betreft de zeventien jaar later als doopsgezinde Olijfkerk gebouwde kerk naar ontwerp van K.L. Sijmons aan de Burgemeester Rendorpstraat.

De naoorlogse woningnood noopte tot een versnelde en gewijzigde uitvoering van de verschillende westelijke tuinwijken. Het vertrek van Van Eesteren, die in 1948 tot hoogleraar stedenbouw in Delft werd benoemd, is daarbij mogelijk van invloed geweest. Op basis van de ligging van de vijf overige gerealiseerde kerken in Slotermeer kan geconcludeerd worden dat de afdeling Stadsontwikkeling de planologie en situering van de kerkgebouwen heeft aangepast aan de naoorlogse inzichten in de te verwachten aantallen inwoners en hun verschillende denominaties. Opvallend daarbij is dat de spreiding van de kerken - en hiermee een belangrijk onderdeel van de organische stad - gedeeltelijk los werd gelaten. Dit resulteerde in vier kerken op relatief korte afstand van elkaar in het zuidoostelijke gedeelte van de wijk, terwijl in het stedelijk weefsel ten westen van de Slotermeerlaan geen kerk te vinden is. In totaal verzezen er in de periode 1951-1972 meer dan zestig kerken in de nieuwe wijken van het Algemeen Uitbreidingsplan.⁶¹

⁶¹ Hoogewoud 2001, 38. Zie ook: Van der Velde 1968, 300-302. Kenmerkend voor de toegenomen secularisatie aan het einde van de jaren zestig is de zeer beperkte aandacht voor de kerkbouw in het naoorlogse AUP in dit overzichtswerk. De paragraaf ‘‘Kerken’’ valt onder het hoofdstuk Onderwijs, wetenschap, kunst en cultuur en krijgt minder tekst dan de daaropvolgende paragraaf over Artis. In de paragraaf over kerken behandelde de socialistische oud-wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting vooral de situatie rondom de vooroorlogse kerken en synagogen; over de stedenbouwkundige ligging van de naoorlogse kerken repte hij geen woord. Evenzeer opvallend is dat in het uitgebreide statistisch overzicht van het gebruikte stedelijke gebied in het AUP naast bouwblokken, wegen en parken wel schoolwerktuinen en woonwagenkampen, maar geen kerken worden genoemd. De ter gelegenheid van de uitgave georganiseerde tentoonstelling over naoorlogse geschiedenis van de afdeling Stadsontwikkeling vond overigens plaats in de Zuiderkerk.

Deel IV Regionale case-studies

Inleiding

In hoofdstuk 12 bespreek ik de kerkbouw in de Wieringermeer, ontstaan in de crisisjaren 1930. Stedenbouwkundigen zagen de in de periode 1927-1930 door de staat drooggelegde en ontgonnen polder als een *tabula rasa*, waarop de nieuwste inzichten van hun vakgebied gestalte konden krijgen. De waterstaatkundige ingenieurs daarentegen namen de agrarische functie van de polder als uitgangspunt voor de inrichting van de Wieringermeerpolder. In dit spanningsveld speelde de door de overheid aangestelde esthetisch adviseur Granpré Molière een hoofdrol. Bestudeerd wordt onder meer in welke mate Granpré Molière de mogelijkheid kreeg om zijn ideeën over de rol van de kerk in de samenleving tot uitdrukking te brengen. Inzicht in het besluitvormingsproces en de overwegingen die daarbij een rol speelden, is immers van belang voor de interpretatie van de stedenbouwkundige vormgeving.¹ Het werkgelegenheidsproject trok boeren uit het hele land. De selectie van pachters met de gewenste landbouwkundige vaardigheden had als neveneffect dat de nieuwe samenleving qua geloofssamenstelling slechts uit drie denominaties bestond.²

De vroeg-naoorlogse kerkbouw gedurende de periode 1940-1955 beschrijf ik in hoofdstuk 13. Hiervoor selecteerde ik de regio Overbetuwe-Oost, het gebied ten oosten van de huidige snelweg Arnhem-Nijmegen (A52), ook wel ‘de kop van de Overbetuwe’ genoemd. Deze regio bevat zowel de Arnhemse uitbreidingswijk Malburgen als het resterende rurale deel met een aantal kerkdorpen. De Overbetuwe-Oost lag tijdens de Slag om Arnhem in de frontlinie en heeft ernstig geleden onder de bombardementen in 1940 en 1944. In zowel de jonge vooroorlogse buitenwijk Arnhem-Malburgen, als de dorpen Angeren, Bommel, Doornenburg, Gendt en de stad Huissen raakten kerkgebouwen zwaar beschadigd of verwoest. De maatschappelijke waarde die zowel kerk als staat aan de pastorale zorg hechtten, leidde tot een gehele of gedeeltelijke herbouw. In 1949 kenschetste de theoloog A.F.N. Lekkerkerker de Betuwe treffend als het ‘grensgebied tussen Rome en Reformatie, het geschonden land langs de rivieren’.³ Het oostelijke deel van de Overbetuwe wordt van oudsher gedomineerd door een grote katholieke geloofsgemeenschap. De protestanten vormden slechts ca. 10 procent van de bevolking.

In hoofdstuk 14 bestudeer ik de kerkbouw in de naoorlogse expansiewijk Rotterdam-Zuidwijk en de nabijgelegen groeikern Hoogvliet die in de periode 1955-1970 tot stand is gekomen. Deze regio illustreert het naoorlogse *Dutch miracle*: de onstuimige naoorlogse economische opleving, die ontstond in nauwe samenhang met sociaal-maatschappelijke en stedenbouwkundige ontwikkelingen. De Rotterdamse haven- en industrieterreinen, het Pernis-Botlek-Europoortcomplex dat vooral na 1963 expandeerde, kan worden beschouwd als het ‘paradepaardje van het Nederlandse industrialisatieproces’.⁴ De uitbreidingen van stad en dorp zijn tegelijkertijd een antwoord van de bouw op de groei van de bevolking. In de planologische opzet van deze nieuwe wijken speelden de kerken als alom noodzakelijk bevonden voorzieningen een belangrijke rol.

Binnen de Wieringermeer geniet een drietal kerken rijksbescherming. Het betreft de hervormde kerken in Slootdorp en Middenmeer, en de katholieke kerk in Wieringerwerf. De kerkgebouwen in de regio’s Overbetuwe-Oost, en Rotterdam-Zuidwijk en Hoogvliet zijn tot op heden nog niet geïnventariseerd door de provincies of de Rijksdienst. Van de hier besproken kerkgebouwen hebben O.L.V. ten Hemelopneming in Huissen-Stad, de St.-Martinus in Doornenburg, de St.-Bavo in Angeren en de voormalig hervormde Morgensterkerk in Rotterdam-Zuidwijk de status van gemeentemonument. Van de 26 bestudeerde kerkgebouwen zijn er twee verwoest tijdens de inundatie van Wieringermeer (de vooroorlogse Maria, ‘Sterre der Zee’ en de gereformeerde kerk in Middenmeer) en vier kerken zijn inmiddels gesloopt. Het betreft de H. Geestkerk in Slootdorp, de H. Sacramentskerk in Arnhem-Malburgen, de gereformeerde Credokerk in Rotterdam-Zuidwijk en de hervormde Vaste Burcht in Hoogvliet, alle gesloopt na 2000. De hervormde Morgensterkerk en de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen in Rotterdam-Zuidwijk zijn onttrokken aan de eredienst en staan leeg. Verkocht en herbestemd als kerk zijn: de hervormde kerk in Middenmeer, en de gereformeerde

¹ Zie ook: Wagenaar 1991, 140.

² Van Dissel 1991, 100.

³ Lekkerkerker 1949, 52.

⁴ Homburg/Van Selm/Vincken 2000, 367-401.

Deltakerk en het hervormd kerkcentrum De Bron in Hoogvliet. Voor de St.-Martinus in Doornenburg bestaan plannen voor herbestemming, waarbij een gedeelte van de kerk haar kerkelijke functie blijft behouden.

12 De crisisjaren 1930: kerkbouw in de Wieringermeer

12.1 Inleiding

Het oudst bekende plan om de Zuiderzee droog te leggen, dateert uit 1667. Dit particuliere initiatief van de wiskundige Hendric Stevin was bedoeld als speculatieve landaanwinning. Eerdere inpolderingen waren vooral ingegeven door defensieve motieven; men ging de strijd tegen het water aan ter bescherming van de omliggende gebieden. Pas na de inpoldering van het grote Haarlemmermeer (1848-1852) nam ook de belangstelling voor het droogleggen van de Zuiderzee weer toe. De nieuwe cultuurgrond zou een oplossing bieden voor het structurele tekort aan agrarisch areaal en kunnen bijdragen aan de landbouweconomische vooruitgang. In 1875 besloot de Tweede Kamer dat de afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee alleen op kosten van de overheid kon worden uitgevoerd.

Na de stormvloed op de Zuiderzee in 1916, waarbij de gehele kustlijn van deze binnenzee onder water liep, raakte de politiek doordrongen van de noodzaak tot inpoldering van de Zuiderzee. De minister van Waterstaat C. Lely diende de Zuiderzeewet in die in 1918 werd aangenomen. Een jaar later volgde de installatie van de adviserende Zuiderzeeraad. De doopsgezinde Lely trad tot 1929 op als voorzitter van deze raad. Het project zou worden uitgevoerd door de in 1919 opgerichte Dienst Zuiderzeewerken die onder de verantwoordelijkheid viel van het ministerie van Waterstaat. De in 1922 ingestelde staatscommissie-Lovink boog zich tot slot over de economische aspecten van een afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee.

De 20.000 hectare grote Wieringermeerpolder die het eiland Wieringen met het vaste land van Noord-Holland zou verbinden, was de eerste te koloniseren IJsselmeerpolder. In 1924 stelde de commissie-Lovink een voorbeeld-verkavelingsplan voor de Wieringermeer op. Dit plan was gebaseerd op de meest voordelige verkaveling en had in tegenstelling tot de verkavelingspatronen van eerdere droogmakerijen, zoals de Haarlemmermeer, een asymmetrische structuur. De rechthoekige verkavelingsplannen van de Haarlemmermeer uit 1845 en 1855 kwamen voort uit het symmetrische waterstaatkundige ontwerp voor afwatering. De wegen volgden de loop van vaarten en sloten. Op het plan uit 1855 zijn op een tweetal kruispunten van wegen en vaarten de vierkante dorpen, Hoofddorp en Nieuw-Vennep, getekend. De dorpen bestonden uit vier blokken, met op het kruispunt van vaarten een rond plein waaraan een raadhuis, een school en twee achthoekige gebouwen die vermoedelijk als kerk waren bedoeld, lagen. (afb. 1) Een gebrekkige financiële en organisatorische coördinatie tussen de rijksoverheid en de nieuwe gemeenten leidde er echter toe dat zowel particulieren als plaatselijke kerkbesturen besloten buiten de geplande kern te bouwen. De bevolking verspreidde zich vervolgens over de gehele Haarlemmermeer. Rond 1920 waren er vijf lintdorpen en een twintigtal buurtschappen. De vrije vestiging op het nieuwe land bleek een gebrekkige sociaal-economische opbouw en maatschappelijke wantoestanden in de hand te hebben gewerkt.⁵ In de Haarlemmermeer had de overheid zich wel beziggehouden met de inrichting van het gebied, maar van een bewuste kolonisatiepolitiek (maatregelen met betrekking tot de toelating van kolonisten in het gebied) of cultuurpolitiek (maatregelen die het groepsleven in het gebied zelf beïnvloeden) was geen sprake.⁶ De kolonisatie van de Wieringermeer zou anders verlopen.

12.2 De stedenbouwkundige opzet van de Wieringermeer

12.2.1 M.J. Granpré Molière en de Wieringermeer

Ruim voor de drooglegging van de Wieringermeer hield de Dienst Zuiderzeewerken zich bezig met het vraagstuk van de inrichting van het nieuwe land. In 1926 tekende de Dienst een voorlopig verkavelingsplan voor de Wieringermeer, dat duidelijk afweek van het plan uit 1924. Net als in de Haarlemmermeer had men gekozen voor een verdeling van kavels voor landbouw en woonkernen op basis van de geprojecteerde wegen voor afwatering en verkeer. Het technisch-waterstaatkundige ontwerp leidde direct tot kritiek van een kleine groep stedenbouwkundigen, waaronder D. Hudig (1872-1934), Granpré Molière, Th.K. van Lohuizen (1890-1956), P. Verhagen (1882-1950) en W.G. Witteveen (1891-1979). Deze eerste generatie Nederlandse stedenbouwkundigen vormde de grondleggers van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (NIVS) en volgde de nieuwste ontwikkelingen op stedenbouwkundig en

⁵ Zie: Ter Veen 1925.

⁶ Van Woensel 1999, 13-18.

volkshuisvestingsgebied in binnen- en buitenland. Vanaf 1923 trad Granpré Molière op als ondervoorzitter van de door de NIVS ingestelde Stedebouwkundige Raad. Anders dan de waterstaatkundigen hadden de stedenbouwkundigen oog voor de uniciteit van de lege, historieloze polder die letterlijk vanaf de bodem kon worden vormgegeven.⁷ Vanuit hun visie, dat stedenbouw ook maatschappijbouw betekent, drongen zij bij de overheid aan op een regionale staatsplanning.⁸ De staat had zich immers al eerder betrokken getoond bij ruimtelijke vormgeving rond de Staatsmijnen en de Hoogovens.

In eerste instantie toonde de Dienst Zuiderzeewerken weinig enthousiasme voor de stedenbouwkundige bemoeienis met de inrichting van de Wieringermeer. Hierop besloot de Stedebouwkundige Raad van het NIVS in 1925 zelf een commissie te formeren die zich zou oriënteren op de stedenbouwkundige en landschappelijke inrichting van de nieuwe inpolderingen. In deze Zuiderzeecommissie hadden onder meer zitting: Hudig, Van Lohuizen, Verhagen en later ook Witteveen. Eind 1925 presenteerde de Zuiderzeecommissie drie nota's aan de Stedebouwkundige Raad.⁹ Ter voorbereiding op de nota's bezocht de commissie verschillende Hollandse polderlandschappen, zoals de droogmakerijen Beemster en de Haarlemmermeer. Hier constateerde zij dat de vormgeving van deze cultuurlandschappen was bepaald door zowel de bedrijfsmatige, economische indeling als door reeds aanwezige organische elementen zoals oude watergrenzen en de ligging van dorpjes. De commissie vreesde dat in de nieuwe Zuiderzeepolders, waar landschappelijke aanknopingspunten ontbraken, een inrichting op basis van een waterstaatkundige verkaveling tot eentonigheid zou leiden. Liever zag men een 'geleding' waarin naast de functionele waterstaatkundige en landbouwtechnische eisen ook oog zou zijn voor het stedenbouwkundige aspect, zoals de situering van de woonkernen. De aanwezigheid van de kerkgebouwen in de nieuwe dorpen 'om het landschapsschoon tot zijn volle recht te doen komen' kwam hierbij direct ter sprake.¹⁰

Met de steun van de nieuwe minister van Financiën, de antirevolutionair H. Colijn, zoon van één van de kolonisten in de Haarlemmermeer en voormalig ondervoorzitter van de Zuiderzeeraad, besloot het kabinet in 1926 de Zuiderzeewerken versneld uit te voeren. Een waterstaatswerk van dergelijke omvang was in Nederland nog nooit door de overheid ter hand genomen en kan worden vergeleken met hydro-elektrische staatsprojecten uit de eerste helft van de twintigste eeuw, zoals de drooglegging van de Pontijnse moerassen in de jaren dertig onder het regime van Mussolini.¹¹

In mei 1926 zond de Stedebouwkundige Raad een adres naar de minister van Waterstaat. De Tweede Kamer achtte het vervolgens wenselijk dat een commissie zou worden opgericht, die zich met zowel de uitgifte van de nieuwe gronden zou bezighouden, als met het toezicht op de esthetische aspecten van de poldergebieden. Hiervoor werd in december 1926 de commissie-Vissering ingesteld. Interessant is dat G. Vissering al in 1927 bij de minister van Waterstaat, mr. H. van der Vegte, pleitte voor staatsbemoeienis bij de reservering van gronden voor kerkbouw.¹² Nadat H.P. Berlage tevergeefs voor de esthetische vormgeving van de polder was benaderd, benoemde de Dienst der Zuiderzeewerken medio 1926 Granpré Molière als adviseur voor de 'schoonheidsarchitectuur' van de waterstaatkundige bouwwerken, zoals bruggen.¹³ Na lobbywerk van de Stedebouwkundige Raad werden eind 1927 Granpré Molières bevoegdheden uitgebreid en mocht hij zich als stedenbouwkundig adviseur bezighouden met het landschapsbeeld en de stedenbouwkundige opzet van de kernen. Vanaf nu was hij 'esthetisch adviseur inzake de inrichting der kerndorpen in de Wieringermeer'.

⁷ Bosma 1993, 219.

⁸ Bosma 1993, 218.

⁹ Steenhuis 2007, 216.

¹⁰ Zie: Steenhuis 2007, 218. Volgens Steenhuis refereerde men aan de zeventiende-eeuwse inpoldering van de Beemsterpolder, waar een deel van de grondopbrengst werd afgestaan voor de financiering van een kerkgebouw.

¹¹ Bosma 1993, 221. Vergelijkbare projecten van staatskolonisatie die door Bosma worden aangehaald, zijn het Tennessee Valley-project (1930) ten tijde van Roosevelt's New Deal en de GOELRO-projecten langs de Dnjepr, Don en Wolga tijdens het eerste Vijfjarenplan in de Sovjet Unie (1929-1934). Anders dan in de door Bosma genoemde voorbeelden, was er in het geval van de Wieringermeer geen sprake van een staatskolonisatie op basis van een vooraf bepaald overheidsbeleid. Interessant zou zijn te bekijken in hoeverre in b.v. Mussolini's nieuwe landbouwsteden sprake is geweest van een stedenbouwkundige planning van kerkgebouwen.

¹² Kok 1931, 302. Kok verwees hier naar een brief van G. Vissering aan H. van der Vegte, 27 januari 1927, waarin Vissering aangaf dat hij het tot zijn taken vond behoren om gronden voor kerken te reserveren.

¹³ Van Woensel 1999, 27-28; Steenhuis 2007, 220-222. Nader onderzoek zou moeten worden verricht om na te gaan in hoeverre de doopsgezinde voorzitter C. Lely bij de benoeming van Granpré Molière betrokken is geweest.

In de Wieringermeer kreeg Granpré Molière te maken met een volledig agrarisch gebied, ver afgelegen van de stedelijke bebouwing. Vanuit zijn visie op de continuïteit van heden en verleden, en zijn eerbied voor de natuur verkoos hij een stedenbouwkundige aanpak die voortbouwde op de traditie, maar was voorzien van modern comfort.¹⁴ Het platteland stond volgens Granpré Molière voor het gezonde, het echte en het eeuwige. ‘‘Hoe dan de Wieringermeer worden zal? Daar durf ik niet op vooruitlopen. Wanneer de mechanisering het aanvankelijk winnen zou, dan is er niet veel goeds te wachten; dan zou voor langen duur een leelijk proza-hoofdstuk aan het nationale gedicht zijn toegevoegd. Maar zou de wijsheid meester blijven (...), dan zou zeker ‘met een geest van edel tegenstreven’ tegen den geest van den tijd, tegen den economische druk, een landstreek gevormd worden, ons landbouwende volk waardig.’’¹⁵ De gemeenschappelijke liefde van Granpré Molière en de Directie voor de plattelandscultuur kan als een belangrijke reden voor de uitbreiding van zijn bevoegdheden worden beschouwd.

De voornaamste taak van Granpré Molière bestond uit het uitwerken van het verkavelingsplan uit 1926. Dit plan ging uit van drie bewoningskernen in het midden van de polder: een groot poldercentrum Wieringerwerf in het midden van de polder en twee kleinere dorpen Slootdorp en Middenmeer. Daarnaast waren nog veertien locaties voor bewoning gereserveerd. In samenwerking met de Dienst Zuiderzeewerken stelde Granpré Molière in 1928-1929 het verkavelingsplan enigszins bij om de ligging van de dorpen te verbeteren. (afb. 2) Hij baseerde zich hierbij op het eerste regionale sociaal-wetenschappelijke onderzoek Het toekomstige landschap der Zuiderzeepolders, opgesteld door Hudig.¹⁶

In 1930 rapporteerde de commissie-Vissering over de ruimtelijke indeling van de polder. Zij hanteerde de traditionele opvatting dat nederzettingen zich bij kruispunten van wegen en vaarten zouden ontwikkelen. De commissie achtte een organische ontwikkeling niet wenselijk en stelde voor om een deskundige een dorpenplan te laten ontwerpen. Hiervoor zou een onderzoek moeten worden verricht naar de te verwachte bevolkingsdichtheid van de nieuwe polder. Men was het nog niet eens of het nieuwe land een afspiegeling van het oude land moest worden of dat de tijd rijp was voor geheel nieuwe paden.¹⁷

Op basis van de ervaringen bij de inpoldering van de Haarlemmermeer drong de commissie-Vissering aan op een centrale leiding bij de inrichting van de Wieringermeer. Hiertoe richtte men de Dienst voor het in cultuur brengen van de in Wieringermeer drooggevalen gronden op, beter bekend als de Directie van de Wieringermeer. Deze instantie, die zich bezighouden met de ontginning, exploitatie en sociaal-economische opbouw van de Wieringermeer, bestond uit de drie leden: de Friese ir. S. Smeding, de Zeeuwse ir. F.P. Mesu en de uit Limburg afkomstige ir. A.L. Roebroek.¹⁸ De drie ingenieurs die elkaar uit hun studietijd in Wageningen kenden, waren niet alleen afkomstig uit verschillende provincies, maar verschilden ook qua godsdienstige achtergrond. De Fries Smeding was evenals Lely van huis uit doopsgezinds, Mesu kwam uit Nieuw- en St.-Joosland waar zijn familie tot de rekkelijke minderheid behoorde en de Limburger Roebroek werd door Mesu als ‘‘streng katholiek’’, maar onpartijdig beschreven.

Het was met name de zorgelijke economische situatie die een toenemende staatsinvloed legitimeerde.¹⁹ Deze dwong de overheid zich bezig te houden met crisiswetgeving, werklozenzorg en steunmaatregelen voor de agrarische sector. Met het besluit tot tijdelijke staatsexploitatie in 1931 raakte de rijksoverheid steeds meer betrokken bij de sociaal-economische opbouw van de Wieringermeer. Het was de katholieke Roebroek die tot 1935 leiding gaf aan de sociaal-economische afdeling van de Directie. Deze rol werd later vervuld door Smeding. De nieuwe taakverdeling tussen de Dienst der Zuiderzeewerken en de Directie Wieringermeer in 1930 had tot gevolg dat Granpré Molière hoofdzakelijk werkzaam was voor de Directie Wieringermeer.²⁰ Zijn werkzaamheden vielen

¹⁴ Bosma 1993, 217.

¹⁵ Granpré Molière 1931, 294.

¹⁶ Hudig 1928.

¹⁷ Wording 1955, 451.

¹⁸ Zie: Mesu 1979, 34, 136, 178. Interessant is dat Mesu die na zijn Wieringermeertijd naar Bilthoven verhuisde, een trouwe bezoeker werd van de Woudkapel van de N.P.B..

¹⁹ Van Dissel 1991, 84.

²⁰ Van Woensel 1999, 35; Steenhuis 2007, 224. Het esthetisch adviseurschap van Granpré Molière voor de Directie Wieringermeer zou tot 31 oktober 1941 duren.

nu onder de verantwoording van zijn katholieke geloofsbroeder Roebroek, die onder meer moest oordelen over de kerk- en scholenbouw.²¹

In 1931 bleek dat de dorpen bij een spreiding van de bevolking een te geringe omvang zouden krijgen. Inzichten in de toenemende motorisering van de boerenbevolking en de kostenbesparing bij de bouw van een kleiner aantal dorpen, deden de Directie Wieringermeer besluiten slechts drie kernen in het midden van de polder te ontwikkelen. De overheid zou de aanzet tot bebouwing geven, terwijl de verdere ontwikkeling werd overgelaten aan woningbouwverenigingen en particulier initiatief. Vanaf 1932 kregen arbeiders die zich in de Wieringermeer wilden vestigen een woning in een van de nieuwe dorpen toegewezen.²² Het huisvestingsbeleid van de Directie borduurde voort op de traditie van grote ontginningsbedrijven die zorgden voor de huisvesting van arbeiders en gezinnen zoals in de Peel.²³ De inrichting van de nieuwe polder groeide ondertussen uit tot een staatsaangelegenheid. Granpré Molière zag zich voor de omvangrijke taak gesteld om tot een esthetische harmonie te komen. Aspecten die binnen zijn verantwoordelijkheid vielen, waren onder meer: de architectenkeuze, de bestemming van de gronden, de bebouwing, de beplanting en reclame.²⁴

In 1932 volgde de oprichting van de onder de Directie Wieringermeer ressorterende Stichting Bouwbureau ‘De Wieringermeer’ onder leiding van de architect A.D. van Eck. Het Bouwbureau werd gefinancierd uit het Zuiderzeefonds en ontving de gereserveerde dorpskavels voor een pachtduur van zestig jaar. Om een enigszins besloten woonkern te verkrijgen, besloot men de eerste arbeiderswoningen aan de hoofdweg, in de buurt van de geplande kerken en scholen te bouwen. Voor de architectenkeuze van de arbeiderswoningen raadpleegde men Granpré Molière, die kans zag zijn oud-studenten aan te bevelen. De eerste twintig arbeiderswoningen in Slootdorp werden in ontworpen door de jonge architect J.F. Berghoef. Andere door Granpré Molière geadviseerde architecten waren W. Bruin uit Amsterdam en Hooykaas & Lockhorst uit Rotterdam.²⁵ In 1933 konden de eerste woningen in Middenmeer worden betrokken. De bouw van het poldercentrum begon pas in 1934, de huizen werden daar in 1936 opgeleverd. De aanwezigheid van allerlei, destijds voor het platteland ongebruikelijk, moderne comfort zoals aansluiting op waterleiding, riool en elektriciteitsnet, en de aanwezigheid van radio- en telefoondistributie moest de nieuwe dorpen zo aantrekkelijk mogelijk maken. In de tussentijd breidde het takenpakket van de Directie zich uit tot het bevorderen van de ziekenzorg, de gezinszorg, het onderwijs en de godsdienstuitoefening.

In 1933 wees Mesu op de kostenbesparing die de uitvoering van slechts drie dorpskernen zou opleveren.²⁶ De Directie besloot de plannen voor de overige kernen definitief niet uit te voeren. Hoewel het verkavelingmodel van de Haarlemmermeer was verlaten, bleef de centrale situering van de drie kernen grotendeels gehandhaafd.²⁷ De keuze het geplande poldercentrum later te bouwen, had gevolgen voor de hiërarchie van de dorpen. Anders dan gepland, ontwikkelde Middenmeer zich door de gunstige ligging aan een groot kanaal, de aanwezigheid van de graanbeurs en de aantrekkingskracht op middenstanders tot het economische zwaartepunt. Wieringerwerf groeide uit tot het bestuurscentrum, de plaats waar het gemeentebestuur zetelde en het domeinkantoor was gevestigd.

Het stedenbouwkundig ontwerp en de architectuur van de Wieringermeer werd door aanhangers van het Nieuwe Bouwen bepaald niet enthousiast ontvangen. Naar aanleiding van een excursie van het NIVS naar de Wieringermeer in 1934 uitte een viertal modernistisch werkende architecten teleurstelling en kritiek in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*. De CIAM-leden C. van Eesteren, B. Merkelbach, L.C. van der Vlugt en W. van Tijen spraken van een ‘opzettelijke romantiek’ en een ‘onhistorische schoonheid’ van de Wieringermeerdorpen.²⁸ In plaats van elke dorp een eigen identiteit te geven zoals Granpré Molière voor ogen had, verkozen zij één systeem voor alle dorpen. Granpré Molière diende hen van repliek in het volgende nummer.

²¹ Zie: Mesu 1979, 154. Mesu meende dat het Roebroek was, die Granpré Molière voor de inrichting van de dorpen had aangesteld.

²² Wording 1955, 358.

²³ Van Woensel 1999, 36.

²⁴ Bosma 1993, 230.

²⁵ Van Woensel 1999, 45. Al in 1933 bekritiseerde Van Eck Granpré Molières keuze voor meer traditionele architecten.

²⁶ Mesu 1933, 10-11.

²⁷ Bosma 1993, 231.

²⁸ Bebouwing 1934, 4-7. Zie ook: Kuiper 1991, 84-86; Van Emden 1933, 428-442. In dit artikel bekritiseerde Van Emden weliswaar het ‘verkeerd begrepen’ karakter van de tuinwijk die als dorpen worden vormgegeven, maar stond hij positief ten opzichte van de nieuwe dorpen in de Wieringermeer

“Wanneer de leden van de Vierschaar [MJM de vier kritische auteurs] nu zulke onbeperkte mogelijkheden in de Wieringermeer zien, dan doen ze dit ongetwijfeld op grond van die schijnbaar machtige en onmenselijke overlevering van de voorgaande eeuw; en die blijkt ook wel uit het feit, dat ze alles consequent voor romantiek verklaren, wat langs niet-mechanischen weg tot stand komt, dat zij als maat en norm voor beoordeling reclames, auto’s en antennes nemen.”²⁹ Granpré Molière deelde wel de verwachting op een bijzondere stedenbouwkundige aanleg en architectuur met het viertal. Hij prefereerde voor deze opgave, die hij zag als “de vervroegde hervorming van de maatschappij in het nieuwe land”, echter niet het Nieuwe Bouwen maar het “Goede Bouwen”.³⁰

Een gedenkwaardig moment in de jonge geschiedenis van de Wieringermeer was de inundatie door de Duitsers op 17 april 1945. Hierdoor overstroomde de polder en raakte een groot deel van de gebouwen verwoest. Na het droogmalen van de polder besloot de Commissie Wederopbouw Wieringermeer in 1946 dat de oude dorpen op basis van de bestaande infrastructuur herbouwd moesten worden. De stedenbouwkundige W. Bruin (1893-1971) kreeg de opdracht voor de herbouwplannen voor de dorpen in de Wieringermeer. Tevens ontwierp hij een vierde dorp, Kreileroord, dat pas in 1957 werd gebouwd. Eind 1947 waren in de Wieringermeer 130 boerderijen, 110 woningen, drie scholen en drie kerken en bijna alle pakhuizen en schuren herbouwd of hersteld.

In 1947 stelde de Directie een Planologische Commissie in om de dorpsplannen voor de Noordoostpolder te beoordelen.³¹ De stedenbouwkundige adviseurs bestonden uit Granpré Molière en Verhagen; vanaf 1949 aangevuld met A. Komter (1904-1982). Behalve Nagele kregen de dorpen eenzelfde opzet als de dorpen in de Wieringermeer: nederzettingen aan een assenkruis van wegen, een centraal plein of brink en een verspreide ligging van kerken, scholen en andere openbare gebouwen, vormgegeven door architecten van de Delftse School. Van Eck, die “als bouwkundige niets moet hebben van de Molière-Poederoyense *old finish*” kreeg het voor Nagele voor elkaar dat architecten van het Nieuwe Bouwen de stedenbouwkundige opzet en inrichting van een dorpskern mochten ontwerpen.³²

kadertekst: De architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière (1883-1972)

De architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière groeide op als zoon van een hervormde predikant in het Brabantse Oudenbosch. Het overlijden van zijn echtgenoot bracht vader Granpré Molière ertoe zijn zoon gedurende de middelbare schoolperiode onder te brengen bij een remonstrants predikantsgezin.³³ In deze periode koos hij voor opname tot de Remonstrantse Broederschap. Na zijn studie bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft deed Granpré Molière ervaring op bij onder meer het bouw bureau der Staatsspoorwegen en de Gemeentewerken te Rotterdam, waar hij samen met J.J.P. Oud werkte bij de net opgerichte Gemeentelijke Woningdienst. Van 1914 tot 1916 was Granpré Molière werkzaam op het bureau van rijksbouwmeester C.H. Peters. Aansluitend associeerde hij zich met P. Verhagen, waarna A.J.Th. Kok in 1919 zich eveneens aansloot.³⁴ De eerste stedenbouwkundige opdracht van het bureau Granpré Molière-Verhagen was de bijdrage in 1916 aan het ontwerp van de Rotterdamse tuinstad Vreewijk (1914-1924). Naast het ontwerpen van particuliere woonhuizen en gemeentewoningen kreeg het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok opdrachten van regionale aard, zoals het ontwerp van het Kralingse Bos (1920, 1923-1927) en Utrecht-Oost (1924-1940). In 1920 was Granpré Molière een van de initiatiefnemers tot de oprichting van de Rotterdamse kunstenaarsvereniging “Opbouw” die streefde naar de “aansluiting van de beoefenaars der bouw- en aanverwante kunsten”. Toen architecten als M. Stam en J.B. van Loghem rond 1930 hun ideeën over socialisme binnen de vereniging begonnen te ventileren, verliet Granpré Molière het gezelschap.³⁵ Granpré Molière was in de periode 1924-1953 hoogleraar in de Stedenbouw aan de Technische Hogeschool te Delft.

²⁹ Granpré Molière 1934c, 15.

³⁰ Granpré Molière 1934c, 16.

³¹ Voor informatie over de relatie tussen kerk- en stedenbouw in de Noordoostpolder zie: Verlaan 1952, 4-14; Ort 1985; Van der Wal 1986; Van der Wal 1997; Van Woensel 1996; Van Woensel 1999.

³² Van Dissel 1991, 167. Citaat van J.T.P. Bijhouwer, lid van de Planologische Commissie.

³³ Granpré Molière 1939, 4-5.

³⁴ Voor de rol van P. Verhagen in het bureau Granpré Molière-Verhagen zie: Steenhuis 2007

³⁵ Kijk 1980, 32. Zie ook: Bosma/Crommelin 1983, 14.

In de stedenbouwkundige ontwerpen van Granpré Molière is een tweetal invloedsfactoren te onderscheiden. Als eerste dient de invloed van het Internationale Stedenbouwkundige Congres, dat het NIVS in 1924 in Amsterdam organiseerde, genoemd te worden.³⁶ Het congressthema was het gewestelijke plan dat een antwoord moest bieden aan de onbeperkte groei van de grote steden. Enerzijds kreeg Granpré Molière de gelegenheid zijn ontwerpen te presenteren op een internationaal podium - hij hield zelf de openingsrede en tijdens een van de congresexcursies kon men Vreewijk bezichtigen - anderzijds waren de voordrachten en contacten van grote betekenis voor zijn visie op de planning van stad en landschap. Een van de belangrijkste sprekers was de Engelse architect R. Unwin, die wees op het belang van gewestplannen. Hij stelde voor de stedelijke groei af te leiden naar nieuwe nederzettingen (satellietsteden) of uitbreidingen van bestaande steden (tuinwijken, voorsteden). Zijn pleidooi voor het ontwerpen van nieuwe stedelijke kernen was gebaseerd op een angstbeeld over toenemende individualisering en het wegvallen van de gemeenschapszin. Interessant is dat Unwin in zijn ontwerp voor de Hampstead Garden Suburb (1906) in Londen aan de overzijde van de centraal gesitueerde school een tweetal kerkgebouwen plaatste. Een andere belangrijke spreker en inspiratiebron voor Granpré Molière was de bioloog en socioloog P. Geddes die zich sinds 1910 bezig hield met een sociologische benadering van grootstedelijke problemen in Groot-Brittannië. Hij introduceerde een nieuwe stedenbouwkundige methode: het onderzoek voor het streekplan (*survey before planning*). De architect H. Cleyndert belichtte in zijn bijdrage aan het congres de Amerikaanse stedenbouwkundige visie over parken en *parkways*. Het inrichten van natuurruimten en recreatiegebieden zou de verstedelijkte kernen gescheiden houden. De ontwikkeling van een *civic life* zag hij als een van de voordelen van het decentralisatie-idee. Het congres gaf Granpré Molière inzicht in de toepassing van het regionale plan als instrument van maatschappij-bouw, een thema dat hem als ‘idealist’ zeer aansprak.

De tweede invloedsfactor op de stedenbouwkundige denkbeelden van Granpré Molière waren de geschriften van Duitse cultuurfilosofen als O. Spengler (1880-1936) en graaf H. Keyserling (1880-1946) uit de jaren twintig.³⁷ Zij ervoeren hun tijd als een overgangsfase van het negentiende-eeuwse burgerlijk beschavingspatroon naar een nieuwe cultuurperiode waarin de ontwikkeling van de massamaatschappij de hoofdrol zou spelen. Onder invloed van het heersende cultuurpessimisme raakte Granpré Molière vanaf het begin van de jaren twintig somber gestemd over de mechanisering van de grote stad die hij als een bedreiging voor zowel de stad als het landschap zag. Met andere woorden: hij vertaalde de door hem onderstreepte geschiedfilosofische denkbeelden in stedenbouwkundige zin. Hij bekritiseerde de ordeloze en ongeplande ontwikkelingen, zoals wildgroei in de vorm van lintbebouwing, die sinds de negentiende eeuw de vormgeving en organisatie van stad en maatschappij bepaalden. Daarnaast hekelde Granpré Molière de dynamiek van de modernisering; hij stond afwijzend tegenover de invloed van economische, technische en sociale ontwikkelingen op de fysieke vormgeving van gebouwen, dorpen, steden en landschap.³⁸ De duurzame samenhang en esthetiek van een stad, dorp of streek was voor hem van groter belang dan de conjunctureel bepaalde industriële groei. Tijdens zijn inaugurele rede sprak hij: ‘In de groote tijdvakken van de geschiedenis, die we ons binnen brengen, was het anders; we denken ons daar zoo gaarne de schoonheid in de blijvende waarden van bestuur, religie of maatschappelijke symbolen; in het paleis, den tempel of het marktplein; wij stichten geen paleizen, onze kerken staan in den rooilijn en onze centra zijn uitsluitend voor verkeer en reclame; bij ons is de schoonheid aan de keerzijde der onvergankelijke waarden.’³⁹

In deze periode gaf Granpré Molière in zijn ontwerpen en geschriften blijk van een toenemende religieuze belangstelling. Hij kwam tot het inzicht dat de teloorgang van de westerse cultuur in het bijzonder werd veroorzaakt door een toenemende ontkerstening, hetgeen in 1927 uitmondde in zijn bekering tot het katholicisme. Granpré Molière ontwikkelde een op het neothomisme geïnspireerde schoonheidsleer. Deze op de middeleeuwse scholastiek gebaseerde filosofische stroming was vanaf de negentiende eeuw de officiële denkrichting in de Rooms-Katholieke Kerk. Centraal in Granpré Molières esthetica stond zijn streven naar een hiërarchische

³⁶ Bosma 1993, 155-179; Steenhuis 2007, 170-171.

³⁷ Voor informatie over Spenglers interesse in de metafysica als *Ersatzreligion*, zie: Botermans 1992, 65-67.

³⁸ Wagenaar 1991, 13.

³⁹ Granpré Molière 1925, 7.

ordering, waarbinnen metafysische, onveranderlijke “eeuwige waarden” een leidende rol speelden.⁴⁰ De persoonlijke artistieke inbreng, maar ook de functionele en technische inhoud van het ontwerp stonden ten dienste van de objectieve, hogere waarden van het ontwerp.⁴¹ De vormgeving van stad en landschap werd volgens hem bepaald door abstracte factoren die buiten de tijds- en persoonsgebonden geschiedenis staan, zoals de overgebleven karakteristieken van een streek of een analyse van verschillende historische stedenbouwkundige ontwerpen. Dit architectuurhistorisch onderzoek resulteerde niet in een historiserende stijl, maar in een eigentijdse vormgeving.

In de esthetica van Granpré Molière kunnen drie grondregels worden onderscheiden. Ten eerste kan het belang van het driedimensionale volume, dat zoveel mogelijk van drie zijden zichtbaar diende te zijn, worden genoemd. Een tweede regel was het streven naar een gesloten beeld in tweedimensionale muurvlakken van gebouwen. In stedenbouwkundige context dienden vista's van straten en pleinen te worden ontworpen met een straatwand als afsluiting van de lineaire ruimte. De derde richtlijn was het scheppen van harmonie tussen tegenstellingen, bijvoorbeeld tussen volume en ruimte en massa en licht.⁴² Zo hechtte Granpré Molière bijzondere waarde aan de plaats van het gebouw in de stedenbouwkundige context. Een vrije ligging van gebouwen als stadhuizen en kerken benadrukte zowel het volume als de functie. Wat de bouwtechnische uitvoering van deze drie regels was Granpré Molière voorstander van een beredeneerd materiaalgebruik, met een voorliefde voor baksteen en andere natuurlijke materialen. Hoewel hij beton als een inferieur product beschouwde, keurde hij uiteindelijk wel de niet zichtbare constructieve toepassing goed.

Granpré Molière zag de architect-stedenbouwkundige als een bovenpersoonlijke intermediair die op basis van historische constanten orde kon scheppen in de overgang van het negentiende-eeuwse chaotische stedenbouwkundige ontwikkelingsproces naar een nieuwe cultuurperiode. Binnen deze nieuwe ordening van de samenleving zag hij tevens een belangrijke rol weggelegd voor de interveniërende staat. De onverenigbaarheid tussen de metafysica en de tastbare architectuur en stedenbouw had echter tot gevolg dat hij zich in de praktijk liet inspireren door voorbeelden uit de architectuurgeschiedenis, die hij van een metafysische onderbouwing voorzag.⁴³

Vanuit zijn principiële interesse voor historische architectuur en stedenbouw toonde Granpré Molière zich een fel tegenstander van het eenzijdig aanhangen van stijlregels, zoals de strakke eenvormigheid van de Nieuwe Zakelijkheid, of het uitdragen van “vrije ideële beginselen” in de *l'art pour l'art*-stroming.⁴⁴ De grote invloed van Granpré Molière en zijn studenten op de Nederlandse architectuur en stedenbouw resulteerde in een bouwstijl, die Delftse School wordt genoemd.⁴⁵ (zie: Hst 4.1) Deze term, die door J.J.P. Oud of de modernistisch georiënteerde publicist J.J. Vriend als geuzennaam is bedacht om de tegenstanders van het Nieuwe Bouwen onder één noemer te brengen, is niet geheel juist.⁴⁶ In tegenstelling tot de architecten van het Nieuwe Bouwen, hadden de Delftse, veelal door Granpré Molière opgeleide architecten, nooit een school, beweging of samenwerkingsverband geformeerd. Hiervoor bleek de werkwijze van de Delftse architecten ook te veel te verschillen. Gevoed door hun principiële bezwaren tegen het Nieuwe Bouwen beschouwden zij Granpré Molière wèl als hun woordvoerder. De Delftse hoogleraar bouwkunde S.J. van Embden (1904-2000) sprak liever over het Delftse Bouwen. Volgens hem waren de scheidslijnen tussen sommige aanhangers van beide kampen dikwijls moeilijk te trekken, maar “populair gezien staat de

⁴⁰ Voor een uitgebreide toelichting op Granpré Molière's neothomistische esthetica en de vooroorlogse stijldiscussie, zie: Hst. 3.4.2.

⁴¹ Wagenaar 1991, 25-26. Wagenaar wijst hier op het feit dat ook deze gedachtegang van Granpré Molière past in het intellectuele klimaat rond de eeuwwisseling.

⁴² Wagenaar 1991, 32-33.

⁴³ Wagenaar 1991, 14.

⁴⁴ Granpré Molière 1932, 18.

⁴⁵ Zie ook: Bruins s.a.. Bruins vermeldt dat onderzoek naar het werk van Granpré Molière wordt bemoeilijkt door de verdwijning van een door hemzelf gemaakte selectie van belangrijke stukken alsmede door een brand die in 1940 het archief van het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok heeft vernietigd. Hierdoor bevat het archief van Granpré Molière relatief weinig tekeningen.

⁴⁶ Ten Cate/Lefavre 1984, 13. Zie ook: Van den Broek 1956, 11-21. In deze naoorlogse publicatie die verscheen in opdracht van de Vereniging van Delftse Ingenieurs, afdeling Bouwkundig Ingenieurs verwoordt J.H. van den Broek - als een van de weinigen in zijn tijd - een mild, consoliderend standpunt over de verschillende stijlen van de in Delft opgeleide ingenieurs.

vermeende Delftse School voor baksteen en ruig, voor houten ramen en dakpannen; het Nieuwe Bouwen voor glas, glad en wit, voor metalen ramen en platte afdekkingen.”⁴⁷

Van Embdens gebruik van de term het Delftse Bouwen heeft zeker voordelen. Het legt de nadruk op het toenmalige architectuuronderwijs en de architectuuropvatting aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft in plaats van op het bestaan van een groep architecten die zich tot deze bouwstijl beperkte. Toch mag niet worden vergeten, dat Granpré Molière leiding gaf aan verschillende katholiek geëngageerde kringen, zoals de Bouwkundige Studiekring (BSK) waarin hij met studenten discussieerde over de katholieke bouwkunst, de zogenaamde Grijsze Kring, de opvolger van de BSK voor oud-studenten en de St.-Pieterskring van het bisdom Haarlem. Daarnaast speelde hij een centrale rol tijdens de Huybergse Studiedagen van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging (A.K.K.V.), die werden gehouden in de periode 1932-1947, en had hij de wetenschappelijke en kunstzinnige leiding van het Hoger Bouwkundig Onderwijs aan de R.K. Leergangen in Tilburg en de naoorlogse Cursus Kerkelijke Architectuur in Den Bosch. Tot het begin van de jaren vijftig vormde het gedachtegoed van Granpré Molière bovendien de basis voor de redactionele standpunten van het R.K. Bouwblad.

Omdat binnen deze religieuze netwerken telkens dezelfde namen vigeren, kan er wel degelijk worden gesproken van een Delftse School. Met dien verstande dat Granpré Molières werkzaamheden in Delft in principe niet onder een katholieke noemer zijn te rangschikken. Dat andere, niet katholiek, maar hervormd geïnspireerde architecten, zoals G. Feenstra en J.H. Berghoef zich eveneens door deze vormentaal lieten inspireren, is daarom niet verwonderlijk. Het uitblijven van architectuurhistorisch onderzoek naar de religieuze achtergronden van de Delftse School heeft geleid tot een beperkte kijk op deze architectuurstroming, die de kerkbouw en het gemeenschapsidee als basis heeft gehad.

Naarmate na de Tweede Wereldoorlog het Nieuwe Bouwen meer in zwang kwam, nam ook de waardering voor de als traditioneel en anti-modern ervaren denkbeelden en architectuur van de Delftse School af.⁴⁸ Als grondlegger van het moralistisch gedachtegoed van de Delftse School moest met name Granpré Molière het ontgelden en werden hem ten onrechte fascistoïde ideeën toegeschreven. Ook zijn rol in de benoeming van geestverwanten op belangrijke posities na de Tweede Wereldoorlog beschouwde men in modernistische kringen als het misbruiken van zijn machtspositie in Delft. Na de benoemingen tot hoogleraar van Berghoef en J.H. van den Broek in 1947 en 1948 begon er in Delft voorzichtig een andere wind te waaien en vond zelfs de Hervormde Kerk haar weg naar Delft. Granpré Molière ging in 1953 met emeritaat en trok zich geleidelijk terug uit de discussies over architectuur en kerkbouw. Met het uiteenvallen van de belangrijkste netwerken op het gebied van katholieke kerkarchitectuur in de tweede helft van de jaren vijftig verloor hij zijn podia en zijn publiek. In 1963 kreeg Van den Broeks compagnon J.B. Bakema eveneens een leerstoel en brak er een zeer modernistisch georiënteerde fase binnen de vakgroep bouwkunde aan. De toenemende ontkerkelijking vormde de achtergrond van het actieve verzet tegen de architectuur van de Delftse School bij latere generaties studenten. Pas recentelijk doet zich een kentering voor in de waardering voor de enigmatische Granpré Molière. In het overzichtswerk Bouwen in Nederland 600-2000 (2007) hebben G. Andela en K. Bosma waardering voor diens ‘‘oorspronkelijke, maar moeilijk toegankelijke denkwerk’’ en beschrijven zij zijn stedenbouwkundige oeuvre als ‘‘modern’’.⁴⁹

12.2.2 De invloed van de tuinstad-beweging op de dorpenplannen van de Wieringermeer

Behalve het denken van Granpré Molière is ook de ontwikkeling van zijn stedenbouwkundige oeuvre nog nauwelijks bestudeerd.⁵⁰ In deze paragraaf ga ik in op de invloed van de tuinstadbeweging

⁴⁷ Ten Cate/Lefaiivre 1984, 13.

⁴⁸ Hoogenberk 1980, 123.

⁴⁹ J.E. Bosma 2007, 541; Andela/Bosma 2007, 585. Zie ook de recensie van dit boek: Hulsman 2007. Hulsman kenschetst Granpré Molière hier als ‘‘de 20ste-eeuwse traditionalist die eerder bijna op de mestvaalt van de geschiedenis terecht kwam’’.

⁵⁰ Zie: Bosma 1993. In dit overzichtswerk van de Nederlandse stedenbouw in de periode 1910-1945 wordt aandacht besteed aan het stedenbouwkundig werk van Granpré Molière. Zie ook: Wagenaar 1991. Hierin worden hoofdzakelijk de wederopbouwplannen van Granpré Molière voor Groningen geanalyseerd. De dissertatie van M. Steenhuis, die naast het stedenbouwkundig oeuvre van P. Verhagen, ook gezamenlijke projecten met Granpré Molière behandelt, vormt een waardevolle aanvulling. Zie: Steenhuis 2007.

op de dorpenplannen die Granpré Molière in de periode 1931-1936 voor de Wieringermeer ontwierp.⁵¹ Met andere woorden: in hoeverre is zijn ervaring met Vreewijk, het grootste tuindorp van Europa, van belang geweest voor zijn visie op de stedenbouwkundige samenhang in de Wieringermeer.

Het verzet tegen de morele chaos en verval in de stedelijke samenleving vormde een belangrijke drijfveer voor de aanhangers van de tuinstadgedachte. Zij zagen de schepping van kleinere woonkernen buiten de stad waar een hecht gemeenschapsleven zou ontstaan als ideaal. Granpré Molière vertoonde een duidelijke afkeer van de tumultueuze stad. In een artikel uit 1933 over de totstandkoming van de Wieringermeer in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw verwoordde hij zijn bezorgdheid over het gebrek aan sociale coherentie: “De materiele omstandigheden, waaronder gewerkt wordt, zijn niet gunstig. Ten slotte ontbeert deze tijd een ware stoffelijke en geestelijke gemeenschap; in dat opzicht is ons tijdsbestek zelfs zeer ongunstig. Daarom kunnen wij beter een ingenieurswerk tot stand brengen dan een werk van huisvesting en stedebouw, waar het eenheidsbeginsel zoveel hoger ligt, en, door het gemis aan gemeenschap, zoveel makkelijker ontglipt.”⁵² De door de overheid gestelde voorwaarde dat de dorpen moesten worden voorzien van drie kerken paste in dat opzicht in de maatschappelijke betrokkenheid van Granpré Molière.⁵³ Daarnaast speelde het vanaf 1927 toegenomen religieuze engagement van Granpré Molière een belangrijke rol in zijn werk als hoogleraar-stedenbouwkundige.

Ontwerpers van Nederlandse tuinstadwijken uit de jaren dertig hielden steeds vaker rekening met een locatie voor één of meerdere kerkgebouwen. In plaats van een verdeling naar religieuze gezindte in buurten of woonwijken die werden voorzien van een gelijkgestemde kerk deed zich een voorzichtige integratie tussen de drie hoofddenominaties voor. Kerkgebouwen bevonden zich dikwijls aan een centraal gelegen plein, waar ook andere buurtvoorzieningen zoals winkels, bibliotheek en verenigingsgebouw een plaatsje kregen, en vormden als eindpunt van de omringende straten een interessante vista.

Als Rotterdammer was Granpré Molière zeker op de hoogte van de nieuwste uitbreiding van het tuindorp Heijplaat, waar in de periode 1924-1930 drie kerken van verschillende gezindten verzezen aan de belangrijkste doorgaande straat. In de dorpenplannen voor de Wieringermeer borduurde Granpré Molière voort op deze visie op de verhouding tussen kerk en samenleving. In zijn dorpsplannen situeerde hij kerkgebouwen van de drie belangrijke kerkgenootschappen op de hoekpunten van de bebouwing.⁵⁴ Dit gebeurde vermoedelijk in nauw overleg met de heren Roebroek, Smeding en Mesu. De Directie stelde in 1955 vast: “Deze gelijkwaardige stedebouwkundige behandeling van de religieuze factor kan eveneens als symbool voor de onderlinge relatie van de kerkgenootschappen worden gezien, hetgeen van invloed is geweest op het gemeenschapsleven in de dorpen, dat naast bindende ook desintegrerende elementen kan bevatten.”⁵⁵ Granpré Molières oud-leerling en collega J.A. Kuiper verwoordde de invloed van de door de overheid gewenste kerkbouw op de dorpenplannen van Granpré Molière als volgt: “De regering had namelijk op beleidsgronden bepaald, dat de dorpen wat hun godsdienstige samenstelling betref, een afspiegeling moesten vormen van het landelijke gemiddelde. Dit betekende dat elk van de drie dorpen al in een vroeg stadium over drie kerken moest beschikken. Zelfs de ontworpen nevenkernen blijken vaak nog meer dan één kerk te bezitten. Molière heeft dit kerkenvraagstuk als een structureel gegeven voor de dorpsopbouw opgevat.”⁵⁶

Gesteld kan worden, dat Granpré Molière op basis van de tuinstad-gedachte een stedenbouwkundig ontwerp ontwikkelde waarin hij het voor de Nederlandse samenleving kenmerkende verzuilingsmodel tot uitdrukking kon brengen. In zijn dorpenplannen wist hij een koppeling tussen de gehele geloofsgemeenschap en de fysieke ruimte tot stand te brengen. Mogelijk is

⁵¹ Van der Wal 1997, 76. Ook Van der Wal wijst op de invloed van de tuinstadbeweging op de ontwerpen van Granpré Molière voor de Wieringermeer. Zie ook: Faludi/Van der Valk 1990, 38. Hier wordt opgemerkt dat in Nederland eerder sprake was van een concentrische uitbreiding van nederzettingen in de vorm van tuinsteden dan echte tuinsteden.

⁵² Granpré Molière 1933, 125.

⁵³ Wording 1955, 677. Zie ook: Van Dissel 1991, 100. Volgens Van Dissel was de selectie van pachters in de Wieringermeer hoofdzakelijk op zakelijke en niet op godsdienstige argumenten gebaseerd. Boeren met vakkennis en financiële draagkracht werden als geschikte kandidaten beschouwd. Zij concludeerde: “Er was dus geen sprake van een doelbewuste verzuiling in de selectie van de bewoners”

⁵⁴ Wording 1955, 687.

⁵⁵ Wording 1955, 687-689.

⁵⁶ Kuiper 1991, 78.

Granpré Molière hier beïnvloed door de studie naar de gemeenschapsvorming op een lager stedenbouwkundig niveau, de *neighbourhood-unit* (wijkgedachte) uit 1929 van de Amerikaanse socioloog C. Perry, waarin de grootte van een schooldistrict als planningsprincipe voor de gemeenschap werd gehanteerd. In dit model staan de school, kerken en het buurtcentrum in het centrum gegroepeerd. Eveneens zou een relatie kunnen worden gelegd tussen het ordeningsprincipe van de ‘*échelon paroissal*’ (parochiale eenheid), dat in de Franse vooroorlogse stedenbouw een belangrijke rol heeft gespeeld. Hier beschouwde men de kerkelijke parochie als een ideale maat voor de gemeenschapsvorming en de stedenbouw.⁵⁷

Een tweede facet van de tuinstadbeweging dat terugkomt in de stedenbouwkundige opzet van de dorpen in de Wieringermeer, is de rol van de natuur in de bebouwde kern. Het ontwerpen van gestructureerde buurtschappen met collectieve groenstroken, volkstuinten en sportvelden, waarbinnen de gemeenschapsgeest kon floreren, werd binnen de tuinstadbeweging als de oplossing gezien voor het beschavingsverval in de chaotische stad. In het door Howard ontworpen tuindorp Port Sunlight bevinden zich twee asymmetrisch geplaatste brinkachtige groenstroken met aan het eind een hoofdgebouw. Voor de ver afgelegen Wieringermeerpolder koos Granpré Molière voor een traditioneel ontwerp van een plattelandscentrum, het brinkdorp. Ter voorbereiding liet hij zijn toenmalige student J.J.M. Vegter, die na de Tweede Wereldoorlog rijksbouwmeester zou worden, de kadastrale kaart van het brinkdorp Schiermonnikoog overtekenen. Hoewel de dorpen in de Wieringermeer op kleigrond zouden worden gebouwd, koos Granpré Molière dus niet voor de opzet van een traditioneel kleidorp, waarin de kerk het middelpunt van de bebouwde kern vormt. Een breder opgezet brinkdorp bood meer mogelijkheden om gelijkwaardige ruimte te reserveren voor kerkgebouwen van de drie overheersende denominaties. Opvallend is dat Granpré Molière een asymmetrische plaatsing van de brink prefereerde. Vormt de brink in een organisch gegroeid brinkdorp het centrum van het dorp, bij Slootdorp en Middenmeer ligt de brink aan de periferie en is het dorp tegen de brink aan ontworpen. Mogelijk is Granpré Molières keuze voor groenstroken in de vorm van brinken geïnspireerd door de tuinstadbeweging. Ook de invulling van de dorpen in de Wieringermeer, zoals de strokenbouw en de centraal geplaatste sportvelden, komen overeen met de inzichten van de tuinstadbeweging. Anderzijds zal zijn voorliefde voor het archaische gemeenschapsleven in een dorpskern op een ongerept Waddeneiland zeker tot zijn verbeelding hebben gesproken.

Een derde aspect van de tuinstadbeweging dat bepalend is geweest voor de dorpsplannen van de Wieringermeer vormt de stedenbouwkundige benadering van het verkeer als ordeningsprincipe. Het inzicht om hoofdwegen niet langer door nederzettingen te voeren, bevorderde de leefbaarheid van de woonwijken. In een collegedictaat uit 1934-1935 noemde Granpré Molière lintbebouwing een internationale plaag, waartegen hij in de Wieringermeer actie heeft gevoerd. Lintbebouwing ervoer hij als ‘tegen de aard van de gemeenschap als zoodanig.’⁵⁸ Bij voorkeur leidde hij de hoofdweg voor de kern langs, zodat het dorpsaanzicht duidelijk vanaf de weg te zichtbaar was. De doorgaande wegen op het kruispunt van wegen en vaarten boog hij licht van de vaart af. Hierdoor liep de dikwijls van een looppad voorziene waterweg langs de achterkant van de bebouwing. De kleinere kernen plande Granpré Molière overigens wel direct naast de hoofdverkeersweg.

De tuinstadbeweging maakte een scheiding tussen de grote centrale stad, hoofdzakelijk bedoeld om te werken, en de kleinere tuinsteden, waar de nadruk op het wonen lag. Op bescheiden schaal keert deze functionele zonering terug in de dorpsplannen van de Wieringermeer.⁵⁹ Haventjes, opslagplaatsen en kleine industrie projecteerde hij aan de randen van de dorpen. Op deze wijze kon

⁵⁷ Zie: Blom/Jansen/Van der Heide 2004, 19-20.

⁵⁸ M.J. Granpré Molière, Collegedictaat 1934-1935, 14, Archief NAi Rotterdam, Archief M.J. Granpré Molière. In 1933 nuanceerde Granpré Molière zijn afkeer tegen lintbebouwing. ‘En nu volgt nog een bekentenis; voor enkele ondergeschikte dorpen is het lint-bebouwings-systeem gekozen, niet om geweld te doen aan de inzichten van beleidvolle mensen, maar juist om geweld te vermijden tegenover een natuurlijke groenineigening van toekomstige nederzettingen. Er zijn in ons land talloze voortreffelijke lint-dorpen, juist omdat het een beeld is van de natuur van hun ontstaan. De lintbebouwing, waartegen het gezonde oordeel van onzen tijd zich verzet, is er een van geheel anderen aard; het is gericht tegen dat fatale leeglekken van onze steden, ten nadeele van alles en van iedereen – behalve dan een enkelen grondspeculant’. Zie ook: Granpré Molière 1933, 130. In 1937 werd de Verkeerswet op de Lintbebouwing van kracht. Deze wet verbood het oprichten van gebouwen binnen vijf meter uit de grens van de weg en het belemmeren van het vrije uitzicht bij de bocht van een weg of bij kruisingen.

⁵⁹ Van Woensel 1999, 38.

iedere functie haar eigen groei kon doormaken zonder in conflict te raken met de eisen van de andere functies. Granpré Molière pleitte dan ook voor de reservering van extra grond voor bijzondere bestemmingen ter voorkoming van de gevreesde lintbebouwing in de toekomst.⁶⁰

Wat de verkavelingen in het dorp betrof, koos Granpré Molière, in navolging van zijn ontwerp voor de tuinstad Vreewijk, voor opengeknipte woonblokken. Dit verkavelingsmodel, dat ook wel een overgangsmoedel wordt genoemd, week af van de traditionele besloten verkavelingen zoals in de bestaande steden. Op de kopse kant van de woningstroken situeerde hij afwijkende bouwvormen, zoals kerken of groenzones. Achter de huizen bevonden zich diepe moestuinen en collectieve groene ruimten, die via looppaden waren te bereiken.

12.2.3 De dorpenplannen voor de Wieringermeer

Als eerste dorpsplan presenteerde Granpré Molière in februari 1929 een uitgebreid ontwerp voor het poldercentrum, genaamd naar de hoger gelegen vluchterp Wieringerwerf. (afb. 3) In het verkavelingsplan uit 1926 was het poldercentrum gesitueerd op het kruispunt van vier vaarten en vijf hoofdwegen. Het nieuwe plan laat zien dat de doorgaande wegen om het dorp werden geleid. Aan de noordzijde van de terp projecteerde Granpré Molière het raadhuis, een gemeenschapshuis of een kerkgebouw. Waarschijnlijk betrof het hier een kerk voor de hervormde geloofsgemeenschap. In de nabijheid van de heuvel reserveerde hij grond voor een café-restaurant, een school en een bussenstandplaats. Van hieruit liep een brede dorpsstraat met winkels aan weerszijden naar het zuiden van het dorp waar een tweede concentratie van voorzieningen was voorzien. Aan de oostkant van het dorp voorzag hij in een tweede uitspanning met een rooms-katholieke kerk met pastorie, een school en een begraafplaats in aansluiting op een brink. In het westen bevond zich een markt, die uitkwam op een haventje met een loswal. Vanuit beide centra waren aan weerszijden van de hoofdweg wandelpaden voorzien, die aan de rand van de bebouwde kom uitliepen in verharde laantjes met bomen. De beplanting gaf de grenzen van het dorp aan en diende tevens als windscherm.⁶¹

In november 1931 volgde een nadere uitwerking van zijn dorpenplannen. Deze bestond uit een toelichting en een kaart van de Wieringermeer met daarop de verschillende kernen: twaalf algemene ontwerpen voor de kleine kernen en twee nader uitgewerkte plannen voor de kernen L (Slootdorp) (afb. 4) en M (Middenmeer) (afb. 5), waar de eerste woningen waren gepland. Op de ontwerpen voor de kleine kernen staat meestal een begraafplaats met een naastgelegen groot bouwvolume aangegeven, dat vermoedelijk als kerk bedoeld was. In een aantal ontwerpen van de kernen zijn meerdere grote bouwvolumes getekend die kunnen duiden op twee of soms drie kerken per kern. Alleen in het ontwerp van kern O (Westzeug) is bij de bouwvolumes de denominatie van de kerk aangegeven. In dit geval was de hervormde kerk naast de rooms-katholieke kerk aan het begin van het dorp bedacht.

Voor Slootdorp maakte Granpré Molière waarschijnlijk reeds in het voorjaar van 1931 een ontwerp. Op dit niet traceerbare plan reserveerde hij slechts grond voor een katholieke en een hervormde kerk. Tijdens een vergadering met vertegenwoordigers van de drie geloofsgenootschappen en de Directie uitte de gereformeerde afgevaardigde de wens tot het stichten van een kerk in de eerste te bouwen nederzetting die later Slootdorp zou heten.⁶² Het ontwerp van kern L uit 1932 houdt daarom rekening met een drietal kerkgebouwen. Aan de zuidzijde van het dorp is een perceel gereserveerd voor een - aan een bouwvolume met een transept en halfronde apsis te herkennen - katholieke kerk. Aan weerszijden van het gebouw zijn twee kleinere bouwvolumes getekend die waarschijnlijk voor een pastorie of een verenigingsgebouw waren bedoeld. Op de oostelijk gelegen kruising van wegen is aan het einde van een strook woonhuizen eveneens een perceel voor kerkgebouw gereserveerd. Een bijbehorend schoolgebouw is voorzien aan de overzijde van de straat. Een derde kerkgebouw is geprojecteerd aan de noordwestzijde van het dorp. Het lengtegerichte kerkgebouw staat evenwijdig aan de brink. Op het ontwerp van Slootdorp uit 1934 zijn de kerkgebouwen kleiner van formaat en worden zij niet geflankeerd door een pastorie. De gereformeerde kerk bevindt zich niet meer op het kruispunt, maar vormt het visuele eindpunt van de Kerkstraat, die vanaf de brink zichtbaar is.

⁶⁰ Van Woensel 1999, 39.

⁶¹ Van Woensel 1999, 38.

⁶² Verslag van de vergadering van de Directie met vertegenwoordigers uit verschillende kerkgenootschappen en de vereniging "Land in Zicht" 27 maart 1931, Archief Bisdom Haarlem, Map R.K. Zuiderzeestichting, submap Correspondentie met bijbehorende stukken.

Op basis van de geschatte bevolking ontwierp Granpré Molière voor het dorp Middenmeer een grotere dorpskern dan voor Slootdorp. Het dorpsplan vertoont een aantal overeenkomstige kenmerken. Zo werd het doorgaande verkeer langs een langwerpige brink geleid. De drie kerkgebouwen lagen in een driehoek met in het midden een vierkant sportveld en gymnastiekzaal. Het ontwerp van Middenmeer uit 1932 toont aan de oostzijde van het dorp een georiënteerd kerkgebouw naast een begraafplaats, dat waarschijnlijk bedoeld was voor de rooms-katholieke geloofsgroep. Een tweede kerkgebouw met school was voorzien in de bocht van een kruising van twee vaarten, aan de westzijde van het dorp. De derde kerk lag aan de noordzijde van het dorp, naast de brug over de Wieringerwerfvaart. Op het tweede ontwerp voor Middenmeer is deze laatste kerk vervallen en is het kerkgebouw aan de rand van het water verplaatst.

Het ontwerp voor Wieringerwerf uit februari 1932 was een nadere uitwerking van het ontwerp uit 1929. Het adviseurschap van Granpré Molière was officieel beëindigd nadat de plannen in november 1932 ter goedkeuring waren voorgelegd aan de minister van Waterstaat. De nadere uitwerking van de plannen zou worden uitgevoerd door de Directie. Toen onderzoek uitwees dat de voor Wieringerwerf bestemde grond niet geschikt was voor bebouwing, werd besloten het dorp een kilometer noordelijker te bouwen. Het centrale element van de vluchterp speelde hierdoor geen rol meer in het dorpsaanzicht.

Inmiddels waren de inzichten over de grootte van het poldercentrum veranderd. Het dorp, waarvoor honderd arbeiderswoningen waren gepland, mocht niet groter worden dan de twee andere kernen en moest een besloten karakter krijgen. Voerde in het eerste plan nog een doorgaande weg door de woonkern, bij de verlegging van het dorp werd de rijksweg Amsterdam-Leeuwarden om het dorp heen geleid. Het nieuwe ontwerp voor Wieringerwerf uit 1934 had een vierkante opzet met op de hoeken drie kerkgebouwen en een raadhuis. (afb. 6) Op deze wijze ontstonden twee brinkachtige ruimten. Een noord-zuid lopende ruimte met winkels en huizen voor notabelen wordt aan de zuidkant gemarkeerd door een raadhuis, en aan de noordzijde door een gereformeerd kerkgebouw met een school. De oost-west gerichte brink wordt aan de westzijde begrensd door het raadhuis, terwijl de katholieke kerk aan de oostzijde het visuele eindpunt vormt. Achter de kerk was een begraafplaats geprojecteerd. Vanaf de katholieke kerk loopt een straat naar de noordelijke hoek van het dorp die werd gevormd door de hervormde kerk. Een van oost naar west lopende straat, van de hervormde kerk naar de gereformeerde kerk, voltooide de vierkante opzet van het dorpsplan. De plattegronden van de kerkgebouwen zijn gebaseerd op de inmiddels ontworpen kerken. Hoewel de kerken in de omgeving van scholen zijn geprojecteerd, liggen deze niet binnen het kerkelijke erf. Op de laatste tekening die Granpré Molière in 1936 voor Wieringerwerf maakte, is te zien dat de woonhuizen in het vierkant reeds zijn gebouwd. De kerken moeten dan nog worden gerealiseerd.

Tijdens een voordracht in 1960 blikte Granpré Molière nog eens terug op de Wieringermeer en de Noordoostpolder. Hier zette hij uiteen dat hij tijdens het ontwerpen van de stedenbouwkundige opzet in de Noordoostpolder had begrepen, dat stedenbouw ging om het ‘[...] meetbaar maken van de uitgestrektheid van de polder. Deels door het indelen in compartimenten, deels door het echaloneren. Hierbij werd dus uitgegaan van de functionele gegevens: kavels, wegen, vaarten (compartimenten) en hofsteden, dorpen (echalons). Met boombeplanting, kerktorens enz. werd op dit stramien bewust verder gecomponeerd.’⁶³

Hoewel Granpré Molière de kerkgebouwen als dominante onderdelen van het dorpsbeeld had geprojecteerd, noopten de financiële, bestuurlijke en demografische omstandigheden de verschillende kerkgenootschappen tot de bouw van kleine en eenvoudige kerkjes al dan niet voorzien van een bescheiden toren. Dit ging ten koste van zowel de ruimtelijke verhoudingen in de dorpen als de gewenste functie van de kerk als *landmark*. Aanvankelijk meende men dat een aantal kerkgebouwen in een later stadium door grotere kerken zouden worden vervangen.⁶⁴ In 1940 concludeerde de Directie berustend: ‘Kerken en scholen en andere openbare gebouwen staan op stedenbouwkundig belangrijke punten in de dorpsplannen. Helaas is hun massawerking niet van dien aard, dat zij het dorpsbeeld beheerschen, zoals dit als regel bij oude dorpen het geval is.’⁶⁵

⁶³ M.J. Granpré Molière, ‘Wieringermeerpolder en Noord Oostpolder. Coördinatie van mensen en ruimte’, voordracht 21 mei 1960 voor de BNS, Archief NAI Rotterdam, Archief M.J. Granpré Molière.

⁶⁴ Van Embden 1933, 435.

⁶⁵ Directie 1940, 33.

12.3 Financiering van de kerkbouw in de Wieringermeer

In 1928 vroegen enkele regionale katholieke kerkbesturen en protestantse kerkelijke verenigingen voor de behartiging van de geestelijke belangen van de Zuiderzee-arbeiders de minister van Waterstaat een bijdrage voor de bouw van hulpkerken, ontspanningslokalen en evangelisatiegebouwen.⁶⁶ Deze rijkssteun aan kerkgenootschappen maakte vanaf 1928 deel uit van de begrotingen van het Zuiderzeefonds. In 1930 drong het Tweede Kamerlid Krijger aan op een uitbreiding van de financiële bijdrage in de voorziening in de geestelijke behoeften van de arbeiders. Hij meende dat de kerken in het nieuw te ontginnen gebied een esthetisch toonbeeld moesten vormen. De minister van Waterstaat werd gevraagd bij te dragen in de hogere bouwkosten als gevolg van de esthetische eisen, en overige bouwkosten. Tevens werd hem verzocht een gunstige lening te verstrekken en al dan niet gratis bouwgrond te verstrekken. Vanuit de socialistische fractie klonken echter ook kritische geluiden over de subsidies aan kerkgenootschappen, die men strijdig met artikel 185 van de Grondwet over de scheiding tussen kerk en staat beschouwde. De Wieringermeer was niet het enige project waarbij de staat kerkgenootschappen ondersteund. Net als de particuliere mijnen zorgden de Staatsmijnen sinds 1909 voor een financiële ondersteuning van kerkgenootschappen die bijdroegen aan de geestelijke verzorging van hun mijnarbeiders.⁶⁷ Vanaf 1917 subsidieerde de overheid eveneens de stichting, uitbreiding en instandhouding van kerken en christelijke tehuizen.

Pas bij de behandeling van de begroting van het Zuiderzeefonds in 1932 gaf de minister een overzicht van de rijkssubsidie die hij in het kader van de Zuiderzeewerken had verstrekt aan de religieuze instellingen.⁶⁸ Enkele instellingen, waaronder de Rooms-Katholieke Kerk en de gereformeerde kerkenraden in Makkum en Kornwerd ontvingen vanaf 1928 fl. 2,50 per arbeider. Niet alleen de bouw van tijdelijke kerkgebouwen, maar ook de stichting van ontspanningsgelegenheden mochten van deze subsidie worden bekostigd. Tevens verleende de overheid een eenmalige bijdrage ter grootte van $\frac{2}{3}$ van de bouwkosten met een maximum van fl. 6.000 voor het stichten van permanente kerkgebouwen gedurende een periode van drie jaar. De in de Wieringermeer gevestigde geestelijke verzorgers ontvingen gedurende de periode 1931-1942 een subsidie van fl. 1.000 per jaar in de traktementen.

Tijdens de behandeling van de begroting van de staatsmijnen in 1932 diende de socialistische fractie een motie in. Hierin stelde zij nadere regelingen wenselijk te achten met betrekking tot de subsidiëring van kerkgenootschappen, godsdienstige verzorgingen en culturele organisaties.⁶⁹ De minister van Waterstaat gaf vervolgens aan dat de rijkssteun werd verleend in het kader van de staat als grootwerkgever die de bestaansvoorwaarden van zijn arbeiders moest begunstigen.⁷⁰ Vanwege dit zwaarder wegende staats- en dus ook regeringsbelang ontried hij de Kamer de motie te aanvaarden. De motie werd met een ruime meerderheid van stemmen uit vrijzinnig-democratische, christelijk-historische, antirevolutionaire, rooms-katholieke, liberale en staatkundig-gereformeerde partijen verworpen. Vanaf dat moment aanvaardde de Staten-Generaal stilzwijgend de subsidieposten op de begroting van het Zuiderzeefonds.

Een uitzondering vormde de kerkbouw in het in 1935 gebouwde poldercentrum Wieringerwerf. Hier ontving elk kerkgenootschap fl. 10.000 subsidie per kerkgebouw alsmede een subsidie van fl. 2.000 in het geval van torenbouw. De canon voor de grond die voor negentig jaar in erfpacht werd geven, bedroeg 1 cent per vierkante meter. Tevens verstrekke de staat in de periode 1937-1943 een aflopende subsidie als tegemoetkoming in de exploitatiekosten van het kerkgebouw. De gereformeerde kerken in de Wieringermeer gingen akkoord met de rijksbijdrage in de kosten van de kerkbouw en de lagere erfpachtprijzen, maar hadden principiële bezwaren tegen een tegemoetkoming in de traktementen.⁷¹

Vanaf 1938 ontvingen de kerkgenootschappen een rijksbijdrage voor het onderhoud van de kerkgebouwen. Deze onderhoudsbijdragen liepen jaarlijks met fl. 300 terug, en zouden in 1944 komen te vervallen. In de periode 1938-1940 ontvingen de drie Nederlands Hervormde kerken fl. 4.500 om in

⁶⁶ Verplanke 1963, 20-21.

⁶⁷ Verplanke 1963, 15-20.

⁶⁸ Verplanke 1963, 22-23

⁶⁹ Verplanke 1963, 23.

⁷⁰ Verplanke 1963, 24.

⁷¹ Van Woensel 1996, 24.

latere jaren te gebruiken.⁷² Op 1 januari 1938 waren de kerkelijke gezindten in de Wieringermeerpolder als volgt verdeeld: 38 procent Nederlands hervormd, 25% gereformeerd of christelijk gereformeerd, 23 procent rooms-katholiek, 2 procent behorende tot kleine protestantse groeperingen; 12 procent van de lokale bevolking was onkerkelijk.⁷³ Vergeleken met de landelijke verdeling van geloofsgenootschappen bleek dat de gereformeerden in de Wieringermeer ruim vertegenwoordigd waren, terwijl de katholieken in aantal achterbleven.

Na de eerste verzoeken om een financiële bijdrage richtten de kerkgenootschappen zelf organisaties op om de pastorale zorg en kerkbouw in de nieuwe polder te begeleiden. Zo stelde de bisschop van Haarlem, mgr. J. Aengenent, in 1919 een commissie in die zich zou verdiepen in beschikbare gronden voor de stichting van rooms-katholieke kerken, pastorieën en scholen. Tevens was het de taak van de commissie om katholieke landarbeiders en tuinders te interesseren voor vestiging op het nieuwe land. In 1931 werd de commissie omgevormd tot de R.K. Zuiderzeestichting. Naast het behartigen van de katholieke belangen hield deze stichting zich bezig met het aanleggen van een bouwfonds voor het kopen of in erfpacht nemen van gronden, en het stichten en meubileren van kerkelijke gebouwen.⁷⁴ Slechts in buitengewone gevallen zou de stichting zelf gronden of gebouwen aanvaarden of gebouwen stichten. De in Haarlem gevestigde R.K. Zuiderzeestichting bestond uit de volgende zes leden: J.P. Huibers (voorzitter), deken van Hoorn en latere bisschop van Haarlem, A.A.P.M. Guilonard, deken van Schagen, N.J. Bakker, pastoor van Medemblik, H.C Koppert, pastoor van Wieringen, J.P.J. Kok, rector te Bloemendaal en geestelijk adviseur van de LTB en de R.K. Landarbeidersbond St.-Deus dedit, en P. Braak, priester te Beverwijk en de toekomstige eerste pastoor van de Wieringermeer.⁷⁵

Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk riep de Vereniging van Kerkvoogdijen in 1931 het Zuiderzeefonds voor de Nederlandsche Hervormde Kerk in het leven.⁷⁶ Dit fonds zou worden beheerd door de Zuiderzee-commissie. Het bestuur van het Zuiderzeefonds bestond uit: prof. dr. J.R. Slotemaker de Bruine uit Wassenaar (voorzitter), ds. D. Eilerts de Haan uit Heilo (vice-voorzitter) en ir. C.W. van Voorst van Beest uit Maarssen (secretaris). Het was de bedoeling dat de nieuwe kerkelijke gemeenten vanuit één instantie zouden worden voorzien van de noodzakelijke gebouwen. Al snel ontstonden er echter meerdere commissies die zich bezighielden met de nieuw te vormen hervormde gemeenten in de Wieringermeer. Hierop besloot men dat de Zuiderzee-commissie zich zou beperken tot het inzamelen van gelden voor een bouwfonds. In 1931 besloot het classisbestuur van Hoorn een nieuwe hervormde gemeente, genaamd "De Wieringermeerpolder" te stichten. De hulpprediker die vanaf augustus 1932 de nieuwe gemeente zou leiden, was ds. J.L. Fischer.

Het Gereformeerde Zuiderzee Comité zou vanaf 1928 zorg dragen voor de geestelijke verzorging van de gereformeerde arbeiders. Het Comité bekostigde haar activiteiten uit giften.⁷⁷ Vanaf 1930 werden de werkzaamheden van het Comité overgenomen door de synode, die daarvoor de volgende deputaten benoemde: ds. Schoenmaker te Kampen, ds. Hoek te Enkhuizen, Burgmeester Wierstra te Friesland, ds. De Jong te Spakenburg Bunschoten en Tromp Ruiters te Harderwijk. Deze eerste deputaten werkten vanuit Kolhorn.

In oktober 1937 maakte de Directie bekend dat de kerkgenootschappen in Wieringerwerf konden rekenen op een verhoging van de kerkbouwsubsidie. Op voorwaarde dat de kerkbouw goedkeuring kon wegdragen van Granpré Molière zou de rijksbijdrage aan de kerkbouw f 10.000 bedragen, terwijl in geval van torenbouw nog op f 2.000 extra kon worden gerekend.⁷⁸ Daarnaast zou

⁷² Brief kerkvoogden van de Nederlandsch Hervormde Gemeente Wieringermeer aan de Algemeene Synode van de Nederlandsch Hervormde Kerk te Den Haag, 21 december 1940, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, map Herv. gemeente KV I 1931-1945.

⁷³ Terpstra s.a. [1980], 53.

⁷⁴ Oprichtingsakte van de R.K. Zuiderzeestichting, 29 oktober 1931, Archief Bisdom Haarlem, map R.K. Zuiderzeestichting, submap Oprichting, statuten en leden.

⁷⁵ Rector J.P.J. Kok was tevens de auteur van De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande, 's-Hertogenbosch, 1926. (Zie: Hst. 3.4.5)

⁷⁶ Instelling van het Zuiderzeefonds 1931, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Map Herv. gemeente KV I 1931-1945. Zie ook: Handleiding 1935, 212.

⁷⁷ K. van der Veen, "Historie van de Gereformeerde Kerk Middenmeer 1934-1942", 1950 (typoscript).

⁷⁸ Notulen 26 september 1937, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek van het R.K. Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp.

het rijk van 1937 tot en met 1942 een aflopende subsidie van fl. 700 tot fl. 200 verlenen in de beheerskosten van de kerk.

12.4 Kerk(op)bouw in de Wieringermeer

De drie kerkgenootschappen voerden overleg met de Directie van de Wieringermeer. Zij hadden vooral te maken met het katholieke directielid A.L.H. Roebroek die verantwoordelijk was voor de sociaal-economische aspecten van de polder zoals de dorpenbouw, de infrastructuur, het onderwijs, gezondheidszorg, het maatschappelijke werk en de bevolkingsregistratie. Ook de begeleiding van de geestelijke verzorging en de uitgifte van percelen voor kerkbouw behoorden tot zijn takenpakket.⁷⁹ De Directie hield in elk dorp gronden vrij die vervolgens aan de betreffende kerkgenootschappen in erfpacht werden gegeven voor de bouw van een kerk. De onzekerheid over de aantallen toekomstige gelovigen vormde dikwijls een probleem bij de bepaling van de benodigde grond.

De Directie raadde de kerkgenootschappen aan zo min mogelijk geld te besteden aan tijdelijke houten gebouwen, maar direct kerkgebouwen op te richten die bij een groeiend aantal gelovigen dienst konden doen als wijk- of patronaatsgebouwen.⁸⁰ Een door de Directie verstrekte ontwerpschets van een dergelijk kerkgebouw waarvan de kosten op fl 9.000 waren geschat, werd door de diverse vertegenwoordigers van de geloofsgenootschappen met sympathie ontvangen.⁸¹ Opvallend is dat de kerkgenootschappen samenwerkten bij het opstellen van de verzoekschriften om financiële rijkssteun. Gezien de uitzonderlijke situatie in de Wieringermeer stonden de gereformeerde kerken, ondanks hun principiële bezwaren tegen staatsbemoeienis, niet afwijzend tegen de hulp van de overheid.

In 1932 bereikten de Directie en de kerkgenootschappen overeenstemming over de regeling van de erfpacht bij Sluis I. Tevens werd het voorstel van de Directie aanvaard om in Sluis III, het toekomstige Middenmeer, de Nederlandse Hervormde Kerk te situeren op een kruispunt van kanalen en te voorzien van een kerktoren.⁸² Op advies van de Directie zouden de katholieke en de gereformeerde kerkgebouwen elk op een hoek van het dorp aan de weg van Sluis I naar Medemblik worden gebouwd. Uit de correspondentie van de Zuiderzeestichting blijkt dat pastoor Braak geen voorstander was van het idee van de kleine hulperkerkes.⁸³ Hij vreesde dat al in 1945 zou blijken dat de kerkes te klein zouden zijn, zodat er grotere kerken zouden moeten worden gebouwd, hetgeen een te zware last zou worden voor zijn jonge parochie.

In 1930 werd een groot barakkenkamp opgericht als huisvesting voor de eerste landarbeiders van de Wieringermeer in Sluis I.⁸⁴ Om in de geestelijke verzorging van de arbeiders te kunnen voorzien, stelde de dienst Zuiderzeewerken in 1931 drie pastorale begeleiders aan: ds. Finkensieper voor de hervormden, kandidaat Wielinga voor de gereformeerden en pastoor Braak voor de katholieke gemeenschap.⁸⁵ De eerste kerkdiensten vonden plaats in de eetzaal van het barakkencomplex. Na een oecumenische inwijdingsdienst kerkte men vanaf oktober 1931 beurtelings in een woning zonder binnenmuren aan de Slootweg 9 (nu Koningin Wilhelminalaan 19).⁸⁶ Door de week diende deze ruimte als schooltje.⁸⁷ In 1932 telde Slootdorp tachtig gezinnen, waarvan er vijfentwintig katholiek waren.

⁷⁹ Brief van J.H. Kok aan bisschop van Haarlem, 7 april 1931, Archief Bisdom Haarlem, map R.K. Zuiderzeestichting, submap Correspondentie (met bijbehorende stukken).

⁸⁰ Verslag van de vergadering van de Directie met vertegenwoordigers uit verschillende kerkgenootschappen en de vereniging 'Land in zicht' 27 maart 1931, Archief Bisdom Haarlem, map R.K. Zuiderzeestichting, submap Correspondentie (met bijbehorende stukken).

⁸¹ De naam van de architect die deze onbekende ontwerpschets tekende, wordt niet in de stukken vermeld. Mogelijk is deze vervaardigd door Granpré Molière.

⁸² Verslag van de vergadering van de Directie met vertegenwoordigers uit verschillende kerkgenootschappen en de vereniging 'Land in zicht' 27 maart 1931, Archief Bisdom Haarlem, map R.K. Zuiderzeestichting, submap Correspondentie (met bijbehorende stukken).

⁸³ Brief van pastoor Braak aan de R.K. Zuiderzeestichting, 22 mei 1932, Archief Bisdom Haarlem, map R.K. Zuiderzeestichting, submap Correspondentie (met bijbehorende stukken).

⁸⁴ Ten behoeve van de geestelijke verzorging van de katholieken die werkzaam waren bij de inpoldering van de Wieringermeer, had men in 1929 in Den Oever, op grond van de Zuiderzeewerken, een houten hulperkerkje geplaatst. Deze O.L.V. van Altijddurende Bijstand is nu in gebruik als De Kapel.

⁸⁵ 'Historie van de protestantse kerken te Slootdorp', (gestencilde uitgave Protestantse gemeente Slootdorp), 1998, 2.

⁸⁶ Voor 31 oktober 1931 werd de H. Mis gevierd in een woning aan de Slootweg nr. 4 te Slootdorp.

⁸⁷ Vanwege het beperkte aantal leerlingen en de unieke omstandigheden in de Wieringermeer was er tot 1949 geen sprake van bijzonder onderwijs in de Wieringermeer. Op initiatief van de Directie werd in 1932 de stichting Wieringermeerscholen

12.5 Kerkarchitectuur in de Wieringermeer

In deze paragraaf bespreek ik de ontwerpgeschiedenis en de architectuur van de negen oorspronkelijke kerkgebouwen van de drie dorpen Slootdorp, Middenmeer en Wieringerwerf. Vlak voor het einde van bezetting, op 17 april 1945 zetten de Duitsers de Wieringermeer onder water. Als gevolg van deze inundatie zijn de gereformeerde en katholieke kerkgebouwen in Middenmeer verloren gegaan. De rooms-katholieke kerken in Slootdorp en Wieringerwerf, de Nederlandse hervormde kerk en de gereformeerde kerk van Wieringerwerf konden weliswaar worden hersteld, maar ondergingen in meer of mindere mate ingrijpende bouwkundige veranderingen. De gereformeerde kerk in Slootdorp behield alleen haar kerkzaal.

Onderzoek van het aanwezige bronnenmateriaal heeft uitgewezen dat een groot deel van het archiefmateriaal als gevolg van de onderwaterzetting van 1945 verloren is gegaan. Slechts van een tweetal kerken - de hervormde kerk te Middenmeer en de katholieke kerk te Wieringerwerf - is het mogelijk geweest om niet alleen de oorspronkelijke architectuur te beschrijven, maar ook inzicht te geven in de bouwgeschiedenis, waarin de wisselwerking tussen de kerkelijke opdrachtgevers, de Directie als verstrekker van de percelen en de subsidies, en de architecten een belangrijke rol speelde.

Bij de omschrijving van de architectuur van de drie als rijksmonumenten aangewezen kerken (de hervormde kerk te Slootdorp, de hervormde kerk te Middenmeer en de katholieke kerk te Wieringerwerf) ben ik uitgegaan van de beschrijving, die in 2001 is opgesteld door de Rijksdienst. Waar nodig, heb ik deze omschrijving aangevuld en of verduidelijkt.

12.5.1 Slootdorp: H. Geestkerk (1932 - gesloopt in 2010)

Het eerste kerkgebouw dat de R.K. Zuiderzeestichting in de Wieringermeer oprichtte, was de H. Geestkerk in Slootdorp. (afb. 7) Hiervoor leende zij een bedrag van fl. 16.500 van de R.K. Landarbeidersbond St.-Deus dedit te Haarlem. Het kerkgebouw was bedoeld als een noodkerkje dat later zou worden omgebouwd tot een parochiehuus. De kerk werd ontworpen door de onbekende architect S. B. van Santen (? - 1937) uit Zaandam, in samenwerking met Granpré Molière. In juli 1932 zegende de bisschop van Haarlem, mgr. J.D.J. Aengenent de kerk in. De officiële oprichting van parochie van de H. Geest, die de gehele Wieringermeer omvatte, volgde pas in februari 1933. Op deze datum vond de benoeming van het kerkbestuur plaats en droeg de R.K. Zuiderzeestichting het kerkgebouw over. Dit betekende ook de overname van een bouwschuld van fl. 16.500.⁸⁸ In afwachting van het definitieve kerkgebouw besloot men geen pastorie te bouwen. De pastoor woonde aan de Brink nr. 2 in Slootdorp; in 1940 verhuisde hij naar de nieuwe pastorie in Wieringerwerf.

stedenbouwkundige ligging

De H. Geestkerk is gebouwd op een perceel tussen de Kruisstraat en het Dwarspad aan de oostzijde van de Brink. De kerk lag aan een ventweg van de doorlopende weg langs de Brink. Aan weerskanten van dit perceel bevonden zich huizen. Tegenover de kerk was geen bebouwing, zodat het gebouw vanaf de westelijke toegangswegen goed zichtbaar was. Rond 1932 bestond het kerkelijke erf uit een betegeld toegangspad dat leidde naar de hoofdingang en de sacristie. Het gazon was van de openbare weg afgeschermd door een rij houten paaltjes. Het resterende deel van het perceel was in gebruik als groentetuin. In 1936 werd het gehele perceel omzoomd door een border met lage struiken.

opgericht. Het bestuur bestond uit twee leden van de Directie en drie vertegenwoordigers van het bijzonder onderwijs. Leerkrachten van verschillende gezindten waren gezamenlijk verantwoordelijk voor het onderwijs. Voor het godsdienstonderwijs deelde men de leerlingen naar gezindte in. In Middenmeer werd in 1933 een school voor alle gezindten opgericht, in 1936 volgde de school in Wieringerwerf. In 1938 kregen Middenmeer en Slootdorp protestants-christelijke scholen. Zie: Terpstra s.a. [1980], 47, 52.

⁸⁸ Notulen 19 maart 1933, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek van het R.K. Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp. In de notulen van de vergadering van 4 augustus 1935 wordt melding gemaakt van een nieuwe rol, die de Zuiderzeestichting op verzoek van de Bisschop van Haarlem zou gaan vervullen voor de parochie in Slootdorp. Een financiële regeling tussen de Zuiderzeestichting en het kerkbestuur zou de problemen van de parochie moeten verlichten. M.b.t. de vastgestelde bouwkosten moet worden opgemerkt dat er dikwijls een discrepantie bestaat tussen door bouw bureau goedgekeurde kosten en in bouwvergunning van gemeente genoemde bouwkosten. De bouwkosten worden alleen vermeld indien dit in de bestudeerde bronnen is vermeld.

latere ontwikkelingen

Tijdens de inundatie raakte de H.Geestkerk niet onherstelbaar beschadigd; wel werd de buitenspouwmuur van westgevel van het kerkgebouw gedeeltelijk verwoest. Verder gingen de inventaris, de houten vloeren van de kerkzaal en het priesterkoor, de ramen en deuren geheel verloren.⁸⁹ In februari 1946 tekende architect P.W. Vlaming uit Medemblik een plan tot ‘Herstelling R.K. Hulpkerk te Slootdorp’. (afb. 8) Het kerkbestuur besloot de kerkzaal met twee traveeën te vergroten en de hoofdingang naar de westelijke kopgevel te verplaatsen. De nieuwe voorgevel kreeg een traditionalistische uitstraling met getoogde deur- en vensteropeningen, afgeschuinde wangen en een open klokkenstoel. Ook het oorspronkelijke strakke Amsterdams Schoolkarakter van de steunberen maakte plaats voor een afgeschuinde variant zonder natuursteen. Wat de inrichting betreft, koos men voor twee bankenblokken met een middenpad. In een aparte uitbouw halverwege de kerkzaal kregen de biechtstoelen een plaats. In dezelfde periode ontwierp Vlaming ten zuiden van het kerkgebouw een pastorie met een verbindingsgang naar de sacristie. De grond voor de pastorie werd als tuin ingericht. De verbouwing van het kerkje kon met gelden uit de oorlogsschadevergoeding worden bekostigd.⁹⁰ In deze tijd kregen de achterwand van de apsis, de triomfboog en de nieuwe Mariakapel een beschildering. (afb. 9) Bijzonder is het nieuwe tabernakel, gedecoreerd met versneden granaathulzen. Na de inundatie kerkte de katholieke gemeenschap van Slootdorp onder meer in de gereformeerde kerk te Slootdorp.

Bij een opknapbeurt van het interieur in 1961 zijn de schilderijen op de oostwand vervangen door een schildering van het Laatste Avondmaal door pastoor F.J.G. Langelaan (pastoor van 1961-1970). Ook de serie kruiswegstaties uit 1962, die tegen de gemetselde zuilen hingen, waren van zijn hand. De schilderijen op de triomfboog zijn overgeschilderd met witte muurverf. Naar aanleiding van de nieuwe liturgische voorschriften van het Tweede Vaticaanse Concilie kreeg het priesterkoor halverwege de jaren zestig een nieuwe inrichting. Het verdwijnen van het hoogaltaar maakte een aanpassing van de onderzijde van de wandschildering noodzakelijk. Boven de lambrisering schilderde de kunstzinnige pastoor twee rijen lammeren met de goudkleurige tekst ‘Tot nagedachtenis, doet dit aan mij’. Aan weerszijden van de tafelscène - ter hoogte van de tijdens de inundatie bereikte waterstand - werden twee schilderijen van katholieke kerken in de Wieringermeer aangebracht.

In 1949 werd de H. Geestparochie verdeeld in drie afzonderlijke en zelfstandige parochies: H. Geest te Slootdorp, Maria ‘Sterre der Zee’ te Middenmeer en Christus Koning te Wieringerwerf. In januari 1971 fuseerden de drie parochies tot de parochie Wieringermeer. Het kerkje werd in 2003 aan de Rooms-katholieke eredienst onttrokken en is in 2010 gesloopt om ruimte te maken voor woningbouw.

kerkarchitectuur⁹¹

De H. Geestkerk in Slootdorp bestond uit een kleine brede zaalkerk gedekt met een laag zadeldak met de noklijn in oost-west richting. De ingang van het kerkgebouw bevond zich aan de noordzijde en was gericht naar de Brink. Een lager en smaller rechthoekig eenlaags bouwvolume met schilddak aan de oostzijde gaf ruimte aan het priesterkoor, de sacristie en de paramentenkamer. Hierboven bevond zich een zolder en een slaapkamer. Een kleine open vierkante dakruiter met vierhoekige spits en een metalen kruis aan de oostzijde van de kerkzaal diende als klokkentoren. Het geheel was opgetrokken in genuanceerde roodgele waalvorm vormbaksteen en de daken waren bedekt met Hollandse zwarte pannen.

Het schip telde vijf traveeën, waarvan de middelste drie traveeën gekoppelde rechthoekige vensters hadden. De vensters waren gevuld met stalen kozijnen met vermoedelijk wit matglas die door raamroeden in vier horizontale delen waren verdeeld.⁹² De vensters hadden lekdorpels bestaande uit

⁸⁹ Zie: Archief SKKN, map Slootdorp, H. Geestkerk. Volgens het SKKN kan betwijfeld worden of tijdens de inundatie de gehele inventaris verloren is gegaan.

⁹⁰ Rapport over den toestand van de R.K. Kerken in de Wieringermeer, W. van Ooyen, bouwinspecteur van het Bisdom Haarlem, 8 januari 1946, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf, doos I, map 1. Ook het garagegebouwtje werd onherstelbaar beschadigd.

⁹¹ Van de R.K. Hulpkerk in Slootdorp zijn geen ontwerptekeningen bewaard gebleven. Op basis van een schets uit oktober 1931, in het tijdschrift van de R.K. Boerenstand uit 1931, een inventarisstaat uit 1945, het notulenboek van het kerkbestuur en enkele foto's is hier getracht een beeld te schetsen van het oorspronkelijk exterieur en interieur.

⁹² Zie: Schets van de R.K. Hulpkerk te Wieringermeerpolder uit oktober 1931 in: R.K. Boerenstand 7 (1931), 302. Hier bestaan de kozijnen uit twee delen met vierkante indeling door glaslaten.

ingemetselde bruine tegels. De zijgevels waren tot aan de bovenzijde van de vensters gemetseld in Vlaams verband. Hierboven volgde in blokwerk gemetselde bakstenen. Aan de noordzijde zorgden drie tweetraps schuin uitgemetselde steunberen, afgedekt met een smalle natuurstenen plaat, de verzwaring van de zijgevels. Het rechthoekige ingangsportaal was voorzien van een zadeldak en had een uitgemetselde topgevel met een halfronde deuropening met een dubbele houten deur. In de top van het geveltje was een klein natuurstenen kruis ingemetseld. Het portaal kon worden betreden via een bordes met twee treden met aan weerszijden in hoogte en breedte asymmetrische muurtjes, afgedekt met een natuurstenen plaat. Naast de ingangspartij bevond zich een aangebouwde bloembak. De zuidgevel had vier steunberen en aan de westzijde een ondiepe dichte rechthoekige uitbouw met een plat dak en twee smalle vensteropeningen gevuld met glazen bouwstenen.

De voorgevel bestond uit een hoog basement en een symmetrische indeling en vervlechtingen. Op de begane grond waren vijf centraal geplaatste rechthoekige vensters uitgespaard, voorzien van glas in loodramen.⁹³ Aan de linkerkant van deze raampartij bevonden zich twee smalle vensteropeningen gevuld met glazen bouwstenen. Drie centraal geplaatste langwerpige vensters met aan de bovenzijde natuurstenen ornamenten in de stijl van de Amsterdamse School markeerden de eerste etage. In de top van de gevel was een natuurstenen kruis ingemetseld.

De aanbouw aan de oostzijde was opgetrokken in een rode steensoort. Aan de noordzijde bevond zich een raam met een bovenlicht; geheel rechts gaven twee rechthoekige gekoppelde vensteropeningen net onder de gootlijst verlichting aan het priesterkoor.⁹⁴ De zuidgevel van de sacristie had aan de linkerkant een overhuifde ingang en een smal venster. Het oostelijk dakschild was voorzien van een dakkapel, aan de noord- en zuidzijde van het dak bevonden zich vier dubbele daklichten, eveneens ter verlichting van het hoofdaltaar.⁹⁵ De oostgevel van de aanbouw telde drie ramen met bovenlichten.

kerkinterieur

De kerkzaal had een laag vlak plafond met licht hellende bovenvlakken en steile ondervlakken. De met plaatmateriaal afgetimmerde spanten rustten op uitgekraagde zuilen in gele Friese klinkers, voorzien van granieten kapitelen. De ruimte tussen de dakspanten kreeg een afwerking met donkere gordingen en lichte boardplaten. De wanden van de kerkzaal en het priesterkoor waren opgebouwd uit een lambrisering in schoon metselwerk van gele Friese klinkers met daarboven gepleisterde muurvlakken. Drie lengtegerichte bankenblokken, gescheiden door twee middenpaden vulden de kerkzaal. De kerkbanken van oregonpine stonden op houten vlonders en boden plaats aan 200 personen. De kerkvloer bestond uit rode bakstenen, afgewerkt met betegelde plinten.

Een parabolische scheiboog in schoon metselwerk vormde de overgang van het schip naar het priesterkoor met vlakke achterwand, dat zich op een drie treden hoog podium in de lagere aanbouw bevond. Tegen de witgestucte achterwand was - vermoedelijk met verf - een donkere paraboolvorm aangebracht. Hierboven hing een groot houten kruisbeeld. In 1943 beschilderde J. IJdema de scheiboog met engelen scènes; de achterwand van het priesterkoor decoreerde hij met een voorstelling van het Laatste Avondmaal. Aan de noordzijde van het priesterkoor stond een in gele steen gemetselde ambo met trap. Een houten communiebank vormde de overgang naar het priesterkoor. Het natuurstenen hoofdaltaar, waarop zich een tabernakel, altaarkruis, altaarschel en zes grote kandelaars bevonden, stond op een podium van drie treden.⁹⁶ Boven het altaar hing een godslamp. In de achterwand van het priesterkoor bevonden zich aan weerszijden van het hoofdaltaar twee deuren die leidden naar de sacristie en paramentenkamer. Aan de zuidzijde van de scheiboog stond een zijaltaar, voorzien van een tabernakel, een missaallezenaar, en een zevental kleine kandelaars. In de kerk bevonden zich vier beelden, waaronder een H. Hartbeeld (geschonken door de Zuiderzee-arbeiders),

⁹³ Zie: schets van de R.K. Hulpkerk te Wieringermeerpolder uit oktober 1931 in: R.K. Boerenstand 7 (1931), 302. Hier heeft de voorgevel op de begane grond zes vierkante raampjes en ter hoogte van het dak een horizontaal venster met vijf kozijnen.

⁹⁴ Zie: schets van de R.K. Hulpkerk te Wieringermeerpolder uit oktober 1931 in: De R.K. Boerenstand 7 (1931), 302. Hier heeft de noordgevel van de aanbouw vier kleine vierkante raampjes.

⁹⁵ Staat van verrekening van meer en minderwerk, mei 1947, Archief Parochie Wieringerwerf. Hierin wordt vermeld dat bij de restauratie in 1947 de vier daklichten boven het altaar zijn verwijderd en dat het dak is dichtgemaakt.

⁹⁶ Op een interieurfoto van na WO II is te zien dat er aan weerszijden van het tabernakel twee canonborden stonden. Op het priesterkoor stonden een wierookstandaard met twee wierookvaten met scheepjes en twee bidstoelen opgesteld. Mogelijk is er in de vooroorlogse kerkinrichting eenzelfde opstelling geweest.

een H. Josephbeeld (geschonken door de R.K. vakarbeiders te Rome), en een Onze Lieve Vrouwebeeld. Een biechtstoel was ingebouwd in de smalle uitbouw aan de zuidwestzijde van de kerkzaal, een andere losse biechtstoel stond in de noordwesthoek van de kerkzaal opgesteld. Aan de westgevel bood een meer dan een travee diepe zangtribune plaats aan twintig zangers die werden begeleid door een groot harmonium. De tribune was bereikbaar via een in de zuidwesthoek aangebracht trapportaal. Onduidelijk is waar het in de inventarisstaat genoemde houten doopvont met deksel heeft gestaan.

12.5.2 Slootdorp: hervormde Brinkkerk (1932)⁹⁷

Het rechthoekige perceel dat het Zuiderzeefonds voor de bouw van een kerk kreeg toegewezen, lag aan de oostzijde van de brink. Tussen dit perceel en het perceel van de rooms-katholieke kerk aan de westzijde van de brink was een rij met woonhuizen gepland. Op 5 mei 1929 besloot het Zuiderzeefonds tijdens een vergadering in de Utrechtse Dom tot de bouw van een grote kerk of twee of drie kleinere kerken in de Wieringermeer.⁹⁸

In 1931 gaf het Zuiderzeefonds voor de Nederlandse Hervormde Kerk opdracht aan architect G. van Hoogevest (1887-1968) te Amersfoort tot het ontwerpen van een kerkgebouw met meubilair in Slootdorp. (afb. 10) Zowel de voorzitter Slotemaker de Bruïne als commissielid G.J.A. Ruys waren via de bouw van het ziekenhuis De Lichtenberg in Amersfoort bekend met Van Hoogevest.⁹⁹ Dankzij dit contact kreeg Van Hoogevest de mogelijkheid de drie hervormde kerken in Slootdorp te ontwerpen. Eind 1931 verleende de Directie goedkeuring voor de bouw van een hervormde kerk in Slootdorp en een door de Stichting ‘‘Huize van Weldadigheid en barmhartigheid’’ te plaatsen gebouw.¹⁰⁰ Op 25 mei 1932 legde prinses Juliana de eerste steen en drie maanden later volgde de inwijding door de uit de vrijzinnige richting afkomstige ds. Fischer.¹⁰¹ Ook de voorlopig als pastorie te gebruiken vrijstaande woning, op de hoek van de Brink en de Kerkstraat (voorheen Kerkstraat 36) kwam in 1932 gereed. Het kerkgebouw was verbonden met een vleugel waarin de consistoriekamer en lokalen voor het consultatiebureau en verschillende verenigingen en catechesegroepen waren gehuisvest. Tevens gaf dit bijgebouw ruimte aan een kerkwoning, die tot 1945 verhuurd werd aan een wijkverpleegster van het Witte Kruis.

stedenbouwkundige ligging

De hervormde kerk ligt aan de noordzijde van het dorp, aan het uiteinde van de Brink. Het langwerpige perceel loopt evenwijdig met de Brink en is gelegen op de kop van de Kerklaan en de Koningin Julianalaan. Het kerkelijk erf was oorspronkelijk afgerasterd met houten paaltjes en ijzerdraad. Vanaf de Brink voerde een betegeld pad naar de hoofdingang, de ingang van de consistorie aan de zuidzijde en de zijvleugel aan de noordkant. Achter de consistoriekamer was een door van Hoogevest ontworpen rijwielafdak geplaatst.

latere ontwikkelingen

In 1937 besloten de kerkvoogden en notabelen om het terrein rondom de kerk te verhuren als tuingrond.¹⁰² In 1938 droeg het Zuiderzeefonds de kerk over aan de Nederlandse Hervormde Gemeente Wieringermeer. Vanaf de inundatie, waarbij de kerk enkele meters in het water kwam te

⁹⁷ Tijdens de inundatie in 1945 zijn het notulenboek van de bouwcommissie en de ontwerpschetsen verloren gegaan. Aangezien de ontbrekende gegevens zich evenmin bevonden in het archief van de architect is het niet mogelijk om een volledig beeld te geven van de bouwgeschiedenis van deze kerk. De hiernavolgende beschrijving is gebaseerd op het notulenboek van de kerkenraad in de periode 1931-1950, afschriften van uitgaande stukken van de kerkenraad in de periode 1934-1938, het notulenboek van de kerkvoogdij 1934-1952, fotomateriaal van het exterieur van het kerkgebouw en een schets van een gedeelte van het kerkelijke complex ten behoeve van de plaatsing van een rijwielafdak.

⁹⁸ Teeling-Geers 2000, 25.

⁹⁹ De Boer-Van Hoogevest 2009, 41.

¹⁰⁰ Brief Directie Wieringermeerpolder aan het Zuiderzeefonds, 1 december 1931, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Map Erfpachtsakte no. 139 tusschen de Staat der Nederlanden en de Nederduitsch Hervormde Gemeente van de Wieringermeer.

¹⁰¹ ‘‘Historie van de protestantse kerken te Slootdorp’’, (gestencilde uitgave Protestantse gemeente Slootdorp), 1998, 4. Ds. Finkensieper was in de periode 1933-1935 verantwoordelijk voor de door de hervormde rechtzinnigen opgerichte evangelisatievereniging.

¹⁰² Notulen vergadering van kerkvoogden en notabelen, 25 november 1937, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van de N.H. gemeente te Wieringermeer 1934-1952.

staan en het kerkelijk meubilair grotendeels verloren ging, werd de kerkwoning gebruikt door de koster.¹⁰³

Begin 1946 raadde de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandsche Hervormde Kerk aan om de architect C.W. Schaling uit Amsterdam in te schakelen voor de vergroting van de consistoriekamer in Slootdorp.¹⁰⁴ De vergadering van kerkvoogden en notabelen besloot de werkzaamheden echter onder leiding van de architect Van Hoogevest uit te laten voeren.¹⁰⁵ Hij voorzag de verbrede consistoriekamer van een laag dak met een dakkapel. De Brinkkerk kwam in aanmerking voor een bijdrage van de Restauratiecommissie en ontving tevens een rijksbijdrage van fl. 4.366.¹⁰⁶ In 1947 kon een nieuwe kerkelijke inventaris, bestaande uit ondermeer kerkbanken, een preekstoel en een luiddklok worden aangeschaft.¹⁰⁷ In maart 1948 werd de kerk voor de tweede keer ingewijd.

In de tweede helft van de twintigste eeuw onderging de kerk verschillende kleine wijzigingen. Zo kreeg de kerk centrale verwarming en timmerde men de galmgaten van de toren dicht. Ter gelegenheid van het vijftigjarige jubileum in 1982 werd de kerkzaal opgeknapt. Vanaf september 1997 vonden de gezamenlijke protestantse diensten plaats in de gereformeerde Langewegkerk. In 1997 werd het kerkgebouw op de provinciale monumentenlijst van Noord-Holland geplaatst; in 2001 kreeg het gebouw rijksmonumentale status. In het kader van de stedenbouwkundige veranderingen van Slootdorp besloot de Woningcompagnie Slootdorp tot aankoop van het voormalige kerkgebouw. Het rijksmonument wordt gebruikt voor kleinschalige culturele evenementen. De naoorlogse kerkelijke inrichting is tot op heden grotendeels behouden.

kerkarchitectuur

De hervormde Brinkkerk bestaat uit een kleinschalig L-vormige complex met een kerkgebouw en een haaks geplaatste smalle zijvleugel. Het betreft hier een zaalkerk, opgetrokken uit gele genuanceerde gesinterde bakstenen. Dat zijn stenen die vlak bij de vuurmond zijn gebakken en ook wel mondklinkers worden genoemd. De muurvlakken zijn in Vlaams verband gemetseld. De onregelmatige klinkers en het terugliggend voegwerk geven het muurwerk een rustieke aanblik. De kerk is afgedekt met een laag komend zadeldak. De kerk is oost-west georiënteerd en heeft een geveltoren op het westen. Aan de achterzijde van de kerkzaal bevond zich een consistoriekamer, die deel uitmaakt van de zijvleugel. Aan de zuidzijde is de consistoriekamer voorzien van een kort dakschild en een deur. De ruimte boven de consistoriekamer diende als kerkwoning. De schoorsteen staat op de overgang van de kerkzaal naar de consistoriekamer. Drie schuin uitgemetselde steunberen verdelen de kerkzaal in vier traveeën met twee rechthoekige gekoppelde vensters met glas in lood bestaande uit rechthoekige ruitjes in diverse pastelkleuren. Aan de zuidzijde zorgt een smal venstertje met glas in lood voor de verlichting van het ingangsportaal. De vensters hebben gemetselde lekdorpels.

De consistoriekamer is aan de noordzijde verbonden met een éénlaags, rechthoekig volume van de kerkwoning en nevenruimten. Deze noord-zuid gerichte vleugel is bedekt met een zadeldak en heeft een lagere nokhoogte en kapvoet. De noord-zuid zijde van de vleugel is geaccentueerd met drie driedelige vensters en een eenvoudige paneeldeur. De noordelijke kopgevel was blind. Alle dakschilden van het kerkelijke complex waren met zwarte Hollandse pannen gedekt.

¹⁰³ Het door de edelsmid Chr. Noyons vervaardigde doopvont zou aanvankelijk worden hersteld, maar werd later vanwege waterschade toch gesloopt. Zie: Brief van Chr. Noyons aan de ouderlingen en kerkvoogden van de Nederlandse Hervormde gemeente Wieringermeer 30 mei 1951, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van de N.H. gemeente Wieringermeer 1934-1952. Noyons tekende hier drie modellen voor een nieuw doopvont.

¹⁰⁴ Brief Restauratiecommissie van de Nederlandsche Hervormde Kerk aan het College van kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente te Wieringermeer, 2 maart 1946, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Ordner Herv. Gemeente KV II 1946-1952. De Restauratiecommissie dacht er eveneens over om in een later stadium enkele pastorieën, waaronder waarschijnlijk ook die in Slootdorp door Schaling te laten ontwerpen.

¹⁰⁵ Notulen vergadering kerkvoogden en notabelen, 14 november 1946, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van de N.H. gemeente Wieringermeer 1934-1952.

¹⁰⁶ Notulen vergadering kerkvoogden, 7 augustus 1947, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van de N.H. gemeente Wieringermeer 1934-1952.

¹⁰⁷ Overzicht kosten herstel of herbouw opgesteld door de kerkvoogdij/diaconie te Wieringermeer, 20 november 1947, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner: Herv. Gem. KV II 1946-1952.

De centraal geveltoren heeft een iets opgelicht, steil zadeldak met pannen, waarvan de noklijn in het verlengde ligt van de noklijn van de hoofdkap. Het zadeldak rust op vier consoles. Ter hoogte van het zadeldak is de toren voorzien van een houten beschieting. Eenzelfde, Scandinavisch aandoende, torenvorm gebruikte Van Hoogevest voor de hervormde Emmakerk (1929) in Amersfoort. De met een lessenaarsdakje overhuifde hoofdingang met een dubbele houten deur bevindt zich centraal in de voorgevel en is bereikbaar via een met lage muurtjes geflankeerd bordes. Rechts naast de hoofdingang is een steen ter herdenking aan de bouw ingemetseld.

kerkinterieur

De entree van de kerk bestaat uit een rechthoekig ingangsportaal met aan weerszijden een houten aftimmering. Aan de rechterzijde geeft een deur toegang gaf tot de sober ingerichte kerkzaal. (afb. 11) De deur aan de linkerzijde leidt via een trap naar de recht afgetimmerde orgeltribune die door de torenschacht in twee compartimenten is verdeeld. De muren van de kerkzaal zijn wit gepleisterd en omzoomd door een bruine houten lambrisering. Het plafond van de kerkzaal bestond uit een met planken beschoten kap met bruin gebeitste, in het zicht gelaten dakspanten. De kerkzaal is ingericht met een lengtegerichte bankenplan, verdeeld in vermoedelijk drie blokken. Tegen de rechte oostelijke muur bevond zich een rechthoekige vormgegeven kansel zonder klankbord met aan de linkerzijde een ingebouwde trap. Boven de kansel is de tekst van psalm 84:2: ‘‘Hoe liefelijk zijn uwe woningen o Heere der herscharen’’ aangebracht.¹⁰⁸ Aan de voorzijde van de kansel stond een lage vierkante zuil met vijfkantige houder voor het doopvont. Een deur ter hoogte van het kanseltrapje gaf toegang tot de consistoriekamer. Boven deze deur was een rechthoekig psalmbord bevestigd. Aan weerszijden van de kansel bevonden zich drie korte banken voor kerkenraad en kerkvoogdij. Naast de banken voor de kerkvoogdij hingen twee collectezakken. Aan de rechterzijde van het liturgisch centrum stond een kolenkachel. De vloer bestond uit houten vloerdelen.

12.5.3 Slootdorp: gereformeerde Langewegkerk (1932)¹⁰⁹

Op 9 mei 1932 vroegen de deputaten van het gereformeerde Zuiderzee Comité bij de synode institutie aan voor het vestigen van een kerkgemeenschap in de polder. Na de goedkeuring vormde zich een kerkelijke gemeente bestaande uit zestig belijdende leden en tachtig doopleden. Al snel kreeg men behoefte aan een eigen kerkgebouw. Granpré Molière plande de gereformeerde kerk op de noord-oost hoek van het driehoekige vormgegeven dorp. Dit rechthoekige perceel aan de Langewegstraat bevond zich in de nabijheid van een kruispunt van twee hoofdwegen. Vanuit Wieringen of Den Oever, of vanuit de terp van het toekomstige Wieringerwerf in het oosten zou het gereformeerde kerkgebouw als het eerste herkenbare gebouw gezichtsbepalend voor Slootdorp zijn. Eenmaal in het dorp aangekomen vormde de kerk de afsluiting van de oost-west gelegen Kerkstraat, en was bovendien zichtbaar vanaf de brink. Een bomerrij die rondom het dorp was geplaatst als overgang van dorp naar platteland, begrensd het perceel aan de oostkant. De zuidzijde van het kerkgebouw kreeg een woningbouwbestemming.

In dezelfde periode gaf het Zuiderzee Comité architect W.J. Dirkmaat opdracht tot het ontwerpen van een kerkgebouw in Slootdorp. Voor de eerste steenlegging in april 1932 vroeg men het toenmalige Eerste Kamerlid H. Colijn, drie maanden later kon de kerk in gebruik worden genomen.¹¹⁰ (afb. 12) De gereformeerde gemeente was tevreden over het kerkgebouw, maar zag de rijksbijdrage van fl. 6.000 als overheidsbemoeienis. Een anonieme pionier beschrijft het gewetensconflict als volgt: ‘‘Eigenlijk mocht dit geen kerk heten, want de regering had het tot haar taak gerekend het godsdienstige leven in het ‘nieuwe land’ de helpende hand te bieden en te stimuleren. [...] Onze vaders waren echter bevreesd voor het zilveren koord met de overheid. Om het geld toch niet te

¹⁰⁸ Tijdens een vergadering van kerkvoogden op 3 maart 1952 werd gesproken over de wens van vele lidmaten om deze oorspronkelijke tekst weer boven de kansel aan te laten brengen. Zie: Notulen vergadering kerkvoogden, 3 maart 1952, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van de N.H. gemeente te Wieringermeer 1934-1952.

¹⁰⁹ De reconstructie van de bouwgeschiedenis van zowel de eerste als de tweede gereformeerde kerkgebouw in Slootdorp wordt bemoeilijkt omdat de kluis met ondermeer de notulen van de kerkenraad uit de periode 1931-maart 1939 en de ontwerp schetsen van beide kerkgebouwen bij de onderwaterzetting in 1945 samen met de verenigingsgebouwen van de gereformeerde kerk is weggespoeld.

¹¹⁰ K. van der Veen, ‘‘Historie uit de jaren 1934 tot 1942 van de Ger. Kerk te Middenmeer’’, Archief Gereformeerde Kerk Middenmeer, schrift Historie 1934-1942, Historie 17-12 1933 tot 1973.

missen noemde men het een recreatiegebouw. Het bleef evenwel een kerkje met 150 zitplaatsen¹¹¹. Met een genereuze gift, die werd toegeschreven aan Colijn, konden de benodigde stoelen worden aangeschaft.¹¹² De woning Kerkstraat nr. 2 diende als huisvesting voor dominee Wielinga.

Wegens ruimtegebrek - de gemeente was uitgegroeid tot ca. 330 leden, waarvan meer dan de helft kinderen - werd de kerk gesloopt. In 1939 bouwde architect E.J. Rotshuizen het huidige kerkgebouw. (afb. 13) De bouwkosten bedroegen nu fl. 34.000. Ondanks de eerdere subsidie en de bezwaren tegen tijdelijke kerkgebouwen verstrekke de Directie Wieringermeer wederom een bedrag van fl. 6.000. Ditmaal betrof het een bijdrage in de kosten van de toren.¹¹³

stedenbouwkundige ligging

De gereformeerde kerk is gelegen op een langwerpig perceel op de oostelijke punt van het dorp. Vanaf de Westerterpweg, die Wieringerwerf met Slootdorp verbindt, is de kerk goed zichtbaar. Vanaf de in de dorpskern gelegen Brink gezien, vormt de kerk het eindpunt van de Kerkstraat. Tot 1939 had men zicht op de voorgevel van het eerste gereformeerde kerkje. Nadien lagen de toren en de zijgevel aan het einde van de zichtas. Het tweede kerkgebouw werd oorspronkelijk omgeven door een gazon; een afrastering van houten paaltjes en ijzerdraad zorgde voor een afscherming van het kerkelijk erf. Een smal toegangspad leidde naar de twee hoofdingangen in de toren. Zowel aan de zuid- als aan de westzijde waren jonge bomen geplant. Ten zuiden van de kerk bevond zich het in 1938 gebouwde protestants-christelijke schoolgebouw, naar ontwerp van A.D. van Eck.

latere ontwikkelingen

Tijdens de inundatie raakte de kerk beschadigd en moesten de bijgebouwen als verloren worden beschouwd. Eind juni 1946 konden het kerkgebouw en de bijgebouwen weer in gebruik worden genomen. Pas in 1957 bouwde de gemeente een pastorie aan de zuidzijde van de kerk. In 1987 onderging het kerkgebouw een opknappbeurt; hierbij kregen de dakspanten, de preekstoel en het doopvont hun oorspronkelijke kleurstelling. Tevens werd het podium vergroot en voorzien van een avondmaalstafel. Met ingang van september 1997 worden alle protestantse diensten in Slootdorp in de Langewegkerk gehouden.

kerkarchitectuur: eerste gereformeerde kerk

De in 1932 gebouwde gereformeerde kerk in Slootdorp betrof een kleine zaalkerk met een steil opgaand zadeldak met de noklijn in oost-west richting. Het laag komende grijs of zwarte pannendak was in het midden bekroond met een kleine spitse dakruiter. Aan weerszijden van het zadeldak, onder de vierhoekige met lood beklede spits bevond zich een pseudotransept bekleed met pannen. Het kerkje telde vier traveeën, verdeeld door vijf sterk schuin uitgemetselde steunberen. De laatste travee was voorzien van een deur; dit gedeelte werd waarschijnlijk gebruikt als consistoriekamer. Het pseudo-transept werd verlicht door drie smalle rechthoekige vensters, waarvan het middelste venster het hoogst was. De overige traveeën hadden drie rechthoekige ramen. Op basis van het bestaande fotomateriaal is het moeilijk om het metselwerk en de pannensoort te duiden.

De hoofdingang bestond uit een hoog gotiserend portaal met zes archivolten. Onder een witgepleisterd spaarveld bevond zich een lage, donker geschilderde dubbele deur, die via drie gemetselde treden te bereiken was. In de topgevel bevonden zich drie smalle rechthoekige vensters met rechthoekige glas-in-loodraampjes. De voorgevel had verder geen muuropeningen en maakt een gesloten indruk. Aan de oostelijke topgevel bevond zich een schoorsteen.

kerkinterieur

Het gebouw bood plaats aan 150 kerkgangers, en kon met losse stoelen worden uitgebreid tot 180 zitplaatsen. Er zijn geen foto's bekend van het kerkinterieur, evenmin bestaat er een plattegrond van deze eerste gereformeerde kerk in Slootdorp.

¹¹¹ Stukje 1973, Archief Gereformeerde Kerk Middenmeer, map 50 jaar Geref. Kerk Middenmeer I. Zie ook: "Historie van de Protestantse Kerken te Slootdorp", (gestencilde uitgave Protestantse gemeente Slootdorp), 1998, 10-11.

¹¹² Teeling-Geers 2000, 26.

¹¹³ Eerste 1983, 6.

kerkarchitectuur: tweede gereformeerde kerk

Bij het ontwerp van het tweede kerkgebouw uit 1939 wijzigde Rotshuizen de nokrichting van het gebouw. Deze zaalkerk is noord-zuid gericht en staat dwars op de oost-west gerichte Kerkstraat. De gedeeltelijk ingebouwde vierkante toren aan de noordkant van de kerkzaal ligt op de middenas van de Kerkstraat. De van een schuine steunbeer voorziene toren biedt aan twee zijden toegang tot de kerkzaal. Aan weerszijden van de het kerkgebouw bevindt zich een eenlaags rechthoekig bouwvolume met zadeldak. Een rechthoekige tussenbouw met lessenaarsdak tussen de toren en de kerkzaal aan de oostzijde leidt naar de vleugel, waarin zich nevenruimten bevinden. Eenzelfde maar kortere uitbouw voor de consistoriekamer bevond zich aan de zuidzijde van de kerkzaal. Het muurwerk is evenals de hervormde kerk opgetrokken uit gele genuanceerde mondklinkers, ditmaal in klezorverband opgemetseld en platvol gevoegd. Alle daken zijn bedekt met zwarte Hollandse pannen. De deels met een steunbeer gestutte torenpartij heeft aan alle zijden op verschillende hoogten smalle vensters. De galmgaten met vier galmborden bestaan uit twee gekoppelde rondboogvensters. Boven de galmgaten is aan vier zijden een wijzerplaat aangebracht. De achthoekige met koper beklede torenspits rust direct op de vierkante torenromp en is omgeven met een vierkante stalen balustrade. De torenspits is bekroond met een koperen windwijzer in de vorm van een schip op een bol.

Het steil geknikt zadeldak suggereert een basilicale indeling van een schip met zijbeuken. De kerk telt vijf traveeën, die aan de buitenzijde door vier schuin uitgemetselde steunberen zijn gescheiden. De traveeën hebben smalle rondboogvensters, aan de bovenzijde geaccentueerd door rode aardewerken kops ingemetselde plavuizen, die tevens waren gebruikt voor de schuin aflopende lekdorpels. De stalen kozijnen zijn gevuld diagonaal geplaatste glas-in-loodruitjes. De laatste travee aan de zuidzijde heeft tevens een klein en laaggeplaatst rondvenster. In beide kopgevels is een centraal geplaatst rond venster uitgespaard.

kerkinterieur

Twee houten deuren in een segmentboog aan de noord- en westzijde van de toren bieden toegang tot het ingangsportaal het kerkgebouw. (afb. 14) De aan de straatkant gelegen hoofdingang heeft een smal gemetseld bordes met drie treden. In het portaal voerden twee lage houten deuren naar kerkzaal. Deze langwerpige ruimte is gedekt met een open dakconstructie van bruine houten balken, afgetimmerd met vezelplaten. Boven de toegangsdeuren aan de noordzijde bevindt zich een profiellijst, waarop in goudverf de tekst "God is in haar midden, zij zal niet wankelen" is aangebracht. Het rondvenster in deze gevel is gevuld met een figuratieve afbeelding in gebrandschilderd glas-in-lood, mogelijk gemaakt door het Atelier voor Kunstnijverheid A.C. Valstar uit De Bilt. Het bankenplan bestond uit drie blokken dichte houten banken met twee tussenpaden. De houten vloer van de kerkzaal loopt schuin af naar het liturgisch centrum. Tegen de zuidwand staat een centraal opgestelde brede houten kansel met twee toegangstrappen. Boven het veelhoekige klankbord bevindt zich het orgel. Het is niet duidelijk of in deze kerk een doopvont aanwezig was. Aan weerszijden van de kansel geven twee deuren toegang tot de consistorie. Ter hoogte van de dwars opgestelde banken voor de kerkenraad hingen de twee psalmborden.

12.5.4 Middenmeer: Maria, "Sterre der Zee" (1933 - verwoest in 1945)

In 1932 kreeg de Zuiderzeestichting van het bisdom Haarlem de opdracht in Middenmeer "(...) te bouwen een kerkje of hulpkerkje van 240 zitplaatsen, waarvan de bouwkosten hoogstens mogen bedragen fl. 11.500. Het moet voldoen aan de erfpachtvoorwaarden, gesteld door de Wieringermeerdirectie, (deze erfpachtvoorwaarden bevatten de bepaling, dat in den Wieringermeerpolder geen gebouwen met een tijdelijk karakter mogen worden opgericht). Overigens te bouwen geheel naar eigen inzicht."¹¹⁴ Dankzij een schenking van fl. 12.000 door een onbekende parochiaan uit Scheveningen bouwde men toch een hulpkerk. Men meende dit gebouwtje later als jeugd- of verenigingsgebouw te kunnen gebruiken.¹¹⁵ De definitieve kerk zou via een uitgang aan de noordzijde een rechtstreekse verbinding krijgen met de katholieke begraafplaats, die zonder

¹¹⁴ Stevens/Stevens 1933, 34.

¹¹⁵ Datema s.a. [2004], 3.

afscheiding zou aansluiten op de algemene begraafplaats. In 1935 kon de katholieke begraafplaats worden gewijd.¹¹⁶

Voor het ontwerp van de hulpkerk aan de Nijverheidsweg benaderde men de Haarlemse architect B.J.J.M. Stevens (1897-1971). De bouwkosten bedroegen uiteindelijk fl. 10.700, hiervan werd fl. 5.300 besteed aan de inrichting zoals altaar, communiebank, credenstafel en kerkbanken voor 190 zitplaatsen. Mgr. H.J. van der Ven, ere-kannunik en pastoor te Scheveningen verrichtte in maart 1933 de consecratie van het nieuwe kerkgebouw, dat toepasselijk was gewijd aan Maria, ‘Sterre der Zee’. (afb. 15) Hierna droeg de Zuiderzeestichting de kerk zonder financiële schulden over aan de parochie van de H. Geest.¹¹⁷

stedenbouwkundige ligging

De eerste katholieke kerk was gelegen op een langwerpige perceel op de oostelijke punt van het dorp, zuidwestelijk van het kruispunt van de Brugstraat en de Torenlaan. Door het gebouw te oriënteren stond de voorgevel schuin naar de doorgaande Brugstraat gekeerd. Het witte kerkje lag midden op een grasvlakte; van een afgrenzing van het kerkelijk erf was geen sprake. Staatsbosbeheer zorgde in 1943 voor de verharding van het kerkpad en de beplanting rondom de kerk.

latere ontwikkelingen

Tijdens de inundatie in 1945 stortte de kerk in en ging de inventaris verloren. Gezien de vele beschadigde kerken beschikte het bisdom niet over de financiële middelen om de kerk op korte termijn te herbouwen. Vanaf juni 1947 kerkte men in een houten noodkapel afkomstig uit Egmond, die op de plaats van de verwoeste kerk werd opgebouwd. In 1950 vroeg het kerkbestuur het bisdom toestemming een nieuwe kerk en pastorie te bouwen. Na een afwijzing van het bisdom besloot men de nieuwe kerk te financieren uit schenkingen en leningen. Het nieuwe kerkgebouw werd ontworpen door de jonge architect A.W.P. Thunnissen (1921) uit Den Haag, die na zijn studie bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft werkzaam was bij het architectenbureau van zijn vader H.J.W. Thunnissen en A. van Kranendonk. Het tweede kerkgebouw kreeg de vorm van een vierkante hallenkerk met een tentdak en bood plaats aan 450 gelovigen. Het interieur wordt gekenmerkt door een indeling in negen overwelfde vierkanten. Naast het kunstzinnig vormgegeven liturgisch meubilair, zoals het naar ontwerp van Thunnissen uitgevoerde doopvont en de ronde tabernakelkast van Jan Eloy en Leo Brom uit Utrecht is het kerkgebouw rijkelijk voorzien van kerkelijke kunst. De glas-in-loodramen naar de ontwerp van Max Weiss, glazenier uit Roermond en Jérôme Goffin (1921-1963) uit Maastricht, het H. Hartbeeld van G. Héman uit Rotterdam en de twee Mariabeelden van Wim Harzing uit Driebergen-Rijzenburg en Charles Vos uit Maastricht zijn hiervan enkele voorbeelden.

receptie

De Flevobode van 28 maart 1933 vond de nieuwe kerk weliswaar een aanwinst, maar was niet erg enthousiast over de vormgeving. ‘De kerk is heel sober, te sober. Zwarte donker gebeitste binten, waardoor dikke bouten en steunijzers zichtbaar zijn accentueren de soberheid van dit nieuwe kerkgebouw.’¹¹⁸ In het R.K. Bouwblad van 1933 roemde C.M. van Moorsel juist de ‘sobere maar waardige geest’ die uit dit werk spreekt.¹¹⁹ In hetzelfde artikel kreeg Stevens de gelegenheid een technische toelichting op zijn ontwerp te geven. Ook het Vlaamse Tijdschrift voor Liturgie besteedde in 1933 aandacht aan de katholieke kerk in Middenmeer. In het artikel ‘Een nieuw kerkje in nieuw Nederland’ schreef architect H. van Oerle: ‘Terecht mogen we er ons in verheugen, dat in een tijd als de onze – nu de Liturgie zoo zeer in de belangstelling staat van priester en leek – ook de bouwkunst daarin deelt. We heetten het een gelukkig samentreffen dat, nu er een hernieuwing ontstaat

¹¹⁶ Notulen vergadering, 7 mei 1933, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek van het R.K. Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp. Op de vergadering werd besloten in te stemmen met het voorstel om het kerkhof in Middenmeer gereed te laten maken, en in Slootdorp een terrein voor een eventueel kerkhof te reserveren. Onduidelijk is of het kerkhof in Slootdorp gepland was op het zeer ruime perceel van de Rooms-katholieke kerk of elders. In 1943 werd op de R.K. begraafplaats in Middenmeer een Calvarieberg opgericht. Zie: Notulen vergadering, 5 november 1943, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek RK Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp.

¹¹⁷ Notulen vergadering, 19 maart 1933, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek van het R.K. Parochiaal Kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp.

¹¹⁸ Datema s.a. [2004], 7.

¹¹⁹ Stevens/Stevens 1933, 33.

van het liturgisch leven binnen in het kerkgebouw, ook de bouwkunst zelf zich ontvankelijk toont voor een innerlijke verjonging. Toch blijkt de klacht algemeen, dat er praktisch in de nieuwere kerken, die de stoffelijke belichaming willen zijn der liturgische herleving, nog niet veel is tot stand gekomen, dat van blijvende waarde is. En de overtuiging dat de meeste kerken die tegenwoordig in de stad en op het land worden bijgebouwd, ver achter staan bij wat vorige minder-liturgische tijden hebben achtergelaten, kan men ten minste in een kring van ernstige architecten met mooie literatuur niet wegpraten. [...] Is dit gebouw geen juweeltje van schoonheid? Geeft dit godshuisje dat voor tien-duizend gulden kon worden opgericht en in Vlaanderen op minder dan honderdduizend frank moet komen, niet het bewijs dat de schoonheid van een bouw geenszins gelegen is in de kostbaarheid der materialen, doch vooral afhangt van de wijze waarop deze door den bouwmeester worden toegepast?''¹²⁰

kerkarchitectuur

De vooroorlogse Maria, ‘Sterre der Zee’ in Middenmeer bestond uit een georiënteerde rechthoekige zaalkerk. Een vierkante aanbouw aan de noordzijde van het priesterkoor bood ruimte aan een sacristie en berging. De buitenmuren waren gemetseld van klinkers en wit gekeimd. Het laag komende zadeldak was bedekt met rode verbeterde Hollandse pannen. Het buitenhoutwerk, zoals de gevelbeschieting, goten en raamkozijnen waren behandeld met een bruine creosootolie, de deuren en kozijnen kregen een groene verflaag. De hoofdingang met een halfronde dubbele houten deur bevond zich in een rechthoekige uitbouw aan de zuidwesthoek van het gebouw, geaccentueerd met een breed uitgebouwde afgeschuinde gevel en een plat dak. Rechts van de ingang bevond zich een aan één zijde ingebouwde rechthoekige traptoren met een klein rechthoekig venster, die halverwege het dak eindigde met een zadeldak. Drie smalle steekkappen met hoge rechthoekige vensters met glas-inloodramen bestaande uit rechthoekige ruitjes en een houten beschieting verlichtten aan weerszijden de kerkzaal.¹²¹ Drie gekoppelde vensters onder de daklijst verlichtten een smalle uitbouw aan de zuidoosthoek. In de oostelijke kopgevel bevond zich een centraal geplaatst rondvenster. De sacristie was ondergebracht in een dwars tegen de noordgevel van de kerkzaal geplaatste rechthoekige uitbouw voorzien van een zadeldak. Een luchtboog in de oksel van de kerkzaal en de sacristie, steunend tussen een schoorsteen en het kerkdak, diende als ruimte voor de kerkklok. De westgevel had op de begane grond drie lage vensters en een drietal hoge rechthoekige gekoppelde vensters. Halverwege deze laatste ramen was de gevel beschoten met houten planken. Aan de westzijde van het zadeldak bevond zich een kruis.

kerkinterieur

Het toegangsportaal bestond uit een rechthoekige ruimte met een dubbele deur naar de kerkzaal. In de kerkzaal bevonden zich aan weerszijden van de deur wijwaterbakjes.¹²² Rechts naast het toegangsportaal bevond zich het trapportaal, waar een spiltrap leidde naar de tribune waar het harmonium stond opgesteld. De bruin gebeitste kapconstructie rustte op steunberen met een kern van gewapend beton. Ook de koppelbalken bestonden uit gewapend beton. De binnenmuren waren opgetrokken in gele Friese stenen.

In de noord-westhoek bevond zich een doopvont zonder deksel. Deze smalle ruimte tussen de voorgevel en de houten wand van de naastgelegen biechtstoel werd verlicht door een klein rechthoekig venster. Het bankenplan bestond uit een breed centraal geplaatst bankenblok met aan weerszijden een pad en een smal tegen de zijgevels aan gelegen blok voor drie personen. De vloer van de kerkzaal was

¹²⁰ Van Oerle 1933, 353-354.

¹²¹ Notulen vergadering, 7 mei 1933, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek van het R.K. Parochiaal Kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp. Tijdens deze vergadering werd ter voorkoming van ‘hinderlijk in- en uitzien’ besloten de ramen van de kerk in Middenmeer te laten maken van ondoorzichtig glas. Aangezien de kerk was gewijd op 25 maart 1933 mag worden verondersteld, lijkt het hier te gaan om een bouwkundige aanpassing.

¹²² Datema s.a. [2004], 9. In deze op herinneringen gebaseerde beschrijving van het kerkinterieur wordt gesproken van wijwatervaten. Daar deze roerende goederen niet zijn opgenomen in de inventarisstaat van de Maria, Sterre der Zee te Middenmeer (17 april 1945) ben ik ervan uitgegaan dat het hier twee ingebouwde wijwaterbakjes betrof. Zie: Archief Parochie Wieringerwerf.

bedekt met vurenhouten planken. De kerkbanken van oregonpine boden plaats aan 200 gelovigen; op de zangtribune aan de westzijde bevonden zich nog twaalf stoelen.¹²³

Het priesterkoor, dat via een trede was te bereiken, had een vlakke achterwand. (afb. 16) Hiertegen stond een natuurstenen hoofdaltaar op een podium van twee treden opgesteld. Een kleine spitsboogvormige uitsparing bood ruimte aan het tabernakel en het altaarkruis. Op het altaar stonden zes grote kandelaars, twee canonborden en een altaarschel. Naast het altaar hing een godslamp; andere voorwerpen op het priesterkoor waren een wierookstandaard met twee wierookvaten met scheepjes en drie bidstoelen. Het rondvenster op het priesterkoor was bezet met een glas-in-loodraam met het thema ‘Stella maris’ naar ontwerp van de schilder H.A. Bijvoet (1887-1975). Inwendige muren aan weerszijden van het priesterkoor zorgden voor een versmalling van het priesterkoor. Aan de linkerkant bood deze versmalling ruimte aan een ambo met een halfronde opengewerkte houten borstwering. Deze ambo stond voor een rondboog en was vanaf het koor te bereiken via een spitsboog. Voor de ambo stond een laag ovaal meubelstuk opgesteld, dat mogelijk als plantenbak diende. Aan de zuidzijde werd het priesterkoor versmald door een langwerpige, gedeeltelijk aan de zuidgevel uitgebouwde ruimte voor een tweede zangkoor bestaande uit meisjes. Aan de kant van het priesterkoor was deze ruimte toegankelijk met brede rondboog, aan de kant van de kerkzaal gaf een smalle rondboog toegang tot het zangkoor. Ter breedte van het middelste bankenblok stond een houten communiebank opgesteld. In de kerk bevonden zich een drietal heiligenbeelden, te weten een H. Hartbeeld, een St.-Josephbeeld en een Onze Lieve Vrouwebeeld. Tevens was er een processiekruis aanwezig. Aan de zijmuren van de kerkzaal hingen veertien kruiswegstaties.

Het priesterkoor en zangkoor hadden een Amerikaans grenen riftvloer, de overige ruimten waren voorzien van een vurenhouten vloeren. De kerkzaal werd verwarmd door een hoge, kolengestookte kachel die voor de ambo stond opgesteld.

12.5.5 Middenmeer: gereformeerde kerk (1933 - verwoest in 1945)¹²⁴

Al voor de instituering van de gereformeerde kerk in Slootdorp in 1932 spraken de deputaten over kerkdiensten in Middenmeer onder de verantwoordelijkheid van de kerk in Slootdorp. In 1932 besloot men tot de oprichting van een eigen kerkgebouw voor de gereformeerde gemeenschap in Middenmeer. Er volgden gesprekken met de Directie over de locatie van het toekomstige kerkgebouw. Gezien de eigen problematiek van de jonge gemeente te Slootdorp zou deze kerk door de deputaten worden gebouwd. Inmiddels hadden de gereformeerden geen bezwaren meer tegen de rijksbijdrage aan de bouwkosten van de kerk.¹²⁵ De architect W.J. Dirkmaat uit Broek op Langedijk, die kennelijk goed werk had afgeleverd in Slootdorp, werd wederom verzocht een ontwerp, bestek en begroting voor een kerk met 400 zitplaatsen in te dienen. Ook stelde men een bouwcommissie in, bestaande uit dominee J.H. Donner, consulent uit Broek op Langedijk, dominee Hoek en tot april 1933 kandidaat Wielinga, die later werd vervangen door de ouderling van de kerk in Slootdorp, K. van der Veen uit Middenmeer. De Generale Deputaten toonden zich enthousiast over het eerste ontwerp, maar de begrote kosten van fl. 29.000 werden te hoog bevonden.¹²⁶ De Classicale Deputaten en de afgevaardigden van Middenmeer brachten hier tegen in dat de gereformeerde gemeente met het oog op de aanwas van leden over tien jaar een kerk van dergelijke omvang nodig zou hebben.¹²⁷ De Generale Deputaten beslisten echter tot het laten maken van een nieuw ontwerp. De nieuwe tekeningen voor een kerk met 300 à 400 zitplaatsen voor een bedrag van ruim fl. 19.000 werden goedgekeurd. De kosten zouden, na aftrek van de subsidie, worden gedeeld door de kerk van Middenmeer en de Deputaten. Tevens zouden de Deputaten tot 1941 op basis van een jaarlijkse begroting de gemeente met een jaarlijkse bijdrage ondersteunen.

In november 1933 kon het kerkgebouw op de hoek van de Breestraat en de Kanaalweg, tegenover de christelijke school in gebruik worden genomen. (afb. 17) Een maand later, na de

¹²³ Inventarisstaat Sterre der Zee te Middenmeer, 17 april 1945, Archief Parochie Wieringerwerf. Zie ook: Stevens/Stevens 1933, 33. Hierin wordt gesproken over 190 zitplaatsen in de kerkzaal en 50 zitplaatsen op de tribune.

¹²⁴ Door de onderwaterzetting van 1945 is het gehele kerkarchief van de gereformeerde kerk in Middenmeer uit de periode 1933 tot 1942 verloren gegaan, hetgeen het reconstrueren van de bouwgeschiedenis bemoeilijkt.

¹²⁵ Stukje 1973, Archief Gereformeerde Kerk Middenmeer, map 50 jaar Geref. Kerk Middenmeer I.

¹²⁶ Stukje 1973, Archief Gereformeerde Kerk Middenmeer, map ‘50 jaar Geref. Kerk Middenmeer I’.

¹²⁷ K. van der Veen, ‘Historie uit de jaren 1934 tot 1942 van de Ger. Kerk te Middenmeer’, Archief Gereformeerde Kerk Middenmeer, schrift Historie 1934-1942, Historie 17-12 1933 tot 1973.

instelling van de ambten, volgde de instituering. In 1934 bestond de gemeente uit 65 belijdende leden en 92 doopleden, een jaar later werden er 168 belijdende leden en 71 doopleden vermeld. In 1938 volgde de bouw van een pastorie naast de kerk.

stedenbouwkundige ligging

Anders dan gepland werd de eerste gereformeerde kerk in Middenmeer gebouwd op de noordwestelijke punt van het dorp. (afb. 18) Het nagenoeg vierkante perceel lag aan de Westfriesche Vaart op de hoek van de huidige Breestraat en de Kanaalstraat. Opvallend is dat de toren op het oosten ligt en van de bebouwing is afgekeerd. Rond 1936 leidde een smal pad van de openbare weg naar het bordes van de torenpartij. Om het kerkgebouw lag vermoedelijk een grintpad. Het kerkelijk erf was afgezet met houten paaltjes langs een gazon, waarop jonge bomen waren geplant.

latere ontwikkelingen

Behalve de toren raakte de gereformeerde kerk van Middenmeer tijdens de inundatie ernstig beschadigd. Begin 1946 berichtte het gemeentebestuur van de Wieringermeer dat de restanten van het kerkgebouw en de pastorie zouden worden onteigend. De kerkenraad benoemde een bouwcommissie, die zich liet adviseren door de gemeentearchitect W. Postema. De architect H. Eldering uit Leeuwarden werd aangezocht een kerk en pastorie te ontwerpen. Het bepalen van een nieuw bouwterrein leverde aanvankelijk problemen op. De Delftse hoogleraar stedenbouw W. Bruin (1893-1971), die leiding gaf aan de wederopbouw van de Wieringermeer, prefereerde een locatie aan de brink, zodat de kerk als afsluiting van het dorp zou fungeren. Hierdoor zou het kerkgebouw aan een doorgaande verkeersweg komen te liggen, hetgeen volgens de kerkenraad en de bouwcommissie tot parkeerproblemen zou leiden. Uiteindelijk ging de kerkenraad akkoord met de door Bruin geplande locatie. In december 1949 was de kerk gereed. Het betreft een grote zaalkerk met zadeldak met aan de zijgevels drie karakteristieke betonnen vensters met een ruitmotief, en een bescheiden klokkentoren aan de voorgevel. In de kerkzaal zijn de betonnen scharnierspanten zichtbaar gelaten. De uitvoering van een reeds in 1961-1962 door Eldering ontworpen schetsplan voor een uitbreiding van de vergaderruimten voltrok zich in 1966. In 2004 volgde een tweede verbouwing en uitbreiding van de kerk.

kerkarchitectuur

De eerste, in 1933 gebouwde gereformeerde kerk van Middenmeer bestond uit een noordwest gerichte zaalkerk met een transept en een gedeeltelijk ingebouwde toren op het zuidoosten, alle afgedekt door een zadeldak. In een lager bouwvolume met een zadeldak aan de noordwestzijde van de kerkzaal bevonden zich de consistoriekamers. Het schip telde vijf traveeën en werd gestut door schuin uitgemetselde steunberen. De dakschilden waren bedekt met zwarte Hollandse pannen. Het muurwerk was opgetrokken uit rode baksteen met natuursteen op een aantal constructieve punten.

De centraal geplaatste vierkante toren bood aan drie zijden met rondboogportalen toegang tot de kerkzaal. In de torenpartij waren al dan niet gekoppelde rondboogvensters aangebracht die dienden als galmgaten. De zuidoostelijke kopgevel had aan weerszijden van de torenpartij een gekoppeld rondboogvenster met glas-in-lood bestaande uit rechthoekige ruitjes. De vensters van de eerste twee traveeën en de vijfde travee hadden eenzelfde vormgeving. De derde en de vierde travee vanaf de hoofdingang bestond uit een transeptpartij met rondbogige drielichtvensters in de dwarsgevel. Het is onduidelijk hoe de noordwestelijke kopgevel van de kerkzaal eruit heeft gezien. Aan de noordwestelijke zijde van het ondiepe transept bevonden zich aan weerszijden twee zij-ingangen in de vorm van een rondboog.

kerkinterieur

Als gevolg van de inundatie is er zeer weinig archiefmateriaal over de inrichting van het eerste gereformeerde kerkgebouw in Middenmeer bewaard gebleven. Wel is het mogelijk om op basis van enkele foto's van het interieur een beeld te vormen van de inrichting. (afb. 19) Deze foto's zijn gemaakt vanaf de hoofdingang en tonen het liturgisch centrum en een deel van het bankenplan. In tegenstelling tot de overige acht kerken in de Wieringermeer is in dit kerkgebouw gekozen voor het betimmeren van de kapconstructie. Boven het liturgisch centrum bevond zich een parabolische boogconstructie met een trekstang. De krachten van het parabool werden afgevoerd naar een in de

Amsterdamse School vormgegeven vierdelig kapiteel op een muurpijler met ornamenten. Opvallend is hier de gelijkenis met de kerkinrichtingen van E. Reitsma en B.T. Boeyinga. Door de omtimmerde constructie op de muurpijlers ontstond een nis voor het liturgisch centrum, dat zich op een laag podium bevond. Het podium was waarschijnlijk donker gebeitst of in een andere houtsoort uitgevoerd dan de lichtere houten vloer van de kerkzaal. De oorspronkelijke kleurstellingen van de betimmering en de ornamenten zijn op de zwartwitfoto's niet te herleiden. Een herhaling van de paraboolboog is te zien in de ondiepe donker geverfde nis waarvoor zich de kansel bevond. De kansel had waarschijnlijk aan beide zijden een trapje. Boven de kansel hing een houten klankbord, dat evenals de kansel in de vormtaal van de Amsterdamse School is gestileerd. Voor de kansel stond een laag vierkant blok, dat waarschijnlijk als doopvont diende. Aan weerszijden van de kansel bevonden zich twee rechte deuren met een klein venstertje, die uitkwamen in de kerkenraadkamer. Aan de buitenzijden van de nis staan drie omtimmerde banken voor de kerkenraad. Ter hoogte van de transepten kwamen twee ronde deuren van de zij-ingangen uit in de kerkzaal.

De verbreding van de kerkzaal door het transept bood de mogelijkheid het bankenplan gedeeltelijk dwars op te stellen; het kerkship was gevuld met drie lengtegerichte bankenblokken. Vlak voor de kansel stonden zes rijen met zes houten stoelen. Het muurwerk van de kerkzaal was wit gepleisterd en had een donkere, waarschijnlijk houten lambrisering. De kerk werd verwarmd met een c.v. installatie.

12.5.6 Middenmeer: hervormde kerk (1934 - verkocht in 2002)

In mei 1932 deelde het Directielid Roebroek aan de architect G. van Hoogevest mee, dat de bebouwing van Sluis III zou worden uitgebreid.¹²⁸ Roebroek achtte het noodzakelijk een kerkje te ontwerpen voor 400 à 500 zitplaatsen. Gezien de situering van het perceel op het kruispunt van de latere Sloopvaart, de Wieringerwerfvaart en de Westfriese Vaart drong hij aan op het ontwerpen van een toren.

In november 1932 diende Van Hoogevest een ontwerp in voor een kerkzaal met 470 zitplaatsen en 18 zitplaatsen voor de kerkenraad zonder gaanderij.¹²⁹ Het bankenplan bestond uit drie blokken die doorliepen tot de achtermuur van de kerkzaal. Het liturgisch centrum was geplaatst in een rechthoekige nis en stond op een podium. Aan weerszijden van de kansel bevonden zich de kerkenraadbanken. De kansel was vierkant van vorm en had aan de linkerkant een trapje dat leidde naar een deur. Boven de kansel hing een orgeltribune die tegelijkertijd als klankbord diende. Rechts van het liturgisch centrum bevond zich een aparte met een geschraagd zadeldak overdekt ingang tot de kerkzaal. Achter het liturgisch centrum was een smalle rechthoekig bouwvolume dat ruimte bood aan een kolenopslag, c.v.-installatie, w.c. en trap. Aan de zuidzijde van de kerkzaal tekende Van Hoogevest een laag bouwvolume met zadeldak voorzien, met een kerkenraadkamer en een zaaltje voor de catechisatie. In de knik tussen de kerkzaal en het nevengebouw bevond zich een 28 meter hoge vierkante toren met uitkragingen. Op een constructie van vier staanders, die ruimte bood voor een luidklok, rustte een vierkante spits. Een situatieschets laat zien dat aan de noordwestzijde van het kerkgebouw een vrijstaande pastorie met ruime tuin was voorzien. Enkele dagen later volgt een aanpassing met een uitbouw voor een vergaderzaal en een rijwielplaats.¹³⁰

Het definitieve ontwerp uit begin 1933 toont een verbreding van de nevenruimte, waardoor ruimte werd gecreëerd voor zowel een catechisatieruimte als een vergaderzaal. (afb. 20) Kennelijk was besloten om de opslag voor kolen en de c.v.-installatie in een kelder te plaatsen. Hierdoor kon de kerkenraadkamer direct achter het liturgisch centrum worden geplaatst. De kerk kon in 1934 in gebruik worden genomen.

latere ontwikkelingen

In 1938 droeg het Zuiderzeefonds de kerk over aan de Nederlandse Hervormde gemeente Wieringermeer. In maart 1946 adviseerde de Bouw- en Restauratiecommissie een verbetering van het

¹²⁸ Brief van G. van Hoogevest aan Zuiderzeefonds, 25 mei 1932, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. Gemeente KV I 1931-1945.

¹²⁹ Brief van G. van Hoogevest aan Zuiderzeefonds, 5 december 1932, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. Gemeente KV I 1931-1945.

¹³⁰ Brief van G. van Hoogevest aan Zuiderzeefonds, 7 december 1932, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. Gemeente KV I 1931-1945. Deze nieuwe tekening bevindt zich niet in het archief van de N.H. gemeente Wieringermeer.

interieur en de uitbreiding van het kerkgebouw te laten ontwerpen door de architect C.W. Schaling.¹³¹ In een latere fase zou deze architect eveneens een pastorie kunnen ontwerpen. In tegenspraak met dit advies besloot de hervormde Gemeente Wieringermeer om de herstelwerkzaamheden aan deuren, ijzeren raamluiken en glas in lood alsmede de vernieuwing van het kerkelijk meubilair zowel in Slootdorp als Middenmeer uit te laten voeren onder leiding van Van Hoogevest. Op een raming voor herstelwerkzaamheden uit 1950 worden nieuwe kerkbanken voor 488 personen, herstel van de preekstoel, het vergroten van het podium, vernieuwing van het klankbord en het bekleden en verven van alle consistoriekamers genoemd.¹³² In datzelfde jaar maakte een timmerbedrijf een nieuwe avondmaalstafel, een doopvont, een klankbord en een voorlezer mogelijk naar ontwerp van Van Hoogevest.

stedenbouwkundige ligging

Het door de Directie toegewezen perceel voor de hervormde kerk in Middenmeer lag aan een kruising van de Westfriese Vaart met de Wieringerwerfvaart. (afb. 21) Door de kromming van de waterwegen had het perceel de vorm van een kwartcirkel. Het aan de achterzijde van de kerk gesitueerde voetpad langs de Westfriese Vaart, de Kerkring geheten, voerde van de hervormde kerk naar de gereformeerde kerk.

In april 1936 maakte Van Hoogevest nog een situatieschets en een ontwerptekening voor een drietal toegangshekken. Het kerkgebouw was zowel via twee hoofdingangen aan het Schoolpad bereikbaar als via een aan de Kerkring gelegen toegang die leidde naar een rijwielerberging. Aan de linkerkant van de kerkzaal bevindt zich een klein parkeerterrein. De ingangen bestonden uit een houten hek tussen twee gemetselde en van ezelsruggen voorziene vierkante zuiltjes. Naast het met grint bedekte erf was er ook een grintpad dat om de kerk voerde. De begrenzing van het kerkelijk erf bestond aan de noordoostzijde uit lage struiken, aan de zuidzijde was de christelijke school gelegen.

latere wijzigingen

De hervormde kerk in Middenmeer is sinds 2001 een rijksmonument. Een jaar later kwam het kerkgebouw in eigendom van de Volle Evangelie Gemeente "De Ark". De hervormde gemeente van Middenmeer kerkte in de periode 2002 tot 2004 als Samen-Op-Weg-gemeente samen met de gereformeerde gemeente in de gereformeerde kerk te Middenmeer, die vanaf 2004 verdergaat als gemeente van de Protestantse Kerk in Nederland.

kerkarchitectuur

De hervormde kerk in Middenmeer bestaat uit een L-vormige complex. De rechthoekige zaalkerk met de noklijn in noordoostelijk-zuidwestelijke richting sluit aan op een lager rechthoekig volume waarin zich de kerkenraadkamer bevindt. Een lager eenlaags volume dat dient als gemeenschapsruimte staat haaks op de kerkzaal. In de knik van deze bouwvolumes bevindt zich een vierkante toren. Het muurwerk is opgetrokken uit een dik formaat rood-geel genuanceerde handvorm baksteen en is gemetseld in Noors verband, waarbij twee strekken zijn afgewisseld met een kop. De grove steensoort en het iets terugliggende voegwerk geven de muren een robuust uiterlijk. De bouwvolumes zijn bedekt met rood-blauwe Romaanse pannen. Onder de zinken goten aan de zijgevels is een lijst van rood-blauw genuanceerde leipannen aangebracht. De muren van de zijgevels eindigen in twee uitgemetselde randen. De kerk is gebouwd op een betonnen fundering. De kern van het muurwerk van de kerkzaal is van beton. De centraal geplaatste hoofdingang bevindt zich aan de symmetrisch vormgegeven kopgevel en heeft een dubbele houten deur met een smeedijzeren beslag. De ingang, die is te bereiken via een bordes met drie treden en zijmuurtjes met een natuurstenen hoekstuk, werd overhuifd door een geschraagd zadeldak, dat steunt op natuurstenen consoles. Het hoofdportaal heeft vier rondbogen die rusten op een natuurstenen voet met een zigzag-decoratie. Aan weerszijden van de hoofdingang bevinden zich twee kleine getoogde vensters met gemetselde lekdorpels. Boven de luifel is een centraal geplaatst rondvenster aangebracht met aan de onderzijde

¹³¹ Brief Restauratiecommissie van de Nederlandsche Hervormde Kerk aan het College van kerkvoogden der Ned.Hervormde gemeente te Wieringermeer 2 maart 1946, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Ordner Herv. Gemeente KV II 1946-1952.

¹³² Globale raming herstelwerkzaamheden van de Ned. Herv. Kerk te Middenmeer, ongedateerd [waarschijnlijk in 1950 opgesteld door de architect G. van Hoogevest], Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner: Herv. Gem. KV II 1946-1952.

een natuurstenen ornament als lekdorpel. Het venster bestaat een vierkant raster van glaslatten, dat was gevuld met kleurrijk glas-in-lood in een stervorm. De voorgevel wordt geflankeerd door brede getrapte steunberen met ezelsruggen. De steunberen aan de zijgevels verdelen het schip aan de rechterzijde in zes, en aan de linkerzijde in vijf traveeën. De steunberen doorsnijden de voet van het dak en eindigden aan de bovenzijde met ezelsruggen. Elke travee heeft een gekoppeld rondboogvenster gescheiden door een gemetselde montant. De kozijnen hebben een horizontale tweedeling van ijzeren glaslatten en zijn bezet met gekleurd glas-in-loodruitjes. De vensters hebben gemetselde lekdorpels.

De dertig meter hoge toren is bekroond met een vierkante ingesnoerde torenspits bedekt met koperen platen. Volgens het ontwerp uit begin 1933 eindigt de spits in een naaldvorm, tijdens de bouw werd besloten hierop een weerhaan te plaatsen. Onder de daklijst van de torenspits is een uitgemetselde tandlijst aangebracht. Hieronder bevinden zich aan elke zijde koperen wijzerplaten. Het ontwerp uit 1933 toont onder de wijzerplaten een hoog getoogd galmgat met twee galmborden. Later is toch besloten tot twee gekoppelde openingen met elk twee galmborden. De toren heeft aan de noordoostzijde op de begane grond twee kleine centraal geplaatste gekoppelde vensters met glas in lood en gemetselde lekdorpels, met aan de linkerzijde een smal venster. De zuidwestmuur van de toren is voorzien van een getoogde ingang rustend op een natuurstenen voet, bereikbaar via een klein bordes met een trede met aan de rechterzijde een muurtje met een natuurstenen hoeksteen.

kerkinterieur

De hoofdingang van de kerkzaal geeft toegang tot een rechthoekig houten portaal met twee zijdeuren die naar de kerkzaal leiden. (afb. 22) Het rondvenster boven het portaal is gevuld met een stervormige glas-in-looddecoratie. Het muurwerk van de kerkzaal is in gele steen gemetseld. De in het zicht gelaten houten kap wordt gedragen door zes houten jukken die rusten op half ingemetselde zandstenen consoles. Tussen de donkergebeitste gordingen en spanten is de betimmering met bruin gebeitste planken zichtbaar gelaten. Het bankenplan bestaat uit drie bankenblokken met twee tussenpaden. Het rechthoekig uitgebouwde liturgisch centrum bevindt zich in een paraboolvormige nis. Centraal tegen de achterwand stond de hoge kuipkansel met een klankbord dat deel uitmaakt van de orgeltribune voorzien van een met donkere stof afgeschermd balustrade. De kansel was voorzien van een voet en een trapje met leuning aan de rechterzijde. Aan weerszijden van de kansel bevinden zich twee deuren die leiden naar de kerkenraadkamer. Tegen de zijmuren van de nis stonden oorspronkelijk twee dichte houten kerkbanken. Op de linkerhoek van het vierkante uitgebouwde liturgisch centrum had men de houten standaard van het doopvont geplaatst, aan de rechterzijde stond een lezenaar opgesteld. Aan weerszijden van de paraboolvormige nis had men eenvoudige psalmborden bevestigd. Naast de ingang tot het torenportaal hingen de collectezakken. Dit portaal gaf oorspronkelijk eveneens toegang tot de catechisatieruimte en de vergaderzaal.

12.5.7 Wieringerwerf: hervormde kerk (1937)

In 1936 kreeg G. van Hoogevest voor de derde maal opdracht een hervormde kerk te ontwerpen voor de Wieringermeer. Zijn eerste schets uit augustus 1936 toont een strak vormgegeven L-vormig complex met een rechthoekige zaalkerk, een kerkenraadkamer, een hoge, smalle vierkante kerktoeren en een lager rechthoekig bouwvolume, dat diende als vergaderruimte.¹³³ (afb. 23) De kerkzaal had een lengtegericht bankenplan met drie bankenblokken en bood ruimte aan 170 personen. Het liturgisch centrum bevond zich in een rechthoekige nis die bereikbaar was met twee treden, en bood ruimte aan een vierkant voorgegeven kansel met aan de rechterzijde een trapje. Aan weerszijden van de kansel bevonden zich de banken voor de kerkenraadsleden. Ter hoogte van de kanseltrap was een deur naar de kerkenraadkamer voorzien, die ook via de toreningang was te bereiken. Uit een toelichting van de architect bij het schetsplan blijkt dat de kerkzaal zou worden gedekt door een eenvoudige kapvorm en dat de ruimte boven de kerkenraadkamer was bedoeld voor de plaatsing van een orgel.¹³⁴ De kerkzaal zou worden verwarmd met kachels, geplaatst in een afgesloten ruimte met roosters onder en boven in de kerkmuur. Als materiaal dacht de architect aan genuanceerde baksteen

¹³³ Deze schets hoorde waarschijnlijk bij een stedenbouwkundige schets van september 1936 waarop Van Hoogevest laat zien dat de kleine kerkzaal eventueel kan worden uitgebreid.

¹³⁴ G. van Hoogevest, Toelichting bij het schetsplan van een kerkgebouwtje voor de Ned. Herv. gemeente te Wieringerwerf, 2 september 1936, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. Gemeente KV I 1931-1945.

voor de buitenmuren, gele stenen voor de binnenmuren en zwart geglazuurde dakpannen, de toegangsdeuren zouden in eikenhout worden uitgevoerd. De begroting zonder meubilair bedroeg fl. 15.500.

In december 1936 presenteerde Van Hoogevest twee meer traditionalistisch vormgegeven schetsontwerpen, genoemd plan A en B. Beide plattegronden bevatten een kerkzaal voor 400 zitplaatsen en een vergaderzaal voor 125 personen.¹³⁵ De ontwerpen boden de mogelijkheid om de kerkzaal later aan te bouwen en voorlopig de vergaderzaal als kerkje te gebruiken. Als de kerk vanwege financiële beperkingen in twee fasen zou worden gebouwd, verdiende ontwerp B volgens de architect de voorkeur. Het eenvoudige torentje zou in dat geval toch het karakter van het kerkje duidelijk doen uitkomen. De uitvoering van zowel ontwerp A en B werd zonder meubilair begroot op fl. 30.000. Plan A zonder kerkzaal en toren bedroeg fl. 14.500, terwijl plan B zonder kerkzaal en met toren zou uitkomen op fl. 17.000.

In ontwerp A plaatste Van Hoogevest een gedeeltelijk ingebouwde toren, die dienst deed als hoofdingang, centraal voor de kerk. (afb. 24) Achter de noord-zuid gerichte kerkzaal projecteerde hij een lagere rechthoekige zaal als vergaderzaal, terwijl een lage rechthoekige aanbouw zich aan de oostzijde bevond. Alle bouwvolumen hadden een zadeldak. De toren werd bekroond met een ingesnoerde vierhoekige spits met een weerhaan en had aan elke zijde een galmgat met twee galmborden. De hoofdingang, bestaande uit een getoogd portaal bevond zich in de symmetrisch vormgegeven voorgevel. De eerste steunberen van de zijgevels, bestaande uit tweetraps steunberen met een schuine afronding, vormden een geheel met de voorgevel. Het schip telde vijf traveeën met getoogde vensters. De kerkzaal was aan de noordzijde toegankelijk via twee zij-ingangen. Het liturgisch centrum bestond uit een rechthoekige nis met een trede waarin een vierkante preekstoel stond opgesteld met aan de rechterzijde een trapje. Hiernaast bevond zich de deur naar de vergaderzaal. Op de situatieschets van het rechthoekige perceel heeft de architect aangegeven, dat de kerkzaal en toren eventueel later zijn aan te bouwen. In de noord-oosthoek is een rijwielstalling voorzien. Het voorterrein van de kerk zou via twee ingangen aan de zuidzijde bereikbaar zijn, aan de noord-oostzijde was eveneens een ingang gepland. In de zuid-oosthoek was ruimte voor een eventuele parkeergelegenheid gereserveerd. Het kerkelijke complex zou worden omgeven met een pad.

Het schetsontwerp B komt door de positionering van de toren op de kruising van de kerkzaal en de kerkenraadkamer grotendeels overeen met het L-vormige plan uit augustus 1936. De indeling van de plattegrond en de traditionalistische vormgeving is, behalve de locatie van de kelder, gelijk aan schetsontwerp A. De voorgevel van de kerkzaal heeft eenzelfde symmetrische indeling als het ontwerp uit augustus 1936, alleen is de hoofdingang nu overhuifd door een geschraagd zadeldak.

In april 1937 presenteerde Van Hoogevest zijn schets van het voorlopig te bouwen gedeelte van het kerkgebouw op basis van plan B. (afb. 25) Hierin worden de vier bouwvolumes van het ingangsportaal, de kerkzaal, de toren en de kerkenraadkamer in een strakke gevel aaneengesmeed. Het ver uitgaande linker dakschild van het zadeldak van de voorlopige kerkzaal bood ruimte aan het ingangsportaal. De rechthoekige nis van het in plan B ontworpen liturgische centrum, diende in het voorlopige gedeelte als garderobe met drie rechthoekige vensters en bovenin een bescheiden rondvenster. Met het oog op de aanbouw van de kerkzaal bevond de torendeur zich aan de rechterzijde. De toren werd bekroond door een steile ingesnoerde vierkante torenspits.

Het ontwerp van de zuidgevel op het uitgewerkte ontwerp uit mei 1937 laat zien dat er toch is besloten het ingangsportaal van de toren centraal te plaatsen. De zuidgevel van de kerkzaal had hier vier symmetrisch geplaatste gekoppelde toogvensters met boven een vergroot rondvenster. Een andere subtiele wijziging was aangebracht door het bouwvolume van de kerkenraadkamer iets naar achteren te plaatsen. Hierdoor werd de toren geaccentueerd en vormde de zuidgevel geen vlak geheel meer. Ook het interieur onderging op dit uitgewerkte ontwerp wijzigingen.

In juni 1937 berichtte het Zuiderzeefonds aan Van Hoogevest, dat het ontworpen kerkje in Wieringerwerf “zoals dit ontwerp door de Directie is goedgekeurd” kan worden aanbesteed.¹³⁶ Wel verzoekt het Zuiderzeefonds om op aandringen van de kerkenraad en de kerkvoogden de

¹³⁵ G. van Hoogevest, Toelichting bij de plannen voor een kerkje te Wieringerwerf, s.a. [ca. dec. 1936], Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. Gemeente KV I 1931-1945.

¹³⁶ Brief Zuiderzeefond voor de Ned. Hervormde Kerk aan G. van Hoogevest, 8 juni 1937, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. gemeente KV I 1931-1945.

kerkenraadkamer iets te verbreden. Het kerkje werd inclusief meubilair, torenuurwerk en luidklok uiteindelijk aanbesteed voor ruim fl. 20.000 en kon datzelfde jaar in gebruik worden genomen.¹³⁷

Op 27 december 1937 besloot het bestuur van het Zuiderzeefonds dat met terugwerkende kracht per 1 januari 1938 de kerkgebouwen te Slootdorp, Middenmeer en Wieringerwerf in volle eigendom aan de Hervormde gemeente van de Wieringermeer zou worden overgedragen zonder dat daarop een verplichting van rente en aflossing zou rusten.¹³⁸ Tevens werd de toezegging gedaan dat het Zuiderzeefonds, wanneer de groei van de Hervormde gemeente in Wieringerwerf dat noodzakelijk zou maken, de kosten zou dragen voor het ombouwen van de kerkzaal tot een kerkgebouw. Over de bouw van een pastorie in Wieringerwerf kon vanwege de toelage voor de woninghuur voor de predikant van de Algemene Synode volgens het Zuiderzeefonds voorlopig geen beslissing worden genomen.

Volgens de erfpachtakte van het perceel bouwgrond in Wieringerwerf voor de Nederduitse Hervormde Gemeente van de Wieringermeer van 28 september 1938 was de erfpachter verplicht op het erfpachtperceel beplantingen aan te brengen overeenkomstig een door de Directie te verstrekken beplantingsplan.¹³⁹ In de beplantingsschets van dr. ir. J.T.P. Bijhouwer, werkzaam als adviseur van de Directie, kreeg het terrein slechts een toegang op de hoek van de Meeuwstraat en de Sternstraat. Dit door Canadese populieren geflankeerde pad voerde zowel naar de beide ingangen van het kerkgebouw als naar de fietsenstalling. Het perceel diende aan alle zijden door de erfpachter te worden omheind. De Directie adviseerde de grond achter het kerkgebouw uit te geven als groentetuin in ruil voor het onderhoud van het gras. In 1938 droeg het Zuiderzeefonds het kerkgebouw over aan de Nederlandse Hervormde gemeente Wieringermeer.

stedenbouwkundige ligging

Het kerkgebouw bevindt zich op een hoek van het middelste carré van het vierkante dorp, de kruising van de Meeuwstraat en de Sternstraat. (afb. 26) Aan weerszijden van de Meeuwstraat liggen stroken woonhuizen met voortuinen; het pand aan de overzijde van de Sternstraat diende als protestants-christelijke school. Aan het einde van de zichtas van de Sternstraat is de katholieke Christus Koningkerk gelegen, terwijl de gereformeerde kerk het eindpunt van de Meeuwstraat vormt.

Het kerkelijk erf was aan de voorzijde afgezet met een houten hekwerk tussen twee in gele baksteen gemetselde paaltjes met ezelsruggen naar ontwerp van Van Hoogevest. Een grintpad leidde langs een gazon met jonge bomen naar een eveneens met grint bedekt voorplein.

latere wijzigingen

Tijdens de onderwaterzetting werd de zuidwesthoek van de kerkzaal en het ingangsportaal verwoest. In 1945 zorgde de Dienst Wederopbouw Wieringermeer voor een Zwitserse noodkerk op het grasveld aan de Raadhuisstraat, tussen de restanten van de katholieke kerk en het politiebureau. In plaats van het oprichten van eigen noodvoorzieningen, maakten alle in Wieringerwerf aanwezige gezindten dankbaar gebruik van deze houten barak met dakruiter. In maart 1946 adviseerde de Bouwen Restauratiecommissie de architect C.W. Schaling een nieuwe kerk, en in een later stadium een nieuwe pastorie, te laten ontwerpen.¹⁴⁰ Het kerkbestuur besloot echter verder te gaan met Van Hoogevest. Een jaar later kon een nieuwe kerkelijke inventaris worden aangeschaft, bestaande uit ondermeer een preekstoel, kerkstoelen, tafels, kachels, een orgel, een luidklok.¹⁴¹ In 1951 ontving de

¹³⁷ Brief G. van Hoogevest aan C.W.E. van Voorst van Beest, 5 januari 1938, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. gemeente KV I 1931-1945.

¹³⁸ Afschrift brief Zuiderzeefonds aan College van kerkvoogden van de Herv. gemeente Wieringermeer, 27 december 1937, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. gemeente KV I 1931-1945.

¹³⁹ Erfpachtakte Uitgifte in erfpacht van een perceel bouwgrond, gelegen in de Wieringermeer, in Wieringerwerf, toebehorende aan den Staat der Nederlanden, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. gemeente KV I 1931-1945.

¹⁴⁰ Brief Restauratiecommissie van de Nederlandsche Hervormde Kerk aan het College van kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente te Wieringermeer, 2 maart 1946, Archief N. H. gemeente Wieringermeer, Ordner Herv. gemeente KV II 1946-1952

¹⁴¹ Overzicht kosten herstel of herbouw opgesteld door de kerkvoogdij/diaconie te Wieringermeer, 20 november 1947, Archief N. H. gemeente Wieringermeer, ordner Herv. Gemeente KV II 1946-1952.

gemeente een rijksbijdrage voor de kerk en bijgebouwen van fl. 7.998.¹⁴² In november 1952 deed de bouwcommissie van het College van Kerkvoogden van de Nederlandse Hervormde Kerk van Wieringermeer een oproep voor de financiering van de afbouw van de kerk in Wieringerwerf in verband met de activiteiten van de jeugd- en andere verenigingen.

In mei 1954 kon de uitgebreide kerk met vijfhonderd zitplaatsen naar ontwerp van Van Hoogevest in gebruik genomen. Tegen de weggeslagen zuidgevel van de kerkzaal bouwde men een rechthoekig bouwvolume met een zadeldak in noordzuidelijke nokrichting. De nabij de ingang van het kerkelijk erf gelegen nieuwe hoofdingang kreeg een overhuiving in de vorm van een geschraagd zadeldak. Boven de luifel bevindt zich een rondvenster. De nieuwe kerkzaal telt zes traveeën die worden verdeeld door zeven schuin uitgemetselde contreforten met een schuine beëindiging. Elke travee heeft een getoogd venster met glas-in-loodruitjes en een gemetselde lekdorpel. De voormalige kerkzaal, die nu als gemeenschapsruimte fungeert, is via de toren bereikbaar en heeft een vlak gestuct plafond gekregen. De stand van het gerezen water, op driekwart hoogte van de vensters, is nog zichtbaar in het uitgebeten metselwerk. Door de nieuwe aanbouw is de kerktoren goeddeels ingekapseld. In de lengtegerichte kerkzaal is de witgeschilderde stalen spanten constructie met trekstangen en de donker gebeitste betimmering in het zicht gelaten. Op advies van Van Hoogevest die rekening hield met niet-kerkelijke bijeenkomsten plaatste men blank houten theaterfauteuils in plaats van kerkbanken. Zijn plan voor een verplaatsbare kansel kwam te vervallen. De voorzitter van de bouwcommissie stelde met nadruk vast dat deze wijziging ‘‘geen concessie aan een bepaalde stroming of inzicht’’ betekende, maar slechts van praktische aard was.¹⁴³

Als gevolg van het Samen-op-weg-proces en de toenemende ontkerkelijking is in 2002 besloten het kerkgebouw van de hervormde gemeente te Wieringerwerf verhuren aan de Nederlandse Gereformeerde Kerk. De hervormde gemeente kerkte vanaf dat moment samen met de gereformeerde gemeente in de gereformeerde kerk van Wieringerwerf. Sinds 2004 zijn beide gemeenten opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland.

kerkarchitectuur

Het kerkelijke complex van de hervormde gemeente in Wieringerwerf bestond uit een viertal aaneengesloten bouwvolumes. (afb. 27) De op een rechthoekig grondplan gebouwde zaalkerk met een zadeldak in noord-zuid nokrichting had aan de oostzijde een dwars geplaatst rechthoekig volume dat dient als ingangsportaal. Aan de westzijde bevonden zich een vierkante toren en een haaks geplaatst rechthoekig bouwvolume dat fungeerde als consistoriekamer. Behalve de toren hadden de bouwvolumes een aan de gevels licht overstekend zadeldak gedekt met opnieuw verbeterde Hollandse pannen. Het muurwerk was opgetrokken uit gesinterde geelkleurige waalvormklinkers, gemetseld in Noors verband en terugliggend gevoegd.

De zuidfaçade van de kerkzaal had de vorm van een tuitgevel, waarin vier gekoppelde getoogde vensters met een gemetselde lekdorpel en een hoger gelegen centraal geplaatst rondvenster zijn uitgespaard. Het aan de westelijke zijgevel van de kerkzaal gelegen toegangsportaal had een getoogde deur. Beide zijgevels van de kerkzaal hadden vier gekoppelde en een enkele rondboogvensters met gemetselde lekdorpels. De vensters hadden een tweedelig kozijn gevuld met rechthoekige glas in loodruitjes in diverse kleuren. De noordelijke gevel was blind en voorzien van vervlechtingen ter hoogte van de gootlijst. De tuit op deze gevel diende als schoorsteen

Aan de zuidzijde van de toren bevond zich een via twee treden te bereiken deurportaal met een enkele getoogde houten deur. De toren had een vierkante ingesnoerde torenspits, bekleed met koper en bekroond met een koperen weerhaan op een kruis. Bovenin de toren bevonden zich aan elke zijden twee getoogde galmgaten en metalen wijzerplaten. De consistoriekamer met een oost-westelijke nokrichting heeft aan beide zijgevels vier rechthoekige vensters met gemetselde lekdorpels en rechthoekige glas in loodruitjes. De oostelijke tuitgevel was blind.

¹⁴² Notulen vergadering van kerkvoogden, 24 juli 1951, Archief N. H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van de Ned. Herv. gemeente te Wieringermeer 1934-1952. Deze rijksbijdrage werd in 1947 nog beraamd op fl. 3.244.

¹⁴³ Notulen vergadering bouwcommissie, 11-6-1953, Archief N.H. gemeente Wieringermeer, Notulenboek van bouwcie. N.H. gemeente 1952-1954.

kerkinterieur

Van de inrichting van de vooroorlogse kerkzaal zijn geen foto's bewaard gebleven, hetgeen de reconstructie bemoeilijkt. De muren van de kerkzaal waren opgetrokken uit gele baksteen. De kerkzaal had een in het zicht gelaten houten dakconstructie, waarbij de druk van de vier houten spanten werd afgevoerd naar tot aan het dak ingemetselde verticale houtenstaanders. Tegen de noordgevel bevond zich het half uitgemetselde rookkanaal van de schoorsteen en de diagonaal gemetselde schouw met halfronde stookplaats. Op basis van de ontwerptekeningen uit mei 1937 kan worden verondersteld dat het podium van het liturgisch centrum zich aan de zuidzijde van de kerkzaal bevond. De kansel stond centraal opgesteld met aan weerszijden banken voor de leden van de kerkenraad. Op de tekening is geen sprake van een permanent opgestelde avondmaalstafel. Mogelijk heeft er wel een doopvont op het podium gestaan. Het lengtegerichte bankenplan bestond uit één bankenblok.

12.5.8 Wieringerwerf: gereformeerde kerk (1939)¹⁴⁴

De gereformeerden uit Wieringerwerf, die in eerste instantie behoorden tot de gereformeerde kerk van Middenmeer, hielden vanaf februari 1936 de eerste leesdienst in een kantine bij de Terp. Voor de tweede dienst reisden zij per bus naar Middenmeer. Een jaar later kon het gymnastiekgebouw worden gebruikt voor de twee zondagse diensten. Met de instelling van de ambten in juni 1937 door de predikant van Middenmeer, ds. Chr. Van der Vliet, kreeg Wieringerwerf een eigen gereformeerde gemeente, bestaande uit 26 gezinnen, 50 belijdende en 64 doopleden. In oktober 1937 werd kandidaat H. van Twillert beroepen. Al in juli 1937 was er een gemeenteavond georganiseerd om te vergaderen over kerkbouwplannen. Hier presenteerde architect E.J. Rotshuizen een bouwtekening en bestek voor een kerkgebouw met ruim 400 zitplaatsen. Dit ontwerp uit 1937 bevindt zich niet in het kerkelijke archief en is waarschijnlijk niet bewaard gebleven.¹⁴⁵ De bouw van de kerk zou fl. 23.000 bedragen, waarvan fl. 6.000 door de overheid en fl. 3.000 door de Deputaten der Generale Synode voor de Geestelijke Arbeid in het IJsselmeergebied zou worden gesubsidieerd. Toen in oktober 1937 de verhoging van de rijkssubsidie bekend werd gemaakt, weigerden de deputaten gebruik te maken van de tegemoetkoming in de exploitatiekosten van de kerkgebouwen, die zij beschouwden als steun voor de eredienst.

Nadat begin 1938 de eerste aanbesteding van het gebouw was mislukt, bekeek Rotshuizen de kerkbouwplannen opnieuw.¹⁴⁶ Het ontwerp uit februari 1938 toont een kerkzaal aan de noordwestzijde verbonden met een bijgebouw. (afb. 28) Het is onduidelijk of dit ontwerp hetzelfde is als het ontwerp uit 1937. De inzichten van de deputaten over het aantal zitplaatsen was inmiddels gewijzigd. Besloten werd een kleinere kerk met 354 zitplaatsen te bouwen. De belangrijkste wijziging in het tweede ontwerp uit april 1938 vormde een versmalling van het kerkgebouw waardoor het aantal zitplaatsen op de banken in het middenblok werd verminderd. Een uiterlijk gevolg van deze beslissing vormde de steilere helling van het zadeldak. Ook het aanvankelijk voorgestelde kanselontwerp met klankbord keerde op de definitieve tekening niet terug. De bouwkosten van het tweede bouwplan bedroegen fl. 32.000.¹⁴⁷

In 1938 stelde de Directie de grootte van het bouwperceel vast. In de noord-westhoek van het perceel zou in de toekomst een pastorie kunnen worden gebouwd. In juni vond de eerste steenlegging plaats door ds. Hoek van Enkhuizen, de scribe van de Deputaten der Generale Synode voor de geestelijke arbeid in het IJsselmeergebied. De ingebruikname en overdracht van het gebouw van de Deputaten aan de kerkenraad vond plaats op in februari 1939. De ouderling en voorzitter van de bouwcommissie, K.H. Mollema was tevreden met het resultaat: ‘Nu mag de gemeente beschikken over een eigen gebouw. Eenvoudig en sober, en toch zo kostelijk ingericht, en aan haar doel

¹⁴⁴ Voor het reconstrueren van de bouwgeschiedenis van de gereformeerde kerk te Wieringerwerf is onder meer gebruik gemaakt van het notulenboek van de kerkenraad en diverse bouwtekeningen en bestekken. Het notulenboek van de bouwcommissie en de correspondentie uit de vooroorlogse periode zijn als gevolg van de inundatie niet bewaard gebleven.

¹⁴⁵ Mogelijkerwijs was dit ontwerp hetzelfde als het vroegste bewaard gebleven ontwerp uit februari 1938.

¹⁴⁶ In het archief bevinden zich eveneens ontwerptekeningen die zijn gedateerd op 1940, waarop met potlood is aangetekend dat dit gebouw in 1938 tot stand is gekomen.

¹⁴⁷ De significante stijging van de bouwsom zou te maken kunnen hebben met het meerekenen van de kosten van de meubilering.

beantwoorden, dat hier geslachten rustdag op rustdag samenkomen om het Woord des Levens te beluisteren.¹⁴⁸

stedenbouwkundige ligging

De hervormde kerk in Middenmeer ligt ten zuiden naast de reeds gebouwde school aan de Terpstraat. Het gereformeerde kerkgebouw vormt zo een visueel eindpunt van de Meeuwstraat. De Terpstraat wordt gescheiden door een langgerekte brink. Naast de kerk liggen woonhuizen, terwijl de winkels aan de overzijde van de brink zijn ondergebracht.

Het ontbreken van vooroorlogs fotomateriaal bemoeilijkt de reconstructie van het kerkelijk erf. Een laag muurtje voorzien van een ezelsrug vormde vermoedelijk een afbakening van het kerkelijk erf aan de straat en schoolzijde. Het bestrate plein aan de voorzijde van de kerk maakte deel uit van de openbare ruimte.

latere wijzigingen

Zes jaar later zou tijdens de inundatie de westgevel van het kerkgebouw worden weggeslagen. (afb. 29) Het kerkelijk meubilair ging hierbij geheel verloren. Alleen het orgel kon nog met behulp van een boot worden gedemonteerd. In de periode 1946-1948 kerkte de gereformeerde gemeente in een door Zwitserland geschonken houten noodkerkje. Op 23 mei 1948 kon de herstelde en met een travee verlengde kerk in gebruik worden genomen. Tevens kreeg de kerk een uitbreiding in de vorm van een vergaderruimte. Het belendende jeugdgebouw dateert uit 1955. In de jaren tachtig bouwde men een jeugdlokaal aan de westzijde van de kerkzaal. Ook de opknopbeurt van het interieur, waarbij de inrichting van het liturgisch centrum werd vervangen door liturgisch meubilair met een eigentijdse vormgeving stamt uit deze periode. In het kader van het Samen-op-weg-proces werden de erediensten in de gereformeerde kerk vanaf 2002 gezamenlijk met de hervormde gemeente uit Wieringerwerf gehouden. Sinds 2004 maken beide gemeenten deel uit van de Protestantse Kerk Nederland.

kerkarchitectuur

Het kerkelijke complex van de gereformeerde gemeente te Wieringerwerf bestond uit een op een rechthoekig grondplan gebouwde zaalkerk met een gedeeltelijk ingebouwde vierkante toren en een via een annex verbonden rechthoekig bouwvolume aan de noordwestzijde van de kerkzaal. (afb. 30) De kerkzaal had een oostwestelijke nokrichting. Het bijgebouw dat ruimte bood aan de kerkenraadkamer en een vergaderzaal is noord-zuid gericht. Het complex is opgetrokken in geel-bruin genuanceerde, licht gesinterde vormbaksteen die in kettingverband zijn gemetseld en platvol zijn gevoegd. De kerk is gedekt met een zadeldak bedekt met verbeterde Hollandse rode pannen.

De half ingekapselde toren is centraal geplaatst in de symmetrische voorgevel en wordt aan de voorzijde door twee schuin gemetselde steunberen met natuurstenen afdekplaten ondersteund. De toren is aan drie zijden via rondbogen toegankelijk. De rondbogen zijn gedecoreerd met natuurstenen blokken op de constructieve punten en zijn te bereiken via een gemetseld bordes. De toren is voorzien van een overhoeks ingesnoerde achtkantige torenspits die met koper is bekleed. Onder de daklijst van de spits bevindt zich aan elke zijde een rond galmgat, waarop een opengewerkte wijzerplaat van metaal is bevestigd. Aan weerszijden van de toren bevinden zich twee smalle vensters met daarboven twee aan boven- en onderzijde getoogde vensters met natuurstenen elementen op de constructieve punten.

Zeven schuin uitgemetselde steunberen met een licht afgeschuinde bovenzijde verdeelden de kerkzaal in zes traveeën. Hiertussen bevonden zich aan weerszijden bij de eerste, meest oostelijke travee, een via een trede te bereiken getoogde zij-ingang met een enkele eikenhouten deur. De overige traveeën hadden een getoogd venster met een driedelig stalen kozijn en glas-in-lood-ruitjes. De vensters hadden gemetselde lekdorpels en in de bovenhoeken kleine natuurstenen elementen. In de westelijke topgevel was ter hoogte van het dak een rondvenster uitgespaard. Op de begane grond bevond zich aan de linkerzijde een smalle annex met zadeldak. Aan de rechterzijde bood een rechthoekige uitbouw met lessenaarsdak ruimte aan een aparte ingang en een hoge schoorsteen. De

¹⁴⁸ Rede ouderling K.H. Mollema t.g.v. ingebruikneming kerkgebouw, 8 februari 1939, Archief Gereformeerde gemeente Wieringerwerf, Map Erfpacht en aankoop grond kerkgebouwen e.a. (correspondentie 1939-1951).

oostwestelijk gerichte lage annex gaf zowel aan de noord- als aan de zuidzijde toegang tot het bijgebouw.

kerkinterieur

De dubbele eikenhouten voordeur leidde naar een rechthoekig portaal in de voet van de toren, dat was verbonden met de portalen van de zij-ingangen. In de zijportalen bevonden zich kapstokplanken. Een brede rondboog met een dubbele deur en twee zijdelings geplaatste kleinere deuren gaven toegang tot de kerkzaal. Naast de deuren van de zijportalen waren drie rechthoekige vensters met glas in lood aangebracht. In het rechter zijportaal bevond zich een trap naar de orgelgalerij. Het orgel was ingebouwd in een blinde rondboognis. Aan weerszijden van de nis bevonden zich twee donkergekleurde vierkante zuiltjes die eindigden in een bolvorm met een omgekeerde kegel. Voor het orgel bevond zich een galerij met extra zitplaatsen. Het plafond bestond uit een open houten dakconstructie, waarbij de houten spanten rustten op tussen de vensters aangebrachte natuurstenen consoles. Het plafond was afgetimmerd met plaatmateriaal. De muren van de kerkzaal bestonden uit wit gepleisterd kalkzandsteen en waren voorzien van een houten lambrisering. De vloeren in de kerkzaal, galerij en kerkenraadkamer bestonden uit vurenhouten planken. De kerkzaal werd verwarmd door een c.v.-installatie met een buizensysteem als voetverwarming. Het lengtegerichte bankenplan bestond uit drie bankenblokken.¹⁴⁹

Het liturgisch centrum bevond zich op een laag podium. De halfronde kansel van multiplex werd overhuifd door een klankbord. Wegens het ontbreken van fotomateriaal van het liturgisch centrum is het onduidelijk waar zich de in het bestek genoemde avondmaalstafel en doopvont bevonden. Aan weerszijden van de kansel stonden twee naar de kansel gerichte bankenblokken voor de kerkenraad en de kerkvoogdij opgesteld. Aan weerszijden van de kansel hingen twee psalmborden. Een getoogde houten deur aan de rechterzijde van de kansel leidde naar de kerkenraadkamer. De deur links van de kansel kwam uit in het portaal van de zij-ingang. Boven de kansel bevond zich een gebrandschilderd rondvenster, dat was geschonken door de architect.

12.5.9 Wieringerwerf: katholieke Christus Koningkerk (1940)

Het aan de katholieken toegewezen perceel in Wieringerwerf was gelegen aan de zuidzijde van een oostwest gerichte brink, die ter hoogte van het nieuwe kerkgebouw eindigde in een punt. Er was een zichtlijn gecreëerd met het aan de westzijde van de brink gedachte raadhuis. Het achterliggende terrein was bestemd als een algemene begraafplaats en werd begrensd door de Oosterterptocht. Tegenover het kerkgebouw was een postkantoor en woningbouw gepland.

Op basis van het geschatte aantal katholieke gelovigen in Wieringerwerf achtte de Zuiderzeestichting het in 1936 wenselijk een kapel van bescheiden omvang (ca. 100 zitplaatsen) te bouwen die later vergroot zou kunnen worden. De jonge katholieke gemeenschap kerkte vanaf 1936 in een gymnastieklokaal. Aangezien de kerkjes in Slootdorp en Middenmeer niet over een pastorie beschikten, wilde de Zuiderzeestichting het centraal gelegen Wieringerwerf van een pastorie voorzien. Besloten werd een ruime pastorie te bouwen voorzien van een in- of aangebouwde kapelruimte die bij de latere bouw van een definitieve kapel een andere bestemming zou krijgen. Een onbekende architect tekende in 1936 het ontwerp van de kapel met woning is een op een rechthoekige grondplan gebaseerde bouwvorm met een zadeldak. (afb. 31) Een drietal spitsboogramen op de begane grond van de voorgevel en een kruisvorm op de topgevel verwezen naar de kerkelijke functie. De kerkzaal zou worden ingericht met twee lengtegerichte bankenblokken. Terzijde van het rechthoekige priesterkoor bevond zich een biechtstoel. Aan de overzijde van het priesterkoor was een zangtribune gedacht. Op de ontwerpschets staat aangegeven hoe eenvoudig deze kerkarchitectonische kenmerken konden worden gewijzigd. De kerkzaal zou een verdieping krijgen en worden omgebouwd in vier kamers. Welke architect dit ontwerp heeft getekend is niet bekend.

De Directie had in 1936 te kennen gegeven, dat zij verwachtte dat de katholieken in Wieringerwerf een grote kerk zouden stichten. Het kerkbestuur legde in haar notulenboek vast: ‘Prof. Granpré Molière zoo deelde de Directie verder nog mede, had zich reeds een plan ingedacht en zelfs een voorlopige teekening ontworpen zooals de Directie het gebouw zou wenschen, nl. een flinke kerk

¹⁴⁹ Onduidelijk is hoeveel zitplaatsen de kerk uiteindelijk bood. Op de bouwtekening van april 1938 is rekening gehouden met ca. 400 zitplaatsen, terwijl in het bestek 250 zitplaatsen worden genoemd.

met als aandenken aan de drooglegging der polder aan de buitenkant beneden een stuk met groote steenen, afkomstig van de oude Zuiderzeedijk. De Zuiderzeestichting zal hier echter voorloopig niet kunnen besluiten, zonder zekerheid dat er een uitgebreidere katholieke bevolking komt. De Directie gaf nog als haar wensch te kennen een van de plannen van voornoemden Professor te vragen wat echter tot heden niet is gebeurd.’’¹⁵⁰ De Directie besloot in ieder geval dat het ingediende ontwerp de vorm en karakter van een kerkgebouw miste en niet in aanmerking kon komen voor een bijdrage in de bouwkosten. S. Smeding berichtte de Zuiderzeestichting: ‘’Wij geven U dan ook wel in overweging Uw bouwplannen te beperken tot een zuiver kerkje of kapel, tegen een bouwsom gelijk aan die welke het ingezonden plan zou vragen. Ten slotte iets over de architectuur van het schetsplan. Deze oordeelen wij zoo banaal burgerlijk, dat het ontwerp zelfs niet aan zeer bescheiden eischen van welstand kan voldoen. Ter voorkoming van moeilijkheden en teleurstelling én voor den ontwerper én voor U adviseeren wij U dan ook voor het maken van verdere plannen U tot een meer bevoegde kracht te wenden.’’¹⁵¹

Pas in augustus 1937 voerde de bouwinspecteur van het bisdom Haarlem, W. van Ooyen, overleg met Granpré Molière. Hij adviseerde en rapporteerde de vicaris-generaal van de bisschop over de plannen voor nieuw te bouwen kerken, de ontwerptekeningen en de voortgang van het bouwproces.¹⁵² Saillant detail is dat het bisdom zich voor dit advieswerk liet betalen door de lokale kerkbesturen. De eveneens onder de verantwoordelijkheid van de vicaris ressorterende Zuiderzeestichting had dus te maken met bouwkundig specialist, die aan elk ontwerp zijn fiat moest geven. Hierdoor trad er een, niet geheel vrijwillige beperking op in de taakstelling van de Zuiderzeestichting. Granpré Molière adviseerde Van Ooyen om de Zuiderzeestichting een schetsplan in te laten dienen voor de bouw van een kerkje met een pastorie, alsmede een schets van het gedeelte dat in eerste instantie zou worden gebouwd.¹⁵³ Om aanspraak te kunnen maken op de subsidie diende het ontwerp het karakter te dragen van een kapel. Tevens raadde Granpré Molière aan rekening te houden met het voorstel van de Directie om het gebouw te voorzien van een toren van bescheiden omvang. In augustus 1937 ging de vicaris akkoord met de door de Zuiderzeestichting voorgestelde architect, H.M. Martens uit Amsterdam. Hoewel niet duidelijk is wat de rol van Granpré Molière is geweest bij de keuze van deze architect, maakte Martens in opdracht van Granpré Molière een schets voor een kerkgebouw.¹⁵⁴

In september 1937 besloot de minister van Waterstaat de subsidie voor de kerkenbouw in de Wieringermeer te verhogen van f 6.000 naar f 10.000.¹⁵⁵ Met dit financiële vooruitzicht gaf de vicaris, na overleg met de bouwinspecteur, de Zuiderzeestichting goedkeuring tot het verlenen van een opdracht aan Martens voor het maken van een schetsontwerp voor een kerkgebouw met 400-500 zitplaatsen met een toren en een pastorie.¹⁵⁶ Daarnaast zou hij een schetsontwerp maken voor een gedeelte van de kerk (100 zitplaatsen), de toren en pastorie die voor directe uitvoering in aanmerking kwamen.

Begin februari 1938 had Martens zijn tekeningen gereed. Hoewel het kerkbestuur ervan overtuigd was, dat dit ontwerp zou worden goedgekeurd door de Directie, hoopte pastoor Braak dat de

¹⁵⁰ Notulen vergadering, 20 september 1936, Archief Parochie Wieringerwerf, notulenboek RK Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Sloodorp.

¹⁵¹ Brief van S. Smeding aan J.C.W. van de Wiel, 16 juli 1937, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁵² W. van Ooyen, Advies betreffende het bouwplan van een Kapel (Pastorie) te Wieringermeer, 21 augustus 1937, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁵³ W. van Ooyen, Advies betreffende het bouwplan van een Kapel (Pastorie) te Wieringermeer, 21 augustus 1937, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁵⁴ Brief van J.C.W. van de Wiel aan W. van Ooyen, 3 oktober 1937, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941. In deze brief wordt ook vermeld dat de architect Stevens te Haarlem zich geïnteresseerd toonde voor het ontwerpen van de kerk in Wieringerwerf. Volgens de door het SKKN opgestelde inventarisatie van de Christus Koningkerk te Wieringerwerf zou Granpré Molière niet alleen als adviseur hebben opgetreden, maar tevens de toren van deze kerk hebben ontworpen. Archief SKKN, map Christus Koningkerk te Wieringerwerf.

¹⁵⁵ Notulen vergadering, 26 september 1937, Archief Parochie Wieringerwerf, Notulenboek RK Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Sloodorp. Tijdens deze vergadering wordt gesteld dat de subsidie alleen wordt verstrekt mits de kerkbouw goedkeuring heeft van de bouwkundig adviseur van de Directie. M.a.w. Granpré Molière zou een bijzonder grote rol hebben gespeeld in de totstandkoming van de kerkarchitectuur in de Wieringermeer.

¹⁵⁶ Afschrift van een brief H.W. Martens aan (waarschijnlijk) J.C.W. van de Wiel, 17 november 1937, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

bisschop geen bezwaar zou maken nu de bouwplannen een andere vorm hadden gekregen.¹⁵⁷ Van een vermenging van civiele en kerkelijke architectonische kenmerken is bij het nieuwe ontwerp geen sprake meer. (afb. 32) De tekeningen tonen een robuuste vierkante toren met een vierkante torenspits geflankeerd door twee rechthoekige bouwvolumes met een zadeldak. Hierdoor ontstaat een massief westwerk opgetrokken uit granietkeien. Dit noordzuid gerichte bouwvolume zou in eerste instantie dienen als kerkzaal met 150 zitplaatsen verdeeld over twee bankenblokken gescheiden door een middenpad. De overhuifde hoofdingang is voorzien aan de noordelijke kopgevel. In een later stadium kon de oostgevel van de bouwvorm worden opgebroken en worden uitgebreid met een oostwest georiënteerd kerkschip met zijbeuken en een smaller rechthoekig priesterkoor dat eindigde in een halfronde apsis.¹⁵⁸ In het voorlopige kerkgebouw zijn de dragende muren van de toren zichtbaar in een triomfboog die aan de zuidzijde de overgang van de kerkzaal naar het priesterkoor markeren. Aan de noordzijde van de kerkzaal vormt eenzelfde triomfboog de overgang naar de tijdelijke zangtribune met een balustrade. Beide kopgevels van het westwerk zijn voorzien van twee gekoppelde getoogde vensters. Tegen de oostgevel bevindt zich onder het zangkoor een biechtstoel en het trapportaal naar het zangkoor. Een smal rechthoekig bouwvolume met zadeldak aan de zuidzijde van de annex naar de pastorie biedt ruimte aan een tijdelijke sacristie en een spreekkamer. De pastorie is ontworpen als een rechthoekig oostwest gericht tweelaags bouwvolume. Ten zuidwesten van de pastorie is nog in een door een muurwerk verbonden garage voorzien.

De schetsontwerpen werden, op enkele kanttekeningen na, goedgekeurd.¹⁵⁹ Men sprak over de gebrekkige lichtval in de kerkzaal en het ontbreken van zicht op het priesterkoor vanuit de kerkbanken achter de triomfboog bij de ingang. Tevens diende het aantal zitplaatsen te worden teruggebracht tot 130 en werd de pastorie te royaal bevonden. Enkele maanden later bleek, dat de bouwinspecteur de bouwkosten raamde op fl. 43.000 (zonder honorering van de architect, meubilering en verwarmingsinstallatie), hetgeen door de vicaris als onoverkomelijk werd gezien.¹⁶⁰ Mede op aanraden van pastoor Braak besloot men in september 1938 van de uitvoering van het ontwerp af te zien. Martens kreeg de opdracht enkele eenvoudige en goedkoop uit te voeren plannen te maken voor een kerk met 250 zitplaatsen. Het resultaat was een zestal plattegronden A t/m F, waarbij de voorkeur van de vicaris uitging naar het meest eenvoudige plan A.¹⁶¹ (afb. 33) Dit ontwerp bestaat uit een centraal geplaatste, half ingebouwde toren en een korte brede kerkzaal met twee bankenblokken. De kerkzaal is toegankelijk via een toegangsportaal aan de noordzijde van de toren. Aan de zuidzijde van de toren is ruimte voor een doopkapel of biechtstoel. Plan A is de enige plattegrond met een westelijke oriëntatie, zodat het priesterkoor zich in de toren bevindt.

Plattegrond A werd in september 1938 uitgewerkt en verzonden naar de ingestelde Liturgische Commissie. Op dit eenbladig schetsontwerp zijn zowel de plattegrond als de noord-, west- en zuidgevel uitgewerkt. (afb. 34) De ingebouwde toren en het basement van de kerkzaal zijn opgetrokken uit granietkeien. Een dwarsdoorsnede geeft zicht op het door een triomfboog afgescheiden priesterkoor. Tevens is de open dakconstructie zichtbaar.

In oktober 1938 besloot de bisschop om de nieuwbouwplannen voor Wieringerwerf niet door de Zuiderzeestichting, maar door het kerkbestuur in samenwerking met de architect te laten uitvoeren.¹⁶² De Zuiderzeestichting bleef eindverantwoordelijk voor de kerkbouw, maar zou zich voornamelijk bezighouden met de onderhandelingen met de overheidsinstanties, zoals de Directie. Onduidelijk is of de inzichten in het aantal katholieke gelovigen in Wieringerwerf waren gewijzigd of

¹⁵⁷ Notulen vergadering, 6 februari 1938, Archief Parochie Wieringerwerf, notulenboek RK Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp.

¹⁵⁸ Het uitbreidingsplan met de zijbeuken heb ik herleid uit een situatieschets waarop in de uitbreiding van de kerkzaal twee maal drie zuilen zijn aangegeven. In de schets van het uitbreidingsplan is echter gekozen voor een zaalkerk.

¹⁵⁹ Brief J.P. Huibert aan W. van Ooyen, 15 maart 1938, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941. Zie ook: W. van Ooyen, advies betreffende het voorlopig plan, 5 april 1938, Archief Bisdom Haarlem, doos I Wieringerwerf, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁶⁰ Brief A. Cleophas aan Zuiderzeestichting, 11 augustus 1938, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁶¹ Brief W. van Ooyen aan H.M. Martens, 5 september 1938, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941. Opgemerkt dient te worden dat de naoorlogse verbouwing van de oostgevel van kerk gebaseerd lijkt te zijn op plan E, dat een priesterkoor met een halfronde apsis toont.

¹⁶² Notulen vergadering, 26 oktober 1938, Archief Parochie Wieringerwerf, notulenboek RK Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp.

dat de financiële situatie van het kerkbestuur gunstiger werd ingeschat, maar in oktober 1938 kreeg Martens opdracht een nieuw plan uit te werken voor een definitieve kerk met 400 zitplaatsen.¹⁶³ Een sfeerschets toont een kerkgebouw met een centraal geplaatste toren, een langwerpig schip en een hoger priesterkoor, beide voorzien van een zadeldak. (afb. 35) Het kerkgebouw is met een annex verbonden met een pastorie, die identiek is aan het ingekorte ontwerp uit februari 1938. Op de tekeningen van de gevels is te zien, dat de architect toch heeft gekozen voor een schip en priesterkoor van dezelfde hoogte. Het priesterkoor bestaat uit een vierkant bouwvolume met een vanuit het schip doorlopend zadeldak. De niet in het kerkschip ingebouwde toren met een zeskantige ingesnoerde torenspits is voorzien van overhoekse steunberen. Het schip heeft vijf traveeën met brede getoogde vensters en gemetselde lekdorpels die worden gescheiden door rechte steunberen met een zadeldakje. Aan de meest westelijke travee van zowel de noord- als de zuidgevel bevinden zich ondiepe uitbouwen met een lessenaarsdak. Deze ruimten zijn bedoeld voor de biechtstoelen. In een latere fase zou de biechtstoel van de noordgevel worden vervangen door een achthoekige doopkapel met een torenspits.

De belangrijkste wijziging ten opzichte van het voorgaande ontwerp betrof de beslissing van de architect om de kerk toch te oriënteren. Hierdoor fungeert de toren als ingangsportaal en zangtribune, terwijl het priesterkoor zich aan de overzijde in een gelijkvormige vierkante uitbouw bevindt. De kerkzaal is ingericht met twee lengtegerichte bankenblokken en drie paden. De Liturgische Commissie verleende het *nihil obstat* aan het ontwerp.¹⁶⁴ Wel werd een aantal opmerkingen ter overweging meegegeven. Zo werd de ruimte tussen het zijaltaar en de preekstoel te krap bevonden voor een misdienaar, was het venster van de toren ter hoogte van de zangtribune te laag en kreeg het voorportaal nauwelijks daglicht. Ook werd de berging volgens de Liturgische Commissie ten onrechte in hetzelfde bouwvolume opgenomen als de sacristie. De brief eindigde als volgt: ‘‘Wat zou dit plan winnen, als de rechte achterwand van het presbyterium wat meer mee kon doen met de verhoudingen van het gebouw!’’ De opmerkingen van de bouwinspecteur waren overigens grotendeels gelijk aan de *desiderata* van de Liturgische Commissie.

Eind februari 1939 gaf de Zuiderzeestichting Martens de opdracht de ingediende schetsplannen nader uit te werken, mits de opmerkingen van de bouwinspecteur en de Liturgische Commissie zo goed mogelijk werden uitgevoerd. De begroting bedroeg fl. 58.000, waarvan fl. 41.000 voor het kerkgebouw, fl. 17.000 voor de pastorie. Aanvullende kosten van ruim fl. 9.000 voor de verwarmingsinstallatie, fl. 5.000 voor de meubilering en fl. 1.200 voor de bestrating en afrastering zorgden voor een totaal van ruim f 73.200. De begin 1939 in het bisdom Haarlem opgerichte stichting Fonds voor Kerkenbouw verklaarde zich in mei 1939 bereid tot een renteloze lening voor de bouw van maximaal fl. 58.000 met een aflossingstermijn van 28 jaar op voorwaarde dat er jaarlijks werd afgelost. Tevens diende een eenvoudige gedenksteen te worden aangebracht ten behoeve van de Stichting. Deze kerk was het eerste kerkgebouw in het bisdom Haarlem, dat gebouwd zou worden met een bijdrage uit Het Fonds kerkenbouw.¹⁶⁵ Vervolgens werd de begroting tegen het licht gehouden door zowel de bouwinspecteur als de vicaris. De bouwinspecteur uitte zijn bezwaren tegen de verhoogde steunberen en pleitte voor de altaren een uitvoering in metselwerk en natuurstenen platen.¹⁶⁶ Volgens de vicaris diende een van de zijaltaren te vervallen en moesten de communiebank en de credens, de ladenkast voor de liturgische gewaden, van eenvoudig hout worden vervaardigd.¹⁶⁷ Op deze wijze werden de bouwkosten gereduceerd tot fl. 70.000, waarvan de resterende fl. 12.000 kon worden betaald uit de toegezegde rijkssubsidie. In augustus 1940 kon de Christus Koningkerk te Wieringerwerf worden gewijd.

¹⁶³ Notulen vergadering, 26 oktober 1938, Archief Parochie Wieringerwerf, notulenboek RK Parochiaal kerkbestuur van den H. Geest te Slootdorp.

¹⁶⁴ Brief Liturgische Commissie aan H.M. Martens, (datum onbekend), Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁶⁵ Datema s.a. [2004], 10. Zie ook: Landheer 2004, 458-465.

¹⁶⁶ Brief W. van Ooyen aan Zuiderzeestichting, 6 juni 1939, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁶⁷ Brief Mgr. Th.W. Pichot aan R.K. Parochiaal kerkbestuur van de H. Geest, 8 juni 1939, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf, doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

stedenbouwkundige ligging

De Christus Koningkerk ligt op de zuidoostelijke hoek van het binnenste carré van het vierkante dorp. Voor de kerk bevindt zich het puntvormige uiteinde van een oost-westgerichte brink. Aan de overzijde van de brink is het raadhuis gelegen. Het kerkelijk erf is aan de straatzijde afgebakend door een laag uit basaltblokken opgetrokken muurtje.(afb. 36) De via een tussenlid aangebouwde pastorie met haar expressieve tuitgevels geeft het voorplein een besloten karakter. Het pleintje had oorspronkelijke twee ingangen aan de straatzijde.

latere wijzigingen

In 1943 besloot het kerkbestuur tot aanschaf van een zijaltaar en diverse beelden. Als gevolg van de inundatie werd in 1945 het priesterkoor met de aanbouwen van de zijaltaren, sacristie en doopkapel geheel verwoest.¹⁶⁸ De twee halfsteens muren tussen de steunberen waren vrijwel overal beschadigd. Ook het kerkelijk meubilair ging verloren. Op de kelders en de fundering na was de pastorie geheel verwoest.

De architect W. Bruin die de stedenbouwkundige leiding had over de wederopbouw van de Wieringermeer was in 1946 van mening dat het terrein van de katholieke kerk in Wieringerwerf niet groot genoeg was voor een hoofddorp met 3300 inwoners.¹⁶⁹ Hij verwachtte dat de bisschop plannen had voor de bouw van een bejaardentehuis, een school en een patronaatsgebouw in de omgeving van de kerk. Voor de restauratie van de kerk werden in 1946 de architecten Vlaming en Martens benaderd. Vlaming zou de dagelijkse leiding krijgen, terwijl Martens werd gevraagd een ontwerp te maken voor het herstel van de kerk. De plannen tot restauratie betekende echter een wijziging van het oorspronkelijke kerkgebouw.

Een van de plattegronden van het restauratievoorstel toont een verbreding van de kerkzaal, waarbij de steunberen aan de binnenzijde van de zijgevels zouden worden geplaatst. Uiteindelijk werd slechts gekozen voor een transeptachtige uitbouw van het priesterkoor met een vijfzijdige apsis en aan de noordzijde een vijfzijdig apsidiool. Dit dwergtransept bood aan de noordzijde ruimte voor een kapel met 60 zitplaatsen voor ondermeer zusters. Het zangkoor zou plaatsnemen aan de zuidzijde van het transept. Hierdoor kon de oude zangtribune worden gebruikt als extra ruimte voor zitplaatsen. Met deze verbouwing zou de capaciteit van de kerk van 400 naar 600 zitplaatsen worden verhoogd. Tot juli 1947 vierde men de zondagse H. Mis in een boerderij aan de Oosterkwelweg en in de kantines van de werkkampen 'De oude Zeug' en 'De Terp'. De Zwitserse noodkerk die men naast de ruïne van de katholieke kerk opbouwde was bedoeld voor de hervormden en gereformeerden. (afb. 37) Vanaf november 1948 kwam de katholieke gemeenschap weer bijeen in het eigen kerkgebouw. In 1949 werd een communiebank, ambo, doophek en hoogaltaar vervaardigd naar ontwerp van Martens.

receptie

In 1940 recenseerde architect J. van Dongen de nieuwe kerk in het Bouwblad. Van Dongen refereerde aan het gemis aan ervaring in het bouwen van kerken van de jonge architect Martens, waardoor het gebouw volgens hem een aantal tekortkomingen had. Zo miste hij een duidelijk onderscheid tussen kerkzaal en priesterkoor.¹⁷⁰ Waardering had van Dongen echter ook: 'Het heele geval vertoont een zekere speelschheid in situatie en opbouw van den toren als middelpunt en hoofdmoment. Duidelijk onderscheiden we bij nadering van het complex, de verschillende hoofdonderdelen ieder onder een eigen dak, al naar zijn bestemming en waardigheid hooger of lager, waardoor een levendig silhouet is ontstaan.'¹⁷¹ Hij concludeerde dat Martens met de stoerheid van de toren, de geslotenheid van de gebouwen, de eenvoud van het kerkinterieur en de dorpsse sfeer van het complex erin was geslaagd te voldoen aan de opdracht, te weten: het bouwen van een dorpskerk voor eenvoudige mensen.¹⁷²

¹⁶⁸ Rapport over den toestand van de R.K. Kerken in de Wieringermeer, W. van Ooyen, bouwinspecteur van het Bisdom Haarlem, 8 januari 1946, Archief Bisdom Haarlem, Wieringerwerf doos I, map 1 Correspondentie 10 januari 1937-januari 1941.

¹⁶⁹ Brief W. Bruin aan mgr. N.L.A. Ammerlaan, 24 december 1946, Archief Parochie Wieringerwerf, Map Correspondentie Financieel Bureau, submap Wieringerwerf.

¹⁷⁰ Van D.[ongen]/Martens 1940, 98.

¹⁷¹ Van D.[ongen]/Martens 1940, 97.

¹⁷² Van D.[ongen]/Martens 1940, 98.

kerkarchitectuur

Het katholieke complex in Wieringerwerf bestond uit een georiënteerde zaalkerk met een frontale vierkante toren, een aan de zuidoostzijde van de kerkzaal aangebouwde sacristie, en een rechthoekige pastorie die met een eenlaags rechthoekige annex was verbonden met de kerkzaal. (afb. 38) De kerkzaal was op een rechthoekig grondplan gebaseerd en had een steil opgaand zadeldak. De daken van het gehele complex zijn gedekt met zwarte Hollandse pannen. Behalve de toren zijn de bouwvolumen opgetrokken uit zogenaamde Belgische keitjes, rood-gele bakstenen die veelal voor straatwerk worden gebruikt, gemetseld in wild verband en platvol gevoegd. Voor de torenbouw koos Martens granietkeien die werden gebruikt voor de bedijking van de Wieringermeerpolder. De aan drie zijden vrijstaande toren heeft aan de westzijde een rechthoekig deurportaal met een dubbele houten deur overhuifd door een geschraagd zadeldak. Aan elke zijde bevinden zich twee gekoppelde galmgaten met een rondboog en zes galmborden. De torenschacht wordt beëindigd door vier opstaande verzwaringen met een spitse afdekking op de hoeken. De toren heeft een zeskantige, ingesnoerde leigedekte spits met Maasdekking bekroond door een metalen Latijns kruis op een bol.

Zowel de westelijke als de oostelijke kopgevel van de kerkzaal werden geflankeerd door twee brede boven de daklijst reikende steunberen die de gevels een geknikt aanzien gaven. Aan de linkerzijde van de toren, tegen de westgevel van de kerkzaal, bevond zich een vierkante aanbouw met een lessenaarsdak die ruimte bood aan een voorlopige doopkapel. Het schip telde vijf traveeën die werden verdeeld door rechte tot aan de gootlijst reikende steunberen met een ezelsrug. Tegen beide zijgevels bevonden zich ter hoogte van de eerste travee lage bouwvolumes met een lessenaarsdak. Deze aanbouw bood aan de zuidkant ruimte voor een enkele, en aan de noordkant voor een dubbele biechtstoel. Op de laatste ontwerptekeningen staat achter de biechtstoel aan de noordzijde een vijfzijdige doopkapel geprojecteerd. De overige traveeën hadden een getoogd venster met raamdorpels en ruitvormig glas-in-lood in pasteltinten.

De kerkzaal werd beëindigd door een rechthoekig bouwvolume dat diende als apsis. De aanbouw was van dezelfde hoogte als het schip, zodat het zadeldak van het schip doorliep in dit smallere deel. Op het zadeldak stond een open houten angelustoren met een vierkante ingesnoerde spits bekleed met lood. De kopgevel van de apsis was voorzien van een radvenster omringd door vier kleine rondvensters. De oostgevel van de apsis had een uitstaande tuit en wangen op de overgang naar de geveltop. Aan de zijgevels van de absidale uitbouw bevonden zich aan de oostzijde, twee smalle rechthoekige vensters die reikten tot aan de gootlijst. Twee hoge uitgebouwde nissen met een lessenaarsdak aan weerszijden van de apsis gaven ruimte aan de zijkapellen.

kerkinterieur

De voet van de toren bood ruimte aan een toegangsportaal. Aan de oostelijke zijde van de torenpartij was een hoge, bijna torenbrede rondboognis uitgespaard, waarin een kleine geschraagde houten tribune was gebouwd. (afb. 39) Op de zangtribune was plaats voor het harmonium en de koorzangers. Hieronder gaf een dubbele houten deur, die werd geflankeerd door twee enkele houten deuren met ruitvormige bovenlichten, toegang tot de kerkzaal. De houten betimmering van het portaal en zangtribune was donkerbruin gebeitst. Aan de zuidzijde van hoofdingang gaf een kleine getoogde deur toegang tot de wenteltrap die de zangtribune leidde. Aan de noordzijde van het ingangsportaal bevond zich een tijdelijke doopkapel die via een brede rondboognis toegankelijk was. In het midden van de doopkapel stond een doopvont met deksel opgesteld. De doopkapel werd rond 1939 voorzien van een wandschildering door de kunstenaar Jos Lelyveld met als thema Johannes de Doper.¹⁷³

In de kerkzaal stonden twee lengtegerichte bankenblokken met 400 zitplaatsen. De bankenblokken werden gescheiden door een middenpad, terwijl aan de buitenzijde eveneens een gangpad was vrijgehouden. Zowel de paden van de kerkzaal als het priesterkoor waren belegd met gele Solnhofertegels. Zowel het schip als de apsis hadden een open houten kap, waardoor de blanke spanten van oregonpine en het dakbeschot van bijgekleurd vurenhout zichtbaar waren. Halverwege de vensters rustten de balken op gemetselde pilasters met een natuurstenen kapiteel. Het muurwerk was

¹⁷³ Mogelijk werd de doopkapel in de vooroorlogse jaren tevens opgesierd met een opaline en een beeld van O.L.V. Altijd Durende Bijstand uit de jaren '30 van de vorige eeuw. Andere kunstvoorwerpen die mogelijk in deze jaren werden aangeschaft of geschonken betreffen een drieluik en een monstrans van Nico Witteman. Over deze objecten staat in de archiefstukken niets vermeld. Zie: Archief SKKN, map Christus Koningkerk te Wieringerwerf.

gemetseld in kalkzandsteen van Waalformaat met een donkergrijze, platvolle voeg. Een dubbele biechtstoel bevond zich in een ondiepe uitbouw in de meest westelijke travee van de noordgevel. Eenzelfde opstelling met drie deuren herhaalde zich aan de zuidgevel, waar de twee linker deuren toegang gaven tot de biechtstoel en de rechterdeur naar de annex tussen de kerk en de pastorie leidde. Rond 1939 maakte Lelyveld eveneens drie wandschilderingen op de triomfboog. Deze schilderingen hadden het thema ‘‘eenheid der Christenen’’ met aan de linkerzijde de protestanten en aan de rechterzijde de katholieken. In de nok bevond zich een afbeelding van Christus Koning. De linkerzijde van de boog was gedecoreerd met een engel, een groep biddende gelovigen met op de achtergrond twee kerken, sterren, vogels en een paard. Aan de rechterzijde van de boog was eveneens een groep biddende figuren aangebracht, ditmaal met een oude man met kaars, een kerk, sterren, vogels en een haas.

Een triomfboog, gelijkvormig aan de rondboognis van de torenpartij, accentueerde de overgang tussen het schip en de rechthoekige apsis. (afb. 40) Het priesterkoor bestond uit een drie treden hoog podium. Op de eerste trede stond een of mogelijk twee natuurstenen communiebanken geplaatst. Aan weerszijden van de communiebank(en) bevonden zich twee zijaltaren in ondiepe rondboognissen. Op beide zijaltaren stonden een klein tabernakel, een altaarkruis, vijf kandelaars en een canonbord. Een van beide zijaltaren had tevens een altaarschel en een missaallezenaar. Aan de noordzijde bevond zich op de hoek van de triomfboog een door een balustrade omgeven ambo. Het natuurstenen hoogaltaar met tabernakel, altaarkruis, zes grote kandelaars, twee canonborden en twee altaarschellen was geplaatst op een drie treden hoog podium en stond los van de achtermuur opgesteld. Het hoogaltaar werd bekroond door een hangend baldakijn. Op het priesterkoor stonden tevens een credens met zitbank en tabouretjes, twee bidstoelen en een wierookstandaard met twee wierookvaten met scheepjes. Terzijde van het hoofdaltaar was een godslamp bevestigd.

Zowel de glas-in-loodramen in de kerkzaal als het gebrandschilderde roosvenster in de apsis waren vervaardigd door de Haarlemse glazenier Karel Trautwein (1893-1959).¹⁷⁴ Het radvenster had afbeeldingen van de naamgevers van de drie rooms-katholieke kerken in de Wieringermeer, Christus Koning, O.L.V. ‘‘Sterre der Zee’’ en de H. Geest. Vier kleine ronde vensters met gebrandschilderde afbeeldingen van de vier evangelisten omringden het roosvenster. De overige vensters van de apsis waren gevuld met helder glas, waardoor ruim licht naar binnenviel. Aan de zijmuren van de kerkzaal waren veertien kruiswegstaties bevestigd. In de kerk bevonden zich een H. Hartbeeld naar ontwerp van de kunstenaar Leo Jungblut (1898-1974) uit De Bilt, een H. Jozefbeeld en een Mariabeeld. Een van de beelden bevond zich waarschijnlijk op de natuurstenen console boven de dubbele biechtstoel aan de noordgevel.

12.6 Samenvatting

Tijdens het interbellum speelde de architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière een belangrijke rol in de ontwikkeling van de stedenbouw in Nederland. In zijn inzichten over de relaties tussen stad en platteland, gemeenschapsleven en individualisering, en wonen en werken zijn invloeden van contemporaine buitenlandse stedenbouwkundigen en cultuurfilosofen waarneembaar. Tijdens het Interbellum was stedenbouw dikwijls gekoppeld aan een morele visie op de maatschappij. In de Wieringermeer kreeg Granpré Molière de mogelijkheid de stedenbouwkundige basis te leggen voor een ideaal-typische samenleving. Hij beschouwde de vormgeving van de dorpen als een *Gesamtkunstwerk*, waarin de openbare ruimte en de stoffelijke representaties van kerk en staat het cement van de gemeenschap vormde. De nadruk op de structuur van de openbare ruimte als bindende factor tussen de individuele gebouwen maakte hem een stedenbouwkundig pionier.

Interessant is af te vragen waarom de overheid juist de recentelijk tot het katholicisme bekeerde Granpré Molière voor deze taak benaderde. Na de afwijzing door Berlage koos men niet alleen voor een religieus geëngageerd stedenbouwkundige, maar vooral voor een ‘‘schoonheidsadviseur’’ met een traditionalistische smaak. Granpré Molière had in Vreewijk laten zien hoe hij een grootstedelijke tuinvijk vormgaf en in zijn regionale uitbreidingsplannen voor Rotterdam toonde hij oog voor een harmonische overgang van landschap en stad. Tevens moet gerealiseerd worden, dat het aanbod van stedenbouwkundigen beperkt was. Een andere mogelijke kandidaat zou de meer modernistisch georiënteerde J.M. De Casseres kunnen zijn geweest. De manifestatie van

¹⁷⁴ Van D.[ongen]/Martens 1940, 101.

weerstand bij een rooms-katholieke-traditionalistische lobby die zich in Brabant voordeed bij de introductie van diens regionale plannen rond Eindhoven was vermoedelijk ook in Den Haag bekend. De blik zal daarom al snel zijn gericht op de hoogleraar die de eerste leerstoel stedenbouw bekleedde.

Het belang dat de overheid in de vooroorlogse periode hechtte aan een pluriform kerkelijk leven in de Wieringermeer, blijkt uit de geplande gelijkwaardige aanwezigheid van drie kerkgebouwen per dorp. Deze voorwaarde sloot aan bij de visie op de morele en maatschappelijke rol van de stedenbouw, zoals de aanhangers van de tuinstadbeweging onderschreven. In navolging van de tuinstadbeweging zag Granpré Molière zijn ontwerpactiviteit in de eerste plaats als gemeenschapsvormend. Hij hechtte daarbij een bijzondere waarde aan de rol van de kerken, zowel binnen het gemeenschapsleven als in de materiële aanwezigheid daarvan in het dorpsbeeld.

Studie van de stedenbouwkundige opzet in de Wieringermeer toont aan dat de geplande ligging van belangrijkste gebouwen (raadhuys, domeinkantoor en kerken) uitdrukking geeft aan de toenmalige visie op de rol van de overheid en kerk in de samenleving. Met de ligging van de kerkgebouwen op de hoeken van de dorpskernen positioneerde Granpré Molière de kerk - letterlijk - als hoeksteen van de samenleving. De staat stimuleerde de aanwezigheid van drie kerkelijke gezindten per dorp door kerkbouwsubsidies en een bijdrage in de traktementen van de geestelijke verzorgers. Granpré Molières dorpenplannen voor de Wieringermeer kunnen worden gelezen als een stedenbouwkundige vertaling van een nieuwe, door de staat onderschreven visie op de rol van de kerk in de samenleving.

In dit hoofdstuk leg ik een verband tussen de tuinstadgedachte en de stedenbouwkundige vormgeving van Granpré Molières dorpenplannen voor de Wieringermeer. De tuinstad als complete samenleving op lokaal schaalniveau was oorspronkelijk bedoeld als een zelfvoorzienende nederzetting op het platteland, maar is in Nederland eerder geïnterpreteerd als een concentrische uitbreiding van een bestaande stedelijke bebouwing in de vorm van tuinwijk. Met het aanvankelijke plan om Wieringerwerf te ontwikkelen tot poldercentrum slaagde Granpré Molière erin de dorpen Slootdorp en Middenmeer te ontwerpen volgens de oorspronkelijke principes van de tuinstad. De niet uitgevoerde ontwerpen voor de overige 13 kleinere kernen aan de rand van de polder volgen eveneens dit model. De beslissingen van de Directie om Wieringerwerf niet groter te laten worden dan Slootdorp en Middenmeer en de resterende kernen niet uit te voeren, hebben geleid tot het in Nederland unieke verschijnsel van drie tuinsteden die op een relatief korte afstand van elkaar zijn gelegen.

Een analyse van Granpré Molières dorpsplannen in de Wieringermeer laat zien dat deze minder traditionalistisch zijn dan veelal wordt aangenomen. Met zijn keuze voor strokenbouw die wordt afgewisseld met open, collectieve groene ruimtes nam hij afstand van de gesloten bouwblokken van Berlage. Zijn visie op het wonen en de individuele mens verdient daarom nadere aandacht. Granpré Molière voerde bovendien het doorgaande verkeer langs de dorpen om de kernen te ontzien en bracht een scheiding aan tussen woon- en werkgebieden. Drie vernieuwende stedenbouwkundige aspecten die overeenkomen met de grondslagen van het Nieuwe Bouwen. De opzet van de dorpen in de Wieringermeer vormde de basis voor de verkavelingsplannen en eerste dorpsontwerpen, die het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok na de Tweede Wereldoorlog maakten voor de Noordoostpolder.

Ondanks hun verschillen waren de compacte zaalkerkjes in Slootdorp, de iets groter opgezette kerken in Middenmeer en de meer representatieve kerken in Wieringerwerf toonbeelden van spaarzaamheid. Het liturgisch meubilair bleef ook in de katholieke kerkgebouwen tot een minimum beperkt en bestond veelal uit een samenraapsel van giften en afdankertjes. Ter decoratie brachten enkele pastoors eigenhandig wandschilderingen aan. Kenmerkend is het gebruik van grove handvormsteen, pastelkleurig glas-in-loodramen, en houtvezelplaten ter isolatie van de open dakconstructie. De hervormde en gereformeerde gemeente benaderden enkele gerenommeerde bouwheren uit eigen kring, zoals G. van Hoogevest en E.J. Rotshuizen. De R.K. Zuiderzeestichting koos daarentegen voor lokale, en met kerkbouw onervaren architecten. Nadat het doopsgezinde Directielid S. Smeding in 1936 zijn ontwerp voor de Christus Koningkerk in Wieringerwerf had afgewezen en zelfs als "banaal-burgerlijk" had afgedaan, restte Granpré Molière niet anders dan een begeleidende rol vanaf de zijlijn. Dit moet een pijnlijk incident voor de hoogleraar zijn geweest.

Hst. 13 Wederopbouw (1940-1955): kerkbouw in Arnhem-Malburgen en de Overbetuwe-Oost

13.1 Inleiding

Het militaire offensief van de gecombineerde Amerikaanse, Britse, Canadese en Poolse strijdkrachten, dat in september 1944 de bevrijding van Nederland moest realiseren, heeft een spoor van vernielingen achtergelaten in de zuidelijke provincies. Hoe welkom de geallieerden ook waren bij de burgerlijke bevolking, zij slaagden er toen niet in het gehele land te bevrijden. Van 17 tot 26 september voerden zij een gewaagde operatie uit, *Market Garden* genaamd, om in een klap de grote rivieren Maas en Rijn over te steken en de bruggen in handen te krijgen. De aanval werd door een onverwacht sterke Duitse verdediging tot staan gebracht. Het front stabiliseerde zich aan de oevers van de Rijn en de Waal.

Op 6 oktober 1944 verwoestten de geallieerden de herstelde Rijnbrug bij Arnhem om te voorkomen dat het Duitse leger zijn positie op het "eiland tussen Rijn en Waal" zou innemen. Beschietingen en bombardementen, waarbij de kerktorens het vaak als eerste moesten ontgelden, maakten de stad Arnhem en het oostelijk deel van de Overbetuwe tot een permanent slagveld. De lokale bevolking werd geëvacueerd. Pas in april en mei 1945 konden de inwoners terugkeren naar hun grotendeels verwoeste en geplunderde woonplaatsen.

De bombardementen brachten (grootschalige) schade aan de kerkgebouwen in de Arnhemse wijk Malburgen-Oost, en de plaatsen Angeren, Bemmelen, Doornenburg, Gendt en Huissen. In de jonge wijk Malburgen kon de eerste bouwphase van de katholieke H. Sacramentskerk nog tijdens de bezetting worden voltooid. Deze kerk raakte nauwelijks beschadigd, maar is mede als gevolg van de oorlog niet volledig gerealiseerd. De toenmalige hervormde gemeente in Malburgen kerkte vanaf de verwoesting van het houten kerkgebouw in 1940 in een noodkerkje, dat tijdens de oorlog afbrandde.¹ Van de drie kerkgebouwen in Huissen-Stad en het buitengebied Huissen-Zand bleef er niet één overeind. In Doornenburg werd de katholieke St.-Martinuskerk zwaar getroffen. Deze neogotische kerk kon niet meer worden hersteld en werd vervangen door een nieuw kerkgebouw. In Angeren raakten zowel de katholieke St.-Bavo als de hervormde kerk onherstelbaar beschadigd.

Een uitzondering op bovenstaande kerkgebouwen, die alle tussen 1940 en 1955 ontstonden, vormt de voormalig hervormde Kruiskerk in Arnhem-Malburgen. Het kerkbestuur liet direct na de oorlog een nieuwe kerk ontwerpen, maar moest tot 1955 wachten op een bouwvergunning. Hierdoor kon de kerk pas in 1956 worden gerealiseerd. De Kruiskerk behoort dus strikt genomen niet tot de kerkbouw uit de periode 1940-1955. De geschiedenis van de nieuwbouw van de twee kerken in Malburgen-Oost geeft echter inzicht in de kerkbouw in een vroeg-naoorlogse stadswijk. Om tevens recht te doen aan de rol van de protestantse gemeenschap in deze overwegend katholieke regio heb ik de hervormde Kruiskerk wel opgenomen in dit hoofdstuk.

Een kerk in de Overbetuwe-Oost die strikt genomen niet tot de typische wederopbouwkerken behoort, is de katholieke St.-Donatus te Bemmelen. Na de bombardementen stonden de muren en de toren van deze kerk nog grotendeels overeind. De vroeg-naoorlogse restauratie in 1948-1950 door architect J. Sluijmer vormde de aanleiding tot het wijzigen van de plattegrond en inrichting. Hij trachtte hierbij de oorspronkelijke vormgeving van het gebouw te herstellen. Sluijmer voorzag de kerk van dwarsbeuken waardoor de afstand tussen de gelovigen en het altaar verkleinde. Om het zicht op het priesterkoor te optimaliseren, verbreedde hij het schip. De nieuwe dwarsbeuken kregen aangepaste vensters en de toren werd voorzien van een eenvoudige afdekking. De veranderingen gebeurden volgens eigentijdse inzichten over de liturgische inrichting en vormen een aanvulling op de wederopbouwkerken in de Overbetuwe-Oost.

Andere door bombardementen beschadigde kerken in de Overbetuwe-Oost die na de oorlog zijn gerestaureerd, betreffen de hervormde kerk in Gendt en de O.L.V. van Zeven Smarten in Haalderen. De gotische kerk in Gendt hoefde slechts een bescheiden restauratie te ondergaan. De kleine hervormde gemeente had al kort na de Reformatie moeite het gebouw te onderhouden.² Sinds de achttiende eeuw verkeerde de kerk in ernstig verval en bestond de kerkruimte slechts uit de koorpartij. Na het herstel door de gemeentearchitect Estourgie volgde in 1962 een uitgebreide restauratie onder leiding van de Velpse architect J.G.A. Heineman. De kerk in Haalderen stamde uit 1933 en werd in 1949 door de zoon van de oorspronkelijke architect H.W. Valk, H.W.J. Valk jr., in

¹ Het afbranden van het noodkerkje was niet het gevolg van oorlogshandelingen, maar van een kachelbrand.

² Zie: De Boer-Ravenstein 2008, 49-54.

dezelfde stijl herbouwd. De herbouw van de toren volgde in 1958 naar ontwerp van J.H. Sluymer. De hier genoemde gerestaureerde kerken vallen buiten het bestek van dit onderzoek.

In de hierna volgende paragrafen heb ik ervoor gekozen de kerkgebouwen per plaats in chronologische volgorde van al dan niet gedeeltelijke herbouw te beschrijven. Wat betreft de volgorde van de verschillende plaatsen heb ik de noord-zuidlijn gehanteerd.

13.2 De stedenbouwkundige opzet van Arnhem-Malburgen

13.2.1 Plannen voor een tuinstad

In opdracht van de gemeente Arnhem werkte P. Verhagen van het Rotterdamse bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok vanaf 1926 aan een uitbreidingsplan voor Arnhem.³ Op het Algemeen Uitbreidingsplan uit 1933 is de uitbreiding van de stad op de rechteroever van de Rijn te zien. Deze plankaart ging tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren en werd in 1945 opnieuw getekend en aangevuld met de uitbreiding aan de zuidoever van de Rijn. Het eerste ontwerp voor een nieuwe ‘tuinstad’ in de uiterwaarden ten zuiden van de Rijn dateert uit de periode augustus 1933-juni 1934 (afb. 1)

Anders dan bij het Amsterdamse Algemeen Uitbreidingsplan uit dezelfde periode ging er geen sociografisch of planologisch onderzoek aan de ontwerpfase vooraf. Het vroegmiddeleeuwse kerkbuurtschap Malburgen zou een ruim aangelegde tuinstad voor maximaal 20.000 à 30.000 inwoners worden, die niet mocht uitgroeien tot een tweelingstad van Arnhem.⁴ De tuinstad Malburgen moest vooral huisvesting bieden aan arbeiders die hun werk zouden vinden in de nabij geplande industrieterreinen. Vanuit een streven naar saamhorigheid hield Verhagen rekening met woongelegenheid voor verschillende sociale klassen. Het plan voor Malburgen kan worden beschouwd als een vooroorlogse ideevorming over de wijkgedachte. In de toelichting bij het uitbreidingsplan in 1935 verwoordde hij zijn sociale betrokkenheid als volgt: ‘Tegenover het grote gevaar, dat men zich in Arnhem-Zuid als verbannen of kolonisten zal gaan gevoelen, is de kans dat men er wat al te levendige en exclusief op eigen kring zou gaan letten en het groter Arnhem uit het oog zou verliezen, te verwaarloozen. Het zal zijn zooveel mogelijk den bewoners van Arnhem-Zuid het gevoel bij te brengen van onderling bij elkaar te hooren, en met elkaar een bescheiden eenheid te vormen, met sprekende gemeenschappelijke belangstellingen.’⁵

Het bebouwingsplan voor de stadswaarden uit 1933-1934 toont een wijkkern bestaande uit arbeiderswoningen; langs de hoofdwegen liggen winkels met bovenwoningen voor de middenstand, terwijl de villa's zich aan de rand van de wijk bevinden. Het plan wordt gedomineerd door een assenkruis van wegen, bestaande uit de Rijksweg naar Nijmegen en een nieuwe verbinding naar Huissen. Hierdoor ontstaat een klein westelijk deel en een groter oostelijk deel. De weg naar Huissen doorsneed het oostelijke deel waardoor er ook hier een tweedeling ontstond. De nieuwe wijk is vervolgens gebaseerd op een uitwaaiierend rasterpatroon van blokverkavelingen die haaks op de Rijn staan. Op het plan staan diverse openbare en bijzondere gebouwen aangeduid, waarvan de meeste waarschijnlijk als winkels en scholen bedoeld waren. De gebouwen die Verhagen gezien hun locatie en plattegrond mogelijk als kerk in gedachte had, liggen in hoofdzakelijk in het westelijke deel van de wijk. Een gebouw bevindt zich nabij het hoofdkruispunt en is voorzien van een nabij een vijver gelegen plein. Een drietal kleinere gebouwen die wellicht een kerkelijke functie moesten krijgen, zijn minder prominent gelegen.

Op het bebouwingsplan uit 1936-1937 zijn de percelen ingevuld met gesloten- en halfgesloten laagbouwblokken. De lange smalle straten tussen de blokken monden uit op secundaire straten parallel aan de ruime verkeersbanen. De hoofdassen worden benadrukt door straatwanden bestaande gestapelde bebouwing. In de breedte uitwaaierende groenstroken scheiden de verschillende clusters woonblokken. In deze ruime groenstroken zijn de bestaande wateringen opgenomen.⁶ De groene

³ Steenhuis 2007, 242-244.

⁴ Roelofs 1995, 54. Als gevolg van de geringe afstand tussen Arnhem en Malburgen is het vooroorlogse ontwerp voor Malburgen eerder als tuinstad te kenschetsen. Zie ook Smit/Zweers 1997, 36-37. De oude buurtschap met de rijk gemeubileerde St.-Margarethakerk werd tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1569-1648) vernietigd.

⁵ Granpré Molière/Verhagen/Kok 1935, 3.

⁶ Granpré Molière/Verhagen/Kok 1935, 3. Gesteld kan worden dat er een overeenkomst bestaat tussen het stedenbouwkundig ontwerp van de dorpen in de Wieringermeer en de wijk Arnhem-Malburgen. In beide gevallen heeft het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen & Kok de waterstaatkundige basis van het nieuw in te richten land een grote rol laten spelen in

gordels dienen bovendien als zichtlijnen en vormen de overgang van de stedelijke bebouwing naar het platteland. In het plan voor het westelijk deel van Malburgen is ook een uitzicht op de in het centrum gelegen St.-Eusebiuskerk opgenomen.⁷ De uitgewerkte plannen uit ca. 1936-1937 tonen royaal bemeten bouwpercelen voor twee kerken en schoolgebouwen. Beide kerkgebouwen liggen op strategische plaatsen aan de lengteas verkeersverbinding naar Huissen. De vorm van het percelen onderscheidt zich van de voor woningbouw bestemde kavels. De apsidiale vorm van de grote kerk in het oostelijk deel van de wijk lijkt te duiden op een katholieke kerk. De westelijk gelegen kerk is kleiner en niet voorzien van nevengebouwen. Mogelijk is deze kerk bedoeld voor een protestantse geloofsgemeenschap. In 1945 tekende de gemeente het tijdens de oorlog verloren gegane uitbreidingsplan uit 1933 opnieuw. Nu staat er een ruim perceel voor de H. Sacramentskerk en scholen aangegeven. (afb. 2) De kerk is nu gelegen tussen de Huissensestraat en een evenwijdig aan deze weg gelegen brede groenstrook met water. Aan de zuidoostzijde eindigt deze strook in een uitwaaiend perceel met een groot bouwvolume en een drietal bijgebouwen. Dit gebouw zou mogelijk een kerkelijke functie kunnen zijn toebedeeld. In het hart van het westelijk deel van de wijk bevindt zich in het verlengde van een waterpartij eveneens een op een ‘eiland’ gelegen bouwvolume, dat als kerk bestemd kan zijn geweest.

In het kader van het Bruggenplan voor de grote rivieren in Gelderland (1927) werd in 1935 de schipbrug tussen Arnhem en de Overbetuwe vervangen door de Rijnbrug. Deze vaste oeververbinding maakte het mogelijk een rijksweg van Arnhem naar Nijmegen aan te leggen. Hiervoor moest de winterbedding worden ingedijkt en opgehoogd. Al vanaf de bouw van de eerste blokken in 1936-1937 bestond er weinig animo voor de nieuwe wijk in de kale polder. De N.V. Grondexploitatie- en Bouwmaatschappij ‘Arnhem-Zuid’ verlaagde de huurprijzen en bood gestoffeerde woningen aan. Dit leidde uiteindelijk tot een toestroom van mensen uit ‘zwak-sociale milieus’.⁸

13.2.2 De H. Sacramentskerk: kerkbouw tijdens de oorlog

Door de verwoesting van de Rijnbrug in mei 1940 raakte de wijk Malburgen geïsoleerd. De katholieke inwoners van Malburgen konden de in de binnenstad gelegen St.-Walburgis niet meer bereiken. In Malburgen, dat uit niet meer dan 360 woningen bestond, woonden inmiddels ca. 1200 katholieken. Hiervan praktiseerde minder dan de helft. De aartsbisschop besloot in september 1940 in Malburgen een parochie op te richten en benoemde kapelaan H.W.A.M. Tervoert (pastoor van 1940 tot 1966) tot bouwpastoor. Het kerkbestuur van de St.-Walburgis reserveerde vervolgens bij de Bouwmaatschappij Arnhem-Zuid een 5000 m² groot terrein voor kerk- en schoolbouw. Tijdens deze pioniersperiode kerkten de parochianen in een garage, ook wel de ‘benzinetempel’ genoemd. Gezien de oorlogsomstandigheden besloot het bisdom tot de bouw van een sobere kerk die in twee fasen gebouwd zou worden. Traditiegetrouw liet het bisdom de keuze voor de architect over aan de bouwpastoor, wiens voorkeur uitging naar de architect A.J.N. Boosten (1893-1950) uit Maastricht.

Gedurende de jaren 1931-1940 was Boosten een van de toonaangevende katholieke architecten in Limburg.⁹ Na een cursus bouwkundig tekenen onder leiding van de architect W. Sprenger aan het Stadstekeninstituut van Maastricht studeerde hij van 1912 tot 1917 bouwkunde aan de School voor Voortgezet en Hoger Bouwkunstonderwijs in Amsterdam. Van 1920 tot 1927 werkte Boosten samen met de Heerlense architect J. Ritzen. In het eerste nummer van het vernieuwende tijdschrift *De Gemeenschap* in 1925 wordt hij als een van de medewerkers vermeld. Daarnaast was hij lid van het St.-Bernulphusgilde en medeoprichter van de Jan van Eyck-academie in Maastricht. De eerste kerken die het tweetal Boosten-Ritzen ontwierp, waren de H. Hart van Jezus (1921) in Maastricht en de St.-Johannes de Doper (1922) in Eygelshoven. Met zijn expressionistische, plastische vormtaal zette Boosten zich af tegen de heersende neogotische en eclectische bouwstijl. De betonnen H. Hartkerk was dermate omstreden dat Boosten gedurende acht jaar geen opdrachten voor kerken kreeg. Hij bleef echter een veelgevraagd architect voor de bouw van scholen, kloosters en huizen. Na de oorlog kwam Boosten weer in de gratie bij de bouwpasteors en ontwierp hij een tiental

de stedenbouwkundige vormgeving. De aandacht voor de streekeigen kenmerken van het landschap en de indruk van een organisch gegroeide wijk passen binnen de traditionalistische stedenbouwkundige principes van de Delftse School.

⁷ Granpré Molière/Verhagen/Kok 1935, 11.

⁸ H.W.A.M. Tervoert, ‘Geschiedenis v.d. parochie van het Hl.Sacrament te Arnhem-Z., nu Arnhem-Malburgen-Oost’, 1958, (ongepubliceerd typoscript).

⁹ Voor deze biografische gegevens is gebruik gemaakt van: Pouls 2002, 129-133; Schiphorst 2006.

wederopbouwkerken in Limburg. In het werk van Boosten is een duidelijke invloed van de Duitse kerkbouwer D. Böhm (1880-1955) waarneembaar. Met hun voorliefde voor zowel moderne materialen als de romaanse vormtaal brachten beide architecten een vernieuwing binnen de katholieke bouwtraditie teweeg. In navolging van Kropholler zag Boosten het kerkgebouw als een *Gesamtkunstwerk*, een samenspel tussen architectuur en beeldende kunst. Hij werkte samen met hoofdzakelijk uit Limburg afkomstige beeldhouwers, schilders en glazeniers. Boostens uitbundig vormgegeven kerken strookten niet met de opvattingen over soberheid en gemeenschapskunst van de Delftse School. Toch streefde hij eveneens naar een vertaling van de liturgische betekenis van de eucharistie in de kerkbouw. De liturgische pionier pastoor F.C. van Beukering preeste de kerk in Eygelshoven om de oriëntatie, ‘‘de goede dakverdeling, die van buiten goed laat zien de verdeling van de inwendige ruimte’’, het zicht op het altaar en de plaatsing van zangkoor in de buurt van het altaar.¹⁰ Over de op de moskeebouw geïnspireerde H. Hartkerk was Van Beukering minder tevreden. Hier ontbrak naar zijn mening zowel binnen als buiten een duidelijke oriëntatie op het hoofdaltaar. Vanaf de jaren dertig bouwde Boosten kerken met een breed middenschip en een wijd transept, waardoor de gelovigen goed zicht hadden op de liturgische handelingen.

Het gedachtegoed van de Liturgische Beweging stond eveneens in de belangstelling van Tervoert. Zo was de bouwpastoor onder de indruk van de St.-Barbara in Bunnik die Boosten in 1939 had ontworpen. Ook de keuze van Tervoert om de parochie te wijden aan het H. Sacrament verwijst naar de centrale rol van het geloofsmysterie in de liturgische viering.¹¹ Boosten kreeg de opdracht een kerkgebouw met klokkentoren en pastorie te ontwerpen naar voorbeeld van de Bourgondische benedictijner abdijkerken.¹² De eerste ontwerpen uit december 1940 en de daarop volgende serie detailtekeningen werden zonder correctie goedgekeurd door de vicaris-generaal Th. Huurdeman en de bisschoppelijke bouwinspecteur ir. J.A.P. Starmans.

ontwerpfase

In de periode 1940-1941 maakte Boosten drie series bouwtekeningen die niet geheel bewaard zijn gebleven. (afb. 3 en 4) De schetsontwerpen van de plattegrond en de gevels uit december 1940 laten een brede, niet pal oostwaarts gerichte kruisbasiliek zien. Aan de noordzijde is een aangebouwde pastorie en ronde campanile geprojecteerd. Zowel de pastorie als de campanile zijn verbonden met het kerkgebouw. Aan weerszijden van de hoog oprijzende vierkante vieringtoren met zadeldak en kruis is onder de dakrand een serie van vijf halfronde vensters uitgespaard. Aan zowel de oost- als de westzijde van de vieringtoren bevindt zich een groot driepasvenster. De kerk eindigt in een met een kruis bekroonde concha met een strook halfronde en ronde vensters onder de dakvoet. De buitenzijde van deze apsis heeft een open galerij met zeven bogen. Ter hoogte van de vieringtoren ligt een breed, maar compact dwarschip met aan de oostzijde twee ronde vensters. De kopse kant van het noordtransept heeft een roosvenster, terwijl een groter roosvenster met een driepas-tracering de tegenoverliggende transeptarm verlicht. De kopse kanten en de westmuren van de dwarsbeuken worden gestut door schuine steunberen. De transepten zijn aan de westzijde voorzien van zij-ingangen. Aan de oostzijde van de zijarmen ligt een lage smalle sacristie en bijsacristie. De sacristie grenst aan de pastorie die gedeeltelijk tegen het noordtransept is gebouwd. De façades van zowel het kerkgebouw als de pastorie zijn in één oogopslag zichtbaar. De functies van de diverse onderdelen van het kerkgebouw worden geaccentueerd door onderlinge hoogte- en breedteverschillen. De slanke ronde klokkentoren eindigt in een kegelvormig dak, dat rust op een smal rond verbindingsstuk. De zeer hoge torenschacht met drie smalle rondboogramen is voorzien van drie hoog geplaatste rondbooggalerijen die dienen als galmgaten. De campanile heeft een noordwestelijk georiënteerde ingang en op de begane grond een devotiekapel met een zuid-oost gericht altaar.

De plattegrond toont een breed met kruisgewelven overdekt schip met schoorbogen. De westzijde is voorzien van een traveediepe zangzolder die op twee ronde zuilen rust. Het bankenplan bestaat uit twee lengtegerichte door een middenpad gescheiden bankenblokken. De ondiepe zijbeuken dienen als zijpaden of processiegangen en worden van het middenschip gescheiden door een arcade. In het eerste en vierde travee van de zijbeuken zijn halfronde biechtstoelen ingebouwd. In de brede

¹⁰ Drie 1920-1921, 28-34.

¹¹ Schapen s.a. [1991].

¹² Sacramentskerk 1968; Vredenberg 2005, 126.

transepten zijn geen banken geprojecteerd. Gezien de twee trappen aan weerszijden van het vijf treden hoger gelegen priesterkoor is deze ruimte waarschijnlijk voor hoofdaltaargerichte banken bedoeld. Het priesterkoor ligt onder de hoge vieringtoren en loopt door tot in de concha. Ter hoogte van de oostgevel van de vieringtoren staat het hoofdaltaar opgesteld. Aan de westzijde van het priesterkoor zijn twee kleine halfronde ambo's en een trap ingetekend. De plaats van de communiebanks is niet aangegeven. De niet overwelfde kooromgang in de halfronde, niet nader ingerichte apsis opent op de armen van het dwarschip.

Op de in vogelvlucht perspectief weergegeven tekening van Boosten uit februari 1941 is de expressionistische vormgeving van de brede sterk afgeschuinde steunberen afgezwakt. De tweede serie uitgewerkte bouwtekeningen is ongedateerd, maar stamt waarschijnlijk uit 1941. De wijzigingen ten opzichte van de ontwerpen uit 1940 betreffen ondermeer de vorm van enkele kleine ramen. Een detailtekening van de zijgevel uit september 1941 toont de vlechtingen onder de dakranden van het schip en de nartex. Op een lengte- en dwarsdoorsnede zijn nu de communiebanks rondom het priesterkoor zichtbaar. (afb. 5) Er zijn geen ambo's ingetekend. Aan weerszijden van de hoofdingang zijn nu twee kleinere deuren zichtbaar. De derde serie ongedateerde tekeningen die vermoedelijk eveneens is 1941 gemaakt, toont het voorlopig te bouwen gedeelte van het kerkgebouw. In deze eerste fase zou alleen het kerkschip met de nartex worden gebouwd. Op een blauwdruk van de voor- en zijgevel uit april 1941 heeft Boosten het roosvenster in de voorgevel voorzien van een stervormige trasering.

Een gebrek aan bouwmaterialen dreigde de voortgang van de kerkbouw te vertragen. De bouwpastoor zorgde echter dat zijn kerk op de allerlaatste 'lijst met toegestane materiaalverschaffing voor de meest urgente gevallen' werd geplaatst. De bouwkosten van de eerste fase van de H. Sacramentskerk bedroegen fl. 95.000. In juli 1942 vierde men de wijding van het kerkgebouw. In de relatief rustige jaren 1942-1944 verdubbelde - mede als gevolg van de komst van geëvacueerde Rotterdammers - het aantal parochianen.

stedenbouwkundige ligging

Het brede langwerpige perceel voor de H. Sacramentskerk lag evenwijdig aan de belangrijkste doorgaande weg van Arnhem naar Huissen, op de hoek van de Laurentiuslaan. Tijdens de besprekingen met Boosten maakte Tervoert duidelijk dat hij het kerkgebouw achter een kleuterschool gedacht had. De ambitieuze Boosten gaf echter de voorkeur aan een vrijstaande ligging van het kerkgebouw en stelde de pastorie- en scholenbouw op een tweede plan. De door beide partijen geprefereerde oriëntatie van het kerkgebouw leidde ertoe dat de noordzijde van het gebouw aan de Huissensestraat kwam te liggen. Boosten projecteerde de hoofdingang van het kerkgebouw aan een zijstraat, terwijl een klokkentoren aan de noord-westzijde het kerkgebouw in de wijk zou accentueren. De (nood)scholen zouden aan de oost- en zuidzijde van de kerk worden gebouwd.

De vele situatieschetsen tonen aan, dat de situering van de H. Sacramentskerk en haar belendende kerkelijke gebouwen een ingewikkeld proces is geweest. (afb. 6) In afwachting van de bouw van de definitieve kerk en scholen liet men het perceel grotendeels braak liggen. Onduidelijk is of de grond aan de noordzijde van de kerk was ingericht met een gedeeltelijk dwars op de Laurentiuslaan gelegen kerkplein of dat de parochie een symmetrisch perceel kreeg toegewezen.

latere wijzigingen

Vanaf 17 september 1944 lag de Overbetuwe in de frontlinie. De SS nam haar intrek in de pastorie van de H. Sacramentskerk en gebruikte de kerk als munitieopslagplaats. Het tabernakel en het kerkorgel bliezen zij op. Na de bevrijding bleek de wijk grotendeels in de as te zijn gelegd. De kerk was geplunderd, maar redelijk ongeschonden. In 1950 volgde een evaluatie van de vooroorlogse uitbreidingsplannen.

kerkarchitectuur: fase 1 (1942)

De H. Sacramentskerk anno 1942 bestond uit een zuid-oostelijk gerichte basilica met een zadeldak en een rechte achterwand. (afb. 7) Zowel de binnen- als buitenmuren waren opgetrokken uit rode genuanceerde vormbakstenen en in staand verband gemetseld. De daken waren gedekt met rode en grijze verbeterde Hollandse pannen. Een met een lessenaarsdak gedekte nartex, aan weerszijden voorzien van schuine steunberen, vormde de aan de zuidwestzijde gelegen hoofdingang. Voor de

nartex lag een smal rechthoekig bordes met drie treden, uitgevoerd in dubbel gebakken ijzerklinkers die doorliepen in de nartex. Dit voorportaal met drie bogen leidde naar een grote halfronde deuropening met aan de linkerkant een kleine identiek vormgegeven zijdeur. De met een kruis bekroonde topgevel was voorzien van vlechtingen en vormde een geheel met de schuin geplaatste steunberen. Natuurstenen hoekblokken markeerden de constructieve punten. Boven het hoofdportaal bevond zich een groot centraal roosvenster met een betonnen tracering. De bakstenen omlijsting aan de onderzijde van het roosvenster verdween onder het afdak van de nartex. Boven het roosvenster waren drie gekoppelde rondboogvensters van verschillende hoogten uitgespaard.

De doorgetrokken zijbeuken waren gedekt met lessenaarsdaken die ter hoogte van de nartex eindigden met een dakschild. De zijbeuken waren lager dan de nartex en voorzien van een klein rond venster in de voorgevel en een klein driepasvenster in de zijgevel. Vanuit de nartex gaven twee deuropeningen toegang tot de doorgetrokken zijbeuken. Brede schuin geplaatste steunberen stutten de zijgevels van het schip. Lage smalle licht getoogde vensters direct aan weerszijden van de steunberen zorgden voor de verlichting van de zijbeuken. Alle vensteropeningen waren voorzien van bakstenen lekdorpels. De lichtbeuken werden gestut door smalle schuine steunberen, die ter hoogte van de zijbeuken uitliepen in rechte steunberen met ezelsruggen. De zijbeuken waren tot de vierde travee doorgetrokken, terwijl het schip eindigde in een uitgebouwde rechte topgevel waartegen een lager met lessenaarsdak gedekt langwerpige bouwvolume was geplaatst.

kerkinterieur

De hoofd- en zij-ingang van de nartex leidden naar het kerkschip. De via de nartex te bereiken ingang aan de linker doorgetrokken zijbeuk gaf ruimte aan een doopkapel met hekwerk. De identieke ruimte aan de rechterzijde diende als zijportaal en berging. Tegen de westwand van het schip was een zangzolder met orgel aangebracht, afgezet met een eenvoudige houten balustrade. Hierboven bevond zich een roosvenster met glas-in-looddecoraties uit 1942 van de Limburgse kunstenaar Henri Jonas (1878-1944). Het centrale medaillon bevatte een afbeelding van het Lam Gods, omgeven door twaalf lobben met apostelfiguren. Het schip bestond uit vier met bakstenen graatgewelven overdekte traveeën gescheiden door op natuurstenen kraagstenen rustende gordelbogen. Het schip was ingericht met twee lengtegerichte bankenblokken met 570 zitplaatsen gescheiden door een middenpad. Brede halfronde scheibogen vormden de overgang van het schip naar de zijbeuken. Deze waren overkapt met een eenvoudige houtconstructie. De dubbele rondboogvensters in de bovenbeuk waren voorzien van *Neu Antikglas*, de smalle vensteropeningen in de zijbeuken hadden een donkerglazen vulling. De vloeren van het schip, de zijbeuken en de portalen had een grijs-zwarte gemarmerde cementbetegeling. In het kerkgebouw stonden twee losse biechtstoelen.¹³ Het is onduidelijk waar deze hebben gestaan.

Het schipbrede priesterkoor had een vlakke achterwand. (afb. 8) Het hoofdaltaar werd geaccentueerd door een donker gordijn. Op het hoofdaltaar stond het tabernakel met aan weerszijden drie kandelaars. Hierboven hing een gebruineerd gipsen kruisbeeld van de Maastrichter beeldhouwer Ch.H.M. Vos (1888-1954) uit de jaren 1930-1940 geflankeerd door twee op het metselwerk geschilderde engelen. Aan de linkerkant stond een halfronde dichte ambo opgesteld. Hoewel op de bouwtekening geen communiebanken staan geprojecteerd, hebben die er mogelijk wel gestaan. Een rondboogdeur aan de rechterzijde van het door Boosten ontworpen hoofdaltaar gaf toegang tot de sacristie. Boosten was eveneens de ontwerper van het priestergestoelte. Aan de linkerkant van het hoofdaltaar bevond zich een smalle sacramentsnis. Tegen de vlakke oostwand van de zijbeuken stonden vermoedelijk de zijaltaren.¹⁴

13.3 Rijksorganisatie van de wederopbouw

De landelijke organisatie voor de wederopbouw van Nederland was al tijdens de bezetting opgezet.¹⁵ Verschillende ministeries hielden zich vervolgens bezig met het aansturen van het herstel van de infrastructuur en bouw van woningen. De uitvoering van de wederopbouwtaak lag in handen

¹³ De op een rekening uit 1941 genoemde biechtstoelen zijn niet op de plattegrond ingetekend. Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht, ordner Correspondentie H. Sacramentskerk Arnhem.

¹⁴ Deze zijaltaren staan niet op de desbetreffende plattegrond uit 1941 aangegeven, maar worden wel vermeld in de correspondentie van het kerkbestuur met de aannemer. Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht, ordner Correspondentie H. Sacramentskerk Arnhem.

¹⁵ Pollmann 2006, 169-194; Siraa 1989, 49-50, 54-57, 64-65; Colenbrander 1984a, 41-58.

van het op 7 mei 1945 opgerichte College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw onder leiding van Regeeringscommissaris voor den Wederopbouw en Bouwnijverheid, ook wel de ‘vader van de Wederopbouw’ genoemd, dr. ir. J.A. Ringers (1885-1965). Dit College beoordeelde de stedenbouwkundige plannen van de provinciale, streek- en plaatselijke bouw bureaus. Het College werd vanaf juni 1945 bijgestaan door de stedenbouwkundig adviseur, dr. ir. P. Verhagen (1882-1950).¹⁶ In zijn rol als nationale supervisor op de wederopbouw kon Verhagen invloed uitoefenen op zowel de keuze van stedenbouwkundigen als op de supervisors die de stedenbouwkundige plannen moesten omzetten in architectuur.¹⁷ Het merendeel van de verleende opdrachten ging naar architecten en stedenbouwkundigen die werkten in de stijl van de Delftse School. In Gelderland vielen alle 31 wederopbouwplannen toe aan Verhagens geestverwanten.

De bureaus beschikten over gewestelijke Architecten-Adviescommissie’s (AAC) die de opdrachtgevers adviseerden in de keuze van een architect. Van 1947 tot 1952 stonden de AAC’s onder toezicht van een landelijke architectencommissie die tevens de minister adviseerde over architectuurzaken in verband met de wederopbouw. De architectencommissie voor de wederopbouw van het rayon Nijmegen-Overbetuwe werd geleid door dr. L.A.A.M. van Rijckevorsel. De gecentraliseerde organisatie van de wederopbouw leidde al snel tot kritiek van de gemeentebesturen, die meenden dat zij staatsrechtelijk gezien verantwoordelijk waren voor de lokale stedenbouwkundige planning. In februari 1947 volgde de oprichting van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Vanaf december 1947 vielen de werkzaamheden van het College onder de Centrale Directie van de Wederopbouw en Volkshuisvesting. Provinciale Directies voor de Wederopbouw en de Volkshuisvesting namen de taken van de bouw bureaus over. Verschillende bevoegdheden, zoals de onteigening en vaststelling van de wederopbouwplannen werden gedelegeerd aan de gemeentebesturen. Enkele plattelandsgemeenten met grote schade durfden de nieuwe verantwoordelijkheden niet aan en verkozen handhaving van het supervisorstelsel onder auspiciën van de provincie. Vanaf juli 1950 trad de Wederopbouwwet in werking. Dit betekende dat de door de gemeentelijke wederopbouwplannen moesten worden goedgekeurd door de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting. De streek- en uitbreidingsplannen van de gemeenten daarentegen dienden te worden voorgelegd aan Gedeputeerde Staten.

13.4 Wederopbouw en uitbreiding van Arnhem-Malburgen

De dienst Gemeentewerken stelde al in 1944 de eerste wederopbouwplannen voor Malburgen op. In juni 1945 volgde de oprichting van het Bureau Stadsplan Arnhem, dat formeel werd geleid door de directeur van de dienst Gemeentewerken ir. J.P. van Muijlwijk.¹⁸ Deze plaatselijke organisatie van de wederopbouw in Arnhem week af van de landelijke bestuursstructuur.¹⁹ In overleg met het rijk stelde men tevens J.A. van der Laan (1896-1966) van het Leidse architectenbureau Van der Laan als stedenbouwkundig adviseur en supervisor aan.²⁰ De op de Delftse School georiënteerde Van der Laan was tijdens de oorlog eveneens als supervisor voor de wederopbouw van Eindhoven werkzaam geweest. Daarnaast was hij als architect betrokken bij de herbouw van Rhenen. Van der Laan hield zich voornamelijk bezig met de wederopbouw van de stadskern, terwijl zijn assistent P.A. Leupen werkte aan de uitbreidingsplannen van Malburgen en de aan de oostzijde van Arnhem gelegen wijk Presikhaaf.²¹

Onder het mom van de wederopbouw probeerde het Bureau Stadsplan met gelden van de oorlogsschaderegeling tevens de uitbreidingsplannen voor Arnhem-Zuid te financieren.²² Dit was

¹⁶ Steenhuis 2007, 360.

¹⁷ Crols/Derks 2005, 6-7.

¹⁸ J.P. van Muijlwijk was voor de oorlog, net als de architecten G. Feenstra en H.B. Broekhuizen, docent bouwkunde aan de Arnhemse Kunstnijverheidsschool Kunstoefening.

¹⁹ Lavooy 1999, 101.

De gemeenteambtenaren waren verantwoording schuldig aan het College van Algemeene Commissarissen voor de Wederopbouw.

²⁰ Roelofs 1995, 18-26. Van der Laan werkte slechts tot 1946 als supervisor. Roelofs wijst op de beperkte invloed van Van der Laan als gevolg van de oprichting van verschillende instanties op het gebied van stedenbouw en architectuur en de dominante rol van Van Muijlwijk. De bijdrage van Van der Laan bestond hoofdzakelijk uit het geven van stedenbouwkundige en architectonische adviezen.

²¹ Van Rossem/Vredenberg 2005, 21.

²² Roelofs/Wagenaar 1995, 375, 382.

mede mogelijk omdat in Arnhem het College van B&W en niet de supervisor het in 1946 aangestelde ACC aanstuurde.²³ Hierdoor ontving de gemeente een royale staatsteun voor de wederopbouw die ook werd aangewend voor een grootschalige woningproductie in Malburgen. Verschillende *surveys* op het gebied van de demografische ontwikkelingen wezen uit dat Arnhem te maken zou krijgen met een grote bevolkingstoename. Met de bouw van vijftig vier-etage hoge flatgebouwen werd het vooroorlogse plan voor Malburgen aangepast aan nieuwe eisen. Voor de kerkgenootschappen bood de nieuwe wijk met tussen de 20.000 en 40.000 inwoners mogelijkheden tot de bouw van nieuwe kerken. Op het in juni 1947 door het Bureau Stadsplan getekende plan voor het “wederopbouwgebied Arnhem-Zuid” is te zien dat de verkaveling nagenoeg gelijk is aan het plan van Verhagen. In eerste instantie zou slechts een vijftiental percelen aan de Rijnzijde worden ingevuld met open en soms halfgesloten blokbouw. Het L-vormige perceel van de H. Sacramentskerk bevindt zich op een hoek aan de belangrijkste doorgaande weg en ligt min of meer aan het einde van de zichtas van de westelijk gelegen groenstrook. De directe omgeving van de kerk is nog niet bebouwd.

13.5 Naoorlogse kerkarchitectuur in Arnhem-Malburgen

13.5.1 Arnhem-Malburgen: H. Sacramentskerk (tweede fase 1952 - gesloopt in 2006)²⁴

Rond mei 1950 tekende Boosten een plattegrond voor de naoorlogse uitbreiding van de kerk. (afb. 9) De achterwand van het schip kon nu worden doorgebroken om ruimte te geven aan een dwarsbeuk. Hierdoor ontstond een T-vormige basiliek. De bouw van de halfronde apsis, de kooromgang, de buitenloggia en de pastorie werd uitgesteld, de campanile bleef gehandhaafd. De ronde devotiekapel kreeg een tweede altaar met een piëta. Boosten gaf het centraal gelegen priesterkoor een rechte achterwand met een brede spaarboog. Binnen deze boogvorm bevindt zich een smallere boog die de plaats van het hoofdaltaar accentueert. Aan de noordzijde van de buitenste spaarboog is een halfronde ambo gedacht. Een communiebank aan weerszijden scheidt het via vijf treden bereikbare priesterkoor van het schip. Aan weerszijden van het priesterkoor staan twee zijaltaren. In de transepten zijn geen bankenblokken ingetekend. In verband met het toekomstige pastorie krijgt het noordtransept aan de oostzijde een lage sacristie. Ten oosten van de zuidarm tekende Boosten een bijsacristie.

In de eerste helft van de jaren vijftig van de vorige eeuw vonden grote aantallen mensen uit de saneringswijken Klarendal en Het Arnhemse Broek huisvesting in Malburgen. De gemeente Arnhem schatte in 1952 dat Groot-Malburgen in 1965 26.000 inwoners zou moeten huisvesten.²⁵ Ook het bisdom hield rekening met een toename tot 13.000 katholieken, hetgeen Malburgen tot een van de snelst groeiende parochies van het bisdom zou maken.²⁶ De Interdiocesane Commissie van Overleg diende in 1952 bij het Ministerie voor Wederopbouw en Volkshuisvesting een verzoek in de gedeeltelijke uitbreiding van de Sacramentskerk op de urgentielijst te plaatsen.²⁷

Na het overlijden van Boosten in 1951 nam de broer van de bisschoppelijke bouwinspecteur, architect J. Starmans, in 1952 de verbouwing ter hand. Vanuit het architectenbureau van Boosten nam ir. J. Witteveen de zaken waar. Materiaalschaarste en kostenoverwegingen noopten echter tot een aanpassing van de ontwerpen van Boosten. Het plan van Boosten zou in fasen worden uitgevoerd, maar werd nooit geheel gerealiseerd. De bouwinspecteur ging niet in alle opzichten akkoord met de door zijn broer voorgestelde wijzigingen.²⁸ Zo kreeg de vlakke achterwand van het priesterkoor een hoge en een lagere spaarboog om de illusie van een concha te creëren. Het priesterkoor kreeg geen

²³ In deze commissie hadden onder meer de volgende architecten-stedenbouwkundigen zitting: J.G.A. van Dongen, A. Komter, Ir. W.J.G. Van Mourik, en Ir. G.L. van Straaten (Streekbureau Overbetuwe). Behalve dat er bij de samenstelling was gestreefd naar lokaal betrokken architecten, is er tevens sprake van een verdeling wat betreft geloofsovertuiging.

²⁴ Een groot deel van het kerkelijke archief van de parochie van de H. Sacramentskerk, waaronder de meeste bouwtekeningen, is tijdens de oorlog verloren gegaan. Van de bouwtekeningen bestaat wel een serie duplicaten.

²⁵ Arnhem-Zuid 1952. Op een door de Gemeente Werken Arnhem opgestelde Suggestieschets Polder Arnhem uit 1967 is te zien dat de bevolking met name in hoogbouw zou worden gehuisvest.

²⁶ Het aantal parochianen steeg in 1953 opnieuw sterk als gevolg van de evacuatie van de slachtoffers van de Watersnoodramp.

²⁷ Brief van de Interdiocesane Commissie van Overleg aan het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting 14 maart 1952, Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht, ordner Correspondentie H. Sacramentskerk Arnhem.

²⁸ Brief zonder afzender [waarschijnlijk van het Bisschoppelijk Bouwbureau] aan het kerkbestuur van de H. Sacramentsparochie 1 mei 1952, Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht, ordner Correspondentie H. Sacramentskerk Arnhem.

hoger opgetrokken vieringtoren.²⁹ Het met een balkenplafond overdekte priesterkoor strekte zich uit in het kruisveld en eindigde in een ondiepe rechthoekige uitbouw van de vijfde travee.³⁰ De tweede fase van de bouw kostte fl. 203.000.

stedenbouwkundige ligging

Op een kadastrale tekening uit 1954 is het kerkelijke erf bijna volledig vol gepland met verschillende scholen en een pastorie. Het perceel vormde nu een geheel, de ruimte aan de noordwestzijde van de kerk diende als kerkplein en heet het Gangulphusplein. Alleen de Don Boscoschool en de pastorie zouden worden gerealiseerd. Het kerkelijk erf rond de pastorie en de kerk kreeg een lage bakstenen muur als afscherming. Aan de zuidzijde bevond zich een smalle groenstrook met een in 1960 opgerichte open houten noodtoren voorzien van een met rode bakstenen bekleed zadeldakje.

latere wijzigingen

In 1953 kreeg H. Sacramentsparochie een zusterparochie ten westen van de autoweg Arnhem-Nijmegen. Deze H. Geestparochie beschikte drie jaar later over een door een andere broer van de bouwinspecteur, P. Starmans ontworpen kerk die in 1956 werd gewijd. De kerk stond op het voor kerkbouw gereserveerd perceel, zoals in de tekening van oktober 1936 staat aangegeven.

Ook bestonden er plannen om een bijkerk te bouwen in de H. Sacramentsparochie. Dit resulteerde in 1967 tot de oprichting van de H. Margarethaparochie. Architect J.H. Sluijmer ontwierp voor deze parochie een modernistisch vormgegeven kerkgebouw. Een jaar later maakte het dalende aantal kerkgangers in de H. Sacramentsparochie duidelijk dat een extra parochie overbodig was. Dat de hoop op een voltooiing van de Sacramentskerk nog niet vervlogen was, blijkt uit een situatieschets van de Sacramentskerk en haar stedenbouwkundige ligging in vogelvluchtperspectief uit 1968. Het kerkgebouw staat in de volle glorie tegen een achtergrond van vrijstaande flatgebouwen en bouwblokken met platte daken. Aan de horizon bevindt zich de H. Geestkerk.

Na 1968 onderging het interieur van de kerk verschillende wijzigingen. Zo werd het priesterkoor verlengd en het altaar verplaatst; het zuidtransept kreeg een nieuwe bestemming als dagkapel en men benutte het noordtransept als koffieruimte. De massale ontkerkelijkking leidde in 1992 tot een samenvoeging van de H. Sacramentsparochie en de H. Geestparochie. De H. Geestkerk werd verhuurd aan de Pinkstergemeente. In 2001 volgde een nieuwe fusie met de derde parochie van Arnhem-Zuid, de H. Lucasparochie in Elden. Deze parochie kreeg de naam Emmausparochie en kerkt vanaf mei 2005 in de H. Lucaskerk. In 2006 werd de Sacramentskerk afgebroken. De glas-inloodramen met de vier evangelisten zijn herplaatst in de H. Lucaskerk. Op het perceel van de voormalige H. Sacramentskerk zal een woon-zorgcomplex verrijzen.

kerkarchitectuur: fase 2 (1952)

De belangrijkste naoorlogse wijziging betrof de aanbouw van de transepten. Anders dan op het oorspronkelijke plan stond aangegeven, waren deze met een zadeldak gedekte armen lager opgetrokken dan het kerkschip. Voor de roosvensters aan de kopse kanten van de transeptarmen was wel de originele maatvoering aangehouden, waardoor met name het grote roosvenster in de zuidwestelijke arm bijna vlakvullend was. Schuin uitgemetselde steunberen accentueerden de kopse kanten van de transeptarmen. De transepten waren voor de kerkgangers bereikbaar via twee zij-ingangen aan de westzijde. Naast deze deuropeningen was een rondboogvenster uitgespaard. De zuidoostgevel van de kerk bestond uit een rechte wand voorzien van twee rondboogvensters, die evenmin op de tekening zijn terug te vinden. Een laag bouwvolume voorzien van een lessenaarsdak tegen de zuidwestelijke transeptarm diende tot sacristie.

²⁹ Aangezien Boosten na WO II alleen een plattegrond van de uitbreiding tekende, valt niet op te maken of hij eveneens afzag van een hoge vieringtoren.

³⁰ Technische toelichting op het plan voor de uitbreiding van de H. Sacramentskerk te Arnhem door de adviseur van de afdeling Bouwzaken van het Aartsbisdom Utrecht 26 september 1950, Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht, ordner Correspondentie H. Sacramentskerk Arnhem. Het was de bedoeling dat dit plafond bij de voltooiing van de kerk zou worden vervangen door een hogere opbouw met een gewelfconstructie.

kerkinterieur

De transepten waren overdekt door twee kruisgewelven die aan de oostzijde rustten op de pilasters van ondiepe rondboognissen. In de nissen bevonden zich de zijaltaren en de toegangsdeur tot de sacristie. Aan de westzijde steunde de gewelfconstructie op de vierkante zuilen van een smal wandelpad. In beide transepten stonden twee op het priesterkoor gerichte bankenblokken. De kerk kon nu in totaal 1170 kerkgangers herbergen.

Het priesterkoor was rondom voorzien van drie trappen. (afb. 10) Aan de schipzijde stonden twee communiebanken, terwijl voor de kerkgangers in de transeptkanten één communiebank voldeed. In de concha hing het vooroorlogse kruisbeeld. Op een verhoging in de concha stond het tabernakel naar ontwerp van de Arnhemse kunstenaar J.J.M. (Joop) Janssen op een smal altaar met aan de linkerkant een lezeaar. In het midden van het priesterkoor stond een breed hoofdaltaar opgesteld, dat mogelijk is ontworpen door A. Vosman.³¹ Voor de twee rondboogvensters aan weerszijden van het altaar ontwierp de uit Heerlen afkomstige Eugène Laudy (1921-1995) glas-in-loodramen met twee boven elkaar geplaatste, frontaal zittende evangelisten.

Geïnspireerd door Boosten die veel samenwerkte met beeldhouwers, schilders en glazeniers startte het kerkbestuur een ambitieus programma voor de kunstzinnige inrichting van de kerk. Leo Jungblut (1898-1974) uit De Bilt boetseerde drie keramische plaquettes voor de scheibogen van het schip. Het betreffen hier voorstellingen van Maria met Kind, een Christusfiguur en Jozef met het Kind Jezus. Jungblut was ook de ontwerper van het beeld van Christus als Goede Herder met een H. Hart. In 1950 maakte Laudy voor de zuidwand van het schip een viertal glas-in-loodramen die van oost naar west gezien Christus Koning, Maria met Kind, Paulus en Maria Magdalena voorstelde. De zuidelijke zijbeuk voorzag hij van glas-in-loodramen met afbeeldingen van heiligen.³² De geplande serie ontwerpen met heiligen voor de overige ramen van de zijbeuken is niet gerealiseerd. Joop Jansen en de uit Ellecom afkomstige Gerardus Mesterom ontwierpen in 1946 de glas-in-loodramen van de doopkapel. In datzelfde jaar maakte Harry Duchêne uit Doorwerth de glas-in-looddecoraties naast het Maria-altaar.

13.5.2 Arnhem-Malburgen: hervormde Kruiskerk (ontwerp 1955 - gerealiseerd in 1957)³³

In de tweede helft van de jaren dertig stichtten de hervormde pioniers in Arnhem-Malburgen een houten noodkerkje, dat tijdens de oorlog afbrandde als gevolg van een kachelbrand.³⁴ (afb. 11) Het betrof een grenenhouten zaalkerkje met zadeldak en een aangebouwde pastorie op de hoek van de Huissensestraat en de Nijmeegseweg. Na de oorlog bouwde men een identiek kerkje dat tot 1955 dienst deed. De naoorlogse aanwas van kerkleden maakte een groter kerkgebouw noodzakelijk. Uit kostenoverweging was het programma van eisen bescheiden van opzet. Besloten werd tot de oprichting van een multifunctioneel kerkgebouw met een podium, dat tevens kon worden gebruikt als verenigings- en catechisatielokaal. Het kerkbestuur gaf de sinds 1946 geassocieerde architecten H. Geels en W. Vos uit Arnhem een ontwerpdracht.³⁵ Vanaf 1949 werd het duo aangevuld met de architect T.M. Bokhorst die in 1968 het bureau overnam. Geels werkte voor de oorlog bij het bureau Rotshuizen. In 1946 associeerde Geels zich met Vos die vóór 1955 kwam te overlijden. In de periode 1946-1975 ontwierp het bureau meer dan 55 kerkgebouwen voor hervormde en gereformeerde opdrachtgevers. Een bijzonder en nog steeds bestaand exemplaar is de hervormde Moriakapel (1950 -

³¹ Zie inventarisatie van de H. Sacramentskerk Arnhem-Malburgen opgesteld door het SKKN; Vredenberg 2005, 127. In beide bronnen wordt gesproken over door Boosten ontworpen kerkelijk meubilair zoals de altaren en biechtstoelen. Deze tekeningen of archiefstukken over deze ontwerpen zijn niet in de geraadpleegde archieven aangetroffen. Mogelijk heeft Boosten wel het eerste altaar van de kerk ontworpen. In 1952 ontwierp A. Vosman een hoofdaltaar en een vijfhoekige trappartij voor de voorzijde van het priesterkoor. De trappartij is niet uitgevoerd; de zuilen van het naoorlogse hoofdaltaar vertonen overeenkomst met het ontwerp van Vos.

³² Zie ook: Viegen 1955, 139. Volgens Viegen maakte Laudy in de periode 1947-1949 zeven glas-in-loodramen voor de H. Sacramentskerk in Arnhem.

³³ Voor de beschrijving van de hervormde Kruiskerk te Arnhem is behalve van de bouwtekeningen gebruik gemaakt van http://www.kruiskerk-arnhem.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=101&Itemid=88 en gesprekken met de betrokken architect T.M. Bokhorst.

³⁴ http://www.kruiskerk-arnhem.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=101&Itemid=88.

³⁵ Over het architectenbureau Geels en Vos is geen nadere informatie gevonden. Deze beschrijving is gebaseerd op een gesprek en rondleiding door de Kruiskerk met T.M. Bokhorst in juni 2005.

buiten gebruik sinds 1987, nu kerk van Pinkstergemeente) in de naoorlogse wijk Arnhem-Alteveer.³⁶ In deze bosrijke omgeving plaatsten Geels en Vos een geschonken Zwitserse legerbarak op een uit puin gemetselde onderbouw. Van het resterende hout bouwden zij een lage vleugel met bijruimten, die gedeeltelijk bij de kerk konden worden getrokken. De enigszins katholiek aandoende kapel met een terzijde gesteld preekhekje was oorspronkelijk een geslaagde combinatie van soberheid en harmonisch toegepaste kunst zoals glas-in-lood en plastiek.

ontwerpfase

In juli 1949 overlegden de architecten een plan voor een wijkgebouw met pastorie en kosterswoning bij de Arnhemse kerkvoogdij en het Departement van Wederopbouw. Dit plan werd te grootschalig bevonden en afgekeurd. In februari 1951 dienden Geels en Vos bij de Schoonheidscommissie van de gemeente Arnhem een ontwerp voor U-vormig kerkelijk complex in.³⁷ (afb. 12) De linkerpoot bestaat uit een rechthoekige zuid-westelijk georiënteerde zaalkerk gedekt met een zadeldak. De voorgevel steunt aan weerszijden op brede vooruitstekende pilasters en heeft een diep gelegen dubbele hoofdingang. Aan de rechtergevel geeft een schuifwand toegang tot een haaks op de kerkruijnte geplaatst zaaltje. Deze rechthoekige ruimte is tevens bereikbaar via een aan de rechterzijde gelegen zij-ingang met garderobe. Aan de rechterzijde van deze ingang bevindt zich een vierkante consistoriekamer. De rechterpoot van het complex bestaat uit een smalle kosterswoning. Op de schets van het vooraanzicht van de kerk is op de achtergrond een slanke open klokkentoren met zadeldak te zien, die niet op de situatietekening is terug te vinden. De hoge kerkzaal contrasteert met de nevenruimten die zijn ondergebracht in een zadelgedekte laagbouw. De binnenruimte van het U-vormige complex bestaat uit een met een lage muur besloten tuin met fontein.

In maart 1955 maakten Geels en Vos een nieuw ontwerp, dat op enkele kleine wijzigingen na geheel is uitgevoerd. (afb. 13) Aan de linkerzijde van de kerkzaal is nu een open klokkentoren gedacht. De plaats van de klokkentoren werd in overleg met de stedenbouwkundige van de gemeente Arnhem bepaald, ‘‘die juist hier een dergelijk oprijzend element bijzonder op prijs stelde’’.³⁸ Voor de inrichting van het liturgisch centrum maakte Geels in maart 1955 twee verschillende ontwerpen. Op de plattegrond van maart 1955 bevindt de losstaande kansel zich aan de rechterzijde van het liturgisch centrum, terwijl de avondmaalstafel links van het midden is gepland. Op de twee treden van de linkerhoek van het afgeschuinde liturgisch centrum is het doopvont gesitueerd. Tegen de linkermuur van het liturgisch centrum staat een bank. De dwarsdoorsnede toont daarentegen een kansel aan de linkerzijde van het liturgisch centrum. Rechts van het midden staat de avondmaalstafel opgesteld. Een ingetekende blokvorm geheel rechts zou zowel kunnen duiden op een doopvont als op een lessenaar. Centraal tegen de aandachtswand hangt een groot kruis. De kerkzaal is ingericht met twee bankenblokken, die gedeeltelijk de ruimte in de zijbeuk bezetten.

Op de indeling van het liturgisch centrum dat Geels en Vos in augustus 1956 ontwierpen, staat de kansel weer aan de rechterkant, de avondmaalstafel links van het midden en het doopvont op een centraal geplaatst plateau op de twee traptreden. De architecten bouwden het podium verder naar voren, zodat de vorm van de orgelgaanderij zich herhaalde. In oktober 1955 bereikte men overeenstemming over de locatie van het bouwperceel en kon een vergunning worden aangevraagd voor de bouw van een kerk met ‘‘aanhorigheden’’.³⁹ Om financiële redenen is op de tekeningen uit oktober 1955 de pastorie en het zaaltje komen te vervallen. Op een ongedateerde, maar in 1959 in het Bouwkundig Weekblad gepubliceerde reeks tekeningen heeft de avondmaalstafel een beduidend kleiner formaat gekregen en staat zij in het midden opgesteld.⁴⁰ Het doopvont is links van het midden geplaatst. Na de goedkeuring kon het aangepast ontwerp worden aanbesteed. De ingebruikname volgde in december 1957.⁴¹

³⁶ Foeken 1951, 32-37; Van Mourik 1955, 101-107.

³⁷ Brief H. Geels en W. Vos aan de Schoonheidscommissie van de gemeente Arnhem 14 februari 1951, Archief Stads kantoor Arnhem, loket Bouwen, Wonen en Leefomgeving, ordner NH Kruiskerk Arnhem-Zuid.

³⁸ Geels 1959, 33.

³⁹ Brief H. Geels aan de Dienst Bouwtoezicht en Woningvoorziening van de gemeente Arnhem 18 oktober 1955, Archief Stads kantoor Arnhem, loket Bouwen, Wonen en Leefomgeving, ordner NH Kruiskerk Arnhem-Zuid.

⁴⁰ Geels 1959, 32-33.

⁴¹ Het in de databank van de Rijksdienst vermelde einde van de bouw in 1958 is niet correct.

stedenbouwkundige ligging

Op de situatieschetsen van Geels en Vos ligt het kerkgebouw aan het einde van een langwerpige asymmetrisch plein met bomen, terzijde van een dwars op de Huissensestraat gelegen plantsoen met waterpartij. (afb. 14) De U-vormige opzet bood ruimte aan een vierkant binnenplein dat vanaf de Huissensestraat was te bereiken. Opvallend is dat de gemeente op haar situatietekeningen van de wijk Malburgen uit de periode 1945-1955 geen ruimte voor een hervormde kerk reserveerde. In plaats van een lommerrijk plein bouwde de gemeente in de jaren zestig een vier etagehoge flat pal naast de kerk.

latere wijzigingen

In 1975 is aan de linkerzijde van het kerkgebouw een losstaand jeugdgebouw ‘‘Het Kruispunt’’ gebouwd. Dit gebouw kreeg later een verbindingsgang naar de kerkzaal. In 1992 zijn de hervormde en de gereformeerde gemeenten samengevoegd. De Kruiskerk werd in 1993 verkocht aan de Christelijk Gereformeerde Kerken en de Nederlands Gereformeerde Kerk van Arnhem.

receptie

In hervormde kringen werd de nieuwe kerkarchitectuur met enthousiasme ontvangen. Het Maandblad van de Vereniging van Kerkvoogdijen uit 1958 omschreef de kerk als volgt: ‘‘Het kerkgebouw staat in het hartje van de nieuwe sterk groeiende wijk aan het einde van een nog aan te leggen plantsoen, welke in de toekomst geflankeerd wordt door hoge flats. Gezien de kerken steeds kleiner worden en de woongebouwen steeds groter worden, kunnen de eerste in de meeste gevallen niet meer domineren in hun omvang. Dit was ook hier het geval. Daarom is getracht de betekenis van het gebouw tot uitdrukking te brengen door een gedecideerde architectuur, groot van schaal en krachtig van contrastwerking.’’⁴²

In 1958 besprak ds. W.G. Overbosch de Kruiskerk in zijn programma over hedendaagse kerkarchitectuur voor de I.K.O.R.⁴³ Naar zijn mening was de kansel met ‘‘forse klankkaatsers’’ te overheersend. Interessant is dat Overbosch verwees naar het aanvankelijke plan om de glazen zijbeuk gelegen aan de linkerzijde van de kerkzaal te gebruiken als avondmaalsruimte en de mogelijkheid de tafel hier permanent op te stellen.

kerkarchitectuur

De hervormde Kruiskerk is een zuid-westelijk georiënteerde trapeziumvormige zaalkerk met één zijbeuk. (afb. 15) De kerkzaal heeft een flauw gebogen zadeldak gedekt met bitumen. De hoofdstructuur bestaat uit een gewapend betonskelet van wit-grijs geschilderde smalle pilasters en zware daklijsten ingevuld met gele genuanceerde handvorm baksteen, gemetseld in onregelmatig verband. De grotendeels gesloten voorgevel telt zeven vlakken met aan de onderzijde een keldervenster en twee witte betonnen banden die de vloer van de kerkzaal dragen. In het tweede, vierde en zesde vlak bevinden zich symmetrisch geplaatste tweedelige rechthoekige vensters gevuld met helder glas. De zijgevels van de kerkzaal bestaan uit zes door witte pilasters gescheiden traveeën. De voorgevel en de eerste vijf traveeën van de zijgevels zijn voorzien van een abstract vormgegeven lichtkrans in de daklijst. Deze met zacht geelgroen gusz-antikglas gevulde V-vormige vensters met middenstijl zouden symbool kunnen staan voor gevouwen handen tijdens de dankzegging als opgerichte handen voor de lofprijzing. Ook in andere architectonische details wordt de V-vorm herhaald.

Langs de eerste vier traveeën van linkerzijgevel bevindt zich een lage zijbeuk met een plat dak en een glaswand bestaande uit langwerpige ramen met helder glas. De eerste vijf traveeën van de rechterzijgevel zijn voorzien van diepliggende rechthoekig kunstbetonnen vensters met een zeskantige zuil als middenstijl gevuld met helder glas. De gesloten laatste travee aan de linkerzijgevel en de vlakke driezijdige achtergevel zijn geheel uit baksteen opgetrokken en gedecoreerd met een rasterpatroon van wit-grijs geschilderde vierkante betonblokjes. De laatste travee aan de rechterzijde wordt verlicht door een ajourpatroon van vierkante vensteropeningen bezet met helder glas. Aan de linkerzijde van de voorgevel bevindt zich een laag langwerpige bouwvolume met glas, dat dient als

⁴² Lauten 1958, 2924-2925.

⁴³ Overbosch 1959, 393-398.

portaal, garderobe en gang naar de consistoriekamer. De consistoriekamer is een rechthoekig gebouw, gedecoreerd met vier wit geschilderde betonnen speklagen. Het met bitumen gedekte platte dak is kleiner van formaat dan het grondoppervlak en bestaat uit een schuine lichtkrans met langwerpige vensters.

Achter de consistoriekamer bevindt zich een langgerekte door een lage muur omsloten tuin met vijver en fontein, die vanuit de zijbeuk goed zichtbaar is. Deze open ruimte wordt beëindigd door een lage stenen fietsstalling met houten kap die via een zijpad bereikbaar is. Aan het einde van de linkerzijgevel is een tweeëntwintig meter hoge klokkentoren opgetrokken. De toren bestaat uit twee betonnen staanders met een afgeronde V-vormige uitsparing die zijn afgedekt met een betonnen plaat waaraan een klok is bevestigd. Op de afdekking in de vorm van twee klankborden staat een door betonnen constructie omlijst teakhouten kruis.

kerkinterieur

De glazen hoofdingang met antracietkleurige breukstenen vloer leidt via een trap naar de lager gelegen zijbeuk en kerkzaal die zijn bedekt met een houten vloer. De zijbeuk met betonnen spanten diende niet alleen als lichtbeuk, maar ook als wandelgang en extra ruimte voor kerkbanken. (afb. 16) Een arcade met rechthoekige openingen geeft toegang tot de kerkzaal. De schuin geplaatste spanten aan de binnenzijde van de kerkzaal lopen naar beneden taps toe. Zowel de betonnen spanten als de tussenvlakken van de voorgevel en zijgevels zijn wit gepleisterd, hetgeen de akoestiek ten goede komt.

De stoelen die plaats bieden aan 350 bezoekers staan opgesteld in twee licht geknikte blokken gescheiden door een middenpad. Achter de stoelrijen ligt een verhoogd met een harmonicawand afgeschermd podium. Deze ruimte achter de voorgevel kan worden gebruikt als catechisatielokaal of als extra ruimte voor kerkgangers. In totaal biedt de kerk ruimte aan zeshonderd personen. Het podium dient ook voor gemeenteavonden, de stoelen worden dan naar het podium gedraaid. Onder het podium is een zaaltje dat als jeugdthunk wordt gebruikt. De orgel- en koorgaanderij boven het podium is te bereiken via twee niet in de kerkzaal zichtbare trappen aan weerszijden van het podium. De galerij, die tevens wordt benut voor extra zitplaatsen, heeft een golvende balustrade van Zweeds grenenhouten latten. Dit materiaal komt terug in het verlaagde en licht afgeschuinde plafond; een verwijzing naar de eerste houten noodkerkjes. In de betimmering is de lijn van de betonnen skeletconstructie door dwars geplaatste houten latjes geaccentueerd.

De diepe vensteropeningen aan de rechterzijgevels zijn vervaardigd uit kunstbeton, dat is gezandstraald en met zuur bewerkt. De dagkanten van de vensteropeningen zijn gedecoreerd door C. Baljet uit Beek. Het betreft acht verdiepte reliëfs bestaande uit abstracte ingekleurde bijbelse of kerkhistorische figuren, zoals De Wet (Mozes met Wetrol), Het Oordeel (Elia met weegschaal), Het Evangeliewoord (Paulus met zwaard), De Liefde (Johannes met hart), Het Schip der Kerk (Augustinus met sloopje), De Belijdenis (Calvijn met boeken), De Hoop (de Zwitserse theoloog K. Barth (1886-1968) met anker) en De Dienst (de theoloog H. Kraemer (1888-1965) met papieren, Joh. 13).⁴⁴ (afb. 17)

Het langgerekte achthoekige liturgisch centrum is belegd met goudbruine tot groen-zwart gekleurde breuksteen en via drie treden te bereiken. (afb. 18) De aandachtswand is opgetrokken uit geel genuanceerde Limburgse handvormstenen in kettingverband en gedecoreerd met een stramien van roodachtige bakstenen. De liturgische dispositie bestaat uit een centraal opgestelde avondmaalstafel die aan de linkerzijde wordt geflankeerd door een door Geels en Vos ontworpen hardstenen doopvont op een trapeziumvormige uitbouw van de trap treden. Aan de rechterzijde bevindt zich een prominent aanwezige met grenen latten betimmerde kansel op een afgeschuinde betonnen voet. De kansel is bereikbaar via zes open treden die aan de achterwand zijn bevestigd. Een veelhoekig klankbord van geel hout dient als overhuiving. In de linkerhoek van het liturgisch centrum staan twee lage banken met daarboven een standaard voor de collectezakken opgesteld. Oorspronkelijk hing een eenvoudig wit psalmenbord tegen de rechterspant voor het liturgisch centrum. Aan de linkerzijde van de kansel is tegen de aandachtswand een eenvoudig houten kruisvorm bevestigd. Baljet voorzag de linkerzijde van

⁴⁴ Bij de afbeelding van De Hoop en De Dienst zijn de namen opgevuld en overgeschilderd, aangezien de geportretteerden nog in leven waren en men dit voor een kerkgebouw niet passend vond. Archief SKKN Utrecht, map Arnhem-Malburgen, NH Kruiskerk.

de aandachtswand van een hooggeplaatste houtsculptuur in gobelintinten. De abstract vormgegeven engel met omhoog reikende handen symboliseert de verkondiging, lofprijzing en aanbidding.

13.6 Kerk(op)bouw en wederopbouw in de Overbetuwe-Oost

13.6.1 Organisatie van de wederopbouw van dorpen en kerken

Voor de coördinatie van de wederopbouw van de Overbetuwe benoemde het College van Algemeene Commissarissen de uit Elst afkomstige architect-stedenbouwkundige ir. R.A. Tjalkens. Als hoofd van het Streekbureau Overbetuwe gaf hij leiding aan de supervisors die verantwoordelijk waren voor de herbouwplannen van een of meer gemeenten.⁴⁵ In kleine gemeenten, zoals in de Overbetuwe werkten de supervisors zelfstandig aan een nieuwe stedenbouwkundige opzet. In eerste instantie stelden de stedenbouwkundigen een basisplan op, waarin de situering van hoofdwegen, woningen, scholen, kerken en andere gebouwen werd vastgelegd. Na goedkeuring van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting liet men de uitvoering van het plan over aan de verschillende uitvoerende bestuursorganen. In de meeste gevallen ontstond het wederopbouwplan in samenhang met een uitbreidingsplan. De stedenbouwkundigen grepen de wederopbouw aan om de grotendeels verwoeste lintdorpen langs wegen en dijken van een concentrische vorm te voorzien.⁴⁶ In deze dorpskernen moesten de belangrijkste openbare gebouwen en voorzieningen een plaats krijgen. De vooroorlogse locatie van de kerken en de dikwijls eeuwenoude eigendomsrechten van de kerkelijke gronden waren hierbij vaak bepalend. Onteigening en herbouw van openbare gebouwen elders zouden bovendien tot onnodige procedures en kosten zorgden.

De plaats van de kerkgebouwen in de naoorlogse dorpsplattegronden in de Overbetuwe-Oost kan worden beschouwd als een ruimtelijke uitdrukking van de verzuilde kerkelijke situatie. Ruilverkavelingen en onteigeningen maakten het in de jaren vijftig van de vorige eeuw mogelijk de dorpskernen uit te breiden met bescheiden nieuwbouwwijken om aan de grote vraag naar woningen te voldoen. Op deze wijze ontstonden in de Overbetuwe moderne dorpen met functiescheidingen, groenvoorzieningen en verkeersoplossingen, maar met een duidelijk benadrukt dorpshart waar de wereldlijke en kerkelijke macht een prominente plaats kregen.

Hieronder besteed ik per plaats kort aandacht aan de lokale kerk(bouw)geschiedenis in de Overbetuwe-Oost tot 1945, gevolgd door een beschrijving van de wederopbouwplannen van de verschillende nederzettingen.

13.6.2 Huissen-Stad

Het middeleeuwse Rijnstadje Huissen behoorde oorspronkelijk tot het Duitse katholieke hertogdom Kleef. Huissen verkreeg in de dertiende eeuw de tolrechten voor de overtocht over de Rijn en groeide uit tot een welvarende handelsnederzetting. Kort nadat de stad in 1609 een protestants bestuur kreeg, vond de stichting van de tot de classis Kleef behorende Gereformeerde kerk plaats. Een meerderheid van katholieke Huissenaren wist echter een confiscatie van haar dertiende-eeuwse stadskerk te verhinderen.⁴⁷ Hierdoor bleef het Duitse Huissen met haar St.-Elisabethsconvent een vrijplaats voor de katholieken in Gelderland. De eerste godsdienst oefeningen van de vijftien lidmaten tellende gereformeerde gemeente vonden plaats in een particulier huis. Na de interventie van een garnizoen van de protestantse keurvorst van Brandenburg in 1613 kerkten de gereformeerden in het Huissense raadhuis. In de tweede helft van de zeventiende eeuw gingen de bezittingen van de Malburgse St.-Margarethakerk over naar de Huissense gereformeerde gemeente. Het zilveren liturgische vaatwerk werd omgesmolten tot avondmaalsgerei en er bleef geld over voor de bouw van een eigen kerk. In 1660 kon aan de Langstraat, schuin achter de katholieke kerk, het eerste gereformeerde kerkgebouw in gebruik worden genomen. In latere jaren volgden de aanleg van een kerkhof en de bouw van een consistoriekamer en een Nederduitse Gereformeerde School.

Na de nieuwe staatkundige indeling van Europa in 1816 werd Huissen aan Nederland toegekend. De gereformeerde geloofsgroep viel nu onder de classis Nijmegen van de Nederlandse

⁴⁵ In correspondentie in het archief van de gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.731.21, map 266, "Wederopbouwplan. Instellingen, presentatielijst, verslagen div. besprekingen adviescommissie herverkaveling Huissen-stad en Zuid 1946-1954" worden eveneens de architecten J. Withagen en ir. J.M. Deutekom genoemd als hoofden van het Streekbureau Overbetuwe.

⁴⁶ Van Dijk 1995, 367-368.

⁴⁷ De oudste kerk van Huissen lag buiten de Kleefse burcht en dateerde uit de negende of tiende eeuw. Het kerkje verdween in het begin van de veertiende eeuw.

Hervormde Kerk. Met financiële steun van het Ministerie van Waterstaat kon de hervormde gemeente in Huissen in 1870 haar bouwvallige kerkgebouw vervangen. De opzichter van Rijkswaterstaat, S.A. Fijnebuik ontwierp een sober zaalkerkje voorzien van halfronde vensters, een uitgebouwde frontale toren en consistoriekamer. (afb. 19) Het geïsoleerde en daardoor verarmde stadje had haar *status aparte* verloren, maar kon profiteren van de economische groei in de steenfabricage en tuinbouw in de regio.

In het begin van de twintigste eeuw stond van de oude katholieke stadskerk aan de Kerkstraat alleen nog de oude toren en een smal zeven traveeën lang schip overeind.⁴⁸ In het tweede kwart van de vijftiende eeuw was dit georiënteerde schip verlengd en voorzien van twee laatgotische zijbeuken en uitwendige zij-ingangen. In 1883 bouwde de architect A. Tepe een zeskantige sacristie met een zangkoor op de eerste verdieping in de oksel van de zuidbeuk en de apsis. (afb. 20) De ingebouwde toren bood immers weinig mogelijkheden voor een uitgebouwde zangzolder. Het orgel was tegen de zuidwand van het priesterkoor bevestigd. Rond 1933 werd de kerk te klein bevonden om het groeiend aantal gelovigen te kunnen herbergen. Ook voldeed het kerkgebouw niet aan de eigentijdse eisen voor de liturgieviering. De kerkruimte bestond uit drie smalle zijbeuken die werden gescheiden door een scheiboog met zware zuilen. Vanuit de zijbeuken was er dus weinig zicht op het van een baldakijn voorziene altaar in het diepe priesterkoor. De plaatsing van de zeventiende-eeuwse, uit de oude kerk afkomstige preekstoel tegen een zuil van de eerste travee was evenmin bevorderlijk voor de verstaanbaarheid van de preek.⁴⁹

Een bijzondere rol in de liturgieviering van deze kerk speelde de jaarlijkse traditie van de Huissense Umdracht. Dit Hoogfeest van het H. Lichaam en Bloed van Christus wordt sinds 1912 gevierd op de zondag na Sacramentsdag, de tweede donderdag na Pinksteren. In de jaren dertig vertrok de processie - onder begeleiding van de diverse gilde - via de processiegangen zingend en biddend met de geconsacreerde hostie en het Mariabeeld door het dorp om te eindigen bij het Maria-altaar in de kerk. Het uit 1578 stammende processieverbod voor het grondgebied boven de grote rivieren was immers niet geldig voor Huissen. De Huissense sacramentsprocessie trok regionale aandacht en deed de kerk volstromen. Naast deze liturgische aangelegenheden leidden nieuwe inzichten van de Heilige Stoel op het parochieleven tot een behoefte aan extra gebouwen zoals scholen, een parochiehuis, een jeugdgebouw, een klooster en een ruime pastorie.

In 1933 kreeg de architect G.M. Leeuwenberg (1899-1967) de opdracht tot het vergroten van de stadsparochiekerk en het ontwerpen van een kerkelijk complex. Leeuwenberg zag drie mogelijke oplossingen: het afbreken van de oude kerk en op deze plaats een nieuwe kerk bouwen, de kerk afstoten en elders een nieuwe kerk oprichten of een gedeelte van de kerk slopen en deze vervolgens aan de eisen van de tijd aanpassen. Vanuit financieel oogpunt besloot het kerkbestuur onder leiding van bouwpastoor Th. J. van Wijk (pastoor van 1932-1944) de toren te behouden. Bovendien genoot de middeleeuwse toren, die een bijzondere rol had gespeeld in de nationale katholieke kerkgeschiedenis, rijksbescherming. Leeuwenberg ontwierp een kruiskerk met negenhonderd zitplaatsen.⁵⁰ (afb. 21 en 22) Om de ruimtewerking en het zicht op het altaar te verbeteren verving hij de bestaande zijbeuken door smalle processiegangen die rustten op slanke gemetselde zuilen. De scheibogen werden dus in de richting van de zijgevels geschoven. Het resultaat was een breed schip met een lengtegericht bankenplan en een vrij zicht naar het priesterkoor. De verbreding van het schip maakte een zware overwelling onmogelijk. Om die reden koos Leeuwenberg voor een open houten dakstoel. Het brede transept kwam op de plaats van het oude priesterkoor, de apsis en de sacristie. Beide transeptarmen hadden aan de westzijde een smal door zuilen afgescheiden gangpad.

⁴⁸ Over de vooroorlogse bouwgeschiedenis van de O.L.V. te Hemelopneming in Huissen-Stad zijn weinig archiefstukken te vinden. Onderstaande beschrijving is grotendeels gebaseerd op: K.[oldewey] 1936/1937, 97-104. Dit artikel is eveneens opgenomen in *Mededelingen van de Historische Kring Huessen*, 3(1991), 75-86. Zie ook: Smit/Zweers 1997.

⁴⁹ Hoewel op de door Leeuwenberg gemaakte plattegrond voor de uitbreiding van de bestaande kerk de kansel tegen de noordzijde van de zuil in de eerste travee is getekend, is op een foto te zien dat deze zich aan de zuidzijde bevond. Tevens is op de foto zichtbaar dat het priesterkoor zich uitstrekte tot en met de eerste travee van het schip, zodat de kansel op de hoek van het priesterkoor was geplaatst. Als gevolg hiervan bevond de communiebank zich voor de eerste travee en niet, zoals op de plattegrond staat aangegeven, op de overgang tussen schip en priesterkoor. Op het priesterkoor was aan de zuidzijde van de apsis een zijaltaar opgericht.

⁵⁰ K.[oldewey] 1936/1937, 97-104.

Het vierkante priesterkoor lag op de vieringkruising en eindigde in een vijfhoekige apsis. Aan weerszijden van de apsis bevonden zich zij-apsiden voor de zijaltaren. De transeptarmen werden benut voor extra zitplaatsen die waren verdeeld over twee op het priesterkoor gerichte bankenblokken. In de oksel tussen het schip en de zuidelijke transeptarm werd een smalle H. Hartkapel en een rechthoekige doopkapel gebouwd. Het zangkoor was ondergebracht boven de processiegang van het zuidelijke transept en had aan de schipzijde twee gedrukte spitsbogen en aan de transeptzijde met drie gekoppelde spitsbogen met gemetselde montanten. (afb. 23) De nieuwe viering werd geaccentueerd door een met zadeldak gedekte vieringtoren die boven het schip uitstak. Het zuidtransept bestond uit twee bouwvolumes van ongelijke hoogte met aparte zadeldaken. Aan het uiteinde van deze transeptarm lag de sacristie. Alvorens het priesterkoor te bereiken, moest de priester tussen de bankenblokken doorlopen. Wat het interieur betreft, is alleen bekend dat de vensters van de zijgevel waren bezet met glas in loodramen van de Limburgse kunstenaar en glazenier Joep Nicolas (1897-1972), mogelijk naar ontwerp van Leeuwenberg. De kerk werd in mei 1934 geconsacreerd.

Tijdens de Slag om Arnhem lag het ‘Rome van de Betuwe’ aan het oorlogsfront. Beide kerken in het centrum van Huissen kwamen niet ongeschonden uit de oorlogstrijd. Na de verwoesting van het schip van de katholieke kerk tijdens het bombardement in de nacht van 13 op 14 mei 1943 bliezen de Duitsers in oktober 1944 de kerktoren op. In dat jaar raakte ook de hervormde kerk onherstelbaar beschadigd. Voor het ontwikkelen van een herbouwplan voor Huissen-Stad benoemde het College van Algemeene Commissarissen in de zomer van 1946 de architect-stedenbouwkundige ir. W.H. Verschoor uit Rijswijk tot supervisor.⁵¹ In 1948 schreef Verschoor een toelichting op zijn basisplan voor de wederopbouw van Huissen-Stad.⁵² Hij stelt voor om de segmentvormige opzet van stadscentrum grotendeels te behouden. Verschillende straten werden zo verlegd, dat zij uitmonden op het ruimer vormgegeven kerkplein. Zo zou het katholieke kerkelijke complex visueel meer worden betrekken bij het stadsgeheel. Een nieuwe doorgaande weg zorgde voor een verbinding tussen de oude stadskern en de noordwestelijk gelegen uitbreiding. In een toelichting op het wederopbouwplan uit 1950 maakt Verschoor melding van een drietal wederopbouwplannen.⁵³ In een van voorgaande plannen zou een stadsgracht de oude stadskern omsluiten. Verschoor nam dit idee over om ‘het centrum van wereldlijk en geestelijk leven min of meer te verzelfstandigen’. Tevens streeft hij ernaar ‘de kerk, welk nagenoeg op dezelfde plaats wordt herbouwd, tot een zoo sterk mogelijk uitgedrukt zwaartepunt van de stad te maken en de waarde die dit gebouw in de Huissensche gemeenschap heeft, stedenbouwkundig tot haar recht te doen komen.’⁵⁴ Rondom de kerk is een nieuw winkelcentrum geprojecteerd. Op verzoek van het katholieke kerkbestuur is de kerk als een vrijstaand gebouw ontworpen. (afb. 24)

13.6.3 Huissen-Zand

In de jaren twintig van de vorige eeuw ontstond er door een toenemend bevolkingaantal in het tuindersgebied ten westen van de stadskern een tweede concentratie, Huissen-Zand genaamd. In 1923 was het aantal parochianen in het tuinbouwgebied van Huissen zo sterk gegroeid, dat het aartsbisdom Utrecht besloot een tweede parochie, de H.H. Martelaren van Gorcum, in te stellen. De kerkelijke autoriteiten maakten zich bovenal zorgen over de geestelijke vorming van de schoolkinderen die niet

⁵¹ De supervisor van de wederopbouw van Huissen-Stad viel onder het door Ir. R.A. Tjalkens geleide Streekbureau Overbetuwe. Brief Burgemeester van Huissen aan P. Verhagen, 22 augustus 1946, Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.731.21, map 324, Basisplan voor de Wederopbouw 1946-1955, 2 feb. 1950. Tot zijn grote teleurstelling werd ir. Leeuwenberg bij deze benoeming gepasseerd. W.H. Verschoor ontwierp in 1940 de hervormde kerk te Colmsgate; na de oorlog ontwierp hij nog een tiental protestantse kerken.

⁵² W.H. Verschoor, Toelichting op het basisplan voor de wederopbouw van Huissen-Stad, 1948, Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.731.21, map 324, Basisplan voor de wederopbouw 1946-1955, 1950. Het is mogelijk, dat de in september 1947 als stedenbouwkundige voor het uitbreidingsplan van Huissen aangewezen ir. W.Ph. van Harreveld eveneens aan dit plan heeft meegewerkt. Vanaf 1963 is de architect ir. C. van Poederoyen benoemd tot stedenbouwkundige van de gemeente Huissen.

⁵³ W.H. Verschoor, Toelichting op het wederopbouwplan Huissen-Stad, 1950, Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.731.21, map 324, Basisplan voor de wederopbouw 1946-1955, 1950. Op het basisontwerp van Verschoor staat deze stadsgracht niet aangegeven. In de geraadpleegde archieven is noch het door W.H. Verschoor genoemde ontwerp, noch correspondentie hierover aangetroffen. Het is evenmin duidelijk of Verschoor deze plannen zelf heeft opgesteld.

⁵⁴ W.H. Verschoor, Toelichting op het wederopbouwplan Huissen-Stad, 1950, Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.731.21, map 324, Basisplan voor de wederopbouw 1946-1955, 1950, 7.

konden worden gehuisvest in de katholieke school in het stadscentrum en naar de openbare school gingen. Binnen de grenzen van het stadje Huissen vormde de nieuwe parochie een afzonderlijk kerkdorp met 2000 inwoners, genaamd Huissen-Zand. Voor het ontwerpen van een kerkgebouw met ruim zevenhonderd zitplaatsen werd de architect G. Wolter te Riele Gzn. (1867-1937) benaderd. De bouwpastoor A.A. van Wijk (pastoor van 1923-1955 en neef van pastoor Th. Van Wijk te Huissen-Stad) en de architect kenden elkaar mogelijk via hun lidmaatschap van het St.-Bernulphusgilde. Te Riele ontwierp een hoogopgaande driebeukige basilica in gotiserende stijl met een lage lichtbeuk en een frontale toren voorzien van een achtkantige torenspits.⁵⁵ Al snel bleek de zandgrond ongeschikt voor directe bebouwing van het perceel aan de belangrijkste weg door Huissen-Zand, het toenmalige Eerste Zandsestraatje. Na het storten van een betonnen heifundering kon het bakstenen kerkgebouw met 832 zitplaatsen in juni 1926 worden gewijd.⁵⁶ (afb. 25)

Door het gebouw achter de rooilijn te bouwen, ontstond er een kerkpleintje. Aan de rechterzijde van de kerk werd een pastorie opgetrokken. Links van de kerk bevond zich een laag U-vormig schoolgebouw naar ontwerp van Leeuwenberg, dat vanwege het probleem van de aanwassende schooljeugd al sinds 1924 in gebruik was genomen. Achter de kerk legde men een kerkhof met een lijkenhuisje aan. Ook in de bijparochie was de Huissense Umdracht een belangrijke moment in het liturgisch jaar. Er werd een aparte processie met de relieken van de H.H. Martelaren van Gorcum georganiseerd die vanaf de kerk in Huissen-Stad naar de Zandse kerk voerde.

Tijdens grote bombardementen op 25 en 28 september 1944 werd de kerk van de tuindersparochie geheel verwoest. De pastorie bleef ongedeerd. In opdracht van de supervisor Verschoor stelde ir. W.Ph. van Harreveld in 1950 een stedenbouwkundig plan voor het kerkdorp Huissen-Zand op. Hoewel hij streefde naar het behoud van het open agrarische karakter van het gebied, probeerde hij Huissen-Zand de uitstraling van een volwaardig kerkdorp te geven. (afb. 26) Hierbij handhaafde hij de indeling van de drie evenwijdig gelegen Zandsestraten en Zandse dwarsstraten, maar verving de lintbebouwing langs de verkeerswegen Angeren-Elden en Huissen-Elst door half open bebouwing met grote achtertuinen. Om financiële redenen mocht de kerk op dezelfde locatie worden herbouwd.

13.6.4 Doornenburg

De inwoners van het dorpje Doornenburg, destijds gelegen aan de splitsing van de Rijn en de Waal, kerkten vanaf de negende eeuw op het kasteel van Doornenburg. In de twaalfde eeuw kwam de kleine kerspel bijeen in een romaans tufstenen kerkje. Dit gebouw werd in de veertiende eeuw vervangen door een romaans-gotische kerkje dat na de reformatie in protestantse handen kwam. De katholieke gemeenschap moest uitwijken naar een kapel in het tot het hertogdom Kleef behorende gehucht Hulhuizen.⁵⁷ Na de invoering van de Bataafse grondwet in 1798 deden de katholieken een vergeefse poging de oude kerk terug te krijgen. Het gebouw werd vervolgens opengebroken, ontdaan van het protestantse meubilair en opnieuw ingezegend. De handvol protestantse gezinnen kerkte vanaf toen in Gendt.

In 1848 werd in Doornenburg een katholieke statie opgericht. Twee jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 kon de parochie van de H. Martinus worden opgericht. Deze parochie behoorde tot het dekenaat Arnhem van het aartsbisdom Utrecht. Een schenking van Maria van Heukelum, zuster van mgr. G.W. van Heukelum en nazaat van de steenfabrikant Van Heukelum, maakte het mogelijk om op de plaats van de oude kerk in Doornenburg een nieuw godshuis op te richten. Geheel volgens de nieuwste liturgische inzichten ontwierp architect F. Pelzer uit Kleef in 1862 een kerk met drie schepen. Het kerkbestuur kon zich hier echter niet vinden. Op voordracht van mgr. Van Heukelum ontving de Utrechtse architect A. Tepe (1840-1920) een ontwerpdracht voor een basilicale kerk, die in 1874 kon worden gewijd. De oostelijk georiënteerde kerk lag op de hoek van de Kerkstraat en de belangrijkste doorgaande weg, de Pannerdensedweg. Tien jaar later werd deze rijk gedecoreerde neogotische kerk door Tepe vergroot en voorzien van een nieuw priesterkoor met

⁵⁵ Interessant is dat in deze kerken de zuidbeuk, de St. Josephkant, en de noordbeuk de Mariakant en het middenschip het H. Hart werden genoemd.

⁵⁶ Rijksarchief Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182, Map: Overzicht van oorlogsschade aan kerken enz., Hst. I Kerken in eigendom van diocesane parochies. De geschatte oorlogsschade bedroeg fl. 416.000.

⁵⁷ In uitgestrekte parochies was de afstand tot de hoofdkerk groot en mochten de inwoners van een buurtschap met officiële goedkeuring van het bisdom een eigen kapel stichten voor de dagelijkse kerkgang.

sacristie en een transept.⁵⁸ De kerk bood nu plaats aan zevenhonderd gelovigen.⁵⁹ Naast de grotendeels negentiende-eeuwse pastorie verrees in 1937 een grot voor de O.L.V. van Lourdes.

In september 1944 viel Doornenburg ten prooi aan de bombardementen, waarbij ook de katholieke kerk getroffen werd. (afb. 27) Het is onduidelijk in welk jaar het stedenbouwkundig bureau van G.L. van Straaten (1890-1978) en F.W. van Droffelaar (1920-) de opdracht kreeg voor de wederopbouw van Doornenburg. Van Straaten voerde sinds 1925 een architectenpraktijk in Arnhem en nam in 1933 het ingenieurs- en architectenbureau van ir. W.F.C. Schaap over. Tijdens de oorlog werkte Van Straaten mee aan de schetsplannen voor de wederopbouw van Wageningen. In 1945 werd hij tevens supervisor van de wederbouw van verschillende gemeenten in de Overbetuwe, waaronder Angeren, Bemmelen en Gendt. Het vroegste in het gemeentearchief Lingewaard bewaarde ontwerp betreft een herziening uit 1956 van het wederopbouwplan. (afb. 28) Om verkeerstechnische redenen bedacht men het tracé van de zich door het dorp slingerende Kerkstraat te verleggen. Op deze kaart bevindt het kerkgebouw zich op het snijpunt van de Kerkstraat (de weg Gendt-Doornenburg) en de Pannerdenseweg (de weg Doornenburg-Pannerden). Drie brinken accentueerden het kruispunt van de wegen. Hiervoor diende het kerkelijke perceel in noordwestelijke richting te worden verplaatst. Ook besloten Van Straaten en Van Droffelaar de restanten van het reeds te klein bevonden gebouw te slopen en een grotere, maar eenvoudige noord-oostelijk georiënteerde kerk te bouwen.

13.6.5 Gendt

Het uit de twaalfde eeuw daterende dorp Gendt was oorspronkelijk een hanzestad. De concurrentie van het nabijgelegen Nijmegen en de gewijzigde loop van de Waal zijn de belangrijkste redenen waarom Gendt een dorp is gebleven. Vanaf de achttiende eeuw leefden de Gendtenaren van de landbouw en de steenfabricage in de uiterwaarden van de Waal. Na de Reformatie moest de overwegend katholieke gemeenschap in Gendt haar gedeeltelijk twaalfde-eeuwse kerkgebouw aan de dijk (de huidige Torenlaan) afstaan aan een kleine groep gereformeerden.⁶⁰ Tot 1795, toen de Fransen bij Gendt de Waal overstaken, kerkten de katholieken in het nabijgelegen Hulhuizen, dat tot het Duitse hertogdom Kleef behoorde. De herwonnen godsdienstvrijheid leidde tot een toename van het aantal parochianen en al snel bleek het kerkje in Hulhuizen te klein. Uitbreiding of nieuwbouw was gezien de hoge waterstanden van de Waal niet mogelijk.⁶¹ In 1841 besloot men aan de Markt in Gendt een nieuwe kerk te bouwen. Drie jaar later ontwierp de Waterstaatsopzichter-architect W.J. Beyerinck op persoonlijke titel een driebeukige kerk voorzien van een voorgevel met hoekpilasters, middenrisaliet en toren. (afb. 29) De kerk beschikte over 580 zitplaatsen, maar rond 1906 groeiden de katholieken er uit. De parochie kocht vervolgens een perceel aan de belangrijkste doorgaande weg van Gendt, de Nijmeegsestraat. Hier werd in 1908 een neogotische kruisbasiliek met 860 zitplaatsen naar ontwerp van de Arnhemse architect W.G. Welsing gebouwd. (afb. 30) De lokale steenfabrikanten droegen ‘hun steentje bij’ en doneerden de bakstenen. Het kerkgebouw was oostelijk georiënteerd en lag evenwijdig aan de straat; ten oosten van de kerk bevond zich een ruime pastorie.⁶² De Waterstaatskerk bleef in gebruik als verenigingsgebouw ‘Providentia’. In 1855 gingen de staties van Gendt en Hulhuizen kerkrechtelijk over in de St.- Martinusparochie. De sociale noden van de parochianen die

⁵⁸ Mogelijk zijn de ideeën van de in de parochie van Doornenburg werkzame kapelaan S.R.M. Walters, die correspondent was van het *Maandblad voor Liturgie* voor de regio Arnhem van invloed geweest op de verbouwing van de neogotische kerk.

⁵⁹ Rijksarchief Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182, Map: Overzicht van oorlogsschade aan kerken enz., Hst. I Kerken in eigendom van diocesane parochies. De geschatte oorlogsschade bedroeg fl. 350.000.

⁶⁰ Voor de kleine protestantse gemeenschap was de ruimte van het koor groot genoeg. Het schip werd gebruikt als opslagplaats en raakte in verval. Het schip werd vervolgens gesloopt en toren bleef staan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de bovenkant van de twaalfde-eeuwse toren en het koor van de N.H. kerk te Gendt zwaar beschadigd. In 1962 werden de toren en het koor gerestaureerd onder leiding van de architect J.G.A. Heineman uit Velp. In 1950-1951 bouwde de N.H. gemeente aan de Dorpsstraat een nieuwe pastorie en catechisatielokaal naar ontwerp van de architecten P.H. Endt en H.J. Panhuysen uit Oosterbeek. De plannen voor de bouw van een nieuwe kerk zijn nooit uitgevoerd.

⁶¹ In Hulhuizen werd in 1845 een kapel opgetrokken van het materiaal van de in 1844 afgebroken kerk. Rond deze kapel vond de uit de zeventiende eeuw stammende processie, de zgn. Hulhuizer Omdracht plaats. Het processieverbod bepaalde dat er geen processies mochten worden gehouden in Gendt. Aangezien in Hulhuizen, net als in Huisen, vanaf de Reformatie onafgebroken een processie (op de openbare weg) gehouden was, viel Hulhuizen buiten het verbod. Na de verhuizing naar de nieuwe kerk in Gendt gebruikte de parochie de kapel voor het houden van processies. Sinds 1968 wordt de Hulhuizer Omdracht niet meer gehouden.

⁶² De grond aan de noordzijde van de kerk werd in de eerste helft van de twintigste eeuw als kerkhof in gebruik genomen.

veelal werkzaam waren in de steenfabrieken waren dermate groot, dat er naast het armbestuur een St.-Vincentiusvereniging werd opgericht.

In september-oktober 1944 kwam Gendt in de frontlinie van de Slag om Arnhem te liggen. Toen de evacuées in mei 1945 terugkeerden, bleek het grootste deel van het stadje te zijn verwoest. Ook het rooms-katholieke kerkelijke complex was opgeblazen; alleen de buitenmuren van de kerk, de pastorie en de sacristie stonden nog overeind.⁶³ De oude Waterstaatskerk had eveneens zware schade geleden.⁶⁴ Al in oktober 1945 kreeg Van Straaten de opdracht tot het opstellen van een wederopbouwplan voor Gendt. Hij greep de kaalslag aan om het lintdorp aan te passen aan de nieuwe stedenbouwkundige inzichten.⁶⁵ Na wijzigingen op advies van het College van Algemeene Commissarissen keurde het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting in maart 1950 het eerste wederopbouwplan uit juni 1948 goed.⁶⁶ (afb. 31) In dit basisplan verving Van Straaten de lintbebouwing en de verspreid gelegen arbeiderswoningen door een concentrische dorpskern.⁶⁷ Het dorp zou worden doorsneden door de verkeersweg Angeren-Huissen, de Dorpsstraat genaamd, die uitmondde op de Dijksestraat (de huidige Waaldijk). Het nieuwe dorpshart concentreerde zich rondom twee, aan de Dorpsstraat gelegen pleinen, het Raadhuisplein (huidige Julianaplein) en de Brink.⁶⁸

13.6.6 Angeren

Angeren lag in de Middeleeuwen direct aan de Rijn en bezat lange tijd tolrechten. Met de verandering van de loop van de Rijn verloor Angeren haar haventje en bleef een kleine plattelandsgemeente.⁶⁹ De eerste kerk van Angeren was van steen en dateerde uit het einde van de negende eeuw. Het was gelegen in een bocht van de Rijndijk en vormde het visuele eindpunt van de Kerkstraat. Tot 1160 behoorde deze kerk met kerkhof toe aan de abdij van het Duitse Lorsch bij Worms. Na de Reformatie namen de protestanten de kerk in bezit. De zeer kleine protestantse geloofsgemeenschap in Angeren was een welvarende gemeente, die van oudsher veel landerijen in de regio bezat.⁷⁰ Gunstige pachtvoorwaarden hadden een groep protestantse gelovigen naar Angeren doen verhuizen. De katholieken in Bemmelen en Angeren waren aangewezen op de vicarie Huissen, maar zij kerkten ook in Hulhuizen en in de nabijgelegen schuilkapel St.-Laurentius.

Na de toegenomen godsdienstvrijheid onder koning Willem I, waarbij de grootte van de lokale geloofsgemeenschappen bepalend was voor het eigendom van de prereformatorische kerkgebouwen, had de kerk in katholieke handen moeten overgaan. Dominee J.J. Cock weigerde echter de sleutel van het kerkgebouw af te geven en liet de reeds vervallen toren en het schip afbreken. De kleine protestantse gemeente had voor haar erediensten voldoende aan het oude priesterkoor. Het Hof van Gelre wees de kerk vervolgens toe aan de protestantse gemeenschap. De preekstoel was het enige kerkgoed dat de katholieken terugkregen. Wel was de hervormde gemeente bereid om de katholieken een deel van haar kerkelijk erf te verkopen. In 1871 verving het hervormde kerkbestuur de oude kerk door een kleine zaalkerk met een frontaal geplaatste sobere toren met neogotische trekken. (afb. 32) De architect van dit Waterstaatskerkje is onbekend gebleven.

De statie Angeren verkreeg na tien jaar geharrewar met het Ministerie van Waterstaat pas in 1844 toestemming om geheel op eigen kosten een noodkerk aan de Kerkstraat te bouwen.⁷¹ Gezien ‘den deerniswaardigen finantieelen toestand in de R.K. Gemeente van Angeren’ besloot men het ontwerp van ir. H.J. Fijnje, die in het nabijgelegen plaatsje Lent een eenbeukige kerk had gebouwd, te verkleinen. (afb. 33) Dit noordelijk georiënteerde, aan St.-Bavo gewijde gebouw verrees aan de Kerkstraat, de belangrijkste doorgaande weg van Angeren, op steenworp afstand van de oude kerk. In

⁶³ Rijksarchief Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182, Map: Overzicht van oorlogsschade aan kerken enz., Hst. I Kerken in eigendom van diocesane parochies. De geschatte oorlogsschade bedroeg fl. 430.000.

⁶⁴ Op het terrein van de oude waterstaatskerk werd het Wit-Gele Kruisgebouw gebouwd.

⁶⁵ Crols/Derks 2005, 9-14.

⁶⁶ Tot 1962 zouden er wijzigingen in het wederopbouwplan plaatsvinden.

⁶⁷ G.L. van Straaten, Toelichting op het wederopbouwplan Gendt, Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.712, map 48, Wederopbouwplan Gendt. Opstellen wederopbouwplan 1950-1951, vastgesteld 31-3-1950.

⁶⁸ Van Dijk 1995, 367; Derks/Crols 2005, 3. Een van de gedachten achter de geconcentreerde bebouwing was dat er op deze wijze weinig cultuurgrond aan het broodnodige landbouwareaal hoefde te worden onttrokken.

⁶⁹ Bredie 1970; Van Deelen 1983.

⁷⁰ Van Deelen 1983, 69; Lindenborn 1910, 906-923.

⁷¹ Von der Dunk 1988, 180-186.

deze periode herleefde de Angerse Omdracht; in tegenstelling tot in Huissen mocht de processie slechts binnen de eigen kerkelijke grenzen plaatsvinden. In 1878 werd de kerk vervangen door één van de eerste door Alfred Tepe ontworpen kerken. Ruimtegebrek noopte in 1927 tot vergroting van de kerk. De fundamenten bleken echter te zwak en de neogotische kerk werd - op de vierkante toren na - gesloopt.⁷² Er verrees een nieuwe T-vormige basiliek met vijfhonderd zitplaatsen naar ontwerp van architect Th.J. Geerts uit Zevenaar. (afb. 34) De kerk met een vier traveeën lang schip en een twee traveeën lange viering eindigde in een vijfzijdige apsis. Het lengtegerichte bankenplan bestond uit vier blokken. Aan de noordzijde van de toren bevond zich een veelhoekige doopkapel. Het kerkhof lag aan de zuidzijde van de kerk.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg Angeren het zwaar te verduren. De Duitse genie zette in 1941 de polder onder water. Begin september 1944 namen Duitse soldaten hun intrek in de hervormde pastorie. In oktober 1944 volgden de bombardementen door de geallieerde troepen. Hierbij raakten beide kerken ernstig beschadigd. Na de terugkeer van de evacués diende de bovenzaal van café Derksen als eerste katholieke noodkerk. Deze ruimte was al snel te klein voor de zondagse mis, die vervolgens in de openlucht plaatsvond. De heropgerichte dorps- en danszaal Puplichuizen diende vervolgens als noodkerk. Deze betonconstructie had een basilicale opzet, maar het is onduidelijk hoe de ruimte werd benut.⁷³ De hervormden kerkten van 1945 tot 1952 in een Noorse noodkerk, waarin tevens de hervormde school gevestigd was.

In het stedenbouwkundige plan voor de wederopbouw van Angeren was de katholieke kerk in het nieuw ontworpen centrum geprojecteerd. Om de kosten te drukken, handhaafde het Ministerie echter de oude locatie aan de dijk.⁷⁴ Dit besluit werd gesteund door een ruime meerderheid van de parochianen. Gezien het nabijgelegen perceel voor een kleuterschool ging ook het bisdom hiermee akkoord. De herbouw van Angeren werd rond 1949 ter hand genomen. In de geraadpleegde archieven is geen schadekaart, basisplan of correspondentie over de wederopbouw van Angeren aangetroffen. Een tweetal uitbreidingsplannen uit 1957 en 1958, opgesteld door het bureau Van Straaten en Van Droffelaar laat een uitbreiding in westelijke richting zien.⁷⁵ (afb. 35) Aaneengesloten bebouwing vervangt de oorspronkelijke verspreide boerderijen en woonhuizen langs de Kerkstraat. Dwars op de Kerkstraat is een aantal zijstraten met gesloten en half gesloten woonblokken geprojecteerd. De Kerkstraat mondt uit op de Molenstraat, waar ook voor de oorlog als enkele winkels en bedrijven waren gelegen. Er is dus geen sprake van een nieuw vormgegeven dorpskern.

13.7 Kerkarchitectuur in de Overbetuwe-Oost

13.7.1 Huissen-Stad: O.L.V. ten Hemelopneming (1950)⁷⁶

Kort na de bevrijding gaf de parochie Huissen-Stad haar ‘‘huisarchitect’’ Leeuwenberg de opdracht tot het ontwerpen van een nieuwe kerk en pastorie.⁷⁷ De eerste bouwtekening uit november 1945 - maart 1946 toont wederom een ontwerp voor een monumentale georiënteerde kerk met een frontaal geplaatste klokkentoren voorzien van een aangebouwde cilindervormige traptoren. (afb. 36) De drie traveeën tellende basiliek is van een zeldzaam type en bestaat uit drie van zadeldaken voorziene beuken. De vierkante torenromp bestaat uit vier geledingen met een diepliggende hoofdportaal in een vlak basement, drie lagen met flauwe blinde spitsboogvormige vensters,

⁷² Archief SKKN, map St.-Bavo Angeren.

⁷³ De tweede noodkerk was opgetrokken in het zogenaamde betonsysteem Kemper, dat bestond uit uitneembare scharnierspanen en een dak van betonnen T-platen.

⁷⁴ Angeren 1949.

⁷⁵ Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode 1.731.21, map 2432-2434, Lokale regelingen Uitbreidingsplan 1957. Het renvooi op de uitbreidingskaarten voor zowel Angeren als Doornenburg geeft een indicatie voor het wederopbouwplan. Deze indicatie is niet op het plan voor Angeren terug te vinden. Mogelijk is dat Van Straaten ook het eerste wederopbouwplan heeft ontworpen.

⁷⁶ De reconstructie van de naoorlogse bouwgeschiedenis is gebaseerd op archiefstukken en bouwtekeningen van het Bureau Bouwzaken van het Bisdom Utrecht, archiefstukken van het Gelders Archief, bloknr. 0871, map 1068, en archiefstukken van de Historische Kring Huessen. Voor de lokale geschiedenis is gebruik gemaakt van: Smit/Zweers 2000; Van Hemmen 2004. Zie ook: Melchers 2008a, 10-15.

⁷⁷ Rijksarchief Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 182, Map: Overzicht van oorlogsschade aan kerken enz., Hst. I Kerken in eigendom van diocesane parochies. De geschatte oorlogsschade aan de kerk bedroeg fl. 450.000. In het overzicht van de oorlogsschade wordt eveneens een voor fl. 8.000 beschadigde noodkerk vermeld. Het betrof hier het in 1943 tot noodkerk ingerichte verenigingsgebouw van de Volksbond. Deze kerk zou tot 1950 als tijdelijk onderkomen dienen.

galmgaten en wijzerplaten. De toren wordt bekroond met een overhoeks ingesnoerde spits met een open monstervorm en een weerhaan. Aan de linkerkant van de toren ligt een ronde doopkapel met een dak bestaande uit vier schilden. Het hoge middenschip wordt verlicht door lage bovenlichten die door de zadeldakconstructie van de zijschepen vanaf de buitenzijde niet zichtbaar waren. De brede in hoogte verschillende zijschepen zijn voorzien van drie spitsboogvensters en worden gestut door getrapte steunberen. Ter hoogte van de laatste twee traveeën bevindt zich aan zowel de noord- als de zuidzijde een smalle tweede zijbeuk die als processiegang was bedoeld. Tegen deze korte zijbeuken met smalle vensters is aan de noordzijde een rechthoekige dwars op de kerkzaal staande Mariakapel en aan de zuidzijde een rechthoekige sacristie die evenwijdig aan de kerkzaal ligt, geprojecteerd. Beide bouwvolumen zijn gedekt met een zadeldak. De Mariakapel is hoger dan de sacristie.

De oostgevel bestaat uit een hoge koorapsis en twee zij-absiden van ongelijke hoogte en diepte. De koorapsis heeft een driedelig aanzicht bestaande uit een gesloten basement, een blinde arcade en een dwerggalerij onder langs het dak. Een hoger dan de schepen opgetrokken zadeldak met een kruis accentueert de viering. De kerk is toegankelijk via de hoofdingang, een verbindingsgang tussen de toren en de doopkapel, en de Mariakapel. In het torenportaal leiden drie ingangen tot de met kruisgewelven overdekte hoofd- en zijschepen. De schepen zijn gescheiden door een arcade rustend op drie zuilen. De kerkruimte is ingericht met een lengtegericht bankenplan. In het middenschip en de twee ter hoogte van de derde en vierde travee verbrede zijschepen staan zes bankenblokken. De axiaal opgestelde bankenblokken aan weerszijden van het traveelange priesterkoor bieden uitzicht op de zijaltaren. De smalle paden langs zijgevels van de zijschepen en met kruisgewelven overdekte zijbeuken maken een omgang door de kerk mogelijk. Elke travee van de zijgevels heeft drie blinde nissen. Bij de eerste twee traveeën staat tegen de middelste nis biechtstoelen geplaatst. Het traveediepe presbyterium is aan de westkant voorzien van twee communiebanken en een trap. Aan weerszijden de apsis bevinden zich twee smalle trappen. Het hoofdaltaar staat opgesteld op de grens tussen het presbyterium en de hoofdapsis. Langs de binnenwanden van de hoofd- en noordapsis is een blinde arcade met brede halfronde nissen opgetrokken. In de hoofdapsis is boven deze arcade een blinde galerij opgetrokken. De bovenste geleiding van zowel de hoofdapsis als de zijabsiden bestaat uit halfronde hoge vensters. De absiden zijn gedekt met kruisgewelven. De zijabsiden hebben halfronde vensteropeningen boven de arcade. De apsis aan de zuidzijde heeft een andere vormgeving. Hier staat het zijaltaar in de halfronde nis. De verbrede vierde travee aan de zuidzijde heeft een verdieping waarin het zangkoor met orgel is ondergebracht. Deze aan het priesterkoor grenzende zangzolder heeft een vlak plafond. Op de van gemêleerd pastelkleurig glas-in-lood-glas voorziene vensters in de lichtbeuk na zijn de vensteropeningen gevuld met gebrandschilderde glas-in-loodramen naar ontwerp van de kunstenaar Nijmeegse schilder-glazenier Joan Collette (1889-1958).

Een tweetal ongedateerde tekeningen van de zuid- en westgevel met toren betreft, gezien de uiteindelijke vormgeving van de kerk, waarschijnlijk een aanpassing van het voorgaande plan. De vormgeving van de toren en zijgevels is gewijzigd. De blinde vensters van de toren zijn gekoppeld, en de steunberen van de zijgevels en de Mariakapel zijn vervallen. De vlakke muren zijn voorzien van een rij spitsboogvormige vensters en een rondboogfries.

Het Ministerie van Wederopbouw besloot in 1947 dat er in Huissen-Stad voorlopig geen definitieve katholieke kerk kon worden gebouwd. Het bisdom weigerde echter een noodkerk te bouwen en besloot het ontwerp van Leeuwenberg te vereenvoudigen. Dit hield in dat kostbare, niet direct voor de liturgieviering noodzakelijke onderdelen, zoals torens, kapellen en conga's, voorlopig niet werden uitgevoerd. Ook de aan de zuidzijde van de kerk opgetrokken pastorie kreeg een versoberde vormgeving. Twee ongedateerde tekeningen, die waarschijnlijk uit de periode 1947-1948 stammen, laten een vereenvoudiging van het eerste plan zien. (afb. 37) Op basis van zes bouwtekeningen uit april 1948 is het mogelijk het oorspronkelijke in- en exterieur van de vroeg-naoorlogse kerk grotendeels te reconstrueren. Duidelijk is dat voorlopig is afgezien van de bouw van de toren. De tekeningen uit 1948 tonen wel een oostgevel met absiden, zoals die in 1945-1946 was ontworpen. (afb. 38) Van de definitieve uitvoering van de in augustus 1950 gewijde kerk zijn geen tekeningen gevonden. De wijziging van de gevels, zoals is te zien op de tekeningen uit 1948 bleef gehandhaafd. Leeuwenberg hield zich ook bezig met het kerkelijk meubilair. Behalve de altaren,

communiebanken, kerkbanken, biechtstoelen en wijwaterbakken, ontwierp hij enkele heiligenbeelden met consoles.⁷⁸

stedenbouwkundige ligging

Het nieuwe, eveneens georiënteerde kerkgebouw verrees op dezelfde plaats als de oude kerk, op de hoek van de Langekerkstraat en de Vicariestraat. De driehoekige ruimte voor het kerkgebouw diende als kerkplein. Ten zuiden van de kerk bouwde men een pastorie. Hierachter bevond zich de ommuurde begraafplaats van de hervormde kerk. Het aan de kerk verbonden jeugdhuis met kapel uit 1933-1934 werd niet meer herbouwd. Schuin aan de overzijde van de Langekerkstraat werd een lagere school opgetrokken. Het naast de kerk gelegen St.-Elizabethklooster, dat in 1935 door Leeuwenberg was ontworpen, raakte tijdens de bombardementen nauwelijks beschadigd en completeerde het kerkelijke complex.

latere wijzigingen

Zonder rijkssubsidie werd de kerk in 1961 uitgebreid met een nieuwe door Leeuwenberg ontworpen toren en een grote conga. (afb. 39) De toren die nu een stedelijke allure heeft gekregen, en de latere herbouw van de portalen, de doopkapel en de afbouw van de oostgevel werden in 1963 in het kader van de Oorlogsschaderegeling Kerken alsnog vergoed door het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. De nieuwe hoofdingang geeft toegang tot een hoog oplopend portaal. Aan de oostzijde van de toren bevindt zich een hoge opengewerkte spitsboogvormige glaspui met helder glas boven drie houten deuren met cassettes. De aanbouw aan weerszijden van de toren voert naar het middenschip en de zijbeuken, die als Mariakapel en kapel voor de Huissense Umdracht worden gebruikt. In 1965 voorzag de gemeente Huissen de toren van een carillon.

Vanaf 1968 gebruikte men de ruimte onder het zangkoor als dagkapel. In deze periode koos men ook voor een verlenging van het priesterkoor. Het verminderde aantal kerkgangers leidde in eind jaren tachtig van de vorige eeuw tot de beslissing om de verbrede zijbeuken aan weerszijden van het priesterkoor dicht te metselen. De doopkapel en de vrije ruimte in de noordbeuk dient momenteel als opbaar ruimte.

kerkarchitectuur

De katholieke basilicale kerk te Huissen-Stad is opgetrokken uit rood-geel genuanceerde, vol en zat gevoegde bakstenen die in wild verband zijn gemetseld. (afb. 40) De drie beuken waren afgesloten door zadeldaken met rode en gesmoorde verbeterde Romaanse pannen. De westgevel bestond uit een aaneengesloten front van de topgevel van het schip met aan weerszijden de van tuitgevels voorziene zijbeuken. Tegen de gevel van de hoofdbeuk bevond zich een centraal geplaatst toegangsportaal. Hierboven was een hoge spitsvormige boog ingemetseld die later na de aanbouw van de toren als overgang tussen de toren en het schip zou dienen. De uitgemetselde contouren voor de aanhechting van de toren en de zijkapellen, de zgn. vertandingen, waren zichtbaar. Tegen de nok van de hoofdbeuk was een houten klokkenstoel bevestigd.

In de vlakke zijgevels zijn afwisselend van bakstenen lekdorpels voorziene geprofileerde vensteropeningen en blinde nissen die eindigen in een spitsboogvorm uitgespaard. Onder de daklijst bevinden zich uitgemetselde rondboogfriezen. Aan het buitenste dakschild van de zijbeuken zijn twee kleine van een luik voorziene steekappen aangebracht. De aan de buitenzijde eveneens met een rondboogfries gedecoreerde viering wordt verlicht door drie spitsboogvormige vensters in de zijgevels. De achtergevel bestond uit een vlakke wand met drie hoog geplaatste spitsboogvormige vensters gevuld met gebrandschilderde glas-in-loodramen met het thema eucharistie en een rondvenster in de nok.

kerkinterieur

De hoofdingang leidde direct naar het schip. (afb. 41) De scheiboog van het zes traveeën tellende schip steunt op gladde betonnen zuilen met een aan de hoeken afgeschuinde kussenvormige kapitelen. In de lichtbeuk bevinden zich zes spitsboogvormige tweelichtvensters, gescheiden door een

⁷⁸ De in de correspondentie genoemde ontwerptekeningen van het kerkmeubilair en de beelden zijn niet aangetroffen in de geraadpleegde archieven.

zuilvormig betonnen montant met een aan de hoeken afgeschuind kussenvormig kapiteel. De open dakstoel rust op betonnen sleutelstukken en is afgetimmerd met platen houtwolcement. Dit onbrandbare bouw materiaal wordt ook Mevriet- of Heraklithplaat genoemd, en werd vooral toegepast in de vroeg- naoorlogse systeembouw. De gevels van de tot de achterwand van het priesterkoor doorgetrokken zijbeuken hebben door pilasters gescheiden blinde nissen. Hierboven zijn spitsboogvormige vensters uitgespaard. In de vijfde nis van de zuidbeuk bevindt zich de toegang tot de sacristie. In de eerste twee nissen van beide zijbeuken zijn biechtstoelen geplaatst. De noordbeuk eindigt in een vlakke wand met twee blinde nissen waartegen het Maria-altaar staat opgesteld. In de laatste twee traveeën van de zuidbeuk is een verdieping voor de zangzolder aangebracht. Aan de zijde van het presbyterium rust de zangzolder op drie spitsboogvormige bogen gescheiden door een betonnen zuil. Aan de kant van de zijbeuk rust de zangzolder op twee bogen. Deze draagconstructie herhaalt zich ter hoogte van het van een plat dak voorziene zangzolder. De laatste twee traveeën van de drie beuken dienen als priesterkoor. Op het kerkbrede door een natuurstenen communiebank afgescheiden priesterkoor staat tegen de vlakke achterwand van de hoofdbeuk het hoofdaltaar op een drie treden tellend suppedaneum. Tegen de achterwand hangt een wandkleed dat reikt tot de drie vensters. Voor deze draperie is een kruisbeeld bevestigd. De middenbeuk is ingericht met twee axiaalgerichte bankenblokken met een middenpad; in beide zijschepen bevonden zich eveneens naar de zijaltaren gerichte banken. De vloer van de kerkzaal is in een ruitpatroon belegd met ongeglazuurde plavuizen.

13.7.2 Huissen-Stad: hervormde kerk (1951)⁷⁹

Tijdens de bombardementen van oktober 1944 raakte het kerkgebouw zwaar beschadigd. Hoewel de muren en de romp van de toren nog overeind stonden, werd tot nieuwbouw besloten. De voor de wederopbouw van Huissen verantwoordelijke stedenbouwkundige W.H. Verschoor projecteerde de nieuwe kerk op dezelfde locatie als de oude kerk. Het pleintje voor de protestantse kerk diende als beginpunt van de Langestraat. Deze winkelstraat mondde uit op het aan de dijk gelegen marktplein waar het raadhuis zou verrijzen.⁸⁰ Van 1946 tot 1951 kwam de gemeente bijeen in een Zwitsers noodkerkje aan de Walstraat. (afb. 42) De herbouw van de pastorie vond pas in 1948 plaats. Met financiële bijdragen van het rijk, de synode, gemeenteleden en diverse adopterende hervormde gemeenten kon in 1951 het nieuwe kerkgebouw met consistoriekamer naar ontwerp van de Friese architect G. Feenstra (1890-1985) in gebruik worden genomen.

Feenstra was na zijn opleiding aan de ambachtsschool in Leeuwarden werkzaam bij verschillende architecten, waaronder K.J. Muller (1857-1942) en L. van Zoelen Hzn.⁸¹ In deze periode werkte hij aan de stedenbouwkundige opzet van de tuindorpen 't Lansink (1910-1924) in Hengelo en Kolkakker (1919-1920) in Ede. In 1920 publiceerde hij het boek Tuinstiteden en volkshuisvesting in Nederland en het buitenland.⁸² Na de Eerste Wereldoorlog was Feenstra in dienst van de gemeente Arnhem waar hij zich onder meer bezighield met de uitbreidingsplannen van de gemeente. In de periode 1920-1960 werkte de inmiddels in Arnhem woonachtige Feenstra als zelfstandig architect. Rond 1924 doceerde hij bouwkunde aan de Arnhemse Kunstnijverheidsschool Kunstoefening. Daarnaast was hij secretaris van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en van 1924 tot 1966 lid van de Gelderse Schoonheidscommissie. Feenstra maakte deel uit van een groep adviseurs inzake kerkbouw en kerkrestauraties van de Commissie voor gemeentelieven die in 1927 door de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme was ingesteld.⁸³ Bijzonder is ook zijn

⁷⁹ Van de hervormde kerk in Huissen is een deel van het archief uit de periode 1940-1955 zoekgeraakt. Er resteren slechts bouwtekeningen van het exterieur, hetgeen zowel de reconstructie van de bouwgeschiedenis als het interieur bemoeilijkt. Voor de beschrijving van de geschiedenis van Nederlandse hervormde gemeente te Huissen is gebruik gemaakt van <http://www.pknhuissen.nl/wordpress/geschiedenis>. De reconstructie van het naoorlogse kerkgebouw is onder meer gebaseerd op zes resterende bouwtekeningen van G. Feenstra in het Gelders Archief en de archiefstukken van de hervormde gemeente te Huissen, de Historische Kring Huessen, het Gelders Archief, bloknummer 0528; Van D.[ongen]/Feenstra, 1951, 321-324; Van den Broek 1953-1954, 710. Zie ook: Melchers 2008c, 10-15.

⁸⁰ W.H. Verschoor, Toelichting op het wederopbouwplan Huissen-Stad, 1950, Archief gemeente Lingewaard, classificatiecode I.731.21, map 324, Basisplan voor de wederopbouw 1946-1955, 1950.

⁸¹ Vredenberg 2006, 5-8.

⁸² Feenstra 1920.

⁸³ Miedema 1939, 38-39. Andere architecten die zitting hadden in deze groep waren J. Gratama, G.W. van Heukelom, H. van der Kloot Meyburg, en M.C.A. Meischke.

lidmaatschap van de spirituele Woodbrookergemeenschap in Barchem, waar hij vriendschap sloot met de eveneens uit Friesland afkomstige religieus-socialist W. Banning. Begin jaren dertig associeerde hij zich met zijn buurman, architect H.B. van Broekhuizen (1889-1948).

Als een van de weinige van huis uit protestantse architecten werkte Feenstra in de trant van de Delftse School en was hij redactielid van het Katholiek Bouwblad. Al in 1931 verwoordde hij zijn visie op de Delftse School-architectuur: ‘Deze kunst is niet in de eerste plaats zakelijk, doch daarom niet ondoelmatig. Het is in feite de zakelijkheid gesteld onder een religieus licht.’⁸⁴ Tijdens zijn werkzame leven ontwierp Feenstra meer dan duizend gebouwen, zoals landhuizen, scholen, fabrieken en een dertigtal kerken. In de jaren twintig en dertig werkte hij in de trant van de zogenaamde Haagse School. De samen met Van Broekhuizen ontworpen vrijzinnig hervormde kerk (1926) in Arnhem is geheel opgenomen in de straatwand van de Parklaan. Het gebouw heeft een rechthoekige façade voorzien van siermetselwerk en decoratieve raampartijen. Hierna volgden kerkontwerpen - waaronder de Vrije Katholieke kerk (1941) in Arnhem - die zich kenmerken door een sobere, historiserende vormtaal. Na de oorlog ontwierp Feenstra kerken in een typisch verstrakte Delftse School-vocabulaire. Typierend is de hervormde Opstandingskerk (1950 - gesloopt in 2000) met pastorie in Nijmegen. Feenstra voorzag deze hoog oprijzende zaalkerk van een door rechthoekige betonnen staanders gescheiden zijbeuk. Op het liturgisch centrum stond een grote avondmaalstafel centraal; zowel kansel als doopvont bevonden zich aan weerszijden hiervan. Voor deze kerk ontwierp Feenstra het gehele liturgische meubilair, waardoor er een evenwichtige verhouding tussen architectuur en inrichting ontstond. Na de Tweede Wereldoorlog was Feenstra intensief betrokken bij de wederopbouw van Arnhem. In deze periode nam hij verschillende kerkelijke restauratieprojecten aan.

Feenstra's eerste, en niet bewaard gebleven ontwerp voor de Huissense kerk moest op verzoek van het kerkbestuur en de stedenbouwkundigen dermate veel wijzigingen ondergaan dat Feenstra besloot een nieuw gebouw te tekenen.⁸⁵ (afb. 43) De enige resterende tekeningen zien er gehavend uit en zijn ongedateerd. Ditmaal viel het ontwerp in goede aarde. De kerk werd op dezelfde plaats als de oude kerk herbouwd, maar was iets groter van formaat. De kerk die Feenstra in 1954 ontwierp voor de hervormde gemeente in Kraggenburg vertoont een opvallende gelijkenis met die van Huissen. De kerk in Huissen kon in 1951 in gebruik worden genomen.

stedenbouwkundige ligging

Het kerkgebouw en de pastorie bevinden zich ver van de rooilijn aan de achterzijde van een rechthoekig perceel aan de Langestraat. (afb. 44) Het kerkelijk erf kreeg oorspronkelijk een U-vormige bebouwing en werd aan de linkerzijde begrensd door de schoolmeesterswoning; aan de rechterzijde stond een smalle pastorie. Hierdoor ontstond een kerkpleintje, dat door een laag muurtje werd begrensd. Op de situatieschets is aan de achterzijde een gelijkvormig aanbouw als consistoriekamer geprojecteerd. De hervormde Julianaschool bevond zich aan de achterzijde van de kerk, terzijde van het kerkhof. Zowel de school als de schoolmeesterswoning zijn later afgebroken.

latere wijzigingen

Als een van de eerste gemeenten in Nederland zijn de Huissense hervormden en een tiental gereformeerde gezinnen die voorheen op Arnhem aangewezen waren in 1982 samengegaan als SOW-gemeente. De nieuwe gemeente kerkte in de oude hervormde kerk. In 2004 is deze gemeente opgegaan in de PKN.

In 1995 vond een restauratie, herinrichting en uitbreiding van het kerkgebouw plaats. Het vervangen van de lengtegerichte banken voor een centraliserende opstelling met stoelen bracht het aantal zitplaatsen op 450. De keuze voor stoelen en mobiel liturgisch meubilair maakt het mogelijk de kerkzaal voor diverse doeleinden te gebruiken. Op de plaats van het oude kerkhofje achter de kerk bevindt zich nu een lage aanbouw waarin een nieuwe hoofdingang en crèche zijn ondergebracht. De oude hoofdingang wordt alleen gebruikt voor grote plechtigheden, zoals rouw- en trouwdiensten.

⁸⁴ Feenstra 1931, 42.

⁸⁵ Van D.[ongen]/Feenstra 1951, 324.

receptie

Als een van de weinige niet-katholieke kerken werd het ontwerp voor de hervormde kerk in Huissen toegelicht in het Katholiek Bouwblad van 1951.⁸⁶ Redacteur Jan van Dongen zegt hierover: ‘‘Dit kerkje spreekt onmiddellijk aan als een gebouw bestemd voor de Protestantse eredienst. Het bezit iets eigens en iets uit de tijd van de grote Nederlandse protestantse kerkenbouwers. Het is klassiek en toch van onze tijd, voornaam en klassiek.’’⁸⁷ In 1953 besprak de Delftse hoogleraar bouwkunde J.H. van den Broek de hervormde kerk in Huissen in het themanummer Kerk en Kunst van het tijdschrift Wending als voorbeeld van een centraalkerk. ‘‘Deze komen niet zoveel voor, dat daaruit een sterke voorliefde voor deze historische bouwvorm zou spreken. Toch is dat wel het geval (ofschoon zonder hinderlijk te worden) met de kerk te Huissen van Feenstra. De sfeer van deze plaats heeft ongetwijfeld de voorkeur voor deze historiserende vorm bepaald (...).’’⁸⁸

kerkarchitectuur

Het oorspronkelijke in 1951 gerealiseerde kerkgebouw van de Nederlandse Hervormde gemeente te Huissen bestaat uit een hoogopgaande vierkante centraalbouw. (afb. 45) De muren zijn opgetrokken in grote rode handvormstenen, gemetseld in kruisverband. De zaalkerk heeft een smal uitstekend basement met een kunstzandstenen profiel en een hoogopgaand met verbeterde Hollandse donkerblauwe pannen gedekt schilddak. Het dak eindigt in een centrale achthoekige dakruiter met vijfkantige zuiltjes, die rust op een achtkantig basement. De bekroning bestaat uit een bolvormige torenhelm waarop een torenkruis en weerhaan zijn bevestigd.⁸⁹

Een evenwijdig aan de voorgevel geplaatst rechthoekig ingangsportaal met driedelig schilddak reikt tot aan de dakgoot van de kerkzaal. De via twee treden toegankelijke hoofdingang met een diepgelegen dubbele cassettedeur wordt omlijst door brede uit kunstzandstenen platen bestaande dagkanten en kunstzandstenen fronton. Het gegoten fronton draagt de tekst ‘‘oikumene’’ en een schematische weergave van een bootje met een kruisvormige mast op twee golven met aan weerszijden twee duiven. Boven de hoofdingang bevindt zich een rondvenster. De zijkanten van het voorportaal zijn voorzien van ronde vensters met pastelkleurig in lood gevat kathedraalglas. Zowel het voorportaal als de kerkzaal hebben geprofileerde kunstzandstenen daklijsten.

In de zijgevels zijn drie met profielstenen afgezette rondboogvensters uitgespaard. De vensteropeningen zijn gevuld met pastelkleurige glas-in-loodramen en voorzien van bakstenen lekdorpels. Aan de achterzijde bevindt zich een lage rechthoekige, met één hoek tegen de kerkzaal aangebouwde consistoriekamer. Dit eveneens door een kunstzandstenen daklijst geaccentueerde bouwvolume is gedekt met schilddak. De met de kerkzaal verbonden consistoriekamer heeft een aparte ingang aan de zuidwestzijde.

kerkinterieur

Het voorportaal van de kerk leidt zowel naar de kerkzaal als naar twee zijruimten en was gedekt met een tongewelf bestaande uit stuc op steengaas. (afb. 46) Op de eerste verdieping van het voorportaal bevindt zich een orgelgalerij, die zich aan de zijde van de kerkzaal opent in een segmentboog. Het licht vooruitstekende orgel rust op de orgelgalerij, afgeschermd door een dichte houten balustrade met panelen. De kerkzaal eindigde met een vlak cassettenplafond, geheel bestaande uit stuc op steengaas en is betegeld met kleine, rode ongeglazuurde plavuizen. De wit gepleisterde kerkzaal was ingericht met een gesloten, licht gebogen lengtegericht bankenblok en geeft ruimte aan driehonderd personen. Het rondvenster in de voorgevel heeft een glas-in-looddecoratie met het thema *ichtus*, ontworpen door een onbekende kunstenaar.

Het liturgisch centrum bestaat uit een met natuursteen betegeld licht gebogen podium, dat zich uitstrekt over de gehele breedte van de kerk. (afb. 47) Het liturgisch centrum is via twee treden aan twee zijden te bereiken. De door een zeskantige klankbord overhuifde kansel met cassettemotief is tegenover de hoofdingang geplaatst. Recht voor de kansel staat een permanent opgestelde avondmaalstafel. Het doopvont aan de rechterzijde van de kansel rust op de rand van het liturgisch

⁸⁶ Van D.[ongen]/Feenstra 1951, 321-324.

⁸⁷ Van D.[ongen]/Feenstra 1951, 321.

⁸⁸ Van den Broek 1953-1954, 710.

⁸⁹ Op de bouwtekening is slechts een torennaald met weerhaan getekend.

centrum. Aan weerszijden van het liturgisch centrum bevinden zich de banken voor de kerkenraadsleden. De consistoriekamer is te bereiken via een deur aan de rechterzijde van de kansel. Het hooggeplaatste rondvenster in de achtergevel is gevuld met een abstract vormgegeven glas-inloodvenster met een alpha- en omegatekenen en de letters IHS.

13.7.3 Huissen-Zand: H.H. Martelaren van Gorcum (1953)⁹⁰

Na de oorlog vonden de teruggekeerde evacués troost tijdens de missen van pastoor van Wijk in het overeind gebleven veilinggebouw. Vanaf 1946 kwamen de parochianen bijeen in een tot noodkerk omgebouwde paardenstal die plaats bood aan ruim zevenhonderd gelovigen.⁹¹ (afb. 48) De architect G. Levels herschiep dit in onderdelen aangeleverde bouwwerk uit Doesburg tot een kerkzaal, die in de volksmond “de kleine kathedraal” werd genoemd. In tegenstelling tot de honderden barakken die na de oorlog als noodkerk fungeerden, had dit lage houten gebouw een basilicale opzet met een parabolische gordelboog en een driekantige overwelfde apsis. Deze in augustus 1945 ontworpen noodkerk was zelfs voorzien van getraceerde spitsboogramen, een vieringtorentje, en uitgebouwde biechtstoelen. De op de tekening aangegeven hoge open klokkenstoel is niet gerealiseerd. Het gebouw stond op het schoolplein aan de noordzijde van de ruïne van de kerk en diende tot 1962 als jeugdhuus.

ontwerp A.J.N. Boosten

Tot op heden was onbekend dat A.J.N. Boosten in november 1946 een serie schetsen voor de nieuwe kerk in Huissen-Zand tekende.⁹² In januari 1951 vond er correspondentie plaats tussen pastoor Van Wijk en de zoon van de inmiddels overleden Boosten, Th. Boosten.⁹³ Boosten jr. verbleef in de Verenigde Staten en stelde voor dat een van de werknemers van zijn bureau de uitwerking van de plannen op zich zou nemen. Aangezien er geen nadere informatie over het contact tussen Boosten en Van Wijk bewaard is gebleven, is het onduidelijk waarom de opdracht geen vervolg heeft gekregen.

Het vijftal tekeningen dat Boosten in november 1946 maakte, toont het ontwerp van een zuid-oostelijk georiënteerde kruisbasiliek met een vierkante toren met een torenspits. (afb. 49-50) Net onder de daklijst is aan vier zijden een halfronde galmgat uitgespaard. De torenromp heeft aan de westzijde een klein roosvenster geflankeerd door twee lage ronde torens met een geknikte kegelvormige spits. Beide torens worden gestut door schuin geplaatste steunberen en hebben een smal rondboogvenster dat van de grond tot de dakgoot reikt. De boogvormige met archivolten omgeven dubbele deur van de hoofdingang is bereikbaar via een rechthoekig bordes. Het schip telt vier traveeën en is gedekt met een geknikt zadeldak. De zijgevels van het schip hebben getoogde van lekdorpels voorziene vensters die zijn gescheiden door lage steunberen. Aan de westzijde bevindt zich in beide transeptarmen een zij-ingang met een inwendig portaal.

Het priesterkoor heeft een hoog zadeldak en wordt aan de oostzijde beëindigd door een halfronde koorsluiting van gelijke hoogte. De voet van de apsis bestaat uit een lage met een lessenaarsdak gedekte omgang die aan drie zijden wordt verlicht door drie gekoppelde getoogde vensters. De bovenzijde van de apsis heeft vier halfronde vensters en wordt gestut door vier rechte steunberen die gedeeltelijk de omgang doorsnijden. Onder de dakvoet is tussen de contreforten een rand met kleine halfronde lichtopeningen aangebracht. De noordelijke apsis is voorzien van een laag kegelvormig dak en wordt verlicht door een driepasvenster. De zuidelijke apsis is opgenomen in een tussenruimte die voert naar de rechthoekige dwars op de oostgevel staande sacristie. De met een zadeldak gedekte lage zijarmen hebben aan de kopse kanten grote roosvensters. De westzijde van het transept heeft evenals de zijgevels in iedere arm een halfronde venster. Boven de absiden bevindt zich aan de noordzijde een driepasvenster, en aan de zuidzijde een rondvenster.

⁹⁰ Voor de beschrijving van de geschiedenis van de H.H. Martelaren van Gorcumkerk te Huissen is gebruik gemaakt van: Kolks 1983, 107-110; Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum te Huissen; Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht; Archief Historische Kring Huessen.

⁹¹ Zie: Smit/Zweers, 1997, 43. Hoewel hier wordt gesproken over een uit Doesburg afkomstige noodkerk staat op de bouwtekening van de noodkerk vermeld dat het hier het ombouwen van een houten paardenstal betreft.

⁹² Deze bouwtekeningen zijn dan ook niet opgenomen in het meest recent opgestelde oeuvre-overzicht van A.J.N. Boosten. Zie: Schiphorst 2006.

⁹³ Brief Th. Boosten aan pastoor A.A. van Wijk, 25 januari 1951, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum te Huissen. Overige correspondentie tussen Th. Boosten en A.A. van Wijk is niet in de diverse archieven aangetroffen. Mogelijk dat er nog bouwtekeningen en brieven bewaard zijn gebleven in het archief van Boosten in het Vitruvianum te Heerlen.

De noordelijke toren is als doopkapel bedoeld en kan alleen van binnenuit worden betreden. De toren aan de zuidzijde dient als devotiekapel en is zowel van de buiten- als binnenzijde toegankelijk. De lange overwelfde kerkzaal toont een smal middenschip met twee bankenblokken tussen de scheibogen. De banken staan gedeeltelijk in de vieringtravee. Inwendige steunberen verdelen de gevelzijden van de zijbeuken in drie met een vlak plafond afgedekte nissen met in totaal vier biechtstoelen. De vierde travee wordt aan de gevelzijde benut als zij-ingang. Aan de binnenzijde van de zijbeuken voert een smalle overwelfde processiegang via het transept naar een lage, waarschijnlijk overwelfde kooromgang. De transeptarmen zijn beide gevuld met twee op het priesterkoorgerichte bankenblokken. Het is onduidelijk hoe de brede overspanning van de dwarsbeuk zou worden afgedekt. Het verhoogde priesterkoor reikt tot halverwege de vieringtravee. Op de overgang van viering naar apsis staat een verhoogd hoofdaltaar centraal opgesteld. Aan de voorzijde van het presbyterium zijn twee communiebanken geplaatst. De achterwand van de apsis bestaat uit een blinde muur die vanaf de zijwanden wordt verlicht door twee hoge ramen. De absiden worden gebruikt als ruimte voor de zijaltaren.

ontwerp H.W.Valk

Uiteindelijk tekende de architect H.W. Valk (1886-1973) in samenwerking met zijn zoon G.H.F. Valk (1922) in oktober 1951 een zestal ontwerpen voor een basilicale kerk die in 1953 - op enkele wijzigingen van de toren na - is gerealiseerd. De katholieke Valk sr. deed zijn eerste bouwkundige ervaring op bij W. te Riele.⁹⁴ Na zijn opleiding aan de Ambachtsschool in Nijmegen werkte hij als tekenaar-opzichter bij het architectenbureau van Jos. Cuypers en J. Stuyt in Amsterdam. In 1918 vestigde Valk zich als zelfstandig architect in 's Hertogenbosch en in 1923 werd hij lid van het St.-Bernulphusgilde. Valk was een geliefde architect van woonhuizen en villa's, maar verwierf vooral bekendheid met het ontwerpen van kerken, kloosters en pastorieën. In Valks eerste kerken, de St.-Aloysius (1924) te Utrecht en de St.-Johannes-de Doper (1925) te Waalwijk is de invloed van de neo-byzantijnse kerkbouwstijl van Jos Cuypers en Stuyt terug te vinden. Valk toonde ook belangstelling voor de expressionistische baksteenarchitectuur van de Amsterdamse School. Vanaf het einde van de jaren twintig veranderde zijn kijk op de ideale liturgische viering. Van het polygonale grondmodel als huisvesting van de volkskerk stapte hij over naar het christocentrische kerkmodel, dat door de Liturgische Beweging werd gepropageerd.

Valk bouwde een groot aantal dorpskerken met forse torens en zware muren in een neogotisch-expressionistische mengstijl. Deze overwelfde kruisbasilieken worden gekenmerkt door een breed schip en smalle zijbeuken. In de brede transepten staan de banken naar het priesterkoor gericht. Evenals Kropholler en Granpré Molière hechtte Valk waarde aan het toepassen van streekeigen materialen en bouwstijlen. In 1934 schreef Valk een ideologisch getinte beschouwing met de titel Gedachten over kerkelijke bouwkunst. Hierin besteedt hij aandacht aan de "christocentrische kerk" en de "germaans-christelijke kerkruimte".⁹⁵ Zijn beslissing in de jaren dertig om lid te worden van het Zwart Front, het latere Nationaal Front, alsmede zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer kwamen Valk duur te staan. Na de oorlog werd hij uitgesloten van overheidsopdrachten en prijsvragen. Pas vanaf 1950 mocht hij zijn werkzaamheden volledig hervatten. In totaal bouwde Valk een vijftigtal kerken.

Valks bouwtekeningen voor Huissen-Zand ontvingen niet direct het *nihil obstat*. (afb. 51-52) In november 1951 adviseerde de bisschoppelijk bouwinspecteur ir. J. Starmans de smalle buitenste zijpaden te laten vervallen.⁹⁶ Hierdoor konden de paden tussen de banken in het schip en de zijbeuken worden verbreed. Dit zou het betreden van de banken en het houden van processies vergemakkelijken. Ook diende Valk het aantal zitplaatsen te verminderen. De rijksbijdrage voor de herbouw zou immers alleen gelden op basis van het oorspronkelijke aantal zitplaatsen.

In hetzelfde rapport refereerde Starmans aan de bepalingen van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting waarin wordt gesteld dat ook een onderbouw van een kerktoren

⁹⁴ Voor deze biografische gegevens is gebruik gemaakt van: Pouls 2002, 353-357; Van der Vaart 2007; inventaris van het Architectenbureau Valk in 's-Hertogenbosch en Rosmalen, 1913-1973, Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁹⁵ Valk 1934.

⁹⁶ Advies op de voorlopige bouwplannen inzake de herbouw van de R.K. Kerk te Huissen 't Zand opgesteld door de bisschoppelijke bouwinspecteur van het aartsbidom, J. Starmans, 28 november 1951, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen.

niet zal worden goedgekeurd. Aangezien de kerk te Huissen-Zand om financiële redenen op de bestaande heifundering moest worden herbouwd en de toren als hoofdingang en koorzolder bestemd was, wilde de minister voor een onderbouw een uitzondering maken. Voor een nieuwe tekening van een vereenvoudigde toren met twee geledingen en een dwars gericht zadeldak uit maart-april 1952 bleek geen interesse te bestaan. (afb. 53) Van de definitieve toren is geen ontwerp bewaard gebleven. In 1952 gaf Starmans goedkeuring aan het ontwerp met een bouwsom van fl. 205.000. In oktober 1953 vond de wijding van de nieuwe kerk plaats.⁹⁷ De kerk was aanvankelijk een kaal stenen gebouw, dat pas vanaf 1956 met glas-in-loodramen werd verfraaid. De parochie kreeg verschillende kunst- en liturgische voorwerpen van andere parochies. De handvormbakstenen waren geleverd door de firma Jurgens, een steenfabrikant te Bommel.⁹⁸

stedenbouwkundige ligging

Het kerkelijk perceel van de H.H. Martelaren van Gorcum is gelegen aan de 1^e Zandsestraat (nu Pastoor van Wijkstraat), aan de zuidwestzijde van de naoorlogse dorpskern. Opvallend op het bebouwingsplan uit 1950 is dat de parochie aan de achterzijde meer grond krijgt toegewezen. Dit is waarschijnlijk het gevolg van een kleine ruilverkaveling. Zowel aan de noordoostzijde en achter de kerk, maar ook op twee andere locaties elders in de kern zijn scholen geprojecteerd.

latere wijzigingen

In 1982 werd de verbindingsgang tussen kerk en pastorie verbreed in verband met de bouw van een opbaar ruimte. Het besluit het priesterkoor te verlengen viel pas in 1986. Hierdoor moesten de bankenblokken in het schip worden ingekort; de resterende banken staan op het koor gericht. Het inwendige metselwerk van het kerkgebouw heeft te leiden gehad van vele lekkages.

kerkarchitectuur

De H.H. Martelaren van Gorcum te Huissen bestaat uit een zuid-oostelijk georiënteerde basilica. (afb. 54) Voor de muren van het met rode vlakke mulden pannen gedekte gebouw koos Valk voor een combinatie van dik formaat handgevormde rode bakstenen en vormbakstenen die hij in een onregelmatig verband liet metselen. De kerk is gedecoreerd met natuurstenen speklagen en willekeurig ingemetselde blokken natuursteen. Een frontale rechthoekige grotendeels ingekapselde toren eindigt in een vierkante overhoeks ingesnoerde torenspits met een torenhaan.⁹⁹ De uit drie delen bestaande torenromp is tot aan driekwart van de tweede geleding verbreed met twee smalle van een lessenaarsdak voorziene bouwvolumes. Hierdoor komen de breedten van de toren en het schip overeen. De uitbouw van de torenromp is aan weerszijden voorzien van twee spitsboogvormig vensters met gemetseld maaswerk. De zijbeuken hebben een geknikt lessenaarsdak en zijn langs de toren doorgetrokken. Een met rode vlakke muldenpannen gedekte luifel accentueert het hoofdportaal en de zij-ingangen. De hoofdingang bestaat uit een dubbele middendeur in een hoge ondiepe spitsboogvormige nis die tot de tweede geleding reikt. In deze nis zijn twee lagen met drie smalle gekoppelde rondboogvensters met een geprofileerde tratering uitgespaard. Aan weerszijden van de toren geven twee zij-ingangen toegang tot de zijbeuken. Twee blinde nissen met terugliggende visgraatinvulling accentueren het middendeel van de torenromp. De gelijkvormige open vensters met gemetselde montants en balustraden in de derde geleding dienen als galmgaten. Aan de achterzijde van de toren zijn tijdens de bouw nog drie ronde vensters aangebracht.¹⁰⁰

Het met een geknikt zadeldak gedekte schip telt zes traveeën en wordt gestut door met lood beklede getrapte lichtbogen. Zowel de lichtbeuk als de door getrapte en met ezelsruggen beëindigde steunberen van de zijbeuken hebben driedelige getraceerde spitsboogvormige vensters. De vensteropeningen hebben aan de onderzijde een bakstenen lekdorpel en zijn gevuld met gemêleerd pastelkleurig glas-in-lood gevat in een ijzeren vensterharnas. Tegen de eerste en de laatste travee van

⁹⁷ De nieuwe schoolgebouwen werden ontworpen door de architect G.M. Leeuwenberg.

⁹⁸ Over een eventuele donatie door de firma Jurgens zijn geen gegevens in het archief aangetroffen.

⁹⁹ In het ontwerp was geen rekening gehouden met een torenhaan. Zie: Staat van verrekening van meer en minderwerk aan herbouw der R.K. Kerk v.d. H. Martelaren van Gorcum te Huissen'', 20 november 1954, archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen.

¹⁰⁰ Staat van verrekening van meer en minderwerk aan herbouw der R.K. Kerk v.d. H. Martelaren van Gorcum te Huissen, 20 november 1954, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen.

de noord-oostgevel en de laatste travee van de zuid-westzijde bevinden zich lage smalle met een lessenaarsdak gedekte bouwvolumen. De eerste travee aan de zuid-westzijde geeft toegang tot een smalle gang die naar de pastorie leidt.

Zowel de toren als het schip en de zijbeuken zijn gedecoreerd met diverse soorten profiellijsten. Aan de zuid-oostzijde van het schip is een smal klokkenmuurtje met kruisvorm opgetrokken. De viering bestaat uit een rechthoekige uitbouw met een geknikt zadeldak, die eindigt in een vijfzijdige hoofdapsis.¹⁰¹ Een ijzeren kruis markeert de overgang van het priesterkoor naar de apsis. Deze apsis heeft een tweedelige geleding gevormd door een achterwand met drie ronde vensters en een vijftal hoger gelegen gekoppelde spitsboogvormige vensters. De noord-oostelijke abside bestaat uit afgeschuinde beëindiging van de zijbeuk met een schilddak en eindschild en heeft eenzelfde geleding als de hoofdapsis. De abside aan de zuid-westgevel is inwendig gelijkvormig aan de abside van de noord-oostzijde, maar wordt aan de zuid-westzijde geflankeerd door een schoorsteen en een rechthoekige uitbouw met een geknikt zadeldak die diende als sacristie.

kerkinterieur

De begane grond van de toren bestaat uit een ondiep hoofdportaal voorzien van een troggewelf en een nartex met een vlak gemetseld plafond onder de zangzolder. (afb. 55) In de smalle uitbouw aan weerszijden van de toren bevinden zich twee zijportalen. Het hoofdportaal geeft via drie deuren toegang tot de kerkzaal zodat in totaal vijf deuren naar de kerkruimte leiden. Een torenbrede gedrukte rondboog vormt de overgang van de nartex naar het schip. Aan weerszijden van deze boog voeren twee gedrukte spitsbogen met bovengelegen open ossenogen de bezoekers van de zij-ingangen via de nartex naar het schip. Boven de centrale spitsboogvormige opening bevindt zich een torenbreed balkon van de zangzolder met een gemetselde balustrade. Het balkon rust op een rand van uitgemetselde kraagstenen onderling verbonden door spitsboogvormen, waarboven een uitgetande sierlijst en gemetselde consoles afgewerkt met profielstenen is aangebracht.¹⁰² Een spitsboogvormige opening dient als omlijsting van de zangzolder die wordt verlicht door een hoog gedrukt spitsboogvenster bezet met gemêleerd pastelkleurig kathedraalglas gevat in loodstrips. De hoge overwelfde zangzolder reikt tot de bovenzijde van de eerste geleding van de toren.

Ter hoogte van de toren geeft de noordoostbeuk ruimte aan een via een spitsboogvormige opening toegankelijke ondiepe doopkapel.¹⁰³ Boven de doopkapel bevindt zich een van een spitsboogvorm voorziene verdieping. Het doopvont staat op een natuurstenen verhoging. De kapel wordt verlicht door een met glas in lood bezet gebrandschilderd rondvenster. Dit ongedateerde en ongesigneerde raam heeft een afbeelding van een vlammen H. Hart met doorntakken. Aan de rechterzijde van de doopkapel is een devotiekapel voorzien. Aan het noordwestelijke uiteinde van de zuidwestbeuk leidt een vanuit de kerkzaal zichtbare gemetselde rechte steektrap met een kwart naar de zangzolder. Hiernaast bevindt zich een Mariakapel met een rijk gedecoreerd Maria-altaar. Een nabijgelegen spitsboogvormige doorgang in de zuidgevel leidt naar de pastorie.

Drie spitsboogvormige scheibogen op kruisvormige gemetselde zuilen met zandstenen aanzetstukken en profielstenen als kapitelen scheiden het schip van de zijbeuken.¹⁰⁴ In het spaarveld van de scheibogen zijn aan weerszijden van de zuilen ossenogen uitgespaard. Boven de scheiboog bevindt zich een lage lichtbeuk met per travee twee spitsboogvormige vensters bezet met gemêleerd pastelkleurig kathedraalglas gevat in lood. De venstertraceringen van de lichtbeuk en het schip wisselen per travee. Het schip is overwelfd met een in rode holle baksteen uitgevoerd geknikt dak, dat

¹⁰¹ De plattegrond toont een driezijdige apsis, terwijl de tekeningen van de noord-oostgevel en de zuid-oostgevel een vijfzijdig apsis aangeven.

¹⁰² Bestek en voorwaarden uit 1952, map H.H. Martelaren van Gorcum te Huissen, Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht. Hierin wordt verwezen naar een balustrade met houten hoofd- en tussenbalusters.

¹⁰³ Staat van verrekening van meer en minderwerk aan herbouw der R.K. Kerk v.d. H. Martelaren van Gorcum te Huissen, 20 november 1954, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen. Op het ontwerp van de noord-westgevel is de doopkapel enkel voorzien van een centraal geplaatst segmentvenster. In de staat van verrekening van meer- en minderwerk staat een devotiekapel naast de doopkapel vermeld.

¹⁰⁴ Staat van verrekening van meer en minderwerk aan herbouw der R.K. Kerk v.d. H. Martelaren van Gorcum te Huissen, 20 november 1954, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen. Oorspronkelijk was het de bedoeling om de kapitelen van de scheibogen uit te voeren in betonblokken.

rust op uitgemetselde driehoekige aanzetstukken.¹⁰⁵ Hiervoor werden op de begane grond elementen gemetseld die bestaan uit regels van twee verschillende dikten baksteen, die later ter plekke werden aangebracht. Onder de bogen van de schipmuren bevinden zich betonnen koppelbalken die aan het zicht worden onttrokken door in klinkers opgetrokken pijlers, bogen, balkopleggingen en contraforten. De zijbeuken hebben een schuine bakstenen overwelling. In de geprofileerde boogvormige inwendige steunberen in de zijbeuken zijn zeer smalle spitsboogvormige openingen uitgespaard die als omgang dienen. Waar het plafond het metselwerk raakt, zijn koppen uitgemetseld. In de eerste en laatste travee van de noordoostbeuk en de laatste travee van de zuidwestbeuk bevinden zich ondiepe uitgebouwde ruimten voor dubbele met spitsboogvormen omrande biechtstoelen. De vloeren van het schip, de zijbeuken en de omgang zijn belegd met Solnhofertegels.

De kerkruimte had een lengtegericht bankenplan met in totaal van 934 zitplaatsen. Naast de vier blokken in het schip en de zijbeuken, stonden vóór de zijaltaren twee kleinere blokken voor elk vijftientig personen opgesteld. Een spitsboogvormige triomfboog met een ronde nis accentueerde de overgang van het schip naar het verhoogde priesterkoor. (afb. 56) De vijfkantige hoofdapsis met bakstenen overwelling eindigt in drie rondbogen met elk een rond glas-in-loodvenster.¹⁰⁶ Dubbele schuin geplaatste rondbogen vormen de scheiding tussen het priesterkoor en de zijaltaren. Op de overgang van het via drie treden bereikbare priesterkoor en de apsis staat het hoofdaltaar op een suppedaneum van drie treden. Aan de westzijde van het met Solnhofer betegelde priesterkoor bevinden zich twee communiebanken van travertijn met smeedwerk afkomstig uit het Utrechtse atelier van de gebroeders Brom. Dit atelier leverde ook de overige smeedijzeren onderdelen van diverse interieurstukken. De ambo bestond uit een voet van travertijn en een bronzen balustrade was bevestigd tegen een zuil aan de noordzijde van de gordelboog.¹⁰⁷

Een tweede gordelboog markeert de overgang van de viering naar de apsis. Aan weerszijden van de vijfkantige apsis gaven twee spitsboogvormige openingen toegang tot de zuidelijk gelegen sacristie en de noordelijk gelegen kapel. De drie middelste spaarbogen hebben een ronde vensteropening die in 1956 werden bezet met gebrandschilderde glas in loodramen van de uit Amsterdam afkomstige kunstenaar Wim van Hoorn (1909-1979).¹⁰⁸ Hierboven bevinden zich een drietal gekoppelde spitsboogvormige vensters gevuld met glas-in-looddecoraties van Daan Wildschut (1913-1995). De uit 1956 stammende ramen hebben afbeeldingen van Maria en St.-Joris, het Lam Gods, en een engel met Tau-symbool. Een tweede gedrukte spitsvormige gordelboog vormt de overgang tussen de viering en de apsis. Het centraal geplaatste marmeren hoofdaltaar op een suppedaneum met drie treden bevond zich op de grens tussen het priesterkoor en de apsis. Op het hoofdaltaar stond een uit de oude kerk bewaard gebleven tabernakel, dat van een nieuwe koperen bekroning is voorzien en een koperen expositiekroon. Boven het hoofdaltaar hing een bronzen altaarkruis met corpus en een godslamp. Een van de nissen naast het hoofdaltaar is voorzien van een in visgraat gemetselde sacramentsnis. De zijaltaren kunnen zowel vanuit de kerkzaal als het priesterkoor worden bereikt. De ramen boven het Maria-altaar en het St.-Jozef-altaar zijn eveneens ontworpen door Wildschut. Wim Harzing (1898-1978) maakte in 1942 een niet bewaard gebleven keramische beeldengroep. Ook vervaardigde hij een aantal koperen wandlusters.

13.7.4 Doornenburg: St.-Martinus (1952)¹⁰⁹

Op 27 september 1944 bliezen de Duitsers de kerktoren op, waarna de gehele bekapping met gewelven instortte. Na de bevrijding diende het patronaatsgebouw als noodkerk. In februari 1950

¹⁰⁵ Inspectierapport Monumentenwacht 2004. De holle bakstenen die de functie van de dakconstructie met pannelatten overnemen is een ongebruikelijke dakopbouw met een hoge isolatiewaarde.

¹⁰⁶ Op de dwarsdoorsnede van het priesterkoor die Valk op de ontwerptekening in oktober 1951 maakte, waren geen ronde vensters ingetekend.

¹⁰⁷ Brief atelier Brom aan pastoor A.A. van Wijk, 8 augustus 1953, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen. Ondanks het plan om de preekstoel te voorzien van een provisorische houten balustrade werd uiteindelijk besloten tot een gesmeed bronzen balustrade.

¹⁰⁸ Staat van verrekening van meer en minderwerk aan herbouw der R.K. Kerk v.d. H. Martelaren van Gorcum te Huissen, 20 november 1954, Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum Huissen. Deze niet in de bouwtekeningen voorkomende ronde ramen in de nissen van de apsis zijn als meerwerk uitgevoerd.

¹⁰⁹ De beschrijving van de bouwgeschiedenis en de oorspronkelijke architectuur van de H. Martinus te Doornenburg is gebaseerd op gegevens die zich bevinden in het archief van de parochie St.-Martinus te Doornenburg en het archief van het Bureau Bouwzaken van het aartsbisdom Utrecht. Tevens is gebruik gemaakt van: Meijer/Meijer 1998, 8-135; Crols 2005.

benaderde bouwpastoor H. Kok de architect dr. ir. C.T. Nix (1904-1998) voor het ontwerpen van een nieuwe kerk. De op Java geboren Nix werkte na zijn studie in Delft gedurende acht jaar bij het architectenbureau van G.H. Fermont en Ed. Cuypers in Batavia.¹¹⁰ Hierna werkte als stedenbouwkundig ingenieur bij de gemeente in Bandoeng. Na de oorlog keerde hij terug naar Nederland en trad toe tot het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO). In 1947 vestigde hij zich als zelfstandig architect. Twee jaar later promoveerde hij bij Granpré Molière op een studie naar de vormleer van de stedenbouw, in het bijzonder in Indonesië. Nix werkte veel samen met andere architecten, onder wie W.A. Maas. Hij was een van de oprichters van het architectenbureau De Jongh, Taen en Nix, dat vestigingen had in Utrecht, Rotterdam en Nijmegen. Als stedenbouwkundige ontwierp Nix plannen voor Enter, Ootmarsum en Zandvoort en hield hij zich bezig met de relatie tussen stedenbouw en parochie. Tevens maakte hij sinds 1947 deel uit van de St.-Pieterskring van het bisdom Haarlem, onder voorzitterschap van Granpré Molière. Deze diocesane werkgemeenschap was gelieerd aan de Bossche cursus Kerkelijke Architectuur. In de eerste helft van de jaren vijftig van de vorige eeuw ontwierp het bureau onder meer de St.-Domenicus te Nijmegen-Galgenveld en de O.L.V. ten Hemelopneming te Bakkum. In de jaren zestig volgden nog een zestal meer modernistisch vormgegeven katholieke kerken waaronder de Pius X-kerk (1960) in de Haagse wijk Bouwlust en de St.-Isidorus (1961) te Nagele.

De bouwpastoor meende dat de nieuwe een kerk plaats moest bieden aan negenhonderd gelovigen. De oude kerk had echter maar 650 gelovigen kunnen herbergen. Uiteindelijk ging het bisdom akkoord met de bouw van een kerk met achthonderd zitplaatsen. De eerste ongedateerde [ca. begin 1950] sfeertekening die Nix voor de St.-Martinus te Doornenburg maakte, toont een monumentale stadskerk in de vorm van een kruisbasiliek die aan de linkerzijde wordt geflankeerd door een hoge vierkante toren met spits. (afb. 57) Aan de rechterzijde is een polygonale doopkapel met uivormige torenhelm gedacht.¹¹¹ Op de achtergrond is een met een lessenaarsdak gedekte laagbouw zichtbaar, die misschien duidt op de noodkerk in het patronaatsgebouw.

ontwerpfase

In juni 1950 maakte Nix een tweetal series ontwerpen. Een uit drie tekeningen bestaande reeks betreft een zeven traveeën lange basiliek met zadeldak. (afb. 58) Aan de linkerzijde van de kerk bevindt zich een vrijstaande vierkante, tweeledige toren met balustrade en achtkantige torenspits. Aan de rechterzijde, ter hoogte van de eerste travee, verbindt een smalle gang de kerkruimte met een vierkante doopkapel voorzien van een tentdak. De voorgevel heeft een classicistische opzet met een fronton en een centraal geplaatst zonneradkruis in het timpaan dat de lijnvoering van het zadeldak volgde. Het gedecoreerde fries, dat rust op een voorgevel met aan weerszijden twee pilasters, is breder dan de voorgevel en verbergt het aanzicht van de zijbeuken. Boven de centraal geplaatste uitwendige ingangspartij zijn drie getoogde vensters in rechthoekige nissen te zien. Het kerkgebouw is via een tweetal lagere bouwvolumes verbonden met de pastorie. De lichtbeuk heeft getoogde vensters in halfronde dichte nissen; de zijbeuken zijn voorzien van lage gekoppelde rechthoekige vensters en een zijbeuksgalerij. De basiliek eindigt in een apsis met een onduidelijke, maar waarschijnlijk halfronde vorm.

De tweede serie tekeningen bestaat uit zes gedeeltelijk ongedateerde en gedeeltelijk uit juni-juli 1950 stammende bladen.¹¹² (afb. 59-60) Hier combineert Nix een basilica met een vierkante centrale hoogbouw voorzien van een tentdak met aan vier zijden hooggeplaatste rondboogvensters. De centraalbouw heeft op de hoeken vier lage vierkante torens. De voorgevel heeft een classicistische uiterlijk met een fronton tussen twee muurdammen en brede uitgebouwde pilasters. De linkerpilaster wordt bekroond door een open klokkentorentje met voluten. Het via een vier treden hoog bordes toegankelijke ingangsportaal is tot het fries opgetrokken. Het vier traveeën lange schip heeft een lichtbeuk met gekoppelde getoogde vensters. De daklijsten zijn afgewerkt met een rondboogfries. De kerkruimte is gevuld met vier lengtegerichte bankenblokken met een middenpad; de smalle zijbeuken

¹¹⁰ Deze biografische beschrijving is gebaseerd op de inventaris van het archief C.T. Nix, NAI Rotterdam.

¹¹¹ Op basis van de reconstructie van de ontwerpgeschiedenis van de St.-Martinus te Doornenburg is af te leiden dat deze ongedateerde ruwe schets waarschijnlijk als eerste schets heeft gediend.

¹¹² Van deze tweede serie tekeningen is alleen de plattegrond gedateerd, de overige vier tekeningen zijn ongesigneerd en ongedateerd. Vergelijkend onderzoek heeft uitgewezen dat de vier ongedateerde tekeningen eveneens uit deze periode stammen. Archief parochie St.-Martinus Doornenburg.

van het schip werden gebruikt als zijpaden die doorlopen in de centraalbouw. De zijbeuken van de centraalbouw geven ruimte aan twee bankenblokken. Aan de rechterzijde van het kerkgebouw is een taps toelopende vierkante klokkentoren met drie geledingen gedacht. Op de van onregelmatig geplaatste vensteropeningen voorziene torenschacht is een wijzerplaat aangebracht. De middelste geleding heeft op de hoeken uitkragingen met speklagen. Hierop rust een open vierkante klokkenstoel met een laag tentdak met pinakels.

Een uit zeven bouwtekeningen bestaande serie ontwerpen uit december 1950 vormt de basis van het in 1952 gerealiseerde gebouw. Hoewel de plattegrond ten opzichte van de tekeningen uit juni 1950 grotendeels ongewijzigd is gebleven, heeft het exterieur nu een andere vormgeving. De halfronde vensters zijn vervangen door rechthoekige vensteropeningen. Het schip heeft een open dakstoel en de centraalbouw is gedekt met een vlak plafond. Aan de rechterzijde van de kerk is slechts de voet van de campanile voorzien van een open klokkenstoel getekend. In april 1951 besloot het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting dat de onderbouw van de losstaande toren niet kon worden gerealiseerd.

Starmans adviseerde op zoek te gaan naar een directie-opzichter met verstand van de lokale bodemgesteldheid.¹¹³ Gedacht werd aan de architect N. van der Laan, die bezig was met de herbouw van katholieke kerk in Angeren. Van der Laan was echter niet van plan zijn opzichter eveneens in Doornenburg te laten werken. Uiteindelijk was de architect Van der Leur bereid een van zijn opzichters de bouw in Doornenburg te laten begeleiden.

In januari 1952 vond er correspondentie plaats tussen de architect en de bisschoppelijke bouwinspecteur J. Starmans over de plaatsing en opbouw van het zangkoor.¹¹⁴ Nix tekende in die maand een tweetal ontwerpen voor een kleine vierkante zangzolder met uitstekende balkon boven de zijportalen van de westelijke torens. Besloten werd de zangzolder niet in de zijbeuk van de centraalbouw, maar boven de hoofdingang te plaatsen. Op een latere plattegrond, die dateert van 19 juni 1952 beschikt de kerk over achthonderd zitplaatsen die zijn verdeeld over zes blokken en een extra dwarspad ter hoogte van de overgang van het schip naar de centraalbouw.¹¹⁵ De bankenblokken in de centraalbouw zijn verbreed. De smalle blokken in de zijbeuken van de centraalbouw staan tegen de zijmuren geplaatst. Dit bood ruimte aan een biechtstoel per zijbeuk. Op de plattegrond rust de scheiboog op ronde zuilen.

Nix maakte in 1952 ook verschillende schetsen voor interieurstukken waaronder een paaskandelaar, een godslamp, en het door de Duitse in Rotterdam woonachtige beeldhouwer Gerard Héman (1914-1992) uit te voeren Maria-beeld en -altaar met verschillende voorstellingen in reliëf. (afb. 61) Deze ontwerpen werden officieel niet door het ministerie vergoed.¹¹⁶ Voor Doornenburg werd echter een uitzondering gemaakt. Héman zou later nog verschillende opdrachten krijgen voor het vervaardigen van kunststenen beelden van de H. Gerardus (1953), H. Antonius (1954) en de H. Joseph (1957). Tevens maakte hij een Kerstgroep (1957) en een Paasgroep (1958). De beelden van de H. Gerardus en H. Antonius stonden in de nissen naast de hoofdingang. In maart 1952 tekende Nix nog twee varianten op een strak vormgegeven klokkenstoel op twee pijlers. Deze ontwerpen werden niet uitgevoerd. Op 16 oktober 1952 consacreerde mgr. Bernardus Alfrink het nieuwe kerkgebouw.

stedenbouwkundige ligging

De St.-Martinus ligt op een perceel tussen de Pannerdenseweg, de St.-Maartenstraat en de Kerkstraat. Het betreft een kerkeiland gesitueerd aan de hoofdkruising van de weg. Door noord-oostelijke oriëntering ligt de voorgevel van de kerk alsmede het smalle kerkpleintje aan een rustige zijstraat. Het kerkelijk erf met kerk en oude pastorie is aan de zijde van de Pannerdenseweg afgezet met een laag stenen muurtje met ezelsrug. Langs deze weg ligt een brink. Later breidde men het

¹¹³ Brief van de bisschoppelijke bouwinspecteur J. Starmans aan het architectenbureau, 26 juli 1951, brief van het architectenbureau aan de bisschoppelijke bouwinspecteur J. Starmans, 1 augustus 1951 Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht.

¹¹⁴ Brief van het architectenbureau aan de bisschoppelijke bouwinspecteur J. Starmans, 9 januari 1952, brief van J. Starmans aan het architectenbureau, 16 februari 1952, Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht.

¹¹⁵ Op deze plattegrond staat eveneens de doorgang naar de doopkapel aangegeven.

¹¹⁶ Brief schrijver onbekend [waarschijnlijk de bisschoppelijke bouwinspecteur J. Starmans] aan het parochiebestuur van de H. Martinus, 17 juli 1953, Archief Bureau Bouwzaken, Bisdom Utrecht. Al in 23 maart 1953 maakte het architectenbureau in een brief aan J. Starmans melding van een te verwachten overleg tussen de kerkelijke bouwinspecteurs en de ‘‘r.k. architecten-kringen’’ over het honorarium voor het ontwerpen van kerkelijke unicameubelen.

kerkelijke complex uit aan de overzijde van de Pannerdenseweg met scholen en een zusterhuis. Hiervoor moest het negentiende-eeuwse dominicanessenklooster plaatsmaken. Op de plaats waar het altaar van de oude kerk had gestaan, plaatste de gemeente in 1958 een oorlogsmonument met feniks.

latere wijzigingen

Toch bleef de pastoor hoop koesteren op een ‘‘toren als een bastion, hoog uitstekend boven de omgeving waar de Rijn zich splitst, een vooruitgeschoven post van het R.K. Zuiden’’.¹¹⁷ Hij wilde graag een vijftig meter hoge toren met op de begane grond een devotiekapel, een ruimte voor de verkenners en een eigen kapel ter nagedachtenis aan de oorlogsslachtoffers. In juli 1955 tekende Nix twee nieuwe ontwerpen voor een losstaande toren met een stervormige grondplan. In december 1955 kondigde het ministerie een tijdelijke bouwstop voor kerken en torens af. De architect vreesde, dat de toren van Doornenburg niet zou kunnen worden afgebouwd.¹¹⁸ Vier jaar later maakte Nix verschillende tekeningen voor een nieuwe frontbouw die veel minder hoog was dan de gewenste toren.¹¹⁹ (afb. 62) Dit plan kon in 1961 worden aanbesteed. Het met een zadeldak gedekte westwerk voorzien van een dwars geplaatste vierhoekige spits heeft een ingebouwd voorportaal met twee zijdelings gelegen tochtdeuren, een zangkoor en een klokkenkamer. Het mogelijk op romaanse kerktorens in Groningen geïnspireerde westwerk wordt geflankeerd door twee verlengde zijbeuken. De kunstenaar B.J. Welten uit Oosterhout ontwierp in 1962 het betonnen reliëf boven het met betonnen elementen omlijste voorportaal.¹²⁰ Centraal staat een Christusfiguur omringd door reliëfs met de thema's: geboorte, leven, dood en verrijzenis. De sloop van de oorspronkelijke westgevel had consequenties voor het interieur. De westwand van het schip kreeg aan de bovenzijde een rondboog en het zangkoor werd op de eerste etage van de nieuwe frontbouw ondergebracht.

Op grond van de liturgische voorschriften van Vaticanum II werd in 1968 het altaar naar voren gehaald. Met een verlenging van het priesterkoor en een aanpassing van het bankenplan aan weerszijden van het nieuwe koor werd gewacht tot 1992. De sacristie kreeg begin jaren tachtig een nieuwe functie als dagkapel. In 1973 werd het klokkentorentje op de viering verwijderd. In datzelfde jaar volgde de ontmanteling van doopkapel, die nu als opbaarruimte in is gebruik genomen.

kerkarchitectuur

De basilicale kerk met centrale, hoger uitgebouwde viering is noord-oostelijk georiënteerd en opgetrokken in geel genuanceerde vormbaksteen verlevendigd door gesinterde bakstenen. (afb. 63) De gevels zijn in wild verband gemetseld en platvol gevoegd. De daken zijn afgesloten met gesmoorde Romaanse blauw-rode pannen. Het vijf traveeën tellende schip is gedekt met een zadeldak; de centrale hoogbouw heeft een tentdak. De portico aan de westzijde bestond uit een hoog opgetrokken rechthoekig bouwvolume met een lessenaarsdak. Op het pleintje voor de portico waren twee zich verjongende gecanneleerde betonnen zuilen op een basement bekroond met een smeedijzeren lantaarn geplaatst. De hoofdingang werd geaccentueerd door uit blokken beton gemetselde pilasters die reiken tot de dakrand. Boven de dubbele hoofddeuren bevond zich een blinde arcade rustend op vier zuilen. Tussen de portico en het schip was een kerkbrede met een betonnen ezelsrug bedekte lijstgevel opgetrokken. Centraal op dit gevelstuk rustte een betonnen fries. Het fronton was gedecoreerd met een medaillon voorzien van een door Nix ontworpen tufstenen reliëf met een afbeelding van St.-Martinus, uitgevoerd door de beeldhouwer Johan van Berkel uit Rotterdam.

De zijbeuken met lessenaarsdak worden per travee verlicht door rechthoekige vensters met uitgemetselde dagkanten waarop een betonnen latei rust. De lichtbeuk heeft ten opzichte van de vensters van de zijbeuk onregelmatig geplaatste paren lage rechthoekige vensters voorzien van een betonnen waterslag. De vensters van de lichtbeuk worden afgesloten door een doorgetrokken betonband. Het schip mondt via een tussentravee met lessenaarsdak uit in een brede vierkante centraalbouw. Hierboven bevinden zich vijf rechthoekige vensters afgesloten door een betonnen lijst.

¹¹⁷ Rapport ‘‘Kerk Doornenburg’’, auteur onbekend, 18 juni 1955, archief parochie St.-Martinus Doornenburg.

¹¹⁸ Rapport van Th.J. Taen, 6 december 1955, archief parochie St. Martinus Doornenburg.

¹¹⁹ Op een ontwerp voor de voorgevel van juli 1959 tekende Nix een vijftal heiligenbeelden op consoles boven de nieuwe hoofdingang.

¹²⁰ Op een ontwerp van 7 juli 1959 is een niet uitgevoerde variant van het westwerk te zien met een brede gevel die de basilicale opzet bedekte. Dit ontwerp bood ruimte voor vijf staande beelden boven de hoofdingang. Een andere, smallere variant van 24 december 1959 werd gedacht aan een enkele staand figuur boven de hoofdingang.

De vensteropeningen rusten op een omlopende rollaag. Onder de daklijst bevindt zich een fries bestaande uit metselwerk met sparingen die zijn opgevuld met gestukadoord en geel geschilderd metselwerk, voorzien van ingeschreven ruit- en spiraalvormige motieven. De centraalbouw is bekroond met een open met koper beklede angelustoren met een bolvorm die rust op zuiltjes met kapiteeltjes en fronton. De bekroning van de angelustoren en de balustrade is uitgevoerd in fijn smeedwerk. Boven deze vieringtoren brandde een in 1952 door de lokale fruittelers geschonken groenverlicht neonkruis.

Op de hoekpunten wordt de centraalbouw versterkt door vierkante torens met een plat dak. Aan de voor- en zijgevels van de torens is een hooggeplaatste terugliggende raampartij gemetseld die doorloopt in het fries en de uitstulpende betonnen daklijst, waardoor de illusie van pilasters of kantelen wordt gewekt. Onder de vensters is een omgaande rollaag aangebracht. De vensteropeningen bestaan uit een paar gekoppelde vensters die zijn gescheiden door achtkantige betonnen colonnetten en worden afgedekt door een betonnen latei waarboven zich een in visgraat gemetseld muurdeel bevindt. Aan de onderzijde zijn de vensters voorzien van een bakstenen lekdorpel. De twee westelijk gelegen torens hebben aan de westzijde twee lage bouwvolumes met een lessenaarsdak die dienen als zij-ingangen. Tussen de torens bevinden zich hoog opgetrokken zijbeuken met lessenaardaken. De zijbeuken aan de noord- en zuidzijde zijn voorzien van een hooggeplaatste pseudo-galerij. Deze bestaat uit vijf rechtgesloten glaskozijnen waartussen gestukadoorde en geel gesausde muurdammen met vierkante cassettes. De kozijnen worden geflankeerd door tien vrijstaande achtkantige betonnen colonnetten. De colonnetten staan op een schuin aflopende betonnen band en dragen een betonnen architraaf. Boven de architraaf bevindt zich een gedecoreerd fries dat identiek is aan de lijst van de centraalbouw. De pseudo-galerij rust op een uitgemetseld draagkozijn, waaronder een muizentand en een segmentboogfries is uitgemetseld.

De sacristie bevindt zich aan de zuidkant van de zuidoostelijk gelegen toren. Tegen de noordwestelijke toren van de centraalbouw is een vierkante doopkapel gebouwd. Dit door een laag tussenlid verbonden bouwvolume heeft aan de zuidzijde een terugliggend rond venster met betonnen spuwertje en eindigt in een terugliggende vierkante torenspits met bolvorm. Onder de betonnen kroonlijst is een fries met hierboven beschreven decoratie rustend op een omlopende rollaag in v-vormig verband aangebracht. De zijbeuk aan de oostzijde van de centraalbouw eindigt in een vijfhoekige met schilddak gedekte apsis met aan weerszijden twee kleine getoogde vensteropeningen, een dubbele muizentand onder de dakvoet en een omlopende rollaag onder de vensters.

kerkinterieur

Oorspronkelijk leidden de dubbele deuren van de hoofdingang naar een ondiep voorportaal, waarna een tweede dubbele deur toegang geeft tot de uit geel-rood genuanceerde baksteen opgetrokken kerkzaal. Tegen de westwand van de kerkzaal bevond zich een zangzolder met een houten balustrade die wordt gedragen door een houten constructie. (afb. 64) Het koor was via een spiltrap naast de hoofdingang te bereiken. Het schip heeft een open kap met in een lichte kleur geschilderde vakwerkspanten op betonnen draagconsoles. De trekbalen zijn beschilderd met een wit-rood-zwart geometrisch patroon. De ramen van de zijbeuken en de lichtbeuken hebben metalen sponningen en zijn gevuld met gemêleerd sepiakleurig in lood gevat kathedraalglas. De grijs geschilderde spanten en gordingen zijn afgetimmerd met bruin gebeitste planken. Een witgeschilderde betonnen colonnade, bestaande uit een betonnen fries en architraaf op vijf achtkantige zuilen, vormt de scheiding tussen het schip en de zijbeuken. De zijbeuken zijn gedekt met een lessenaarsdak dat rust op grijs geschilderde halfspanten en spanten gordingen en is afgewerkt met donker gebeitste planken.

Een tussentravee overdekt met een betonnen tongewelf met cassettepatroon vormt de verbinding tussen het schip en de vieringtoren. (afb. 65) Een gemetselde gordelboog, rustend op een achtkantige zuil met een blokvormig kapiteel, mondt uit in de centraalbouw. De centraalbouw is gedekt met een vlak betonnen cassettenplafond voorzien van blauw met sterren beschilderde vakken. Een smalle en lagere gordelboog biedt vanuit de zijbeuken van het schip toegang tot de met een gelijkvormig tongewelf gedekte zijbeuken van de centraalbouw. De torens aan de westzijde worden benut als een door twee hoge halfronde gordelbogen afgescheiden entree van de zij-ingangen. Onder het plafond van de centraalbouw bevindt zich een over de gehele breedte lopende strook, bestaande uit een breed middenvak met drie met beton omlijste vensteropeningen, die worden gescheiden door twee achtkantige betonnen colonnettes. Het door een gemetselde kolom begrensd middenvak wordt

geflankeerd door twee smallere vakken met een gelijkvormig venster en een gesausde blinde nis gescheiden door een identieke colonnette. In de zijbeuk van de centraalbouw bevinden zich twee biechtstoelen en zijaltaren. Zowel het schip, de zijbeuken en de centrale hoogbouw zijn betegeld met Solnhofer tegels. De sacristie is te bereiken via een segmentboog geplaatste deur in de zuidbeuk van de centraalbouw. Een tegenoverliggende identieke deur in de noordbeuk gaf oorspronkelijk toegang tot de met Solnhofer betegelde verdiepte doopkapel waar een door Nix ontworpen marmeren doopvont op een achtkantige conische schacht stond opgesteld. Het vont werd beschenen door een rondvenster met paars-rose glas in lood.

De oostelijke torens en het tussenliggende travee geven ruimte aan een kerkbreed verhoogd priesterkoor, dat door een wand met vijf rondbogen van de centraalbouw wordt afgescheiden. De vloer van het priesterkoor is bedekt met travertijn. De middelste hoge triomfboog biedt zicht op het in de halfronde apsis geplaatste hoogaltaar dat is ontworpen door Nix en uitgevoerd door de beeldhouwer Geurt Brinkgreve. Het marmeren hoofdaltaar staat op een drie treden hoog suppedaneum en is gedecoreerd met drie medaillons tussen vier gecanneleerde zuilen. Op het altaar staat een tabernakel en tegen de achterwand hangt een bronzen kruisbeeld, in 1943 vervaardigd door de gebr. Van Roosmalen uit Utrecht. Voor het priesterkoor stond oorspronkelijk een natuurstenen communiebank met smeedwerk naar ontwerp van Nix. De zes open vakken van het traliewerk hebben verschillende motieven als korenaren, druiventros, vis en kelk. Aan weerszijden van de hoge rondboog bevinden zich twee smalle lage rondbogen die ruimte geven aan twee door Nix ontworpen vooruitstekende ambonen met een smeedijzeren balustrade. De ambo aan de noordzijde is gedecoreerd met een engel en de tekst "Ik verkondig u de blijde boodschap, Luc. II; 10", terwijl de apostel Paulus en de tekst "De Schriften zijn ter onderrichting Rom. XV 4" de zuidelijke ambo verfraait.

13.7.5 Gendt: St.-Martinus (1952)¹²¹

Direct na de oorlog zocht bouwpastoor G.W.J. Pelgröm contact met de architect Joh. Sluijmer sr. (1894-1976) uit Enschede voor de bouw van een nieuwe kerk.¹²² Hij volgde hiermee het advies van het bisdom. Sluijmer drukte al decennialang een belangrijk stempel op de katholieke kerkbouw in Twente en Oost-Gelderland. Net als Kropholler en Valk was hij een liefhebber van de traditionalistische baksteenarchitectuur en gewelfbouw.⁶ Na een mislukte start op de hbs begon Sluijmer als leerling-timmerman in het aannemersbedrijf van zijn vader. In de avonduren volgde hij tekenles bij het architectenbureau Kromhout en Van der Meer in Enschede. Later werkte Sluijmer bij de katholieke kerkbouwer Te Riele in Deventer en bij het architectenbureau Rovers te Schiedam. In 1919 richtte hij een eigen architectenbureau in Enschede op. In de vooroorlogse periode ontwierp Sluijmer in Twente behalve een twintigtal kerken en pastorieën voor de uitbreidende parochies in de plattelandsdorpen en stadjes, ook woonwijken, scholen, winkels en ziekenhuizen. In 1922 werd hij lid van het St.-Bernulphusgilde (1869-1940). Sluijmers behoudende vormentaal en het ambachtelijk materiaalgebruik, zoals bakstenen gevels en natuurstenen elementen op constructieve punten, pasten geheel in het ideeëngoed van de Delftse School. Sluijmer bouwde veelal kerken die waren geïnspireerd op de door de Delftse School geïdealiseerde vroegchristelijke basilica. Een van zijn kerken, de St.-Matheus te Eibergen (1935), is opgenomen in het toonaangevende leerboek Liturgie en kerkbouw (1939) van pater Constantinus.

Al tijdens de oorlog werd Sluijmer benaderd voor het maken van schetsontwerpen voor de wederopbouw van katholieke kerken in Hengelo (O.), Wijtmen, Rijsenburg, Harlingen en Lichtenvoorde. Het schetsen van de St.-Martinuskerk in Gendt was een van zijn eerste naoorlogse kerkelijke opdrachten. In 1954 werd Sluijmer benaderd voor een groot uitbreidingsplan van de benedictijner St.-Paulusabdij in Oosterhout. Dit was een prestigieuze opdracht, want de Benedictijnen speelden een voortrekkersrol in de Nederlandse Liturgische Beweging. Van het ontwerp werd uiteindelijk alleen de abdijkerk en een verbindende kloostergang gerealiseerd.

¹²¹ Voor de beschrijving van de kerkbouwgeschiedenis is archiefonderzoek verricht bij de Dienst Financiën en Bouwzaken van het Bisdom Utrecht en het SKKN te Utrecht. Tevens is gebruik gemaakt van het rapport: Cultuurhistorische 2003. Een deel van het archief van de parochie St.-Martinus uit de periode 1940-1955 is zoekgeraakt. Zie ook: Melchers 2008c, 153-162.

¹²² Zie ook: Crols 2003, 1. Hier wordt naast de architect Joh. Sluijmer sr. eveneens diens zoon ir. J.H. Sluijmer genoemd. Zijn naam staat echter niet op de bouwtekeningen vermeld.

Ondanks de gehavende staat van de waterstaatskerk in Gendt maakte Sluijmer in november 1945 nog tekeningen van de bestaande toestand van het gebouw. Uit financiële overwegingen werd een nieuw verenigingsgebouw dat tevens als noodkerk kon dienen, opgericht. In de tussentijd gingen de parochianen ter kerke in een café aan de Dorpsstraat. Sluijmer presenteerde in maart 1946 een schetsontwerp voor een nieuw verenigingsgebouw op de hoek van de Dorpsstraat en de Schoolstraat, ‘Providentia’ genoemd. (afb. 66) Het betreft hier een eenvoudige zaalkerk met een lengtegericht bankenplan voor 520 gelovigen en een priesterkoor met een rechte achterwand. Het gebouw heeft een traditionalistische vormgeving met topgevels. De voorzijde kenmerkt zich door een karakteristiek lijnenspel door in hoogte oplopende zadeldaken van het ingangsportaal, de kerkzaal en de viering. De ruimten aan weerszijden van het priesterkoor die onder meer als sacristie zouden dienen, geven de indruk van een kruiskerk. De noodkerk kon in 1947 in gebruik worden genomen. In maart 1955 tekende de Utrechtse architect ir. Th.J. van Gendt een ontwerp voor een verbouwing van de noodkerk tot parochiehuus.

In augustus 1950 startte Sluijmer het ontwerpproces voor een geheel nieuw kerkgebouw met duizend zitplaatsen op de plaats van de ruïne. Het betreft een serie van zeven tekeningen voor een op het noorden georiënteerde basiliek met een T-vormig grondplan.¹²³ Het kerkgebouw werd met andere woorden een kwartslag gedraaid en kwam dwars op de fundering van het vorige kerkgebouw te liggen. De bouwplannen werden in 1951 goedgekeurd door zowel de Directie Gelderland van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting als de gemeente. De bouwkosten waren begroot op een bedrag van fl. 70.000 . De wijding van het kerkgebouw vond plaats in juli 1952. In 1960 werd aan de westzijde van de kerk boven de doopkapel een vierkante verjongende bakstenen klokkentoren gerealiseerd. Deze toren was ontworpen door vader Sluijmer en zijn zoon J.H. Sluijmer. Deze tweeledige met een tentdak bekroonde toren bestaat uit een massieve torenschacht met op de hoekpunten vier dubbele pilasters waartussen de klokkenstoel en vier wijzerplaten zijn aangebracht. De galmgaten zijn afgeschermd met dichte betonnen balkons.

stedenbouwkundige ligging

Het naoorlogse kerkelijk complex bestaande uit de kerk, pastorie en een jongensschool werd op het oude perceel op de hoek van de Nijmeegsestraat en de Batouwestraat herbouwd. In tegenstelling tot de noodkerk ligt het katholieke conglomeraat niet in het centrum, maar vormt vanuit het zuiden gezien een markering van de naoorlogse dorpskern. Het kerkgebouw heeft een bescheiden voorplein; achter de kerk bevond zich een uit de negentiende eeuw daterend kerkhof, waar ook oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog waren begraven. (afb. 67)

Tegenover de kerk liet het parochiebestuur in 1949-1950 een eveneens door Sluijmer ontworpen katholieke jongensschool en een onderwijzerswoning bouwen. De meisjesschool werd al enkele jaren eerder hersteld. Een ongedateerde en ongesigioneerde situatieschets laat zien aan dat er ook is gesproken over een variant op de ligging van de nieuw te bouwen kerk. Het kerkgebouw met apsis heeft aan de rechterzijde van de voorgevel een vierkant bouwvolume en aan de linkerzijde een rond bouwvolume. Op deze tekening ligt de kerk noord-oostelijk georiënteerd en dus min of meer evenwijdig aan de straat. Voor de hoofdingang is een voorplein geprojecteerd.

latere wijzigingen

De nieuwe liturgische eisen van Vaticanum II hadden consequenties voor de inrichting van het priesterkoor. Men verlengde het koor aan de schipzijde en verwijderde de ambonen en de communiebanken aan de schipzijde. Het hoofdaltaar is niet verplaatst. De voormalige doopkapel op de begane grond van de toren is sinds 1982 als opbaar ruimte in gebruik, evenals de losse dubbele biechtstoel aan westzijde van de transeptarm. In hetzelfde jaar zijn de kaal betonnen bouwelementen wit gesausd. De oostelijke transeptarm is in de jaren tachtig van de vorige eeuw door een rolluik afgescheiden van het priesterkoor en wordt als dagkerk gebruikt. Om te voorzien in de behoefte aan een devotiekapel is in 1992 op advies van het bisdom de Mariakapel van buiten toegankelijk gemaakt.

¹²³ De serie tekeningen uit augustus 1950 bestond uit minstens twaalf tekeningen waarvan er een zestal bewaard is gebleven. In 1953 heeft Sluijmer een tweede serie gemaakt, waarvan er zich slechts een dwars- en lengtedoorsnede van de orgelgalerij en tekeningen van de achtergevel in het aartsbisschoppelijk archief bevinden. Opvallend is dat de series elkaar complementeren.

Ook werd er een hek geplaatst tussen de kapel en de kerkzaal, zodat de kerkruimte zichtbaar is voor bezoekers.

In tegenspraak met de landelijke daling van het aantal kerkgangers werd in 1973 in Gendt nog rekening gehouden met een vergroting van de kerk. Als gevolg van de toenemende ontkerkelijking, een nieuwe visie op de liturgische viering, en de slechte staat van het gebouw is in 2005 besloten tot een grootschalige verbouwing van de kerk. De kerkzaal zal worden benut voor diverse kerkelijke en gemeentelijke voorzieningen. De gezichtsbepalende frontbouw zal worden gehandhaafd. In afwachting van de verbouwing is in 2006 het kerkhof geruimd.

kerkarchitectuur

De St.-Martinus te Gendt is een kruisbasiliek met smalle zijbeuken, gedekt met bruin-grijs gesmoorde (opnieuw verbeterde) Hollandse pannen. (afb. 68) Het gebouw is uitgevoerd in dik formaat geel/rode vormbakstenen en is rustiek platvol en in Vlaams verband gemetseld. De daklijsten zijn gedecoreerd met een uitgemetselde geometrische tandlijst. De voorgevel bestaat uit een asymmetrisch zuidfront met aan de westzijde een vierkante doopkapel en aan de oostzijde een op een vierkant grondplan gebouwde Mariakapel met afgeschuinde hoeken. Beide kapellen zijn met een laag tussenlid verbonden met het zuidfront. De met een tentdak gedekte doopkapel wordt aan de zuid-, noord, en oostzijde door gekoppelde met een zuilvormig montant gescheiden rondboogvenster verlicht. Onder de daklijst is een geometrische tandlijst en bovenkrans uitgemetseld. De Mariakapel heeft een terugliggend achzijdig tentdak en een opengewerkt smeedijzeren bolvormig ornament. Het avant-corps is gedekt met een zadeldak dat wordt bekroond met een smeedijzeren medaillon met IHS-monogram en kruis. Het avant-corps bestaat uit twee delen met op de hoeken twee boven elkaar geplaatste dubbele pilasters met betonnen basementen en kapitelen, aan de bovenzijde gedecoreerd met een tandlijst. De via een bordes te betreden ingangspartij in het zuidfront heeft drie gekoppelde dubbele van een cassettemotief voorziene deuren die worden benadrukt door strakke driedelige betonnen banden. De boogvelden van de drie rondbogen boven de deuren zijn ingevuld met metselmozaïek. Boven de middelste nis bevindt zich een gesigneerd betonnen reliëf met een afbeelding van St.-Martinus en een bedelaar. Deze gevelsteen is in 1952 gemaakt door de Nijmeegse beeldhouwer E. Teeseling.¹²⁴ Het bovenste deel van het zuidfront bestaat uit een vierzijdig open colonnade met vijf rondbogen op betonnen zuilen met basementen en kapitelen. Het spaarveld boven de bogen was opgevuld met siermetselwerk. In het onderste deel van de zijgevels van het zuidfront is ter hoogte van de lichtbeuk een rondboog venster uitgespaard. De zijgevels hebben een Palladiaans venster rustend op twee zuiltjes.

Het met een zadeldak gedekte brede schip telt zeven traveeën. In de zijbeuk zijn aan de westzijde vijf aan de onderzijde ingesnoerde rondboogvensters uitgespaard. De oostelijke zijbeuk heeft vier eveneens ingesnoerde rondboogvensters. De lichtbeuk wordt aan beide zijgevels verlicht door zeven onregelmatig geplaatste rondboogvensters. Alle vensters zijn voorzien van een bakstenen lekdorpel. De hoge met een schilddak gedekte vieringtoren is bekroond met een langwerpige van een zadeldakje en kruis voorziene angelusklok op vier met lood beklede zuiltjes. De vieringtoren is hoger dan het zuidfront. Aan de zuid- en noordzijde zijn de hoeken van de vieringtoren verzwaard met dubbele pilasters die rusten op een betonnen fries gedecoreerd met een tandlijst en overhoeks gezette ruitvormige motieven. Zowel aan de oost- als de westzijde wordt de viering verlicht door drie hoge rondboogvensters. De westelijke transeptarm heeft aan de zuidzijde een met een lessenaarsdak gedekte zijbeuk met twee kleine rondboogvensters en een zijportaal met een dubbele deur. In de oksel van de oostelijke transeptarm en het schip bevindt zich een rechthoekig bouwvolume met aan de oostzijde twee rondboogvensters en aan de zuidzijde vier vensters, dat als sacristie en bijsacristie dient. Vanuit deze ruimte is een hoge schoorsteen met een betonnen lijst opgetrokken. Een geknikte lage gang met dubbele deur verbindt deze transeptarm met de oude pastorie. De uiteinden van beide transeptarmen zijn voorzien van drie rondboogvensters. De achtergevel van het koor bestaat uit een gesloten wand met een hoge centraal geplaatste vijfzijdige apsis gedekt door driezijdige dakschilden. Aan weerszijden van de hoofdapsis bevinden zich twee lagere vijfzijdige absiden met aan lessenaardaken

¹²⁴ Zie ook: Crols 2003, 1. Hier wordt de naam van de beeldhouwster Elly van der Does (1896-1996) genoemd als mogelijke maakster.

van de transeptarmen verbonden vijfzijdige dakschilden. De van een bovenkrans voorziene apsis en de absiden worden verlicht door twee rondboogvensters aan weerszijden van de blinde achterwand.

kerkinterieur

Het ruime voorportaal van het avant-corps is afgewerkt met een vlak betonnen plafond en biedt via drie dubbele cassettedeuren met onder meer glas-in-loodvulling toegang tot de kerkzaal. (afb. 69) Een hoge tussen twee paar dubbele lisenen gemetselde scheiboog boven de deuren geeft ruimte aan de zangzolder met orgel die zich op de eerste verdieping van het zuidfront bevond. Het met een houten balustrade in ruitvorm afgeschermd betonnen koorbalkon met een vlak betonnen plafond rust op uitkragende betonbalken. Via de zijbeuken en smalle tussenleden is aan weerszijden van het zuidfront de doopkapel en de devotiekapel te bereiken. De aan de westzijde gelegen doopkapel bestaat uit met een koepel overwelfde achtzijdige binnenruimte. De vensteropeningen zijn bezet met door het atelier Mengelberg te Zeist vervaardigde gebrandschilderde glas-in-loodramen. De thema's van deze ramen verwijzen naar het doopsel, zoals de doortocht door de Rode Zee en de doop van Christus in de Jordaan. In de oostelijk gelegen Mariakapel staat een altaar in een lage nis opgesteld. Het atelier Mengelberg maakte eveneens de ramen in de tussenleden.

Het met donkerbruine ijzertegels betegelde schip is ingericht met een lengtegericht bankenplan bestaande uit twee bankenblokken ter weerszijden van een middenpad. De scheiding tussen het schip en de zijbeuken bestaat uit een rondboogarcade met vijf bogen die telkens worden geflankeerd door twee lagere halve bogen. Deze arcade rust op rechthoekige pijlers met een uitgemetselde en rond behakte rollaag. In de boogvelden zijn blinde oculi uitgespaard. De door een tandlijst gescheiden lichtbeuken kenmerken zich door boven de arcade uitgespaarde rondboogvensters, bezet met in een ruitvormig loodprofiel gevatte pastelkleurige glas-in-loodramen. Een open houten dakstoel met decoratieve klinknagels rust op betonnen kraagstenen. Het dakbeschot is afgetimmerd met onbeschilderde boardplaten. De zijbeuken hebben een met board afgedicht lessenaarsdak met houten spanten die steunen op betonnen kraagstenen. De geboorten, ofwel de aanzet van de ingesnoerde triomfboog steunen op vrijstaande betonnen zuilen met een rechthoekig basement en kapiteel gedecoreerd met een zonneradkruis. Aan de schipzijde wordt het boogveld gemarkeerd door aan de buitenzijde gelegen lisenen die via terugliggend vertikaal muurwerk zijn verbonden met de op de vrijstaande zuilen rustende halfhoge lisenen. De viering heeft een vlakke zoldering bestaande uit een houten vloer die rust op betonnen balken en consoles.

Het met drie treden verhoogde priesterkoor is met wit-grijze marmeren platen bedekt. (afb. 70) Aan weerszijden van de betonnen zuilen die de triomfboog dragen, bevonden zich twee met smeedwerk omgegeven ambonen. Het priesterkoor werd oorspronkelijk aan drie zijden begrensd door zwarte hardstenen communiebanken die op de eerste trede van het priesterkoor zijn geplaatst. In de van een brede hardstenen plint voorziene apsis met kalot stond een zwart hardstenen hoofdaltaar op een suppedaneum met twee treden. Hierop stond een koperen cilindrische tabernakel opgesteld. Tegen de achterwand van de apsis hing een kruisbeeld. De twee kleine rondboogvensters in de apsis zijn bezet met glas-in-loodramen uit de jaren vijftig met voorstellingen van de pelikaan die zijn jongen met eigen bloed voedt, als symbool voor de Eucharistie. De afbeelding van een korf met brood en een vis verwijst naar de wonderbaarlijke broodvermenigvuldiging. Aan de rechterzijde van de apsis is een sacramentsnis ingemetseld. Sinds 1959 worden de achterwand van het priesterkoor opgesierd met twee reliëfs van St.-Martinus te paard en St.-Willibrordus. Het met koper afgewerkte baldakijn en het hangende koperen kruisbeeld stammen uit dezelfde periode. E. Teeseling maakte in 1954 een Mariabeeld, een Jozefbeeld en een H. Hartbeeld.

Vanuit de transepten biedt een arcade met drie bogen die rusten op twee betonnen zuilen met een rechthoekig kapiteel, uitzicht op het priesterkoor. In het boogveld van de arcaden zijn twee oculi aangebracht. Het priesterkoor is bij de geboorte van de kalot gedecoreerd met een uitgemetselde tandlijst. De transeptarmen zijn gedekt met een ziende kap met houten spanten. De zijbeuken van de transeptarmen hebben een met board afgedicht lessenaarsdak met houten spanten. Een tweebogige arcade met rechthoekige muurdammen vormt de scheiding tussen de transepten en hun zijbeuken. De transepten zijn elk gevuld met een op het priesterkoor gericht bankenblok. Zowel in de vierde travee van de rechterzijbeuk als in de zijbeuken van de transepten bevinden zich biechtstoelen.

13.7.6 Angeren: St.-Bavo (1951)¹²⁵

In 1948 besloot het aartsbisdom tot de bouw van een nieuwe katholieke kerk in Angeren. In het daarop volgende jaar plaatste het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting de kerk op de urgentielijst. De bisschoppelijke bouwinspecteur J. Starmans deed het kerkbestuur de volgende voorstellen voor een architect: J. van Dongen uit Apeldoorn, J. van Hardeveld uit Amsterdam, H. van Putten uit Bussum, H. de Vries uit Rotterdam en A. Vosman uit Deventer. De voorkeur van bouwpastoor H. Alink ging echter uit naar architect J. Sluijmer. Het is onduidelijk waarom Alink uiteindelijk koos voor de evenmin door het bisschop geadviseerde architect N. van der Laan (1908-1986).

Nico van der Laan was de zoon van de Leidse architect Leonard van der Laan en werd evenals zijn twee oudere broers Jan en Hans (1904-1991) architect.¹²⁶ Broer Hans trad in 1927, na zijn studie architectuur aan de T.H. in Delft, in bij de benedictijner kloosterorde in Oosterhout. Nico rondde dezelfde opleiding af in 1937 en bestudeerde daarna met zijn broer Hans de grondbeginselen van de architectuur. Na de Tweede Wereldoorlog verzorgden Nico en dom Hans van der Laan, samen met C. Pouderooyen, van 1946 tot 1973 een driejarige Cursus Kerkelijke Architectuur in het Kruythuis te 's-Hertogenbosch. De broers beschouwden een kerk als een aan God gewijde menselijke woning. De cursisten kregen ook les in de symboliek van de vroegchristelijke basiliek. In 1960 presenteerde Hans van der Laan zijn verhoudingenleer gebaseerd op het plastisch getal (een driedimensionale uitwerking van de gulden snede). De architecten die volgens deze ideeën werkten, ontwierpen vele wederopbouwkerken in Nederland. Door tegenstanders werd deze bouwstijl de Bossche School genoemd. Nico van der Laan startte in 1946 met een eigen architectenbureau in 's-Hertogenbosch, dat in 1957 de naam Van der Laan, Hanssen en Van Hal kreeg. Het bureau heette vanaf 1973 Van der Laan en Van Hal. Nico van der Laan ontwierp een elftal kerken, waaronder de H. Catharina (1950) te Heusden, de Goddelijk Hart van Jezuskerk (1952) te Groesbeek-De Horst, de H. Joannes de Doper (1955) te Nieuwkuyk, de H. Geest (1959 - gesloopt in 1988) te Vlaardingen en de Pius X-kerk (1960 - gesloopt in 2008) in Amsterdam-Slotervaart.

Voor de kerkopdracht in Angeren diende Nico van der Laan zich in december 1948 allereerst te verstaan met Van Straaten. Hoewel de inhoud van dit overleg niet is vastgelegd, is het aannemelijk dat Van Straaten Van der Laan op de hoogte wilde stellen van de stedenbouwkundige context van het kerkelijk erf. De ligging van de nieuwe kerk op het kerkelijk erf kwam daarbij mogelijk aan de orde.

ontwerpfase

In de periode juni-augustus 1949 maakte Van der Laan zijn eerste schetsen voor de herbouw van de katholieke kerk. Het betreft hier een ongedateerd en ongesigneerd blad met een plattegrond, voorgevel, dwars- en lengtedoorsnede van de kerk. (afb. 71) Van der Laan tekende een noord-oostelijk georiënteerde, min of meer evenwijdig aan de weg gelegen vijf traveeën lange hallenkerk. Hij projecteerde het priesterkoor van de nieuwe kerk dwars op de fundering van het schip van de oude kerk. Aan de noordwestzijde bevindt zich een via een lager tussenlid en een arcade op twee zuiltjes bereikbare ronde doopkapel met een zeshoekige verdieping waarin het doopvont staat opgesteld. De kapel is gedekt met een achtkantige kap waarop een klokkentorentje op zuiltjes is geplaatst. De zijingang in het tussenlid komt uit in een geknikte arcade die naar de U-vormige pastorie leidde. De voorgevel bestaat uit een rechte tweeledige wand met een centraal geplaatste hoofdingang en twee zijingen. De hoofdingang wordt geaccentueerd door een aangebouwd vierkant bouwvolume met een tentdak en kruis dat rust op een arcade met vijf rondbogen. Boven de deuren bevindt zich een band met vier symmetrisch geplaatste ingesnoerde segmentboogvensters. De vensters lijken hierdoor uit twee delen te bestaan: een rechthoekig venster met daarboven een half cirkelvormig venster. Hierboven is het met een kruis bekroonde schilddak van de middenbeuk zichtbaar.

De tweede geleding van de voorgevel heeft ter hoogte van de zijbeuken hoog opgetrokken opstanden die de zadeldaken van de zijbeuken aan het zicht onttrekken. Beide opstanden eindigen met een renaissancestisch vormgegeven open klokkenstoel. De kerkruimte is ingericht met vier

¹²⁵ De informatie voor de beschrijving van de ontwerpgeschiedenis van de naoorlogse St. Bavo te Angeren is afkomstig uit het archief van de parochie St. Bavo te Angeren, het archief van het aartsbisdom Utrecht en het architectenbureau Van der Laan te 's-Hertogenbosch.

¹²⁶ <http://www.vanderlaanstichting.nl>; De Haan/Haagsma 1996, 56-61; Jacobs/Wiekart 2003, 90.

lengtegerichte bankenblokken en heeft een vlakke zoldering. De zangzolder met balustrade bevindt zich tegen de westwand van de kerkzaal. De overgang van het schip naar de zijbeuken wordt gemarkeerd door een scheiboog die steunt op vier zuilen. In de zijbeuken zijn hooggeplaatste ingesnoerde rondboogvensters uitgespaard. De vijfde travee bestaat uit een verhoogd kerkbreed priesterkoor, dat eindigt in een halfronde hoofdapsis met hoofdaltaar en twee lagere absiden met zijaltaren. Aan de zuidzijde van het priesterkoor ligt een pal aan de weg gelegen rechthoekige sacristie die met een tussenlid is verbonden aan de kerk.

In de tweede serie ontwerpschetsen uit januari 1950 voorzag Van der Laan een vier traveeën lange hallenkerk van een ingebouwde vierkante toren. (afb. 72) De aan de zuidoostzijde gelegen sacristie bestaat nu uit een vierkant bouwvolume met schilddak. Hij handhaafde de ronde doopkapel aan de noordwestzijde. De voorgevel van het kerkgebouw kreeg een nieuw aanzicht. In de onderste geheel vlakke geleding bevindt zich een via een bordes te betreden hoofdingang met een dubbele cassettedeur onder een ingesnoerde halfronde boog met timpaan. De tweede geleding heeft een vlakke wand met drie ingesnoerde gekoppelde rondbogen boven de ingang, die worden geflankeerd door twee gekoppelde identieke openingen. Onder de daklijst is een tandlijst zichtbaar. Hierboven zijn de drie zadeldaken van de beuken zichtbaar. Direct achter deze façade is een ingekapselde vierkante klokkentoren geprojecteerd waarvan alleen het vierde vlakke lid te zien is. De klokkenstoel bestaat uit vier met lichte banden gedecoreerde pilasters. Hiertussen zijn dieper gelegen ingesnoerde halfronde galmgaten voorzien van een balustrade uitgespaard. De klokkenstoel eindigt in een bolvormige torenhelm met kruis. Op de plattegrond tekende Van der Laan vijf lengtegerichte blokken. (afb. 73) Twee kleine bankenblokken bevinden zich aan weerszijden van de ingebouwde toren. De resterende zaalruimte is gevuld met lange blokken gescheiden door twee in de zijbeuk gelegen zijpaden. Aan weerszijden van de toren zijn twee biechtstoelen tegen de achterwand van de kerkzaal geplaatst. Bij de evaluatie van deze serie ontwerpen wenste het kerkbestuur de aanleg van een smal pad langs de buitenmuren en een verkorting van de bankenblokken.¹²⁷ Starmans maakte bezwaar tegen de inwendige toren.¹²⁸

In april 1950 presenteerde Van der Laan een aangepaste serie ontwerpen waarvan twee tekeningen bewaard zijn gebleven. (afb. 74-75) Het betreft een blad met een drietal gevels en een groot blad met een plattegrond, een situatieschets, en verschillende dwars- en lengtedoorsneden. De tekeningen laten zien dat de positionering van de toren is gewijzigd. Tevens is de kerk iets verlengd en zijn er meer details van het interieur uitgewerkt. De tekeningen van deze serie vormen de basis van het oorspronkelijk gerealiseerde gebouw. Bij de bouw zijn onderdelen als de uitwendige doopkapel, de zij-apsiden en de dubbele hoofdingang komen te vervallen of gewijzigd. In mei 1950 maakten Van der Laan samen met de broer van de bouwpastoor, de architect B.F.Y. Alink een nieuwe situatieschets met wederom een ronde doopkapel, die uiteindelijk niet werd uitgevoerd. Er bestaat tevens een ongesigeneerde, evenmin gerealiseerde situatieschets van de kerk en de pastorie uit februari 1951, waarop de doopkapel een achthoekig grondplan heeft gekregen. In dezelfde maand richtte Starmans een verzoek in bij het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting tot het verhogen van de rijksbijdrage in verband met een vergroting van de kerk en het uitbreiden van het aantal zitplaatsen van van 492 naar 644.¹²⁹

In een ongedateerde brief die vermoedelijk uit juli 1951 stamt, vroeg de bouwpastoor Van der Laan een lijst en begroting op stellen van de kerkelijke benodigdheden.¹³⁰ De architect adviseerde een van zijn broers hierbij te laten assisteren.¹³¹ In juli 1951 tekende Nico van der Laan ontwerpen voor de vloer van het kerkbrede rechte priesterkoor en een aanzicht van het priesterkoor en de zijaltaren. (afb. 76) Dit laatste ontwerp werd niet geheel uitgevoerd. Zo is de beschildering van de apsis met kruis en engelen nooit gerealiseerd. De zijaltaren hebben een andere vormgeving gekregen. Tevens maakte

¹²⁷ Map losse aantekeningen t/m 4 maart 1952, 20 februari 1950, Archief parochie St.-Bavo Angeren.

¹²⁸ Map losse aantekeningen t/m 4 maart 1952, 31 maart 1950, Archief parochie St.-Bavo Angeren.

¹²⁹ Brief van J. Starmans aan Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, 9 februari 1951, Archief parochie St.-Bavo Angeren.

¹³⁰ Brief N. van der Laan aan H. Alink, ongedateerd, Archief parochie St.-Bavo te Angeren. Het is onduidelijk aan welke broer Nico van der Laan hier refereerde. De zeer uitgebreide lijst geeft een goed overzicht van de kerkelijke benodigdheden in een naoorlogse katholieke kerk.

¹³¹ Het is niet duidelijk wie van de beide in de kerkbouw actieve broers, dom Hans van der Laan of Jan van der Laan, deze taak op zich heeft genomen.

Van der Laan schetsen voor onder meer het canopeum, het tabernakel met expositietroon en vermoedelijk de consecratiebel.¹³² In augustus 1951 ging de Liturgische Commissie akkoord met de tekeningen van het hoogaltaar en de zijaltaren. De consecratie door Bisschop-coadjutor dr. B.J. Alfrink volgde in oktober 1951.

stedenbouwkundige ligging

Het onregelmatige, segmentvormige kerkelijk erf van de St.-Bavo ligt tussen de Kerkstraat en de Rijndijk, op het kruispunt van de Kerkstraat en de Molenstraat. Aan de overzijde van het kruispunt bevindt zich de hervormde kerk. De afbuigende Rijndijk vormt een natuurlijke begrenzing van de bebouwing, waardoor beide kerken zich aan het einde van het dorp bevinden. Door de georiënteerde ligging ligt de kerk evenwijdig aan de Kerkstraat. Voor de hoofdingang bevindt zich een op het kerkelijk erf gelegen vierkant voorplein. Aan de noordzijde van het plein staat een vrijstaande pastorie. Aan de noord- en oostzijde is de kerk omgeven door een kerkhof, waar zich een massagraf van 27 oorlogsslachtoffers uit Angeren bevindt. De aan de overzijde van de kerk geprojecteerde schoolgebouwen zijn nooit gerealiseerd. De katholieke school werd uiteindelijk aan de andere zijde van het dorp gebouwd.

latere wijzigingen

Sinds 1967 is aan de noordzijde, ter hoogte van de vijfde travee, een rechthoekig volume aangebouwd dat dient als opbaar ruimte. Onder invloed van de nieuwe liturgische bepalingen van Vaticanum II onderging de inrichting van het priesterkoor in 1968 verschillende wijzigingen. Het priesterkoor werd verlengd, het altaar schoof naar voren en het orgel en het zangkoor verhuisden naar de apsis. Tevens werden de banken in de zijbeuken ter hoogte van de vierde travee vervangen door in de richting het altaar geplaatst stoelen. Sinds 1994 dient de oorspronkelijke doopkapel als Mariakapel. De pastorie is niet meer als zodanig in gebruik.

receptie

Een paginagrote foto van de het priesterkoor van de St.-Bavo in Angeren maakte deel uit van een in 1953 verschenen artikel "De vernieuwing der kerkelijke architectuur na de oorlog" dat G.J.M. Sarlemijn publiceerde in het Katholiek Bouwblad.¹³³ Sarlemijn ging uitgebreid in op de Bossche School, maar besprak geen van de afgebeelde kerkgebouwen in het bijzonder. In 1956 publiceerde het tijdschrift Art d'église een resumé van dit artikel, nu getiteld "Une voie nouvelle pour l'architecture des églises" en voorzien van ander fotomateriaal.¹³⁴

kerkarchitectuur

De St.-Bavo te Angeren bestaat uit een vijf traveeën lange driebeukige hallenkerk. (afb. 77-78) De muren zijn opgetrokken in machinaal vervaardigde bronsgeel tot paarsrood genuanceerde vormbaksteen en in willekeurig verband, "vol en zat" gemetseld. De daken van de beuken zijn gedekt met grijze gesmoorde holle (Oud-Hollandse) pannen. De voorgevel bestaat uit een half ingebouwde vierkante toren voor de middenbeuk. De torenschacht is, op een drietal smalle vensters aan elke zijde na, vlak gemetseld en is aan de voorzijde toegankelijk via een dichte rondboognis, waarin een opening voor een dubbele cassettedeur en een betonnen latei gedecoreerd met zonnradkruis is uitgespaard. Aan weerszijden van de deur hangen twee grote smeedijzeren met geel glas bezette wandarmaturen in diamantvorm. De klokkenstoel bestaat uit vier aan de bovenzijde uitgemetselde pijlers waartussen een dieper spaarveld met galmgaten, afgewerkt met segmentbogen, is uitgespaard. Tegen de bovenzijde van de galgaten is een open wijzerplaat bevestigd. De klokkenstoel is omgeven door een dichte in profielstenen gemetselde borstwering en eindigt in een met leien gedekt tentdak met een smeedijzeren

¹³² Gezien een notulenboek van het kerkbestuur uit de periode 1945- 1951 in het archief van de parochie St. Bavo te Angeren ontbreekt, is het onduidelijk of de ontwerpen van de kerkelijke inrichting een initiatief van de architect waren of dat hiervoor opdracht is gegeven door het kerkbestuur. Evenmin is in de archieven van de parochie St.-Bavo te Angeren en het Bureau Bouwzaken van het Bisdom Utrecht correspondentie hieromtrent aangetroffen. Zie ook: Brief Timmerbedrijf J.Th. Nijenhuis, aan H. Alfrink, 31 juli 1951, Archief parochie St.-Bavo Angeren. Van der Laan bemoeide zich eveneens met de door de timmerfabriek ontworpen banken.

¹³³ Sarlemijn 1953, 345.

¹³⁴ Sarlemijn 1956, 117-124.

opengewerkte bolvorm en torenkruis. Het zadeldak van de middenbeuk ligt achter de toren en is van de voorzijde niet zichtbaar.

Aan weerszijden van de toren bevinden zich twee met een schilddak gedekte zijbeuken die door middel van twee smalle terugliggende muurvlakken met de toren zijn verbonden. De voorgevels van de zijbeuken bestaan uit twee delen, waarvan het onderste deel vlak is gemetseld. Een uitgemetselde sierrand vormde de overgang tussen de geledingen. In het bovendeel zijn direct op de sierrand twee ingesnoerde rondboogvensters uitgespaard. Hierdoor functioneert de sierrand ter plekke van de vensters als lekdorpel. Zowel de daken van de zijbeuken als de klokkenstoel rusten op een van een betonnen tandlijst voorziene dakvoet. De zijgevels bestaan eveneens uit een vlak gemetselde onderste geleding, waarboven zich tien ingesnoerde rondboogvensters en ter hoogte van het priesterkoor een smal, lager geplaatste ingesnoerde rondboogvenster zijn uitgespaard. De betonnen dakvoet van de zijbeuken wordt aan drie zijden ondersteund door een betonnen cordonlijst. De zijgevels van de aan de noordoostzijde verlengde middenbeuk zijn van eenzelfde cordonlijst voorzien. De blinde halfronde apsis aan het einde van de middenbeuk is gedekt met een halfronde blauwleien dak en een loden muts. Ten oosten van het priesterkoor bevindt zich een vierkante van een tentdak voorziene sacristie die via een laag tussenlid is te bereiken. De sacristie wordt op de hoekpunten verstevigd door pilasters en is aan drie zijden voorzien van twee gekoppelde hooggeplaatste ingesnoerde rondboogvensters. Onder een uitstekende betonnen dakvoet is een betonnen tandlijst aangebracht. In de oksel van de kerk en het tussenlid is een vierkante schoorsteen opgetrokken. Aan de zuidoostgevel is ter hoogte van de tweede travee voorzien in een via enkele treden bereikbare uitgebouwde zij-ingang met zadeldak en van een kruis voorzien betonnen fronton.

kerkinterieur

Het hoofdportaal in de ingebouwde toren heeft een betonnen cassetteplafond en wordt aan de oostzijde verlicht door drie vensteropeningen. (afb. 79) Tegenover de hoofdingang geeft een zeer licht getoogde muuropening met een tochtdeur gevuld met helder figuurglas toegang tot de middenbeuk. Twee zijingangen in de toren voeren via een door een arcade van twee ingesnoerde rondbogen afgeschermd nartex naar de zijbeuken. De ruimte aan de noordwestelijke zijde is afgeschermd door een smeedijzeren hekwerk en diende als doopkapel. Het hardstenen doopvont met meandermotief is waarschijnlijk door Van der Laan ontworpen. Op de eerste verdieping van de torenpartij bevindt zich een zang galerij met een strak uitgevoerde ruwbetonnen *prefab*-balustrade die zich uitstrekt over de gehele breedte van de kerk. Het middendeel van het zangkoor heeft een vierkante uitsparing en is aan de bovenzijde afgesloten door een licht getoogde segmentboog. In de hoek van de zuidgevel leidt een trap naar het zangkoor. Zowel in de zuid- als in de noordgevel bevindt zich ter hoogte van de eerste travee de licht getoogde boog van de zij-ingang.

De kerkruimte heeft een blauwgrijze betonnen vloer en is gedekt met een vlakke zoldering bestaande uit beige geschilderde betonnen spanten en cementgebonden houtvezelplaten. De muurvlakken zijn gemetseld en vervolgens "vertind" en grijs en vlak gestucadoord. Dat wil zeggen dat de bakstenen wanden van een dunne kalkspecielaag zijn voorzien, waardoor de contouren van de bakstenen zichtbaar blijven. Alle ramen van de kerkruimte zijn bezet met van een kruisvorm voorzien pastelkleurig glas-in-lood in een stalen harnas. De inrichting van de kerkzaal bestaat uit vier tot aan de derde travee doorlopende lengtegerichte bankenblokken met een middenpad, twee tussenpaden en twee smalle zijpaden langs de zijgevels. De ronde scheibogen rusten op vier verjongende betonnen zuilen voorzien van hardstenen voluten en betonnen blokkapitelen gedecoreerd met een zonneradkruis. (afb. 80) De voluten zijn bewerkt met een zogenaamde bouchadeerhamer, waardoor een ruw oppervlak met putjes ontstaat. De biechtstoelen staan opgesteld in twee rondboognissen in de zijgevels ter hoogte van de vijfde travee.

Het kerkbrede en met één trede verhoogde priesterkoor is belegd met vierkante tegels van zilvergrijze leisteen omzoomd door smalle tegels van zilvergrijs-groene leisteen en wordt afgeschermd door smeedijzeren communiciebanken, bestaande uit vier delen.¹³⁵ (afb. 81) De diepe halfronde apsis waarin het hoofdaltaar op een suppedaneum tegen de achterwand staat opgesteld, wordt geaccentueerd door een triomfboog. Het hardstenen altaarblad rust op twee stipes en is aan de voorzijde gedecoreerd met een uitgebeiteld meandermotief. Tegen de achterwand van de apsis hangt een donkere draperie,

¹³⁵ Volgens het ontwerp van het priesterkoor met zijaltaar, juli 1951, Archief parochie St.-Bavo Angeren.

mogelijk af te stemmen op de momenten in het liturgische jaar. De apsis wordt aan weerszijden verlicht door laag geplaatste kleine ingesnoerde rondboogvensters met helder glas-in-lood. De verhoogde zijaltaren staan in de ondiepe van een sacramentsnis voorziene enigszins getoogde nissen aan weerszijden van het presbyterium. De ambo, bestaande uit vierzijdig rijk gedecoreerd smeedijzeren hekwerk op een betonnen voet, bevond zich tegen een muurdam tussen het linker zijaltaar en de apsis. Tegen de achterwand van de nissen is eveneens een draperie bevestigd. De zijaltaren zijn vanuit de kerkruimte via een door een sierketting te sluiten opening tussen de communiebanken te bereiken. Vlak voor het priesterkoor bevinden zich eveneens twee rondboognissen in de zijgevels die ruimte geven aan zijaltaren. (afb. 82) Aan de zuidzijde van het priesterkoor geeft een licht getoogde muuropening toegang tot de sacristie. Langs de wanden van de kerkzaal en aan weerszijden van de zijaltaren hangen veertien smeedijzeren wandarmaturen naar ontwerp Van der Laan.

13.7.7 Angeren: hervormde kerk (1952)¹³⁶

Onder leiding van bouwpastor J.E.S.M. Morilion-Loysen besloot het kerkbestuur in 1947 de Velpse architect J.G.A. Heineman (1889-1959) een nieuwe kerk te laten ontwerpen. Deze vanaf 1917 zelfstandig werkende architect ontwierp onder meer woonhuizen, scholen, zieken- en bejaardenhuizen. In de jaren dertig maakte Heineman verschillende "kerkstudies", waarvan alleen de Nederlands Hervormde Paasbergkerk (1931) te Arnhem werd gerealiseerd. De kerkontwerpen kenmerken zich door steile topgevels en zijn soms voorzien van aangebouwde vierkante klokkentorens. De diverse varianten voor de royaal opgezette Paasbergkerk tonen zowel een centraal bankenplan met driehoekige uitbouwen aan de zijgevels als de uiteindelijk gekozen lengtegerichte opstelling. Opvallend is hier de gelijkenis met de opbouw van de zijgevels van de gelijktijdig gebouwde gereformeerde kerk in Apeldoorn van de eveneens in Velp woonachtige architect E.J. Rotshuizen.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de expressionistische bouwstijl van Heineman in de richting van de sobere vormentaal van de Delftse School. Er is een overeenkomst te zien tussen de kerken van Heineman en zijn Arnhemse collega Gerrit Feenstra. Heineman had respect voor het ideeëngoed van Granpré Molière en beschouwde hem in vele opzichten als een vernieuwer. In de naoorlogse periode ontwierp Heineman een drietal sobere zaalkerkjes voor de hervormde gemeenten in Angeren, Didam (1954) en Treebeek (1955 - gesloopt in 1997). Het direct naast de katholieke Mariakerk gelegen hervormde kerkje in Didam heeft een opvallend robuust westwerk. Ook is Heineman actief geweest op het gebied van restauraties en herinrichting van getroffen kerken, waaronder de hervormde kerken te Gendt, Kesteren en Opheusden. Hij streefde daarbij naar een behoud van oorspronkelijke interieurelementen zoals doophekken en herenbanken, maar ging - waar nodig - eigentijdse toevoegingen niet uit de weg.

ontwerpfase

Het eerste blad ontwerpen van Heineman dateert van 22 juni 1947 en bestond uit een situatieschets, een plattegrond en een dwarsdoorsnede en tekeningen van de voor- en zijgevel.¹³⁷ (afb. 83) Het betreft een bescheiden op het oosten georiënteerde zaalkerk met aan de noordzijde een zijbeuk. Belangrijker dan de liturgische connotatie van een oosting is de ligging aan de Rijndijk, die het perceel aan de oostkant begrensd. Ook gezien de situering aan het einde van de Kerklaan is het niet verwonderlijk dat Heineman de hoofdingang aan de westzijde projecteerde. Aan de noordzijde van de voorgevel bevindt zich een vooruitstekende langwerpige aangebouwde klokkentoren. Het van een zadeldak voorziene tussenlid heeft een rondboogdeur en gaf zowel toegang tot de kerkzaal als naar de op de begane grond van de toren gelegen consistoriekamer. Boven het waarschijnlijk in natuursteen

¹³⁶ Voor het reconstrueren van de bouwgeschiedenis van de Nederlandse hervormde kerk te Angeren is gebruik gemaakt van het archief van de hervormde gemeente van Angeren en het archief van de architect J.G.A. Heineman, dat is ondergebracht bij het archief van het architectenbureau VBW Architecten te Velp. Tevens heeft er een gesprek plaatsgevonden met de zoon van Heineman, architect W.A. Heineman. Een deel van het archiefmateriaal over de bouwgeschiedenis uit de periode 1940-1945 van de hervormde gemeente in Angeren is zoekgeraakt.

¹³⁷ Uitermate verwarrend is het bestaan van een bijna identiek blad met ontwerpen dat merkwaardigerwijze is gedateerd op 22 juni 1944. Gezien het feit dat het kerkgebouw pas in oktober 1944 sneuvelde en de dag- en maanddatering eveneens identiek zijn, moet worden uitgegaan van een fout op het architectenbureau. Beide bladen bevinden zich in het archief van de Hervormde gemeente te Angeren.

bedoelde basement van de toren is aan de voorzijde een diepgelegen vensteropening met segmentboog uitgespaard. De torenschacht is voorzien van een niet-symmetrisch geplaatste wijzerplaat en wordt bekroond door een van een hekwerk voorziene klokkenstoel met een pannengedekt tentdak. De torenspits bestaat uit een bolvorm waarop een kruisvorm en een haan zijn bevestigd. De zuidgevel wordt verlicht door vijf laag geplaatste segmentboogvensters.¹³⁸ De plattegrond toont een liturgisch centrum met tegen de achterwand een centraal opgestelde kansel, waarvoor de avondmaalstafel is geplaatst. (afb. 84) Op de linkerhoek van het liturgisch centrum is het doopvont gedacht. De rechterzijde van het liturgisch centrum wordt benut voor een naar de kerkzaal uitgebouwd bankenblok dat diende voor de kerkenraadsleden. De hoofdbeuk is ingericht met één bankenblok met 144 zitplaatsen. In juli en oktober 1947 maakte Heineman nog twee sfeerschetsen van een identiek kerkgebouw met segmentboogvensters en een gemetselde omheining met direct op de achtergrond de hoge Rijndijk.

Op een ongesigeneerde en ongedateerde plattegrond, die mogelijk uit de beginfase van het ontwerpproces dateert, speelde Heineman ook met het idee van een zijbeuk aan de rechterzijde. Aan de rechterzijde van het liturgisch centrum projecteerde hij een consistoriekamer, terwijl het bouwvolume aan de noordzijde van de toren was ingericht als een catechisatiezaal voor 65 personen.

Vereenvoudigd ontwerpen zonder toren dateren van de periode december 1948 – april 1949. Op de plaats van de toren tekende Heineman nu een rechthoekige consistoriekamer met schilddak die tevens als catechisatiekamer dient. In de kerkzaal is plaats voor 120 gelovigen. Achter de voorgevel is een klokkenstoel met tentdak, windvaan en haan voorzien. Het ronde venster in de voorgevel is vervangen door een gekoppeld segmentboogvenster, bezet met een ruitvormige glas-in-loodramen. De inrichting van het liturgisch centrum is vrijwel identiek aan de plattegrond van juni 1947. De enige toevoeging is een groot kruis op de achterwand aan de rechterzijde van de kansel.

In april 1949 tekende Heineman een kleine aanpassing van de voor- en zuidgevel. (afb. 85) De hoofdingang is nu overhuifd met een zadeldak. Hierboven is een enkel segmentboogvenster uitgespaard. De voorgevel van de kerk rust op een natuurstenen basement en de hoeken zijn voorzien van hoekblokken. In de zuidgevel zijn de vijf diepgelegen segmentboogvensters met blokken geaccentueerd. De plattegrond geeft nu 132 zitplaatsen aan. Het liturgisch centrum is ingericht met een centraal opgestelde kansel. Aan de linkerzijde van het liturgisch centrum staat het doopvont; een uitgebouwd blok voor de kerkenraadsleden bevindt zich aan de rechterzijde. De avondmaalstafel staat niet ingetekend.

Het definitieve ontwerp van Heineman dateert van juni 1949. (afb. 86) Duidelijk is dat er binnen de van oudsher traditionele, zwaar hervormde gemeente in Angeren een discussie over de inrichting van de kerkzaal heeft plaatsgevonden. De hoofdbeuk is nu ingericht met twee bankenblokken. Het blok aan de noordzijde is breder dan het geheel tegen de zuidmuur geprojecteerde bankenblok. De inrichting van het liturgisch centrum bestaat uit een centrale kansel met aan de linkerzijde de avondmaalstafel. Op de trede van het liturgisch centrum staat aan rechtzijde van kansel het doopvont. Het bankenblok voor de kerkenraadsleden is ongewijzigd gebleven. In augustus 1951 paste Heineman de kerkinrichting wederom aan. Een ongesigeneerd ontwerp van de preekstoel en de belettering van de psalmborden uit januari 1952 is vermoedelijk afkomstig van Heineman. (afb. 87)

Voor de nieuwbouw werden de fundamenten van de oude kerk geheel gesloopt; met de stenen van de ruïne bouwde men de nieuwe kerk op. De ingebruikname van de letterlijk wederopgebouwde kerk vond plaats in februari 1952. Een jaar later kreeg de kerkzaal een eikenhouten dakruiter. Mogelijk stamt ook de aanbouw van een consistoriekamer tegen de achterzijde van het liturgisch centrum uit deze periode.

stedenbouwkundige ligging

De hervormde kerk aan de Molenstraat in Angeren vormt het eindpunt van de Kerkstraat, en ligt schuin tegenover de katholieke kerk. Het langs de Rijndijk gelegen kerkelijk erf is aan de noordzijde afgezet met een lage bakstenen muur, die zich oorspronkelijk uitstreckte langs de Kerkstraat. Aan de zuidzijde van de kerk bevindt zich een kerkhof, dat uit de periode van de eerste kerk in Angeren stamt. In de loop der eeuwen is deze begraafplaats uitgebreid. Ten zuiden van het kerkelijk

¹³⁸ Heineman tekende eveneens een blad met variatie op de zuidgevel met gekoppelde rondboogramen afgewisseld met steunberen.

erf is later een vrijstaande pastorie opgetrokken. De christelijk basisschool is later schuin aan de overzijde van de kerk gebouwd. Tot ver na de oorlog hebben verschillende houten keten gediend als school, jeugdgebouw en vergaderruimte.

latere wijzigingen

Na de in gebruikname van de kerk zijn zowel het exterieur als het interieur grotendeels in tact gehouden. De enige toevoegingen vormen stroken vloerbedekking in de zijbeuk en op het liturgisch centrum, een piano op het liturgisch centrum en een deur aan de rechterzijde van de kansel naar de later aangebouwde consistoriekamer.

De in ledental kleine hervormde gemeenten van Angeren heeft vanaf de jaren zeventig verschillende samenwerkingverbanden aangegaan met de gemeenten in de omliggende plaatsen, zoals Huissen, Bommel en Gendt. Vanaf 2004 maakt de gemeente deel uit van de PKN. De pastorie is niet meer als zodanig in gebruik.

kerkarchitectuur

De naoorlogse hervormde kerk te Angeren bestaat uit een kleine georiënteerde zaalkerk met een smalle noordbeuk opgetrokken in ‘vol en zat’ gemetselde rode baksteen. (afb. 88) De zijbeuk ligt achter een laag tussenlid met ingangsportaal, dat het kerkgebouw met de naar voren uitgebouwde consistorie- en catechisatiekamer verbindt, en is vanaf de voorzijde niet zichtbaar. De met een zadeldak van gesmoorde blauwe verbeterde pannen gedekte kerkzaal wordt aan de voor- en achtergevel gesteund door steunberen. Deze zijn schuin gemetseld en met blauwe gesmoorde tegels gedekt. Het metselwerk van de puntgevel heeft enkele boerenvlechtingen. De dakgoten van alle bouwdelen rusten op ijzeren beugels. Ter hoogte van de voorgevel bevindt zich een kleine vierkante dakruiter van eikenhout, bestaande uit een geprofileerde voet, en vier pilasters waartussen één klok hangt. De klokkenstoel is getooid met een tentdak, waarop een koperen bolvorm, een torenkruis en een koperen windhaan staan. De via een trapeziumvormig bordes met vier treden toegankelijke dubbele houten toegangsdeur ligt in een centraal geplaatste verdiepte rondboog. Deze wordt aan weerszijden afgezoomd met een lijst van gefreinde tufstenen en kalkstenen blokken. De kalkstenen blokken dragen links het opschrift ‘verwoest in 1944’, en rechts ‘herbouwd in 1951’. Boven de rondboog is een keramisch reliëf ingemetseld met een afbeelding van het ‘brandende braambos’ met de tekst: ‘Ik brand maar verteer niet, Ex 3:2’.

Boven de hoofdingang is een diepgelegen rond venster met een raam in een ruitvormig stalen vensterharnas uitgespaard. Aan de linkerzijde van de hoofdingang bevindt zich een klein vierkant venster. Het lage met een pannen gedekt zadeldak van het tussenlid geeft via een bordes en een deur met een segmentboog toegang tot zowel de kerkzaal als de consistoriekamer. De enigszins schuin geplaatste rechthoekige consistorieruimte heeft een puntgevel en zadeldak. De zijbeuk van de kerkzaal is gedekt met een lessenaarsdak en heeft vijf traveeën met smalle rechthoekige vensters, gevuld met helder glas dat is gevat in een stalen kruiskozijn, en bakstenen lekdorpels. (afb. 89) In de lichtbeuk bevinden zich boven de middelste rechthoekige vensters drie ronde vensters met een identieke vulling als het venster in de voorgevel. De zijbeuk loopt tot de vierde travee van het schip. In de vijfde travee is in het midden van de zijgevel een hoog segmentvenster uitgespaard. De achtergevel bestaat uit een aan de zuidzijde versmalde wand. De zuidgevel is voorzien van vijf evenwijdig met de traveeën geplaatste hoge segmentboogvormige vensters gevuld met blanke, van een oude broeikas afkomstige ruitjes gevat in glas-in-lood binnen een stalen vensterharnas.

kerkinterieur

De hoofdingang van het kerkgebouw leidt naar een rechthoekig voorportaal met aan weerszijden verschillende bergruimten en een trappenhuis. De trap voert naar de boven het portaal gelegen orgelgalerij die is voorzien van een donkergebeitste houten borstwering en een centraal geplaatst orgel, dat de lichtval van het rondvenster belemmert. (afb. 90) De rechte dubbele deur in het hoofdportaal geeft toegang tot de kerkzaal. De inrichting van de kerkzaal bestaat uit een lengtegericht bankenblok dat is opgesteld in het midden van de hoofdbeuk. Hiervoor bevinden zich twee rijen met stoelen. Op deze plaats kan een lange avondmaalstafel worden opgesteld. De scheiboog tussen de hoofd- en zijbeuk rust op gladde betonnen zuilen met vierkante basementen en witgeschilderde

betonnen blokkapitelen.¹³⁹ De bogen zijn uitgevoerd in schoon metselwerk. Dit contrasteert met de wandvlakken die zijn voorzien van een witte stuclaag. De kerkruimte is betegeld met grijze plavuizen. De trapeziumvormige vensterbanken van de diepe ramen in de zijbeuk bestaan uit rode plavuizen. De hoofdbeuk heeft een open dakstoel bestaande uit houten gebeitste plafondhangers die zijn ingevuld met witgesausde Mevriet-platen. Deze onbrandbare platen bestonden uit een combinatie van houtkrullen en cement. Het cassettepatroon wordt herhaald in het lessenaarsdak van de zijbeuk. (afb. 91)

Tegen de achterwand van het met één trede verhoogde liturgische centrum staat een van een klankbord voorziene vierhoekige houten kansel op een gemetselde voet met natuurstenen elementen. (afb. 92) De avondmaalstafel kreeg uiteindelijk een permanente plaats centraal voor de kansel. Het doopvont bestaande uit een bekken gevat in een houten standaard, stond oorspronkelijk op de rand van het liturgisch centrum aan de linkerzijde van de kansel. Geheel aan de rechterzijde bevinden zich twee banken voor de kerkenraad.

13.8 Samenvatting

Na het bombardement op Rotterdam in mei 1940 begon op verschillende niveaus de ideevorming over de wederopbouw van de stad, de herindeling van de parochies, en de nieuwbouw en restauratie van kerken. In 1940 speelden vraagstukken als wederopbouw in Arnhem-Malburgen nog geen rol; de door P. Verhagen ontworpen tuinwijk van Arnhem was nog volop in aanbouw. Het uit 1936-1937 daterende plan voorzag in een tweetal locaties voor kerkbouw. Eind 1940 ontwierp de Limburgse architect A.J.N. Boosten een ontwerp voor de H. Sacramentskerk, een megalomaan plan op romaanse grondslag dat als gevolg van de afgekondigde bouwstop in fasen zou worden gerealiseerd. De basilicale opzet kreeg voorlopig een rechte achterwand. Als een van weinige gebouwen wist de H. Sacramentskerk de bombardementen op Malburgen te trotseren.

Vanaf 1945 voerde de ‘vader van de wederopbouw’ J.A. Ringers de leiding over het College van Algemeene Commissarissen van de Wederopbouw, dat de stedenbouwkundige plannen van de provinciale, streek- en plaatselijke bouw bureaus beoordeelde. Bij de keuze van de stedenbouwkundigen en hun supervisors speelde de nationale stedenbouwkundige supervisor P. Verhagen een invloedrijke rol. Deze compagnon van M.J. Granpré Molière sympathiseerde met zijn collega’s van de Delftse School. In Gelderland vielen alle 31 stedenbouwkundige opdrachten toe aan Verhagens geestverwanten. In 1947 namen de Provinciale Directies, ressorterend onder het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting de taken van de bouw bureaus over. Gemeentebesturen werden nu zelf verantwoordelijk voor de wederopbouwplannen. De gemeente Arnhem die al vanaf 1944 de wederopbouw onder leiding van J.P. van Muijlwijk zelf ter hand had genomen, week duidelijk af van de landelijke bestuursstructuur. Hier trad J.A. van der Laan van het katholieke Leidse architectenbureau Van der Laan op als stedenbouwkundig adviseur. Het in 1947 gepresenteerde wederopbouwplan voor Malburgen week nauwelijks af van het oude plan van Verhagen.

Een jaar voor zijn overlijden in 1951 tekende Boosten de plattegrond voor de naoorlogse uitbreiding van de H. Sacramentskerk. In deze fase, uitgevoerd door een broer van de bisschoppelijk bouwinspecteur van het aartsbisdom, J. Starmans, kreeg de kerk een dwarsbeuk voorzien van grote roosvensters. Tot 1968 koesterde de parochie hoop de kerk in volle glorie af te kunnen bouwen; in 2006 werd zij echter gesloopt. De bouwgeschiedenis van de hervormde Kruiskerk in Malburgen naar ontwerp van H. Geels en W. Vos illustreert het lange traject tussen het eerste bouwplan in 1949 en de oplevering in 1957, een lot dat veel wederopbouwkerken was beschoren. Afkeuring door het departement van Wederopbouw leidde tot een bescheidener, en vermoedelijk moderner plan. De glazen zijbeuk van deze zaalkerk was oorspronkelijk als avondmaalsruimte bedacht, maar werd uiteindelijk niet als zodanig gebruikt. Bijzonder zijn hier de figuratieve reliëfs van bijbelse en kerkhistorische figuren in de kunstbetonnen vensteropeningen.

De verwoeste lintdorpen in het oostelijk deel van de Overbetuwe, een agrarisch gebied waar de katholieke geloofsgemeenschap domineerde, kregen na de oorlog een concentrische vorm. Om financiële en praktische redenen werden de meeste kerken op hun oude plaats herbouwd. Geheel

¹³⁹ Bij de uitvoering van de zuilen is afgeweken van de in het bestek genoemde zandsteen. Voor het verkrijgen van een gladde buitenzijde is het beton in een met betonstaal voorziene eternietbuis gestort.

volgens de Delftse traditionalistische inzichten vormden kerken en openbare gebouwen het hart van de nieuwe dorpskern.

Ook qua stijl pasten de wederopbouwkerken in de Overbetuwe-oost in het traditionalistische plaatje. De parochie van de O.L.V. ten Hemelopneming in Huissen-Stad koos ervoor de kerk te laten herbouwen door de architect die ook de grote uitbreiding in de jaren dertig had verzorgd. G.M. Leeuwenberg ontwierp toen een kerk die voldeed aan de eigentijdse liturgische inzichten. Na de oorlog verstrakte hij enigszins zijn stijl, maar hij handhaafde de bij het presbyterium gelegen zangzolder van de vooroorlogse kerk. Het ministerie van Wederopbouw wees het kerkontwerp aanvankelijk af en raadde het aartsbisdom aan eerst een noodkerk te bouwen. Hierop besloot het bisdom alleen het kerkschip en de hoge zijbeuken te realiseren. Pas in 1961 kreeg de ruw afgewerkte voorgevel een nieuwe torenpartij en kon de rechte achterwand worden vervangen door een apsis en zij-apsiden. Evenals voor de oorlog kreeg de Huissense parochie een rijk met glas-in-loodramen gedecoreerde kerk.

Het kerkbestuur van de nabij gelegen hervormde kerk benaderde vermoedelijk rond 1950 de in Arnhem woonachtig architect G. Feenstra, die een ingetogen zaalkerkje in traditionalistische bouwstijl ontwierp. Vergeleken bij het vooruitstrevende ontwerp van de Kruiskerk in Malburgen is deze historiserende kerk, wiens originele inrichting recentelijk geheel is vervangen, een flinke stap terug in de hervormde kerkbouwgiedenis. Gezien de aanwezigheid van de avondmaalstafel en het doopvont op het liturgisch centrum betrof het hier een gemeente uit de midden-orthodoxie. De twee hooggeplaatste met kleurig abstract glas-in-lood bezette rondvensters bevestigen dit beeld.

Al kort na de oorlog tekende A.J.N. Boosten een nieuwe kerk voor de getroffen tuindersparochie in Huissen-Zand. Om kosten te sparen zou de kerk op de bestaande fundamenten worden gebouwd. Na de dood van Boosten raakte het plan in het slop en benaderde men H.W. Valk. Vader en zoon Valk ontwierpen een georiënteerde basilica, die dankzij een schenking van een lokale steenfabrikant werd uitgevoerd in een lokale grove handvormstenen met natuurstenen speklagen. In tegenstelling tot de meeste wederopbouwkerken die eindigden in een goedkope opendakstoel, afgewerkt met hout- of cementvezelplaten, kreeg deze kerk een geknikte bakstenen overwelling, uitgevoerd in lichte holle bakstenen. Valk gebruikte ook betonnen koppelbalken die hij geheel volgens de traditionalistische normen netjes verborg achter bakstenen elementen. De op de zijaltaren gerichte banken in de zijbeuken voldeden geenszins aan zijn gedachte over de christocentrische kerk die hij voor de oorlog op schrift had gesteld.

Het ontwerpproces van de St.-Martinus in Doornenburg laat zien dat architect T.A. Nix in de jaren 1950-1952 in fasen doorschakelde van een monumentale kruisbasiliek met polygonale doopkapel naar een hybride Bossche Schoolkerk bestaande uit een basilicaal schip dat zich verbreedde in een vierkante centrale hoogbouw. Net als de St.-Catharina van N. van der Laan in Heusden beschilderde men het betonnen cassettenplafond met gele sterren op een blauw fond. Ook deze kerk kreeg pas in 1961 een torenpartij in de vorm van een westwerk. Nix voelde zich duidelijk betrokken bij de inrichting van de kerk en maakte verschillende schetsen voor altaars, ambo's en kandelaars. Als een van de weinige naoorlogse kerken beschikt de St.-Martinus over een goed bewaard gebleven liturgische inrichting.

In tegenstelling tot bij haar katholieke parel in Huissen-Stad deed het aartsbisdom niet moeilijk over een noodkerk in Gendt. Architect J. Sluijmer uit Enschede ontwierp hier een eenvoudig zaalkerkje, dat feitelijk centraler was gesitueerd dan het perceel van de vooroorlogse kerk, en later dienst deed als verenigingsgebouw. De nieuwe St. Martinus bestaat uit een kruisbasiliek met een classicistisch gedetailleerd zuidfront, geflankeerd door een doopkapel en een Mariakapel. Zowel vanuit het brede schip als de transeptarmen heeft men een goed zicht op het presbyterium.

Voor Angeren ontwierp N. van der Laan, broer van de stedenbouwkundig adviseur van de gemeente Arnhem, een ingetogen basiliek in de stijl van de Bossche School. De vroegchristelijke, historiserende sfeer van het exterieur contrasteert hier met de witgekeimde en zorgvuldig geproportioneerde kerkruimte, die een verrassende open en moderne indruk maakt. De geborstelde betonnen zuilen en de grijze betonnen vloer vervolmaken dit beeld.

Op het nabijgelegen terrein langs de dijk herbouwde de kleine hervormde gemeente haar kerk, een bescheiden zaalkerkje met een zijbeuk in traditionalistische stijl naar ontwerp van de Velpse architect J.G.A. Heineman. De kerk werd opgetrokken uit stenen van de oude waterstaatskerk. Tussen

de kerkzaal en de consistoriekamer plaatste hij een bescheiden toren. De leeg gehouden zijbeuk diende alleen als extra looppad en is nooit als avondmaalsruimte in gebruik geweest.

Hst. 14 Naoorlogse expansie (1955-1970): kerkbouw in Rotterdam-Zuidwijk en Hoogvliet

14.1 Inleiding

De grote woningnood die ontstond na de zware bombardementen op het centrum van Rotterdam in mei 1940 vroeg om een snelle en adequate oplossing. In drie nooddorpen in de polders van de linker Maasoever, geheten de Wielewaal, het Smeetsland en het Brabantse Dorp, konden vanaf 1941 de eerste daklozen worden opvangen. In het kader van de wederopbouw van Rotterdam inventariseerde de in 1943 geformeerde studiegroep Bos de uitgangspunten voor woningbouw en stadsontwikkeling. Aan de hand van het door de studiegroep Bos voorgestelde Uitbreidingsplan Zuidwijk (1950-1953) ontwikkelde de gemeente in de periode 1951-1959 een nieuwe stadswijk bestaande uit acht deelplannen: de Horsten, de Hoge Kampen, de Steinen, de Lo's, de Burgen, de Roden, de Hoeken en de Velden. Zuidwijk was de eerste naoorlogse tuinvijk op de linker Maasoever, later gelegen tussen de wijken Pendrecht en Lombardijen. De wijk is gesitueerd aan de zuidzijde van het Zuiderpark en wordt begrensd door de Zuiderparkweg en de metrolijn in het westen, enkele volkstuincomplexen en de Zuiderbegraafplaats in het oosten, en de havenspoorlijn in het zuiden. Haar uniciteit als eerste naoorlogse stadsuitbreiding van Rotterdam maakt Zuidwijk tot een geschikt onderzoeksgebied voor de ontwikkeling van de kerkbouw tijdens de naoorlogse expansie.

In het hart van Zuidwijk verrezen in de periode 1956-1961 de hervormde Morgensterkerk, de O. L. V. Onbevlekt Ontvangen en de gereformeerde Credokerk op korte afstand van elkaar. In de jaren zestig kwamen er nog twee kerken - van hier niet behandelde denominaties - bij: de Bethelkerk (B. Hooykaas en B. van Veen, 1963) van de Gereformeerde Gemeente in Nederland en Noord-Amerika, en de Filadelphiakerk (J.J. van Tuynenburg Muys, 1967), gebouwd door de Volle Evangelische Gemeente.

Het tweede gebied dat ik in dit hoofdstuk behandel, is het uit de Middeleeuwen stammende vissersdorpje Hoogvliet, gelegen op het westelijke deel van het eiland IJsselmonde. De gemeente Rotterdam annexeerde Hoogvliet in 1934 met het oog op de toenemende industrialisatie en havenuitbreidingen. In 1936 bouwde de Bataafse Petroleum Maatschappij een raffinaderij in het gebied tussen Pernis en Hoogvliet. Tegen de achtergrond van het "pijpenland" van de petroleumhavens verrees in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw aan de oostzijde van de oude dorpskern een nieuwe woonstad. Rondom een centrumgebied ontwikkelde de gemeente vijf wijken: Nieuw Engeland, Digna Johannapolder, Westpunt, Meeuwenplaat en Oudeland, die vanaf de tweede helft van de jaren zestig werden samengevoegd met de binnen de gemeentegrens van Poortugaal liggende wijken Zalmplaat, Boomgaardshoek en Gadering.

In het oude centrum van Hoogvliet stonden oorspronkelijk twee kerken. De zeventiende-eeuwse hervormde kerk werd in de jaren vijftig gerestaureerd en functioneert nog steeds als kerk. Het in 1876 gebouwde gereformeerde kerkje aan de Dorpsstraat viel in 1963 ten prooi aan de slopershamer. Gedurende de onderzoeksperiode bouwden de drie hoofddenominaties in het centrum en de wijken Oudeland, Nieuw Engeland, Meeuwenplaat en Zalmplaat. In de periode na 1970 kwamen de gereformeerde Ichtuskapel, de Hoeksteen van de Gereformeerde Kerken in Nederland Vrijgemaakt, en de Bethlehemkerk van de Gereformeerde Gemeente in Nederland en Noord Amerika tot stand.

In de periode 1955-1970 werden zowel Zuidwijk als Hoogvliet bevolkt door een overwegend protestantse geloofsgemeenschap. De keuze voor kerkgebouwen van de landelijke trits Nederlands Hervormde Kerk - Gereformeerde Kerken in Nederland - Rooms-Katholieke Kerk maakt dat kerken van de hecht gewortelde orthodox-gereformeerde gemeenten hier buiten beschouwing moeten blijven. Deze beperking, die in de overige onderzoeksregio's niet tot buitensluiting van kerken van andere genootschappen leidde, wringt zich helaas wel in het achterland van Rotterdam.

14.2. De stedenbouwkundige ontwikkeling van Rotterdam-Zuid

14.2.1 Vooroorlogse tuinsteden op de linker Maasoever¹

De gemeente Rotterdam annexeerde in 1895 de eerste delen van het deltagebied ten zuiden van de Nieuwe Maas. Deze kleigronden bestonden uit komvormige, door dijken gescheiden polders. Het kleidorp Charlois kwam nu binnen de gemeentegrenzen te liggen en het oude dorp Katendrecht viel ten prooi aan de ontwikkeling van de Maashaven (1905). De economische groei leidde tot een toename van de bevolking, veelal afkomstig van de Zuid-Hollandse eilanden, Zeeland en Noord-

¹ Deze beschrijving is gebaseerd op: Jansen/Ruitenbeek/Van Bommel 2004, 7-10.

Brabant. De arbeiders die in de directe omgeving van de haven of industrie moesten worden gehuisvest, vonden woningen in de Afrikaanderwijk, de Bloemhof, de Tarwebuurt, de Carnissebuurt en Charlois. De hoge grondprijzen, de slechte huizen in eentonige straten en de gebrekkige verbinding met het stadscentrum waren redenen waarom autochtone Rotterdammers liever niet op Zuid wilden wonen. Verschillende woningbouwprojecten kwamen hierdoor niet van de grond.

De Woningwet (1901) verplichtte de gemeente echter om zich actief met volkshuisvesting en stadsuitbreiding bezig te houden. Nadat zijn voorganger zich hoofdzakelijk had geconcentreerd op de havenuitbreidingen en infrastructuur, bracht de in 1911 benoemde directeur van de Dienst Plaatselijke Werken Ir. A.C. Burgdorffer verandering in het volkshuisvestingprobleem.² Hij zag de linker Maasoever als een nieuw woongebied. Burgdorffer oriënteerde zich samen met zijn bouwkundige ingenieur A.J.Th. Kok (1872-1941) op de nieuwste buitenlandse stedenbouwkundige inzichten, zoals de door fabrikanten gestichte tuindorpen in Engeland. Met financiering van enkele grote werkgevers op de linker Maasoever werd in 1913 de NV Eerste Rotterdamsche Tuindorp opgericht voor de bouw van Vreewijk. Een ander bijzondere initiatief op het gebied van woningbouw vond plaats bij de in 1910 aangelegde Waalhaven. Hier bouwde de Rotterdamsche Droogdokmaatschappij (RDM) in 1914-1918 voor haar arbeiders het tuindorp Heijplaat.

In 1913 volgde de benoeming van de stedenbouwkundige P. Verhagen (1882-1950) als specialist in stadsuitbreiding bij de nieuwe afdeling Stadsuitbreiding en gebouwen van de Dienst Plaatselijke Werken. (afb. 1) Hoofd van de afdeling werd Kok, terwijl Verhagens vroegere studiegenoot Granpré Molière tot 1914 op dezelfde afdeling aan scholenbouw werkte. In 1914 rondde Verhagen zijn uitbreidingsplan voor de linker Maasoever af. Dit eerste Nederlandse voorbeeld van streekplanning besloeg het gebied tussen het westelijk gelegen dorp Charlois en het oostelijk gelegen IJsselmonde. Hiermee plaatste hij het nieuwe tuindorp Vreewijk en de verschillende geïsoleerde stratenplannen in een groter verband. Architectuurhistorica M. Steenhuis wijst in haar dissertatie over het oeuvre van Verhagen op het belang van dit plan, dat zowel het tuinstadkarakter als de ontwikkeling en planvorming van de linker Maasoever tot ver na de Tweede Wereldoorlog heeft bepaald.³

Ook bij de latere ontwerpen bleef Verhagen in meer of mindere mate betrokken. Om het wonen in Rotterdam-Zuid te stimuleren, moest volgens Verhagen worden voldaan “aan alle behoeften, zoals die tegenwoordig in het maatschappelijk leven gevoeld worden.”⁴ De gemeente had de verantwoordelijkheid voor scholen, een volkspark, een volksbibliotheek en openbare gelegenheden voor sport en amusement. Het betrof dus “een ontwerp voor stichting van een uitgebreid stadsdeel (...) - een stad op zichzelf - waarin aan zoovele eischen, welke het moderne leven stelt, behoorlijk moet worden voldaan.”⁵ Op het plan is een centrum rond een knooppunt van radiale wegen verbonden door ringwegen aangeduid. Na enkele wijzingen werd het zogeheten Plan Zuid in 1917 opnieuw ingediend bij de Commissie voor de Plaatselijke Werken. De Gezondheidscommissie die B & W moest adviseren, pleitte voor het uitwerken van het stadscentrum als middelpunt, het aanbrengen van een reeks tuinvoorsteden en het creëren van groene gordels.⁶

In de jaren 1913-1914 werkten Verhagen en Granpré Molière als ambtenaren samen aan de stedenbouwkundige vormgeving van Vreewijk.⁷ Granpré Molière zag kansen liggen in de architectonische invulling van Vreewijk en nam in 1914 ontslag bij de dienst. In 1916 besloot Verhagen eveneens de dienst te verlaten en richtte hij samen met zijn oud-collega het architectenbureau Granpré Molière en Verhagen op. In 1919 volgde de overstap van Kok naar “het bureau voor architectuur, stedenbouw en vraagstukken van volkshuisvesting”.⁸ Als vervolg op het succes van het tuindorp Vreewijk kreeg het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok in 1921 van de NV Eerste Rotterdamsche Tuindorp de opdracht tot het opstellen van een groot uitbreidingsplan voor zowel de linker Maasoever (Plan Zuid) als IJsselmonde.⁹ (afb. 2) Verhagen

² Steenhuis 2007, 90, 120.

³ Steenhuis 2007, 121.

⁴ Steenhuis 2007, 124, noot 232.

⁵ Steenhuis 2007, 124, noot 233.

⁶ Steenhuis 2007, 145.

⁷ Steenhuis 2007, 121.

⁸ Steenhuis 2007, 129.

⁹ Steenhuis 2007, 144. Steenhuis wijst erop dat het ongebruikelijk was dat een private partij, en niet de gemeente, een uitbreidingsplan voor een stadsdeel mocht opstellen. Zie ook: Bosma 1993, 205. Volgens Bosma werd het architectenbureau voor deze opdracht benaderd vanwege de gemeentegrens overschrijdende uitbreidingsplannen van Vreewijk.

kreeg zo de mogelijkheid zijn visie op de ruimtelijke ontwikkeling van een nieuw stadsdeel te preciseren. Het planologische ontwerp voor woongebieden op de linker Maasoever volgde maar zeer summier het plan uit 1917. In plaats van een nieuwe stadswijk bij de bestaande wijken te voegen, koos men voor een opzet met vijf sectoren: een westelijk en oostelijke sector voor industrie en havens en daartussen drie woonwijken. In de middelste woonwijken bevond zich het centrum. Kenmerken van het ontwerp zijn de waaivormige opzet en de introductie van groene zones die moesten zorgen voor een natuurlijke overgang tussen stad en platteland. Dit plan werd niet uitgevoerd, maar de uitgangspunten zijn nog herkenbaar in de naoorlogse plannen.

In 1927 ontwierp de pas benoemde stadsarchitect en chef van de Hoofdafdeling voor Stadsuitbreiding, ir. W.G. Witteveen (1891-1979) het Algemeen Uitbreidingsplan Linker Maasoever. (afb. 3) De goedkeuring van de herziening van dit plan volgde in 1938. Witteveen vereenvoudigde het door Granpré Molière, Verhagen en Kok ontworpen waaierpatroon. Hij plande in het centrum meer voorzieningen en projecteerde aan de nieuwe stadsrand het Zuiderpark als groene gordel.

14.2.2 Wederopbouw en uitbreiding

Ten tijde van het bombardement op Rotterdam waren alleen de tuindorpen Vreewijk en Sportdorp gerealiseerd. Witteveen maakte in 1941 een eerste schetsplan voor de wederopbouw van het centrum. Hij richtte zich op het behoud van de driehoekige vorm van de oude binnenstad, maar zag de wederopbouw ook als een kans om de binnenstad te reserveren voor hoogwaardige stedelijke functies, de verkeerstromen te verbeteren en de woonfunctie te minimaliseren.¹⁰ Industrie en woningbouw kregen een plaats aan de rand van de stad.

De verwoesting van het grootste deel van de binnenstad van Rotterdam leidde tot lokale discussies en studies over de vraag hoe de stad herbouwd moest worden. Deze discussie werd beïnvloed door een brede behoefte om de samenleving op een andere manier vorm te geven. Er ontstonden nieuwe inzichten over de sociaal-economische en stedenbouwkundige aspecten van de herbouw van de stad.¹¹ Onder aanvoering van C.H. van der Leeuw, directeur en bouwheer van de Van Nellefabriek formuleerde de zogeheten Club Rotterdam kritiek op het plan-Witteveen. De ideeën van deze groep invloedrijke Rotterdamse industriëlen werden uitgewerkt door de commissie Opbouw Rotterdam (OPRO), waarin de architecten J.H. van den Broek, H. Kraayvanger, W. van Tijen (1894-1974) en P. Verhagen zitting hadden.

De opvolger van Witteveen, ir. C. van Traa voerde vanaf 1944 wijzigingen in het plan door. Zo verving hij de ruimtelijke compositie van de stad in de vorm van straten, wegen en parken door losse bouwblokken met individuele gebouwen.¹² Toch is ook het in 1946 vastgestelde Basisplan Herbouw Binnenstad Rotterdam gebaseerd op vooroorlogse stedenbouwkundige inzichten, zoals een streven naar de gelede stad en een functiezonering.¹³ (afb. 4) Er vond een scheiding plaats van de zakenwijk (city), de fabriekswijk en de woonwijk. De verkeersaders werden gestroomlijnd om de bereikbaarheid van de stedelijke voorzieningen te verbeteren en het centrum te verbinden met de fabriekswijken en de woonwijken. Naast de verspreiding van de bevolking uit de oude binnenstad over de nieuwe stedelijke woongebieden, vroegen de naoorlogse groei van de bevolking, de expanderende industrie, maar ook het autopark om een grootschalige en planmatige aanpak van de stedenbouwkundige problematiek.¹⁴ Van Traa ontwierp in 1949 eveneens een Uitbreidingsplan in hoofdzaak Linker Maasoever. (afb. 5) Dit plan, dat conform de wijkgedachte voorzag in de autonome wijken Pendrecht, Zuidwijk, Lombardijen en IJsselmonde en het Zuiderpark, borduurde voort op het waaivormige patroon en de infrastructurele indeling van Witteveen. Zuidwijk was de eerste woonwijk die zou worden aangelegd in de voormalige polder van Smeetsland en Karmelkseland. Het

¹⁰ Wagenaar 1992, 138-141.

¹¹ Wagenaar 1992, 179, 184-189; Sakko 1997, 20.

¹² Wagenaar 1992, 259.

¹³ Wagenaar 1992, 255.

¹⁴ Engbersen 1971, 90. Terecht wijst Engbersen hier op het feit dat de talloze naoorlogse stadsuitbreidingen maar ten dele zijn benut voor de groeiende bevolking. Eerder stonden zij ten dienste aan de veranderingen in bevolkings spreiding binnen de stedelijke woongebieden als gevolg van city-vorming en een toename van het aantal wooneenheden. Vele naoorlogse kerken zijn dus niet zozeer gebouwd om te voorzien in de bevolkingsgroei, maar om de verplaatste bevolking een kerk in hun nieuwe woonomgeving te bieden.

plan werd in 1949 aangenomen door de gemeenteraad en in 1950 goedgekeurd door Gedeputeerde Staten.

In opdracht van de N.V. Volkswoningbouw Rotterdam publiceerde Van Tijen in 1941 samen met zijn compagnon H.A. Maaskant, en het architectenduo J.A. Brinkman en J.H. van den Broek de studie Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam.¹⁵ Zij maakten schetsontwerpen voor een "academisch stadsplan" dat gedeeltelijk in Kralingen was gesitueerd en waarvoor Witteveen al een ontwerp had getekend.¹⁶ Een brede groenstrook en een verkeersweg in oost-westelijke richting scheiden de wijk in een noordelijk deel met volkswoningbouw in open blokken en een zuidelijk deel met woningen voor middenstanders en beoefenaars van vrije beroepen. Aan de noordzijde van de groenstrook zijn scholen en andere openbare gebouwen ondergebracht. Over de leefbaarheid in de nieuwe wijk dacht men als volgt: "Een stadsdeel kan zijn aantrekkelijkheid nooit ontleen aan de woonvoorzieningen alleen. Eerst door het tot uitdrukking brengen van de veelzijdigheid der behoeften ontstaat die levendigheid, die een menselijker basis is voor een schoon stadsbeeld dan een bedachte monumentaliteit. Scholen, kerken, wijklokalen, instituten van allerlei aard (...) kunnen deze verlevendigende taak vervullen. Het verder uitwerken van deze elementen valt buiten het kader van deze studie; wel echter moest hun situering een punt van overweging zijn"¹⁷ Op de ontwerpsschetsen zijn geen direct als kerk aangeduide of herkenbare gebouwen te vinden.

Kadertekst: de architect-stedenbouwkundige W. van Tijen (1894-1974)

Na zijn opleiding als civiel ingenieur reisde Van Tijen tien jaar via Nederlands-Indië, Rusland en Oost-Azië over de wereld. In 1926 keerde hij terug in Nederland om te herstellen van kinderverlamming. Van Tijen besloot lid te worden van de avant-gardistische Rotterdamse architectenvereniging Opbouw en interesseerde zich voor sociale woningbouw. In 1932 brachten de Opbouw en haar Amsterdamse collega van De 8 in samenwerking met het NIVS een pre-advies uit over de hervorming van de volkswoningbouw.¹⁸ Dit door B. Merkelbach en Van Tijen geschreven manifest was getiteld "De organische woonwijk in open bebouwing".¹⁹ De auteurs streefden naar een "organische" relatie tussen woningen en de situering van de voorzieningen zoals scholen, winkels en kerken, een samenhangend groensysteem en de scheiding van verkeersoorten. Deze kenmerken zouden de basis vormen van de wijkgedachte. Interessant is dat Van Tijen al in 1930-1931 samen met J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt een woonwijk met etagebouw in Rotterdam-Zuid had ontworpen.²⁰ Een groene strook met scholen, speelgelegenheden en een iets rustiger gelegen kerk scheidde hier twee "wooneenheden" met winkels. Het bleef bij ideevorming; het plan werd niet uitgevoerd en in het kader van de "Internationale leergang voor nieuwe architectuur" mocht Van Tijen in Delft een voordracht houden over "Woning en wijk"

Van Tijens eerste gerealiseerde project bestond uit het inmiddels gesloopte woonwijkje De Pol (1932) in Zutphen, dat hij maakte in opdracht van de industrieel Reesink. In 1933-1934 tekende hij mee aan het ontwerp van de eerste galerijflat in Nederland, de Bergpolderflat in Rotterdam. Aan het VHBO in Amsterdam doceerde Van Tijen tussen 1936 en 1945 het vak "De Woonwijk", waarin hij aandacht besteedde aan het belang van het maatschappelijk leven in de nieuwe woonwijken.²¹ Een aantal van zijn (ex)studenten, waaronder Bakema, Groosman, Romke de Vries en Oomen, nam in de loop van 1943 deel aan Van Tijen's ontwerpproject voor "Tuindorp Waalhaven".²² Hier zouden bewoners van verschillende leeftijdsgroepen worden gehuisvest in bijbehorende woningtypen gerangschikt in een heldere hovenstructuur. Het ontwerpproject kan worden gezien als een voorstudie van het plan "Zuidwijk".

¹⁵ Woonmogelijkheden 1941.

¹⁶ De Lange 1995, 42-43.

¹⁷ Woonmogelijkheden 1941, 19.

¹⁸ Praeadvies s.a. [1932].

¹⁹ Van Rossem 2001, 11-12. Zie ook: Sakko 1997, 29-30. Sakko wijst hier op verschil van inzicht tussen Van Tijen en De 8. Waar Van Tijen de wijk een sociaal en geestelijk middelpunt in de vorm van scholen, winkels, parken en kerken wilde geven, zagen de leden van De 8 de woonwijk niet concentrisch maar excentrisch. Dit had consequenties voor de situering van de kerken.

²⁰ Somer 2007, 98-99.

²¹ Wendt 2008, 73.

²² Wendt 2008, 99. Zie ook: Mulder/Schilt 1993, 11-12.

Naast zijn docentschap werkte Van Tijen tussen 1934 en 1955 samen met de architect H.A. Maaskant (1907-1977). Van Tijen was een van de drijvende krachten van de door het Genootschap Architectura et Amicitia georganiseerde Doornse Leergangen. Tijdens de bezetting overlegden traditionalistische en modernistische bouwers om zich te bezinnen op de wederopbouw en de Nederlandse bouwkunst. De naoorlogse architectonische vertaling van de doorbraakgedachte wordt ook wel het huwelijk tussen beton en baksteen genoemd of *shake-hands*-architectuur. In de wederopbouwperiode ontwierp het bureau Van Tijen en Maaskant verschillende bedrijfsverzamelgebouwen in Rotterdam, zoals het Groothandelsgebouw (1953). Na de oorlog was Van Tijen eveneens werkzaam als redacteur van het tijdschrift Bouw. In 1969 ontving hij de staatsprijs voor beeldende kunst en architectuur.

14.2.3 De studiegroep Bos en de wijkgedachte

Van Tijen maakte vanaf eind 1943 deel uit van de zogenaamde studiegroep Bos die zich met het oog op de toekomstige woningbouw oriënteerde op de behoeften van mensen in de stad en de wijk. De directeur van de Rotterdamse Dienst voor Volkshuisvesting, ir. A. H. Bos (1894-1984) formeerde een groep die behalve Van Tijen bestond uit de remonstrantse predikant H.J. Mispelblom Beyer en een aantal gemeentebambtenaren uit het onderwijs, sociale zaken, woningbouw en volksgezondheid. De echtgenote van de predikant, de sociografe dr. L.M. Mispelblom Beyer-Van den Bergh van Eysinga was tevens secretaresse. Na overleg met Witteveen kreeg de studiegroep Bos het gebied van het latere Zuidwijk aangewezen om de wijkgedachte vorm te geven.²³ De planologische opzet en sociaal-culturele inbedding van Zuidwijk zou moeten dienen als ‘‘voorbeeldwijk’’.

In 1946 publiceerde de studiegroep haar conclusies in De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap.²⁴ (afb. 6) In de inleiding wordt duidelijk dat de studiegroep zich breed oriënteerde: ‘‘(...) het tijdens de oorlog bij de samenstellers gegroeide besef, dat de mensheid betrokken is in een wereldcrisis, waarin een proces van algemene ontworteling steeds sterker tot uitdrukking komt’’.²⁵ De opbouw van de nieuwe samenleving zou gebaat zijn bij een decentralisatie van de grote stad. De studiegroep hekelde de chaotische en nerveuze spanning van het moderne stadsleven die had geleid tot moreel verval, materialisme en burgerlijk individualisme. Als oplossing presenteerde zij de ‘‘wijkgedachte’’, een ruimtelijk en sociaal ordeningsprincipe dat de stad indeelde in een reeks van concentrische cirkels: de woning, de buurt, de wijk, het stadsdeel en de stad of stadsgewest. Elke eenheid had een vastgesteld aantal inwoners c.q. woningen en een bijpassend niveau van voorzieningen (buurtcentrum, wijkcentrum, stadscentrum). De wijken in de nieuwe stadsuitbreidingen zouden moeten functioneren als zelfstandige en overzichtelijke woongemeenschappen waar burgers een beroep konden doen op sociale en culturele voorzieningen, zoals winkels, scholen, kerken en een wijkgebouw. Geen ‘‘kazerne-achtige huizenblokken met doodse straten, en wat verwaarloosd groen’’, maar een ‘‘omgeving, die den mens verkwikt en inspireert, en hem in aanraking brengt met de schatten van geest en gemoed; die hem het contact met de natuur niet onthoudt en gemeenschapszin in hem wekt en versterkt.’’²⁶

De architectuurhistoricus C. Wagenaar wijst op de overeenkomst tussen de ideologische lading van de geordende maatschappij zoals de studiegroep die voor ogen had en het personalistisch socialisme van de kort na de oorlog opgerichte Nederlandse Volksbeweging.²⁷ Deze politieke vernieuwingsbeweging was het resultaat van een discussiegroep in kamp St.-Michielsgestel, waar een groep vooraanstaande Nederlanders van verschillende politieke gezindten door de Duitsers gevangen werden gehouden. Onder leiding van de personalistisch-socialist ds. W. Banning, de christelijk-historische hoogleraar economie, en latere minister van Financiën, P. Lieftinck en de vrijzinnige hoogleraar landmeten en waterpassen W. Schermerhorn discussieerde de gespreksgroep ‘‘Heeren Zeventien’’ over het naoorlogse Nederland. Zij streefden zowel naar het doorbreken van de

²³ Wagenaar 1992, 206.

²⁴ Bos 1946.

²⁵ Bos 1946, 7.

²⁶ Bos 1946, 15.

²⁷ Wagenaar 1992, 266. Zie ook: Bosma/Wagenaar 1995b, 213; De Lange 1995, 26-30, 64. E. de Lange noemt de publicatie van Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam (1941) en de vorming van de commissie Bos (1943) uitingen van het via het verzet verspreide vernieuwingsstreven op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting.

vooorlogse verzuilde structuren als naar een geestelijk reveil met een sterk christelijk karakter. Wagenaar stelde: "(...) de geplande integratie van het individu in een geplande gemeenschap op een zodanig wijze dat democratie en planning samengingen, stemt overeen, en de leuze waarmee de Nederlandse Volksbeweging het personalistisch socialisme aanpreeft: 'herstel en vernieuwing', is op de wijkgedachte in de vorm waarin de studiegroep die presenteerde eveneens van toepassing."

De door de studiegroep Bos gepresenteerde plattegrond van een wijkcentrum toont de ruimtelijke situering van de voorzieningen in een volgens de wijkgedachte ingerichte woonwijk. (afb. 7) Opvallend is, dat de verzuiling van de Nederlandse samenleving niet in dit plan is terug te vinden. Met andere woorden: er is slechts één kerk, één kleuterschool, één basisschool en één jeugdclubhuis. Ook is de gezondheidszorg ondergebracht in één medisch-hygiënisch centrum. De voorzieningen zijn gelegen aan een zijweg van een dubbelbaans weg met een groenstrook en een plein. Aan dit plein zijn de overheidsdiensten, het wijkhuis, de wijkraad en het wijkcafé gelegen. Het kerkgebouw, gelegen aan een plein bevindt zich aan de geheel andere zijde van een zijstraat temidden van de woonblokken. Met betrekking tot het kerkelijk leven in wijkverband verwachtte de studiegroep dat de verschillende gezindten "het hun passende evenwicht tussen de kerkelijke en maatschappelijk taak" zouden hervinden en dat de vervreemding van het kerkelijk leven zou worden overwonnen.²⁸ "De stad der toekomst zal niet langer mogen zijn een verward en onoverzichtelijk conglomeraat van steeds weer nieuwe, willekeurig aaneengevoegde huizenrijen, maar zij zal wijksgewijs dienen te zijn opgebouwd tot een structuurvolle eenheid."

De wijk was bedoeld voor 20.000 inwoners die zouden moeten worden gehuisvest in woningcomplexen. De studiegroep sloot zich aan bij het idee van Granpré Molière om woningwetverenigingen te stichten; zo zouden de leden zich geen huurders maar leden van een woongemeenschap voelen.²⁹ Ook in haar visie over het landschap om de stad en de zorg voor het gemeenschappelijk groen in de stad is de studiegroep geïnspireerd door de inzichten van het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Zo pleitte zij voor een groene verbinding tussen stad en omringend platteland, het weren van de industrie uit de woonwijken, en goed georganiseerde verkeersstromen om wonen, werken en ontspanning te scheiden.³⁰ Maar de studiegroep maakte ook kanttekeningen bij de toenemende differentiatie die zou leiden tot een gebrek aan samenhang van deze levensgebieden. Zo vreesde men een ontvolking van de city tot zakencentrum. Ook het weren van bedrijven in de woonwijken zou ten koste gaan van de totaliteit in de wijk. Ambachtelijke bedrijven en klein-industrie pasten volgens hen wel in de woonwijk.

kerken in de wijk

Over de functie van de kerk in de stad was de studiegroep van mening, dat zij op basis van haar profetische functie - d.w.z. haar invloed op houding en gedrag van volk en overheid - aanspraak kon maken op een representatieve plaats in de stad.³¹ De kerk had in de loop der eeuwen in de grote stad haar dominerende plaats moeten afstaan aan een centrum met stadhuis en postkantoor, bank en beurs, winkel- en flatgebouwen. "Zij vertoont de neiging zich, op de enkele uitzondering van een nog gespaarde kathedraal of een meer moderne kathedrale kerk na, in de wijken terug te trekken. Vanzelfsprekend zullen de kerken, bestemd voor wijk en parochie, van bescheidener allure zijn dan de vroegere grote kerken. Dit neemt echter niet weg, dat nimmer vergeten mag worden, dat de kerk juist uit hoofde van de zo juist genoemde functie een aanzienlijke plaats verdient in de wijk. Indien zij, zoals de r.k. en de hervormde kerk, scholen, zusterhuizen, een wijk- of parochiehuis en eventueel een jeugdhuis om zich heen groepeeren, dan zal dit complex een duidelijk accent betekenen in het geheel van de wijk." De studiegroep benadrukte dat de kerk in toenemende mate aansluiting probeerde te vinden bij de moderne mens, bijvoorbeeld door het organiseren van diensten voor niet-kerkelijken, de modernisering van de werkmethoden en het gebruik maken van de nieuwe technische vindingen. Maar ook de niet-kerkelijken hadden behoefte aan een plaats van inkeer en bezinning. De studiegroep vond het daarom wenselijk, dat er op een rustige plaats in de wijk een ruimte voor overpeinzing zou worden

²⁸ Bos 1946, 50, 52.

²⁹ Bos 1946, 81-82.

³⁰ Bos 1946, 93-111.

³¹ Bos 1946, 287-289.

gebouwd. Zij dacht aan een door een kunstenaar ontworpen hoog vertrek aangekleed met een of meerdere schilderijen.

Belangrijk is dat de studiegroep de kerk beschouwde als ‘‘opvoedster tot gemeenschapszin’’ bij uitstek. Het rooms-katholieke parochiale stelsel beschouwde zij als een hecht sociaal, maar gesloten verband, dat niet zou leiden tot een werkelijke gemeenschap met andersdenkenden. Volgens de studiegroep was het vooral de hervormde kerk die sinds de oorlog probeerde een volkskerk te worden. Ten aanzien van de protestantse kerk meende de studiegroep, dat de ontmoeting van gemeenteleden aan de avondmaalstafel eerder van sacramentele dan van sociale aard was. De samenbindende werking van het Woord bleek te weinig kracht te bieden voor een ‘‘opvoeding tot maatschappelijk gedrag’’. Velen verlieten daarom de kerk op zoek naar verbondenheid. De studiegroep was dan ook verheugd een zeker reveil binnen de protestantse kerk te zien. ‘‘Zij herziert haar organisatorische opzet, staat gaandeweg open voor de wijkgedachte, richt zich opzettelijk tot allerlei categorieën der bevolking, die tot dusver al te zeer door haar werden verwaarloosd, trekt zich het lot van de jeugd aan, maakt gebruik van lekenarbeid (...).’’³²

Voor de protestante genootschappen zag de studiegroep het liefst een wijk- of buurtgemeente met een eigen kerk, predikant en kerkenraad. ‘‘Het ware te wensen, dat op den duur de grenzen van de protestantse wijken en van de parochies met die van de gemeentelijke wijkindeling samenvielen.’’ Als ideaal werd gezien, dat er in iedere wijk een rooms, een hervormd en op vele plaatsen ook een gereformeerd complex zou verrijzen. De kerkgenootschappen zouden moeten samenwerken met niet-kerkelijke verenigingen, zodat het jeugdwerk plaats zou kunnen vinden in een gemeenschapshuis, waar ook andere sociaal-medische voorzieningen zouden kunnen worden ondergebracht. Als voorbeeld zijn in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* verschillende afbeeldingen van kerkelijke centra in buurt en parochie opgenomen, zoals de H.H. Michaël en Clemenskerk (1928) in Rotterdam-Charlois van de kapucijner broeder F. van Dennenburg, maquettes van A.J. Kropholler en L.A. Hoogstraaten en ontwerpen van S. van Woerden en G.T.J. Kuiper.

In 1946 lichtte Van Tijen in het artikel ‘‘Eenige opmerkingen over wijk grootte en systematiek van wijk indeeling’’ in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* het verschil toe tussen de katholieke parochie als ‘‘overzichtelijke levensgemeenschap met een optimale grootte van 6 tot 10.000 inwoners en de situatie in Noord-Nederland.’’³³ ‘‘In Noord-Nederland echter, waar niet alleen scheiding in het kerkelijke leven bestaat, maar het grootste deel van onderwijs en verenigingsleven zich bij deze kerkelijke deeling aansluit, zullen grootere wijkeenheden noodig zijn, omdat zij uit meerdere, elk op zichzelf levensvatbare ongedeelde gemeenschappen moeten zijn opgebouwd. Zoo ontstaat voor den wijkopbouw in ons land de typisch Nederlandsche opgave meerdere elementen zóó naast elkander tot uitdrukking te brengen, dat elk in volle waarde wordt gelaten, geen de ander overheerscht en alle tezamen toch een eenheid vormen.’’³⁴

neighbourhood-unit

De in de studiegroep Bos gevoerde discussie over de ideale omvang van de semi-autonome wijk en de wijkgedachte is geïnspireerd op het voorbeeld van de *neighbourhood-unit*. Dit concept werd ontwikkeld door de Amerikaanse stedenbouwkundige C.A. Perry in de jaren twintig van de twintigste eeuw.³⁵ Perry had oog voor het gevaar van sociale verbrokkeling en massificatie in de grote stad. Hij meende dat architectonisch begrensde stadswijken met eigen voorzieningen bevorderlijk zouden zijn voor de gemeenschapszin. Als kern van de wijk beschouwde Perry de school. De wijk moest groot genoeg zijn voor de stichting van een school, en dat kwam destijds overeen met een wijk voor 5.000 tot 6.000 inwoners. Een verkeersplan zorgde voor veiligheid van de wijk, een *community-centre* stimuleerde het sociaal-culturele leven en groenaanleg en parken waren bevorderlijk voor een goed woonmilieu. Op een schematische weergave van de principes van de *neighbourhood-unit* is te zien dat Perry twee kerkgebouwen projecteerde aan weerszijden van een vierkant plein, dat het *community-centre* vormt. (afb. 8) Ook plaatste hij een kerk op een kerkeiland aan het einde van een

³² Bos 1946, 294.

³³ Van Tijen 1946, 113-118.

³⁴ Van Tijen 1946, 115.

³⁵ Bos 1946, 349-351.

zichtas van het hart van de wijk. Eventueel zou een van de winkelzones kunnen worden vervangen door een extra kerkgebouw. Kerken spelen dus een belangrijke rol in de *neighbourhood units*.

Als voorbeeld voor de studiegroep diende ook de in 1929 gerealiseerde tuinstad Radburn in de staat New York. Dit ontwerp van C. Stein en H. Wright was het resultaat van samenwerking tussen stedenbouwkundigen en sociologen. Ook de Franse stedenbouwkundige J.G. Bardet ging in de schaalgrootte van zijn *unité résidentielle* uit van de afstand die een kind naar school moest afleggen. Bardet werkte de sociologische kant van de wijkgedachte uit en benadrukte de onmisbare functie van het sociale centrum (*centre civique*). Opvallend is, dat de studiegroep Bos geen melding maakt van de bij Franse stedenbouwers gangbare visie op de nieuwe wijken als *échelons paroissiales*, de kerkelijke parochie diende hier als ideale maat en (pastorale) basis voor de moderne stedenbouw.³⁶

Voor de uitwerking van de wijkgedachte in Nederland is de in Londen afgestudeerde fysisch geograaf W.F. Geyl van belang geweest. Deze hoofdamtenaar bij de Gemeentewerken Rotterdam hield zich bezig met de materiële en geestelijke aspecten van wijkvorming en publiceerde in de vroege naoorlogse jaren verschillende artikelen over de betekenis van de wijkgedachte voor de stedenbouw.³⁷ In zijn artikelen evalueerde hij Engelse en Amerikaanse voorbeelden van *neighbourhood-units* en *community planning* en formuleerde hij stedenbouwkundige aanwijzingen voor de Nederlandse naoorlogse situatie. Met betrekking tot de functie van de kerken in de wijken stelde hij: "Behalve de school zal op geestelijk gebied behoefte zijn aan een of meer kerken. De wijkgedachte is juist door de kerk door de verwarring van de laatste eeuw heen aangehangen. De gemeente met een geestelijke verzorger, met als middelpunt de kerk en voor de profane gemeenschapsleven een wijk- of parochiehuis is blijven bestaan, of wordt weer nagestreefd."³⁸ (afb. 9) Ook in Amsterdam hield een groep architecten voortgekomen uit Groep 32 zich bezig met de vernieuwing van de naoorlogse stedenbouw. Onder leiding van Zanstra, Giesen en Sijmons publiceerde zij in 1946 Bouwen, van woning tot stad, waarin stedenbouwkundige oplossingen voor de naoorlogse woonwijk werden geboden.³⁹

Het sociaal-democratische idee van de eenheidvormende wijkgedachte als oplossing voor de ontworpen naoorlogse samenleving vond snel ingang in protestantse kerkelijke kringen. Een wijksgewijze stadsopbouw en planning van de sociaal-culturele en bestuurlijke activiteiten inspireerden de hervormden tot het principe van de wijkgemeenten, als overzichtelijke geografisch geordende geloofsgemeenschappen. Ook de gereformeerden hadden belangstelling voor deze organisatievorm.⁴⁰

Hoewel de wijkgedachte als een typisch naoorlogs fenomeen wordt beschouwd, vertoont zij veel overeenkomsten met de ideeën van de vooroorlogse tuinstadbeweging. Ook in deze stadsuitbreidingen lag de nadruk op de woonfunctie en het verschaffen van basisvoorzieningen als winkels, scholen en kerken. Er was bovendien sprake van een hiërarchische structurering van de wijk. School- en kerkgebouwen lagen dikwijls op prominente plaatsen, zoals aan het einde van een zichtas of aan de rand van de wijk. De tuinvijk was net als de naoorlogse nieuwbouwwijk alleen bestemd voor bestemmingsverkeer. Een van de belangrijkste ideeën van de tuinstadbeweging, het toelaten van de natuur in de stad, is zonder meer overgenomen in de wijkgedachte. Opgemerkt dient te worden dat er in het relatief dichtbevolkte Nederland weinig mogelijkheden waren om echte zelfvoorzienende tuinsteden te bouwen. In plaats van het realiseren van een tuinstad met een meer bewuste overgang van stad naar platteland koos men voor tuinvijkachtige bebouwing als stedelijke uitbreidingsmogelijkheid en afronding van de stad.

hedendaagse receptie wijkgedachte

De stedenbouwkundigen K. Doevendans en R. Stolzenberg beschouwen in hun publicatie De wijkgedachte in Nederland. Gemeenschapsleven in een stedenbouwkundige context (1988) de wijkgedachte vooral als een "logische uitwerking van een streven naar verheffing en opvoeding van

³⁶ Zie ook: Blom/Jansen/Van der Heide 2004, 19.

³⁷ Geyl 1946a, 365-371; Geyl 1946b, 674. In 1949 trad Geyl toe als secretaris van de in 1944 opgerichte Rotterdamse Gemeenschap, een groep van notabele, sociaal betrokken Rotterdammers die zich bezighielden met de maatschappelijke aspecten van de wederopbouw.

³⁸ Geyl 1946a, 369.

³⁹ Bouwen 1946.

⁴⁰ Diemer-Lindeboom s.a. [1950].

de lagere sociaal-economische groeperingen”.⁴¹ Zij beschrijven dat er tijdens de oorlog een bewustwording ontstond van het gebrek aan gemeenschapszin binnen het Nederlandse volk als gevolg van de verzuiling en het klassenonderscheid in de maatschappij. Deze bezorgdheid over de arbeidersmassa heerste al voor de oorlog in kerkelijke en elitaire kringen. De wijkgedachte sloot dan ook goed aan bij de kerkelijke visie. Na de bevrijding richtten de kerken zich op het uitdragen en concretiseren van de gemeenschapsgedachte. De oprichting van het hervormde instituut ‘‘Kerk en Wereld’’ in Driebergen noemen Doevendans en Stolzenburg hier een voorbeeld van. Voor de protestantse kerken was de territoriale relatie tussen wijk en geloofsgemeente een nieuw fenomeen, een mogelijk panacee voor de voortschrijdende ontkerkelijking en een verbetering van de pastorale zorg. In de jaren vijftig deed de indeling naar wijkgemeenten haar intrede in de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk. Binnen de Gereformeerde Kerken had men meer moeite met streven naar gemeenschapsgevoel in de wijk, omdat niet zozeer het sociaal-cultureel eenheidsideaal, maar het geloof als het belangrijkste doel werd ervaren.

In hun artikel ‘‘De kerken en de wijkgedachte’’ uit 2004 noemen Doevendans en Stolzenburg de ontkerkelijking als een van de redenen waarom de kerken de wijkgedachte aangegrepen om de bijbelse boodschap te actualiseren.⁴² Volgens de auteurs bevatte de wijkgedachte indirect kritiek op het belang dat in de moderne stedenbouw, zoals het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, werd gehecht aan de betekenis van statistiek en sociaal-wetenschappelijk onderzoek als grondslag voor de ruimtelijke planvorming.⁴³ Een zienswijze die wordt bevestigd door de vooruitziende blik van de sociografe L.M. Mispelblom Beyer-Van den Bergh van Eysinga. Zij gaf al in 1946 aan dat de op de massamens gerichte stedenbouw ten koste zou gaan van de menselijke dimensie.⁴⁴ Overigens betitelde de studiegroep Bos het in 1939 gepresenteerde ontwerp voor Sloterveer als ‘‘een heerlijk recreatieoord’’, ‘‘(...) geen voorbeeld van een stadswijk; het is een geïsoleerde tuinstad.’’⁴⁵

B. Jansen noemt tot slot de antroposofie van Rudolf Steiner als inspiratiebron voor Bos’ visie op de wijkgedachte.⁴⁶ De antroposofische driedeling van geestelijke vrijheid in het culturele leven, democratische gelijkheid in het rechtsleven en sociale broederschap in het economische leven kon worden gerealiseerd in de sociale en hiërarchisch gelede stad.

14.2.4 De katholieke variant: de parochiegedachte⁴⁷

Het was Granpré Molière die in 1947 tijdens de eerste naoorlogse studiebijeenkomst voor de vakgroep Bouwkunst van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging (AKKV) leiding gaf aan gesprekken over het thema ‘‘Parochie en wijkvorming’’. Waar de sociaal-democraten de wijkgedachte zagen als een op de woning gerichte ordening van de stad, gingen de katholieke stedenbouwkundigen uit van het gezin als spil van het gemeenschapsleven.⁴⁸ Typerend is de illustratie getiteld ‘‘Het gezin is de oorsprong van de stedelijke gemeenschap’’ die de redactie van het Katholiek Bouwblad bij de bespreking van het studieweekend plaatste. (afb. 10) In dit ‘‘roosvenster’’ zijn verschillende voorzieningen als winkels, scholen en kerken op buurt-, wijk- en stadsniveau rondom het gezin weergegeven. Het visualiseert de naoorlogse behoefte aan het herstel van traditionele kaders van gezin en gemeenschap die opgeld deed in katholieke elitaire kringen.

Voor een gehoor van vijftig architecten, die zich drie dagen hadden terug getrokken op het landgoed Drakenburg in Baarn, sprak Granpré Molière zich uit over de relatie tuinstadidee en wijkgedachte. ‘‘De tuinstadidee is vooral geboren uit een heimwee naar sociale en politieke eenheid van de middeleeuwen. (...) Naderhand is men het meer in de richting van satellietsteden gaan zoeken; maar daarvoor is Nederland te dicht bevolkt. Nu treedt de wijkgedachte hiervoor in de plaats, de gelede grote stad. Deze wijkvorming ligt wel degelijk in ons bereik (...).’’⁴⁹ Als belangrijke aspecten van de planning van een nieuwbouwwijk noemde hij de wijkgrootte en de natuurlijke grenzen van de

⁴¹ Doevendans/Stolzenberg 1988, 12, 33-36.

⁴² Doevendans/Stolzenberg 2004, 267.

⁴³ Doevendans/Stolzenberg 2000, 390.

⁴⁴ Mispelblom Beyer-Van den Bergh van Eysinga 1946, 110-113.

⁴⁵ Bos 1946, 351.

⁴⁶ Jansen 2005, 22.

⁴⁷ Zie ook: Melchers *nog te verschijnen*.

⁴⁸ Janssen 2006, 134.

⁴⁹ Poederoyen 1947c, 260-261.

wijk. Tijdens de studiebijeenkomst sprak de architect Ch.Th. Nix (1904-1998) over het verschil tussen woonwijken in Noord- en Zuid-Nederland.⁵⁰ Als ideale grootte van een wijk zag hij 6.000 inwoners, hetgeen overeenkwam met de grootte van een vroeg-naoorlogse parochie. In Noord-Nederland onderscheidde hij drie bevolkingsgroepen (rooms-katholieken, protestanten en niet-kerkelijken) in één wijk. Dit zou volgens Nix leiden tot grote wijken van 18.000 inwoners. In het katholiek georiënteerde Zuid-Nederland konden de wijken samenvallen met de parochiegrenzen, waardoor de wijken kleinschaliger zouden worden.

Architect G.H.M. Holt besprak op Drakenburg de vormgeving van het parochiecentrum, dat hij beschouwde als ‘‘het levend godsdienstig brandpunt van de wijk, niet pertinent in het metrisch centrum, maar zeker ook niet te uitmiddelpuntig.’’⁵¹ Toch was Holt geen voorstander van een directe ligging aan het openbare plein. Het parochiecentrum diende naar zijn idee een gesloten geheel te zijn, dat zich afwendt van de wereld en waar een intieme verhouding met de parochianen kan ontstaan. ‘‘De wijkbebouwing vormde de neutrale achtergrond, waartegen de geestelijk hoger betekende gebouwen uitkomen, doch waarnaast ook de centra van wereldlijk bestuur hoogtepunten zullen moeten vormen.’’

Een mogelijk belangrijke schakel tussen de *neighbourhood-unit* en de katholieke kring van architecten en stedenbouwkundigen vormde de Rotterdamse architect A. Siebers (1893-1978). Siebers was vanaf het begin van de jaren twintig actief binnen de Liturgische Beweging. In 1927 werkte hij enkele maanden op het bureau van *The Regional Survey of New York and its Environments*, waar hij een ontwerp maakte voor een *Sunshine Neighbourhood-unit* op basis van de principes van Perry.⁵² Twee jaar later werd Siebers benoemd als voorzitter van het A.K.K.V. en richtte hij het R.K. Bouwblad op. Behorend tot de directe kring rondom Granpré Molière - maar ook een goede bekende van Plate, Hudig en Van Lohuizen - vormde Siebers mogelijk een schakel tussen de wijkgedachte en haar katholieke variant. Evenals Van Tijen was Siebers lid van ‘‘Opbouw’’.

Opmerkelijk is dat architecten-stedenbouwkundigen na de oorlog de situering van het kerkgebouw, en de parochie als ruimtelijk concept presenteerden als nieuwe ideeën. Dit heeft mogelijk te maken met de toegenomen waardering voor de kerk die zich voordeed tijdens de oorlog, toen vele onkerkelijken hun weg naar het kerkgebouw hervonden. Ook hebben de encyclieken van paus Pius XII over de kerk als mystiek lichaam geleid tot nieuwe inzichten in het gemeenschapsleven en de parochiestructuur.⁵³ Echter in het zuiden van Nederland had men in het begin van de twintigste eeuw al ervaring opgedaan met sociaalplanologisch beleid in de vorm van gedecentraliseerde parochiaal georganiseerde tuinvijken, zoals de mijnwerkerskolonies in Zuid-Limburg naar ontwerp van Jan Stuyt (1864-1932).⁵⁴ Sturende kracht was hier de sociaal bewogen mgr.dr. H.A. Poels (1868-1948) die vanaf 1910 werkzaam was als aalmoezenier voor sociale werken in het bisdom Roermond. Overigens hield tijdens het studieweekend zijn naamgenoot en mogelijk familielid pastoor J. Poels (1891-1959), een bekende Venlose bouwpastoor en fervent aanhanger van de Liturgische Beweging, een verhandeling over de relatie parochie en wijk. De jongere Poels had voor het ontwerp van zijn H. Familiekerk (1939) actief contact gezocht met de katholieke architect A.J. Kropholler.

Ook uit een recente studie van J. Janssen en Th. Beckers naar het uitbreidingsplan voor Groot-Eindhoven uit de vroege jaren 1920 bleek dat de regionale katholieke elite in haar angst voor de opkomende industrialisatie de parochie opvoerde als organiserend sociaal-ruimtelijk principe voor de wijkopbouw.⁵⁵ De diocesane Studiekring voor kerkelijke Bouwkunst, die zich verweerde tegen een streekplan voor Zuidoost Brabant noemde in haar brochure Katholiek cultuurwerk in Brabant (1933) de parochie als ‘‘de eenheid der uitbreiding en saneering’’ in de katholieke streek.⁵⁶ Het kerkgebouw diende als kern van een complex bestaande uit scholen, parochiehuizen, consultatiebureaus en

⁵⁰ Poederoyen 1947a, 256-257.

⁵¹ Poederoyen 1947b, 259.

⁵² Somer 2007, 104.

⁵³ Poelman 1953, 20-25.

⁵⁴ Dohmen 1995; Janssen 2006, 221.

⁵⁵ Janssen/Becker 2007, 353-356. Janssen en Beckers beschrijven de kritische reactie van de katholieke elite op het in 1929 onder leiding van de planoloog J.M. de Casseres opgestelde uitbreidingsplan voor Groot-Eindhoven. Dit plan was gericht op de industriële ontwikkeling van Eindhoven. Met de aanstelling van de traditionalistisch georiënteerde J. Kuiper en P. Verhagen kwam vanaf 1943 de ruimtelijke planning van resp. Eindhoven en Zuidoost-Brabant geheel in katholieke handen.

⁵⁶ Janssen 2006, 86.

kloosters. Het verheerlijken van het platteland met haar afgebakende parochies kan niet los worden gezien van het regionalisme dat al voor de oorlog heerste in Brabant en Limburg.

Het is niet verwonderlijk dat het katholieke kerkelijke gezag in Zuid-Nederland de voordelen van de naoorlogse wijkgedachte onderschreef. Het rooms-rode politieke klimaat zorgde bovendien voor een toenadering tussen confessionele (meer traditionalistische) en sociaal-democratische (meer modernistische) ordeningsprincipes, hetgeen tot uitdrukking kwam in de wijkgedachte.⁵⁷ Vanuit de ervaring met parochiaal georganiseerde wijken ontwikkelde men in Noord-Brabant en Limburg een variant op de wijkgedachte, de parochiegedachte. De stedenbouwkundige P. Kurstjens onderscheidt onder meer de volgende kenmerken van de naoorlogse parochiewijk.⁵⁸ De kleinschalige parochiewijken verwezen volgens hem naar een "feodale en dorpse samenleving" met een duidelijk omgrensd territorium. De met groen omzoomde parochiekernen bestaande uit tenminste een kerkgebouw met pastorie, een lagere school en een verenigingsgebouw werden bij voorkeur in het midden van de woonwijk geprojecteerd. Vanuit de gedachte van het gezin als hoeksteen van de parochie bestonden deze wijken bij voorkeur uit ruime eengezinswoningen in plaats van meergezinswoningen. Typerend voor de parochiewijk noemt Kurstjens het naar binnen gerichte, gesloten stadsbeeld. Dit contrasteert duidelijk met het modernistische streven naar een ruime open stad. Tevens wijst hij op de soms grote stedenbouwkundige verschillen tussen wijken in Zuid-Nederland die het gevolg zijn van plaatselijke en bestuurlijke omstandigheden en specifieke stedenbouwkundige interpretaties van externe adviseurs.

14.2.5 De stedenbouwkundige opzet van Rotterdam-Zuidwijk

In 1943 werd het architectenbureau Van Tijen en Maaskant officieel benaderd voor het vormgeven van het basisschema voor een stedelijke tuinwijk met een oppervlakte van 750 bij 750 meter voor ca. 9000 mensen (2700 woningen).⁵⁹ De opdracht was afkomstig van de NV Volkswoningbouw Rotterdam, de oprichting van deze NV was een gezamenlijk initiatief van Van Tijen en de oud-directeur van de Gemeentelijke Woningdienst A. Plate uit 1928. Om de Dienst Stadsontwikkeling te ontzien, hield deze intermediair zich in opdracht van de gemeenteraad bezig met de stadsuitbreiding in Rotterdam-Zuid.

Toen Van Tijen eind 1945 raadslid voor de SDAP in de gemeenteraad van Rotterdam werd, besloot de gemeente de opdracht te beperken. Naast enkele voorstudies maakte het bureau een schetsontwerp, een uitgewerkt schetsontwerp, een toelichting en een rapport over de sociale en culturele uitgangspunten van het plan. Het schetsontwerp en de toelichting komen grotendeels overeen met het plan dat was ontwikkeld voor *De stad der toekomst, de toekomst der stad*. Uit het basisplan van 1946 blijkt dat het idee om het wonen uit de binnenstad te weren, is verlaten. Van Tijens ontwerp voor Zuidwijk wordt beheerst door twee noord-zuidgerichte wegen die de wijk doorsnijden en haar met de stad verbinden.⁶⁰ De oostelijke weg, de ruggengraat van de wijk, werd als hoofdweg gekozen. Hierlangs ligt gedeeltelijk het wijkcentrum. Een brede groengordel scheidde de nieuwe wijk van de vooroorlogse bebouwing. Het centrum zou uit twee gedeelten bestaan: een noord-zuid gericht "avondcentrum met winkels, een soort brink en paviljoenwinkels, en een oost-westgericht "dagcentrum" met een winkelfront aan de noordzijde, schoolcomplexen en sociale gebouwen. De buurten die elk een eigen karakter (middenstandsbuurten, arbeidersbuurten, ambtenarenbuurten met bijpassende woningtypen) hebben, komen uit op het dagcentrum. Iedere buurt heeft een eigen middelpunt met winkeltjes voor de dagelijkse behoeften, kleine reparatiebedrijven en speelpleintjes. Door het midden van de wijk liggen in een oost-weststrook met aftakkingen de gebouwen voor economische, sociale en culturele activiteiten, "Hierin heeft de ontwerper gepoogd, de veelsoortige onderlinge betrekkingen tussen de sociale voorzieningen, de culturele gebouwen en de bewoners zo duidelijk mogelijk tot uitdrukking te brengen."⁶¹

⁵⁷ Janssen 2006, 153, 226.

⁵⁸ Kurstjens 1988, 20, 22.

⁵⁹ Sakko 1997, 30.

⁶⁰ Bos 1946, 362-364.

⁶¹ Bos 1946, 364.

kerken in de stad der toekomst

In het boek De stad der toekomst, de toekomst der stad is een viertal losse plattegronden bijgevoegd. Het betreft een overzicht van de verschillende wijken van de gemeente Rotterdam, en detailkaarten van de negentiende-eeuwse wijk Het Oude Noorden, de vooroorlogse tuinstad Vreewijk en de nog te bouwen uitbreidingswijk Zuidwijk. Voor de nieuwe wijk werd gestreefd naar ‘‘een organisch plan, waarin alle elementen van het sociaal-cultureel leven een plaats hebben gevonden in overeenstemming met hun schaal en met de groep die hen zal wensen te gebruiken.’’⁶² S. Sakko beschrijft het als volgt: ‘‘ (...) de nieuwe wijk zou het beste van de twee andere wijken moeten combineren: het groen, de ruimte en de intimiteit van Vreewijk, met de levendigheid en de veelheid aan indrukken van het Oude Noorden.’’⁶³

De detailkaarten corresponderen met de in staten gerubriceerde wijkbeschrijvingen achterin het boek. Hierin worden verschillende aspecten van het sociaal-cultureel leven van de drie wijken vergeleken, zoals wonen, winkels, groen, instellingen van bestuur en beheer, medische en sociale zorg, onderwijs, en kerkelijk leven. De studiegroep paste dit model toe op de Rotterdamse nieuwbouwwijk Zuidwijk. In het Oude Noorden waren de drie hoofddenominaties vertegenwoordigd met ieder één kerk. Verder bevonden zich in de wijk een gebouw van het Leger des Heils en een kerkelijk lokaal dat over het algemeen voor protestants-christelijke doeleinden werd gebruikt. In Vreewijk stonden een katholieke, een gereformeerde kerk, een vrijzinnige kerk en een kerkelijk lokaal. In Zuidwijk waren twee hervormde kerken, één gereformeerde kerk en één katholieke kerk geprojecteerd, alsmede een drietal kerkelijke lokalen. In de kernloze wijk het Oude Noorden met zijn grote hoeveelheid blokken met gesloten bebouwing stond de gereformeerde kerk aan het einde van een zichtlijn, de katholieke kerk was gelegen op een kerkeiland aan het einde van een groenstrook, de bijbehorende schoolgebouwen lagen aan de overzijde van het kerkgebouw. Het vrij liggende hervormde kerkgebouw is eveneens aan het einde van een zichtas gelegen.

Op de plattegrond van Vreewijk valt direct de aanwezigheid van groen, de afgebogen straten en de ruime bouwblokken met halfgesloten bebouwing op. Ook hier is geen sprake van een wijkcentrum. (afb. 11) De in de noord-oostpunt van de wijk gelegen katholieke kerk met pastorie en schoolgebouwen zijn gesitueerd op een kerkeiland. De vrij liggende gereformeerde kerk bevindt zich midden in de wijk met aan de achterzijde een kerklokaal, de vrijzinnige kerk is gelegen op de noordwesthoek van de wijk. Op de kaart van Zuidwijk zijn zeven uitwaaiierende kwadranten met een zeer verschillend verkavelingspatroon te herkennen. De waterpartij van het (latere) Zuiderpark dringt door in het middelste kwadrant aan de noordzijde van de eveneens door waterpartijen geaccentueerde asymmetrische oostwestverbinding, de latere Slinge. ‘‘Hierin heeft de ontwerper gepoogd, de veelsoortige onderlinge betrekkingen tussen de sociale voorzieningen, de culturele gebouwen, de kerkelijke complexen en de bewoners zo duidelijke mogelijk tot uitdrukking te brengen.’’⁶⁴ De achthoekige hervormde kerk bevindt zich aan de oostzijde van een groenstrook tussen het eerste en het vierde kwadrant (v.l.n.r. gezien), de gereformeerde kerk is geprojecteerd op een spitsuitlopend kerkeiland in het tweede kwadrant, terwijl de katholieke kerk is gesitueerd aan de westzijde van een brede door een waterpartij doorsneden groenstrook tussen het derde en het zevende kwadrant. De katholieke schoolgebouwen bevonden zich aan de oostzijde op deze groenstrook. Het katholieke verenigingsgebouw lag aan de overzijde van de kerk op een groenstrook tussen het tweede en het zesde kwadrant. In het hart van de wijk bevond zich een groot L-vormig aula of wijkgebouw.⁶⁵

uitwerking

Voor de detaillering van de woonbuurten werkte Van Tijen vanaf 1946 samen met de architecten J. Bakema (zuidwestelijk gelegen buurten VII en VIII), E. Groosman (noordelijke buurten I en IV), G. Rietveld (noordelijke middenbuurten II en III) en Romke de Vries (zuidoostelijk gesitueerde buurten V en VI). De gemeente stond positief tegenover de in augustus 1946

⁶² Bos 1946, 367.

⁶³ Sakko 1997, 39.

⁶⁴ Bos 1946, 36.

⁶⁵ Sakko 1997, 38. Volgens Sakko is hier sprake van een geconcentreerde situering op een pleinachtige ruimte in het midden van de wijk. Hij wijst erop, dat dit detailontwerp behorende bij het eerste plan is opgesteld door de architecten J.B. Bakema en R. de Vries. Het plan week af van de aanbeveling van de kerngroep voor Woningarchitectuur, die in eerste instantie niet een plein, maar een belangrijke winkelstraat als centrum van een wijk had voorgesteld.

gepresenteerde plannen, maar tot de vaststelling van het nieuwe uitbreidingsplan kon er geen grond worden gereserveerd. In het schemaplan van 1947, opgesteld door Hovens Greve van de Dienst Stadsontwikkeling, een oud-werknemer van Van Tijen, is het wegenschema aangepast. De noord-zuid oriëntering maakt plaats voor een nadruk op de oostwestlijn, de verbindingsweg met de wijkcentra van Vreewijk en de nieuwe wijk Pendrecht. De groenstroken en de waterlopen die langs de Slinge liepen zijn verdwenen. De Slinge is smaller geworden, maar is nog steeds asymmetrisch. De wijkvoorzieningen liggen langs het centrale deel van de Slinge. Ook bleek dat de bebouwingsdichtheid ontoereikend was.⁶⁶ Een deel van de geplande eengezinswoningen moest worden vervangen door de portieketage- en duplexwoningen. Het aantal geprojecteerde buurt- en wijkvoorzieningen was niet haalbaar. Het Plan in Hoofdzaak Zuidwijk uit augustus 1949 heeft dezelfde infrastructurele opzet, maar de buurten zijn grootschaliger en naar het zuiden opgeschoven. In 1952 maakte de stedenbouwkundige H.C. Milius van de Dienst Stadsontwikkeling een ontwerp en maquette voor Zuidwijk. (afb. 12)

Een schetsontwerp van het centrum uit september 1954 concentreert zich op de bebouwing langs de Slinge. (afb. 13) Iets terugliggend van de weg is het stervormige ontwerp van de hervormde kerk al ingetekend. De katholieke kerk (met niet gerealiseerde apsis) wordt gedacht als een evenwijdig aan de straat gelegen kerk, terwijl de gereformeerde kerk dwars op de Slinge is geprojecteerd. Aan de overzijde van de Slinge bevinden zich evenwijdig aan de weg gelocaliseerde woonblokken waarin de wijkwinkels zijn ondergebracht. Een maand later tekende de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw het ‘‘Schema Zuidwijk met situaties kerken’’. (afb. 14) De nieuwe wijk met ca. 7240 woningen aan de noord- en oostzijde begrensd door de Zuiderparkgordel. Aan de westzijde is de Zuiderparkweg de grens tussen Zuidwijk en de nog te ontwerpen wijk Pendrecht. Aan de zuidzijde vormt het tracé van de Havenspoorweg een lijnrechte begrenzing. De wijk wordt doorsneden door een oostwestverbinding van Pendrecht naar Lombardijen, de door een groenstrook gescheiden verkeersader die later de Slinge zou worden genoemd. De aan de west- en oostzijde uitwaaiende wijk wordt door drie noordzuidassen in acht buurten (Zuidwijk I t/m VIII) verdeeld. De assen kenmerken zich door een open structuur met onregelmatig geplaatste lage bouwvolumes met door bomen omzoomde pleintjes en zijstraten. Aan de zuidzijde van de Slinge zijn in het hart van de wijk drie kerken geprojecteerd. De kerkelijke erven worden slechts gescheiden door één bouwperceel. De centraal gelegen hervormde kerk wordt aan de westzijde geflankeerd door de gereformeerde kerk en aan de oostzijde door de katholieke kerk.

In november 1954 volgde een bespreking van de Dienst Stadsontwikkeling en vertegenwoordigers van de kerkelijke groeperingen in Zuidwijk over de situering van de kerken in Zuidwijk. De gemeente stelde voor om aan de zuidzijde van de Slinge drie kerken te bouwen voor drie genootschappen die grond hadden aangevraagd. De hervormde kerk was in het midden geprojecteerd, de katholieke kerk zou ten oosten hiervan komen; de gereformeerde kerk had men aan de westzijde gedacht. Vanwege de vroegere situering van de katholieke kerk tussen Langenhorst en Britsenburg (toen de Vaan nog bij Zuidwijk zou komen) konden de katholieken geen aanspraak maken op centrale plaats.⁶⁷

Om de sociale woonomgeving volgens de wijkgedachte vorm te geven, koos men in Zuidwijk voor een selectie van de bewoners. Het vormen van buurtgemeenschappen die samen deel konden nemen aan grotere gemeenschappen werd actief begeleid. Woninginspectrices bezochten de kandidaat-bewoners in hun oude omgeving om een indruk te krijgen van de sociale omstandigheden.⁶⁸

Ook de stedenbouwkundige plannen die de architectengroep Opbouw kort na de oorlog ontwikkelde, bieden ruimte aan kerkgebouwen. In het ordeningsschema van de vierkante wijkkern, ‘‘het hart van de wijkgemeenschap’’ projecteren zij twee kerkgebouwen aan een plein, dat verder is omringd door een gemeenschapshuis, een gezondheidshuis een hotel, en enkele gebouwen met een openbare- of overheidsfunctie.⁶⁹

⁶⁶ Stadsuitbreidingen 1981, 157.

⁶⁷ Liber memorialis van de parochie O.L.V.O.O., Rotterdam-Zuidwijk (dec.1963)

⁶⁸ Van der Horst/Kullberg/Deben 2001, 97.

⁶⁹ De Heer 1983, 71.

sociologisch onderzoek

In 1955 verrichtte M.J. van Doorn-Janssen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht in opdracht van de Stichting Rotterdams Centrum voor Sociaal-Cultureel Vormingswerk (RCV) een verkenning naar de sociaal-culturele problematiek van Rotterdam-Zuidwijk, getiteld ‘‘Groeï en gestalte van een nieuwe stadswijk’’.⁷⁰ Het bestuur van de RCV besloot af te zien van publicatie, omdat het rapport een storend effect zou hebben op de ontwikkeling van het stedelijk opbouwwerk in het algemeen en dat van Zuidwijk in het bijzonder. Tien jaar later besloot het Sociologisch Instituut de uitkomsten over de beginjaren van het ‘‘gemeenschapsexperiment in Zuidwijk’’ alsnog te publiceren.

Wat de organisatie van het kerkelijk leven in Zuidwijk betreft, constateerde de onderzoekster dat het ideaal van de groep Bos om een nieuwe stadswijk met buurtvoorzieningen op sociaal en cultureel gebied te verwezenlijken door de achterblijvende voorzieningen in gevaar zou worden gebracht.⁷¹ Het (kerkelijk) organisatieleven was bovendien niet in de wijk ontstaan, maar van buiten ingebracht.⁷² Er was dus sprake is van een ‘‘kolonisatie van nieuw land’’. Ook het plan voor een selectieve toelating van immigranten was door de snelle instroom en de noodzaak om grote aantallen woningzoekenden onder dak te brengen niet mogelijk.⁷³ Wel probeerde men de herkomstgroepen ‘‘per trap’’ te mengen om de integratie te bevorderen. Als ander kenmerk van Zuidwijk wordt ‘‘de diversiteit der voorzieningen in wereldbeschouwelijk opzicht (kerken, scholen, kruisverenigingen etc.)’’ genoemd. Hierdoor zou ‘‘Zuidwijk in snel tempo het typische Nederlandse organisatiepatroon in ‘zuilen’ gaan vertonen’’.

Van Doorn-Janssen concludeerde dat het experiment met de wijkgedachte in Zuidwijk, zoals bedacht door de studiegroep Bos, feitelijk was uitgewerkt door de stichting Zuidwijkse Gemeenschap. Iedere bewoner van Zuidwijk was verplicht lid van deze huurdersvereniging die de wijkeenheid moest bevorderen en het sociaal-culturele leven stimuleren. Omdat de wijk niet wereldbeschouwelijk homogeen was samengesteld, traden er volgens het rapport spanningen op bij de verwezenlijking van kerkelijke integratie.⁷⁴ Tot slot noemde de onderzoekster het ontstaan van samenwerking tussen de geestelijke pioniers van het nieuwe land die afwisselend gebruik maakten van het noodwijklokaal en deelnamen aan samenkomsten op voorstel van de Zuidwijkse Gemeenschap.⁷⁵

Opvallend is dat de wijkgedachte op het Congres over Sociale Samenhangen in Nieuwe Stadswijken in 1955 in een kwaad daglicht stond.⁷⁶ Men beoordeelde haar als anti-democratisch en reactionair en de territoriale grenzen van kleine parochiale gemeenschappen zouden achterhaald zijn.

14.3 Kerkarchitectuur in Rotterdam-Zuidwijk

14.3.1 Rotterdam-Zuidwijk: hervormde Morgensterkerk (1956 - leegstaand sinds 2008)⁷⁷

‘‘Misschien bent U hier geheel onbekend en weet U zelfs niet, waar de gebouwen van Hervormde Gemeente staan. [...] Een van de moeilijke dingen in de stad is dit, dat men zich zo gemakkelijk temidden van de duizenden eenzaam gaat voelen.’’⁷⁸ Met deze boodschap probeerde de Hervormde Gemeente Charlois-Rotterdam-Zuid contact te leggen met de nieuwkomers in Rotterdam-Zuidwijk. De in januari 1954 bevestigde wijkpredikant ds. W.M. Kalmijn (predikant in Zuidwijk van

⁷⁰ Van Doorn-Janssen 1966.

⁷¹ Van Doorn-Janssen 1966, 13.

⁷² Van Doorn-Janssen 1966, 20.

⁷³ Van Doorn-Janssen 1966, 35.

⁷⁴ Van Doorn-Janssen 1966, 78.

⁷⁵ Van Doorn-Janssen 1966, 80. Zie ook: Pendrecht 2005, 137. In deze in opdracht van de gemeente Rotterdam vervaardigde studie naar tien Rotterdamse wederopbouw wijken zijn de auteurs van mening dat Van Tijen met zijn streven naar eenheid in de stedelijke cultuur in Zuidwijk de politieke en kerkelijke verzuiling probeerde te doorbreken. Ook het verplichte lidmaatschap aan stichting Zuidwijkse Gemeenschap was hiervan een uitdrukking.

⁷⁶ Van der Cammen/De Klerk 1993, 127.

⁷⁷ Voor deze beschrijving is gebruik gemaakt van: W.M. K.[almijn], ‘‘Feest voor ‘‘Zuidwijk’’, Feest voor Charlois’’, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk, Rotterdam-Zuidwijk; Morgensterkerk 1956. Deze tekst is later ook gebruikt voor het gelijknamige artikel in Het Maandblad van de Vereeniging van Kerkvoogdijen in de Ned.Herv. Kerk nr. 349, november 1956, 2545-2546; W.M. Kalmijn, ‘‘De Morgensterkerk’’ in: ‘‘Orde van de Dienst bij de ingebruikneming van de Morgensterkerk der Hervormde Gemeente Charlois’’, 15 december 1956, 8-10; Morgensterkerk 1957, 2622-2623; Blankesteijn 1957, 214-221.

⁷⁸ Informatiebrief Hervormde Gemeente Charlois-Rotterdam-Zuid voor nieuwe kerkleden, s.a., Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

1954-1967) leidde de eerste kerkdiensten in twee betonnen garageruimten. Vanaf augustus 1956 konden de hervormden van een zaal in het nieuwe wijkgebouw aan de Schothorst gebruikmaken.⁷⁹

De noodzaak tot een financiële bijdrage aan de bouw van een hervormde kerk in een van de belangrijkste woon- en industrie centra in Nederland werd onderschreven door de Generale Financiële Raad en het Kerkelijk Grootboek van de Nederlandse Hervormde kerk.⁸⁰ Zuidwijk belandde boven aan de urgentielijst van de Bouw-en Restauratiecommissie der Nederlands Hervormde kerk. De bouw van een eigen kerk werd voortvarend aangepakt. ‘‘Als de bewoners komen, veelal uit andere provincies, waar het leven in langzamer tempo wordt geleefd dan in het westen, zal zij hen kunnen opvangen en met raad en daad bijstaan bij het oplossen van moeilijkheden.’’⁸¹ De bouwcommissie onder voorzitterschap van ds. Kalmijn voerde gesprekken met verschillende door de Nederlands Hervormde Bouw- en Restauratiecommissie (BRC) aanbevolen architecten, zoals G. Westerhout en C. Elffers. Toch prefereerde de bouwcommissie de in hervormde kringen relatief onbekende jonge Rotterdamse architect H.W.M. Hupkes (1920) en de civiel-constructeur ir. W.C. van Asperen.⁸² De architecten werden uitgenodigd door de Beoordelingscommissie van de BRC bestaande uit de architecten ir. A.R. Hulshoff, B.T. Boeyinga en Ir. A.J. van der Steur.⁸³

Hupkes volgde het Voortgezet Hoger Bouwkunst Onderricht (VHBO) in Amsterdam, waar zijn voorliefde voor plasticiteit en omhullende vormen zich ontwikkelde.⁸⁴ Na zijn opleiding werkte hij zeven jaar voor de architect A.R. Eschauzier. In de periode 1947-1971 ontwierp het bureau vijftientig kerken, waaronder het vijfhoekig kerkgebouw van de Nieuw Apostolische Kerk in Veendam (1957), de Mormonenkerk in Vreewijk (1958), de Messiaskerk in Hillegersberg (1962), het kerkgebouw ‘‘De Christengemeenschap’’ in de Lumeystraat (1965) en de Immanuelkerk in de Alexanderpolder (1968). De van huis uit hervormde architect ontwikkelde zich tot een van de belangrijkste antroposofische architecten. Hij ontwierp veelal expressieve gebouwen waarin de symboliek van de vijfhoek, getallenreeksen en kleuren een grote rol speelde, zoals zijn experimentele woningbouwproject ‘‘Kristalwoningen’’ in Marken en Zeist. De opdracht voor de hervormde kerk in Zuidwijk was de zevende kerkopdracht voor het bureau. Om zich voor de BRC te bewijzen, stelde Hupkes voor dat hij de ontwerpkosten alleen in rekening zou brengen als hij geselecteerd zou worden. In het geval van de Morgensterkerk voerde Van Asperen de leiding over de bouw.

ontwerpfase

De eerst genoemde, maar niet in de geraadpleegde archieven aangetroffen, ontwerpen dateren uit september 1954. Ter oriëntatie bezochten de leden van de bouwcommissie en de architecten in deze periode de centraalbouw van de Hersteld Apostolische Kerk te Velsen. Hupkes tekende een kerk die een synthese vormde van een centraalbouw en een basilicale bouw. Volgens Hupkes was er aan de keuze voor de centrale plattegrond geen ‘‘apriorische voorkeur’’ voorafgegaan.⁸⁵ Wel vond hij het belangrijk dat de gemeente zou worden gegroepeerd rondom een duidelijk middelpunt, dat wordt gevormd door de predikant. In een toelichting op het schetsontwerp noemt hij deze tussenvorm ‘‘een gerichtheid in de richtingloosheid’’.⁸⁶ Het is duidelijk dat voor Hupkes elk architectonisch detail een symbolische functie heeft. ‘‘De centraalbouw, als symbool van de eenheid der Gemeente, heeft in dit plan zijn besloten karakter doorbroken en richt zich naar de wereld. Het Evangeliserende, het uitdragende gebaar enerzijds en het uitnodigende, het ontvangende gebaar anderzijds is karakteristiek voor de hoofdopvatting in horizontale zin; de gerichtheid omhoog, door een sterk verticale geleiding,

⁷⁹ Rond 1955 mocht de hervormde gemeente Zuidwijk tevens gebruik maken van de Zuiderkapel aan de Charloisse Lagedijk. Deze kapel was eigendom van de Hervormde gemeente Rotterdam-Zuid.

⁸⁰ W.M.K. [W.M. Kalmijn], ‘‘Feest voor ‘‘Zuidwijk’’, Feest voor Charlois’’, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk, Rotterdam-Zuidwijk.

⁸¹ Morgensterkerk 1956.

⁸² Over Ir. W.C. van Asperen is geen nadere informatie gevonden.

⁸³ Brief Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Bouwcommissie Zuidwijk van de Hervormde Gemeente Charlois Rotterdam, 22 juli 1954, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁸⁴ Schilstra 1987, 8-13.

⁸⁵ Blankesteijn 1957, 214.

⁸⁶ H.W.C. Hupkes en W.C. van Asperen, ‘‘Toelichting schetsontwerp Nederlands Hervormde kerk ‘‘Zuidwijk’’, september 1954, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

met als bekroning de klokkenruiter, is karakteristiek voor de hoofdropvatting in verticale zin.’’⁸⁷ De hoge grondprijs en de funderingskosten maakten een bovenkerk aantrekkelijk. Hupkes bracht een symbolische tweedeling aan tussen de begane grond, waar zich de nevenruimten bevonden, en de hoger gelegen kerkzaal. De centraal gelegen *social hall* op de begane grond had een belangrijke gemeenschapsvormende functie. ‘‘Want hier zal het gemeenschapsleven zich gaan concentreren. Hier worden de ontmoetingsavonden gehouden, de avonden, waarop de nieuwe leden kennis maken met hen, die al in Zuidwijk wonen en hier ook worden uitvoeringen gegeven en zijn er de bijeenkomsten van allerlei aard.’’⁸⁸

Hupkes noemde het liturgisch centrum het ‘‘midden der gemeente’’.⁸⁹ De avondmaaltafel en het kruisteken plaatste hij in de as, terwijl de kansel en het doopvont terzijde werden gesitueerd. Dat er gediscussieerd werd over de inrichting van het liturgisch centrum blijkt eveneens uit een in de vergadering van de bouwcommissie in november 1954 beschreven indeling.⁹⁰ Het kanselblok heeft nu een plaats gekregen in het hart tussen de zijkant van de achterwand en de as van het liturgisch centrum. Aan de rechterzijde van de kansel staat het vaste deel van de avondmaaltafel; het doopvont krijgt ook een plaats aan de rechterzijde, vooraan het liturgisch centrum. Aangezien de meningen over de indeling van het liturgisch centrum binnen de bouwcommissie echter zeer verdeeld waren, stelde ds. Kalmijn voor om een bezoek te brengen aan de N.H. Goede Herderkerk in Oosterbeek van de architect F.A. Eschauzier alsmede het rapport Beginselen van kerkbouw van de Synode te bestuderen.

In eerste instantie dachten Kalmijn en Hupkes aan een ‘‘witte kerk, lieflijk gelegen temidden van het vele groen in de Tuinstad ‘‘Zuidwijk’’.⁹¹ De buitengevels van de kerk zouden worden opgetrokken uit afwisselend ivoorwitte en licht grijze lagen geglazuurde baksteen. ‘‘Deze gelaagdheid, in maat voortkomend uit het ‘‘steigeren’’, geeft schaal aan het bouwwerk en vormt een horizontale binding in het geheel’’, aldus de architect.⁹² Het was de bedoeling, dat de koepel zou worden bedekt met een dunne koperlaag. Ook noemt de architect het economische voordeel van de centrale vorm die wordt bekroond door een klokkentoren in plaats van een afzonderlijke toren.

In januari 1955 maakten Hupkes en Van Asperen de uitvoeringsconcepten van de gevels, de plattegrond en het interieur. (afb. 15-16) Het architectenduo tekende een stervormige kerk afgeleid van een gelijkzijdige tienhoek met een tienhoekig dakconstructie bestaande uit tien ijzeren spanten die bijeen worden gehouden door een betonnen ringbalk.⁹³ De aan de zuidzijde geprojecteerde verhoogde kanselnis is afgeschermd door een lage driezijdige wandconstructie die het zeshoekige verhoogde liturgisch centrum ‘‘omarmt’’. De kansel staat nu centraal opgesteld en bestaat uit een tegen de lage wand bevestigd kanselblok. De kansel is te betreden via een aan de rechterzijde van de kanselnis gelegen trapje. De kanselnis bood ook ruimte voor een stoel en tafeltje voor de predikant. Recht voor de kansel staat een permanente avondmaaltafel. Deze tafel kon voor het avondmaal worden uitgebreid met opklaptafels. Het doopvont bevindt zich aan de linkerzijde op een van de treden van het liturgisch centrum. Behalve het liturgisch meubilair ontwierpen de architecten eveneens de kerkbanken, de stoelen op de tribune en het meubilair in de nevenruimten.

Na verschillende kleine wijzingen keurde de bouwcommissie het ontwerp in november 1956 goed. De belangrijkste veranderingen betroffen het afzien van een verhoogd liturgisch centrum en de vormgeving van de kansel. Tijdens een vergadering van de bouwcommissie in juni 1955 besloot men dat de kerkvloer in het liturgisch centrum moest overgaan. Dit zou de gemeenschap accentueren en de

⁸⁷ H.W.C. Hupkes en W.C. van Asperen, ‘‘Toelichting schetsontwerp Nederlands Hervormde kerk ‘‘Zuidwijk’’, september 1954, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁸⁸ Morgensterkerk 1956. Deze tekst is later ook gebruikt voor het gelijknamige artikel in Het Maandblad van de Vereniging van Kerkvoogdijen in de Ned.Herv. Kerk nr. 349, november 1956, 2546.

⁸⁹ H.W.C. Hupkes en W.C. van Asperen, ‘‘Toelichting schetsontwerp Nederlands Hervormde kerk ‘‘Zuidwijk’’, september 1954, Archief Morgensterkerk Rotterdam.

⁹⁰ Notulen van de vergadering van de Bouwcommissie van de Nederlands Hervormde Kerk voor de stichting van een kerkgebouw in Rotterdam Zuidwijk, 22 november 1954, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam,

⁹¹ W.M.K. [W.M. Kalmijn], ‘‘Feest voor ‘‘Zuidwijk’’, Feest voor Charlois’’, onbekend, archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁹² H.W.C. Hupkes en W.C. van Asperen, ‘‘Toelichting schetsontwerp Nederlands Hervormde kerk ‘‘Zuidwijk’’, september 1954, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁹³ Een ongedateerde tekening van de voor-, achter- en rechter zijgevel toont een variant op het stervormige grondplan. De hoofdingang ligt nu in een diepe uitbouw met een glazen voorgevel en drie dubbele via een trap te bereiken cassettedeuren. De achtergevel wordt gekenmerkt door een rechte achterwand met een centraal geplaatste raampartij op de begane grond.

viering van het avondmaal zou niet boven, maar temidden van de gemeente plaats kunnen vinden.⁹⁴ De ingebruikname van de kerk vond plaats in december 1956.

stedenbouwkundige ligging

Rond april 1953 vond het eerste overleg plaats tussen de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Charlois met de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam over het reserveren van grond voor de bouw van hervormde kerken in Zuidwijk en Pendrecht.⁹⁵ De kerkvoogdij kreeg de mogelijkheid haar wensen kenbaar te maken op een ‘‘Uitbreidingsplan in hoofdzaak ‘‘Zuidwijk’’’’. (afb. 17) Op dit plan is alleen wijk I met bouwblokken ingericht, terwijl de wijken II-V globaal zijn ingedeeld. De Kerkvoogdij koos voor een aan de Slinge gelegen perceel in de rechterbovenhoek van de nog in te richten wijk VI aan.⁹⁶ Een jaar later maakte de Dienst Stadsontwikkeling kenbaar, dat zij twijfelt of de perceelkeuze van de kerkvoogdij de juiste is.⁹⁷ Het is de bouwcommissie die de vervolgesprekken met de Dienst van Stadsontwikkeling over de ligging van de hervormde kerk voerde. In november 1954 kreeg de hervormde gemeente het definitieve bouwperceel voor een kerk op een 80 x 90 meter groot plein in het hart van het Zuidwijk toegewezen. Ten zuiden van de kerk werd een perceel voor de bouw van een kleuter-, een lagere en een ULO-school gereserveerd. Kalmijn benadrukte zijn dankbaarheid, dat de hervormde kerk vanuit het centrum zich als ‘‘volkskerk’’ kan profileren.⁹⁸

In zijn toelichting op het schetsontwerp uit september 1954 benadrukt Hupkes dat de kerk door haar sterk afwijkende vormspraak contrasteert met de omgeving.⁹⁹ (afb. 18) ‘‘Deze omgeving is een moderne stadswijk in wording, waar lange woningblokken en hoge flatgebouwen, naast in het groen gelegen bijzondere bebouwing, het karakter bepalen. Te midden van deze moderne wijk hoopt de kerk als teken te getuigen in de wereld.’’ Tijdens een vergadering van de bouwcommissie en de architecten op 22 november 1954 maakte men zich zorgen over eventuele weekmarkten op het plein.¹⁰⁰ Beide partijen streefden naar een eigen domein voor de kerk, die werd gezien als ‘‘een rustpunt in onze bewogen wereld.’’ Rondom de kerk is een in hoofdvorm vijfhoekige groenstrook omzoomd door een zware betonband geprojecteerd. De Morgensterkerk is asymmetrisch gelegen aan de rechterzijde van een rechthoekig perceel aan de Slinge. Het perceel wordt aan vier zijden omgeven door straten. Bijzonder is, dat de Morgensterkerk geen erfscheiding heeft.

In augustus 1955 maakten Hupkes en Van Asperen eveneens een situatieschets van de kerk in samenhang met een op hetzelfde perceel geprojecteerd schoolcomplex rondom een L-vormig schoolplein aan de achterzijde van de kerk. Het kerkelijk complex is niet als zodanig uitgevoerd. Wel is in 1959 achter de kerk een hervormde lagere school gerealiseerd naar ontwerp van Hupkes.

latere wijzigingen

De Morgensterkerk is een gemeentemonument. Bijzonder is dat er zich tot de sluiting in augustus 2008 geen wijzigingen hadden voorgedaan in de liturgische inrichting van de kerkzaal. Momenteel komt de nieuwe protestantse wijkgemeente van Zuidwijk, Pendrecht en Heyplaat bijeen in de nieuwe Credokerk aan de Slinge.

⁹⁴ Notulen van de vergadering van de Bouwcommissie 8 juni 1955, Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁹⁵ Brief van W.G. van Traa, directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam aan de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Charlois, 9 april 1953, archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁹⁶ Brief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Charlois aan De Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, 3 augustus 1953, archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁹⁷ Brief van W.G. van Traa, directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam aan de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Charlois, 7 april 1954, archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

⁹⁸ W.M. K.[almijn], ‘‘Feest voor ‘‘Zuidwijk’’, Feest voor Charlois’’, onbekend, archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Hervormde gemeente Rotterdam.

⁹⁹ H.W.C. Hupkes en W.C. van Asperen, ‘‘Toelichting schetsontwerp Nederlands Hervormde kerk ‘‘Zuidwijk’’, Archief Morgensterkerk Hervormde gemeente Rotterdam.

¹⁰⁰ Notulen van de vergadering van de Bouwcommissie van de Nederlands Hervormde Kerk voor de stichting van een kerkgebouw in Rotterdam-Zuidwijk, 22 november 1954, archief Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

receptie

De Morgensterkerk was een van de kerken die in 1957 tijdens een excursie van een door de studiekering "Kerkbouw en Eredienst" georganiseerde studiedag werden bezocht. H.R. Blankesteyn deed verslag van deze dag in de Mededelingen van de prof. dr. G. van der Leeuwstichting.¹⁰¹ Hij benadrukte dat bij de Morgensterkerk "vooral de solidariteit [is] geaccentueerd ("leven daar waar iedereen leeft"), met aan de einder het risico, dat de kerk wordt tot een al te zeer gewaardeerd bestanddeel van het geestelijk cement, dat de *way of living* [cursivering MJM] in een moderne stadswijk zijn bestand geeft."

In 1957 noemde G.G. de Blaauw de Morgensterkerk in het katholieke tijdschrift Kunst en Religie als voorbeeld van de "bonte mengeling van inzichten" die heerste in de Nederlandse Hervormde Kerk.¹⁰² "De stromingen variëren van enkel kanseldienst tot een uitgesproken liturgisch centrum, concreet uitgedrukt: van de Rotterdamse Morgensterkerk, waar de kansel alle aandacht opeist tot de Scheveningse Zorgvlietkerk, waar een liturgisch centrum zich over de volle breedte uitstrekt en preekstoel, avondmaalstafel en doopvont op één lijn staan."

Onder het motto "Baksteen symbool van blijvende geestelijke waarden" besteedde het vaktijdschrift Baksteen in 1962 in haar themanummer over kerkbouw aandacht aan de Morgensterkerk.¹⁰³ Volgens het tijdschrift droeg het sobere siermetselwerk ertoe bij de expansiewijk aan de Slinge "een zekere voorname monumentaliteit" te geven.

kerkarchitectuur

De hervormde Morgensterkerk is een verdiepingskerk bestaand uit een centraalbouw met een licht hellende kap die wordt bekroond door een stalen klokkentoren. (afb. 19-20) De zestienhoekige buitengevel is opgebouwd uit afwisselde "metselmuren" en met helder glas gevulde "lichtmuren". De gevels zijn in lagen opgetrokken, bestaande uit rode in kettingverband gemetselde bakstenen, die platvol zijn gevoegd en ruig afgeborsteld, en dubbele terugliggend gemetselde horizontale banden afgewisseld met drie halfsteens rollagen. De op gelijke breedte geplaatste sierranden verdelen de gevels in acht banden. De door drie dubbele stijlen gescheiden raampartijen van tropisch hardhout rusten op geprofileerde betonnen neuten en lopen door over de hardhouten daklijst. De ter hoogte van de bovenzijde van de tweede band gelegen vloer van de verdieping en de smalle hardhouten roeden ter hoogte van de siermetselranden zorgen voor een horizontale geleiding. De centraalbouw wordt gedekt door een terugliggende op betonnen ronde zuilen rustend tienhoekig houten schilddak bedekt met teervrije dakbedekking en leislag en een schuin uitlopende bronzen gootlijst.

De centraal geplaatste klokkentoren bestaat uit een vijfhoekig stalen frame gevormd door vijf gekoppelde stijlen die zijn bevestigd aan drie brede ringen. Onderin de klokkenstoel hangen drie luidklokken, aan de bovenzijde omvat het frame een opengewerkte bol die wordt bekroond door een kruis. Tussen de zuilen bevindt zich een doorlopende glasstrook. De in de noordgevel gelegen hoofdingang is te bereiken via een brede tweedelige betonnen trapeziumvormige trap met een door een stalen balustrade begrensd bordes. Aan weerszijden van de trap staan twee uitwaaiende en met gelijkvormige siermetselwerk gedecoreerde zijmuren die worden beëindigd door een licht uitstekende betonnen afdekplaat. Beide muurdammen zijn aan de voorzijde voorzien van een zij-ingang. De dubbele geprofileerde teakhouten deuren staan centraal geplaatst in een licht concaaf gemetselde muur die wordt afgedekt door een betonnen afdekplaat. Op de uiteinden van de muurdam staan twee metalen ontluuchtingspijpen. Boven de deur is de naam van de kerk in bronzen letters bevestigd. Hierboven zijn de oorspronkelijke eerste steen en een betonnen reliëf met de inscriptie "A.D. 1956" ingemetseld, dat wordt bekroond door een opengewerkte koperen stervorm.

Twee raampartijen vormen de zijwanden van het trapeziumvormige ingangsportaal. In de schuin geplaatste muurdammen aan weerszijden van dit portaal zijn iets boven het maaiveld gelegen drie rechthoekige vensteropeningen uitgespaard. De teakhouten kozijnen zijn door een horizontale roede in tweeën gedeeld. In de grote muurvlakken van de west- en oostgevel zijn op gelijke hoogte drie gelijkvormige vensteropeningen uitgespaard. Centraal in de zuidgevel bevindt zich een trapeziumvormige tot aan de bovenzijde van de muurdammen doorlopende uitbouw. Deze uitbouw is

¹⁰¹ Blankesteyn 1957, 214.

¹⁰² De Blaauw 1957, 19.

¹⁰³ Baksteen 1962, 4.

op de begane grond aan drie zijden omgeven door met veiligheidsglas gevulde ramen met een roedenverdeling rustend op een betonnen basement. Twee vrijstaande zeshoekige betonnen zuilen dragen een betonnen latei en de blind gemetselde muren van de uitbouw. Aan weerszijden van de glaspartij bevinden zich ter hoogte van de tweede horizontale band regelmatige uitsparingen in het metselwerk die dienen als ventilatieroosters. Boven de raampartij is een koperen Pax Christi-teken aangebracht.

kerkinterieur

De dubbele deuren van de hoofdingang leiden naar een onregelmatige zeshoekige ruimte met een trapeziumvormige betonnen trap. Aan de rechterzijde van deze trappartij bevindt zich een trap naar de begane grond. Het met Solnhofersteek beklede trapbordes is voorzien van een centraal geplaatst houten offerblok en voert via twee schuin geplaatste glasjeuren in een driekantige glaswand met hardhouten kozijnen naar de licht citroen-geel gesausde kerkzaal. (afb. 21) De kerkzaal is geheel belegd met Solnhofertegels. Tegen de gehele achterwand van de kerkzaal bevindt zich een vijfdelige met multiplex betimmerde galerij die doorloopt in de uitbouw boven de ingangspartij waar de orgelkast staat opgesteld. De galerij is te bereiken via twee dubbele steektrappen in de driehoekige nissen aan de noordwest en de noordoostzijde van de kerkzaal. De plafonds van de nissen in de kerkzaal zijn afgewerkt met houtwolplaten. De kerkzaal is overwelfd met een gepleisterde en donkerbruin gesausde afgeplatte koepel, die door de architect een ‘stuc-parapluie’ wordt genoemd.¹⁰⁴ De vensterstrook onder de koepel is bezet met perspex in de kleuren geel, amber en groen. Het kleurfries rust op een tienhoekige betonnen ringbalk waartegen radiatoren zijn gemonteerd. De drieënhalve meter boven het straatpeil verheven kerkzaal biedt ruimte aan 600 personen. De zaal is ingericht met drie vrijstaande essenhouten bankenblokken in een licht scharende, maar lengtegerichte opstelling. Het middelste bankenblok, dat zeshoekig van vorm is en versmalt in de richting van het liturgisch centrum wordt geflankeerd door twee ruitvormige bankenblokken.

Voor de trapeziumvormige uitbouw aan de zuidzijde bevindt zich de met tabaksbruinkleurig finer beplakte centraal opgestelde kansel met klankbord en twee reusachtige houten vleugels. (afb. 22) Het niet verhoogde liturgisch centrum wordt verlicht door de hoge raamnissen aan de oost- en westzijde. De kansel bestaat uit een via een open trap te bereiken vierkante met Solnhofere breuksteen beklede betonnen console met aan weerszijden een houten ombouw. Op de voorzijde van de console is een metalen opengewerkt Christus-monogram aangebracht. Boven het klankbord is tegen de achterwand een houten kruis bevestigd. Voor de kansel staat de avondmaalstafel, bestaande uit twee uit Solnhofere breuksteen gemetselde staanders en een houten blad opgesteld. Het doopvont staat op de linkerzijde van het liturgisch centrum en bestaat uit een in Solnhofere breuksteen gemetselde vierkante console waarop een messing doopbekken is bevestigd. Aan de rechterzijde van de avondmaalstafel is een smalle lezenaar van gehamerd koper opgesteld. Aan weerszijden van het liturgisch centrum bevinden zich twee met een balustrade afgeschermd dubbele trappen die naar de begane grond voeren.

Op de begane grond die op de tekeningen basement wordt genoemd, bevinden zich diverse ruimtes voor sociale en kerkelijke activiteiten. Onder de kerkzaal ligt de van een podium voorziene *social hall*, die dient als koffie- en vergaderruimte. (afb. 23) Deze zaal heeft een omloop met zes ovale grintbetonnen zuilen die de vloer van de kerkzaal dragen. De overige vijf ruimten worden gebruikt als kamer voor de predikant, kerkenraadkamer, spreekkamer, consistoriekamer, catechisatieruimte en garderobe. In de trapeziumvormige ruimte onder de trappartij naar de kerkzaal is een kleine zeshoekige van een luik voorziene koffiekeuken ingebouwd. Achter de keuken bevinden zich twee zij-ingangen.

14.3.2 Rotterdam-Zuidwijk: O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959 - leegstaand sinds 2004)¹⁰⁵

Tijdens de bombardementen op 14 mei 1940 raakten zes parochiekerken in de Rotterdamse binnenstad zwaar getroffen.¹⁰⁶ Na de oorlog beraadde het bisdom Haarlem zich op een parochiële

¹⁰⁴ H.W.C. Hupkes en W.C. van Asperen, ‘Toelichting schetsontwerp Nederlands Hervormde kerk “Zuidwijk”, Hervormde gemeente Morgensterkerk Rotterdam.

¹⁰⁵ Een groot deel van de archiefstukken van deze parochie is zoekgeraakt. Voor deze beschrijving is gebruik gemaakt van: S. Thoen, ‘Uit de kroniek van een bouwpastoor’, s.a., Archief parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen te Rotterdam, 3-11; Sips 1957, 65-70; Sips 1959, 337-343; Nefkens 1958, 508-509; Nefkens 1960a, 1055-1057; Nefkens 1960b, 197-199.

herindeling voor de wederopbouw en uitbreiding van Rotterdam. Men hield rekening met een vermindering van het aantal inwoners in het centrum, waar het accent op werken in plaats van wonen zou komen te liggen. Besloten werd vijf parochies op te heffen. Tegelijkertijd vroegen de stedenbouwkundige plannen voor een nieuwe stad aan de linker Maasoever om aandacht. Het KASKI verrichtte in 1954 demografisch onderzoek naar het godsdienstig leven van de arbeiders in de nieuwe wijken. Men maakte zich zorgen over het godsdienstig leven van de dikwijls van het Brabantse platteland afkomstige migranten. ‘[...] het losrukken uit eigen milieu en gemeenschap, waar men overbodig geworden was, heeft meermalen een sociale ontworteling ten gevolge gehad, waarin vaak de kerkelijke beleving mede ten onder is gegaan, terwijl anderzijds de vereenzaming in een immense massa van onbekende mensen zijn weerslag had op de religie, doordat met name ook de noodzakelijke voorwaarde van gemeenschapsbeleving voor de godsdienst ontbrak, en daarmee ook het godsdienstig gevoel zelf wegebde.’¹⁰⁷

In oktober 1954 werd in Zuidwijk een nieuwe parochie opgericht, die vanaf de bisschoppelijke herindeling in juli 1955 tot het bisdom Rotterdam zou behoren. Verantwoordelijk voor de opbouw van de nieuwe parochie was de minderbroeder pater S.M. Thoen van de Rotterdamse kruisherenparochie De H. Kruisvinding. Voor de bouw van een kerk zou de Zuidwijkse parochie een vergoeding krijgen op basis van de schaderegeling voor verwoeste kerken. Inmiddels waren al 1800 huizen bewoond en duizenden andere in aanbouw. In 1952 startte de bouw van een noodschool voor openbaar, hervormd en katholieke onderwijs, waar gezeten op schoolstoeltjes de mis kon worden bijgewoond. In december 1954 plaatste het bisdom een standaard noodkerk aan een zijstraat van de Slinge, de Langenhorst. De demontabele noodkerk stond op een terrein te midden van de geprojecteerde scholen.¹⁰⁸ (afb. 24-25) Als gevolg van een lange vorstperiode kon het kerkje pas in april 1955 in gebruik kon worden genomen. Het eenvoudige met rozetten en kathedraalglas-in-loodramen gedecoreerde gebouw was ontworpen door de architect P.W. Lerou te Venray en bestond uit een lengtegerichte barak met twee achter het priesterkoor gelegen zaaltjes die als kleuterschool dienst deden. De noodkerk met 350 zitplaatsen was gelegen aan de Slinge, kreeg de naam ‘Rivo Torto’, een verwijzing naar het eerste tijdelijke verblijf van St.-Franciscus, die net als de pioniers van Zuidwijk huisde aan een kronkelende beek. Aan weerszijden van het trapeziumvormige verhoogde priesterkoor met een tegen de achterwand geplaatst altaar bevonden zich een sacristie en bijsacristie. De biechtstoelen stonden achter in de kerk opgesteld.

In 1955 verhiel de bisschop Zuidwijk tot een zelfstandige parochie gewijd aan de Onbevleete Ontvangenis van Maria met pater Thoen als bouwpastoor. De nieuwe titel was afkomstig van de vroegere kerk aan de Westzeedijk, die na de verwoesting van de Laurentiuskerk werd omgedoopt tot Laurentiuskerk.

Ter voorbereiding op haar taak bracht de bouwcommissie in oktober 1954 een bezoek aan de H.H. Petrus en Paulusparochie in Haarlem-Noord waar de jonge Rotterdamse architect ir. H. Nefkens (1918) een noodkerk had gebouwd.¹⁰⁹ Thoen raakte enthousiast over de ontwerpplannen voor de nieuwe kerk. Tijdens een gesprek met de bouwkundig hoofdinspecteur van het bisdom Haarlem, C.J. van Oijen, merkte hij echter dat deze beducht was voor de moderne ideeën van Nefkens. Thoen hield wijselijk zijn mond. Nefkens was in 1947 in Rotterdam een zelfstandig architectenbureau begonnen en had nauwelijks ervaring met het ontwerpen van kerken. In de periode 1959-1967 zou Nefkens een tiental katholieke kerken ontwerpen, waaronder de definitieve H.H. Petrus en Pauluskerk in Haarlem (1958), de St.-Bavo in Rotterdam-Pendrecht (1960), en De Moeder Godskerk in Voorschoten (1967). Nefkens kan worden gekenschetst als een van de architecten die de naoorlogse kerkbouw hebben gemoderniseerd. Hij koos daarbij voor hoge skeletbouw al dan niet voorzien van een brede zijbeuken, en met een onderlinge doordringing van ruimten.

¹⁰⁶ Inclusief de O.L.V. van Lourdeskerk op het Noordereiland. Na de Tweede Wereldoorlog werden 33 vooroorlogse kerken die bij het bombardement verloren gingen herbouwd en 38 kerken gesloopt. Uit: tekst bij tentoonstelling ‘‘Adieu Pauluskerk, wie volgt?’’, Het Steiger, Rotterdam, 2008.

¹⁰⁷ Rapport 1954, 6.

¹⁰⁸ ‘Beknopte samenvatting van de bespreking omtrent de noodkerk van Zuidwijk, 5 november 1954, Archief Bisdom Rotterdam, Afdeling Bouwinspectie, classificatienr. Algemeen 107.

¹⁰⁹ Liber memorialis van de parochie O.L.V. Onbevleete Ontvangen, Rotterdam-Zuidwijk (dec. 1963), Archief Parochie O.L.V. Onbevleete Ontvangen Rotterdam.

Thoen legde de kritiek naast zich neer en zocht in november 1954 contact met Nefkens. In zijn kroniek van een bouwpastoor beschreef hij Nefkens opdracht: ‘‘Zijn taak was, een kerk te ontwerpen, die niet te kostbaar is, waarin de nieuwe strevingen in de liturgie tot hun recht kunnen komen, die in zijn uitwendige vorm is aangepast aan zijn omgeving en waarbij natuurlijk rekening werd gehouden met de nieuwe ideeën over kerkbouw.’’¹¹⁰ Thoen liet niet onvermeld, dat de kerkelijke instanties aanvankelijk bezwaren hadden tegen de eerste ontwerpen van Nefkens, die volgens hem een invloed van de modernistische Zwitserse kerkarchitectuur verraden. ‘‘Naarmate echter de afkeer van de naoorlogse neo-basiliekjes groter werd, groeide bij hen de waardering voor dit ontwerp. Bij de civiele instanties werd niet anders dan bewondering ondervonden.’’ In een brief aan de vicaris-generaal schreef Thoen: ‘‘Ik heb hem [MJM Nefkens] verder gevraagd, of hij bereid zou zijn een kerk te ontwerpen, die uitwendig als zodanig herkenbaar is en die inwendig geen kostbare aanleiding vraagt, omdat voor dit laatste het geld in een uitgesproken arbeidersparochie nooit is bijeen te brengen.’’¹¹¹

ontwerpfase I

De eerste schetsen die Nefkens maakte, dateren van juli 1955. (afb. 26-27) Hij ontwierp een langwerpig kerkelijk complex met een op het noordoosten georiënteerde zaalkerk, dat evenwijdig aan de straat is gesitueerd. Een voorplein afgegrensd door de pastorie en een fietsenstalling voert naar de hoofdingang. De asymmetrisch vormgegeven kerkzaal met hellingdak biedt ruimte aan 824 personen en wordt aan de zuidoostzijde geflankeerd door een lage zijbeuk. De hoofdingang bevindt zich in de zuidwestgevel van de door schaaldaken gedekte zijbeuk. De vrijstaande betonnen klokkenstoel staat dwars op noordwestgevel en markeert de overgang van de kerkzaal en het priesterkoor. Onder de klokkenstoel loopt een verhoogd pad naar een zij-ingang. De zijgevel van de kerkzaal is gevuld met betonnen sierroosters, ofwel claustra's voorzien van kruis- en cirkelvormige patronen op een betonnen basement. Tegen de grotendeels blinde achtergevel is een opengewerkt figuratieve sculptuur geprojecteerd. Het aan de noordoostzijde uitgebouwde volume biedt ruimte aan de sacristie en een geheel omsloten binnentuin. De blinde zuidoostgevel van de kerkzaal is ter hoogte van het priesterkoor voorzien van een opengewerkte glas-in-betonwand. De door lisenen in zes traveeën verdeelde zijgevel van de zijbeuk is gevuld met betonnen claustra's. De zuidoostgevel van het kerkelijke complex eindigt met de woon- en werkvertrekken van de pastoor en de kapelaans.

Het hoofdportaal aan de zuidwestgevel leidt naar de in de zijbeuk gelegen dagkerk. Aan de linkerkant van dit portaal bevinden zich twee asymmetrisch vormgegeven devotiekapellen, waarboven een via een trap bereikbare zangzolder. De kerkzaal is ingericht met twee lengtegerichte bankenblokken; in de dagkerk staat eveneens een lengtegericht bankenblok. Achterin de dagkerk bevindt zich een ronde doopkuil met een rond doopvont. Tegen de zijgevel van de dagkerk is een wand met biechtstoelen en kasten aangebracht. Het asymmetrische priesterkoor is kerkbreed en strekt zich dus uit over het schip en de dagkerk. Het altaar voor de dagkerk staat tegen een aan de binnentuin grenzende vlakke muur op een suppedaneum. Het hoofdaltaar staat eveneens op een suppedaneum en bevindt zich net voor de achterwand van het schip. Twee kleine bankenblokken op het priesterkoor bieden ruimte aan het zangkoor. Aan de linkerzijde van het priesterkoor staat een ambo, die door een stoffen overhuiving wordt gescheiden van het zangkoor. Aan de rechterzijde van het hoofdaltaar bevindt zich een deur naar de sacristie. Onder het priesterkoor en de sacristie bevinden zich een kapel en een zaal voor jeugdwerk en verenigingsleven.

Nadat pater Thoen de bouwtekeningen vergezeld van een enthousiaste uitleg had opgestuurd naar de Minister Provinciaal van het Provinciaal der Minderbroeders in Weert, kreeg hij een terughoudende reactie terug.¹¹² Het schuine priesterkoor viel niet in de smaak, maar vooral de royale pastorie achtte hij niet geschikt als behuizing van minderbroeders in een arbeidersbuurt. De tekeningen werden eveneens ter beoordeling verzonden aan de St.-Pieterskring, de Liturgische Commissie van het

¹¹⁰ S. Thoen, ‘‘Uit de kroniek van een bouwpastoor’’, s.a., 10, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

¹¹¹ Brief S.M. Thoen aan de Vicaris Generaal van het bisdom Rotterdam, 30 november 1954, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

¹¹² Brief S.M. Thoen aan de Minister Provinciaal van het Provinciaal der Minderbroeders te Weert, 1 augustus 1955, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam. Zie ook: Brief Minister Provinciaal van het Provinciaal der Minderbroeders te Weert aan S.M. Thoen, 9 augustus 1955, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

bisdom en de Dienst Stadsontwikkeling.¹¹³ De Liturgische Commissie uitte haar bezorgdheid over het ontwerp, omdat “[...] dit plan tekort schiet in het hoofd-moment: de religieuze tendenz van een kerkgebouw. Niet ten onrechte werden vragen gesteld als de volgende: Waarvoor dient dit gebouw; mogelijk ook om enige godsdienst in uit te oefenen? Zo ja, welke dan?”¹¹⁴ Net als de Minister Provinciaal maakte de Liturgische Commissie bezwaar tegen de toepassing van de schuine lijn die te dynamisch en “on gezond gewild” werd bevonden. Maar ook de openheid van de zijwand die ten koste zou gaan van de concentratie en beslotenheid, en het gevoelde gemis van een sacraal accent in de absiswand en frontgevel waren redenen om het vereiste *nihil obstat* te onthouden. “Speciaal nu Rome zich nog onlangs duidelijk heeft uitgesproken – ‘Een kerk moet zich voordoen als een kerk en nimmer als een profaan gebouw’” voegde de liturgische Commissie eraan toe. De bouwpastoor reageerde zeer teleurgesteld op de afwijzing van de Liturgische Commissie. “Ons beider [MJM Thoen en Nefkens] idee is geweest te komen tot een “kerkgebouw” dat architectonisch past in de hypermoderne woonwijk van Rotterdam-Zuid en dat tegemoet komt aan de hedendaagse opvattingen omtrent liturgie en Godsverering in het algemeen.”¹¹⁵ Deze episode uit de ontwerpgeschiedenis van een naoorlogs kerkgebouw in een nieuwe stedelijke context illustreert de botsing tussen het door de kerkelijke autoriteiten gewenste behoud van traditie en de wens van bouwpastoor en architect om tegemoet te komen aan de liturgische en esthetische behoeften van de moderne gelovigen.

ontwerpfase II

In januari 1956 verscheen er een tweede serie tekeningen van de hand van Nefkens. (afb. 28-29) De schetsen laten een vereenvoudiging van de eerste voorstellen zien. De schuin geplaatste gevels en het platte dak van de kerkzaal zijn verdwenen. De voorgevel van de kerkzaal is nu gedecoreerd met gelijkmatig verdeelde uitmetselingen en heeft een centrale overhulde hoofdingang waarboven een sculptuur is aangebracht. Een van de belangrijkste wijzigingen van het interieur betreft de draagconstructie: het schip is aan de noordwestgevel voorzien van zes kolommen die een smalle zijbeuk vormen. Tegen de gehele achterwand van de kerk is een zangzolder aangebracht, met zitplaatsen voor zowel koorzangers als andere kerkgangers. De kerkzaal is ingericht met drie lengtegerichte bankenblokken. De koorzangers op het priesterkoor zijn afgeschermd door een scherm, waarvoor een bijaltaar is geplaatst. Boven de het hoofdaltaar hangt een strak vormgegeven baldakijn.

Het nieuwe ontwerp lag geruime tijd ter beoordeling bij de instanties. Thoen raakte ondertussen steeds meer geïnteresseerd in moderne kerkbouw en maakte in de zomer van 1956 een reis naar Duitsland om kerken te bestuderen.¹¹⁶ Een plattegrond uit november 1956 laat weer enkele aanpassingen zien. (afb. 30) Het centraal opgestelde altaar is op verzoek van de bouwpastoor naar voren gehaald.¹¹⁷ “In verband met nieuwe gebruiken in de liturgie zal het altaar zodanig geplaatst moeten worden, dat zowel met de rug als met het gezicht naar het volk gekeerd de H. Mis kan worden gelezen. Misschien zal om deze reden het priesterkoor wat dieper moeten worden, desnoods ten koste van een rij banken in de kerkruimte.” Om extra zitplaatsen te creëren, suggereerde Thoen het oksaal uit te bouwen tot aan de achterste banken en de ruimte aan de linkerkant van het altaar definitief te bestemmen voor het zangkoor. Op de nieuwe plattegrond plaatst Nefkens de speeltafel van het orgel voor de zitplaatsen van de koorzangers op het priesterkoor. Thoen wilde ook meer symmetrie op het priesterkoor en aan de rechterzijde van de treden van het priesterkoor verschijnt nu een tweede ambo. Tegen de achterwand staan negen sedilia opgesteld. Voor de opengewerkte rechterzijwand van het priesterkoor bevinden zich nu twee zetels voor bruidsparen tijdens huwelijksmissen. Op enkele opmerkingen over de hoogte en breedte van het hoofdaltaar na ging de Liturgische Commissie in

¹¹³ In het parochiearchief ontbraken documenten van de St.-Pieterskring. Er is geen nader onderzoek verricht naar de reacties van de St.-Pieterskring en de Dienst Stadsontwikkeling.

¹¹⁴ Brief Liturgische Commissie in het Bisdom Haarlem aan S.M. Thoen, 11 augustus 1955, Archief Bisdom Rotterdam, afdeling Bouwinspectie.

¹¹⁵ Brief S.M. Thoen aan de Liturgische Commissie in het Bisdom Haarlem, 7 september 1955, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

¹¹⁶ Liber memorialis van de Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen, Rotterdam-Zuidwijk (dec. 1963).

¹¹⁷ S.M. Thoen, ‘Bemerkingen, suggesties en wensen bij bestektekeningen voor een R.K. kerk in Zuidwijk’, 4 september 1956, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

De door Thoen aangehaalde bestektekeningen zijn niet in de geraadpleegde archieven aangetroffen. Waarschijnlijk bedoelde hij met bestektekeningen de ontwerptekeningen uit juli 1955, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

november 1956 akkoord met de uitwerking van het ontwerp.¹¹⁸ In december 1956 gaf Van Oijen toestemming tot het uitwerken van het schetsplan.¹¹⁹

In maart 1957 waren de bestektekeningen gereed. Diezelfde maand liet pater Thoen aan Nefkens weten, dat het nieuwe ontwerp van de campanile het kerkbestuur niet heeft kunnen bekoren.¹²⁰ “Zo’n geval zou geen bekroning zijn van het complex van kerk en pastorie. Het mist ook elk sacraal accent. Daarom graag hiervoor iets anders, dat wel een bekroning is en wel iets sacraals heeft. En liefst geen naakt beton!” Een ander punt van kritiek betrof de betonnen bekroning van de nieuwe doopkapel. Deze vond men te weinig origineel “(Zie Bosjeskerk in R’dam en de kerk van prof. Holt in A’dam)”. Het kerkbestuur stelde voor de doopkapel te voorzien van een koepelvormig dak en twee glaswanden. In juni 1957 maakte Nefkens nog een ontwerptekening voor het zijaltaar. (afb. 31) Het altaarblad rustte aan de voorzijde op een muurtje van gestapelde natuursteenblokken of blokken gebouchadeerd beton. Tegen de met glasmosaïektegels bedekte achterwand bevond zich een ingebouwde tabernakel en altaarblad. In augustus 1957 schreef Thoen echter aan Nefkens, dat hij weinig voelde voor een dubbel altaar in de dagkerk. Hij wees hierbij naar de in zijn ogen gewenste situatie in de pas gerestaureerde kerk te Meerberg waar het hoofdaltaar naar het volk was gericht en het zijaltaar op de traditionele wijze stond opgesteld.¹²¹ Nefkens nieuwe ontwerp voor een klokkentoren kreeg algemene goedkeuring. Ook het ontwerp van Frans Slijpen voor een glas-inloodwand verkreeg het *nihil obstat*. “De commissie heeft grote waardering voor de compositorische opzet en de heldere uitbeelding die bij alle soberheid daarmee wordt bereikt.”¹²² Uiteindelijk vond men de claustra’s in de klokkenstoel te duur; in plaats van de schoorsteen te bekleden met lichtgroene kwarsiettegels werd zij in schoon metselwerk opgeleverd. De wijding van de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen vond plaats in maart 1959.

stedenbouwkundige ligging

De kerk is gelegen langs de grote verkeersweg, de Slinge, die later de verbinding vormt tussen de stadswijken Zuidwijk en Pendrecht. Tussen het kerkelijke complex en de straat ligt een brede groenstrook. De katholieke kerk ligt slechts een bouwperceel verwijderd van de aan de westzijde gelegen N.H. Morgensterkerk.

latere wijzigingen

In de jaren zestig werd het balkon door vermoedelijk broeder Cosmas Tap o.f.m. beschilderd met een olieverfvoorstelling van zangers en muzikanten. In 1968 plaatste men als een experiment het altaar van de kapel van de Zuiderbegraafplaats voor de communiebank van de dagkerk, zodat met het gezicht naar het volk kon worden gelezen. Teruglopend kerkbezoek en nabije aanwezigheid van de St.-Bavo in Pendrecht leidde in 2004 tot de ontwijding van de kerk. Het gebouw staat sindsdien op de nominatie gesloopt te worden.

receptie

Begin 1957 vergeleek J.M. Joosten in Kunst en Religie Nefkens ontwerp voor de katholieke kerk in Rotterdam-Zuid met zijn eerder ontwerp van H.H. Petrus en Pauluskerk in Haarlem-Noord.¹²³ Joosten wees op de uiterlijke vorm van beide kerken, in het bijzonder “de afwezigheid (...) van de voor ons land bijna dogmatische gebondenheid aan vormen die in de eerste tien eeuwen van de christelijke kerkbouw gebedigd worden.” Hij constateerde dat bij beide ontwerpen de vorm is ontstaan vanuit de functie en de constructie. Volgens Joosten was dit in overeenstemming met Viollet le Duc uitspraak “Toute forme qui ne s’ordonne pas la structure doit être repoussée”. Het gebruik van de

¹¹⁸ Brief Liturgische Commissie in het Bisdom Haarlem aan het R.K. Kerkbestuur van de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen te Rotterdam, 30 november 1956, Archief Bisdom Rotterdam, afdeling Bouwinspectie.

¹¹⁹ Advies betreffende het schetsontwerp voor de bouw van kerk en Pastorie te Rotterdam (Zuidwijk) voor de Bouw-Commissie van O.L.V. Onbevlekt Ontvangen te Rotterdam, 18 december 1956, Archief Bisdom Rotterdam, afdeling Bouwinspectie.

¹²⁰ Brief Kerkbestuur van de Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen te Rotterdam-Zuidwijk aan H. Nefkens, 25 maart 1957, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

¹²¹ Brief S.M. Thoen aan H. Nefkens, 18 augustus 1957, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

¹²² Brief Liturgische Commissie in het Bisdom Rotterdam aan het R.K. Kerkbestuur van de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen te Rotterdam-Zuidwijk, 21 december 1958, Archief Parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam.

¹²³ J.[oosten] 1957, 1-5.

betonnen balk maakte de gemetselde ronde boog kortom overbodig. Joosten merkte op dat de architect zich bij het Rotterdamse kerkontwerp had losgemaakt van het traditionele bouwschema. Hierdoor verkreeg hij een grote differentiatie in de bouwelementen. Bracht Nefkens in de kerk in Haarlem-Noord nog alle liturgische functies bijeen in een ruimte, voor zijn kerk in Rotterdam koos hij een functionele ruimteverdeling. Andere aspecten van het ontwerp die de auteur waardeerde, waren de beslotenheid van het kerkplein en de op Duitse voorbeelden geïnspireerde dagkerk.

Toen de bouw was aanbesteed wijdde het Katholiek Bouwblad in november 1957 een artikel aan de kerk in wording.¹²⁴ De auteur P.A.N. Sips was zeer te spreken over het omsloten plein voor de kerk, dat volgens hem voorzag in een behoefte van de hedendaagse stadsmens in de nieuwe woonwijken. “Wonend in zo’n nieuwe wijk kan men langs die blokken alleen maar gaan, naar zijn huis, naar dat van zijn vrienden, naar de stad, naar de kerk, maar men kan er niet zijn.” “Op het plein is men al en nog ten dele in de kerk.” Sips ging ook in op de eigentijdse wens om de mis *versus populum* te lezen en de plaats van het H. Sacrament. Volgens hem was het te vroeg om te bepalen of de hier gekozen oplossing, met de priester die tijdens de diensten in de dagkerk met de rug naar het tabernakel staat, geheel bevredigend is. Sips bereidde de lezer voor op mogelijke andere opstellingen van de liturgische elementen, “(...) waarin we zonder meer de ons vertrouwde kerk niet eens meer herkennen (...)” Dat hij een voorstander was van vernieuwingen in de kerkarchitectuur blijkt evenwel uit zijn conclusie. “De parochiegeestelijkheid en gemeenschap waarvoor deze kerk wordt gebouwd, kunnen we gelukwensen met dit plan waarin niet slechts moderne vormen zijn toegepast maar waarin het ruimtelijk ervaren van het moderne bouwen onmiddellijk en direct wordt uitgesproken in daaruit voortvloeiende vormen.”

De secretaris van de Liturgische Commissie van het bisdom Rotterdam A.J.J. van Rooy bekritiseerde in het hoofdstuk over de onderlinge doordringing van ruimten in zijn publicatie Nederlandse kerkbouw op een keerpunt de door Nefkens gekozen oplossing voor de bij het schip te betrekken dagkerk.¹²⁵ “Ondanks de nadrukkelijke breedtewerking van de schaaldaken is de zijbeuk ‘te gotisch’ van lengte en dwingt derhalve tot een lange-afstandsgroepering van de gelovigen bij de toch als ‘intiem’ te kenmerken mis aan het zijaltaar.” schreef Van Rooy.

Bij de wijding van de nieuwe kerk sprak De Maasbode lovend over een ‘symfonie van lijnen, kleuren en van licht’.¹²⁶ Naast het veelkleurige glastableau in de aan de straatzijde gelegen zijgevel en het koepeltje van de doopkapel met de veelkleurige flessenbodempijpen noemde de redacteur ‘de blijde openheid’ van de kerk die werd versterkt door de glazen deuren tussen kerk en voorhof.

kerkarchitectuur

Het kerkelijke complex van de parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen in Rotterdam-Zuidwijk bestaat uit een noordoostelijk georiënteerde zaalkerk met dagkerk, klokkenstoel, fietsenstalling, pastorie, sacristie en het parochiehuis ‘De Bevervoorde’. (afb. 32-33) De lage in geelgrijze handvormsteen gemetselde muurvlakken aan de noordwest- en zuidwestgevel van het complex geven het complex een ommuurd karakter. De hoofdingang van het kerkgebouw ligt aan een door een pergola, fietsenstalling en pastorie omsloten rechthoekige verhoogd voorhof met siertegelwerk en bloembakken. Ter accentuering van de hoofdingang staat aan de rechterzijde van de trappartij naar het voorhof een in de pergola geïntegreerde klokkentoren. De toren bestaat uit twee gemetselde staanders die op vijf plaatsen zijn verbonden door in triplexkist gebouchadeerde betonnen platen en is gedekt met een betonnen plaat waartegen aan de linkerzijde van de voorgevel een betonnen kruis is bevestigd. De staanders hebben ter hoogte van de bovenste opening een galmgat dat is omlijst met asymmetrische betonnen rand. De van een houten boeiboord voorziene en door stalen vierkante kolommen ondersteunde L-vormige pergola is aan de straatzijde afgeschermd door gedeeltelijk opengewerkt metselwerk afgewerkt met een zinken dekljst en wordt aan de zuidwestzijde benut als fietsenstalling. De via een tussenlid met de kerk verbonden pastorie bestaat uit een twee laags bouwvolume.

De hoofdconstructie van de kerk bestaat eveneens uit een betonskelet, dat evenals de meeste andere betonnen onderdelen ‘schoon-uit-de-kist’ wordt toegepast. Het mastieke dakbed op de

¹²⁴ Sips 1957, 65-70.

¹²⁵ Van Rooy s.a. [ca. 1959], 65.

¹²⁶ Nieuwe 1959.

kerkzaal is afgewerkt met grint. Voor de bakstenen voor- en achtergevel van het kerkship is gebruik gemaakt van donkerrode in kettingverband gemetselde dik formaat handvormsteen. De muren zijn platvol gevoegd en daarna met een borstel bewerkt. De kerk bestaat uit een hoge hoofdbeuk aan de noordwestzijde geflankeerd door een lage brede zijbeuk die tevens functioneert als dagkerk. De blinde voorgevel is afgewerkt met een zinken afdeklijst. Centraal in deze gevel bevindt zich een door een betonnen rand omgeven ingangspartij, bestaande uit een licht uitgebouwde van natuurstenen platen voorziene ombouw met dubbele stalen glasdeuren. Boven de hoofdingang hangt een terracotta reliëf naar ontwerp van de Kleiwarenfabriek St.-Joris te Beesel, die Christus met Petrus, Jacobus en twee andere apostelen in een boot verbeeldt. Links naast de hoofdingang bevindt zich de ingang van de in de zijbeuk gelegen dagkerk. Deze ingang is via de pergola te bereiken en bestaat uit een dubbele stalen glasdeur met bovenlicht voorzien van houten deurgrepen met een kruisvorm. Aan de rechterzijde van de deurpartij bevindt zich een glaswand met een vierkant roedenpatroon bezet met geel kathedraalglas.

De noordwestgevel van de zijbeuk bestaat uit een in lichtgele baksteen gemetseld muurvlak dat doorloopt in de pergola. De zeven dwars op de zijbeuk geplaatste betonnen schaaldaken rusten op stalen steunen en steken gedeeltelijk over het gemetselde muurvlak heen. De halfronde ruimte onder de schaaldaken is gevuld met een terugliggende glas-in-loodvulling. Op het schaaldak is ter hoogte van de zevende travee een open taps toelopende wit gemoffeld stalen frame met kruis ter accentuering van een lichtkoepel bevestigd. Ter hoogte van de achtste travee bevindt zich de sacristie die is gedekt met door een boeiboord afgezet plat dak, waaronder zich aan de noordwest- en de zuidoostzijde een lichtstrook voorzien van stalen ramen bevindt. De terugliggende noordwestgevel van de acht traveeën lange kerkzaal bestaat uit een door rechthoekige betonnen pijlers gescheiden gordijnwand met rechthoekige wit gemoffelde stalen vensterharnassen, onderverdeeld in geometrische patronen. Een brede over de betonnen pijlers uitstekende betonnen daklijst vormt de beëindiging van het dak. Vanaf de noordoostzijde gezien bestaat de zijbeuk uit een uitgebouwd bouwvolume, dat wordt beëindigd door de terugliggende hoog opgetrokken gevel van betonelementen gevuld met houten systeemkozijnen. De uitgebouwde zijgevels van de zijbeuk worden verbonden door een op enkele punten aan de terugliggende kopgevel houten boeiboord. De sacristie heeft een kelderverdieping en een via een open betonnen trap toegankelijke hoofdingang. Aan de linkerzijde van de blinde met een betonnen afdekkand eindigende noordoostgevel is een groot vrij hangend hardhouten kruis bevestigd.

De zuidoostgevel van de kerkzaal bestaat uit zeven vlakke uit geelgrijze handvormsteen gemetselde traveeën die worden gescheiden door betonkolommen. De opstanden eindigen in een vensterstrook met per travee vier stalen ramen. De travee ter hoogte van het priesterkoor is voorzien van een betonnen stijlenconstructie gevuld met een stalen raamwerk, dat rust op een ter hoogte van het maaiveld liggende smalle strook stalen kelderramen op een muurtje van breuksteen. De eerste travee wordt over de lengte verlicht door een tegen de voorgevel bevestigd stalen raam waarin vier glas-in-looddelen zijn geplaatst. Een tegen het eerste travee gelegen rechthoekige tussenlid met een plat dak en houten kozijnen vormt een verbinding tussen de kerkzaal, de doopkapel en de pastorie. De zeskantige doopkapel is opgetrokken uit breuksteen en wordt gedekt door een overstekende zeskantige betonnen dakplaat op zes stalen kolommen. Tussen de gevels en het dak bevindt zich een terugliggende lichtkrans. In het midden van het dak rust een holle zeskantige taps toelopende conus bestaande uit opengewerkte en met gekleurde bouwstenen gevulde platen.

kerkinterieur

Het hoofdportaal leidt naar een tochtportaal met glasdeuren. (afb. 34) In het tochtportaal staat een wijwaterbekken van geglazuurd aardewerk op een taps toelopende kruisvormige betonsokkel van een onbekende kunstenaar. Rechts naast het tochtportaal bevindt zich een tegen de achterwand geplaatste open trap met taps toelopende betonnen treden die leidt naar een met eternitplaten betimmerde rechthoekige zangzolder afgeschermd door een reling met een rode kunststof bekleding. De zangzolder rust op twee tegen het tochtportaal geplaatste ronde kolommen van gebouchadeerd beton en is aan de onderzijde afgewerkt met gelakte vurenhouten schroten. Tegen de blinde in rode handvormsteen gemetselde achterwand staat een orgel. Aan de linkerzijde van de hoofdingang bevinden zich de door een wit gemoffeld hekwerk met goudkleurige kruizen afgeschermd devotiekapellen gewijd aan O.L.V. van Altijddurende Bijstand en St. Antonius. De kapellen zijn overhuifd door zowel de zangzolder als een op drie ronde stalen kolommen rustende luifel die is afgewerkt met schroten. De glaswand van de Mariakapel is gedecoreerd met een gekleurde glas-in-

loodafbeelding van een viertal vissen. De vloeren van de hoofd- en dagkerk zijn betegeld met Solnhofenstein, de vloeren van het portaal en de devotiekapel zijn betegeld met kwartsiet. Het plafond van de hoofdbeuk is afgewerkt met mosgroen gesausde houtwolcementplaten en voorzien van ingebouwde verlichting. De van een nooduitgang voorziene zuidoostwand bestaat uit siermetselwerk met regelmatige terugliggend gemetselde koppen in lichtgele in kettingverband gemetselde handvormsteen.

De terugliggende stalen vensters in de rechterhoek van de zuidoostgevel zijn bezet met gekleurd kathedraalglas in geometrische motieven. Een dubbele onder de zangzolder gelegen deur in de zuidoostgevel leidt via een tussenlid naar de doopkapel die wordt afgeschermd door een wit gemoffeld hekwerk met gouden kruizen. In de ronde doopkuil staat een bronzen driepotig doopvont met plexiglazen deksel voorzien van een koperen handvat naar ontwerp van H. van der Heijden te Bodegraven opgesteld. Tegen de zuidoostgevel van de kerkzaal hangen veertien kleine kruiswegstaties van de Italiaanse kunstenaar A. Pistona Etna. De staties zijn gemaakt volgens een oud procédé waarin goud, zilver, hars en gemalen marmer zijn verwerkt. De bovenzijde van de traveeën in de noordwestgevel is gevuld met een monumentale gebrandschilderd glas-in-loodvoorstelling van de Acht Zaligsprekingen (Math. 5, 3-12) ontworpen door de Limburgse kunstenaar Frans Slijpen.¹²⁷ De overstekende betonnen schalen die het plafond van de dagkerk vormen, zijn opgehangen aan de vierkante gebouchadeerde kolommen van het betonskelet en dieprood geschilderd. De glas-in-loodvulling van de halfronde ramen in de zijbeuk bestaat uit een geometrisch patroon van kleine op kleur geselecteerde glas-in-loodvakjes.

De kerk biedt plaats aan achthonderd gelovigen en is ingericht met drie in tweeën gedeelde losstaande lengtegerichte bankenblokken, waarvan een bankenblok met tweehonderd zitplaatsen in de dagkerk staat. (afb. 35) De achterste banken van de bankenblokken in de kerkzaal worden afgescheiden door een eenvoudig metalen hekwerk. Zowel de bankenblokken als de noordwestwand van de dagkapel met vijf ingebouwde biechtstoelen zijn ontworpen door Nefkens. (afb. 36) Het kerkbrede met travertijnplaten bedekte priesterkoor bestaat uit een planum afgescheiden door ijzeren communiebanken. Hierop rust een vijf treden hoog hoofdbeuk breed presbyterium met een centraal opgesteld natuurstenen hoofdaltaar op één trede hoog suppedaneum. Een houten kruis met bronzen corpus, vervaardigd door de kunstenaar Gerard Hack-Rutten uit Maastricht, hangt recht boven het altaar. Dit was een kopie van de Zwarte Christus van Wijk bij Maastricht. Tegen de achterwand staan drie sedilia van wengé met aan weerszijden drie krukjes opgesteld. Tevens bevonden zich enkele grote plantenbakken op het priesterkoor. De ambo, bestaande uit een houten kuip op een betonnen zuilvormige voet, is opgesteld aan de rechterzijde op de treden van het presbyterium. De ambo staat voor de vrijstaande in rode handvormsteen gemetselde schoorsteen. Dit grote met de wit gesausde achterwand contrasterende vlak dient tevens als klankwand voor de ambo. Het hoge vertikaal gelede raam is gevuld met geel-oranje kathedraalglas en zorgt voor een indirecte belichting van het priesterkoor. De blinde achterwand van het priesterkoor is opgetrokken in gele baksteen. Een dubbele deur aan de noordwestzijde van het priesterkoor biedt toegang tot de sacristie. Het priesterkoor van de dagkerk is ingericht met een van de achterzijde te bedienen nevenaltaar. Onduidelijk is of zich in in de met blauw glasmozaïektegels beklede achterwand een ingebouwd sacramentsaltaar met tablet bevond of dat het tabernakel op het nevenaltaar was geplaatst.

¹²⁷ Gezien vanaf het priesterkoor naar de hoofdingang zijn de Acht Zaligsprekingen verbeeld in de volgende personen of scènes: (1) "Zalig de armen van geest", H. Franciscus, (2) "Zalig die treuren zullen getroost worden", Job treurend op mesthoop, (3) Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen het land bezitten", Josuë en Kaleb met reuzendruiventros waren het eerst die het beloofde land betraden, (4) Zalig die honger en dorsten naar de gerechtigheid", verbeeld door een gesprek van Jezus met de Samaritaanse aan de Jacobsput, (5) "Zalig de barmhartigen, zij zullen barmhartigheid ondervinden", in beeld gebracht door het spijzen van de hongerigen, het laven van de dorstigen en het bezoeken van de zieken, (6) "Zalig die zuiveren het hart", verbeeld door Johannes de Doper die Jezus aanduidde als het Lam Gods, (7) "Zalig die vrede brengen, zij zullen kinderen Gods genoemd worden", het Heilig huisgezin van Nazareth, (8) "Zalig die vervolgd worden om de gerechtigheid", verbeeld door de Martelaren van Gorcum die in 1572 door de strop om het leven zijn gebracht. Deze beschrijving is gebaseerd op de Kronieken van het kerkbestuur, Archief parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen Rotterdam. Tussen de derde en de vierde Zaligheid wordt echter nog de Opwekking van Lazarus, die bij de vijfde zaligheid hoort, verbeeld. De afbeelding van de H. Franciscus in de eerste zaligheid kan worden gezien als een verwijzing naar het feit dat de O.L.V. Onbevlekt Ontvangen een Franciscaner kerk is.

14.3.3 Rotterdam-Zuidwijk: gereformeerde Credokerk (1961 - gesloopt in 2000)¹²⁸

“Onze wereldhavenstad zal spoedig een miljoenenstad zijn en wil zich zulk een toekomst bewust zijn. Stedebouwkundig, regeertechnisch, cultureel en sociaal-economisch worden de vraagstukken met dit perspectief aangepakt. Zo verrijst ten zuiden van onze stad in een uitgestrekt poldergebied een satellietstad Zuidwijk, waar binnen nog enkele jaren 6700 woningen zullen staan en waar 24000 mensen zullen wonen. De grote vraag is of de kerkelijke opbouw voldoende het tijdstempo zal bijhouden en hoe dat moet gebeuren.”¹²⁹ Hiermee opende het memorandum van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Zuid in 1956 gericht aan de classicale zusterkerken. Er werd gewezen op de noodzaak tot institueren van een gereformeerde gemeente in Zuidwijk, want alleen een eigen kerkenraad kon op een volwaardige en verantwoorde wijze een kerk bouwen. Tot slot deed de moederkerk een dringend verzoek om financiële steun voor de kerkbouw. Het memorandum sloot aan bij de synodale visie die kerkplitsing prefereerde boven de vorming van wijkgemeenten, zoals na de oorlog in grote gemeenten als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag voorkwam.¹³⁰

De Gereformeerde Kerk in Rotterdam-Zuid was al vanaf het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw bezig met de vorming van een nieuwe kerkgemeenschap in Zuidwijk. In juni 1951 sprak de wijkpredikant van sectie V, ds. E. Masselink de wenselijkheid uit van het stichten van een preekgelegenheid in Zuidwijk.¹³¹ In deze periode vond de benoeming plaats van een studiegemeenschap ter voorbereiding op de oprichting van een eventuele bouwcommissie. Begin 1953 bleek het aantal gereformeerde gezinnen in Zuidwijk tegen te vallen, slechts 2,5% van de nieuwkomers bleek van gereformeerde huize te zijn. Voor alle honderd kerkleden organiseerde men wijkavonden bij de leden thuis, terwijl kerkdiensten plaatsvonden in de Vondelingpleinkerk. Later dat jaar diende een bedrijfsruimte achter een winkelgalerij aan de Schothorst als preekgelegenheid voor zowel hervormden als de gereformeerden. Het orgel van de hervormden en een geleende avondmaalstafel en doopvont van de Gereformeerde kerk West-IJsselmonde werd gedeeld door beide geloofsgroepen. Op een brief van de opgerichte Vereniging Zuidwijkse Gemeenschap waarin wordt verzocht ‘de mogelijkheden te onderzoeken voor een door roomsen, hervormden en gereformeerden gezamenlijk met de Zuidwijkse gemeenschap te bouwen wijk- of buurthuis’ reageerden de gereformeerden afwijzend.¹³²

In november 1954 vond er een bespreking met de katholieken en hervormden plaats over de toewijzing van de grond voor nieuwbouw.¹³³ Een maand later ging de kerkenraad akkoord met het voorstel van de kerkcommissie Zuidwijk met een locatie waar een kerk voor zevenhonderd personen kan worden gebouwd. Men dacht aan een verdiepingskerk met nevenruimten op de begane grond, een vrijstaande pastorie en een kosterwoning. Diezelfde maand ontving het in Rotterdam of mogelijk in Schiedam gevestigde architectenbureau van F. Swaneveld (1916-?) en S.R. Goslinga (1921-2008) de opdracht tot het maken van een schetsontwerp. Het was de eerste kerkelijke opdracht voor deze in de stijl van Brinkman en Van der Vlugt werkende architecten.¹³⁴ Bijzonder is, dat zij later in de omgeving van Rotterdam zowel rooms-katholieke kerken als de St.-Joriskerk (1960) in Ridderkerk en Goede Herderkerk (1975) in Woubrugge ontwierpen als een zestal gereformeerde kerken, zoals de Christus Triomfatorkerk (1962) in Pendrecht en de Groenetuinkerk (1968) in IJsselmonde.

In januari 1955 diende de kerkenraad een verzoek in om financiële steun voor de kerkbouw bij de classis en de Stichting Steun Kerkbouw (SSK).¹³⁵ Vanaf april 1955 kerkten de reformeerden in de

¹²⁸ In het geval van de gesloopte gereformeerde Credokerk in Rotterdam-Zuidwijk resteren slechts bouwtekeningen van het exterieur, hetgeen de reconstructie van zowel de bouwgeschiedenis als het interieur heeft bemoeilijkt. Voor de beschrijving van het kerkgebouw is gebruik gemaakt van: Overbosch 1962, 1872-1886.

¹²⁹ Memorandum van Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Zuid (Katendrecht), 28 maart 1956, Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971. Zie ook: Kaajan 1988, 195.

¹³⁰ Kaajan 1988, 200.

¹³¹ Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Zuidwijk. Geschiedenis ontwikkeling Kerkewerk in Zuidwijk, s.a., Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

¹³² Gereformeerde Kerken van Rotterdam-Zuidwijk, Geschiedenis ontwikkeling Kerkewerk in Zuidwijk, s.a., Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

¹³³ Notulen van de Vergadering van ambtsdragers van Sectie VII (Zuidwijk) in brede formatie, Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

¹³⁴ Vanstiphout 2005, 200.

¹³⁵ Gereformeerde Kerk van Rotterdam –Zuidwijk. Geschiedenis ontwikkeling Kerkewerk in Zuidwijk, s.a., Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

nieuwe openbare school aan de Keijenburg. In mei 1955 werd duidelijk, dat de plannen van de Zuidwijkse Gemeenschap om met steun van de gemeente een wijkcentrum met een gemeenschappelijke kerkruimte voor driehonderd personen te bouwen nog niet konden worden gerealiseerd. Twee maanden later ontving de kerkenraad een schenking van fl. 50.000,- van de moedergemeente Rotterdam-Zuid, die later tot fl. 75.000 werd verhoogd. Met toestemming van de kerkenraad reserveerde de gemeente Rotterdam in september 1955 grond voor het bouwen van een kerk aan de Slinge. Swaneveld en Goslinga dienden in diezelfde maand hun voorlopig plan in, dat voor het einde van het jaar bij de gemeente Rotterdam moest worden ingediend. De definitieve benoeming van de architecten liet echter nog op zich wachten. Ondertussen werd besloten, dat de gereformeerde kerk van Charlois en Rotterdam-Zuid niet zouden samenwerken voor het stichten van een gezamenlijke kerk voor Zuidwijk en Pendrecht. Eén kerk met één predikant zou onvoldoende zijn voor beide wijken. In oktober 1955 ontving de kerkenraad fl. 75.000 van de SSK. De getaxeerde bouwsom bedroeg fl. 475.000 terwijl voor de grond fl. 75.000 werd gevraagd. De jonge gemeente moest dus fl. 400.000 lenen. De vergadering met de belijdende leden in juni 1956 formuleerde haar bouwplans als volgt: ‘‘Geen kerkpaleis als de hervormden, maar een degelijk eenvoudig kerkgebouw, dat bij de eenvoudige bevolking van Zuidwijk past.’’

Vanaf juli 1956 diende het noodwijkgebouw Larenkamp als kerk- en vergaderruimte. In september 1956 keurde de Classis Rotterdam de verzelfstandiging van de gereformeerde kerk in Rotterdam-Zuidwijk goed. Er was nog geen predikant, maar de consulent ds. Masselink en ds. van Zuylen ‘‘arbeidden’’ samen in de inmiddels 600 leden tellende gemeente. Ruim een jaar later beriep de gereformeerde kerk Zuidwijk haar eerste predikant ds. A.J. Janssens. In april 1958 was het schetsplan van Swaneveld en Goslinga klaar. De classicale commissie bepaalde dat er bezuinigd moest worden op de bouwkosten. Besloten werd om een gecombineerde pastorie-kosterswoning te bouwen. Hoewel de kerkenraad in juni 1958 instemde met de voorlopige schets, vond de welstandscommissie van de Dienst Stadsontwikkeling dat de toren op een andere plaats diende te komen.

De oudste bewaard gebleven schets betreft een plattegrond van de kerk zonder toren uit september 1958. (afb. 37) Een vierkante op het noorden gerichte kerkzaal is via een tussenlid dat dient als hal en buffet verbonden met een smalle rechthoekige pastorie met een verdieping. Een deel van de hal loopt door in de kerkzaal. De kerkzaal is ingericht met vier lengtegerichte bankenblokken voor 506 personen. Op het verhoogde liturgisch centrum staat links van de centrale kansel een avondmaalstafel en rechts een doopvont. Geheel aan de rechterzijde is een bankenblok voor de kerkenraadsleden opgesteld. Tegen de achterwand van de kerkzaal bevindt zich een orgelgalerij met ca. vijftig zitplaatsen. In de korte met harmonicawanden af te scheiden lage zijbeuk aan de zuidzijde bevinden zich 115 zitplaatsen, die waarschijnlijk zowel naar de zaal als naar het door een muur afgescheiden podium in de zijbeuk gericht konden worden. Boven de zijbeuk bevinden zich de kerkenraadskamer en vergaderzalen.

In de maanden januari-april 1959 maakten de architecten een aangepast ontwerp, dat diezelfde maand werd goedgekeurd. (afb. 38-39) Op dit plan zijn het tussenlid en de pastorie in westelijke richting verschoven, waardoor het tussenlid meer een uitbouw is geworden. De hoofdingang is verplaatst naar de noordwestzijde. Een open toren aan de westzijde markeert de ingang. Achter de hal met garderobe bevindt zich een vierkante zaal die als instuif diende. De inrichting van de kerkzaal is hetzelfde gebleven. Wel staat een lange L-vormige avondmaalstafel voor 95 personen ingetekend die vanuit de voorzijde van de kerkzaal doorloopt in de zijbeuk. Op de hoek van de tafel is de zitplaats van de dominee aangeduid. In de kerkenraad volgden discussies over de plaats van het orgel in de nieuwe kerk.¹³⁶ Plaatsing op de galerij zou tot akoestische problemen leiden en bovendien was er dan een groter en dus duurder orgel nodig en zou het aantal kerkenraadbanken moeten verminderen. De vergadering stelde ook vast, dat een orgel een dienende taak had en geen plaats op het liturgisch centrum kon krijgen. Uiteindelijk besloot de kerkenraad, dat om akoestische en architectonische redenen moest worden gekozen voor de plaatsing van het orgel aan de linkerzijde van de kansel. Swaneveld en Goslinga verrichtte ook onderzoek naar de akoestiek van het klankbord en tekende hiervoor een doorsnede van de kerkzaal. (afb. 40)

¹³⁶ Tweede Notulenboek van 4-11-1959 t/m 3-3-1965 van de Geref. Kerk van Rotterdam-Zuidwijk, Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

Vanaf 1960 kerkte de gereformeerde gemeente bij de hervormde bureu in de Morgensterkerk. In 1960 stagneerde de bouw omdat achteraf een partij bakstenen werd afgekeurd en muren moesten worden afgebroken.¹³⁷ Eind 1961 keurde de kerkenraad een door het architectenduo gemaakte ontwerptekening voor een preekstoel met hangend doek af en besloot dat een embleem op de preekstoel zou voldoen.¹³⁸ De Credokerk werd op 16 februari 1961 in gebruik genomen. In 1964 kreeg de kerk een orgel.

stedenbouwkundige ligging

Op de in 1956 vervaardigde blokkarta van de Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw maakt het voor de gereformeerde kerk bestemde perceel tussen de Slinge en Beumershoek deel uit van een grote kavel die geheel voor bijzondere bebouwing is bestemd. (afb. 41) Aan de oostzijde van het kerkelijke perceel bevindt zich een L-vormige groenstrook die wordt doorkruist door een voetgangerspad. Ook het bouwblok aan de oostzijde is gereserveerd voor bijzondere bebouwing, ondermeer voor de reeds aan de oostzijde ingetekende Morgensterkerk. Op de situatieschets van Swaneveld en Goslinga uit april 1959 wordt de gehele diepte van het perceel zodanig benut, dat de pastorie een aparte ingang aan de zijde van de Beumershoek heeft. Het westelijk gelegen perceel is gereserveerd voor drie onregelmatig geplaatste gebouwen met ruim openbaar groen. Ook de twee gebouwen op het oostelijke buurperceel staan temidden van openbaar groen.

latere wijzigingen

Hoewel in 1965 nog gedacht werd over een uitbreiding van de instuifruimte werd de Credokerk in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw te groot bevonden voor de toenmalige gemeente. In de wijkvisie voor Zuidwijk van 1992 staat het kerkelijk erf aangegeven als nieuwbouwlocatie. In de periode 1995-1997 zijn er in overleg met een begrafenisonderneming tekeningen gemaakt voor een herinrichting van de kerk die tevens als uitvaartcentrum zou dienen. Deze plannen zijn echter niet gerealiseerd. De Credokerk werd begin 2000 gesloopt en kreeg in 2001 een nieuwe huisvesting in de onderste laag van een nieuw woongebouw Residentie Slinge West. (afb. 42) De mozaïeken van de oude avondmaalstafel zijn verwerkt in de nieuwe avondmaalstafel en de kansel.

receptie

In 1962 besprak de voorzitter van de Prof. dr. G. van der Leeuwstichting, ds. W.G. Overbosch, de Credokerk in het tijdschrift *Bouw*.¹³⁹ In het artikel getiteld ‘‘Situatieschets van de protestantse kerkbouw in Nederland’’ besprak hij het vraagstuk van de nevenruimten in verhouding tot de kerkzaal. Overbosch merkte op dat vanwege de beperkte financiële mogelijkheden en ‘‘het traditionele gebrek aan goede liturgische vormen’’ vele kerkbesturen kozen voor een zgn. ‘‘double-usage’’-oplossing, waarbij het Godshuis ook als gemeentenzaal kon worden gebruikt. Nu constateerde hij als gevolg van de hoge grondprijzen een toenemende populariteit van de zogenaamde ‘‘bovenkerken’’, met de kerkzaal op de eerste verdieping. Overbosch was een voorstander van een duidelijk architectonisch onderscheid tussen nevenruimten en kerkzaal en zag beide ruimten het liefst naast elkaar gebouwd, zoals het geval is bij de Credokerk. Met betrekking tot de vormgeving van de Credokerk merkte hij op: ‘‘Met de rechthoekige vormen is aanpassing gezocht aan de woonbebouwing, en tegenstelling met de naburige hervormde en r.k. kerkgebouwen.’’¹⁴⁰

kerkarchitectuur

De gereformeerde Credokerk in Rotterdam-Zuidwijk bestond uit een op het noorden georiënteerde vierkant stalen skeletbouw. (afb. 43) Aan de westzijde van de kerkzaal bevond zich een lage uitbouw die een verbinding vormde met de tweelaags predikantswoning, en een vrijstaande open klokkentoren. De uitbouw was gedekt met een plat dak en had aan de westzijde een onder de daklijst

¹³⁷ Notulenboek van de Smalle Kerkeradsvergadering van de Gereformeerde Kerk Rotterdam-Zuidwijk vanaf 11-12-1957 tot 19-10-1967, Gemeentearchief Rotterdam, Archief Gereformeerde Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

¹³⁸ Tweede Notulenboek van 4-11-1959 t/m 3-3-1965 van de Geref. Kerk van Rotterdam-Zuidwijk, Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk, toegangsnr. 971.

¹³⁹ Overbosch 1962, 1872-1886.

¹⁴⁰ Overbosch 1962, 1880.

aangebrachte horizontale vensterstrook; de oostzijde van de uitbouw bestond uit een glaspui. Het complex was opgetrokken uit geelgrijze baksteen. De bij de hoofdentree gelegen klokkentoren was uitgevoerd in geprefabriceerd gewapend betonelementen bestaande uit twee 25 meter hoge staanders, aan een zijde voorzien van een langwerpige galmgat, die werden verbonden door vijf betonplaten. De tussen de kerkzaal en de klokkenstoel gelegen hoofdingang beschikte over drie dubbele glasdeuren. De doosvormige kerkzaal had aan alle zijden smalle verticale strookramen afgewisseld door iets bredere gemetselde penanten. Het dak bestond uit betonnen cassetteplaten op stalen liggers afgewerkt met mastiek en grint. De verticaliteit van de elf vensteropeningen aan de westzijde werd doorbroken door een brede wit geschilderde betonnen vloer van de op de eerste etage gelegen nevenruimten. De noordgevel had alleen rechts van het midden drie vensteropeningen. De oostwand was geleed door vijftien gelijkvormige vensteropeningen. De zuidzijde van de kerkzaal had een oostelijk gelegen zij-ingang met een dubbele glasdeur en dertien gelijkvormige vensteropeningen.

kerkinterieur

De met kwartsiet-breuksteen belegde hal bood toegang tot een langwerpige garderobe van waaruit zowel de zogenaamde ‘instuif’ als de kerkzaal te bereiken waren. De raamkozijnen van de hal waren gevuld met blank glas. In deze ruimte met wanden in schoon metselwerk bevond zich een trap die leidt naar de aan de westzijde gelegen verdieping waar de kerkeraadskamer, archief- en vergaderkamers en een catechisatielokaal waren ondergebracht. Via deze trap was ook de orgelgalerij te bereiken. De kerkbrede met hout betimmerde orgelgalerij had twee bankenblokken met 48 zitplaatsen. De in schoon metselwerk opgetrokken kerkruimte bestond uit twee delen. Het plafond was afgewerkt met stucwerk op steengaas. De ramen in de kerkzaal waren beglaasd met abstract gekleurd neu-antikglas in de tonen van de gevelsteen, en blanke tussenstroken. De kleur van het glas verliep van onder naar boven gezien van donker naar licht. Aan de westzijde bevond zich een zijbeuk voor honderd tot 150 personen die met behulp van een vouwwand van de kerkzaal kon worden afgesloten. (afb. 44) Deze ruimte was ook via een inklapbare glaspui in de hal te bereiken. De stoelen in de zijbeuk konden zowel schuin in de richting van de kerkzaal als in de richting van een aan de noordzijde gelegen podium worden gekeerd. De kerkzaal bood plaats aan 550 personen en was gevuld met twee lengtegerichte bankenblokken van ongelijke breedte. (afb. 45) De kerkvloer was belegd met Solnhofertegels; het plafond was gestukadoord als schuurwerk. Tegen de noordgevel bevond zich een verhoogde liturgisch centrum, dat aan de voorzijde met kwartsiettegels was afgewerkt. Centraal op het liturgisch centrum stond een met hout afgetimmerde kansel met klankbord en een open betonnen trapje. Aan de rechterzijde stond een bankenblok voor de kerkeraadsliden. Hierboven was een houten sculptuur van een onbekende kunstenaar bevestigd. Het trapeziumvormige doopvont had een plaats gekregen aan de linkerzijde van de kansel. Voor de drie strookramen aan de linkerzijde van het liturgisch centrum stond een drie meter lange plantenbak. (afb. 46) Een lange vaste met mozaïeken ingelegde avondmaalstafel in twee delen stond opgesteld voor de eerste rij van de beide bankenblokken in de kerkzaal.

14.4 De stedenbouwkundige ontwikkeling van Hoogvliet¹⁴¹

In 1913 plande de directeur van de Rotterdamse Gemeentewerken A.C. Burgdorffer een Petroleumhaven vlak boven het dijkdorpje Hoogvliet ten zuiden van Rotterdam.¹⁴² Dit plan werd slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Vanaf 1934 maakt Hoogvliet officieel deel uit van de gemeente Rotterdam. De eerste uitbreiding van het lintdorp dateert uit deze jaren en was noodzakelijk om een aantal functionarissen dichtbij de raffinaderij van de Bataafse Petroleum Maatschappij (BMP, later Shell) in Pernis te huisvesten. Ook in een streekplan uit 1938 noemde men de ontwikkeling van een nieuw woongebied voor havenarbeiders in de omgeving van Hoogvliet en Pernis. Hoogvliet lag in deze periode op de grens van oude binnendijkse polders en buitendijkse landaanwinningen in de bedding van de Oude Maas. Het Hoogvlietse Gat, een stroomgeul in de bedding van de Oude Maas, liep vlak langs het dorp.

¹⁴¹ Deze beschrijving is gebaseerd op: ‘De stedenvorming te Hoogvliet Gemeente Rotterdam’, 3 februari 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet; ‘Van dijkdorp tot bestuurlijke verdeelde stadswijk’, stencil, s.a., Gemeente Archief Rotterdam, archiefnr. 138, Hervormde Gemeente Hoogvliet, inv.nr. 615; Milius 1996, 55-70; Wolters 2000.

¹⁴² Pendrecht 2005, 187.

Na de Tweede Wereldoorlog voltrok zich een snelle groei van de Rotterdamse haven. Er was behoefte aan nieuwe haven- en industriegebieden aan diep vaarwater. Al in 1946 verzocht de BMP in het kader van uitbreidingsplannen grond in Hoogvliet beschikbaar te stellen voor de bouw van woningen voor haar toekomstige werknemers. Binnen de gemeentegrenzen van Rotterdam was er te weinig ruimte voor nieuwbouw van woningen. De Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam wees in 1947 Hoogvliet aan als satellietstad van Rotterdam. Zo dicht mogelijk bij de industrialisatie zou naar het tuinstad- of *new town*-model van de Brit E. Howard een nieuwe stad voor arbeiders en lagere employés worden gebouwd.

Als eerste satellietstad van Nederland kreeg de stedenbouwkundige ontwikkeling van Hoogvliet bijzondere aandacht. In opdracht van de Dienst maakte een aantal Rotterdamse ontwerpers in 1946 een excursie naar Engeland om *new towns* te bekijken.¹⁴³ Ook namen zij deel aan verschillende congressen, zoals het International Congress for Housing & Townplanning in Londen (1946). Inspirerend was tevens de tentoonstelling “Replanning Britain. Englands opbouw en Britsche stedenbouw” die in 1946 in Museum Boymans-Van Beuningen werd gehouden.¹⁴⁴ Het ontwerpteam voor Hoogvliet was onder de indruk van de moderne Engelse stedenbouw. Enkele Engelse ontwerpers mochten het team tijdelijk ondersteunen en de eerste wijk in Hoogvliet kreeg de naam Nieuw Engeland. Om in te kunnen spelen op de ontwikkelingen in de havens en de aanwas van nieuwe inwoners was het noodzakelijk om de plannen flexibel te houden.¹⁴⁵ De Dienst voorspelde, dat dorpje Hoogvliet van 1699 inwoners in 1947 zou uitgroeien tot een stad met 50 à 60.000 inwoners (15.000 woningen). Voor Hoogvliet werd een plan ontworpen met een aantal woongebieden die in een krans om een gedeeltelijk aan een park gelegen centrumzone werden gegroepeerd. De stadswijken kregen een grootte van 2.000 tot 3.000 woningen, overeenkomstig de Engelse *neighbourhood-unit*.¹⁴⁶

De eerste schetsen voor een grootschalig woongebied in het Botlekgebied zijn van de hand van de gemeentelijk ontwerpster L. Stam-Beese (1901-1988) en stammen uit de jaren 1947-1950.¹⁴⁷ (afb. 47) De concentrische opzet met voorzieningen in het midden, de ruime aanwezigheid van groen en het gedeeltelijk overnemen van de bestaande bebouwing en verkaveling, en de radiaalwegen in de schetsen die Stam-Beese voor Hoogvliet maakte, verwijzen naar de tuinstadontwerpen van Howard. De bestaande lintbebouwing bepaalde de situering van het centrum, de verspreiding van hoog- en laagbouw werd aangepast aan de ligging van de getijdengeul.

In 1948 stelde de Engelse ontwerper Charles een tussenplan op zodat de bouw van de eerste woonwijk kon aanvangen zonder de ontwikkeling van de definitieve plannen voor infrastructuur te belemmeren.¹⁴⁸ (afb. 48) Dit Ontwerpplan in Hoofdzaak Hoogvliet kenmerkt zich door een indeling van Hoogvliet in drie wijken (A, B en C) die zijn gegroepeerd rond een centraal gelegen stadscentrum. De drie wijken zijn gescheiden door parkzones. De in wijk A gelegen buurt Nieuw Engeland (A1) kon tussen 1949 en 1951 worden gerealiseerd. In 1951 ontwierp P. Gorter een volgend plan dat rekening hield met een variabele groei. Hoogvliet zou zich volgens Gorter moeten ontwikkelen tot een langgerekte bandstad geïnspireerd op Le Corbusiers *Cité Lineaire*, waarbij het oude dijkdorp de ruggengraat vormde.

In 1952 verliet C. van Traa vanwege de geringe afstand tussen Hoogvliet en Rotterdam het satellietstadconcept voor Hoogvliet. Een vermindering van het aantal voorzieningen had geen consequentie voor het destijds benodigde aantal kerkgebouwen. Het ontwerp van P. Van Drimmelen in 1952 toont een definitieve terugkeer naar een concentrische opzet. Gorters ontwerp met wijken die onderling zijn verbonden door een interne ringweg uit 1952 borduurt hierop voort. In 1953 volgt het schetsontwerp Tuinstad Hoogvliet, dat de basis vormde voor de wijkopbouw van de Digna-Johannapolder. (afb. 49) Gorters Uitbreidingsplan in Hoofdzaak werd goedgekeurd in 1955. Een assenkruis van wegen deelde de 950 hectare grote gebied in vier sectoren die bestonden uit de wijken

¹⁴³ Blom/Jansen/Van der Heide 2004, 16-17.

¹⁴⁴ Bloei 2008, 119. Deze tentoonstelling werd samengesteld door de British Council and Royal Institute of British Architecture in samenwerking met de Rotterdamse gemeenschap.

¹⁴⁵ Pendrecht 2005, 187.

¹⁴⁶ Milius 1996, 58.

¹⁴⁷ Jansen 2005, 21. In de jaren dertig werkte L. Stam-Beese samen met haar echtgenoot M. Stam in opdracht van de communistische regering van de toenmalige Sovjet-Unie aan ontwerpen voor nieuwe industriesteden. Onduidelijk is in hoeverre deze ervaringen van invloed zijn geweest op haar schetsen voor Hoogvliet.

¹⁴⁸ Jansen 2005, 189-191.

Nieuw Engeland, Digna-Johanna, Westpunt, Meeuwenplaat (Ouwens en Van Wijngaarden, 1956), Oudeland (H.C. Milius, 1958-1959), Centrum, Boomgaardshoek, de Gadering (het latere Tussenwater) en Zalmwijk (L. de Waard, 1957). (afb. 50) Al in 1955 werd dit ontwerp herzien en koos men voor een groei van Hoogvliet in de richting Poortugaal. In hetzelfde jaar tekende Stam-Beese een ontwerp voor de wijk Oudeland en een nieuw plan voor het stadscentrum. De aanleg van nieuwe rivierdijken na de watersnoodramp in 1953 belemmerde een oriëntatie van het centrum op de Oude Maas.

Vanaf 1956 tekende de gemeentelijk ontwerper H.C. Milius aan het plan Hoogvliet. (afb. 51) Hij paste het wegstelsel aan op de bouw van de tweede satellietstad Spijkenisse. Hiervoor hief hij een deel van de doorgaande Groene Kruisweg op. Ook hield Milius zich bezig met de indeling van het centrum. Hij concentreerde de openbare en bijzondere gebouwen, zoals scholen, kerken en verenigingsgebouwen aan de westzijde van het centrum. Aan de oostzijde projecteerde hij een centraal sportpark met een stadion, terwijl de culturele voorzieningen in het zuidelijk deel van het centrum waren gedacht. Op het centrale plein was ruimte voor de weekmarkt. De woongebieden kregen korte verbindingen met het stadswinkelcentrum. Hierdoor kon in de wijken zelf worden volstaan met enkele kleine winkelcentra voor de dagelijkse behoeften. Volgens Milius kon door de omvang van het stadswinkelcentrum de gebruikelijke fase van het wijkwinkelcentrum worden overgeslagen.¹⁴⁹ De woongebieden werden gescheiden door groenstroken, waarin de radiale wegen en recreatieve elementen zijn opgenomen. De hoofdwegen worden dus in een ring om het centrum gevoerd. Een niet gerealiseerde groenstrook langs de Vondelingenweg zou als afscherming tussen de industrie en de woningbouw moeten dienen.

De explosieve expansie van de Rotterdamse haven eiste vanaf de tweede helft van de jaren vijftig het eiland Rozenburg op. Hiervoor moesten nieuwe woongebieden worden aangelegd op het eiland Voorne-Putten. In 1958 werd het dorp Spijkenisse aangewezen als groeigemeente. Het dorp zou moeten groeien tot een stad van ca. 80.000 inwoners. De ontwikkeling van Spijkenisse vroeg een aanpassing van de infrastructuur van Hoogvliet. Zo zijn verschillende tracés van de doorgaande hoofdwegen verlegd om de bereikbaarheid van Spijkenisse te vergroten. De ontwikkeling van Hoogvliet was te ver gevorderd om nog een dubbelstad Spijkenisse-Hoogvliet aan weerszijden van de Oude Maas te realiseren. De geringe afstand tussen de bebouwing en de raffinaderij had een negatieve invloed op het woonklimaat van Hoogvliet; explosiegevaar, stankoverlast en een uitzicht op een landschap van pijpen zijn hieraan inherent. Hoogvliet bereikte uiteindelijk een inwoneraantal van ca. 36.500.

14.5 Kerk(op)bouw in Hoogvliet¹⁵⁰

Van 1270 tot 1572 vormde Hoogvliet samen met Poortugaal een parochie die behoorde tot het kapittel van O.L.V. van Geervliet. Tijdens de Reformatie ging het merendeel van de katholieken over naar de nieuwe leer. De resterende katholieken mochten de mis bijwonen in de kapel van het Kasteel van de Heren van Rhoon.¹⁵¹ Na een strijd met Poortugaal over de stichting van een kerk konden de gereformeerden van Hoogvliet in 1660 een kleine zaalkerk aan de Achterweg in gebruik nemen. Na de Afscheiding stichtten de kleine luyden in 1876 een eigen kerkje met 160 zitplaatsen aan de Dorpsstraat. Het zeer beperkte aantal katholieken in Hoogvliet maakte deel uit van de St.-Willibrordusparochie te Rhoon. De dominantie van het aantal hervormden zou voortduren tot 1945.

Na de Tweede Wereldoorlog zou Hoogvliet een stad worden voor “eenvoudige arbeiders” werkzaam in de petroleumhaven. In de eerst gebouwde wijken woonden vooral werknemers die waren gerekruteerd in de drie noordelijke provincies.¹⁵² Deze ex-plattelanders kwamen terecht in een structuurloze leefgemeenschap. De nieuwere wijken werden bevolkt door mensen van de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden, Noord-Brabant en vooral Rotterdam. Bij deze laatste immigranten speelde de overgangsproblematiek van platteland naar stad geen rol. De Dienst Stadsontwikkeling meende dat de sociale, maatschappelijke en culturele ontwikkeling van de nieuwe inwoners gestimuleerd moest worden door een grote verscheidenheid aan voorzieningen.¹⁵³ Voor de

¹⁴⁹ Milius 1996, 58.

¹⁵⁰ Dit overzicht is behalve op literatuur- en archiefonderzoek gebaseerd op ongepubliceerde overzichten van H. van der Boom, lid van de Historische Kring Hoogvliet.

¹⁵¹ Van Eijk s.a., 13.

¹⁵² Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 36-37.

¹⁵³ Pendrecht 2005, 187.

ontwikkeling van het kerkelijk leven voerde de Dienst besprekingen met vertegenwoordigers van de kerken over het geplande aantal kerken, pastorieën, scholen en nevengebouwen en de gewenste situering.

De drie kerkgenootschappen bouwden vanaf 1953 in rap tempo hun noodkerken en definitieve kerkgebouwen in de nieuwe wijken. R. Wolters beschreef de situatie in de jaren zestig als volgt: ‘HV was niet langer een dorp waar het alleen maar stonk naar de lucht van rotte eieren van Shell, maar een leefgemeenschap waar men ook naar de kerk ging.’¹⁵⁴ Vanaf de jaren zeventig nam de vraag naar kerkelijke nieuwbouw af. Er was sprake van zowel een verzadiging als een zich sterk manifesterende ontkerkelijking. Voor de in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw gebouwde wijken Middengebied en Boomgaardshoek was niet in een kerk voorzien.

opbouw hervormde kerk

In 1952 vroeg de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde gemeente te Hoogvliet het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk te adviseren in de aanpak van het maatschappelijk, vormings- en kerkelijk werk voor de uitbreiding van wijk A.¹⁵⁵ Het advies diende als basis voor een themanummer van het Sociologisch Bulletin getiteld Hoogvliet. De groeiende satellietstad onder de rook van Rotterdam, dat in 1953 verscheen. Volgens de onderzoeker P. de Jong bevond de hervormde gemeente van Hoogvliet zich ‘in de ‘frontsituatie’ van het industrialisatieproces en de stedenvorming’ die kon worden vergeleken met de verrijzing van de acht satellietsteden rondom Londen, zoals Harlow en Crawley.¹⁵⁶ Hoogvliet werd gezien als een nieuwe stad van ‘luiers en kinderwagens’ waar het vraagstuk van de sociale en geestelijke aanpassing van de mens centraal stond. Volgens het rapport zou de in 1951 gerestaureerde oude Dorpskerk met haar 350 zitplaatsen met het draaien van dubbele diensten in de religieuze behoefte van haar gelovigen kunnen voorzien.

In 1956 splitste de hervormde gemeente op in wijkgemeenten met handhaving van een centrale kerkenraad en een centrale kerkvoogdij. De wijk Meeuwenplaat kreeg in 1960 een hervormde wijkkerkenraad.

In november 1962 kon de in opdracht van de hervormde wijkgemeente Oudeland ontworpen Fonteinkapel van geprefabriceerde betonelementen aan de Fideliolaan in gebruik worden genomen. Deze van een kleine dakruiter voorziene kapel voor ruim tweehonderd personen bestond uit een langwerpige barak met aan de voorzijde een viertal zaaltjes en kamers. Een lange gang voerde naar de met drie lengtegerichte bankenblokken gevulde kerkzaal. Centraal tegen de achtergevel stond een preekstoel, aan de linkerkant hiervan bevond zich het ronde doopvont en rechts stond de avondmaalstafel opgesteld. Vanwege het ruimtegebrek drong de wijkgemeente in 1963 bij de Centrale Kerkvoogdij aan op de bouw van een kerkelijk centrum. Dit kerkelijk centrum is nooit gerealiseerd; de Fonteinkapel werd vermoedelijk in de jaren zestig afgebroken. In 1964 liet de hervormde gemeente in Meeuwenplaat (wijk C) het kerkcentrum De Bron bouwen. De bebouwing van deze wijk was al in 1961 begonnen. In 1963 werd een begin gemaakt met de bebouwing van de Zalmplaat, waar in 1964 de hervormd-gereformeerde Antwoordkerk verrees.

In 1965 verrichtte het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk in opdracht van de Commissie voor Deltazaken wederom een studie naar de kerkelijk-sociologische situatie in Hoogvliet. In Kerk in stedelijk perspectief. Mogelijkheden van gemeentevormen in de stadssamenleving is de bestudering van de situatie in Hoogvliet en Spijkenisse vooral bedoeld als ‘illustratie en als concretisering van een algemeen stedelijk-kerkelijk probleem.’¹⁵⁷ Het instituut hield rekening met vijf wijkgemeenten met een gemiddeld aantal van 3600 hervormden.¹⁵⁸ De vervaging van de grenzen tussen stad en platteland leidde tot een toegenomen integratie van plattelands- en stadssamenleving en vroeg volgens de auteurs om een nieuwe aanpak op het gebied gemeentevorming. ‘Gezien de planologische ontwikkeling van Nederland (sterke bevolkingsgroei, geplande volkshuisvesting, sanering binnensteden etc.) kunnen we aannemen, dat een steeds belangrijker deel van de bevolking in dit type nederzettingenvorm gehuisvest zal zijn. Daarenboven

¹⁵⁴ Wolters 2000, 33.

¹⁵⁵ De Jong 1953, 2-53.

¹⁵⁶ De Jong 1953, 5-8. Anders dan in Hoogvliet werden deze steden in hun geheel met woningen, winkels, scholen, kerken en andere voorzieningen tegelijkertijd gebouwd.

¹⁵⁷ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 5.

¹⁵⁸ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 59.

veronderstellen we, dat bepaalde moderne tendensen in onze samenleving in dergelijke geheel nieuwe stadsvormen een optimale kans tot ontwikkeling krijgen, waardoor dit type nederzetting het meest richtinggevend is voor de situatie, waarmee we in de toekomst te maken krijgen.”¹⁵⁹

De auteurs zagen een overeenkomst tussen de negentiende-eeuwse cultuurkritische visie op de massaliteit en het morele verval van de kerk-in-de-stad en de eigentijdse negatieve waardering voor de heterogene stedelijke samenleving.¹⁶⁰ Zij vonden het dan ook niet verwonderlijk dat in het begin van de twintigste eeuw gekozen werd voor een “opsplitsing van het logge stedelijke lichaam in kleinere eenheden” oftewel het “parochiestelsel”. “Men probeerde de overzichtelijke levensgemeenschap van het dorp opnieuw vorm te geven in afzonderlijke stadswijken, die door de bewoners als sociale eenheid - waarin zij zich volledig thuis voelen - ervaren zou kunnen worden.”¹⁶¹ Deze wijkgedachte domineerde na de oorlog de stadsplanologie, maar was volgens de auteurs gebaseerd op een geromantiseerd idee over de traditionele plattelandssamenleving dat niet paste in het modern-stedelijke leven. Ook in Hoogvliet streefde men ernaar de nieuwe wijken zo snel mogelijk kerkelijke zelfstandigheid te geven op grond van het kerkordelijke principe van de territoriale wijkgemeentevorming. De planologische structuur en het uiteenlopende karakter van met name de twee laatst gerealiseerde woonwijken maakten een “gezond wijkchauvenisme (de “eigen” gemeenschap, de “eigen”prestaties”) mogelijk. Uit de sociologische studie blijkt dat van de wijkbinding of buurtbesef in Hoogvliet weinig terecht is gekomen. De individuele stedeling trok zich weinig aan van de geografische grenzen van de wijk en de gelijkstelling van geloofs- en sociale gemeenschap, zoals kerkelijk bepaalde groepsverbanden voor vrijetijdsbesteding.

Onder de eerste hervormde predikanten en kerkenraadsleden in de nieuwe wijken leefde de verwachting dat in de nieuwe gemeenschappen met jonge mensen die minder gebonden zouden zijn aan bepaalde kerkelijke tradities, de behoefte aan bijzondere diensten voor randkerkelijken zou bestaan.¹⁶² In Hoogvliet werd kort geëxperimenteerd met rollenspellen en preken in discussievorm, maar dit leidde tot kritiek van de trouwe kerkgangers die ook deze diensten bezochten. De auteurs meenden dat de Hervormde Kerk zich beter kon aanpassen aan het naoorlogse leven en adviseerde aanwezig te zijn in de verschillende leefsfere van de mens, zoals de fabriek, de school, het kantoor en zelfs het strand.¹⁶³ Ook wezen de auteurs de kerkelijke gemeenten op het belang zich te informeren over de verwachte planologische situatie. Zo konden zij invloed uit te oefenen op wenselijke wijkindeling. “Met klem willen we hier pleiten voor een samenwerken met de verschillende kerken t.a.v. de kwestie van de grondreservering bij de burgerlijke overheid. Gemeenschappelijk overleg van het begin af aan - zoals veelal plaatselijk reeds voorkomt - kan veel moeilijkheden later voorkomen.”¹⁶⁴

opbouw gereformeerde kerk

In het begin van de jaren vijftig groeide de gereformeerde gemeente uit het kerkje aan de Dorpsstraat. Tot 1956 hield men daarom dubbele morgendiensten in hun negentiende-eeuwse kerkje. Vanaf 1956 vonden de morgendiensten plaats in een recreatiegebouw aan de Oude Wal. De hervormden stelden in de periode 1953-1958 hun kerk ter beschikking voor de avonddiensten. De gereformeerde gemeenschap in Hoogvliet schatte vier kerkgebouwen nodig te hebben, waarvan één in het centrum en drie in de wijken rondom het centrum zouden worden gebouwd. De voltooiing van de eerste nieuwe wijk (Nieuw Engeland) werd verwacht in begin 1957. Het in 1966 verschenen rapport Kerk en stad. De kerk in de nieuwe stedelijke woonwijk van het Gereformeerd Sociologisch Instituut kwam in zekere zin te laat voor de kerkopbouw in Hoogvliet.¹⁶⁵

opbouw katholieke kerk

In februari 1953 werd pater Servatius de Lahaye ss.cc (pater in Hoogvliet 1953-1955) benoemd tot kapelaan van Rhooon voor de zielzorg in Hoogvliet. Twee jaar lang verzorgde hij de mis

¹⁵⁹ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 11-12.

¹⁶⁰ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 15-17.

¹⁶¹ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 20.

¹⁶² Swanborn/Eichholtz/Warners, 75.

¹⁶³ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 107-109.

¹⁶⁴ Swanborn/Eichholtz/Warners 1965, 113.

¹⁶⁵ Kerk 1966.

in een betonnen bunker aan de Gaarde, een werkplaats in Oud-Hoogvliet en later in een klaslokaal van de openbare school aan de Mosoelstraat, bijgenaamd de "Deense School". De dertig katholieken die Hoogvliet rijk was, hoefden niet langer per bus of fiets af te reizen naar de St.-Willibrordus in Rhoon of naar Heyplaat. Vol trots berichtte de katholieke pers over "De eerste communicantjes sedert de 16^e- eeuw in 1953 in Hoogvliet".

De eerste plannen voor een noodkerk op de hoek Aveling en het Achterpad dateren uit mei 1953. Een tweetal bouwtekeningen van de bisschoppelijke bouwinspecteur van het bisdom Rotterdam T.H. Koenders toont twee uitbreidingsplannen voor een lange smalle noodbarak. (afb. 52) Bij beide ontwerpen is gekozen voor het toevoegen van een dwarsbeuk waarin het priesterkoor kon worden ondergebracht. De noodkerk van Plan A is berekend op 160 zitplaatsen verdeeld over twee lengtegerichte bankenblokken en heeft een brede dwarsbeuk waarin ook ruimte is voor een sacristie en het zangkoor. De biechtstoel bevindt zich links achterin de kerk. In de 120 zitplaatsen tellende kerk met smalle zijbeuk van Plan B staat het zangkoor achterin de kerk en de biechtstoel heeft een plaatsje aan de rechterzijde van het priesterkoor gekregen.

Tijdens een bespreking die Koenders in augustus 1953 voerde met de Dienst Stadsontwikkeling en het regionale bureau Rotterdam van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI) bleek dat de noodkerk gezien de vertragingen bij de ontwikkeling van Hoogvliet misschien tien jaar dienst moest doen.¹⁶⁶ De sobere ontwerpen van Koenders werden hiervoor niet representatief genoeg bevonden. Men raadde aan een deskundig architect van de Situeringscommissie een nieuw ontwerp te laten maken.

Een tweede ontwerp voor een noodkerk te Hoogvliet dateert van oktober 1953 en is gemaakt door de Rotterdamse architect H. Nefkens. (afb. 53) Het op het oosten georiënteerde houten T-vormige kerkje voor 150 gelovigen is te betreden via een trapeziumvormig voorportaal aan de noordgevel. Het schip wordt gevormd door een smalle zwart gebeitste barak met wit geschilderde vierkante vensters en is gedekt met een van groene leislag voorzien zadeldak. Het met roodbruin gebeitste planken afgetimmerde priesterkoor bestaat uit een onregelmatige rechthoek met een hellingdak. In de oksel van het voorportaal en het schip bevindt zich een open blank vernist houten klokkenstoel. In de oostgevel zijn aan de rechterzijde twee rijen van vijf witgeschilderde kleine vierkante vensters uitgespaard. Aan de linkerzijde is een blank vernist houten kruis aangebracht. In de afwisselend met donker en licht gebeitste staande planken en rozetten afgetimmerde westgevel van het transept bevinden zich twee zij-ingangen. De kerkruimte is ingericht met een banken- en stoelenblok die zijn gescheiden door een middenpas. Links achterin de kerk is ruimte vrijgemaakt voor een biechtstoel. Het door twee communiebanken afgescheiden verhoogde priesterkoor heeft de vorm van een onregelmatige rechthoek. Het hoofdaltaar staat centraal tegen de oostgevel opgesteld. Aan de zuidzijde wordt het priesterkoor begrensd door een van twee doorgangen voorziene binnenwand waarachter de sacristie met een bovenverdieping voor de pater is gelegen. Aan de noordzijde van het priesterkoor bevindt zich het orgel en het zangkoor.

In de tussentijd deed L.J.S. Rogier van het regionale KASKI-bureau zijn uiterste best een vergunning voor de bouw van de noodkerk te bemachtigen. De gemeente handelde in zijn ogen "onuitstaanbaar traag", terwijl de godsdienstige verzorging van Hoogvliet "zienderoge" leed, "en dat in deze tijd in een wijk die ook sociaal-psychologisch verder geen enkele houvast biedt".¹⁶⁷ Rogiers inspanningen baatten niet. In juli 1954 maakte P.W. Lerou uit Venray onder toezicht van Nefkens een nieuw ontwerp voor een noodkerk met recreatiezaal aan de achterzijde van de kerkzaal. (afb. 54) Nu is gekozen voor een brede met eterniet platen afgetimmerde staalconstructie op een gemetselde fundamente. De kerkzaal wordt verlicht door vierkante met kathedraalglas bezette glas-inloodramen. De via een aan de zijgevel uitgebouwd hoofdportaal toegankelijke kerkzaal is ingericht met drie lengtegerichte bankenblokken met 160 zitplaatsen en heeft een trapeziumvormig priesterkoor met aan weerszijden een sacristie en bijsacristie. De biechtstoel staat rechts achterin de kerkzaal. Dit ontwerp voldeed aan ieders verwachting en de noodkerk kon dezelfde maand nog worden gewijd.

¹⁶⁶ "Beknopt verslag van de informatieve bespreking omtrent het beschikbaar stellen van een terrein voor tijdelijke kerkbouw in Hoogvliet (...)", 8 augustus 1953, Archief Bisdom Rotterdam, Afdeling Bouwinspectie, classificatienr. Algemeen 607. Evenals de sociologische instituten van de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken publiceerde het KASKI in de jaren vijftig een rapport over de sociaal-kerkelijke problematiek in het diocesis Rotterdam. Zie: Rapport 1954; Enige 1956.

¹⁶⁷ Brief L.J.S. Rogier aan H.S. van Bruls, 9 oktober 1953 [sic 1953], Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis te Hoogvliet.

14.6 Kerkarchitectuur in Hoogvliet

14.6.1 Hoogvliet-Nieuw Engeland: gereformeerde Deltakerk (1958 - verkocht in 2001)¹⁶⁸

De ontwerpgeschiedenis van de Deltakerk begint met een ongesigneerd en ongedateerd schetsontwerp van een langwerpige zaalkerk met zadeldak en dakruiter voor 528 personen en een uitgebouwde kerkenraadskamer met een eigen ingang. (afb. 55) In de zijgevels van de skeletbouw zijn zes langwerpige vensteropeningen uitgespaard. Aan de linkerzijde van de vensters bevindt zich een zij-ingang. Hierboven is een klein dakraam aangebracht. Ter hoogte van het liturgisch centrum bevindt zich een laaggeplaatste dakkapel. De overhuidde hoofdingang is via drie treden bereikbaar en geeft toegang tot een tochtportaal dat voert naar twee aan weerszijden gelegen portalen van de zij-ingangen. Hier bevinden zich trappen die leiden naar een aflopende gaanderij. De portalen staan in open verbinding met een schuin aflopende kerkzaal. De kerkzaal is ingericht met drie lengte gerichte bankenblokken en twee zijpaden. Op de verhoogde bedieningsruimte staat een door een rondboog geaccentueerde kansel met aan weerszijden twee trappen. Recht voor de kansel staat een lezenaar of een hoog doopvont opgesteld en hiervoor staat een avondmaalstafel. De deuren aan weerszijden van de kansel geven toegang tot de kerkenraadskamer. Op het podium staan tegen de zijgevels banken voor de kerkenraadsleden. Het schetsontwerp is nooit gerealiseerd omdat de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam aanpassing eiste van de hoogte van de nieuwbouw aan het gewenste stadskarakter van Hoogvliet.¹⁶⁹

In augustus 1954 verzocht de bouwcommissie de architect A.C. Nicolai (1914-2001) een schetsplan te maken voor een kerkgebouw voor de gereformeerde gemeente Hoogvliet. Na zijn ontwerp voor een religieus centrum waarmee hij in 1946 de Prix de Rome won, ontwierp Nicolai een zevental kerken, waaronder de gereformeerde kerk in Oud-Schoonebeek (1948-1951), de gereformeerde Maranathakerk in Eindhoven (1950), de hervormde Goede Herderkerk in Leeuwarden (1951) en de Christelijk gereformeerde kerk in Nieuw Amsterdam (1954).¹⁷⁰ Na de HBS en MTS werkte hij vanaf 1939 als tekenaar en opzichter bij het architectenbureau P. Zanstra, J.H.L. Giesen en K.L. Sijmons in Amsterdam. De grondleggers van het bureau maakten deel uit van de gematigde Groep '32. Deze architecten zette zich in de jaren dertig af tegen het strenge functionalisme van het Nieuwe Bouwen en pleitten voor het toelaten van schoonheid van de vormgeving. Met name Zanstra en Sijmons hielden zich actief bezig met de discussies binnen de protestantse kerk over de aanpassing van vormgeving en inrichting van het kerkgebouw aan de nieuwe liturgische inzichten. In de avonduren volgde Nicolai aanvankelijk een door onder andere Zanstra opgezette privé-opleiding bouwkunst. Deze opleiding was bedoeld als tegenhanger van het behoudende Hoger Bouwkunst Onderricht (HBO). Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog besloot Nicolai toch aan de HBO te studeren. Tijdens de oorlogsjaren nam hij ook deel aan de Doornse Leergangen, waar door zowel traditionalistisch als functionalistisch werkende architecten gesproken werd over de toekomst van de Nederlandse architectuur en stedenbouw. Nicolai, die in 1946 in Drenthe een eigen architectenbureau oprichtte en in de naoorlogse jaren een belangrijk stempel zette op de architectuur en stedenbouw van Emmen, zou na de Deltakerk in Hoogvliet nog negen kerken in Noord Nederland ontwerpen. De belangrijkste kerkontwerpen uit deze jaren betreffen de niet uitgevoerde kerk met cultureel centrum in Emmen (1960-1963), de gereformeerde Johanneskerk in St.-Jansklooster (1962) en de gereformeerde kerk in Delfzijl (1965).

De kerkenraad en de bouwcommissie van de gereformeerde gemeente Hoogvliet stelden zich een kerkgebouw voor met een lange rechthoekige vorm die plaats bood aan 550 personen.¹⁷¹ Gedacht werd aan een basiliek met ongedeelde ruimte die de gewenste gerichtheid van de gemeente op de bedieningsruimte zou bevorderen. De toegang met tochtportaal zou aan een van de korte zijden van het gebouw moeten liggen met daar tegenover een centraal opgestelde kansel met een breedte van twee à drie meter op een verhoogde bedieningsruimte. Voor deze kansel konden het doopvont en de avondmaalstafel worden opgesteld. Tevens moest de bedieningsruimte plaats bieden aan ca. dertig zitplaatsen voor de kerkenraad. De bouwcommissie wilde het kerkorgel tegenover de bedieningsruimte omdat het orgel slechts diende ter ondersteuning van de gemeentezang en geen

¹⁶⁸ Nieuwe 1958.

¹⁶⁹ "De stedenvorming te Hoogvliet Gemeente Rotterdam", 3 februari 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁰ Gielen 2004.

¹⁷¹ Bouwcommissie gereformeerde Kerk te Hoogvliet, "Samenvatting van gedachten en wensen om te komen tot het bouwen van een kerkgebouw c.a. ten behoeve van de Gereformeerde Kerk te Hoogvliet", s.a., Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

bedieningsfunctie had. Het kerkgebouw moest worden voorzien van een kerkenraadskamer voor vijftig personen, een vergaderzaaltje met 120 zitplaatsen en een podium, en een gecombineerde hal met toiletten, garderobe en keuken. Hoewel vanwege financiële redenen voorlopig moest worden afgezien van een klokkentoren of klokkenstoel, wenste de bouwcommissie deze boven of verbonden met de kerkenraadskamer. ‘‘Het is immers de kerkeraad die via de luidende klokken de gemeente oproept tot de dienst des Woords.’’ Los van het kerkgebouw wenste men een pastorie en een rijwielstalling. Dit programma van eisen zou moeten worden uitgevoerd voor een bedrag van maximaal fl. 200.000.

Het eerste schetsplan dat Nicolaï maakte voor de gereformeerde kerk in Hoogvliet dateert uit juni 1955. (afb. 56) Het betreft een langwerpige kerkgebouw met flauw hellende zadeldak dat eindigt in een subtiele opwaartse knik, dat door middel van een overdekte lage fietsenstalling verbonden is met een aan de rechterzijde gelegen pastorie met twee verdiepingen. De kerk is noordoostelijk georiënteerd en is een zogenaamde ‘‘bovenkerk’’. De vier traveeën lange kerkzaal is ingericht met een lengtegericht bankenplan met 516 zitplaatsen bestaande uit drie lange bankenblokken en twee korte bankenblokken die tussen de drie kolommen aan weerszijden van de zaal staan opgesteld. De in een centrale nis opgestelde kansel met twee trappen domineert het trapeziumvormige één trede hoge podium. Recht voor de kansel zijn op één lijn de avondmaalstafel en het doopvont geprojecteerd. Aan weerszijden van het podium staan de schuin geplaatste banken voor de kerkenraad. De voorgestelde indeling van de plattegrond leidde niet tot discussie.

Toch maakte Nicolaï in augustus 1955 een nieuw schetsplan. (afb. 57) Een van de belangrijkste veranderingen is het verlagen van de kerkvloer, waardoor het kerkgebouw minder hoog zou worden. Deze wijziging leverde een besparing op, terwijl de kerkruimte dezelfde hoogte zou behouden. Bovendien zou de buitentrap nog maar een klimhoogte van ca. twee meter krijgen. De architect durfde niet lager te bouwen om te voorkomen dat de kerk een dorps karakter zou krijgen, hetgeen niet passend zou zijn in het toekomstige Hoogvliet. Door verlagen van de kerkvloer, kreeg de onderverdieping een andere indeling. Opvallend is ook de keuze om de kerk in te delen in vijf traveeën. Dit kan wellicht te maken hebben met de benodigde onderheijng. De gescheiden toegangen van het zalencomplex en de consistorie zijn nu gecombineerd tot één ingang aan het voorplein van de kerk. Nicolaï wijzigde ook het bankenplan. De buitengangpaden werden versmald en de zijbanken schuin geplaatst. Hij verdiepte het tochtportaal om ruimte te bieden aan twee toegangstrappen die voeren naar een balkon. De glaswanden in de gevels werden vervangen door losse gestapelde betonstijlen. Ook projecteerde hij een klokkentoren bij de consistorie. Het zalencomplex was bereikbaar via een doorgang in de klokkentoren. Op het ‘‘Schetsplan no.2’’ is de zij-ingang in de linker zijgevel vervallen en hebben de glaskozijnen van de kerkzaal een smalle verticale geleiding gekregen. De zaal biedt plaats aan 500 personen, op het balkon kunnen 60 personen plaatsnemen. Een van de zalen op de begane grond is verdiept.

In december 1955 beklagde de kerkenraad zich bij Nicolaï over de trage vorderingen om tot een definitief schetsplan te komen.¹⁷² De gereformeerde gemeente breidde zich in snel tempo uit en de grondreservering moest telkens worden verlengd. Deze gang van zaken had ‘‘een zeer deprimerende uitwerking’’ op de gemeente en men stelde voor een tweede architect, liefst uit de eigen omgeving in te schakelen. Per omgaande post benadrukte de architect dat het hier een moeilijke bouwopgave betrof. Het toegewezen perceel was eigenlijk te klein en bovendien ongeschikt voor het door het Dienst vereiste hoge gebouw, dat zou moeten voldoen aan het stads karakter van Hoogvliet. De benodigde paalfundering en de hausse in de bouwwereld dreven bovendien de kosten op, aldus de architect. Enkele dagen later voerde de bouwcommissie overleg met Nicolaï over de bouwtekeningen. Op een paar kleine wijzigingen na ging de bouwcommissie akkoord met het plan. Besloten werd de kosterwoning niet op het gereserveerde perceel te bouwen. In januari 1956 maakte Nicolaï een nieuwe situatietekening. Tussen de kerk en de pastorie is een verbindingsgang geprojecteerd. Een nieuw probleem dook op toen de kerkenraad zich geconfronteerd zag met een verhoging van de grondprijs van het gereserveerde perceel.

¹⁷² Brief Kerkenraad der Gereformeerde kerk Hoogvliet aan A.C. Nicolaï, 5 december 1955, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

In februari 1956 waren de bouwplannen van een gereformeerde kerk in wijk A in een vergevorderd stadium.¹⁷³ Om de financiering van de nieuwe kerk rond te krijgen deed de kerkenraad in februari 1956 een beroep op diverse grote werkgevers in het Botlekgebied.¹⁷⁴ De kerkenraad complimenteerde het bedrijfsleven voor haar waardevolle materiële verzorging van werknemers in de vorm van bemiddeling bij de huisvesting en het verlenen van sociale voorzieningen, maar wees tevens op het belang van de geestelijke waarden in het leven van de nieuw gevestigde gezinnen. De in deplorabele staat verkerende eigen kerk kon niet meer gebruikt worden en de gemeente had haar toevlucht gezocht tot het in 1955 gebouwde recreatiegebouw aan de Oude Wal en het kerkgebouw van de Hervormde Gemeente.

Naar aanleiding van een verzoek om financiële steun aan de classis Schiedam voor de bouw van vier kerken in Hoogvliet besloot de classis in februari 1956 tot de benoeming van een adviescommissie. Deze commissie stelde zich de vraag of Hoogvliet daadwerkelijk op korte termijn vier kerken nodig zou hebben.¹⁷⁵ Zij stelde voor om slechts twee kerken met elk 1000 zitplaatsen te bouwen. De commissie onderschreef spoedeisende steun voor de bouw van één nieuwe kerk en beklaagde zich over de excentrische ligging van de eerste nieuwbouwwijk. De nieuwe kerk was daardoor niet voor alle gemeenteleden goed bereikbaar. Om de bouwkosten te reduceren, stelde de commissie voor om de tweede kerk groter uit te voeren. In maart 1956 voerde de adviescommissie overleg met de bouwcommissie. De adviescommissie plaatste opnieuw kanttekeningen bij het aantal geplande kerken en de optimistisch schatting van het aantal gereformeerden in Hoogvliet.¹⁷⁶ Tevens vroeg zij zich af of de pastorie en de kosterwoning niet beter konden worden gehuurd. De bouwcommissie persisteerde in haar mening, dat de bouw van grotere kerken een hogere bouwsom en dus direct hogere lasten zou opleveren. Ook was zij van mening dat de huurwoningen in Hoogvliet ongeschikt waren als een predikantsgezin. De commissie bracht onder de aandacht dat de op last van de gemeente afgebroken kosterwoning aan de Dorpsstraat met herbouwplicht zou worden gebouwd, hetgeen de kosten zou drukken. De toekomst van de oude kerk, waar bijzondere diensten en vergaderingen werden gehouden, was nog ongewis.

In mei 1956 keurde de Dienst Stadsontwikkeling de tussenbouw tussen kerk en pastorie af.¹⁷⁷ Ook met de dubbele woning voor predikant en koster ging men niet akkoord. De Dienst stelde voor het gehele kerkelijke complex naar het zuiden te verschuiven. In reactie daarop drongen zowel de bouwcommissie als de kerkenraad nogmaals bij de architect aan op het spoedig indienen van aanvragen voor gemeentelijke- en rijksgoedkeuring.¹⁷⁸ In juli 1956 volgde de goedkeuring van het ontwerp door de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, maar de bouwvergunning liet op zich wachten.¹⁷⁹

Toen er in september 1956 nog geen schot in de zaak zat, stelde de Bouwcommissie, dat haar geduld ‘op een zeer zware proef’ was gesteld en dat ‘de onbevredigende gang van zaken in Hoogvliet hier in het Westen niet onopgemerkt is gebleven en Uw naam hier zeker niet ten goede komt’.¹⁸⁰ In oktober 1956 won de Bouwcommissie juridisch advies in over de rechtsverhouding tussen de opdrachtgever en de architect.¹⁸¹ In dezelfde maand volgde de toezegging van de Stichting

¹⁷³ Anoniem, ‘De stedenvorming te Hoogvliet Gemeente Rotterdam’, 3 februari 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁴ Brief van de Kerkenraad van de Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan diverse bedrijven in het Botlekgebied, 16 februari 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁵ Brief van de Adviescommissie voor Steunverlening inzake kerkbouw te Hoogvliet aan de Classis Schiedam der gereformeerde kerken, april 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁶ Verslag van de vergadering van de commissie van advies, benoemd door de Classis Schiedam, en de bouwcommissie van Hoogvliet, 28 maart 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁷ Brief A.C. Nicolai aan Bouwcommissie der Gereformeerde kerk Hoogvliet, 7 mei 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁸ Brief Bouwcommissie der Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan A.C. Nicolai, 15 mei 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁷⁹ Brief Bouwcommissie der Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan het College van Burgemeester en Wethouders der Gemeente Rotterdam, 27 juni 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁰ Brief Bouwcommissie der Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan A.C. Nicolai, 12 september 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸¹ Brief Mr. W. Noordijk te Rotterdam aan de Bouwcommissie van de Gereformeerde Kerk te Hoogvliet, 18 oktober 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

Steun Kerkbouw (SSK), dat het gevraagde bedrag van fl. 100.000 zou worden uitgekeerd.¹⁸² Voorwaarde was wel, dat mocht er ook rijkssteun worden verleend het door de SSK toegezegde bedrag aangepast zou worden. De Raad der Gereformeerde Kerk van Hoogvliet vroeg in november 1956 financiële steun aan de gemeente Rotterdam.¹⁸³ Als argument werd gebruikt dat het eerste ontwerp voor een eenvoudig en bescheiden kerkgebouw door de Dienst Stadsontwikkeling was afgewezen. Hierdoor was de kerkenraad gedwongen een duurder ontwerp te laten maken, dat was aangepast aan zowel de woningbouw in de omgeving als aan de geplande bevolkingsuitbreiding.

In maart 1957 diende Nicolai een aangepast bestek in voor de bouw van de kerk en pastorie.¹⁸⁴ Het door de bouwcommissie beschikbaar gestelde bedrag van fl. 338.000,- was echter niet toereikend. De architect gaf een overzicht van de bouwkosten van recent gebouwde protestantse kerken en stelde dat hij het geraamde bedrag als zeer laag beschouwde. (Het Ministerie van Wederopbouw verleende goedkeuring voor de bouw van de kerk in 1957.¹⁸⁵) De kerkenraad bleef ontevreden over de aanpak van Nicolai, die naar zij meende, de bezuinigingen van de aannemer had overgenomen in plaats van zelf met ideeën te komen.¹⁸⁶ De kerkenraad nam vervolgens het heft in handen en bepaalde, dat de kerkvloer, de kozijnen en de gaanderij van hout zou worden en de staalconstructie zou worden vervangen door houten spanten. Ook op de pastorie zou drastisch moeten worden bezuinigd. Nicolai wierp tegen dat het hier bezuinigingen betrof die “ (...) ik niet verantwoord en mogelijk acht zonder het gebouw constructief te veel aan te tasten, noch het gebouw als kerkgebouw, dus als ruimtelijke achtergrond voor zijn bestemming “kerk” geweld aan te doen en te laten degraderen tot een neutrale passieve verblijfplaats voor een aantal mensen. (...) Als voorbeeld is te stellen dat een dominee niet in overall op de preekstoel verschijnt, noch dat de Bijbel uit ingenaaide stencilblaadjes zal bestaan.”¹⁸⁷ De door de kerkenraad voorgestelde bezuinigingen zouden volgens Nicolai de stijfheid van de constructie in gevaar brengen. Het in hout uitvoeren van de kozijnen zou ten koste gaan van de plasticiteit van het gebouw en het geheel een armetierige indruk geven. Nicolai adviseerde voorlopig af te zien van de bouw van de pastorie en de bouw van de kerk eventueel uit te stellen tot gunstiger bouw tijden. Al snel deed zich een volgend probleem voor. Teneinde de hoge grondkosten te drukken, had Nicolai bij het grondbedrijf geïnformeerd of de gemeente Rotterdam het voorterrein of een gedeelte daarvan in eigendom zou kunnen houden.¹⁸⁸ Op deze wijze zou de gemeente verantwoordelijk zijn voor het aanleggen en onderhouden van een openbaar plein. De kerkenraad was hier destijds niet in gekend en bleek onaangenaam verrast toen zij hoorde over de begrote kosten van onderhoud van een plein dat zij niet in eigendom zou krijgen.

In een brief van mei 1957 concludeerde de kerkenraad dat de laatste begroting van fl. 464.000 in één jaar een kostenstijging van maar liefst 55% liet zien.¹⁸⁹ In juni 1957 bereikten de kerkenraad en de architect overeenstemming over de bezuinigingen.¹⁹⁰ Drie jaar na dato kon een voorlopige opdracht voor fl. 422.000 worden verstrekt. Hierop volgden aanpassingen voor de gewijzigde kapconstructie en het opnieuw aanvragen van de bouwvergunningen. Op de in augustus 1956 bij de gemeente aangevraagde bouwvergunning was in juni 1957 nog geen uitsluit gegeven. In de tussentijd steeg de grondprijs van fl. 20 naar fl. 30, hetgeen de bouwkosten van de kerk aanmerkelijk verhoogde.¹⁹¹

¹⁸² Brief Stichting Steun Kerkbouw aan de Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk te Hoogvliet, 30 oktober 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸³ Brief Raad der Gereformeerde Kerk van Hoogvliet aan het College van Burgemeester en Wethouders der Gemeente Rotterdam, 5 november 1956, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁴ Brief A.C. Nicolai aan Bouwcommissie der Gereformeerde kerk Hoogvliet, 14 maart 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁵ Brief Generale Deputaten van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken voor Kerkbouw aan de Bouwcommissie van de Gereformeerde Kerk Hoogvliet, 22 maart 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁶ Brief Raad der Gereformeerde Kerk van Hoogvliet aan A.C. Nicolai, 2 april 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁷ Brief A.C. Nicolai aan de Raad der Gereformeerde kerk Hoogvliet, 13 april 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁸ Brief Bouwcommissie der Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan A.C. Nicolai, 13 april 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet, Brief A.C. Nicolai aan de Bouwcommissie der Gereformeerde kerk Hoogvliet, 16 april 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁸⁹ Brief Bouwcommissie der Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan A.C. Nicolai, 4 mei 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁹⁰ Brief A.C. Nicolai aan de Raad der Gereformeerde kerk Hoogvliet, 14 juni 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁹¹ Brief Raad der Gereformeerde Kerk van Hoogvliet aan het College van Burgemeester en Wethouders der Gemeente Rotterdam, 27 juni 1957, te Antwoordkerk Hoogvliet.

Een nieuw probleem deed zich voor toen het volgens Nicolaï gratis akoestisch advies van Philips toch kosten met zich meebracht.¹⁹² Ook was er onenigheid over het bankenplan. Omdat de architect niet had voorzien in een avondmaalstafel deed de bouwcommissie een eigen voorstel. De Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam gaf in september 1957 goedkeuring aan het ‘bouwen van een kerkgebouw met zalencomplex alsmede van een pastorie’.¹⁹³ Op 25 september 1958 kon het gebouw in gebruik worden genomen.

stedenbouwkundige ligging

De Deltakerk is gelegen op de hoek van de Haïfaweg (de vroegere Heersdijk) en de Sorongweg, en ligt in de buurt van de rotonde met de Aveling. (afb. 58-59) In het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw werd over de Heersdijk de brede door een groenstrook gescheiden Digna Johannaweg aangelegd. Deze weg voerde in de richting van de petroleumhavens en de raffinaderijen op de Vondelingenplaat. De Haïfaweg werd doorgetrokken, en diende als ventweg. De kerk lag oorspronkelijk op de kop van een langgerekt bouwperceel tussen de Oude Wal en de Heersdijk met een niet gesloten blok woningbouw met woningen van het zogenaamde Shelldorp. De bouw van de eerste flatwoningen voor werknemers van de Shell-raffinaderij in Pernis startte in 1951 in de polder Nieuw Engeland. Ook aan de zijde van de Oude Wal zou het bouwperceel eindigen met bijzondere bebouwing, namelijk het recreatiegebouw. De kerk staat haaks op de Digna Johannaweg. Van de kazerne-achtige bebouwing langs de Digna Johannaweg is alleen de Deltakerk behouden. De ruimte aan de voorzijde van de kerk en het terrein tussen de kerk en de pastorie werd aangelegd met sierbestrating en kreeg de functie als kerkplein. Aan de Sorongstraat werd naast de kerk een twee-onder-eenkapwoning in traditionalistische stijl gebouwd, waarvan een woning als kosterwoning werd gebruikt.

latere wijzigingen

In de jaren zeventig is het liturgisch centrum aan de linkerzijde verbreed om het zangkoor te kunnen huisvesten. Tevens verving men de kansel en de avondmaalstafel. De Deltakerk werd in 2001 verkocht aan de Pinkstergemeente Hoogvliet. De gereformeerde gemeenschap verhuisde naar de Antwoordkerk.

receptie

In de lokale krant De Botlek werd de kerk ‘modern en stijlvol’ genoemd, alleen op de stedenbouwkundige ligging van het gebouw was milde kritiek. ‘Het gebouw ziet er solide en degelijk uit en het beeld van de kerk past uitstekend met de woningbouw van de omgeving, al kan nu niet bepaald gezegd worden, dat het bouwwerk een dominerende plaats heeft in het stadsbeeld van Nieuw-Hoogvliet. De kerk is niet opvallend-imposant of grotesk, doch wanneer de Heersdijk geheel afgegraven zal zijn, zal het zeker nog meer tot zijn recht komen.’¹⁹⁴

kerkarchitectuur

De Deltakerk in Hoogvliet is een op het noordoosten georiënteerde vijf traveeën lange verdiepingskerk met een licht hellende zadeldak dat eindigt in een subtiele opwaartse knik. (afb. 60) Aan de zuidoostzijde van de kerk bevindt zich een twee verdiepingen hoge pastorie die door een verbindingsvleugel met de kerk is verbonden. Aan de noordoostzijde van de kerk, aan de Sarongstraat, dient een van de twee-onder-één-kapwoningen als kosterwoning. De hoofdconstructie van de kerk bestaat uit een betonnen skelet. De voor- en achtergevel en de muurvullingen op de begane grond van de zijgevels zijn opgetrokken uit donkerrode zgn. *wasserstrich* baksteen in Engels verband (met afwisselend drie strekken en een kop) gemetselde vormbakstenen. De randen van het dak zijn met aluminium profielen afgewerkt.

In de gesloten voorgevel is een hooggelegen rechthoekige hoofdingang bezet met twee dubbele blauwgeverfde houten glasdeuren waarboven een vierdelige houten glaskozijn voorzien van

¹⁹² Brief Bouwcommissie der Gereformeerde Kerk Hoogvliet aan A.C. Nicolaï, 29 november 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁹³ Brief Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam aan de Kerkeraad der Gereformeerde Kerk Hoogvliet, 2 september 1957, Archief Antwoordkerk Hoogvliet.

¹⁹⁴ Nieuwe 1958.

helder glas is aangebracht. De monumentale entree, bestaande uit een twaalf treden hoge betonnen trap, is in het midden gescheiden door een blauw geverfde leuning van gegalvaniseerd ijzer. De trap is overhuifd met een open betonnen staketsel dat de flauwe helling van het dak herhaalt. Aan weerszijden van de trap bevinden zich kleine uitsparingen in het metselwerk die dienen als luchtroosters. Onder de trap zijn twee vierkante venstertjes uitgespaard. Boven de ingang bevindt zich een bakstenen Christus-monogram, dat een geheel vormt met de ingemetselde gevelstenen aan weerszijden van de ingang. Deze bestaan uit verschillende natuurstenen tegels vervaardigd door de Vlaardingse beeldhouwer G. van Brandwijk. De rechter gevelsteen is voorzien van een tekst uit Johannes 6:29, "Dit is het werk Gods dat gij gelooft in hem dien hij gezonden heeft" en de verweven letters A en Ω. De linker gevelsteen heeft een bijbeltekst uit I Corinthiërs 12:13, "Niemand kan zeggen Jezus is Here dan door den Heiligen Geest" en een gestileerde dalende duif.

De sterk terugliggende zijgevels worden geaccentueerd door een horizontale driedeling. Iets subtieler aanwezig is de verticale geleiding door vier betonnen kolommen. Op de begane grond van de noordwestgevel zijn de eerste drie traveeën ingevuld met houten glaskozijnen op een in hoogte variërende in rode handvormsteen gemetselde borstwering. De derde travee is geheel dichtgemetseld, terwijl de vierde travee is voorzien van een rechte dubbele houten deur met een hoge betonnen drempel die aan de bovenzijde is geaccentueerd met een staande rollaag. Het horizontale middendeel van de zijgevels bestaat uit een iets terugliggende, met gele handvormsteen in een variatie op het klezorverband gemetseld, gevelvlak dat aan de boven- en onderzijde is afgezet met betonnen gevelbanden. Het grote terugliggende venstervlak bestaat uit vijf traveeën. De smalle vensters tussen de geprononceerde schokbetonnen lijsten zijn bezet met helder glas. De gevelbrede dakrand is voorzien van een aluminium lamellenprofiel en is aan de onderzijde zijde met houten schrootjes betimmerd.

De zuidoostgevel heeft een identieke uitvoering op de invulling van de middelste travee op de begane grond na. Deze sluit aan op een met glaskozijnen en een dubbele glasdeur bezette verbindingslid tussen de kerk en de pastorie. De begane grond van de noordoostgevel wordt geaccentueerd door vier asymmetrisch uitgespaarde vierkante vensteropeningen met houten kruiskozijnen die zijn bezet met helder glas. Aan de rechterzijde worden de ramen geflankeerd door een gelijkvormige gevelopening die is gevuld met een blauwgeverfde dubbele houten deur waarvoor een betonnen trap met blauwe geverfde leuning van gegalvaniseerd ijzer. Hierboven bevindt zich een centraal uitgebouwde ondiepe vijfhoekige nis met een driehoekige bovenzijde die aan de onderzijde is afgewerkt met een betonnen kraagsteen. (afb. 61) Tegen de linkerzijde van de noordoostgevel is een schoorsteen gemetseld.

kerkinterieur

De hoofdingang leidt naar een tochtportaal met twee dubbele houten glasdeuren met bovenlichten in een afscheidingswand dichtgezet met geprofileerde houten delen. In het tochtportaal bevinden zich aan weerszijden door glaskozijnen afgeschermd betonnen trapjes die voeren naar de orgelgalerij bestaande uit een betonnen vloer afgezet met een balustrade van wit gegalvaniseerd ijzer en een blauw geschilderde brede stalen band. (afb. 62) De vloeren van de kerk zijn bekleed met vinyltegels. De met geprofileerde grenen schrootjes afgewerkte stalen kapconstructie volgt de contouren van het zadeldak. In het plafond zijn gasstraalkachels gebouwd.

De tamelijk korte en brede kerkzaal heeft smalle zijbeuken die zich bevinden in de uitbouw aan de buitenzijde. De kerkzaal is ingericht met drie lengtegerichte bankenblokken die inclusief de zitplaatsen op de galerij plaats bieden aan 630 personen. Aan weerszijden van een centraal opgesteld bankenblok staan twee schuin naar het liturgisch centrum gerichte bankenblokken. Het liturgisch centrum is gelegen op een trapeziumvormig houten podium. (afb. 63) Voor de met uitgemetselde kruismotieven gedecoreerde nis in de aandachtswand staat een hoge mahoniehouten kansel met licht geverfde vlakken en een zgn. bedieningstafel, waarop in het verlaagde middendeel een opengeslagen bijbel ligt. Naast deze bijbel staat links een avondmaalsbeker en rechts een doopvont. De bankenblokken voor de kerkenraadsleden staan aan weerszijden van de kansel. Achter het rechter bankenblok voor de kerkenraad bevindt zich een smalle trap die in verbinding staat met de consistorie en de nevenruimten.

Onder de kerk is een zalencomplex ingericht. Een royale ontvangsthal met garderobe is bereikbaar via de entree in de achtergevel. Via deze hal is een ooplopende grote zaal met

toneelaccomodatie bereikbaar, die plaats biedt aan 150 personen. De ingang in de verbindinggang tussen de kerk en de pastorie leidt naar de kerkenraadskamer en een vergader- of catechisatieruimte. Beide ruimten werden gebruikt als kleuterlokalen van de school met de Bijbel.

14.6.2 Hoogvliet-Centrum: hervormde Vaste Burchtkerk (1961 - gesloopt in 2004)¹⁹⁵

In 1952 vroeg de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde gemeente Hoogvliet het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk te adviseren over de aanpak van kerkelijk werk in de eerste uitbreidingswijk van Hoogvliet. Het advies luidde, dat er geen noodzaak bestond tot de bouw van een nieuwe kerk of kapel in de nieuwe wijk.¹⁹⁶ De verwachte groei van het aantal kerkgangers kon worden opgevangen door het organiseren van extra diensten in de gerestaureerde kerk. Wel adviseerde het Sociologisch Instituut een wijkgebouw voor jeugdwerk en gemeenteavonden op te richten. ‘Een dergelijk wijkcentrum zit overal in den lande ‘in de lucht’ en bood de mogelijkheid tot een veelzijdige aanpak van het kerkelijk werk, aldus het rapport.

In maart 1954 maakte de Rotterdamse architect ir. M.C.A. Meischke (1893-1973) een schetsplan voor een Nederlands hervormd jeugdcentrum met 400 zitplaatsen. Het complex bestaande uit een toneelzaal en een vleugel met verschillende kleinere zalen, was geprojecteerd op een driehoekig perceel. Dit gebouw is nooit gerealiseerd. Een jaar later deed de voorzitter van de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente in Hoogvliet een beroep op de Generale Financiële Raad der Nederlandse Hervormde Kerk. Als gevolg van de uitbreiding van Hoogvliet zag de kerkvoogdij ‘(...) zich nu voor de noodzakelijkheid geplaatst op zeer korte termijn maatregelen te treffen om deze reusachtige aanwas der bevolking bijtijds op te vangen. In de toekomst zullen minstens 3 kerken of wijkcentra gebouwd moeten worden om de in te schakelen kerkelijke werkers de mogelijkheid te bieden hun activiteiten te ontplooiën.’¹⁹⁷ Zij vroeg om financiële steun voor de bouw van een wijkcentrum met lokaliteit voor sociaal werk en van een bijbehorende pastorie, centraal gelegen ten opzichte van de nieuwe wijken. In 1955 onderschreef de Generale Financiële Raad de urgentie van de bouw van een wijkcentrum in Hoogvliet en gaf aan bereid te zijn zowel een lening door het Kerkelijk Grootboek te verstrekken als een bouwsubsidie toe te kennen.¹⁹⁸ De bouwkosten voor een kerk voor 400 personen werden geschat op fl. 400 per zitplaats. Voor de bijgebouwen zouden fl. 90.000 nodig zijn. In de tussentijd kwam de gemeente bijeen in het recreatiecentrum aan de Oude Wal.

In 1955 werd Meischke benaderd voor het ontwerpen van een hervormde kerk in het toekomstige stadscentrum van Hoogvliet. Meischke was docent aan de Academie voor Bouwkunde en Technische wetenschappen in Rotterdam. Tevens maakte hij deel uit van een groep adviseurs inzake kerkbouw en kerkrestauratie van de Commissie voor gemeentelieven, die in 1927 was ingesteld door de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme.¹⁹⁹ Zijn architectuur wordt gerekend tot de zgn. Rotterdamse School, Nederlandse architectuur met een sterk nieuw-zakelijke inslag. Vanaf het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw ontwierp Meischke een viertal kerken in Rotterdam, zoals de Schotse kerk (1952) en de Opstandingskerk (1962).

Het vroegst gedateerde schetsontwerp dat Meischke voor deze kerk maakte, dateert uit februari 1957. (afb. 64) Dit blad vertoont overeenkomsten met een ander ongedateerd, en vermoedelijk uit 1955 stammende ontwerp voor dezelfde opdrachtgever.²⁰⁰ (afb. 65) In beide schetsen gaat Meischke uit van een met een zadeldak gedekte bovenkerk van zeven traveeën lang met een rechthoekige absidiale uitbouw gedecoreerd met siermetselwerk in de vorm van kruisjes. De kerken hebben aan de voorzijde een aangebouwde ingangspartij met zadeldak. Zowel de kerkzalen als de ingangspartijen zijn voorzien van tuitgevels.

De voorgevel van de mogelijk uit 1955 daterende, noord-oostelijk georiënteerde variant is aan weerszijden van de ingangspartij voorzien in een smal bouwvolume, dat dient als een via de

¹⁹⁵ Hervormd 1961, 372-373.

¹⁹⁶ De Jong 1953, 42-43.

¹⁹⁷ Brief Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Hoogvliet aan de Generale Financiële Raad der Nederlandse hervormde Kerk, 17 dec. 1954, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

¹⁹⁸ Brief Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Hoogvliet aan de Bouw- en Restauratiecommissie der Nederlandse hervormde Kerk, 20 juni 1955, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

¹⁹⁹ Miedema 1939, 38-39.

²⁰⁰ Dit blad heeft het kenmerk ‘‘werk 656A’’, terwijl het gedateerde ontwerp is voorzien van het kenmerk ‘‘W.656/F febr. ‘57’’.

achterzijde bereikbare halfopen fietsenstalling. De linkerzijde van de muurdam eindigt met een vierkante ongelede campanile voorzien van een opengewerkte klokkenstoel met uurwerk die wordt bekroond door een lantaarn. De topgevels van de kerkzaal zijn bekroond door een kruisvorm. De door een vrijstaande muurdam met bordes afgescheiden centrale hoofdingang heeft een brede omlijsting. De middelste zes traveeën van beide zijgevels worden op de begane grond verlicht door terugliggende raamkozijnen tussen vermoedelijk betonnen zuilen. De eerste verdieping heeft op driekwart hoogte van het muurvlak een groot achthoekige vensteropening gevuld met stervormige roeden. De achtergevel heeft aan weerszijden van de apsis twee rechthoekige ramen met een trellismotief.

De plattegronden die bij deze variant horen tonen een via de rechthoekige bovenhal met een centrale dubbel glasdeur bereikbare kerkzaal waar tegen de achterwand twee garderobes zijn afgescheiden. (afb. 66) De kerkzaal heeft 416 zitplaatsen verdeeld over twee lengtegerichte bankenblokken. Het liturgisch centrum bestaat uit een halfronde drie treden hoog podium voor de absidiale uitbouw met een halfronde kansel op de linkerzijde van het podium. Tussen het podium en het rechter bankenblok is een rond doopvont geprojecteerd. Op de overgang tussen het podium en de zogeheten opperzaal staat in het midden een avondmaalstafel opgesteld. De opperzaal die was bedoeld voor het avondmaal en huwelijksinzegeningen kan met een voorhangsel van de kerkzaal worden afgescheiden. Twee cassettedeuren aan weerszijden van het liturgisch centrum leiden naar het trapportaal dat verbinding legt met de zalen op de begane grond. Het zalencomplex op de begane grond is bestemd voor een vergaderzaal, een predikanten- en een consistoriekamer, verschillende zalen voor jeugd- en sociaal werk, catechisatie en commissies. Tevens is er ruimte voor het archief, de bibliotheek en administratie, een koffiekeuken en een garderobe en toiletten. De ruimte in de absidiale uitbouw was bedoeld als zondagsschool. Op de situatieschets is de kerk geprojecteerd op een langwerpige perceel op de kopse kant van twee bouwblokken. De hoofdingang is gelegen aan een zijstraat. Voor de hoofdingang rest een smalle strook waardoor er geen sprake is van een kerkplein. Een bomenrij scheidt de zijgevel van de doorgaande straat. Aan noordoostzijde is de secretarie gevestigd.

De Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk gaf eind december 1955 haar goedkeuring aan het ontwerp.²⁰¹ Als gevolg van de vele wijzigingen in de uitbreidingsplannen in 1956 kreeg de hervormde gemeente uiteindelijk een zeer ongunstig gelegen strook grond toegewezen. De kerkvoogdij onderhandelde hierover tevergeefs met de Dienst Stadsontwikkeling en besloot uiteindelijk de grond te accepteren. In januari 1957 verzond de kerkvoogdij de verbeterde schetstekeningen naar de Bouw- en Restauratiecommissie. Het college van kerkvoogden gaf daarbij aan bezwaar te hebben tegen de toegangspartij. Zij gaf de voorkeur aan een monumentale uitwendige toegangstrap als symbool van het ‘opgaan naar de kerk’.²⁰²

Bij het nieuwe schetsontwerp uit februari 1957 is een noordelijk georiënteerde bovenkerk aan de oostzijde via een poort verbonden met een laag gebouw met een schilddak, dat waarschijnlijk als pastorie was bedoeld. In juli 1957 kreeg de hervormde gemeente de definitieve plaats voor de nieuwe kerk voor wijk B toegewezen. Deze locatie lag achter het gemeentehuis en was vrij centraal gelegen zodat de maximale afstand van de wijkgrens ca. achthonderd meter zou bedragen. Het aantal zitplaatsen was 456.

ontwikkelingen wijkkerken

In oktober 1958 vergaderde de wijkkerkenraad Wijk B over de mogelijkheden voor kerkbouw in de nieuwe wijken. Gesproken werd over vier wijkkerken in de wijken Digna Johannapolder, Meeuwenplaat, Zalmplaat en Boomgaardshoek.²⁰³ Ook hield men rekening met de optie van slechts twee wijkkerken in de Digna Johannapolder en de Boomgaardshoek, terwijl de wijken Meeuwenplaat, Zalmplaat, Gadering en Oudeland zouden worden voorzien van wijkcentra. Gezien de onzekerheid over de grootte van de wijken Oudeland, de Gadering en Boomgaardshoek was een definitieve verdeling echter nog niet mogelijk. De hervormde gemeente besloot grond aan te vragen in het

²⁰¹ Brief Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk aan het College van Kerkvoogden van de Hervormde Gemeente Hoogvliet, 22 dec. 1955, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

²⁰² Brief Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Hoogvliet aan de Bouw- en Restauratiecommissie der Nederlandse hervormde Kerk, 13 januari 1957, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

²⁰³ Notulen vergadering wijkkerkenraad Wijk B, Notulen kerkvoogdijvergaderingen Helvetiakapel, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138, inv.nr. 218.

centrum en de wijken Meeuwenplaat en Zalmplaat. Voor de overige wijken zouden voorlopige aanvragen voor grondreserveringen worden gedaan. In november 1958 kwam vanuit Wijk A het voorstel om toekomstig Hoogvliet te verdelen in zes kleine wijkgemeenten met als wijkcentra een kleine kerk die nog binnen de subsidieregeling zou vallen. De nadelen van de hogere totaalkosten zouden opwegen tegen de voordelen van een betere pastorale begeleiding. Het standpunt van de Generale Financiële Raad was echter om vier grotere wijken te voorzien van representatieve kerken. In december 1958 voelde een meerderheid van de wijkkerkenraad wijk B voor een wijkindeling met grotere kerkgebouwen. Voor de kerk in de wijk Meeuwenplaat zou grond worden gereserveerd, iets zuidelijker dan het oorspronkelijke plan. Men sprak over een kerk in de Digna Johannapolder waarvoor de architect Zanstra een ontwerp had gemaakt. Deze kerk zou uiteindelijk niet in de Digna Johannapolder, maar in de wijk Meeuwenplaat worden gebouwd. De zuivere bouwkosten d.w.z. exclusief grond, verwarming inrichting en architectenhonorarium mochten niet meer dan fl. 350.000 bedragen. In juni 1959 bleek de bouw vertraagd te worden door de wijziging in de grondtoewijzing. Tevens steeg de grondprijs met 5%. In november 1959 kon worden gestart met de bouw van de door Meischke ontworpen pastorie van de Vaste Burchtkerk.

Het Gemeentebestuur van Rotterdam zegde begin jaren zestig een subsidie toe van fl. 69.000. De Financiële Raad beloofde een lening van fl. 100.000 op voorwaarde, dat de gemeente Rotterdam eenzelfde bedrag zou subsidiëren.²⁰⁴ Het College van Kerkvoogden deed in 1961 een ernstig beroep op de Generale Financiële Raad omdat zij haar financiële verplichtingen niet meer kon voldoen zonder de schuldenlast te verzwaren.²⁰⁵ De tegenvallende vrijwillige bijdragen van de gemeenteleden in de nieuwe wijken en de stijging van de predikantstraktementen waren hier de oorzaak van. ‘‘Bij de beoordeling van de grootte van de vrijwillige bijdragen uit de nieuwe wijken, die ook de kerkvoogdij tegengevallen is, ondanks de getoonde activiteit van kerkvoogden, kerkeradsliden en vele financiële medewerkers dient men te bedenken dat, de huishuren van de woningen gemiddeld bijna fl. 20,- per week bedragen en dat de gezinnen nog zeer jong zijn met veel kleine kinderen (...). Bovendien hebben velen grote kosten gemaakt door de verhuizing en door de aanschaf van meubilair, vloerbedekking enz. Daarnaast zijn vele arbeiders, of nog ongeschoold, of staan wegens hun leeftijd nog onderaan de loonschalen met als gevolg betrekkelijk lage lonen zodat ze vaak minder kunnen bijdragen dan ze wel zouden willen.’’ De Vaste Burcht was een van de eerste gemeenten die mede gesubsidieerd werden uit de opbrengst van de in 1959 gehouden hervormde Kerkbouwactie. Dit hield in dat zij in maart 1961 een bedrag van fl. 533,71 tegemoet kon zien.²⁰⁶

Meischke ontwierp voor de nieuwe kerk zowel het liturgisch meubilair als het ijzeren kruis op de achterwand van de zogeheten opperzaal in de absidiale nis in de achtergevel. Voor de kansel maakte hij twee in breedte verschillende ontwerpen. Het niet uitgevoerde ontwerp was voorzien van verlichting en een geluidsinstallatie. Ook de twee knielbanken bestaande uit een open staalconstructie met twee houten steunen was van zijn hand. (afb. 67) Bij de ingebruikneming van de kerk in februari 1961 bood Meischke mede namens zijn gezin de avondmaalstafel en het avondmaalservies aan. Tijdens deze eerste kerkdienst in de nieuwe kerk sprak wijkpredikant ds. J.A. Talma. ‘‘Als een fors en hecht bouwwerk wil deze Vaste Burchtkerk een teken zijn van de zekerheid en veiligheid, die de mens kent in de Heer zijn God.’’

stedenbouwkundige ligging

Op een situatieschets uit augustus 1959 is te zien, dat de kerk is gepland op een perceel iets ten zuiden van de oorspronkelijk gereserveerde grond. (afb. 68) De kerk is met de achtergevel dwars op een bocht van de Aveling geprojecteerd, op het licht geaccidenteerd terrein van een gedempte haven en afgegraven dijken. Aan de voorzijde van de met een gazon omzoomde kerk dient de openbare ruimte in de vorm van een onregelmatige vierhoek als kerkplein. Dit plein grenst direct aan een als marktplein bedoelde langwerpige perceel aan de voorzijde van het later ontwikkelde winkelcentrum.

²⁰⁴ Brief Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Hoogvliet aan de Generale Financiële Raad der Nederlandse hervormde Kerk, 1961, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

²⁰⁵ Brief Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Hoogvliet aan de Generale Financiële Raad der Nederlandse hervormde Kerk, 19 december 1961, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

²⁰⁶ Afrekening Hervormde Kerkbouwactie 1959 per 28 februari 1961, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

latere ontwikkelingen

In 1968 gaf de kerkenraad toestemming aan de Evangelisch Lutherse Gemeente Rotterdam om eenmaal in de zes weken een kerkdienst in de vaste Burchtkerk te houden. In 1988 werd de kerk verkocht. Een herbestemming van het gebouw in een gebied voor woningen, winkels en kantoren werd door de deelraad afgewezen. De kerk kreeg de bestemming als uitgaansgelegenheid. Dit idee is echter nooit gerealiseerd. Na ruim zestien jaar leeg te hebben gestaan, is het gebouw in 2004 gesloopt.

kerkarchitectuur

De in 1961 gerealiseerde Vaste Burchtkerk in Hoogvliet bestond uit een westelijk gerichte boven- of verdiepingskerk met een centraal geplaatste vierkante uitbouw aan de westzijde. (afb. 69) Het zes traveeën lange skelet bestaande uit betonnen kniespanen was opgevuld met betonnen glasgevels en halfsteens gemetselde gele vormbaksteen in waalformaat baksteenwanden. De kerk was gedekt met een schilddak met bruine geglazuurde Romaanse dakpannen. Een open klokkenstoel bestaande uit een zestal schuin geplaatste stijlen van gegalvaniseerd ijzer met een roodkoperen piramide, bol en een hardhouten kruis was in het midden van het dak aangebracht. Onder de betonnen dakrand waren smalle ventilatieopeningen uitgespaard. In de oostgevel bevond zich een centraal geplaatste hoofdingang en vensteropening omlijst door een betonnen band. De met een betonplaat overhuidde ingangspartij bestond een dubbele glasdeur en twee flankerende glasdeuren voorzien van smeedijzeren deurkrukken met een andreaskruismotief. De hoge vensteropening boven de hoofdingang was voorzien van vierdelig met helder glas bezette houten glaskozijnen. De linkerzijde van de noordgevel bestond uit een bakstenen muurdam met vier vierkante vensteropeningen, waarboven vier smalle vensteropeningen voor de verlichting van de eerste verdieping waren uitgespaard.

De zes traveeën lange middenpartij van de noordgevel had een betonnen omlijsting gevuld met zowel vierkante als rechthoekige houten kozijnen. De vierkante onderste kozijnen van de kerkzaal waren gevuld met vermoedelijk betonnen platen gedecoreerd met verschillende kruisvormen. De traveeën van de begane grond waren gevuld met terugliggende houten kozijnen. De noordgevel van de kerkzaal eindigde met een bakstenen muurdam voorzien van een zij-ingang met dubbele glasdeur. In de achtergevel van de kerkzaal waren aan weerszijden van de uitbouw twee rechthoekige vensteropeningen uitgespaard, gevuld met houten kozijnen en helder glas. De zijgevels van de lagere uitbouw bestonden uit zevendelige over twee verdiepingen doorlopende betonnen glasgevel met houten meerdelige kozijnen gevuld met helder glas. De blinde achtergevel was voorzien van kruisvormig siermetselwerk met betonnen hoekblokken en dakranden die eindigden in een betonnen kruisvorm. De zuidgevel had ter hoogte van de hoofdingang drie kleine vierkante vensters. Op de begane grond waren zes met betonnen lijsten omgeven houten kozijnen geplaatst, waarvan de eerste vier waren voorzien van een centraal geplaatste toegangsdeur. Hierboven bevonden zich zes vierkante vensteropeningen voorzien van een uitkragende betonnen lijst. Aan de linkerzijde van de zuidgevel was een zij-ingang met dubbele glasdeur uitgespaard.

kerkinterieur

Het hoofdportaal gaf toegang tot een rechthoekige ruimte met aan de linkerzijde een open garderobe en aan de rechterzijde het trapportaal naar de kerkzaal op de eerste verdieping. Achter het trapportaal bevonden zich toiletblokken. Centraal geplaatste dubbele glasdeuren in een groot glaskozijn voerden naar een grote zaal geschikt voor tweehonderd personen met een toneelpodium. Aan weerszijden van het podium bevonden zich een keuken en een bibliotheek. De ruimte achter het toneel werd benut voor kerkeradskamer, predikantenkamer en een tweetal zalen voor zestig en veertig personen, die waren bedoeld voor het onderbrengen van kleuterklassen. Deze ruimten waren bereikbaar via de twee zij-ingangen in de zijgevels.

Het trapportaal met een steektrap en twee bordessen voerde naar een gelijkvormige ruimte met een tweede garderobe. Hierboven bevonden zich nog twee via smalle trappenhuizen bereikbare verdiepingen waar het orgel en de ventilatieruimten waren ondergebracht. Een dubbele glasdeur geflankeerd door een enkele glasdeur leidde naar een nartex die bestond uit een betonnen luifel op twee ronde stalen buizen. Aan weerszijden van de nartex bevonden zich twee deuren die naar een berging en een smal trapportaal voerden. Hierboven was een orgelgat met aan weerszijden twee zeshoekige muuropeningen uitgespaard. (afb. 70) De wanden van de kerkzaal waren uit grijze

halfsteens gemetselde bakstenen opgetrokken. (afb. 71) De vloer van de kerkzaal liep af in de richting van het liturgisch centrum en was bedekt met strokenparket. De kerkzaal had een ziende kap bestaande uit grijs geschilderde betonnen kniespanen waartussen een betimmering met lengtegerichte schrootjes. De zaal was ingericht met twee lengtegerichte bankenblokken bestaande uit houten stoelen met een bijbelplank die plaats boden aan 460 personen. De smalle met travertijn en schrootwerk beklede kansel met open trapje stond aan de linkerzijde van een trapeziumvormige podium met drie treden. De avondmaalstafel die rustte op een brede met schrootjes betimmerde sokkel stond in het midden van het podium voor een rechthoekige open ruimte die uitmondde in de uitbouw. Deze ruimte werd de opperzaal of het stiltecentrum genoemd. De van een stenen vloer voorziene opperzaal was door een wijd opengeschoven donker gordijn van de eigenlijke kerkruimte gescheiden. Het stiltecentrum betekende volgens de architect de overgang van het Oude naar het Nieuwe Testament. Naar zijn beleving stond het gescheurde voorhangsel symbool voor Christus' Kruising die de toegang tot het Heilige der Heilige voor iedere gelovige mogelijk had gemaakt. Tegen de achterwand van het stiltecentrum hing een door neonbuizen verlicht metalen kruis. Aan de rechterzijde van het podium stond het doopvont bestaande uit een zilveren bekken met sproei-installatie op een van een metalen hekwerk voorziene natuurstenen voet. Aan weerszijden van het podium bevonden zich twee deuren die naar de trapportalen aan de achterzijde van de kerk voeren.

14.6.3 Hoogvliet-Oudeland: Onbevlekt Hart van Mariakerk (1962)²⁰⁷

In februari 1955 kreeg bouwpastoor J.W.S. Groenen (pastoor Hoogvliet 1955-1966) de opdracht in Hoogvliet een parochie te stichten.²⁰⁸ In 1959 vond tweemaal een afsplitsing van de parochie Onbevlekt Hart van Maria plaats, te weten de parochies van St.-Felicitas te Spijkenisse en St.-Jan voor de Latijnse Poort te Hoogvliet-Meeuwenplaat. Het architectenbureau van J.P.L. Hendriks (1895-1975) en P.C.J. Blaauwhof te Rotterdam kreeg rond augustus 1955 de opdracht een sobere kerk bestaande uit een hoofdkerk en een gedeelte 'voor alledag' te ontwerpen.

Na zijn opleiding aan de Academie voor Beelden Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam was Hendriks werkzaam op de bureaus van P.G. Buskes, en Meischke & Schmidt.²⁰⁹ Hendriks was een veelzijdig, maar niet vernieuwend architect, die in de loop van zijn carrière zijn bouwstijl aan de heersende mode aanpaste. Behalve een groot aantal katholieke kerken en scholen en een klooster ontwierp hij ook (straat)meubilair. In 1924 won hij de Prix de Rome, die dat jaar een door J. Stuyt opgestelde opdracht tot het ontwerpen van een religieus complex met kerk en bijgebouwen behelsde. Hendriks situeerde zijn vierkante complex op de kop van een onregelmatige straat aan een plein. Enigszins in de stijl van de gereformeerde architect Rotshuizen bouwde hij samen met M. van Beers de sobere St.-Annakerk in Amstelveen, een zeer vroeg voorbeeld van een kerk op een betonnen fundering. Zichtbaarder zijn haar karakteristieke betonnen roosvensters. Van 1939 tot 1960 was Hendriks werkzaam binnen het Rotterdamse bureau Hendriks, Van der Sluys & Van den Bosch. Na de Tweede Wereldoorlog droeg Hendriks actief bij aan de wederopbouw van Rotterdam. Hij was de ontwerper van tal van elegant vormgegeven (nood)winkelblokken, goedkope woningen, kantoren en de Thaliabioscoop (1955). Voor het zwaar getroffen bisdom ontwierp hij de H. Hart van Jezuskerk (1951), de franciscaner St.-Antonius van Padua ofwel "Het Boschje" (1954 - gesloopt in 1988) in een karakteristiek *shake-hands*-stijl, de St.-Rosaliakerk (1954). Naast tal van andere kerken was hij de (mede) bedenker van de overkoepelde H.H. Petrus en Pauluskerk (1958 - gesloopt in 2003) en de katholieke kerken in Rutten (1958) en Creil (1959). Zijn compagnon Blaauwhof tekende in september 1962 in opdracht van de Onbevlekt Hart van Mariaparochie een serie tekeningen voor de in 1963 geconsacreerde Emmanuelkerk in Pernis.²¹⁰ Ook ontwierp hij de St.-Willibrorduskerk (1967) in Vlaardingen-West.

²⁰⁷ Verkleij 1978.

²⁰⁸ "Van een bunkerkerk naar een modern kerkgebouw in de oliestad Hoogvliet", auteur, herkomst en datering onbekend [ca. 1962], Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis te Hoogvliet.

²⁰⁹ Breedvelt 2006, 4-19.

²¹⁰ Verkleij 1978, 6. Deze kerk verving de in 1957 ingezegende kapelwagen voor de woonwagenbewoners van Pernis, dat parochieel tot Hoogvliet behoorde.

ontwerpfase

In mei 1958 tekenden zij een situatieschets met een omsloten complex bestaande uit een dwars op de straat gerichte langskerk met weekkerk en pastorie. Zowel aan de linker- als aan de overzijde van de straat is ruimte gereserveerd voor de bouw van scholen. Het blijft onduidelijk waarom het ontwerpproces vervolgens twee jaar stil ligt. Pas in juni 1960 presenteerden Hendriks en Blaauwhof een tweetal series ontwerpschetsen voor een rooms-katholieke kerk met pastorie te Hoogvliet in een opvallend functionalistische stijl. (afb. 72-73) Beide series tonen een hoger gelegen asymmetrisch U-vormig complex met klokkentoren, dat via een middenplein met een brede trappartij te bereiken is. Op de schetsen van de gevels is een onderscheid gemaakt tussen de ruwe muren van de kerkzaal en de gladde behandeling van de muurvlakken van de pastorie, de transeptarm en de toren. Het verschil tussen beide series betreft de vormgeving van de pastorie.²¹¹

Tijdens een bespreking over de bouwkosten van de kerk sprak de secretaris van de Situeringscommissie W.M.I. van den Ende zich uit over de gewenste afwerking van de kerk: ‘‘geen perfectionisme bij ingebruikname, maar eerder een zichtbaar onaffe kerk, opdat de offering van de gelovigen gehandhaafd blijft.’’²¹² In november 1960 volgde een serie bestektekeningen, waarin nauwelijks architectonische wijzigingen zijn aangebracht. Duidelijk is, dat de ideeën over de liturgische inrichting nog in ontwikkeling waren. Op beide serie tekeningen uit juni 1960 positioneerden Hendriks en Blaauwhof het hoofdaltaar aan de linkerzijde van het priesterkoor. Aan de rechterzijde staat een tabernakel op piëdestal en drie sedilia. Voor de missen in de dagkerk voldoet een zijaltaar aan de rechterzijde van het priesterkoor. De asymmetrische uitbouw aan de linkerzijde van het priesterkoor is bedoeld voor het zangkoor, dat eveneens beschikt over een zangzolder tegen de achterwand van de kerkzaal. Ook is voorzien in een ambo aan de linkerzijde van het priesterkoor. Als gevolg van een tijdens de bouw afgekeurde keuze van het orgel volgde in december 1961 een ontwerp voor een verlenging en verbreding van de aan de noordwestzijde van de kerkzaal geprojecteerde zangzolder. Op de bestektekeningen uit november 1960 is het priesterkoor slechts ingericht met een centraal opgesteld hoofdaltaar en een tabernakel op een voet.

In een tweetal notities legden de architecten verantwoording af over hun ontwerp. Hierin besteden zij onder meer aandacht aan de functie van het kerkgebouw in het eigentijdse leven in Hoogvliet: ‘‘In een omgeving van een intensief bedrijfsleven van een toenemend aantal huizenblokken die steeds meer gezinnen huisvesting bieden, midden in een snel groeiende jonge satellietstad is getracht een kerk te bouwen waar de mens rust vindt. In steeds sneller tempo wordt de mens voortgejaagd van werk – naar huis – naar ontspanning – naar werk. Ergens moet hij tot bezinning op het waarom van dit leven kunnen komen, moet hij in rust en stilte zijn evenmens weervinden om samen het Offer aan zijn Schepper op te dragen en te vieren.’’²¹³ Het streven naar rust kwam volgens de architecten tot uitdrukking in zowel de beslotenheid van de architectuur als de belichting door vanuit de kerkzaal onzichtbare glasstroken.²¹⁴ Blaauwhof maakte in juni 1962 nog een tekening voor een godslamp. (afb. 74) Zijn ontwerpen voor een hoofdaltaar en doopvont uit december 1962 zijn niet uitgevoerd. In juni 1962 werd de kerk geconsacreerd.

stedenbouwkundige ligging

De Onbevekt Hart van Mariakerk ligt op de hoek van de Parelvisserstraat en de Traviataweg aan de rand van de tussen het centrum en petroleumhavens gelegen wijk Oudeland. (afb. 75) De Parelvisserstraat is een zijweg van de belangrijkste doorgaande weg van Hoogvliet, de Aveling. Het kerkelijke perceel ligt aan het eindpunt van een groenstrook en is omgeven met strokenbouw van twee lagen. Aan de zuidoostzijde van het kerkgebouw ligt een eigen parkeerplaats.

²¹¹ Op de serie van 10 juni 1960 bestaat deze uit een tweelaags bouwvolume op de westhoek van het perceel dat via een tussenlid in verbinding staat met de kerkzaal. Dwars op de achterwand van de kerkzaal is een garage met fietsstalling geprojecteerd. Tussen de pastorie en de garage bevindt zich een vierkante tuin die door een pergola wordt afgescheiden. De pastorie op de serie van 22 juni 1960 bestaat uit een rechthoekig eenlaags bouwvolume met een binnentuin.

²¹² Samenvatting bespreking inzake bouwkosten Hoogvliet I, 13 juli 1960, archief Bisdom Rotterdam, Afdeling Bouwinspectie, classificatienr. Algemeen 607.

²¹³ Anoniem [P.C.J. Blaauwhof, J.P.L. Hendriks], R.K. Kerk van het Onbevekte Hart van Maria Rotterdam-Hoogvliet, ongedateerd, ongeïventariseerd archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet.

²¹⁴ ‘‘R.K. Kerk van het Onbevekte Hart van Maria met pastorie te Hoogvliet’’, ongedateerd, ongeïventariseerd archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet.

latere wijzigingen

Wegens teruglopend kerkbezoek werd in 1979 de dagkerk omgebouwd tot ontmoetingsruimte. Tegen de onderste trede van het suppedaneum werd een betonnen lezenaar opgesteld. In 1996 vond er een fusie plaats tussen de parochie van Het Onbevlekt Hart van Maria en de St.-Janparochie te Hoogvliet, genaamd Maria en Johannes onder het Kruis. Deze nieuwe parochie komt samen in de voormalig Onbevlekt Hart van Mariakerk.

receptie

In een verkenning van recent gebouwde kerken in Zuid Holland besteedde het Katholiek Bouwblad in 1963 aandacht aan het Onbevlekt Hart van Maria.²¹⁵ ‘‘Het is een merkwaardige kerk, er zijn kwaliteiten aan te wijzen welke ons enthousiasme opwekken, maar ook onderdelen waarvan men zich afvraagt of deze nu wel bewust door de maker zijn gewild.’’ Vol lof is de redactie over de massacompositie en allure van het kerkelijke complex. ‘‘Het ingaan van de kerk wordt daardoor architectonisch ondersteund en begeleid. Het bewust opvoeren van het betreden van een gebouw tot een belevenis betekent een verrijking welke de hollandse [sic] architect nog wel eens veronachtzaamd.’’²¹⁶ Minder geslaagd vindt de redactie de witgesausde gevelvlakken, die het werkelijke materiaal zouden verhullen en de ‘‘wat toevallige plaats’’ van het doopvont onder het balkon achter in de kerk. De grootste bron van ergernis blijkt de absidiale nis voor het sacramentsaltaar te zijn. Deze wordt te gekunsteld voor de sobere eenvoud van de kerkzaal bevonden.

In hetzelfde jaar publiceerde Het Katholiek Bouwblad een artikel over zes nieuwe kerken in het bisdom Rotterdam, waaronder de Onbevlekt Hart van Mariakerk in Hoogvliet. De auteur P.A.N. Sips bespreekt de nieuwe gerichtheid naar het volk, die hij een ‘‘algemeen aanvaarde en gewilde dispositie’’ noemt. De zes kerken tonen verschillende ruimtelijke oplossingen voor het plaatsen van een offeraltaar en een sacramentsaltaar. De kerk in Hoogvliet wordt besproken als een voorbeeld waarbij de band tussen het offer- en sacramentsaltaar minder sterk is losgemaakt. Beide altaren bevinden zich hier in de lengteas van de kerk. ‘‘In Hoogvliet staat het sacramentsaltaar in een nis in de achterwand, maar speelt met het offeraltaar om de centrale as een subtiel spel, waarin banken en middenpad, belichting en zijruimten meespelen in het evenwicht van spanningen, een oplossing die, in meerdere kerken o.a. Volendam is nagestreefd, somtijds gekompleteerd met doopvont, orgel, ambo, zelfs biechtstoelen en de benodigdheden voor alle sacramenten, zodat het breed uitgebreide priesterkoor een soort uitstalling van genode middelen wordt, waaruit bedienaar en volk slechts hoeven te kiezen. Profane vergelijkingen dringen zich op. Hoogvliet kenmerkt zich evenwel door een weldadige rust, gevolg van de eenvoud, de sobere middelen, de beperking.’’²¹⁷

kerkarchitectuur

De Onbevlekt Hart van Mariakerk in Hoogvliet maakt samen met de aangebouwde pastorie deel uit van een verhoogd U-vormig complex, dat via een middenplein met een brede trappartij te bereiken is. (afb. 76-77) De kerk is uitgevoerd in rode in Engels verband gemetselde handvormstenen die platvol zijn gevoegd. De linkervleugel van het complex bestaat uit een smal enkellaags bouwvolume, waarin de pastorie is ondergebracht. De zuid-oostelijk georiënteerde kerkzaal heeft een geabstraheerd T-vormig grondplan met een hoofdingang aan de pleinzijde. De pastorie en de zeven traveeën lange kerkzaal zijn via twee smalle tussenleden verbonden, waardoor er een vierkante patio is ontstaan. In de patio staat een beeld van St.-Jozef, vervaardigd door de van de neef van pater Servatius Lahaye, G. Lahaye uit Meerssen.

De uit een langwerpige bouwvolume bestaande hoofdingang van de kerkzaal met twee teruggelegen dubbele glasdeuren bevindt zich aan de vlakke wit geschilderde zuidwestgevel ter hoogte van de tweede en derde travee. De zijwanden van dit entreeportaal zijn bezet met vierkante tufstenen gevelplaten; boven de deuren is een houten boeiboord aangebracht. Onder een brede betonnen daklijst van de kerkzaal bevindt zich een teruggelegen betonnen strook met gekoppelde, langwerpige vensters met vier of drie openingen. Een doorlopende afzaat bestaande uit smalle ijzerklinkers verzorgt de

²¹⁵ Verkenningen 1963, 241-250.

²¹⁶ Verkenningen 1963, 241.

²¹⁷ Sips 1963a, 255.

afwatering van de vensterstrook. De rechterpoot van het kerkelijke complex bestaat uit een dwarsbeuk die aan de noordwestzijde is verbreed door een enkellaags bouwvolume voorzien van een langwerpige vensteropening waarin de sacristie en bijsacristie zijn ondergebracht. Deze witgesausde aanbouw heeft een plat dak dat wordt geaccentueerd door een smal metalen dakprofiel. Het dak van de rechter transeptarm reikt tot aan de onderzijde van de vensterstrook van de kerkzaal en loopt aan de zuidwestzijde schuin af. De vier traveeën lange transeptarm wordt aan de noordwestzijde onder de brede dakrand verlicht door een schuin aflopende betonnen vensterstrook met vier gekoppelde smalle ramen per travee. In de oksel tussen de kerkzaal en de zijbeuk staat een half uitgebouwde schoorsteen in schoon metselwerk. De zuidwestzijde van de zijbeuk is witgesausd en eindigt ter hoogte van de sacristie in een uitgebouwde smalle rechthoekige in bakstenen opgetrokken klokkentoren. Tussen de lage uitbouw en de toren bevindt zich onder een brede betonstrook een zij-ingang met een dubbele glasdeur die toegang geeft tot de dwarsbeuk. De toren is bekroond met een rechthoekige uitkragende betonconstructie afgedekt met een metalen profiel op een terugliggende betonnen plint, waarop aan de linkerkant een metalen kruis rust. Onder de daklijst bevindt zich zowel aan de zuidwest- en noordoostzijde een rechthoekig van een betonnen vloerplaat voorzien galmgat; aan de noordwestzijde wordt de toren geaccentueerd door twee rijen van vier vierkante met betonnen vloerplaten gedecoreerde galmgaten waartussen de klokkenstoel is bevestigd.

De grotendeels vlakke zuidoostgevel eindigt met een staande rollaag waarop een uitstekende betonplaat is bevestigd. De overgang van de transeptarm naar de kerkzaal is schuin uitgemetseld. In de gevel van de transeptarm is ter hoogte van het maaiveld een viertal ondiepe van een betonnen latei voorziene vensteropeningen van de kelderverdieping uitgespaard. Aan de linkerkant van de kerkzaal bevindt zich een schuin geplaatste ondiepe uitbouw met een lager gelegen plat dak. De achterwand en rechterzijwand van deze ‘abside’ zijn opgetrokken uit vierkante tufstenen gevelplaten afgezet met een metalen dakstrip. De linkerwand van de uitbouw bestaat uit een smal glas-in-loodvenster gevat tussen een witgesausde gemetselde muurdam en een houten boeiboord.

De noordoostgevel heeft aan de linkerkant een schuin geplaatste transeptachtige uitbouw met een licht hellend dak. Aan de noordwestzijde van deze uitbouw bevindt zich een zestal door betonnen stijlen gescheiden smalle achtdelige vensters met horizontale roeden afgedekt door een betonnen daklijst op een lage witgesausde gemetselde muurdam. In de noordoostgevel zijn ter hoogte van de kerkzaal vier uitkragende stalen kozijnen gevuld met glas-in-looddecoratie aangebracht. Een terugliggend van een houten daklijst voorzien bouwvolume verbindt de kerkzaal met de lager gelegen en van vierkante vensters voorziene pastorie. De noordwestgevel van de kerkzaal bestaat uit een blinde muur met aan de patiozijde twee laag geplaatste vierkante vensteropeningen.

kerkinterieur

De dubbele met draadglas bezette houten deuren van het hoofdportaal leiden via twee dubbele met blank kathedraalglas bezette glasdeuren naar de smalle zijbeuk van de in geel genuanceerde handvormsteen opgetrokken kerkzaal met vlakke ongelede wanden. (afb. 78) De vloer van de kerkruimte is van beton, terwijl het licht hellende plafond is afgetimmerd met groen gebeitste vurenhouten delen voorzien van verdiepte cilindervormige armaturen. De vloeren van de kerk en dagkerk zijn bedekt met zwart marmoleum. De door middel van zes donkerbruin geschilderde stalen H-profielen van de kerkzaal afgescheiden zijbeuk wordt benut als zijpad. Ter hoogte van de vijfde travee van de zijbeuk bevindt zich de toegang tot de sacristie. De afstand tussen de profielen is niet overal gelijk. De afstand tussen de zuidoostgevel en de laatste kolom is bepaald door de aanbouw van de rechter transeptarm. Aan het profiel aan de noordwestgevel is een met een grijs geschilderde stalen balustrade en donkergebeitste houten platen omgeven betonnen zangzolder opgehangen die de vorm heeft van een onregelmatige rechthoek. Aan de rechterzijde van het via een stalen wenteltrap bereikbare balkon bevindt zich het orgel. De balkonconstructie rust in het midden en aan de rechterzijde op twee roodbruin geschilderde ronde stalen kolommen.

Onder de zangzolder is een zogenaamde doopkuil aangebracht in de vorm van een met marmer bezette verdieping in de vorm van een onregelmatige rechthoek. (afb. 79) In het midden van de met vierkante zwarte terrazzotegels belegde doopkuil staat een vierkant wit marmeren doopvont op vierkante voet met achtkantige koperen deksel opgesteld naar een ongedateerd ontwerp van de edelsmid Everard van Daatselaar te Amersfoort. (afb. 80) Het koperen deksel heeft een handvat dat is gedecoreerd met een vis en een vogelmotief in open cirkelvormen. Aan de rechterzijde van de

doopkuil staan aan stoelen opgesteld. In de noordwestwand bevinden zich ter hoogte van de doopkuil twee diepliggende vierkante vensters met schuine dakkanten. De vensters zijn bezet met glas-in-betonvoorstelling van het ‘‘Hert drinkend aan de waterbron’’ en de ‘‘Nederdaling van de H. Geest’’ naar ontwerp van H. van der Plas te Rotterdam. Van der Plas vervaardigde eveneens de wijwatervaten, de wijdingskruisjes en het beeld van Maria met kind, dat rechts tegen de achterwand van de kerkzaal is bevestigd. De houten glasdeur gevuld met blank kathedraalglas aan de linkerzijde van de zangzolder leidt naar de pastorie, een gelijkvormige deur aan de rechterzijde dient als zij-ingang. De vulling van de vier diepgelegen stalen vensters met schuine dagkanten in de noordoostgevel zijn ontworpen door de Belgische kunstenaar A. Boere. Deze non-figuratief vormgegeven glas-in-loodramen stellen de vier seizoenen voor.

Het schip is ingericht met twee vrijstaande koorgerichte bankenblokken van ongelijke lengte voor zeshonderd gelovigen. De modernistisch vormgegeven banken zijn vermoedelijk ontworpen door de architecten. In de transeptarm, die tevens als dagkerk dient, staat een koorgericht bankenblok met 156 zitplaatsen. Aan de zuidwestzijde van de transeptarm zijn drie biechtstoelen met houten glasdeuren gevuld met gefigureerd glas ingebouwd. Het verhoogde, met zwart terrazzo-tegels belegde priesterkoor loopt door tot in de aanbouw van de noordoostgevel en krijgt hierdoor een onregelmatige vorm. Het zwart natuurstenen altaar neemt een centrale plaats in op het aan voor- en rechterzijde van drie treden voorziene *suspedaneum*. Hierdoor staat het altaar niet symmetrisch ten opzichte van de bankenblokken in het schip. De priester kan aan beide zijde van het hoofdaltaar de mis opdragen. Aan de linkerzijde van het hoofdaltaar staan tegen de achterwand van het priesterkoor drie *sedilia* opgesteld. De absidiale uitbouw is betegeld met vierkante tufstenen gevelplaten die aan de linkerzijde vooruitsteken. (afb. 81) De uitbouw heeft een gestuukt plafond dat eindigt in een betonnen latei. Op een van de tufstenen platen aan de linkerzijde is een naar de Eucharistie verwijzend reliëf van een broodkorf en vis met aan de achterzijde de tekst ‘‘In Christus verbonden. Aan Maria toevertrouwd’’ uitgehouwen. Dit kunstwerk was gemaakt ter gelegenheid van de eerste steenlegging door de beeldhouwer Albert Termote (1887-1978).

Het venster in de uitbouw heeft een in antiëkglas uitgevoerde afbeelding van een kruis in perspectief en is eveneens ontworpen door A. Boere. Voor de uitbouw staat een rood koperen tabernakel op een vierkante wit marmeren voet opgesteld. Dit door de edelsmid Jan Elders te Hoorn ontworpen tabernakel is gedecoreerd met oranje-blauwe email *champ-levé* met voorstellingen van korenaren en een vis in een cassettepatroon. Elders vervaardigde eveneens de kandelaars voor het hoofd- en dagaltaar, het altaarprocessiekruis en de godslamp. Aan de rechterzijde van de abside is een godslamp naar ontwerp van Blaauwhof bevestigd. Aan de rechterzijde van de treden van het *suspedaneum* staat een dagaltaar met een zwart natuurstenen blad opgesteld. Op de linkerzijde van het *suspedaneum* bevinden zich drie *sedilia*, met aan weerszijden twee vierkante krukjes voor de misdienaars. Op de linkerhoek van het *suspedaneum* staat een zwart natuurstenen ambo op twee stalen buizen opgesteld. De betonnen raampartij in de uitbouw van de noordoostgevel is bezet met dik helder glas. Onder de transeptarm bevindt zich een kelderverdieping, waarin onder meer een vergaderruimte en bibliotheek zijn ondergebracht.

14.6.4 Hoogvliet-Meeuwenplaat: St.-Jan voor de Latijnse Poort (ontwerp 1964-1966, niet uitgevoerd)

In augustus 1959 werd kapelaan C.N.M. Hammann (pastoor Hoogvliet 1959-1973) benoemd tot kapelaan van de parochie van het Onbevlekt Hart van Maria. Hij kreeg als opdracht de stichting van een nieuwe parochie van 680 parochianen op de Meeuwenplaat voor te bereiden. De wijk Meeuwenplaat werd gebouwd op Portugaals gebied. Een maand later startte de montage van een uit Rotterdam-Zuidwijk afkomstige houten noodkerk op de hoek van de Lengweg en de huidige Horsweg.²¹⁸ ‘‘Pastoor Hammann kan zich voorlopig redden met een eenvoudig koperen altaarkruis en wat koperen altaarkruisjes, een 4-tal misdienaartoogjes en -superpletjes. Hij moet echter twee altaren meubileren: het hoogaltaar dat het mogelijk maakt met het gezicht naar het volk gericht het H.

²¹⁸ Een bestektekening uit mei 1959 toont een lengtegerichte kerk met aan de rechterzijde een korte brede zijarm met drie bankenblokken. Gekozen is om de zijarm in te korten en door een binnenwand af te scheiden van de kerkzaal.

Misoffer op te dragen en een Sacramentsaltaar, uiteraard met tabernakel.”, zo meldde een krantenknipsel in het Liber Memorialis Paroeciae St. Joannis Apostoli ante Portam Latinam.²¹⁹

In juli 1960 diende de Situeringscommissie van het bisdom Rotterdam bij de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw een aanvraag in tot aanwijzing van een terrein van 750 vierkante meter voor de bouw van een kerk met 550 zitplaatsen en pastorie in de parochie gevormd door de wijken Meeuwenplaat en Zalmplaat.²²⁰ De hoofdinspecteur van de Bisschoppelijke Bouwbureau van het bisdom Rotterdam, C.J. van Oijen liet in januari 1964 weten, dat er geen bezwaar bestaat tegen de met preferentie voorgedragen architect H.G.M. Lap te Hendrik Ido Ambacht.²²¹ Deze architect was als chef-de-bureau van het architectenbureau Lelieveldt meerdere malen betrokken geweest bij kerkbouwopdrachten. Na een gesprek in september 1964 tussen de bouwpastoor en W.M.I. van den Ende, de secretaris van de Situeringscommissie en enkele afgevaardigden van Stadsontwikkeling en Wederopbouw waren alle partijen tevreden over de situering van een nieuwe kerk naast een waterpartij op de hoek van de Kruisnetlaan en de Viskaar, aan de rand van de wijk Zalmplaat. De nieuwe kerk zou op dezelfde as als de Antwoordkerk komen te liggen. De kerk heeft zeshonderd zitplaatsen voor 4.350 parochianen en parkeerruimte volgens de norm van één auto per vijftig zitplaatsen.²²²

Nadat de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam in maart 1965 goedkeuring verleende aan de architect verschenen in december de eerste ontwerpschetsen van Lap.²²³ (afb. 82) Hij tekende een noordelijk georiënteerde kerk met een vierkant grondplan. De kerk bestaat uit een stalen of betonspanten constructie en is gedekt met een plat dak waarop een terugliggende Latijnse kruisvorm is te ontdekken. Drie zijden van het kruis bestaan uit een lage met red wooddelen betimmerde opbouw met strookvensters aan de west- en oostzijde. De noordelijke poot wordt gevormd door een met koper bekleed hoogopgaand dak, dat functioneert als een op het zuiden gerichte lichthapper bezet met blank glas in roeden. De door een tussenlid verbonden drie verdiepingen tellende pastorie bevindt zich ten zuiden van de kerk en heeft eveneens een vierkant grondplan. Ter hoogte van de zuidwesthoek van de kerk plande Lap aan de straatzijde een klokkenstoel. In de strakke opbouw van de gevels speelt een driedeling een belangrijke rol. De hoofdingang van de kerkruimte ligt rechts van het midden in de westgevel van het in zachtgele baksteen geplande complex. Aan de linkerkant van de hoofdingang is een hoog geplaatste betonnen strookvenster uitgespaard. De noordgevel heeft op beide hoeken een doorlopend betonnen strookvenster en wordt in drieën gedeeld door twee gekoppelde tot het maaiveld reikende rechthoekige muuropeningen, waarvan de buitenste twee als zij-ingang functioneren en de binnenste twee als vensteropeningen in gebruik zijn. Lap accentueerde de oostgevel met een doorlopende betonnen strookvenster op de noordoosthoek en een centraal hooggeplaatst betonnen strookvenster.

Na de dubbele deuren van de hoofdingang ontwierp Lap een smal tochtportaal, dat zowel naar de aan de rechterzijde gelegen ruimte garderobe, als naar de kerkzaal voert. Deze open ruimte achter in de kerkzaal is verlicht door een ronde lichtkoepel. Aan de linkerkant bevindt zich een evenwijdig met de westgevel lopende sacristie. Naast de garderobe liggen twee biechtspreekkamers die beide een verbinding hebben met de pastorie. Tussen de biechtspreekkamers is een kleine devotieruimte. De zuidoosthoek is benut als rechthoekige zaal die zowel vanuit de pastorie als via de aan de oostgevel gelegen bergingsruimte en *pantry* bereikbaar is. De kerkzaal die uit een brede T-vorm bestaat, kan 600 gelovigen herbergen. In het schip staan vier door drie tussenpaden gescheiden bankenblokken. Tegen

²¹⁹ “Katholiek Rotterdam. De nieuwe parochie op de Meeuwenplaat”, herkomst en datering onbekend [ca. december 1959], krantenartikel in Liber Memorialis Paroeciae S. Joannis Apostoli ante Portam Latinam, Hoogvliet Meeuwenplaat, Horsweg 4, Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

²²⁰ Brief W.M.I. van den Ende, secretaris Situeringscommissie Bisdom Rotterdam aan de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, 1 juli 1960, Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

²²¹ Advies C.J. van Oijen, Bisschoppelijk bouwinspecteur van het Bisdom Rotterdam 19 januari 1964, ongeinventariseerd Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

²²² W.M.I. van den Ende, secretaris Situeringscommissie Bisdom Rotterdam “Samenvatting van een bespreking op dinsdag 29-9-1964 inzake Hoogvliet Stadsontwikkeling en Wederopbouw te Rotterdam”, Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

²²³ Een ongedateerde situatieschets die Lap voor de St.-Jansparochie in Hoogvliet maakte, toont een compact complex met kerk, bijgebouwen en pastorie. De lengtegerichte kerkzaal bestaat uit vier in de richting van het priesterkoor in hoogte en breedte toenemende onderdelen met platte daken. De schets maakt deel uit van een serie ontwerptekeningen die niet in de geraadpleegde archieven is aangetroffen.

de achterwand van de kerkzaal is ruimte voor twee blokken met in totaal 60 stoelen. De dakconstructie wordt gedragen door zowel vier in het midden van de kerkzaal geplaatste kolommen als door twee kolommen op de noordwest- en de noordoosthoek. De binnengevels aan de noord-, oost- en westzijde zijn voorzien van opengewerkt metselwerk. De lichtval boven het priesterkoor wordt getemperd door een schuin geplaatste houten *louvre* die doorloopt over het gehele plafond. Aan weerszijden van het verhoogde vierkante priesterkoor staan twee blokken met 76 naar het priesterkoor gerichte stoelen opgesteld. Het bankenblok aan de rechterzijde van het priesterkoor is bedoeld voor de zangers, die konden worden begeleid door het tegen de berging geplaatste orgel. Twee T-vormige binnenmuurtjes aan weerszijden van het priesterkoor scheiden de ruimte voor de venster- en deuropeningen in zijportalen en door staande houten *louvres* afgescheiden lichthofjes.

Een plattegrond en een doorsnede ter hoogte van het priesterkoor uit de periode december 1965 - maart 1966 illustreren de ontwikkeling van ideeën over de inrichting van het priesterkoor. (afb. 83-84) Bij beide ontwerpen is er sprake van een vierkant natuurstenen priesterkoor met een centraal opgesteld vierkant hoofdaltaar op een planum. Op de eerste plattegrond wordt de tegen de achterwand gelegen verhoging begrensd door twee ambones. Op de verhoging staan drie sedilia. Het vrijstaande sacramentsaltaar staat aan de linkerzijde van het priesterkoor. Het doopvont bevindt zich aan de rechterzijde van het priesterkoor, op dezelfde hoogte als het sacramentsaltaar. Tegen het binnenwandje aan de rechterzijde van het priesterkoor is een bank voor de doopgasten geplaatst. Rechts boven de bank bevindt zich een doopvontkastje. Op het tweede ontwerp zijn de ambo's vervangen door twee gemetselde vierkante bloembakken. Nu staat er een ambo aan de linkerzijde van de verhoging. Het doopvont ligt nu op een lijn met het hoofdaltaar. Het tabernakel en blad is bevestigd tegen het met tegels afgewerkte binnenwandje aan de linkerzijde van het priesterkoor. Een aan de linkerzijde van het priesterkoor opgesteld nevenaltaar wordt gebruikt tijdens de door-de-weekse missen in de noordwestelijke hoek van de kerkzaal. Op beide ontwerpen kon de dagkerk met behulp van schuifwanden worden afgeschermd van de hoofdkerk.

Hoewel het Bisschoppelijke Bouwbureau ernstige kritiek uitte op de luxueuze opzet van de pastorie ging zij op 5 maart 1966 akkoord met de ontwerpplannen voor het kerkgebouw.²²⁴ Wat betreft de inrichting merkte zij op: "Er vanuitgaande dat in de dagkerk de priester 'versus populum' celebreert, is het gewenst het altaar meer naar de gelovigen te plaatsen, gezien de zeer beperkte ruimte tussen vouwand en altaar; tevens moet overwogen worden een lichtkoepel in het dak te plaatsen." Tien dagen later volgde het *nihil obstat* van de Liturgische Commissie. Afsproken werd, dat het tabernakel tegen de achterwand van het priesterkoor werd bevestigd zodat het tabernakelaltaar kwam te vervallen. Tevens zou een van de twee ambo's komen te vervallen. Tot slot raadde de Liturgische Commissie aan de biechtstoelen zodanig op te stellen, dat zij in verbinding zouden staan met de kerkruimte.²²⁵

Nog geen twee maanden later bereikte het kerkbestuur een brief van het Fonds voor Kerkenbouw van het bisdom Rotterdam, waarin wordt medegedeeld dat om financiële redenen de bouw van de kerk de komende jaren niet zal worden gerealiseerd.²²⁶ Het Fonds had niet alleen te maken met stijgende bouwkosten, maar ook met de heersende kapitaalschaarste op de financiële markt waardoor geen nieuwe leningen konden worden aangegaan. Een derde door het Fonds genoemde argument betrof een nieuwe bezuinigingsmaatregel van het Ministerie van Wederopbouw. Hierdoor werd een aantal nieuwbouwplannen van het bisdom als 'vervangingskerk' gekenmerkt en kwam zij niet in aanmerking voor de rijkspremie.

Vanaf Kerstmis 1966 kerkte de St.-Jansparochie in het hervormde kerkcentrum De Bron in Hoogvliet. De St.-Jansparochie fuseerde in 1996 met de parochie van Maria Onbevlekt Ontvangen tot de parochie Maria en Johannes onder het Kruis. De nieuwe parochie kerkt in het gebouw van de voormalige parochie van Maria Onbevlekt Ontvangen.

²²⁴ Advies A.J. Beijersbergen, Bisschoppelijk bouwinspecteur van het Bisdom Rotterdam, 5 mei 1966, Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

²²⁵ Brief Liturgische Commissie van het Bisdom Rotterdam aan het R.K. kerkbestuur van St. Jan te Hoogvliet d.d 15 mei 1966, Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

²²⁶ Brief van het Fonds voor Kerkenbouw van het R.K. Bisdom Rotterdam aan het R.K. Kerkbestuur van de parochie St.-Jan te Hoogvliet, 5 juli 1966, Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis Hoogvliet.

14.6.5 Hoogvliet-Meeuwenplaat: hervormd kerkcentrum De Bron (1964 - verkocht in 2007)²²⁷

Voor de wijk C op de Meeuwenplaat werd in juni 1959 door de Hervormde gemeente van Groot-Rotterdam aan het Lisplein de houten Helvetiakapel aangeboden, die op de hoek van de Posweg en de Alverstraat opnieuw werd opgebouwd. (afb. 85) De kapel was eigendom van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk, die haar kort na de oorlog als geschenk van Zwitserland ontving.²²⁸ In deze barak met houten luiken en een dakruiter kon tevens de consistorie en de predikantenkamer worden gehuisvest. In oktober 1959 werd ds. K. Verbeek bevestigd in een ‘bijzondere gemeente, die landelijk in de aandacht staat’.²²⁹ Volgens Verbeek was de wijkgemeente Meeuwenplaat een proefpolder van de synode omdat er in het kader van de gemeenteopbouw bijzonder werk werd verricht.

Tijdens een bijeenkomst met de secretaris van de Bouw- en Restauratiecommissie, mr. G.A.J. ter Linden in maart 1960 besloot de wijkkerkenraad van de hervormde wijkgemeente Hoogvliet-Meeuwenplaat architect P. Zanstra (1905-2003) een ontwerpschets voor de nieuwe kerk te laten maken. Na zijn opleiding tot waterbouwkundige aan de HTS te Leeuwarden had Zanstra een baan gevonden als tekenaar bij de architect D. Greiner te Amsterdam.²³⁰ Van 1928 tot 1931 was hij werkzaam als assistent van W.M. Dudok bij de bouw van de Bijenkorf in Rotterdam en bij J.P. Kloos bij de vormgeving van de interieurs van het Collège Néerlandais in Parijs. In 1932 richtte Zanstra samen met de architecten J.H.L. Giessen (1903-1980) en K.L. Sijmons (1908-1989) een architectenbureau op. Het eerste ontwerp van het drietal was het complex met atelierwoningen aan de Zomerdijkstraat in Amsterdam. Dit complex staat bekend als een vroeg voorbeeld van het Nieuwe Bouwen in Nederland. Zanstra, Giesen en Sijmons maakten deel uit van de architectenvereniging Groep '32, een groepering die zich liet inspireren door de werken van Le Corbusier. Zij streefden naar een combinatie van zakelijke architectuur met kunstzinnige elementen. Aanvankelijk werden slechts weinig ontwerpen van Zanstra uitgevoerd. Pas in de jaren vijftig van de vorige eeuw kwam voor hem het succes. Kenmerkend is de monumentaliteit in zijn ontwerpen. In 1954 startte Zanstra een eigen architectenbureau. Zanstra was na de oorlog lid van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk.²³¹ In 1960 won hij de Berlageprijs voor woningbouw. Behalve De Bron in Hoogvliet ontwierp Zanstra na de oorlog een viertal N.H. kerken, waaronder de hervormde Kerk in Halle (1953) (samen met Giesen en Sijmons), het hervormd Centrum De Ark (1960) in Amsterdam-Slotervaart en De Hoeksteen (1961) in Amsterdam-Slotermeer. Seculiere ontwerpen van Zanstra zijn ondermeer de spiraalvormige Europarking aan de Marnixstraat te Amsterdam en het inmiddels gesloopte Burgemeester Tellegenhuis (‘Maupoleum’) (1971, samen met Gmelig Meyling en De Clercq Zubli) aan de Jodenbreestraat in Amsterdam. Vanaf 1975 werkte het bureau verder onder de naam ZZOP (Zanstra, De Clercq Zubli, Van den Oever en Partners).

De wijkkerkenraad stelde in haar programma van eisen vast dat de nieuwe kerk ruimte zou moeten bieden aan 250 zitplaatsen. Behalve een liturgisch centrum diende de kerk ook een ruime mogelijkheid tot viering van het avondmaal te hebben. Geheel ‘in de geest van de Amsterdamse kerk De Ark’ zou een gemeentesaal met toneel bij de kerkzaal moeten kunnen worden getrokken. In plaats van een bidkapel, zoals in De Ark stelde men prijs op een klokkenstoel op deze plaats. Verder werd gedacht aan een ontmoetingsruimte, garderobe, keuken, knutsellokaal, twee lokalen voor jeugdwerk, een ruime consistorie en een predikantenkamer en een algemene huiskamer. Een bouwcommissie zou het ontwerpproces en de bouw begeleiden.

In april 1961 konden Zanstra's eerste, in de kerkelijke archieven niet bewaard gebleven tekeningen worden bestudeerd. In verband met de mogelijke subsidie stelde men voor de jeugdlokalen van een aparte ingang te voorzien. In juli 1961 vergaderde de kerkvoogdij van wijk B in de

²²⁷ Het gezamenlijk gebruik van het kerkcentrum De Bron door hervormden en katholieken heeft niet geleid tot een eenduidig beleid ten aanzien van het bewaren van archiefmateriaal of het overdragen van archiefstukken aan het Gemeentearchief Rotterdam of het bisschoppelijk archief. Hierdoor ontbreken er delen uit het archief. Deze beschrijving is gebaseerd op: Notulen e.a. Kerkeraadsverg. Meeuwenplaat 14 oktober 1959-5 april 1965, Gemeentearchief Rotterdam archiefnr. 138, inv.nr. 15; Notulen Kerkvoogdijvergadering Helvetiakapel, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138, inv.nr. 138; Overbosch 1964, 1401-1410; Blankesteyn 1966, 1457-1472.

²²⁸ De houten noodkerk zou tot 1964 dienst doen en verhuisde daarna naar Lisse.

²²⁹ Herv. 1962.

²³⁰ <http://www.archined.nl/nieuws/piet-zanstra-1950-2003>; <http://www.kunstbus.nl/architectuur/piet+zanstra.html>.

²³¹ Nader onderzoek naar de geschiedenis van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk en haar personele bezetting moet nog worden verricht.

Helvetiakapel. Het plan werd te duur bevonden. Zanstra stelde daarom voor om de catechisatieruimte en de vergaderruimte te laten vallen en in plaats daarvan een kerkenraadskamer voor ca. 45 personen te maken. De kerkvoogdij benadrukte dat de kosten niet boven de fl. 500.000 mochten gaan en wilde het grondoppervlak verkleinen. De toren zou wel worden geprojecteerd, maar kon voorlopig niet worden gerealiseerd. Zanstra gaf er bovendien de voorkeur aan het koor en een klein orgel op het liturgisch centrum te plaatsen. De kerkvoogdij verstrekte in september 1961 Zanstra een gewijzigde opdracht. Nu dacht men aan een kerkruijme met vierhonderd zitplaatsen met een uitschuifbare avondmaalstafel op het liturgisch centrum met een capaciteit van zestig personen. Een ontmoetingsruimte met 150 zitplaatsen zou bij de zaal gevoegd moeten worden. Naast een kerkeraadskamer voor 35 personen zouden er een predikantenkamer en een twee jeugdruimten moeten worden gerealiseerd. Ook was er behoefte aan een catechisatieruimte die voor 70 personen die tot dertig personen verkleind zou kunnen worden. De pastorie zou ongewijzigd blijven. De bouwcommissie gaf aan het orgel en het koor liever achter de gemeente te situeren. Een maand later presenteerde Zanstra zijn nieuwe plan. Als oplossing stelde hij voor de catechisatieruimte te combineren met een kerkenraadskamer voor 45 personen; het orgel en het koor plaatste hij aan de linkerkzijde van het liturgisch centrum. In december 1961 besloot de wijkkerkenraad de jeugdruimten in een aparte ruimte onder te brengen. Er volgden discussies over de vormgeving van de kansel. Als deze aan de voorzijde half rond zou worden gemaakt en worden voorzien van een beweegbare lessenaar kon de preekrichting diagonaal worden.

In januari 1962 keurde de wijkkerkenraad het ontwerp goed. De kosten waren begroot op fl. 640.000. Hiervan zou de Generale Financiële Raad fl. 225.000 subsidie verlenen, terwijl de Commissie Sassen met fl. 90.000 zou bijdragen. Deze in 1955 ingestelde overheidscommissie, ook wel de Commissie-Kerkenbouw genoemd, adviseerde over de hoogte van de subsidie. Het resterende bedrag zou moeten worden geleend. Een maand later bleek dat de centrale kerkenraad niet akkoord ging met de ontwerpbegroting. De wijkkerkenraad meende echter dat het tekort zou meevallen door een hogere stijging van de inkomsten dan geraamd. In april 1962 legde de bouwcommissie de uit maart 1962 daterende plattegronden en de aanzichttekeningen van het definitieve schetsplan voor aan de kerkvoogdij. (afb. 86-87) In mei 1962 werd het beschikbare bedrag verhoogd naar fl. 500.000. Zanstra deelde in mei 1962 later mee, dat de kerk een staalconstructie zou krijgen met daarin zwart koper slaksteen. Hij stelde voor de pastorie en bijgebouwen op te trekken in groen-grijze steen.

In juni 1962 ontving Zanstra een brief van de Bouw-en Restauratiecommissie met vragen van de Commissie voor de kerkindeling. Deze subcommissie was van mening dat Zanstra het zich moeilijk had gemaakt door een vierkante plattegrond te kiezen. Zij gaf de voorkeur aan een middenpad met twee bankenblokken in plaats van een haaks geplaatst bankenblok. Ook deed men de suggestie de avondmaalstafel en de rechts daarvan gepositioneerde kansel naar het midden te schuiven. Zanstra gaf de volgende reactie: "De vierkante vorm van de kerk is in belangrijke mate ontstaan door de eis van opdrachtgeefster om met 50 personen tegelijk op het liturgisch centrum het avondmaal te kunnen vieren en om bovendien op of nabij het liturgisch centrum een koor van ca. 40 personen te kunnen plaatsen. Het was daarom noodzakelijk het liturgisch centrum bijzonder breed te maken en dat is uiteraard in een kerk met een uitgesproken lengte-as niet mogelijk. (...) Hoewel ik persoonlijk het zeer wel mogelijk acht een rechthoekige kerk te maken, waarbij het liturgisch centrum aan de lange wand ligt, heb ik dat in dit geval niet gedaan, omdat het terrein mij daartoe minder geschikt leek en ik bovendien een voorkeur heb voor het vierkant." Een opstelling van twee bankenblokken met een middenpad leek Zanstra "veel spanningslozer" in de vierkante ruimte. Bovendien zag hij in zijn opstelling iets terug van "het scharen rond de preekstoel, zoals dat in de oude opstelling eigenlijk altijd nagestreefd werd". Zanstra verdedigde de voorgestelde dispositie van de avondmaalstafel en kansel met de opmerking dat hij de avondmaalstafel onder de middelste lichtpiramide had gedacht. Bovendien wilde hij afstand houden tussen het zangkoor, dat op of in de nabijheid van het liturgisch centrum zou worden geplaatst, en het liturgisch meubilair.

Een maand later notuleerde de kerkvoogdij dat de investeringsbegroting voor fl. 703.000 was opgestuurd aan de Generale Financiële Raad. Men hield rekening met een 30% rijkssubsidie op de grond, het gebouw inclusief orgel en klok. Er zou nu fl. 500.000 moeten worden geleend. Ondertussen waren de kleuren van de gevels en pastorie gewijzigd in lichtgele baksteen; de uitbouwen en de toren zouden lichtgrijs worden. In oktober 1962 kon de eerste paal van De Bron worden geslagen. Ter gelegenheid van deze festiviteit organiseerde Zanstra een foto-expositie van zijn werk in de

Helvetiakapel. Tijdens een bouwvergadering in april 1963 kwam de decoratie van de glaswand van de kerkzaal ter sprake. Zanstra zou hiervoor Karel Appel benaderen. Voor de financiering van een kunstwerk in de voorhof of tegen een van de buitenwanden dacht de bouwcommissie aan het door de gemeente Rotterdam ter beschikking gesteld bedrag voor openbare kunstwerken in Hoogvliet. Ook sprak men in verband met het verkrijgen van subsidie over het wijzigen van de namen hobbylokaal, clublokaal en kleedkamer in jeugdkerk, zondagsschool en babycrèche. Dit was echter volgens Zanstra niet mogelijk omdat de tekeningen al waren ingediend. Tijdens de vergadering van de kerkvoogdij met de bouwcommissie in mei 1963 besloot men af te zien van een glaswand in de kerk. Ook was de afwijzing voor een kunstwerk op kosten van de Gemeente Rotterdam binnengekomen. In september 1963 gaf TNO akoestische adviezen. Een lid van de bouwcommissie stelde tijdens een bouwvergadering in januari 1964 voor om de muren niet te witten. Zanstra wees echter op de immateriële ruimte die volgens hem typisch was voor de Nederlandse kerkbouw in de historie. Op 6 juni 1964 kon het hervormde kerkcentrum De Bron aan de Posweg worden geopend.

stedenbouwkundige ligging

Op het in december 1957 getekende stedenbouwkundig plan van de wijk Meeuwenplaat, opgesteld van de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam zijn twee percelen voor bijzondere bebouwing gereserveerd. (afb. 88) Voor de bouw van een kerkcentrum kreeg de wijkkerkenraad de locatie op de hoek Alverstraat-Posweg aangewezen. (afb. 89) Op het naastgelegen perceel verrees in de jaren zeventig het bejaardencentrum De Meeuwenhof/De Alver.

latere ontwikkelingen

In 1966 vergaderde de wijkkerkenraad over een brief van het kerkbestuur van de parochie St.-Jan.²³² De kerkbouw in die parochie was in een impasse geraakt en zou niet worden voltooid. Het katholieke kerkbestuur wilde zich bezinnen op het aantal kerken in de wijk Meeuwenplaat en Zalmplaat en vroeg zich af of er mogelijkheden bestonden voor een eventueel "samengebruiken" van het kerkcentrum De Bron. Tijdens de vergadering werd gesproken over technische aspecten zoals inrichting en versieringen van de kerkzaal. Maar ook principiële vraagstukken als de verwachting van de katholieke kerk dat protestanten tot de moederkerk zouden terugkeren, passeerden de revue. Nadat een meerderheid van de kerkenraadsleden met het verzoek had ingestemd, volgde een kennismaking met pastoor Hamman en leden van het kerkbestuur. In goed overleg werden de tijden van de kerkdiensten op elkaar afgestemd. Er werd overeengekomen, dat de katholieken geen versieringen in de kerk zouden aanbrengen. Op de avondmaalstafel zou een verplaatsbaar altaar worden gezet en knielbanken werden voorlopig niet noodzakelijk geacht.

In 1968 namen de hervormden en de katholieken dit kerkcentrum in gemeenschappelijk eigendom. In 1978 besloot men een verbindingsgang te bouwen tussen de kerk en het achter de kerk gelegen bejaardencentrum De Meeuwenhof/De Alver. In 1993 kwam het kerkgebouw in handen van de pinkstergemeente De Levende Steen. In 2007 werd het gebouw verkocht aan de Stichting Ouderenhuisvesting Rotterdam. Het is de bedoeling de kerk af te breken om samen met het zorgcentrum nieuwbouw te plegen.

receptie

In 1964 besprak W.G. Overbosch het kerkelijke complex De Bron in de Mededelingen van de Prof. Van der Leeuwstichting.²³³ Hij vergeleek De Bron met twee eerdere kerken van Zanstra, te weten De Ark in Amsterdam-Slotervaart en De Hoeksteen in Amsterdam-Slotermeer. Overbosch zag De Hoeksteen en De Bron als experimenten met een zuiver-vierkante plattegrond van de kerkruimte. Deze vormen pasten weliswaar binnen Zanstra's voorliefde voor overzichtelijke en geometrisch-strakke vormen, maar bleven volgens Overbosch een "hachelijk waagstuk". Als kenmerkend voor de architectuur van zowel De Ark als De Bron noemde hij de aandacht voor de toegankelijkheid en de verbindingen die de kerkzaal met de nevenruimten en de buitenwereld hebben, die hij typeerde als de "slakkenhuisopzet". Overbosch had kritiek op de open verbinding tussen de kerkzaal en

²³² Notulen Wijkkerkenraadsvergadering Nederlandse Hervormde Gemeente Hoogvliet, 13 november 1966, Gemeentearchief Rotterdam, archief.nr. 138.

²³³ Overbosch 1964, 1401-1410.

ontmoetingsruimte zoals Zanstra die toepaste bij De Bron. "Keuken en garderobe liggen duidelijk het verste weg; maar de koffiegneur is penetrant en de sigarenrook in Nederland niet binnen de perken te houden. Vanuit de kerkbank ziet men trouwens de "zitjes" al gereed staan; of wat misschien nog erger is: wie daar argeloos wil neerstrijken zal zich waarschijnlijk door zijn altijd-min-of-meer-op-de-kerk-betrokken-zijn toch geremd voelen." De gereformeerde kerk in Nagele van Bakema noemde hij als voorbeeld waarbij de slakkenhuisopzet wèl gelukt was.

In 1966 maakte de hervormde studiekering "Kerkbouw en Eredienst" een excursie naar hervormde kerken in Rotterdam-Zuid, waaronder De Bron. R.H. Blankesteijn berichtte hierover in zijn rubriek Kanttekeningen in Mededelingen van de Prof. Van der Leeuwstichting. Aan het begin van de excursie werd De Bron gezien als een voorbeeld van kerkbouw waarbij "de meest geconcentreerde aandacht" is voorafgegaan aan het totstandkomen van de kerk.²³⁴ Maar deze mening kantelde in de loop van de dag: "Is deze ruimte niet zo klaar en fijnzinnig, zó bewegingloos, dat hier alleen maar de burger in zondagsstemming past?" vroeg men zich uiteindelijk af.

kerkarchitectuur

Het hervormde kerkcentrum De Bron in Hoogvliet bestaat uit een vierkante noordoostelijk georiënteerde kerkzaal annex gemeenschapsruimte en maakt deel uit van een U-vormig kerkelijk complex met nevenruimten en een pastorie. (afb. 90) De gevels zijn opgetrokken uit in wild verband gemetselde geelkleurige vormbakstenen met een platvol geborstelde voeg. Het complex wordt van de straat afgeschermd door een smalle rechthoekige betonnen pijler gestutte pergola. De pergola geeft toegang tot een verhoogd rechthoekig betegeld voorhof met drie betonnen zitbanken en een tuin. Ze verbindt de aan de linkerzijde gesitueerde langwerpige platgedekte rijwielberging met de aan de rechterzijde gelegen kerkzaal. De uit een stalen skeletbouw bestaande kerkzaal heeft een plat dak dat aan de straatzijde wordt geaccentueerd door drie asymmetrisch geplaatste piramides. Deze piramides zijn aan drie zijden met lichtgroen koper gedekt, de zuidwestzijde bestaat uit een met helder draadglas bezette kozijnconstructie met onregelmatige stijlen. De blinde gevels van de kerkzaal worden beëindigd door overstekende witte houten boeiboord. Aan de rechterzijde van de noordoostgevel is een blinde rechthoekige betonnen erker uitgebouwd. Aan de linkerzijde van de noordoostgevel is de naam van de kerk in koperen letters aangebracht. In de zuidoostgevel van de kerkzaal bevindt zich een verdiepte rechthoekige zij-ingang met een dubbele houten glasdeur. De zuidwestgevel van de kerkzaal bestaat uit een vierdelige prefab schokbetonnen glaskozijn met onregelmatige stijlen. Tegen de zuidwestgevel van de kerkzaal is een eenlaags langwerpig bouwvolume met schoorsteen opgetrokken, waarin de nevenruimten zijn ondergebracht. Deze huisvesting voor de nevenruimten bestaat uit een betonskelet voorzien van terugliggende hardhouten kozijnen of metselwerk.

Aan de linkerzijde van de rijwielberging bevindt zich een langwerpige pastorie in een één laags bouwvolume met garage met de hoofdingang aan de Alverstraat. De pastorie is lager dan de nevenruimten en heeft een eigen met twee muren afgesloten patio die is gelegen tussen de nevenruimten en de pastorie. Op de voorhof staat een geïntegreerde rechthoekige lichtgrijze betonnen toren opgebouwd uit tien vertikaal gearceerde blokken met een asymmetrisch geplaatst vierkant galmgat waarin één bronzen luidklok is bevestigd. In de voet van de toren bevindt zich recht onder het galmgat een vierkante vensteropening met een kruiskozijn gevuld met helder glas. Aan de linkerkant van de toren bevindt zich een glasdeur, die toegang geeft tot twee ruim opgezette hobby- en clublokalen. De hoofdingang van de kerk bestaat uit een dubbele houten glasdeur met aan weerszijden twee enkele deuren en is gelegen aan de rechterzijde aan de rechterzijde van de toren. (afb. 91)

kerkinterieur

De hoofdingang leidt naar een entreeportaal met glazen tochtdeuren dat uitkomt in een langwerpige foyer. (afb. 92) Aan de linkerzijde van de foyer bevinden zich de vestiaire en toiletten. Aan de rechterzijde mondt de foyer uit in de langwerpige ontmoetingshall, die zowel met zitjes als met rijen stoelen kan worden ingericht en doorloopt in de kerkruimte. De ontmoetingshal heeft aan de noordwestzijde een verhoogd podium waaronder zich een stoelenberging bevindt. Aan de zuidwestzijde zijn kleedkamers, kamers voor de kerkenraad en de predikant en een koffiekeuken

²³⁴ Blankesteijn 1966, 1457-1472.

ondergebracht. De zuidwestwand van de foyer is op ooghoogte gedecoreerd met vijf vierkante blinde nissen voorzien van houtvezelplaten en een houten hekwerk. De foyer wordt verlicht door een vierkante lichtkoof. De overgang van de ontmoetingshal naar de twee maal zo hoge kerkzaal wordt gesteund door twee stalen H-profielen en kan worden afgeschermd met behulp van een hechthouten schuifwand. De bovenliggende vier traveeën lange glaswand met abstracte glas-in-aluminium profielen is ontworpen door de beeldend kunstenaar Joost van Santen (1929). De vloeren van zowel de foyer als de ontmoetingshal en de kerkrimte zijn betegeld met grote platen van uitgewassen grintbeton. De wanden zijn witgesausd en de plafonds zijn voorzien van ingebouwde verlichtingsarmaturen en afgewerkt met schrootjes. De linker zijgevel van de kerkzaal heeft een gemetselde zaagtandwand ter bevordering van de akoestiek. Tussen de drie gemetselde wanden van de kerkzaal en het plafond is een kleine glasstrook gevuld met helder glas opengelaten. Hierdoor zijn de zestien stalen kolommen van de draagconstructie zichtbaar. Het frame is ook zichtbaar gelaten in het betimmerde plafond.

De kerkzaal biedt plaats aan 577 personen. (afb. 93) Aan de rechterzijde bevindt zich een breed lengtegericht bankenblok. Aan de linkerzijde staat een overdwers en olopemd bankenblok van zes rijen, dat is geplaatst op twee verhogingen, die doorlopen in het liturgisch centrum. Het liturgisch podium heeft betonnen treden en loopt over de volle breedte van de voorgevel van de kerkzaal. (afb. 94) Aan de linkerzijde van het podium staat een smal overdwers bankenblok voor de cantorij. In de blinde nis is een orgel opgesteld. Centraal tegenover het lengtegerichte bankenblok staat een sobere houten avondmaalstafel met een stalen onderstel opgesteld. De sculpturaal vormgegeven betonnen kansel zonder klankkaatsers staat rechts van de avondmaalstafel tegen de wit geschilderde aandachtswand. Het vierkante betonnen doopvont met een uitgehold natuurstenen tablet staat ter hoogte van het linker gangpad tussen de twee bankenblokken aan de voorzijde van het liturgisch centrum. Op het doopvont is de tekst "Bij U is de bron des Levens, Ps 36:10" aangebracht. Het liturgisch centrum wordt verlicht door drie met schrootjes afgetimmerde piramidale koven.

14.6.6. Hoogvliet-Zalmplaat: hervormd-gereformeerde Antwoordkerk (1964-1968)²³⁵

Een van de eerste gebouwen die in de wijk Zalmplaat werden gerealiseerd, is de hervormd-gereformeerde Antwoordkerk. Deze kerk kwam in oktober 1964 tot stand in het kader van de nationale kerkbouwactie "Antwoord '64". De actie was een initiatief van negen samenwerkende kerken (de Nederlandse Hervormde kerk, de Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Evangelisch-Lutherse Kerk, de Doopsgezinde Gemeenten, de Remonstrantse Broederschap, de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten, de Unie van Baptistengemeenten en de Oud-Katholieke Kerk).²³⁶ Antwoord '64 borduurde voort op het succes van de hervormde Kerkbouwactie 1959, die tien miljoen gulden had opgebracht en de bouw van 160 kerken mogelijk had gemaakt. De actie van de Gereformeerde Kerken (synodaal) in 1959-1960 leverde eenzelfde bedrag op. In de jaren na de eerste actie van de hervormden bleek dat de behoefte aan nieuwe kerken snel toenam. De Generale Financiële Raad der Nederlandse Hervormde Kerk beschreef de situatie als volgt "Deze toename valt niet alleen te verklaren uit het allerwege tot stand komen van telkens nieuwe woningcomplexen in dorp en stad, doch is o.i. ook het gevolg van het feit, dat door de kerkbouwactie in vele gemeenten de ogen zijn opengegaan voor de grote betekenis van het vroegtijdig stichten van een nieuw kerkgebouw waar dit nodig is, en van een sneller ter hand nemen van de kerkbouw door de betrokken colleges van kerkvoogden."²³⁷ Opmerkelijk is dat in het foldermateriaal van de actie stond aangegeven dat de kerkbouwactie de behoefte aan nieuwe kerken gestimuleerd, maar als gevolg van de toenemende ontkerkelijking geen vervolg meer zou krijgen.²³⁸ (afb. 95-97)

Het inmiddels opgerichte Werkcomité van Antwoord '64 wees op een ander huisvestingsprobleem waar de samenwerkende kerken voor staan: "(...) de kerk is niet alleen een

²³⁵ Fledderus 1966b, 270-274, Blankesteijn 1966, 1457-1472, "Een bijzondere kerk", stencil, s.a. [na 1979], Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138, inv.nr. 615.

²³⁶ Zie: Endedijk 2002, 219-220. Opgemerkt dient te worden dat de actie Antwoord '64 niet werd gedragen door de Rooms-Katholieke Kerk. In die zin kan de Antwoordkerk in Hoogvliet niet worden beschouwd als een voorbeeld van oecumenische kerkbouw. Evenmin is het juist, dat de Antwoordkerk pas in 1968 geopend kon worden.

²³⁷ Oproep van de Generale Financiële Raad der Nederlandse Hervormde Kerk aan de colleges van kerkvoogden en de kerkeraden tot deelname aan de gemeenschappelijke kerkbouwactie van negen kerken in 1964, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138, inv.nr. 589.

²³⁸ Folder "Antwoord '64. Kerkbouwactie samenwerkende kerken. Informatie en achtergronden", Nederlandse Hervormde Kerk, 1964.

instituut voor de zondag; haar werkplaats moet dienen voor alle dagen van de week, omdat haar boodschap te maken heeft met alles wat zij onderneemt in jeugd- en jeugdzorgwerk, in bejaardenwerk, maatschappelijk werk, kerkelijk onderricht en zoveel andere activiteiten waarin zij voor groepen en kringen een positieve bijdrage wil geven tot gemeenschapsvorming. (...) Deze activiteiten van de kerken vragen niet alleen om een doelmatig gebouw, waarin de kerkgangers op de zondag kunnen worden ontvangen, zij geven ook de redenen aan waarom de kerkgebouwen functioneel dienen te voorzien in de behoeften van het kerkelijke leven. Veel bestaande kerkgebouwen missen de hoogst noodzakelijke accommodatie, die het werk in de week stelt. Veel oudere kerken zijn daar niet op ingericht. Dat vereist complementering en vernieuwing. Naast de nieuwbouw komt dus de vernieuwing". Tevens noemde het Werkcomité het verband tussen de noodzaak tot bouw van nieuwe kerken en de groei van de bevolking. Hoewel de procentuele groei van het ledenaantal van de samenwerkende kerken achterbleef bij de bevolkingsgroei, was er in de periode 1930-1960 sprake van een toename van het aantal kerkleden met 21 procent.

Met de verkregen fondsen streefden de negen kerkgenootschappen er naar in 5 à 7 jaar 396 nieuwe kerken, jeugd- en wijkcentra te laten bouwen met een gemiddelde van één nieuwe kerk per week. Aandacht zou uitgaan naar gebieden met bijzondere problemen, zoals de IJsselmeerpolder, de Prins Alexanderpolder, Zoetermeer en de gebieden rond de Maas- en IJmond, waar enorme wooncomplexen waren gepland. De wervingsfolders sprak kerkleden op allerlei niveaus aan. Er werd geappelleerd aan de veranderde inzichten op technisch, politiek, sociaal en economisch gebied, die "gigantische menselijke problemen" opriepen die de kerk diende te beantwoorden. In een tijd van "industrialisatie, automatisering, verkeer, bevolkingstoename, geneesmiddelen, kernsplitsing, verhouding der rassen, geboortebeperving" was er behoefte aan een ontmoeting met de medemens in "juist die kleine plaatselijke kerk in de nieuwe wijk, in het nieuwe dorp". Uiteindelijk werden 20 à 25 kerken gerealiseerd.

De voorzitter van de Bouw- en Restauratiecommissie, prof. dr. ir. H.G. van Beusekom, wees tijdens een bijeenkomst voor afgevaardigden van de provincie Zuid-Holland en het Europoortgebied op het sociale belang van kerken met nevenruimten in de te ontwikkelen wijken.²³⁹ "Waar de nieuwe woongebieden voornamelijk bewoners krijgen, die uit de agrarische sfeer overgaan naar de industriële en dienstverlenende, is het tijdig verschaffen van voorzieningen, waarin de bevolking haar eigen kaders kan beleven, een dringende eis." Van Beusekom sprak ook over de nadelen van de wijkgedachte. "Die kaders zijn gelijkgerichte belangstelling die een organisatorische vorm vindt, hetzij in de hengelaarsclub, de turnvereniging (...), maar ook de school, de kerk, de politieke groepering. De stedeling vindt en maakt die kaders zelf; als anderen dat voor hem doen (zoals in de wijkgedachte werd gedaan: hij moest en zou in gemeenschap leven) trekt hij zich terug: hij heeft niet graag, dat men zich intensief met hem bemoeit."

Om het gestelde doel te bereiken deed Antwoord '64 een beroep op alle leden van de samenwerkende kerken om 1% van hun jaarinkomen als bijdrage te geven. Uit de opbrengst van de actie zou een bedrag van fl. 500.000 worden geschonken ten behoeve van de bouw van een Antwoorderk die in zes dagen zou worden gerealiseerd.²⁴⁰ Mede dankzij deze spektakelbouw leverde de live-inzamelingsactie bijna 23 miljoen gulden op. De organisatie van Antwoord '64 koos Hoogvliet als voorbeeld van een stad in wording voor een nieuwe gemeenschap aangetrokken door de werkgelegenheid in de industrie en scheepvaart. De metamorfose van het kerkdorpje naar een satellietstad met ca 70.000 inwoners sprak tot de verbeelding. Hier waren nieuwe kerken die het geestelijk leven moesten ondersteunen meer dan nodig. Het was de bedoeling dat ook in andere Nederlandse steden kerken volgens dit snelbouwsysteem zouden verrijzen.²⁴¹

ontwerpfase Antwoorderk

In samenwerking met de landelijke actie Antwoord '64 werd er in juni 1964 Hoogvliet een commissie opgericht die de kerkbouwactie met de plaatselijke kerkgenootschappen zou organiseren.

²³⁹ "Bulletin Antwoord '64", nr. 3, 15 oktober 1964, 3.

²⁴⁰ Gemeentearchief Rotterdam archiefnr. 138, inv.nr. 605, 607, 608, 610, 615. "Aide memoire betreffende de eerste besprekingen over de Kerkbouwactie Zalmplaat", 17 juni 1964, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138. De landelijke kerkbouwactie was voornemens "een kerkgebouw met grond doch zonder bijgebouwen aan de kerken (niet R.K.) ten geschenke te geven". In een later stadium werd er alleen over een geldbedrag gesproken.

²⁴¹ Tent. Adieu Pauluskerk, wie volgt?, Het Steiger, Rotterdam, 2008, informatiepaneel 4.

Het voorlopige plan hield in van deze bouw een publiciteitsstunt te maken in de aanwezigheid van pers, radio en televisie door de bouw op één dag te doen plaatsvinden om de volgende dag de eerste kerkdienst te houden. Het programma van eisen vroeg om een kerkzaal met 550 zitplaatsen en uitbreidingsmogelijkheid met 150-200 zitplaatsen in een gemeentenzaal/ontmoetingshal, waarin bij voorkeur ook toneelaccommodatie. Voor de kleinere kerken werd rekening gehouden met drie zalen voor vijftig personen. Daarnaast was er behoefte aan twee spreekkamers, twee clublokalen en een koffiekeuken.

De Rotterdamse architect-stedenbouwkundige R.H. Fledderus (1910-1970), die van 1941 tot 1956 werkzaam was geweest als ontwerper bij de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw bij het Basisplan van Rotterdam werd benaderd een ontwerpschets te maken.²⁴² (afb. 98) Fledderus werkte in een functionalistisch-modernistische stijl, die hij had ontwikkeld bij het architectenbureau van J. Duiker. In deze periode volgde hij een opleiding aan het VHBO (de latere Academie van Bouwkunst) in Amsterdam en was hij tevens redactielid bij De 8 en Opbouw. Vanaf 1935 was hij werkzaam bij J. Wils en mogelijk Jantzen in Amsterdam. Na zijn werkzaamheden voor de gemeente startte Fledderus in 1956 met een eigen bureau. Ook voerde hij met B.C. van Gent een stedenbouwkundig bureau. Fledderus ontwierp onder meer kerken in Krimpen aan de IJssel (hervormde kerk De Rank, 1955), Spijkenisse (hervormde Michaëlkerk, 1963), Voorburg (de in vorm sterk op de Antwoordkerk gelijkende gereformeerde Opstandingskerk, 1966) en Waddinxveen (gereformeerde Ontmoetingskerk, 1968). Fledderus werkte rond 1955 mee aan het ontwerp van het muziektheater de Doelen. Ook ontwierp hij een uitbreiding van het Havenziekenhuis in Rotterdam (1959) en het hoofdkantoor van de KLM in Amstelveen (1969). Fledderus publiceerde verschillende artikelen over naoorlogse kerkbouw in het Bouwkundig Weekblad.²⁴³

Fledderus, die over goede contacten beschikte met de Dienst Stadsontwikkeling, voerde in juni 1964 samen met de hervormde en gereformeerde gemeenten te Hoogvliet overleg met de gemeentelijke stedenbouwkundigen over een perceel voor kerkbouw in de nabijheid van het winkelcentrum op Zalmplaat. Een maand later presenteerde Fledderus zijn eerste constructieontwerp voor een kerkzaal opgebouwd uit een stalen skeletbouw van vier stramien, afgewerkt met profielplaten en een plat dak. Het bouwteam dat bestond uit de architect, de aannemer en het staalconstructiebedrijf nam de moduulmaat van een geprefabriceerde wandplaat als mathematisch uitgangspunt. Fledderus Hij dacht aan een vierkante op het zuidwesten gerichte kerkzaal met een L-vormige uitbouw. Eind juli 1964 volgden de toewijzing van de grond en de goedkeuring van de bouwtekeningen door de gemeente en de Beoordelings- en plattegrondscommissie van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Op het uitgebreide schetsontwerp later die maand gaf Fledderus aan de ruimte voor de kerkzaal te benutten als ontmoetingshal annex gemeentenzaal. (afb. 99-100) De noord- en westvleugel dienen voor het kerkenwerk en de clubactiviteiten. De met wandplaten afgewerkte voorzijde van de kerkzaal wordt verlicht door een asymmetrisch geplaatste glaswand bestaande uit veertien smalle ramen. Tussen de kerkzaal en de aanbouw is een ingebouwde open klokkentoren geconstrueerd uit vier zeskantige betonnen pijlers gepland.

Op de volgende bestektekening uit 17 juli 1964 is de gehele aanbouw inclusief klokkentoren komen te vervallen. De kerkzaal beschikt over 429 zitplaatsen en 114 zitplaatsen op het brede betonnen basement langs de zij- en achtergevels. (afb. 101) Door de schuifwanden van de gemeentenzaal te openen, konden de kerk 723 gelovigen herbergen. De kerkzaal is ingericht met aan de linkerzijde een lang bankenblok en aan de rechterzijde twee kortere bankenblokken van verschillende breedte. De kansel bevindt zich tegen de achterwand aan de linkerzijde van een niet verhoogd liturgisch centrum. Hiervoor staat het doopvont opgesteld. Het orgel staat geheel links van het liturgisch centrum. De rechterzijde van het liturgisch centrum is ingericht met een tegen de achterwand geplaatste lange avondmaalstafel met een bank voor 32 of 54 personen. Deze tafel kan worden uitgebreid met dwars geplaatste tafels. Voor de avondmaalstafel staat de lezenaar opgesteld. De

²⁴² Zie: Stoltenberg 2005.

²⁴³ Fledderus 1958, 185-188. In dit artikel uitte Fledderus zijn zorgen over het ontbreken van godsdiensthistorische kennis bij naoorlogse architecten. De hervormde Bouw- en Restauratiecommissie noemde hij een welstands- of schoonheidscommissie. Hij pleitte voor de instelling van een leerstoel Kerkbouw. Zie ook: Fledderus 1958, 271; Fledderus 1960, 206-207.

onderzijde van de voorgevel is voorzien van een tijdelijke sluitwand met twee symmetrisch geplaatste hoofdingangen met dubbele glasdeuren. Ook de pastorie is niet langer ingetekend.

Fledderus kreeg vijf dagen de tijd een kerk te ontwerpen die het scheppingsverhaal uitbeelde.²⁴⁴ Gezien de korte bouwtijd werd besloten om in eerste instantie alleen de kerkzaal voorzien van een noodgevel te realiseren. Op 3 augustus 1964 kon de eerste betonpaal worden geslagen. Het was de bedoeling dat de bouw van de kerkzaal in zes dagen plaats zou vinden. De bouw zou starten op de eerste werkdag van de week en op vrijdagavond zouden de vrijwilligers de kaarten met de toegezegde bedragen komen ophalen. Via radio- en televisiereportages kon de bouw van de kerk en de inzamelingsactie dagelijks worden gevolgd. De inwoners van Hoogvliet bezorgden hun kaart persoonlijk bij de Antwoordkerk. Die dag werden de kuip van de preekstoel en de stalen klokkenstoel met negen klokken, die symbool stonden voor de negen deelnemende kerkgenootschappen, door een helikopter van Shell ingevlogen. (afb. 102)

Op de zevende dag, zondag 18 oktober 1964, vond de eerste kerkdienst plaats. Bij de openingsdienst waren de minister van Landbouw en Visserij en vice-premier mr. B.W. Biesheuvel, en de minister van Binnenlandse Zaken mr. E.H. Toxopeus aanwezig. Van het bedrag van fl. 500.000 die voor de bouw van de Antwoordkerk bestemd was, moesten de kosten van de actie die fl. 166.500 bedroegen, in mindering worden gebracht. De Antwoordkerk kon op grond van de Wet Premie Kerkenbouw aanspraak maken op een premie van fl. 250.000. De resterende stichtingskosten voor de aanbouw van de nevenruimten van fl. 600.000 kwamen ten laste van de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk te Hoogvliet, die op hun beurt leningen aanvroegen bij de Generale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Stichting Steun Kerkbouw. De twee kerkgemeenschappen wezen elk drie leden aan die een beheerscommissie zou vormen.

Na de oplevering had de kerk niet direct een wijkfunctie. Geruime tijd werd de kerk slechts één zondagavond per maand benut voor een gecombineerde dienst van de gereformeerde gemeente en de hervormde gemeente. De kerkenraden van beide kerkgenootschappen waren ontevreden over het eindresultaat. Zij hadden zich een volwaardige kerk met nevenruimten voorgesteld en geen casco dat slechts in de grondverf was gezet.²⁴⁵ De afbouw van de kerk vertraagde doordat de gemeente Rotterdam onverwacht haar woningbouwactiviteiten verlegde naar gebieden aan de oostzijde van de stad (Prins Alexanderpolder) en naar andere wijken in Hoogvliet. De landelijke kerkelijke instanties, zoals de Generale Financiële Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Stichting Steun Kerkbouw van de Gereformeerde Kerken, besloten vervolgens hun financiën te reserveren voor plaatsen waar een grote behoefte aan een nieuwe kerk was.

In januari-februari 1965 werkte Fledderus verder aan een lage L-vormige uitbouw voor de kerk. (afb. 103) De noordvleugel is nu voorzien van een aan de rechter voorzijde gelegen kleine multifunctionele vergader-doopruimte, geaccentueerd door een halfronde lichtkoepel met aan de rand kleine lichtopeningen.²⁴⁶ Een al dan niet vrijstaande open klokkenstoel bestaande uit vier zeskantige pijlers accentueert de hoofdingang. Aan de linker voorzijde van de noordvleugel bevindt zich een grote langwerpige koepelzaal met 116 zitplaatsen. Onder een halfronde houten koepel is een 2,8 meter groot doobassin met warmwatervoorziening en plankier gedacht, dat zou moeten worden afgewerkt met tegeltjes van glasmozaïek. Deze voorziening was ten behoeve van baptisten die volwassenendoop door onderdompeling kennen. Achter de kerk bevinden zich twee parkeerterreinen en een vrijstaande pastorie. Fledderus achtte het in verband met de exploitatie van de kerk niet verantwoord een parkeerterrein aan te leggen.²⁴⁷ Hij stelde voor dat de gemeente deze grond als plantsoen zou inrichten om de noodzakelijke rust aan de liturgische zijde van de kerk te waarborgen.

Op de serie tekeningen uit november 1966 is de noordvleugel vervallen. De westvleugel is nu voorzien van een halfopen binnentuin met vijver. Tegen de rechterhoek van de voorgevel van de kerkzaal staat een ronde stalen buis voorzien van klokken die als een duiventros aan de buitenkant hangen. (afb. 104) De voorgevel van de kerkzaal heeft een glaskozijn bestaande uit zeventien verticale delen. Fledderus tekende twee varianten op de inrichting van het kerkelijk perceel, waarbij het parkeerterrein en de dubbele pastorie zowel links als rechts achter de kerk zijn gesitueerd.

²⁴⁴ Voor het maken van de bestektekeningen waren enkele weken beschikbaar.

²⁴⁵ Zie ook: Endedijk 1994, 58-60.

²⁴⁶ Op de maquette die overeenkomt met dit ontwerp is de koepel achterwege gelaten. Zie ook: Fledderus 1966a, 122-125. Fledderus paste bij deze hervormde kerk wel een met een koepel bekroonde kapel toe.

²⁴⁷ Notitie R.H. Fledderus m.b.t. grondverwerving, 25 oktober 1965, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138.

Eind 1966 bereikte men een compromis met de kerkelijke instanties over het afbouwen van de Antwoordkerk. Men ging akkoord met een sterk vereenvoudigd ontwerp van de nevenruimten. De vloer van de kerkzaal die eerst was afgewerkt met prefab betonnen afdekplaten werd voorzien van gewassen grindbetonnen bekleding op vloeren en omgaande banken. Tevens werden de ramen van geappliqueerd glas vervangen door ramen van gesmolten glas.

Alle negen kerken die aan de stuntbouw hadden deelgenomen, kregen dat jaar recht op het gebruik van de kerk en haar nevenruimten. Alleen de hervormde en de gereformeerde gemeenten maakten van dat recht gebruik, de overige kerkgenootschappen hadden voorlopig nog geen behoefte aan een kerk in dit deel van Rotterdam. Op het ontwerp uit januari 1967 is de voorgevel van de kerkzaal verlicht door een centraal geplaatste glaswand bestaande uit veertien vensters tussen twee gemetselde muurdammen. (afb. 105) De klokkentoren is iets naar links verschoven en de klokken zijn geconcentreerd aan de bovenzijde van de buis. Op de uitgebouwde muurtjes die de ingangen accentueren is een door Fledderus ontworpen buitenlantaarn op voet gedacht. De doorgetrokken noordoostgevel van de uitbouw bestaat uit een blinde muur met een muuropening die een doorzicht biedt op de kerkzaal.

In november 1968 maakten de Evangelisch Lutherse Kerk, de Vrije Evangelische Gemeente en de Baptisten Gemeente kenbaar gebruik te willen maken van een van de nevenzalen voor hun godsdienstoefeningen. Ook de niet deelnemende katholieke parochie diende een verzoek in om voor de zondagavonddiensten van de kerkzaal gebruik te mogen maken. De gereformeerde-hervormde kerkdiensten zouden wekelijks onder verantwoordelijkheid van de hervormde dan wel gereformeerde kerkenraad komen te staan.²⁴⁸ Op de zondagen dat de hervormden de verantwoordelijkheid voor de diensten in de Antwoordkerk hadden, organiseerden de gereformeerden in de aangrenzende wijk Meeuwenplaat hervormd-gereformeerde diensten in het hervormd-katholiek kerkelijk centrum De Bron. Hiermee werd tegemoet gekomen aan bezwaren van gereformeerden die op de Meeuwenplaat woonden en voor wie de afstand naar de Antwoordkerk te ver was. Daarnaast zouden maandelijks in beide kerkgebouwen diensten onder verantwoordelijkheid van beide kerkenraden worden gehouden. Uiteindelijk kon de kerk in december 1968 voor de tweede maal in gebruik worden genomen. Er rustte toen nog een schuld van fl. 600.000 gulden op de kerk.

stedenbouwkundige ligging

De Antwoordkerk is gesitueerd op een langwerpig perceel op de afgeronde T-splitsing van de Horsweg (later Kruisnetlaan) en de Bovensim. Langs de Horsweg is een waterpartij met brede bermen gedacht. Het perceel wordt aan drie zijden omgeven door strokenbouw. Aan de achterzijde van het kerkelijke perceel zijn zowel een dubbele pastorie als een ruime parkeerplaats geprojecteerd. De open ruimte aan overzijde van de kerk zou later worden gebruikt voor een door groenstroken omzoomd plein met kiosken en winkels in laagbouw met een verdieping.

latere ontwikkelingen

In 1976 wilde de gemeente de nevenruimten aan de zuidwestzijde uitbreiden met een filmzaal en een zaal voor recepties en bruiloften. Deze plannen zijn niet gerealiseerd. Halverwege de jaren negentig zijn de achterwand, de akoestische borden en de stalen spanten en gordingen in een lichtgrijze kleur geschilderd. In deze periode is er aan de rechterzijde van de kansel een verhoogd podium aangelegd. Hierop is een avondmaalstafel uit de voormalige Deltakerk geplaatst. Ook de kanselkuip is vervangen door een gesloten houten exemplaar. Het doopvont staat nu voor het ingekorte rechter bankenblok. De banken kregen een licht scharende opstelling van twee blokken. Het kerkorgel werd al in 1968 vervangen en bevindt zich nu tegen de achterwand aan de rechterzijde van het podium. Begin jaren zeventig is de doorgetrokken noordoostgevel van de uitbouw wegens vandalisme afgebroken. In 1971 besloten de Hervormde Gemeente Hoogvliet en de Gereformeerde Kerk Hoogvliet tot een gezamenlijke aankoop van het kerkelijke perceel. In 1991 is er sprake geweest van verkoop van de grond achter de kerk ten behoeve van de bouw van een uitvaartcentrum achter de kerk. Dit plan is niet uitgevoerd.

²⁴⁸ 'Antwoordkerk huis voor vele kerken', 28 februari 1969, Gemeentearchief Rotterdam, archiefnr. 138, inv.nr. 610.

receptiegeschiedenis

In 1966 bezocht de Studiekring ‘Kerkbouw en Eredienst’ van de Prof. Van der Leeuwstichting de Antwoordkerk in het kader van een excursie naar Rotterdam-Zuid. De secretaris van de studiekring, ds. R.H. Blankesteyn vergeleek in de Mededelingen van de Prof. Van der Leeuwstichting de Antwoordkerk met het hervormde De Bron (1964) in Hoogvliet van de architect P. Zanstra en de eveneens door Fledderus gebouwde hervormde Michaëlkerk in Spijkenisse.²⁴⁹ Ondanks de nog niet voltooide staat van het gebouw, ervoer de Studiekring de Antwoordkerk als ‘een waarlijk katholieke, omvattende ruimte, voor koning en zwerver.’²⁵⁰ Maar tegelijkertijd vroeg Blankesteyn zich af of de katholiciteit niet uitsluitend voortkwam door de glasappliquéwanden. Een van de deelnemers aan de excursie noemde een ‘echte schuur’ de ideale ruimte waar de gelovige helemaal zichzelf kon zijn.

kerkarchitectuur

De in 1964 gebouwde kerkzaal van de gereformeerde Antwoordkerk in Hoogvliet bestaat uit een langwerpige stalen skeletbouw met een plat dak afgewerkt met stalen dakplaten. De kerk is op het zuidwesten georiënteerd. (afb. 106) Aan de voorzijde van de kerkzaal flankeren twee uit geelgrijze baksteen opgetrokken muurdammen een veertiendelige hardhouten kozijnwand. De bovenzijde van de gevel is afgewerkt met een brede daklijst van donkergrijs geschilderde stalen profielplaten. De zij- en achtergevels van de kerkzaal bestaan uit een betonnen basement opgemetseld uit betonstenen waarop een lage rondgaande glaswand in hardhouten kozijnen is geplaatst. Ter hoogte van het liturgisch centrum zijn twee nooduitgangen met stalen deuren in de zijgevels aangebracht. Tegen de binnenzijde van de noodgevel was een sgraffito met een afbeelding uit het leven van Johannes de Doper naar ontwerp van de Rotterdamse beeldend kunstenaar Gust Romijn (1922-2010) bevestigd.²⁵¹

De in 1968 toegevoegde L-vormige laagbouw bevindt zich tegen de voor- en rechterzijgevel van de kerkzaal en is opgetrokken uit geelkleurige vormbaksteen, gemetseld in wild verband en platvol gevoegd. (afb. 107) In de oksel van de uitbouw is een halfopen binnentuin met vijver voorzien. De hoofdingang bestaat nu uit een centraal geplaatste dubbele houten deur aan de voorzijde van de uitbouw. De ingang is bereikbaar via een vier treden hoog betonnen bordes, dat aan de linkerzijde wordt geaccentueerd door een dwars geplaatste muurdam. In het gevelvlak aan de rechterzijde van de hoofdingang bevindt zich een decoratie met half uitgemetselde muurblokken muurdam, waarnaast een hardhouten kozijn met zes vensteropeningen is geplaatst. Aan de linkerzijde van de hoofdingang bevindt zich eveneens een zesdelige vensterstrook. Het boeiboord boven de vensterstroken en de hoofdingang is afgewerkt met betonplaten. Een aan de rechterzijde van de hoofdingang uit de laagbouw oprijzende ronde stalen buis voorzien van klokken dient als klokkentoren. Tegen de linker muurdam van de kerkzaal zijn een trappenhuis en een schoorsteen gemetseld. In de zuidwestgevel van de uitbouw bevindt zich een eveneens door een gemetselde muurdam geaccentueerde ingangpartij met aan weerszijden twee hardhouten kozijnen. De doorgetrokken noordoostgevel van de uitbouw bestaat uit een blinde muur met een muuropening die een doorzicht biedt op de kerkzaal.

kerkinterieur

De hoofdingang geeft via een tochtportaal toegang tot een rechthoekige ruimte met wanden die zijn opgetrokken uit grijswitte machinale vormsteen. Deze als gemeentesaal of ontmoetingsruimte aangeduide ruimte heeft een open latten plafond en is voorzien van een podium. Rechts naar de hoofdingang bevinden zich een buffetkeuken, twee garderobes en toiletblokken, een kerkenraadskamer, een predikantenkamer, een hobbyruimte voor de jeugd, een jeugdthonk en een kleine kerkzaal voor ca. 100 personen. In de ontmoetingsruimte staat de voet van de klokkentoren van cortenstaal, die met een plexiglasen lichtrand door het dak steekt. De overgang tussen de ontmoetingsruimte en de kerkzaal bestaat uit een door twee stalen I-profielen ondersteundevelopening die kan worden afgesloten met een vouwwand met draaideuren.

De kerkzaal heeft evenals de ontmoetingsruimte een vloer van gewassen grindbeton. De hoge glaskozijnen in de bestaande voorgevel boven de aanbouw zijn verduisterd met grijze jaloezieën, die

²⁴⁹ Blankesteyn 1966, 1457-1472.

²⁵⁰ Blankesteyn 1966, 1464.

²⁵¹ Dit kunstwerk is bij het verwijderen van de noodgevel vermoedelijk verloren gegaan.

tevens geluidsabsorberend zijn. De zijgevels van de kerkzaal tonen de op een betonnen basement gefundeerde donkergroen geschilderde stalen I-profielen, die ter hoogte van de donkergrijs geschilderde stalen profielplaten zijn verstevigd met een zichtbaar stalen windverband. (afb. 108) Achter deze constructie hangen donkergroene akoestische wandschotten. De beide eindspanten zijn voorzien van twee tussenkolommen voor de verstijving van de voor-en achtergevel. De lage glaswand die op het basement rust, is bezet met een kleurig glasappliqué naar ontwerp van kunstschilder en glazenier Ger van Iersel (1922). Het stelt het water voor als oerbegrip, dat leven en dood beheerst. De achterwand is gedecoreerd met een in een ovale rand gevatte voorstelling van Jonah in de walvis als symbool van de wedergeboorte, de linkergevel heeft als thema de ark van Noach met de duif en de rechterzijgevel toont de wonderbare visvangst.²⁵² Het geappliqueerde glas bestaat uit stroken gehard glas beplakt met stukken gekleurd glas en twee lagen samengesmolten draadglas, waartussen kleuren zijn aangebracht. Tegen de plafondschruten is een geluidsabsorberend velum gespannen, waartussen lichtarmaturen zijn aangebracht. De werking van de rondgaande glaswand in de vrij donkere kerkruimte staat volgens de architect symbool voor het begrip ‘in de wereld, maar niet van de wereld’.²⁵³

Oorspronkelijk bood de kerkzaal ruimte aan vijfhonderd zitplaatsen verdeeld over drie bankenblokken en de met betonblokken gemetselde randen langs de zijgevels. Aan de linkerzijde van de kerkzaal stond een groot lengtegericht bankenblok opgesteld. De rechterzijde was ingericht met een lengtegericht bankenblok voor 140 personen en voorin een dwarsgerichte en dichter tegen de zijgevel geplaatst bankenblok voor zestig personen. De gemeentenzaal kon 176 personen herbergen, zodat de kerk in totaal beschikt over 674 zitplaatsen. Op het onverhoogde liturgische centrum namen de aan de rechterzijde opgestelde houten avondmaalstafel met bank en de kansel een gelijkwaardige positie in. (afb. 109) De halfopen wit betonnen kansel rustte op een voet bestaande uit een uit betonblokken gemetselde trap met leuning. De kansel was gedecoreerd met een door de architect ontworpen bronzen ornament in de vorm van een kruis met vier raderen. Centraal voor de avondmaalstafel stond een stalen lezenaar opgesteld. Het uit een langwerpige natuurstenen blok op een lage betonnen voet bestaande doopvont bevond zich rechts voor de kansel. Het orgel stond schuin opgesteld aan de rechterzijde van het liturgisch centrum.

14.7 Samenvatting

Zuidwijk

In de jaren 1913-1914 werkten de stedenbouwkundigen P. Verhagen, M.J. Granpré Molière en A.J.Th. Kok als ambtenaren bij de nieuwe afdeling Stadsuitbreiding van de gemeente Rotterdam. Vanaf 1919 leidden zij gedrieën een eigen architectenbureau. Dit bureau ontwierp in 1921 de waaivormige uitleg van Rotterdam die de basis zou vormen voor de latere ontwikkelingen van de linker Maasoever. Toen Rotterdam in mei 1940 werd gebombardeerd, waren alleen de tuindorpen Vreewijk en Sportdorp gerealiseerd. De huisvestingsproblematiek maakte de stedenbouwkundige plannen voor Rotterdam-Zuid pregnanter dan ooit. In 1943 formeerde de directeur van de Rotterdamse Dienst voor de Volkshuisvesting, A.H. Bos, een studiegroep die zich bezig hield met de toekomst van de stad Rotterdam. Behalve hemzelf bestond dit gezelschap uit de architect W. van Tijen, een remonstrantse predikant en verschillende gemeenteambtenaren uit het onderwijs, sociale zaken, woningbouw en volksgezondheid. In overleg met de stadsarchitect en chef van de afdeling Stadsuitbreidingen, W.G. Witteveen, concentreerde de studiegroep zich op de planologische en sociaal-culturele ontwikkeling van het latere Zuidwijk.

In lijn met de tuinstadgedachte die uitging van gedecentraliseerde en in het groen gelegen woonwijken, koos de studiegroep voor de Amerikaans geïnspireerde wijkgedachte; een ruimtelijk en sociaal ordeningsprincipe dat de stad indeelde in een reeks van concentrische cirkels. Meer nog dan de tuinwijken zouden de wijken in de nieuwe stadsuitbreidingen moeten functioneren als zelfstandige woongemeenschappen met sociale en culturele voorzieningen als winkels, scholen, kerken en een wijkgebouw. De sociaal-democratisch bevolgen studiegroep zag voor de kerken een rol als ‘opvoedsters tot gemeenschapszin’ weggelegd. Om de eenheid van de wijk te benadrukken, stelde zij voor dat ook de protestantse kerken zouden kiezen voor een parochiale structuur. De studiegroep

²⁵² Voor een uitgebreide beschrijving van de glas-appliqué in de Antwoorderk te Hoogvliet zie: Steensma 1986b, 219.

²⁵³ Fledderus 1966b, 270-274.

ambieerde beslist niet een gesloten kerkelijk verband, maar wijkgemeenten die samenvielen met de grenzen van de woonwijk. Andere modernisering die de studiegroep voorstelde, waren aparte bezinningsruimten voor niet-gelovigen, en een ontkerkelijking van het jeugdwerk dat zou moeten plaatsvinden in het gemeenschapshuis.

Uit de nieuwe hervormde kerkorde van 1951 blijkt dat de Hervormde Kerk het wijkgemeentestelsel ondersteunde; de Gereformeerde Kerken experimenteerden in grote steden al vanaf de jaren twintig met parochievorming in de vorm van wijkgemeenten. Katholieke stedenbouwkundigen bedachten een variant op de wijkgedachte. Binnen de parochiegedachte was het gezin de spil van het gemeenschapsleven, een idee dat appelleerde aan een heimwee naar de vooroorlogse traditionele kaders. Granpré Molière en consorten presenteerden de centrale ligging van het kerkgebouw geflankeerd door andere kerkelijke gebouwen in de naoorlogse wijk als een nieuw idee. Toch was dit sociaal-ruimtelijk principe al in de jaren twintig in de Limburgse tuinvijken toegepast. Voor de niet homogeen katholieke delen van Nederland onderschreven de katholieke stedenbouwers de wijkgedachte. Deze toenadering tussen de sociaal-democraten en de katholieken strookt met het naoorlogse rooms-rode politieke klimaat.

In zijn stedenbouwkundig plan voor Zuidwijk projecteerde Van Tijen de kerken van de drie hoofddenominaties aan een brede met waterpartijen omgeven straat, de latere Slinge, die Zuidwijk in een noordelijke en zuidelijke helft verdeelde. In het hart van de wijk ligt een L-vormig wijkgebouw. Na de oorlog nam de Dienst Stadsontwikkeling de regie over Zuidwijk over. De aanhoudende woningnood in de jaren vijftig maakte schaalvergroting noodzakelijk; het idee van de drie kerkgebouwen aan de doorgaande winkelstraat bleef echter gehandhaafd.

De O.L.V. Onbevlekt Ontvangen van de nieuw opgerichte parochie Zuidwijk was de eerst gerealiseerde kerk aan de Slinge. De jonge Rotterdamse architect H. Nefkens ontwierp een doosvormige kerk die tegemoet kwam aan de wensen van de minderbroeders. Zij wilden een niet te kostbare kerk waarin de nieuwe liturgische strevingen tot hun recht kwamen, en die zou voldoen aan de nieuwe ideeën over kerkbouw. Ook al viel de kerkbouw onder de verantwoordelijkheid van het Provinciaalbestuur van de Minderbroeders in Weert, toch had men de goedkeuring van de Liturgische Commissie en St.-Pieterskring nodig. De met dwars geplaatste schaaldaken gedekte zijbeuk voor de dagkapel, de door gekleurde glazen bouwstenen verlichte zeskantige doopkapel en de monumentale glaswand van Frans Slijpen zijn enkele bijzondere elementen van dit kerkelijke complex dat op de nominatie staat gesloopt te worden.

De hervormde Morgensterkerk van de Rotterdamse architect H.W.M. Hupkes is een achtkantige verdiepingskerk. De nevenruimten voor kerkelijk werk en de *social hall* bevonden zich onder de centrale kerkzaal die wordt gedomineerd door een ingebouwde kansel met twee wijduitstaande vleugels. De uitgebreid gedocumenteerde ontwerpgeschiedenis geeft een blik achter de schermen van het functioneren van een serieuze bouwcommissie. Hier oriënteerde men zich op de architectenkeuze en wist men het advies van de Bouw- en Restauratiecommissie om te buigen. Opmerkelijk is dat het kerkelijk erf van de Morgensterkerk niet is afgescheiden en deel lijkt uit te maken van de openbare ruimte. De kerk, een gemeentemonument, die sinds haar totstandkoming nauwelijks wijzigingen heeft ondergaan, is sinds 2008 buiten gebruik.

De gereformeerde Credokerk naar ontwerp van het architectenbureau Swaneveld en Goslinga is gebouwd met financiële hulp van de Stichting Steun Kerkbouw. De kerkelijke gemeente wenste ‘‘geen kerkpaleis’’ als bij de hervormde burenen, maar een degelijk kerkgebouw passend bij de gereformeerde bevolking van Zuidwijk. Een stalen skeletbouw gaf ruimte aan een kerkzaal en een met een vouwwand af te scheiden zijbeuk. Boven de garderobe en de ‘‘instuif’’ waren vergader- en kantoorruimten ondergebracht. Bijzonder was de lange vaste en met mozaïeken ingelegde avondmaalstafel die voor de eerste rij bankenblokken van deze in 2000 gesloopte kerk stond opgesteld.

Hoogvliet

Al in 1913 plande de gemeente Rotterdam een petroleumhaven in de omgeving van Hoogvliet. Na de annexatie van het dijkdorpje in 1934 projecteerde de gemeente in Hoogvliet een nieuw woongebied voor de arbeiders van de Bataafse Petroleum Maatschappij. Na de Tweede Wereldoorlog namen de havenactiviteiten een enorme vlucht. De Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw bestempelde Hoogvliet in 1947 als satellietstad van Rotterdam. Aanvankelijk wilde zij zo dicht

mogelijk bij de industrie een tuinstad naar model van E. Howard ontwerpen. Na deelname aan verschillende internationale congressen over stedenbouw koos de Dienst voor stadswijken rondom een centrumzone overeenkomstig de Engelse *neighbourhood-unit*. L. Stam-Beese tekende in 1947-1950 de eerste schetsen voor Hoogvliet. De concentrische opzet, de groenvoorzieningen en het respect voor de bestaande morfologie en de radiaalwegen laten toch een duidelijke inspiratie op de Engelse tuinsteden zien. Door de gemeente aangetrokken Engelse ontwerpers projecteerden vervolgens een drietal door parkzones gescheiden wijken. Uiteindelijk kreeg Hoogvliet een achttal wijken rond een geheel nieuw stadscentrum, dat door verschillende ontwerpers werd uitgevoerd.

In tegenstelling tot de staatsbemoeienis met kerkbouw in de Wieringermeer en de wederopbouw die gevoed werd vanuit een overtuiging dat een christelijk klimaat zou bijdragen aan een stabiele en morele samenleving, wilde de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw de sociaal-culturele ontwikkeling van de nieuwe bewoners stimuleren. Een nuanceverschil dat mogelijk de sociaal-democratische teneur bij de gemeentelijke stedenbouwkundigen weerspiegelde. Om de nieuwe inwoners te verheffen voerde de Dienst onder meer intensief overleg met de kerkgenootschappen over het aantal geplande kerken, pastorieën, scholen en hun gewenste situering. In 1953 bracht het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde kerk op verzoek van de hervormde wijkgemeente Hoogvliet advies uit over de aanpak van het kerkelijk en maatschappelijk werk in de groeiende satellietstad onder de rook van Rotterdam. Uit de verslagen spreekt de pioniersgeest van de eerste wijkgemeenten die voortdurend moesten inspelen op gewijzigde demografische en planologische gegevens. Ook de lokale vertegenwoordigers van de Gereformeerde Kerken en de Katholieke Kerk deden een beroep op hun Sociologische Instituten en worstelden met de planning van kerkgebouwen en de keuze tussen noodkerken of definitieve kerkbouw. De parochies kregen hierbij hulp van de bisschoppelijke Situeringscommissie. Nieuw onderzoek van het hervormde Sociologische Instituut in 1965 toonde aan dat de bewoners zich weinig aantrokken van de gewenste eenheid van de wijk. Men raadde daarom aan samen te werken met andere kerkgenootschappen.

De gereformeerden, die al over een kleine kerk in het oude centrum beschikten, bouwden als eersten een kerk in de door Engelsen ontworpen wijk Nieuw Engeland. In 1954 gaf de kerkenraad hiertoe opdracht aan de architect A.C. Nicolaï, in 1958 volgde de ingebruikname. De ontwerpgeschiedenis toont een langdurig en stroperig verloop vol miscommunicatie tussen de kerkenraad, de architect en de gemeente. De modernistisch vormgegeven verdiepingskerk straalt soberheid en functionaliteit uit. In de uitgebouwde nis van de aandachtswand stond de kansel; op hiervoor opgestelde avondmaalstafel rustten zowel een bijbel als een doopvont. In deze gemeente speelden het Woord en het sacrament een gelijkwaardige rol.

De wijding van de Onbevlekt Hart van Mariakerk in de wijk Oudeland vond plaats in 1962. Hier duurde het ontwerp- en bouwproces zeven jaar. De Rotterdamse architecten J.P.L. Hendriks en P.C.J. Blaauwhof ontwierpen een doosvormige kerk met een stalen skelet. Dwars op het priesterkoor bedachten zij een multifunctionele dagkerk, die tevens als gemeenschapszaal kon worden ingericht. Een tweede altaar op het priesterkoor diende voor deze functie. Een asymmetrische uitbouw aan de andere zijde van het priesterkoor diende als ruimte voor het kerkkoor. Behalve de achter in de kerk gelegen doopkuil, de minimalistische houten kerkbanken en de zorgvuldige toepassing van glas-inloodramen en reliëfwerk is hier het koperen tabernakel op een witmarmeren voet van J. Elders in de schuine nis van belang.

De ontwerpgeschiedenis van de St.-Jan voor de Latijnse Poort laat zien hoe rond 1966 binnen het bisdom Rotterdam het besef doordrong dat er grenzen aan de kerkbouw moesten worden gesteld. Het Kerkenbouwfonds van het bisdom Rotterdam kampte met stijgende bouwkosten en had moeite nieuw kapitaal aan te trekken. Het moderne kerkontwerp met lighthapper en *louvre's* van H.G.M. Lap ging definitief niet door. De praktische Rotterdammers legden contact met de hervormde gemeente in de wijk Meeuwenplaat en vanaf eind 1966 mocht de St.-Jansparochie gebruik maken van het hervormd kerkcentrum De Bron.

De eerste naoorlogse hervormde kerk genaamd de Vaste Burcht naar ontwerp van de Rotterdamse architect M.C.A. Meischke verrees in het centrum van de nieuwe satellietstad. Het oude hervormde dorpskerkje kon zelfs met dubbele zondagsdiensten niet in de kerkelijke behoefte van de vele nieuwe lidmaten voldoen. In 1955 onderschreef de Generale Financiële Raad de urgentie van de bouw van een ‘wijkcentrum’ in Hoogvliet en gaf aan bereid te zijn zowel een lening als een bouwsubsidie te willen verstrekken. De Bouw- en Restauratie Commissie stemde direct in met het

ontwerp uit 1955; de Dienst Stadsontwikkeling zorgde echter voor oponthoud door een voortdurende wijziging van haar plannen voor het centrum. In 1957 kreeg de hervormde gemeente een centraal gelegen locatie in de nabijheid van het gemeentehuis toegewezen. Meischke paste zijn ontwerp aan en verstrakte de vormgeving enigszins. De verdiepingskerk kon pas in 1961 in gebruik worden genomen. Achter het liturgisch centrum van de hooggelegen kerkzaal bevond zich een uitbouw die men ‘opperzaal’ noemde. Hier vierde deze liturgisch geïnspireerde gemeente het avondmaal en vonden de huwelijksinzegeningen plaats.

Architect P. Zanstra, zelf in de naoorlogse jaren lid van de hervormde Bouw- en Restauratiecommissie, werd in 1960 benaderd door de wijkgemeente Meeuwenplaat. De opdracht behelsde het ontwerpen van een kerkzaal met een aparte ruimte voor de avondmaalsviering, een met de kerkzaal in verbinding staande gemeentezaal met toneel, en allerhande nevenruimten. Ondanks de royale subsidie van de Generale Financiële Raad en de Wet Premie Kerkbouw bleken de bouwkosten ver boven het budget te liggen. Zanstra vereenvoudigde zijn ontwerp. In 1964 volgde de oplevering van het u-vormige complex met apart toegankelijke nevenruimten en een pastorie. De witgesausde vierkante kerkzaal was ingericht met een asymmetrisch bankenplan en een kerkbreed liturgisch centrum, waarop het orgel en het zangkoor waren ondergebracht. Afwijkend zijn de drie met lichtgroen koper bedekte piramides die het liturgisch centrum accentueren en verlichten.

Het spektakel van de in een week te bouwen Antwoordkerk in de wijk Zalmplaat vormde het hoogtepunt van de nationale kerkbouwactie Antwoord '64. Deze actie was een initiatief van een negental vooral protestants georiënteerde kerkgenootschappen. Met de opbrengst van de actie, die een week lang op radio en televisie te volgen was, hoopte men een kleine vierhonderd kerken te kunnen stichten in expansiegebieden zoals de IJsselmeerpolders, Zoetermeer en de gebieden rond de Maas- en IJmond. In de hier te verrijzen wooncomplexen zouden kleine wijkkerken nodig zijn om ‘ontmoeting met de medemens’ mogelijk te maken. Opvallend is dat niet langer de wijkgedachte werd gepredikt; eerder was er sprake van respect voor de autonomie van het individu. Hoewel de actie 23 miljoen gulden opbracht, werden slechts 20 tot 25 kerken gerealiseerd. De door R.H. Fledderus ontworpen hervormd-geformeerde Antwoordkerk bestond in 1964 uit een doosvormige kerkzaal, geconstrueerd uit een met profielplaten bedekt staalskelet. Een lichtstrook gevuld met een glasappliqué naar ontwerp van kunstschilder en glazenier Ger van Iersel vormde de overgang van de betonnen sokkel en de stalen wanden. Jarenlang stond het gebouw - dat eenmaal per maand werd gebruikt - op het opgespoten land, waar nog geen huizen stonden. Pas in 1968 volgde de voltooiing met een gemeentezaal en nevengebouwen. Naast de Evangelisch Lutherse Kerk, de Vrije Evangelische Gemeente en de Baptisten Gemeente toonde zelfs de St.-Jansparochie interesse in gebruik van het gebouw.

Samenvatting en conclusie

In dit onderzoek naar de Nederlandse kerkbouw in de twintigste eeuw heb ik een drietal uiterlijke aspecten van het kerkgebouw en haar functie centraal gesteld. Het betreft de liturgie, de architectuur en de stedenbouwkundige situering van de kerken. Tegenover deze aspecten kan ik een drietal sociologische structuren positioneren: de kerk, de staat en de gemeenschap van gelovigen. De architecten en kunstenaars die dikwijls in nauwe samenhang met de kerkelijke opdrachtgevers werkten, zouden als een aparte structuur kunnen worden gezien. De zuilgebondenheid van de kerkenbouwers en hun decorateurs tijdens de twintigste eeuw maakte hen - op enkele uitzonderingen na - echter eerder een onderdeel van de gemeenschap van gelovigen. Alleen de Rooms-Katholieke Kerk had een dermate verstrekkende invloed op het kerkbouwproces dat zij via standsorganisaties en kunstkringen de kerkelijke architecten en kunstenaars binnen haar gelederen wist te sluiten. Telkens opnieuw kregen liturgie, architectuur en ligging van kerken in steden en dorpen vorm door een interactie tussen kerk, staat en gelovigen.

kerk

Onder invloed van het succesvolle negentiende-eeuwse ultramontanisme manifesteerde de Rooms-Katholieke Kerk zich in de twintigste eeuw tot een welgeorganiseerde wereldkerk waarin het pauselijk gezag overheerste. Om de eenheid in de talrijke kerkprovincies te behouden, koesterde het apparaat van kerkelijke gezagdragers een uniformiteit in liturgie. De door dom Guéranger herstelde posttridentijnse mis en zijn indeling van het kerkelijk jaar gaven structuur aan de geloofsbeleving en entte haar op die van de vroegchristelijke geloofsgemeenschap. Hier was sprake van een bewuste herbronning op een geïdealiseerde archetypische religiositeit. De geschiedenis van de Liturgische Beweging laat zien dat met name de benedictijner kloosterorde tot ver na de Tweede Wereldoorlog niet alleen een pioniersrol speelde in de verspreiding van een democratiserende kijk op de liturgieviering, maar dat zij vanuit haar pastorale interesse eveneens als intermediair opereerde tussen de Heilige Stoel en de parochies. De kloosterorden hadden een *status aparte* binnen de pauselijke hiërarchie en konden het episcopaat links laten liggen. Binnen de rust van het monastieke intellectuele milieu groeide een esthetisch bewustzijn dat verder strekte dan de uitvoering van de liturgische rituelen. Hier vatte men de kunstzinnige vormgeving, inrichting en aankleding van het kerkgebouw op als een instrument om richting te geven aan de geloofsbeleving.

In verschillende pauselijke encyclieken en decreten in de periode 1903-1970 kwam de democratiserende invloed van de monastieke Liturgische Beweging naar voren. De Heilige Stoel incorporeerde op deze wijze een modernisering van het katholieke kerkelijke leven. Het *aggiornamento* van paus Johannes XXIII kan gezien worden als een apotheose van dit decennialang aanhoudende proces. Een schijnbare tegenhanger van de democratiserende tendens binnen de Rooms-Katholieke Kerk vormde de in 1879 onder paus Leo XIII herleefde middeleeuwse thomistische zienswijze. Het teruggrijpen op dit archaïserende denkkader legde echter de basis voor een christelijk humanisme, dat onder aanvoering van een van haar belangrijkste vertegenwoordigers, de Franse filosoof J. Maritain (1892-1973), vernieuwing van het naoorlogse katholieke leven zou brengen. De vriendschap tussen Maritain en paus Paulus VI, de paus die het Tweede Vaticaanse Concilie vanaf 1963 voorzat, is daarbij van groot belang geweest.

Onder invloed van de esthetisch georiënteerde Liturgische Beweging onderkende de Heilige Stoel gedurende de twintigste eeuw in toenemende mate het belang van de vormgeving en liturgische inrichting van het kerkgebouw. De ruimtelijke positionering van de gelovigen in een liturgisch en esthetisch verantwoorde kerk zou kunnen bijdragen aan het ontstaan van een hechte parochiële gemeenschap. De canons betreffende de nieuwbouw en restauraties van kerken in de Codex Iuris Canonici, die van kracht was gedurende de periode 1918-1983, laten zien dat de Heilige Stoel streefde naar diocesane regulering van en toezicht op de kerkbouw die volgens de *traditio christiana* diende te worden vormgegeven. Zonder een specifieke bouwstijl voor te schrijven, betekende deze aanwijzing - in combinatie met de eveneens op de vroegchristelijke liturgie geïnspireerde deelname van de gelovigen aan de eucharistieviering en de *sensus liturgicus* - tot ver na de Tweede Wereldoorlog een vrijbrief voor het teruggrijpen naar vroegchristelijke kerkarchitectuur.

Met het delegeren van de begeleiding van kerkbouwactiviteiten kregen de bisdommen een nieuwe taak. De diocesane bouwcommissies kregen gestalte in diocesane Liturgische Commissies of

bouwcommissies; in een later stadium aangevuld met bouwinspecteurs die opereerden vanuit bisschoppelijke bouw bureaus. Het waren deze architectonisch of liturgisch onderlegde functionarissen die de summiere pauselijke aanwijzingen tot een praktisch hanteerbaar raamwerk moesten maken. Nader onderzoek naar het functioneren van deze commissies zou mogelijke verschillen in kerkbouwbeleid binnen de verschillende diocesen in Nederland zichtbaar kunnen maken.

De bouwpastoors die vóór 1918 nog een grote mate van vrijheid kenden in hun keuze van architect, vormgeving en inrichting van een nieuw te bouwen kerk, voelden voortaan de diocesane leiband. De indruk ontstaat dat dit hen in de richting van de kerkontwerpers dreef. Samen met deze architectonische raadgevers probeerden de klerikale bouwheren een kerkgebouw te ontwerpen dat niet alleen voldeed aan de diocesane richtlijnen, maar ook paste bij hun liturgische en kunstzinnige aspiraties. De bouwpastoor, die meestal druk doende was met het houden van bedelpreken in den lande om geld in te zamelen voor de kerkbouw, gaf leiding aan het bouwproces. Hij werd hierin bijgestaan door leden van het kerkbestuur die over het algemeen geen rol van importantie speelden. Behalve de bewaard gebleven correspondentie tussen de bouwpastoor, het bisdom, de bisschoppelijke bouwcommissie en de architect, bestaat er veelal weinig directe verslaglegging in notulen van de ontwerpfase, de financiering en de voortgang van de bouw van kerken. Dikwijls blikte de bouwpastoor pas na afloop in zijn *Liber Memorialis Paroeciae* terug op de totstandkoming van zijn nieuwe kerk. Afhankelijk van de mate van persoonlijke betrokkenheid en ervaring met het artistieke proces nam hij de tijd voor een uitgebreide, van ingeplakte foto's en krantenartikelen voorziene, en soms licht geromantiseerde beschrijving of hield hij het bij een zakelijke opsomming van de architect, het aantal zitplaatsen van de kerk, de bouwsom en de data van de eerstesteenlegging en kerkwijding. Het was vooral ter ondersteuning van de liturgisch-esthetische vorming van deze bouwheren dat kunstkringen als het St.-Bernulphusgilde en de Violier, en de standsorganisatie A.K.K.V. met haar Het R.K. Bouwblad actief waren. De oprichting van de katholieke kunstkringen was het initiatief van enkele enthousiaste clerici; de bisdommen stonden hier goedkeurend tegenover en droegen mogelijk in financieel opzicht een steentje bij. Het R.K. Bouwblad, dat onder diocesane censuur stond, werd vermoedelijk wel direct vanuit de bisdommen gefinancierd. Onderzoek naar de aandacht voor de liturgische en esthetische educatie binnen het curriculum van de grootseminaries zou dit beeld kunnen aanvullen.

Een spin in het web van de katholieke kerkbouw in Nederland was de in 1927 tot het rooms-katholicisme bekeerde architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière (1883-1972). Hij gaf leiding aan de Huybergse studiedagen, de jaarlijkse bijeenkomsten van het A.K.K.V., en had een sturende rol in de redactie van Het R.K. Bouwblad. In de loop van zijn hoogleraarschap verzamelde de thomistisch geïnspireerde Granpré Molière een kring van tientallen hoofdzakelijk katholieke architecten om zich heen, ook wel de Delftse School genoemd. Via zijn stedenbouwkundige opdrachten beschikte hij bovendien over contacten met provincies en gemeenten. Granpré Molière zou tot zijn emeritaat in 1953 de discussie over de katholieke kerkbouw domineren.

Na de Tweede Wereldoorlog gaf de Interdiocesane Commissie van Overleg inzake Wederopbouw van R.K. kerken en kerkelijke gebouwen (ICvO) leiding aan de inventarisatie van de verwoeste kerken in de kerkprovincie. De kerkelijke procedures rondom kerkbouw bleven ongewijzigd. De bisschoppelijke bouw bureaus draaiden op volle toeren, de kerkelijke opleidingen voor architectuur in Den Bosch en Tilburg waren goed bezet, en de Liturgische Commissies en diocesane werkgemeenschappen maakten overuren. Om de kerkbouw in de nieuwe wijken te plannen, riepen de bisdommen Situeringscommissies in het leven en lieten zij zich op sociaal-demografisch gebied adviseren door het KASKI.

Pas aan het einde van de jaren zestig kregen de parochianen een actievere rol in het kerkbouwproces. Mede onder invloed van de open gesprekken tijdens het Pastoraal Concilie (1968-1970) gingen pastoors mee in de voortgaande democratisering. Gelovigen uitten hun ideeën over de ideale liturgieviering en de functie van de kerkelijke gebouwen, en de nieuwe inzichten vonden vervolgens weerklank in de bouwcommissies. Met de "ideeënprijsvraag kerkbouw" onder leiding van een oecumenische jury in 1968 sondeerde de Nederlandse Katholieke Kerk bij zowel gelovige als niet-gelovige architecten hun mening over de toekomst van het kerkgebouw. Zo ontstonden multifunctionele gebouwen waarin de kerkelijke functie een ondergeschikte rol speelde. Tegelijkertijd werd in deze jaren de ontkerkelijking elke zondag zichtbaarder; de bisdommen kampten met financiële tekorten en de naoorlogse kerkbouwhausse kwam vrij abrupt tot stilstand. Het A.K.K.V. en Het R.K.

Bouwblad, dat na de oorlog een nieuwe redactie en naam had gekregen, ontkwamen evenmin aan het seculariseringsproces.

De Liturgische Beweging, begonnen als een pioniersbeweging, had met de Liturgische Constitutie (1963) feitelijk haar doel bereikt en ging in 1971 op in een interdiocesane liturgische commissie. Diocesane werkgemeenschappen als de St.-Pieterskring van het bisdom Haarlem en de opleidingen ‘kerkelijke architectuur’ in Tilburg en Den Bosch hielden op te bestaan. De diocesane bouwbureaus richtten zich naast onderhoud op herinrichtingen van kerken volgens de liturgische inzichten van het Tweede Vaticaans Concilie. Langzaam kwam er een eind aan de tentoonstellingen, symposia en publicaties over kerkelijke architectuur.

De gedecentraliseerde gezagsstructuur binnen de Nederlandse Hervormde Kerk zorgde voor geheel andere ontwikkelingen op het gebied van de liturgie en het kerkbouwproces dan de Rooms-Katholieke Kerk. De Nederlandse Hervormde Kerk kent van oudsher een grote liturgische vrijheid. Kerkelijke gemeenten bepalen zelf hun liturgische signatuur en kunnen daarin variëren van orthodox tot vrijzinnig. Het ontbreken van een uniforme visie op de liturgieviering wreekte zich pas in de negentiende eeuw. Een richtingenstrijd en twee afscheidingen van bevindelijk-orthodoxen waren het gevolg. Als eigenaar van een rijk arsenaal aan kerkelijk erfgoed ontbrak voor de Hervormde Kerk de noodzaak zich beleidsmatig met kerkbouw te bemoeien. Aan het eind van de negentiende eeuw veranderde deze situatie en vroegen de stadsuitbreidingen om een hervormde representatie. Architecten als J. Verheul en J.H. Leliman, maar ook de katholieke bouwermeester P.J.H. Cuypers dachten na over een bouwstijl, of vorm en inrichting die paste bij de hervormde liturgie. In deze periode interesseerden enkele ethisch georiënteerde theologen, alsmede de voorman van de gereformeerden, A. Kuyper, zich voor een meer sacramentele benadering van de liturgie. Naast de preek zouden de sacramenten van de doop en het avondmaal een gelijkwaardige plaats in moeten nemen. Belangrijk is dat deze theologen beseften dat de vormgeving en de inrichting van het kerkgebouw het nieuwe liturgisch bewustzijn zouden kunnen ondersteunen. De hiernavolgende decennialange discussie over kansel en tafel is kenmerkend voor de pluriformiteit van de hervormde liturgie en kan als een uitloper van de negentiende-eeuwse richtingenstrijd binnen de Nederlandse Hervormde Kerk worden gezien.

Via de internationaal georiënteerde Kuyper verspreidde het in Duitse protestantse kerkbouwkringen vigerende motto ‘*Die Liturgie ist die Bauherrin*’ zich over de Hervormde Kerk. Zowel architecten als liturgisch geëngageerde predikanten binnen de ethische en de vrijzinnige richting die een nieuwe kerk hadden op te richten, lieten zich tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw leiden door deze functionalistische zienswijze. Kerken mochten niet langer uitdrukking zijn van een eenrichtingsverkeer tussen predikant en kerkvolk, maar moesten de eenheid van de liturgische vergadering uitdrukken. Aandacht voor een esthetische uitvoering van het gebouw en de inrichting maakten hiervan deel uit. Voor de confessioneel ingestelde gemeenten voldeden de kanselgerichte preekkerken; zij hadden geen behoefte aan een permanent zichtbare avondmaalstafel of doopvont op het liturgisch centrum.

Buiten het gezag van de synode ontstonden diverse kringen zoals de ethisch georiënteerde Liturgische Kring onder aanvoering van prof. dr. G. van der Leeuw, de vrijzinnige Liturgische Kring voor christelijke humanisten en de rechts-vrijzinnige Kring Eeredienst. De kring rondom de godsdienstfenomenoloog Van der Leeuw verdiepte zich in de vroegchristelijke achtergronden van de liturgie en toonde een Anglicaans geïnspireerde belangstelling voor de esthetische uitvoering van de rituelen. Ook voor het kerkgebouw stelden zij eisen aan schoonheid, behaaglijkheid en akoestiek, en een goed zicht op het liturgisch meubilair. De vrijzinnige protestanten die zich in het begin van de twintigste eeuw wilden onderscheiden met kerken in een eigen stijl, namen het initiatief tot het organiseren van een tweetal congressen over religie en bouwkunst. Drijvende kracht achter deze bijeenkomsten voor predikanten, theologen en architecten was de predikant R. Miedema, de latere oprichter van het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst in Utrecht.

De liturgische mode viel slecht bij de confessionelen. Om uitwassen te voorkomen, drongen zij in 1929 aan op herstel van de kerkelijke gezagsstructuur van vóór 1816, bestaande uit synode, classis en gemeente. De meer oecumenisch ingestelde Vereniging Kerkopbouw die een aantal theologen van de ethische Liturgische Kring binnen haar gelederen had, streefde juist naar een modernisering van de kerkelijke organisatie en de formulieren. De synode die alle richtingen onder het

hervormde dak moest zien te houden, was huiverig fundamentele kwesties als de liturgie en de gezagsstructuur op de agenda te zetten. Na de Tweede Wereldoorlog kwam hierin verandering. Gesterkt door haar maatschappelijke rol als volkskerk werkte zij aan een nieuwe Hervormde Kerkorde (1951), die een terugkeer naar de zeventiende-eeuwse presbyteriale bestuursvorm inhield. De Hervormde Kerk onderstreepte de zelfstandigheid van de kerkelijke gemeenten, die zich verdeelden in wijkgemeenten. Dit sloot aan bij het nieuwe Dienstboek in ontwerp (1955), waarin maar liefst vijf verschillende liturgieën zijn opgenomen.

Waar de Rooms-Katholieke Kerk direct na de Eerste Wereldoorlog actief sturing moest geven aan haar kerkelijke nieuwbouw in de getroffen landen, diende de noodzaak tot begeleiden van de kerkbouw zich voor de Hervormde Kerk pas aan na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog. In 1947 - ruim vóór de introductie van de nieuwe kerkorde en het dienstboek - trad de Bouw- en Restauratiecommissie zelfbewust naar buiten en gaf zij inhoudelijke adviezen over de bouw, restauratie en (kunstzinnige) inrichting van de wederopbouwkerk. Contacten met een nieuwe generatie Delftse hoogleraren, waaronder J.F. Berghoef, J.H. van den Broek en H.T. Zwiers, tilden haar advieswerk naar een hoger plan, waarbij het gebruik van moderne materialen en bouwconstructies werd aangemoedigd. Opvallend is het verlaten van het vooroorlogse functionalistische standpunt; kerkgebouwen waren niet langer ‘steengeworden liturgie’, maar dienden de liturgie te ondersteunen.

Naast het actieve optreden van de Bouw- en Restauratiecommissie vormden het Instituut voor Religieuze en kerkelijke Kunst en de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting (een in 1954 opgericht ontmoetingscentrum voor kerk en kunst ter nagedachtenis aan het gedachtegoed van de in 1950 overleden Van der Leeuw) belangrijke broedplaatsen voor nieuwe ideeën over kerkelijke kunst en architectuur. Net als de katholieke Huybergse dagen en de bijeenkomsten van het St.-Bernulphusgilde boden deze fora celebranten, architecten en kunstenaars de gelegenheid elkaar te ontmoeten. De oecumenische wind die over het naoorlogse Nederland waaide, bracht de Van der Leeuw-stichting en het St.-Bernulphusgilde zelfs bijeen. Gezamenlijk organiseerden zij in 1959 de bijeenkomst ‘Voorhof. Ontmoetingsmaand van kerk en kunst’.

De confessionelen binnen de Hervormde Kerk eisten weinig aandacht op in de naoorlogse discussie over kerkbouw. Ze waren gerustgesteld door de nieuwe kerkorde en het dienstboek. Tevreden met de synodale aanwijzingen over de kerkbouw bouwden zij in hun zelfverkozen isolement kerken van een traditionalistische of gematigd modernistische snit, meestal voorzien van een vaste avondmaalstafel. Ook binnen de overige richtingen binnen de Hervormde Kerk raakte de discussie over de plaats van kansel en tafel aan het eind van de jaren vijftig op de achtergrond.

Ruim voor de voltooiing van het kerkelijke wederopbouwprogramma rond 1960, concentreerde de Bouw- en Restauratiecommissie zich op de rol van de kerk in de nieuwe stadswijken. Een actueel thema dat nauw aansloot bij de door de Hervormde Kerkorde gepropageerde wijkgemeenten. Overeenkomstig de sociaal-democratische wijkgedachte zouden de kerkelijke centra, voorzien van ruimten voor jeugd-, pastoraal- en diaconaal werk, een bijdrage leveren aan een coherente sociale opbouw van de wijk. Men meende dat de aanwezigheid van andere kerkgenootschappen de eenheid van de wijk ten goede zou komen. Het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk verrichte zowel in 1953 als 1965 een onderzoek naar de stedelijk-kerkelijke problematiek in Hoogvliet en Spijkenisse en deed suggesties over christenen in de moderne stedelijke samenleving. Het is een onderdeel van de in kerkelijke kring inmiddels te hulp geroepen sociale wetenschappen, waarin de stedelijke mens en zijn vervreemding centraal staan. De hervormde onderzoekers constateerden in 1965 dat de wijkgedachte had gefaald en dat jonge gelovigen weinig behoefte hadden aan kerkelijk begeleide vrijetijdsbesteding.

Sleutelfiguren binnen de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting zoals W.G. Overbosch en H.R. Blankesteijn bleven de herkenbaarheid van de kerk in de nieuwe wijk benadrukken, maar wezen ook op de gevaren van een gedesacraliseerde kerk die als een huiskamer werd voorzien van vloerbedekking en fauteuils. Onder invloed van de toegenomen welvaart en individualisering maakte het liturgisch functionalisme (*form follows function*) langzaam plaats voor een meer werelds functionalisme. Kerkbouw draaide nu vooral om comfort, akoestiek, al dan niet een dagkapel, garderobes, koffiekeukens en toiletblokken. Tekenend voor de afgenomen belang van de liturgie voor de kerkbouw is het niet uitgevoerde ontwerp ‘Wheels of heaven’ van A. van Eyck voor de kerk van het hervormde Instituut Kerk en Wereld in Driebergen. Hoewel de kerk niet werd gebouwd, diende het ontwerp als basis voor de katholieke Pastoor van Arskerk (1964) in Den Haag. De tijd was kennelijk

rijp om een ontwerp voor een hervormde kerk zonder veel problemen te gebruiken voor een katholieke misviering. Niet langer was kerkbouw voorbehouden aan een architect uit eigen kring; in de ontzuilende jaren zestig kon zelfs een niet-kerkelijke architect hiertoe worden uitgenodigd.

Evenals de Hervormde Kerk kenden de in 1892 herenigde Gereformeerde Kerken in Nederland een gedecentraliseerd kerkmodel, dat de kerkelijke gemeenten een grote mate van zelfstandigheid bood. Lange tijd heerste er binnen de gereformeerde eenheid een spanning tussen de A-kerken (van oudsher afgescheidenen) en de B-kerken (van oudsher dolerenden). Waar de Kuypers de liturgische formulieren en voorschriften van de Dordtse kerkorde volgden, gaven de christelijk gereformeerden de voorkeur aan hun lokale liturgische gebruiken. De synode koos voor de voorzichtig lijn en liet beide richtingen in hun waarde. Pas in 1933 stelde de synode van Middelburg een orde van dienst vast; het was aan de kerkenraden om te besluiten de synodale liturgische richtlijnen al dan niet op te volgen. Opvallend is dat Kuypers ideeën over de rol van de sacramenten binnen de liturgie en kerkbouw een grotere invloed op de Hervormde Kerk hebben gehad dan binnen zijn eigen kerk. Slechts enkele predikanten binnen de B-kerken voelden zich aangetrokken tot Kuypers liturgisch ideaal. In de gereformeerde kerkbouwhausse na de hereniging werkten zij samen met architecten als T. Kuipers, B.T. Boeyinga, E. Reitsma en E.J. Rotshuizen. Bij gebrek aan synodale richtlijnen lieten deze architecten zich inspireren door Kuypers aanwijzingen in Onze Eeredienst. Kenmerkend voor hun vaak radiaal vormgegeven kerkgebouwen is het liturgisch centrum, waarop naast de kansel ook de avondmaalstafel en het doopvont een plaats kregen.

Na de Tweede Wereldoorlog groeide binnen de Gereformeerde Kerken een lossere houding ten aanzien van de liturgie. Nieuwe liturgische elementen deden hun intrede. Dit ging vaak ten koste van de lengte van de preek. De synode die steeds meer doordrongen raakte van het belang van een uniforme dienstorde voor het behoud van de kerkelijke eenheid, presenteerde in 1953 een viertal varianten van zondagsdiensten. Latere toevoegingen van formulieren en gebeden, en de toegenomen belangstelling voor de avondmaalsviering zorgden voor een liturgische wanorde. Langzaam raakte het calvinistische karakter van de liturgie op de achtergrond.

De gereformeerde synode kreeg in de naoorlogse periode te maken met kerkenraden die steun vroegen bij de kerkenbouw in de nieuwe wijken. De synode kon hier moeilijk aan voldoen; de lokale kerken waren immers zelf eigenaar van hun gebouwen. De oprichting van de particuliere Stichting Steun Kerkbouw in 1954 door een hoogleraar theologie, een predikant en de architect E.J. Rotshuizen bood financieel soelaas in de vorm van leningen tegen lage rente. De synode sprong in 1955 bij met de oprichting van de Generale deputaten Kerkopbouw. Het onafhankelijke Gereformeerd Sociologisch Instituut verstreekte kerkenraden in de nieuwe verstedelijkte gebieden sociaal-demografische gegevens ter ondersteuning van de kerkbouwplannen.

Bijzonder is dat drie theologiestudenten in 1956 het initiatief namen tot de oprichting van een Werkgroep voor Liturgie. Zij pleitten voor onderzoek naar de liturgische wortels. In lijn met het gedachtegoed van Kuypers stond hen een gelijkwaardigheid van preek en sacramenten voor ogen. Vanaf 1959 verdiepte deze Werkgroep zich in de kerkbouw en inrichting en organiseerde zij bijeenkomsten die vele gereformeerde kerkbouwers trok. De architecten drongen aan op een eenvormige liturgie waarop zij hun ontwerpen konden afstemmen. Hierdoor ontstond een actieve interactie tussen architecten en theologen. Het was de architect W. Ingwersen die in 1961 de liturgische standpunten van de Werkgroep betrok op het kerkgebouw. Evenals de hervormde Overbosch en Blankesteijn had hij moeite met het liturgisch functionalisme, dat in zijn ogen slechts comfortabele, zakelijke kerken had voortgebracht. Ingwersen wilde de sacraliteit in de kerk benadrukken door een duidelijk onderscheid aan te brengen tussen kerk en nevenruimte. In zijn existentialistisch georiënteerd denken over kerkarchitectuur stond de mens centraal. De in 1963 onder auspiciën van de synode verschenen Richtlijnen voor kerkbouw volgen grotendeels het gedachtegoed van Ingwersen. Gesteld kan worden dat de ideeën van Ingwersen een verandering in het denken over liturgie binnen de Gereformeerde Kerken teweeg hebben gebracht. Dit liturgisch vernieuwingsproces mondde uit in de goedkeuring van het Liedboek Honderdnegentien gezangen (1965) en de Orde voor de eredienst van de Gereformeerde Kerken (1966).

Ondanks de vernieuwende ideeën van Ingwersen volgden de meeste gereformeerde kerkbouwers het ideaalbeeld van Kuypers. Kerken kregen een liturgisch centrum, waarop behalve de kansel het doopvont en de avondmaalstafel zichtbaar aanwezig waren. In 1967 vonden de deputaten

Kerkopbouw het tijd voor een grondige herziening van de Richtlijnen en publiceerden zij een brochure met de minder strikte titel Overwegingen bij kerkbouw. In deze brochure werd de kerk niet langer als sacraal aangeduid, maar nog steeds als huis gezien. De kerkarchitectuur moest nu ruimte geven aan een actieve deelname aan de eredienst, maar mocht zich niet beperken tot één wijze van liturgieviering.

Onder invloed van de toenemende secularisering, individualisering en vrije tijd zagen kerkelijke opdrachtgevers van de drie hoofddenominaties in de tweede helft van de jaren 1960 de kerk steeds meer als een gemeenschapsruimte. De kerkzalen in de nieuwe kerkelijke wijkcentra kregen een kleinere en menselijker schaal. Een meer wereldse functionalistische kijk op de vormgeving van de kerkzaal en inrichting overheerste; men besteedde liever geld en aandacht aan het bouwen van eveneens sober vormgegeven nevenruimten. Geleidelijk verschoof de identiteit van het kerkgebouw van een kerkelijke naar een sociale functie. Ook ontstonden in deze periode vormen van oecumenische kerkbouw. Met de overname van het maatschappelijke en sociaal-culturele werk door de overheid verschrompelde rond 1970 de sociale identiteit van de kerk in belangrijke mate. Uiteindelijk deed de secularisering steeds meer mensen beslissen de zondag op een niet-kerkelijke wijze in te vullen.

staat

De eerste bemoeienis van de Nederlandse staat met de architecturale vormgeving en inrichting van godshuizen dateert uit de tijd van de Republiek. Onder koning Willem I legitimeerde de financiële ondersteuning van de kerkbouw opnieuw het recht staatscontrole uit te oefenen op de kwaliteit van de kerkontwerpen. Ondanks de grondwetsherziening van 1848 die de Nederlandse Hervormde Kerk officieel op afstand van de staat plaatste, was er dus geen totale scheiding van kerk en staat. Op enkele uitzonderingen na, zag de staat vanaf 1885 geen noodzaak de kerkgenootschappen nog langer in hun drang tot kerkbouw te ondersteunen.

In navolging van particuliere mijnen in België en Duitsland voelde de Nederlandse staat zich vanaf het begin van de twintigste eeuw verantwoordelijk voor de geestelijke belangen van het groeiend aantal werknemers van staatsbedrijven als de Staatsmijnen. Met rijkssteun konden verschillende kerkgenootschappen hier hun godshuizen en andere kerkelijke gebouwen niet alleen bouwen, maar ook inrichten, decoreren en onderhouden. Toen het de politiek aan het einde van de jaren twintig daagde dat de inpoldering van de Wieringermeer primair een staatsaangelegenheid zou worden, besloot men hier een gelijksoortige subsidieregeling als bij de Staatsmijnen te treffen. Ditmaal lag ook de stedenbouwkundige planning van de nieuwe dorpen in handen van de overheid, die hiervoor de katholieke architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière aanstelde. De drie hoofddenominaties zouden in de dorpen worden vertegenwoordigd in de vorm van gelijkwaardig geplaatste kerkgebouwen. Met de bewuste kerkbouwpolitiek in de Wieringermeer erkende de staat niet alleen de religieuze pluriformiteit, maar koos zij wederom voor het aanhalen van de band tussen kerk en staat. Als in een sociaal contract lieten de kerken zich de geboden steun welgevallen, met inbegrip van de voor staatsbemoeienis beduchte Gereformeerde Kerken. De drie belangrijkste gezindten kregen hiermee de mogelijkheid zich in het nieuwe land te manifesteren, terwijl de staat zich gerustgesteld kon voelen ten aanzien van de geestelijke gezondheid van de burgers in de landuitbreiding. De crisis noopten zowel de overheid als de kerkgenootschappen echter tot de bouw van compacte en sober uitgevoerde kerken, veelal zonder de zo gewenste kerktorens die als bakens in het nieuwe landschap waren gedacht.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de ervaring met een actieve begeleiding van dorpsplanning en kerkenbouw in de Wieringermeer de staat goed van pas. De overheid zag het als haar taak de wederopbouw en restauratie van honderden kerken nauwgezet te begeleiden en financieren. Men meende dat de kerken een belangrijke bijdrage konden leveren aan het herstel van het door de oorlog ontwrichte maatschappelijk leven. Een standpunt dat aansloot bij de gedachte van de maatschappelijke hulporganisatie Stichting Nederlands Volksherstel die onder auspiciën van de kerken het gezinsleven en de vooroorlogse moraal wilde versterken. De rijksbijdrage voor de herbouw- en herstelkosten alsmede de aanschafkosten van een nieuwe kerkinventaris werd op 85 procent vastgesteld. Een gecentraliseerd apparaat van door de het rijk aangestelde architecten, stedenbouwkundigen en schade-experts sloeg de handen ineen om in intensieve samspraak met de kerkgenootschappen het kerkelijk leven te doen hervatten. Tekenend voor de naoorlogse

bereidwilligheid van de staat tot ondersteuning en begeleiding was de reizende tentoonstelling ‘Nederlands Nieuwe Kerken’ in 1948. Eensgezind streefden kerk en staat niet alleen naar een herbouw, maar ook naar een vernieuwing van de kerkbouw. Tijdens deze reizende tentoonstelling presenteerden de drie hoofddenominaties hun ideeën en ontwerpen voor de naoorlogse kerkbouw. Kopstukken uit de katholieke en hervormde liturgische beweging als Granpré Molière en Van der Leeuw presenteerden hier hun inzichten.

De watersnoodramp van 1953 vergrootte de kerkelijke wederopbouwproblematiek; in de getroffen dorpen en steden vergoedde het rijk 90 procent van de goedgekeurde herstelkosten. Ook de bouw van zestig kerken in de IJsselmeerpolders werd voor maximaal 50 procent door de staat gefinancierd. In afwachting van de vaststelling en uitbetaling van de oorlogsschaderegeling en de goedkeuring van de stedenbouwkundige plannen door het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting gaven kerkelijke besturen architecten de opdracht tot het tekenen van kerkontwerpen. De lange periode tussen het ontwerp en de realisatie maakte het mogelijk deze plannen grondig te evalueren en zo nodig te herzien. In enkele gevallen gaf men de opdracht door aan een tweede architect. Telkens legden kerk en staat de nadruk op een sobere uitvoering van de wederopbouwkerken. Deze aanwijzing viel wat de katholieke kerkbouw betreft wonderwel samen met de sinds de jaren twintig in zwang zijnde sobere christocentrische kerkbouwtype waarin de aandacht van de gelovigen zich focuste op het eucharistisch sacrament. Opvallend is dat de hervormde kerkenbesturen - die zich van oudsher meer aangetrokken voelden tot een ingetogen bouwstijl - onder invloed van de Liturgische Beweging hun wederopbouwkerken voorzagen van een liturgisch centrum en mondjesmaat een esthetisch accent in de vorm van een kleurig glas-in-loodraam toelieten.

Met de kennis van de aspiraties van de vooroorlogse Liturgische Beweging binnen zowel de Rooms-Katholieke Kerk als de Nederlandse Hervormde Kerk kunnen we de veelal exemplarisch genoemde soberheid van de wederopbouwkerken in de continuïteit van de kerkbouwgeschiedenis zien. Zeker was men zuinig in vroeg-naoorlogse jaren, maar ook was er een verlangen de kerken - juist in de nieuwe monotone wijken met hun gedeeltelijk geprefabriceerde woningen - stedenbouwkundig en architectonisch te accentueren.

Al tijdens de herbouwfase van de verwoeste kerken die tot 1960 duurde, deed zich een sterke bevolkingsgroei voor. Zowel kerk als staat waren ervan overtuigd dat ook de gelovigen in de nieuwe stads- en dorpsuitbreidingen van een eigen kerkgebouw in hun buurt moesten worden voorzien. De kerk werd als een basisvoorziening beschouwd, een instituut dat de gevreesde secularisering van de pasverhuisde gezinnen kon tegengaan. De nieuwe wijkgemeenschap zou bestaan uit harmonisch naast elkaar levende gelovigen van diverse gezindten. Deze gedachte is ook zichtbaar in de talrijke uitbreidingsplannen van steden en dorpen. In plaats van een bewuste keuze voor kerklocaties zoals in de jaren dertig, tonen de naoorlogse stedenbouwkundige ontwerpen een vanzelfsprekende aanwezigheid van kerken. In het monoconfessionele zuiden overheerste de parochiegedachte, elders bood de wijkgedachte plaats aan tenminste de drie hoofddenominaties. De introductie van de wijkgedachte in Rotterdam, een seculier samenlevingsprogramma dat nauw aansloot op de ideologie van saamhorigheid in de vooroorlogse tuinwijk, werd na het bombardement op Rotterdam een hoofdthema van de stad. De suburbanisatie en de wijkgedachte waren geworteld in Amerikaanse opvattingen over *community development* en andere sociologische begrippen. Deze functionalistisch georiënteerde stedenbouw paste in het Amerikaans geïnspireerde patroon van naoorlogse modernisering waarin termen als industrialisatie, rationalisering, planning, welvaart en consumptie de toon zetten.

Dankzij het economisch wonder was het mogelijk dat de Nederlandse staat vanaf 1961 ondersteuning kon bieden aan de kerkgenootschappen die zich door de exponentieel toegenomen kerkbouw in een financiële noodsituatie bevonden. Er was geen kerkgenootschap dat zich deze rijkssteun ontzegde; men voelde zich op generlei wijze aangetast in zijn religieuze vrijheid of zelfbeschikkingsrecht. De Wet Premie Kerkenbouw voorzag in dertig procent financiering van de bouw- en inrichtingskosten (inclusief toren) van een nieuw kerkgebouw. Vertrouwend op een vanzelfsprekende kerkelijke religieuze behoefte liet menig kerkbestuur zich verleiden tot de bouw van een ruimere kerk met meer zitplaatsen en nevenruimten, en grotere pastorieën en kosterwoningen, met alle financiële consequenties van dien. Met het besluit in 1970 om de Wet Premie Kerkenbouw niet te verlengen, beëindigde de staat haar actieve bemoeienis met de kerkbouw. Duidelijk is dat de politiek het ondersteunen van kerkbouw niet langer als taak van de verzorgingsstaat beschouwde. Tot

op heden worden alleen nog rijkssubsidies verstrekt in het kader van het onderhoud van kerkelijke rijksmonumenten.

gelovigen

De Nederlandse gelovigen bestonden in het begin van de twintigste eeuw uit zuilgebonden groepen gezagsgetrouwe kerkgangers. Bij de volkstelling in 1909 gaf ruim 94 procent van de Nederlandse bevolking aan deel uit te maken van een kerkgenootschap; in 1971 was dat percentage gedaald tot 76 procent. Dit laatste cijfer camoufleert de feitelijke situatie. Bezochten in 1909 alle lidmaten met grote regelmaat hun kerk, vanaf de tweede helft van de jaren zestig was er sprake van een afnemend aantal kerkleden dat de eredienst frequenteerde. Wat is er in deze jaren met de Nederlandse gelovigen behorende tot de drie hoofddenominaties gebeurd?

Aan het begin van de twintigste eeuw stonden de kerkelijke gezagdragers in de vorm van priesters en dominees aan het roer van hun parochie of gemeente. Van de gelovigen werd niet alleen een gezagsgetrouwe houding verwacht, ook drukten de kerkelijke lasten in de vorm van bankenpacht of zitplaatsengeld, collectes, giften voor het levensonderhoud van de geestelijkheid, en kerkenbouwbijdragen op hun huishoudelijke rekening. Katholieke huisgezinnen waren sinds het einde van de negentiende eeuw gewend geraakt aan pastorale huisbezoeken en ondergingen veelal deemoedig reprimandes in geval van misverzuim, of het onvoldoende in acht nemen van de zedelijkheidsnormen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw spande de Rooms-Katholieke Kerk zich in om haar gelovigen uit de armen van het socialistische gevaar te houden. In 1922 lanceerde paus Pius XI de Katholieke Actie om de gelovigen meer bij het apostolaat en het sacramentele leven te betrekken. Hoewel de Nederlandse bisdommen pas vanaf 1936 de Katholieke Actie actief ondersteunden, sloot het christocentrische kerkbouwtype vanaf het midden van de jaren twintig nauw aan bij deze nieuwe activerende tendens. Enerzijds zien we een licht democratiserende werking; voor het eerst deed men een poging de gelovigen serieus bij de misviering te betrekken. Anderzijds wisten de priesters hun invloed te vergroten en kneedden zij de parochianen tot een hechte gemeenschap die ook buiten het kerkgebouw katholiek georiënteerd bleef. De christocentrische kerk, die ten opzichte van de neogoten weliswaar in hoogte had moeten inboeten, bleef het visuele hoogtepunt binnen een kerkelijke enclave waar de katholieke gelovigen terecht konden voor hun scholing en verenigingsleven.

Ook de hervormde en gereformeerde gelovigen kregen in de twintigste eeuw te maken met een toenemende kerkelijke bemoeienis. De verzuiling dwong hen in een eigen confessionele isolement, alwaar een rijk verenigingsleven zorgde voor kerkelijke toezicht buiten het kerkgebouw. Het was A. Kuiper die vanaf 1897 het accent legde op de waardigheid van het protestantse kerkgebouw. Zonder direct diens visie op de gelijkwaardigheid van tafel en kansel over te nemen, bleken de meeste gereformeerden gevoelig voor dit argument. Hun kerken werden royaler qua afmeting. In verhouding met de eerste gebouwtjes van de afgescheidenen drukten de twintigste-eeuwse gereformeerde kerken een maatschappelijke gearriveerdheid en soms zelf triomfantisme uit. De gereformeerden voelden zich niet langer *underdogs*. Ook in politieke zin telden ze mee; hun ARP leverde verschillende voorzitters van de ministerraad, zoals Kuiper, Heemskerk, Colijn en Gerbrandy. De hervormden die hun kerk zagen als voortzetting van de oude vaderlandse kerk identificeerden zich minder sterk met hun bedehuis. Toch zien we dat ook zij behoefte hadden aan een historische continuïteit. Voor zowel gereformeerden als hervormden leidde de introductie van centrale kerkbouwtypen met korte, ononderbroken zichtlijnen en een liturgisch centrum tot een grotere betrokkenheid met de sacramentele liturgie. In het midden van de twintigste eeuw vonden zij in toenemende mate dat het avondmaal te weinig werd gevierd en pleitten zij voor een maandelijks frequentie.

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog intensiverde het geloofsleven. Gelovigen van verwoeste kerken zochten steun in provisorische zaaltjes of houten barakken die als noodkerken dienden. Net als in de periode van de schuilkerken zaten de katholieken hier dicht op elkaar gepakt; met hun neus op de rituele handelingen die op een klein verhoogd priesterkoor plaatsvonden. Opvallend is dat vele parochianen na de wederopbouw van hun kerk met weemoed terugkeken op deze periode. Ook hervormde en gereformeerde gelovigen - van oudsher minder gewend aan kerkelijke pracht en praal - schikten zich in hun lot en bezochten kerkdiensten in een van de Zwitserse houten noodkerken. Gelovigen die op zoek naar werk verhuisden naar een naoorlogse stadswijk konden rekenen op een huisbezoek van de nieuwe pastoor, predikant of ouderling. Zij werden aangespoord

deel te nemen aan de opbouw van de jonge kerkelijke gemeente, en niet in de laatste plaats tot het leveren van financiële bijdragen hieraan. Wederom speelde het verenigingsleven hierin een belangrijke rol. Na het werk of de school konden de gelovigen terecht in multifunctionele zaaltjes die zo gemakkelijk bij de kerkruimte getrokken konden worden.

Binnen de sinds de negentiende eeuw intern gedifferentieerde Hervormde kerk bestond de mogelijkheid een kerk te bezoeken die aansloot bij de eigen behoefte aan orthodoxie of vrijzinnigheid. In tegenstelling tot de katholieke pastorale territoria werden zij hierbij niet gehinderd door kerkelijk bepaalde gemeentegrenzen. Op het gebied van de kerkbouw was men evenmin gebonden aan een centraliserend gezag; de gemeente formeerde een bouwcommissie die zich onder voorzitterschap van de predikant verdiepte in de locatie en aankoop van de grond, de keuze van de architect en de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw. Zowel de geringe ervaring met kerkbouw als het ontbreken van een eenduidige en uniforme liturgie bemoeilijkten het ontstaan van een hervormd kerkbouwtype met een bijpassende inrichting. Hervormden gingen veelal prudent om met de eigen financiën en kozen in nieuwe stadswijken in eerste instantie voor een bescheiden wijkgebouw in plaats van een kostbare kerk. Hierin kwam verandering na de Tweede Wereldoorlog toen men zich onder invloed van een esthetiserende tendens en de subsidie van de Wet Premie Kerkbouw liet verleiden tot vernieuwende kerkarchitectuur. De hervormde gelovigen konden via hun deelname aan bouwcommissies actief invloed uitoefenen op de vormgeving van de kerk, de inrichting van het liturgisch centrum, de eventuele avondmaalsruimte, en de kunstzinnige aankleding van het gebouw. Met andere woorden: deze gelovigen hebben in belangrijke mate invulling gegeven aan de esthetiserende en liturgische tendensen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.

Ook de gereformeerde gelovigen kennen een grote mate van zelfstandigheid qua predikantskeuze, liturgie en kerkbouw. Lange tijd koesterden zij hun onafhankelijkheid ten opzichte van de staat. Zo weigerden zij het met overheidsgeld gefinancierde kerkje in Slootdorp, het eerst gebouwde dorp binnen de Wieringermeer, als kerk te betitelen en spraken zij van een wijkgebouw. De gereformeerden die net als de katholieken vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een inhaalslag hadden gemaakt, bouwden in de twintigste eeuw vlijtig voort. Opvallend is dat de meeste orthodox gereformeerden zich over het algemeen niet lieten aansturen door de voorman A. Kuiper, die in Onze Eeredienst (1911) een eigen kerkbouwconcept formuleerde. Aansluitend op hun geloofsbeleving bouwden zij eenvoudige, lengtegerichte vergaderzalen waarin een hoge kansel domineerde. Waarom enkele gereformeerde gemeenten zich toch lieten verleiden tot de bouw van soms exuberante kerkgebouwen met een liturgisch centrum en bankenplan op Kuiperiaanse grondslag ligt vermoedelijk aan de overtuigingskracht van deze meer verlichte, maar altijd door de gelovigen zelf gekozen dominees. Nader onderzoek naar onder meer de financiële aspecten van de bouwgeschiedenis, het netwerk en de sociaal-economische achtergronden van de kerkenraadsleden zou hierin helderheid kunnen verschaffen. Pas tegen het eind van de jaren vijftig groeide onder invloed van de Werkgroep voor Liturgie sympathie voor een meer sacramentele benadering van de liturgie.

Naarmate de sociaal-economische omstandigheden in het naoorlogse Nederland verbeterden, namen ook het individualisme en de mondigheid van de gelovigen toe. Zij gingen steeds losser om met de traditioneel-religieuze normen. Op zondag lonkten andere vrijetijdsbestedingen dan de kerk; met de auto bezocht men wel eens een andere kerk dan de eigen wijkkerk. De katholieke misvieringen beleefden nog een korte opleving door de introductie van de progressieve beatmissen, maar op den duur bleek de ontkerkelijking hier een voortschrijdend proces. Bij de hervormden die al sinds 1880 kampten met een procentuele daling van het aantal kerkleden, verliep de leegloop van de kerken minder dramatisch. Het geloofsleven en kerkbezoek van de gereformeerden daarentegen leek zich vanaf de Tweede Wereldoorlog te intensiveren. Met name in de *bible-belt* kende men geen overschot aan kerkgebouwen en bouwt men tot vandaag de dag soms zeer grote, goed geoutilleerde nieuwe kerken.

Conclusie

Dit cultuurhistorische onderzoek naar de doorwerking van de liturgische vernieuwingen op de twintigste-eeuwse kerkbouw van rooms-katholieke, hervormde en gereformeerde kerkgenootschappen toont aan dat zich bij deze drie denominaties onder invloed van het modernisme rond 1850 een

interesse in de liturgische wortels heeft voorgedaan. De herbezinning op de liturgische bronnen uit de vroegchristelijke of - zoals de hervormden en gereformeerden liever zeggen - (pre)reformatorische tijd zag men in eerste instantie als panacee voor een gebrek aan liturgische eenheid. De Rooms-Katholieke Kerk slaagde er dankzij de inspanningen van dom Guéranger rond 1850 in de uniformiteit van de posttridentijnse Romeinse mis te herstellen. Er brak een relatief stabiele periode van pauselijk gezag en hiërarchie aan. De liturgische eenvormigheid duurde tot de nieuwe Liturgische Constitutie (1962) uitmondend in de Novus Ordo Missae van 1970, die ruimte gaf aan het gebruik van de landstaal en lokale culturen. Binnen de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken - twee kerkgenootschappen die een gedecentraliseerd bestuursmodel kennen - zou de liturgische wanorde in de vorm van allerlei lokale gebruiken tot na de Tweede Wereldoorlog voortduren. Een binnenkerkelijke richtingensrijd was hier debet aan. In de naoorlogse periode hervonden beide kerken zich en wisten zij met breed opgezette dienstboeken tegemoet te komen aan de diverse liturgische voorkeuren. Het waren de pastorale pioniers van de Liturgische Bewegingen die vanuit hun praktijkervaring aanvoelden dat de kerkarchitectuur en inrichting de nieuwe liturgische ideeën zouden kunnen ondersteunen. In de jaren twintig ontwikkelden zij samen met architecten uit eigen kring nieuwe kerkbouwtypen en inrichtingen die tegemoet kwamen aan wensen als een goede zichtbaarheid van zowel de kansel als het doopvont en de avondmaalstafel op het liturgisch centrum. Binnen de Katholieke Kerk speelde met name de benedictijner kloosterorde een katalyserende rol in de ideevorming over en de verspreiding van liturgisch verantwoorde kerkgebouwen. Hierdoor ontstond een breed katholiek netwerk van clerici, architecten en kunstenaars, dat sinds 1918 op kerkrechterlijke gronden actief werd ondersteund door de bisdommen.

In de katholieke kerkarchitectuur waar het pauselijk adagium van de *traditio christiana* gold, liet men zich tot ver na de Tweede Wereldoorlog onder invloed van de thomistisch geïnspireerde Delftse School en Bossche School verleiden tot de bouw van traditionalistisch vormgegeven basilica's met een vroegchristelijke tintje. De hervormde en gereformeerde kerkbouwers, die het lange tijd zonder enige synodale aanwijzing moesten doen, hadden een grotere stilistische vrijheid en stonden daardoor meer open voor architectonische stromingen als de Amsterdamse School, de Scandinavische bouwstijl, het gematigd modernisme en het gematigd traditionalisme van hervormde architecten binnen de Delftse School. De kracht van de traditie was bij de katholieke kerkbouw aanzienlijk groter dan bij de protestante kerkbouw. In combinatie met de regulering van de kerkbouw leverde dit daadwerkelijk een meer uniforme kerkbouw op.

Opvallend is dat de katholieke en hervormde kerkbouw in de eerste helft van de twintigste eeuw een convergerende beweging laten zien. Zo onderging de katholieke kerkbouw na de exuberante herleving van de gotiek - een periode die in de tweede helft van de negentiende eeuw als hoogtepunt van het katholieke geloof werd beschouwd - een versobering in stijl, vorm, materiaalgebruik en kunstzinnige aankleding. Onder invloed van de Liturgische Beweging wisten architecten de aandacht van de gelovigen te concentreren op het eucharistisch hoogtepunt. In de hervormde kerkbouw en de gereformeerde kerkbouw brachten de nieuwe liturgische inzichten een esthetisering op gang. Men durfde juist meer aandacht aan de aankleding van het gebouw te besteden. Kunst, veelal non-figuratief, speelde in de vorm van plasteiken op de aandachtswand en glas-in-betonramen een steeds dominantere rol. De stilistisch gemodereerde kerkjes in de Wieringermeer die de drie hoofddenominaties in de jaren dertig bouwden, vertoonden met hun eenvoudige interieurs een opvallende overeenkomst, hoewel de spaarzaamheid tijdens de pioniersjaren hier niet uit het oog mag worden verloren.

De kerkbouw van de drie hoofddenominaties kwam vervolgens nader tot elkaar in de vroeg-naoorlogse periode. In deze jaren legde de hervormde synode contact met de nieuwe generatie modernisten van de Delftse faculteit bouwkunde. In een grootmoedige poging Nederland weder op te bouwen, reikten traditionalisten en modernisten elkaar de hand. Deze *shake-hands*-stijl is met name goed zichtbaar in de kerkgebouwen die voor een accent tussen de monotone strookbebouwing moesten zorgen. Gezien de naoorlogse financiële problemen en de schaarste aan bouwmaterialen verwachtte de subsidiërende overheid dat de kerkgenootschappen soberheid betrachten in hun kerkontwerpen. De invloed van de liturgische tendens op de kerkarchitectuur in combinatie met de economische crisis van de jaren dertig laat echter zien dat de eis van versobering al voor de Tweede Wereldoorlog zijn intrede had gedaan.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de zuilgebonden opdrachtsituatie, geleidelijk hechtten de drie hoofddenominaties minder waarde aan de geloofsachtergrond van architecten en

kunstenaars. Een belangrijke aanzet voor deze nieuwe trend vormde de bouw van de kapel Notre Dame du Haut (1955) in Ronchamp, ontworpen door een van de hoofdrolspelers binnen CIAM, Le Corbusier. De enkele kerkontwerpen van W.M. Dudok, G. Rietveld en A. van Eyck zijn eveneens voorbeelden van een oecumenische benadering van kerkelijke opdrachten. Dit onderzoek laat zien dat modernistisch werkende architecten als J. van den Broek, K. Sijmons en P. Zanstra zich juist vanuit hun hervormde geloofsovertuiging betrokken voelden bij de naoorlogse kerkbouw.

In de loop van de jaren zestig durfden de katholieke kerkbouwers net als hun protestantse collega's doosvormige kerken te ontwerpen. Zij verruilden de basilicale bouw in baksteen voor een staal- of betonskelet, ingevuld met (sier)metselwerk en glaswanden. De idealen van licht, lucht en ruimte van het Nieuwe Bouwen leken door te dringen in de katholieke kerkarchitectuur. In navolging van spraakmakende moderne kerken in het buitenland, zoals Le Corbusiers kapel in Ronchamp, de ondergrondse betonbasiliek St.-Pius X (1958) van P. Vago in Lourdes, en de Christi Gloriosi-kerk ontworpen voor de Wereldtentoonstelling Expo '58 te Brussel, durfden katholieke architecten - en met hen de bisschoppelijke functionarissen - geleidelijk de *traditio christiana* los te laten. Zo ontstond er ruimte voor kerken die niet onderdeden voor de eigentijdse modernistische en functionalistische maatstaven. Ook qua liturgische inrichting vertoonden de naoorlogse katholieke kerken overeenkomsten met de hervormde en gereformeerde kerkbouw. Architectonische verwijzingen naar de aanwezigheid van het tabernakel (apsis), het priesterkoor (vieringtoren), biechtstoelen, processiegangen, de doopkapel of de sacristie ontbraken. Deze functies vonden een plaats in de ongedeelde kerkruimte, een protestants aandoende zaalkerk zonder nadrukkelijke afscheiding tussen het priesterkoor en de lekenruimte. Langzamerhand begon het priesterkoor de indruk van een liturgisch centrum te vertonen. Ruim vóór de nieuwe liturgische richtlijnen van Vaticanum II vroegen Nederlandse kerkbesturen dispensatie voor misvieringen *versus populum*. Men positioneerde het hoofd- of tafelaltaar in de richting van de gelovigen en gaf het tabernakel een eigen plaats in de nabijheid van het hoofdaltaar. Vervolgens verhuisden het doopvont en het orgel, soms inclusief zangkoor, naar het priesterkoor; de communiebanken verdwenen en aan weerszijden van het altaar verschenen sedilia en plantenbakken.

Anderzijds bouwden hervormden en gereformeerden kerken met een subtiele uitbouw in de achterwand die doen denken aan een katholieke apsis. Het verhoogde liturgisch centrum in de jaren twintig en latere kerkbrede varianten vertonen reminiscenties met het katholieke presbyterium. Enkele protestantse architecten voorzagen hun preekkerken van een of meer zijbeuken, die over het algemeen strikt als wandelgang werden gebruikt en de overgang naar de hogere kerkzaal accentueren. Ook verschenen er hervormde kerken met een dagkapel voor gelovigen die behoefte hadden aan een religieus privémoment. Eigenlijk was dit een naoorlogse vinding van de katholieken, bedoeld om de minder grote geloofsgemeenschap door de week te huisvesten. In sommige hervormde kerken koos men voor een historiserende benadering van het doopvont en plaatste men deze juist bij de ingang of in het midden van de kerkruimte. Bijzonder is ook de behoefte aan een aparte avondmaalsruimte, die bij hervormde kerkgemeente voorkwam. Deze ruimtelijke oplossing, onder meer toegepast door architect K.L. Sijmons, grijpt niet zozeer terug op een katholieke traditie, maar herinnert wel aan de avondmaalsviering op het voormalig priesterkoor in de van oudsher katholieke kerken. De gereformeerde kerken uit de jaren zestig tonen een behoefte aan onderscheid tussen de als sacraal aangeduide kerkruimte en de wereldse nevenruimten; een interne ontmoetingsruimte diende hierbij als overgang. Katholieken en hervormden kozen vanaf 1955 voor een semi-openbare ruimte als voorhof, die van de openbare weg werd afgeschermd met fietsenstallingen, open betonnen kerktorens en pergola's. Een glazen ingangspartij illustreerde eveneens een openheid tussen kerk en wereld die zowel in de katholieke als de hervormde kerkbouw ten tijde van de naoorlogse expansie waarneembaar is. De oplossing om de buitenkerkelijke activiteiten onder de kerkzaal te concentreren, zoals te zien in de zgn. *double usage*-kerken of verdiepingskerken - tijdens het Interbellum incidenteel ook uitgetoet door katholieke architecten die een kerk aan een dijk moesten ontwerpen - sprak vooral hervormde en gereformeerde kerkbesturen aan. Op deze manier creëerde men een duidelijk zichtbaar kerkgebouw en bespaarde men op de grondkosten. Al deze veranderingen kunnen pas worden geduid na een zorgvuldige analyse van de invloed van de liturgische vernieuwingen op de kerkbouw van de drie hoofddenominaties.

Gesteld kan worden dat de rooms-katholieke kerkgebouw zich in de loop van de twintigste eeuw meer in de richting van een liturgisch-utilitair architectuur bewoog, waarin de kerkelijke

gemeenschap centraal stond. De hervormde en gereformeerde kerkbouw vertoonden in deze eeuw een licht sacraliserende tendens, met als doel de gelovige gemeenschap te raken. Paradoxaal genoeg hadden beide ontwikkelingen een interesse in de vroegchristelijke of prerectorische liturgie en kerkbouw als drijfveer. Het teruggrijpen naar de oervorm van de christelijke liturgie en kerkbouw vormde telkens een legitimatie voor vernieuwing. Niet voor niets sprak de katholieke jurist en kerkbouwexpert A.J.J. van Rooy rond 1959 van een ‘oecumene van vormen’ in de katholieke en protestantse naoorlogse kerkbouw.

De regionale case-studies boden de mogelijkheid eventuele regionale of bisdomgebonden invloeden te bestuderen. In de eerste helft van de twintigste eeuw bedienden architecten dikwijls een eigen gebied, waardoor er concentraties van kerkgebouwen in een gelijkvormig vocabulaire ontstonden. Bouwcommissies van hervormde en gereformeerde kerken besloten zelfstandig met welke architect (uit eigen kring) zij in zee gingen, maar bleken niet ongevoelig voor de architectkeuze van hun buurgemeente. Binnen de invloedssfeer van de verschillende bisdommen hadden architecten te maken met het voorkeursbeleid van de Liturgische Commissies. Na de Tweede Wereldoorlog hanteerde ook de hervormde Bouw- en Restauratiecommissie een advieslijst met favoriete architecten. Zowel statistische analyse van de Nederlandse twintigste-eeuwse kerkbouw als nadere studie naar het functioneren van deze commissies zouden de in dit proefschrift gepresenteerde inzichten kunnen aanscherpen en als basis kunnen dienen voor een wetenschappelijk monumentenbeleid.

Op basis van dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat architecten die werkten voor de drie hoofddenominaties zich niet beperkten tot de vormgeving van het kerkgebouw, maar ook de regie voerden bij de inrichting van hun creatie. Hiervoor werkten zij samen met kunstenaars van verschillende disciplines. In sommige gevallen tekenden architecten de gehele kerkinrichting tot en met liturgisch vaatwerk en paramenten. Deze traditie - ingezet door Cuypers en Berlage die streefden naar een *Gesamtkunstwerk* - verspreidde zich ook onder de hervormde en gereformeerde architecten. Tot ver in de jaren zestig muntten kerkgebouwen uit in een overwogen toepassing van kunstwerken, een zorgvuldige materiaalkeuze en een gedetailleerde afwerking. Het brute metselwerk, de toepassing van streekeigen kloostermoppen en romaanse dakpannen van de Gelderse wederopbouwkerken leverden een bescheiden kostenbesparing op, maar dienden vooral een bewuste herleving van de primitieve dorpskerk, zoals de traditionalisten graag zagen. De voorzichtige introductie van beton dat door verschillende bewerkingen kon worden opgewaardeerd en de gekeimde wanden in de kerken van de Bossche School vormen een overgang naar een vrijer gebruik van materialen dat de hervormde en gereformeerde architecten al eerder durfden te laten zien. Kerkbouwers hadden bovendien oog voor de onderlinge samenhang tussen gebouw en omgeving, en de overgang van binnen- en buitenruimte. Architecten die de kerk een zelf ontworpen kunstwerk of vaatwerk schonken, zijn geen uitzondering. Granpré Molière ontwierp zelfs eens een kerk om niet.

Uit dit onderzoek blijkt dat in de tweede helft van de negentiende eeuw niet alleen het denken over de vormgeving en inrichting van het kerkgebouw een vlucht nam, ook realiseerden kerkbouwers en opdrachtgevers zich het belang van een geschikte locatie. Met name de ingenieuze oplossingen van P.J.H. Cuypers lieten zien hoe juist een afwijkende situering het welslagen van een kerkgebouw kon bepalen. Een opvallend vormgegeven kerk op een bijzonder locatie droeg bij aan de emancipatie van de geloofsgemeenschap, ontdekten ook de gereformeerden. In plaats van genoeg te nemen met een braakliggend perceel in een straatwand, zocht men vanaf het begin van de twintigste eeuw actief naar ruime, vrij gelegen percelen aan kruispunten of aan het einde van een zichtlijn. Eenmaal voorzien van een kerk, pastorie en verenigingsgebouwen functioneerden deze kerkelijke gebieden als middeleeuws aandoende ‘kerk-eilanden’ in de nieuwe stadswijken of dorpen. Tijdens het Interbellum, toen zich binnen de Katholieke Kerk een christocentrische tendens aftekende, zag men de ligging van het kerkgebouw als een instrument van de apostolische missie. Katholieke kerken uit deze periode lijken de sacramentele doelstelling van de Katholieke Actie te materialiseren. De gereformeerden die eveneens een inhaalslag probeerden te maken, timmerden op dezelfde wijze aan de weg. Een zekere hang naar theatraliteit kan architecten als E. Reitsma, maar ook zijn opdrachtgever, niet ontzegd worden toen hij net buiten het dorpje Andijk een gereformeerde kathedraal neerzette. De hervormden die in de jaren dertig het ideaal van de volkskerk koesterden, kozen eveneens voor in het zicht liggende locaties in de nieuwe wijken. In de stedenbouwkundige dorpsplannen voor de Wieringermeer gaf Granpré Molière de kerken van de drie hoofddenominaties een ideaaltypisch situering; geen locatie doet onder voor die van de buurkerk.

Nadat in de dorpen de meeste door de oorlog getroffen kerken op hun oude plaats waren herbouwd - waarbij kan worden afgevraagd of elke beschadiging wel een complete nieuwbouw legitimeerde en er misschien in de vaart der volkeren en de cityvorming teveel stadskerken en waterstaatskerken zijn gesloopt - planden gemeentelijke stedenbouwers kerken als vaste voorzieningen in de volgens de wijkgedachte vormgegeven wijken. Kerken gelegen in parkachtige zones vormden plaatsen van rust, een contrast met de dagelijkse drukte rond verkeersstraten, winkels en scholen. In de loop van de jaren zestig leken de kerken zich in stedenbouwkundig opzicht terug te trekken; ze verspreidden zich over de wijk, lagen bescheiden tussen de bebouwing en pasten zich aan aan de bestaande architectuur, en de nevenruimten voor het buitenkerkelijk werk besloegen steeds meer ruimte. Wederom waren de kerken een spiegel van de binnenkerkelijke ontwikkelingen: in een poging contact te maken, deden ze zich nederig en menselijk voor.

Ondanks de grote theologische en bestuursorganisatorische verschillen tussen het katholicisme en het protestantisme vertoont de kerkbouw van beide geloofsrichtingen in de periode 1800-1970 overeenkomstige ontwikkelingen. Tegen de achtergrond van een als vanzelfsprekend veronderstelde religiositeit voltrokken zich kwantitatieve processen die draaiden om vraag en aanbod, zoals de roep om kerkbouw in de negentiende-eeuwse stadsuitleg en de vooroorlogse tuinsteden, en het gebrek aan kerkgebouwen ten tijde van de wederopbouw en expansie in de jaren 1955-1970. Het tekort aan kerkgebouwen dwong kerkgenootschappen tot het ondernemen van actie en het formuleren van beleid. Enkele architecten en kerkelijke opdrachtgevers vervulden een pioniersrol; zij bedachten zelf ruimtelijke oplossingen voor problemen die zij uit de praktijk kenden. Via hun netwerken verspreidden deze ideeën zich over het veld, bereikten de bestuurlijke laag en werden eventueel ingekapseld in het beleid.

Achter de vraag naar meer kerkgebouwen schuilde een tweetal beweegreden. Allereerst het handhaven van de concurrentiepositie ten opzichte van andere kerkgenootschappen. In het kleine Nederland vond een continue interactie tussen de verschillende gezindten plaats in de vorm van 'zij een kerk, wij een kerk'. Voor de Tweede Wereldoorlog entameerden vooral buurgemeenten of -parochies de fysieke representatie in een nieuwe wijk. Na 1945 ondersteunden kerkelijke sociale instituten de kerkelijke planologie die in het geval van de Katholieke Kerk op diocesaan niveau plaatsvond. Een andere drijfveer om kerken te bouwen, vormde de strijd tegen de ontkerkelijkheid. Zonder pastorale zorg en controle in de wijk zouden 'zieltjes' verloren gaan en de sociaal-maatschappelijke coherentie ontbreken. Dit was de beweegreden waarom de staat bereid was financieel bij te dragen aan kerkbouw. Tot 1968 bestond er binnen het christelijke Nederland voldoende politiek draagvlak voor het aantrekken van de banden tussen kerk en staat. De angst van de kerken om gelovigen kwijt te raken aan de socialistische beweging zat diep en was niet irreal. Deze eveneens goed georganiseerde zuil bood niet alleen een sociaal houvast, en had oog voor de menselijke factor. Het is met name de Liturgische Beweging geweest die deze behoefte aan democratisering tijdig signaleerde en veranderingen in beweging zette. In de gemeenschapskerken of volkskerken hoefden de gelovigen niet langer aanschouwers van de liturgische rituelen of toehoorders van de preek te zijn, maar mochten zij deelnemen aan de sacramenten.

De democratiserende tendens werd in de jaren zestig ingehaald door de individualisering die een massale ontkerkelijkheid teweegbracht. Naast het toenemende contingent niet-gelovigen ontstond een groep geëmancipeerde gelovigen die niet langer de kerk nodig hadden voor hun spirituele beleving. In de maalstroom van de mondialisering overschreden zij de grenzen van het christelijk geloof en belandden in Aziatische religies zoals het boeddhisme en hindoeïsme. Anderen voelden zich juist aangetrokken tot de evangelische kerken die meer ruimte bieden voor een persoonlijke geloofsbeleving dan de drie hoofddenominaties. Al jaren vertoont de vanouds hechte groep orthodox-confessionelen, die de liturgische perikelen aan zich voorbij liet gaan, een opmerkelijke groei. Tot slot pleegde de sinds de gezinshereniging van de jaren zeventig groeiende groep moslims na een periode van 'schuilmoskeeën' vanaf de jaren negentig steeds meer nieuwbouw. Al deze verschuivingen op het kerkelijke toneel zijn zichtbaar in de kerkgebouwen. Naast kwijnende kerkgenootschappen die hun kerken noodgedwongen moeten laten vervallen, zijn er genootschappen met een bloeiend kerkelijk leven en nieuwe, van alle comfort voorziene megakerken en moskeeën.

Met dit proefschrift vraag ik aandacht voor de twintigste-eeuwse kerkgebouwen; erfgoed waarmee de eigenaren zo weinig betrokken lijken om te springen. De seculiere tijd waarin wij leven, heeft een golf van kerkfusies teweeg gebracht. Bisdommen zien zich geconfronteerd met negatieve

balansen; de Protestantse Kerk in Nederland kampt evenzeer met een overschot aan kerkgebouwen. Hierdoor zullen circa duizend kerkgebouwen de komende jaren worden verlaten en afgestoten. Binnen deze groep blijken naoorlogse kerken weinig bemind en daardoor bijzonder kwetsbaar te zijn. De inventarisatieronden die een aantal provincies en gemeenten inmiddels naar de (religieuze) wederopbouwarchitectuur hebben verricht, waren hoopvol, maar hebben geen *follow-up* gekregen in de vorm van beschermende beleidsmaatregelen. Schijnbaar zonder scrupules verstrekken gemeentelijke overheden sloopvergunningen voor kerken die zijn ontworpen door Nederlands bekendste naoorlogse architecten. Onbekendheid met de cultuurhistorische achtergronden van de twintigste-eeuwse kerkbouw - ook bij de kerkelijke instanties zelf - speelt een belangrijke rol in dit politiek-maatschappelijke proces.

Mijn onderzoek biedt inzicht in de uitgebreide uitwisseling van gedachten en ideeën die aan de twintigste-eeuwse kerkbouw is vooraf gegaan. De actoren, van paus, kerkprovincie, bisdommen, kloosterorden, synoden, kerkbesturen, architecten en vanaf de jaren zestig vooral de gelovigen zelf, hadden een duidelijke behoefte aan heroriëntatie. Telkens opnieuw deed men een gezamenlijke poging de kerkarchitectuur af te stemmen op het eigentijdse geloofsleven. Dit gebeurde in een eeuw waarin de Nederlandse samenleving grote veranderingen onderging. In deze turbulente periode van een religieuze herleving en de daaropvolgende plotselinge neergang verkende men nieuwe mogelijkheden op het gebied van liturgie en religiositeit. Na de oorlog dijdten kerken uit tot sociale centra in de nieuwe woonwijken; ze vormden het stedenbouwkundig hart binnen de jonge gemeenschappen.

Nu de kerkelijke instanties zich noodgedwongen terugtrekken uit de samenleving, is er een nieuwe fase aangebroken. Leegstaande kerkgebouwen zouden kunnen worden herbestemd om opnieuw een sociale functie te vervullen, aangepast aan de behoeften van deze tijd. Aandacht is echter ook geboden voor de twintigste-eeuwse kerken die hun religieuze functie blijven behouden en worden aangepast aan een sterk gereduceerde kerkgemeenschap. Het verdient aanbeveling om ook deze verbouwingen en herinrichtingen zorgvuldig te begeleiden. Dit kan echter eveneens alleen op verantwoorde wijze wanneer eerst is vastgesteld welke twintigste-eeuwse kerken het behouden waard zijn.

Voor alle kerkgebouwen geldt dat zij nooit tot stand waren gekomen zonder de solidariteit en de offerbereidheid van de gelovigen. Reden te meer om ook het beschermen van het twintigste-eeuwse religieuze erfgoed als een zaak van algemeen maatschappelijk belang te zien.

Summary

In this study of church architecture in the Netherlands in the twentieth century, I focus on three external features of the church building and its function: liturgy, architecture, and the placement of the church in the urban fabric. These factors are examined in combination with three sociological structures: the church, the state, and the community of worshippers. Architects and artists, who generally work in close partnership with ecclesiastical patrons, could conceivably be seen as a separate structure. Yet twentieth-century church architects and their decorators each tended to be strongly associated with a single pillar (that is, religious or ideological group) within Dutch society, a fact which makes it more appropriate to view them as members of their community of worshippers. Only the Roman Catholic Church exerted such far-reaching influence, through art associations and *standsorganisaties* (organizations representing all Catholics in a social class, occupation, or profession), that it could induce church architects and artists to adhere to its standards. Again and again, the liturgy, architecture, and location of churches in both urban and rural areas were moulded by the interaction of the church, the state, and the faithful.

The church

Following the triumph of ultramontanism in the nineteenth century, the twentieth-century Roman Catholic Church was a well-organized, global organization dominated by papal authority. To maintain unity in its many ecclesiastical provinces, its ecclesiastical authorities insisted a uniform liturgy. The Tridentine Mass revived by Dom Guéranger, along with the associated church calendar, gave structure to religious experience and sought to bring it into harmony with the experience of the early Christian religious community. This was a deliberate *ressourcement*, or return to the roots of the faith, an idealized, archetypal form of religion. The history of the Liturgical Movement shows that religious orders, particularly the Benedictines, played a pioneering role in spreading a democratizing view of liturgical practice, and the Benedictines' interest in pastoral matters made them intermediaries between the Vatican and the parishes. The religious orders had a unique status within the papal hierarchy, outside the sphere of influence of the episcopate. Within the tranquillity of this monastic intellectual setting, an aesthetic consciousness developed that went further than the performance of the liturgical rites. The artistic design, organization, and decoration of the church building was perceived as an instrument for giving form to religious experience.

A number of papal encyclicals and bulls in the period 1903–1970 reflected the democratizing influence of the monastic Liturgical Movement. For the Holy See, this was a way of accommodating the modernization of Catholic church life. The *aggiornamento* of Pope John XXIII can be seen as the fruition of this decades-long process. One apparent countercurrent to this democratizing tendency within the Roman Catholic Church was the revival of medieval Thomist philosophy under Pope Leo XIII in 1879. But the renewed interest in this archaic conceptual system laid the basis for a Christian humanism that – under the leadership of one of its main exponents, the French philosopher Jacques Maritain (1892–1973) – would transform postwar Catholic life. The friendship between Maritain and Pope Paul VI, who led the Second Vatican Council from 1963 onwards, was a critical factor in this transformation.

In the course of the twentieth century, the influence of the aesthetically oriented Liturgical Movement gradually led the Vatican to acknowledge the importance of the design and liturgical organization of church architecture. The spatial placement of the faithful in a liturgically and aesthetically sound church building could foster the emergence of a tight-knit parish community. The canons dealing with the construction and restoration of churches in the *Codex Iuris Canonici*, which was in effect from 1918 to 1983, show that the Holy See's aim was for church building to take place under diocesan supervision and control, and in conformity with Christian tradition. These canons were interpreted through the lens of a liturgical sensibility and a desire (inspired by early Christian liturgy) to participate in the celebration of the Eucharist. Since they did not prescribe any specific architectural style, they were taken as an invitation to refer back to early Christian church architecture.

When the supervision of church-building activities was delegated to the dioceses, they found themselves with new responsibilities. Liturgical commissions and building commissions were established to maintain control of construction activities, and building inspectors were later appointed, operating out of diocesan building departments. It fell to these architecturally or liturgically trained

officials to flesh out the brief papal instructions into a practical, effective framework. Further research into the work of these commissions could shed light on how Dutch dioceses differ in their approaches to church architecture.

The priests responsible for the constructions of new churches (*bouwpastors*), who had enjoyed a high degree of freedom in design, decoration, and choice of architect before 1918, were placed on a short diocesan leash. It is tempting to conclude that this led them into the arms of the church designers (*kerkontwerpers*). Together with these architectural advisers, the *bouwpastors* tried to design church buildings that not only adhered to the diocesan guidelines, but also satisfied their liturgical and artistic aspirations.

The *bouwpastoor*, who usually had to run around the country giving sermons to raise funds to build his church, was in charge of the building process. He was assisted by members of the parish council (*kerkbestuur*), which did not generally play a major role. Besides the surviving correspondence between the *bouwpastoor*, the diocese, the diocesan building commission, and the architect, there are generally few direct written records, such as minutes of meetings, to tell us about the design stage, the financing, and other steps in the process of church building. In many cases, the *bouwpastoor* did not write about the construction of the new church in his parish records (*Liber Memorialis Paroeciae*) until it was completed. Depending on his degree of personal involvement and experience of the creative process, he might either take the time to write a detailed and sometimes slightly romanticized account, complete with pasted-in photographs and newspaper clippings, or limit himself to a businesslike summary of the facts: the architect, the number of seats in the church, the construction costs, and the dates when the first stone had been laid and the church had been consecrated.

Encouraging the liturgical and aesthetic development of these clerical patrons was the prime objective of art associations (*kunstkringen*) such as the St.-Bernulphusgilde (St. Bernold's Guild) and the *standsorganisatie* known as the Algemeen Kristelijk Kunstenaarsverbond (General Christian Artists' Association; AKKV) with its architecture periodical Het R.K. Bouwblad. The Catholic art associations were founded on the initiative of a few highly motivated clerics; the dioceses approved and may have supported them financially. Het R.K. Bouwblad, which was under diocesan supervision, was probably also funded directly by the dioceses. Research on the role of liturgical and aesthetic education within the curriculum of the major seminaries could cast more light on this subject.

At the heart of Catholic church building in the Netherlands was the architect and urban planner M.J. Granpré Molière (1883–1972), who had converted to Roman Catholicism in 1927. He ran the annual A.K.K.V. workshops in Huijbergen and played a leading role on the editorial board of Het R.K. Bouwblad. In the course of his career as a university professor, Granpré Molière (who took inspiration from the Thomists) attracted a circle of dozens of architects, mostly Catholic, often known as the Delft School (*Delftse School*). Through his work as an urban planner, he also had contacts in provincial and municipal government. Until his retirement in 1953, Granpré Molière dominated the discourse on Catholic church building.

After the Second World War, the Interdiocesan Consultative Commission (*Interdiocesane Commissie van Overleg*; ICvO) on Catholic churches and church buildings coordinated a survey of the churches destroyed in the ecclesiastical province. The procedures for church building remained the same. The work of the diocesan building departments continued unabated. There were plenty of students enrolled in the church's architecture programmes in Den Bosch and Tilburg, and diocesan working groups were doing overtime. To plan church construction in newly built districts, the dioceses established planning commissions (*situeringcommissies*) and sought advice on social and demographic issues from the KASKI, a Catholic research institute examining questions of religion and society.

It was not until late in the 1960s that parish members became more active in the church-building process. Partly because of the influence of open discussions at the national Pastoral Council (1968-1970), priests swam with the swelling tide of democratization. Parishioners voiced their opinions about the ideal way to celebrate the liturgy and about the functions of church buildings, and these new points of view were echoed in the building commissions. In 1968, the Dutch Catholic Church even organized an essay competition with an ecumenical jury to find out what both Catholic and non-Catholic architects thought about the future of church architecture. What came out of all this were multifunctional buildings in which church activities played a subordinate role. Around this time,

the secularization of Dutch society was becoming more visible every Sunday. Dioceses were struggling with financial shortfalls, and the postwar church-building frenzy came to a fairly abrupt end. The A.K.K.V. and Het R.K. Bouwblad, which had been renamed after the war, were also profoundly affected by secularization.

The Liturgical Movement, which had initially played a pioneering role, had more or less achieved its goal with the promulgation of the Sacrosanctum Concilium (or Constitution on the Sacred Liturgy) in 1963, and in 1971 it was absorbed into an interdiocesan liturgical commission. Diocesan working groups, such as the St.-Pieterskring (St. Peter's Circle) in the Haarlem diocese, were abolished, as were the educational programmes in ecclesiastical architecture in Tilburg and Den Bosch. The diocesan building offices focused on maintenance and redecoration of churches in accordance with the liturgical insights of the Second Vatican Council. The period of exhibitions, symposia, and publications on church architecture slowly came to an end.

The decentralized power structure of the Nederlandse Hervormde Kerk (Netherlands Reformed Church, a mainline Reformed Protestant denomination, hereafter NHK) led to completely different developments in liturgy and church building than in the Roman Catholic Church. Since its foundation, the NHK had permitted great liturgical freedom. Congregations determined their own liturgical styles, which varied from orthodox to liberal (*vrijzinnig*). The absence of a uniform perspective on celebrating the liturgy was a longstanding issue that came to a head in the nineteenth century, with a bitter sectarian dispute (*richtingenstrijd*) and two secessions by groups of pietistic orthodox worshippers. As the owner of a rich variety of ecclesiastical property (including many medieval, originally Catholic church buildings), the NHK at first had no need for any sort of policy on church architecture. In the late nineteenth century, however, this situation changed. Urban expansion created a need for new Reformed houses of worship. ("Reformed" is used here as a translation of *hervormd*, as in "Nederlandse Hervormde Kerk". The Dutch term *gereformeed* has the same literal meaning, but is nowadays used almost exclusively by the orthodox denominations that seceded from the mainline church in the nineteenth century. For *gereformeed*, the Dutch term is used in English. See also the following section of the summary.) Architects such as J. Verheul and J.H. Leliman, as well as the Catholic architect P.J.H. Cuypers, pondered what architectural style, or form and interior would best suit the Reformed liturgy. In this period, a few "ethical theologians" (members of an irenic movement that sought reconciliation between the mainline church and orthodox dissenters), as well as Abraham Kuyper, the leader of the dissenters, became interested in a more sacramental approach to the liturgy. These theologians believed that sacraments such as baptism and the Lord's Supper (communion) should be just as central to church services as the sermon. Notably, these theologians were well aware that the design and decoration of church buildings could reinforce a new liturgical sensibility. The debate about the role of the pulpit and communion table, which went on for decades after this, illustrates the pluriformity of the Reformed liturgy and can be seen as an aftershock of the nineteenth-century sectarian dispute within the NHK.

Through the work of the internationally oriented Abraham Kuyper, a motto from German Protestant church-builders, *Die Liturgie ist die Bauherrin* ("The liturgy is the patroness") came into currency in Netherlands Reformed circles. Until the 1920s, both architects and ministers in the ethical and liberal schools who were engaged with liturgical issues looked to this functionalist principle for guidance when establishing new churches. It was no longer seen as acceptable for church buildings to suggest a one-way traffic between the minister and congregation; instead, they were supposed to express the unity of the liturgical gathering. This implied a need to consider the aesthetics of the building and its interior decoration. Congregations of an orthodox bent were satisfied with "sermon churches" (*preekkerken*) centred on the pulpit; they saw no need for the table for the Lord's Supper to remain in plain sight all the time, or for a baptismal font at the liturgical centre of the church.

Outside the sphere of influence of the Reformed synod, various circles of ministers formed, such as the ethically oriented Liturgical Circle (Liturgische Kring) presided over by Prof. G. van der Leeuw, a liberal circle of the same name for Christian humanists, and the right-wing liberal (*rechts-vrijzinnig*) Public Worship Circle (Kring Eeredienst). The circle surrounding the phenomenological philosopher of religion G. van der Leeuw delved into the early Christian sources of the liturgy and showed an interest, inspired by the Anglican Church, in the aesthetic aspects of religious rites. Likewise, they held church buildings to high standards of beauty, comfort, and acoustic quality and

insisted on an unimpeded view of the liturgical furnishings. The liberal Protestants strove to set themselves apart in the early twentieth century by building churches in their own distinctive style, and took the initiative of organizing two conferences on religion and architecture. The driving force behind these assemblies of ministers, theologians, and architects was the minister R. Miedema, who later founded the Institute for Religious and Ecclesiastical Art (Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst).

This liturgical turn failed to impress orthodox NHK members. In 1929, to prevent unwelcome developments in their own churches, they called for the restoration of the pre-1816 church hierarchy: the synod, classis, and congregation. The more ecumenical Church Advancement Association (Vereniging Kerkopbouw), which included several theologians from the ethical Liturgical Circle, instead aimed to modernize the organization of the church and its services. The synod, which was responsible for holding together all the movements within the NHK's big tent, was loath to raise fundamental issues such as liturgy and church polity. That changed after the Second World War, when the NHK drew strength from its social role as a church for the entire national community (*volkskerk*) and developed a new Reformed Church Order (Hervormde Kerkorde; 1951). This actually amounted to a return to the seventeenth-century presbyterian church polity. The NHK underscored the independence of the congregation – or more precisely, of the Reformed *gemeente*, usually defined as all the Reformed believers in a village, town, or city and their church organizations. (“Congregation” is used in this sense below.) This unit was further subdivided into district congregations (*wijkgemeenten*). A similar spirit of diversity within unity informed the new Dienstboek in ontwerp (Draft Worship Book; 1955), which contained no fewer than five different liturgies.

Whereas the Roman Catholic Church had had to pursue an active church-building policy in other countries in the aftermath of the First World War (in which the Netherlands had managed to remain neutral), the need to coordinate church building did not arise for the NHK until after the ravages of the Second World War. In 1947, well before the introduction of the new church order and worship book, the Building and Restoration Commission (Bouw- en Restauratiecommissie) took an assertive stance, giving concrete advice on the construction, restoration, and interior decoration of reconstruction-era churches (including recommendations on artistic issues). Contacts with a new generation of architects at the University of Delft, including J.F. Berghoef, J.H. van den Broek, and H.T. Zwiers, greatly enhanced the quality of this advisory work, and the commission began encouraging the use of modern materials and techniques. What is particularly striking is the influence of the postwar functionalist perspective: church buildings were no longer “liturgy set in stone”, but aids to liturgical practice.

Alongside the active efforts of the Building and Restoration Commission, two other Reformed organizations – the Institute for Religious and Ecclesiastical Art and the Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting (Prof. G. van der Leeuw Foundation, founded in 1954 after the decease of Van der Leeuw) – served as valuable incubators for new ideas about ecclesiastical art and architecture. Like the Huijbergen workshops and the meetings of the St.-Bernulphusgilde in Catholic circles, these organizations provided meeting places for celebrants, architects, and artists. The ecumenical wind that was blowing in the postwar Netherlands even brought the Van der Leeuw-stichting and the St.-Bernulphusgilde together, in 1959, for the jointly organized Voorhof meeting, a month-long “encounter of church and art”.

The orthodox wing within the NHK did not demand much of a role in the postwar debate on church building. The new church order and book of worship had allayed their fears. Contented with the synod's guidelines for church architecture, they built churches in a traditional or somewhat modernist style, usually furnished with a permanent table for the Lord's Supper. In the other wings of the NHK, the debate about the role of the pulpit and the table likewise faded into the background in the late 1950s.

Well before the completion of the church's programme of reconstruction around 1960, the Building and Restoration Commission was focusing on the role of the church in the new urban districts (*stadswijken*), a contemporary issue closely linked to the NHK's new subdivisions, the district congregations. In keeping with the social-democratic concept of the neighbourhood unit (the *wijkgedachte*), the NHK planned to build community centres with space for pastoral, diaconal, and youth work, aimed at contributing to the cohesive social development of the district (the *wijk*). It was felt that the presence of other denominations would reinforce the district's sense of community. The

Sociological Institute (Sociologisch Instituut) of the NHK conducted studies of church-city issues in Hoogvliet and Spijkenisse and made suggestions about the role of Christians in modern urban life. This was part of a more general trend in the NHK to turn to the social sciences for help, because of their focus on city-dwellers and urban alienation. By 1965, Reformed researchers were concluding that the neighbourhood unit concept had failed and that young believers had little interest in leisure activities run by church organizations.

Key figures within the Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, such as W.G. Overbosch and H.R. Blankesteijn, continued to emphasize that the church should strive for a high profile in new urban districts, but they also pointed out the dangers of secularized church buildings, decorated with carpeting and armchairs like a living room. Under the influence of greater prosperity and individualization, liturgical functionalism (the doctrine that “form follows function”) slowly gave way to a more secular variety of functionalism. The main themes of church architecture were now comfort, acoustics, the presence or absence of a permanently open chapel (*dagkapel*), cloakrooms, kitchenettes, and toilet blocks. One illustration of the declining significance of the liturgy in church architecture is the unbuilt design “Wheels of heaven” by Aldo van Eyck for the church at the Church and World Institute (Instituut Kerk en Wereld), a Reformed organization in Driebergen. Although the church was never constructed, the design served as a basis for the Catholic Pastoor van Arskerck in The Hague, constructed in 1964. Apparently, the time had come when a plan for a Reformed church could, without much difficulty, accommodate Catholic masses. No longer was church architecture the preserve of architects with the right religious background. In the 1960s, the age of “depillarization” (*ontzuiling*), old ideological dividing lines no longer seemed relevant, and even a non-churchgoing architect could receive ecclesiastical commissions.

Like the mainline NHK, the orthodox denomination known as the Gereformeerde Kerken in Nederland (Reformed Churches in the Netherlands; hereafter GKN), which had been formed by the union of schismatic orthodox groups in 1892, had a decentralized church polity that offered congregations a great deal of independence. For many years, there was an unresolved tension within the unified *gereformeerde* denomination, between what were known as the A-churches, whose roots went back to the Secession (*Afscheiding*) of 1834, and the B-churches, which had seceded in the late-nineteenth-century *Doleantie* led by Abraham Kuyper. While Kuyper’s followers used the liturgical forms and instructions set out in the Church Order of Dort, the earlier generation of schismatics preferred their local liturgical practices. The synod chose the path of caution, not forcing either group to change its ways. It was not until 1933 that the synod (based in Middelburg) adopted an order of worship, and even then it was up to each church council (*kerkenraad*) to decide whether or not to follow these liturgical guidelines. Remarkably, Kuyper’s ideas about the role of the sacraments had more of an impact on the liturgy and church architecture of the NHK than on those of his own denomination. Only a few ministers of B-churches felt drawn to Kuyper’s liturgical ideal. In the *gereformeerde* church-building frenzy that followed the union in 1892, they worked with architects such as T. Kuipers, B.T. Boeyinga, E. Reitsma, and E.J. Rotshuizen. Lacking any guidance from the synod, these architects drew inspiration from Kuyper’s remarks in *Onze Eeredienst* (1911; English edition: *Our Worship*, 2009). One characteristic feature of their church buildings, which are often radial in design, is the liturgical centre, with not only a pulpit but also a table for the Lord’s Supper and a baptismal font next to it.

After the Second World War, the GKN developed a less restrictive attitude towards the liturgy, and new liturgical elements were added. This often necessitated shorter sermons. The synod became increasingly convinced that a uniform order of worship was needed to preserve the unity of the church, and in 1953 it presented four outlines for Sunday services. When other forms and prayers were later added, and interest grew in celebrating the Lord’s Supper, the result was a liturgical chaos. Over time, the Calvinist character of the *gereformeerde* liturgy faded into the background.

In the postwar period, the GKN synod had to consider requests from church councils for financial support for church building in new urban districts. The synod had little way of granting these requests, since within the GKN, individual local churches owned their own buildings. The establishment of the private Stichting Steun Kerkbouw (Church Building Support Foundation) by a theology professor, a pastor, and the architect E.J. Rotshuizen in 1954 offered a solution to this financial problem, in the form of low-interest loans. In 1955, the synod made a contribution, founding

the Generale Deputaten Kerkopbouw, a panel whose members provided information on church construction. The independent Gereformeerd Sociologisch Instituut (Sociological Institute) supplied church councils in newly urbanized areas with social and demographic data relevant to their church-building plans.

Unusually, it was three students of theology who, in 1956, founded a Liturgy Working Group (Werkgroep voor Liturgie). They called for investigation of the roots of the liturgy. Like Kuyper, they believed that the sermon and sacraments should be equal in importance. From 1959 onward, this working group threw itself into questions of church architecture and interiors, organizing meetings attended by the many *gereformeerd* church architects. These architects pressed for a uniform liturgy on which they could base their designs, and the result was active collaboration between architects and theologians. It was the architect W. Ingwersen who, in 1961, applied the liturgical principles of the working group to the church building. Like his Reformed counterparts Overbosch and Blankesteyn, he was disenchanted with liturgical functionalism, which he felt had produced nothing more than comfortable, businesslike churches. Ingwersen wanted to emphasize the sacred quality of the church by drawing a clear distinction between the church building and adjoining spaces. In his existentialist approach to church architecture, the human being played a central role. The *Richtlijnen voor kerkbouw* (Guidelines for Church Building) published in 1963 under the auspices of the synod largely corresponded to Ingwersen's views. It is fair to say that Ingwersen's ideas changed the perspective on liturgy within the GKN. This liturgical renewal culminated in the approval of the hymnal *Honderdnegentien gezangen* (1965) and the *Orde voor de eredienst van de Gereformeerde Kerken* (Order of Worship for the GKN; 1966).

In spite of Ingwersen's innovative ideas, most *gereformeerd* church architects pursued the Kuyperian ideal. Churches were designed with a liturgical centre, and in addition to the pulpit, a table for the Lord's Supper and a baptismal font were conspicuously present. In 1967 the Generale Deputaten Kerkopbouw found the time for a thorough revision of the *Richtlijnen* and published a brochure with the less severe title *Overwegingen bij kerkbouw* (Considerations in Church Building). Unlike its predecessor, this brochure did not treat the church as a sacred space, but did still view it as a house. The role it envisaged for church architecture was to enable active participation in worship services, but not to focus exclusively on any one way of celebrating the liturgy.

In the second half of the 1960s, increasing secularization, individualization, and leisure time led ecclesiastical patrons of architects in the three main denominations (Catholic, Reformed, and *gereformeerd*) to see the church more and more as a community space. The meeting halls in the church community centres in new urban districts were designed on a smaller, more human scale. A more secular functionalist perspective than in the past predominated with regard to the design of the church meeting hall and its interior decoration. The churches preferred to devote their money and attention to adjoining areas, which were also austere designed. Gradually, the identity of the church building altered; its central purpose was no longer ecclesiastical but social. This period also saw the emergence of ecumenical forms of church architecture. Around 1970, when social and cultural work were taken over by the state, the social identity of the church was severely compromised. Ultimately, secularization led more and more people to spend their Sundays otherwise than at church services.

The state

The Dutch state first became involved in the architectural design and decoration of houses of worship in the days of the Dutch Republic. In the nineteenth-century Kingdom of the Netherlands, financial support for church building under King William I once again legitimated state supervision of the quality of church design. Despite the constitutional reforms of 1848, which officially distanced the NHK from the state, the separation of church and state was not complete. With a few exceptions, the state saw no need to support church building by religious denominations after 1885.

Inspired by the example of privately owned mines in Belgium and Germany, the Dutch state decided in the early twentieth century to take responsibility for the spiritual needs of the growing number of employees of state-owned enterprises such as the State Mines (*Staatsmijnen*). State support was offered to several religious denominations so that they could not only build, but also furnish, decorate, and maintain houses of worship and other church buildings for the benefit of these employees. In the late 1920s, when political leaders realized that the Wieringermeer reclamation project would primarily be conducted by the state, they decided to develop a subsidy programme like

the one in effect for the State Mines. This time, the town planning for the new villages was also in the hands of the state, which appointed the Catholic architect and urban planner M.J. Granpré Molière to oversee this aspect of the project. The three main religious denominations were to be represented in the villages by church buildings in equivalent locations. With this carefully-thought-out policy for church construction in the Wieringermeer polder, the state not only recognized the religious pluriformity, but chose once again to strengthen the bond between church and state. As if signing their names to a social contract, all three denominations welcomed the state support, including the GKN, which had often been wary of state involvement in its affairs. All three thus received the opportunity to establish a foothold in the newly created Wieringermeer polder, while the state could rest assured of the spiritual well-being of the polder's residents. But the worldwide economic depression of the 1930s forced both government and the religious denominations to limit their construction efforts to compact, sparsely decorated churches, which often lacked the coveted church towers that might otherwise have served as beacons in the pristine landscape.

After the Second World War, the state was able to put its experience of actively coordinating town planning and church building in the Wieringermeer to good use. The national authorities saw it as their task to carefully supervise and finance the rebuilding and restoration of hundreds of churches. It was believed that churches could make a critical contribution to repairing the social fabric torn by the war. This position was in harmony with that of the Stichting Nederlands Volksherstel (Dutch People's Reconstruction Foundation), an organization under church auspices with the objective of promoting family life and the country's prewar morals. The state's contribution to the costs of restoration and rebuilding, as well as the costs of acquiring new church furnishings, was set at 85 percent. A centralized bureaucracy of state-appointed architects, urban planners, and claims assessors joined forces to renew ecclesiastical life in close coordination with the religious denominations. One illustration of the state's willingness to support and supervise this process in the aftermath of the war was the travelling exhibition *Nederlands Nieuwe Kerken* (New Churches of the Netherlands) in 1948. According to this exhibition, church and state were labouring as one, striving not only for reconstruction, but also for the revitalization of church architecture. In the exhibition, the three main denominations presented their ideas and plans for the design of postwar churches. Leaders of the Catholic and Reformed liturgical movements, such as Granpré Molière and Van der Leeuw, put forward their views.

The North Sea flood of 1953 exacerbated the problem of church reconstruction; in the ravaged towns and villages, the state reimbursed 90 percent of the approved costs of rebuilding and restoration. The construction of sixty churches in the new IJsselmeer polders was also 50 percent financed by the state. While awaiting processing and payment of their war compensation claims and approval of their town plans by the Ministry of Reconstruction and Housing (Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting), church boards and church councils commissioned architects to draw up plans for churches. The long period between design and execution made it feasible to evaluate these plans thoroughly and revise them if necessary. Occasionally, a plan was rejected and a second architect was found. Church and state alike consistently emphasized the austere execution of the reconstruction-era churches. In Catholic church architecture, this emphasis dovetailed remarkably well with the Christocentric architectural style that had been in fashion since the 1920s, in which the worshippers' attention was focused on the sacrament of the Eucharist. Strikingly, the Reformed church boards – which had always had a preference for understated architectural styles – approved reconstruction-era churches with liturgical centres under the influence of the Liturgical Movement, and gradually started permitting an aesthetic accent in the form of a colourful stained-glass window.

When we recall the aims of the prewar Liturgical Movement in both the Roman Catholic Church and the NHK, we can see the austerity often considered to be characteristic of reconstruction-era churches as part of the continuous narrative of church history. To be sure, frugality played a role in the early postwar years, but so did the desire to provide churches with architectural and urbanistic accents.

Even during the phase of rebuilding the destroyed churches, which ended around 1960, the population was already growing swiftly. Both church and state firmly believed that the faithful, including those in new districts, needed church buildings in their own neighbourhoods. The church was seen as a basic necessity, an institution that could stave off the dreaded secularization of relocated households. It was thought that in these new districts, members of diverse denominations would live

side by side in harmonious communities. This idea is also manifest in the numerous extension plans of cities, towns, and villages. In contrast with the calculated selection of church locations typical of the 1930s, the postwar town plans included churches as a seemingly natural component. In the monoconfessional south, the parish system was dominant, while elsewhere in the country the neighbourhood unit concept accommodated at least the three main denominations. The neighbourhood unit was introduced in Rotterdam as a secular programme for society, closely tied to the ideology of togetherness or solidarity (*saamhorigheid*) in the prewar garden district. After the bombardment of Rotterdam, it became one of the city's main themes. Suburbanization and the neighbourhood unit were rooted in American ideas about community development and other sociological concepts. This functionalist approach to urban planning fit into an American-inspired pattern of postwar modernization, characterized by terms such as industrialization, rationalization, planning, prosperity, and consumption.

From 1961 onwards the Dutch state had the resources, thanks to the phenomenal economic growth of the postwar decades, to support the country's religious denominations, whose church-building boom had landed them in serious financial trouble. Not one denomination refused this state aid, and the churches felt in no way compromised in their religious freedom or right of self-governance. The Church-Building Subsidy Act (*Wet Premie Kerkenbouw*) provided 30 percent financing for the construction and decoration of new church buildings (including their towers). Assuming a fundamental human need for organized religion, many church boards succumbed to the temptation to build larger churches with more seats and auxiliary areas, as well as larger presbyteries, manses, parsonages, sextonries, and the like, with all the financial consequences that this entailed. When the government decided not to extend the Church-Building Subsidy Act in 1970, the state ceased to play an active role in church architecture. It is clear that political leaders no longer considered support for church building to be a responsibility of the welfare state. To this day, the only state subsidies available in this area are those for maintaining historic churches that are nationally listed buildings (*rijksmonumenten*).

The faithful

In the early twentieth century, Dutch believers were frequent churchgoers, respectful of authority and loyal to their own denominations, or "pillars". In the census of 1909, more than 94 percent of the Dutch population described themselves as belonging to a religious denomination (*kerkgenootschap*); by 1971, that proportion had fallen to 76 percent. The latter figure is misleading, however. While in 1909 all official church members attended their churches very regularly, in the second half of the 1960s the number of church members attending services began to drop. What happened to the members of the three main Dutch denominations in this period?

In the early twentieth century, church leaders (priests and ministers) were firmly in control of their parishes and congregations. Their flocks were expected not only to submit to their authority, but also to find room in their household budgets to support the church financially through pew rent, collections, contributions towards the living expenses of the clergy, and donations for church building. Since the late nineteenth century, Catholic households had grown accustomed to pastoral visitation and usually submitted humbly to reprimands when they missed a service or failed to meet the Church's standards. Starting in the early twentieth century, the Roman Catholic Church went to considerable effort to keep its worshippers out of reach of its socialist enemies. In 1922, Pius XI launched the Catholic Action movement, intended to foster the participation of lay Catholics in missionary work and sacramental life. Although the Dutch dioceses did not begin actively supporting Catholic Action until 1936, the Christocentric type of church architecture that came into vogue in the mid-1920s was intimately related to this new trend towards engaging the flock. On the one hand, this tendency brought some slight democratization; for the first time, there were serious attempts to involve worshippers in the celebration of the mass. On the other hand, priests managed to expand their influence and knead their parishioners into a close community with a strong Catholic identity, even outside the church building. The Christocentric church, though it did not tower as high as its Gothic Revival predecessors, remained the visual summit of an ecclesiastical enclave that provided Catholics with their education and associational life.

Reformed and *gereformeerde* worshippers were also faced with growing church involvement in their lives in the course of the twentieth century. Pillarization (*verzuijing*) meant that their lives were

played out almost entirely within their own denomination, with little meaningful interaction with members of other religious or ideological groups. The rich associational life within each pillar allowed churches to keep an eye on their members between services. Starting in 1897, Abraham Kuiper had stressed the dignity of the Protestant church building. Though *gereformeerd* worshippers did not embrace his vision of the equal value of the pulpit and the communion table, they were nevertheless sympathetic to his arguments. They began building larger churches. Compared to the modest structures of the nineteenth-century Seceders (*afgescheidenen*), the GKN churches had an *arriviste* and even triumphalist quality. *Gereformeerd* worshippers obviously no longer saw themselves as underdogs. In politics, too, they were making their presence known; the ARP, the political party founded by Abraham Kuiper, supplied a number of prime ministers: Kuiper himself, Heemskerk, Colijn, and Gerbrandy.

Members of the NHK, who saw it as the continuation of the old, unified Reformed Church of the Dutch Republic, identified less strongly with their denomination. Nevertheless, it is clear that they too felt a need for historical continuity. For both Reformed and *gereformeerd* worshippers, the introduction of the central style of church architecture, with short, uninterrupted sight lines and a liturgical centre, fostered greater participation in the sacramental liturgy. In the mid-twentieth century, more and more worshippers felt that communion was too infrequent and argued that it should take place monthly.

During the Second World War and in its wake, religious life grew more intense. Worshippers whose churches had been destroyed took refuge in provisional meeting rooms or wooden barracks that did duty as makeshift churches. For Dutch Catholics, it was like a return to the days of the Republic, when they had been forced to meet secretly in clandestine churches (*schuilkerken*). Once again, they were packed together, right up against the small raised sanctuary where their religious rites were performed. Interestingly, many parishioners cherished fond memories of this period after the reconstruction of their churches.

Reformed and *gereformeerd* worshippers, traditionally less accustomed to ecclesiastical pomp and circumstance, also accepted their difficult circumstances and attended services in one of the wooden makeshift churches (*noodkerken*) donated by the Reformierte Kirche in Switzerland. Worshippers who moved to postwar districts in search of jobs could expect a visit from their new priest, minister, or elder. They were exhorted to participate in the formation of the new parish or congregation, not least through financial contributions. Again, associational life played a key role. After work or school, worshippers could hold club meetings in multifunctional meeting rooms that could also easily accommodate church activities.

Within the NHK, which had harboured a great internal diversity of opinion since the nineteenth century, it was possible to seek out a church that matched one's preference for orthodoxy or liberalism. Unlike in the Catholic Church, worshippers were not held back by territorial restrictions on who could attend services at a particular church building. Nor was there a strong central authority in the domain of church architecture; the congregation formed a building commission, headed by the pastor, which looked into locations, options for purchasing land, the choice of architect, and the design and interior decoration of the church building. The development of a distinctively Reformed style of church architecture was hindered by both a dearth of experience in building churches and the absence of a clear and uniform liturgy. Reformed churches were generally prudent managers of their own finances, and in new urban districts they tended to build modest community centres rather than expensive churches. This changed after the Second World War, when an aestheticizing tendency, in combination with church-building subsidies from the state, led to a wave of innovative church architecture. Through their building commissions, Reformed worshippers could actively influence the architectural design of churches, the furnishing and decoration of the liturgical centre, the area for the Lord's Supper (if there was one), and the artistic embellishment of the building. In other words, it was to a large extent these church members who gave shape to the aestheticizing and liturgical trends in the NHK.

Gereformeerd worshippers also enjoyed great independence in making choices about their pastor, the liturgy, and church architecture. For many years, they jealously guarded their independence from the state. For instance, they refused to use the word "church" (*kerk*) for a small church building built with state funds in Slootdorp, the first village erected in the Wieringermeer polder, instead describing it as a community centre (*wijkgebouw*). Like the Catholics, the GKN churches had done a

great deal of catching up in the second half of the nineteenth century, and in the twentieth century they continued building at a rapid pace. One striking fact is that most orthodox *gereformeerde* worshippers did not generally follow the advice of their leader Abraham Kuyper, who had developed his own vision of church architecture in Our Worship. Instead, they gave expression to their own religious experience, designing simple, elongated meeting halls dominated by a high pulpit. A few GKN churches gave in to the urge to build exuberant church buildings with a liturgical centre and Kuyperian pew layout, but this was probably due to the persuasive powers of their relatively progressive ministers (though admittedly, the minister was always chosen by the congregation itself). This issue could be clarified though further study of the financial aspects of architectural history, the networks of the church council members, and their social and economic backgrounds. It was not until the late 1950s that *gereformeerde* worshippers became more sympathetic to a sacramental approach to the liturgy, under the influence of the Liturgy Working Group.

As social and economic conditions improved in the postwar Netherlands, there was a corresponding rise in individualism and the assertiveness of individual worshippers, who took an increasingly liberal view of traditional religious norms. There were more appealing things to do on Sundays than go to church, and families with cars could try out churches outside their own neighbourhoods. There was a brief uptick in attendance at Catholic services following the introduction of progressive masses with music in popular contemporary genres, but in the long run, secularization proved to be a more powerful trend. In the NHK, which had been struggling with a decline in membership (as a percentage of the Dutch population) since 1880, the emptying of the churches proceeded at a less dramatic pace. In contrast, religious life and church attendance in the postwar GKN actually seemed to intensify. There was no surplus of church buildings, especially in the Dutch Bible Belt (a swathe of communities largely in the southwest and centre of the country), and even today, very large, well-equipped new GKN churches are occasionally built.

(Vertaling: David McKay)

Bibliografie¹

- Aalbers, B.J., "Oecumenische kerkbouw" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 178-179.
- Aalders, W., "De Maranathakerk te 's-Gravenhage", Kerk en Eredienst 4 (1949) 4, 193-220.
- "Aan het Bestuur van de Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland", Ons Liturgisch Tijdschrift 16 (1930) 1, 62-63.
- Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders, Bisdom Haarlem/Bisdom Rotterdam/Projectbureau Belvedere 2008.
- "Een aantal alinea's uit de meervoudige opdracht tot het ontwerpen van een kerkgebouw op het terrein van het Opleidings- en Vormingscentrum 'Kerk en Wereld' te Driebergen", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 27 (1964), 1177-1181.
- Abels, P.H.A.M., A. de Groot, "De achttiende eeuw" in: H.J. Selderhuis (red.), Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis, Kampen 2006, 501-596.
- Acken, J. van, Christozentrische Kirchenkunst. Ein Entwurf zum liturgischen Gesamtkunstwerk, Gladbeck i.W. 1922.
- Acta et Decreta synodi provincialis Ultrajectensis, Bisdom Utrecht, 1866.
- Agt, H. van, "Impasse?", Het Gildeboek 36 (1954) 1-2, 55-64.
- Agt, J.J.F.W. van, "Nederlands Nieuwe Kerken", Het Gildeboek 30 (1948) 4, 37-38.
- Alberdingk Thijm, J.A., De heilige linie. Proeve over de Oostwaardsche richting van kerk en altaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst, Amsterdam 1858.
- Alberdingh Thijm S.J., J., "Titels der kerken in Nederland", Maandschrift voor liturgie 2 (1917), 69-74.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl. 8, Haarlem 1980.
- Amelink, De gereformeerden, Amsterdam 2001.
- Andela, G.M., J.E. Bosma, "Groene stedeboekkunde" in: Bouwen in Nederland 600-2000, Zwolle 2007, 582-589.
- "Angeren stemde over de plaats voor de nieuwe kerk", De Nieuwe Tijd 8 april 1949.
- Ark (10 jaar kerkbouw), Forum 12 (1957) 1-2.
- "Arnhem-Zuid. Tegen 1965 zal dit stadsdeel plm. 26000 inwoners tellen", Arnhems Dagblad 15 maart 1952.
- Ars Sacra. Verzameling van de belangrijkste werken van gewijde kunst in de laatste tien jaren ten behoeve van den katholieken eeredienst tot stand gekomen, Leiden 1929.
- Ars Sacra 58, tent.cat., Leuven (St.-Pieterskerk), 1958.
- As, F. van, "Pastoor F.C. van Beukering", Tijdschrift voor Liturgie 36 (1952) 5, 266-275.
- Asbeck, D. van, M. Sypkens Smit, "Als liturgie en monument elkaar raken", Nieuwsbrief RDMZ 3 (2005), 6-7.
- Aspecten van kerkbouw, Aalten s.a. [1961].
- Asselt, W.J., P.H.A.M. Abels, "De zeventiende eeuw" in: H.J. Selderhuis (red.), Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis, Kampen 2006, 363-496.
- Aubert, R., De kerk van de crisis van 1848 tot Vaticanum II (Geschiedenis van de kerk dl. 10b), Bussum 1974.
- B., B., "Druppeltjes uit de lekgoot", Het R.K. Bouwblad 4 (1933) 24, 369-376.
- B., D., "Een kerk met beton", Katholiek Bouwblad 17 (1949) 21, 244-246.
- Bakema, J.B., Van stoel tot stad. Een verhaal over mensen en ruimte, Amsterdam s.a. [1964].
- Bakhuizen van den Brink, J.N., (red.), Protestantsche kerkbouw, 's-Gravenhage 1946.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., "Liturgie en kerkbouw" in: Nederlands Nieuwe Kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 22-27.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., "Moderne kerkbouw en de gemeente", Kerk en Eredienst 7 (1952) 1, 41-47.
- Bakker, M., J. Roding, Georg Willems van Heukelom (1870-1952). Innovatieve constructies en sobere monumentaliteit (Bonas-reeks), Rotterdam 2000.
- Baksteen. Tijdschrift gewijd aan de eigenschappen en toepassing van klei-producten 4 (1962) 1.
- Balen, J. van, "Een machtsgreep op de ruimte", Katholiek Bouwblad 25 (1958) 19, 289-293.
- Bank, J., M. van Buuren, 1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur (Nederlandse cultuur in Europese context dl. 3), Den Haag 2000.
- Banning, W., De dag van morgen. Schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven, Amsterdam 1945.
- Barbieri, U., Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981, Amsterdam 1981.
- Barbieri, S.U., (red.), Architectuur en planning. Nederland 1940-1980, Rotterdam/Milaan 1983.
- Barends, F.F., Geloven in de schaduw. Schuilkerken in Amsterdam, Gent 1996.
- Barnard, W.S., "Het materiaal van de kerkdienst", Ark (10 jaar kerkbouw), Forum 12 (1957) 1-2, 3-4.
- Bazel, K.P.C. de, De verhouding van de bouwkunst tot de godsdienst. Vierde van de Architectura-voordrachten november 1915, Amsterdam 1915.
- "Bebouwing Wieringermeerpolder", Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 15 (1934) 1, 4-7.
- Beekman, A., Het altaar, Oosterhout 1933.

¹ Voor de annotering en de bibliografie heb ik getracht zoveel mogelijk de richtlijnen van NAI Uitgevers, alwaar de handelseditie van dit proefschrift zal verschijnen, aan te houden. M.b.t. de tijdschriftenartikelen in deze bibliografie ben ik er niet altijd in geslaagd zowel de jaargang als het nummer aan te geven. Deze omissie is van toepassing op de zogenaamde "liturgische tijdschriften": Kerk en Eredienst, Bezzinning en de laatste jaargangen van Het Gildeboek. Bij deze tijdschriften hebben boekbinders regelmatig ervoor gekozen de voorbladen niet in te binden. De paginering loopt dan door, terwijl het onduidelijk is welk nummer van het tijdschrift het betreft.

Beekman, A., "De structuur der kerkelijke liturgie", Het R.K. Bouwblad 7 (1935) 4, 56-62.

Beekman, A., "Het Liturgisch Congres te Maastricht 27 juli-2 augustus 1946", Het Gildeboek 30 (1948) 2-3, 19-21.

Beekman, A., W. de Wolf, "Biechtstoel" in: Liturgisch Woordenboek dl. 1, Roermond/Maaseik 1958-1962, 267-268.

Beekman, A., W. de Wolf, "Communiedwaal" in: Liturgisch Woordenboek dl. 1, Roermond/Maaseik 1958-1962, 441.

Beekum, R. van, B.T. Boeyinga 1886-1969. Amsterdamse School architect, Bussum 2003.

Beekum, R. van, Cornelis Kruyswijk, Amsterdamse School architect 1884-1935, Bussum 2006.

Beeren, W.A.L., "Moderne kunst en religie 3", Kunst en Religie 40 (1959) 4, 1-14.

Beginselen van Kerkbouw, Rapport uitgebracht aan de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk door de daartoe benoemde commissie, s.l., s.a. [1954].

Bekaert, G., In een of ander huis. Kerkbouw op een keerpunt, Tiel/Den Haag 1967.

Beks, M., "De kerk ergens in het midden tussen integratie en integralisme", TABK 36 (1969) 3, 78-80.

Bellot, P., Une oeuvre d'architecture moderne, Wépion-sur-Meuse 1927 (Ned. editie: P. Bellot, De Religieuze Bouwkunst door dom Paul Bellot o.s.b., Wépion-sur-Meuse 1927).

Berens, H. (red.), P.J.H. Cuypers (1827-1921) Het complete werk, Rotterdam 2007.

"Berichten en varia", Het Gildeboek 3 (1920) 2, 83-84.

Berlage, H.P., "Memorie van toelichting behorende bij het ontwerp van het uitbreidingsplan der gemeente Amsterdam", Gemeentebld 1917, 901-914.

Berlage, H.P., "Nieuwe strevingen in de Kerkelijke Bouwkunde" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929, 62-77.

Berne-Heeswijk verleden-heden. Feestbundel uitgegeven t.g.v. het 400-jarig bestaan van de abdij, Heeswijk 1934.

"Aan het Bestuur van de Federatie van Liturgische Vereenigen in Nederland", Ons Liturgisch Tijdschrift 16 (1930) 1, 62-63.

Beusekom, H. G. van, Heeft de nieuwe stadswijk een hart?, Den Haag 1953.

Beusekom, H.G. van, "Ter geleide" in: W.J.G. van Mourik, Hervormde kerkbouw na 1945, 's-Gravenhage 1955a, 5-6.

Beusekom, H.G. van, "Grote of kleine kerken?", Bouw 10 (1955b) 3, 46-47.

Biesterveld, P., H.H. Kuyper, Kerkelijk Handboekje bevattende de Bepalingen der Nederlandsche Synoden en andere stukken van betekenis voor de Regeering der Kerken, Kampen 1905.

Blaauw, P., "De nieuwe kerk te Eerbeek", Het jaar onzes Heeren 3 (1936) 1, 86-89.

Blaauw, S.L. de, Cultus en decor. Liturgie en architectuur in laatantiek en middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri, Delft 1987.

Blaauw, S. de, Met het oog op het licht. Een vergeten principe in de oriëntatie van het vroegchristelijke kerkgebouw (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers dl. 2), Nijmegen 2000.

Blaauw, S. de, "De kathedralen van 1853" in: J. Vis, W. Janse (red.), Staf en storm. Het herstel van de bisschopelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie, Hilversum 2002, 233-259.

Blaauw, S. de, "Het huis van de Heer", in: T.T. de Jong (red.), Katholiek leven in Noord-Nederland 1956-2006. Vijftig jaar bisdom Groningen, Hilversum 2006, 301-403.

Blaauw, S. de, "Terug naar de bron. Frits van der Meer en het heimwee naar het vroege christendom", Kunst en wetenschap 17 (2008) 2, 13-14.

Blauw, G.G. de, "Een ark op reis", Kunst en Religie 39 (1957) 2, 17-24.

Blankesteyn, H.R., "Studiedag van de Kring 'Kerkbouw en Eredienst' op 3 oktober 1957 te Rotterdam", Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 9 (1957), 214-221.

Blankesteyn, H.R., W.G. Overbosch, De nevenruimten (Brandend Braambos, dl. 1), Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, Amsterdam 1959.

Blankesteyn, H.R., W.G. Overbosch, Een hut om in te schuilen. Kerken van nu en morgen, Baarn s.a. [1964].

Blankesteyn, "Rondleiding" in: H.R. Blankesteyn, W.G. Overbosch, Een hut om in te schuilen. Kerken van nu en morgen.

Blankesteyn, H.R., "Studiedagen kerkbouw in Arnhem en Rotterdam-Zuid", Mededelingen van de Prof. Van der Leeuwstichting afl. 31 (1966), 1457-1472.

Bl.[ankesteyn], H.R., "Lelystad:ontwerp voor een agora", Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 38 (1967-1968), 2081-2087.

Blankesteyn, H.R., "Al te goede zorgen voor de kerk", TABK 35 (1968) 24, 607.

Blaschke, O., "Secularisation or the Revival of Confessionalism. The Second Confessional Age 1830-1970", Seminaries Religie en Samenleving, 1750-2000, KADOC, Leuven 2006 (ongepubliceerd).

Bloei en verval van vroeg-naoorlogse wijken, Nicis Institute, Den Haag 2008.

Blom, A., B. Jansen, M. van der Heide, De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken, RDMZ, Zeist 2004.

Blom, J.C.H., J. Talsma (red.), De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de langer negentiende eeuw, Amsterdam 2000.

Blonk, M., "Van plattelandskerk tot grotestadsgemeente. De ontwikkeling van de Hervormde kerk te Sloterdijk/Amsterdam West tussen 1900 en 2000" in: J.D. Snel, P.H.A.M. Abels, G.N.M. Vis e.a. (red.), En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw (Bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis dl. 12), Delft 2000, 389-410.

Boer, H.P.G. de, Architect G.H.M. Holt (1904). Sociale woningbouw, kerkbouw, theaterbouw (Reeks Bouwen/ontwerpen), Amsterdam 1983.

Boer-Ravenstein, Y. de, "De oudste kerk van Gendt" in: Gendt tussen stad en dorp. Historische Kring Gente 1983-2008, Gendt 2008, 49-54.

Boer-Van Hoogevest, C. de (red.), Bouwen op historie. 100 jaar Van Hoogevest architecten, 1909-2009, Amsterdam 2009.

Boeyinga, B.T., Kerkbouw en de kerk aan den Kloppersingel te Haarlem, s.l. [Haarlem] s.a. [1927].

Boeyinga, B.T., "De vormontwikkeling van den kerkbouw in verband met het voldoen aan liturgische eischen" in: Kerkbouw. Korte verhandelingen over Eredienst en kerkbouw, Utrecht s.a. [1946], 9-10.

Bogler, P.T., Liturgische Bewegung nach 50 Jahren, Maria Laach 1959.

Boniver, D., Der Zentralraum. Studien über Wesen und Geschichte, Stuttgart 1937.

Boone, V., Z. Böröcz, A. Tansens (red.), Onderzoeksopdracht 'Thematische inventarisatie 20ste-eeuwse kerken'. Eindrapport, KU Leuven (ASRO/WENK/KADOC), 2008.

Boot, C., M. van der Heijden, "Gemeenschapskunst" in: C. Blotkamp (red.), Kunstenaren der idee. Symbolistische tendenzen in Nederland ca 1880-1930, Den Haag 1978, 36-47.

Böröcz, Z., Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965. Een contextueel en comparatief onderzoek, KU Leuven (ongepubliceerd proefschrift) 2004.

Bos, A., De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap, Rotterdam 1946.

Bos, D., In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland, Amsterdam 1999.

Bosch, Van den, Hendriks, Campman, "R.k. kerk St. Antonius te Leiden zuid-west", Bouwkundig Weekblad 86 (1968) 21, 340-342.

Bosma, K., "Ideeën over wederopbouw. P. Verhagen en de stedenbouw", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 15 (1984) 3, 35-41.

Bosma, K., Ruimte voor een nieuwe tijd. Vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945, Amsterdam 1993.

Bosma, K., "Veredelde utiliteit? Het architectuurdebat tijdens de bezetting" in: K. Bosma, C. Wagenaar, Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995, 178-188.

Bosma, K., L. Crommelin (red.), Het Nieuwe Bouwen. Amsterdam 1920-1960, Delft 1983.

Bosma, K., C. Wagenaar (red.), Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995.

Bosma, K., C. Wagenaar, "O, theorie! Voorbereiding op de naoorlogse woningarchitectuur" in: K. Bosma, C. Wagenaar, Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995a, 202-213.

Bosma, J.E., "Stadsbeeld in verandering", in: Bouwen in Nederland 600-2000, Zwolle 2007, 539-548.

Bot, R.E.O.A., Zingt allen mee. 65 jaar liturgische en kerkmuzikale beweging in Nederland, Kampen 2003.

Botermans, F., O. Spengler en 'Der Untergang des Abendlandes': cultuurpessimist en politiek activist, Assen/Maastricht 1992.

Bots, J., "Zestig jaar catholicisme in Nederland", De Rots 11 (1981) 7-8.

Bouvy, D.P.R.A., Th. Van Velzen, J.M. Joosten (samenst.), Honderd jaar religieuze kunst in Nederland (1853-1953), s.l. [Maastricht] 1953.

Bouwen in Nederland, 600-2000, Zwolle 2007.

Bouwen, van woning tot stad. Eenige aspecten van den stedenbouw, het woningbedrijf, de woningarchitectuur, de woningplattegrond en de technische voorzieningen van de woning (...), Amsterdam 1946.

Brandt, M., W. Zahner (red.), L'Art Sacré - Liturgische Räume, Regensburg 2009.

Bredie, A., Toegang tot het verleden van de dorpen Ressen-Doornik, Bemmelen, Haalderen, Gendt, Doornenburg en Angeren, Bemmelen 1970.

Breedvelt, A., J.P.L. Hendriks (1895-1975) (Bonas-werkdocumenten), Rotterdam 2006.

Brienen, T., Calvijn en de kerkdienst, Heerenveen 1999.

Brillant, M., "De nieuwe christelijke kunst in Frankrijk", Het Gildeboek 6 (1923) 4, 126-139.

Brillant, M., "De nieuwe christelijke kunst in Frankrijk (vervolg en slot)", Het Gildeboek 6 (1923) 5, 167-178.

Brinkhof, L., "Liturgie en concilie" in: Eredienst in ontwikkeling, Hilversum/Antwerpen 1964, 49-60.

Brinkhof [sic], L., "Kroniek van de liturgische beweging" in: Eredienst in ontwikkeling, Hilversum/Antwerpen 1964, 33-47.

Brinkhoff, L., "Ritencongregatie" in: Liturgisch Woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968, 2409.

Brinkhoff, L., "Pius X" in: Liturgisch Woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968, 2209.

Brochure Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting. Ontmoetingscentrum van kerk en kunst, s.l. 1955.

Broek, J.H. van den, Creatieve krachten in de architectonische conceptie (inaugurale rede), Delft 1948a.

Broek, J.H. van den, "Kerkbouw en moderne architectuur", Bouw 3 (1948b) 30, 225-229.

Broek, J.H. van den, "Bouwkunst in dienst van de kerk", Kerk en Kunst, Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur 8 (1953-1954) 10-11, 703-716.

Broek, J.H. van den, "Nederlandse architectuur en het werk van de bouwkundige ingenieurs" in: Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs, Amsterdam 1956, 9-21.

Broek, J.H. van den, J.B. Bakema, "Gereformeerde kerk te Nagele", Bouwkundig Weekblad 79 (1961) 24, 476-483.

Brom, A., "Dr. J.H. Gunning J.H.zn. (Hilversum, 23 Jan. 1958-Amsterdam, 20 Juni 1940)" in: Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Leiden 1941, 29-37.

Brom, G., "Cuyper in het gilde", Het Gildeboek 10 (1927) 1, 2-3.

Brom, G., Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland, Leiden 1933.

Bruins, S., Inventaris van het persoonlijk archief van de architect-hoogleraar M.J. Granpré Molière 1908-1972, NAi Rotterdam s.a..

Bruning, E., I.P.J. Kaarsgaren, Motu proprio van Paus Pius X over de kerkmuziek. Apostolische constitutie Divini cultus van paus Pius XI over het gestadig meer bevorderen van de liturgie, de gregoriaanse zang en de gewijde muziek, Hilversum 1949.

B.[ruyn], [W.] d., "Schets van een kerkbouwfrent", Katholiek Bouwblad 14 (1946) 9, 97-98.

Buch, J., Een eeuw Nederlandse architectuur, 1880-1990, Rotterdam 1993.

Buffinga, A., "Wij bouwen onze kerken" in: Wij bouwen. Samengesteld en uitgegeven ter gelegenheid van het geredkomen van de miljoenste na de oorlog gebouwde woning, Utrecht s.a. [1962], 134.

Buskes, J.J., Hoera voor het leven, Amsterdam s.a. [1959].

Cammen, H. van der, L.A. de Klerk, Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland, Utrecht 1993.

Camp, D., M. Kamphuis, Architectuur en stedenbouw in Flevoland. Urk 1850-1940, Noordoostpolder 1942-1962, (Monumenten Inventarisatie Project), Zwolle/Zeist 1992.

Cannon, J., "Representations of the Paris 'Zone' in Catholic and Communist Culture of the Interwar Years: Grégoire Lecló's 'Notre-Dame de la Mouise' (1930-1931) and Louis Aragon's 'Les beaux quartiers' (1936)" in: French History and Civilization. Papers from the George Rudé Society 3 (2009), 126-136.

Caspers, C., M. Schneiders, Omnes circumstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy, Kampen 1990.

Catalogo en register van de bibliotheek der Liturgische Vereeniging van het Aartsbisdom Utrecht, s.l., s.a. [1935].

Cate, G., L. Lefaivre, "Van Embden over Granpré Molière en de Delftse School", Bouw 39 (1984) 23, 13-15.

Colenbrander, B., "De organisatie van de wederopbouw 1940-1945", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 15 (1984a) 1, 41.

Colenbrander, B., "Architecten in de oorlog. Op zoek naar het Nederlandse", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 15 (1984b) 6-7, 42-44.

"Comité 'Nederlands Nieuwe Kerken'", Katholiek Bouwblad 14 (1946-1947) 16, 192.

Commissie kerkenbouw, Rapport regeling bijdragen kerkenbouw, 's-Gravenhage 1957.

Coninck, P. de, P. Dirkse, Roomsch in alles. Het rijke Roomse leven 1900-1950, Zwolle 1996.

Constantinus, P., Kerkelijke bepalingen en kerkelijke bouwkunst (Ora et Labora dl. 45), Harderwijk 1932.

Constantinus, P., Liturgie en kerkbouw, Schiebroek 1939.

Constantinus, P., Liturgie en kerkelijke kunst, Bilthoven/Antwerpen 1950.

Constantinus, P., "Terug naar de Romantiek", Tijdschrift voor Liturgie 36 (1952) 1, 40-43.

Constantinus, P., "Nieuwe strevingen bij altaar- en tabernakelbouw", Tijdschrift voor Liturgie 39 (1955), 103-109.

Constantinus, P., "Nieuwe ideeën bij kerkbouw en kerkinrichting", Het Katholieke Bouwblad 23 (1956) 25, 395-396.

Constantinus, P., Kunst in dienst van de kerk, Helmond s.a [1958].

Constantinus, P., Eigentijdse liturgische kunst, Rotterdam 1961.

Constantinus, P., W. de Wolf, "Koor" in: Liturgisch Woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968, 1369.

Corbusier, Le, Ronchamp. Oeuvre de Notre-Dame du Haut, Duitsland, 1991³ (Stuttgart, 1957¹)

Cossee, E.H., "Men vraagt naar meer wijding, en bovenal, naar meer karakter". Ontwikkelingen in de kerkbouw van de Nederlandse vrijzinnigheid" in: in: H.C. Endedijk, J. Vree (red.), 'Niet een handvol maar een land vol'. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte, Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer, 145-171.

Crols, R.J.A., Redengevende beschrijving Gendt, Nijmeegsestraat 4, Gelders Genootschap, s.l. 2003.

Crols, R.J.A., Redengevende beschrijving, Doornenburg, Pannerdensedeweg 50, Gelders Genootschap, s.l. 2005.

Crols, R.J.A., G.J.M. Derks, Wederopbouw kern Gendt. Cultuurhistorische analyse en beleidsaanbevelingen gemeente Lingewaard (Gelders Genootschap), Arnhem 2005.

Culot, M., M. Meade (red.), Dom Bellot. Moine-architecte 1876-1944, Paris 1996.

Cultuurhistorische analyse St. Martinus te Gendt, Gelders Genootschap, s.l. 2003.

"Cursus voor het diploma architect van de R.K. Leergangen te Tilburg", Het Gildeboek 19 (1936) 6, 176-177.

Cuyper, A. de, Liturgisch Handboek. Het Roomsche kerkgebouw dl. 1, Leuven/Steenbrugge 1929.

Cuyper, J., "Overwegingen van een bouwmeester", Het Gildeboek 1 (1918) 2, 58-59.

Cuyper, J.M.J., "Bij drie kerkontwerpen van architect A.J. Kropholler", Bouwkundig Weekblad 40 (1919) 26, 156-158.

Cuyper, P.J.H., "Prijsvraag voor een kerkgebouw van de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn", Bouwkundig Weekblad 10 (1890) 13 dec., 317-319.

Cuyper, P.J.H., J. Kalf, De katholieke kerken in Nederland. Dat is de tegenwoordige staat der kerken met hunne meubilering en versiering beschreven en afgebeeld, Amsterdam 1906-1914.

D'Harcourt, R., "De liturgische beweging in het naoorlogsche Duitsland en Romano Guardini", in: R. Guardini, De geest der liturgie, Turnhout 1940, 19-100.

Dael, P. van, J. Vrieze, Schoon en vroom. Kunst in de kerk aan het eind van de vorige eeuw bij gereformeerden en katholieken, Amsterdam 1980.

Datema, K., Het Hilversums Convent. Een onderzoek naar geschiedenis en denkbeelden, Rijksuniversiteit Groningen (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 1993.

Datema, W.J., 1954...2004. 50 jaar r.k. parochiekerk "Maria, sterre der zee" te Middenmeer, s.l., s.a. [2004].

Deelen, H. van, Een ommegang door Angeren, Arnhem 1983.

Dekker, G., J. de Hart, J. Peters, God in Nederland 1966-1996, Amsterdam 1997.

Demuyne, R., "Verslag van de Xe Nederlandsche Liturgische Week", Tijdschrift voor Liturgie 7 (1926) 5, 295-307.

Denslagen, W., Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg, Amsterdam 2004.

Dettingmeijer, R., "De kerk uit het midden: Van godshuis tot 'een of ander huis'. Het belang van de kerken in de Wederopbouw", Bulletin van de K.N.O.B. 101 (2002) 1, 1-15.

Devos, R., "Het Vaticaanse paviljoen op Expo 58 en de moderne religieuze kunst in België", Trajecta 10 (2001) 3, 244-263.

Diemer-Lindeboom, F.T., Oriëntering inzake de wijkgedachte en enkele ontwikkelingsvormen daarvan (Reeks Antirevolutionaire Staatkunde), s.l., s.a. [1950].

Dijck, A.J.M. van, De beschildering der St. Nicolaaskerk te Helvoirt, beschouwd uit het oogpunt van esthetiek en symboliek, 's-Hertogenbosch 1910.

Dijck, A.J.M. van, "Inleiding tot de symboliek van het roomsche kerkgebouw I", Maandschrift voor liturgie 1 (1916), 182-186.

Dijck, A.J.M. van, "Inleiding tot de symboliek van het roomsche kerkgebouw II", Maandschrift voor liturgie 2 (1917a), 5-9.

Dijck, A.J.M. van, "De symboliek van het roomsche kerkgebouw - I Algemeene blik op het uitwendige", Maandschrift voor liturgie 2 (1917b), 20-23.

Dijck, A.J.M. van, "De symboliek van het roomsche kerkgebouw - II De ligging", Maandschrift voor liturgie 2 (1917c), 33-36.

Dijk, A. van, "Eens zal de Betuwe in bloei weer staan. De wederopbouw in de Over-Betuwe" in: K. Bosma, C. Wagenaar (red.), Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995, 367-371.

Dijk, S. van, "Romeinse liturgie" in: Liturgisch Woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968, 2430-2446.

Dijk, W. van, "Nederland" in: tent.cat. Tentoonstelling Moderne Kerkenbouw, Haaren (Liturgische Vereniging St.-Bernulphus van het Philosophicum), 1957.

Dillingh, P., Een eeuw rondom het woord. 100 jaar Wilhelminakerk Dordrecht 1899-1999, Dordrecht 1999a.

Dillingh, P., "Kerkbouw naar Kuypriaans bestek. Tjeerd Kuipers' ontwerp van de Wilhelminakerk te Dordrecht (1889-1899)", Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 2 (1999b) 3, 76-84.

Dillingh, P., "Kerkbouw in calvinistisch perspectief", Diep. Cultuurhistorisch magazine Dordrecht regio, april 2009, 10-11.

Dingemans, F.C.J., "Het kerkgebouw met het geheele daartoe behorende complex als huis der gemeente" in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), Protestantsche kerkbouw, 's-Gravenhage 1946, 163-186.

Directie Wieringermeer, 10 jaar Wieringermeer 1930-1940, Alkmaar 1940.

"Discussie over de betekenis van Granpré Molière", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 3 (1972) 6, 24-37.

Dissel, A.M.C. van, 59 jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989 (Publikaties van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders dl. 54), Zutphen 1991.

Dix, G., The Shape of the Liturgy, Glasgow 1945² (1945¹).

Doevendans, K., R. Stolzenberg, De wijkgedachte in Nederland. Gemeenschapsleven in een stedenbouwkundige context, Eindhoven 1988.

Doevendans, K., R. Stolzenberg, Stad en samenleving, Groningen 2000.

Doevendans, K., G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer 2004.

Doevendans, K., R. Stolzenberg, "De kerken en de Wijkgedachte. Een opmerkelijke geschiedenis" in: K. Doevendans, G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer 2004, 265-274.

Dohmen, A.F.M., Stedenbouw met een missie, Technische Universiteit Eindhoven (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 1995.

D.[ongen], J. van, H. Martens, "R.K. kerk met pastorie te Wieringerwerf", Het Bouwblad 12 (1940) 9, 97-101.

D.[ongen], J. van, G. Feenstra, "Een Nederduits hervormde kerk te Huissen (Gld)", Katholiek Bouwblad 18 (1951a) 21, 321-324.

D.[ongen], J. van, "De nieuwe geref. Kerk te Oosterbeek", Katholiek Bouwblad 19 (1951b) 3, 41-42.

D.[ongen], J. van, "R.K. kerk te Overloon", Katholiek Bouwblad 24 (1957) 21, 321-327.

D.[ongen], J. van, "Schetsplan voor een kerk te Nijmegen", TABK. Katholiek Bouwblad 27 (1960) 3, 53-55.

D.[ongen], J. van, "Twee katholieke kerken in Amstelveen", TABK. Katholiek Bouwblad 31 (1964) 24, 555-561.

Donkers, G., "De Katholieke Kunstkring De Violier, 1901-1920", Trajecta 10 (2001) 2, 112-135.

Doorn-Janssen, M.J. van, "Groei en gestalte van een nieuwe stadswijk. Een verslag van een sociologische verkenning in Rotterdam-Zuidwijk anno 1955", Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, 34 (1966).

Doremalen, H. van, R. Peeters, T. Thelen (red.), Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen (Tilburgse Historische Reeks dl. 9), Tilburg 1997.

"Drie nieuwe kerkontwerpen", Het Gildeboek 4 (1921-1922) 1, 24-35.

"Dubbele kerken", Bouw 4 (1949) 43, 774-776.

Duffhues, T., "Een pastoor en zijn onderneming. Bouw en opbouw van de kerk en parochie van St. Jozef te Arnhem, 1920-1960", Trajecta 2 (1993) 1, 56-78.

Dunk, T.H. van der, "Rijkswaterstaat en de katholieke kerkbouw in Gelderland" in: Stichting Oude Gelderse Kerken dl. 3 (1988), 175-201.

Dunk, T.H. van der, "Wat er staat is zelden Waterstaat. Overheidsbemoeienis bij de vormgeving van katholieke kerkgebouwen in Gelderland in het tweede kwart van de negentiende eeuw", Bulletin K.N.O.B. 91 (1992) 1, 1-14.

Dunk, T. van der, "De katholieken en hun kerken in Amsterdam tussen 1795 en 1853" in: J.D. Snel, P.H.A.M. Abels, G.N.M. Vis e.a. (red.), En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw (Bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis dl. 12), Delft 2000, 141-212.

Een stad op een berg 1892-1992. Gedenkboek ter gelegenheid van het eeuwfeest van de gereformeerde kerk Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1992.

Eeredienst, Rotterdam s.a. [ca. 1933].

De eerste 50. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de gereformeerde kerk Middenmeer, s.l., 1983.

Eijck, G.J. van, "Hoe zouden onze kerken in de toekomst moeten worden?", Het Gildeboek 37 (1955), 61-68.

Eijk, Th.H.M. van, Van statie tot parochie. De geschiedenis van een rooms-katholieke geloofsgemeenschap, s.l., s.a..

Eijnatten, J. van, F. van Lieburg, Nederlandse Religiegeschiedenis, Hilversum 2005.

Eliëns, T., "De Limburgse glasschilderkunst tijdens het interbellum" in: C. Hoogveld (red.), Glas in lood in Nederland 1817-1968, Den Haag 1989, 142-162.

Ellis, M., M. Meade, "Itinéraire d'un moine bâtisseur" in: Culot, M., M. Meade (red.), Dom Bellot. Moine-architecte 1876-1944, Paris 1996, 29-80.

- Emden, S. van, "Bouwen in het nieuwe land", Bouwkundig Weekblad 54 (1933) 49, 428-442.
- Ende, W.M.I. van den (red.), Kerkontwerpen. Verslag van een studiedag over kerkenbouw in het bisdom Rotterdam, Bisdom Rotterdam s.a. [1967].
- Endedijk, H., Aan deze plaats doet Gij uw woorden horen. De geschiedenis van de Stichting Steun Kerkbouw 1954-1994, Leusden 1994.
- Endedijk, H., "'Hem zijn de tijd en de ruimte...'. Kerkbouw binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland na de Tweede Wereldoorlog" in: H.C. Endedijk, J. Vree (red.), 'Niet een handvol maar een land vol'. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte. Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer, 206-225.
- Endedijk, H.C., J. Vree (red.), 'Niet een handvol maar een land vol'. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte. Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer.
- Endedijk, H.C., J. Vree, "Inleiding" in: H.C. Endedijk, J. Vree (red.), Niet een handvol maar een land vol. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte. Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002a), Zoetermeer, 7-20.
- Engbersen, B.J.M., "Kerkgebouw voor een veranderende kerk", Kerkbouw, Ministerium. Tijdschrift voor praktische theologie en ambtelijke praktijk 5 (1971) 3, 86-96.
- Engel, H. van, V. Robijn, Op zoek naar het religieus erfgoed. Handleiding voor onderzoek in kerkelijke archieven, Hilversum 2008.
- E.[ngelman], J., W. M.[aas], "Gedachten over architectuur I", De Gemeenschap 1 (1925a) 1, 7.
- E.[ngelman], J., W. M.[aas], "Gedachten over architectuur III", De Gemeenschap 1 (1925b) 4, 136-140.
- E.[ngelman], J., W. M.[aas], "Gedachten over architectuur VII", De Gemeenschap 1 (1925c) 8-9, 270-272.
- Engelman, J., "Architectuur", De Gemeenschap 12 (1936) 4, 196-198.
- Engelman, J., Tympanon. Opstellen over kunst en gewijde kunst, Amsterdam, s.a. [1936].
- English, M., Handboek voor Kosteren, Thorhout 1927.
- Enige aspecten van de sociaal-kerkelijke problematiek van het diocees Rotterdam (KASKI-rapport, nr. 162), 1956.
- Eredienst in ontwikkeling, Hilversum/Antwerpen 1964.
- Erfte-meijer, A., A. Looyenga, M. van Roon, Getooid als een bruid. De nieuwe Sint-Bavokathedraal te Haarlem, Haarlem 1997.
- Eschauzier, F.A., "Korte verklaring der wijzigingen aan de Maranathakerk", Kerk en Eredienst 4 (1949a) 4, 221.
- Eschauzier, F.A., "Marantha-kerk" Bouw 4 (1949b) 43, 768-771.
- Estié, P., Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap. Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Luthersen in Amsterdam 1791-1836, Hilversum 2007.
- Everts, H.J.M., Over kerkgebouw, kerkgemeubelte, kerkgereide, kerkversiering enz., 's-Hertogenbosch 1887.
- Falize, J.J., "De kerkbouw tussen de wereldoorlogen. De Amsterdamse School" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 75-88.
- Faludi, A., A.J. van der Valk, De groeikernen als hoekstenen van de Nederlandse ruimtelijke planningsdoctrine, Assen/Maastricht 1990.
- Feenstra, G., Tuinstituten en volkshuisvesting in Nederland en buitenland, Amsterdam 1920.
- Feenstra, G., "Traditie en kerkbouw" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929, 13-28.
- Feenstra, G., "De nieuwere ontwikkeling van den Christelijke Kerkbouw" in: Kerkbouw. Korte verhandelingen over Eredienst en kerkbouw, Utrecht s.a. [1946], 16-17.
- Feenstra, G., "Kentering", Bouwkundig Weekblad 52 (1931) 5, 42.
- De feestvierende katholieke kerk in Nederland. Huisboek voor christelijke gezinnen, Venlo 1897⁵ (1863¹).
- Fens, K., "Leven in een tussengebied" in: M. van der Plas, Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935, Utrecht s.a. [1964⁵], 328.
- Fens, K., "De grootheid van vergissingen", De Volkskrant 2 december 1996.
- Ferlenga, A., P. Verde, Dom van der Laan. Works and words, Amsterdam 2001.
- Fledderus, R.H., "Over kerken", Bouwkundig Weekblad 76 (1958) 16, 185-188.
- Fledderus, R.H., "Culturele bagage en kerkelijke bouwkunst", Bouwkundig Weekblad 76 (1958) 22, 271.
- Fledderus, R.H., "Nieuwe kerken in Frankrijk", Bouwkundig Weekblad 78 (1960) 9, 206-207.
- Fledderus, R.H., "Opstandingskerk te Voorburg", Bouw 21 (1966a) 4, 122-125.
- Fledderus, R.H., "Antwoordkerk te Hoogvliet", Bouw 21 (1966b) 8, 270-274.
- Fockema Andreae, J.P., De hedendaagsche stedenbouw, Utrecht 1912.
- Foeken, G.C., "Moria-kapel te Arnhem-Alteveer", Kerk en Eredienst 6 (1951), 32-37.
- Fremaux, C. (red.), Architecture religieuse au XXe siècle. Quel patrimoine?, Rennes 2007.
- Friedhoff, G., "Ned. Herv. kerk aan den Middenweg te Amsterdam-Oost", Bouwkundig Weekblad 60 (1939) 43, 405-410.
- Frijhoff, W., "Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving", Trajecta 6 (1997) 2, 99-118.
- Frijhoff, W., "Religie, geloof en kerk", Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 6 (2003) 1, 3-13.
- Fuchs, H., "De nieuwe katholieke esthetiek rond het R.K. Bouwblad", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 21 (1990) 11-12, 10-21.
- Geels, H. "Hervormde kerk te Arnhem-Zuid", Bouwkundig Weekblad 77 (1959) 2, 32-33.
- Geertz, C., The Interpretation of Cultures: Selected Essays, New York 1973.
- Geenen, C.G., "De nieuwe St. Augustinuskerk te Amsterdam", Het Gildeboek 19 (1936) 1, 13-18.
- Gielen, A., A.C. Nicolai. Bouwstenen voor een moderne woonomgeving (Bonas-reeks), Rotterdam 2004.
- Gelder, N. van, "Een belangrijk experiment", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting 24 (1963), 1022-1024.

Geneste, D., "De Herensingelkerk te Leiden in het licht van de liturgische vernieuwing in de katholieke kerkbouw uit het interbellum" in: Leids Jaarboekje 95 (2003), 221-236.

Geneste, D., A. Gielen, R. Wassenaar, L. van der Laan (1864-1942), J.A. van der Laan (1896-1966). Een katholieke architectenfamilie-rechtzinnig, maar veelzijdig en pragmatisch (Bonas-reeks), Rotterdam 2002.

Gerhards, A., "Die Aktualität der Avantgarde. Katholische Liturgie und Kirchenbau von 1990 bis 1950" in: W.J. Stock (red.), Europäischer Kirchenbau 1900-1950. Aufbruch zur Moderne/European Church Architecture 1900-1950. Towards Modernity, Munich/Berlin/London/New York 2006, 70-89.

Gerretsen, J.H., Liturgie, Nijmegen, 1947³ [voorwoord G. van der Leeuw], (1911¹).

Gerritsen, J.M., "Nederlands Nieuwe Kerken", Kerk en Eredienst 3 (1948), 357-358.

Geschiedenis van de hervormde gemeente Vreewijk, s.l. 2003.

Gesloopt gered bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst, VROM/Rijksgebouwdienst, Rotterdam 2004.

Geurts, P.A.M., (red.), Alberdingk Thijm 1820-1889. Erfolgers van de negentiende eeuw, Baarn 1992.

Geyl, W.F., "De opbloei van de wijkgedachte. Een sociale eenheid, die een levende gemeenschap kan zijn", Bouw 1 (1946a) 13 april, 365-371.

Geyl, W.F., "De betekenis van de wijkgedachte voor den stedeboom", Bouw 1 (1946b) 10 aug., 673-674.

Gierveld, A.J., "150 jaar gereformeerden en hun orgels" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, (red.), Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 180-198.

Giovanni, "Liturgie en kerkelijke kunst", Maandschrift voor Liturgie 5 (1920) 5-6, 73-74.

"Goedkopere bouw van kerken. Rapport van de commissie, opgesteld door de Vereniging van kerkvoogdijen in de Nederlandse Hervormde Kerk", Bouw 7 (1952) 20, 369.

Gooijer, A.C. de, Honderd jaar Keizersgrachtkerk, Kampen 1988.

Gorkom, L.J.C. van, "Gildereis 1917", Het Gildeboek 1 (1918) 2, 198-110.

Graaf, J.J. de, "Canon 1164 van den nieuwen 'Codex Juris Canonici'", Het Gildeboek 3 (1920) 3, 92-110.

Graaf, J.A.Chr. de, W.H. Jansen, J.G.M. Klaassen, Th.J.P. Willems, Erfenis voor vandaag en morgen. R.-K. kerken in Oost-Gelderland, IJzerlo 2009.

Granpré Molière, M.J., De moderne bouwkunst en hare beloften. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Hoogleraar in de Bouwkunde aan de Technische Hoogeschool te Delft op Woensdag 22 oktober 1924, Delft 1925.

Granpré Molière, M.J., "Landschapsschoon en Wieringermeer", De R.K. Boerenstand, 10 (1931) 7, 293-294.

Granpré Molière, M.J., "Voordracht over bouwkunst", Katholieke kunstenaarsdagen 1932, 16-20.

Granpré Molière, M.J., "Het herstel der christelijke kunst" in: Studiedagen der A.K.K.V., 1933a, 4-9.

Granpré Molière, M.J., "Den aanleg van den Wieringerpolder", Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 14 (1933b) 5, 125-133.

Granpré Molière, M.J., "De moderne materialen en hun toepassing in de kerkelijke bouwkunst", Het R.K. Bouwblad 5 (1934a) 22, 337-341.

Granpré Molière, M.J., "De moderne materialen en hun toepassing in de kerkelijke bouwkunst", Het R.K. Bouwblad 5 (1934b) 23, 353-358.

Granpré Molière, M.J., "Bebouwing Wieringermeer", Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 15 (1934c) 2, 15-16.

Granpré Molière, M.J., "Enige aantekeningen bij de voorgaande beschouwingen", Het R.K. Bouwblad 7 (1935a) 7, 103, 106-108.

Granpré Molière, Verhagen & Kok, Toelichting bij het uitbreidingsplan der stad Arnhem. Arnhem-Zuid, 9 maart 1935b.

Granpré Molière, M.J., "Voorrede" in: P. Constantinus, Liturgie en kerkbouw, Schiebroek 1939a, 7-9.

Granpré Molière, M.J., Nederlandsche bekeerlingen. Over mijn terugkeer tot de moederkerk (Zoekende Zielen, dl. 576), Den Bosch 1939b.

Granpré Molière, M.J., "Opening Cursus 'Kerkelijke Architectuur'", Het Gildeboek 30 (1948a) 1, 3-6.

Granpré Molière, M.J., "Bouwen" in: Nederlands Nieuwe kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948b (reizende tentoonstelling), 10-14.

Granpré Molière, M.J., De eeuwige architectuur, deel I: De hedendaagse architectuur in het licht der geschiedenis, Amsterdam s.a. [1957].

Granpré Molière, Het huis van de twintigste eeuw, 's-Gravenhage s.a. [ca. 1964].

Grinten, G.J. van der, "Sint-Nicolaaskerk te Venlo", Bouwkundig Weekblad 81 (1963) 22, 401-408.

Groot, A. de, "De kerkgebouwen van de Doleantie 1886-1892" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 44-59.

Guardini, R., De geest der liturgie, Turnhout 1940 [R. Guardini, Vom Geist der Liturgie, Freiburg im Breisgau, 1918¹].

Guéranger, P., Institutions Liturgiques dl. 1, Mans/Paris 1878² (1840¹).

Guéranger, P., Institutions Liturgiques dl. 3, Paris/Bruxelles 1883² (1851¹).

Guéranger, P., L'Année liturgique dl. 1-9, Le Mans/Paris 1841-1866.

Gunning, J.G., Onze Eeredienst. Opmerkingen over het liturgische element in den gereformeerden cultus, Groningen, 1890.

Guy, M., "Nos églises en béton", L'Artisan liturgique 1 (1927) 7, 125-128.

H., van, "R.K. kerk te Amsterdam-West", Bouwkundig Weekblad 54 (1933) 22, 179-183.

Haan, P.I.M. de, Van volgzaame elitestrijder tot kritische gelovige. Geschiedenis van de Katholieke Actie in Nederland (1934-1966), Nijmegen 1994.

Haan, H. de, I. Haagsma, Plastisch lexicon. Een beknopte encyclopedie van de 'Bossche School', Haarlem 1996.

Haar Romeny, B. ter, "Het kerkgebouw in verband met het wezen van den Eeredienst" In: Handboek voor den Eeredienst in de Nederlandsche Hervormde Kerk, samengesteld door den Liturgischen Kring, Rotterdam 1934, 19-37.

Handboek voor den Eeredienst in de Nederlandsche Hervormde Kerk, samengesteld door den Liturgischen Kring, Rotterdam 1934.

Handleiding voor de beheerscolleges der Nederlandsche Hervormde Kerk, Haarlem 1935.

Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming, Leiden 2008.

Hardeveld, J.M. van, "Kerkelijke bouwkunst" in: Ars Sacra. Verzameling van de belangrijkste werken van gewijde kunst in de laatste tien jaren ten behoeve van den katholieken eeredienst tot stand gekomen, Leiden 1929, 5-7.

Hardeveld, J.M. van, "Vernieuwing in den Roomsch-Katholieken Kerkbouw", Bijvoegsel van het Algemeen Handelsblad 19 april 1930.

Hardeveld, J.M. van, "De kerk der H. Engelbewaarders te Badhoevendorp", Het R.K. Bouwblad 9 (1938) 22, 337-341.

G. Harinck, L. Winkeler, "De twintigste eeuw" in: H.J. Seldehuis (red.), Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis, Kampen 2006, 727-912.

Harst, G.J. van der, Monumentale kerkgebouwen. Een lust voor de kerk!, Zoetermeer 2000.

Harst, G. van der, "'Een protestants moment'. De eerste eeuwen van Nederlandse protestantse kerkbouw en -inrichting na de Hervorming" in: K. Doevendans, G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer 2004a, 41-77.

Harst, G. van der, "'Jong' kerkelijk erfgoed. Hervormde en gereformeerde kerkarchitectuur van de Wederopbouw" in: K. Doevendans, G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer 2004b, 91-160.

Harst, G. van der, R. de Waard, Wederopbouwkerken van de Protestantse Kerk Nederland. Inventarisatie en waardering van kerkgebouwen uit de periode 1940 tot 1970 in Gelderland, s.l., s.a. [2007] (ongepubliceerd).

Haslinghuis, E.J., H. Janse, Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek voor de westerse architectuur- en bouwhistorie, Leiden 2001⁴ (1953¹).

Heer, J. de, "De Delftsche School en de katholieke architectuur tussen 1945 en 1955", Rooms Bouwen, Eltheto (1981) 64, 21-105.

Heer, J. de, "Architectuur en series. Stroken-stempels-plekken" in: S.U. Barbieri (red.), Architectuur en planning. Nederland 1940-1980, Rotterdam/Milaan 1983, 48-91.

Heijdenrijk, L.J., "Wij bouwen slechte kerken", TABK 33 (1966) 9, 198-200.

Heijdenrijk, L.J., "Wij moeten gebruikskerken gaan bouwen", TABK 33 (1966) 16, 361-365.

Heijdenrijk, L.J., "Kerk en pastorie te Swalmen", Bouwkundig Weekblad 85 (1968) 1, 20-23.

Heiler, F., De strijd om de kerk, Baarn s.a. [1934 of 1935].

Helvoort, H. van, "De situatie van het kerkgebouw", Het R.K. Bouwblad 7 (1936) 25, 387-389.

Helvoort, H. van, "Stedebouw en overheid", Het Gildeboek 21 (1938) 3, 87-92.

Hemmen, F. van, Zwaan op woelige baren. Historische schets van de gemeente Huissen, 1818-2001, Huissen 2004.

Hengel, W. van den, "De Sint Jozef-Kweekschool te Zeist", Het Gildeboek 16 (1933) 1-2, 1-20.

Hermans, R., Civitas Dei. De kerk op Expo 58 (Reeks Kadoc/Expo), Leuven 2008.

Herwege, I., Das Kunstprinzip in der Liturgie, Paderborn 1912.

Herwege, I., "Inleiding tot de Duitse uitgave" in: R. Guardini, De geest der liturgie, Turnhout 1940. [R. Guardini, Vom Geist der Liturgie, Freiburg im Breisgau 1918¹].

"Herv. Meeuwenplaat - jong en opgewekt - krijgt nu zijn kerk", De Rotterdammer 6 oktober 1962.

"Hervormd Hoogvliet nam kerk in gebruik", Het Maandblad van de Vereniging van Kerkvoogdijen nr. 402, april 1961, 372-373.

Hest, J. van, "De kerkgebouwen van 't Goirke en 't Heike. Een geschiedenis van architectuur en inventaris" in: H. van Doremalen, R. Peeters, T. Thelen (red.), Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen (Tilburgse Historische Reeks dl. 9), Tilburg 1997, 51-69.

Heynickx, R., Meetzucht en mateloosheid. Kunst, religie en identiteit in Vlaanderen tijdens het interbellum, Nijmegen, 2008.

Hofstede de Groot, P., Proeve eener herziening der meest gebruikelijke formulieren der Nederlandsche Hervormde Kerk, Groningen 1850.

Hollaardt, A., "Orgel" in: Liturgisch Woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968, 2073.

Holtman, H., De Willibrordkerk Almelo. Het erfgoed van Dom Hans van der Laan, Jan de Jong en Théodore Strawinsky, Almelo 2004.

Homburg, E. A. van Selm, P. Vincken, "Industrialisatie, industriecomplexen: de chemische industrie tussen overheid, technologie en markt" in: Techniek in Nederland in de twintigste eeuw (Stichting Historie der techniek dl. 2), Zutphen 2000, 367-401.

Honders, A.C., "Een Nederlands liturgisch tijdschrift uit het begin van de negentiende eeuw", Kerk en Theologie 23 (1972), 162-175.

Hoog, J. op 't, W. Vermeulen, "Bouwen en breken" in: Een stad op een berg 1892-1992. Gedenkboek ter gelegenheid van het eeuwfeest van de gereformeerde kerk Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1992, 75-106.

Hoogenberk, E.J., Het idee van de Hollands stad. Stedebouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis, Delft 1980.

Hoogewoud, G., "Kerkbouw als sociaal-cultuurpolitiek fenomeen. Religieuze bouwactiviteiten in Amsterdam tussen 1945 en 1993" in: J.D. Snel, P.H.A.M. Abels, G.N.M. Vis e.a. (red.), En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw (Bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis dl. 12), Delft 2000, 519-553.

Hoogewoud, G., "'De kerk der tuinsteden is de voorhoede van de kerk op ontdekkingsreis" in: De organische woonwijk in open bebouwing. IJkpunt Slotermeer, Jaarboek Cuypergenootschap 17 (2001), 38-56.

Hoogewoud, G., "Laveren tussen grenzeloos optimisme en de harde realiteit. Protestantse kerkbouw in Amsterdam tussen 1945 en 1970" in: H.C. Endedijk, J. Vree (red.), 'Niet een handvol maar een land vol'. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte, Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer, 226-254.

- Horn, C., 'Entwicklung der Leitbilder' in: W. Weyres, O. Bartning (red.), Kirchen. Handbuch für den Kirchenbau, München 1959, 231-260.
- Horst, H. van der, J. Kullberg, C. Deben, Wat wijken maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord, Utrecht 2001.
- Horst, I. van der, D. Geneste, J. Verheul Dzn. (1860-1948) Voor iedere periode, locatie of functie een passend ontwerp (Bonas-reeks), Rotterdam 2003.
- Houwink, P., 'Jan Stuyt (1868-1934) en de vernieuwing van de kerkelijke bouwkunst', Jaarboek KDC 8 (1978), 25-62.
- Hudig, D., Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders, Amsterdam 1928.
- Huizinga, J., In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd, Haarlem 1935
- Hulsman, B., 'Berlage van zijn voetstuk', NRC Handelsblad 15 juni 2007.
- Ibelings H., (red.), Van den Broek en Bakema 1948-1988. Architectuur en stedenbouw, Rotterdam 2000.
- 'Ideeën prijsvraag kerkbouw', TABK 35 (1968) 19, 464-465.
- Impeta, C.N., Kaart van kerkelijk Nederland, Kampen 1961.
- Ingwersen, W., 'Kerkbouw', Bezinning 16 (1961), 275-284.
- J., J., 'In memoriam Joseph Poels', Tijdschrift voor Liturgie 43 (1959), 333-334.
- 50 jaar Maranathakerk, jubileumboekje van de N.H. Maranathakerk te Den Haag 1999.
- 'Jaarverslag der Utrechtsche Vereeniging' Maandschrift voor Liturgie 1 (1916), 152-154.
- Jacobs, A., A.A. Wieckart, Kerken na 1940: inventarisatie en waardenstelling kerkelijke bouwkunst na 1940, Stichting Monumenthuis Limburg, Roermond 2003.
- Jacobs, A., 'Een prefab-kerk te Hoensbroek', Cuyperbulletin 12 (2007) 2, 6-7.
- Jans, E., Z. Kolks, De kerken van Jan Jans, periode 1950-1963, Enschede 2000.
- Jansen, D., Kerk en Kunst (Practisch Christendom dl. 3), Zeist 1927.
- Jansen, D., 'Inleiding' in: Kerkbouw. Ontwerpen van den Studiekring 'Eeredienst en Kerkbouw' van het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst te Utrecht 1942-1943, Gouda/Arnhem 1943, 5-13.
- Jansen, D., 'De centrale aanleg in den kerkbouw' in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), Protestantsche kerkbouw, 's-Gravenhage 1946, 135-162.
- Jansen, D., 'De Protestantse kerkbouw', Forum 3 (1948) 6-7, 152-155.
- Jansen, B., 'De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam' in: Van Pendrecht tot Ommoord. Geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam, Bussum 2005, 20-25.
- Jansen, B., J. Ruitenbeek, H. van Bommel, Zuidwijk. Cultuurhistorische analyse en beschrijving (1941-1965). Rapport opgesteld in opdracht van dS+V (Bureau Monumenten), Rotterdam 2004.
- Janssen, J., Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000, Tilburg 2006.
- Janssen, J., Th. Beckers. 'Katholieke planologie. Verzuiling en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant en Limburg, 1920-1960', Tijdschrift voor Geschiedenis 120 (2007) 3, 350-365.
- Janssens, P., 'Moderne Kerkenbouw in Nederland en België. Documentair overzicht over 1954-1955', Tijdschrift voor Liturgie 39 (1955) 6, 351-363.
- Jelsma, D., Een plaats die ons heilig is? Godshuizen in Noord-Brabant en hun betekenis in deze tijd, Hilversum 2008.
- Jong, C.J. de, 'De kerken der hervorming van 1517 tot 1813' in: A.G. Weiler, O.J. de Jong, L.J. Rogier, C.W. Mönnich, Geschiedenis van de Kerk in Nederland, Utrecht/Antwerpen 1962, 83-165.
- Jong, G. de, K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen, deel 1', Groninger Kerken 10 (1993a) 2, 50-69.
- Jong, G. de, K. van der Ploeg, 'Gereformeerde kerken in de provincie Groningen, deel II', Groninger Kerken 10 (1993b) 3, 100-104.
- Jong, J. de, 'R.K. Kerk te Rijswijk', Bouwkundig Weekblad 78 (1960) 22, 496-498.
- Jong, K.W. de, 'Het na-oorlogse kerkgebouw en de avondmaalsviering' in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 153-160.
- Jong, K.W. de, 'Gerretsens 'Liturgie' (1911) in perspectief' in: Jaarboek voor liturgie-onderzoek 9 (1993), 25-53.
- Jong, K.W. de, Ordening van dienst. Achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Baarn 1996.
- Jong, K.W. de, 'De verhouding tussen het pionierswerk van H.W. Creutzberg en de Liturgische Kring', Jaarboek voor liturgie-onderzoek 15 (1999), 27-53.
- Jong, K.W. de, 'Inventaris van het archief van de Liturgische Kring', Lectiones 4 (2000), 75-94.
- Jong, K.W. de, 'Niet meer achteraf, (...) maar in de hoofdstraat'. De ontwikkeling van het gereformeerde kerkgebouw tot aan de Vrijmaking van 1944' in: H.C. Endedijk, J. Vree (red.), 'Niet een handvol maar een land vol'. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte. Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer, 172-205.
- Jong, K.W. de, 'De oprichting van de Liturgische Kring- een poging tot reconstructie', Lectiones 6 (2005), 79-88.
- Jong, K.W. de, 'Een hoge inzet. De positie van Noordmans in de discussie Noordmans-Van der Leeuw over de liturgie in historisch en cultureel perspectief', lezing uitgesproken op de achtste Noordmans-studiedag, Amersfoort 2007 (ongepubliceerd).
- Jong, P. de, 'Hoogvliet de groeiende satellietstad onder de rook van Rotterdam', Sociologisch Bulletin 7 (1953) 4, 2-53.
- Jong, S. de, J.H. Leliman (1828-1910). Eclecticisme als ontwerpmethodode voor een nieuwe bouwkunst (Bonas-reeks), Rotterdam 2001.
- Jonge, L. de, 'Wij bouwen een kerk' in: Aspecten van kerkbouw, Aalten s.a. [1961], 67-74.

Jonge, S. de, Kerkarchitectuur na 2000. Het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling, Tilburg/Eindhoven 2002.

Jonker, A.J., "Kerkelijke centra. Verandering in gebruik" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 161-177.

J.[oosten], J., "Twee nieuwe kerken", Kunst en Religie 39 (1957) 2, 1-5.

Josset, J.O., De Rooms-katholieke kerk in Oud Nederland. Gelijk zij is, zijn kon en zijn moest, Amsterdam 1833.

Jounel, P., "From the Council of Trent to Vatican Council II" in: I.H. Dalmais, P.H. Gy, P. Jounel, A.G. Martimort, The Church of Prayer: principles of the liturgy, vol. 2, Colledgeville-Minnesota 1987.

Jungmann, J.A., Missarum sollemnia dl. 1, Kasterlee 1966 [vert. F.L. Delfgaauw en H. van der Burght], (1948¹).

"Het jury-rapport over de studieprijsvraag voor een kerkgebouw" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929, 101-106.

"Jury-rapport 'Meervoudige opdracht' verleend door de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 27 (1964), 1182-1211.

Kaajan, H.J.Ph., "Van parochievorming tot KAZ. Gevolgen van massaliteit (1925-1960)", Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland 2 (1988), 177-205.

Kahle, B., Rheinische Kirchen des 20. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Kirchenbauschaffen zwischen Tradition und Moderne (Arbeitsheft des Landeskonservators Rheinland dl. 39), Köln 1985.

Kahle, B., Deutsche Kirchenbaukunst des 20. Jahrhunderts, Darmstadt 1990.

Kaiser, J., "Restauratie en uitbreiding van de kerk te Oirlo (L.)", Katholiek Bouwblad 21 (1954) 9, 129-133.

Kalmthout, A.B.G.M. van, Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880-1914, Hilversum 1998.

Karstkarel, G.P., "Kerkbouw voor en na de Tweede Wereldoorlog. Vooroorlogse ideeën komen na 1945 aan bod" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 89-99.

Kennedy, J.C., Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig, Amsterdam/Meppel 1995.

Kerk en kunst. Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur 8 (1953-1954) 10-11.

Kerk en stad. De kerk in de nieuwe stedelijke woonwijk. Rapport uitgebracht aan de Generale Deputaten voor de evangelisatie en de Generale Deputaten Kerkopbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Amsterdam 1966.

Kerkbouw. Ontwerpen van den Studiekring "Eeredienst en Kerkbouw" van het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst te Utrecht 1942-1943, Gouda/Arnhem 1943.

Kerkbouw. Korte verhandelingen over Eeredienst en kerkbouw, Utrecht s.a. [1946].

"Kerkbouw en eredienst. Een studiemiddag van theologen en architecten", Bouw 17 (1957) 17, 411-412.

"Kerkbouwers vragen om liturgisch bestek", Trouw 13 juni 1959.

"Kerkelijke bouwkunst", Het Gildeboek 19 (1936) 2, 57.

Kerken (Moderne Bouwkunst in Nederland dl. 15), Rotterdam 1932.

Kerken in Arnhem, Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 3 (1925).

Kessel, P. van, "Hoe staat het met den herbouw onzer kerken?", Katholiek Bouwblad 14 (1946) 3-4, 29-34.

Kesteren, R. van, Het verlangen naar de Middeleeuwen. De verbeelding van een historische passie, Amsterdam 2004.

Kidder Smith, G.E., The New Churches of Europe, London 1964.

Kijk uit, om je heen. De geschiedenis van de moderne architectuur in Nederland, 's-Gravenhage 1980.

Kistemaker, R., "Amsterdam 1300-1700: van 'geringhe visschers' naar een 'kleyne wereldt'" in: E. Taverne, I. Visser (red.), Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden, Nijmegen 1993, 78-92.

"Kleine berichten", Het Gildeboek 12 (1930) 2-3, 111-112.

Klemann, H.A.M., Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting, Amsterdam 2002.

Klerk, L. de, De modernisering van de stad 1850-1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland, Rotterdam 2008.

Kloek, J., W. Mijnhardt, 1800. Blauwdrukken voor een samenleving (Nederlandse cultuur in Europese context dl. 2), Den Haag 2001.

Kloot Meijburg, H. van der, Onze oude dorpskerken. Tachtig schetsen van dorpskerken in Nederland, Rotterdam 1921.

Kloot Meijburg, H. van der, "Het moderne Protestantsche kerkgebouw", Bijvoegsel van het Algemeen Handelsblad 19 april 1930.

Knijptijzer, H., "Het oude lied der sacrale architectuur", Bouw 3 (1948) 21, 157-167.

Knijptijzer, H., "Een beschouwing naar aanleiding van de tentoonstelling Nederlands Nieuwe Kerken", Forum 4 (1949) 2-3, 117-119.

Knippenberg, H., De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden, Assen 1992.

Knipping, J.B., "Normen en vormen in de sacrale architectuur", Katholiek Bouwblad 20 (1953) 17, 257-264.

Knipping, J.B., "Sacrale kunst" in: D.P.R.A. Bouvy, Th. Van Velzen, J.M. Joosten (samenst.), Honderd jaar religieuze kunst in Nederland (1853-1953), s.l. [Maastricht] 1953, 5-16.

Knoop, H.A., "Kerk te Baarn", TABK. Katholiek Bouwblad 28 (1961) 12, 225-228.

Koenders, A., Hilversum. Architectuur en stedenbouw 1850-1940 (Monumenten Inventarisatie Project), Zwolle/Hilversum 2001.

Koldewey, B.J., "De eischen welke doopsel, biecht en altaarsacrament stellen aan den kerkbouw", Het R.K. Bouwblad 7 (1936) 25, 394-397.

K.[oldewey], B.J., "Het parochiecentrum van Huissen. Architect ir. G.M. Leeuwenberg b.i.", Het R.K. Bouwblad 8 (1936/1937) 7, 97-104.

Koldewey, B.J., "Een kerkje te Oude-Rijn", Katholiek Bouwblad 15 (1948) 12, 138-141.

Koldewey, B.J., "De komende kerken van gewapend beton? I" Katholiek Bouwblad 22 (1954) 6, 81-83.

K.[oldewey], B.J., "Explosies in het Kruithuis", Katholiek Bouwblad 22 (1954-1955) 18, 282-283.

Koldewey, B.J., "De komende kerken van gewapend beton II?", Katholiek Bouwblad 22 (1955a) 8, 116-120.

Koldewey, B.J., "De komende kerken van gewapend beton IV?", Katholiek Bouwblad 22 (1955b) 12, 177-180.

Koldewey, B.J., "De komende kerken van gewapend beton V?", Katholiek Bouwblad 22 (1955c) 15, 225-228.

Koldewey, B.J., "De komende kerken van gewapend beton VI?", Katholiek Bouwblad 22 (1955d) 19, 289-291.

Kolks, Z., "De eerste kerk van Huissen-Zand (1)", Medelingen van de Historische kring Huessen 3 (1983), 107-110.

Kok, J.P.J., De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande, 's-Hertogenbosch 1926.

Kok, J.P.J., "De verzorging van den godsdienstige belangen in den Wieringermeerpolder, nu en straks", R.K. Boerenstand 10 (1931) 7, 301-302.

Koopmans, Y., Muurvast & gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940, dl. 1, Rotterdam 1997.

Koops, G.R.A., "Toelichtingen bij de bekroonde ontwerpen van een Kerkgebouw voor het Vrijzinnig Protestantisme" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929, 107-114.

Korte, Z. de, De mis-liturgie, Antwerpen 1949² (1933¹).

Kraayvanger, H.M., "Een nieuwe kerk te Wassenaar", Het R.K. Bouwblad 4 (1932) 8, 113-119.

Kranendonk, A. van, "Over cultuur en beschaving. Bewerking in drie gedeelten van een lezing door Prof. ir. M.J. Granpré Molière op 25 en 26 oktober voor de cursus 'Kerkelijke Architectuur' te 's-Hertogenbosch gehouden", Katholiek Bouwblad 15 (1947a) 4, 37-38.

Kranendonk, A. van, "Over cultuur en beschaving. Bewerking in drie gedeelten van een lezing door Prof. ir. M.J. Granpré Molière op 25 en 26 oktober voor de cursus 'Kerkelijke Architectuur' te 's-Hertogenbosch gehouden", Katholiek Bouwblad 15 (1947b) 6, 61-62.

Kranendonk, A. van, "Over cultuur en beschaving. Bewerking in drie gedeelten van een lezing door Prof. ir. M.J. Granpré Molière op 25 en 26 oktober voor de cursus 'Kerkelijke Architectuur' te 's-Hertogenbosch gehouden", Katholiek Bouwblad 15 (1947c) 8, 85-86.

Kranendonk, A. van, "Twee bekroonde eindprojecten van de cursus kerkelijke architectuur", Katholiek Bouwblad 19 (1952) 12, 177-183.

Krieg R.A. (red.), Romano Guardini: Proclaiming the Sacred in a Modern World, Chicago 1995.

"Kritisch commentaar op de tentoonstelling 'Vis-à-vis' - een kerk in ontwerp van de heer J.J. Vriend, gepubliceerd in 'De Groene Amsterdammer' van 2 mei 1964", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 27 (1964), 1172-1176.

Kropholler, A.J., "De lichtvalling. Een belangrijke zaak voor den katholieken kerkbouw", Bouwkundig Weekblad 44 (1923) 1, 112-114.

Kropholler, A.J., Over onze hedendaagschen kerkbouw. Wat zijn de godsdienstige, economische en esthetische eischen van onze hedendaagschen kerkbouw?, s.l. 1925.

Kropholler, A.J., C.M. van Moorsel, Gedachten over kerkbouw, s.l. 1925.

Kropholler, A.J., "Kerkbouw quo vadis?", Tijdschrift voor Liturgie 36 (1952a) 1, 43.

Kropholler, A.J., "Over hedendaagse bouwkunde met betrekking tot de kerkenbouw", Tijdschrift voor Liturgie 36 (1952b) 3, 152-155.

Kruidenier, M., Kerken. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965, RACM, Zeist 2006.

Kruijff, E.F., Liturgiek ten dienste van dienaren der Nederlandsche Hervormde Kerk, Groningen 1901.

Kuiper, J.A., "De situatie van het kerkgebouw. De situatie van het openbare gebouw in het stedeboekkundig plan" in: Nederlands Nieuwe kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 54-58.

Kuiper, J.A., Visueel & dynamisch. De stedeboek van Granpré Molière en Verhagen 1915-1950, Delft 1991.

Kuipers, M. (red.), Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland, RDMZ/NAi, Zwolle 2002.

Kuitert, H., "Nog tien jaar leegloop kerken" De Telegraaf 29 januari 2010.

Kunst en Religie 41 (1960) 2-3, 82-108.

Kurstjens, P., "Wijkgedachte en parochiedenken. Gemeenschapszin in de stedeboek en volkshuisvesting, een historische beschouwing met Tilburg en Eindhoven als voorbeeld", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 19 (1988) 1-2, 19-30.

Kuyper, A., Onze Eeredienst, Kampen 1911.

Kuyt, J., N. Middelkoop, A. van der Woud, G.B. Salm en A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam, Amsterdam/Rotterdam 1997.

L., Fr. v.d., "Dom Bellot", Katholiek Bouwblad 17 (1950) 13, 198-199.

L.D.T.P., "Duinzichtkerk te 's-Gravenhage", Het jaar onzes Heeren 3 (1936) 3, 93-95.

Laan, H. van der, "Het heiligdom der christenen en de moderne architectuur", Bouwkundig Weekblad 78 (1960) 22, 496-498.

Laan, H. van der, "Cursus Kerkelijke Architectuur. Openbare les over liturgie en architectuur", Katholiek Bouwblad 30 (1963) 21, 500-508.

Laan, H. van der, "R.K. St. Willibrorduskerk te Almelo", Bouwkundig Weekblad 86 (1968) 21, 343-348.

Laan, J.A. van der, "R.k. kerk 'De Goede Herder' te Wassenaar", Bouwkundig Weekblad Architectura 61 (1940) 29, 223-227.

Laan, N. van der, "Over twee kerken", Katholiek Bouwblad 14 (1946) 5, 49-52.

Laan, N. van der, "Naar een nieuwe richting in de kerkelijke architectuur van Nederland", Tijdschrift voor Liturgie 35 (1951) 5, 296-300.

Laan, N. van der, "Liturgie en kerkbouw" in: Nederlands Nieuwe kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 37-41.

Laan, N. van der, "Kerk van O.L.Vrouwe ten Hemelopneming te Bakkum", Katholiek Bouwblad 19 (1952) 7, 97-99.

Laan, N. van der, "H. Hart kerk te Bergen op Zoom", Katholiek Bouwblad 21 (1953) 2, 17-22.

Laan, N. van der, "Beantwoording aan de consequenties van de kenmerken van de Kerk in haar eigentijdse viering van de eredienst vanuit de architectuur", Tijdschrift voor Liturgie 43 (1959), 254-261.

Laarhoven, J. van, De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie, Nijmegen 1992.

Laarse, R. van der, "De Deugd en het Kwaad. Liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting" in: J.C.H. Blom, Talsma J., (red.), De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de langer negentiende eeuw, Amsterdam 2000, 2-45.

Lamberts, J., "Een pionier van de Liturgische beweging: Pastoor F.C. van Beukering (1869-1938)", Tijdschrift voor Liturgie 72 (1988) 3, 165-169.

Lamberts, J., "Paus Pius XI (1922-1939) en de liturgie", Tijdschrift voor Liturgie 73 (1989) 5, 292-301.

Lamberts, J., "Active participation as the gateway towards an ecclesial liturgy" in: C. Caspers, M. Schneiders, Omnes circumstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy, Kampen 1990, 234-261.

Lamberts, J., "Dom Lambert Beauduin en het begin van de liturgische beweging" in: Jaarboek voor Liturgie-onderzoek 8 (1992), 235-271.

Landheer, H., "Een nieuwe kerk voor een jonge parochie" in: De organische woonwijk in open bebouwing. IJkpunt Slotmeer, Jaarboek Cuypergenootschap 17 (2001), Rotterdam, 57-68.

Landheer, H., Kerkbouw op krediet. De financiering van de kerkbouw in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965, Amsterdam 2004.

Lange, E. de, Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965, Rotterdam 1995.

Laudy, G.C., "Communiebanc" in: Liturgisch Woordenboek dl. 1, Roermond/Maaseik 1958-1962, 440.

Laudy, G.C., "Samenvatting van de bespreking" in: Liturgie en kerkbouw. Verslag van een studiebijeenkomst gehouden in de abdij van Berne, s.l. 1962, 13-15.

Lauten, H.G., "De Kruiskerk te Arnhem-Malburgen", Het Maandblad van de Vereniging van Kerkvoogdijen nr. 365, maart 1958, 2924-2925.

Lavooy, W., Twee eeuwen bouwen aan Arnhem. De stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad, Zutphen 1999.

Le Corbusier. The Art of Architecture, tent.cat., Rotterdam (NAi), 2007, reizende tentoonstelling.

Leening, W.P. van (red.), Enige wetenschappelijke problemen bij de bouw van een kerk. Beknopte handleiding voor architecten e.a. samengesteld in samenwerking met de Technisch-Physische Dienst van T.N.O. en de T.H. en de Commissie voor Klimaatregeling T.N.O. (Stichting Ratiobouw dl. 3), 's-Gravenhage 1948.

Leeuw, G. van der, Wegen en grenzen. Studie over de verhouding van religie en kunst, Amsterdam 1932¹ (1948², 1955³).

Leeuw, G. van der, Liturgiek, Nijkerk s.a. [1940].

Leeuw, G. van der, "Kerk en kerkbouw" in: Nederlands Nieuwe Kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 15-16.

Leeuw, G. van der, O. Noordmans, W.H. van der Pol, Liturgie in de crisis, Nijkerk 1939.

Leeuwen, A.J.C. van, Pierre Cuypers, architect 1827-1921, Zwolle 2007.

Leeuwenberg, G.M., "Over kerkbouw in Nederland", Kerken. Wendingen. Maandblad voor Bouwen en Sieren van Architectura et Amicitia 12 (1931) 11-12, 3.

Lekkerkerker, A.F.N., De reformatie in de crisis, Wageningen 1949.

Leliman J.H., (red.), Album. Verzameling van bouwkundige schetsen en ontwerpen, dl. 1, Amsterdam 1862-1863.

Lescauwae, J., De liturgische beweging onder de Nederlandse hervormden in oecumenisch perspectief, Bussum 1957.

Levillain, P., The Papacy: an encyclopedia dl. 2, New York/London 2002.

"Lezing van Drs W.M.I. van den Ende op 9 november 1959 gehouden binnen het kader van het symposium over kerkbouw", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 15 (1959), 505-517.

"Lezing van Ds W.G. Overbosch, op 9 november 1959 gehouden binnen het kader van het symposium over kerkbouw", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 15 (1959), 517-532.

Lichtarchitectuur. Periodiek documentatieblad voor architecten [jaargang onbekend] (1960) 4.

Ligtenberg, R., "Dr. Cuypers kerkelijk bouwmeester", Het Gildeboek 4 (1921) 2, 52-53.

Lijst van Nederlandse kerken 1945-1963, bijlage bij Mededelingen Prof. dr G. van der Leeuw-stichting afl. 24 (1963).

Linden, G.A.J. ter, "Zeven jaar kerkbouw", Kerk en Eredienst 7 (1952) 3, 179-181.

Lindenborn, M., "Eene hervormde gemeente in benauwde jaren (1798-1809)", Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch tijdschrift voor de Protestantsche kerken 47 (1910), 906-923.

Linoleumnieuws afl. 15 [jaargang onbekend].

"Liturgie en eigentijdse sacrale kunst", Tijdschrift voor Liturgie 38 (1954) 1, 189-202.

Liturgisch Woordenboek dl.1, Roermond/Maaseik 1958-1962.

Liturgisch woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968.

Liturgisch Woordenboek Supplement. Liturgische oriëntatie na Vaticanum II, Roermond 1970.

"Liturgische commissie in het bisdom Haarlem", Tijdschrift voor Liturgie 4 (1923), 462.

Loosjes, A., Kerken en godshuizen in Nederland, (samengesteld uit overdrukken van A. Loosjes, Sprokkelingen in Nederland), s.l., s.a. [ca. 1926].

Looyenga, A.J., De Utrechtse School in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde, Amsterdam 1991.

Looyenga, A., "Het kerkelijk werk van Alphons Boosten" in: P. Mertens, L. Schiphorst (red.), Alphons Boosten (1893-1951) architect, Amsterdam/Heerlen 2007, 39-105.

Louwerse, H.P., "Liturgische kunst", Tijdschrift voor Liturgie 4 (1923), 127-133.

Louwerse, H.P., "Liturgische kunst (V)", Tijdschrift voor Liturgie 5 (1924), 355-363.

Lubbe, H.J. van der, "L'Architecture religieuse en Hollande", L'Artisan liturgique 7 (1933) 30, 615-621.

Luijs, A.G., Wij bouwen voor God en mensen, Franeker s.a. [1961].

Lukken, G., "De ontwikkeling van de liturgie sinds Vaticanum II" in: Liturgisch Woordenboek Supplement. Liturgische oriëntatie na Vaticanum II, Roermond 1970.

Lukken, G., De onvervangbare weg van de liturgie, Hilversum 1980.

Luykx, B., "Gewone der mis" in: Liturgisch Woordenboek dl. 1, Roermond/Maaseik 1958-1962, 860-863.

Luykx, P., J. Roes, Een katholiek leven. Autobiografische aantekeningen van Gerard Brom, Baarn 1987.

Luykx, P., "Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte" Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960, Hilversum 2007.

M., "Koepelkerken", Het Gildeboek 9 (1926) 3-4, 126-127.

Maak, N., "The beaches of Modernity. Le Corbusier, Ronchamp and the 'objet à réaction poétique'" in: tent.cat. Le Corbusier. The Art of Architecture, Rotterdam (NAi) 2007, reizende tentoonstelling, 294-323.

McGrath, A., Christelijke theologie. Een introductie, Kampen 1997.

Maeyer, J. de, "Katholiek reveil, kerk en kunst" in: P.A.M. Geurts (red.), Alberdingk Thijm 1820-1889. Erflaters van de negentiende eeuw, Baarn 1992, 81-100.

Magry, P.J., Teedere questies. Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland, Hilversum 2000.

Mähler, M., De Sint-Paulusabdij van Oosterhout onder het bestuur van haar eerste abt dom Jean de Puniet, 1907-1941 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland dl. 85), Tilburg 1991.

Malherbe, G., Le mobilier liturgique d'une église paroissiale, Luttre 1927.

Maritain, J., Kunst en scholastiek, Amsterdam 1924 [vert. C.A. Terburg], (Art et Scholastique, Paris 1920¹).

Mastat, K. van, "Kerk of curiositeitenmuseum?", De Gemeenschap 7 (1931) 7, 323-324.

Mathijssen, M., "De bevrijding van de albatros", NRC Handelsblad 31 oktober-1 november 2009.

"Mededelingen", Tijdschrift voor Liturgie 5 (1924a) 5, 338.

"Mededelingen II: Religieuze kunst- Een voordracht van Jacques Maritain", Tijdschrift voor liturgie 5 (1924b) 4, 247-250.

"Mededeelingen van de Bossche Vereeniging", Maandschrift voor Liturgie 1 (1916a), 80.

"Mededeelingen van de Bossche Vereeniging", Maandschrift voor Liturgie 7 (1922) 1-2, 31-32.

"Mededeelingen van de Bossche Vereeniging", Ons Liturgisch Tijdschrift 15 (1929) 1, 28-31.

"Mededeelingen van de Bredasche Vereeniging", Maandschrift voor Liturgie 1 (1916b), 111.

"Mededeelingen van de Haarlemsche Vereeniging", Maandschrift voor Liturgie 1 (1916c), 158-160.

"Mededeelingen van het federatiebestuur", Ons Liturgisch Tijdschrift 14 (1928) 6, 191.

Meer, F. van der, Christus' gewaad, Utrecht 1949.

Meeteren, H. van, "De geest leidt het schip". Een categorale studie en waardestelling voor kerken en kapellen uit de Wederopbouw (1945-1965), RDMZ/LeMaire Centre for Conservation of Historic Towns and Buildings/KUL België (stageverslag) 1999.

Meijer, J.J., "De religieuze betekenis der symboliek, toegepast op het kerkgebouw" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1928, 83-98.

Meijer, G., H. Meijer, Doornenburg. 150 jaar kerkgeschiedenis 1848-1998, Nijmegen 1998.

Meijer, H., "Ordening", Rooms Bouwen, Eltheto (1981) 64, 10-19.

Meijsing, C., H. Thunnissen, J. van Dongen, "Betonbouw, christozentrische kunst en hoeverre is het katholieke kerkgebouw ermee gebaat?", Het Gildeboek 8 (1925) 1-2, 13-17.

Meijsing, Ch.N.J., "De St. Jozefs-kerk te Leiden", Het Gildeboek 9 (1926) 1, 19-25.

J.L.J. Meiners, "Historisch overzicht" in: J. Happee, J.L.J. Meiners, De Lutheranen in Amsterdam. Gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam (1588-1988), Hilversum 1988, 15-102.

Mekking, A., "Houses of prayer, houses of preaching. A structural comparison of Islamic and Calvinist-rooted religious architecture" in: K. Doevendans, G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer 2004, 79-90.

Melchers, M., "Naoorlogse kerkarchitectuur in cultuurhistorisch perspectief. Een rooms-katholieke en een hervormde wederopbouwkerk in Huissen", Venster 6 (2008a) 3, 10-15.

Melchers, M., "Liturgical functionalism: The Post-war Modernisation of Liturgy and Church Building", Docomomo-newsletter 8 (2008b) 15, 12-13.

Melchers, M., "De naoorlogse St. Martinuskerk te Gendt. Een reconstructie van de bouwgeschiedenis" in: Gendt tussen stad en dorp, Historische Kring Gendt 1983-2008, Gendt 2008c, 153-162.

Melchers, M.J. "De parochie als stedenbouwkundig concept. De ligging van naoorlogse kerken in Venlo-Blerick" in: A. Gerhards, J. de Maeyer, (red.), Kerkbouw vanaf 1945 in het gebied van Maas en Rijn (KADOC-Artes Reeks), *nog te verschijnen*.

Mens, N., W.G. Witteveen en Rotterdam (Monografieën van Nederlandse stedenbouwkundigen), Rotterdam 2007.

Mens, gezin, industrie, Sociologisch Bulletin 6 (1952) 1.

Mensinga, J.A.M., Verhandeling over de liturgische schriften der Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage 1851.

Mertens, P., L. Schiphorst (red.), Alphons Boosten (1893-1951) architect, Amsterdam/Heerlen 2007.

Mesu, F.P., Opmerkingen over de verkavelingen en over het gebruik van machines in de Wieringermeer, s.l. 1933.

Mesu. Het leven van een pionier. Herinneringen uit en over zijn leven, bewerkt door M.A. Geuze, Middelburg 1979.

Meulen, R.J. van der, Protestantsche kerken gebouwd voor de reformatie (De kerkgebouwen van protestantsch Nederland in woord en beeld dl.1), Amsterdam 1909.

Meyer, P., "Opmerkingen over kerkbouw" in: Nederlands Nieuwe kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 19-21.

Miedema, R., "Inleiding" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1928, 5-10.

Miedema, R., "Inleiding" in: Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929, 5-12.

Miedema, R., Hedendaagsche Kerkelijke Bouwkunst van buiten- en binnenland en haar betekenis voor liturgie en oecumenische beweging, 's-Gravenhage 1939.

Miedema, R., "De beeldende kunst aan en in het kerkgebouw" in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), Protestantsche kerkbouw, 's-Gravenhage 1946, 209-234.

Miedema, R., "De betekenis van wandschildering, beeldhouwwerk, mozaïek en gebrandschilderd glas voor den Protestantse kerkbouw van dezen tijd" in: Kerkbouw. Korte verhandelingen over Eeredienst en kerkbouw, Utrecht s.a. [1946], 12-13.

Miedema, R., Kerkbouw kernbouw. Een studie over wezen en vorm van het kerkgebouw, Lochem s.a. [1947].

Miedema, R., "Nieuwe stromingen in de protestantse kerkbouw in Nederland" kerkbouw" in: Nederlands Nieuwe Kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948a (reizende tentoonstelling), 42-47.

Miedema, R., "Protestantse kerkbouw", Forum 3 (1948b) 6-7, 156-159.

Middelkoop, N., "G.B. Salm en A. Salm GBzn. Architecten voor een nieuwe tijd" in: J. Kuyt, N. Middelkoop, A. van der Woud, G.B. Salm en A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam, Amsterdam/Rotterdam 1997, 14-33.

Milius, H.C., "Het stadscentrum van Hoogvliet. Wat is ervan terechtgekomen?" in: Historisch Jaarboek Hoogvliet (1996), 55-70. (herdruk van een artikel in Bouw 2 maart 1963).

Mills, E.D., The Modern Church, London 1956.

Mispelblom Beyer-Van den Bergh van Eysinga, L.M., "De mens in de stad", Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw 27 (1946) 8-9, 110-113.

Moderne kerkbouw, Kunst en Religie 41 (1960) 2-3

M.[Moens], W., "Kerkbouw en Nieuwe Zakelijkheid", Het R.K. Bouwblad 2 (1931) 23, 367-368.

Moens, W., "Bezinning op de eischen der kerkelijke sierkunst", Het R.K. Bouwblad 5 (1934) 26, 401-409.

Molenaar, N., "R.K. kerk 'Boschje' te Rotterdam", Katholiek Bouwblad 20 (1952) 2, 17-21.

Molenaar, N., "St. Annakerk te Heerlen", Katholiek Bouwblad 21 (1954) 17, 257-262.

Molenaar, N.F.A., "In memoriam pastoor Ch. N.J. Meijnsing", Katholiek Bouwblad 24 (1956) 1, 17.

Molkenboer, T., "Volkskerken", De Katholiek 118 (1900), 368-370.

Möller, I.B.W.M., "Het Genootschap van R.K. Kunstenaars te 's-Gravenhage", Het Gildeboek 5 (1922) 4, 121-132.

Monna, A., "De ideeën van J.A. Alberdingk Thijm en P.J.H. Cuypers over de neogotiek" in: Jaarboek K.D.C. 3 (1973), 22-47.

Mönnich, C.W., Kijk op kerken, Amsterdam/Brussel 1979.

Monnikendam, M., "Het orgel in onze kerken. De keuze van het instrument en zijn plaatsing", Het Gildeboek 18 (1935) 1, 6-11.

Monteiro, M., Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000), Hilversum 2008.

Moorsel, C.M. van, "Liturgie en kerkbouw", Het R.K. Bouwblad 12 (1940-1941) 10, 116-118.

Moorsel Pzn., C.M. van, C.H. de Bever, "Bij een nieuwe kerk van arch. C. de Bever", Katholiek Bouwblad 14 (1946) 1-2, 12-18.

Moorsel, P. van, "Jan van der Laans 'Goede Herder' nader bezien" in: Bouwen in Nederland. Vijftienvintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan prof. ir. J.J. Terwen, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 3 (1984), 295-305.

"Morgensterkerk centraal in nieuw stadsdeel", De Rotterdammer 9 oktober 1956.

"De 'Morgensterkerk' te Rotterdam-Charlois in gebruik genomen", Het Maandblad van de Vereeniging van Kerkvoogdijen in de Ned.Herv. Kerk nr. 352, februari 1957, 2622-2623.

Mourik, B.J.G. [sic] van, "Protestantse kerkbouw", Katholiek Bouwblad 15 (1948) 16, 183-187.

Mourik, W.J.G. van, Hervormde kerkbouw na 1945, 's-Gravenhage 1955.

Mulder, S., J. Schilt (samenst.), Jonge architecten in de wederopbouw 1940-1960, Bussum 1993.

Mulders, J., "De consequenties van de eigentijdse beleving van de liturgie voor de kerkbouw", Tijdschrift voor Liturgie 43 (1959), 238-249.

Nannen, A., Emmen groeit! De veranderingsprocessen in de sociale woningbouw in Emmen. Architectuur, stedenbouw, volkshuisvesting en herstructurering in vijftig jaar tijd (Drentse Historische Reeks dl. 8), Assen 2000.

Tent.cat. Nederlands Nieuwe Kerken, Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling).

Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs, Amsterdam 1956.

Nefkens, H., "Drie kerken", Bouw 13 (1958) 20, 508-509.

Nefkens, H., "R.k. kerk met pastorie te Rotterdam-Zuidwijk", Bouw 15 (1960a) 36, 1055-1057.

Nefkens, H., "R.k. Kerk aan de Slinge Rotterdam-Zuidwijk", Bouwkundig Weekblad 78 (1960b) 9, 197-199.

Nelissen, N., Geloof in de toekomst. Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed, Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed, Berne-Heeswijk 2008.

Next-Belvedere Nieuwbrief 2009, 58.

"Nieuw programma cursus 'Kerkelijke Architectuur'. Bredere basis wekt verwachtingen", Katholiek Bouwblad 25 (1957) 7, 97-99.

Nieuwbarn, M.C., Het Roomsche kerkgebouw. Leer der algemeene symboliek en ikonografie onzer katholieke kerken, Nijmegen 1908.

"Nieuwe Gereformeerde kerk te Hoogvliet officieel in gebruik genomen", Botlek 26 september 1958.

"Nieuwe kerk in Zuidwijk gereed. Symfonie van lijnen, kleuren en van licht", De Maasbode 25 maart 1959.

Nieuwe kerkbouw in Vlaanderen en Nederland. Ontmoeting kerk en cultuur in de hedendaagse bouwkunst, tent.cat., Hilvarenbeek (Raadhuis) 1962.

Nijhof, W.H., Een toren zo hoog als de hemel. Jan van Dongen (1896-1973), bouwer van kerken, kloosters en kapellen, Apeldoorn s.a. [2005].

Nijsten, E., "St. Martinuskerk te Luyksgestel", Bouwkundig Weekblad 79 (1961) 3, 58-64.

Noordmans, O., Liturgie, Amsterdam 1939.

"9 november: de kerkbouw", Kunst en Religie 41 (1959) 4, 82-83.

- Oberman, G.W., "Toelichting" in: Het wezen van den Eeredienst. Rapport van de Kerkopbouwcommissie tot bestudeering van het Liturgisch Vraagstuk, Baarn 1933, 24-25.
- "Oecumenische samenwerking bij Noordhollandse kerkenbouw", Tijdschrift voor Liturgie 52 (1968), 149-150.
- Oerle, H. van, "Een nieuw kerkje in nieuw Nederland", Tijdschrift voor Liturgie 14 (1933) 6, 353-354.
- Omnia probate quod bonum est tenete. Brieven van kritiek en anti-kritiek op de Liturgische Beweging, 's-Hertogenbosch 1919.
- Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties. Een inventarisatie vanaf 1970, Bisdom Haarlem/Bisdom Rotterdam/Projectbureau Belvedere 2008.
- Oosterman, A., "Sterrenstof en sterrendom. Auke van der Woud over geschiedenis en beeldvorming", Uitgeverij 010-krant, voorjaar 2009.
- Opdebeeck, H., "Het religieus humanisme van Jacques Maritain (1882-1973)", Ethische perspectieven 10 (2004) 4, 243-249.
- Oppen, W.K. van, "Nederlands Nieuwe Kerken" in: Nederlands Nieuwe kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 7-9.
- Ort, F.Z., Van Hoeksteen tot Goede Rede. Negen kerkgebouwen in de IJsselmeerpolders en hun gebruik (R.I.J.P.-rapport 31 Bco), Lelystad 1985.
- Ort, F.Z., H.S. Steensma, Zomaar een dak... Hervormde kerkbouw tussen 1945 en 1995, Zoetermeer 1994.
- Osaer, T., "Het altaar gedraaid. Pausen en liturgie in de twintigste eeuw en vandaag", Liturgie, kerk en leven, april 2008, 8.
- Ottenheim, K.A., "Kerkelijke architectuur" in: Bouwen in Nederland, 600-2000, Zwolle 2007, 373-392.
- Oud, J.J.P., "Carnaval der architecten", De Groene Amsterdammer 13 februari 1962.
- Overbosch, W.G., "De 'Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting' opgericht", Wending 9 (1954-1955), 229-231.
- Overbosch, W.G., "Toespraak gehouden voor de I.K.O.R.-microfoon op 22 juni 1958 door Ds. W.G. Overbosch, over de Hervormde kerk in Arnhem-Zuid, architect de Heer H. Geels, arch. B.N.A. te Arnhem", Mededelingen van de Prof. Dr. G. Van der Leeuw-stichting afl. 13 (1959), 393-398.
- Overbosch, W.G., "Situatieschetsen van de protestantse kerkbouw in Nederland", Bouw 17 (1962) 52, 1872-1886.
- Overbosch, W.G., H.E. s'Jacob, "Aan de leden van het Instituut voor Religieuze en Kerkelijke Kunst", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 27 (1964), CIII.
- Overbosch, W.G., "Uitweiding" in: H.R. Blankesteijn, W.G. Overbosch, Een hut om in te schuilen. Kerken van nu en morgen, Baarn z.j. [1964a].
- Overbosch, W.G., "Aantekeningen bij de gereformeerde 'Maranathakerk' (1963) op de Hazenkamp in Nijmegen", Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting 29 (1964b), 1364-1376.
- Overbosch, W.G., "Aantekeningen bij het Hervormde kerkgebouw 'De Bron' (1964) te Hoogvliet, gebouwd door het architectenbureau P. Zanstra (Amsterdam)", Mededelingen van de Prof. Van der Leeuwstichting afl. 29 (1964c), 1401-1410.
- Overbosch, W.G., "Hervormde Pauluskerk" Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 31 (1966a), 1472-1477.
- Overbosch, W.G., "Hervormd kerkelijk centrum 'De Hoeksteen'", Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl. 31 (1966b), 1478-1489.
- Overwegingen bij kerkbouw (Brochure-reeks Generale Deputaten Kerkopbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland dl. 3), Utrecht 1967.
- Oxenaar, A., P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme. Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878, Rotterdam 2009.
- Ozinga, M.D., De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot Franschen tijd, Amsterdam 1929.
- Padovan, R., Dom Hans van der Laan. A modern primitive, Amsterdam 1994.
- Parsch, P., R. Kramreiter, Neue Kirchenkunst im Geist der Liturgie, Wien/Klosterneuburg 1939.
- Pastoraal Concilie in de publiciteit, Amersfoort 1970.
- Paus Pius XII, "Tot de kardinalen, prelaten en priesters, die hebben deelgenomen aan het Internationale Congres voor 'Pauselijke bepalingen inzake gewijde kunst'", Het Gildeboek 9 (1926) 3-4, 137-149.
- Pastorale Liturgie te Assisi", Katholiek Archief 11 (1956) 43, 1017-1026.
- Paus Pius XII, Mediator Dei et hominum (Ecclesia Docens dl. 0156), Hilversum 1961.
- Pecklers, K.F., The unread Vision. The Liturgical Movement in the Unites States of America 1926-1955, Collegeville-Minnesota 1998.
- Peet, J., "De traditie van land en volk, een ideologie in het R.K. Bouwblad", Plan. Maandblad voor ontwerp en omgeving 7 (1976) 2, 17-32.
- Peet, J., "De kerk als spiegel van de kerk. Een oriëntatie op kerkbouw en geschiedenis", Jaarboek KDC 11 (1981), 82-106.
- Peeters, C., "Ter inleiding" in: tent.cat. Nieuwe kerkbouw in Vlaanderen en Nederland. Ontmoeting kerk en cultuur in de hedendaagse bouwkunst, Hilvarenbeek (Raadhuis), 1962, 7-11.
- Peeters, C.J.A.C., De liturgische dispositie van het vroegchristelijke kerkgebouw, Assen 1969.
- Peeters, C., "Kerkelijke kunst en architectuur ten tijde van Hendrik Andriessen" in Hendrik Andriessen en het tijdperk der ontluiking, Nijmegen 1992, 45-72.
- Van Pindrecht tot Ommoord. Geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam, Bussum 2005.
- Pey, I.B.F., Herstel in nieuwe luister. Ideeën en praktijk van overheid, kerk en architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1796-1940), Nijmegen 1993.
- Pierre Weegels fecit. Een eigenzinnig Weertse architect voor het voetlicht gebracht, Gemeente Weert, s.l. 2007.
- Pijfers, H., J. Roes, Memoriale. Een eeuw katholiek leven in Nederland, Zwolle 1996.
- Pijpekamp, A. van de, B. Jansen, A. Eibink (1893-1975) en J.A. Snellebrand, De lange weg van de Amsterdamse School naar Forum (Bonas-reeks), Rotterdam 2003.

Plas, M. van der, Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935, Utrecht s.a. [1964⁵].

Ploeg, K. van der, "Gijsbert Friedhoff en de Emmakerk" in: Over de transformatie van de Emmakerk tot kerkelijk centrum De Bron, Ede 1999, 6-11.

Ploeg, K. van der, "Niets komt vanzelf. Protestantse kerkbouw als architectonische opgave", Friesch Dagblad 19 oktober 2002.

Poederoyen, C., "De wijkvorming in de stad. Excerpt van de inleiding door Ir. Thomas Nix", Katholiek Bouwblad 14 (1947a) 22, 256-257.

Poederoyen, C., "De vormgeving van het parochiecentrum. Excerpt van de inleiding, door G. Holt", Katholiek Bouwblad 14 (1947b) 22, 259.

Poederoyen, C., "Samenvatting van het verhandelde. Excerpt van de inleiding, van Prof. Ir. M.J. Granpré Molière b.i.", Katholiek Bouwblad 14 (1947c) 22, 260-261.

Poelman, W.H.M., "De Parochie. Kerk van Christus in het klein", Tijdschrift voor liturgie 37 (1953) 2, 209-213.

Poels, J., "Verslagen en overpeinzingsen II", Maandschrift voor Liturgie 8 (1923) 11-12, 178-183. [In dit artikel is een samenvatting opgenomen van de voordracht "Liturgie en rubrieken als leidraad bij het bouwen en inrichten onzer kerken" van W. English t.g.v de 15de Nederlandse Liturgische Week (1923), alsmede van de voordrachten "Het kerkgebouw in zijn grondplan en opbouw" van H. Thunnissen en "Materiaal, aankleding en meubilering der moderne kerk" van A. Siebers.]

Pol, W.H. van der, "De liturgische beweging bij de protestanten in Nederland", Tijdschrift voor Liturgie 31 (1947) 1, 20-35.

Pollmann, T., Herbestemming van kerken, een ontvucherend relaas, RDMZ, Den Haag 1995.

Pollmann, T., Van Waterstaat tot Wederopbouw. Het leven van dr. ir. J.A. Ringers (1885-1965), Amsterdam 2006.

Poorthuis, M.J.H.M., T.A.M. Salemink, Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning, 1870-2005, Nijmegen 2006.

Post, P.G.J., "Liturgie-historische notities ten aanzien van de restauratie van de St.-Servaas te Maastricht" in: A.J.M. Blijlevens, H. Manders, W.A.J. Munier (e.a.), Ruimte voor Liturgie. Opstellen met betrekking tot de restauratie van de Sint-Servaas te Maastricht, Maastricht 1983, 31-50.

Pouls, J., "De kunstenaarsdagen van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging in Huijbergen (1932-1940). Bakermat van de Delftse School", Trajecta 10 (2001a) 2, 160-183.

Pouls, J., "De kunstenaarsdagen van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging in Huijbergen (1932-1940). Bakermat van de Delftse School (vervolg)", Trajecta 10 (2001b) 3, 225-243.

Pouls, J.H., Ware schoonheid of louter praal. De bisschoppelijke bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw (Historische Reeks Maastricht dl. 6), Maastricht 2002.

Praeadvies uitgebr. door de Ver.Arch.kern "De 8" te Amsterdam en de Ver."Opbouw" te Rotterdam over: Organische woonwijk in open bebouwing: te behandelen op een vergadering van het Ned.instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw op zaterdag 25 juni 1932 in "Het nieuwe huis" te Amsterdam, Nederlandsch Instituut voor volkshuisvesting en stedebouw, no. 35, s.l., s.a. [1932].

Prak, N.L., Architects, the Noted and the Ignored, Chichester 1984.

"De prijsvraag voor de kerk te Apeldoorn", Bouwkundig Weekblad 10 (1890) 13 dec., 307.

Prook, E., D. Segaar, J.H.W. Leliman 1878-1921. Architect en publicist (Bonas-reeks), Rotterdam 1997.

Een protestantse visie op kerkgebouwen. Een discussienota voor de Protestantse Kerk in Nederland, PKN, s.l. 2008.

"Publicatie van de eindprojecten H.B.O. Cursus 1951-1953", Bouwkundig Weekblad 71 (1953) 35-36, 269-276.

Quaerens, P., "Drie kerken in het bisdom Utrecht", TABK. Katholiek Bouwblad 32 (1965) 16, 363-379.

Raedts, P.G.J.M., "De katholieken en de Middeleeuwen. Prosper Guéranger OSB (1805-1875) en de eenheid van de liturgie" in: R.E.V. Stuij, C. Vellekoop (red.), De middeleeuwen in de negentiende eeuw, Hilversum 1996, 87-109.

Ramselaar, A.C., "Rede bij de feestelijke herdenking van het 80-jarig bestaan van het St. Bernulphusgilde", Het Gildeboek 32 (1950) 1, 1-5.

Rapport betreffende de Rotterdamse Linker-Maasoever beoosten de Waalhaven (KASKI-rapport nr. 118), 's-Gravenhage 1954.

Rasker, A. J., De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw, Kampen 1981² (1974¹).

Ravesteijn, S. van, "Architectuur", De Gemeenschap 10 (1934) 11, 801-803.

"De redactie aan den lezer", Maandschrift voor Liturgie 1 (1916) 1, 5-8.

Rebel, B., Het Nieuwe Bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945, Assen 1983.

Redactie, "Bij den inzet van den XII^{den} jaargang", Het Bouwblad 12 (1940) 1, 1-2.

"Rede van mgr. Beckers over kerkbouw", TABK. Katholiek Bouwblad 32 (1965) 6, 124-129.

Régamey, P., "Christendom of heidendom in de moderne architectuur I. Lezing op het congres voor de wederopbouw der kerken, Rotterdam 1948", Katholiek Bouwblad 16 (1949a) 22, 262-264.

Régamey, P., "Christendom of heidendom in de moderne architectuur II. Lezing op het congres voor de wederopbouw der kerken, Rotterdam 1948", Katholiek Bouwblad 16 (1949b) 23, 273-275.

Reinstra, A., De kerk in Nederland. Godshuis, erfgoed of vastgoed (position paper RACM), december 2007.

Reith, B., Honderd jaar kerkbouw in Nederland (Reeks Uit de schatkamers van de beeldende kunst), Haarlem 1953.

Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929.

Rhijn, L.J. van, "Gedachten in het algemeen en den aanhef van ons doopformulier-gebed in het bijzonder" in: Ernst en Vrede (1856), 175-189.

Righart, H., De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict, Amsterdam/Antwerpen 1997² (1995¹).

Riskante kerk. Vijf jaar Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie, Tilburg s.a. [1968].

Ritzen, J., "De H. Eligiuskerk te Oostburg", Katholiek Bouwblad 16 (1949) 6, 277-279.

Roding, J., T. van Dijk, J.C. van Epen 1880-1960. Van villabouw tot volkshuisvesting (Bonas-reeks), Rotterdam s.a. [1999].

Roding, M., S. de Clercq (1876-1962), A. Broese van Groenou (1880-1961). Smaakvol, kloek en bescheiden (Bonas-reeks), Rotterdam s.a. [2005].

Roelofs, B., Vernieling en vernieuwing. De wederopbouw van Arnhem 1945-1964 (Historische Reeks Arnhem dl. 5), Utrecht 1995.

Roelofs, B., C. Wagenaar, "De erfenis van een mislukte slag. De wederopbouw van Arnhem" in: K. Bosma, C. Wagenaar (red.), Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995, 372-382.

Roes, J., "R.K. Kerk Nederland, 1958-1973. Een encyclopedisch overzicht" in: Jaarboek K.D.C. 3 (1973), 73-141.

Rogier, L.J., Geschiedenis van katholiek Delfshaven. Met een verklarende beschrijving van de nieuwe parochiekerk door pastoor F.C. van Beukering, Haarlem 1930.

Rogier, L.J., N. de Rooy, In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953, 's-Gravenhage 1953.

Romeins Missaal. Latijn en Nederlands voor zondagen en feesten, Turnhout 1996⁴ (1979¹).

De Roomsche liturgie bewerkt in vragen en antwoorden door de Liturgische Vereniging in 't bisdom van 's-Hertogenbosch, Zutphen 1918-1923.

Rooy, P. de, Republiek van rivaliteiten, Nederland sinds 1813, Alphen aan de Rijn 2002.

Rooy, A. van, "De Liturgische Commissie en het eigentijdse kerkgebouw", Tijdschrift voor Liturgie 43 (1959), 262-267.

Rooy, A.J.J. van, Nederlandse kerkbouw op een keerpunt, Haarlem s.a. [1959].

Rooy, A.J.J. van, C.A. Smal, Op zoek naar het kerkgebouw van morgen, Utrecht 1964.

Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage 1972.

Rossem, V. van, Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp (Monografie Cornelis van Eesteren. Architect urbanist dl.2), Rotterdam 1993.

Rossem, V. van, "'De organische woonwijk in open bebouwing'" in: De organische woonwijk in open bebouwing. IJkpunt Slotmeer, Jaarboek Cuypersgenootschap 17 (2001), Rotterdam, 9-28.

Rossem, V.T. van, J. Vredenberg, Presikhaaf. Een naoorlogse wijk in Arnhem, (Reeks Arnhemse Monumenten, dl. 17), Utrecht 2005.

Rothuizen, E.J., Onze kerkgebouwen. Een brochure geschreven met het doel om meer belangstelling op te wekken voor de architectuur van en de symboliek in het gereformeerde kerkgebouw, Arnhem 1918.

Rotshuizen, F., De drie levens van architect E.J. Rothuizen/E.J. Rotshuizen, Arnhem 2005.

Ruf, S., German Church Architecture of the Twentieth Century, Council for the Care of Churches/Kulturabteilung des Auwärtigen, Munich 1964.

"Sacramentskerk heeft bewogen geschiedenis", Groot-Malburgen 1968

Sakko, S., Zuidwijk en Pendrecht. Twee varianten van de "wijkgedachte" op het stramien van "de organische woonwijk in open bebouwing", bedreigd door vernieuwing, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 1997.

Sarlemijn, G.J.M., "De vernieuwing der kerkelijke architectuur na de oorlog", Katholiek Bouwblad 20 (1953) 22, 339-348.

Sarlemijn, G.J.M., "Une voie nouvelle pour l'architecture des églises", Art d'église 24 (1956) 4, 117-124.

Schaik, T.H.M. van, M. van Damme, Een oase in de woestijn. Neogotiek en katholieke herleving in Utrecht tussen 1850 en 1900, Zwolle s.a..

Shaller, F., H.O. Vogel, "Kirchen und Städtebau" in: W. Weyres, O. Bartning (red.), Kirchen. Handbuch für den Kirchenbau, München 1959, 435-442.

'De schapen over de brug'. 50 jaar Sacraments-parochie Arnhem-Zuid, Arnhem s.a. [1991].

Scheers, W.G., "Liturgie en kerkbouw", Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting 22 (1962), 939-946.

Schiebroek, C.J.M., Baksteen in Nederland. De taal van het metselwerk, 's-Gravenhage 1990.

Schilstra, O., "Humane architectuur", Jonas 14, 6 maart 1987, 8-13.

Schiphorst, L., A.J.N. Boosten 1893-1951. Expressief vernieuwer van het katholieke bouwen, Rotterdam 2006.

Schnell, H., Der Kirchenbau des 20. Jahrhunderts in Deutschland. Dokumentation. Darstellung, Deutung, München/Zürich 1973.

Schoot, E. van der, Hervormde eredienst. De liturgische ontwikkeling van de Ned. Herv. Kerk, 's-Gravenhage 1950.

Schreijnders R. (red.), De droom van Howard. Verleden en toekomst van de tuindorpen, Rijswijk 1991.

Schuyt, K., E. Taverne, 1950. Welvaart in zwart/wit, (Nederlandse cultuur in Europese context dl. 4), Den Haag 2000.

Schwebel, H., "Kirchenbau" in: G. Krause, G. Müller, Theologische Realenzyklopädie dl.18, Berlin/New York, 1989, 421- 528.

Schwebel, H., "Liturgie als Bauherr. Wandlungen im protestantischen Kirchenbau zwischen 1900 und 1950" in: W.J. Stock (red.), Europäischer Kirchenbau 1900-1950. Aufbruch zur Moderne/European Church Architecture 1900-1950. Towards Modernity, Munich/Berlin/London/New York 2006, 148-165.

Segaar-Höweler, D.C., J.M. Groenewegen (1888-1980). Een Hagenaar als Indonesisch architect (Bonas-reeks), Rotterdam 1998

Selderhuis H.J. (red.), Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis, Kampen 2006.

Selderhuis H.J. (red.), Calvijn handboek, Kampen 2009.

Siebers, A., "Herstel of verval van de kerkelijke bouwkunst? 1900-1953", in: D.P.R.A. Bouvy, Th. Van Velzen, J.M. Joosten (samenst.), Honderd jaar religieuze kunst in Nederland (1853-1953), s.l. [Maastricht], 1953, 23-27.

Sijmons, K.L., Protestantsche kerkbouw, 's-Gravenhage 1946.

Sijmons, K.L., "Kerkbouw en architectuur", Forum 3 (1948) 6-7, 194-197.

Sijmons, K.L., "De protestantse eredienst en de plattegrond van het kerkgebouw", Kerk en Kunst, Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur 8 (1953-1954) 10-11, 694-702.

"De Sint-Antonius Abt te Rotterdam-Delfshaven", Bulletin K.N.O.B. 73 (1974) 5, 187-209.

Sips, P.A.N., "Parochiekerk O.L.Vrouwe Onbevlekt Ontvangen Rotterdam Zuidwijk", Katholiek Bouwblad 25 (1957) 5, 65-70.

Sips, P.A.N., "Bij twee kerken", Katholiek Bouwblad 26 (1959) 22, 337-343.

Sips, P.A.N., "Ridderkerk, Hoogvliet, Pendrecht, Morgenstond, Wassenaar, Schiedam", TABK. Katholiek Bouwblad 30 (1963a) 11, 251-255.

Sips, P.A.N., "Toeristenkerken", TABK. Katholiek Bouwblad 30 (1963b) 21, 509-511.

Sips, P.A.N., "Kerkruimtelijke verkenningen", TABK. Katholiek Bouwblad 31 (1964) 11, 262-265.

Siraa, H.T., Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963), 's-Gravenhage 1989.

Sluijmer, L., Architect Joh. Sluijmer, Technische Hogeschool Delft (ongepubliceerde doctoraalscriptie) 1983.

Smelik, J., Eén in lied en leven. Het stichtelijke lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938, (Nederlandse cultuur in Europese context dl. 9), s.l. [Den Haag], 1997.

Smiers, J., Cultuur in Nederland 1945-1955. Meningen en beleid, Nijmegen 1977.

Smit, E.J.Th.A.M.A., J.H.F. Zweers, Huissense kerken en kapellen. Vanaf de Middeleeuwen tot heden, Huissen 1997.

Smit, F., "Fabriekskolonies in Nederland" in: R. Schreijnders (red.), De droom van Howard. Verleden en toekomst van de tuindorpen, Rijswijk 1991, 80-95.

Smit, G., "R.K. kerk in Bosch en Lommer te Amsterdam-W.", Katholiek Bouwblad 20 (1952) 10, 145-150.

Smits, L., Vragen rondom eucharistie, Roermond/Maaseik 1965.

Smits, P., Kerk en stad, 's-Gravenhage 1952.

Smulders, G.W.A., B.R.C.A. Boersema, "Kerkenbouw en kerkenloop 1945-1975. Financiële aspecten, met name in het bisdom 's-Hertogenbosch" in: Jaarboek K.D.C. 12 (1982), 13-45.

Snel, J.D., P.H.A.M. Abels, G.N.M. Vis e.a. (red.), En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw (Bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis dl. 12), Delft 2000.

Snijders, A., "Houding" in: Liturgisch Woordenboek dl. 1, Roermond/Maaseik 1958-1962, 1009-1010.

Somer, K., De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960, Rotterdam/Den Haag 2007.

Spiertz, M.G., "Godsdienstig leven van de katholieken in de zeventiende eeuw" in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl. 8, Haarlem 1980, 344-357.

Spiertz, F.X., De katholieke liturgie in de noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw, Nijmegen 1992.

Stad en platteland. Sociologisch Bulletin 7 (1952) 1-2.

"Stadsuitbreidingen in Rotterdam" in: U. Barbieri, Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981, Amsterdam 1981, 149-159.

Staples, P., The liturgical movement in the Netherlands Reformed Church 1911-1955, Utrecht 1983.

Starmans, P.H.A., "Toelichting toeristenkerk Terschelling", TABK. Katholiek Bouwblad 30 (1963) 21, 512-513.

Steenhuis, M., Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950), Rotterdam 2007.

Steensma, R., Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken, Baarn 1982.

Steensma, R., C.A. van Swigchem, (red.), Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986.

Steensma, R., "Kerkbouw in de jaren zestig. Op zoek naar een nieuwe uitdrukingskracht" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986a, 100-119.

Steensma, R., "Beeldende kunst na 1945" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986b, 212-229.

Steensma, R., "Nieuw liturgisch meubilair in protestantse kerken", Jaarboek voor Liturgie-onderzoek 21 (2005), 233-258.

Stellwagen, A.W., Roomsche woorden. Woorden en uitdrukkingen der roomsche kerk, Groningen 1902.

Sternberg, Th., "Räume für die heilige Versammlung. Funktionelle und theologische Probleme des Kirchenbaus" in: Jaarboek voor Liturgie-onderzoek 20 (2004), 89-105.

Stevens, C.M., B.J.J.M. Stevens, "Een R.K. kerkje te Middenmeer", Het R.K. Bouwblad 5 (1933) 3, 34-40.

Stigt, J. van, "Toelichting St. Willibrorduskerk Amsterdam", TABK 35 (1968) 3, 68-69.

Stock, W.J. (red.), Europäischer Kirchenbau 1950-2000 European Church Architecture, Munich/Berlin/Londen/New York 2002.

Stock, W. J. (red.), Europäischer Kirchenbau 1900-1950. Aufbruch zur Moderne/European Church Architecture 1900-1950. Towards Modernity, Munich/Berlin/Londen/New York 2006.

Stoltenberg, L., R.H. Fledderus (1910-1970) (Bonas-werkdocumenten), Rotterdam 2005.

Strauven, F., Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding, Amsterdam 1994.

Strik, J., "R.K. kerk Maria Regina te Boxel", Bouwkundig Weekblad 79 (1961) 23, 452-455.

"De studiedagen der A.K.K.V. te Huybergen [sic]", Het R.K. Bouwblad 5 (1933) 19, 292-297.

Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst, Katholiek Cultuurwerk in Brabant, s.l. 1933.

Stuip, R.E.V., C. Vellekoop (red.), De middeleeuwen in de negentiende eeuw, Hilversum 1996.

"Een stukje kerkgeschiedenis (deel I)", Effect december 1973.

Stuyt, G.C., "Naar een nieuwe bouwkunst in Italië? De Internationale Vredeskerk van Christus-Koning te Rome", Het Gildeboek 18 (1935) 3, 65-72.

Swanborn, P.G., W. Eichholtz, C.M. Warners, Kerk in stedelijk perspectief. Mogelijkheden van gemeentevormen in de stadssamenleving (Serie Delta-onderzoekingen van het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk dl. 5), 's-Gravenhage 1965.

Swigchem, C.A. van, Een blik in de Nederlandse kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst (inaugurele rede), Den Haag 1970.

Swigchem, C.A. van, "Het kerkgebouw van de gereformeerde kerk in het dorps- en stadsbeeld" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, (red.), Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986a, 16-25.

Swigchem, C.A. van, "De kerkgebouwen van de christelijk gereformeerden tot 1892" in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986b, 26-43.

Swigchem, C.A. van, T. Brouwer, W. van Os, Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900, 's-Gravenhage 1984.

"Synodale aanwijzingen inzake de kerkbouw", Kerk en Eredienst 2 (1947), 177-178.

Szénássy, I. L., Architectuur in Nederland 1960-1967, Amsterdam 1969.

Taverne, E., "Herrijzend Nederland", Plan 15 (1984) 1, 40.

Taverne, E., I. Visser (red.), Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden, Nijmegen, 1993.

Taverne, E., "Stedenbouw als werk der verlossing. Bakema op de Mont Blanc" in: G. Andela, C. Wagenaar, Een stad voor het leven. Wederopbouw Rotterdam 1940-1965, Rotterdam 1995, 185-190.

Techniek in Nederland in de twintigste eeuw (Stichting Historie der techniek dl. 2), Zutphen 2000,

Teeling-Geers, A.C.M., Wieringermeer. Van toen naar nu, Muiderberg 2000.

Tentoonstelling Moderne Kerkenbouw, tent.cat., Haaren (Liturgische Vereniging St.-Bernulphus van het Philosophicum), 1957.

Terpstra, P., 50 jaar Wieringermeer, Leeuwarden s.a. [1980].

Thunnissen, H., "De kerk in het stadsbeeld", Het Gildeboek 15 (1932) 1, 42-58.

Thunnissen, H., "Nieuwe stromingen in de Rooms-katholieke kerkbouw in Nederland" in: Nederlands Nieuwe kerken Amsterdam (Stedelijk Museum) 1948 (reizende tentoonstelling), 47-53.

Thunnissen, H., "De Academie voor Kerkelijke Kunst te 's-Hertogenbosch", Het Gildeboek 35 (1953) 1-2, 75-76.

Th.[unnissen], A.W.P., "De kerk van Onze Lieve Vrouwe Visitatie te Schiedam", Katholiek Bouwblad 26 (1958) 2, 17-20.

Tijen, W. van, "Eenige opmerkingen over wijkgrootte en systematiek van wijkindeeling", Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 27 (1946) 8-9, 113-118.

Tongeren, L. van, "Een onafscheidelijk driespan. Liturgie en kerkbouw in de context van de cultuur" in: P. Post (red.), Een ander huis. Kerkarchitectuur na 2000 (Reeks Liturgie in perspectief dl. 7), Baarn/Heeswijk-Dinther 1997, 30-38.

Tongeren, L. van, "De ruimtelijke dispositie van de gemeenschapsliturgie" in: Jaarboek voor Liturgie-onderzoek 20 (2004), 107-127.

Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000, Baarn 1999.

Tuindorp 'Heyplaat' van de Rotterdamsche Droogdok-Mij, Rotterdam, s.l., s.a..

De Tuinwijk. 'Een buitengewoon aangename aanblik', Stadsontwikkeling, Stedenbouw en Monumenten, Gemeente Utrecht 2007.

Uit en in de steigers. Kerkbouw in Nederland 1960-1967, Mededelingen Prof. dr G. van der Leeuw-stichting, afl. 36 (1967).

Urbanus, Br., "Het onderwijs in de bouwkunst aan de St.-Lucasschool", Het R.K. Bouwblad 5 (1933) 8, 119-122.

Vaart, J.M.M. van der, Hendrik Willem Valk (1886-1973). Moderne bouwtechniek-neoromantische esthetiek (Bonas-reeks), Rotterdam 2007

Valk, H., Gedachten over kerkelijke bouwkunst, s.l. 1934 (ongepubliceerd typoscript).

Vanstiphout, W., Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek, Rotterdam 2005.

Veen, H.N. ter, De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monographie, Groningen, 1925.

Velde, J.J., Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967, Amsterdam 1968.

Velde, V. van de, "De oorsprong van het lof" Liturgisch Tijdschrift 2 (1911-1912), 462-472.

"Verantwoording", De Gemeenschap 1(1925) 1, 1-6.

Verheul, A., Het Paasmysterie, Roermond/Maaseik 1957.

Verheul, A., "Het kerkgebouw" in: Liturgie en kerkbouw. Verslag van een studiebijeenkomst gehouden in de abdij van Berne, s.l. [Berne-Heeswijk] 1962a, 4-7.

Verheul, A., "Doopkapel en biechtkapel" in: Liturgie en kerkbouw. Verslag van een studiebijeenkomst gehouden in de abdij van Berne, s.l. [Berne-Heeswijk] 1962b, 11-12.

Verheul, J., "Ingezonden", Bouwkundig Weekblad 10 (1890) 13 dec., 317.

Verheul, J., A.W. Meijneken, "Protestantsche kerken", Bouwkundig Weekblad 12 (1892) 50, 303-304.

"Verkenningen 2", TABK. Katholiek Bouwblad 30 (1963) 11, 241-250.

Verkleij, A., Maria Parochie Hoogvliet 1953-1978, s.l. 1978.

Verlaan, Th.G., "De betekenis van de verschillende dorpsplannen en de plaats van de kerk daarin", Samen werken! Samen wonen?, Sociologisch Bulletin 13 (1952) 4, 4-14.

Vermeire, C.R., "Architectes hollandais", L'Artisan liturgique 10 (1936) 42, 879-880.

Verplanke, C.J., Subsidiering van de kerkbouw, Arnhem 1963.

Verschoor, W., "Ontwerp voor een gereformeerde kerk c.a. te Oosterbeek", Katholiek Bouwblad 17 (1949) 8, 92-93.

Verwilt, L., "Protestantsche liturgie", Tijdschrift voor Liturgie 2 (1920-1921), 329-333.

Verwilt, L., "Het altaar-ciborium voorheen en thans", Het Gildeboek 7 (1924) 1-2, 14-23.

Verwilt, L., "Kan het elders ook zoo?", Ons Liturgisch Tijdschrift 10 (1925) sacramentsnummer, 142-145.

Viegen, J., Balans der moderne Limburgse wand- en glasschilderkunst, Maastricht 1955.

Vier lezingen door A.J. Kropholler. C.M. v. Moorsel Pz. B.J. Koldewey, Pr. R. van Bergen O.P. (Nederlandsche Liturgische Weken, Serie A, dl.1), Norbertijner Abdij Tongerlo 1927.

Vijf-en-twintig jaren Duinoordkerk, Den Haag 1945.

Visser, C.Ch.G., De lutheranen in Nederland. Tussen katholicisme en calvinisme. 1566 tot heden, Dieren 1983.

‘‘Voorhof. Ontmoetingsmaand van kerk en kunst, Nijmegen, november 1959’’, Mededelingen van de Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting afl.15 (1959), 501-559.

Vredenberg, J., ‘‘De Sacramentskerk en het bouwplan uit 1941’’ in: Kerken in Arnhem, Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 25 (2005) 3, 125-133.

Vredenberg, J., G. Feenstra (1890-1985), H.B. van Broekhuizen (Bonas-Werkdocumenten), Rotterdam 2006.

Vree, J., ‘‘Veertig kerken voor een nieuwe wereld. Hervormde kerkbouw in het Noorden (1830-1870)’’ in: H.C. Endendijk, J. Vree (red.), ‘Niet een handvol maar een land vol’. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte, Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer, 47-92.

Vriend, J.J., Architectuur van deze eeuw (De schoonheid van ons land dl. 14), Amsterdam 1959.

Vrieze, J., ‘‘Abraham Kuyper en het gereformeerde kerkgebouw’’ in: R. Steensma, C.A. van Swigchem, (red.), Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986, 60- 65.

Vroon, B., ‘‘Werd het donker in het Zuiden? (De gereformeerde gemeenten ten zuiden van de grote rivieren van de Bataafse revolutie tot de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden, 1795-1825)’’ in: H.C. Endendijk, J. Vree (red.), ‘Niet een handvol maar een land vol’. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte, Jaarboek voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800 10 (2002), Zoetermeer, 21- 46.

W., P., ‘‘Eenige gedachten over kerkbouw’’, Ons liturgisch Tijdschrift 14 (1928) 2, 39-48.

Wagenaar, C., Tussen grandezza en schavot. De ontwerpen van Granpré Molière voor de wederopbouw Groningen, Groningen 1991.

Wagenaar, C., Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952, Rotterdam 1992.

Wagenaar, M., ‘‘Amsterdam 1860-1940: een bedrijvige stad’’ in: E. Taverne, I. Visser (red.), Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden, Nijmegen 1993, 218- 234.

Wal, C. van der, Dorpen in de IJsselmeerpolders, Van Slootdorp tot Zeewolde (Flevobericht nr. 250), s.l. 1986.

Wal, C. van der, In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders, Rotterdam 1997.

Wal, J. de, Kunst zonder kerk. Nederlandse beeldende kunst en religie 1945-1990, Amsterdam 2002.

Wal, H. van der, Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1962, Hilversum 2006.

Wattjes, J.G., Moderne Kerken in Europa en Amerika. Fotografieën, teekeningen, plattegronden, Amsterdam 1931.

Watkins, D., Morality and Architecture Revisited, Chicago 2001² (1977¹).

Wegman, H., ‘‘Uitstelling/Lof’’ in: Liturgisch Woordenboek dl. 2, Roermond 1965-1968, 2738-2739.

Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten, Hilversum 1976.

Welie, E. van, ‘‘Kerk, stad en liturgie. Opmerkingen naar aanleiding van een onuitgegeven Luikse ordinarius’’ in: E. den Hartog, R.E.Th.M. Rijntjes, R.J. Stöver (e.a., red.) Bouwen en duiden. Studies over architectuur en iconologie, Alphen aan de Rijn 1994, 195-205.

Weiler, A.G., O.J. de Jong, L.J. Rogier e.a., Geschiedenis van de Kerk in Nederland, Utrecht/Antwerpen 1962.

Wendt, D., Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008, Rotterdam 2008.

Werf, J. van der, Kleine liturgiek, ’s-Gravenhage 1965.

Werf, J. van der, F.A. Eschauzier. Een orde voor de zintuigen, Rotterdam 1999.

Wesselink, H.E., Dominikus Böhm en Rudolph Schwarz. Vroegmoderne kerkbouw in Duitsland, Vrije Universiteit Amsterdam (ongepubliceerde bachelorscriptie) 2006.

Wessem, J.N. van, A.J.J. van Rooij, De wenselijkheid van een documentatiecentrum voor kerkbouw en kerkelijke kunst. Verslag van een studiebijeenkomst 24 april 1963, seminarie De Leeuwenhorst, Noordwijkerhout 1963.

Westerhuis, B.B., ‘‘Kerk en moderne architectuur’’, Ark (10 jaar kerkbouw), Forum 12 (1957) 1-2, 39-41.

Westra, H., K. Stoffels, H.J. Mondt, ‘‘Protestantsche kerken’’, Bouwkundig Weekblad 12 (1892) 50, 309-310.

Weyres, W., O. Bartning (red.), Kirchen. Handbuch für den Kirchenbau, München 1959.

Het wezen van den Eeredienst. Rapport van de Kerkopbouwcommissie tot bestudeering van het Liturgisch Vraagstuk, Baarn 1933.

White, J.F., N.D. Mitchell, Roman Catholic Worship. Trent to today, Collegeville-Minnesota 2003.

Wij bouwen. Samengesteld en uitgegeven ter gelegenheid van het gereedkomen van de miljoenste na de oorlog gebouwde woning, Utrecht s.a. [1962].

Wijdeveld, E., Kerken Noord-Brabant. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965, RDMZ, Zeist 2004.

Wijngaarden, M. van, J. Schouten, ‘‘Nederlandse lutherse kerkbouw na 1945. De Rotterdamse Andreaskerk als ijkpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis’’ in: K. Doevendans, G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap, Zoetermeer 2004, 161-174.

Willenborg, L.J., ‘‘De St.-Joseph-kerk te Noordhoek gemeente Standaardbuiten’’, Het Gildeboek 5 (1922-1923) 4, 138-141.

Wils, J., ‘‘De Julianakerk te ’s-Gravenhage’’, Het Bouwbedrijf 3 (1926) 8, 280-288.

Witvliet, J.D., N. Bierma, ‘‘Liturgie’’ in: H. Selderhuis (red.), Calvijn handboek, Kampen 2009, 453-465.

Woensel, J.T.W.H. van, Kerkopbouw en kerkbouw in de IJsselmeerpolders, Lelystad 1996.

Woensel, J.T.W.H. van, Nieuwe dorpen op nieuw land. Inrichting van de dorpen in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijke en Zuidelijk Flevoland, Lelystad 1999.

Wolters, R., Hoogvliet. Woonstad tussen Shell en Oude Maas, Zaltbommel 2000.

Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam. Een studie uitgewerkt door Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek, Rotterdam 1941.

Wording en opbouw van de Wieringermeer. Geschiedenis van de ontginning en kolonisatie van de eerste IJsselmeerpolder (Directie van de Wieringermeer, Noordoostpolderwerken), Wageningen 1955.

Wormser, Jac.Ph., ‘‘Onze kerkgebouwen’’, Op den uitkijk 3 (1927a) 3, 81-83.

Wormser, Jac.Ph., ‘‘Onze kerkgebouwen’’, Op den uitkijk 3 (1927b) 7, 264-268.

Wormser, Jac.Ph., "Onze kerkgebouwen", Op den uitkijk 3 (1927c) 11, 361-364.
 Woud, A. van der, "Ondergang en wederopstanding van de neogotiek in Nederland", Ons Erfdeel 39 (1996), 737-744.
 Woud, A. van der, The Art of Building. From Classicism to Modernity: The Dutch Architectural Debate 1840-1900, Guildford 2001.
 Woud, A. van der, Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur, Rotterdam 2008.

Zahner, W., Rudolf Schwarz – Baumeister einer neuen Gemeinde. Ein Beitrag zum Gespräch zwischen Liturgiewissenschaft und Architektur in der Liturgischen Bewegung (MThA 15), Altenberge 1992.
 Zahner, W., "Raumkonzepte der Liturgischen Bewegung", in: A. Gerhards, Th. Sternberg, W. Zahner, Communio-Räume. Auf der Suche nach der angemessenen Raumgestalt katholischer Liturgie, (Bild-Raum-Feier. Studien zu Kirche und Kunst dl. 2), Regensburg 2002, 70-94.
 Zahlten, J., "Liturgische Räume, geprägt von dominikanischer Spiritualität" in: M. Brandt, W. Zahner (red.), L'Art Sacré – Liturgische Räume, Regensburg 2009.
 Zaanstra, J., P.H.L. Giesen en K.L. Sijmons, "Ned. Herv. Kerk te Halle (Gld.)", Bouwkundig Weekblad 71 (1953) 3-4, 21-29.
Zes Nederlandse kerken, Houtvoorlichtingsinstituut, Amsterdam 1964.

Urlreferenties²

<http://www2.let.uu.nl/solis/lbdelta/maas>

<http://www.archined.nl/nieuws/piet-zanstra-1950-2003>

<http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/beschrijvingen/ons' lieve heer op->

<http://delta.tudelft.nl/archief/artikel/mart-stam-was-zijn-tijd-ver-vooruit/5791>

http://www.fdlc.org/liturgiy_resources/liturgical_movement_pecklers.htm
 K.F. Pecklers, "Vatican II and the Liturgical Renewal. An unfinished agenda",

<http://www.hdc.vu.nl/nl/online-informatie/ikgn/index.asp>

<http://www.home.tiscali.nl/~wnn280289/index.htm>
 Dom Paul Bellot O.S.B. monnik-architect

<http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn6/broek>
 E. Smit, "Broek, Johannes Hendrik van den (1898-1978)" in: Biografische Woordenboek van Nederland.

<http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/bwn/lemmata/bwn2/tepe>
 A.J. Looyenga, "Tepe, Wilhelm Victor Alfred (1840-1920)" in: Biografisch Woordenboek van Nederland.

<http://www.insitu.culture.fr>
 Le patrimoine religieux des XIXe et XXe siècles, In Situ. Revue des patrimoines (2009) 11-12.

<http://www.katholiekederland.nl/naslagwerken/vaticanumii/index.html>
Constituties en Decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, Leusden 1986.

<http://kerkgeschiedenis.web-log.nl>

<http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=98>
 Biesterveld, P., H.H. Kuyper, Kerkelijk handboekje: bevattende de bepalingen der Nederlandsche Synoden en andere stukken van beteekenis voor de regering der kerken, Kampen 1905.

<http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=61&subitem=1810>
 Luttikhuis, B.A.M., Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerde kerkrecht, Gorinchem 1992.

<http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=68>
 Post, J.J.H., Lezing presbyteriaal kerkrecht, 2003 (ongepubliceerd).

<http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=onderdeel&item=108&subitem=3418>
 Wet op de Kerkgenootschappen 10 September 1853, Stb. 102.

http://www.kruiskerk-arnhem.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=101&Itemid=88

² De URL-referenties werden voor de laatste keer gecontroleerd op 18 juli 2010.

<http://www.kunstbus.nl/architectuur/piet+zanstra.html>

<http://mariakoninginparochie.nl/index.php/over-de-parochie/historie-mkk>

<http://www.nijmegen.nl/gns/index/mon/index.asp>

<http://www.pknhuissen.nl/wordpress/geschiedenis>

<http://www.p-vds.net/OnzeLiturgischeRuimteVandaag-MetDias.htm>

P. van der Stuyft, "Onze liturgische ruimte vandaag", Lezingencyclus over de wisselwerking tussen kerkarchitectuur en liturgie, 2002.

<http://www.reliwiki.nl>

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=2514&id=5265>

Paus Leo XIII, Aeterni patris (Ecclesia Docens), Hilversum 1941 [vert. H. Boelaars].

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> e.v..

Paus Leo XIII, Rerum Novarum, (Ecclesia Docens dl. 0158), Hilversum z.j..

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1795>

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1800>

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1801>

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=419&id=1832>

Paus Pius XII, Mediator Dei et hominum (Ecclesia Docens dl. 0156), Hilversum 1961.

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=2786&id=5463> e.v.

Paus Pius XII, "Tot de kardinalen, prelaten en priesters, die hebben deelgenomen aan het Internationale Congres voor pastorale Liturgie te Assisi", 1956.

<http://www.vanderlaanstichting.nl>

<http://www.zeitenblicke.de/2006/1/blaschke>

Blaschke, O., "Abschied von der Säkularisierungslegende. Daten zur Karrierekurve der Religion (1800-1970) im zweiten konfessionellen Zeitalter: eine Parabel" in: Zeitenblicke 5 (2006), Nr. 1, [04.04.2006].

Geraadpleegde archieven³

Archief Antwoordkerk Hoogvliet
Archief architectenbureau Van Hoogevest, Amersfoort
Archief architectenbureau Van der Laan, 's-Hertogenbosch.
Archief architectenbureau VBW Architecten, Velp: archief J.G.A. Heineman
Archief Bisdom Haarlem, bouwbureau
Archief Bisdom Roermond, bouwbureau
Archief Bisdom Rotterdam, bouwbureau
Archief Bisdom Utrecht, bouwbureau
Archief Gemeente Lingewaard
Archief Gereformeerde Kerk Middenmeer
Archief Gereformeerde gemeente Wieringerwerf
Archief Hervormde gemeente Angeren
Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk
Archief Historische Kring Huessen
Archief N.H. gemeente Wieringermeer
Archief NAI Rotterdam, Archief M.J. Granpré Molière, Archief C.T. Nix
Archief parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet.
Archief parochie O.L.V. Onbevlekt Ontvangen, Rotterdam
Archief parochie St.-Bavo, Angeren
Archief parochie St.-Martinus, Doornenburg
Archief parochie H.H. Martelaren van Gorcum, Huissen
Archief Parochie Wieringerwerf
Archief Stichting Kerkelijke Kunst Nederland (SKKN)
Archief Stadskantoor Arnhem
Gelders Archief
Gemeentearchief Rotterdam, Archief Geref. Kerk Rotterdam-Zuidwijk: Credokerk
Nationaal Archief
Utrechts Archief/Rijksarchief Utrecht

³ Het archiefonderzoek bij de verschillende bisschoppelijke bouwbureaus, kerkgemeenten en parochies is verricht in een dynamische periode van fusies. De namen van de archieven zijn genoteerd, zoals ze ten tijde van het onderzoek gangbaar waren.

Verantwoording van de illustraties¹

Afbeeldingen Deel I - Liturgie en kerkbouw in de Rooms-Katholieke Kerk (1930-1970)

- afb. 1 Tridentijnse misviering, bewieroking altaar na voetgebeden, 1933
uit: M. van der Plas, J. Roes, De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland, Bilthoven, 1973, 22.
- afb. 2 architect onbekend, Ons' Lieve Heer op Solder, (ca. 1663), Amsterdam, zicht op priesterkoor
uit: Barends 1996, 59.
- afb. 3 P. Adams, St.-Dominicuskerk (1836 - verwoest in 1940), Rotterdam, zicht op priesterkoor
uit: Reith 1953, 17.
- afb. 4 Portret van Dom Prosper L.P. Guéranger (1805-1875), krijttekening van F. Gaillard, 1874
uit: <http://www.infobretagne.com>
- afb. 5 P.J.H. Cuypers, plattegrond St.-Vitus (1892), Hilversum
uit: Berens 2007, 294-295.
- afb. 6 W.V.A. Tepe, plattegrond St.-Willibrordus (1876), Utrecht
uit: www.landschaperfgoedutrecht.nl
- afb. 7 M. Piacentini, Internationale Vredeskerk van Christus Koning (1934), Rome
uit: Het Gildeboek 18 (1935) 3, 70.
- afb. 8 Pastoor F.C. van Beukering (1869-1938)
uit: Bank/Van Buuren 2000, 414
- afb. 9 A.J. Kropholler, St.-Antonius Abt (1930), Delfshaven
uit: Pijfers/Roes, 1996, 63.
- afb. 10 A.J. Kropholler, St.-Antonius Abt (1930), Delfshaven, zicht op priesterkoor
uit: Pijfers/Roes, 1996, 63.
- afb. 11 Dom P.L.D. Bellot (1876-1944)
uit: Culot/Meade 1996, 12.
- afb. 12 Dom P.L.D. Bellot, St.-Jozefkerk (1923), Noordhoek, zicht op priesterkoor
uit: Culot/Meade 1996, 149.
- afb. 13 M.J. Granpré Molière (1883-1972)
uit: Schreijnders (red.) 1991, 134
- afb. 14 Pater P. Constantinus (1885-1970)
uit: Provinciaal Kapucijnen, 's-Hertogenbosch
- afb. 15 H.W. Valk, St.-Jozefkerk (1932), Achterveld, zicht op priesterkoor
uit: Constantinus 1939, afb. 72
- afb. 16 K.P. Tholens, St.-Augustinuskerk (1932 - gesloopt in 1977), Amsterdam-West
uit: Wendingen 12 (1931) 11-12, 35.
- afb. 17 A. Perret, Notre Dame (1923), Le Raincy
uit: Stock 2006, 94-95.
- afb. 18 W.A. Maas, kapel St.-Jozefkweekschool (1932), Zeist, zicht op priesterkoor
uit: Reith 1953, 59.

¹ De in deze versie van het proefschrift opgenomen afbeeldingen betreffen naast digitale kopieën van foto's in tijdschriften en andere publicaties, en enkele van internet gedownloade afbeeldingen, digitale foto's van bouwtekeningen die tijdens het archiefonderzoek uit de hand en met veelal slechte belichting zijn genomen. Teneinde de afbeeldingen zo goed mogelijk te kunnen bestuderen, raad ik de lezer daarom aan de cd-rom te gebruiken zodat - indien gewenst - details nader kunnen worden ingezoomd of verhelderd. Voor de handelseditie van dit proefschrift zullen alle relevante bouwtekeningen en andere afbeeldingen digitaal worden gescand. De handelseditie zal bovendien meer fotomateriaal van toegepaste kerkelijke kunst bevatten.

- afb. 19 L. van der Laan, J.A. van der Laan, Goede Herder (1932), Wassenaar
uit: Wendingen 12 (1931) 11-12, 26.
- afb. 20 L. van der Laan, J.A. van der Laan, plattegrond Goede Herder (1932), Wassenaar
uit: Wendingen 12 (1931) 11-12, 27.
- afb. 21 Portret rector H.M.A. van Helvoort (1902-1990), gesigineerd: Goetma 1966
Eigendom Bisdom Den Bosch
- afb. 22 De paaskaars is gewijd en wordt op de kandelaar geplaatst, kleinseminarie Hageveld, Heemstede, 1955
uit: Pijfers/Roes 1996, 264.
- afb. 23 Postzegelactie kerkenbouw 1951
uit: Utrechts Archief, Rijksarchief te Utrecht, R.K. Aartsbisdom Utrecht, inv.nr. 183. Correspondentie 1949-1967
(alleen in handelseditie)
- afb. 24 Dom H. van der Laan (1904-1991)
uit: Ferlenga/Verde 2001, 198.
- afb. 25 A. Siebers, W. van Dael, H. Hartkerk (1953), Bergen op Zoom, priesterkoor
uit: Van Rooy z.j. [1959], 60.
- afb. 26 J. de Jong, St.-Benedictus (1958 - gesloopt in 2004), Rijswijk, kerkruimte
uit: Van Rooy z.j. [1959], 41.
- afb. 27 J. de Jong, St.-Willibrord (1965 – gesloopt in 2005), Almelo, interieur met wandschilderingen van Th. Strawinsky
uit: Holtman 2004, 72.
- afb. 28 M.J. Granpré Molière, ontwerp voorgevel H.H. Antonius en Lodewijk, Den Haag, ca. 1948
uit: Nederlands 1948, 75.
- afb. 29 F. Peutz, St.-Annakerk (1953), Heerlen, zicht op priesterkoor
foto: <http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl>
- afb. 30 Le Corbusier, kapel Notre Dame du Haut (1954), Ronchamp, zicht op priesterkoor voor openluchtmissen
foto: M.J. Melchers
- afb. 31 A.E.Q. van Hezik, St.-Barbarakerk (1957 - gesloopt in 1996), Geleen-Lindenheuvel
uit: Archief Bisdom Roermond
- afb. 32 J. Strik, Maria Regina (1960 - gesloopt in 2003), Boxtel-Selissenwal, zicht op priesterkoor
uit: Bouwkundig Weekblad 79 (1961) 23, 455.
- afb. 33 M.J. Granpré Molière, O.L.V. van Altijddurende Bijstand (1954 - buiten gebruik gesteld in 2008),
Breda-Heuvelbrink
foto: J. van Nes
- afb. 34 Cover Nederlandse kerkbouw op een keerpunt [1959] van A.J.J. van Rooij
foto: M.J. Melchers
- afb. 35 Covers Liturgisch Woordenboek dl. 1 en 2 (1958-1968)
foto: M.J. Melchers
- afb. 36 Kapel kleinseminarie Leeuwenhorst (1959), Noordwijkerhout, gebruik hoofdaltaar tijdens zittingen van het
Pastoraal Concilie (1968-1970)
uit: Pastoraal 1970.
- afb. 37 L.J. Heijdenrijk, Woord Gods (1966 - gesloopt in 2008), Swalmen, binnenstraat en liturgische kuil
uit: Bouwkundig Weekblad 86 (1968) 1, 22-23.
- afb. 38 Sloop St.-Willibrorduskerk (1873), Amsterdam, 1970
uit: <http://www.jenneken.nl/bekijk/ooitgesloopt.htm>
- afb. 39 J. van Stigt, maquette St.-Willibrordus (1968), Amsterdam
uit: TABK 35 (1968) 3, 68-69.

Afbeeldingen Deel II - Liturgie en kerkbouw in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland 1816-1970

- afb. 1 Gereedgemaakte avondmaalstafel, gereformeerde Koningskerk, Haarlem, 1926
uit: Steensma/Van Swigchem 1986, 141.
- afb. 2 St.-Janskerk, Gouda, negentiende-eeuws bankenamfitheater
uit: Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 120.
- afb. 3 Hervormde kerk, Ginneken, negentiende-eeuwse inrichting met dichtgetimmerd priesterkoor
uit: Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 130.
- afb. 4 Hervormde kerk (1869), Farmsum, cirkelvormig bankenplan in driebeukige ruimte
uit: Van Swigchem/Brouwer/Van Os 1984, 122.
- afb. 5 Hervormde kerk (1636), Schermerhorn, zicht op dooptuin
uit: Ozinga 1929, pl. 53.
- afb. 6 J. Greef, hervormde kerk (1822), Den Bosch
uit: <http://www.reliwiki.nl>
- afb. 7 Titelblad A. Kuypers, Onze Eeredienst (1911)
- afb. 8 J. Verheul, ontwerp voorgevel en plattegrond hervormde kerk, Apeldoorn, 1892
uit: Van der Horst/Geneste 2003, 13.
- afb. 9 A. Eibink, J.A. Snellebrand, ontwerp plattegrond hervormde kerk, Nieuwlekkerland, 1916
uit: Van de Pijpekamp/Jansen 2003, 16.
- afb. 10 W.A. Forsyth, hervormde Nieuwe Kerk (1911) IJmuiden
foto: M.J. Melchers
- afb. 11 W.A. Forsyth, hervormde Nieuwe Kerk (1911) IJmuiden, zicht op liturgisch centrum
uit: Doevendans/Van der Harst 2004, 100.
- afb. 12 W. A. Forsyth, hervormde Duinoordkerk (1920), Den Haag
uit: Loosjes z.j., 13.
- afb. 13 H.V. Gerretsen, Jeugdkapel bij hervormde Duinoordkerk (1920), Den Haag, zicht op liturgisch centrum
uit: Vijf-en-twintig jaren Duinoordkerk 1945.
- afb. 14 G.W. van Heukelom, N.P.B. De Woudkapel (1924), Bilthoven
uit: Bakker/Roding 2000, 80.
- afb. 15 G.W. van Heukelom, N.P.B. De Woudkapel (1924), Bilthoven, liturgisch centrum
uit: Endedijk/Vree 2002, 155.
- afb. 16 H. van der Kloot Meijburg, hervormde kerk (1930), Eerbeek, zicht op liturgisch centrum
uit: Bakhuizen van den Brink 1946, afb. LIII
- afb. 17 Hervormde kerk, Ginneken, na restauratie in 1934-1940 en vóór de verwoesting in 1944
uit: Bakhuizen van den Brink 1946, afb. XXXVI
- afb. 18 G. van der Leeuw, ontwerp plattegrond Hervormd-catholieke kerk , 1940
uit: Van der Leeuw 1940, 115.
- afb. 19 Cover Religie en Bouwkunst (1929)
- afb. 20 G. Friedhoff, hervormde Emmakerk (1930), Amsterdam-Watergraafsmeer
uit: collectie auteur
- afb. 21 J.J.P. Oud, kerk Hersteld Apostolische Gemeente (1929), Rotterdam-Kiefhoek
uit: Vriend 1959, afb. 49.
- afb. 22 G. van Hoogevest, hervormde Julianakerk (1926 - buiten gebruik gesteld in 1997, herbestemd in 2005), Den Haag-Transvaal, zicht op galerij in een van de zijbeuken
uit: Bouwen 2009, 66.

- afb. 23 kerkje van afgescheidenen (z.j.), Zelhem
uit: Steensma/Van Swigchem 1986, 27.
- afb. 24 A. Schotanus, kerk van afgescheidenen (1870), Middelstum, zicht op dooptuin
uit: Groninger Kerken 10 (1993) 2, 56.
- afb. 25 Tj. Kuipers, kerk van dolerenden (1890), Heeg
uit: Steensma/Van Swigchem 1986, 54.
- afb. 26 G.B. Salm, A. Salm, ontwerp Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, Amsterdam, 1887
uit: Kuyt/Middelkoop/Van der Woud 1997, 105.
- afb. 27 J.H. Leliman, ontwerp voor een kerk voor protestantse en katholieke erediensten, 1862-1863
uit: De Jong 2001, 128
- afb. 28 Tj. Kuipers, gereformeerde Wilhelminakerk (1899), Dordrecht, liturgisch centrum vóór verbouwing in 1967
uit: Dillingh 1999, 37.
- afb. 29 B.T. Boeyinga, plattegrond gereformeerde kerk, Bergen op Zoom, 1927
uit: Van Beekum 2003, 48.
- afb. 30 Egb. Reitsma, ontwerp voor een gereformeerde kerk met pastorie en vergaderzalen (doorsnede), Weesp, 1928
uit: Archief Gereformeerde gemeente Weesp
- afb. 31 Cover H.G. van Beusekom, Heeft de nieuwe stadswijk een hart? (1953)
- afb. 32 K.L. Sijmons, hervormde kerk (1952), Halle, interieur
uit: Van Mourik 1955, 110.
- afb. 33 W.M. Dudok, ontwerp hervormd wijkcentrum, Schiedam, 1947
uit: <http://www.bonas.nl>
- afb. 34 F.A. Eschauzier, plattegrond hervormde Maranathakerk, Den Haag, 1949
uit: Ort 1994, 37.
- afb. 35 J.H. van den Broek, voorbeelden van protestantse kerkbouwtypen in Nederland na 1945 ontworpen of gebouwd, 1953
uit: Wending 8 (1953-1954) 10-11.
- afb. 36 Glas-in-betonraam B. Hendriks, gereformeerde Pinksterkerk (1957), Heemstede, ontwerp Nielsen, Spruit en Van der Kuilen,
uit: Steensma/Van Swigchem 1986, 213.
- afb. 37 Cover Uit en in de steigers. Kerkbouw in Nederland 1960-1967, Mededelingen Prof. dr. Van der Leeuw-stichting
afl. 36 (1967)
- afb. 38 A. van Eyck, maquette "Wheels on heaven" (1964), ontwerp voor de kapel van het
hervormde Instituut Kerk en Wereld, Driebergen
uit: Strauven 1994, 509.
- afb. 39 G. Rietveld, J. van Tricht, hervormd kerkelijk centrum De Hoeksteen (1965), Uithoorn-Zijdelveld,
zicht op liturgisch centrum
uit: Bouwkundig Weekblad 84 (1966) 5, 66.
- afb. 40 Sloop hervormde Koepelkerk (1884), Amsterdam, 1972
uit: B. van Kaam, A. van der Meiden, De dominee gaat voorbij. Familiealbum van driekwarteeuw protestants leven in Nederland, Bilthoven 1974, 214.
- afb. 41 A. Eibink, hervormde dorpskerk (1952), Ochten, zicht op liturgisch centrum
uit: Van Mourik 1955, 160.
- afb. 42 A. Rothuizen, P.J. 't Hooft, ontwerp gereformeerde kerk, Middelburg-'t Zand, ca. 1948
uit: Nederlands 1948, 90-91.
- afb. 43 B.T. Boeyinga, ontwerp gereformeerde Pniëlkerk, Amsterdam-Bos en Lommer, 1943
uit: Van Beekum 2003, 6.

- afb. 44 B.T. Boeyinga, gereformeerde Pniëlkerk (1945-1954), Amsterdam-Bos en Lommer, zicht op galerij
uit: Van Beekum 2003, 63.
- afb. 45 W. Verschoor, ontwerpschets interieur gereformeerde Vredebergkerk, Oosterbeek, ca. 1949
uit: Katholiek Bouwblad 17 (1949) 8, 92.
- afb. 46 A.E. Fresen, gereformeerde Noorderkerk (1955), Rijssen
uit: Bouw 10 (1955) 3, 46.
- afb. 47 J.H. van den Broek, J.B. Bakema, gereformeerde kerk (1960), Nagele, liturgisch centrum
uit: Bouwkundig Weekblad 79 (1961) 24, 482.
- afb. 48 W. Ingwersen, plattegrond gereformeerde Maranathakerk, Nijmegen-Hazenkamp, ca. 1963
uit: Steensma/Van Swigchem 1986, 101.
- afb. 49 L. de Jonge, gereformeerde Triumfatorkerk (1965), Utrecht-Kanaleneiland, zicht op liturgisch centrum
uit: Steensma/Van Swigchem 1986, 110.
- afb. 50 H.Th. Oudejans, oecumenisch kerkcentrum De Hoeksteen (1971), Swifterbant
uit: <http://www.reliwiki.nl>
- afb. 51 C. van der Bom, W. Ingwersen, gereformerd kerkcentrum De Nieuwe Stad (1973 - buiten gebruik gesteld in 1993), Amsterdam-Bijlmermeer
uit: <http://www.reliwiki.nl>

Afbeeldingen Deel III - Kerk en stedenbouw (1839-1940)

- afb. 1 S. Stevin, ontwerp ‘‘Ideale stad’’, ca. 1600
uit: Van der Cammen/De Klerk 1993, 20.
- afb. 2 P.J.H. Cuypers, Vondelstraat Amsterdam, situatieschets met ontwerp voor de voortzetting ‘‘in verband met de stichting eener kerk’’, 1871
uit: Oxenaar 2009, 366.
- afb. 3 P.J.H. Cuypers, stedenbouwkundig ontwerp Tesselschadestraat, Amsterdam, met ontwerp hervormde kerk, 1872-1877
uit: Van Leeuwen 2007, 140.
- afb. 4 J.G. van Niftrik, Uitbreidingsplan voor Amsterdam, 1866
uit: De Klerk 2008, 258.
- afb. 5 Tj. Kuipers, gereformeerde Funenkerk (1880 - gesloopt in 1975), Amsterdam
uit: http://www.geheugen_vanoost.nl/page/2246/nl
- afb. 6 architect onbekend, H. Margaretha Maria Alacoque (1921), De Rips
uit: Janssen 2006, 96.
- afb. 7 H.P. Berlage, Uitbreidingsplan, Amsterdam, 1915
uit: Van Rossem 1993, 128.
- afb. 8 C. Kruyswijk, kerkelijk complex rond hervormde Willem de Zwijgerkerk (1931), Amsterdam
uit: Van Beekum 2006, 65.
- afb. 9 J. Stuyt, H. Agneskerk, Amsterdam, ca. 1935
uit: KLM Aerocarto
- afb. 10 J. Dunckers, Thomas van Aquinokerk (1928 - gesloopt in 2004), Amsterdam
foto: J. van Nes
- afb. 11 J.H.W. Leliman, stedenbouwkundig plan Mijnwerkerskolonie Treebeek, 1913-1918
uit: Bosma 1993, 32.
- afb. 12 Granpré Molière, Verhagen en Kok, Uitbreidingsplan Vreewijk, 1920
uit: Steenhuis 2007, 141.

- afb. 13 A.J.Th. Kok, P. Verhagen, hervormde Vredeskerk (1933), Rotterdam-Vreewijk
uit: Archief Hervormde gemeente Vredeskerk Rotterdam
- afb. 14 S. de Clercq, Uitbreiding tuindorp Heijplaat, 1938
uit: Tuindorp ‘‘Heijplaat’’ z.j., plattegrond
- afb. 15 A. Moen, hervormde Bethlehemkerk (1924), Amsterdam-Nieuwendam
uit: Miedema 1936, afb. 37.
- afb. 16 W.M. Dudok, Gedeelte Uitbreidingsplan gemeente Hilversum, 1915
uit: Feenstra 1920, 298.
- afb. 17 J. Kaiser, St.-Hubertus (1925 - buiten gebruik gesteld in 2007), Maastricht-Boscherveld
foto: M.J. Melchers
- afb. 18 A.J. Kropholler, H.H. Martelaren van Gorcum en omgeving, Amsterdam-Watergraafsmeer, ca. 1935
uit: KLM Aerocarto
- afb. 19 C. van Eesteren, Voorlopige schets met schematische woningverdeling, Sloterveer 1936
uit: Jaarboek Cuypergenootschap 2001, 17.
- afb. 20 C. van Eesteren, Uitbreidingsplan tuinstad Sloterveer, 1939
uit: Van Rossem 1993, 309.

Afbeeldingen Deel IV- Hst 12 Crisisjaren 1930

- afb. 1 onbekend, dorpsplan voor de Haarlemmermeer, 1855
uit: Van Woensel 1999, 15.
- afb. 2 M.J. Granpré Molière, Nader uitgewerkt plan voor de verkaveling van den Wieringermeerpolder, 1928-1929
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 3 M.J. Granpré Molière, Wieringermeerpolder. Schets voor het poldercentrum, 1929
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 4 M.J. Granpré Molière, stedenbouwkundig ontwerp Kern L (latere Slootdorp), feb. 1932
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 5 M.J. Granpré Molière, stedenbouwkundig ontwerp Kern M (latere Middenmeer), feb. 1932
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 6 M.J. Granpré Molière, stedenbouwkundig ontwerp Wieringerwerf (detail), 1934
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 7 S.B. van Santen, H. Geestkerk (1932), Slootdorp
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23535)
- afb. 8 P.W. Vlaming, bouwtekening ‘‘Herstelling r.k. hulpkerk Slootdorp’’, 1946
uit: Archief Bisdom Haarlem
- afb. 9 P.W. Vlaming, H. Geestkerk te Slootdorp, tussen 1946 en 1961
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23538)
- afb. 10 G. van Hoogevest, hervormde Brinkkerk (1932), Slootdorp
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23536)
- afb. 11 G. van Hoogevest, hervormde Brinkkerk (1932), Slootdorp, interieur
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 12 W.J. Dirkmaat, gereformeerde kerk (1932-1939), Slootdorp
uit: collectie auteur
- afb. 13 E.J. Rotshuizen, gereformeerde Langewegkerk (1939), Slootdorp
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23518)

- afb. 14 E.J. Rotshuizen, gereformeerde Langewegkerk (1939), Slootdorp, exterieur en interieur met zicht op kansel en doopvont
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23521)
- afb. 15 B.J.J.M. Stevens, Maria, ‘‘Sterre der Zee’’ (1933-1945), Middenmeer
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23511)
- afb. 16 B.J.J.M. Stevens, Maria, ‘‘Sterre der Zee’’ (1933-1945), Middenmeer, zicht op priesterkooor
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 17 W.J. Dirkmaat, gereformeerde kerk (1933-1945), Middenmeer
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 10044)
- afb. 18 Luchtfoto Middenmeer met zicht op de gereformeerde kerk, 1932
uit: Archief Nieuw Land Erfgoed Centrum
- afb. 19 W.J. Dirkmaat, gereformeerde kerk (1933-1945), Middenmeer, zicht op kansel
uit: collectie auteur
- afb. 20 G. van Hoogevest, ontwerp hervormde kerk (1933), Middenmeer
uit: archief Hervormde gemeente Wieringermeer
- afb. 21 G. van Hoogevest, hervormde kerk (1934), Middenmeer
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23508)
- afb. 22 G. van Hoogevest, hervormde kerk, Middenmeer, na herinrichting in 1945
foto: M.J. Melchers
- afb. 23 G. van Hoogevest, schetsontwerp van een kerkgebouwtje, Wieringerwerf, aug. 1936
uit: Archief Hervormde gemeente Wieringermeer
- afb. 24 G. van Hoogevest, schetsontwerp van een kerkgebouw A, Wieringerwerf, dec. 1936
uit: Archief Hervormde gemeente Wieringermeer
- afb. 25 G. van Hoogevest, schets kerkgebouw voorloopig te bouwen gedeelte, Wieringerwerf,
april 1937
uit: Archief Hervormde gemeente Wieringermeer
- afb. 26 G. van Hoogevest, situatie hervormde kerk, Wieringerwerf, aug. 1936
uit: Archief Hervormde gemeente Wieringermeer
- afb. 27 G. van Hoogevest, hervormde kerk (1937), Wieringerwerf,
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23564)
- afb. 28 E.J. Rotshuizen, ontwerp gereformeerde kerk Wieringerwerf,
feb. 1938
uit: Archief Gereformeerde gemeente Wieringerwerf
- afb. 29 gereformeerde kerk Wieringerwerf na inundatie 1945
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23549)
- afb. 30 E.J. Rotshuizen, gereformeerde kerk (1939), Wieringerwerf
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23553)
- afb. 31 onbekend, ontwerp kapel met woning en ombouw tot pastorie, Wieringerwerf, ongedateerd [1936]
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf
- afb. 32 H.W. Martens, ontwerp westgevel R.K. kerk met pastorie Wieringerwerf, z.j. [ca. 1938]
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf
- afb. 33 H.W. Martens, schetsen R.K. kerk Wieringerwerf, plattegronden A en B, z.j. [ca. sept. 1938]
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf
- afb. 34 H.W. Martens, schetsontwerp R.K. kerk te Wieringerwerf, z.j. [ca. sept. 1938]
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf

- afb. 35 H.W. Martens, sfeerschets R.K. kerk met pastorie te Wieringerwerf, z.j. [ca. okt.1938]
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf
- afb. 36 H.W. Martens, situatieschets R.K. kerk te Wieringerwerf, z.j. [ca. okt. 1938]
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf
- afb. 37 Ruïne rooms-katholieke Christus Koningkerk en Zwitserse noodkerk voor hervormden en gereformeerden
Wieringerwerf, na 1945
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 23587)
- afb. 38 H.W. Martens, rooms-katholieke Christus Koningkerk (1940), Wieringerwerf
uit: Regionaal Archief Alkmaar (FO 2357)
- afb. 39 H.W. Martens, rooms-katholieke Christus Koning, Wieringerwerf, zangtribune, ongewijzigd sinds 1940
foto: M.J. Melchers
- afb. 40 H.W. Martens, Christus Koningkerk, Wieringerwerf, zicht op priesterkoor (1940-1945)
uit: Archief Parochie Christus Koning Wieringerwerf

Afbeeldingen Deel IV – Hst 13 Wederopbouw

- afb. 1 Granpré Molière, Verhagen en Kok, Uitbreidingsplan Arnhem, bebouwingsplan stadswaarden 1933-1934
uit: Steenhuis 2007, 249. (Gelders Archief Arnhem)
- afb. 2 Granpré Molière, Verhagen en Kok, Uitbreidingsplan Arnhem 1933, opnieuw getekend door
de gemeente in 1945 (detail Malburgen)
uit: Steenhuis 2007, 244-245. (Gelders Archief Arnhem)
- afb. 3 A.J.N. Boosten, Schetsontwerp oostgevel H. Sacramentskerk, Arnhem, december 1940
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 4 A.J.N. Boosten, plattegrond H. Sacramentskerk, Arnhem, december 1940
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 5 A.J.N. Boosten, dwarsdoorsnede priesterkoor H. Sacramentskerk, Arnhem, z.j.
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 6 onbekend, situatieschets R.K. Centrum Arnhem-Zuid, Sacramentsparochie, z.j.
uit: Archief Stads Kantoor Arnhem
- afb. 7 A.J.N. Boosten, H. Sacramentskerk, Arnhem, 1942-1945
uit: Beeldarchief KDC, Nijmegen (01_TF1B00668_T)
- afb. 8 A.J.N. Boosten, H. Sacramentskerk, Arnhem, zicht op priesterkoor vóór 1945
foto: A.C.S. Wolters Van der Weij
- afb. 9 A.J.N. Boosten, variant plattegrond H. Sacramentskerk, Arnhem, z.j. [1950]
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 10 A.J.N. Boosten, H. Sacramentskerk, Arnhem, zicht op priesterkoor na 1945
uit: H. van Bommel, cd-rom H. Sacramentskerk Arnhem
- afb. 11 architect onbekend, hervormd hulpkerkje, Arnhem-Malburgen, vóór 1945
uit: R.H.J. Wander, Kerken. Duizen jaar religieuze bouwkunst in Arnhem (Reeks Arnhemse monumenten dl. 2),
Arnhem 1997, 58.
- afb. 12 H. Geels, W. Vos, Wijkgebouw N.H. gemeente Arnhem-Zuid, feb. 1951
uit: Archief Stads Kantoor Arnhem
- afb. 13 H. Geels, W. Vos, Kerkgebouw der N.H. gemeente te Arnhem, zijgevel en dwarsdoorsnede, mrt. 1955
uit: Archief Stads Kantoor Arnhem
- afb. 14 onbekend, situatie Ned.Herv. Kerk, omgeving Middelgraafaan Arnhem-Zuid, z.j.[1951]
uit: Archief Stads Kantoor Arnhem

- afb. 15 H. Geels, W. Vos, hervormde Kruiskerk (1957), Arnhem-Malburgen
uit: www.kruiskerk-arnhem.nl
- afb. 16 H. Geels, W. Vos, hervormde Kruiskerk (1957), Arnhem-Malburgen, lichtbeuk
foto: M.J. Melchers
- afb. 17 H. Geels, W. Vos, hervormde Kruiskerk (1957), Arnhem-Malburgen, zicht op liturgisch centrum
foto: M.J. Melchers
- afb. 18 H. Geels, W. Vos, hervormde Kruiskerk (1957), Arnhem-Malburgen, detail venster vervaardigd door C. Baljet
foto: M.J. Melchers
- afb. 19 S.A. Fijnebuik, hervormde kerk (1871 - verwoest 1944), Huissen
foto: <http://www.pknhuissen.nl>
- afb. 20 G.M. Leeuwenberg, plattegrond O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen, vóór de uitbreiding in 1933
uit: Mededelingen van de Historische Kring Huessen 16 (1991) 3, 76.
- afb. 21 G.M. Leeuwenberg, plattegrond uitbreiding O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen, 1933
uit: Mededelingen van de Historische Kring Huessen 16 (1991) 3, 80.
- afb. 22 G.M. Leeuwenberg, O.L.V. ten Hemelopneming (1934 - verwoest in 1944), Huissen
uit: Mededelingen van de Historische Kring Huessen 16 (1991) 3, 81.
- afb. 23 G.M. Leeuwenberg, O.L.V. ten Hemelopneming (1934 - verwoest 1944), Huissen, zicht op zangkoor
boven doopkapel
uit: Archief SKKN
- afb. 24 Luchtfoto Huissen-stad, na 1961
uit: Archief Historische Kring Huessen
- afb. 25 G. Wolter te Riele Gzn., H.H. Martelaren van Gorkum (1926 - verwoest 1944), Huissen-Zand
uit: Mededelingen van de Historische Kring Huessen 22 (1997) 2, cover
- afb. 26 W.Ph. Harreveld, bebouwingsplan voor Huissen-Zand, z.j. [1950]
uit: Archief Gemeente Lingewaard
- afb. 27 verwoeste oude St.-Martinus, Doornenburg, na 1944
uit: Beeldarchief KDC Nijmegen (CAO7WGGD)
- afb. 28 Van Straaten en Van Droffelaar, Wederopbouwplan Doornenburg, herziening 1956
uit: Archief Gemeente Lingewaard
- afb. 29 W.J. Beyerinck, katholieke Waterstaatskerk (1844), Gendt
uit: Archief Historische Kring Gende
- afb. 30 W.G. Welsing, St.-Martinus (1908 - verwoest 1944), Gendt
uit: Melchers 2008c, 155
- afb. 31 Van Straaten, Wederopbouwplan Gendt- bestemmingen (detail),z.j. [1950-1951]
uit: Crols/Derks 2005, afb. 3.
- afb. 32 architect onbekend, hervormd Waterstaatskerkje (1871 - verwoest in 1944), Angeren
uit: Archief Hervormde gemeente Angeren
- afb. 33 H.J. Fijnje, St.-Bavo (ca. 1844 - gesloopt 1878), Angeren
uit: Beeldarchief KDC Nijmegen (01_TF1B00589_T)
- afb. 34 z.n. [Th.J. Geerts], plattegrond St.-Bavo, Angeren, mrt. 1927
uit: Archief Parochie St.-Bavo Angeren
- afb. 35 Van Straaten-Van Droffelaar, Uitbreidingsplan Doornenburg-Angeren (detail), 1957
uit: Archief Gemeente Lingewaard

- afb. 36 G.M. Leeuwenberg, schetsontwerp O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen-Stad, november 1945 (maart 1946)
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 37 G.M. Leeuwenberg, ontwerp zuidgevel met toren O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen-Stad, z.j.[ca. 1946-1948]
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 38 G.M. Leeuwenberg, ontwerp west- en oostgevel O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen-Stad, april 1948
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 39 G.M. Leeuwenberg, ontwerp noordgevel O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen-Stad, z.j.
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 40 G.M. Leeuwenberg, O.L.V. ten Hemelopneming (zonder toren), Huissen-Stad, ca. 1950-1961
uit: Beeldarchief KDC Nijmegen (CA18T1U3)
- afb. 41 G.M. Leeuwenberg, O.L.V. ten Hemelopneming, Huissen-Stad, zicht op priesterkoor, ca. 1950-1961
uit: Beeldarchief KDC Nijmegen (TF1B03596)
- afb. 42 Zwitserse noodkerk voor hervormde gemeente Huissen
foto: <http://www.pknhuissen.nl>
- afb. 43 G. Feenstra, ontwerp voor- en zijgevel hervormde kerk Huissen, z.j.
uit: Gelders Archief Arnhem
- afb. 44 G. Feenstra, situatie hervormde kerk Huissen, z.j.
uit: Gelders Archief Arnhem
- afb. 45 G. Feenstra, hervormde kerk (1951), Huissen, voorgevel
uit: Katholiek Bouwblad 18 (1951) 21, 322.
- afb. 46 G. Feenstra, hervormde kerk (1951), Huissen, zicht vanuit liturgisch centrum
uit: Katholiek Bouwblad 18 (1951) 21, 322.
- afb. 47 G. Feenstra, hervormde kerk (1951), Huissen, liturgisch centrum
uit: Katholiek Bouwblad 18 (1951) 21, 324.
- afb. 48 G. Levels, ombouwen paardenstal tot noodkerk Huissen-Zand, aug. 1945
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 49 A.J.N. Boosten, ontwerp plattegrond wederopbouw H.H. Martelaren van Gorcum, Huissen-Zand, nov. 1946
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 50 A.J.N. Boosten, ontwerp zuidgevel H.H. Martelaren van Gorcum, Huissen-Zand, nov. 1946
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 51 H.W. Valk, ontwerp noordwest en zuidoostgevel H.H. Martelaren van Gorcum, Huissen-Zand, okt. 1951
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 52 H.W. Valk, ontwerp plattegrond H.H. Martelaren van Gorcum, Huissen-Zand, okt. 1951
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 53 H.W. Valk, ontwerp noordwestgevel H.H. Martelaren van Gorcum, Huissen-Zand, feb. 1952.
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 54 H.W. Valk, noordwestgevel en toren H.H. Martelaren van Gorcum (1953), Huissen-Zand
foto: M.J. Melchers
- afb. 55 H.W. Valk, H.H. Martelaren van Gorcum (1953), Huissen-Zand, nartex
uit: Beeldarchief KDC Nijmegen (CA 87TZJ9)
- afb. 56 H.W. Valk, H.H. Martelaren van Gorcum (1953), Huissen-Zand, priesterkoor
uit: Historische Kring Huessen
- afb. 57 C.T. Nix, sfeerschets St.-Martinus, Doornenburg, z.j. [1950]
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht

- afb. 58 z.n. [C.T. Nix], ontwerp zuidgevel St.-Martinus, Doornenburg, z.j. [juni 1950]
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 59 z.n. [C.T. Nix], lengtedoorsnede en ontwerp zijgevel St.-Martinus, Doornenburg, z.j. [juni-juli 1950]
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 60 C.T. Nix, ontwerp plattegrond St.-Martinus, Doornenburg, juni 1950
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 61 De Jongh-Taen-Nix, beeldhouwer: G. Héman, ontwerp Maria-altaar, St.-Martinus, Doornenburg, z.j.
Uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 62 Taen en Nix, ontwerp nieuwe frontbouw St.-Martinus, Doornenburg, december 1959
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 63 C.T. Nix, St.-Martinus (zonder torenfront) Doornenburg, 1952-1962
uit: collectie auteur
- afb. 64 C.T. Nix, St.-Martinus, Doornenburg, orgelbalkon vóór aanbouw torenfront in 1962
uit: Archief Parochie St.-Martinus Doornenburg
- afb. 65 C.T. Nix, St.-Martinus, Doornenburg, zicht op priesterkoor vóór 1968
uit: Archief Parochie St.-Martinus Doornenburg
- afb. 66 J. Sluijmer, katholieke noodkerk, latere verenigingsgebouw Providentia, Gendt
uit: Archief Historische Kring Gende
- afb. 67 J. Sluijmer, St.-Martinus (1952), Gendt, zicht op apsis en kerkhof (situatie 2004)
foto: M.J. Melchers
- afb. 68 J. Sluijmer, St.-Martinus (1952), Gendt, voorgevel en toren
foto: M.J. Melchers
- afb. 69 J. Sluijmer, St.-Martinus (1952), Gendt, zicht op zangzolder
foto: M.J. Melchers
- afb. 70 J. Sluijmer, St.-Martinus (1952), Gendt, zicht op priesterkoor, ca. 1993
uit: Archief Historische Kring Gende
- afb. 71 z.n. [N. van der Laan], ontwerpschets St.-Bavo, Angeren, z.j. [juni 1949]
uit: Archief Parochie St.-Bavo Angeren
- afb. 72 N. van der Laan, ontwerpschets voorgevel St.-Bavo, Angeren, jan. 1950
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 73 N. van der Laan, ontwerp plattegrond St.-Bavo, Angeren, jan. 1950
uit: Archief Aartsbisdom Utrecht
- afb. 74 N. van der Laan, bestektekeningen gevels en doorsneden St.-Bavo, Angeren, april 1950
uit: Archief Parochie St.-Bavo Angeren
- afb. 75 N. van der Laan, bestektekeningen plattegrond, doorsneden en situatie St.-Bavo, Angeren,
april 1950
uit: Archief Parochie St.-Bavo Angeren
- afb. 76 N. van der Laan, ontwerp priesterkoor met zijaltaar St.-Bavo, Angeren, juli 1950
uit: Archief Parochie St.-Bavo Angeren
- afb. 77 N. van der Laan, St.-Bavo (1951), Angeren
foto: herkomst onbekend
- afb. 78 N. van der Laan, St.-Bavo (1951), Angeren
foto: M.J. Melchers
- afb. 79 N. van der Laan, St.-Bavo (1951), Angeren, zicht op koorgalerij
foto: M.J. Melchers

- afb. 80 N. van der Laan, kolom St.-Bavo (1951), Angeren
foto: M.J. Melchers
- afb. 81 N. van der Laan, St.-Bavo (1951), Angeren, zicht op priesterkoor, situatie na 1968
foto: M.J. Melchers
- afb. 82 N. van der Laan, zijaltaar St.-Bavo (1951), Angeren, situatie na 1968
foto: M.J. Melchers
- afb. 83 J.G.A. Heineman, schetsontwerp voorgevel hervormde kerk, Angeren, juni 1947
uit: Archief architectenbureau VBW
- afb. 84 J.G.A. Heineman, ontwerp plattegrond hervormde kerk, Angeren, juni 1947
uit: Archief architectenbureau VBW
- afb. 85 J.G.A. Heineman, schetsontwerp hervormde kerk, Angeren, april 1949
uit: Archief Hervormde gemeente Angeren
- afb. 86 J.G.A. Heineman, ontwerp herbouw Ned. Herv. Kerk Angeren, juni 1949
uit: Archief Hervormde gemeente Angeren
- afb. 87 J.G.A. Heineman, ontwerp psalmbord en belettering hervormde kerk, Angeren, jan. 1952
uit: Archief architectenbureau VBW
- afb. 88 J.G.A. Heineman, hervormde kerk (1952), Angeren
foto: M.J. Melchers
- afb. 89 J.G.A. Heineman, hervormde kerk (1952), Angeren, noordgevel met zijbeuk
foto: M.J. Melchers
- afb. 90 J.G.A. Heineman, hervormde kerk (1952), Angeren, zicht op orgelgalerij
foto: M.J. Melchers
- afb. 91 J.G.A. Heineman, hervormde kerk (1952), Angeren, zijbeuk
foto: M.J. Melchers
- afb. 92 J.G.A. Heineman, hervormde kerk (1952), Angeren, zicht op liturgisch centrum, sittaie 2008
foto: M.J. Melchers

Afbeeldingen Deel IV - Hst 14 Naoorlogse expansie

- afb. 1 Rotterdamse architecten, 1922, links: M.J. Granpré Molière en P. Verhagen, rechts: J.J.P. Oud
uit: Steenhuis 2007, 13. (Collectie NAI)
- afb. 2 Granpré Molière, Verhagen en Kok, Uitbreidingsplan Linker Maasoever van Rotterdam (Plan Zuid), 1921
uit: Steenhuis 2007, 146. (Collectie Gemeentearchief Rotterdam)
- afb. 3 W.G. Witteveen, Uitbreidingsplan voor Rotterdam-Zuid, 1926
uit: Wagenaar 1992, 126. (Collectie Gemeentearchief Rotterdam)
- afb. 4 C. van Traa, Basisplan voor de Wederopbouw van Rotterdam, 1946
uit: Wagenaar 1992, afb.120. (Collectie Gemeentearchief Rotterdam)
- afb. 5 C. van Traa, Uitbreidingsplan in hoofdzaak Linker Maasoever, 1949
uit: Jansen/Ruitenbeek/Van Bommel 2004, 22.
- afb. 6 Titelblad De stad der toekomst, de toekomst der stad (1946).
- afb. 7 Studiegroep Bos, Plan voor Zuidwijk, 1946
uit: Bos 1946, losse bijlage.
- afb. 8 C. Perry, schematische weergave van de principes van de *neighbourhood-unit*
uit: Somer 2007, 103. (C. Perry, Regional survey of New York and its Environs Volume VII, 1929)

- afb. 9 Cover geïllustreerde brochure Wij en de wijkgedachte (1949), uitgegeven door de Rotterdamse Gemeenschap
Uit: Doevendans/Stolzenberg 1988, 8.
- afb. 10 illustratie ‘‘Het gezin is de oorsprong van de stedelijke gemeenschap’’
uit: Katholiek Bouwblad 14 (1947) 22, 254.
- afb. 11 Studiegroep Bos, plattegrond Vreewijk, 1946
uit: Bos 1946, losse bijlage.
- afb. 12 H.C. Milius, ontwerp voor Zuidwijk, 1952
uit: Sakkoo 1997, 21.
- afb. 13 Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, Schetsontwerp centrum Zuidwijk, september 1954
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 14 Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, ‘‘Schema Zuidwijk met situaties kerken’’, november 1954
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 15 H. Hupkes, ontwerp voorgevel hervormde Morgensterkerk (detail), Rotterdam-Zuidwijk, jan. 1955
uit: Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk
- afb. 16 H. Hupkes, ontwerp plattegrond hervormde Morgensterkerk (detail), Rotterdam-Zuidwijk, jan. 1955
uit: Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk
- afb. 17 Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, Uitbreidingsplan in hoofdzaak ‘‘Zuidwijk’’, 1952
uit: Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk
- afb. 18 H. Hupkes, Situatie hervormde Morgensterkerk, Rotterdam-Zuidwijk, ca. 1954
uit: Archief Hervormde gemeente Morgensterkerk
- afb. 19 H. Hupkes, hervormde Morgensterkerk (1956), Rotterdam-Zuidwijk, voorgevel
foto: M.J. Melchers
- afb. 20 H. Hupkes, hervormde Morgensterkerk (1956), Rotterdam-Zuidwijk, achtergevel
foto: M.J. Melchers
- afb. 21 H. Hupkes, hervormde Morgensterkerk (1956), Rotterdam-Zuidwijk, zicht op galerij met orgel
foto: M.J. Melchers
- afb. 22 H. Hupkes, hervormde Morgensterkerk (1956), Rotterdam-Zuidwijk, zicht op liturgisch centrum
foto: M.J. Melchers
- afb. 23 H. Hupkes, hervormde Morgensterkerk (1956), Rotterdam-Zuidwijk, *social hall*
foto: M.J. Melchers
- afb. 24 P. Lerou, ontwerp katholieke noodkerk, 1955
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 25 P. Lerou, noodkerk Rivo Torto, zicht op priesterkoor, ca. 1955
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 26 H. Nefkens, ontwerp voor een R.K.kerk in Zuidwijk, plattegrond, juli 1955
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 27 H. Nefkens, ontwerp voor een R.K.kerk in Zuidwijk, doorsnede, juli 1955
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 28 H. Nefkens, ontwerp parochiekerk O.L.V. Onbevlekt Ontvangen in Zuidwijk-Rotterdam, plattegrond, jan. 1956
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 29 H. Nefkens, ontwerp parochiekerk O.L.V. Onbevlekt Ontvangen in Zuidwijk-Rotterdam, doorsneden, jan. 1956
uit: Archief Bisdom Rotterdam

- afb. 30 H. Nefkens, ontwerp R.K. kerk in Zuidwijk-Rotterdam, plattegrond plattegrond, nov. 1956
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 31 H. Nefkens, ontwerp zijaltaar O.L.V. Onbevlekt Ontvangen, juni 1957, Rotterdam-Zuidwijk
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 32 H. Nefkens, O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959), Rotterdam-Zuidwijk,
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 33 H. Nefkens, maquette O.L.V. Onbevlekt Ontvangen, Rotterdam-Zuidwijk
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 34 H. Nefkens, O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959), Rotterdam-Zuidwijk, zicht op zangzolder, situatie na 1968
foto: M.J. Melchers
- afb. 35 H. Nefkens, O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959), Rotterdam-Zuidwijk, zicht op priesterkoor, situatie voor 1968
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 36 H. Nefkens, O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (1959), Rotterdam-Zuidwijk, dagkerk, situatie 2007
foto: M.J. Melchers
- afb. 37 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, ontwerp plattegrond gereformeerde kerk (detail), Rotterdam-Zuidwijk, sept. 1958
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 38 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, ontwerp plattegrond gereformeerde kerk (detail), Rotterdam-Zuidwijk, jan. 1959
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 39 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, ontwerp noordgevel gereformeerde kerk (detail), Rotterdam-Zuidwijk, april 1959
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 40 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, doorsnede kerkzaal gereformeerde kerk (detail), Rotterdam-Zuidwijk, nov. 1960
- afb. 41 Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, blokkaart situatie ten behoeve van gronduitgifte (detail), 1956
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 42 Residentie Slinge West. De nieuwe Credokerk is sinds 2001 in de halfronde uitbouw gehuisvest.
foto: M.J. Melchers
- afb. 43 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, gereformeerde Credokerk (1961), Rotterdam-Zuidwijk,
uit: <http://www.reliwiki.nl>
- afb. 44 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, gereformeerde Credokerk (1961), Rotterdam-Zuidwijk, kerkzaal gezien vanuit nevenzaal
uit: Bouw 17 (1962) 52, 1881.
- afb. 45 F. Swaneveld, S.R. Goslinga, gereformeerde Credokerk (1961), Rotterdam-Zuidwijk, kerkzaal gezien vanuit orgelgalerij
uit: Bouw 17 (1962) 52, 1881.
- afb. 46 F. Swaneveld en S.R. Goslinga, ontwerp bloembak liturgisch centrum, gereformeerde Credokerk, Rotterdam-Zuidwijk, 1961
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 47 L. Stam-Beese, schetsontwerp Hoogvliet, 1947
uit: Pendrecht 2005, 189.
- afb. 48 Charles, schetsontwerp Hoogvliet, 1948
uit: Pendrecht 2005, 189.

- afb. 49 Gorter, Plan in hoofdzaak Hoogvliet, 1953
uit: Pendrecht 2005, 192.
- afb. 50 Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, uitwerking Plan in hoofdzaak Hoogvliet, z.j.[1959]
uit: Archief Historische Kring Hoogvliet
- afb. 51 H.C. Milius, ontwerp centrum Hoogvliet, 1956-1959
uit: Pendrecht 2005, 194.
- afb. 52 T.H. Koenders, ontwerp R.K. noodkerk te Hoogvliet, mei 1953
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 53 H. Nefkens, ontwerp R.K. noodkerk te Hoogvliet, okt 1953
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 54 H. Nefkens en P.L. Lerou, ontwerp R.K. noodkerk te Hoogvliet, juli 1954
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 55 architect onbekend, schetsontwerp gereformeerd kerkgebouw Hoogvliet, z.j.
uit: Archief Antwoordkerk Hoogvliet
- afb. 56 A.C. Nicolaï, schetsontwerp gereformeerde kerk Hoogvliet (detail), juni 1955
uit: Archief Antwoordkerk Hoogvliet
- afb. 57 A.C. Nicolaï, schetsontwerp gereformeerde kerk Hoogvliet, aug. 1955
uit: Archief Antwoordkerk Hoogvliet
- afb. 58 onbekend, stedenbouwkundige ligging gereformeerde Deltakerk, z.j. [ca. jan. 1956]
uit: Archief Antwoordkerk Hoogvliet
- afb. 59 stedenbouwkundige ligging gereformeerde Deltakerk, 1961
uit: Wolters 2000, 16-17.
- afb. 60 A.C. Nicolaï, gereformeerde kerk (1958), Hoogvliet
uit: Archief Historische Kring Hoogvliet
- afb. 61 A.C. Nicolaï, gereformeerde kerk (1958), Hoogvliet, achtergevel
uit: Archief Historische Kring Hoogvliet
- afb. 62 A.C. Nicolaï, gereformeerde kerk (1958), Hoogvliet, zicht op orgelgalerij, situatie 2007
foto: M.J. Melchers
- afb. 63 A.C. Nicolaï, gereformeerde kerk (1958), Hoogvliet, liturgisch centrum
uit: Archief Antwoordkerk Hoogvliet
- afb. 64 M.C.A. Meischke, schetsontwerp hervormde kerk, Hoogvliet-centrum, nov. 1957
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 65 M.C.A. Meischke, schetsontwerp hervormde kerk, Hoogvliet-centrum, z.j. [1955]
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 66 M.C.A. Meischke, ontwerp plattegrond hervormde kerk, Hoogvliet-centrum, z.j. [1955]
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 67 M.C.A. Meischke, ontwerp knielbank hervormde Vaste Burcht, Hoogvliet-centrum, jan. 1961
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 68 onbekend, stedenbouwkundige ligging hervormde Vaste Burcht, Hoogvliet-centrum, aug. 1959
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 69 M.C.A. Meischke, hervormde Vaste Burcht (1961), Hoogvliet-centrum
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 70 M.C.A. Meischke, hervormde Vaste Burcht (1961), Hoogvliet-centrum, orgelbalkon
uit: Gemeentearchief Rotterdam

- afb. 71 M.C.A. Meischke, hervormde Vaste Burcht (1961), Hoogvliet-centrum, zicht op liturgisch centrum en opperzaal
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 72 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, ontwerp plattegrond rooms-katholieke Onbevlekt Hart van Maria, juni 1960
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 73 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, doorsnede rooms-katholieke Onbevlekt Hart van Maria, Hoogvliet, juni 1960
uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 74 P.C.J. Blaauwhof, ontwerp kandelaber, Onbevlekt Hart van Maria, Hoogvliet, juni 1962
Uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 75 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, situatie R.K. kerk te Rotterdam-Hoogvliet, juni 1960
uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 76 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, Onbevlekt Hart van Maria (1962), Hoogvliet
uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 77 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, Onbevlekt Hart van Maria (1962), Hoogvliet, voorgevel en deel pastorie
foto: M.J. Melchers
- afb. 78 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, Onbevlekt Hart van Maria (1962), Hoogvliet, zicht op priesterkoor
Uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 79 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, Onbevlekt Hart van Maria (1962), Hoogvliet, doopkuil
foto: M.J. Melchers
- afb. 80 E. van Daatselaar, ontwerp doopvont-deksel, Onbevlekt Hart van Maria, Hoogvliet, z.j.
uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 81 J.P.L. Hendriks, P.C.J. Blaauwhof, Onbevlekt Hart van Maria (1962), Hoogvliet, absidiale uitbouw met sacramentsaltaar
Uit: Archief Bisdom Rotterdam
- afb. 82 H.G.M. Lap, ontwerpschetsen St.-Jan voor de Latijnse Poort, Hoogvliet-Zalmplaat, dec. 1965
uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 83 H.G.M. Lap, ontwerp plattegrond en situatie St.-Jan voor de Latijnse Poort, Hoogvliet-Zalmplaat, dec. 1965
uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 84 H.G.M. Lap, doorsnede ter hoogte van het priesterkoor St.-Jan voor de Latijnse Poort, Hoogvliet-Zalmplaat, dec. 1965
uit: Archief Parochie Maria en Johannes onder het Kruis, Hoogvliet
- afb. 85 Helvetiakapel in Hoogvliet, Zwitserse noodkerk in eigendom van de hervormde Bouw- en Restauratiecommissie
uit: De Rotterdammer d.d. 6 okt. 1962
- afb. 86 P. Zanstra, ontwerp plattegrond hervormd kerkcentrum Meeuwenplaat, gemeente Portugaal-Rotterdam, maart 1962
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 87 Zanstra, ontwerp zuid-westgevel hervormd kerkcentrum Meeuwenplaat, gemeente Portugaal-Rotterdam, maart 1962
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 88 Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw Rotterdam, blokkartaat gemeente Portugaal, uitbreidingsplan in onderdelen ‘‘Meeuwenplaat’’, dec. 1957
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 89 P. Zanstra, situatie hervormd kerkcentrum Meeuwenplaat, gemeente Portugaal-Rotterdam, juni 1962
uit: Archief gemeente Antwoordkerk Hoogvliet
- afb. 90 P. Zanstra, hervormd kerkcentrum De Bron (1964), Hoogvliet-Meeuwenplaat
uit: Archief Historische Kring Hoogvliet
- afb. 91 P. Zanstra, hoofdingang hervormd kerkcentrum De Bron (1964), Hoogvliet-Meeuwenplaat
foto: M.J. Melchers

- afb. 92 P. Zanstra, hervormd kerkcentrum De Bron (1962), Hoogvliet-Meeuwenplaat, overgang foyer en kerkruinte
uit: Mededelingen prof. dr. G. Van der Leeuw-stichting afl. 31 (1966), 1461.
- afb. 93 P. Zanstra, hervormd kerkcentrum De Bron (1962), Hoogvliet-Meeuwenplaat, zicht vanuit liturgisch centrum op foyer
uit: Mededelingen prof. dr. G. Van der Leeuw-stichting afl. 29 (1964), 1407.
- afb. 94 P. Zanstra, hervormd kerkcentrum De Bron (1962), Hoogvliet-Meeuwenplaat, zicht op liturgisch centrum
uit: Mededelingen prof. dr. G. Van der Leeuw-stichting afl. 29 (1964), 1409.
- afb. 95 Foldermateriaal kerkbouwactie Antwoord '64
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 96 Foldermateriaal kerkbouwactie Antwoord '64
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 97 Foldermateriaal kerkbouwactie Antwoord '64
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 98 R.H. Fledderus bij maquette Antwoordkerk tijdens presentatie kerkbouwactie Antwoord '64
uit: B. van Kaam, A. van der Meiden, De dominee gaat voorbij. Familiealbum van driekwarteeuw protestants leven in Nederland, Bilthoven 1974, 200.
- afb. 99 R.H. Fledderus, ontwerp noordgevel Antwoordkerk, Hoogvliet, juli 1964
Uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 100 R.H. Fledderus, situatie Antwoordkerk, Hoogvliet-Zalmplaat, juli 1964
Uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 101 R.H. Fledderus, ontwerp plattegrond en situatie Antwoordkerk, Hoogvliet-Zalmplaat, juli 1964
Uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 102 Invliegen van kansel voorafgaand aan gebruikname Antwoordkerk (1964), Hoogvliet-Zalmplaat
uit: Archief Historische Kring Hoogvliet
- afb. 103 R.H. Fledderus, ontwerp oostgevel Antwoordkerk, Hoogvliet-Zalmplaat, feb. 1965
uit: Archief gemeente Antwoordkerk, Hoogvliet
- afb. 104 R.H. Fledderus, ontwerp west- en oostgevel Antwoordkerk, Hoogvliet-Zalmplaat, nov. 1966
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 105 R.H. Fledderus, ontwerp zuid- en noordgevel Antwoordkerk, Hoogvliet-Zalmplaat, jan. 1967
uit: Gemeentearchief Rotterdam
- afb. 106 R.H. Fledderus, Antwoordkerk (1964), Hoogvliet-Zalmplaat, sluitwand met tijdelijke klokkentoren tijdens ingebruikneming
uit: Bouw 21 (1966) 8, 270.
- afb. 107 R.H. Fledderus, Antwoordkerk (1968), Hoogvliet-Zalmplaat, voorgevel sinds 1968
foto: M.J. Melchers
- afb. 108 R.H. Fledderus, Antwoordkerk (1964-1968), Hoogvliet-Zalmplaat, zicht vanuit liturgisch centrum in richting ontmoetingsruimte sinds 1968
foto: M.J. Melchers
- afb. 109 R.H. Fledderus, Antwoordkerk (1964-1968), Hoogvliet-Zalmplaat, liturgisch centrum
uit: Bouw 21 (1966) 8, 271.

Curriculum vitae

Marisa Melchers (Arnhem, 1965) studeerde in 1990 cum laude af in Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Universiteit Leiden. In haar doctoraalscriptie legde zij zich toe op de Nederlandse beeldhouwkunst in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Mede naar aanleiding van deze scriptie volgden in 1992 de publicatie en de gelijknamige tentoonstelling ‘‘Vrij Spel. Nederlandse beeldende kunst 1970-1990’’ in het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem en het Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis in Gouda. Als gastconservator voor het museum in Gouda stelde Melchers in datzelfde jaar de tentoonstelling ‘‘Keuzemomenten bij dubbeltalenten’’ samen. In de periode 1993-1998 was de auteur verantwoordelijk voor het beheer en de ontsluiting van de AMC-kunstcollectie. In opdracht van de AMC-Kunststichting gaf Melchers leiding aan de uitgifte van een viertal AMC-grafiekcassettes, een sponsorproject ter financiering van de uitbreiding van de collectie en de restauratie van BKR-kunstwerken. Tijdens haar conservatorschap in het AMC oriënteerde de auteur zich op een ‘‘vergeten’’ groep gematigd modernistisch werkende kunstenaars uit de vroeg-naoorlogse periode, die de kerk als belangrijkste opdrachtgever hadden.

Gefascineerd door de vaak exuberante vormgeving van twintigste-eeuwse kerkgebouwen startte Melchers in 1998 een breed opgezet buitenuniversitair promotieonderzoek, dat vanaf 2002 werd begeleid door de Universiteit Leiden. Haar professionele interesses bevinden zich op het snijvlak van kerk-, kunst- en architectuurgeschiedenis. Met name de esthetiserende invloed van de liturgische vernieuwingen binnen de drie hoofddenominaties op het kerkgebouw en haar inrichting hebben haar aandacht. Tevens houdt zij zich bezig met de stedenbouwkundige ligging van het kerkgebouw in de twintigste-eeuwse woonwijken.

Over het moderne kerkelijk erfgoed in Nederland heeft Melchers verschillende artikelen geschreven in zowel populaire als wetenschappelijke tijdschriften en publicaties. In 2008, het jaar van het religieus erfgoed, stelden zij en architect Ivan Nevzgodin de Docomomo-tentoonstelling ‘‘*The light from above. Transformations of Dutch Church Building after the Second World War*’’ samen. Melchers geeft daarnaast regelmatig lezingen en cultuurhistorische adviezen over dit onderwerp.